

अन्ये च दिव्यवेत्तारो मुनयः शुद्धबुद्धयः ।
 ते नित्यमातिथेयत्वादातिथ्यग्रहणाय मे ॥५६॥
 संप्राप्ताः सदनं नित्यं तोषिता विनयेन मे ।
 तान् संतुष्टानहं वीक्ष्य पर्यपृच्छं विशेषतः ॥५७॥
 सख्युस्तवास्य पुत्रस्य भाविनीं भूतिमुत्तमाम् ।
 ते मामूर्चुर्यदेतस्य रहस्यं रूपमद्भुतम् ॥५८॥
 तन्मया पार्यते' वक्तुं रहस्यत्वात् कदाचन ।
 एतावतैव विद्धि त्वं यदसौ पुरुषोत्तमः ॥५९॥
 गुहासु मायया नित्यं विहरत्यात्मसेवकैः ।
 श्रीवत्साङ्क्षः स भगवानेष एव न संशयः ॥६०॥
 यद्येनं भुवि जानीयुर्मनुष्याः पुरुषोत्तमम् ।
 सर्वं एव तदा लोके विमुच्येरन्न संशयः ॥६१॥
 गोपायेति यदुक्तं च त्वत्पुत्रविषये मया ।
 तद्वात्सल्यगुणेनैव नो चेद् गोप्तायमेव ते ॥६२॥
 सङ्कटेभ्योऽतिकष्टेभ्यो रक्षिष्यत्यखिलं व्रजम् ।
 भवतां सर्वसौख्यानि वितनिष्यत्यसौ ध्रुवम् ॥६३॥
 निधायैनं हृदि सदा विलसन्तोऽखिलैः शुभैः ।
 वर्तध्वं शरणापन्ना एनमेव नरोत्तमम् ॥६४॥
 अस्य लीलाविनोदेन रञ्जयध्वं चिरं मनः ।
 रक्षणं चास्य हृदये सर्वभावेन सेवनम् ॥६५॥
 अत्र स्थाने महोत्पाता जातास्तेऽनेन शास्तिः ।
 तथापि त्यज्यतामन्त्र वासः स्थेयं रहःस्थले ॥६६॥
 नन्दिग्रामोऽधिवासार्थं रोचते मम संप्रति ।
 गुप्ताश्च प्रकटाश्चैव देवता यत्र सन्ति हि ॥६७॥
 रक्षोधनाः देवताः रक्षां करिष्यन्ति शिशोस्तव ।
 न तत्र राक्षसी भीतिर्देवतानां प्रभावतः ॥६८॥

१. तत्र प्रार्थयते—अयो० । २. सर्वदा—मथु०, बड़ो० ।

पालीग्रामश्च सविधे यत्र श्रीनन्दनो नृपः ।
 तस्य पत्नी महोदारा नाम्ना श्रीराजिनी पुरा ॥६९॥
 कन्यारत्नं च तद्गेहे साक्षाल्लक्ष्मीस्तु सोच्यते ।
 भवित्री तव पुत्रस्य वधूरेषा न संशयः ॥७०॥
 आगमज्ञास्तु मासूचुर्मण्डव्याद्या मुनीश्वराः ।
 तेनाभिसंधिना तत्र विशेषाद्वास इष्यताम् ॥७१॥
 श्रीनन्दनेन गोपेन मैत्री कार्या चिरं तव ।
 धर्मज्ञः सुकृती विद्वान् रामभक्तः पराक्रमी ॥७२॥
 तेन मैत्री चिरंजाता सर्वान् विघ्नान् हरिष्यति ।
 अयमेव महाल्लाभो भविष्यति तव ध्रुवम् ॥७३॥
 श्रीराजिन्या च तत्पत्न्या माङ्गल्या सख्यमेष्यति ।
 एवं परस्परं स्नेहो वर्द्धमानो दिने दिने ॥७४॥
 करिष्यति व्रजभुवो माङ्गल्यं सर्वतः सुखम् ।
 तस्मात्तत्र सखे नित्यं विशेषाद्वासमिष्यताम् ॥७५॥
 सरयूसविधे तत्र यथैवात्र विराजते ।
 तत्तीरे गोधनं सर्वं न्यस्यतां गोष्ठभूमिषु ॥७६॥
 हरित्तृणमयो देशः सरयूतोयशोतलः ।
 बहूदको बहुफलैस्तरुभिः परिवेष्टिः ॥७७॥
 परितः शकटांस्तत्र विन्यस्य सुविधानतः ।
 प्राकारमिव संरच्य सर्वतो गोपरक्षितम् ॥७८॥
 मध्ये शुभानि गोष्ठानि विरच्यन्तां महामते ।
 समन्ताद् वेष्टयतां ग्रामस्तन्मध्ये क्रियतां गृहम् ॥७९॥
 महाप्रासादसुखदं दिव्यतोरणभूषितम् ।
 बहुभिः शिखरै रम्यं तुङ्गध्वजविचित्रितम् ॥८०॥
 महाराजन्यवर्यस्य वासोचितसनुत्तामम् ।
 यमारुह्य प्रपश्येम श्रीनन्दननिकेतनम् ॥८१॥
 महोच्छ्रायं महारम्यं महाभूतिविभूषितम् ।
 महाविशालं विशदं सर्ववन्धुनिवेशनम् ॥८२॥

तत्र रामस्य सुखदैश्चरितैरमृतैरिव ।
व्यग्रहयन्त आत्मानं वर्तध्वमिति मे मतम् ॥८३॥

मुख्यित उवाच

इत्याकर्णं वचो रम्यं गोपवृद्धेन भाषितम् ।
सर्वेऽप्युत्कण्ठिता जाता नन्दिग्रामनिषेवणे ॥८४॥
अथ सर्वं समादाय वर्णरत्नादिकं धनम् ।
गोधनं च पुरस्कृत्य सषट्पञ्चाशत्कौटिकम् ॥८५॥
अनांस्यारुह्य गोपीभिर्नन्दिग्राममगां नृप॑ ।
स्वं स्वं च गोधनं सर्वे पुरोधायान्वरुहि तम्॒ ॥८६॥
वीरपालाभिधं गोपं महाघोषाभिरक्षकम् ।
विधाय सकलैर्गोपैर्नन्दिग्राममहंगतः ॥८७॥
स देशो भवता राजन् पूर्वमेव विलोकितः ।
जलाशयेषु रम्येषु तत्रत्येषु महीपते ॥८८॥
अनुष्टुप्ते स्नानदाने धर्मपत्न्यानया सह ।
निरीक्षिताश्च भूपाल समंतात् कुञ्जभूमयः ॥८९॥
तत्र वृत्तानि रामस्य चरित्राणि निशामय ।
एकैकमद्भुततमं सुधातोऽप्यतिमञ्जुलम् ॥९०॥
गृहीतं हठतस्तेन वत्सानां चारणं नृप ।
सरयूरस्यतीरेषु दिव्यं वेशं मुदावहन् ।
शुशुभे वनपालेषु दिव्यं वेशं मुदावहन् ।
लक्ष्मणाद्यनुजैः साद्दं लघुयष्टिधरः शिशुः ॥९२॥
तत्र तं वत्सरूपेण प्राप्तः कश्चिन्महासुरः ।
हन्तुकामः स मनसा चचार गहने वने ॥९३॥
स हरितृणलोभेन विवेश गहनान्तरम् ।
तत्पृष्ठलग्नः सर्वज्ञः स्वयमन्वचलत् प्रभुः ॥९४॥

१. °ग्राममहंगतः—अयो० । ग्राममयं नृप-मथु०, बड़ो० । २. हिताः—
मथु० बड़ो० ।

यावत्प्रकाशते रूपं स्वीयमासुरभासुरम् ।
 तावदादाय पदयोः प्रक्षिप्तस्तरूपडक्तिषु ॥९५॥
 भग्नकल्पोऽपि स खलो रूपमुत्सृज्य तादृशम् ।
 अतिष्ठद्वचोमचिकुरो भूमिस्थचरणाङ्गुलिः ॥९६॥
 मुष्टिमुद्यम्य तं बालं यावत्ताडयतेऽसुरः ।
 तावत् स्वलकुटं बालः प्राचोदयदिहासुरे ॥९७॥
 गदारूपेण लगुडः प्रापतत् तस्य वक्षसि ।
 विद्वो गदाप्रहारेण सद्य एव महासुरः ॥९८॥
 तारकासदृशं भास्वदात्मज्योतिः समर्पयन् ।
 रामस्य चरणाम्भोजे गतासुरपतद् भुवि ॥९९॥
 तस्मिन् निष्पतिते भूमौ क्रूरकर्मणि दानवे ।
 मन्दारकुसुमैर्वर्षमादितेया अचोकरन् ॥१००॥
 एवं महांस्तीक्ष्णतुण्डस्तडिन्नख॑निपातनः ।
 श्येनाकारधरः क्रूरो रोरुवन्नत्यरुन्तुदः^२ ॥१०१॥
 शम्पापथा घनं भित्वा^३ महानसुर आगमत् ।
 चञ्चूपुटे शिशुं कृत्वा यावदुत्प्लवते^४ दिवि ॥१०२॥
 तावच्चञ्चूपुटस्तस्य चूर्णभावमुपागतः ।
 श्रीरामस्य प्रभावेण ततः स प्राक्षिप्ननखान् ॥१०३॥
 नखा वज्राङ्गनिर्भिन्नाः सद्यो भज्जमुपागताः ।
 भग्नतुण्डो भग्ननखः पक्षतीः पर्यताडयत् ॥१०४॥
 शिरीषसुकुमाराङ्गे कठिनो हृदयेन सः ।
 अथ रामस्तस्य पक्षौ दोभर्या पर्युदपाटयत् ॥१०५॥
 चिक्षेप च फलक्षेपं बलादुपरितो भुवि ।
 छिन्नभिन्नोदरः श्येनः पञ्चत्वमगमत् क्षणात् ॥१०६॥
 व्योम्नः सखलत्तारकाभं तस्यात्मज्योतिरुद्गतम् ।
 व्यलीयत पदाम्भोजे रामस्य परमात्मनः ॥१०७॥

१. नखरांत—रीवाँ । २. रुवन्नुत्पत्य तुंडितुं—रीवाँ । ३. इंपामिव दिवः कृत्वा—मथु०, बड़ो० । ४. उत्पतते—अयो० ।

अथ वत्सगणान् रामो विकीर्णन् सर्वतो दिशम् ।
 एकोकृत्य वनप्रान्तादुपावर्त्तत सौख्यकृत् ॥१०८॥
 लुघुमेकां वहन् यष्टिमरुणां करपङ्कजे ।
 विषाणमपरे चैव काकपक्षमनोहरः ॥१०९॥
 सुवर्णसूत्ररचितमुष्णीषं शिरसा दधत् ।
 तदुपर्याहितादिचत्रा मयूरवरचन्द्रिकाः ॥११०॥
 त्रिकोणाकृति बिभ्राणः कटिवस्त्रं मनोहरम् ।
 कटीबन्धं च मधुरं चलत्काञ्चीमणिकवणः ॥१११॥
 चरणाम्भोजसक्वाणकिङ्गुणीगणशोभितः ।
 वल्याङ्गदहारादिभूषागणविभूषितः ॥११२॥
 सफुरन्मकरिकापत्रभालगण्डमुखप्रभः ।
 स्वल्पपादाम्बुजलसदुपानद्वयशोभितम् ॥११३॥
 आदावन्ते च मध्ये च पूर्थस्य महतोऽभवत् ।
 कदाचित्तर्णकस्तोमे॑ शिशुस्तोमे॑ कदाचन ॥११४॥
 कदाचित्तर्णकान् यष्टिचा प्रेरयन् मधुरस्वरः ।
 कदाचिच्छिशुभिः सार्द्धं क्रोडन् विविधकेलिभिः ॥११५॥
 नमद्ब्रह्महेन्द्रादिशिरोमुकुटकोटिषु ।
 पदे पदे दिव्यवेष्वर्बोद्धयमानोऽपि पार्षदैः ॥११६॥
 विष्वक्सेनखगाधीशप्रमुखैर्वेत्रधारिभिः ।
 रूपसौन्दर्यसारस्य सीमा सर्वाङ्गभूषितः ॥११७॥
 बाललीलारसासवत्या प्रस्खलत्पादपल्लवैः ।
 तत्क्षणे तान् सुराधीशानपसारयतो बलात् ॥११८॥
 पार्षदान् वीक्ष्य सस्मेरं वर्जयन् करचालनैः ।
 विसर्जयन्श्च तान् देवान् स्वस्वविष्टपवास्तवे ॥११९॥
 समीपे नन्दिग्रामस्य गोष्ठभूमिषु गोदुहाम् ।
 वधूभिस्तत्क्षणे गीतां मञ्जलस्वरधोरणीम् ॥१२०॥

उपाकर्णं मुदं प्राप्त ईष्टप्रहसिताननः ।
 शनैर्वजपुरं रामो न्यविशत्तर्णकैः सह ॥१२१॥
 तमुपागतमालक्ष्य गोपीनां मङ्गलस्वरैः ।
 जवादभिजगामैनं मुदिता मत्कुटुम्बिनी ॥१२२॥
 संभ्रमोत्फुल्लनयना पुलकाज्ज्ञितविग्रहा ।
 मुदितैर्गोदुहां दारैर्गयिन्ती मङ्गलस्वरम् ॥१२३॥
 सौवर्णरत्नजटिते स्वर्णपात्रे मनोहरे ।
 दधिद्वाक्षतयुते सिद्धार्थैः सुसमन्विते ॥१२४॥
 सनाथे फलपुष्पाद्यै राजिकालवणान्वितैः ।
 चतुष्कं पूरथित्वान्तर्मणिमाणिक्यमौक्तिकैः ॥१२५॥
 तत्र दीपं प्रविन्यस्य स्थूलकर्पूरवर्त्तिकम् ।
 प्रापाभिमुखतो रामं बालानां यूथमध्यगम् ॥१२६॥

निपीय तद्वक्त्रमधूनि गोपी विमुक्तविश्लेषभवोरुतापा ।
 विलोचनानां दशकोटिमेषा पुनः पुनः पद्मभवं ययाचे ॥१२७॥

वत्सवृन्दखुरोत्कीर्णधूलिधोरणधूसरैः ।
 अलकैः परिवीताच्छकपोलफलकाज्ज्ञितम् ॥१२८॥
 अलिभिः सेवितोपान्तं शतपत्रमिव स्फुरत् ।
 वशीकृततमस्तोमपूर्णचन्द्रमिवोज्वलम् ॥१२९॥
 माधुर्यामृतपूरेण पूर्यमाणमहर्निशम् ।
 विलोक्य रामचन्द्रस्य मुखचन्द्रं विलोचनैः ॥१३०॥
 न तृप्तिं लेभिरे लुब्धा गोपालानां सृगीदृशाः ।
 प्रेमाम्बुधिप्रदाहेण कृष्णमाणा इतस्ततः ॥१३१॥
 सान्निध्येऽपि वियोगार्ता^१ बभूवुः स्वस्वचेतसि ।
 रूपपाने च पक्षमाणि महाविघ्नममन्यत ॥१३२॥
 अथासौ मत्कुटुम्बिन्या भाग्यसंदोहसीमया ।
 वितीर्णभालतिलकः कुड्कुमेन व्यराजत^२ ॥१३३॥

१. वियोगार्ता:—मथु०, बड़ो० । २. विराजितः—अयो० ।

विशालं तस्य भालं सा गजमुक्ताफलाक्षतः ।
 आनर्चं सहसोदीतमर्द्धचन्द्रमिवोडुभिः ॥१३४॥
 दधिविन्दु प्रविन्यस्य रामस्य भालपट्टके ।
 प्रेमणा नीराजयामास नखादाशिखमुत्सुकाः ॥१३५॥
 उच्चैर्निर्मञ्ज्याञ्चक्रे दधिदूर्वाक्षतादिकम् ।
 मुक्ताफलानि भूरिण रत्नानि विविधानि च ॥१३६॥
 सिद्धार्थान् लवणाक्तांश्च राजिकाः सर्वतो दिशम् ।
 आत्मानं चापि सा गोपी निर्मञ्जितवती सुते ॥१३७॥
 आधीन् व्याधींश्च तस्यङ्गात् कराभ्यामात्मनि न्यधात् ।
 चुचुम्बे वदनं चास्य मुहुः प्रेमपरिप्लुता ॥१३८॥
 बह्वमन्यत चात्मानं सर्वत्रैलोक्यतोऽधिकम् ।
 अहो भाग्यस्य संपत्तिर्यस्या ईदृग्विधः शिशुः ॥१३९॥
 अथो अनिर्विशेषेण लक्षणाद्यनुज्ञवयोम् ।
 गोपी सौहार्दसंपन्ना नीराजितवती पृथक् ॥१४०॥
 अहो एते भ्रातरोऽस्य सखायश्च विशेषतः ।
 इति प्रेमवती तेषु नापश्यद्द्विन्नया दृशा ॥१४१॥
 अलङ्कृत्य ततः पुष्पमालया रामसुन्दरम् ।
 अङ्कमारोहयामास तदङ्गस्पर्शनिर्वृता ॥१४२॥
 गायन्ती मङ्गलं गोपी गोपीनिवहमध्यगा ।
 नीलरत्नसनाथाङ्का प्रविवेशात्ममन्दिरे ॥१४३॥
 शिशुभिर्भणितं श्रुत्वा वने वृत्तं यदस्य तत् ।
 अत्यर्थचकितस्वान्ता ववन्दे पुरुषं परम् ॥१४४॥
 अग्रतो मे शिशुं नित्यमव्याच्छ्रीमधुसूदनः ।
 पृष्ठतः पातु सततं भगवान् कैटभद्रिषः ॥१४५॥
 वामे रक्षतु वाराहो दक्षतो नरकेसरी ।
 पुरो राहुशिरच्छेदो वने सिन्धुसुतापतिः ॥१४६॥
 जलशायी जले पातु स्थले वैकुण्ठनायकः ।
 भुज्जानं पातु गोविन्दः शयानं केशवोऽवतु ॥१४७॥

गच्छन्तं रक्षताद्विष्णुस्तिष्ठन्तं विष्टरस्तवाः ।
 जल्पन्तं वेदकृत् पातु हसन्तं हरिरोश्वरः ॥१४७॥
 रुदन्तं शार्ङ्गभृत् पातु पश्यन्तं गरुडध्वजः ।
 शृण्वन्तमच्युतः पातु स्पृशन्तं च जनार्दनः ॥१४८॥
 जिघ्रन्तं माधवः पातु मनस्यन्तं गदाधरः ।
 हृषीकेशः स भगवान् सर्वतः पातु सर्वदा ॥१४९॥
 यानि यानि स्वरूपाणि साक्षाद्भगवतो हरेः ।
 तानि तान्यभिरक्षन्तु सर्वावस्थासु मे शिशुम् ॥१५०॥
 वागीशो वेदविज्ञाथो हयग्रोवो महाप्रभुः ।
 सर्वमन्त्रपतिर्देवो रक्षत्वेन सदैव नः ॥१५१॥
 इति विन्यस्य तस्याङ्गे रामनामानि गोपिका ।
 स्वयं शरणमापेदे साक्षाद्रामं परं हरिम् ॥१५२॥
 अथैनं स्नपयामास समुद्वर्त्य विशेषतः ।
 सुगन्धिचन्दनमुखैः कस्तूरीकुञ्जमादिभिः ॥१५३॥
 संप्रोऽच्छच्च^१ सुकुमाराणि तस्याङ्गानि व्रजेश्वरी ।
 कालागुरुभवैर्धूपैर्धूपयामास मूर्द्धजान् ॥१५४॥
 पुनश्च समलङ्कृत्य पटभूषाम्बरादिभिः ।
 सायमातिक्यविधिना चक्रे नीराजनादिकम् ॥१५५॥
 अथाहं गोधनैः साकं व्रजं सर्वसुखाम्बुधिम् ।
 विपिनान्तादुपावृत्तो वेष्टितो वृद्धबालकैः ॥१५६॥
 राक्षसं पक्षिणं चोग्रमुभौ पर्वतविग्रहौ ।
 व्यसू निपतितौ भूम्यां भद्येमार्गं न्यरूपयम्^२ ॥१५७॥
 आःकिमेतावुभावद्वी वत्सचारणकानने ।
 कुतो वात्र महाशैलसंभवो दृष्टपूर्वके ॥१५८॥
 इतितक्कुलो दूरादारात् पुरुषपक्षिणौ ।
 व्यसू पर्वतसंकाशौ समुद्वीक्ष्य सुविस्मितः ॥१५९॥

१. संप्रोक्ष्य—अयो० । २. न्यरूपयम्—रीवाँ ।

केनैतौ निहतौ दिनेऽद्य पुरुषश्वेष्ठेन वीरोत्तमा-
वेको राक्षस एष दृश्यत इतो भूयान् द्वितीयो खगः ।
किं वा प्राथमिकेऽद्य राघवपतेर्गोवित्ससंचारणे
विघ्नं वीक्ष्य विधिर्वर्धं विहितवान् व्योमस्पृशोरेतयोः ॥१६०॥

इति तर्कयन्नुपगतो व्रजान्तिके पुरमात्मनः सकलसंपदाकुलम् ।

अथ तत्र मां स्वपरगोपदारका जगदुर्द्रुतं समभिसृत्य यूथशः ॥१६१॥

गोप्य ऊचुः

दिष्टचा ते गोपशार्दूल बालोऽभूत्पञ्चहायनः ।
दिष्टचा गतोऽद्य विपिनं चक्रे गोवित्सचारणम् ॥१६२॥

पारम्परिकमेतद्वः कुले वृत्तं मनोरमम् ।
तदङ्गं कृतवान् रामो भविष्णुः कुलमङ्गलः ॥१६३॥

अद्य नो दीयतां भूरि मिष्टमन्नं फलैर्युतम् ।
भूषणं रत्नजटितं वस्त्राणि च महोत्सवे ॥१६४॥

पृथक् पृथक् ग्रहिष्यामस्त्वत्तो गोकुलभूपते ।
त्वद्वारेभ्यश्च सततं महोदारेभ्य आत्मना ॥१६५॥

एवमेव वितनोतु बालको धेनुचारणपणेन ते सुखम् ।

वार्द्धके विविधसौख्यसंयुतो मन्दिरे सुचिरमेधतां भवान् ॥१६६॥

एष ते सर्वसौख्यानां दाता पाता व्रजस्य च ।

सर्वदुःखप्रतीकर्ता भर्तासौ भुवनस्य च ॥१६७॥

विहितं चान्यदप्येकमद्यानेन कुतूहलम् ।

यच्छ्रुत्वा विस्मयं चित्ते सर्वेषां व्रजवासिनाम् ॥१६८॥

एकं तावन्महद्रक्षो वत्सवेषधरं गणे ।

समुद्दीक्ष्य स्वयं रामो जघान भुजविक्रमात् ॥१६९॥

श्येनवेषधरश्चैव राक्षसो बलवान् हतः ।

कुर्वन्नपि रणं घोरं रामेणातिबलीयसा ॥१७०॥

अत एष गुप्तबलवीर्यसंपदां निधिरुज्जितस्तव शिशुर्मनोहरः ।

सुचिरं जयत्वखिललोकरञ्जनः कमलाविलासभवनायितव्रजः ॥१७१॥

इति ब्रुवाणा व्रजसुभ्रुवोऽहं फलान्नवस्त्राभरणादिदानैः ।

संतोष्य सम्यग्विससर्ज भूयो माङ्गल्यगाथां बहु गापयित्वा ॥१७२॥

विलोक्य बालं रुचिरायताक्षं गोवत्ससंचारणकर्म दृष्ट्वा ।
 हर्षश्रुवैवश्यधरो भुजाभ्यां स्वाङ्गं समारोप्य तमालिङ्गे ॥१७३॥
 समाप्य सायं गोदोहं दीपिकाभिः प्रकाशिते ।
 विवेश वेशमनि मुदा रामरत्नविरोचिते ॥१७४॥
 सुपक्वानि कुटुम्बिन्या स्वादूनि विविधानि च ।
 गोपराजिस्थितोऽन्नानि संप्राश्याहं सुनिर्वृतः ॥१७५॥
 रामेण सहितोऽन्नानि भुज्जानश्चैकभाजने ।
 अस्य बालचरित्राणि गोपवृद्धैः कथापयन् ॥१७६॥
 चुम्बितास्यः शिशोरस्य ददानः कवलं मुखे ।
 आनन्दसागरे मग्नः किंचिन्नाहमचिन्तयम् ॥१७७॥

भोजनस्यावसानेऽहं दत्त्वा ताम्बूलिकां शिशोः ।
 स्वयं संप्राप्य च सुखं गतः शयनमन्दिरम् ॥१७८॥
 तं तत्र गोदुहां बालाः श्रावयन्त्यः कथाः शुभाः ।
 अनयन्नङ्ग यामिन्या एकं यामं कुतूहलैः ॥१७९॥
 एकदा तत्र सुमहत्कौतुकं दृष्टमद्भुतम् ।
 तदद्य श्रूयतां राजन् कथयामि तवान्तिकम् ॥१८०॥

अचोकथन्नारसिंहीं वार्तामत्यद्भुजां पराम् ।
 पुरा हिरण्यकशिपुदेव्योऽभूत् कश्यपात्मजः ॥१८१॥
 तपसा विधिमाराध्य वरमाप महोर्जितम् ।
 न स वध्यो मनुष्येण न चापि पशुना बली ॥१८२॥
 नाङ्गणे न गृहे वापि न रात्रौ न च वासरे ।
 न भूमौ न दिवा चापि नायुर्धैर्न जलादिभिः ॥१८३॥

ब्रह्मदत्तवरो दैत्यः समुत्सिक्तो महोर्जितः ।
 ब्रह्मादींश्चैव शक्रादीन् स विनिर्जित्य दिग्जये ॥१८४॥
 तापयामास सकलं त्रैलोक्यं परवीरहा ।
 एकराजोऽभवद्वीरस्त्रिषु लोकेषु दानवः ॥१८५॥
 तस्यात्मजोऽभवन्नाम्ना प्रह्लाद इति कीर्तिः ।
 शान्तो दान्तो रामभक्तः क्षमावाननसूयकः ॥१८६॥

स पञ्चहायनो बालस्तस्य पित्रा नियोजितः ।
 आचार्यशण्डाभक्तभ्यां वर्णनां परिपाठने ॥१८७॥
 पाठचमानोऽप्यसौ बालो बालकेषु पठत्सु च ।
 नापठच्छुद्धचित्तत्वाद्हृच्छब्दान् वृथा विदन् ॥१८८॥
 सिद्धं बर्णसमाम्नाये रामेत्यक्षरयुग्मकम् ।
 पपाठ मुहुरेवायं ताडचमानोऽपि बालकः ॥१८९॥
 तस्य निर्बन्धमालोक्य दैत्याचार्यौ सुहारितौ ।
 हिरण्यकशिपौ सर्वं प्राहतुविबुधद्विषि ॥१९०॥
 शिक्षितोऽपि स तेनासौ करुणात्मा सुरद्विषा ।
 नामन्यत वचस्तस्य क्रोधहेतुरभूत्ततः ॥१९१॥
 अरेनामि गृणातीति स बालं पर्यतर्जयत् ।
 निर्बन्धिनं^३ स तं वीक्ष्य वधार्थं सहसोद्यतः ॥१९२॥
 गिरेनिपातितं बालं धरणी पर्यरक्षयत् ।
 जले निमज्जितं चैनं वरुणो हरिकिङ्करः ॥१९३॥
 अग्नौ दत्तं मुमोच्चाग्निनादहच्छान्तदीधितिः ।
 खञ्जधाराभवत् कुण्ठा विषं दत्तं सुधाभवत् ॥१९४॥
 एवमुर्वरितं बालं स्वयं स कठिनाशयः ।
 हन्तुं समुद्यतो दैत्यः खञ्जमादाय भीषणम् ॥१९५॥
 कव ते रक्षयिता मन्द यस्य नाम गृणासि वै ।
 तं मां निर्दिशा तत्साकं त्वाहं छेत्स्यामि तत्क्षणात् ॥१९६॥
 जले स्थले दिक्षु दिविस्तम्भेऽत्रास्मिन् स वर्तते ।
 इति प्रल्लादवचनात् स्तम्भं कर्तितुमुद्यतः ॥१९७॥
 ततः प्रादुरभूत् साक्षान्नारसिंहोऽतिभीषणः ।
 ज्वालामालापरीताक्षः प्रज्वलन्निव तेजसा ॥१९८॥
 तडिद्भीमजटाजालो ललज्जिह्वाग्र^३भीषणः ।
 पञ्चास्यवदनो भीमः स्फुरद्वज्ञनखायुधः ॥१९९॥

-
१. छूंकां छब्दानथावदत्—अयो०, रीवॉ । २. निर्बन्धनं—अयो० रीवॉ ।
 ३. लिहज्जिह्वाग्र०—रीवॉ, लोलजिह्वा०—अयो० ।

कल्पान्तपावकज्वालामालाज्वालातिभीषणः ।
 कोटिसूर्यकरालाङ्गस्त्रैलोक्यभयकारकः ॥२००॥

षष्ठिवर्षसहस्राणि तेनायुद्धचत् स दानवः ।
 खडगशक्त्यृष्टिपरशुभुशुण्डीपरिधादिभिः ॥२०१॥

सोऽपि चिक्षेप भगवान् दैत्येऽस्त्राणि सुभूरिशः ।
 गदाचक्रासिपरशुप्रभूतीनि समंततः ॥२०२॥

विनिर्धुन्वन् जटाजालं त्रिनेत्रो नरकेसरी ।
 अथ काले परिप्राप्ते प्रह्लादं सुखयन् स्वयम् ॥२०३॥

बलादैत्येन्द्रमादाय संस्थाप्योरुस्थले पटुः ।
 नखवज्ञायुधैः सायमध्यास्यालयदेहलीम् ॥२०४॥

अपाटयत्तदुदरं प्रोच्छलद्विधिरोक्षितः ।
 जिह्वाग्रेण लिहन् प्रेम्णा प्रह्लादस्य शिशोः शिरः ॥२०५॥

तत्तेजसा सुभीमेन व्याप्तं त्रैलोक्यमन्तरा ।
 नागन्तुं शक्यते देवैस्तुत्यैर्ब्रह्मादिकैरपि ॥२०६॥

अथ लक्ष्मीं पुरोधाय समाजग्मुदिवौकसः ।
 वीक्ष्य लक्ष्मीः प्रभो रूपमपलायत पितुर्गृहे ॥२०७॥

प्रह्लादमेव त्रिदशाः पुरस्कृत्य ततो ययुः ।
 अस्तुवन् विविधैः स्तोत्रैर्मन्युसूक्तादिभिः पृथक् ॥२०८॥

सामगानैश्च विविधैर्दिवि संस्था महर्षयः ।
 इत्येवं कीर्तितो नाम्ना नृसिंहो भगवान् हरिः ॥२०९॥

इति मातुर्वचः श्रुत्वा शय्यास्थो रामचन्द्रमाः ।
 हुङ्कारमकरोद्राजन् सर्वत्रैलोक्यकम्पनम् ॥२१०॥

अखण्डरवसंभूतवज्ञनिष्पेषसंभवः ।
 निर्घातनिःस्वनो घोरः कम्पयामास रोदसी ॥२११॥

तेनैव कम्पिताः सद्यः पुरग्रामव्रजाकराः ।
 सौधाः पतिष्ठणवो' भूत्वा तत्क्षणात् प्रचकम्पिरे ॥२१२॥

आः किमेतदिदं जातमिति चिन्तासमाकुलः ।

अहं तत्रागतो यत्र रामः शेतेऽधितल्पकम् ॥२१३॥

तन्माता तं मुहुर्दृष्ट्वा बभाषे वचनं त्विदम् ।

किमेतद्रामचन्द्र त्वं कृतवान् प्राणजीवनः ॥२१४॥

प्रेतावेशः ववचिद् भूतो राक्षसावेश एव वा ।

तत्र हुंकारशब्देन त्रासिताः सकला दिशः ॥२१५॥

शाम्यन्तु पापानि तवाखिलानि शाम्यन्तु घोराणि भयावहानि ।

शाम्यन्तु रक्षांस्यखिलानि सद्यो रक्षा तवास्तां परमस्य पुंसः ॥२१६॥

इति वत् सुतमङ्कुं सा समारोप्य^१ गोपी

कल्यति शुभरक्षां दत्तरक्षोष्णमन्त्रा ।

वितरति च बिभीता गोशतं यावदेषा

सरभसमुपयातस्तावदेवाहमस्याः ॥२१७॥

यथावृत्तं सप्रसङ्गमाश्रुत्य चकितोऽभवम् ।

सर्वमाहात्म्यविद्वानप्यमुहं भाव^२मार्गणैः ॥२१८॥

एवमन्येद्युरप्येषा विनिद्रं वीक्ष्य बालकम् ।

श्रावयन्ती कृष्णवृत्तं कथयामास गोपिका ॥२१९॥

व्रजे च मथुरायां च द्वारवत्यां च केशवः ।

चकार यानि कर्मणि तानि चाश्रावयत् प्रसूः ॥२२०॥

व्रजसंबन्धिवार्तासु दीर्घं निःश्वस्य राघवः ।

मुञ्चनश्शूणि बहुशो ललाप शृणु तद्वचः ॥२२१॥

राधे^३ हन्तवसन्त एष समयो मा धेहि मानं मना-

गेतं चेतसि यस्य यस्य चरणद्वन्द्वानतं माधवम् ॥

द्रागुत्थापय कान्तमातुरममुं तापं समुत्सारय ।

प्रेम स्रोतसि मज्ज हेममणिना नीलेन संगच्छताम् ॥२२२॥

हे सौन्दर्यतरङ्गिणि प्रणयिनि प्राणेश्वरि प्राणदे

कन्दर्पशुगकालकूटहरिणि प्रोद्यत्सुधाकालिके ।

१. शीघ्रमारोप्य—अयो०, सायमा०—बड़ो० । २. तद्भाव०—रीवॉ ।

३. सीते—अयो०, मथु०, बड़ो० ।

कर्पूरद्रवविन्दुशीलिनि चिरं मुक्त्या दृशोर्दर्घयो-
 मानं माकुरु मानिनि प्रतिपदं दोरन्तरे स्थीयताम् ॥२२३॥
 इलाघ्यं जन्म तव प्रसादसमये पीयूषवर्षावहे
 धिक् धिक् चैतदतीव तावकमनो माने विषासारिणि ।
 इत्यालोच्य चिरं मनः करुणया साम्मुख्यमानम्यताम्
 वैमुख्यं विजहीहि मय्यतितरां प्राणप्रिये जानकि ॥२२४॥
 त्वत्कुण्डं तव विप्रयोगविपदि स्वैरं वगाह्यप्रिये
 किंचित्तापभरं तनोः प्रशमयाम्यज्ञं प्रभाश्रोमयम् ।
 श्रीखण्डानिलमागतं तव तनुस्पर्शभ्रमाद्राधिके
 सेवेऽहं विरहातुरोऽपि नितरां चक्रे वरालिङ्गनम् ॥२२५॥
 इति निःश्वस्य निःश्वस्य भाष्यमाणो मदाननम् ।
 विलोक्य लज्जया सद्यो निजाननमगोपयत् ॥२२६॥
 कथानिकाभिर्बह्वीभिर्नीति प्रथमयामके ।
 सुप्तं प्राणधनं वीक्ष्य सुखं सुष्वाप तत्प्रसूः ॥२२७॥
 ब्रह्मलोकमुपैत्यद्वा प्रसुप्तः सकलो व्रजः ।
 यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥२२८॥
 आनन्दं ब्रह्मणो लोके अनुभूय परात्परम् ।
 ततः क्षणाद्विनिर्धूय प्रातर्जार्गिति वै व्रजः ॥२२९॥
 दिने तु भवति स्पष्टं प्रेमानन्दकदम्बकम् ।
 उभयोस्तारतम्यज्ञा व्रजवासिन एव हि ॥२३०॥
 प्रातः काले व्रजस्यास्य शोभा किं वर्ण्यतां मया ।
 यत्र राजन् नीरनिधेरप्याधिक्यं प्रतीयते ॥२३१॥
 दधिमन्थं 'रवोद्घोषी निनादचयैवैचिभूत् ।
 वृषरत्नाङ्गनारत्नं गोपरत्नविराजितः ॥२३२॥
 उदारगोपशार्दूलकल्पवृक्षविभूषितः ।
 श्रीरामचन्द्रसुयशश्चन्द्रिकास्पर्शवर्द्धितः ॥२३३॥

१. "मन्थन"-अयो० । २. नैचिकीचय-मथु० बड़० । "नैचिकी-उत्तमा गौः" टि०—मथु०, बड़० । ३. विचरन्ननारत्न-रीवाँ० ।

व्रजोदधिर्महीपाल सेवनीयः सदा जनैः ।
प्रेमानन्दनिदानैकभावपीयूषलब्धये ॥२३४॥

अथ नित्यसखायोऽस्य गोपतीनां कुमारकाः ।
आतरो लक्ष्मणाद्याश्च प्रातः प्रेम्णोपयान्त्यमुम् ॥२३५॥
सर्वान् समागतान् वीक्ष्य तन्माता मत्कुटुम्बिनी ।
नानामाड्गल्यवचनैः प्रबोधयति सादरम् ॥२३६॥

प्रबुद्धो मुखचन्द्रेण मञ्जुलस्मितशालिना ।
आनन्दयति सौम्येन जननीमञ्जलालयः ॥२३७॥
मञ्जलार्तिक्यविधिना नीराज्य जननी सुतम् ।
परमानन्दपाथोर्धि हृदयेन विगाहते ॥२३८॥

अहं च तन्मधुरस्मिताञ्चितं^१ लुलललितलसद्गुडालकम् ।
दृशा मुखं किमपि निषीय कान्तिमनैन तादृशीं मुदमितरत्र संलभे ॥२३९॥
अधित्रियामास्वपि निद्रितोऽवशोऽनुभूय तद्ब्रह्मसुखं परात्परम् ।
श्रीरामचन्द्रानन्दचन्द्रचन्द्रिकाचमत्कृतोऽहं सपदि व्यजीगणम् ॥२४०॥

गोपी प्रोद्धत्य रामं मृगजमलयजोन्मिश्र^२काइमीरकलकैः
श्रीखण्डाक्तैः सुगन्धैः स्नपयति सलिलैः सारवैः कोटिसंख्यैः ॥
अञ्जानि प्रोक्ष्य पञ्चरुहदलसुकुमाराणि भूषाविधानैः ।
प्रत्यञ्जं मञ्जु भृञ्जारयति ननु यथा भाति कुन्दाननेन्दुः ॥२४१॥
नेत्रेऽनञ्जशरोपमे मृगदृशां दत्ताञ्जने मञ्जुले ।
कणौ कलिपतरतनचारुमकराकारोललसत्कुण्डलौ^३ ।
“मूर्ढाभ्यर्हत बर्हबर्हविहित^४ श्रीमत्किरीटाञ्चितो
नासाग्रं मधुरौष्टचुम्बिमणिमन्मुक्तालकं श्रीमुखम्” ॥२४२॥
भालं कस्तूरिकया तिलकितमुदयन्मञ्जुमृगाङ्कार्धनिभं
ग्रीवा ग्रैवेयकप्रस्फुरित^५ मणिगणालङ्कृतकम्बुच्छविभृत्^६ ॥

१. स्मिताननं—रीवौँ । २. मात्रिकां—रीवौँ । ३. मलययोर्मिश्र—अयो० ।
४. मकराकारस्फुरत्^०—अयो०, मथु०, बड़ो० ! ५-५. नास्ति—रीवौँ । ६. बर्हि
वृंहित—अयो० । ७. विस्फुरित—मथु०, बड़ो० । ८—‘लंकृतं कंबुकंठम्—रीवौँ ।

गुज्जापुञ्जाढचमुरो^१ मणिसरभरितं मौक्तिकमाला मिलितं^२
 प्रत्यङ्गं साधुजयत्यनवधि^३ मधुरिम्णा कलितो वेत्रकरः^४ ॥२४३॥

अथ स्वस्वगृहेभ्यस्तं द्रष्टुं गोपालसुभ्रुवः ।
 सङ्घोजनान्युपादाय समायान्ति मदालयम्^५ ॥२४४॥

स्वाद्यं हैयङ्गवीनं बहुतरसितयाक्तं स्फुटारुण्यमुष्णं
 कृष्णाया गोः सुमिष्टं लघुसुरभि पयोऽग्नौ समावर्तितं यत् ।
 तस्यैवात्यर्थरुच्यं दधिमधुरतरं पिच्छिलं दुरधसारम् ।
 पववान्नान्यद्भुतानि प्रसृमरघुसृणामोदकर्पूरभाज्जि ॥२४५॥

अनेकरत्नप्रत्युप्तकाञ्चनामत्रमध्यगम् ।

भूयः समुपकल्प्यान्नान्याययुर्वजगोपिकाः ॥२४६॥

स तासां चित्तभावज्ञः प्रणयी रामवल्लभः ।
 तदन्नमूरीकृतवान् कटाक्षाक्षेपपण्डितः ॥२४७॥

मुग्धं मातृकरोपनीतमतुलं हैयङ्गवीनाञ्चितम्
 स्वाद्यं चाह चतुर्विधं तदमलं प्राश्यान्नमात्मीयकैः ।
 प्रातर्गोष्ठसहस्रसंजनितगोदोहावसानागते-
 गोपालेरभिवन्द्यमानचरणाभ्योजो मदङ्गे स्थितः ॥२४८॥

किञ्चित्संचरणे नभस्तलतटीमारुढमात्रे रवौ ।
 गोवत्सान् पुरतो विधाय विपिनान्यापूर्यं शृङ्गं यथौ ।
 उन्मुक्ताः पुरतो निधाय गणशो गाः कोटिशः कोटिशो
 गोष्ठेभ्यः प्रतियातवत्सु मयकादिष्टेषु गोपेष्वविः^६ ॥२४९॥

वालानां शृङ्गं संनादा रामशृङ्गध्वनेन तु ।
 तत्क्षणे लक्षणादीनामाविशासुः समंततः ॥२५०॥

गोप्यः शृङ्गरवं श्रुत्वा भवनेभ्यो विनिर्युः ।
 अलभ्यदर्शनं देवैर्द्रष्टुं रामं समुत्सुकाः ॥२५१॥

अग्रे वत्सान् प्रकृतिसुभगान् यूथशः कल्पयित्वा
 पश्चात्तेषां धृतखुररजा^७ गोदुहां बालसङ्घैः ॥

१. °द्व्यवक्षो°—रीवाँ । २. °मालाभिराम—रीवाँ । ३. प्रत्यंगं तस्य-
 साधूल्लस्ति—रीवाँ । ४. गुंफितो वेत्रहस्तः—रीवाँ । ५. तदालयं—रीवाँ । ६. °ष्वविं—
 मथु०, बड़ो० । ७. °पुरजा—अयो०, मथु०, बड़ो० ।

क्रीडन् गायन् कमलनयनो वादयन् चारुशृङ्खं
 भूषारत्नच्छुरितवपुषा भाति भाग्यैर्वजेन्दुः ॥२५२॥
 यैर्दृष्टो रामचन्द्रः समयमनुसृतो धेनुवत्सौघचारं
 भाग्यस्तोमप्रवृद्धैर्मधुरिमहृदयावेदिभिर्दृक्चकोरैः ॥
 तेषां सज्जन्मभाजां प्रतिकरणमुपाविश्य दत्तस्वरूपाः
 देवाः किं नो पिबन्ति त्रिभुवनजनतादुर्लभं कान्तिपूरम् ॥२५३॥
 प्रसार्य नवशाद्वलेष्वमितधेनुवत्सव्रजं
 स्वयं समवयोऽज्जितैश्चपलगोपबालैर्युतः ॥
 प्रतिद्रुमलतावनं प्रतिसरित्तटं संगतः
 स्वभावमधुराकृतिः किभपि केलिभिः क्रीडति ॥२५४॥
 अत्र श्रीरामचन्द्रो नृपतिकुलमणे केकिरावानुकारी^१
 प्राप्ताः कामेन मत्ताः सुखयति मुदिरश्रीमनोज्ञो^२ मयूरीः ।
 अत्रानुकृत्य कीशान् प्रतितरुचिटपं कूर्दमानः कुमारः
 साकं गोपालबालैर्विहरति नितरां कल्पकेलीकलाढयः ॥२५५॥
 अत्र पुंस्कोकिलध्वानमनुकृत्य व्रजाधिषः ।
 संवर्द्धयन्तुकलिकाः^३ कोकिलानां प्रकूजति ॥२५६॥
 अत्रानुकृत्य प्रचलन् राजहंसकदम्बकम् ।
 हंसीनां सोहयन् चित्तं क्रीडते रामचन्द्रमाः ॥२५७॥
 अत्र केशरिणाविष्ट इव संदर्शयन् गतिम् ।
 बभूव केकियूथानां पलायननिमित्तताम् ॥२५८॥
 अत्रैकसार्थकलितः कलयन् करतालिकाः ।
 सिंहान्निर्गमयामास रत्नसानुदरीगृहात् ॥२५९॥
 अत्र श्रीविग्रहे मेघे म्लायतोऽक्षिः चकोरकान् ।
 मुखशारदचन्द्रांशुपातैरानन्दयत् स्वयम् ॥२६०॥
 अत्र वक्रेन्द्रुबिम्बेन ताम्यतीश्चक्रवाकिकाः ।
 ग्रैवेयकमहारत्नरुचा मुक्तशुचोऽकरोत् ॥२६१॥

१. कोकिलावाकप्रकारी—रीवाँ । २. वाडमनोज्ञो—रीवाँ । ३. वर्जयन्
 प्रेमकलिकाः—अयो०, रीवाँ । ४. श्लाघ्यतोऽपि—रीवाँ ।

अत्र दूतीगणं व्यग्रं प्राप्तं व्रजपुरात् पुरा ।
 मुनिभिस्तोषयामास शशवद्विरहभञ्जनम् ॥२६२॥

अग्रतो वत्सचारेषु व्याघ्ररूपिणमागतम् ।
 अमारयत् स्वयं रामस्तीक्ष्णदंष्ट्रं महासुरम् ॥२६३॥

अत्र कौतूहली रामो दृष्ट्वाजगरमाननम् ।
 परीभ्रान्त्या प्रविष्टान् स्वान् प्रवृद्धाङ्गो व्यपाटयत् ॥२६४॥

अत्र वत्सहरं रामो विधि लोकेशमानिनम् ।
 प्रदर्श्य नित्यां लीलां स्वां वीतमानं चकार ह ॥२६५॥

एतत्स्थानेषु^१ नृपते कच्चिच्चेतः प्रसीदति ।
 कच्चिद्वानन्यविषया जायते तावकी मतिः ॥२६६॥

इति प्रतिदिनं दधत्सुरभिवत्सचारक्रियां
 दिनस्य ननु तुर्थके प्रहर आर्तिहृद्राघवः ।
 विहाय वनगह्वरं व्रजपुराभिमुख्यं^२ भजन् ।
 स्वयूथपरिवेष्टितो जयति दिव्यलीलानिधिः ॥२७६॥

ब्रह्मोवाच

वत्सचारणवेशेषु नृपं संतोष्य गोपतिः ।
 देशान्तरान् दर्शयिष्यन् निनाय तमितोऽन्यतः ॥२६८॥

इमामानन्दाद्यां दशरथनृपाय प्रगदितां
 स्वयं श्रीगोपालव्रजनृपतिना प्रीतमनसा ।
 भुशुण्ड प्रेमाद्यां द्विजवर सदा योऽत्र शृणुया-
 ललभेद्रामे भक्तिं स इह खलु वश्यत्वजनिकाम् ॥२६९॥

सर्वा रसमयी लीला प्रभोस्तस्य महात्मनः ।
 गोपबालतया त्वेषा सद्यः संसारबन्धनुत् ॥२७०॥

तामसा मूढहृदया ग्रामवृत्तिरताः सदा ।
 ईदृशिवधा अपि जना यत्राभीराः समुद्धृताः ॥२७१॥

तादृशीं तस्य लीलां तामपहायातिरोचिकाम् ।
 अरोचकेन संपन्नः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥२७२॥

१. एतेषु स्थां—अयो०, मथु०, बड़ो० । २. ब्रजं सुरभि मुख्यं - रीवाँ ।

एषा रघुपतेलीला देवेभ्योऽपि सुगोपिता ।
स्थापनीया सदा चित्ते सर्वदा फलरूपिणी ॥२७३॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दशरथतीर्थयात्रायां
त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११३॥

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अन्यतस्तं सुसन्नीय राजानं प्रेमविह्वलम् ।
उवाच सुखितो गोपो दर्शयिष्यन् प्रभोः कथाम् ॥ १ ॥

सुखित उवाच

सौगन्धिकगिरिनामि दृश्यतां नृपसत्तम ।
पर्वतोऽयं महान् राजन् प्रमोदवनभूषणम् ॥ २ ॥
इह देवाः सगन्धर्वा गायन्ति विमलं यशः ।
रामस्यैवाभिरामस्य कोटिकामसुखाकृतेः ॥ ३ ॥
स्नात्वा शुचिमना राममिह भावस्व भूपते ।
पादाब्जधूलिसंपर्कात् कोटितीर्थत्वमागते ॥ ४ ॥
अस्य पर्यन्तभूमीषु नवशाद्वलसंपदा ।
शोभितामु स्वयं रामो गाश्चारयति भूपते ॥ ५ ॥
जगन्मङ्गलमेतद्धि वृत्तं रामस्य संततम् ।
भाव्यते सत्परैः सद्भूर्येन चित्तस्य निर्वृतिः ॥ ६ ॥
चतुर्वेदऋचो ह्येताः सर्वकामदुघा अपि ।
आसुरं भावमाश्रित्य कदर्थन्ते खलैर्जनैः ॥ ७ ॥
तासां रामः स्वयं नेता परमैश्वर्यदण्डभूत् ।
अधिकारिविभेदेन दोग्धि कामान् सतो बहून् ॥ ८ ॥

कर्म ज्ञानं तथोपास्ति॑ र्भक्तिरेतच्चतुष्टयम् ।
 श्रुतिकामदुघां दुर्घं रामः पाययते निजान् ॥ ९ ॥
 एकैकं स्वैकान्तवशात्प्रत्येकं फलति ध्रुवम् ।
 अनैकान्त्यात्परस्याङ्गं भूत्वा च फलति ध्रुवम् ॥ १० ॥
 प्रमोदवनमेतत्तु भक्तिरूपं समन्ततः ।
 तस्य भावतृणं प्राश्य^३ प्रेमानन्दफलैव गौः^३ ॥ ११ ॥
 भावधासाशना नित्यं रसपानीयपानकृत् ।
 श्रुतिकामदुघां पड़क्तिर्भक्तानां स्वेष्टदोहदा ॥ १२ ॥
 गोचारणक्रियात्त्वमिदं ते कथितं मया ।
 कीर्तितं श्रुतितात्पर्यविद्धिः सद्धिः सनातनैः ॥ १३ ॥
 सौगन्धिकगिरे राजन् परितो विततान्तरम् ।
 सौगन्धिकवनं नाम वनानामुत्तमं वनम् ॥ १४ ॥
 रामस्यातिप्रियं धाम यत्रातिविमलं सरः ।
 सौगन्धिकवनोल्लासरमणीयसुधाजलम् ॥ १५ ॥
 तत्र स्नाहि महीपाल दीयतां॒ धेनुराशयः ।
 श्रीराममनसस्तुष्टै तीर्थपूर्णफलाप्तये ॥ १६ ॥

ब्रह्मोवाच

तदग्रे चान्यतो नीत्वा राजानं गोपभूपतिः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठो मोहयन् कल्पा गिरा ॥ १७ ॥

सुखित उवाच

अयं रत्नाद्रिरुद्ध्राति श्रीरामचन्द्रविग्रहः ।
 धनुर्वर्णाद्विततनुर्धरणीतलपावनः ॥ १८ ॥
 अष्टयोजनसोच्छ्रायश्चतुर्योजलम्बनः ।
 योजनद्वयर्दध्येण सदामण्डितविग्रहः ॥ १९ ॥
 अनेकरत्नशिखरप्रोद्धासितदिगन्तरः ।
 सूर्यचन्द्रप्रतीकाशो दिवारात्रं परिज्वलन् ॥ २० ॥

१. कर्मज्ञानतपोयोगै—रीवाँ । २. प्राश्य—अयो० । ३. फलोपत्रम्—रीवाँ ।
 ४. धीयतां—अयो० ।

अनेकौषधिसंदोहसंसेवितदरीगृहः ।

गुप्तमन्त्रसाधकैश्च मुनिभिः सुनिषेवितः ॥२१॥

अनेकाकरसंभूतिरनेकवनमण्डतः ।

अनेकद्रुमगुल्मौघलताजालाभिमण्डतः ॥२२॥

इह सरांसि तथा सरितोऽपि वै कति न सन्ति महीपतिसत्तम ।
स्नपयतो सलिलेषु तनुं निजां हृदयशुद्धिजमोदभरापये ॥२३॥

सहजानन्दिनीकुण्डे रामकुण्डे मनोहरे ।

अनेकमुनिसंसेव्ये स्नाहि राजर्घिसत्तम ॥२४॥

यत्र स्नानाय मुनयो देवाश्चेन्द्रादयो नृप॑ ।

वाञ्छन्ति विविधैः पुण्यैः प्रात्कृतैः सुतपोभरैः ॥२५॥

कि बहूक्तेन राजेन्द्र स्नात्वा चोभयकुण्डयोः ।

मुक्तिलाभमपि प्राज्ञास्तृत्वन्मन्यते हृदि ॥२६॥

परब्रह्मणि यत्प्रेम तद्वशीकारकारकम् ।

तदाशु लभते मत्यें नात्र कार्या विचारणा ॥२७॥

एकदाहमिह स्नात्वा सहजाकुण्डपाथसि ।

यदपश्यं नृपश्चेष्ट तत्र वाच्यं कथंचन ॥२८॥

प्रश्रयावनतं तु त्वां दृष्ट्वात्युत्कण्ठिताशयः ।

कथयामि स्वानुभूतमत्यलौकिकवृत्तकम् ॥२९॥

स्नातमात्रस्त्वहं राजन् दिव्यं लोकं ददर्श ह ।

अतीतं लोकसंस्थायाः कालमायाद्यगोचरम् ॥३०॥

रत्नोमहेमप्राकारप्रविस्तृतसुवेष्टनम् ।

कल्लोलिनीसुकल्लोलगम्भीरपरिखाङ्गितम् ॥३१॥

पारिजातवनश्चेणीपरितो भूषितान्तरम् ।

दिव्यगन्धवहोद्वातपरिपावितमद्भुतम् ॥३२॥

सूर्यकोटिस्फुरत्कान्तिदिव्यरत्नशिलाङ्गितम् ।

चन्द्रकोटिशतज्योत्सनासमुद्भासितमुच्चकैः ॥३३॥

अत्यर्थमधुरोदीर्णदिव्यवस्तुविभूषितम् ।
विमानशतसंकीर्णदिव्यस्त्रीनिकराज्ञिचतम् ॥३४॥

अनञ्जवर्द्धनात्यर्थरुच्यस्त्रीगानमज्जुलम् ।
सर्वतः सर्वदोत्साहमाञ्जल्यगुणभूषितम् ॥३५॥

परमानन्द संदोहव्यापमत्यर्थसुन्दरम् ।
चिदानन्दमयालोकप्रकाशितदिग्न्तरम् ॥३६॥

तत्रानन्दमयं दिव्यं विपिनं तस्य मध्यगम् ।
महाकुञ्जमयं वेशमरत्नमज्जरितैर्द्रुमैः ॥३७॥

समन्ततः परिव्याप्तं लतामण्डपभण्डितम् ।
सप्तकक्षाभिरुचिरं महद्गत्वरमध्यगम् ॥३८॥

तत्र प्रथमकक्षायां गोपाला वीक्षिता मया ।
द्वितीयकक्षामध्यस्था वेत्रहस्ता मृगीदृशः ॥३९॥

तृतीयकक्षामध्ये च ता एव हरिणेक्षणाः ।
एवं यावन्निजगृहं सर्वकक्षासु संस्थिताः ॥४०॥

मृगीदृशश्चन्द्रवक्त्राः कनकोज्ज्वलविग्रहाः ।
साक्षात्तिलताकाराः सर्वलावण्यसुश्रियः ॥४१॥

कन्दर्पकोदण्डनिभभ्रूभञ्ज रुचिभूषिताः ।
अनेकभावपाथोधिवीचिविस्तारवीक्षिताः ॥४२॥

चन्द्रिकाचयसश्रीकमनोज्जविशदस्मितैः ।
कर्पूरनिकरोद्गारसौरभ्यगुणभूषिताः ॥४३॥

कस्तूरीपत्रमकरीसुकपोलयुगश्रियः ।
अनेकरत्नसंदोहजडिताञ्जगणश्रियः ॥४४॥

कामकान्ताचमत्कारन्यककार॑कररोचिषः ।
साक्षाललक्ष्म्य इवामन्दसौन्दर्यनिवहाज्ञिचताः ॥४५॥

ततो महारत्नगृहं महासौन्दर्यभूषितम् ।
रत्नभित्तिसमुत्थांशुमज्जरीचयमण्डितम् ॥४६॥

शृङ्गारसप्तसदनं सदारमनिकेतम् ।
अनन्तमानन्दकरं परमानन्दमन्दिरम् ॥४७॥

१. °निष्कार°—अयो० । °दिक्कार°—मथु०, बड़० ।

लोकोत्तरगुणाक्रान्तं कान्तिसन्दोहविस्तरम् ।
 पुष्पतोरणसंभ्रान्तगुज्जद्भ्रमरसंभ्रमम् ॥४८॥
 कौकिलाकाकलीरम्यकान्तासङ्गीतसंगतम् ।
 रणद्वीणास्वरोच्छूतमूर्च्छनानादनादितम् ॥४९॥
 तत्रेन्दुबिस्बोज्ज्वलमञ्जुमण्डपे महागणिस्तम्भसहस्रमण्डिते ।
 प्रोद्धासि चिन्तामणिवृन्दनिर्मिते सिंहासनं हेममयं ददर्श ह ॥५०॥
 तत्र श्रीसहजारामयुगलं भासते रहः ।
 अन्योन्यदर्शनानन्दनिर्निमेषविलोचनम् ॥५१॥
 अन्योन्यकान्तिपटलीविलिप्तान्योन्यविग्रहम् ।
 अन्योन्यस्मितमाधुर्यसुधापानपरायणम् ॥५२॥
 अन्योन्यगुणसंदोहकीर्तनासक्तमानसम् ।
 अन्योन्यदत्तताम्बूलवीटिकारज्जिताधरम् ॥५३॥
 स्वरकेलीविनोदेन समुद्दीपितमन्मथम् ।
 अन्योन्यविग्रहादर्शबिस्बितान्योन्यविग्रहम् ॥५४॥
 अन्योन्यभूषणक्षेपचातुर्यकृतवर्णनम् ।
 अन्योन्यविमलश्लोकभाषणासक्तिरज्जितम् ॥५५॥
 मणिदिव्यमहारत्नस्तम्भकोत्तंसभूषितम् ।
 गुज्जाफलमहामुक्ताफलहारमनोहरम् ॥५६॥
 तडिन्नवघनाकारपीतनीलपटावृतम् ।
 रत्नकुण्डलताटङ्क कर्णभूषणभूषितम् ॥५७॥
 श्रीवत्साङ्कमहोत्तुङ्गस्तनवक्षस्थलप्रभम् ।
 महार्हरत्नकटकवलयश्रीप्रकोष्ठकम् ॥५८॥
 सर्वाङ्गभूषाविन्याससमुद्दीपशुभाकृतिः ।
 स्फुरत्तारुण्यकैशोरवयोऽवस्थाविजूम्भितम् ॥५९॥
 कोटिसूर्यशशिद्योतिपादाबजनखरोचितम् ।
 प्रावृष्टेण्यघनश्रेणीविद्युद्वल्लीचयप्रभम् ॥६०॥
 कन्दर्पकोटिलावण्यरतिकोटिप्रभाभरम् ।
 तमालविटपालम्बिहेमवल्लीमनोहरम् ॥६१॥

चित्राविचित्रा'चेटीभ्यां वामदक्षिणपाश्वर्योः ।
 दिव्यचामरयुग्मेन वीज्यमानं दिवानिशम् ॥६२॥
 अन्याभिश्चालिभिर्दिव्यनानोपायनपाणिभिः ।
 मुखचन्द्रचकोरीभिः समन्तात् परिवारितम् ॥६३॥
 कलाचन्द्रकलाभ्यां च सिंहासनवरादधः ।
 महाहें स्फाटिके पीठे संवाहितपदाम्बुजम् ॥६४॥
 रसिकासुरसाभ्यां च विधृते दर्पणद्वये ।
 संबोध्यमाणमनिशं निर्मलां वदनश्रियम् ॥६५॥
 संभावितप्रभावं च सहसाम्राज्यसंपदा ।
 कोटिब्रह्माण्डजनकमहापुरुषपौरुषम् ॥६६॥
 दास्पत्यरसपाथोधिसमास्वादनपण्डितम् ।
 दिव्यभोगकलादक्षमक्षीणगुणवैभवम् ॥६७॥
 इति सप्तमकक्षास्थैः सुरैर्ब्रह्मशिवादिभिः ।
 अनेकसूक्तिसंदोहमुखरीकृतदिङ्मुखैः ॥६८॥
 चातुर्वेद्योपनिषदां सूक्तिसंतानपत्तिवैः ।
 समन्ततः स्तूयमानं प्रसादलवलब्धये ॥६९॥
 तैरेव प्रहितैः किंचिद्विज्ञप्तिविनिवेदनैः ।
 महितासु हितालिभ्यामानीतैर्भूत्यपत्रकैः ॥७०॥
 वाचितैः सहसाज्ञातकोटिब्रह्माण्डवृत्तकम् ।
 ततः पुरुषधौरेयं प्रत्याज्ञावाक्यकारकम् ॥७१॥
 कोटिब्रह्माण्डनाथानां नन्दनोक्तीरनुक्षणम् ।
 ऊर्मिला जटिला प्रोक्ता गृहीत्वा सस्मिताननम् ॥७२॥
 कोटिब्रह्माण्डजननं कोटिब्रह्माण्डसंस्थितम् ।
 कोटिब्रह्माण्डनाशं च कोटिब्रह्महरीश्वरैः ॥७३॥
 पण्डिता कोविदाभ्यां च सखीभ्यां सकराञ्जलिम् ।
 निवेदितमुपश्रुत्य विलोकितपरस्परम् ॥७४॥

१. चित्रविचित्रा—मथु०, बड़ो० । चित्रं विचित्र—अयो० ।

श्रिया पुष्टचा सरस्वत्या कान्त्या कीत्या तथैव च ।
तुष्ट्येल्योर्जया चापि विद्ययाऽविद्यया तथा ॥७५॥

शक्त्या^१ च मायया नित्यं समुपासितदृग्बलम् ।
कटाक्षवीचिसंसिकतचैतन्यपरमामृतम् ॥७६॥
स्त्रीवेशयित्वा चात्मानं निगमैः समुपागतैः ।
सुहूरस्थैसखीवृन्दे मिलित्वा दृष्टमद्भुतम् ॥७७॥
धीरोद्धतगुणग्रामगरिमाज्जितविग्रहम् ।
तथैव धीरलिलतगुणग्रामसुखावहम् ॥७८॥
धीरोद्धतगुणागारविशिष्टतरवैभवम् ।
धीरप्रशान्तगुणकं योगिभिर्हृदि शोलितम् ॥७९॥
अवीक्षितानादितहीमायादासीविभावितम् ।
कदा मयि प्रसन्नः स्यात् प्रभुरित्यवलोकितम् ॥८०॥
अनन्तगुणमाहात्म्यमनन्तश्रीभरान्वितम् ।
अनन्तकोर्तिकलितमनन्तैश्वर्यसंयुतम् ॥८१॥
अनन्तोदारचरितमनन्तभवतारणम् ।
अनन्तश्रुतिसंगीतमनन्तज्ञानगह्वरम् ॥८२॥
ईदृशं सहजारामयुगलं वीक्ष्य मज्जने ।
तत्क्षणान्मूर्च्छितो भूत्वा जनैस्तल्पे निपातितः ॥८३॥
अहं तु तत्रैवागच्छं यत्र ध्यानं प्रवर्त्तितम् ।
सप्तमद्वारकक्षायां मूर्तिमत्या प्रवेशितः ॥८४॥
महामाणिक्यभवने गत्वा वासं सुविस्मितः ।
वन्दनं कारितो द्वारात्ताः स्थानानि दृष्टवान् ॥८५॥
रासमण्डलमूर्जस्वत्कोटिसूर्यसमप्रभम् ।
क्रीडतः सहजारामौ यत्र गोपीकदम्बकैः ॥८६॥
शृङ्गारमण्डपं भास्वद् गुज्जागारस्य मध्यतः ।
विभूष्येते सखीवृन्दैर्यत्र तौ रत्नभूषणैः ॥८७॥

१. सत्या—अयो०, रीव॑ । २. सद्वरस्थ०—रीव॑ ।

विशालमण्डपं श्रेष्ठं दिव्यं रत्नविनिर्मितम् ।
 यत्र तौ रहसि स्थित्वा विलासं कुरुते भृशम् ॥८८॥
 शय्यामण्डपमुद्दीप्तदीपिकाशतभासुरम् ।
 सुरतान्तविनिद्राणौ यत्रतावालिवीजितौ ॥८९॥
 सुगन्धिपवनोद्वातं भाति भोजनमण्डपम् ।
 यत्र तौ किल भुज्जाते स्वाद्वन्नं तच्चतुर्विधम् ॥९०॥
 केलीमण्डपमुद्भाति कोटिसूर्येन्दुसन्निभम् ।
 आत्मानं पण्यित्वा तौ यत्र द्यूतेन खेलतः ॥९१॥
 अभ्यङ्गमण्डपं भाति सौरभोद्गारसौभगम् ।
 अभ्यज्येते सखीभिस्तौ यत्र स्नेहैः सुगन्धिभिः ॥९२॥
 संस्नानमण्डपं भास्वत्कोटिरत्नमरीचिभिः ।
 यत्र तौ स्नपयन्त्यालयो गङ्गाद्यास्तीर्थशक्तयः ॥९३॥
 धूपमण्डपमुद्भाति धूपसौरभमण्डितम् ।
 तौ मुक्तचिकुरौ यस्मिन् धूपयन्ति सखीजनाः ॥९४॥
 वसन्तमण्डपं भाति यत्र स्थित्वा प्रियौ च तौ ।
 पुरस्तात्पश्यतो हेमपुष्पसर्षपकाननम् ॥९५॥
 ग्रीष्ममण्डपमुद्भाति हिमधामसुशीतलम् ।
 अनेकजलयन्त्रौघैः सिच्यमानं समन्ततः ॥९६॥
 वर्षामण्डपमुद्भाति कदम्बतरुमध्यगम् ।
 यत्र स्थित्वा विलोक्यन्ते वलाकिन्धो घनालयः ॥९७॥
 शरन्मण्डपमुद्भाति मल्लीकाननमध्यगम् ।
 महाजलाशयोत्फुल्लकुमुदाभोजमध्यगम् ॥९८॥
 चन्द्रज्योत्सनाचमत्कारविपुलाङ्गणभासुरम् ।
 चकोरीमयनिववाणजाग्रत्पञ्चाशुगोन्मदम् ॥९९॥
 फुल्लसप्तच्छदामोदिनातिशीतोष्णमञ्जुलम् ।
 मल्लिकाकुमुमामोदतरञ्जितसमीरणम् ॥१००॥
 हेमन्तमण्डपं भाति कुञ्जगङ्गरमध्यगम् ।
 हसन्तीभिर्हसदिव निर्धूमाङ्गारकान्तिभिः ॥१०१॥

कर्पूरदीपिकोङ्गान्तं तूलगर्भपटावृतम् ।
 रंगशय्यामनेहारिनिरुद्धपवनागमम् ॥१०२॥
 वातायनसुसंलग्नशतखण्डमनोहरम् ।
 अन्तरावर्तगम्भीरवीणामुरजनिःस्वनम् ॥१०३॥
 कुन्दकाननमध्यस्थं भाते शिशिरमण्डपम् ।
 तैलसौरभसंमिश्रं पुष्पसारोत्थसौरभम् ॥१०४॥
 वनानि द्वादशेमानि तत्र दृष्टानि भूपते ।
 गुञ्जद्भ्रमरपुष्टानि नादितानि च कोकिलैः ॥१०५॥
 शुकाङ्गनासमुद्भूतसहजारामनामभिः ।
 सर्वतोमुखरीभूतदिग्दलानि दिवानिशम् ॥१०६॥
 वसन्तलक्ष्मीजुष्टानि पुष्पसंपत्तिभाज्जिं च ।
 नवपल्लवरागेण शोभितानि समन्ततः ॥१०७॥
 सुवर्णलतिकापुष्पफलपत्र समृद्धिभिः ।
 विचित्रीकृतमध्यानि हरिन्मणिनिर्भैर्दलैः ॥१०८॥
 विचित्रपत्रजुष्टानि विचित्रसुमभाज्जिं च ।
 वसन्तचित्रकारेण लिखितानोव सर्वतः ॥१०९॥
 इमान्येव च कुञ्जानि तत्र दृष्टानि वै मया ।
 पुष्पसौरभसारौघसंपन्नानि समन्ततः ॥११०॥
 रहस्यस्थानमुक्तानि रत्नमण्डपभाज्जिं च ।
 उत्कुल्लनवराजीव मकरन्दसुगन्धिभिः ॥१११॥
 राजहंसकुलवाणकलितैर्निर्मलाम्बुभिः ।
 सरोभिर्मणिमाणिक्यबद्धसोपानपड़्वितभिः ॥११२॥
 सर्वतः सेवितान्यद्वा दिव्यगोपोगणैरपि ।
 वीणामृद्गमुरजध्वनिकाहलितानि च ॥११३॥
 नवोढाकेलिजुष्टानि मध्याप्रोत्साहनानि च ।
 प्रौढाक्रीडनसंदोहसर्वतोरुचिराणि च ॥११४॥

तेषु द्रूतीसखीचेटीनर्मज्जानां कदम्बकम् ।
 अद्राक्षमहमत्यर्थदिव्यवेशसुवर्षमणाम् ॥११५॥
 क्रियास्वनडगस्वाराज्यवर्द्धनीषु समाकुलम् ।
 द्रूतानां च सखीनां च चेटकानां विटात्मनाम् ॥११६॥
 नर्मज्जानां पीठमर्दप्रवराणां कुलं तथा ।
 अपश्यं स्वस्वव्यापारै रसवृद्धिविधायिनाम् ॥११७॥
 कवचिन्मानं कवचित्तापं कवचित्प्रेमरुषं तथा ।
 कवचित्कान्ताभिसरणं कवचिद्द्रूतीप्रयोजनम् ॥११८॥
 कवचिद्वृशीभूय शशवत्तत्रैवानिशसंस्थितिम् ।
 कवचिदुत्कलिकामार्ति कवचिद्विरहसंभवाम् ॥११९॥
 दर्शदर्शमहं भावान् प्रेमजानत्यलौकिकान् ।
 मत्तावन्मूढवज्जाडयं प्राप्नवत्तात्क्षणेऽभवम् ॥१२०॥
 नकिञ्चित् स्मृतवान् राजन् कोऽहं वा कुत आगतः ।
 इत्यलौकिकभावेन संपन्नश्चकितोऽभवम् ॥१२१॥
 ददर्शं पुनरेवाहं सरयूं पावनीमिमाम् ।
 रत्नवद्धद्विकूलाढयां मणिसोपानमण्डिताम् ॥१२२॥
 राजहंसकुलक्रीडानिकवणाजिचतपूरगाम् ।
 शरत्कालशशिज्योत्स्नावलक्षजलकेलिनीम् ॥१२३॥
 उत्तुङ्गवीचिसंघट्टघटाताण्डवकारिणीम् ।
 लोलकल्लोलपटलैश्चुम्बतीं द्यामपि स्फुटम् ॥१२४॥
 श्रीरामभवितसंपन्नमुनिवर्याह्लिकेष्वपि ।
 क्षमदात्रीं प्रेमदात्रीं प्रेमानन्दमयोदकाम् ॥१२५॥
 सौगन्धिकगिरिर्दृष्टस्तत्रैव सुमनोहरः ।
 सौगन्धिकवनोपेतसरसीशतशोभितः ॥१२६॥
 तत्रैव चैषरत्नाद्रिर्दृष्टोऽत्यर्थमनोहरः ।
 सुवर्णरत्नशिखरप्रोद्धासितदिग्न्तरः ॥१२७॥
 अनेककन्दरावेशमरहस्यस्थानशोभितः ।
 धनुवर्णाङ्कतेजोभिः कोटिसूर्यन्दुभास्वरः ॥१२८॥

अनेकनिर्जररत्नावशीतलग्रावमण्डितः ।
 नक्षत्रमालां गगने शिरोभिः संवहन्निव ॥१२९॥
 दृष्टं प्रमोदविपिनं सर्वमेतदलौकिकम् ।
 दृष्टानि गोपीवृन्दानि प्रेममत्तानि सर्वतः ॥१३०॥
 पालीग्रामनिवासीनि दिव्यवेशयुतान्यहो ।
 दृष्टश्च नन्दनो राजन् भ्राता मे प्राणसंभितः ॥१३१॥
 तत्पत्नी च महोदारा दृष्टा श्रीराजिनी मया ।
 सहजानन्दिनी कन्या संशोभितसमीपका ॥१३२॥
 सर्वे चिदानन्दमया अखण्डरुचिमण्डिताः ।
 गोगोपगोपीनिकरास्तर्णकानां गणास्तथा ॥१३३॥
 येषां दर्शनमात्रेण दिव्यो भावः प्रजायते ।
 श्रीरामविषयं प्रेम वर्द्धते प्रतिवासरम् ॥१३४॥
 अममाणस्तेषु तेषु स्थानेष्वद्भुतकान्तिषु ।
 न तृप्तिमानहं जातः पिबन्माधुर्यमुन्नतम् ॥१३५॥
 सर्वत्र च मया दृष्टं सहजारामयोर्युगम् ।
 कोटिनागरिकावृन्दसमुपासितमद्भुतम् ॥१३६॥
 इत्यहं स्वप्नवद्दृष्ट्वा प्रबुद्धः सद्य एव च ।
 विहाय मूर्च्छनामन्तरह्नायै समुपस्थितः ॥१३७॥
 तदर्शनजसंस्कारवद्विष्णुविरहव्यथः ।
 गृहे वने घने शैले न क्वापि स्वस्थतां भजे ॥१३८॥
 सा मे प्राणान्तकरणी महार्तिः समवर्द्धत ।
 पाण्डुक्षाममुखप्रेणा शनैर्हिचत्तापवर्षणा ॥१३९॥
 अप्रतीकार्यमतुलं दुःखं विरहसंभवम् ।
 अथ नेतुं शुको नाम योगीन्द्रः समुपागतः ॥१४०॥
 निर्जनं स्थानमालम्ब्य स्थितोऽहं तेन संगतः ।
 पाद्यार्घाचमनीयाद्यैः पूजयामास तं मुनिम् ॥१४१॥
 पाण्डुक्षामतुलं दृष्ट्वा पृष्ठोऽहं तेन योगिना ।

श्रीशुक उवाच

कच्चित्तवं सुखं धीमन्नस्वस्थं इव लक्ष्यसे ॥१४२॥
 अस्वास्थ्यकारणं त्रूहि गोपराजं सुखी भव ।
 मादृशामतिथीनां त्वं हितोऽसि व्रजवल्लभः ॥१४३॥
 तदाहं मुनिशादूलं स्वाधिकारणमुक्तवान् ।
 ततो हसित्वा मां प्राहं सूक्ष्मदर्शीं महामुनिः ॥१४४॥

शुकउवाच

धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि गोपराजं नमोस्तुते ।
 यस्य साक्षात्सीतानाथधामं ते दृष्टिगोचरम् ॥१४५॥
 यन्न वेत्तुं शक्नुवन्ति मुनयो योगशीलिनः ।
 तपस्त्विनो ज्ञाननिष्ठास्त्रकालज्ञा अपि स्फुटम् ॥१४६॥
 तत्ते रामपदं साक्षादक्षरं ब्रह्ममध्यगम् ।
 प्रमोदाख्यं परं धामं दृशोर्गोचरतां गतम् ॥१४७॥
 एतद्द्वि तस्य कृपया जातं ते गोपभूपते ।
 योगिनामप्यलभ्यं यत् प्रमोदवनदर्शनम् ॥१४८॥
 अचिरादेव ते भाग्यं भविता नात्र संशयः ।
 सहजावल्लभो रामस्त्वद्गृहेऽवतरिष्यति ॥१४९॥
 त्रिदिवेऽप्यहमश्रौषं यत्ते भाग्यं भविष्यति ।
 पौलस्त्योपद्रुता देवाः साक्षाद्रामं यथाचिरे ॥१५०॥
 चतुर्मुखं पुरस्कृत्य गताः सर्वे दिवौकसः ।
 सरथवाः पुलिने रम्ये कुञ्जपुञ्जे मनोरमे ॥१५१॥
 तत्र प्रमोदविष्णु राममन्दिरमद्भुतम् ।
 कोटिसूर्येन्दुसंकाशं यत्र हेममणिक्षितिः ॥१५२॥
 ऐरम्मदीयमतुलं यत्रामृतमयं सरः ।
 तुलसीवनवातेन वीजितं यद्विवानिशम् ॥१५३॥
 चिन्तामणिमयं यत्र साक्षाद्रामनिकेतनम् ।
 सखीदासीचेटिकाद्यैः पार्षदैः समलड्कृतम् ॥१५४॥

सखायो द्विभुजा यत्र धनुर्बाणादिभूषिताः ।
 यत्र कामादिदोषाणां^१ प्रवेशो नैव विद्यते ॥१५५॥
 स तस्मिन् भवने भाति कोटिब्रह्माण्डनायकः ।
 रामचन्द्रो धर्ममयः साक्षात्परात्परः प्रभुः ॥१५६॥
 रतिकुञ्जे रङ्गमये शयनं समधिष्ठितः ।
 सीताकरसरोजाभ्यां संवाहितपदाम्बुजः ॥१५७॥
 श्रीवत्सवक्षा देवेशो वनमालाविभूषितः ।
 कौस्तुभोल्लासितग्रीवः सिद्धचष्टकनिषेवितः ॥१५८॥
 स्फुरद्रद्वन्किरीटाढ्यः श्रुत्योर्मकरकुण्डली ।
 महार्हरत्नहारेण जातवक्षस्थलप्रभः ॥१५९॥
 देवाभ्यां शङ्खचक्राभ्यां कौमोदक्या च शुभ्रया ।
 पद्मेन चातिशोणेन^२ हरितालेन शोभितः ॥१६०॥
 नन्दकेन च खड्गेन शाङ्केणाद्भुतधन्वना ।
 अन्यैस्तथाज्ञावशगैरायुधैः सुनिषेवितः ॥१६१॥
 पोताम्बरतडिकान्तिनीलमेघतनुप्रभः ।
 साक्षान्मूर्तिधरैर्वेदैः सामादिभिरभिष्टुतः ॥१६२॥
 तस्य तद्विमलं धाम प्रमोदवनमद्भुतम् ।
 तत्समीपे सुराः प्राप्ताः ब्रह्माद्याः स्वस्वविष्टपात् ॥१६३॥
 तुष्टुवुर्विविधैः सूक्तैश्चतुर्वेदमुखोदितैः ।
 तदन्ते प्रार्थयाऽचक्रुर्तां स्वां विनिवेद्य ते ॥१६४॥
 पौलस्त्योऽति दुराशयस्त्रिजगतां संदर्शयन् भीमतां
 तीर्णो नीतिपथं सदा समजुषामस्माकमुद्वेजनः ।
 वन्दीकृत्य स नः सुरेन्द्रकमलां तापं तनोत्युच्चकै-
 दुष्टं तं प्रतिकर्तुमेव भवता सत्यं निजं स्मर्यताम् ॥१६५॥
 ततः पद्मभवं प्राह व्योम्ना स भगवान् गिरा ।
 उपलेभे विधिस्तां तु स्पष्टमात्मसमाधिना ॥१६६॥

१. दैवानां—रीवाँ । २. शोभेन—अयो० ।

राजा दशरथो नाम सर्वभूपनमस्कृतः ।
 रघुवंशभवः साक्षाद्वर्त्मातिथिपूजकः ॥१६७॥
 तदगेहेऽवतरिष्यामि देवानां हितकाम्यया ।
 भुवि मत्परिचर्यार्थं त्रिदशांस्त्वं समादिश ॥१६८॥
 सुखितो नाम गोपालः प्रमोदवनमध्यगः ।
 तदगृहे विहरिष्यामि पूर्णं रूपमुपाश्रितः ॥१६९॥
 तस्मै वितीर्णे मयका पुरा वरः स्वरूपगानन्दसुलब्धिहेतवे ।
 तेनैव भाग्येन युतः स गोपतिः सत्येन चानन्यगतेन संयुतः ॥१७०॥
 प्रमोदवनलीलानामयमास्वादको भुवि ।
 तस्य व्रजः सर्वसंपत्समृद्धगुणभाजनम् ॥१७१॥
 सदैव मम लीलानां स्थानभूतो भविष्यति ।
 ब्रह्मा च तदुपाश्रुत्य यथावत्त्रिदशाज्जगौ ॥१७२॥
 तस्मात्त्वं सुखितः श्रोमान् कथयामि यथा तथा ।
 त्वदगृहे श्रीरामः साक्षादुपैष्यति न संशयः ॥१७३॥
 इति योगीन्द्रवचनमाकर्ण्यहि सुनिर्वृतः ।
 विरहानलदग्धोऽपि प्रतीक्षां दधदाशया ॥१७४॥
 अच्चिराच्च तथैवासीद् यथोक्तं शुक्रयोगिना ।
 परमानन्दरूपो मे सदनं समुपागतः ॥१७५॥
 यस्य माधुर्यपाथोधिमग्नान्तःकरणः सदा ।
 तृणाय मन्ये देवेन्द्रसंपदं नृपसत्तम ॥१७६॥
 इति ते सहजाकुण्डमाहात्म्यं कथितं मया ।
 मम यद्भाविकल्याणसूचकं स्नानमात्रतः ॥१७७॥

 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतीर्थ-
 यात्रायां चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११४॥

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः

राजोवाच

धन्योऽसि गोपनृपते तव भाग्यसीमा नो शक्यते बुधवरैरपि चाधिगन्तुम् ।
 यद् दुर्लभं सुरवरैरपि योगिमुख्यैस्तत्ते फलं भगवता स्वयमेव दत्तम् ॥१॥
 नूनं तथैव सदने प्रणयेन बद्धो रामो रमापतिरशेषसुखाब्धिरास्ते ।
 केलीः कदापि कलयन् प्रकटाः कदाचिद् गुप्ताः स्वयं स भगवानणिमादिबन्धः २
 भूयोऽपि नः सखे न्रूहि रामस्यैव शुभान् गुणान् ।
 मुहुर्यच्छ्रवणेनैव कृतार्थं जगतीजनुः ॥ ३ ॥
 बाल्यपौगण्डकैशोरशुभे वयसि शोभितः ।
 यच्चकार स्ववीर्येण गुप्तः श्रीलक्ष्मणाग्रजः ॥ ४ ॥
 पदानि तानि नश्चक्षुःप्रमोदाय प्रदर्शय ।
 येषु येषु स्थितो रामः सुखेन भवतां व्रजे ॥ ५ ॥

सुखित उवाच

कच्चित्त्वमुत्कलिक्यातिसमाकुलोऽसि कच्चिद्वसेन सहजेन वशीकृतोऽसि ।
 यन्मां नियोजयसि मित्रमुहुर्मुहुस्तत्संकीर्तने सुरवधूश्वरणाभिरामे ॥६॥

सुपर्वणः	शशवत्त्रिदिवपुरवामाधरपुटी
सुधाहेलावन्तः	सुविहितसुधानादरधियः ।
रमन्ते	रामस्याप्रमितरससंवाहिनि सदा
गुणव्रातस्त्रोतस्यतिशयितसंसोदविवशाः	॥ ७ ॥

पश्यन् सखे व्रजपदानि सुखावहानि भर्तु^१वशीकरणकारणसौभगानि ।
 सस्नाहि साधु रसवाहिनि रामचन्द्रप्रेमामृतद्रवसरस्यवगाह्य गाढम् ॥८॥

पश्येमा	विपिनस्थली ^२ नवदलश्रेणीमिलन्मञ्जरी—
पुञ्जारञ्जितमञ्जुकुञ्जलतिकालावण्यलक्ष्मीजुषः ^३	।
कूजत्कोकिलकाकली ^४ कलकलक्रुद्धप्रबुद्धस्मर—	
क्रीडाकृष्टधनुर्गुणध्वनितुलाङ्गञ्जारिमत्तालयः	॥ ९ ॥

१. चक्षु^०—मथु०, बड़ो० । २. नास्ति—अयो० । ३. °पुषः—मथु०, बड़ो० ।
 ४. धैय—अयो० ।

अत्र द्वादश कुञ्जभूमय इमाः कामस्य केलोगृहा-
स्तत्पूजाप्रवणत्वतो रसनिधिर्यासु प्रविष्टः पुरा ।
आदिश्यानुजमात्मनः प्रणयिनं गोधोरणीचारणे
विस्तार्य स्फुटमाधिदैविकगुणैः कालं कलानां निधिः ॥१०॥

एतास्तच्चरितस्थलीः प्रतिपदं पूताः पदैरङ्गुताः
क्रीडां यासु चकार कार्मुककरः सिंहादिदुर्जीवहा ।
गोपानां शिशुभिश्चकार सहितः सम्यक्फलास्वादनात्
तृप्तो वंशिरवं समस्तजगतीसंमोहनार्थं दधत् ॥११॥

एतत्स्थलं महाराज यत्र रामः शिशुत्वतः ।
बदरीफलमास्वाद्य कुपथ्यं रहसि स्थितः ॥१२॥
तदा निवेदितं गोपबालैः श्रुत्वा सतर्जनम् ।
निषिष्ठे एव कृत्वा कुपिता भत्कुटुम्बिनी ॥१३॥
नाहं बभक्षेति प्रोच्य व्यादाय वदनं स्थितः ।
सा तन्मुखपुटेऽपश्यद् ब्रह्माण्डरचनामिमाम् ॥१४॥
भूतं भवद्भूविष्यच्च त्रिधाकालाश्रितं जगत् ।
तद्विलोक्य चकम्पे स मेने मायामिवात्मनि ॥१५॥
क्षणाद्विस्मृतवृत्ता च प्रणयाधीनमानसा ।
अपाययत् स्तनं तस्मादङ्गमारोप्य लालनैः ॥१६॥

जगदघहरणं चरित्रमस्य प्रकृतिमनोहररूपवैभवस्य ।
श्रुतिपथमुपयातमात्रमन्तः परिपवनं च मदादिदोषराशेः ॥१७॥
मनुज इह यथा यथा शृणोति प्रसभमरोचकमस्य संक्षिणोति ।
कलयति च तथा तथा पटुत्वं परतरसूक्ष्मपदार्थवेदनाय ॥१८॥

इमानि तानि स्थानानि येषु श्रीलक्ष्मणादिभिः ।
बालकेलीं व्यधत्तासौ विविधामात्मरञ्जनीम् ॥१९॥
क्षचित्सर्वे बाला कृतपणनकौतूहलपरा
वितन्वन्तोऽन्योन्यं किमपि जयवार्ता प्रतिगणम् ।
जयो तेषां मध्ये रमणकुतुकी राम उदगात्
समस्तानां धौत्येऽपरमरसविस्तारचतुरः ॥२०॥

ववचित् वर्वे च गोपाला वेणूनेकपदे लघु ।
 रणयाज्ञक्रुत्यर्थं कन्दराद्विगुणध्वनीन् ॥२१॥
 क्वचित् सर्वे मल्लयुद्धं कुर्वन्तोऽन्योन्यमुच्चकैः ।
 जये पराजये चैव कौतुकं सुमहद्वयधुः ॥२२॥
 क्वचित् पक्षिगिरः^१ सर्वे क्वचित् पशुगिरो वने ।
 कूजन्ते रम्भमाणाश्च चिक्रीडुर्लक्षणादयः ॥२३॥
 ता एता वनवीथयः सतिमिराः सान्द्रैस्तमालद्रुमै-
 वल्लीमण्डपमण्डिता अपिहिताः कुञ्जाः कुटीकोटरैः ।
 यासु क्रोडितमक्षिमुद्रणकरैः कौतूहलेनार्भकै-
 रन्यान्यं वजगोदुहां रसवशैस्तेषां तु रामो वरः ॥२४॥
 ववचिद्वन्यफलक्षेपैः ववचिदुत्प्लुत्य केलिभिः ।
 ववचित्करलतास्फोटैः ववचित्कुसुमकन्दुकैः^२ ॥२५॥
 ता एताः पश्य राजेन्द्र सान्द्राः काननवीथिकाः ।
 उत्कुल्लमलिलकावल्लीसौरभेण समाचिताः ॥२६॥
 वत्सचारणमेतासु सरयूतटभूमिषु ।
 चक्रे रामो रमणकृन्नन्दयन् हृदयानि नः ॥२७॥
 एतासु सरयूकूलभूमीषु नृपसत्तम ।
 गोचारणक्रियादक्षो विजहे लोकमञ्जलः ॥२८॥

एतेषु रत्नगिरिरम्यशिलातलेषु गोचारणश्रमित एत्य सुखाय रामः ।
 मध्याह्नकालकरणीयमुपास्य भोजयं रेमे समानवयसां निवहैः शिशूनाम् ॥२९॥
 वीक्ष्य मध्याह्नमासनं कृपया मत्कुटुम्बिनी ।
 गोपीः संप्रेषयामास विश्वस्ता भोजयवस्तुषु ॥३०॥
 कामा धामा रमा पद्मा लीला शीला सरस्वती ।
 इरावती पार्वती च नवैताः पाककारिकाः ॥३१॥
 रामस्य रुच्यं रसनीयमनं पचन्ति सम्यक्कमनीयमेव ।
 तद्रत्नपात्रेषु निधाय नित्यं मुद्राङ्कितं संप्रहिणोति गोपी ॥३२॥

१. पाक्षीर्गिरः—रीवाँ, बड़ो० । २. कदम्बकैः—अयो० ।

समुपस्कृत्य चान्नानि चतुर्था रसवन्ति च ।
गोपालिकाकरानीतान्यत्ति रामः सलक्षणः ॥३३॥
भरतश्चैव शत्रुघ्नः सखायो वृषभादयः ।
अशनन्ति स्वादुकारेण पात्रेष्वन्नं चतुर्विधम् ॥३४॥

शिलाषु पत्रेषु फलेषु चैव पात्रेषु हैमेषु च मार्त्तिकेषु ।
चतुर्विधं स्वादुमुपस्कृतं तं संभोज्य भारं बुभुजे वयस्यैः ॥३५॥
पश्चुपबालकमण्डलमण्डितः सभरतः सहलक्षणशत्रुहृत् ।
विमलरत्नविभूषणभूषितो विरचितामितलासकुतूहलः ॥३६॥
अध्युपत्यकमधिष्ठितो गिरेबालकेलिकलितश्रमः स्वयम् ।
मण्डलानि विनिवध्य गोदुहां बालकैः स शुशुभे मणीन्द्रवत् ॥३७॥
फलानि रुच्यानि सहात्र भूरि प्रकारवर्यैः शिशुभिः समृद्धन् ।
अशेषयज्ञेश उदारहासः स यज्ञभुक् क्रीडति रामचन्द्रः ॥३८॥
एवं समाप्याशनकेलिमेष प्रसन्नधीर्नांगदलान्वितास्यः ।
सुरज्जितोष्टुः शयने दलानां निषीदतिस्मावृतमण्डपेषु ॥३९॥

केचिद् गोपकुमारकाः सुकृतिनो वीणास्वनं दध्वनुः
किञ्चित्किञ्चिदुदज्जिच्चपञ्चमरवा'स्तेनुः परे मूर्च्छनाः ।
किञ्चित्स्य सरोजपल्लवमृदु श्रीमत्पदाबजद्वयम्
प्रेष्णा संसमृदुः परे व्यजनजैर्वर्तैः प्रभुं भेजिरे ॥४०॥

ततश्चतुर्थे प्रहरे दिनस्य शुभाय सर्ववज्वासिनां नृणाम् ।
येनाध्वनोपाववृते तमेतं पश्यन्मनोनिर्वृतिमृच्छ राजन् ॥४१॥

गोचारस्य प्रथमदिवसे सोदरस्ताडकाया-
इचण्डो नाम्ना बहुभुजबलो राक्षसः क्रूरकर्मा ।
येऽन्येऽनेके विविधवपुषो राक्षसा बद्धकक्षा-
रामेणैते सपदि निहता बाधका गोधनस्य ॥४२॥
तेषां मुखोद्गतं तेजो ज्वलदुल्कासमाकृतिः ।
व्यलीयत हरौ रामे साक्षात्कारणमानुषे ॥४३॥

१. “उच्चैरालापित पंचमस्वराः” टिं०—मथु० । २. °यसाकृतिः—अयो० ।

गाइचारयित्वा विपिनात्संनिवृत्तो रोचिः सौम्यं विभ्रद्भ्रौघनीलम् ।

गोसंदोहं स्वाग्रतः कल्पयित्वा रेजे रामो लक्ष्मणादचैरुपेतः ॥४४॥

गायन्तश्च हसन्तश्च खेलन्तश्चारुकेलिभिः ।

वादयन्तश्च शृङ्गानि रेजिरे सुहृदोऽखिलाः ॥४५॥

तेषां मध्येऽभिनव्याम्बुद्धुचिरतनुः पीतकौशेयधारी ।

गुञ्जाबहर्भाभिरामो मृगमदतिलकी कुण्डलोद्द्योतिगण्डः^३ ।

वन्यैः पुष्पैरनेकैः ऋजमुरसि दधलिलप्तधातुद्रवाङ्गो ।

विभ्रद्वंशीनिनादं नट इव शुशुभे मल्लकक्षापिधानः ॥४६॥

हसन् हासयन् गोदुहामेव बालान् ध्वनन् ध्वानयन् वंशिकां लक्ष्मणादचैः ।

व्रजप्राणदः शोणिपद्माङ्ग्नियुग्मो^३ व्रजं रामचन्द्रो वनादाजगाम ॥४७॥

स्वस्वप्रासादमौलीन् सुखमधिरुहुः सुस्मिता^४ वामनेत्रा

विश्लेषं वासरोत्थं शिशमयिषुहृदः^५ सादरास्तस्य दर्शे ।

द्वाराद् वंशीविषाणध्वनिजनितजवाद्विस्मृताशेषकृत्याः

जातोद्वेगा इवाङ्गाभरणपटविपर्यासविन्यासवत्यः ॥४८॥

तासां वक्त्रेन्दुबिम्बैर्गंगनतलमभूत् सर्वतोऽङ्गावकीर्णं

सन्ध्याभ्राहण्यभाभिर्मिलिततनुरुचा विद्युदाभा विरेजुः ।

आलिङ्गन्त्यः समन्तात्प्रियतममसकृत्क्षप्तनेत्रान्तभाग-

स्तारुण्योद्वेलितास्ताः सरित इव हिया नैव रुद्धा गुरुणाम् ॥४९॥

रामोऽपि ताः सविनयं नयनान्तप्रोतप्रेमोदयः प्रहितसर्वविधप्रमोदः ।

संवीक्ष्य सादरमनङ्गरसेन सर्वा गोष्ठं विवेश जननीनयनाभिरामः ॥५०॥

तं मत्कुटुम्बनिधिरेत्य निपोय दूरभ्यां संचुम्बय बिम्बमधुराधरमास्यचन्द्रम् ।

आरात्रिकेन विधिना प्रणायाद्वभाजा चक्रेऽर्हयां प्रबल वत्सलभाववश्या ॥५१॥

इत्येवमेव मदनायुतकोटिरूपमाधुर्यसारजलधिः प्रतिवासरं सः ।

गोचारणं च दितिजासुरमर्दनं च चक्रे व्रजस्य च सुखं सुखदायिशीलः ॥५२॥

तमथोद्वर्तयाङ्गक्रे सुस्तिनधा मत्कुटुम्बनी ।

उत्सौरभेण पङ्क्तेन गर्भिता गुरुनाभिना ॥५३॥

१. °रुण°—रीवॉं । २. पशुखुररजसा चित्रलम्बालकास्यः—अयो०, मथु०, बडो० ।

३. श्रोणिकोटीन्दुशोभा—रीवॉं । ४. सुस्मिता—अयो० । ५. “निवर्तकान्तःकरणः” टिं—मथु० ।

उष्णोदकैः स्नापयित्वा सारवैर्गं र्भसौरभैः १ ।

विमुक्ताध्वश्रमं पश्चाद् भोजयामास सा सुतम् ॥५४॥

उद्वित्तस्नातनिषणभुक्तनिर्भुक्तताम्बूलदलस्य तस्य ।

सा कारयाज्ञक्र उपासिनीभिश्चित्रालये कामपि रञ्जशय्याम् ॥५५॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे महाराजतीर्थ-
यात्रायां व्रजागमने पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११५॥

षोडशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तमन्यतस्ततो नीत्वा सुखितो गोपसत्तमः ।

दर्शयामास तत्स्थानं यत्र कालाहिमोचनम् ॥ १ ॥

सुखित उवाच

स्थानं तदेतद्राजेन्द्र सरथ्वाः सरसि स्फुटम् ।

कोटितीर्थमयं राजन् कालाहिर्यत्र मोचितः ॥ २ ॥

राजोवाच

वद कोऽयं कालसर्पः कस्माद्रामेण मोचितः ।

एतन्मे संशयं छिन्धि किं च तीर्थस्य कारणम् ॥ ३ ॥

सुखित उवाच

राजो भगीरथस्यासीत् सचिवो वै सुलोचनः ।

राजा भगीरथश्चासीत् गङ्गार्थं वै^१ तपोरतः ॥ ४ ॥

तपस्यति प्रभौ मन्त्री स्वयं राजधुरन्धरः ।

बभूव बहुवित्तेशो तन्निधाय भुवि न्यधात् ॥ ५ ॥

यावदायाति राजेन्द्रो जाताशेषप्रयोजनः ।

तावन्मूर्तिं गतो मन्त्री राजा तं चान्वतप्यत ॥ ६ ॥

१. °गौर सौ°—अयो० । २. गंगतीर्थ—रीवाँ । गंगार्थे च—अयो० ।

अहो मम हितो मन्त्री कां गर्ति नु गमिष्यति ।
 स च वासनया तत्र निधौ सर्पोऽन्वजायत ॥ ७ ॥

अनेकफणमालाभूल्लोलजिह्वाग्रभीषणः ।
 जातिस्मरो भुजङ्गोऽसौ करालतरभोगवान् ॥ ८ ॥

स तस्मिन् विपिने घोरे हरेरिच्छानुवर्तिनः ।
 लिहन् वनतृणं भूमौ संचचार कदापि वै ॥ ९ ॥

तल्लीढानि तृणान्यत्वा काश्चिद्गावोऽस्य दैवतः ।
 तत्क्षणान्मूर्च्छितास्तावै ततो वीरश्चकोप सः ॥ १० ॥

मूर्छाकारणमन्विच्छंस्तासां रामः सुधानिधिः ।
 ददर्श विपिने गूढं वल्मीकं तृणराशिभिः ॥ ११ ॥

तत्र कौतूहली रामः सर्वदर्शनकेलिकृत् ।
 सर्पकिर्षणकृद्वादचं वादयामास कानने ॥ १२ ॥

स तेन वादच्यद्वनिना विषं वमन् वल्मीकमध्यात्सहस्रोदसर्पत ।
 तमेष पद्मचां सहसा समाक्रमन् मूर्ढस्वधिष्ठाय ननर्त कौतुकी ॥ १३ ॥

त्रुटच्छिरास्तस्य पदोपमर्दनैर्जगाद सदचो भुजगः शिरः स्थितम् ।
 भगीरथस्यास्मि दुरन्तपातको भुजङ्गयोर्निं सचिवः समागतः ॥ १४ ॥

स पूर्वजस्ते रघुवंशकेतोरितीव विज्ञाय विमोचयस्व माम् ।
 निधिश्च वल्मीकगतोऽनुगृह्यतां कर्स्मश्चनार्थे विनियोजयस्व तम् ॥ १५ ॥

तच्छूत्वा रघुशार्दूलः पुत्रस्तव नृपोक्तम् ।
 जगाद मुक्त एवाहे^१ पादस्पर्शेन मेऽसि भोः^२ ॥ १६ ॥

ततो विहाय सचिवस्तां योर्निं दिव्यविग्रहः ।
 विमानाग्रमधिष्ठाय रामं नत्वाप सद्गतिम् ॥ १७ ॥

विलं निखन्य गोपालैर्ब्रह्मणेभ्योऽदद्वन्म् ।
 कोटितीर्थसमं जातं तत्खातं देवखातवत् ॥ १८ ॥

तत्र काकोऽवगाह्याम्बु सद्यो दृष्टश्चतुर्भुजः ।
 तदावधि च प्रत्यक्षं तीर्थमेतदभूत्पृष्ठ ॥ १९ ॥

१. एवाहिः—अयो०, रीवाँ । २. शिशोः—अयो०, प्रभोः—रीवाँ ।

ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां सर्पे रामेण मोचितः ।
 तद्वासरे हि खातेऽस्मिन् यात्रासोत् प्रतिवत्सरम् ॥२०॥
 अहिखातं नामतीर्थमिदं यः स्नाति मानवः ।
 स घोरेणापि पापेन सार्पे योनि न गच्छति ॥२१॥
 इति ते कथितं राजन्नहितीर्थस्य कारणम् ।
 रामस्य पुण्यं चरितं तव पुत्रस्य भूपते ॥२२॥
 एतच्च सरयूमध्ये नागतीर्थं प्रचक्ष्यते ।
 मणिमान्नाम नागो वै यत्र रामेण नाथितः ॥२३॥

नागालयेऽस्ति मणिमानितिकीर्तिताऽहि-
 वर्यः शतेन शिरसी सुविराजमानः ।
 तावत्मणिप्रकरदीधितिदीप्तिदीप्तो
 यः सारवे सरसि निर्भय आस ताक्ष्यात् ॥२४॥
 प्रमोदवनमाहात्म्यात्तत्र वैरं न विद्यते ।
 परस्परं वैरिणोऽपि निर्वैरा यत्समासते ॥२५॥
 अहिशिखाबलयोरहिताक्ष्ययोर्मृगतरक्षुकयोर्महिषाशवयोः ।
 अथ परेष्वपि तद्वदुदीक्ष्यते न कलहः प्रमुदाटविवासिषु ॥२६॥
 सुखमास्ते ततो नागः सारवे सलिले हृदे ।^१
 कुल्यो गरलदाहेन तावत्संतापितोदकः ॥२७॥
 गरोग्रदहनोऽद्वप्रबलदाहनिष्ववाथितं
 हृदस्य कलुषीकृतं जलममुष्य जन्तूज्ज्ञितम् ।
 पतन्ति दिवि योजनाद्वपरि यत्र याताः खगाः^२ ।
 कुलायविनिवासिनो निरसवो विषज्वालया ॥२८॥
 तस्मन्हृदे कदाप्यस्य गावः पीत्वाम्बु मूर्च्छिताः ।
 ता वीक्ष्य रामचन्द्रेण सुधादृष्टच्या सुजीविताः ॥२९॥
 तत एष हृदं तु सारवं सहसा निर्गरलं चिर्कीर्षुकः ।
 निपपात जवेन तज्जले भुजदण्डभ्रमभग्नतद्गृहः ॥३०॥

१. गृहे—रीबाँ । २. यातोऽपि वै—अयो०, मथु०, बडो० ।

स उत्कृष्टिमानसः प्रतिपदं इवसन्नुद्गतः

प्रचण्डशतजित्विकाललन्^१ भीषणास्यव्रजः ।

कृतः सपदि निर्जवस्तदभितो भ्रमन्^२ क्रीडया

रराज रघुपुञ्जवः प्रबलबाहुदण्डोजितः ॥३१॥

तावदस्य सुहृदश्च सखायो रामदर्शनवियोगसुतमाः ।

हाहृहेति विलपन्त उदीर्णाः स्वान्तशोकविवशा परिमम्लुः ॥३२॥

अथायमुदगात्तस्माद्ध्रदादुपरि सौख्यदः ।

तावत्तमेष मणिमान् भोगेन निरवेष्टयत् ॥३३॥

घन^३ध्वान्तौघनीलेन भोगेनाहेः स वेष्टितः ।

आसीदावेगकृत्तेषां सुहृदां परिपश्यताम् ॥३४॥

नन्दिग्रामे महोत्पातान् वीक्ष्य सर्वे वयं नृप ।

आवेगान्निःसृता ग्रामं विहाय तमवेक्षितुम् ॥३५॥

तस्मिन्दिने गृह एवासुरेते गोपालका वृद्धवयोजुषो ये ।

इतीव चिन्तां हृदयेऽव्रजन्नरा नार्यश्च निःसृत्य वनं प्रविष्टाः ॥३६॥

विचिन्वतोऽस्य पदवीं प्रमोदवनमध्यतः ।

आययुः सरयूतीरे यत्र रामोऽहिवेष्टितः ॥३७॥

तं पृष्ट्वा ते वयं सर्वे रुद्रजोवा इवाकुलाः ।

पतितुं सरयूवारिण्यैच्छन् मूर्छितमानसाः ॥३८॥

पततोऽस्मान् समालोक्य लक्ष्मणोनिरवारयत् ।

मन्वानो रामचन्द्रस्य प्रभावं हैववत्स्वयम् ॥३९॥

अथ क्षणेनामितशीर्ष उदययौ महाहिंसंवेष्टनतो दयानिधिः ।

ततोऽहिवर्यस्य महच्छिरःशतं पद्मचां समाक्रम्य फणाग्रस्मास्थितः ॥४०॥

नटन्नटवरोचितप्रचलिताऽप्रिकामश्रियः

शिरःसु कृतमर्दनः क्रमत एव तान्युच्छ्रूयात् ।

अनामयदसृग्वमन्त्युपशमं गतानि स्फुटं

वयं समभिवीक्ष्य तच्चरितमन्तरा नन्दिताः ॥४१॥

१. °उत्खण°—अयो० । २. भवन्—अयो० । ३. वन°—अयो०, मथु०, बडो० ।

तं नर्तुमुदचतमवेक्ष्य वयस्यबाला^१ वीणाविषाणपणवानकभरिघोषाः ।
 उच्चर्नटन्तमहिमूर्द्धंसु कन्धलीलां भूयोऽस्य लास्यमनुकृत्य सिर्षेविरे गाम् ४२
 इत्युपमर्द्य फणाः फणितुर्नटराजोचितकेलिकलावान् ।
 गोगोपीगोपतिकमनीयो विधिवन्नाटचमशेषं चक्रे ॥४३॥

तं विलोक्य खचराः सुरदेव्यो व्योमयानमुदपास्य नमन्त्यः ।
 वन्दनीयचरणाम्बुजमाराद् गीतवादचकलनैरूपसेदुः ॥४४॥

सिद्धिष्ठेववनिताप्सरसां समूहैव्योमाकुलं समजनि क्षणतः समन्तात् ।
 आः साधु दण्डयति नागमसावितो^२ यज्ञीः सर्वतः समुदगादभुवि चाम्बरे च ॥

जीवन्नुर्वरितः स तस्य नटने काकोदरं ग्रामणीः
 कान्ताभिः खलु मोचितो व्रजपतेः कृत्वा स्तुतिं सूक्तिभिः ।
 कारुण्यामृतसागरः स भगवांस्तेनापि भूयः स्तुतः
 तत्स्थानान्निरवासयत्तमुदकं चक्रे ततो निर्विषम् ॥४६॥

इति गायत्रेश्चरितमस्य भपतेर्वजवासिलोकसुरवृन्दवीक्षितम् ।
 विजहाति कालभुजगोद्भूवं भयं पुरुषार्थसार उपसीदति ध्रुवम् ॥४७॥

ततो द्विजन्मप्रवराः शुभाशिषः प्रयुज्यमानाः खलु नः समाययुः ।
 वितीर्य तेभ्यो द्रविणानि भूरिशः समागताः स्वानि गृहाणि ते वयम् ॥४८॥

प्राप्तप्राणाः कृच्छ्रतो दैवमात्राद् गोपा गोप्यो राममालोक्य हृष्टाः ।
 सर्वे देवान् पूजयाऽचक्रुरेते चक्रुर्मुक्तारतननिर्मच्छन्तं च ॥४९॥

रामाभिषेकं विदधौ सुप्रोता मत्कुटुम्बिनी ।
 द्विजाभिमन्त्रितैस्तोयैः सारवैरमृतोपमैः ॥५०॥

हुत्वार्गिन विधिवद्विप्रैर्भोजयित्वा च तान् बहून् ।
 अभिषिच्य शिवं चैव तस्य भद्रं यथाचिरे ॥५१॥

गोदोहसंभवं क्षीरमुपायुज्जन्न तद्विने ।
 रामस्य शुभमिच्छन्तः पुनर्गरलशङ्क्या ॥५२॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दशरथतीर्थयात्रायां
 (कालियदमनं) नाम षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११६॥

४३

१. तं किन्नरीपतय आत्मदङ्गवाद्य—अयो०, मथु०, बड़ो० । २. फणागणतुंडम्—रीवॅ० । ३. रामखलानितो—अयो०, मथु०, बड़ो० । ४. “काकोदरः सर्पः” टि० मथु० । ५. गोपते—रीवॅ० ।

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः

सुखित उवाच

इदं च विषिनं राजन्नशोकद्रुमशोभितम् ।
 नानावन्यद्रुमाकीणं पूतं रामाङ्गिरेणुभिः ॥ १ ॥
 अत्र विज्ञाय गोचारमनादृत्य मुनीश्वराः ।
 ज्ञाततत्त्वास्तत्कृपया^३ पश्चाच्छरणमाययुः ॥ २ ॥
 याज्ञवल्क्यो भरद्वाजो गौतमोऽत्रिस्तथाङ्गिराः ।
 शाण्डिल्यो वरतन्तुश्च कौत्सः शातातपो भृगुः ॥ ३ ॥
 अन्ये च मुनयस्तत्र सरयूतीरवासिनः ।
 महत्सत्रभुपासीनाः केचिच्च क्रतुकारिणः ॥ ४ ॥
 अधितस्थुर्मुनिश्रेष्ठाः सर्वे प्रमुदकानने ।
 अशोकवनवाटचान्ते^४ कर्मतन्त्रक्रियाकुलाः ॥ ५ ॥
 अथ गोचारणं कर्तुं रामो गोष्ठाद्विनिर्गतः ।
 तुल्यवेशैर्वृतो गौपैर्गोपवेशविभूषितम् ॥ ६ ॥
 गुञ्जावर्हवरावतंसमकराकारस्फुरत्कुण्डल-
 श्रीमद्रत्नमहार्हमौक्तिवरस्त्रङ्मेखलाभूषितः ।
 विद्युत्पीतदुकूलभृत्ववधनश्रीर्मलकक्षाङ्गितो^५
 गोष्ठादेव पुरः स्फुरत्पशुकुलो वेणुं रणजिर्ययौ ॥ ७ ॥
 तमन्वयुर्गोपवराः समंतादनेकनामान उदारचित्ताः ।
 शिखावलैरावतमेघवर्णसुकण्ठमालाधरवज्जुलाद्याः ॥ ८ ॥
 ते सर्वे विविशुर्गोपा प्रमोदविषिनं महत् ।
 समंततः कुसुमितं पुष्पस्तबकचित्रितम् ॥ ९ ॥
 कूजद्विचित्रद्विजनादमञ्जुलं मयूरकेकारवभूरिघोषितम् ।
 समोदमत्तभ्रमरालिगानवत् समुल्लसत्कोकिलकाकलीयुतम् ॥ १० ॥

१. मंडितं—अयो० । २. ज्ञानतत्त्वान्युपायांश्च—रीवाँ । ३. °वोपान्ते—
 रीवाँ । ४. कच्छाङ्गितो—मथु०, बडो० ।

प्रभोदवनमध्ये तु सहजावनमद्भुतम् ।
 तत्र प्रवालबर्हादिभूषणैस्तमभूषयन् ॥११॥
 ततो दूरं गताः सर्वे गवां पृष्ठेषु संयताः ।
 अतीत्य रत्नाद्रिद्रोणीमशोकवनमाययुः ॥१२॥
 ग्रीष्मैर्भानुकरैस्तीक्ष्णैस्तापिता व्रजवासिनः ।
 आतपत्रीकृत्य तरुन् सरयूपरतो ययुः ॥१३॥
 ते वृक्षाः पुष्पवर्षाद्यैः श्रीरामं समवाकिरन् ।
 लताश्च स्तबकोत्तुङ्गस्तनमण्डलमण्डिताः ॥१४॥
 ते बर्हधातुनवपल्लवभूषिताङ्गाः पत्रातपत्रतलरुद्धकठोरघर्माः' ।
 तदगोकुलं सरसि पाययितुं सरथवाः सर्वे समाययुरुदारपतेः सखायः ॥१५॥
 गोकुलं पाययित्वापः सारचोः स्वादु शोतलाः ।
 स्वयं पपुश्चैव गोपा रामाद्या लक्ष्मणादयः ॥१६॥
 अथशोकवने प्राप्ताः पुनरेव व्रजौकसः ।
 राममूर्च्छिरिदं राजन् क्षुद्रभ्रातृव्येण बाधिताः ॥१७॥
 हे राम हे लक्ष्मण शत्रुसूदन प्रकृष्टकीर्ते भरताग्रणीः सखे ।
 सुदुःसहा क्षुत्कुरुते रुजं ततो विधीयतां तच्छमनं सुहृदगणे ॥१८॥
 उपागता नाद्य खलु व्रजातिस्त्रयो या आनयन्तेऽवसरेण^१ भोजनम् ।
 मध्याह्नवेलामतियाति भास्करो विशेषतोऽद्य क्षुदुपप्लुता वयम् ॥१९॥
 नास्मिन्नशोकद्रुमकानने पुनः फलानि पववानि गवेषितान्यपि ।
 विधीयते यैः खलु वृत्तिरौदरी तदत्र संचिन्तय मण्डलाग्रणीः ॥२०॥
 इति विज्ञापितो गौपै रामः कमललोचनः ।
 क्षणं विचिन्तय प्रहसन्नुवाच रुचिरं वचः ॥२१॥

श्रीराम उवाच

शिखोबलैरावतमेघवर्णा सुकण्ठमालाधरवञ्जुलादयः ।
 सर्वे वयं तु यदि यज्ञवाटिकां व्रजेयुरन्नं तदिहानयेयुः ॥२२॥
 यजन्ते ब्राह्मणा ह्यत्राविद्वरे क्रतुकर्मभिः ।
 याज्ञवल्क्यादयो नित्यं सत्रं ये गोतमादयः ॥२३॥

१. °बर्हाः—अयो०—रीवाँ । २. °रेझ०—मथु०, बडो० ।

तेषां सत्रे क्रतौ यज्ञे मखे चैव व्रजन्तु ते ।
 दास्यन्त्यन्नं द्विजन्मानो नो चेत्तेषां वधूर्वरा: ॥२४॥
 इत्यादाय प्रभोराज्ञां गोपाला वनमालिनः ।
 बर्हधातुविचित्राङ्गस्तत्र गत्वा यथाचिरे ॥२५॥

गोपा ऊचुः

नमो वै द्विजवर्येभ्यो यत्तेभ्यो सत्रकर्मणि ।
 मुनिभ्यो दीर्घदर्शिभ्यो हेतुभ्यो लोकशर्मणः ॥२६॥
 रामेण प्रेषिता गोपाः सर्वे वयमुपागताः ।
 भवतां सविधे विप्राः कार्यार्थं श्रूयतां च तत् ॥२७॥
 इतो विद्वरे गोचारं कुर्वन् रामः सलक्षणः ।
 समागतोऽशोकवने वादयन् वेणुमस्ति वै ॥२८॥
 स मण्डलाग्न्यः सर्वेषां गोदुहां नः क्षुधाकुलः ।
 याचतेऽन्नानि वो विप्राः पवित्राणि शुभानि च ॥२९॥
 यज्ञकर्मावशिष्टानि यथासंपादितानि च ।
 क्षुधितेभ्यः प्रदत्तानि साङ्गं कुर्वन्ति कर्म च ॥३०॥
 इति श्रुत्वा वचस्तेषां केचिद्वीर्घाभिमानिनः ।
 अनाकर्णितकेनैव भग्नाशांस्तान् प्रचक्रिरे ॥३१॥
 केचिद्वृचुर्द्विजा गोपान् रामेणाचरितं शुभम् ।
 यद्राजन्यकुले जातो गाश्चारयति कानने ॥३२॥
 धात्रीपते: सुखितस्याज्ञयासौ गृहीतगोचारणमध्यमक्रियः ।
 किमन्नमन्विच्छति नो द्विजन्मनां मखोचितं ब्राह्मणभोजनोचितम् ॥३३॥
 केचिन्निर्भत्संयाज्चक्रुरपरपर्वन्तु शूद्रकाः ।
 ब्रह्मकर्म न वो दृष्टिगोचरं स्यादिति द्विजाः ॥३४॥
 ततस्ते भग्नसंकल्पाः सौम्या गोपालपुङ्गवाः ।
 राभमागत्य सर्वेऽपि तथैवोच्चुद्विजेरितम् ॥३५॥
 ततः प्रोवाच तान् रामो विहस्य कमलेक्षणः ।
 पत्नीशालामनुव्रज्य तत्पत्नीर्मयि सादराः ॥३६॥
 सर्वे भवन्तो याचन्तांदास्यन्त्यन्नानि ताश्च वः ।
 चिरान्मयि धृतस्नेहाः प्राणेभ्योऽपि प्रियादपि ॥३७॥

कृतार्थयिष्यन्ति च ताः स्वान् पतोन् निजयोगतः ।
जन्मान्तरे च मत्कान्ता^१ सख्यमेष्यन्ति ताः स्त्रियः ॥३८॥
इत्याकर्णं प्रभोवाक्यं गोपाला जातसंभ्रमाः ।
परस्तादचज्जवाटस्य पत्नीशालां समाययुः ॥३९॥
तत्र गत्वार्षिपत्नीभ्यो गोपा अन्नं ययाचिरे ।
नमो वो मुनिपत्नीभ्यो व्रतिनीभ्यो मखे विधौ ॥४०॥
देयान्यन्नानि वो देव्यः क्षुधितेभ्यः पतिव्रताः ।
अशोकवनमध्यस्थः प्रेषयामास नः प्रभुः ॥४१॥
रामः सर्वगुणारामः शीघ्रमन्नं प्रदीयताम् ।
इति श्रुत्वाखिलाः पत्न्यो मुनीनां दीर्घकर्मणाम् ॥४२॥
अन्नं चतुर्गुणं स्वादु स्वहस्तपरिपाचितम् ।
आच्छादच प्रयुः सर्वा रामचन्द्रदिदृक्षया ॥४३॥

यत्राशोकलतानिकुञ्जभवने क्रीडन् रणन् वंशिकां
गोपालैः सवयोभिरात्मदनन्यककारिलीलारसः ।
सौन्दर्यैकसुधानिधिः सुमनसां कान्ताभिरालोकितो
रामस्तिष्ठति तत्र ताः सरभसं पत्न्यो मुनीनां ययुः ॥४४॥
रुद्धास्ता मखवाटिकाशुभवनद्वारप्रियदुर्जनै-
स्तं प्रत्यूहमुदस्य रामकरुणामात्रेण संप्रस्थिताः ।
संकल्पः प्रभुहेतवे यदि भवेत्सार्थस्तदासौ न किं
सर्वानिर्थनिवारणैकचतुरा यैर्ध्यति आत्मा निजः ॥४५॥
संवीक्षणीयः पशुपालमण्डलीमध्यस्थितो रामसुधानिधिर्दृशः ।
इत्थं व्यवस्य प्रणयेन संयुता मुनिस्त्रियोऽयुर्मुनिर्वज्जिता अपि ॥४६॥
तास्तस्य वंशोनिनदं मनोहरं दूरात्समाकर्णं मुनीन्द्रसुभ्रुवः ।
उद्वेगरागोदधिमग्नमानसाः शनैरशोकाटविकां समाययुः ॥४७॥
तत्र स्थितं पशुपमण्डलमण्डनाग्यं पीताम्बरं नवसुधाघननीलकायम् ।
पदमेक्षणं सुरुचिरस्मितमूषितास्यं लोलालकावृतकपोलयुगं मनोज्ञम् ॥४८॥

१. मत्कीर्ति—रीवौ ।

स्कन्धेऽनुगस्य निहितोरुभुजं करेण द्वैतीयकेन कलयाभ्रमनन्तमब्जम् ।
 पारे परार्धमितपञ्चशरावतारं वीक्ष्यान्तरा विनिदधुर्मुनिवर्यपत्न्यः ॥४९॥
 रामः प्रसन्नमुखचन्द्रसुधास्मितौदैस्तासां मनश्चिरवियोगहृताशदरधम् ।
 आनन्दसारजलधिः स्नपयाम्बभूव जातास्तदेकहृदयाः सहसा यथामूः ॥५०॥
 ऊचे प्रभुः करुणया कलयन्नशोकास्ता योगिवर्यदयिताः स्मयमान एव ।
 सुस्वागतं सुवदना भवतीभिरत्र प्रीतिर्मयि स्फुरति वः सुकृतावलीनाम् ५१
 मय्यात्मनि प्रियतमे प्रणयं विधाय स्वर्गापवर्गपदवीष्वपि मुक्तवाङ्छाः ।
 लोकोत्तरा मम जनाः सुखमासते वै मृत्योः शिरे निजपदं सहसा विधाय ५२
 धन्या भवत्यो वनिता मुनीनां निःसाधना एव फलं यदापुः ।
 किं ते क्रियातन्त्रनिबद्धचित्ता युष्माकमीशाः फलवस्तुमुग्धाः ॥५३॥
 कृतार्थाः स्थ भवे यूयं न पुनर्वो भवागमः ।
 भवतीनां संगमेन तेऽपि यास्यन्ति तत्फलम् ॥५४॥
 इत्युदीर्य वचस्ताभिरानीतं भूरि भोजनम् ।
 श्लाघ्यमानः सखियुतो बुभुजे यज्ञभुक् स्वयम् ॥५५॥
 ता ऊचिरे समधिगम्य महाप्रसादं
 प्राणेन संप्रति न नः प्रिय मोक्तुमर्हः ।

त्वत्पादपद्मयुग्मेतदमूल्यदास्यो

नित्यं यथा परिचरेम तथा विदध्याः ॥५६॥
 उवाच ताः सुवदना गछन्तु मखवाटिकाम् ।
 भवत्यः सुखमेधन्तां विनिधाय मनो मयि ॥५७॥
 इतो भवान्तरे सख्यो लप्स्यध्वं वाञ्छितं फलम् ।
 भूत्वा श्रीसहजादेव्या नित्यसंगा निजालयः ॥५८॥
 इति वितीर्णवरो वरदेश्वरो मुनिवधूर्विससर्ज कथंचन ।
 सपदि ता अपि तेन वशीकृता निजगृहाणि ययुर्ननु कृच्छ्रुतः ॥५९॥
 तासां ते दर्शनं प्राप्य कृतिनीनां मुनीश्वराः ।
 श्रीरामं विगणय्यान्तरन्तुतेपुर्मुहुर्मुहुः ॥६०॥

मुनय ऊचुः

अहो किं कृतमस्माभी रामो राजीवलोचनः ।
 भजन्नपि न वै भेजे प्रपञ्चशरणप्रदः ॥६१॥

अहो नु तस्य वात्सल्यं पत्नीमूढान् दुरात्मनः ।
 स्वयमेवानुजग्राह नास्माभिर्विदितं पुनः ॥६२॥
 एता एव परं धन्याः स्त्रियोऽपि फलसाधिकाः ।
 याभिश्चन्द्रमुखो रामो दृष्टो राजीवलोचनः ॥६३॥
 स्वतन्त्र एष भगवान् दाता स्वर्गापवर्गयोः ।
 अवतीर्णे हरिः साक्षात् सतां कल्याणहेतवे ॥६४॥
 धिगस्मान् धिक् च नः सत्रं धिग्जनुधिक् च नः कुलम् ।
 यशावकलितो रामः पूर्णं ब्रह्म सनातनः ॥६५॥
 एतासां दर्शनं पुण्यमसतां पापनाशनम् ।
 याभिर्दृष्टो दृशा साक्षाद्रामचन्द्रः स्वयं प्रभुः^१ ॥६६॥
 भविष्यति महद्भाग्यमेतासां कथयैव नः ।
 रामे सर्वसुखारामे यत्स्याजजन्मान्तरेऽपि धीः ॥६७॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतीर्थयात्रायां
 व्रजागमने सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११७॥

अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः

सुखित उवाच

इदं स्थानं महाराज यत्र रामः शुभाकरः ।
 गोगोपगोपिसंदोहान् दावाग्नेः पर्यरक्षयत् ॥ १ ॥
 ज्योतिर्लिङ्गे इवरं नाम लिङ्गमत्र त्रिशूलिनः ।
 सर्वे कृष्णचतुर्दश्यां दर्शनार्थमुपाययुः ॥ २ ॥
 गोपा गोप्यश्च सकलाः सनात्वा वै सारवेऽम्भसि ।
 सञ्छल्पव्रतमातेनुः शिवस्य वरदेशितुः ॥ ३ ॥
 ते पूजयित्वा वरदं पञ्चकालमुमापतिम् ।
 इहैव विपिनेऽवात्सुः सस्त्रोपशुकुमारकाः ॥ ४ ॥

१. रामो रामचन्द्रः स्वयं—बडो० ।

अर्धरात्रे व्यतीते तु समन्ताद्विपिनं दहन् ।
 उपस्थितो दाववह्निज्वालाभिर्गग्नं लिहन् ॥ ५ ॥
 अभ्रङ्ग्नेषज्वालविशालमालादुर्दर्शरूपो विलिहन् समन्तात् ।
 भस्मीकरिष्यन् पशुपां कुलानि दावानलः पर्यवृत्त॑स तत्र ॥ ६ ॥
 सुप्रानि खेचरकुलानि यदीयदेशोष्वण्डानि दावदहनेन विनिर्दहन्ति ।
 त्यक्त्वा स्व॑जीवितहितैषिण उच्चकैः खमुडुडिचरे सकरुणं कलितस्वनानि ॥
 कोला वनेवसतयो निभृतं सनिद्रा आकस्मिकेन दाववह्निशिखागणेन ।
 संप्लुष्यमाणवपुषः परितो भ्रमन्तः क्वापि प्रवेशमनवाप्य विनाशमापुः ॥ ८ ॥
 त्रस्ता दवेन करिणश्च करेणुयुक्ताश्चीत्कारिणः प्रतिरवाकुलकाननान्तः ।
 शुण्डोच्छलज्जलभरेण वपुर्नितान्तमुक्षन्त एव दवदाहभृतो मुमूर्च्छुः ॥ ९ ॥
 आवेजिता वनकृशानुकरालकीला मध्येऽनुधावितमपि प्रसभं न शक्ताः ।
 सिंहा मृगाइच शिखिनो भुजगाश्च यूथेरन्योन्यवैरमुदपास्य सहैव तस्थुः ॥ १० ॥
 वित्रासिनो मृगजपोतगणाः समन्ताद् भ्राम्यन्त आकुलधियो वनपावकेन ।
 उत्सर्पता स्वजननीभिरपि प्रमुक्ता नो वर्तितुं न चलितुं च तदाङ्ग॑ शेकुः ॥
 इत्थं उवलत्यविरतं विकरालरूपे दावानलेऽतिविकला व्रजवासिलोकाः ।
 शोकाकुलीकृतधियोऽन्यविचारशून्याः श्रीराममेव शरणं सहसा प्रजगमुः ॥ १२ ॥

खोका ऊचुः

हे राम	राम	रघुराम	सदाभिराम
हे लक्ष्मणाग्रज	सदा	कुशलैकधाम ।	
सर्वाधिहन्		निजज्ञनक्षजपालनेऽपि	
किं	सर्वशक्तिसमुपेत	विलम्बनेन ॥ १३ ॥	
डाकिन्यः	कालरूपं	विकटविदलनं	वीरवात्यासुरघनं
वत्साकारारिमारं	भुजगगरहरं	इयेनशार्दूलवारम् ।	
यादोनाथाभिमानप्रसरनिरसनं		शक्रकोषोपसृष्टा-	
सारत्राणातपत्रं	विगतिशरणदं त्वां	वयं संश्रिताःस्म	॥ १४ ॥

१. पर्यवृत्तः—मथु०, बड्ड० । २. त्यक्त्वाग्नु—अयो०, तत्काल०—रीवाँ ।
 ३. वदितुं न—रीवाँ ।

इत्थमभ्यर्थितो रामः स्वानां वीक्ष्य दवापदम् ।
 उवाच यूयं सर्वेऽपि मुद्रयन्तु विलोचनम् ॥१५॥
 ततः स्वयं पपौ रामो दुर्वारं दावपावकम्
 क्षणान्निवृते तापः पशुपक्षिमहीरुहाम् ॥१६॥
 इत्थं संशमिते दाहे दावपावकसंभवे ।
 गावो गोपास्तथा गोप्यः सर्वे भद्राणि लेभिरे ॥१७॥
 आकस्मिकदवोद्भूतमहानलनिवारणे ।
 रामे विस्मितचित्तास्ते सर्वेऽप्यासन् व्रजौकसः ॥१८॥
 तमेतमासुरं वर्त्ति शमयित्वा वनौकसाम् ।
 क्रीडन् व्रजजनैः साकमियाय व्रजमोश्वरः ॥१९॥

ब्रह्मोवाच

अथैनमन्यतो नीत्वा बभाषे गोपपुञ्जवः ।
 एष भद्रवटो नाम न्यग्रोधो बहुपादपः ॥२०॥
 अत्रैव निहतौ रामलक्ष्मणाभ्यां महाबलौ ।
 दुस्सहो दुर्धरश्चोभौ क्रूरौ दानवपुञ्जवौ ॥२१॥
 गोचारचतुरुरौ रामलक्ष्मणैर्भ्रतिसंगतौ ।
 गोकुलानि पुरोधाय यदा गोष्ठाद्विनिर्गतौ ॥२२॥
 सर्वगोपालसहितौ सर्वभूषणभूषितौ ।
 तदा न्यविशतां मज्जुप्रमोदवनमद्भुतम् ॥२३॥
 श्रीष्मेऽपि स्वगुणैरेव वसन्तायितमद्भुतम् ।
 सौगन्धिकगिरिस्त्राविनिर्झरोदकशीतलम् ॥२४॥
 सरयूजलकल्लोलसंगिमारुतशीतलम् ।
 कूजत्सारसचक्राह्वकारण्डवकुलावृतैः ॥२५॥
 कलहंसकृतोन्मादै राजहंसनिषेवितैः ।
 सरोभिः पलवलैः कुण्डैर्वापिकाभिश्च मज्जुलम् ॥२६॥
 वटकल्पतरुच्छायासीनपक्षिमृगाकुलम् ।
 कोकिलोद्गीतमनिशं मलिलझंकारमज्जुलम् ॥
 उत्फुल्लकमलामोदवाहित्रिविधमारुतम् ॥२७॥

तत्र प्रवालशिखिपिच्छविचित्रधातु-
गुज्जौघभूषितवपुःसुभगाः समस्ताः ।
रामादयो विविधकेलिविनोदविज्ञा-
श्विक्रीडुरात्तरसरज्जनरक्तचित्ताः ॥२८॥

केचिन्नन्तुरन्योन्यमपरे युयुधुश्च ते ।
परे जगुस्तदन्ये च वादचानि परिदध्वनुः ॥२९॥
वंशीवेणुविषाणादीनापूर्यमधुरस्वरैः ।
सर्वतो घोषयाऽचक्रुर्गोपा काननगह्वरम् ॥३०॥
वैदेशिकनटाहेण वेशेन परिशोभितौ ।
श्रीरामलक्ष्मणौ तेषां मध्ये युयुधतुः परम् ॥३१॥
आहृयाहृय गोपालान् मल्लयुद्धविशारदौ ।
मध्ये मण्डपमत्यर्थमेतौ शुशुभतुर्वने ॥३२॥
कवचिन्मण्डलमावध्य वयस्यैर्भ्रमुश्च ते ।
कवचिच्चैवातिमर्यादं कुल्यादीनि ललङ्घ्निरे ॥३३॥
कवचिच्चक्षेपुरन्योन्यं कन्दुकक्षेपमात्मनः ।
कवचिदास्फोटनं चक्रुः कवचिच्च चकषुर्जवात् ॥३४॥
कवचिद् गोपालवीरैस्ते बाहुयुद्धविशारदाः ।
कवचिद् वृक्षफलक्षेपैनियुद्धं ते वितेनिरे ॥३५॥
कवचिन्नृसिंहवाराहवामनादचवतारणम् ।
प्रदर्शयन्तश्चत्वारो भ्रातरो रेमिरे वने ॥३६॥
एवं विक्रीडतो रामलक्ष्मणादीन् व्रजौकसः ।
तुष्टुवुः साधुवादेन हृदयोत्साहवृद्धये ॥३७॥
नटमल्लवराक्रीडा गन्धर्वा इव गायिनः ।
महत्कौतूहलं चक्रुः प्रमोदविपिनेऽन्तरे ॥३८॥
कदाचिदच्युध्यतो रामसुमित्रासुतयोरपि ।
दुर्धरो दुःसहश्चोभौ सखिवेशावुपेयतुः ॥३९॥
शिखाबलाकृतिः पूर्वो मेघवर्णाकृतिः परः ।
युद्धचन्तौ तौ चिरं ताभ्यां द्वारे निन्यतुरासुरौ ॥४०॥

तत्र तावतिबलोन्मदावुभौ रामलक्ष्मणनिपातवाञ्छनौ ।
 विक्रमं बहु वितेनतुः परं नानयोर्बलमसीमसीयतुः ॥४१॥
 ततस्तौ वनवेगाभ्यां मुष्टिभ्यामुरसी तयोः ।
 संताडच जग्मतुर्दूरे पुनराघातदित्सया ॥४२॥
 तौ मुष्टिमावध्य समागतौ पुनः पद्मचां गृहीत्वा बलिनौ बलेन तौ ।
 न्यपातयेतां कठिने शिलातले विचूर्णिताङ्गैर्व्यसुतामुपेयतुः ॥४३॥
 शिलातलं चापि तदञ्जपाततः संचूर्णितं तच्छतधाभवन्नृप ।
 ततस्तयोर्मूर्द्धनि कल्पवृक्षजप्रसूनवृष्टिर्यपतत्सुरालयात् ॥४४॥

ब्रह्मोवाच

ततोऽन्यतो नृपं नीत्वा बभाषे गोपपुञ्जवः ।
 इदं स्थलं पश्य यत्र पूर्वं रामस्तृणानिलम् ॥४५॥
 निपात्य दैत्यं बलिनौ क्रीडन्तं रामलक्ष्मणौ ।
 सभ्रातृकौ गोपगणैर्क्षाञ्चक्रे गवांगणम् ॥४६॥
 गोकुलं तृणलोभेन सरयूकच्छभूगतम् ।
 ग्रीष्मे संतापितो भानोः किरणैराकुलीकृतम् ॥४७॥
 विवेश सैकते नदचाः स्रोतसा रुचिरोज्जिते ।
 इषीकानां वनं यत्र प्ररुढानां समंततः ॥४८॥
 अथ सर्वे विचिन्वन्तो गोधनानि व्रजौकसः ।
 खुराङ्गैर्दन्तसंदृष्टधासैश्चानुगताः ययुः ॥४९॥
 उपलभ्य गवां वृन्दं प्राप्तजीवा इवाभवन् ।
 तावत्तृणाटवीमध्ये समन्तादुदगाह्वः ॥५०॥
 तयोर्दानिवयोः कश्चित्सखा दग्धुमना व्रजम् ।
 उद्यथौ ज्वालरूपेण निर्दहंस्तृणकाननम् ॥५१॥
 तमुद्गतं वीक्ष्य महातृणानलं गावश्च गोपाइच महाभयेरिताः ।
 तमेव देवं शरणार्थिनो ययुनिवेदयांचक्रुरथो भवागमम् ॥५२॥
 गावो निरीक्ष्य मुखमीशितुरिन्दुचारं
     प्रोदयम्य बालधिमतीव न रम्भमाणाः ।
 दृक्संज्ञयैव जगदुर्महतीं निजाति
     कारुण्यकातरधियो दवहाहभीताः ॥५३॥

पाहि प्रभो प्रथमवत्प्रथयात्मवीर्यं
 प्राप्नान्यनन्यशरणानि गवां कुलानि ।
 अस्मांश्च केवलनिजाङ्ग्रिसरोजमूल-
 विच्छेदभीतिविवशान् करुणापयोधे ॥५४॥
 इत्यात्मीयरुजं वीक्ष्य रामः करुणलोचनः ।
 तान् मीलितदृशः कृत्वा सहस्रवापिबद्धवम् ॥५५॥
 संहारिते दावकृशानुपुञ्जे गावश्च गोपाश्च ततः क्षणेन ।
 सर्वेऽपि ते भद्रवहं पुरेव संप्रापितास्तेन सुखाकरेण ॥५६॥
 दृष्ट्वा भद्रवटं गोपाः सर्वं एव सुविस्मिताः ।
 अहो अस्यानुभावोऽयं सख्युरस्माकमीदृशः ॥५७॥
 इति सर्वे प्रशंसन्तः पूजयाञ्चक्रुरात्मनः ।
 आत्मानं सुहृदं चैव सखायं प्रियमीश्वरम् ॥५८॥
 अभिरामो वृतो गोपैर्गोद्धनैश्चातिहर्षितैः ।
 वेणुं विरणयन्नुच्चैराजगाम व्रजं प्रति ॥५९॥
 व्रजवासिन आश्रुत्य रामलक्ष्मणयोः परम् ।
 विक्रमं गोपवृन्देन कीर्तिं विस्मयं ययुः ॥६०॥

अहो अयं कोऽपि विभूषितो गुणैरिहावतीर्णः पुरुषोत्तमः पुमान् ।
 सतां हितायाप्यसतामपास्तये त्रयीसुधर्मद्विजगोअभीष्टदः ॥६१॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे महाराजतीर्थ-
 यात्रायां व्रजागमने अष्टदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११८॥

एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः

इदं स्थानं महाराज यत्र रामः स्वयं हरिः ।
 कुपितेन्द्रकृतां वृष्टिमरुणत् स्वातपत्रतः ॥ १ ॥
 एकदाहं कर्मरतो नवान्नेन पुरन्दरम् ।
 विवक्षुरारभं राजन् मखं भूरिकृतव्ययम् ॥ २ ॥
 संभाराः सर्वतो दिक्षु कल्पिता अङ्गणे गृहे ।
 यियक्षमाणेनाहृता मर्यादिगुच्छिता^३ द्विजाः ॥ ३ ॥
 अधिवासनस्य पूर्वेऽङ्गि रामो दृष्ट्वा ममोद्यमम् ।
 उवाच धरणीपाल स्मित्वा मधुरभाषणः ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच

अहो तात किमेतद्वः संभ्रमः सुमहान् गृहे ।
 कोलाहलः प्रतिगृहं संभारकरणे नृणाम् ॥ ५ ॥
 एकरानीतवस्तूनि स्थाप्यन्ते सेवकैः परैः ।
 श्रन्यैस्तथैव संभारा आनीयन्ते तवाज्ञया ॥ ६ ॥
 आनेष्यन्ति परे भूयोऽप्याज्ञाया वशगा नराः ।
 एवमान्दोलितं विश्वं दृश्यते बहुवासरात् ॥ ७ ॥
 उत्सवो वा विवाहो वा कोऽप्यपूर्वोऽथवा विधिः ।
 कथ्यतां तात भवता ममापि ज्ञातुमिच्छतः ॥ ८ ॥
 तदाहमूचे मर्मज्ञं निखिलागमवाचितम् ।
 आरब्धोऽयं मखो राम यष्टव्यो यत्र वासवः ॥ ९ ॥
 मेघानां नायकः सर्वजगज्जीवनदायकः ।
 देवानामग्रणीश्चैव वज्रहस्तः पुरन्दरः ॥ १० ॥
 यज्ञेन देवा भाव्यन्ते भावयन्ति नरान् सुराः ।
 एवमन्योन्यतो भावैरसकृच्छुभमाप्यते ॥ ११ ॥

---

१. °धनव्ययम्—मथु०, बड़० । २. मया ते गुणिनो—रीबाँ ।

यज्ञार्थं क्रियते कर्म कष्टमप्यर्थितुं फलम् ।
 अन्यत्र कर्मलोकेऽस्मिन् सर्वतो गर्हितं बुधैः ॥१२॥
 प्राप्ततत्त्वोऽपि कुर्वीत कर्म वेदोदितं शुभम् ।
 अकुर्वन् लौकिकं सेतुं भज्यान्तैवात्र संशयः ॥१३॥
 ब्रह्मार्पणधिया वापि फलावाप्निधियाथवा ।
 लोकसंग्रहणार्थं वा कर्म कुर्वीत कोविदः ॥१४॥
 इति निशम्य संप्रेरितमोदूशं वचनमेष समस्तनियोजनः ।
 किमपि मञ्जुलहाससुधाऽच्चतं विरचयन् वदनं निजगाद माम् ॥१५॥
 अहो अभिहितं तात भवता गोपसत्तम् ।
 यथा ददर्श वेदेषु तथात्थ त्वमिदं सम् ॥१६॥
 एवमाचरणं पुंसां पारम्परिकमेव भोः ।
 यथा गडुरिका^१ मार्गस्तथा जानीहि तत्त्वतः ॥१७॥
 विविधाः कर्मणां मार्गाः पृथक् तेषां च वासनाः ।
 याभिर्बद्धो याति^२ जन्तुरुच्चावच्चगतीर्मुहुः ॥१८॥
 इज्येते देवताः सर्वाः पृथक् तन्त्रे क्रियापथे ।
 ताभिर्दत्तान् भजन् भोगान् नवेत्यात्यन्तिकं हितम् ॥१९॥
 अनित्यं कर्मणां तात फलं लोकप्रसाधनम् ।
 इति विज्ञाय पुरुषो न कर्मस्वनुष्ठज्जते ॥२०॥
 यथा यथा कर्मफलानि भोगान् भुद्धे जनस्तात तथा तथासौ ।
 संप्रेरितो लुब्धधीरिन्द्रियेण न वै कदाचिद्भूज्जते विरक्तिम् ॥२१॥
 तस्मात्तत्वं विजनीयाद्यन्तियफलसाधनम् ।
 जानन्नपि फले नित्ये कस्तावदनुष्ठज्जते ॥२२॥
 ज्ञात्वा भागवतं धर्मं नित्यानन्दफलोदयम् ।
 भजस्व भवरोगैकमज्जनं हृत्प्रसादनम् ॥२३॥
 तत्वं तात वैष्णवान् धर्मान् साधयस्व सदाहितान् ।
 गोविप्रभक्तवृन्दस्य यत्र पूजा विधीयते ॥२४॥

१. गरुड़िका—रीवाँ । गडुरिका—मथु०, बड़ो० । २. वर्द्धयते—अयो० ।

किं तात् कार्यमिन्द्रेण पदं प्राप्नेन सावधि ।
 स्वयं रुणः किमन्यस्य रोगान् संनाशयिष्यति ॥२५॥
 यावत्यो देवताः सर्वास्ता वेदविदि वै द्विजे ।
 तस्मात् पूजय विप्रांस्त्वं वैष्णवांश्च विशेषतः ॥२६॥
 गिरिरेव स मद्भूवतः^१ धनुर्वाणाङ्गभूषितः ।
 पूजनीयो विशेषेण रत्नाद्रिज्ञनपावनः ॥२७॥
 सौगन्धिकगिरिश्चैव रत्नाद्रिश्च विशेषतः ।
 वलिभिर्धूर्पदीपाद्यैः पूजनीया उभौ गिरी ॥२८॥
 अस्माकं गोधनं यत्र वर्द्धते सुखितं सदा ।
 स एव पूज्यतां तात् रत्नाद्रिः सर्वदा त्वया ॥२९॥
 दीप्यन्तां कन्दराश्चास्य दीपैः कर्पूरवर्त्तिभिः ।
 यासु कल्पद्रुमाराममञ्जुलासु रमामहे ॥३०॥
 अन्नराशिमयैः कूटैर्गिरिष विभूष्यताम् ।
 भोज्यन्तां ब्राह्मणवरा भोज्यैः स्वादुतमैरिह ॥३१॥
 पच्यन्तां मण्डकापूपपूरिकाखण्डमण्डकाः ।
 बटकाः क्षीरबटकाः बटका नवनीतजाः ॥३२॥
 आदर्शका माठिकाश्च चक्रिका दुर्घचक्रिकाः ।
 गुह्यकाः शर्करापाराः पायसं जलवलिकाः ॥३३॥
 पृष्ट्वाखिलान् गोपवृद्धान् पक्वान्नानि विशेषतः ।
 क्रियन्तां राशिवत्तानि भोज्यन्तां तैद्विजातयः ॥३४॥
 वैष्णवाश्च विशेषेण चातुर्वर्ण्योङ्गवा जनाः ।
 संबन्धिन उदासीना ज्ञातयश्च कुटुम्बिनः ॥३५॥
 भूष्यन्तां भूषणैर्वस्त्रैश्चन्दनागुरुकुड्कुमैः ।
 आगतस्वागताद्यैश्च तोष्यन्तामुपचारकैः ॥३६॥
 एवमानन्दिता लोका विचरन्तु समन्ततः ।
 कुर्वन्तु व्रजवीथीषु भूषाविधिमनुक्तमम् ॥३७॥

गायन्तु चापि वाद्यानि वादयन्तु शुभान्विताः ।
 क्रीडन्तु व्रजसुन्दर्यः कौतूहलविधायिकाः ॥३८॥
 एवमुत्साहविहितः क्रियतां तु महोत्सवः ।
 आषाढस्य सिते पक्षे तृतीया पुष्यसंयुता ॥३९॥
 तस्यां महोत्सवः कार्यो रथयात्रा हरेहि सा ।
 मम जन्मदिने चापि फालगुन्यां च व्रजेश्वर ॥४०॥
 कुरु प्रीतमनास्तात् वैष्णवाराधनव्रतम् ।
 कार्तिके मार्गशीर्षे च विधिवत् क्रियतामिदम् ॥४१॥
 यथा सुतुष्टो भगवान् प्रयच्छेदतुलं फलम् ।
 धनूराशि गते चाके दधिपायसशक्तराः ॥४२॥
 निवेद्य हरये नित्यं भोज्यन्तां वैष्णवा जनाः ।
 निवेद्य सीताकान्ताय यद्वैष्णवमुखे हुतम् ॥४३॥
 तत्तदक्षयतां याति कल्पकोटिशतावधि ।
 एवमाभाष्य नो रामः कारयामास भविततः ॥४४॥
 गोविप्रभक्तबन्धुस्त्रीसपर्या तां यथोचिताम् ।
 रत्नाद्रेः परितो राजन् सौगन्धिकगिरेस्तथा ॥४५॥
 सरयूतटभूमेश्च कृता भूयस्यलङ्घक्रिया ।
 स्नात्वा सर्वे गोपवराः पूजां चक्रुर्मया सह
 गवां चैव द्विजानां च वैष्णवानां गिरेस्तथा ॥४६॥
 दीपावलीभिः सरयूतटानि प्रदीपितानि द्रुममण्डलानि ।
 शृङ्गाणि सौगन्धिकपर्वतस्य रत्नाद्रिशैलस्य च सर्वतोऽङ्गम् ॥४७॥
 अधित्यका उपत्यका दरीगृहाश्च गह्वराः ।
 लतावितानमण्डपाः प्रदीपकैः प्रकाशिताः ॥४८॥
 बलेदिनं पुरस्कृत्य कार्तिके शुबलपक्षके ।
 दिने दिने गवां पूजा वैष्णवानां द्विजन्मनाम् ॥४९॥
 गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यराशिभिः ।
 धनुर्वर्णाङ्गितं शैलमलञ्चक्रुर्वजौकसः ॥५०॥

प्रमोदवनदेवीभिर्गीयमानं समंततः ।
 असकु॑द्रामचन्द्रस्य मधुरं विमलं यशः ॥५१॥
 दीपमानाश्च ताः पूजाः स्वयं स बुभुजे गिरिः ।
 भूत्वा पुरुषधौरेयो वृक्षशाखामहाभुजः ॥५२॥
 भुक्त्वा पक्वान्नसंभारान् संतुष्टोऽदाच्छुभाशिषः ।
 गोगोपगोपोनिवहैः श्रीरामो जीवताच्चिरम् ॥५३॥
 दरीमुखविनियताः श्रुत्वा गिरिवराशिषः ।
 संतुष्टा गोदुहः सर्वे भेजिरेत्तीव विस्मयम् ॥५४॥
 इत्थं समाप्य सुकृतेन वर्लेदिनं तदत्युत्सवाकलितमद्भुतचित्ताहारि ।
 धूर्णन्त आनन्दभरेण गोपाः स्तिरधाशयाः प्रियतमे सदनान्यभीयुः ॥५५॥

पूजाभड्गं समालोक्य कुपितः पाकशासनः ।
 प्रेरयामास जलदान्नन्दिग्रामं निमज्जितुम् ॥५६॥
 गच्छन्तु कालजलदा भज्जयन्तु व्रजावनीम् ।
 ये मत्तास्त्यक्तसीमानस्तान्नाशयत तत्क्षणात् ॥५७॥
 अहो गौपैरमर्यादैः क्षत्रबन्धुगिरा वयम् ।
 देवा अपि जगद्रक्षाकारिणो ननु लङ्घिताः ॥५८॥
 तेषां द्वित्रिदिनोद्भूतं सौभाग्यश्रीमदं क्षणात् ।
 हरताम्भोधराः सद्यो नाशयध्वं सगोधनम् ॥५९॥
 नष्टजीवात्वो नष्टदारापत्यसुहृद्गणाः ।
 ज्ञास्यन्त्यात्मकृतं कर्मविपाकं क्षुद्रबुद्धयः ॥६०॥
 अद्यावधि न केनापि कृतमोदृग्विकर्म च ।
 यादृक् श्रीधनमत्तान्तःकरणैरेभिरञ्जसा ॥६१॥
 इत्थाज्ञाप्य महामेघान् पुष्करावर्तकादिकान् ।
 प्रेरयामास कुपितः पुरुहूतः श्रियोन्मदः ॥६२॥
 तेऽञ्जसा पर्वतप्रायाः कालजीमूतशक्तराः ।
 अवाकिरञ्जभोदेशं व्रजमावृत्य सर्वतः ॥६३॥

स्वनन्तोऽत्यर्थगम्भीरं घोषपूरितदिक्तटाः ।
 तडिदभिर्भीषणाकारा आययुः कालवारिदाः ॥६४॥
 करालाः कालसदृशाः कालिकाजालदारुणाः ।
 शुण्डशुण्डासमाकारैरासारैर्मुचुर्जलम् ॥६५॥
 उदग्रैर्मुशलाकारैर्धारासारैररुन्तुदैः ।
 महीधरानुदखनन् वायुवेगेरिता घनाः ॥६६॥
 धाराभिर्धोररूपाभिः खन्यमानं धरातलम् ।
 अभूद्धनूष्णि पञ्चाशदभूद्गर्तायितं नृप ॥६७॥
 व्रजौकसस्तमालोक्य सर्वप्रलयमुत्थितम् ।
 आययुः शरणं सर्वे रामस्य करुणानिधेः ॥६८॥
 गावो वत्सा वत्सतयोर्मम्भमाणाः समन्ततः ।
 धारासारादिता रामं पश्यन्ति च शुभाननम् ॥६९॥
 गोपा गोप्यो व्रजजना महाकालघनादिताः ।
 'कुपितेन्द्रकृतं मत्वा रामं शरणमाययुः ॥७०॥
 राम राम महाबाहो लक्ष्मणव्रजजीवन ।
 आबाल्याद्रक्षितानां नो विनाशोऽयमुपस्थितः' ॥७१॥
 राम त्वच्चरणाम्बुजातविरहाद्ग्रीता वयं संप्रति
 क्रुद्धेन्द्रप्रतिमुक्तकालजलदासारातिधाराजलैः ।
 हे हे नाथ भृशादिता व्रजजनाः कं याम जीवैषिण—
 स्तवत्तोऽन्यं शरणं महार्त्तिशमनं त्वं रक्ष नः केवलम् ॥७२॥
 इतिस्वानामार्त्ति हृदि समुपधार्य क्षितिपते
 कृपासिन्धुर्बन्धुः स्वजनजनतायाः प्रभुरसौ ।
 महोदारस्वान्तो दशरथ कुमारस्तव तदा
 वितस्तार च्छत्रं निजमखिलरक्षाविधिपटुः ॥७३॥
 छत्रं रामस्य यावज्जलघरपटली दारुणासारवर्ष
 विस्तारं भूरि भेजे कठिनतरशिलावज्रपातेऽद्यशीर्यत् ।

तस्याधो गोपगोपीपशुगणसहितः सर्वं एव व्रजस्थाः
पश्यन्ते रामचन्द्राननन्तुहिनकरं त्यक्तभीशोकमासुः ॥७४॥

एवं स पक्षपर्यन्तं^१ कुपितः पाकशासनः ।
अमुञ्चत् कालजलदैरासारं व्रजनष्टये ॥७५॥
गर्जदैरावतारुढो वर्षन् पाषाणधोरणीम् ।
व्रजस्योन्मूलनं शक्रशिचकीर्षुरनटद्विः ॥७६॥

पक्षस्यान्ते निशाम्य व्रजमखिलमसौ किञ्चिदप्यश्मपातै-
रक्षणं रामचन्द्राभितवित्तमहाछत्रवर्यस्य मूले ।
जाताहङ्कारनाशस्तृणभिव लघुतां स्वस्य मन्वान इन्द्रः
पर्जन्यानां समूहं सपदि गगनगं^२ वारयामास भीतः ॥७७॥
रामस्य वीर्यादतुलाद्दुरन्तात्सभीतभीतश्चकितः पुरन्दरः ।
निश्चित्य रामं पुरुषप्रकाण्डं मुहुः स्वकार्यादनुतापमापत् ॥७८॥
रामोऽपि दृष्ट्वा प्रलयाभ्रजालं सद्यो निवृत्तं वितथोद्यमात्ततः ।
संजल्ह आविंशतियोजनाधिकं विस्तीर्णमहाय निजातपत्रम् ॥७९॥

स्थानं च तदिदं राजन् यत्र लज्जानतो हरिः ।
आययौ शरणं रामं स्तुवन्निगमसूक्तिभिः ॥८०॥
विहाय मुकुटं यानं पादुकां छत्रचामरे ।
शुष्ठ्यता वदनेनासौ सापराधोऽभिलक्षितः ॥८१॥
धावित्वैव ततो दूराज्जगृहे पादमस्य सः ।
सापराधानामपि वै शरणं शरणार्थिनाम् ॥८२॥

सोऽवाङ्मुखो नामुञ्चदस्य पादौ कारुण्यवारान्निधिमानसस्य ।
उत्तिष्ठ देवेश सुधीर्भवेति तमुत्थापयामास कथंचन प्रभुः ॥८३॥
स उत्थितो वाग्वदनत्वमुञ्जन्नस्तौत् सुपर्वाधिप आत्मासूक्तिः ।
रत्नाद्रिसद्रत्नशिलानिष्ठणं सिंहासनस्थं नृपमेव रामम् ॥८४॥
यावद्बुद्धिवितानकल्पतवचोविस्तारवाग्गुम्फनं
स्तुत्वा सर्वजनात्मभूतमखिलाधारं सुधमाधिपः ।

१. वर्षतुर्पर्यन्तं—अयो० । २. च खगतं—रीवाँ । ३. मुञ्चन्—रीवाँ ।

स्वर्धेनुस्तनिकाचतुष्टयभवैर्दुर्गं र्वहिः संचर—
 त्सौरभ्यैः सहसाभिषिच्य पुरतस्तस्थौ निबद्धाऽजलिः ॥८५॥

स्वर्धेनुरपि सुश्रीता संस्तूयेन्द्रापराधनम् ।
 क्षमाप्य सादरं पश्चादुवाचेदं महीपते ॥८६॥

एवमेव खलु निग्रहं दधत्स्वान् खलेन विदधच्च निर्भयान् ।
 राम^१ धामधनवाम^२ मत्कुलं पालयंश्च शरदां शतं जय ॥८७॥

त्वं पूर्णः पुरुषोत्तामः सुविदितः कारुण्यसिन्धो मनाक्
 सद्वर्मद्विजधेनुदैवतजनन्त्रयादिरक्षापरः ।

मूढस्यात्मरहस्यवेदनविधौ सामर्थ्यहीनस्य किं
 न्वाग^३ इचेतसि राम संकलयसे पुत्रस्य माता यथा ॥८८॥

इत्युक्त्वात्मानमस्य प्रणतजनशरण्याङ्गिपद्मे समर्प्य
 स्वर्धेनुः पातयित्वा त्रिदिवपरिवृढं दण्डवत्तात्पुरस्तात् ।
 आदायाथाभ्यनुज्ञामतुलमधुरिमानन्यलावण्यपूरैः ।

सिवतान्तर्नेत्रयोऽच प्रणयपरवशागच्छदिन्द्रेण साद्वर्म् ॥८९॥

एतत्तास्याः पयःपूर्जातिमत्यद्भुतं सरः ।
 अत्रावगाह्य नृपते लभन्ते सिद्धिमुक्तमाम् ॥९०॥

इमान्यैरावतपदचिह्नानि धरणीपते ।
 मुहुर्मुहुर्विलोक्यानि साइच्यर्येंगोपबालकैः ॥९१॥

अथं शक्रध्वजो नाम रत्नाद्रेरध्युपत्यकम् ।
 ग्रामः परमसौभाग्यकमनोयतमो व्रजे ॥९२॥

रत्नाद्रेः परितो मध्ये सरांसि सरसीस्तथा ।
 फुलेन्दीवरसंजुष्टकमलाः पश्य भूपते ॥९३॥

अत्र तीर्थानि बहुलान्यवगाहस्व सादरम् ।
 संपूर्णतीर्थयात्रायाः फलं लब्धासि तत्क्षणात् ॥९४॥

अत्र नारदकुण्डाख्यं तीर्थमस्ति महीपते ।
 माहात्म्यं तस्य वक्ता ते सुकण्ठो नाम गोपतिः ॥९५॥

१. हेराम—रीवाँ । २- “धाम शरीरं धनवत् वामं सुंदरं यस्य स तत्संबुद्धौ हेघनश्यामविग्रह !” टिं—मथु०, बड़० । ३. किंत्वाग—मथु०, बड़० ।

शिवकुण्डे नरः स्नात्वा सर्वपापैर्विमुच्यते ।
 श्रीरामदर्शनाकाङ्क्षी यत्र नित्यं स्थितो हरः ॥९६॥
 स्थानान्यत्र हरस्यापि श्रीरामस्य महीपते ।
 निर्दिष्टानि सुकण्ठेन तानि द्रष्टासि विस्मितः ॥९७॥
 रामस्यातिप्रियो धन्यः सखा विरहिणां वरः ।
 सुकण्ठो नाम गोपालः शेषं ते कथयिष्यति ॥९८॥
 रामस्य कैशोरचरित्रमद्भुतं प्रवक्तुमस्मीशा' न पारये ततः ।
 सुकण्ठनामानममुष्य निस्तुलं^१ सखायमादिश्य नदीं व्रजाम्यहम् ॥९९॥
 कृतनित्यक्रियः स्नात्वा सरथ्वा विमलेऽस्मभसि ।
 आनेष्ये भोज्यसंभारं तुभ्यं राजन् मुदावहम् ॥१००॥
 अत्र मञ्जुवटे तावज्ज्योतिर्लङ्घेशसन्निधौ ।
 सुकण्ठेन कथां शृण्वन् सुखमास्व महीपते ॥१०१

ब्रह्मोवाच

सुकण्ठमादिश्य नृपानुशीलने जगाम गोपः सुखितेश्वराभिधः ।
 सुकुण्ठराज्ञोस्तदतः परं सखे भुशुण्ड संवादमनुत्तमं शृणु ॥१०२॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दशरथतीर्थयात्रायां
 व्रजागमने एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११९॥

विंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

सुकृष्टो नाम^१ गोपालः सखा रामरहस्यवित् ।
 कविर्वर्णनसारज्ज उपतस्थे महोपतिम् ॥ १ ॥
 तं वै दशरथः प्रेमणा समुपामन्त्र्य सज्जनम् ।
 उवाच मधुरं वाक्यं श्रोतुकामः प्रभोर्गुणान् ॥ २ ॥

राजोवाच

अये सुकृष्ट सुमते नन्दितोऽस्मि चिरादहम् ।
 सुखितेन व्रजेन्द्रेण वदता रामसद्गुणान् ॥ ३ ॥
 यानि कौमारवयसि चरित्राणि व्रजे सता ।
 अनुष्ठितानि रामेण तानि मे सुखितोऽव्रवीत् ॥ ४ ॥
 कैशोरचरितं तस्य रहस्यं लोकपावनम् ।
 वक्तुं त्वामादिशदसौ सत्कर्वि सत्सखं प्रभोः ॥ ५ ॥
 रहस्यवेदी त्वमसि रामस्याद्भुतकर्मणः ।
 कथयस्व गवांपाल तच्चरित्रं रमापतेः ॥ ६ ॥
 यावदायाति सुखितः स्नात्वा नीत्वा च भोजनम् ।
 तावद्विनोदयतु नो भवान् रामस्य सद्गुणैः ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच

इत्युक्तो राजवर्णेण सभृत्येन स गोपतिः ।
 कैशोरचरितं वक्तुमारेभेऽस्य रहस्यवित् ॥ ८ ॥
 शृणु भूपाल वक्ष्यामि त्वत्सुतस्यामलं यशः ।
 व्रजे विहरतो राजन् रामस्याद्भुतकर्मणः ॥ ९ ॥
 शैशवं समतीयाय पित्रोरानन्दनं वयः ।
 अथ कैशोरवयसि मोहयन् गोपकन्यकाः ॥ १० ॥
 अरीरमत लावण्यमाधुर्यरसवारिधिः ।
 ऋद्वुषट्कमनोज्जेऽस्मिन् प्रभोदविष्णिने रहः ॥ ११ ॥

१. सुकृष्टनामा—मधु०, बड़ो० ।

अवर्तत चिरं रामो वार्तयन् मद्विधान् सखीन् ।
 श्रीनन्दस्य गोपालराजस्य तनया च सा ॥१२॥
 पालिग्रामे सखीवृन्दैः क्रीडतिस्म दिवानिशम् ।
 सापि कौमारभभ्येत्य कैशोरवयसि स्थिता ॥१३॥
 श्रीरामगुणगानैकवश्याऽभूद्वै दिवानिशम् ।
 सहजारामयोर्वृत्तमभिधास्यामि ते नृप ॥१४॥
 तत्र लौकिकरीत्या त्वं न भावं कर्तुमर्हसि ।
 कामलीलापि राजेन्द्र निष्कामत्वकरी सताम् ॥१५॥
 इति विज्ञाय रहसि श्रोतुमर्हसि सादरम् ।
 ऋषयः परमहंसाश्च गुणनिःसंगमानसः ॥१६॥
 मयोच्यमानं शृण्वन्ति रामकैशोरसत्कथाम् ।
 सहजानन्दिनी साक्षात्प्रमोदवनगा रमा ॥१७॥
 रामं रमयितुं प्राप्ना श्रीनन्दननिकेतनम् ।
 तत्र तस्याः सखीवृन्दं वक्ष्यामि तत्र भूपते ॥१८॥
 याभिः साद्वं रमत्येषा शृण्वन्ती रामसत्कथाम् ।
 श्यामा धामा मनोरामा रामा कामा कलावती ॥१९॥
 सुकेशी मङ्गलेत्यष्टौ तस्याः प्रियसखीवराः ।
 सुलोचनानाम तस्याः पृष्ठे श्रीश्छत्रधारिणी ॥२०॥
 उभे चामरधारिण्यौ रमणी रामणी तथा ।
 ताम्बूलिकापात्रकरा पुरःस्था रतिमञ्जरी ॥२१॥
 क्षीविका बन्धुरा चास्यास्ताम्बूलोद्गारधारिणी ।
 केशप्रसाधनकरी कर्पूरलतिकाभिधा ॥२२॥
 यावकालङ्कारकारी सुवर्णलतिकाभिधा ।
 रामप्रेमभरोन्मत्ता पतत्येषा^२ क्षणे क्षणे ॥२३॥
 अवलम्बनदात्रयस्याः सखी मोदा च मोदिनी ।
 पद्माभिधा सखी चास्याः सरोभ्यः पद्महारिणी ॥२४॥

१. सखीं वृन्दैः—अयो० । २. यत्तत्प्रेषा—अयो ।

पुष्पभूषाकरी चास्याः पुष्पवत्यभिधा सखी ।
 अभ्यङ्गकारिणी चास्याः कुमुदा नाम तत्सखी ॥२५॥
 कुड्कुमोपेतश्रीखण्डोद्वर्तनी मञ्जुलाह्रया ।
 स्नानकर्मप्रवीणाश्च शृणु तस्याः सखीनृप ॥२६॥
 कमलेशी घोषवती गण्डक्यप्यघवारिणी ।
 कौशिकी द्युमिनका चैव वनघोषा त्विरावती ॥२७॥
 स्वयं लक्ष्मीश्च नवमी दशमी सरयूः स्वयम् ।
 संखीवेशं समास्थाय सेवन्ते सहजां सदा ॥२८॥
 सरितश्चन्द्रवदना वशीकृतसुधोदकाः ।
 घण्डवेगा सखी तस्या अङ्गप्रोङ्घनकारिणी ॥२९॥
 माणिक्यहारिणी तस्याः केशधूपनकारिणी ।
 हेमाङ्गदा चित्ररेखा कुड्कुमा कुञ्जिका^१ तथा ॥३०॥
 चतुर्लक्ष्मतुराः सख्यो भूषाविधिविधायिकाः ।
 रागिणी च सुरागा च मलया मलयावती ॥३१॥
 कुड्कुमागुरुकस्तूरी अङ्गरागविधायिकाः ।
 किशोरी कृशमध्या^२ च सुमध्या च सुलोचना ॥३२॥
 अमूर्वसनविन्यासपण्डितास्तत्र वर्षमणि ।
 अनेकपत्ररचनाविचक्षणधियः सखीः ॥३३॥
 रत्नाङ्गदा च सुहिता कुटिला कुटिलालका ।
 आदर्शधारिणी तस्याश्चन्द्रबिम्बाह्रया सखी ॥३४॥
 आः साधुवादिनी तस्यादिचत्तदेवी सखीवरा ।
 कथाकथनचातुर्यवत्योऽस्याः कतिचित्सखीः ॥३५॥
 विचित्रचित्रलतिका सुमुखी च सुकण्ठिका ।
 मानापहरणे दक्षा नर्मसख्यः सदा हिताः ॥३६॥
 सुदती शालिनी शीला सुशीला प्रेमपालिनी ।
 शुकी च कोकिला रञ्जलहरी चक्रवाकिका ॥३७॥

१. कुञ्जिका—रीवाँ । २. कृतमध्या—अयो० ।

चञ्चला चञ्चलापाञ्जी वार्ताली वृत्तवेदिका ।
 पादसंवाहिनी तस्याः कमला कोकिला कला ॥३८॥

सुकला मृदुहस्ता च सुखा च सरपालिका ।
 विद्याधरी महाविद्या रङ्गविद्या च भारती ॥३९॥

काव्यशास्त्रकलाकोटिशिक्षिका वै तदालयः ।
 पानीयहारिणी तस्या जाह्नवी कमलावती ॥४०॥

रागविद्याविधौ तस्या गुरुः साक्षात्सरस्वती ।
 तस्या भोजनदायिन्यः सख्यः कमललोचनाः ॥४१॥

अमृता च सुधाधारा पीयूषा रत्नपालिका ।
 सुपाचिका स्वादुपचा सुप॑चाद्याः शुभालयः ॥४२॥

वनेभ्यः फलदात्र्योऽस्याः फलदा फलदायिनी ।
 सुफला फलिनी चैव हरिता पीतवर्णिका ॥४३॥

मञ्जुगुच्छा स्तवकिनी रत्नवल्लीमुखालयः ।
 सहकेलिविनोदिन्यः पूर्वमष्टौ निवेदिताः ॥४४॥

उपवीणनकृत्स्याः प्रवीणाभाणिकादयः^३ ।
 प्रवीणा भाणिका चैव सुस्वरा कोकिलस्वरा ॥४५॥

कलविङ्की^३ कलालापा सुलापा सुलयादयः ।
 मादंडिक्यः सखीवर्याः सुभगा मृदुहस्तिका ॥४६॥

गम्भीरावर्तिनी धीरा सुधीरा पटिमादयः ।
 नाटचविद्यागुरुस्तस्या मन्दगा राजहंसका ॥४७॥

कलापिनी कलापूर्णा कलहंसी कलावती ।
 संगीतविद्याविषये गुरवोऽस्याः सखीवराः ॥४८॥

रङ्गलेखा नृत्यलेखा सुलेखा लोलभाषिणी ।
 काव्यालापकलाविद्यागुरुरेषा^५ कलेश्वरी ॥४९॥

एवमस्याः सखीवृन्दः शुभः शुभगुणालयः ।
 अन्या लोकोत्तरानन्ददायिकास्तत्सखीवराः ॥५०॥

१. शुभ०—अयो०, रीव० । २. भाविका०—रीव० । ३. कलाविंदी—रीव० ।
 ४. पटिमा०—रीव० । ५. 'रेका—मथु० बडो० ।

यासां नामानि धामानि कर्मणि च शुभानि वै ।
 ललिता रत्नपूर्णा च सुपूर्णा कनकावती ॥५१॥
 चित्राङ्गदा कलापूर्णा स्वादुलापा ललामिनी ।
 सुभाला शेवधिर्भृङ्गी शुभाङ्गी^१सुभगा भगा ॥५२॥
 किशोरो कलगाना च कुलिका षोडशा त्विमाः ।
 अष्टानां पाश्वंगामिन्यो रमण्यो हरिणीदृशः ॥५३॥
 यासां गुणानहं वत्तुं न क्षमः कोटिवत्सरैः ।
 कर्पूरिणी रत्नपूरा लवङ्गी नवलीलता ॥५४॥
 सुलता वज्जुलदला मञ्जरी रत्नमञ्जरी ।
 सुमञ्जरी मञ्जुगमा सुगमा षोडशाब्दिका ॥५५॥
 कुमुदाक्षी कुमुदिनी साधुवादा विशारदा ।
 शारदा शरदाभोगा^२ स्मरचापा विलासिनी ॥५६॥
 कन्दर्पा दलिनी^३दामा सुदामा दामदायिनी ।
 कलहंसो राजहंसी रत्नलीला लयावती ॥५७॥
 लुलिता लोलिनी लोला सुलोला लोललोचना ।
 एता द्वार्तिशदाख्याताः षोडशानां च पाश्वंगाः ॥५८॥
 सर्वा रूपगुणोत्कर्षयौवनोदभेदभासुराः ।
 क्षेमदा रत्नकलशी कुशला कमलेक्षणा ॥५९॥
 तरञ्जिणी सैवलिनी वलिता वेलिलता सुधा ।
 वसुधा वसुधामा च सुधामा धामधारिणी ॥६०॥
 धरिणी धारिणी धारा रत्नधारा स्मरातुरा ।
 अनञ्जवेगिनी वेगा विलासा विततिस्ततिः ॥६१॥
 क्षणप्रभा सुधा मेधा शोभना बहुलाकुला ।
 कुशीलवा पुलकिनी पुलका किलकिंचिता ॥६२॥
 भाविनी भावदा भव्या सुभव्या शुभवेगिनी ।
 सुभावा भावमुदिता पद्मास्या पद्मकोमला ॥६३॥

१. सुभाङ्गिः—मथु०, बडो० । २. °भीमा—रीव० । ३. दालिनी—अयो० ।

कलानिधिः कोरकिणी कलाशीला शिलावती ।
 मणिगर्भा हेमगर्भा चम्पकाङ्गी कुमुद्वती ॥६४॥
 मयूरी मानिनी माना धन्यकालोकिनी लया ।
 लज्जिता विजिता जैत्रा सुजैत्रा चारुहासिनी ॥६५॥
 लासिनी लसिता लोला लोलावत्यतिसुन्दरी ।
 चतुःषष्ठिरिमाः सख्यो द्वात्रिंशत्पाइर्वर्वर्तिकाः ॥६६॥
 तासां रूपं गुणं शोलं न ब्रह्मापि क्षमो भवेत् ।
 अनञ्जमालिनी माला रत्नमाला रतिप्रिया ॥६७॥
 रमावती रामरता रतिविम्बा रसालया ।
 माधवी मधुपुष्पा च सुपुष्पा सुखपल्लवा ॥६८॥
 फलिनी पुष्पिणी वाणा पुष्पवाणविमोहिनी ।
 दोहिनी क्षोभिणी क्षेमा क्षेमदा प्रेमदा मदा ॥६९॥
 प्रमदा सुमदा मत्ता सुमत्ता मत्तवारणा ।
 हारिणी हीरकोद्योता विद्योता विद्युता द्युतिः ॥७०॥
 धर्मा सुधर्मा सौरभ्या सुकर्मा कलिकावती ।
 रत्नाङ्कुरा रत्नदला रत्नमाला च रत्नभा ॥७१॥
 केलिनी कामिनी कान्ता सूकान्ता काममन्दिरा ।
 मदिरा दीपिनी दीपा प्रदीपा दीपपालिका^१ ॥७२॥
 सुपाली^२ कुलभद्रा च सुभद्रा चाथ भद्रिका ।
 कन्दर्पकुल्या कल्याणी सुकेतुः सुनिकेतना^३ ॥७३॥
 संकेतिनी सुखवती मोदिनी च प्रमोदिनी ।
 प्रेमोदया शुभगुणा सुगुणा गुणदायिनी ॥७४॥
 वल्लरी मणिवल्ली च शुभवल्ली विचक्षणा ।
 सुक्षणा दक्षिणा दक्षा सुदक्षा दक्षपालिका ॥७५॥
 धन्या धरा धृतिमती मदिनी मादिनी मुदा ।
 विदन्ती संविदन्ती च रत्नदन्ती महोदया ॥७६॥

१. °मालिका—अयो०, २. सुधाली—रीवाँ, ३. °निकेतनी—अयो०, रीवाँ ।

वलिगती रत्नवलगा च वलुभाषा सुभाषिणी ।
 उक्तिः सूक्तिर्महासूक्तिः प्रेमसूक्तिः सुमेखला ॥७७॥
 मुकुरा मुकुरालोका सुलोका लोक'भाविनी ।
 सुताना च सुगीता च तोषिणी रसरोषिणी ॥७८॥
 पुष्टिदा रत्नवर्षा च सुधावर्षा सुखप्रदा ।
 कामिनी भामिनी भामा सुभामा लासकेलिनी ॥७९॥
 मञ्जुस्मिता मञ्जुदर्शा मालती स्वर्णमालती ।
 सुवर्णमञ्जरी भव्यमञ्जरी मधुमञ्जरी ॥८०॥
 खञ्जनाक्षी चकोराक्षी पद्माक्षी पद्मसौरभा ।
 कामकेशी प्रमदिनी मन्मथा मधुमन्मथा ॥८१॥
 अध्यष्टर्विशतिशतमेताः सख्योऽस्म्बुजेक्षणाः ।
 चतुःषष्टचालिपाइर्वस्थाः सर्वाः शुभगुणोदयाः ॥८२॥
 आसां नामानि कर्मणि सहजानामकर्मवत् ।
 गीतानि सुकृतिश्रेष्ठैः पावनानि मनोषिणाम् ॥८३॥
 अतोऽपि द्विगुणं चान्यन्मण्डलं हरिणोदृशाम् ।
 यासां राजन् षडधिकं भाति साद्दं शतद्वयम् ॥८४॥
 ततोऽपि द्विगुणं चान्यन्मण्डलं पद्मचक्षुषाम्^३ ।
 भाति पञ्चशती यासां द्वादशाधिकसङ्घचया ॥८५॥
 चतुर्विशत्यधिकया सहस्रं सङ्घचया ततः ।
 ततः सहस्राण्ययुतं नियुतं प्रयुतं तथा ॥८६॥
 लक्ष्यकोटर्चर्बुदा खर्वनिखर्वपद्मसङ्घचकाः ।
 सख्यः श्रीसहजादेव्या भासन्ते भुवनोत्तराः ॥८७॥
 धालिग्राममहारत्नसमुद्रमणिसंनिभाः ।
 तासां मध्ये कोटिचन्द्रचन्द्रिकाचारुविग्रहा ॥८८॥
 चन्द्रावली^४ च चार्वङ्गी भाति श्रीसहजाह्वया ।
 सैकदा सायं समये सन्ध्यादेवीं समर्चितुम् ॥८९॥

१. श्लोक—मथु०, बड़० । २. ततोऽपि—मथु०, बड़० । ३. °वर्चसाम्—रीबाँ । ४. चन्द्रावली—अयो० ।

आयथौ रत्नचार्वङ्गी प्रमोदवनमन्तरा ।
 सखोभिश्चञ्चलाभाभिः सहिता मुदिताशया ॥९०॥

चकासन्ती चकोराक्षी चञ्चला व्यचलद् गृहात् ।
 हसन्ती हासयन्ती च कुर्वती केलिमद्भुताम्,
 अदीपयद्वनं देवी देहकान्त्या शुचिस्मिता ॥९१॥

चमत्कुर्वतीचञ्चलापाङ्गमोक्षैश्चकोरावलीनां मनः कर्षतीव ।
 सरोजावली मुद्रयन्ती मुखेन्दुप्रकाशेन कोटीन्दुभासा स्वभासा ॥९२॥

ननु व्यरचि सा वधूरिह सुमेधसा वशी—
 करणवस्तुभिस्तुहिनसीकरक्षालिता ।

विलोचनसुखावहावयवशालिनी यन्मनो
 जहार हृदिसंगता सकलमङ्गतापञ्च या ॥९३॥

कलानिधिकलाहासकोटिचान्द्रोमनोहरा ।
 चकोरकुलचातुर्यन्यकारकविलोचना ॥९४॥

सुवर्णलतिकागुच्छसमुच्छलदुरोजभाः ।
 सुवर्णकदलीगर्भगर्वहृजजघनप्रभा ॥९५॥

नवकोकनराकारचरणस्पर्शकारिणी ।
 पीयूषवर्षिणी कान्तिपटलेन महीयसा ॥९६॥

सिज्जानचञ्चरीकौघमञ्जुलालापमेखला ।
 सुधातरञ्जिण्यावर्तगम्भीरोद्धासिनाभिका ॥९७॥

त्रिवलीतरञ्जतुलितोदरी रसाधिपनिञ्जरी रुचिररोमराजिका ।
 रतिमञ्जरीस्तवकसन्निभस्तनी चपलखञ्जरीटयुगललोललोचना ॥९८॥

पुंस्कोकिलालापकलापविजैत्रकण्ठोदितमङ्गलस्वरा ।
 विम्बाधरस्थानसुधासमूहसुस्वादुसूक्तिश्रवमञ्जुभाषा ॥९९॥

शरत्सुधारश्मिसहस्रकोटिमुखच्छविव्याप्तवनान्तदेशा ।
 शृङ्गारगम्भीरजलाशयौघशैवालवल्लीललितालकान्ता ॥१००॥

ललामभालस्थलभासमानकस्तूरिकाविन्दुविराजिभाग्या ।
 अत्यर्थरूपोदयिसर्वकालवद्धिष्णुतारुण्यविशेषलक्ष्मीः ॥१०१॥

भ्रुवोर्मनोभूधनुषा समानयोः प्रयुज्यदृग्वाणमनल्पविक्रमम् ।

विदारयन्ती रसिकेन्द्रमानसं लावण्यदेशाध्वरहस्यचारिणी ॥१०२॥

सर्वानवद्याचरिता विचित्रता गुणाम्बुधिश्चक्षुचकोरचन्द्रिका ।

अनर्थ्यरत्नोत्करभासुरच्छविप्रसञ्ज्ञकान्तिप्रकरप्रसारिणी ॥१०३॥

तादृग्विधाभिर्वलिताशुभालिभिर्ललामलोलाकृतिभिः समंततः ।

शिङ्गानमञ्जीरकराजहंसकध्वनिप्रसर्पच्चरणा समाययौ ॥१०४॥

कुसुमितमखिलं निरोक्ष्य देवी, प्रमुदवने सहजेश्वरी प्रसन्ना ।

सदृशतमवयोभिरालिभिः सा हृदयमचोकरदात्मना विहर्त्तुम्' ॥१०५॥

तस्मिन् वने महत्केलिकुञ्जाह्वं कुञ्जमुत्तमम् ।

पत्रपुष्पफलोपेतलतावृक्षौघमण्डितम् ॥१०६॥

समीरलहरीलोललुलत्पल्लवशोभितम् ।

अशोकादितरुस्तोममञ्जरीपुञ्जमञ्जुलम् ॥१०७॥

केतकीकाननोदधूतधूलिधोरणिधूसरम् ।

उत्पुल्लकेतकामोदमाद्यन्मदनमन्दिरम् ॥१०८॥

मालतीमुकुलोन्मीलामिलमधुकराज्जितम् ।

मलिलकाकुसुमोदगारिमधुनिर्झरसौरभम् ॥१०९॥

उत्पुल्लकुन्दसंदोहविशदीभूतमन्तरा ।

सहजादर्शनोदभूतसुखैर्मन्दं हस्तिकम् ॥११०॥

अतिमुक्ताद्यपुष्पौघसौरभ्यसुरभीकृतम् ।

रसालमञ्जरीपुञ्जरजसाज्जितदिक्तटम् ॥१११॥

कर्णिकाकुसुमोद्भासिशोणितानञ्जमण्डपम् ।

मालिकापुष्पसंदोहविकाशविमलीकृतम् ॥११२॥

स्थलपद्मसमुल्लासवशिताहूतषट्पदम् ।

कह्लारवनसौभाग्यस्फुरहिव्यसरोवरम् ॥११३॥

पद्मबन्धुमहाबन्धुबन्धूककुसुमाकुलम् ।

सेवन्तिकापरिमलसमाच्छन्नदिगन्तरम् ॥११४॥

दाडिमोकुसुमोल्लासलौहित्यभरशोभितम्	।
धाराकदम्बविटपविकसत्कुमोत्करम्	॥११५॥
लवङ्गलतिकामोदप्रमोदितषडङ्ग्रिकम्	।
माधवीमधुरोल्लासिपुष्पस्त्राविमधूत्करम्	॥११६॥
तमालकलिका ^१ जालविशालसुषमाज्जितम्	।
मधूकपल्लवरुचिप्रचयाज्जितसौभगम्	॥११७॥
वकुलद्रुमविस्तीर्णप्रसूनकुलमण्डितम्	।
माधुरोवल्लरीवृन्दविकसत्पुष्पवृद्धिमत्	॥११८॥
उद्गच्छलतिकाकान्तास्तनमण्डलसंगते	।
मत्तालिचूचुकव्राते प्रस्खलद्युवमानसम्	॥११९॥
पुन्नागकुसुमोद्गारिसौरभ्यभरमादनम्	।
यूथिकामण्डपाकाण्डप्रसूनभरशोभितम्	॥१२०॥
काञ्चनारप्रसूनस्थरूपमोहितमानसम्	।
शाखाभुजगृहीतोद्यद्वल्लोसौभाग्यसूचकम्	॥१२१॥
जपाकुसुमसौरूप ^२ मण्डिताशेषमण्डपम्	।
फुललकुरवकस्तोमज्ञाङ्कारिभ्रमरावृतम्	। १२२॥
कुरण्टकवनोल्लासमहाशोभानिकेतनम्	।
वाणाकुसुमसंदोहसमुल्लासमनोहरम्	॥१२३॥
चण्डातिकुसुमोद्द्योतिरूपमाज्जुल्यमादनम्	।
सदा मरुवकोत्कषिसौरभोद्गारमोदनम्	॥१२४॥
नानाप्रतानिनीवृन्दसभाक्रान्तमहोरहम्	।
ललत्कशलयच्छन्ननागपुड़गवचस्पकम्	॥१२५॥
चाम्पेयकुसुमोल्लासस्वर्णधाराभिषेकवत्	।
पाटलीपटलच्छन्नशाखाशतमनोहरम्	॥१२६॥
सप्तपर्णीपरिमलं प्रमत्तवनवारणम्	।
वरणाद्रुमभूयिष्ठं मन्दारतरुदेष्टितम्	॥१२७॥

१. °लतिका°—अयो० । २. °सारुप्य°—रीवाँ ।

आन्रातकद्रुमाक्रान्तं फुलर्किशुकभूरुहम् ।
 मालूरविटपाक्रान्तफलसंदोहसुन्दरम् ॥१२८॥
 कुम्भवृक्षप्रतिच्छब्धमहातिमिरसङ्कुलम् ।
 प्रियड़गुकलिकावृन्दमनोहारि समंततः ॥१२९॥
 मध्ये प्रमोदविपिनं महागह्वररूपधृक् ।
 विवेश सहजानन्दा सखीवृन्दसमन्विता ॥१३०॥
 नवतारुण्यलीलाभिर्वेल्लन्त्यः सहजालयः ।
 चिक्रीडुस्तत्र विपिने करतालपुरःसरम् ॥१३१॥
 मञ्जीरभूरिनादेन नादयन्त्योऽखिला दिशः ।
 वीणामधुरवादिन्यो विजहुर्मत्तमत्तवत् ॥१३२॥
 अवचीय प्रसूनानि लताभ्यः काश्चनालयः ।
 विदधुर्भूषणं स्वाङ्गे रतिनिर्जयकारकाः ॥१३३॥
 काश्चिज्जुगुम्फुः कुसुमैर्हारान् मध्ये फलाज्जितान् ।
 काश्चिद्वकुलपुष्पेण नासिकाभरणं दधुः ॥१३४॥
 वलयाङ्गदताटङ्गशिरोभूषाश्च काश्चन ।
 काश्चिद्विजहिरे सख्यः प्रसूनकृतकन्दुकैः ॥१३५॥
 काश्चिदुच्छालयन्ति स्म गगने कुसुमान्यलम् ।
 काश्चित्परस्परं जघ्नुः प्रसूनैः कमलैरपि ॥१३६॥
 काश्चित्सर्वाङ्गभूषौघं विहृत्य विदधुर्वने ।
 काश्चित्करैः करान् बध्वा ब्रह्मगोत्पूर्वकम् ॥१३७॥
 तासां काञ्चीनिनादेन मोहनेन महीयसा ।
 मत्तभ्रमरक्षाङ्कारनिनदोऽभूत्तिरोहितः ॥१३८॥
 कोमलालापलालित्यं तासां दृष्ट्वा वनान्तरे ।
 कोकिला मौनमातेनुनिन्दन्त्येव स्वकाकलीम् ॥१३९॥
 ताः सर्वाः सहजानन्दां कुसुमैः पर्यभूषयन् ।
 प्रमोदवनदेवीव सा रेजे नितरां तदा ॥१४०॥
 प्रत्यङ्गं भूषितालीभिः सहजा सुखदायिनो ।
 पुष्पचापं करे कृत्वा मदनं समभर्त्संयत् ॥१४१॥

तासां विहारं समचष्ट रामो मञ्जीरभूषानिनदानुघोषेः ।
 लतान्तरे प्रावृत्सर्वकायो द्वित्रै रहस्यैः सखिभिः समेतः ॥ १४२ ॥
 तां रोचमानां तडितां समूहे तडिदगणेशीमिव वीक्ष्य रामः ।
 अमूर्च्छदत्यन्तमनोहरैस्तत्कटाक्षवाणैर्हृदि पीडचमानः ॥ १४३ ॥
 शिखावलैरावतमेघवर्णमुच्चैस्तदासौ सखिभिर्गृहीतः ।
 सिक्तः पयोभिः सहजाविहारकुण्डोद्भूवैश्चेतनतामवाप ॥ १४४ ॥
 पुनः स चैतन्यमवाप्य रामो ददर्श तस्या वदनेन्दुबिम्बम् ।
 रुचां समूहैरमृतैरिवान्तः सिजचन्तमहाय चकोरनेत्रे ॥ १४५ ॥

तदधरमधुरश्रीवीक्षणोद्भूतकाम--
 ज्वरशमनमुपायं केवलं तद्विदित्वा ।
 चतुरिमनिधिरालीवेशमञ्जीचकार
 स्वजनसखिसमूहं द्रावसमुज्ज्ञाज्चकार ॥ १४६ ॥

काचिन्तोलमणिप्रभा नवसखी सर्वञ्जभूषावृता ।
 सौन्दर्येण समुज्जवलाङ्ग-वसना लावण्यलीलानिधिः ॥
 भूत्वा तत्र कदम्बभूरुहतले तस्थौ समुत्कण्ठया ।
 चक्रे श्रीसहजेतिनामजपनं कुर्वन्नपेन्द्रात्मजः ॥ १७४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतीर्थ-
 यात्रायां व्रजागमने विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

एकविंशाधिकशततमोऽध्यायः

सुकण्ठ उवाच

अथ तत्रागमत् कापि रामानामप्रिया सखीः ।
 खेलन्ती पञ्ज्जं हस्ते बिभ्राणा श्रीरिवापरा ॥ १ ॥
 चरणाम्भोजमञ्जीरनादेनातिपटीयसा ।
 नादयन्तो दिशः सर्वाः कर्षन्ती राजहंसिकाः ॥ २ ॥

मन्दमन्दमनोहारि पादन्यासं प्रकुर्वती ।
 रञ्जयन्ती वने देहकान्त्यासौ विधुदक्षया ॥ ३ ॥
 अङ्गसौरभ्यलोभेन परितो विनिपातितः ।
 लीलाकमलकम्पेन तर्जयन्ती शिलीमुखान् ॥ ४ ॥
 स्वाभाविकेन सौरभ्यसंभारेणातिभूयसा ।
 मन्दवायूपनीतेन सूचयन्ती समागमम् ॥ ५ ॥
 तनुवस्त्रसमुद्गच्छदच्छच्छविकदम्बकैः ।
 दीपिकेव मनोजस्य हरन्ती तमसां ततीः ॥ ६ ॥
 मुखचन्द्रचमत्कारिचञ्चद्रुचिररोचिषा ।
 रमयन्ती चमत्कारं चकोरीलोचनव्रजे ॥ ७ ॥
 चुम्बन्तीवाच्चिराच्चित्तं प्रविशन्तीव चक्षुषोः ।
 आलिङ्गन्तीव सर्वाङ्गं छादयन्तीव चाखिलम् ॥ ८ ॥
 परिस्फुरन्तीव पुरः सृजन्तीवादभुतं जगत् ।
 बोधयन्तीव भावौघं शोधयन्तीव मानसम् ॥ ९ ॥
 क्रोधयन्तीव मदनं हेलयन्तीव हावकैः ।
 उद्वेलयन्तीवानन्दं मेलयन्तीव वाञ्छितम् ॥ १० ॥
 तां विलोक्य मुदं प्राप दूरात् कमललोचनः ।
 कृतकृत्यमिवात्मानं मेने वाञ्छितवस्तुनि ॥ ११ ॥
 तां विलोक्य पुरः प्रोद्यन्नवनीलमणिप्रभाम् ।
 अपूर्वतरुसौन्दर्यशोभिताशेषकाननाम् ॥ १२ ॥
 पुष्पपत्रभरानश्चतरुशाखावलम्बिनीम् ।
 कान्तां षोडवर्षीयां मदनस्येव वल्लभाम् ॥ १३ ॥
 इन्दीवरदलोत्कर्षतनुमज्जिममणिडताम् ।
 अन्तर्लंगनमनोजाधिविमनायितमानसाम् ॥ १४ ॥
 जपन्तीं सहजानाम मुखचन्द्रे मुहुर्मुहुः ।
 तेनैव शमयन्ती च प्रदीपं विरहानलम् ॥ १५ ॥
 इयाय परमाश्चर्यं स्थगितेवाभवद्धृदि ।
 आः केयममृतासारैः सिञ्चन्तीव विलोचने ॥ १६ ॥

कर्पूररसधारेव शमयत्यक्षणी नृणाम् ।
 मनोरथानां संपत्तिमूर्तेयं विधिनिर्मिता ॥१७॥
 नेदृशं भुवने रूपं क्वचिद् दृष्टं श्रुतं तथा ।
 प्राणेश्वरीयं भविता व्रजस्यास्य न संशयः ॥१८॥
 लावण्यमन्यदेवास्या वृत्तिरन्यैव दृश्यते ।
 उत्कीर्यं रूपमाधुर्यात्केनैषा प्रकटीकृता ॥१९॥
 दृशौ तिरयतो दृष्ट्या नीलपञ्चेहश्रियम् ।
 सामान्यब्रह्मणो नैषा रेखा संभाव्यते मम ॥२०॥
 अवतारोऽथवा कश्चिद्रूपसारस्य भूतले ।
 न मानुषी न गान्धर्वी न दैवी नापि चासुरी ॥२१॥
 न नागकन्या धन्यैषा नगकन्या न वा भवेत् ।
 कस्य सौभाग्यभाग्येन विधिना प्रकटीकृता ॥२२॥
 पश्यतां जगतामेषा चक्षुषां पुण्यधोरणी ।
 कमालप्यशुभैर्वाक्यैँ मनस्यानन्दयिष्यति ॥२३॥
 अङ्गमेव विभूषास्याः कान्तिसंदोहभूषितम् ।
 कुर्वतोऽपि विधेरेषा हस्तस्पर्शं जगाम न ॥२४॥
 प्रायो मलिनतां याति लोचनस्पर्शतोऽप्यसौ ।
 प्राचीनसुकृतस्तोमैरभूमे लोचनातिथिः ॥२५॥
 रूपसारसुधौधस्य साक्षादेषा तरङ्गिणी ।
 तारुण्यमपि लब्धवैनां हृषोत्कर्षमुपैष्यति ॥२६॥
 विधेः कार्मणकर्मेव जगतां मोहनीकृते ।
 नर्माणि हावभावाश्च सर्वे प्रोल्लासमाययुः ॥२७॥
 कवितां तिरयत्येषा कवीनामपि वाग्मिनाम् ।
 साक्षात्प्रकटतां यातः पटिमाद्य च वेधसः ॥२८॥
 प्राणा वै पञ्चवाणस्य दृश्यन्ते मूर्तिकारिणः ।
 मुकुरोङ्गासिसर्वाङ्गी सौकुमार्यकलानिधिः ॥२९॥

इहैकस्थं सर्वभेद रूपवस्तु विलोकयते ।
 चूडामणिरयं साक्षात्सहजाया अपि स्फुटम् ॥३०॥
 सहजापि किमेतस्या रूपस्य प्रतिरूपकम् ।
 हरेस्तन्मोहिनीरूपं गर्वहीनं करोत्यसौ ॥३१॥
 स्वप्नो वा दृश्यते कश्चिद्रूपसारैकगोचरः ।
 नेयमेतादृशी तु स्यादियमेवैदृशी भवेत् ॥३२॥
 रूपसारमयीं भिक्षां ददात्यन्यमृगीदृशाम् ।
 एषामालिङ्गं चार्वङ्गीमङ्गानि तु कृतार्थये ॥३३॥
 आलप्य चानया श्रोत्रे जनुःफलमुपैष्यतः ।
 वज्जितेयं तु भवितानुरूपवरहानितः ॥३४॥
 अतीत्य शैशवकलां यौवनं भाषते ह्यसौ ।
 किं कृतं विधिनैतस्या नानुरूपो वरः कृतः ॥३५॥

उज्जीवयत्यतनुमक्षितरञ्जितेन प्लुष्टं हरेण विहितप्रतिपक्षभावा ।
 बिस्बाधराश्रियसुधारससेचनेन दिव्यस्य कस्य शमयिष्यति चित्तदावम् ॥३६॥
 नूनं नवीनरचना जगतो विधातुर्नार्द्यापि कुत्रचन संजनितेत्यवैमि ।
 एनां विधाय सुकृती विधिरद्य रूपनिर्माणगोचरमनःपटिमानमैच्छत् ॥३७॥
 अस्यास्त्विषा प्रमुदकाननमेतदुच्चैरुद्दीपितं शतसहस्ररवीन्दुभासा ।
 देशोऽपि धन्यतम एष नितान्तमस्याः श्रीविग्रहाधिकरणत्वमुपेत्य भाग्यः ॥३८॥
 धन्ये दृशौ सुकृतसारमयं बभूव जन्मैतयोः सुखकरीमुपलभ्य बालाम् ।
 एनां स्पृशत्यपि विलोचनतारकाभिश्चत्ते बिभेमि मलिनीकरणं ह्युपेयात् ॥३९॥
 धन्यं जनुः सफलमद्य बभूव लोके धन्यं कुलं च मम दर्शनभाग्यवत्याः ।
 वेलातिगं सुखपयोनिधिमद्य रुद्धे प्रेमोदधिप्रसरवेगभरेण शशवत् ॥४०॥
 इत्यालपन्ती हृदयेन रामा वैकल्पमन्दैश्चरणक्रमैस्ताम् ।
 कथंचनाङ्गानि विवोदुमीशा मुदां निधि संनिधिगां चकार ॥४१॥
 गत्वा तस्याः संनिधौ तत्र रामा प्रेमोत्कण्ठाकुण्ठिताशेषबुद्धिः ।
 नत्वा नत्वा लौकिकाकारवत्वादात्मानं वै संततं निर्भमञ्छ ॥४२॥
 हर्षाश्रुगद्गदं कण्ठं संस्तभ्योदितधैर्यका ।
 उवाच वचनं रामा प्रेमस्त्रोतःसमुज्ज्वलम् ॥४३॥

रामोवाच

कासि त्वमत्र विजने विपिने चरन्ती
सौन्दर्यं सारसमुदायमयो मृगाक्षि !
अङ्गानि तेऽभिनवनीलमणिप्रभौद्य-
न्यकारकानि हृदयं मम मोहयन्ति ॥४४॥

त्वमङ्गकैर्मन्मथमङ्गलप्रदैरलङ्घरोष्याभरणानि यानि ।
त्वदोयसौन्दर्यं सुधापयानिधौ मज्जत्यथोन्मज्जति मानसं मम ॥४५॥
त्वमस्य लोकस्य दृशां मृगेक्षणे पारेपरार्धादतिभाग्यसंपदा ।
महीतलेऽस्मिन् प्रकटत्वमागता नोचेत्ववलोकः क्वच च ते नु दर्शनम् ॥४६॥
भाग्येन मम सख्यास्त्वं सखीत्वं किमु यास्यसि ।
यस्यास्तवोचितं रूपं त्रैलोक्येऽपि विलोक्यते ॥४७॥

अथवा नवनीलमेघविद्युद्घटनासंघटनापटीयसैव ।
विधिना त्वमकारि भाग्यवत्या मम सर्वाः किल सख्ययोजनाय ॥४८॥

मरकतमणेवर्णः स्वर्णोचितः प्रतिभाति चेत्
कनकलतया योगो योग्यस्तमालतरोरपि ।
अथ समुचिता हैमो रेखापि चेन्निकषोपले
तदिह तव मत्सख्या सख्यं स्तुतये नृणाम् ॥४९॥

अथ कथय कथं करोषि कान्ते त्वमनुसवं किल कस्य नामजाप्यम् ।
स क इह पुरुषोत्तमोऽथवा स्त्री मणिरणिमादिनिधिस्तवाशये यः ॥५०॥
त्वदुरसि रसिकेऽस्ति यस्य बद्धा कनकमयो प्रतिमा गुणैर्निबद्धा ।
अनवरतमसावुपास्यमाना द्रुतवनकुड्कुमचारुच्चचिताङ्गी ॥५१॥
यमनुसवमयो विचिन्तयन्तो विरहजतापभरेण तास्यसि त्वम् ।
तरुणि नवशिरोषकोमलाङ्गो कमलदलायतलोचना ललामा ॥५२॥
किमलंकुरुषे कुलं स्वजन्या कतरस्ते जनकश्च का जनित्रो ।
इति मे विनिवार्यं संशयं त्वं मम सख्या नयनातिथिर्भवित्री ॥५३॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्याः प्रणयप्रणतात्मनः ।
मन्दस्मितसुधासित्तमुवाचेदं रहावचः ॥५४॥

नवसख्युवाच

कस्यचिदगोपवर्यस्य तनयाहं दयावति ।
 नन्दिग्रामे वसाम्यद्वा सुखितो यत्र भूपतिः ॥५५॥
 जपामि विरहोन्तापशान्तये नित्यमाकुला ।
 सहजानन्दिनीनाम भवत्याः खलु या सखी ॥५६॥
 सैव मच्चित्तवेशमान्तरधितिष्ठति संततम् ।
 अणिमाद्यष्ट सिद्धीनामाश्रयत्वमुपागता ॥५७॥
 तस्याः स्वर्णमयी चैषा प्रतिमा मदुरःस्थलम् ।
 अलंकरोति रक्तेन विनिबद्धा गुणेन या ॥५८॥
 उपास्यतेऽनिशं सैव भाग्यपूर्णं भवत्सखी ।
 चन्दनैः कुड्कुमक्षोदरञ्जितैः सौरभाञ्जितैः ॥५९॥
 पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्वलिभिश्चोपकारकैः ।
 यथा मां प्राप्नुयाच्छीघ्रं हतभाग्यकदम्बकाम् ॥६०॥
 कठिनं मम मानसं दयालो रचितं वज्रकठोरसारतश्च ।
 तदपारवियोगयोगकीलाकुलितं चापि सहस्रधा न दीर्णम् ॥६१॥
 कठिना च भवत्सखी नितान्तं सुमनोगर्भशिरीषकोमलापि ।
 हृदि यास्ति दिवानिशं विश्वान्तो मम विश्लेषभवं रुजं न वेत्ति ॥६२॥
 इदमस्मि बिभेमि साधितिष्ठत्यनिशं 'प्रज्वलितं वियोगिचित्तम् ।
 इति तत्प्रशामाय वाष्पधारासलिलैः सेकमहनिशं' करोमि ॥६३॥
 नूनं तद्विरहेणासौ तनुः पञ्चत्वमेति नः ।
 आशाकवचमात्रेण रक्षितं दुःखहेतवे ॥६४॥
 किं कस्मै कथयाम्यद्वा प्रलापं ज्ञास्यते जनः ।
 अधिष्ठिता मदधृदये सर्वं वेत्स्यति किं न सा ॥६५॥
 कामिन्यप्यस्मि कामिन्या विरहेण दुनोमि चेत् ।
 तद्रूपं पश्यतां दृष्ट्या पुरुषस्य दशा नु का ॥६६॥
 महत्तमिश्रव्याप्तत्वाद् दिवसो रजनीयते ।
 इतीव विरहात्पता वेद्धि सूर्यं सुधाकरम् ॥६७॥

वियोगातपसंब्याप्ता रजनी दिवसायते ।
 'इतीव शीतलोऽप्यालि चन्द्रश्चण्डकरायते ॥६८॥
 राजीवविपिनं दृष्टं प्रज्वलत्पावकायते ।'
 धूमधारायते तस्मात्दुपर्यलिधोरणी ॥६९॥
 निर्दयो ग्रामलोकोऽयं समंतात्रज्वलत्तमम् ।
 किंशुकाटविदावान्निर्वाप्यति नाम्बुभिः ॥७०॥
 पुरा रासेण कलितं निर्विषं सरयूजलम् ।
 अकस्मादुत्थिता केयं गरलज्वालका ततः ॥७१॥
 करपत्रायते नित्यं केतकीकाननं मम ।
 निपतदधृदयं तत्र द्विधा दीर्ण यदन्तरा ॥७२॥
 प्राप्यापि पञ्चतामालि समीहे वपुषो दशाम् ।
 तत्पदन्यासधरणौ धरणिः प्रविलीयताम् ॥७३॥
 तल्लीलासरसीतोये तोयं यातु लयं ततः ।
 तदादर्शतले ज्योतिरप्ययं प्रतिगच्छतु ॥७४॥
 तदीयतालवृत्तेषु वायुरप्येतु मामकः ।
 तदगत्या गतिमार्गे च व्योमालयमुपेतु च ॥७५॥
 अत्युत्कण्ठावशेनाहं धावं धावं मुहुर्मुहुः ।
 परिरभ्य नभो नित्यं पतामि धरणीतले ॥७६॥
 इन्दीवरवनैर्मिश्रा पुण्डरीकवने सखि ।
 गङ्गायमुनयोः सङ्गे स्नातुमिच्छति मानसम् ॥७७॥
 ईप्सति क्षिप्तविरहोच्छतये सुकृतोदयम् ।
 किं न्वेष कुरुते विघ्नं कन्दपर्ख्यो महासुरः ॥७८॥
 विश्लेषज्वालयोद्विग्नं मनश्चम्पककानने ।
 प्रदीप्तानलबुद्ध्यैव सखि निर्मङ्ग्वतुमिच्छति ॥७९॥
 विरहाग्निवृतं चित्तं किमध्यास्ते भवत्सखी ।
 अनर्गलाश्रुधाराभिः सिक्ते नोपैति लोचने ॥८०॥

संवरीतुं वियोगार्तिनाशकं गुरुसंनिधौ ।
 नहि गोपाय्यते वह्निः पटे शतपुटैरपि ॥८१॥
 खिद्यामि सखि देहेन संतप्ता विरहाग्निना ।
 किमु कम्पमुपैम्यद्वा तुषारेणेव पीडिता ॥८२॥
 अत्युच्छ्रायवतीं मनोरथमहाप्रासादिनिःश्रेणिका-
 मारोहादवरोहतश्च विगलद्गात्रोऽतिमात्रं भजन् ।
 श्वासोच्छ्रासपरम्पराभयमहाहिन्दोलिकान्दोलितः^३
 श्रान्तः खिन्नतनुः कदापि कलये विश्रान्तिमन्तर्न च ॥८३॥
 कापि पुण्यवती भामा भविष्यति नु किं भवे ।
 या मल्लोचनयोः तस्या दर्शनं प्रविधास्यति ॥८४॥

रामोवाच

कदा तव तदासक्तिर्हदयेऽङ्कुरिता सखि ।
 बद्धमूलतया यस्याः परिणामोऽयमीदृशः ॥८५॥
 सा वै गोपालराजस्य श्रीनन्दनमहामतैः ।
 तनया सप्तकक्षाद्यप्रासादान्तरगोचरा ॥८६॥
 अहो असूर्यम्पश्यायास्तस्याः क्व नु विलोकनम् ।
 यस्यास्तनुलतागन्धवहो वातोऽपि दुर्लभः ॥८७॥
 आवृतं च मनस्तस्या गुरुलज्जापटान्तरे ।
 यस्य वाञ्छा प्रभामात्रमपि वै वहिरेव हि ॥८८॥
 वयस्यापि च का तस्या मनः प्रत्ययभाजनम् ।
 छायापि न स्पृशत्येनां वारिता तनुरोच्चिता ॥८९॥
 इत्यपूर्वतमं प्रेम तव वीक्ष्य रतिप्रभे ।
 भवामि संदिहानाहं तस्या वृत्तान्तवेदिनी ॥९०॥
 इत्युदीरितमाकर्ण्य सहजेशीवयस्यया ।
 प्रत्युवाच वचः इयामा स्मितज्योत्सनासमुज्ज्वलम् ॥९१॥

१. सत्पुरुषैः—रीवौँ । २. °हिन्दोलितः संततम्—अयो०, रीवौँ ।

नवसख्युवाच

कः संशयस्तदासक्तौ तव संजायते सखि ।
 याखिलब्रजलोकस्य साक्षात्तलोचनतारिका ॥९२॥
 तथापि कथयाम्यस्या रहो मम समागमम् ।
 प्रेम साक्षिसमुच्छ्रायबोजप्रदमहं सखि ॥९३॥
 एकदा स्वप्नगायां भयक्षणोर्मोलितरूपयोः ।
 सिद्धानाड्या सुसंयुज्य तूष्णींभूते च मानसे ॥९४॥
 रहस्यं मम सर्वस्वं निद्रया समदर्शि सा^१ ।
 येन रूपेण दृष्टा च तद्रूपं प्रतिबोधने ॥९५॥
 रम्भाकाण्डस्य तालोपरि कमलतले शारदः शीतरक्षिम-^२
 स्तस्मिन्नम्भोजमग्नं सृजति मुहुरुडुस्थूलमुक्ताफलानि ।
 बन्धूकं धूनयन्तुत्रचलति पवनो गन्धफल्या^३ कवोण्णाः
 कीर्णश्च ध्वान्तधारा हिमकरमभितः सर्वमेतल्लतायाम् ॥९६॥
 सौवर्णो सापि शश्वन्नवजलदघटा विप्रयोगा कृशाङ्गी
 दृष्टा किलष्टेव कष्टं बहुलतरमिता शुष्यती चानुवेलम् ।
 वीक्ष्यैतत्संदिहाना किमिदमिति जवात् प्रष्टुमीहासि यावत्
 तावत्सख्या क्याचित्कथितमियमहो कन्यका नन्दनस्य ॥९७॥
 जञ्जाकाण्डस्थबाहुः करतलनिहितास्यानिशं लोचनाभ्यां
 मुञ्जचन्ती वाष्पविन्दन् चलदधरदला इवासचण्डानिलेन ।
 दुःखादुन्मुक्तकेशावलिवृतवदना ज्ञायतां स्विन्नगात्रा ।
 श्यामायास्ते वियोगादिति तदनु च जातास्मि निद्रादरिद्रा ॥९८॥
 सखि तद्विनमारभ्य सहजानन्दनात्मजा ।
 मम चित्तमधिष्ठाय स्थिता विरहनिर्भरा ॥९९॥
 इति ते गदितं सख्यै तस्यां प्रेम यथाभवत् ।
 स्वस्वामिन्यै निवेद्यैतद्यथोचितमिहाचर ॥१००॥

१. °दर्शिता—अयो० ।

२. कमलसरः शारदं संनिषण्णम्—रीवाँ ।

३. गन्धपूर्वः—अयो०, रीवाँ । “बन्धूकं गन्धफली नासिका” टिं०-मथु०, बड़ो ।

सुकण्ठ उवाच

ततः प्रोवाच रामाख्या सखी तां इयामविग्रहाम् । अत्यद्भुतगुणप्रेम-
वयोवेषविभूषिताम् ॥१०१॥

सखि इयामले काप्यपूर्वा गुणैस्त्वं मम स्वामिनी भवित्री प्राणदात्री ।
परं तावदत्रैव तिष्ठ द्रुमाधः सखीं यावदानीय ते दर्शयामि ॥१०२॥

तवरूपगुणप्रेमवयोवेशादिमाधुरीम् ।

मत्तः श्रुत्वा मत्सखी ते दर्शनार्थमिहैष्यति ॥१०३॥

त्वादृशी सद्गुणैराद्या मत्सख्या विरहातुरा ।

मयोपकरणीयासि वाञ्छन्त्या सख्यमच्युतम् ॥१०४॥

इत्युक्त्वा इयामलां रामा किंचिदाशावलम्बिनीम् ।

कदम्बमूले संस्थाय शनैः पर्यचलत्ततः ॥१०५॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतोर्थयात्रायां
ब्रजागमने एकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२१॥

द्वार्विंशाधिकशततमोऽध्यायः

सुकण्ठ उवाच

तामुपेतां चिराद्वीक्ष्य सहजोवाच कौतुकात् ।

अये वव नु गतारामे मामनुकत्तैव कानने ॥१॥

ततश्च पुनरायाता प्रेमोत्फुल्लविलोचना ।

कश्चित्प्रियतमो लोलः किं नु दृष्टस्त्वया रहः ॥२॥

प्रत्यञ्जं पुलकाङ्कुरैस्त्व तनुवर्याप्ता वरीवर्तते ।

इवासोच्छ्वासपरम्परा च वदने नाद्यापि ते शाम्यति ।

आद्रासि श्रमवारिसीकरभरैरानन्दमावेदय-

त्यन्तः स्वान्तमहो नितान्तमसकौ वक्रप्रसादस्त्व ॥ ३ ॥

इति साकूतमाख्याय सहजानन्दिनी स्वयम् ।
रामं लीलारविन्देन जघान स्मितपूर्वकम् ॥ ४ ॥

रामोवाच

अलं मृषोद्येन सखि स्वभावरक्ते जने केयमलीकशङ्का ।
किंतु त्वमेकान्तचरो यदि स्थास्तदास्मि किंचिद्विनिवेदयामि ॥ ५ ॥

इत्युक्त्वा सहजानन्दां रामा चतुरिमोदधिः ।
रहो लतामण्डपान्तर्नीत्वा प्रोवाच सादरम् ॥ ६ ॥

अये सखि मम प्राणप्रिये श्रीसहजेश्वरि ।
अद्यैकमद्भुततमं किंचिदालोकितं मया ॥ ७ ॥

इतो विद्वरे भात्येकं कदम्बवनमद्भुतम् ।
तत्रैकस्य कदम्बस्य मूले नोलमणिद्युतिः ॥ ८ ॥

अपूर्वतरसौन्दर्यसंदोहेन विभूषिता ।
वर्ततेऽत्यद्भुता योषित्काच्चित्परमसुन्दरो ॥ ९ ॥

न तादृशं रूपमिह क्षमातले दृष्टं श्रुतं वा भवतीं विहाय तु ।
अनञ्जमत्यद्भुतकान्तिसंपदा शशवद्वशीकृत्य विभाति सा स्त्री ॥ १० ॥

यस्य कस्यापि गोपस्य नन्दिग्रामनिवासिनः ।
त्वन्नामजपसंसक्ता त्वद्वियोगभरातुरा ॥ ११ ॥

त्वदनुध्यानपीयूषधराशीतलमानसा ।
संपूजयति सा नित्यं काञ्चनीं प्रतिमां तव ॥ १२ ॥

गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैरपि ।
एवं संपूज्य सततं गृह्णाति चरणोदकम् ॥ १३ ॥

सहजे सहजानन्दे श्रीनन्दनसुते प्रिये ।
इति नामशतं नित्यं गृणाति तव तुष्टये ॥ १४ ॥

त्वत्प्रेमपावकज्वाले तया प्राणास्तृणीकृताः ।
मन्ये तां तादृशीं वोक्ष्य कार्यं सख्यं त्वया सखि ॥ १५ ॥

चिरादुत्कलिकावत्यै दर्शनं तु प्रदीयताम् ।
नूनं तव मनस्तस्यामत्यन्तं तोषमेष्यति
कादम्बिनीव दामिन्यास्तव सा सख्यमर्हति ॥ १६ ॥

सुकण्ठ उवाच

ततश्च सहजानन्दा नितान्तं तुष्टमानसा ।
 ददौ तस्यै निजं हारं समुत्तार्य स्ववक्षसः ॥१७॥
 तस्याः स्कन्धे समारोप्य निजबाहुलतां ततः ।
 शनैः पर्यचलत्स्थानाद् द्वित्राभिः^१ सहितालिभिः ॥१८॥
 पुष्पावचयनव्याजाच्छेषाः संगान्यवारयत् ।
 यत्र सा नीलमणिभा मूले नीपतरोः स्थिता ॥१९॥
 तत्राजगाम शनकैः सहजानन्दिनी प्रिया ।
 स तु नूपुरयोर्नादं द्वारादाकर्ण्य निर्वृतः ॥२०॥
 अहो प्राणप्रियामद्य द्रक्ष्यामि स्वयमागताम् ।
 अभूतपूर्वभाग्याभ्यां लोचनाभ्यामितीरिता ॥२१॥
 ततश्च सहजा साक्षान्नवनीलमणिच्छविम् ।
 कदम्बतरुमूले तां व्यचछट सुभगोत्तमाम् ॥२२॥
 दृक्चकोरानन्दकरीं चन्द्रकान्ताममन्यत ।
 यथोदितं रामया तद्रूपं कोटचधिकं ततः ॥२३॥
 अथोभयोर्दृगानन्दः परस्परमवर्द्धत ।
 परस्परस्यावलोक्य रूपसारं परस्परम् ॥२४॥
 सहजानन्दिनी द्वारात्किञ्चित्संजनितत्वरा ।
 अमिलत् प्रियया सख्या कादम्बिन्यैव चञ्चला ॥२५॥
 श्यामां निजप्रियतमामालिलिङ्गं चिरं सखी ।
 परमानन्दपाथोधिमन्योन्यं ते जगाहतुः ॥२६॥
 अथ रामातिचतुरा भावजा तस्य कामिनः ।
^२द्रागेत्याञ्चलयोग्रन्थिमबधनानीलपीतयोः ॥२७॥
 ततोऽन्या जहसुः सख्यो ज्ञाततत्त्वाः ससंभ्रमम्^३ ।
 सहजानन्दिनी चित्ते लज्जामोषद्वथगाहत ॥२८॥

१. द्वित्रिभिः—रीवाँ । २—२ नास्ति—अयो०, रीवाँ ।

लज्जाशालीननयनं वज्चितामिव रामया ।
 विलोक्य सहजां सख्यः सद्य एवेदमूच्चिरे ॥२९॥
 अलं ते लज्जयास्थाने चित्तेऽभिलषितो वरः ।
 चिरादुत्कलिकामात्रं रामोऽयं मिलितस्तव ॥३०॥
 अद्यास्माकमपि क्रिया फलवती प्राप्तं फलं चक्षुषो-
 र्जातश्चापि मनोरथक्षितिरुहः सम्यक्फलाढ्यः सखि ॥
 यद्द्वयातं सुचिरेण तत्समभवत्कल्याणमद्यैव नो ।
 यत्साक्षाद्भूवतीं प्रियेण सहितां भाग्येन वीक्षामहे ॥३१॥

कादम्बिनी चपलयोरिव सत्तमालसौवर्णचारुलतयोरिव चातिधन्यः ।
 वैदूर्यरत्नवरकुन्दनयोरिवाहो भूयाच्चिराय भवतोरथमेव योगः ॥३२॥
 वर्षासु सेष्यं किल यच्चकोरीकुलं शरत्स्वप्ययि चातकीकुलम् ।
 वर्षाशरद्योगमुदावहो युवां विलोक्य तुर्ष्णिं तनुतामुभे अपि ॥३३॥

अथैतयोः कुञ्जनिकेतनान्तरे
 विवाहमहाय विधातुमोप्सवः ।
 सखीः समामन्त्रयितुं रहस्ततः
 संप्रस्थिताः काश्चन सख्य उद्धुराः^१ ॥३४॥

प्रमोदवनदेवी तु मङ्गलाह्वा ससंभ्रमम् ।
 परितो रचयांज्ञक्रे कुञ्जवेशमनि तत्क्षणे ॥३५॥

वैदूर्यरत्नमणिविद्रुमपुष्परागमुक्तामयो सपदि कुञ्जमहो चकासे ।
 उत्फुल्लमञ्जरितवृक्षलतावितानशोभाच्चितानि विपिनानि मुदं वितेनुः ३६
 सद्यो ववौ मलयचन्दनगन्धवाहस्तुञ्जोत्तरञ्जसरयूजलसंगशीतः ।
 वल्लीशताकुलमहीरुहग्न्वरान्तःसंचारमन्दगमनः सुखदः समीरः ॥३७॥

मण्डलाख्या तदागच्छच्छाणिडल्यस्य मुनेवंधूः ।
 यो वै सुखितगोपस्य पुरोधाः सर्वकर्मसु ॥३८॥
 सा च प्रकारयामास शशिनं पूर्णमण्डलम् ।
 आत्मशक्त्या महायोगिन्यानन्दकरशीतलम् ॥३९॥

१. संप्रस्थितश्चास सखीब्रजस्तदा—रीवाँ ।

उदित्वरकलानाथकिरणोद्योतरज्जितम् ।
 नवपल्लवसंशोभि प्रमोदविपिनं बभौ ॥४०॥
 चकोराश्चारुचन्द्रांशुचयपानविचक्षणाः ।
 चमत्काराणि चित्तस्य चाटूनि समचोकरन् ॥४१॥
 अथ मण्डलया नीताः सर्वं एव सखीगणाः ।
 गायन्तः शुभगीतानि सद्यस्तत्र समाययुः ॥४२॥
 आगताश्च सखायोऽस्य प्रियनर्मवयस्यकाः ।
 अहं शिखावलश्चैव मेघवर्णं उदारधीः ॥४३॥
 मालाधरो मञ्जुघोष ऐरावतमुखा अपि ।
 नदन्तो नादयन्तश्च वीणामुरजवल्लरीः ॥४४॥
 सर्वं एवोत्सवौचित्यशालिवेशविभूषणाः ।
 राममानन्दयन्ति स्म सहजानन्दनीयुतम् ॥४५॥
 सर्वेषां द्विगुणो हर्षस्तक्षणात्समदृश्यत ।
 सहजानन्दनीराममिथुनं पश्यतां सताम् ॥४६॥
 नवशाद्वलभूमीषु महामारकतीष्विव ।
 नवपल्लवराजीभिश्चत्रमास्तरणस्तृतम् ॥४७॥
 तत्र ताः कोटिशो यूथैः सख्यः कमललोचनाः ।
 उपविश्य शुभं गीतं संजगुर्मधुराक्षरैः ॥४८॥
 अथ नव सहकारमञ्जरीभिविहिततमौ सुरभिश्रियावतंसौ ।
 शिरसि विनिहितौ वधूवरौ तौ सुरचितमङ्गलमूहतुस्तदानीम् ॥४९॥
 पृथक्लतामण्डलसद्गन्ती उभे वधूवराभ्यां सहसा विरेजतुः ।
 मणिस्त्रगुद्धाविततोरणस्त्रजा पुष्पावलोपल्लवजालिमध्यया ॥५०॥
 उदपूर्णमञ्जलिकैः कलशैरभिमन्त्रितैः ।
 वधूवरदृगानन्दः पुपुषे दर्शनोद्भवः ॥५१॥
 सर्वपाः परितः कीर्णाः सूक्ष्मारुणमणीकणाः ।
 प्रतिमानजुषः सख्यं परस्परमुपाययुः ॥५२॥
 स्वाभाविककदलीखण्डन्यासैर्धूपदीपावलिभाजननिक्षेपैः ।
 अतिशोभिततोरणमालाविधिभिर्नवपल्लवपुज्जपताकाकलनैः ॥५३॥

प्रासंगिकैर्तनादैर्गोपीजनमुखोद्गतैः ।
 शुशुभे शोभया पूर्णः सुमुहूर्तः समागतः' ॥५४॥
 ततो रामस्य विधिना समावर्त्तनमद्भुतम् ।
 समकारि पुरन्ध्रीभिर्ब्रह्मचर्यमहाव्रतात् ॥५५॥
 यत्र स्वाध्यायमध्येतुं यास्यमानो निकेतनात् ।
 श्रीनन्दनस्य बालेन इयालेन स निवर्त्तिः ॥५६॥
 इवस्त्रूप्यानापन्नया गोपनार्था कथापि रामस्तोषितः सप्रतिज्ञम् ।
 कन्यादानस्वीकरणाद्ब्रह्मचारी स्तुतिक्रियापटभूषादिदानात् ॥५७॥
 अथ निश्चयताम्बूलदानं निशि विधानतः ।
 तस्मै कृतं पुरन्ध्रीभिर्मङ्गलस्वनपूर्वकम् ॥५८॥
 निश्चयताम्बूलदाने रघुपतितनयः पूर्णचित्तः प्रमोदः
 साक्षाच्छ्रीनन्दनैकप्रभुवरतनयायै निगूढं सखीभिः ।
 वासो भूषा बहुविधफलान्नादिवस्तूनि धृत्वा
 रत्नामत्रं द्रुमदलपुरैः प्रेषयामास रामः ॥५९॥
 तदा निश्चयताम्बूले दीयमाने कलस्वरैः ।
 कोकिलाकामिनीलोकः काकलीभिः समुज्जगौ ॥६०॥
 कलितमलिकलापभूरिभेरीनिनदभरैः परितः शुभं प्रसक्तम् ।
 प्रभुद्वनसुकीचकैः स्वनद्विर्मधुरतरो मुरज्जवजो ननाद ॥६१॥
 सरसः ससमागमः किलासीदुभयेषां खलु सार्थयोनिकुञ्जे ।
 अनदन् प्रणयेन यत्र गालीः करुणाम्भोनिधये रघुवर्याय ॥६२॥
 कूजन्त्यः कोकिलालापैरालयो गालीर्णाजिचताः ।
 उभयोः पक्षयो राजन् पुरन्ध्रचस्त्र रेजिरे ॥६३॥
 नान्दीमुखं विशेषेण सारिका निरवर्तयन् ।
 वेदवेदाङ्गवैदुष्यविच्छणतया स्थिताः ॥६४॥
 यद्यत्कार्यतमं गूढैः प्रकटं वा सुरोतितः ।
 लौकिकं वैदिकं चापि तोललड्ड्य विदधुः स्त्रियः ॥६५॥

अथ वैवाहिके लग्ने संप्राप्ते वरपक्षगाः ।
 गायन्त्यो वादयन्त्यश्च कन्यामण्डपमाययुः ॥६६॥
 तत्र रत्नचतुष्के ताश्चतुष्कलशशोभिनि ।
 वेदिकायां समारोप्य स्नापयाऽचक्रुरालयः ॥६७॥
 गायन्त्यः स्नानगीतानि शुभानि सुखदानि च ।
 शृङ्गारमण्डपे यत्र देवी तिष्ठति मञ्जला ॥६८॥
 प्रमोदविधिने वर्यस्तस्याः संनिधिमाययुः ।
 तत्र शृङ्गारयाऽचक्रुर्धूपदानपुरःसरम् ॥६९॥
 दुधुवुः कालगुरुणा तस्याश्चिकुरधोरणीम् ।
 स्नानाद्र्वीणि त्वथाङ्गानि कञ्जपत्रमृद्धनि च ॥७०॥
 अङ्गवस्त्रं समुत्तार्य तनौ रञ्जपटीं दधुः ।
 पादयोस्तलमारभ्य शिखान्तं मण्डलं दधुः ॥७१॥
 रामपक्षगताः सख्यो भूषयन्ति स्म ते प्रभुम् ।
 अवतंसं दधुः पश्चाद्रसालमज्जरीमयम् ॥७२॥
 गायन्ति स्म सखीवृन्दाः सुस्वरं गीतमद्भुतम् ।
 प्रमोदवनवासिन्यः कोकिलाश्च मदान्विताः ॥७३॥
 अलिश्रेणीमयीं वीणां वादयन्ति स्म तत्पराः ।
 उद्गुच्छंस्तनशालिन्यो लताकान्ताः सखीवराः ॥७४॥
 जगौ च मञ्जलां देवीं प्रमोदवनदेवता ।
 तस्याः स्वरेण सकलं नादितं कुञ्जमन्दिरम् ॥७५॥
 अथ प्रेमहयारूढः सखीनां मण्डलैः सह ।
 आययौ सुन्दरो रामः कन्यामण्डपतोरणम् ॥७६॥
 प्रत्युद्ययुः सखीवर्याः कृत्वोदकलशं पुरः ।
 दीपभाजनहस्ताश्च चक्रुर्नीराजनाविधिम् ॥७७॥
 ततोऽभिषिष्ठिचुः सर्वाः कलशस्थितपल्लवैः ।
 अथ देवीं नमस्कार्य चक्रुर्हणमस्य ताः ॥७८॥

विष्टरं पाद्यमध्यं च मधुपकं करे दधुः ।
अथान्तःपटमानीय कन्यामानिन्युरङ्ग्नाः ॥७६॥

तत्रालयः काव्यकलाविचक्षणा वधूवरं चामितमङ्गलाशिषा ।
अवर्द्धयन्नुत्कलिकाशताकुलाः कुञ्जेश्वरीं च स्फुटमैरयंच्छुभम् ॥८०॥

सर्वानन्दनिधिप्रमोदविपिनश्रीभोगसंवर्द्धनौ^१

त्रैलोक्यामितमङ्गलैकनिल्यौ कुञ्जेश्वरीप्राणदौ ।
लावण्यैकनिकेतनौ कमलया नित्यं समाराधितौ
श्रीमन्नन्दननन्दिनीरघुवरौ नित्यं सुखं प्राप्नुताम् ॥८१॥

यस्याश्चारुकृपाकटाक्षविभवेनानङ्गसंदीपनम्
यस्य प्रेक्षणमात्रतो जडधियां चैतन्यलाभोऽनिशम् ।

सर्वोत्कर्षकलाकलापकलितश्रीविग्रहोदद्योतितौ
तौ श्रीनन्दनकन्यकारघुवरौ नित्यं सुखं प्राप्नुताम् ॥८२॥

या सौन्दर्यतरङ्गिणी नयति यः सौन्दर्यरत्नाकरः ।
प्रेणः सारमनन्यगोचरतया जानीत एवेह यौ ।

कुञ्जागारमनोज्ञकेलिकलया लोकोत्तरश्रीयुतौ ।
तौ श्री नन्दनकन्यकारघुवरौ नित्यं सुखं प्राप्नुताम् ॥८३॥

सर्वस्वौ प्रणयप्रकर्षजमहाभावैकलक्ष्मीवतां
कल्याणैकमहास्पदौ रसिकतासन्तानसंवर्द्धनौ ।

नित्यानन्दपयोनिधी रसपतिश्रीकल्पवल्लोद्रुमौ
तौ श्री नन्दनकन्यकारघुवरौ नित्यं सुखं प्राप्नुताम् ॥८४॥

चक्षुश्चातकपोषणीं रससुधाधारं च यो वर्षति
स्वैरं चित्तचकोरिकासुखसुधासारं च या च्योतति ।

लोकातीतगुणास्पदौ तुहिनरुक्कादम्बिनीमण्डलौ
तौ श्रीनन्दनकन्यकारघुवरौ नित्यं सुखं प्राप्नुताम् ॥८५॥

छायामेत्य ययोर्भवन्ति सुजनास्तापत्रयोत्थव्यथा-
निर्मुक्ताः सततं जयन्ति च सुखस्वाराज्यलक्ष्मीभूतः ॥

संफुल्लप्रमुदाटवीरसवृष्टौ वल्लीतमालद्रुमौ
 तौ श्रीनन्दनकन्यकारघुवरौ नित्यं सुखं प्राप्नुताम् ॥८६॥
 प्रेमानन्दसरोजकाननमरन्दासेविभृङ्गोत्तमौ
 लीलाक्षीरसमुद्रतुङ्गलहरीमालामरालाधिपौ ।
 लोकानन्दनरागकाननवसन्तः काकलीकोकिलौ
 तौ श्रीनन्दनकन्यकारघुवरौ नित्यं सुखं प्राप्नुताम् ॥८७॥
 एका कान्तविधूदयेन कुमुदश्रेणीव भोदं दध-
 त्यन्यस्ताद्वच्चिच्छिकाकुबलयं बिभ्रच्छिरं लोचने ।
 अन्योन्याश्रयिणौ परस्परगुणग्रामाभिरामाकृती
 तौ श्रीनन्दनकन्यकारघुवरौ नित्यं सुखं प्राप्नुताम् ॥८८॥
 एतन्मङ्गलपद्मानामष्टकं यः शृणोति च ।
 तस्य मङ्गलसंदोहो नित्यमेव प्रजायते ॥८९॥
 अमङ्गलस्य लेशोऽपि न जन्मन्युपजायते ।
 रामचन्द्रहृदानन्दकुञ्जवैवाहिकाष्टकात् ॥९०॥
 अथ माङ्गलिके लग्ने गजमुक्ताफलाञ्जलिः ।
 परस्परस्मिन्यपतत् परस्परकराद्जतः ॥९१॥
 वरो वधूभुखं वीक्ष्य वर्द्धिष्ठुं प्रेमवारिधिम् ।
 सखी नयनमन्दाक्षदेलया न्यरुणत्तराम् ॥९२॥
 हीणाभ्यां सहजानन्दा नेत्राभ्यां न निरीक्षितुम् ।
 शशाक वरवक्राब्जं सखीजनकदम्बके ॥९३॥
 वरः प्रवीणो मदनस्य वाणैरत्यातुरो लक्षित आलिभिर्वै ॥
 वधूकरस्य ग्रहणे नितान्तस्थिन्नेन रोमाञ्चवता करेण ॥९४॥
 विज्ञाय रामा रमणस्य भावं मनोजवाणाहतमानसस्य ॥
 द्विरागमस्याशुविधिं विधाय वधूवरौ कुञ्जगृहे न्यवेशयत् ॥९५॥
 तत्रानयोः प्राकृतलेशवर्जो बभूव लीलाविधिरद्भुतो यः ॥
 न तं पुनर्वक्तुमहं क्षमोऽस्मि निरीक्षमाणः प्रियनर्मसख्या ॥९६॥
 इत्थं तयोः कुञ्जविहार एष रामासखीनिर्मित उत्सवाद्यः ॥
 पिकीजनो द्वीतयुतालिवीणां संनादमाङ्गल्यसमूहयुक्तः ॥९७॥

ततस्ताः सकलाः सख्यः कृतकृत्या इवाभवन् ।
 युगलं वीक्ष्य मुदिताः सहजारामचन्द्रयोः ॥९८॥
 सहजानन्दिनीं प्राप्य सुखितेन्द्रकुमारकः ।
 समस्तगोकुलस्त्रीणां मनोरथफलं ददौ ॥९९॥
 अयं चातिरहस्यत्वान्न प्रकाशयः कदाचन ।
 रामस्य कुञ्जभवने विवाहः सुखसाधकः ॥१००॥
 ततोऽभवद्रामचन्द्रे व्रजः पूर्णमनोरथः ।
 असिद्धः स्वयमन्यासां साधयेच्छं किमन्यथा ॥१०१॥
 अपारविरहाभोधेः पारं जातवति प्रिये ।
 कृतोपकाराः सकलाः सख्यः शर्माणि लेभिरे ॥१०२
 परिभ्रमन् कुञ्जवीथीषु रामो विलोकितो विमना एव पूर्वम् ।
 बलीयसा विरहेणैवमुक्तः सुधाकरो राहुणेवाप कान्तिम् ॥१०३॥
 इतिश्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतीर्थयात्रायां
 व्रजागमने द्वार्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२२॥

त्रयोर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः

राजोवाच

सहजानन्दिनी धन्या धन्यं तस्याः कुलं महत् ।
 अवाप बहु भाग्येन रामस्य पदवीं यतः ॥ १ ॥
 जानामि तत् परं ब्रह्म राम इत्याख्यया भुवि ।
 प्रसिद्धं मम धाम्नैव योगिनामपि दुर्लभम् ॥ २ ॥
 श्रीरामो रामचन्द्रो हरिरित्युक्त ईदृशैः ।
 नामभिः कुरुते देवः सतां चित्तस्य पावनम् ॥ ३ ॥
 करोमि किं समक्षं मे तस्य पुत्रेति भावना ।
 बहुधा विनयं दृष्ट्वा पितृभवित्तमयि धुवम् ॥ ४ ॥
 असमक्षं तस्य मम माहात्म्यस्फूर्तिरद्भुता ।
 ब्रह्मैव पूर्णमेतद्वै इति प्रत्यापयत्यलम् ॥ ५ ॥

इदानीं तस्य मे भावो ब्रह्मेत्येव महादृढः ।
 तेन त्वां परिपृच्छामि रहस्यमपि तत्कृते ॥ ६ ॥
 सहजानन्दनी येयं प्रिया तस्य प्रकीर्तिता ।
 औपपत्यं कथं तस्या गर्हितं लोकवेदयोः ॥ ७ ॥
 इति मे संशयं छिन्धि भवान् श्रीरामसेवकः ।
 त्वदन्यो रामलीलाया रहस्यज्ञो न विद्यते ॥ ८ ॥

सुकण्ठ उवाच

रसस्य परमा काष्ठा रामेणैवोदिता नृप ।
 प्रमोदवनवीथीषु साक्षाद्विहरता स्वयम् ॥ ९ ॥
 एवमेव महाराज तमपृच्छमहं प्रभुम् ।
 स मे यदुक्तवान् रामस्तत्ते वक्ष्यामि भूपते ॥ १० ॥

राम उवाच

सखे सुकण्ठ लीला मे रसरूपा न संशयः ।
 रसो नाम ममैवात्मा चिदानन्दमयो ध्रुवम् ॥ ११ ॥
 यद्ब्रह्म परमं पूर्णं सच्चिदानन्दमूर्जितम् ।
 रस एव तदेतद्वै महाभावैकगोच्चरः ॥ १२ ॥
 रस्यमानतया लोके रस इत्युच्यते बुधैः ।
 परब्रह्मस्वरूपज्ञैर्मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ १३ ॥
 वात्स्यायनश्च भरतः शाण्डिल्यो व्यास एव च ।
 नारदो भूगुरेवापि भगवांश्चतुराननः ॥ १४ ॥
 एते चान्ये च मुतयो रसशास्त्रविशारदाः ।
 अग्निश्च भगवान्साक्षाद्वीतिहोत्रस्त्रयीमयः ॥ १५ ॥
 रसस्य वस्तुतो रूपं जानात्येवेति निश्चयः ।
 शृङ्गारादिविभेदेन बहुधाख्यायते तु सः ॥ १६ ॥
 सर्वेषामपि भेदानां शृङ्गारः प्रवरो मतः ।
 संभोगविप्रलम्भेन द्विधासौ परिकीर्तितः ॥ १७ ॥
 कामिनी कामुकश्चैव तस्यालम्बनतां गतौ ।
 उद्दीपनानि बहुशो कासन्तीकोकिलादयः ॥ १८ ॥

वासन्ती	विकसत्पुष्पमरन्दद्रवनिर्झरा ।
कोकिला	फोमलालापकाकलीकलितस्वरा ॥१९॥
चन्द्रिका	चञ्चुरानेकचकोरचटुकारिणी ।
लतामण्डप	आनन्दी मत्तालिकुलनादितः ॥२०॥
इत्यादयोऽखिला	भावास्तस्थोदीपनतां गताः ।
कामिनी	परकीयैव कामुकश्चौपपत्यभृत् ॥२१॥
इत्याज्ञा	रसशास्त्रस्य जानन्ति किल कोविदाः ।
रसस्येव	स्वभावोऽयं नात्र शङ्का विधीयताम् ॥२२॥
वस्तुनो	यस्य यो धर्म औत्पत्तिक उदीरितः ।
स एव	वस्तुनस्तस्य स्वभाव इति कीर्तिः ॥२३॥
भजन्ते	मम येऽतीव प्रिया आस्वादकोत्तमाः ।
ते मां	रसस्वरूपेण नान्ये साधारणा जनाः ॥२४॥
रसानन्दस्वरूपां	मे लीलां माधुर्यवारिधेः ।
तामास्वाद्य	पुनर्नैव विषयानवगाहते ॥२५॥
एक एव ^१	शुभः पन्था अत्र साधनसाध्ययोः ।
इति मत्वा	सुखी भूयाः सुकण्ठ मम पार्श्वगः ^२ ॥२६॥
इति	श्रीरामचन्द्रस्य पूर्णस्य परमात्मनः ।
तत्त्वतो	रूपमाख्याय न मुह्यामि कदाचन ॥२७॥

राजोवाच

जन्मकर्म च मे ब्रूहि सहजायाः पराश्रयः ।
 पितरौ कथं नन्दयते कथं भूषयते कुलम् ॥२८॥
 कथं च ब्रजराजस्य राजधानीं व्यभूषयत् ।
 कथं मोदयते रामं प्रमोदवनकेलिषु ॥२९॥

सुकण्ठ उवाच

माघस्य धवले पक्षे पञ्चमो शिवयोगिनी ।
 पूर्वाभाद्रपदायुक्ता शुभक्षण्ग्रहतारका ॥३०॥

१. एष—अयो० । २. पार्श्वयोः—अयो० ।

वसन्तपञ्चमीत्युक्ता सा तिथिर्विश्वमङ्गला ।
 यस्यां रतिपतिः कामः पुरा प्रादुरभूत्किल ॥३१॥
 तस्यां संजातमात्रायां कालोऽभूच्छुभलक्षणः ।
 दिशः प्रसन्ना अभवन् सद्यो जनितमङ्गलाः ॥३२॥
 आनन्दस्पर्शकृद्वातो बभौ मलयवृक्षजः ।
 रमणीयतमा भूमिरभूदानन्दवर्द्धनी ॥३३॥
 अक्षमादवृध्वलक्ष्मीः प्रतिग्रामन्नजाकरम् ।
 स्वर्गे मर्यें च पाताले तूर्यत्रिकभवः स्वनः ॥३४॥
 आनन्दथति चेतांसि तस्मिन्नवसरे नृप ।
 श्रीनन्दनो गोपराजः पालीग्रामपतिः स्वयम् ॥३५॥
 स्वस्ति विप्रान् वाचयित्वा जातकं समकारयत् ।
 शुभाशिषो वाचयन्तो विप्राः संजातकौतुकाः ॥३६॥
 आययुर्नन्दनागारं कन्यारत्ने समुद्गते ।
 सूताश्च मागधाइश्चैव वन्दिनश्च शुभान्विताः ॥३७॥
 विप्राः पौराणिकाः शास्त्रविद्याजीवाः सहस्त्रियः ।
 ज्योतिर्विदो बुधाचार्या आर्याः सर्वकलाविदः ॥३८॥
 नरा नट्यो गायकाइच वादका नायकाश्च ये ।
 नन्दनस्य गृहे तैस्तैः संभर्दः सुमहानभूत् ॥३९॥
 गोपा गोप्यश्च ननृतुः सद्यस्त्यक्तेतरत्रपा ।
 तेभ्यो वासांसि भूषाश्च हिरण्णं विपुलं ददौ ॥४०॥
 सुश्लोक इति विख्यातोऽभवच्छ्रीनन्दनो नृपः ।
 कन्यारत्नं प्रजातन्तु श्रुत्वा श्रीसुखितो नृपः ॥४१॥
 रत्नानि वर्षन् घनवत् पालीग्रामं समाययौ ।
 एवमानन्दसंपन्नं जन्म कृत्वा सुखान्वितः ॥४२॥
 कन्याया नन्दनो गोपो यशः प्राप जगत्त्रये ।
 ततश्च सहजेत्याख्या तस्याः मुनिगणैः कृता ॥४३॥
 रूपं वेशो वयः शीलं सर्वं हि सहजं यतः ।
 एवं संजातजन्माया श्रीनन्दनगृहान्तरे ॥४४॥

दिवसेषु प्रगच्छत्सु लावण्यमपुष्टत्तनौ ।
 परं न भाषते किंचिन्न च पश्यति किञ्चन ॥४५॥
 न शृणोति न चाश्नाति नेञ्जते न च रिञ्जति ।
 दृष्ट्वावस्थां स्वकन्याया गोपालो भयशङ्कितः ॥४६॥
 किमेतदस्याः संजातं जाड्यं सर्वेषु वस्तुषु ।
 प्रेतावेशो भयं वापि कृत्रिमं वापि केनचित् ॥४७॥
 दृष्टिर्वा मुष्टिघातो वा चलदोषोऽपि वाभवत् ।
 यक्षरक्षःपिशाचादिच्छाया च दुर्ग्रहोऽथ वा ॥४८॥
 प्रतिकर्तुं न शक्नोमि मन्त्रज्ञैरपि सिद्धिजैः ।
 किं करोमि क्व गच्छामि कश्चित् सिद्धो मिलेदपि ॥४९॥
 यो मे कन्यामहारत्नं प्रकृतिस्थं करिष्यति ।
 तस्मिन्नेवान्तरे रुद्रो द्रष्टुं श्रीसहजेश्वरीम् ॥५०॥
 उपेतः परया भक्त्या व्रजभूमि समाययौ ।
 तत्र श्रीसुखितागारे दोलन्तं सिक्यमध्यतः ॥५१॥
 व्रजस्त्रीगणमध्यस्थं रामं द्रष्टुमुपागतः ।
 विधाय योषितो रूपं शिवः परमया मुदा ॥५२॥
 संपन्नश्यामवपुषं रामचन्द्रमुपैक्षत ।
 तत्र कृत्वा स्वरैर्गनं मूर्च्छनावृन्दमञ्जुलम् ॥५३॥
 प्रेष्ठं प्रसादयामास रामं राजीवलोचनम् ।
 प्रसन्नं समभिज्ञाय रामं त्रैलोक्यसुन्दरम् ॥५४॥
 भूयो विज्ञापयामास सहजादर्शनाय च ।
 तमुवाच स्मयन् रामो गच्छ श्रोनन्दनालयम् ॥५५॥
 यत्र ते सहजानन्दा स्वयं दास्यति दर्शनम् ।
 ततो नत्वा जगन्नाथं रामचन्द्रमहानिधिम् ॥५६॥
 शिवः संप्रस्थितस्तस्मात्पालिग्रामं समाययौ ।
 वटुवेशधरो विप्रो वसानो हरिणाजिनम् ॥५७॥

१. मंत्रैरपि सह द्विजैः—रीवाँ ।

कौपीनधारो जटिलः कक्ष्याविन्यस्तपुस्तकः ।
 धृताषाढः^१ पूततनुमौञ्जीमेखलयान्वितः ॥५८॥
 प्रसन्नवदनाम्भोजस्तपसा प्रज्वलन्निव ।
 तं विलोक्य ततो लोकाः पालिग्रामनिवासिनः ॥५९॥
 महासिद्ध इति ज्ञात्वा गोपराजं न्यवेदयन् ।
 एष विप्रवरोऽस्माकं प्रतिभाति तपोनिधिः ॥६०॥
 एनं प्रदर्शय सुतां गोपराज त्वमात्मनः ।
 अयमस्या वपुःस्तम्भं मन्त्रबोर्णेण सिद्धिमान् ॥६१॥
 नाशयिष्यति हस्तं च धास्यत्यस्यास्तनौ शुभम् ।
 इत्युक्त्वा गोपराजाय वटुरन्तःप्रवेशितः ॥६२॥
 दूराद्विलोक्य गोपेन्द्रो नमश्चक्रे महावटुम् ।
 पाद्यार्धचिमनीयाद्यैः संपूज्य कृतशक्तिः ॥६३॥
 उवाच निजकन्याया वृत्तं जाङ्गादिकं च यत् ।
 तमुवाच स्मयन् विप्रः समानय सुतां निजाम् ॥६४॥
 भह्यं प्रदर्शय ततो ज्ञास्यामि यदि कारणम् ।
 कूटं मन्त्रं^२तथा दृष्टि मुर्ष्टि प्रेतादिभिः कृतम् ॥६५॥
 तत्सर्वं नाशयिष्यामि कन्यां मे दर्शय प्रभो ।
 एकान्ते तमथो नीत्वा श्रीनन्दन उदारधीः ॥६६॥
 राजिन्यङ्कगतां कन्यां वटुवेशं न्यवेदयत्^३ ।
 वटुविलोक्य तां बालां स्मयन्तीं मधुराननाम् ॥६७॥
 श्रीरामवल्लभां बुद्ध्वा मुमोद हृदये निजे ।
 उवाच गोपराजं स एनां दत्त्वा करे मम ॥६८॥
 गच्छ गोपेन्द्र दूरे त्वं सभार्यः सहभृत्यकः ।
 प्रयोगं मम मन्त्राणां पश्य त्वं व्रजभूपते ॥६९॥
 स्तम्भमस्या हरिष्यामि तद्वेतुं च निवेदये ।
 इत्युक्तो नन्दनः कन्यां समर्प्य बटवे ततः ॥७०॥

१. धृतदण्डः—रीवाँ । २. ‘कूट—कपटकर्म, मंत्रं—वशीकरणम्’ टिं—
 मथु०, बड़ो० । ३. निवेदयत्—रीवाँ, मथु०, बड़ो० ।

द्वारं जगाम विश्वस्तो मुहूर्तं स्वजनैः सह ।
 तामेकान्तगतां दृष्ट्वा सहजां रामरागिणीम् ॥७१॥
 रमणीमौलिमुकुटरत्नभूतां प्रभावतीम् ।
 तुष्टाव मधुरैर्वाक्यैः सूक्तिभिः पार्वतोपतिः ।
 ऋग्यजुःसामोपनिषत्सारैः सूक्तैः सुभाषितैः ॥७२॥

शिव उवाच

नमस्ते रामरामायै रमायै रमणात्मने ।
 स्वेच्छाविलासनिधये प्रमोदवनदेवते ॥७३॥
 नमः स्वेच्छाविहारिण्यै स्वेच्छाप्रकटवर्ष्मणे ।
 'स्वेच्छाविमोचिताशेषप्रसन्ननिखिलात्मने ॥७४॥
 परमात्मा त्वमेवात्र जीवानां बुद्धिसाक्षिणी॑ ।
 अनशनन्ती त्वमभिचाकशीति भवतो परा॒ ॥७५॥
 तव स्वरूपं महिमार्णवायितं सच्चित्सुखैकात्मतया प्रसिद्धिमत् ।
 अतन्निरासेन वदन्ति वैदिकोर्गिरस्ततो नेतिनेतोति चोचुः ॥७६॥

यत्ते महस्त्रिगुणकेलिकलातिगां तद्—

विज्ञाय चित्तकमले विदुषां वरेण्याः ।
 भूयो भवन्ति भववेदनया न विग्ना
 मानाः सुखामृतपयोनिधिवीचिकासु ॥७८॥
 कोऽन्यो विहाय भवतीं शरणं नृणां स्यात्
 संसारतापनिवहेन निपोडितानाम् ।
 गच्छन्त्यतो ननु भवच्छरणं विमुक्ति ।

कामाः कृपाजलनिधे सुखमाप्नुवन्ति ॥७८॥

एकैव च त्वं वचनैरनेकैर्निरूप्यसे सद्भूरनन्तबोधा ।
 वेदेषु शास्त्रेषु पुराणवाक्येष्वखण्डवाक्यार्थतया प्रतिष्ठिता ॥७९॥
 त्वं प्रमोदवननिकेतनस्था श्रीरामचन्द्रं रमयत्युदारैः ।
 वेदत्रयोद्गीततमैरनन्तर्गुणैर्महाभव्यगुणाधिवासे ॥८०॥
 निरतिशयकृपासुधाम्बुराशे मधुरिमनिर्झरिणीरसैकधारे ।
 अनुपमगुणरामणीयकाढचे जय जय जाग्रदमन्दमञ्जलेशि ॥८१॥

दरिद्रं दुःशीलं दुरधिगमनं दुःखदलितं
 दुराचारं दूरे पतितमितरैदुर्भरतरम् ।
 जनैमुक्तं मुक्तिप्रमुखसुखसंपत्समुदयाः^१ ।
 पुमांसं सेवन्ते भगवति भवद्दृष्टिभरितम् ॥८२॥
 दयादृष्टिमातिर्जयति तव सर्वाधिकगुणा
 शठानप्युद्धतुं प्रभवति भवाम्भोधिरयतः ।
 न सांख्यं नो योगो न च तप उदग्रं न सुकृतम् ।
 फलत्यद्वा तद्वद्दुरधिगममाहात्म्यजलधे ॥८३॥
 असङ्ख्यब्रह्माण्डप्रकटनपटुर्यत् कमलभू—
 रुपेन्द्रोऽयं नानादनुजकुलमंहारणविधौ ।
 महारुद्रो रुद्रः सकलजगतां संवृतिविधौ
 तदेतन्माहात्म्यं तव जननि पादाबजरजसः ॥८४॥
 निगूढं सेवन्ते चरणकमलं मञ्जलतमं
 वरेण्या विद्वांसो विगतगुणसञ्जाः सुकृतिनः ।
 लभन्ते ते तस्मात्कलितजनकल्याणनिवहाः
 प्रभूतं सामर्थ्यं भवजलधिसंतारविषये ॥८५॥
 ते द्वारवत्यां महनोयशीले मनोजचारित्रकलाविदुष्यौ ।
 पूर्वाभवद्द्वामिनि सत्यभामा परा च सा रुक्मणीति प्रसिद्धा ॥८६॥
 अन्याश्च ता मित्रविन्दादयो या वन्दारुवृन्दारकदारवन्द्याः ।
 मातस्त्वदंशा अखिलद्विपूर्णा कृष्णस्य चित्तं सुखयन्त्यथो किम् ॥८७॥
 सा त्वं प्रभोदविपिनेऽत्र विभासि नित्यं
 कल्याणकल्पतरसर्वगुणाभिरामा ।
 निर्णीयसे त्वमत एव सुधीभिरद्वा
 तत्तेषु चापि निगमेषु च चित्कलेति ॥८८॥
 तवानन्तकलां मातरुपजीवन्ति सर्वशः ।
 स्वर्गायवगानन्दानां ये नित्यमधिकारिणः ॥८९॥
 एतावदेव जननि स्पृहणीयमर्थं त्वं पूरयिष्यसि मम त्रिजगत्पवित्रे ।
 रुपेण येन जयसि प्रभुदाटविस्था रूपं तदेव जय दर्शय देवि महत्यम् ॥९०॥

१. संपद्द्विवरतं—रीवॉ।

रामं प्रमोदवनशारदपूर्णचन्द्रं सा त्वं चकोरयसि येन कलागुणादच्चा ।
 तत्ते स्वरूपमखिलागमवागगम्यं नूनं सुदुर्लभतरं विदुषां मुनीनाम् ॥९१॥
 तन्मह्यमद्य ननु दर्शय दिव्यदिव्यं केलीकलाकलितसल्ललनाललामम् ।
 त्रैलोक्यदेव नरकिनरनागकन्यासौन्दर्यसारसमुदायमयं स्वरूपम् ॥९२॥
 प्राप्तोऽस्म्यहं सुखितगोपगृहे ततश्च श्रीरामचन्द्रकरुणामधिगम्य मातः ।
 तातस्य ते परमभाग्यसमूहसिन्धोः श्रीनन्दनस्य गृहमेष समागतोऽस्मि ॥९३॥
 त्वद्दर्शनं प्रमुदकाननसच्चकोरीनेत्रेषु सौभगकरं सुलभं च तेषु ।
 अत्यर्थदुर्लभतरं जगतीतरेषां लब्धुं समागत इहास्मि सदैकभक्तिः ॥९४॥
 जानीहि मां जननि तावकपादपद्मप्रोदञ्चदच्छमकरन्दसमूहभृज्ञम् ।
 संत्यक्तसर्वविषयग्रहलालसं ते नित्यं प्रपञ्चमथ नामपरं त्रिनेत्रम् ॥९५॥

सहजे सहजानन्दे सहजानन्दिनि प्रिये ।
 इति ते नामपीयूषं रामस्य वदनाच्चयुतम् ॥९६॥
 रहो निपीतं श्रोत्राभ्यां गृह्णामि सततं रहः ।
 तेनैव कलये मुक्तिं काश्यां वै म्रियतां सताम् ॥९७॥
 रामेति संमतो मन्त्रस्त्वन्नाम्ना संपुटीकृतः ।
 मुक्तिदानविधौ शक्तिमुद्भृत्यनवग्रहाम् ॥९८॥

सुकण्ठ उवाच

इति स्तुत्वा विरते पार्वतीशो कृपानिधिः श्रीसहजा प्रसन्ना ।
 तस्मै निजं दर्शयामास रूपं साक्षात्प्रमोदाटविगोचरं यत् ॥९९॥
 पारेपरार्द्धरतिकाममनोललामं लावण्यसिन्धुलहरीनिवहाभिषिक्तम् ।
 कोटीन्दुकोटिरविविष्ट रुचिप्रकाशसंपन्नवन्नखमयूखकलापरम्यम् ॥१००॥
 परिस्फुरच्चरणनखाच्छखावधि स्वरूपतो मधुरिमपुञ्जमोहनम् ।
 रघूद्वहप्रियतमवश्यताविधौ समर्थमुच्छ्वसितमनोजयौवनम् ॥१०१॥

ईषच्छैशवमत्येत्य नवयौवनरज्जितम् ।
 कटाक्षचालनाभ्यासपाटवैकान्तसुन्दरम् ॥१०२॥
 रूपशालिपदार्थानां सर्वेषां समतास्पदम् ।
 कवीन्द्रकवितोत्कर्षविहं युक्त्याद्यगोचरम् ॥१०३॥
 अदर्शयत् सा प्रथमं प्रमोदवनमद्भुतम् ।
 वसन्तागमसंफुललपल्लवारुणभूरुहम् ॥१०४॥

रसालमङ्गरोपुञ्जगुञ्जद्व्रमरनादितम् ।
 मञ्जुलद्रुमविस्तारि पह्लवारुणरज्जितम् ॥१०५॥
 वह्न्मलयमारुतं सुकलकण्ठवामा॑ सुतं
     सुगन्धि तुलसीदलं घनलताटवीशीतलम् ।
 विनोदनविशारदं समदमानिनोशारदं^३
     समुल्लसितमाधवं^३ हृदि समुल्लसद्राधवम्^४ ॥१०६॥
 विकचवकुलनागपुन्नागचाम्पेयजम्बू-
     रसालद्रुमालम्बिवल्लीवितानस्फुरन्मण्डलम् ।
 वकुलकुरवकतालहिन्तालकिजालमल्ली-
     तमालप्रवालस्फुरत्पत्रपुष्पप्रभापूरितम् ॥१०७॥
 सफलपनसशाखिमाधवीकसौरभ्यसंदोह-
     मत्तभ्रमदभृङ्गदम्पत्युदीर्णस्वरोन्नादितम् ।
 नवकिसलयजालसंस्वादर्किचित्कषाय-
     सखलत्कण्ठनन्दोल्लसत्पञ्चमोच्चारभृत्कोकिलम् ॥१०८॥
 तदन्वदर्शयद्विव्यसखीनामष्टकं शुभम् ।
 ततः षोडशकं चैव द्वार्तिशकमनुक्रमात् ॥१०९॥
 चतुःषष्ठि तद्विगुणं सखीवृन्दमदर्शयत् ।
 एवं शतसहस्रादिसखीयूथान्यदर्शयत् ॥११०॥
 चामरग्राहिणी छत्रधारिण्यादिसखीरपि ।
 अन्याश्च स्नानपानादिक्रियासु सुविचक्षणाः ॥१११॥
 प्राङ्मुरासुः पश्यतोऽस्य देव्यः कमललोचनाः ।
 ताभिः प्रमोदविपिनमाकुलव्याकुलीकृतम् ॥११२॥
 तासां मध्ये कोटिचन्द्रसूर्यमण्डलभास्वता ।
 अङ्गेन सुमनोगर्भसुकुमारतरेण सा ॥११३॥
 शोभमाना रत्नभूषाभूषिता रत्नहारिणी ।
 स्वयं षोडशवर्षीया तादृगालीकदम्बगा ॥११४॥
 व्यतिष्ठत पुरस्तस्य सहजानन्दिनी ततः ।
 चाकचवयप्रभाजालधर्षिते इव तद्दृशौ ॥११५॥

१. “गाना”—रीवाँ । २. “मानिनोमाननिवर्तकं” टिं—मथु०, बड়ো० ।
 ३. “माधवं = वसंतं” टिं-मथु०, बड়ো० । ४. वशीकरमाधवम्—रीवाँ ।

अशक्नुवन्त्यौ सहजां द्रष्टुभित्यागते ह्यधः ।
विलोक्य सहजासख्यः शिवं सर्वा बभाषिरे ॥११६॥

सख्य ऊचुः'

पश्यास्मत्स्वामिनीं रुद्र यदर्थं त्वमिहागतः ।
किमधःक्षिप्तनयन आस्ते स्तब्ध इवाचलः ॥११७॥

रुद्र उवाच

स्वामिन्या वो मया सख्यो दर्शनं कर्तुमञ्जसा ।
शक्यते न वयोवेशतेजोऽतिशयकारणात् ॥११८॥
अलौकिकतमं तेजो रूपं चातिमनोहरम् ।
पश्यन्माधुर्यजलधौ मग्नोऽहं करणैः सह ॥११९॥
उन्मञ्जामि निमज्जामि विपुले रूपसागरे ।
नावलम्बोऽत्र मे सख्यः प्रेमस्त्रोतो महारथे ॥१२०॥
न पश्यामि स्थिरो भूत्वा क्षिप्तचित्त इतस्ततः ।
पश्यतो मे ब्लं वापि न किञ्चिदिह विद्यते ॥१२१॥
यदि वः स्वामिनी मह्यं निजदर्शनयोग्यताम् ।
दद्यात्तदैव शक्तः स्यामिति सख्यो विनिश्चितम् ॥१२२॥
इत्युक्त्वा पादयोः सद्यो न्यपतन्नोललोहितः ।
चिरं तत्रैव संलग्नस्ततस्तं सहजाब्रवीत् ॥१२३॥
उत्तिष्ठ भक्तशार्दूल यदर्थं त्वमिहागतः ।
तत्साधय मनाग्रुद्र कथं स्तब्ध इवासि भोः ॥१२४॥
दत्ता ते परमा दृष्टिः कृपया पार्वतीपते ।
यया च लप्स्यसेऽत्यर्थं मत्स्वरूपविलोकनम् ॥१२५॥
इत्युक्तोऽसौ सहजया दत्तदिव्यविलोचनः ।
अपश्यच्छिव उत्थाय तस्या रूपं महाद्भुतम् ॥१२६॥
अवलम्ब्य दृशं नावं रूपसागरमध्यगः ।
आलोलितो भावमयैस्तरङ्गैरपि निश्चलः ॥१२७॥
चिरमेष विलोक्यापि नातृप्यद्रूपपानतः ।

अगाधरसपीयूषगम्भीरां ताममन्यत ॥१२८॥
 ततो विज्ञापयाऽचक्रे रुद्रस्तां भक्तवत्सलाम् ।
 त्वं देवि नन्दनगृहे साक्षात्प्राकटचमागता ॥१२९॥
 कथं न सुख्यस्येमं क्रीडन्ती कालकेलिभिः ।
 रिङ्गणक्रीडनालापमन्दहासावलोकनैः ॥१३०॥
 कथं जाडचमिवालम्ब्य वर्तसे पाश्वंगा पितुः ।
 अथोवाच स्मितं कृत्वा सहजानन्दिनो स्वयम् ॥१३१॥
 अहं रामस्य विरहाज्जडेभूताखिलाङ्गकैः ।
 न कवचिद्दर्शनं कुर्वे न रमे नाभिभाषये ॥१३२॥
 त्वं च मे भक्तराजोऽसि सत्यं कर्तुं वचस्तव ।
 आच्छाद्य विरहं रुद्रं क्रीडिष्ये बालकेलिभिः ॥१३३॥
 सुखयिष्यामि जननीं चकोरीमिव चन्द्रिका ।
 तातं च मयि वात्सल्यभाववन्तं भवद्गिरा ॥१३४॥
 इत्यालप्य ततो रुद्रं रूपमन्तर्दधौ निजम् ।
 ततः शैशवमासाद्य यथापूर्वमरोच्चत ॥१३५॥
 एवमेषा शिवादीनां पूरयन्ती मनोरथम् ।
 अतिष्ठज्जननीगेहं भूषयन्ती निजैर्गुणैः ॥१३६॥
 आहूता अथ रुद्रेण गोपाः श्रीनन्दनादयः ।
 गोप्यश्च राजिनीमुख्या ददृशुः सहजां ततः ॥१३७॥
 क्रीडन्तीं ब्राह्मणस्याङ्के हसन्तीं सुखशालिनीम् ।
 अतीव सुप्रसन्नास्यां तात तातेति भाषिणीम् ॥१३८॥
 रिङ्गणाय प्रसर्पन्तीं सद्योऽपगतजाडचकाम् ।
 प्रत्युत्तारं च ददतीं हुंकारोच्चारणादिभिः ॥१३९॥
 तां विलोबय गतावेशां वटुसिद्धस्य मन्त्रतः ।
 अमन्यन्त व्रजजना मुदं च प्रापुरुत्तमाम् ॥१४०॥
 विप्रहस्तात्समादाय कन्यारत्नं मुदान्विताः ।
 तुतुषू राजिनीमुख्या नन्दनान्तःपुरस्त्रियः ॥१४१॥
 श्रीनन्दनोऽपि संतुष्टो वटुं विज्ञाय निस्पृहम् ।
 आत्मानं सदनं भूत्यान् पशूस्तस्मै न्यवेदयत् ॥१४२॥

स वटुः पूर्णकामोऽसावाशिषं समुदीरयन् ।
 'जगाम मुदितस्वान्तः स्वस्थानं यत आगतः' ॥ १४३ ॥
 गोपा गोप्यश्च मुदिताः पिता माता मुहुर्मुहुः ।
 महान्तमुत्सवं चक्रुः क्रीडन्तीं वीक्ष्य कन्यकाम् ॥ १४४ ॥
 सर्वे निर्भच्छयाऽचक्रुमुक्तारत्नमणिवजान् ।
 स्नापयित्वा शुभैस्तोयै रक्षां चक्रुविशेषतः ॥ १४५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथीर्थ-
 यात्रायां व्रजागमने त्रयोर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

चतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः

सुकण्ठ उवाच

सा वर्द्धमाना गोपराजस्य गेहे कलाः सर्वाः पोषयन्ती क्रमेण ।
 शिशुत्वभावोचितकेलिवृद्धललामरूपा व्यरुच्चन्द्रिकेव ॥ १ ॥
 अतीत्य शैशवं सम्यक् तारुण्यं समुपेयुषी ।
 गूढभावाजिता दृष्ट्वा मात्रा गोपेन्द्रकान्तया ॥ २ ॥
 तस्याश्चित्तेऽभवच्चन्ता कोऽस्याः समुचितो वरः ।
 रूपलावण्यमाधुर्यकान्तिभिस्तुल्यभावनः ॥ ३ ॥
 त्रैलोक्ये दुर्लभं मन्ये तादृशं रूपमीप्सतम् ।
 देवगन्धर्वमनुजमनिवर्येषु सांप्रतम् ॥ ४ ॥
 अस्याश्चातुर्यसदृशं सुतरां दुर्लभं भवे ।
 अन्यत्र खलु चातुर्यमिति मे धीविषोदति ॥ ५ ॥
 रूपमस्या अप्रतिमं सुखयिष्यति कं जनम् ।
 अनर्हवरलाभे तु पश्चात्तापो भविष्यति ॥ ६ ॥
 अनन्यगोचरं चास्या यौवनं रूपमण्डतम् ।
 कस्य नेत्रातिथिर्भूत्वा कृतार्थत्वमुपैष्यति ॥ ७ ॥

१—१. नास्ति—अयो० । २. चन्द्रकेषु—अयो०, रीवाँ ।

इति चिन्तासमाविष्टा गोपराजनितम्बिनी ।
रहः संगम्य भर्तारमिदमूचे मनोहरम् ॥ ८ ॥
गोपेन्द्र सर्वसंपद्भिः समुपेतोऽसि संप्रति ।
एषा श्रीरिव मूर्ता ते पुत्रीभावं समागता ॥ ९ ॥

नैतादृशी सुरनरनागलोके दृष्टा श्रुता चापि मनोज्ञरूपा ।
अहो भाग्यं धरणीमण्डलस्य पुत्रीयमुच्चैः स्फुटमाविरासीत् ॥ १० ॥
धन्ये उभे अपि कुले तपसां समूहैर्भाग्याङ्गितैरितरलोकदुरापपुण्ये ।
यत्रेदृशी सकलसौभगभाजनं श्रीः साक्षादतुल्यसुषमानिधिराविरासीत् ॥ ११ ॥
धन्ये दृशौ खलु नृणां सुकृतौघभाजा मेनामशेषगुणरत्नगणाभिरामाम् ।
संपश्यतां निमिषविघ्नभराकुलेअप्यह्नाय रूपपरमामृतपानपात्रे ॥ १२ ॥

एषा संप्रति नाथ शैशवकलामुत्तीर्य नवयं वय-
स्तारुण्यं वपुषा विभूषयति दृष्टचालापगत्यादिभिः ।
क्रीडन्ती सहिता सखीभिरसकृत्किञ्चिद्रहोबोधिता
मन्दाक्षं भवती दृशा रुचिरया वक्षो निजं वीक्षते ॥ १३ ॥
तस्माद्विज्ञापयामीदं त्वामस्या विषये प्रभो ।
अनुरूपवयोवेशो वरः कश्चिद्विमृश्यताम् ॥ १४ ॥
सामान्यवरयोग्यत्वं नैषा कलयते गुणैः ।
यस्यास्तनुरुचा हेमभूषणं मलिनायते ॥ १५ ॥
इन्दीवरश्रियमियं दृग्भ्यां तिरयति स्फुटम् ।
मुखेन शारदं पूर्णचन्द्रं विजयते स्फुटम् ॥ १६ ॥
अनुरूपेण भ्रात्रिसौ योजिता हंसगामिनी ।
दुहिता मेऽनवद्याङ्गी सुखयिष्यति लोचने ॥ १७ ॥
एषा रामचन्द्रसमा वयोवेषगुणादिभिः ।
सामान्यपुरुषेणातो योजनीया न कर्हचित् ॥ १८ ॥
अस्याश्च सकलं तत्त्वं रुद्रो मेऽभिजगाद ह ।
ईदृशी दुहितारत्नं भाग्यरेवाभवन्मम ॥ १९ ॥
इत्युक्तो नन्दनः श्रीमान् राजिन्या निजभार्यया ।
अनुरूपं वरं प्रष्टुं शाण्डल्यमुनिमाह्वयत् ॥ २० ॥

संपूज्य मुनिशार्दूलं त्रिकालज्ञविदां पतिम् ।
उवाच नन्दनो वाक्यं सुधाभिस्तर्पयन्निव ॥२१॥

श्रीनन्दन उवाच

भगवंस्तपसां राशे शाण्डिल्य मुनिसत्तम् ।
मया विज्ञाप्यसे किंचित्सावधानमनाः शृणु ॥२२॥
सांप्रतं दुहितेयं मे' स्वानुरूपतयोचितम् ।
वरमहंतिसौभाग्यसागरं जगतीतत्त्वे ॥२३॥
तद्भवान् पश्यतु व्यक्तं दुहितुमें गुणोचितम् ।
रूपसौन्दर्यं संपन्नं वरं सत्कुलसंभवम् ॥२४॥
इह चान्यत्र च प्राज्ञ जगत्यां यत्र कुत्रचित् ।
उदारगुणसंदोहं वरमस्यै समानय ॥२५॥
एवमुक्तो मुनिर्यातो वरचिन्तासमाकुलः ।
संवर्ध्य तं शुभाशीर्भिः स्तुतः संपूजितो यथौ ॥२६॥
दैत्यदानवदेवषिनरकिनरसद्धसु ।
नगनागनभश्चारिनिकेतेषु च पर्यटन् ॥२७॥
गवेषमाणो गोपेन्द्रदुहितुः सद्गुणोचितम् ।
वरं पुरुषधौरेयो नालभत्तेषु कुत्रचित् ॥२८॥
ततोऽसौ सन्निवृते मुनिर्बहुकृतश्रमः ।
अगमत्सुखिताख्यस्य गोपवर्यस्य मन्दिरम् ॥२९॥
यत्र रामः स्वयं साक्षाद्भगवान् पद्मलोचनः ।
ईषत्पौगण्डमत्येत्य कैशोरवयसि स्थितः ॥३०॥
लीलालावण्यजलधिः क्रीडते सखिभिः सह ।
नवनीलमणिश्यामः प्रकाममधुरद्युतिः ॥३१॥
पारेपराद्वकन्दर्पदर्पनिर्हरणोद्धुरः ।
ईषत्कटाक्षपातेन मोहयन् देवसुन्दरीः ॥३२॥
भाति भासितमाधुर्यलावण्यगुणविग्रहः ।
मन्दहाससुधासिक्तवियोगिजनमानसः ॥३३॥

१. दुहिता चेयं—रीबाँ ।

तत्र गोपालवर्येण पूजितः स स्तुतो मुनिः ।
 रामं वीक्ष्य परं प्रीतः प्रसन्नहृदयोऽभवत् ॥३४॥
 आमन्त्र्य सुखितं पश्चादागतो मुनिसत्तमः ।
 श्रीनन्दनस्य भवनं यथावृत्तमवेदयत् ॥३५॥

मुनिरुचाच

शृणु गोपेन्द्र भवतो दुहितुर्घटनोचितः ।
 त्रैलोक्येऽपि मया नैव दृष्टः पुरुषसत्तमः ॥३६॥
 विहायैकं गुणारामं रामं राजीवलोचनम् ।
 सौनासीरमणिश्यामं साक्षात्कामं मृगीदृशाम् ॥३७॥
 गुणरूपवयोवेशैः सोऽस्याः समुचितो वरः ।
 पूर्वमेवैष विधिना प्रायो योगो विनिर्मितः ॥३८॥
 अन्यथा विहितं चात्र न वै युक्ततमं भवेत् ।
 इति विज्ञाय हृदये समाचर यथोचितम् ॥३९॥
 इत्युत्क्वा मुनिवर्येऽस्मिन् गते निजनिकेतनम् ।
 श्रातृभिः स्वजनैः साकं गोपराजो न्यरूपयत् ॥४०॥
 त एनमूच्छुः संपृष्टा भ्रातरः स्वजना अपि ।
 श्रीनन्दन भवांस्तावत्कुलेन परमोजितः ॥४१॥
 अहो ऐश्वाकवे वंशे भवान् जातोऽसि भूतले ।
 इति विज्ञाय संबन्धः श्रीरामेण सदा भवेत् ॥४२॥
 संबन्धिनो भातृवर्गं तथाप्तान् सुहृत्तमान् सुखितादींश्च गोपान् ।
 श्रीनन्दनः प्रणायमाततान स्वकन्यकायाः सहजाया विधानतः ॥४३॥
 रसानुकूलमेवासीत्तदिदं राजसत्तम ।
 रसशास्त्रस्य दृष्टिर्हि परकीयैकगोचरा ॥४४॥
 श्रीनन्दनस्य च ज्येष्ठो भ्रातासीन्नरनन्दनः ।
 तस्यापि चासीद दुहिता नाम्ना कृष्णेतिकीर्तिता ॥४५॥
 सा वीररामचन्द्रेण योजिता धातुरिच्छया ।
 यथा श्रीसहजानन्दा रूपशीलगुणादिभिः ॥४६॥

तथैव सानवद्याङ्गी पृथक् परिकरान्विता ।
रूपसौन्दर्यसारेण रामस्य प्रेमभाजनम् ॥४७॥

उभे अपि व्रजे नित्यं गूढसाप्तनभावके ।
राघवेन्द्रकुमारस्य वशीकरणकारिके ॥४८॥

पृथक् कुञ्जनिकुञ्जेषु रममाणेषु केलिभिः ।
पृथग्रासविलासादिलीलाचातुर्यभाजने ॥४९॥

यूथेश्वर्याविमौ साक्षाद्रामस्य परमे प्रिये ।
एका ज्येष्ठा कनिछान्या तयोर्लीलां निशामय ॥५०॥

यदा श्रीः सहजानन्दा दिव्येन वयसा युता ।
पितुर्गेहं विहायैषा श्वशुरस्य गृहं गता ॥५१॥

तदाष्टभिर्वयस्याभिः क्रीडन्तीभिर्वने वने ।
नीयते तत आकृष्य नन्दिग्रामं मुदावहम् ॥५२॥

यत्र श्रीसुखितागारे सर्वसंपद्मरान्विते ।
विभाति कलयन् केली रामो राजोवलोचनः ॥५३॥

तत्रागतामिमां बालामोषत्कैशोरभूषिताम् ।
गृह्णाति सादरा भूत्वा माङ्गल्या सुखितप्रिया ॥५४॥

अये परमकल्याणि श्रीमद्गोपेन्द्रनन्दिनि ।
अलंकुरु ममागारं नित्यं संनिहिता भव ॥५५॥

तवागमनमात्रेण मत्सुतः पद्मलोचनः ।
अत्यर्थं भवति प्रीतो न वै दुःखमुपैति सः ॥५६॥

ज्योत्स्नायसे त्वं सहजे तस्य नेत्रचकोरयोः ।
अपि तत्तनुवासन्तीविषये सुरभीयसे ॥५७॥

अथ निर्मज्जयाऽचक्रे ^१रत्नमुक्तामणिवजम् ।
सुखं प्रवेशयामास स्वागारं सर्वसौख्यदम् ॥५८॥

सर्वमाङ्गल्यसंपन्नं नानाकौतुकर्वद्धनो ।
सा दृष्ट्वा सुखितागारं सानुरागमना अभूत् ॥५९॥

रामः श्रीसहजां वीक्ष्य प्राणजीवातुमज्जसा ।
अभवद्विरहात्कोऽपि दूरात्प्राप्तमनोरथः ॥६०॥

१. यः—मथु०, बड़ौ० । २—२. नास्ति—अयो० ।

पश्यन्नयनकोणेन सहजायाः शुभं वपुः ।
 ईषन्निर्वापयाऽचक्रे॑ ज्वलन्तं विरहानलम् ॥६१॥
 अन्योन्यदर्शनोत्कण्ठाविलोलनयनावुभौ ।
 आपतुः सहजारामावन्योन्यं परमां मुदम् ॥६२॥
 तत्र सा पाकशालायां गता श्रीसहजेश्वरी ।
 चतुर्विधव्यञ्जनेषु प्रावीष्यं समदर्शयत् ॥६३॥
 अथ माङ्गल्यका देवी सादरा सहजां प्रति ।
 अवोचद्वचनं प्रीता सुतस्याशयवेदिनी ॥६४॥
 त्वमेव सहजानन्दे पाककर्मणि दक्षिणा ।
 सुखमश्नाति मे पुत्रस्त्वत्कराब्जविनिर्मितम् ॥६५॥
 अन्नं चतुर्विधं स्वादु व्यञ्जनं जनरञ्जनम् ।
 त्वमेव कर्तुं जानासि सहजे परमोदये ॥६६॥
 इत्युक्त्वाभ्यर्हणं तस्याः कृत्वा वाक्येन मञ्जुना ।
 कारयामास सूपादि तत्करेण मनोहरम् ॥६७॥
 तथा तद्बुभुजे रामो मध्याह्ने बन्धुभिः सह ।
 श्लाघ्यमानः स्वादुकारं सहजाकरनिर्मितम् ॥६८॥
 सुखितो गोदुहांवर्यो गोपमण्डलमण्डितः ।
 अन्नं नानारसोपेतं बुभुजे भुक्तिपण्डितः ॥६९॥
 सुधासाराधिकं सर्वं मन्यमानो मूदान्वितः ।
 विशेषेण तदश्नाति पाचितं यद्विदर्घया ॥७०॥
 श्रीनन्दनसुधारश्मेरुद्गतेयं सुहृत्तमा ।
 सहजानन्दिनी चंचकटाक्षव्यजनानिलैः ॥७१॥
 वीज्यमानतनुर्भुड्कते सानन्दं सुखितात्मजः ।
 इत्थं समाप्य सुखदां रसिको भोजनक्रियाम् ॥७२॥
 ताम्बलवासितमुखः शय्यामन्दिरमागमत् ।
 तत्रायं सहजानन्दादृग्वाणविनिपीडितः ॥७३॥
 आकुलव्याकुलतनुः ॑शय्यामालिङ्ग्य संस्थितः ॥७४॥
 निरम्बुपत्वले यद्वन्मीनः संपरिवर्त्तते ॥७४॥

१—१. नास्ति—रीवाँ । ३० अतः परं पूर्वखण्ड-समाप्ति यावत् खंडितः पाठः—
अयो० पुस्तके ।

तद्वदेषोऽपि शय्यायामासीन्निःसहविग्रहः ।
 तदा भुक्तिक्रियान्ते तां रामानीय व्यदर्शयत् ॥७५॥
 रामाय रमणोद्युक्तां सहजानन्दिनीं रहः ।
 तस्यास्तरलदूककोणदर्शनामृतधारया ॥७६॥
 ईषत्सत्ततनुः' कान्तः किंचित्स्वास्थ्यमवाप सः।
 अथानयोरभूतत्र सङ्क्लेतः सुखवर्द्धनः ॥७७॥
 प्रमोदविपिने रम्ये कामेश्वरनिकेतने ।
 तत्राशोकलताकुञ्जे यत्र भद्रवटो द्रुमः ॥७८॥
 माणिक्यकुसुमो रत्नफलो मरकतच्छदः ।
 तत्र नौ सङ्गमो भूयादनुक्षणमहर्निशम् ॥७९॥
 इत्थं ज्ञटिति संलग्घ नत्वा कान्तस्य पादयोः ।
 माङ्गल्यकाकराङ्गेन सम्यग्भूषितविग्रहा ॥८०॥
 रत्नैः मुकुताफलैः पुष्पैविद्रुमैर्मणिभिस्तथा ।
 वहन्ती रूपसौन्दर्यं क्रीडन्ती पुष्पकन्दुकैः ॥८१॥
 हसन्ती हासयन्ती च सखोस्तुल्यवयोज्जिताः ।
 भूषयन्ती कुञ्जवीथीः कान्तिसारेण वर्ष्मणा ॥८२॥
 लीलासौन्दर्यभवनं श्वसुरस्यालयं ययौ ।
 यातमात्रेण सा नूनं तल्पमालिङ्गच मन्दिरे ॥८३॥
 अतिष्ठत्सहजानन्दा हाहेति व्याधिपोडिता ।
 तस्याः श्वश्रूःस्तिरघमनास्तरला नाम सत्वरम् ॥८४॥
 वैद्यराजमभीप्सन्ती प्रेषयामास गोपिकाः ।
 ताः सर्वतो दिशं याता वैद्यराजगवेषणे ॥८५॥
 स्वयं च निर्गता गोपी शाण्डिल्यस्याश्रमं सती ।
 यत्र सा मण्डला देवी तद्वधूः सिद्धयोगिनी ॥८६॥
 अथ यामे तृतीयेऽह्न आगमावसरे गवाम् ।
 रामः शृङ्गारितो मात्रा महासौन्दर्यवारिधिः ॥८७॥
 सुवर्णवेत्रमादाय वयस्यैः सखिभिर्वृतः ।
 भुक्तारत्नमणिस्तोमप्रत्यङ्गपरिभूषितः ॥८८॥

मुरलीं वादयन् मङ्गु वयस्यैः शुद्धनादिभिः ।
 रममाणो मुदा गायन् प्रतस्थौ सुखितालयात् ॥८९
 प्रविश्य गह्वरे सर्वान् वयस्यान् गोपबालकान् ।
 कुसुमावचयाद्यर्थमाज्ञाप्य रसिकाग्रणीः ॥९०॥
 स्वयं ब्राह्मणवेशेन मण्डलान्तिकमागमत् ।
 सा तं दृष्ट्वा द्विजवरं मन्त्रसिद्धं महाधियम् ॥९१॥
 अव्रवीत्तरलाभेष तव वध्वा शरीरगाम् ।
 हरिष्यति महापीडामावेशाच्चैव रोगतः ॥९२॥
 कृत्रिमाद्वापि दृष्टेर्वा सर्पाद्रातप्रसूनतः ।
 एष सिद्धोऽखिलां बाधां हरिष्यति न संशयः ॥९३॥
 ततश्च मण्डलेश्वर्या विश्वस्ता भाषितेन सा ।
 तरलादाय तं सिद्धं ब्राह्मणं मन्त्रकोविदम् ॥९४॥
 जगाम च निजं सद्य यत्र श्रीसहजातया ।
 निपीडितातिदुःखेन शथ्यामालिङ्ग्य संस्थिता ॥९५॥
 द्विजःसिद्धोऽथ तां दृष्ट्वा तरलायाः स्नुषां सतीम् ।
 आवर्तेन विवर्तेन सर्पन्तीमधितल्पकम् ॥९६॥
 बलादितस्ततोऽङ्गानि क्षिपन्तीं पाण्डुराननाम् ।
 शुष्यतीमिव सूर्याशुस्पर्शाद् ग्रीष्मलतामिव ॥९७॥
 विलोक्य नाडिकां चैव ज्ञाततत्त्वोऽव्रवीदथ ।
 तरले तव कल्याणि सुखेयं भाग्यभूयसी ॥९८॥
 पीडिता हेतुना येन तमहं ते निवेदये ।
 कृते च तत्प्रतीकारे शान्तिमेष्यत्युपद्रवः ॥९९॥
 भवतां हि कुले पूर्वं कामेश्वरः सदाशिवः ।
 केनापि मानितः किंचित्कस्मैचित्कारणाय च ॥१००॥
 तत्कार्यं तु कृतं तेन कामेश्वरशिवेन वै ।
 न च संमानितोऽत्यर्थं तेनेदं कर्मणा स्फुटम् ॥१०१॥
 स्नुषायास्तवपीडाभूत्ततः संमानय द्रुतम् ।
 कामेश्वरं वराध्यक्षं शिवं सर्वार्तिनाशनम् ॥१०२॥

प्रमोदविपिनस्यान्तस्तस्यालयमनुत्तमम् ।
 अशोकलतिकाकुञ्जे तत्र प्रेष्या त्वया स्नुषा ॥१०३॥
 गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यवस्तुभिः ।
 भूयश्च फलताम्बूलदक्षिणाभिर्दिवानिशम् ॥१०४॥
 मण्डलं पूजयत्वेषा पद्मैश्चात्मकराहृतैः ।
 आत्मनावचितैः पुष्पैर्विरच्य विपुलाः स्त्रजः ॥१०५॥
 फलैश्चात्मकरानीतैर्मालूरैबिल्वजैस्तथा ।
 आत्मनैवाहृतैस्तोर्यज्ञलधारा विधीयताम् ॥१०६॥
 एवमाराधितो देवः शङ्करः पार्वतीपतिः ।
 हरिष्यत्यखिलां बाधां कामेशो वरदेश्वरः ॥१०७॥
 यस्मिन् दिने सविस्त्रब्धं पूजारम्भो भविष्यति ।
 तदेव दिनमारभ्य पीडानाशो भविष्यति ॥१०८॥
 प्रातः समयमारभ्य सायंपर्यन्तमादृता ।
 पूजयिष्यति कामेशं ततः शुभमवाप्स्यति ॥१०९॥
 आधयो व्याधयश्चैव ग्रहपीडाश्च दारुणाः ।
 आवेशो भूतजा पीडा न कदाचिद्द्विष्यति ॥११०॥
 धनधान्यमयी लक्ष्मीर्गृहान्नापगमिष्यति ।
 आयुष्यं विपुलं भोग्यं सौभाग्यं सर्वसंपदः ॥१११॥
 प्रीतिः कीर्तिस्तथा तुष्टिः पुष्टिश्चापि दिने दिने ।
 भविष्यति न संदेहो नूनमेतद्विधीयताम् ॥११२॥
 सखीभिः सवयस्काभिः सहिता गानपूर्वकम् ।
 रात्रौ जागरणं कुर्याद्विशेषात्सोमवासरे ॥११३॥
 इत्येष विधिरहिष्टः कामेश्वरशिवार्चने ।
 अतोऽन्यथा कृते चैव विपरीतं भविष्यति ॥११४॥
 अत आवश्यकं कार्यं कामेश्वरशिवार्चनम् ।
 अल्पे कृते फलं भूयो येन स्यात्तद्विधीयताम् ॥११५॥
 अहं चास्याः कारयिष्ये कामेश्वरशिवार्चनम् ।
 परस्त्रियं न स्पृशामि स्प्रक्ष्यामि कुशमात्रतः ॥११६॥

तावच्च ते सुतो गोपः स्पर्शं नास्याः करिष्यति ।
 कृते शिवकृता बाधा करिष्यति न संशयः ॥ ११७ ॥
 इत्युक्त्वा चाशिषं दत्त्वा द्विजः सिद्धः प्रसन्नधीः ।
 तरलां समुपामन्त्र्य यथोद्देशं यथोचितम् ॥ ११८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुगुण्डसंवादे दशरथतीर्थयात्रायां
 व्रजागमने चतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

पञ्चविंशाधिकशततमोऽध्यायः

सुकण्ठ उवाच

अथ कामेश्वरं शम्भुं लोकानां वरदं प्रभुम् ।
 समाराधयितुं श्वश्रूः प्रेषयामास तां स्नुषाम् ॥ १ ॥
 गन्धपुष्पोपहारादिसंविधां खलु भूयसीम् ।
 कृत्वा हस्तेषु चार्वङ्गी सखीभिः प्रस्थिता ततः ॥ २ ॥
 तस्याः सङ्गे गोपकन्या धृतकाञ्चनभाजनाः ।
 धूपदीपादिकं धृत्वा प्रययुः प्रमुदाटवीम् ॥ ३ ॥
 तावत्तत्र स्वयं रामो भूत्वा कामेश्वरः शिवः ।
 अधिप्रमोदविपिनमशोकतरुमण्डये ॥ ४ ॥
 अतिष्ठत्सहजानन्दादर्शनोत्सुकमानसः ।
 शृङ्गाररससर्वस्वो भोगभोजनलालसः ॥ ५ ॥
 ताः सर्वा नूपुरारावमञ्जुलाङ्गिसरोरुहाः ।
 गृहीतमन्दगतयो मरालकुलजैत्रिकाः ॥ ६ ॥
 श्यामा रामा मनोरामाप्रमुखा नर्मवेदिकाः ।
 सख्यः कमलपत्राक्षयो वार्तयन्त्यः परस्परम् ॥ ७ ॥
 आसेदुर्विकसद्भूरिलतातरुमनोहराम् ।
 मन्दारपुष्पसौरभ्यवासितां प्रमुदाटवीम् ॥ ८ ॥

तत्र गत्वा पुष्पवत्सु वनगह्वरशाखिषु ।
 पुष्पावचयनं चक्रुः पूजार्थं वरदेशितुः ॥ ९ ॥
 सर्वा विहृत्य विपिने जगुरुच्चैः स्वरान्विताः ।
 गायन्त्यो वादयन्त्यश्च मधुराः करतालिकाः ॥ १० ॥
 कूर्दमानाः खेलमानाः हेलमानाः परस्परम् ।
 हसन्त्यो हासयन्त्यश्च नर्मोद्घाटनपूर्वकम् ॥ ११ ॥
 अक्षिमुद्रणलीलार्भिर्विहरन्त्यो मुदान्विताः ।
 नमस्ते वरदेशाय पशुनां पतये नमः ॥ १२ ॥
 नमः पिनाकहस्ताय त्रिनेत्राय नमोनमः ।
 नमः प्रमोदविपिनलतामण्डपचारिणे ॥ १३ ॥
 नमः श्रीरामभक्ताय नमः श्रीरामदायिने ।
 नमस्ते घोररूपाय अघोराय दयावते ॥ १४ ॥
 घोरघोराय घूर्णय घोरघोरतराय च ।
 नमो मन्मथनाशाय नमो मन्मथवर्द्धने ॥ १५ ॥
 नमस्त्रिजगदीशाय ईशानाय नमोनमः ।
 नमो गणानां नाथाय नमो गणविहारिणे ॥ १६ ॥
 नमो गणाय सेव्याय गणपस्य प्रियाय च ।
 नमो धूर्जटये नीललोहितायात्ममूर्तये ।
 नमो विश्वस्य लिङ्गाय त्रिलिङ्गाय नमोनमः ॥ १७ ॥
 नमो गिरीशाय गिरि'प्रियाय गिरांपतेः सर्ववरप्रदाय ।
 गिरैकगम्याय गिरां महिम्ने गिरामगम्याय सनातनाय ॥ १८ ॥
 नमो गण्डस्वनोद्घोषप्रसन्नाय त्रिशूलिने ।
 धूराशनमत्ताय उमासहचराय च ॥ १९ ॥
 नमस्तुङ्गशिराचुम्बिचन्द्रखण्डावतंसिने ।
 त्रैलोक्यपुरनिर्माणमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ २० ॥
 नमो मन्दाकिनीमल्लीमाल्यभूषितमूर्द्धने ।
 नमो वेदान्तवेद्याय तपःप्रणिहितात्मने ॥ २१ ॥

नमः स्वात्मैकमुक्ताय नमः स्वानन्दशालिने ।
 नमो वेदत्रयोदगीतमूर्तये चाष्टमूर्तये ॥२२॥
 नमो गुणाभिरामाय गुणातीतमितौजसे ।
 गुणैर्गुण्पत्स्वरूपाय गुण्याय परमात्मने ॥२३॥
 शुद्धाय शुद्धतत्त्वाय शुद्धस्फटिकमूर्तये ।
 नीलकण्ठाभिरामाय श्रीकण्ठाय नमोनमः ॥२४॥
 इतिसंस्तूय पुरतः सखीः प्राज्जलयः स्थिताः ।
 दण्डवत् प्रणति भूमौ चक्रुमुख्यपुरःसराः ॥२५॥
 एतस्मिन्नन्तरे पुत्री तरलायाः सदा खला ।
 ननान्दा सहजेशान्या भड्गुरानाम नामतः ॥२६॥
 पैशुन्यं समुपाश्रित्य तरलां निजमातरम् ।
 समुपेत्य जवाद् दुष्टा रहसि प्रत्यबोधयत् ॥२७॥

भड्गुरोवाच

अये मातस्तव वधूः स्त्रीचरित्रमुपाश्रिता ।
 आसक्ता सुखिताख्यस्य गोपवर्यस्य पुत्रके ॥२८॥
 त्वं न जानासि शुद्धात्मा^१ सा तद्विरहपीडिता ।
 मिथ्या रोगापदेशेन हाहेति कुरुते मुहुः ॥२९॥
 इदानीं चापि कामेशशिवपूजनकैतवात् ।
 गता प्रमोदविधिनं यत्र धूर्तः स वर्तते ॥३०॥
 प्रमोदविधिनं नाम तस्य लीलानिकेतनम् ।
 तत्राशोकलतासद्यन्यनेन सह संगता ॥३१॥
 रमते कामुको सा वै तेन प्रचछन्नकामिनी ।
 समस्तव्रजयोषाणां पातिव्रत्यापहारिणा ॥३२॥
 तस्य लोचनवाणेन विद्वा हृदि महोन्मदा ।
 का स्त्री न विचलेन्मातः पातिव्रत्यात्पराङ्मुखी ॥३३॥
 घण्टाघोषोऽयमेतस्य श्रुतो व्रजपुरे मया ।
 सर्वापि मोहिता वामा एतेन व्रजवासिनाम् ॥३४॥

१. त्वं जना सिद्धसिद्धात्मा — रीवाँ ।

अथचेत्वमिमं वृत्तं वितर्थं यदि मन्यसे ।
 तदा मार्त्निरीक्षस्व गत्वा प्रमुदकाननम् ॥३५॥
 कामेश्वरस्य पूजा चेत्सत्यमेतद्द्विष्यति ।
 न चेद्वच्चभिचरन्तीं तां वारयस्व निजस्नुषाम् ॥३६॥

इति प्रबोधिता माता महापिशुनया तया ।
 प्रेषिता तरला तत्र यत्र कामेश्वरः शिवः ॥३७॥
 सा प्रच्छन्नवपुर्भूत्वा गताशोकलतावनम् ।
 पश्चात्कामेश्वलिङ्गस्थ स्थिता तरलिका स्वयम् ॥३८॥

पश्यतिस्माखिलं वृत्तं सहजायाः सुखावहम् ।
 यथा कामेश्वरो देवः पूजितो वरदस्तथा ॥३९॥

सा तत्र स्वकरानोत्तर्गन्धैः पुष्पैः सरोरुहैः ।
 धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैः कुसुमाञ्जलिभिस्तथा ॥४०॥
 शुद्धाभिर्जलधाराभिः सारवीभिरखण्डितम् ।
 कामेशस्य प्रियाभिश्च संविधाभिर्मुहुर्मुहुः ॥४१॥

गीतैर्वाद्यैस्तथा नृत्यैर्दण्डवत्तिपूर्वकम् ।
 भक्त्या संपूजयामास वरदं शूलपाणिनम् ॥४२॥

तस्याः पूजां समादाय सखिभिः सह निर्मिताम् ।
 तेनैव साधुरूपेण द्विजसिद्धेन कारिताम् ॥४३॥

सुप्रसन्नः शिवः साक्षाद्द्वगवान् करुणानिधिः ।
 वरेण च्छन्दयामास भूयसा वरदेश्वरः ॥४४॥

पश्यन्त्यामेव च इवश्वां प्रत्यक्षश्चन्द्रशेखरः ।
 पार्वतीजुष्टवामाङ्गः सहजां समवोचत ॥४५॥

अयि श्रीनन्दनसुतेऽनया तव सपर्यथा ।
 तुष्टोऽस्मि भक्तिभावेन श्रद्धायाश्चातिरेकतः ॥४६॥

किं ते ददामि सहजे तव वश्योऽस्मि संप्रति ।
 कृपयिष्यसि यस्मै त्वं सोऽपि धन्यो धरातले ॥४७॥

धन्यासि गोपकन्यैवमहो भक्तिस्तवेदृशी ।
 अनया तव भक्त्याहं क्रीतोऽस्म्यत्र न संशयः ॥४८॥

धनं धान्यं च सौभाग्यमारोग्यं जयसंपदः ।

भाग्यं च विपुलं भोग्यं सुखं मङ्गलमद्भुतम् ॥४९॥

प्रियस्य चिरजीवित्वं यद्यच्च मनसेप्सितम् ।

तत्सर्वं प्राप्नुहि सदा दासदासीजनावधि ॥५०॥

यस्मिन्निकेतने धन्ये भवती प्रतिवत्स्यति ।

तस्य भाग्यं च सौख्यं च किमर्थं वर्णयाम्यहम् ॥५१॥

धन्यः स देशः सुखसंपदान्वितः सदा महामङ्गलराशिसंयुतः ।

नित्योत्सवस्तोमविशेषभूषितो भविष्यति त्वत्कृपयानुवासरम् ॥५२॥

ये वा खलास्त्वद्विषये विनिन्दकाः पैशुन्यवाचो वचनीयवाऽछ्या ।

तेषां विनाशो भविता स्वदोषतस्तवानुकम्प्याश्च भवन्तु निर्भयाः ॥५३॥

त्रैलोक्ये जायतां शुभ्रं यशश्चाप्रतिमं तव ।

यद् गीयमानं मनुजैर्भुवनं पावयिष्यति ॥५४॥

वरक्षच ते दीयमानः पुनरुक्तायते किल ।

यतस्त्वं स्वत एवासि वरसंदोहभूषिता ॥५५॥

पातिन्रत्यमखण्डं ते सतीनां भुवि भूषणम् ।

स्वाभाविकेन चानेन नित्यं विजयमेष्यसि ॥५६॥

दुरुक्तकारिणो दुष्टास्तवाज्ञालोपकाश्च ये ।

तेषामहं दण्डयिता सुप्रीतस्त्व भक्तिः ॥५७॥

इति दत्त्वा वरं शम्भुः सहजायै मुहुर्मुहुः ।

सुप्रसन्नमुखाम्भोजस्तूष्णीमास महीपते ॥५८॥

अथ सा तरला नाम सुप्रीता वरलाभतः ।

शिवस्य पृष्ठतः सद्यः स्फुटीभूय पुरः स्थिता ॥५९॥

सहजायाः पदाम्भोजे जग्रहीत्तुष्टमानसा ।

मुहुर्मुहुः प्रणम्यैनामुवाच विमलाशया ॥६०॥

अहो मे परमं भाग्यं यस्य गेहे त्वमागता ।

उभे अपि कुले धन्ये भवत्या भुवनश्रिया ॥६१॥

विभूषिते श्रीसहजे चिरञ्जीव ममाशिषा ।

धन्यं व्रजपुरं यत्र भवती मण्डनायिता ॥६२॥

अहो तव त्रिजगतां पावनं विमलं यशः ।
 पार्वती सिन्धुतनया सावित्री च सरस्वती ॥६३॥
 अरुन्धती नलवधूरनसूया तथा शची ।
 अर्हन्ति सहजानन्दे न हि ते षोडशीं कलाम् ॥६४॥
 कीर्त्या कान्त्या च भाग्येन सौभाग्येन शुभेन च ।
 तथा गुणैर्महोदारैर्महिम्ना चाति भूयसा ॥६५॥
 शीलेन लज्जया चापि पातिव्रत्यगुणेन च ।
 तव दर्शनतो देवि देव्योऽपि कुलभूषणे ॥६६॥
 भवन्ति हृदि सुप्रीताः प्रणयं च वितन्वते ।
 तवावलोकनेनैव पवित्रं योषितां कुलम् ॥६७॥
 किं पुनः स्पर्शसंलापसख्यसंसेवनादिभिः ।
 वक्तुं च तव माहात्म्यं न क्षमास्म्यहमद्भूतम् ॥६८॥
 यथा त्वयानया भवत्या तोषितः पार्वतीपतिः ।
 त्वद्द्रुक्त्या नूनमस्माकं तुष्टोऽयं वरदेश्वरः ॥६९॥
 पवित्रं विमलं रम्यं यस्ते नाम ग्रहीष्यति ।
 सोऽपि सर्वाभ्य आपद्भूचो निस्तरिष्यति भूतले ॥७०॥
 अद्यावधि मया स्वात्मा धन्यो भृशमन्यत ।
 त्वत्संगमगुणोऽस्माकं भवितादुःखतारणः ॥७१॥
 जानामि लोकत्राणाय श्रेयोवितरणाय च ।
 श्रीरामस्य सहचरी श्रीस्त्वं प्रकटिता भुवि ॥७२॥
 भवत्या गुणसंदोहं गृणीते शंकरः स्वयम् ।
 त्वां प्राप्य मत्सुतो धन्यः सौभाग्यनिधिरेव हि ॥७३॥
 चिरञ्जीव चिरं धेहि सौभाग्यं मम सद्यनि ।
 चिरं विहर लीलाभिः प्रमोदविपिनान्तरे ॥७४॥
 यत्र यत्र पदन्यासं करोति भवती भुवि ।
 तत्र तत्रैव तीर्थानि समायान्ति स्वदेशतः ॥७५॥
 यत्र यत्रेक्षणन्यासं करिष्यसि प्रसादतः ।
 स्त्रियो वा पुरुषस्यापि तस्य तस्य शुभं महत् ॥७६॥

माहात्म्यवत्यनुमितासीदानीं तु विशेषतः ।
 अस्मद्द्वाग्यमविच्छिन्नमितरैर्भुवि दुर्लभम् ॥७७॥
 अस्मासु करुणां कृत्वा प्रमोदं वितनिष्यसि ।
 येन स्याम वयं धन्यास्त्वादृश्या स्नुषया भुवि ॥७८॥
 अहो श्रीनन्दनस्यापि श्रीराजिन्यास्तथैव च ।
 प्रभूतं भाग्यमतुलं मया स्तोतुं न पार्यते ॥७९॥
 ययोरञ्ज्ञगता भूषा भवती भाग्यभूयसी ।
 आबाल्यात्परमानन्दमदाः पद्मनेत्रयोः ॥८०॥
 जाने श्रीनन्दनाम्भोजे उदिता कापि वै सुधा ।
 स्वजनेन्द्रियदेवानां निर्जरत्वविधायिनी ॥८१॥
 जाने त्वं देवि सहजे काचिद्द्रुचिरचन्द्रिका ।
 स्वलोचनचकोराणामेकैवानन्ददायिनी ॥८२॥
 सखीलोचनपद्मानां त्वं काचिदरुणप्रभा ।
 दिने दिनेऽभ्युदयिनी हतुं त्रिजगतां तमः ॥८३॥
 यो वै वर्षसहस्रेणाप्यखण्डाराधनैर्नृणाम् ।
 प्रसीदति न वा शम्भुर्योगिनां ध्यानगोचरः ॥८४॥
 स त्वया पूर्णया भक्त्या स्ववशीभूतवत्कृतः ।
 अतोऽखिलोऽपि भुवने कस्ते सादृश्यमञ्चतु ॥८५॥
 आशीर्भिर्वर्द्धयामि त्वामथवा प्रणमाम्यहम् ।
 इति संशयमापन्ना त्वामाशासे नमामि च ॥८६॥
 एकं स्नुषेति वात्सल्यं माहात्म्यज्ञानमेकतः ।
 उभयोरन्तरे नित्यं तुष्यामि च रमामि च ॥८७॥
 अथ श्रीसहजानन्दे त्वमिहात्र प्रमुद्धने ।
 संपूज्य देवं कामेशं विधाय सुभगवतम् ॥८८॥
 रात्रौ जागरणं कृत्वा गीतवाद्य॑पुरःसरम् ।
 विहृत्य च सखीवृन्दैस्तुल्येन वयसाज्जितैः ॥८९॥

१. प्रसादं—मथु०, वडो० । २. °तुलमास्तोतुं नैव पारये—रीवाँ । ३. °नाद°—मथु०, वडो० ।

मनोरथं पूरयित्वा समाप्त च शुभं विधिम् ।
 परमानन्दसम्पन्नां वनकेलीं विधाय च ॥९०॥
 जलकेलीं ततः कृत्वा क्रीडानिर्भरमानसा ।
 स्वैरमागच्छ भवनमलङ्कुरु ततो मम ॥९१॥
 इत्थं पुनः पुनस्तस्या क्रीडोत्कण्ठितचेतसः ।
 इच्छानुरूपमाख्याय संशिलष्य च पुनः पुनः ॥९२॥
 पुनः पुनः शुभाशीर्भिरभिनन्द्य प्रियां स्नुषाम् ।
 पुनः पुनः प्रणम्यैनां शिवं कामेश्वरं तथा ॥९३॥
 पुनः पुनः सुसंस्तूय नत्वा संपूज्य सादरम् ।
 कोटिधेनुपतेः पत्नी गृहकार्यशताकुला ॥९४॥
 सखीभ्यः सहजास्नेहाद् विनिवेद्य सुरक्षितुम् ।
 समाभाष्य सुसत्कृत्य तरलागान्निकेतनम् ॥९५॥
 तस्यां गतायां स्निग्धायां सहजानन्दिनी स्वयम् ।
 'कामेश्वरस्य शेषां तां सपर्या प्रत्यपूपुरत् ॥९६॥
 ततः कामेश्वरो देवः प्रहस्य समवोचत ।
 अतः परं श्रीसहजे सखीभिः सहिता स्वयम्^१ ॥९७॥
 लीलानिकुञ्जभवनं समलङ्कुरु सादरम्^२ ।
 यत्र ते दयितो रामश्चिरात्समभितिष्ठति ॥९८॥
 श्रोतुं त्वच्चरणाम्भोजनपुरारावमादृतः ।
 राजहंसकुलवाणं न किञ्चिदिति मन्यते ॥९९॥
 पुनः पुनश्च चकितश्चाटकैरकुलध्वनौ ।
 त्वत्पादाङ्गुलिभूषाणां संनादं मनुते हृदि ॥१००॥
 चिरात्पुलकितैरङ्गैस्त्वदागमनवाङ्छया ।
 मुहुर्मुहुः समीकुर्वन् कदम्बसुममालिकाम् ॥१०१॥
 क्रुद्यत्कन्दर्पविशिखकुमुमेभ्यः परिच्छुतैः ।
 मकरनन्दरिव स्वेदसलिलैराद्र्विग्रहः ॥१०२॥
 मुहुस्त्वन्मिलितोत्कण्ठासंभवानन्दसीकरैः ।
 पतद्विस्तुहिनासारकणैरिव सवेषथुः ॥१०३॥

१—१. नास्ति—रीवाँ । २. साधनम्—रीवाँ ।

कूजत्सु कलविञ्चेषु कलहंसकुलेषु च ।
 तदड़्ग्रिभूषणध्वानध्यानात्सोकण्ठमानसः ॥१०४॥
 त्वद्वियोगप्रभूतार्तिविलीनसकलेन्द्रियः ।
 वाष्पाणि मुञ्चन्नेत्राभ्यामन्तस्तापभरोदयात् ॥१०५॥
 तत्र गत्वा त्वमुत्पत्तमात्मनो विरहाग्निना ।
 श्रीरामं प्राणदयितमानन्दय मुखेन्दुना ॥१०६॥
 चिरादासक्तहृदयेस्त्वयि सीदति ते प्रियः ।
 एतत्तेऽनुचितं श्रीमत्सहजानन्दिनि ध्रुवम् ॥१०७॥
 कृताखिला वरिवस्या मदीया प्रसन्नोऽहं स्वाशिषं ते ददामि ।
 इह प्रमुद्वन्नकुञ्जान्तराले प्राणप्रियं राममानन्दयेति ॥१०८॥
 नातः परं प्रियं किञ्चिन्ममापि सहजेश्वरि ।
 पश्येयुः सस्पृहाः सख्यः संगतौ दम्पती युवाम् ॥१०९॥
 युवां क्रीडाविनोदार्थं प्रमोदविपिनं मया ।
 संरक्ष्येते श्रीरामस्य नित्यमाज्ञानुगमिना ॥११०॥
 युवां लीलारसेनैताः प्रमोदवनवल्लिकाः ।
 परिपुष्टमाः^१ नित्यं शोषिता विरहे च वाम् ॥१११॥
 अतो द्रुतं समभिसर प्रिये प्रिये प्रियालयस्त्वदुपगमे धृतस्पृहाः ।
 वृथा व्रजत्यवसर एष माधवः समुल्लसद्विपिनलतातरुव्रजः ॥११२॥
 चिरं चलन्मलयसमीरसङ्घमात्समन्ततः सुरभितवृक्षवल्लरि ।
 लवङ्गिकापरिमलपूरितान्तरं प्रमुद्वनं सफलय तन्वि संप्रति ॥११३॥

सुकण्ठ उवाच

एवं वदति कामेशो लीलानन्दावलोकिनि ।
 भङ्गलामण्डलेश्वर्यौ सहजामुपजग्मतुः ।

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दशरथतीर्थयात्रा-
 यामादिवजागमने पञ्चविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२५॥

१. तमुत्तान्तमाः—मथु०, बड़ो० । २. धुरिपुष्टिमा—रीबाँ ।

षट्विंशाधिकशततमोऽध्यायः

मङ्गलोषाच

जय जय सहजेश्वरि त्वद्विलासाय भाति प्रमोदाटवी मञ्जुरूपाद्य-
सद्भूत्यवर्येण सद्यो वसन्तेन सम्यक्कृता चित्रलेखेन लीलापटी वाति चित्र-
विचित्रद्रुमस्तोम सोमच्छन्नशाखालसन्मञ्जरीभूतभूयो रसालद्रुमालम्बि-
वल्लीकवणत्कोकिलालापरुच्या कदम्बाटवीपुष्पधावद्रजोधोरणीधूमधारानु-
मोतस्मराधीशचापप्रतापानलज्वालजालायितप्रोल्लसत्किशुका भासते ॥१॥

विकचवकुलनागपुन्नागहिन्तालतालीतमालद्रुमालीसमालीढलोलल्ल -
वङ्गीलतावृन्दचञ्चदञ्चललचञ्चञ्चरीकौघञ्चञ्चारतारस्वराकर्णनप्रोद्यदा -
नन्दखेलत्कुरञ्जीकुलाकेतकीकान' नोद्धूतधूलीभरज्ञातचेतोभवच्छत्रभृद्भूरि -
सेनातुरञ्जाटवीटापटड्कत्रुटद्भूरजच्छन्नदिड्मण्डला । वज्जुलानोकहोल्ला-
सिमञ्जुस्फुरन्मञ्जरीपुञ्जरत्नोपतशाखाहरित्पर्णपूर्णद्युतिद्योतिता संततो-
ल्लासभृच्चम्पका राजते ॥२॥

मरकतमणिवर्यविद्योतिवैदूर्यविस्फारिगारुत्मतव्रातसंमिश्रनव्येन्द्रनील-
प्रभाभारभास्वन्निकुञ्जाङ्गणस्पृष्टमाणिक्यमुक्ताचतुष्कासनासीनसानन्दहु -
न्मेघनादानुलासिस्फुरद्वृहिस्तारसच्चन्द्रकस्तोमशोभावतो फुल्लपञ्चेष्वहा-
मन्दकिञ्जल्कपुञ्जसंचलद्वूलिधाराविचित्रोकृतानेककासारपातःपतद्राजहंसा-
वलिकवाणकोकीकलापातिकोलाहलोन्निद्रयञ्चेषुविद्वाखिलग्राम्यधर्माद्यजी -
वा जरीजृम्भते ॥३॥

इह विलसति कापि वल्लीलसत्तुञ्जगुच्छस्तनी^१ कापि पञ्चेष्वहोड्डोन-
भृञ्जीवरश्रेणिकेणीधरा कापि रामाननोद्वीक्षणैकस्पृहानिनिमेषीकृतात्यर्थ-
मत्तालिनी^२ तारकोद्भासिसंफुल्लपुष्पेक्षणा कापि संफुल्लपुष्पस्मितद्योतिता
कापि सत्पल्लवारक्तविम्बाधरा कापि चञ्चच्छुकीचञ्चुनासापुटद्योति-
मृद्वीफलस्थूलमुक्ताफला कापि मूलकवणन्मत्तकादम्बयुगम^३ स्फुरत्कोमला-
ड्ग्रिद्वयोनूपुराकेलिसद्याङ्गनानामिव भ्राजते ॥४॥

१. अतः परं १२६ अध्यायस्य १०९ श्लोकं यावन्नास्ति—रीवाँ ।

२—२. नास्ति—रीवाँ । ३. °पूर्ग°—रीवाँ ।

मदाज्ञावशगेनेदं चित्रं सुरभिणा कृतम् ।
 प्रमोदवनमुद्भाति मणिवैडूर्यमौक्तिकैः ॥ ५ ॥
 विचित्रां मणिमाणिक्यैः समंतात् कुञ्जभूमयः ।
 स्वराज्ये रसराजस्य श्रिया शृङ्गारिता इव ॥ ६ ॥
 कवचिन्मरकतद्योति कवचिद्वैर्यकैः स्फुरत् ।
 कवचिन्माणिक्यसंमिश्रनानारत्नविचित्रम् ॥ ७ ॥
 पतित्रितं पुष्पितं चैव फलितं च समन्ततः ।
 हरितं चित्रितं चारु नानावर्णविराजितम् ॥ ८ ॥
 पश्य प्रिये क्षणेनैतत् प्रमोदवनमीदृशम् ।
 कृतं मया महामञ्जु त्वत्केलिरसपुष्टये ॥ ९ ॥
 दृष्टिपातेन समलङ्कुरु तावत्समन्ततः ।
 प्रमुद्रनं षड्क्रृतवः शोभयन्ति प्रतिक्षणम् ॥ १० ॥
 पृथक् पृथड्निकुञ्जेषु गृहीतावतराः स्फुटम् ।
 क्रृतवः षडपि प्राप्ता युगपत्रमुदाटवीम् ॥ ११ ॥
 स तत्र दयितो रामस्त्वदागमनकौतुकी ।
 उद्वेजित इवात्यर्थं निशितैर्मन्मथैः शरैः ॥ १२ ॥
 त्वन्नूपुररवोद्घोषग्रहणाय श्रुतिद्वयम् ।
 मुहुरुत्कण्ठयन्नास्ते हन्त प्राणप्रियस्तव ॥ १३ ॥
 विसृज्य मुरलीनादं विसृज्य सुहृदः सखीन् ।
 विसृज्य नैचिकीवृन्दं स तत्र सखि वर्तते ॥ १४ ॥
 मया पद्मदलैः शय्या रचिता कुञ्जसद्यसु ।
 नानावर्णप्रसूनाढचा प्रान्तकिञ्जल्कभूषिताः ॥ १५ ॥
 सान्धकारेषु वल्लीनां मण्डपेषु मया सखि ।
 लसन्मणिमयैर्दीपैर्दिवैव रजनीकृता ॥ १६ ॥
 न यत्र खलु सूर्याशुसंबन्धस्तेषु सद्यसु ।
 रत्नभित्तिकरस्तोमैः प्रकाशो व्यरचि स्फुटम् ॥ १७ ॥

येषु वल्लीनिकेतेषु दुर्लभः पवनागमः ।
 तेषु वातायनद्वारा कृतोऽतिसुलभो मया ॥१८॥
 प्रकाशितप्रदीपाभैर्नवचाम्पेयकोरकैः ।
 क्रियते परमा शोभा मध्ये कुञ्जनिकेतनम् ॥१९॥
 कर्पूरागुरुकस्तूरीकुड्कुमद्रवसौरभैः ।
 आयाति रुचिरो वायुः समन्तात्कुञ्जसद्मसु ॥२०॥
 विलसदभिनवश्रीरोचमानं वसन्ता-
 द्यूतुसमुदयलोलाभाजनत्वं प्रयातम् ॥
 रसपतिबहुकेलीकौशलोद्योगबोजं
 प्रमुदवनमिदानीं दृश्यतां सानुरागम् ॥२१॥

मण्डलोवाच

मया त्वत्केलिसंपत्यै सर्वेषां व्रजवासिनाम् ।
 आच्छाद्य चित्तज्ञानानि प्रेमवृद्धिवितन्यते ॥२२॥
 न कश्चिल्लक्ष्यते भेदो युवयोः प्रेमगोचरः ।
 अभिज्ञा अपि पश्यन्ति मूढवद् व्रजवासिनः ॥२३॥
 युवयोः प्रेमलेशोऽपि न कस्यच्चिदपि प्रिये ।
 दृष्टिगोचरतां याति ततः केलिनिरन्तरा ॥२४॥
 मन्यते कुशलो गोपो भवतीं पाश्वर्वत्तिनीम् ।
 इत्यज्ञातरतिक्रीडा रमस्व प्रेयसा सह ॥२५॥
 प्रत्यक्षापि त्वदासक्तिर्लग्ना श्रीरामचन्द्रके ।
 न लक्ष्यते व्रजजनैरिति मे महिमा स्फुटम् ॥२६॥
 दृष्टवापि रामदयिते नित्यं रतिमतीं स्फुटम् ।
 मन्यते गोकुलेऽनन्यपातिक्रत्यं पतिस्तव ॥२७॥
 चतुर्यामिमिताकारां त्रियामामपि कामिनि ।
 ब्रह्मायुर्यापिनोदीर्णा करिष्यामि न संशयः ॥२८॥
 गुरुणां दृष्टमाच्छाद्य मातृणां दुष्टचेतसाम् ।
 पिशुनानामपि नृणां केलीं संवर्द्धये तव ॥२९॥
 रहस्यं युवयोः कान्ते देवानामप्यगोचरम् ।
 इति विज्ञाय निःशङ्कं रमस्व त्वमनुक्षणम् ॥३०॥

कुज्जे मृदङ्गसाहस्रसंभवो घोष उच्चकैः ।
 पटुश्रवणयुक्तानामपि नित्यमगोचरः ॥३१॥
 कुतस्तरामङ्गभूषाघोषः स्याच्छ्रुतिगोचरः ।
 इति विज्ञाय रमय गीतवाद्यपुरःसरम् ॥३२॥
 प्रियं त्वत्केलिसोत्कण्ठं क्षणविश्लेषपीडितम् ।
 सहजानन्दनीप्राणजीवातुं मदनार्त्तिदम् ॥३३॥
 तव लीलारसाभिज्ञा तन्मात्रविहिताश्रया ।
 त्वामानेतुमहं प्राप्ता सहजे सुखय प्रियम् ॥३४॥
 तव केलिविनोदेन प्रमोदवनवास्तवाः ।
 कलयन्ति मृदं पूर्णं पशुपक्षिगणा अपि ॥३५॥

मङ्गलोवाच

सत्यं श्रो मण्डलादेवी वदतीति विचिन्तय ।
 आवां हि सहजानन्दे तव लीलाप्रवर्त्तिके ॥३६॥
 अथ तेऽहं प्रवक्ष्यामि गीता रामेण गाथिका ।
 ऋतुषट्कं समालम्ब्य विरही याः प्रगायति ॥३७॥
 शृङ्गाररससंपृक्ताः स्वयं रामेण निर्मिताः ।
 आकर्ण्य सहजे गाथास्तत्परा त्वं भविष्यसि ॥३८॥
 एकैकमृतुमालोक्य मण्डपेषु पृथक् पृथक् ।
 सङ्कल्पयस्त्वन्मिलनं रामो वर्णयति स्म ह ॥३९॥
 अवलीढगाढपरिपा कलसन्नवलीमिलद्घनवनप्रतिमम् ।
 शवलीभवत्तनुतडिद्धिरहः कवलीकरोति घनजन्मतमः ॥४०॥
 जलमावृणोति जगतीं जटिलं बलमादधाति मदनो धनुषिः ।
 कलमालपन्ति परितः शिखिनः कलमाकुला कलयभूमिरियम् ॥४१॥
 अवनी समुल्लसति कन्दिलनी धवनीपसौरभि विभाति वनम् ।
 नवनीलनीरदि विरौति वियद्धूवनीभवन्ति परदेशिजना ॥४२॥
 हरितः स्फुरन्ति हरिताल्पतृणैः सरितः पतन्त्युभयकूलगताः ।
 तरि'तस्करा इव घनैः पवनाः परितः शनैरिवरहिजीवहराः ॥४३॥

१. “तरिः = नौका” टिं०—मथु०, बड़ो० ।

नयनाम्बुर्भिरहिणां जलदाः शयनान्तराय गुणतां दधति ।
अयनान्तरञ्चति कदम्बकुलं जघनान्तरीयकतया मदनः ॥४४॥
मदनाशुगा नवकदम्बमयाः कदनानि यद्विरहिणां दधति ।
सदनानि संप्रति विहाय जनास्तदनाश्रिता न भवत प्रियया ॥४५॥

चपला क्षणं ननु चमत्कुरुते प्रपलायय गच्छति घनावृतिषु ।
अपलायिता नववधूरिव तज्ज पलाद्वभीहत गृहव्यवधिम् ॥४६॥
ज्वरकारणानि भृशामधवजुषां करका लसन्ति भुवि तोयकणैः ।
स्मरकालवज्ञगुलिका तुलिता परकातरोरुमधुना न कथम् ॥४७॥
हरदाहितस्मरविभूतिमहावरदायिनो कुमुदकासरुचिः ।
ज्वरदारुणाः सपदि पान्थजनाः शरदागता कथय कात्र गतिः ॥४८॥
अहिमालिकेव विगताभ्रततिर्महिमानमेति पुनरेव नभः ।
सहिमातपरुचिमुपैति विधुर्नहि मानम्बुजदृशाद्रियते ॥४९॥
धरणो विभाति गतपञ्चचया शरणो पुनः प्रकटभावमिता ।
तरणोयतां वचिदुपैति सरित्तरणीभिरासदत तेन गृहम् ॥५०॥
इदुरञ्जभस्म समभाव्य तपद्विदुरं तदभ्रमणुतूलनिभम् ।
छिदुरं विभाति तनु नाकमहो विदुरञ्जसा यदिदमिन्द्रधनुः ॥५१॥
जितरोचना नवरुचिः सुमुखी हितरोषितायि न दधाति रुषम् ।
इतरोऽपि सद्य न जहाति निजं सितरोचिषोज्जवलमुदीक्ष्य नभः ॥५२॥
कमलं विहाय वसुधावलये कमलञ्चरोति न निशादयितः ।
अमलं विधिस्तदिदमुल्लसितं समलं कलञ्चमिषतः कुरुते ॥५३॥
करुणारवं त्यजति चक्रवधूर्वरुणालये च शयनं मधुभित् ।
अरुणास्य दृष्टिरिव जागरिता तरुणार्कमण्डलमकलिप जनैः ॥५४॥
हरिणाञ्जना स्वपतिमाद्रियते हरिणाञ्जसंवलनमेति निशा ।
हरिणांशुना रुचिमिताः ककुभो हरिणाञ्जसेव नववल्लविकाः ॥५५॥
बलिना हिमेन कृतमन्दरुचं कलिना मुनोशमिव वीक्ष्य रविम् ।
नलिनानि लोपमुपयान्ति शनैरलिनास्यते क्वचन तद्विरहात् ॥५६॥
दिवसं तु संकुचदतिशीतवशादिव संप्रयाति रविरणिदिशम् ।
निवसन्ति कान्तसंहिताः सुदृशाः शिवसहिताद्विगिरिजोपमिताः ॥५७॥

अजनीद्वयामविततात्र तथा रजनी दिनेन लघुतानुगता ।
 व्रजनीतिनावनवरेण यथा न जनीहिता न शिशुना महतो ॥५८॥
 शिशिरस्पृशन् विततमिन्दुमणिर्दृशिरं धमत्पुरगफूकृतिभिः ।
 दिशि रन्तुमेति दहनस्य रविनिशि रञ्जमाश्रयति कामिजनः ॥५९॥
 ललितं सुधाकरवद्वधर्वदशां वलितं हिमेन रविबिस्वमभूत् ।
 स्खलितं हिमं बहु कुहेलिकया पलितं दिशामिव जनैरकलि ॥६०॥
 धरणीसुरादशनवैणिकतां करणीयमज्जनवशाद्धतः ।
 अरणीषु वह्निमतिमय्यकिणाभरणीभवन्ति करजागुड्ळिभिः ॥६१॥
 भवनानि नैव जहितेह जनाः पवना वहन्ति न तु नर्मभिदः ।
 न वनानि यान्ति मुनयोऽपि सदा हवनाय विभ्रति रुचिं ज्वलने ॥६२॥
 विहिताश्रयास्थ दहनावृतिभिः पिहितामवेत नवतूलपटैः ।
 स्त्रिहितारहारपरिहारवती निहिता हृदि प्रियतमा यदि न ॥६३॥
 मधुना विकासितमिदं विपिनं मधुनाशिनेव रघुवंशकुलम् ।
 मधुना कुलानि मुदितान्यलिनामधुना कथं कथय कानुकथा ॥६४॥
 तरवः स्फुरन्ति विविधैः कुसुमैः सरवः पिबत्यलिगणोऽत्र मधु ।
 स्मरवस्तु किञ्चन विरौति पिकीमरवः परं विधिवशात् पथिकाः ॥६५॥
 सति कानने कुसुमिते मनसा कति कामिनो न कलयन्ति मुदम् ।
 रतिकामुकज्वलनदाववशादतिकातरानिह विना पथिकान् ॥६६॥
 मलयानिलस्खलनलोलतलाः सलया इव प्रतिलसन्ति लताः ।
 बलयानि गुञ्जदलिपुञ्जमिषात् कलयन्ति हन्त बलयन्त्य इव ॥६७॥
 समदालिशालिकुसुमालिभरान्नमदाकृतिं दधति भूमिरुहः ।
 क्रमदारुणे पथि निजे मदनः कमदादयं न मधुमासि जनम् ॥६८॥
 स ब्रकोऽत्र मौनमुररीकुरुते नवकोकिलोऽतिकलमालपति ।
 भवकोटरे मिलति शालिफले यवकोद्रवे कथय कस्य रुचिः ॥६९॥
 नवतन्दुलैरतनुभक्तिपरा यवतन्तुभिः कुसुमानि शनैः ।
 अवतंसयन्ति सुरभौ स्मृतिभू सवतन्त्रनिर्णयविदो वनिताः ॥७०॥
 यदनन्तषट्चरणचक्रनिभाश्छदनं यदा भ्रमसि जालनिभम् ।
 नदनं पिकस्य विजयध्वनयस्तदनञ्जसैन्यपतिरेष मधुः ॥७१॥

जलमज्जनेऽधिकर्हचि जनयन् कलमद्भुतं परभृतान् विनयन् ।
 नलमत्स्यकेलिकुतुकानि हरन् नलमल्पयन्निशमुपैति तपः ॥७२॥
 पनसातिसौरभविशेषभरा मनसाममन्दमुदमादधते ।
 घनसारचन्दनरसग्रहणेन न सादरः सकल एष जनः ॥७३॥
 सविता तथा तपति हन्त यथा न वितायतेऽहनि निशीव जनैः ।
 जविताश्रितः शिखिकलापभरैः सवितानको भवति भोगिगणः ॥७४॥
 अहनीह शोणितपुरीव शुचौ महनीयतीवकटतापवशात् ।
 दहनीयतामुपगता धरणिः सहनीयतां कथमुपैतु मम ॥७५॥
 अवधूनयन्ति लतिकाः सुमनोभवधूलिभिर्धवलिता मरुतः ।
 न वधूजनं विरहितं न मुहुर्जवधूतधीरतरुमूलशिखाः ॥७६॥
 कनयन्निशामतितरामनिशं जनयन्निशावधिकदीर्घमहः ।
 तनयन्नदीरुपकरोति चिरं सनयं रथाङ्गमिथुनस्य तपः ॥७७॥
 जलदानशीतलतरेषु शनैर्बलदायिषु स्मृतिभुवोऽनुपधि ।
 नलदालयेषु शयनं नृपबहुलदार्तयो विदधते शबराः ॥७८॥
 तनुभासुरेऽभिनवमज्जनतो ननु भाग्यवानिह जनः सदने ।
 अनुभावयत्यपि सुखं वनिता ननु भावनाशरणमेव मम ॥७९॥
 सरसीकरोति हृदयं परितः सरसीषु मज्जनमुपास्य सुखम् ।
 वरसीकरः सुममरन्दमयोऽधरसीत्कृतिश्च सुखकृतसुदृशाम् ॥८०॥
 अलकेषु शैत्यमधुना सुदृशां जलकेलिशीतलतरेषु भृशम् ।
 नलकेषु शीतलनिषिक्ततरस्थलकेषु च स्मरविलाससुखम् ॥८१॥
 किमहमृतुसमूहं विस्तृतं वर्णयामि
 प्रसरति परितो मे तद्वियोगेन मूर्च्छा ।
 यदि भवति समीपे कामिनी यामनीश-
 द्युतिवदनविनोदात्तसमस्तं सुखाय ॥८२॥
 इथमियमुपयाता साङ्गनामौलिरत्नं
 नहि नहि नवकुञ्जे काञ्चनीवल्लरीयम् ।
 अयमुदयति तस्याः पादमज्जीरघोषो
 नहि नहि कलहंसीकान्तकेलीनिनादः ॥८३॥

जातं विस्मरणं किमेतदथवा इवश्रूरभूद्विघ्नकृत्
 किं वा कामपि कामिनीं स्वहृदये संचिन्त्य रुष्टाभवत् ।
 संकेतं मम इत्तवत्यवितथं तट्किं न सा प्रेयसी
 वक्रेन्दुद्युतिभिश्चिरादसुखयच्चेतश्चकोरं सखि ॥८४॥
 तावत् कुर्वन्तु मोहं मे दुर्बलस्यर्तुबेधकाः ।
 यावन्नायाति रक्षित्री सा सेना स्मरभूपतेः ॥८५॥
 इत्थं महाकवेस्तस्य श्रुत्वा रामस्य गाथिकाः ।
 तदेकनिष्ठहृदया तमेव व्रज सत्वरम् ॥८६॥

सुकण्ठ उवाच

इत्युत्साहितमानसा सपदि सा कामेश्वरस्याग्रत-
 स्ताभ्यां श्रीप्रमुदाटवीश्वरतमा लोलेश्वरीभ्यां पृथक् ।
 नत्वा देवमुदग्रकामवरदं यावत्प्रयात्यन्तिकं
 तावन्नर्मसखी प्रियस्य लुलिता नाम्ना ततोऽभ्याययौ ॥८७॥
 पुष्पभूषामत्रहस्ता सा निदेशकरीशितुः ।
 उवाच सहजानन्दां स्मितमञ्जुलभाषिणो ॥८८॥

लुलितोवाच

सखि मध्यन्दिनात् किञ्चिदुत्तीर्णे रक्षिमालिनि ।
 विहाय निद्रामुत्तस्थौ प्रियस्तव सविभ्रमम् ॥८९॥
 संमार्जिताक्षिपक्षमास्यो राज्य[ज]वेशमनोहरः
 शिखावलैरावणाद्यैनिजनर्मसखैर्युतः ॥९०॥
 नन्दिग्रामाद्विनिःसृत्य प्रमोदवनमागतः ।
 गुञ्जन्मधुकरारावरमणीयतमद्रुमम् ॥९१॥
 कूजत्कोकिलनिध्वानयुक्ताम्रतरुग्न्हरम् ।
 लवञ्जलतिकामोदसुवासितदिग्न्तरम् ॥९२॥
 पृथक् पृथड्मण्डपेषु ऋतुषटक्निषेवितम् ।
 राजहंसकुलवाणमनोज्जसरसीशतम् ॥९३॥
 अथ गाः पाययित्वासौ सारवं विमलं जलम् ।
 निदेश्य लक्ष्मणं तासां रक्षणाय विच्छक्षणम् ॥९४॥

निजनित्यसख्युक्तः स्वयं संकेतमागतः ।
 सखि मज्जुवटे तस्याः सख्यस्ताः संगता वयम् ॥९५॥
 लुलिताहं मज्जुलान्या कोकिला कलकण्ठिका ।
 कलहंसी कलालापा मधुरा च वनप्रिया ॥९६॥
 लोला शोला नवैवास्याः सख्यः कमललोचनाः ।
 आसनाशनपानादौ सहचर्यः शुचिव्रताः ॥९७॥
 युवयोः केलिरसिकाः कृष्णायाः प्रतिपक्षिकाः ।
 संगताभिस्ततोऽस्माभिः प्रियः केलिकलापटुः ॥९८॥
 भूयोऽवचययामास पुष्पाणि सखि भूरिशः ।
 त्वदर्थभूषाविधये स्वयं चावचिकाय सः ॥९९॥
 अवचीयातिविकचलताभ्यः पुष्पधोरणीम् ।
 सखीभिर्गुम्फयामास विविधाः खलु मालिकाः ॥१००॥
 जुगुम्फ चातिचतुरः स्वयमप्येष वल्लभः ।
 हारकेयूररशनाकङ्कणादीन् पृथक् पृथक् ॥१०१॥
 कदम्बचम्पकस्वर्णयूथिकास्वर्णजातिभिः ।
 अपराजितायाः पुष्पाणि नीलोत्पलदलानि च ॥१०२॥
 एकीकृत्य जुगुम्फासौ हारान् सखि विचक्षणः ।
 अन्यानि चापि पीतानि नीलानि च महामतिः ॥१०३॥
 संयोज्य रचयाऽचक्रे हारकेयूरकादिकान् ।
 वेणोताटङ्कावतंसकाऽचोकङ्कणनूपुरान् ॥१०४॥
 सानुरागो विनिर्मय भूषाः सर्वाङ्गोच्चराः ।
 इमास्ता मम हस्तेऽसावर्पयित्वा ततः सखि ॥१०५॥
 सद्यः संप्रेषयामास त्वत्समोपं स्मरातुरः ।
 स उवाचाति मधुरमिदं वाक्यं मम प्रियः ॥१०६॥
 लुलिते परिधाप्यैता भूषास्तां प्राणवल्लभाम् ।
 द्रुतमानय चार्वङ्गीमिमं देशं मनोहरम् ॥१०७॥
 द्रुततरमभिसार्य तां किशोरीमपहर मद्विरहं तपार्कतप्तम् ।
 सुखयतु सततं तदाननेन्दुश्चिरतरतापवहौ च दृक्चकोरौ ॥१०८॥

यथा विलम्बते कान्ता त्रपालुलितमन्मथा ।
 तथावसीदन्ति मम गात्राणि विरहाग्निना ॥१०९॥
 यदवधि हृदयं जहार सा मे द्रुतकनकोत्तमकान्तिगात्रयष्टिः ।
 तदवधि समभूत् सखि प्रवासो मम हृदयाच्च विलोचनात् सुखस्य ॥११०॥
 तन्मुखेन्दुप्रकाशेन विना सखि दिशोऽखिलाः ।
 अन्धकारकुलाक्रान्ता इव संप्रति भान्ति मे ॥१११॥
 इति मुहुर्मुहुरुक्तिशतेन मां स विनिबोध्य सखि त्वदुपान्तिकम् ।
 प्रियतमो विसर्ज विलगनधीस्तवपदाम्बुजनूपुरकध्वनौ ॥११२॥
 नातः परं विलम्बस्ते कर्तव्यः सहजेश्वरि ।
 प्रियप्रेषितभूषाभिर्भूषयित्वा तनुं व्रज ॥११३॥

सुकण्ठ उवाच

ततो विभूष्य रमणी प्रसूनाभरणैस्तनुम् ।
 शनैः शनैस्ततःस्थानात् प्रतस्थौ हंसगामिनी ॥११४॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथयात्रायां
 व्रजागमने षड्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२६॥

सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः

सुकण्ठ उवाच

ततः सखी समुदयहेममालिका समुल्लस्तमुरुचिरमध्यरत्नभाः ।
 प्रकुर्वती प्रमुदवनं रुचाज्जितं तदन्तिकं तरुणिवरा समाययौ ॥ १ ॥
 स दूरतो रसिकवरो निशम्य तत्पदाम्बुजाभरणकहंसकध्वनिम् ।
 वियोगजप्रचुरतरातिभेदिनीं तदा चिरादलभत मुत्परम्पराम् ॥ २ ॥
 ततश्च तत्तनुभवकल्पवल्लरीविनिःसरत्परिमलवाट् समीरणः ।
 समंततः प्रसूमर आववौ भृशां स तस्य हन्मुदमतुलामजीजनत् ॥ ३ ॥

प्रभुद्वनं समजनि तत्समागमे महामहोत्सवनिवहस्य सूचकम् ।
 निनादयन् मधुकरराजिवल्लकों पिकस्वरैर्मुरजरवेण मिश्रिताम् ॥ ४ ॥
 अवादयत् समदमयूरझल्लरीवनस्थलीपरिहितपल्लवांशुका ।
 महीरुहां शिरसि ननर्त मज्जरी पुराङ्गनागण उदितातिसंभ्रमः ॥ ५ ॥
 प्रतानिनीसमुदितपौरकन्यका अवाकिरन् नवदलचोरभूषिताः ।
 समन्ततो विकसितपुष्पलाजकैः समागता उपसहजेश्वरी सखी ॥ ६ ॥
 ससुल्लसत्कुसुममरन्दधोरणीर्वहन् मुहुः कमलपरागरज्जितः ।
 समीरणः सपदि सिषेव तत्क्षणे वनस्थलीर्नवफलपुष्पभूषिताः ॥ ७ ॥
 ततश्च सा तस्य विलोचनातिथिर्बभूव बाला विदिता सखीगणे ।
 प्रसूनिनीनां नवकुञ्जवीरुधां कदम्बके हेमलतेव पुष्पिणी ॥ ८ ॥
 तां वीक्ष्य सर्वावयवैर्विभूषितां समुत्थितोऽसौ रसिकेन्द्रशेखरः ।
 चिरं तपत्तुप्रभवातपाकुलो निकुञ्जसाखीव नवम्बुदावलीम् ॥ ९ ॥
 ननन्द तल्लोचनचातकद्वयो सुखान्यवापुः करणानि केकिनः ।
 वपुर्लताभूत् पुलकाङ्गकुराचिता विलोक्य तां गौरसुधाघनावलीम् ॥ १० ॥

मङ्गलामण्डलेश्वर्यौ मंयोज्य रमणेन ताम् ।
 अभूतां प्राप्तसर्वर्थे कृतकृत्ये इव द्रुतम् ॥ ११ ॥
 लुलिता पुरतस्तस्य ववन्दे द्रुतमेत्य सा ।
 समज्जुलैः स्मितैस्तासामुपकारममन्यत ॥ १२ ॥
 स तां सर्वानवद्याङ्गों सखीनां समुदायगाम् ।
 आलिलिङ्गं दृशैवान्तरानन्दभरपूर्णया ॥ १३ ॥

तावन्योन्यं निपीय प्रचुरमधुरिमो प्रेममाध्वीकसारं
 माद्यन्तौ मोदमानौ वचनरचनयान्योन्यमुक्तृप्तिभाजौ ।
 जातान्योन्यस्मिताद्रौ [रुचि]रभरोल्लासिनीं पुष्पशय्या-
 मध्यास्यातेनतुहर्षभवकलुषहरालापलीलां किशोरौ^१ ॥ १४ ॥
 ननन्द तत्रोभयपक्षगामी सखीकलापो मिथुनं विलोक्य ।
 भेजे च तत्तपरिचर्यया तौ प्रसारिपुण्यातिशयेन युक्तः ॥ १५ ॥

१. °हरां कोमलालापलीलाम्—मथु०, बड़० ।

सखीनां सख्यविधयो दूतीनां दूत्यसत्क्रियाः ।
 आसुस्तयोर्मिलितयोः कृतार्था इव तत्क्षणे ॥१६॥
 न बोजफलहारिण्या फलैः पाकमनोहरैः ।
 स्वादुभिः सुरसैश्चैव कृतौ तौ सुहितौ हितौ ॥१७॥
 अथाङ्गरागहारिण्या कस्तूरीकुण्ड्कुमादिभिः ।
 कृतोऽङ्गरागः सरसस्ताभ्यां सम्यड्निवेदितः ॥१८॥
 धृतः स रामया सम्यक् सहजारामयोः स्तनौ ।
 स तदङ्गातिसौरभ्यैद्विगुणं सुरभीकृतः ॥१९॥
 ततः स्वस्वसखीवृन्दैः सहितौ विजयैषिणौ ।
 द्यूतकेलिक्रियां सम्यक् चक्रतुः कुञ्जवेशमनि ॥२०॥
 तस्मिन् संजायमाने तु द्यूतकेलिविधौ मिथः ।
 सहजानन्दिनो दैवाद् विजिये रामकामुकम् ॥२१॥
 ततस्तदालिसंदोहः संददत् करतालिकाः ।
 जहास रामचन्द्रं तं यस्य द्यूते विनिर्जयः ॥२२॥
 दीयतां नः पणो राम यथैवात्र प्रतिश्रुतः ।
 दिशो विलोकयन्नूर्ध्वं किमास्से केलिपण्डितः ॥२३॥

सख्य ऊचुः

अहो अस्माकमीशोऽयं रामः पञ्चजलोचनः ।
 जये पराजये वापि तुल्य एव न संशयः ॥२४॥
 भवेदुभयथाप्यस्य जय एव न संशयः ।
 जये स्यादुपरि प्रेष्टो नीचैश्च सहजा भवेत् ॥२५॥
 पराजय उपर्येषा नीचैरस्माकमीश्वरः ।
 इत्याकर्ण्य वचस्तासां सहजानन्दिनो स्वयम् ॥२६॥
 किञ्चदाकुञ्चितभ्रूस्ताः सासूयं वक्त्रमैक्षत ।
 जघान च भृशं गौरी लीलाकुसुमकन्दुकैः ॥२७॥
 अहो अलीकभाषिण्यः स्वैरमालपथ ध्रुवम् ।
 इत्युक्त्वा पुनरप्येषा प्रेयसा द्यूतमारभत् ॥२८॥

जिगाय सहजानन्दा प्रेयांसमतिदक्षिणा ।
 सख्यः पुनरपि प्रेयानेवास्माकं विनिजितः ॥२९॥
 जये स्यादुपरीत्यादि गाथाः सम्यगगायत ।
 पुनस्ताः केलिपद्मेन जघान सहजेश्वरी ॥३०॥
 अथ ताः सहजासख्यो राममूचुः शुचिस्मिताः ।
 वारद्वयं जितोऽसि त्वं सख्यास्माकं सुलोचन ॥३१॥
 प्रतिश्रुतं पणं देहि पूर्वस्माद् द्विगुणं प्रिय ।
 नो चेदेनां नमस्कृत्य निस्तीर्णो भव तं पणम् ॥३२॥

प्रियसख्य ऊऽनुः:

युष्माकं स्वामिनी सख्यो विह्वलीकृत्य नः प्रियम् ।
 मुहुर्विजयते किन्तु नैष न्यायः सनातनः ॥३३॥
 चतुरङ्गवती सेना मदनस्येयमूर्जिता ।
 अस्त्रशस्त्रसमुद्रेकवती नित्यं जयत्यसौ ॥३४॥
 जहार हृदयं पूर्वं ततश्च नयनद्वयम् ।
 ततो हृतवती धैर्यं विजयेनैव वः सखी ॥३५॥
 तथापि पश्यथेदानां विजयं नः प्रभोरपि ।
 एकस्मिन्नेव वारेऽसौ हारयिष्यत्यम् प्रियः ॥३६॥

सोत्कर्षमित्युक्तवतीं प्रियालीमधिक्षिपन्ती व्रजराजकन्या ।
 विलोकमाना कुटिलैः कटाक्षैर्वर्यताडयत् केलिसरोरुहेण ॥३७॥

अथैका प्रेयसो नर्मसचिवा दक्षिणा सखी ।
 द्यूतकेलिक्रियानन्या जिगाय सहजासखी ॥३८॥
 ततः प्रियसखीवर्गः सोत्कर्षं करतालिकाः ।
 ददौ जहास चातीव जयोऽस्माकं प्रभोरिति ॥३९॥
 अथ मालाकरी चित्रां पञ्चवर्णप्रसूनकैः ।
 वैजयन्तीमानिनाय द्वयोः परिहितिक्षमाम् ॥४०॥
 ताम्बूलहारिणी हैमं ताम्बूलामत्रमानयत् ।
 ततश्च लोलनयने नीविकां पश्यति प्रिये ॥४१॥

सद्यः सख्यो विनिर्याता निकुञ्जभवनाद्वहिः ।
 ततः स्वैरमभूतकेलिः स्वयं यत्र मनोभवः ॥४२॥
 प्रेमैवाभवदुद्वेल आनन्दामृतसागरः ।
 आविरासुर्भाविमयास्तरङ्गास्तत्र निर्भरम् ॥४३॥
 कटाक्षदोल्ताक्षेपप्रसाराकुञ्चनादिभिः ।
 लोभयन्तो मनस्तस्य प्रेमराज्यमवर्द्धयत् ॥४४॥
 पूर्वं प्रदश्य दौर्लभ्यं मुहुरास्वादयद्रसम् ।
 इति दाक्षिण्यमासाद्य स्मरकेलीमरोचयत् ॥४५॥
 स्वैरं विहरतोः कुञ्जे या शोभा समभूतयोः ।
 सा सुधासारिणीवात्ता सखोलोचनभाजनैः ॥४६॥
 कुञ्जवातायनपथप्रसारितदृगज्ञलाः ।
 सख्य आस्वादयाज्ञक्रुमधुरीं रसवारिधेः ॥४७॥
 नानाबन्धनिबन्धनाधरसुधाशीत्कारमिथालक-
 स्तोमाकर्षणघर्षणाङ्गवलनासंमर्शनस्पर्शनैः ।
 अन्योन्यं रुचिदर्शनैर्मुकुरगस्वाङ्गावलोकोद्भव-
 प्रोत्साहैः सुरतक्रिया सरिदिव प्रावर्ततावर्त्तिनी ॥४८॥
 रतिप्राज्यानन्दं ददति सहजायां प्रियतमे
 मुदा सख्यः सर्वाः स्तिमितहृद आसन् पुलकिताः ।
 पयोधारासारैर्भवजलधरं वर्षति यथा
 लतायां पत्राणि स्फुटमुपलभन्ते मुदमलम् ॥४९॥
 यत्सामरस्यपरमामन्दं प्रकृतिपूरुषौ ।
 निषेवेते तदप्यस्य परानन्दोपजीवकम् ॥५०॥
 श्रीरामे पुरुषोत्तमे सहजया साकं जुषत्यद्भुतं
 निःसीमद्रुतिसामरस्यपरमानन्दं निकुञ्जान्तरे ।
 जाताकस्मिकमोदसिन्धुलहरीसन्दोहमगनात्मनां
 त्रैलोक्यस्य नृणामभून्निरवधिः प्रेमोदयः क्षेमदः ॥५१॥
 सर्वात्मना यः समभूतप्रयत्नः सखीजनस्य प्रियमेलनाय ।
 कृतार्थतामाप स तावदद्वा तस्मिन् प्रजाते सुरतप्रसङ्गे ॥५२॥

स्त्रीभिः स्त्रीणां वीक्ष्य पुंभिः प्रसङ्गं चित्तेऽमर्षो जायते स्वाभिलाषात् ।
तासामासीत् सहजायां रतायां रामेणान्तःप्रीतिराश्चर्यमेतत् ॥५३॥

एक एव रतानन्दः सहजाचित्तगोचरः ।
विभक्त इव सर्वासु सखोषु समजायत ॥५४॥
मञ्जोरध्वनिभिः कर्णौ त्वक्तदङ्गानिलस्पृशा ।
चक्षुषो सुरतक्रीडारूपसारविलोकनात् ॥५५॥
जिह्वा युगलनामैकरसानन्दानुभूतितः ।
नासा तदङ्गसौरभ्यैरेवं सर्वेन्द्रियव्रजः ॥५६॥
सखीनां निर्वृतिं प्राप मनोमिलनतस्तयोः ।
रामायाः सख्यघटना कृतार्थत्वमिथाय च ॥५७॥
अहो लोकोत्तरगुणग्रामराशी उभावपि ।
इमौ परस्परौचित्यात् सार्थरूपौ बभूवतुः ॥५८॥
त्रैलोक्येऽस्याः समुचितवरालाभोद्भवाः शुचः ।
अशीशमन् रामचन्द्रे सहयोगमुपागते ॥५९॥
यत्तासामवलोकनेन सुरतक्रीडारसं तन्वती
किञ्चिच्चेतसि संचुकोच सहजानन्दा प्रियास्यङ्कुगा ।
तद भूयः सुषुमामवाप दधती तुल्यौ त्रपामन्मथौ
तेनातीव बभूव सौख्यजनिकापश्यतसखी नेत्रयोः ॥६०॥
तस्याः सुरतकालीनकण्ठकोमलकूजितम् ।
हन्तानुकर्तुं नाशकनोत् कुञ्जपारावतीकुलम् ॥६१॥
कदा पश्येम युगलमेकदेशस्थितं रहः ।
एषोऽधुनाभवत् पूर्णः सखीलोकमनोरथः ॥६२॥
इदमनुदिनमुत्तमं सुखं यः पिबति जनो रसिकः श्रवःपुटाभ्याम् ।
स भवति रसिकेन्द्ररामचन्द्रप्रणयरसोदधिवीचिभिर्निषिक्तः ॥६३॥
इत्थं विहृत्य रसिकेन्द्रशिरःकिरीटरत्नोत्तमेन रमणेन रसज्जमौलिः ।
व्यत्यस्तजातरशनाभरणाभिरामारामादिभिः प्रियसखीभिरिदं बभाषे ॥६४॥
चातुर्यं सखि विस्मृतं सकलमाण्यासीस्त्वमत्युद्ध्रुता
प्राणेशि प्रणयात् प्रियेण सह संगम्यासि मुक्तत्रपा ।

एतते नयनद्वयं कथयति व्यक्तं रते निर्भरं
 प्रातर्मत्तमिलिन्दनर्ममहणाम्भोजं विजेतुं क्षमम् ॥६५॥
 काचित्सखी लतां वीक्ष्य सहजावृत्तमवृत् ।
 श्रूसंज्ञया सखीमन्यां सूचयन्ती रहोगताम् ॥६६॥

सखि विदलिता मल्ली मत्तालिना मदशालिना
 प्रतिदलमियं धन्ते तेजाङ्गुरोद्गममीदृशम् ।
 विकसितल सत्पुष्पश्रेणी विमोटनतः स्फुटम्
 मधुरसझरीवर्ष्णराद्रीकृत्याधिगता तनुः ॥६७॥

अस्याः पुष्पान्तराले मधुकरतरुणः कोऽपि केलीं चकार
 प्रेमणा पत्रोपरिस्थाचिरतरमपिबन्मोदमानो मरन्दम् ।
 क्रीडन् रागात् परागारुणरुचिचरणन्यासचिह्नानि कुर्वन्
 स्नेहेनात्तोऽनयापि प्रणयपरवशस्वान्तया सादरं सः ॥६८॥

क्रीडां व्वाप्येष कुर्वन् कमलवनपरागैः सरागं शरीरं
 बिभ्रत् प्राप्तस्ततोऽस्यां कलितविहरणः स्वेच्छया भूरिभावः ।
 तत्संपर्कदिसावप्यतिशयितमिमं रागस्त्रङ्गैर्दधाना
 किञ्चित्कम्पाकुलाङ्गी विरचयति चमत्कारमन्तर्मालि ॥६९॥

एनां वीक्ष्योत्सुका अन्या अपि कुञ्जलताः सखि ।
 आलिङ्ग्य भूरुहां शाखाश्चलःत्यः किञ्चिदासते ॥७०॥

अपरोवाच साकूतमन्यां सखि विलोकय ।
 मलयानिलमालिङ्ग्य स्वैरमड़कुरिता लता ॥७१॥

आलिङ्ग्नन् कुञ्जलतिकाः समोदो मलयानिलः ।

अत एव व्रजत्येष मन्दं मन्दं मदाचितः ॥७२॥

एवमन्योन्यमालप्य सहजारामयोर्मनः ।

मन्दाक्षवशगं कृत्वा सख्यस्ताः पुनरब्लूवन् ॥७३॥

अलं वां लज्जयास्मासु नर्मज्ञासु विशेषतः ।

भवतोः केलिचातुर्यं वीक्ष्यान्तर्मुदिता वयम् ॥७४॥

भवतोनित्यसंयोगं वाञ्छामः प्रेमसुन्दरम् ।

वयमेतस्य तत्त्वज्ञाश्चन्द्रस्येव चकोरिकाः ॥७५॥

सुकरण्ठ उवाच

ततस्ता राममामन्त्र्य सख्यः सहजया सह ।
 मुदा भद्रवटं जग्मुध्यायन्त्यः प्रियसंगमम् ॥७६॥
 कामराजं समापूज्य स्वागतां सहजेश्वरीम् ।
 तरलानाम गोपाली जग्राह परमोत्सवैः ॥७७॥
 अर्घ्यपूर्वकमानीय विशालभुवनान्तरे ।
 तरला सहजानन्दां गृहलक्ष्मोममन्यत ॥७८॥
 अथ तद्विनमारभ्य तरलाया निकेतने ।
 अभूत्प्रभूतं सौभाग्यं धनं धान्यं दिने दिने ॥७९॥
 आरोग्यं बहुलं भोग्यं सर्वदा सर्वसंपदः ।
 स्वजनानां प्रसादश्च स्वाज्ञावर्तित्वमेव च ॥८०॥
 दासानां चैव दासीनां शोभावृद्धिस्तनुश्रिया ।
 पुरन्धीजनगीतेन सदाकौतुकमुच्चकैः ॥८१॥
 गवां वत्सतरीणां च वत्सानां चेन्दुवर्चसाम् ।
 संपत्तिः परमा जाता वृषाणां च सुरोचिषाम् ॥८२॥
 तस्य देशस्य परितो वनं सर्वसमृद्धिमत् ।
 सर्वत्तुसुखदं जातं पत्रपुष्पफलर्द्धमत् ॥८३॥
 यत्र श्री सहजाश्वश्वा गोधनं हरितैस्तृणैः ।
 सुहितं सर्वदा भूयः प्रीतियुक्तं प्रजायते ॥८४॥
 अवाप्य तरला गापी स्वगृहेऽनन्यगां श्रियम् ।
 सहजायां प्रीतिमती विशेषेण बभूव ह ॥८५॥
 यस्या गृहपतिस्तत्र कुशलो नाम गोपतिः ।
 दैवात् पौरुषहोनोऽभूद्रामभक्तिपरायणः ॥८६॥
 स एकदा वने रामं क्रीडन्तं सखिभिः सह ।
 ददर्श सरयूतीरे तरङ्गानिलसेवितम् ॥८७॥
 द्विभुजं च धनुवर्णिधरं पद्मविभूषितम् ।
 महामाणिक्यमुकुटं महार्हतनुभूषणम् ॥८८॥
 पीताम्बरपरीधानं वनमालाधरं विभुम् ।
 नवनीलघनाकारं मञ्जुलस्मितभूषितम् ॥८९॥

आबद्धरत्नरसनं   महार्हज्ञदशोभितम् ।
 मुक्तासारधरं   कर्णस्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥९०॥
 लोलालकावलीमध्यविस्फुरन्मुखपञ्चजम्   ।
 तद्वामपाश्वें च ततो ददर्श सहजेश्वरीम् ॥९१॥
 साक्षात्पूर्णमहालक्ष्मीं   पूर्णसर्वगुणान्विताम् ।
 पूर्णन्दुवदनद्योतां   पूर्णलावण्यवारिधिम् ॥९२॥
 यत्तेजसाखिलं व्याप्तं त्रैलोक्यं सच्चराचरम् ।
 अस्याः कलां जुषन्तेऽन्याः रतिप्रमुखयोषितः ॥९३॥
 यस्या   अंशांशसंभूतिस्तडित्सूर्यकलानिधौ ।
 तां तथा रामपाश्वस्थां दृष्ट्वातीव सुविस्मितः ॥९४॥
 तुष्टाव विविधैर्वाक्यैः परमैश्वर्यभावितः ।
 पूर्वभावविनिर्मुक्तो   भावान्तरमुपेयिवान् ॥९५॥

कुशल उवाच

त्वं रमा परमा कान्तिस्त्वं देवि जगदीश्वरी ।
 तवानन्दकलां स्पृष्ट्वा सानन्दाः सर्वयोगिनः ॥९६॥
 त्वं वेदमाता विदिता सर्वविद्याधिदेवता ।
 त्वां परावरभावेशीं विज्ञायासौ विमुच्यते ॥९७॥
 गायत्री चैव सावित्री त्वमेव परमेश्वरी ।
 यथा ब्रह्मा च विष्णुश्च नीतः स्वाधीनतां स्वयम् ॥९८॥
 त्वमेव सिद्धजननी सिद्धानां विदुषामपि ।
 वन्दनीयतमा नित्यं सर्वसिद्धिप्रदायिनी ॥९९॥
 त्वमेव कल्पान्तकरालमूर्त्तेज्वलावली भीमजटाधरस्य ।
 रुद्राणि रुद्रस्य वधूः स्वरूपानुरूपरूपा प्रलयाग्निजिह्वा ॥१००॥
 कलाकाष्ठादिरूपेण   त्वं कालावयवेश्वरी ।
 कालयस्यखिलं विश्वं स्वस्मिन्नारोप्य सन्ततम् ॥१०१॥
 न ते तत्त्वं विजानन्ति ब्रह्माद्या अषि देवताः ।
 प्रवृत्ताः स्वाधिकारेषु मोहितास्तवमायया ॥१०२॥

त्वं मुक्तिरानन्दकदम्बकाढ्या निःशेषदुःखानुभवेन शून्यम् ।
 स्वरूपशुद्धं स्वधिकृत्य जीवं स्थिता निरूप्यानिगमान्तभागैः ॥१०३॥
 त्वं ज्ञानरूपासि मुनीश्वराणां करोषि चेतः स्वत एव शुद्धम् ।
 सूक्ष्मार्थसंदर्शनशक्तिरूपा त्वमेव देवर्षिकृतप्रतिष्ठा ॥१०४॥
 यदेतद् व्यजृभत आविरज्जिचस्तम्भादितो विश्वमशेषमेव ।
 तस्मिन्नुपादानतया प्रविष्टा त्वमेव सर्वत्र विलोकयन्ति ॥१०५॥
 त्वां नारदाद्या कृषयो विशेषाद् भक्तिस्वरूपां समवाप्य मातः ।
 श्रीरामचन्द्रप्रियतामवाप्य जयन्ति सर्वोपरिवर्तमानाः ॥१०६॥
 रामचन्द्रोऽसौ विदितः स्वरूपाद् रामो रमा तस्य परप्रतिष्ठा ।
 त्वं देवि सद्यो विदिताभयेति निषेवणीयौ सततं भवन्तौ ॥१०७॥

भवतो नामरूपाभ्यां जगदेति कृतार्थताम् ।
 इतीव भवतोलोके आविर्भावो विराजते ॥१०८॥
 इति मे समभूज्ज्ञानं कृपया तव भाविनि ।
 न चेन्मादृशजीवानां क्वज्ञानकलिकोदयः ॥१०९॥
 अद्यावधि सदा भूयात्तव भक्तिर्दिने दिने ।
 विवर्द्धमाना हृदये प्रेमाख्या भवरूपिणी ॥११०॥

आस्वादार्थं रसराजस्य मातः श्रीरामेणा कारि योगो मया ते ।
 नो चेत्साक्षात्पूर्णपत्नो रमाख्या त्वं कस्य जायासि विना रमेशम् ॥१११॥
 यद्वौर्लभ्यं स्यात्परायत्तता च पराकाष्ठा रसराजस्य सौख्या ।
 तदर्थमेनं प्रभुणाकारि योगो विज्ञातं ते कृपया तत्त्वमेतत् ॥१२२॥
 अथ प्रभो राम साक्षात्प्रमोदाटविकला नाथवदास्थहं त्वां ।
 इयं श्रीमन्नन्दने नेह मह्यं दत्ताहं ते नाथ सपर्ययामि ॥११३॥
 त्वद्रूपसौन्दर्यमिदं निरीक्ष्य न कस्य पुंसोऽपि मनो विमुह्येत् ।
 स्त्रीभावमासादयितुं च रन्तुमुत्कण्ठितं स्यात्कोटिकन्दर्पं जैत्रः ॥११४॥

अतोऽहं प्रार्थये तुभ्यं यथा स्त्रीरूपमाप्नुयाम् ।
 तवाधरसुधां नाथ पिबेयं तापमोचनीम् ॥११५॥
 इत्युक्त्वा कुशलो गोपः पादयोरपतज्जवात् ।
 परार्धरतिकन्दर्पमोहिनी युगलात्मनः ॥११६॥

रामस्तमुत्थाप्य भृशमालिलिङ्गं दयानिधिः ।
 अब्रवीच्चास्मितोद्द्योतरठिजताधरमण्डलः ॥११७॥
 घन्योऽसि मम भक्तोऽसि पूर्णस्तवं मनोरथः ।
 अनन्यप्रेमवृत्त्या ते वशितोऽस्मि न संशयः ॥११८॥
 भद्रूपं वीक्ष्य गोपालं कस्य नो सुमितं मनः ।
 साक्षादमूमुहन् विप्रा दण्डकारण्यवासिनः ॥११९॥
 तेषां कामज्वरं वीक्ष्य तदा दत्तो मया वरः ।
 तत एव हि मां नित्यं भजन्ति स्त्रीस्वरूपतः ॥१२०॥
 वेदास्त्रिपृष्ठगा वीक्ष्य मत्स्वरूपं मनोहरम् ।
 मुमुहुस्तेन ते नित्यं स्त्रियो भूत्वा भजन्ति माम् । २१॥
 त्वं तु गोपवरं प्रेमणा विरहज्वरपीडितः ।
 निमज्ज्य सहजाकुण्डे स्त्रीरूपं समवाप्स्यसि ॥१२२॥
 ततो नित्यं मया साकं विहरिष्यसि रात्रिसु ।
 दिवसे तु सखा तद्वत् पुरुषः पश्यतां नृणाम् ॥१२३॥
 मम लीलापरिकरे सखीभावमुपैष्यसि ।
 त्वमेवाद्वा मत्समीपमानेष्यसि मम प्रियाम् ॥१२४॥

सुकण्ठ उवाच

इत्थं तस्मै गोपवराय रामो वरं दत्वा भूरि भावद्वयेऽपि ।
 तेनैव साकं विजहाराभिनव्यप्रियाभावं कृपया प्रापितेन ॥१२५॥
 सनिमज्ज्यं प्रेममये सहजा कुण्डपाथसि ।
 बभूव रतिचार्वङ्गी कुशला नाम गोपिका ॥१२६॥
 सखी चक्रगता प्रेष्टा रामस्य सुखवर्द्धनी ।
 यथाकामं विहृत्यैषा पुरुषो भवति क्षणात् ॥१२७॥
 अचिन्त्या करुणा तस्य प्रभोर्लीला रसात्मनः ।
 अगोचरो मुनीनां यः क्रीडति व्रजदारकैः ॥१२८॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतीर्थ-
 यात्रायां आदिव्रजे सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२७॥

अष्टविंशाधिकशततमोऽध्यायः

सुकृष्ट उवाच

याश्चैवान्या व्रजगोप्यः कन्यारूपधराः शुभाः ।
 गोपालानां कुले जाता देवानामङ्ग्नाश्च याः ॥ १ ॥
 याश्च वेदऋचो जाता दिव्यस्त्रीरूपभाविताः ।
 मुनिरूपा देवरूपास्तथान्याश्चैव कन्यकाः ॥ २ ॥
 नगनागसुताश्चैव नरकिन्नरकन्यकाः ।
 नानादेशोङ्गवाः कन्याः सुखितालयमध्यगाः ॥ ३ ॥
 तासां मनो रामचन्द्रे कामतत्त्वेन जूङ्मितम् ।
 आकुलं चैव विरहेणातिभूयसा ॥ ४ ॥
 स्मरवाणसमाविद्धं न विश्रमति कुत्रचित् ।
 श्रीरामरूपलावण्यवशीकृतमहनिशम् ॥ ५ ॥
 वियोगतप्तसंदेशपतितं भृशपीडितम् ।
 तासामग्निः सुसंतप्ताश्चन्द्रचन्दनचन्द्रिकाः ॥ ६ ॥
 परितो दववङ्गान्ति पुष्पभूषितभूरुहाः ।
 ज्वलिताश्च वितानिन्यो लक्ष्यन्ते ज्वलिता इव ॥ ७ ॥
 काकिलानां गिरस्तासां कर्णयोः सूचिवेधनम् ।
 कुर्वन्ति भ्रमराणां च गुञ्जितं हद्रुजावहम् ॥ ८ ॥
 सर्वतो ज्वलितं भाति किंशुकद्रुमकाननम् ।
 भ्रमन्त्यो भ्रमरशेषयो धूमधोरणसंमिताः ॥ ९ ॥
 एवं वियोगा यदि सर्वतो व्रजे विलोक्य रामं प्रणायानुबन्धनम् ।
 मृगीश शस्ता भिलिता रहोगता विचार्यं चक्रुःफललब्धये व्रतम् ॥ १० ॥
 दुर्वाससो महामन्त्रलब्ध्या विरहपीडिताः ।
 सहजानन्दिनीं देवीं महालक्ष्मीं हि भेजिरे ॥ ११ ॥
 कार्तिके चैव मार्गं च माघे वैशाखमासि च ।
 पृथक् पृथक् स्वरूपेण तावेव समुपामिश्रताः ॥ १२ ॥

सीतारामचन्द्रौ प्रेमणा^१ कार्तिके ताः सिषेविरे ।
 मार्गशीर्षे च तावेव श्रीरामं जनकात्मजाम् ॥१३॥
 सीताराघवरूपेण माघे चक्रुस्तयोर्वृत्तम् ।
 वैशाखे च भृंशं भेजुः श्रीसीतारामचन्द्रकौ ॥१४॥
 एवं ताः सततं चक्रुर्वत्सेकमनोरथाः ।
 सखाः सलिले स्नात्वा श्रद्धाभक्तिसमन्विताः ॥१५॥
 विरच्य सैकतीं मूर्ति सीतारामचन्द्रात्मिकाम्^२ ।
 सञ्जल्पपूर्वकं सर्वाः पूजयाऽचक्रुरञ्जनाः ॥१६॥
 आवाह्य स्थापयित्वा च सन्निधाप्य निरुद्ध्य च ।
 पादाधर्चिमतीयादि मधुपकार्भिषेचनैः ॥१७॥
 गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीर्पिन्नेवेद्यकल्पनैः ।
 दक्षिणाफलताम्बूलैर्नमनस्तवनादिभिः ॥१८॥
 यावद्वर्षमिदं चक्रुर्यत्ता चित्तव्रजस्त्रियः ।
 गीतवाद्यादिभिः सम्यक् हविष्याशनतत्पराः ॥१९॥
 पूर्णे चाब्दे ततश्चक्रुरुपायनमतन्द्रितः ।
 अग्निं संस्थाप्य जुहुवुस्तिलाज्यैविधिपूर्वकम् ॥२०॥
 पूजां च महतीं चक्रुस्तथा जागरणं निशि ।
 सरयूपुलिने रम्ये घने कुञ्जवने स्थिताः ॥२१॥
 ततोऽर्धरात्रसमये स्त्रीणां मण्डलमध्यतः ।
 अविरासीन्महालक्ष्मीः सहजानन्दिनी स्वयम् ॥२२॥
 स्वच्छविद्युल्लता गौरो स्वच्छवस्त्राभिवेष्टिता ।
 प्रसन्नवदनस्मेरा प्रसादरुचिरेक्षणा ॥२३॥
 विराजिता चतुर्बाहु^३र्वरदाभयधारिणी ।
 ऋमयन्ती करे पद्मं सुधाभाजनमेव च ॥२४॥
 विभ्रती सुन्दरी साक्षात्स्वर्णयष्टिरिवादभुता ।
 सान्नवोद् क्रियतां मत्तो वयं युष्माभिरञ्जनाः ॥२५॥

१. सीताश्रीरामचन्द्रोभौ—रीवॉ । २. विधात्विकाम्—रीवॉ । ३. द्विर्बाहु—रीवॉ ।

व्रतेनानेन युष्माकं प्रसन्नाहं पुरःस्थिता ।
 यद्यन्मनसि दुष्प्राप्यमपि तद्वो ददाम्यहम् ॥२६॥
 इत्युक्त्वा सकला गोप्यः प्रेष्ठं संचिन्त्य तत्क्षणे ।
 यथाविरे वरं यस्मै व्रतमीदृक् प्रचक्रिरे ॥२७॥

गोप्य ऊचुः

त्वमाद्याः श्रीः सर्वकल्याणदात्री भवत्या यस्मै संप्रसीदस्यमोघे ।
 तत्र त्रिलोकेऽपि न दुर्लभं भवेद् यत्किञ्चनेष्ट हृदये चिन्तितं स्यात् ॥२८॥
 वयं श्रीमद्वशरथराजराजकुमारकेऽस्मिन् त्रैलोक्यसारे^१ ।
 आसक्तचित्ताः सततं कामवाणैः विलश्यामहे विप्रयोगेन चान्तः ॥२९॥
 स्नेहप्रसङ्गेन वियोगवह्निर्जर्वलत्यन्तर्द्विगुणो नोऽबलानाम् ।
 अन्तर्यामिन्यात्मना बुद्धिरूपा जानाति सर्वं भवती स्वेष्टदात्रि ॥३०॥
 तदस्मासु त्वं वरदे संप्रसीद यथा स्वेष्ट प्रियमेनं लभेम ।
 त्वमाराध्याखिललोकेष्टदात्री वरोऽस्माकं प्रिय एषोऽद्य भूयात् ॥३१॥
 इत्यादिपूर्वकं ताभिर्याच्चिते स्वप्रिये वरे ।
 उवाच सा महालक्ष्मीः स्मितद्योतितदिक्तटा ॥३२॥

महालक्ष्मीरुचाच

वितीर्णोऽयं मथा भूयाद् युष्माकं कामितो वरः ।
 नातः परं तद्विरहो भवतीनां भविष्यति ॥३३॥
 प्रेमवश्यः प्रभुरयं दुर्लभो योगिनामपि ।
 युष्माकमार्ति संवीक्ष्य स्वरूपं दास्यति स्त्रियः ॥३४॥
 मयानुमोदितश्चैव विशेषाद्वो व्रजस्त्रियः ।
 स्वरूपानन्ददानार्थं समर्थोऽद्य भविष्यति ॥३५॥
 इत्युक्त्वा जानकी देवी सर्वसु युवतीष्वलम् ।
 आविष्टा स्वांशभागेन सद्य एव तिरोऽभवत् ॥३६॥
 अथापरेद्युस्ताः सर्वाः स्नातुकामा व्रजस्त्रियः ।
 अवतेर्वस्त्रहीनाः सारवे विमलेऽम्भसि ॥३७॥

१. बषं श्रीमद्वशरथस्यपरा न राजस्य त्रैलोक्यसारे कुमारे—मधु०, बडो० ।

तदा स्वयं वरदराट् रामः कमललोचनः ।
 तत्र शीघ्रं समागम्य वस्त्राप्यादाय योषिताम् ॥३८॥
 द्राक्षीरभूमिमन्दारमाश्रोहातिकौतुकी ।
 स्वरूपं दर्शयन् स्त्रीणां कोटिकन्दर्पमोहनम् ॥३९॥
 सर्वास्ताः सलिलान्तःस्थाइचोरचोरं रमापतिम् ।
 विलोक्य स्मरसंक्षुब्धा ऊर्चुर्वचनमादरात् ॥४०॥

गोप्य ऊरुः

वयमार्ता माघमासस्य शीते प्रकम्पमानास्तव लक्ष्मीश दास्यः ।
 देहस्माकं वसनानि व्रजेश यानि प्रभो परिधाय त्वां व्रजामः ॥४१॥
 चिराय त्वद्विरहेणार्तवन्धो संतप्ताः स्म त्वामुपलभ्य चाद्य ।
 वयं कृतार्थाः स्याम तन्नाथ कुर्याः कृपावलोकं नित्यमस्मासु धेहि ॥४२॥
 त्वल्लब्धयेऽस्माभिरहो उपासिता तव प्रिया सापि चाभूत्प्रसन्ना ।
 वृत्तं वरं त्वत्स्वरूपं दुरापं कृपावशाददददत्युदारा ॥४३॥

श्रीराम उवाच

अहो व्रजाभीरकन्या वरोऽयं सुदुर्लभो दुर्घटश्चाप्यतीव ।
 मत्स्वामिन्या किञ्चतु यद्यो वितीर्णः सुखाय एवाभवदिन्दुमुख्यः ॥४४॥
 अस्त्यत्रैकं वचनीयं विमूढा यद्यूयमेवं स्नाथ नग्नाः सरथ्वाम् ।
 तेनाभवत्खण्डतं वो व्रतं वै नायंविधिः स्नानकर्मण्युदीर्णः ॥४५॥
 मयानुमोदितं त्वेतद्खण्डतमिहास्तु वः ।
 सर्वा भवन्त्यो गृह्णन्तु वासांसि बहिरागताः ॥४६॥
 ततः परस्परं बाला वीक्ष्य वक्राणि सत्रपम् ।
 जहसुर्युगपत् प्रीताः कथं कार्यमतः परम् ॥४७॥

बाला ऊरुः

धूर्तोऽसि धूर्तराजोऽसि देहि वासांसि साहसिन् ।
 पश्चात्ते दर्शयिष्यामो यदञ्जं द्रक्ष्यसि स्वयम् ॥४८॥

मध्या ऊरुः

कोऽसौ हास्यविधिस्त्वदीय उदितः सर्वा वयं त्वामहो
 पौष्णदर्मभिरानिबध्य सदने संस्थापयिष्यामहे ॥

माङ्गल्या यदि न स्तुति बहुविधां कृत्वा समुन्मोचये-
देवं तामपि संनिबध्य सहसास्माभिः प्रतीक्ष्यं बलम् ॥४९॥

प्रौढा ऊचुः

यहि त्वं मुरलीधर व्रजवने गाश्चारयन् स्वप्रियां
संस्मृत्य स्मरबाणविद्धृदयो मध्ये निकुञ्जं गतः ॥
तर्हि प्रेषितदूतिका परिकरो धत्से व्यथां यादृशी-
मस्मास्वप्यवधानतो नहि कथं त्वं तादृशों पश्यसि ॥५०॥

अन्या ऊचुः

त्वामार्तबन्धुं शरणं प्रपन्नाः किमार्तभीदृ॑ गिद्धगुणां लभन्ते ।
आनन्दसिन्धोरभितोत्सवस्य त्वदीयमेतद्वचनीयमेव ॥५१॥

त्वयि धृतहृदयानामीदृशोऽयं विपाकः
समजनि भुवने नो यद्वियोगाभिनितप्ताः ।
नयनसलिलपूरैः पल्वलान् पूरयन्तो
गुरुजनकृतखेदाः कं नु देशं व्रजामः ॥५२॥

दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवतो रूपमेतत्परार्द्धकन्दर्पसमूहजैत्रम् ।
दिवानिशं पीडिताः कामवाणैस्त्वदाप्यवश्याः^३ किमु कुर्मः सुखाब्दे ॥५३॥

अतस्त्वां शरणं यातास्त्वतस्वामिन्या कृतव्रताः ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कलितानन्यवृत्तयः ॥५४॥

भवान् वरदराढ् व्यक्तं पूरयास्मन्मनोरथम् ।
यथास्मराशुर्गीनित्यं न विध्येमहि सत्रपाः ॥५५॥

अपरा ऊचुः

सर्वत्र सर्वभावेषु सर्वदा सर्ववृत्तिभिः ।
त्वमेव स्फुरितोऽस्माकं परंब्रह्मैव भाससे ॥५६॥

अतस्त्वमेव नो दुःखं हरिष्यसि मनोहर ।
इत्याशया प्रपन्नास्त्वां कुरु त्वं च यथोचितम् ॥५७॥

१. °मीश = मथु०, बड़०० । २. मन्दाक्षवश्याः—मथु०, बड़०० ।

सर्वा ऊचुः

देहि नो राम वासांसि वैदग्रध्याकर नेदृशम् ।
 कर्तुमर्हसि यत्तोये कम्पेमहि विवाससः ॥५८॥
 कायेन मनसा वाचा यदि त्वामोश केवलम् ।
 प्रपन्नास्तर्हि कोऽयन्ते निबन्धो ही'निरासने ॥५९॥
 कान्तद्वृ^१ पुण्डरीकाक्ष्य प्राणेशस्य निजात्मनः ।
 परस्परं तु सुन्दर्यो ह्लीणीमहि न संशयः ॥६०॥

राम उवाच

यदि सर्वत्र मे स्फूर्तिर्भवतोनामभूत्तदा ।
 किं नु स्वपरभेदेन जिहेथाभीरदारिकाः ॥६१॥

रामा ऊचुः

अनोतिरेषा रघुनाथसूनो रति विना नग्नवधूविलोकनम् ।
 ततोऽर्पयाशेषनयास्बुराशे चोराणि नो वारिसकम्पवर्षणाम् ॥६२॥

राम उवाच

विवाससो यत्सलिलावगाहनं चकर्थ वामा व्रतसुक्षामदेहाः ।
 तदेतदज्ञानभवं भवत्यधं मदुक्तकर्माचरणाद्विनड्क्षयति ॥६३॥
 इतीरिताः सर्वविज्ञानकर्त्रा वाचामधीशेन तदाखिलात्मना ।
 निगृह्य गुह्यं निजपाणिपद्मैः सर्वा वहिःस्तोतस आययुः स्त्रियः ॥६४॥

राम उवाच

यथोदिताघनाशाय नत्वज्जलिभिरीश्वरम् ।
 गृहीतनिजवासांसि यथानन्दं व्रजस्त्रियः ॥६५॥
 ततस्तास्तत्पराधीनाः कृत्वा सर्वं प्रियोदितम् ।
 अवापुः स्वानि वासांसि यथेष्टु च तथा वरम् ॥६६॥
 सम्यक् प्रवच्छितास्तास्तु त्याजिताश्च त्रपाभरम् ।
 नर्मोपहसिताश्चैव यन्त्रपुत्तलिकायिताः ॥६७॥
 अङ्गान्याच्छाद्य ताः सर्वा वासोभिर्विविधैः पृथक् ।
 श्रीरामचरणन्यस्तनेत्रास्तस्थुः सुविस्मिताः ॥६८॥

१. हि—रीवाँ । २. °न्तद्वृः—मथु०, बड़० ।

तदाहितमनःप्राणदेहात्मेन्द्रियवृत्तयः ।
तदेकानन्यसर्वस्वा आसंक्षिच्चत्रापिता इव ॥६९॥
ता आह भगवान् रामः स्मयमान्^१ उदारधीः ।
कृतकृत्यार्थविषया इति विज्ञाय चेश्वरः^२ ॥७०॥

राम उवाच

मनोरथो वां विज्ञातो मत्स्वरूपैकगोचरः ।
स आराधितया देव्या पूर्वमेव समर्थितः ॥७१॥
न तदुक्ततमादर्थान्मदुक्तमतिरिच्यते ।
यतः सा मेऽखिलार्थानामधिपाद्यक्षरूपिणी ॥७२॥
तदाविष्टलया यूयं सर्वाः प्राप्तमनोरथाः ।
नो चेत्क्वान्याङ्गनासङ्ग एकपत्नीव्रतस्य मे ॥७३॥
किन्तु सर्वात्मभावेन ये मामेवमुपासते ।
मयेव न्यस्तसर्वार्था तानहं सततं वृणे ॥७४॥
न व्रतं नियतं कर्म न तपो नापि धारणा ।
न ज्ञानं नापि वैराग्यं मद्रूपानन्दलब्धये ॥७५॥
किन्तु मत्सेवनं प्रेमणा मदेकवशिताकरम् ।
तद्वान् लभेद्दुर्लभं यद्ब्रह्मशेषश्रियामपि ॥७६॥
प्रेमानन्दमयैर्भविर्मदाराधनतत्पराः ।
यूयं मां वश्यतां नीत्वा पूर्णकामाःस्थ योषितः ॥७७॥
कल्पान्ते यं चिरतरमेत्य मत्प्रसङ्गं
मद्रूपामृतरसलाभतृसिमत्यः ।
कालादेः शिरसि निधाय चात्मपादौ
मत्साधं ननु विहरिष्यथेन्दुमुख्यः ॥७८॥
इति तासां वरं दत्वा रामः कमललोचनः ।
जगाम सखिभिः साद्दं वने गोचारणोद्यतः ॥७९॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतोर्थयात्रायां
व्रजागमने अष्टाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२८॥

१. स्मयमाना—रीवाँ । २. राघवः—मथु०, बड्डो० ।

एकोनत्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः

सुकण्ठ उवाच

अथ रघुपतिवर्यः कोटिकन्दपंजैत्र—
 द्युतिमधुरिसिन्धुर्बन्धुरात्तराणाम्^१ ॥
 अधिगतवरदानः शारदीं वीक्ष्य राकां
 व्रजपुरवनिताभ्यः प्रेषयामास दूतीः ॥ १ ॥
 धीमती श्रीमती ज्येष्ठा श्रेष्ठा च मधुयूथिका^२ ।
 धूतिनी धारिणी धरा धीराधीरा धरा धृतिः ॥ २ ॥
 मधुहासा मधूली च मधुभाषा^३ च मोहिनी ।
 शोभिनी क्षोभिणीत्यादच्चा दूतिकाः शतशःप्रभोः ॥ ३ ॥
 गुणवर्णनचातुर्यवन्त्यो धैर्यविहारिकाः ।
 उत्कर्षख्यापनपराः पट्व्यः कमललोचनाः ॥ ४ ॥
 बहुवित्तव्ययोदारा बहुभीतिप्रदर्शिकाः ।
 विद्यमानेषु गुरुषु वाक्पाटवविधायिकाः ॥ ५ ॥
 नीतिविद्यासु निपुणा नानाशास्त्रविचक्षणाः ।
 नानाकोककलाभ्यासा दक्षिणाः प्रियवादिनीः ॥ ६ ॥
 विपञ्चीकलभाषिण्य ऋतुवर्णनदक्षिणाः ।
 वित्तापहारनिपुणा रतिसौख्यप्रबोधिका ॥ ७ ॥
 कुलभीतिनिवारिण्यः श्रीरामरतिबोधिकाः ।
 तारुण्यबलबोधिन्यो वयसः फलबोधिकाः ॥ ८ ॥
 एकमेव जगत्सारं^४ बोधयन्त्यो रुरिपतिम् ।
 नानावेषविधायिन्यः स्वजनन्नान्तिनाशिकाः ॥ ९ ॥

१. °रार्त्तिगोपीगणानाम्—रीवाँ । २. °पुष्पिका—मथु, बड़ो० । ३. °मासा—रीवाँ ।
 ४. एवमेव जगत्सर्व—रीवाँ ।

श्रीरामचन्द्रबिन्दस्य चन्द्रिका इव निर्गताः ।
 देशकालवयोऽवस्थाचित्तवाक्यप्रदर्शिकाः ॥१०॥
 याश्चान्या माधुरीकान्तिचातुरीप्रमुखाः प्रभोः ।
 नित्यमेवातिमोहिन्याः सहजाएव[याश्च]दूतिकाः ॥११॥
 माधुरी चैव कान्तिश्च चातुरी रूपरज्जिता ।
 सुषमा भारती प्रज्ञा नित्योत्साहा कलावती ॥१२॥
 ताः सर्वा प्रययुर्दूत्य आज्ञामादाय मूर्द्धभिः ।
 रामस्य लोकरामस्य गृहाणि व्रजवासिनाम् ॥१३॥
 सर्वतः प्रेषिता दूत्यो बालानां चित्ततोषिकाः ।
 एकां तु मुरलीं दूतीमगृह्णात्स्वकराम्बुजे ॥१४॥
 सर्वदूतीगणश्रेष्ठां ज्येष्ठां तु मतिमत्तमाम् ।
 प्रियः प्रस्थापयामास कृष्णां रामनिकेतने ॥१५॥
 तत्र कृष्णा व्रजे ज्येष्ठा वयसा च गुणैरपि ।
 कनिष्ठा तु ततो रामा सहजानन्दिनी तु या ॥१६॥
 कृष्णाख्या वल्लभेशस्य नवनीलमणिप्रभा ।
 सहजानन्दिनी साक्षाद् गौरी विद्युललताकृतिः ॥१७॥
 परस्परसपत्न्यौ ते ऐकान्त्यात्कृतसंगमम् ।
 प्रियं दृष्टवाथवा श्रुत्वा मानवत्यौ बभूवतुः ॥१८॥
 अतस्ते वल्लभे रामो वामदक्षिणपाश्वयोः ।
 गृहीत्वा समभावेन रमते स्वेच्छया प्रभुः ॥१९॥
 कृतेऽन्यथा तु न सुखं कदाचिदपि जायते ।
 श्रीनन्दनस्य यो भ्राता ज्येष्ठस्तुल्यवयोर्गुणः ॥२०॥
 तस्य पुत्री स्वयं कृष्णा प्राणेभ्योऽप्यतिवल्लभा ।
 ताभ्यां कर्तुं महारासं प्रभुरैच्छत्प्रमुद्धने ॥२१॥
 महाराकानिशं वीक्ष्य वरदानं च योषिताम् ।
 उभौ परिकरौ रामश्चक्रे एकान्तमण्डले ॥२२॥
 उभयोश्चैव या सख्यस्तथा दूत्यश्च चेटिकाः ।
 नित्यसिद्धाः स्त्रियो याश्च तथा साधनसिद्धिगाः ॥२३॥

अनुग्रहैकसिद्धाश्च देवानामङ्गनाश्च याः ।
 याश्च स्त्रीरूपतः प्राप्ता देवरूपा वराङ्गनाः ॥२४॥
 याश्च वेदत्रयऋचः प्राप्ताः स्त्रीवेशवेशिताः ।
 मुनयश्च प्रेमविद्वाः कृत्वा स्त्रीरूपमागताः ॥२५॥
 नरकिन्नरनागेन्द्रनगेन्द्राणां च याः स्त्रियः ।
 कुमार्यो मध्यवयसः प्रौढाश्चैव तु याः स्त्रियः ॥२६॥
 ऊढाश्चैव तथानूढा रामप्रेमवशीकृताः ।
 नानादेशोद्भूवाश्चैव कन्यकाः सुखितव्रजे ॥२७॥
 तासामानयनार्थाय प्रेषितास्तत्र दूतिकाः ।
 उद्धरिष्यति ताः सर्वाः प्रेमबद्धाः समागताः ॥२८॥
 लतारूपाश्च याः कान्ताः प्रमोदवनमध्यगाः ।
 ब्रह्मणो मानसाज्जाताः असंख्या एव संख्यया ॥२९॥
 पुरा क्षीरसमुद्राच्च लक्ष्म्या सह विनिःसृताः ।
 अजातपाणिग्रहणा अदृष्टरमणाननाः ॥३०॥
 तासां वयश्च रूपं च भाग्यं सौभाग्यमेव च ।
 कान्तित्वं कमनीयत्वं स्त्रीत्वं वा विधिनिर्मितम् ॥३१॥
 तत्सर्वं सफलीकर्तुं स्वरूपानन्ददानतः ।
 प्रभुरिच्छां यदा चक्रे समाहृतास्तदैव ताः ॥३२॥
 'मण्डलेशी महासिद्धा दाराः शाण्डिल्यशर्मणः ।
 लीलाशक्तिः प्रभोरेषा वितेने निजवैभवम् ॥३३॥
 लीलानुकूल्यमतनोत् सर्वभावेन भूपते ।
 अतो व्रजजनाः सर्वे तस्यां रात्रावसूषुपन् ॥३४॥
 येऽप्यप्रमत्तहृदया निशि जागरितव्रताः ।
 महाभोगबलोपेतास्तेऽपि निद्रायितास्तया ॥३५॥
 मायायवनिकां विश्वगिवस्तार्य समधिष्ठिताः ।
 ये च निद्रायिता लोके व्रजे रामस्य मायया ॥३६॥

ते नीता ब्रह्मणो लोके त्रिपाद्यत्र प्रतिष्ठितः ।
 सर्वानन्दगणस्थानमुत्तरोत्तरतोऽधिकम् ॥३७॥
 यस्मिन्नेवैकतां प्राप्य मात्रानन्दाः प्रतिष्ठिताः ।
 निधास्यति परे प्रेम्णि तत उद्धृत्य तानपि ॥३८॥
 अथ व्रजपुरं प्राप्तः श्रीमान् राघवनन्दनः ।
 गोचारणपरिश्रान्तः सायं न्यविशदालये ॥३९॥
 मात्रा माङ्गल्यया सम्यग् वीक्ष्य नीराजितः सुतः ।
 तत उद्वीतिः स्नातः प्राशितोऽन्नं चतुर्विधम् ॥४०॥
 स्वापितः कोमले तल्पे पादसंवाहनादिभिः ।
 तास्ताः कुर्वन् कथाः सुप्तः सर्वगोचारचेष्टितः ॥४१॥
 अथ राकान्तिशाकान्तकरैर्धवलिता भृशम् ।
 उत्फुल्लमलिलकामोदपूर्णा संवीक्ष्य सन्निशाम् ॥४२॥
 अगात् प्रमोदविपिनं प्रेमानन्दरसोदधिः ।
 अपश्यत् सर्वतो दृष्टां मङ्गलां मङ्गलाटवीम् ॥४३॥
 सरयूसमीरलहरीलुलब्रवमलिलकादलकलापमञ्जुलाम् ।
 सफुटमलिलकाकुसुमसंततस्त्रवन्मकरन्दतुन्दिलमिलिन्दमन्दिरम् ॥४४॥
 अरविन्दकाननपरागधोरणोस्मरसैन्यवाजिसुरधूलिपूरिताम् ।
 नवपूर्णचन्द्रकिरणारुणीकृतप्रतिपत्रशेभिसहकारवज्जुलाम् ॥४५॥
 कुमुदाटवीसुमविकाशमेद्वरामलचन्द्रिकास्मरयशःप्रपूरिताम् ।
 अमृतस्त्रुतिस्त्रपितनिश्चलवणन्राजहंसकुलकूजितान्तराम् ॥४६॥
 सफुटसप्तपर्णमधुगन्धमत्तदिग्गजदानपूर्णपटलीनिदानतां गता—
 मित्यसीममददोप्तिकारणमदनानपेक्षरतिकेलिबोधनाम् । ४७॥
 अथ तत्र सोमसवनाभिधे वटे परिभूतकल्पतरुमाधुरीभरे ।
 नवनीलमारकतपत्रमञ्जुले मणिरत्नपुष्पिणि सुधाभरस्त्रवे ॥४८॥
 गगनस्पृशि सफुरति शारदानिलप्रविलोलपर्णविटपायुतायते ।
 शतकोटिसंख्यरविचन्द्रमण्डलद्युतिभाजि शीतलतरस्फुरत्तले ॥४९॥
 मणिरत्नवेदिरुदयन्त्यलौकिकद्युतिमत्यवाङ्मनसगोचरायतिः ।
 रचिताक्षकोटिदलमध्यविस्फुरद्द्रुमकर्णिकाविकच्चपञ्चाकृतिः ॥५०॥

सर्वतन्त्ररहस्यं तं महायन्त्रं प्रतिष्ठितम् ।
 परब्रह्मार्चनस्थानं चिदानन्दमयं पदम् ॥५१॥
 कालमायागुणातोतं विधिनिर्मित्यगोचरम् ।
 अयं च धातुसंश्लेषमवाङ्मनसचेष्टितम् ॥५२॥
 असीमकल्याणगुणमशेषद्युतिभाजनम् ।
 चिदानन्दमयं पदं यद्वदन्ति मनोषिणः ॥५३॥
 तस्य प्रान्तेऽप्यवस्थातुं ब्रह्मशेषशिवश्रियः ।
 नार्हन्ति पारमैश्येऽपि किमुतान्ये दिवौकसः ॥५४॥
 तस्य मध्ये स्वयं स्थित्वा सहजानन्दनीसखः ।
 व्यराजत महाराजो महार्सिहासने यथा ॥५५॥
 कालकोटिसमापूर्णे मण्डले चन्द्रमा यथा ।
 मानसोत्फूलपद्मान्तर्महामधुकरो यथा ॥५६॥
 कोटिबिम्बमये बिम्बे साक्षाद्विनभणिर्यथा ।
 कोटिसिद्धिमये सिद्धासने योगीश्वरस्तथा ॥५७॥
 मणिनूपुरयुग्माढच्चविस्फुरत्पादपल्लवः ।
 यावकद्युतिसंदोहद्योतिपादाङ्गुलीणः ॥५८॥
 नानावर्णलसच्चीरनाट्यकक्ष' मनोहरः ।
 मणिकिञ्च्छिणिकाचारुमेखलादामसुन्दरः ॥५९॥
 पञ्चवर्णप्रसूनाद्यवनमालाविराजितः ।
 वैजयन्तीमिलन्मञ्जुमुवतादामश्रिंयाजितः ॥६०॥
 पञ्चवर्णमहारत्नदीर्घमालावैलम्बितः ।
 कौस्तुभाख्यमणिद्योतकोटीन्दुरविदीधितिः ॥६१॥
 विचित्रकञ्चुकश्रेष्ठकस्तूरीकुड्कुमाजितः ।
 रत्नाङ्गदलसद्वाहुरुद्वामकटकप्रभः ॥६२॥
 निर्णिकतमुकुराकारकपोलफलकद्युतिः ।
 नासाश्रीनिहितोत्तुङ्गगजमुक्ताफलच्छविः ॥६३॥

१. °नरकच्छ°—मथु० बड়ো০ । ২. °मालांस°—मथु० बড়ো০ ।

माधुर्यसिन्धुमध्यस्थमकराकारकुण्डलः ।
 तन्माणिक्यप्रभापूरच्छुरिता॑ लकधोरणिः ॥६४॥
 कस्तूरीपत्ररचितमध्यत्विङ्गदिव्यमौक्तिकः ।
 कस्तूरीतिलकोङ्गासिसद्रत्नतिलकालिकः ॥६५॥
 भालोच्चर्चानहितोत्तुङ्गमाणिक्योभयतोगते ।
 आकर्णलग्नविमलगजमुक्तालते वहन् ॥६६॥
 बिम्बाधरप्रभोद्रेकैरज्जिताशेषकाननः ।
 चन्द्रबिम्बचमत्कारिचकोराभविलोचनः ॥६७॥
 कोटीन्दुरविरत्नोप्तमहामुकुटरोचितः ।
 मुकुटाग्रततानेककेकिपिच्छावलोधरः ॥६८॥
 तत्संलग्नमहामञ्जुगुञ्जापुञ्जस्त्रजान्वितः ।
 सवङ्गिभूषणोद्योतनिरस्ततिमिरोदयः ॥६९॥
 सुधावर्षिनवोन्नस्त्रीविग्रहवलाहकः ।
 स्मितैः कुसुमिताः कुर्वन् केलिकुञ्जलताः शतम् ॥७०॥
 त्रिविधैर्नयनालोकैर्वनभूमीरुहां ततीः ।
 अनेकमणिमाणिक्यमयूखाङ्कुरमञ्जरीः ॥७१॥
 उङ्गावयन् युवापीनव्यायतोरःस्थलद्युतिः ।
 लावण्यस्यापि लावण्यं माधुर्यस्यापि माधुरी ॥७२॥
 सौभाग्यस्यापि सौभाग्यं श्रियोऽपि महतीं श्रियम् ।
 रूपस्यापि महद्रूपं भूषणामपि भूषणम् ॥७३॥
 स्वैरेव सहजैरङ्गमहोभिर्महिमाजितैः ।
 मुण्णन् उष्मरुचेरिन्दोरपि मुण्णन् रुचां मदम् ॥७४॥
 अशेषभुवनोद्वीप्तः शुड्गारजयदीपकः ।
 गोपीदृष्टिचकोराणामानन्दायैकचन्द्रमाः ॥७५॥
 वियोगनैशतिमिरं क्षपयन्निव भास्करः ।
 कलासमूहविश्रामधामदर्शितचेष्टितः ॥७६॥

१. °द्योतिता°—रीवाँ । २. °प्रभोत्कार°—रीवाँ ।

विनिबद्धां कटितटादादाय मुरलीमसौ ।
पाणिभ्यामङ्गुलीयांशुसाङ्गुलिभ्यामनेकधा ॥७७॥

मधुराधे च विन्यस्य पूरयन्मुखजैः स्वरैः ।
विलोलपल्लवाभाभी रन्ध्रानङ्गुलिभिः स्पृशन् ॥७८॥

वामबाहुलसद्वामकपोलफलकाञ्चितः ।
भूयो मुरलिकामर्शकिञ्चन्मुकुलिताननः ॥७९॥

दक्षिणेन पदाक्षिप्तवामपादस्त्रिभञ्ज्ञभृत् ।
अनञ्ज्ञकोटिसौन्दर्यविजित्वरसमुद्यमः ॥८०॥

जगौ जगन्मोहनकर्मदीक्षितां शृङ्गारवापीं कमलालिङ्गङ्कृताम् ।
लीलासुधासागरराजहंसिकानिवाणिनीं कोमलकाकलीमसौ ॥८१॥

तन्नादास्वादसंजातकर्मणां तरसागमाः ।
प्रमोदवनगास्तूष्णीमभवन् पशुपक्षिणः ॥८२॥

आविश्य मञ्जला देवी सकलां प्रमुदाटवीम् ।
अपिब्राममुरलीपीथूषरसधोरणीम् ॥८३॥

प्रमुद्वन्नलतावृक्षविटपान्तरपातिनी ।
वृष्टिः सुधासोकराणामदृश्यत समन्ततः ॥८४॥

रससंपद्वासनाभिरवासितहृदोऽप्यलम् ।
ईयुः शुष्कश्रोत्रियाद्या रसिकत्वं तदा क्षणे ॥८५॥

प्रेमानन्दरसाभिन्नशब्दाद्वैतमयं जगत् ।
तस्मिन् क्षणे समभवद्रामवंशीनिनादने ॥८६॥

द्वापरान्ते तथा कृष्णः कर्ता वृन्दावनेष्वयम् ।
अथैव भगवान् रामश्चकार मुरलीध्वनिम् ॥८७॥

प्रमुद्वने सर्वसंपत्समृद्धिसमुदायिनि ।
नादूश्यत तरुः कश्चिच्छुष्कपत्रोपसेवितः ॥८८॥

तदाकर्ण्य व्रजे वामा मुरलीस्वररज्जितम् ।
प्रेमानन्दपयोराशौ त्यमजज्ञाशिरःशिखम् ॥८९॥

उन्मज्योन्मज्य मज्जन्ति तदा स्मर॑ महोदधौ ।
 वक्षोजतुम्बिकायुग्मसवलम्ब्यापि सादरम् ॥१०॥

ज्वलन्नपि हृदि स्मेरस्तासां विरहपावकः ।
 अलिप्यत विशेषेण स्नेहेन द्विगुणीकृतः ॥११॥

अथ प्राणप्रियप्रेष्ठसंयोगस्पृहया ततः ।
 उत्तेरुर्वंजवामाक्ष्यो रागसागरपाथसः ॥१२॥

त्यक्त्वा व्रजपुरं सर्वाः प्रतस्थुः प्रियसंनिधौ ।
 नगैरिव तरङ्गिण्यो गुरुभिर्नापि विद्धिनताः ॥१३॥

रणच्चरणमञ्जीरैश्चटुकाङ्गुलिभूषणैः ।
 माणिक्यकिञ्च्छिणीशालिमेखलादामभिस्तथा ॥१४॥

वलयानां कङ्कणानां समूहर्गतिचञ्चलैः ।
 मणिहारैश्चन्द्रहारैरन्योन्यवलनोदधुरैः ॥१५॥

सुवर्णरत्नताटञ्चैः शाटोपटकदम्बकैः ।
 शब्दायमानैः परितः कुञ्जवीथीरबोधयन् ॥१६॥

मुखेन्दुभिश्चकोरीणां केशपाशैश्च केकिनाम् ।
 नूपुरैः कलहंसानां करिणां गतिविभ्रमैः ॥१७॥

काञ्चोकलापैरलिनां मध्यैः केसरिणां तथा ।
 कण्ठनादैः कोकिलानां चातकानां तनुत्विषा ॥१८॥

कुचयुग्मैश्च कोकीनां भोगिनां रोमराजिभिः ।
 व्याहारैः शुकवर्याणां रुद्धन्त्यः कानने गतिम् ॥१९॥

आननैश्चक्रवाकानां मध्येन करिणां तथा ।
 कचैः काकोदराणां च चातकानां मुखत्विषा ॥२०॥

शुकानां करभूषास्थवैदूर्यमणिभिस्तथा ।
 मध्येमार्गं च संप्राप्ताः सृजन्त्यः सुमहङ्गयम् ॥२१॥

मर्दयन्त्यः पदैर्भोगान् विषफूत्कारभीषणान् ।
 हरन्त्यस्तिमिरस्तोमं कूजयन्त्यो वनस्थलीः ॥२२॥

१. °न्मज्य वामां यो मज्जन्ति स्मर°—मथु०, बड़० । २. मणिहारैरथान्यो-
 न्यसंमर्दबलमुदधुरैः—रीव० ।

पूजयन्त्यः पदास्भोजैः प्रमोदवनभूतलम् ।
 पूरयन्त्यः सौरभौघैः सहजैः काननावलीम्^१ ॥१०३॥
 इन्दीवरमयं लोलनेत्रैः शुञ्जाररोचकैः ।
 चन्द्रबिम्बमयं चारुमुखमण्डलकोटिभिः ॥१०४॥
 राजहंसमयं मन्दववणत्पादाब्जनूपुरैः ।
 कचैः केकिमयं चैव देहकान्त्या तडिन्मयम् ॥१०५॥
 फुल्लचास्पेयकमयं समन्ताच्चन्द्रिकामयम् ।
 स्वर्णद्रवमयं चैव कुर्वन्त्यः सर्वतो वनम् ॥१०६॥
 प्राप्तास्ताः सकला गोप्यः सहजानन्दनीषतिम् ।
 यद्वत्सुधातरञ्जिष्यः सुगम्भीरसुधास्वुधिम् ॥१०७॥
 श्रीरामदर्शनानन्दनिर्वृत्ता हृष्टचेतसः^२ ।
 मध्ये प्रमोदविपिनं विरेजुर्वज्रयोषितः ॥१०८॥
 तं^३ वैष्टयित्वा रमणं सहजानन्दनीवरम्^४ ।
 स्थितास्तमालप्रवरं सुवर्णलतिका इव ॥१०९॥
 अनुजग्राह ताः सर्वाः प्रियस्त्रैलोक्यसुन्दरः ।
 पीयूषवर्षणामन्दहासेनोद्दीपयन् दिशः ॥११०॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्ड-संवादे दशरथतीर्थयात्रायामादि-
 व्रजागमने एकोनन्त्रिशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२९॥

---

१. °वलीः—रीवाँ । २. श्रीरामचन्द्रवदनचन्द्रदर्शननिर्वृत्ताः—मथु०, बड़० ।
 ३. ता—मथु० बड़० । ४. °वशम्—मथु० बड़० ।

त्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः

सुकण्ठ उवाच

उवाच ताः स्मितज्योत्सनाधूतविश्लेषतापिकाः ।
वक्रोवितकवितावेधाः श्रीरामो मोदयन्मनः ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच

अहो हि साहसं स्त्रीणां भीरुणां दृष्टमद्भुतम् ।
यद्यूर्यं त्यक्तसर्वस्वा गोकुलान्मासुपागताः ॥ २ ॥
स तादृक्षः पन्था लुलितरसनाभीमभुजगी-
सहस्रैराकीर्णस्तिमिरपटलीभीषणतरः ।
अतिक्रान्तः कान्ताः कथमिव तदप्यस्तु कुलजा
रसज्ञा दुर्वचां विषजलनिधिर्नैव सुतरः ॥ ३ ॥
अनैकान्त्यं याताः कथमिव वतागारपतिभि-
र्यतो दासोदासद्रविणसुतसंबन्धकुशलम् ॥ .
इतीदं युष्माकं क इव पुरुषः शंसतु गुणान्
समाख्यातुं यत्राहमपि लघुशक्तिः समभवम् ॥ ४ ॥
इदानीमप्यस्त्वक्षतकुलकथानां किमपि वः
कुलं वोहुं कालो व्रजत निगमान् पालयत भोः ॥
मृहतं तु स्थित्वा मम सविध आभीरदयिताः
गुणैर्भुवता दोषान्तरिततनवो भास्यथ भुवि ॥ ५ ॥
कुलं शीलं दाक्ष्यं स्वजनविभवो गौरवगुणाः
स्वरूपाद्या मां वै वशयितुमलं नैव जगति ॥
परं त्वेकं प्रेम प्रभवति वशीकारविधये
ममात्यन्तक्षेमप्रवितरणदक्षस्य सुदृशः ॥ ६ ॥
तदेतेन प्रेमणा सहजरमणीयेन सुदृशो
वशोऽहं युष्माकं कथयत भयं किंतु करवै
तथा कार्यं किन्तु प्रसरति कलञ्ज्ञो न च यथा
कुलं वा नो भज्येन्न च भवति लज्जापगमनम् ॥ ७ ॥

अतो वो मद्वीक्ष्यावधिरयमजस्तं विलसतु
 प्रिया: प्रेमाक्षेमाकर इति विमृश्यैव मनसि ॥
 व्रजन्तु स्वस्थानं न पुनरिह मत्पाश्वविषये
 चिराय स्थातव्यं तदिदमपि बुध्या विमृशत ॥ ८ ॥
 राकाहिमकरद्योतद्योतितां' रजनीमिमाम् ।
 वीक्ष्यापसर्पततमां परपूरुषपाश्वर्वतः ॥ ९ ॥
 स्त्रीणां हि निर्मितो धर्मो विधिनायं सनातनः ।
 न वै यत् परपुंयोगप्रशंसा व्वचिदोक्ष्यते ॥ १० ॥
 तदा वः प्रमदाः सत्यं मया दत्तो महान् वरः ।
 भोगः स्वर्गापवर्गेषु यदिष्टं तत्तु गृह्णताम् ॥ ११ ॥
 अहं राम इति ख्यातो रामास्त्रभुवने नृणाम् ।
 अकृष्टैः कर्मभिर्नूनं रमयामि यतो मनः ॥ १२ ॥
 न मदाचरितं कश्चिद् विगातुं क्षमते जनः ।
 येन स्वस्यैव दोषेण तथा कुर्वन्नधो व्रजेत् ॥ १३ ॥
 एका च मे सहचरी सहजानन्दिनी प्रिया ।
 तया निर्दिष्टविषये ममात्यावश्यकी कृतिः ॥ १४ ॥
 नूनं गच्छत सद्ग्रार्या न च स्थातुमिहोचिताः ।
 ध्वलं वः कुलं नो वा तदङ्गयितुमर्हथ ॥ १५ ॥
 अहमात्मात्मनां वामा यदि प्रियतमोऽस्मि वः ।
 जने स्वपतिरूपे तन्निःशङ्कं रमत स्त्रियः ॥ १६ ॥
 असाधारणता वा चेन्मयि युष्माभिरोक्षिता ।
 तर्ह्यनेनैव रूपेण सदा भावयताबलाः ॥ १७ ॥
 अतिमात्रमुदीक्ष्यापि रूपं मम मृगेक्षणाः ।
 विहाय कामनां बाधां सुखं वर्तम्बमङ्गनाः ॥ १८ ॥
 जानामि मत्प्रणयिनामहं दुःखमर्यं तमः ।
 तन्निरासाय सततं मुखचन्द्रं प्रदर्शये ॥ १९ ॥

श्रुत्वा श्रोत्रपुटैश्चिरं रसनया संकीर्तनैश्चेतसा
ध्यानैः संपरिपाकमृच्छति मम प्रेषणा प्रमेयातिगे ।
संप्राप्नोति ततश्च दर्शनसुखं जीवश्चिराद् दुर्लभं
तन्मात्रेण कृतार्थतामुपगतो नान्यत्र कुर्यात् स्पृहाम् ॥२०॥

अथ यान्यपतिस्पृहा स्त्रिया भुवने सा तु विनिन्दिता बुधैः ।
इति चेतसि संविमृश्य वः स्वपतिः सेव्यतमः परः पुमान् ॥२१॥
कल्याणमेष्यथ यथोदितधर्मकृत्याः संत्यागतो मुदमवाप्यथ नो तदर्हः^१ ।
लोकोत्तरामितगुणप्रकरास्पदानामेतावतालभुपदेशनिदेशनेन ॥२२॥

इति वो धर्मसर्वस्वं मया निगदितं मुहुः ।
सावधानतया ज्ञात्वा करिष्यथ यथोचितम् ॥२३॥
इति श्रुत्वा प्रभोर्वक्यं सर्वास्ता व्रजयोषितः ।
गिरा निवर्तनं बुद्ध्या बभूवुः परमाकुलाः ॥२४॥
त्यक्तः साहजिको धर्मो यस्यार्थं लोक एव च ।
स चेत्यजेत् कमधुना शरणं याम पूरुषम् ॥२५॥

इत्थं विमृश्य सकलोद्यमसंघसारवैतथ्यसंजननजातमहार्तमग्नाः ॥
सद्यो विनष्टनिखिलाशतया विवर्णन्यज्ज्ञनमुखा अतनुतापनिपातदेहाः ॥२६॥
दावाग्निशोलननितान्तमहोष्णवातसंपत्तिभिः सुपुरुषश्वसनैः स्पृशन्त्यः ।
बिस्बोष्टमात्तसुषमान्तरतापताम्यचिच्चत्ताः सुनिःसहतनूद्वहनः प्रसक्ताः ॥२७

एवं व्रुवीत^२ कथमेष न इष्टसंगः
प्राणप्रियः सखिवरः सुहृदात्मभूतः ।
इत्थं विचिन्त्य मुहुराहितशोकमड्ग्रि-
जाड्गुष्टकोणकुटिला लिलिखुर्धरित्रीम् ॥२८॥

यच्चिन्तया किमपि नीतसमस्तयामाः
कामान्धकारपिहिताखिलबोधमार्गाः ।
तस्मिन् पराड्मुखतया वदतीदमेवं
शून्याशयाः सकलगोपसुता बभूवुः ॥२९॥

१. गन्ता मुदं प्राप्यथ नो तदार्ह—रीवाँ । २. ब्रवीति—रीवाँ ।

ऊचुः स्वरमणं सर्वा रामं कमललोचनम् ।

ज्ञात्वा पुरुषधौरेयं दुःखसंतारदायकम् ॥३०॥

यन्नो निदेशयसि वीरवरार्तिहर्तः स्निग्धास्त्वदेकविषयव्रतबन्धनद्वाः ।

बद्धाशयास्त्वयि चिरात्पुरुषप्रकाण्डे तत्ते विर्गहिततमं समुदारपाणे ॥३१॥

यदस्माभिः परित्यज्य त्वत्पादाब्जद्वयेऽपितम् ।

तच्चेतसापि न वयं प्रक्षयामो धर्मकोविद ॥३२॥

अपि या लौकिकी प्रोतिस्तस्या अपि जगत्प्रिय ।

त्वामेवास्पदमालोच्य प्रपन्नाः शरणं हरे ॥३३॥

ये त्वां विहाय सुहृदं परात्मानं परायणम् ।

इतरत्र हृदा रक्तास्ते जनाः स्म वयं न च ॥३४॥

यन्मूलमानन्दकदम्बकस्य विहाय यत्तुच्छमशेषमेव ।

यस्यांशतश्च स्पृहणीयमेव तमेव देवं स्म गतिं प्रपन्नाः ॥३५॥

त्यत्कवापि दूरं स भवान् गतिर्नः सर्तिकङ्करीः स्वप्रणयानुविद्वाः ।

नित्यप्रपन्नाखिलपालनोत्थं प्राणं विहास्यत्यखिलान्तरात्मन् ॥३६॥

अथो इमाः स्वप्रणयागता नः कैङ्कर्यकर्मोद्यमनैकनिष्ठाः ।

आर्ता विशेषादवतो वतोच्चर्यशस्तवातीव भवेद्बलिष्ठम् ॥३७॥

इत्यन्योन्यं नर्मसूवतैर्मनोज्ञैराभाष्य गोप्यः स च गोकुलेन्दुः ।

रेमुनिकुञ्जेषु कलाविशिष्टैः केलिप्रकारैः प्रणयप्रसवतैः ॥३८॥

अनन्यधिषणा ज्ञात्वा कायेन मनसा गिरा ।

रामाः सभगवद्रामोऽदधद्वेषं मनोहरम् ॥३९॥

यावतीलौकिकीः क्रीडाः कामिनीनां च कामिनः ।

ताः सर्वा अभवंस्तत्र शृङ्गारपरिपोषिकाः ॥४०॥

विलोचनैर्निर्निमेषैरीक्ष्यमाणः प्रियाननम् ।

विसस्मर्हविरहजं तापं ता व्रजयोषितः ॥४१॥

समवर्धतमाधुर्यसागरः सहजापते ।

सकामनेव चात्मानं दर्शयन् व्रजसुभ्रुवाम् ॥४२॥

पूरयामास स प्रेयान् कामकेलिरसस्पृहाम् ।

तासां वदनपद्मानि चञ्चरीक इव प्रियः ॥४३॥

अपि बद्रूप माधुर्यम करन्दर सग्रहः ।
 कपोलयोश्चिकुकथोरधरे नेत्रयोः पृथक् ॥४४॥
 अचुम्बदानन्दनिधिर्धन्या आभीरकन्यकाः ।
 आलङ्गन्त्यो मुमुदिरे लताः कल्पतरुं यथा ॥४५॥
 श्रीरामस्याङ्गसंपर्शदानन्दामृतसागरे ।
 ममज्जुः सकला वामा अद्वैत्मीलितलोचनाः ॥४६॥
 एव मानन्दिताः कान्ताः प्रियेणामृतकेलिनीः ।
 यथान्योन्यं जहुः क्लेशं सापत्न्यामर्षसंभवम् ॥४७॥

विरेजिरे विविधविलासशालिनीः प्रियाङ्कगा व्रजवरवामलोचनाः ।
 लसत्सुधाजलधरमध्यसंगता यथादभुतास्तडित उदित्वरा त्विषः ॥४८॥
 प्रियस्य पाणिद्वितयेन योषितो निजं समायोज्य करद्वयं पुरः ।
 श्रमन्त्य आसादितकेलिसंभ्रमा बभुर्यथास्रैश्चपलाः सुलालिताः ॥४९॥
 क्षीडत्य उच्चर्वदयितस्थ संगमे व्रजाङ्गनाः प्रेममनोभवेरिताः ।
 मञ्जीरनादेन निकुञ्जवीथिका उद्घोषयामासु रिवात्तजागराः ॥५०॥
 ताः कुञ्जमन्दारलताकदम्बकाद्विकासिपुष्पाण्यवचीय योषितः ।
 विभूषयामासु रनञ्जनित्वरं प्रत्यञ्जनानन्दितमात्मनः प्रियम् ॥५१॥
 उषणीषकञ्चुकपटीकटिबन्धनाद्यैः प्रेष्यैर्थोचितमशेषवपुः स्थलेषु ।
 संभूषितः प्रियतमो विबभौ^१ विशेषान्मूर्तो वसन्त इव पुष्पमयः सुगन्धिः ॥५२॥
 राकानिशाकरकरप्रकरोज्जवलायां रात्रौ कृतातिशयितस्मरकेलिरेषः ।
 पुष्पावतंसकलितः शुशुभे शुभाङ्कच्छत्रं वहन्निव मनोभव एकराज्यः ॥५३॥
 प्रियोऽपि भूषयामास प्रेमवश्यमना वधूः ।
 अपचीय प्रसूनानि लताभ्यो ललितानि सः ॥५४॥
 पादाङ्गुल्याभरणरसनादाममञ्जीरहार—
 स्त्रकृताटञ्जाङ्गदवलयिता कञ्जणोत्तंसकाद्यैः ।
 प्रत्यञ्जनं ताः किमपि रचनावद्विराकल्पवृन्दै—
 राभूष्यासौ सपदि कृतवान् कुञ्जसंफुल्लमल्लीः ॥५५॥

१. विभवैः—रीवौ ।

लतिकाभूरुहांश्चैव विपुष्णीकृत्य कामुकः ।
कामिनीः पुष्पिताश्चक्रे चित्रं प्रेमणो गुणादच्यता ॥५६॥

अन्योन्यालापसंदर्शनवलनमुखासवितदृक्चुम्बनाद्यैः
जातः केलिप्रकर्षो मदनमदमनुज्जृम्भितानां प्रियाणाम्^१
येन प्राग्भूरिभुक्तौ विरहभवसमुत्तापसंदोह आसां
प्रत्यस्तो वल्लरीणामिव घनसमये ग्रीष्मकालीन ऊष्मा ॥५७॥
ददान आनन्दमभेय^२मन्तः कुर्वाण उच्चर्विविधाः सुकेलीः ।
ततोऽपि न श्रान्तिलवं प्रयातो मेने स ताभिः पुरुषप्रकाण्डः ॥५८॥
यावन्तो वै कामशास्त्रे प्रकाराः केलीनां ते तत्क्षणे प्राद्वुरासुः ।
माधुर्याद्यधौ चातुरीपुञ्जपात्रे तस्मिन् क्रीडत्यज्ञनामौलिरत्नैः ॥५९॥
चन्द्रश्चान्द्रीचन्द्रिकाचन्दनद्रुस्पर्शो वायुर्मन्त्लिकानां विकासाः ।
उद्वेलन्तः सारवाम्भस्तरज्ञा जातोल्लासाः कैरवाणां कलापाः ॥६०॥
एकैकस्य श्रीर्महत्याविरासीत् कालस्याज्ञामाधिदैवस्य लब्ध्वा ।
सर्वस्येशो सर्वसंपन्निधाने तस्मिन् कुर्वत्यात्मवर्गेण केलीम् ॥६१॥

एवं तास्तेन कान्तेन रमाणा रमान्विताः ।
रूपसौभाग्यवर्गेण पूर्णा आसन् मृगीदृशः ॥६२॥
ततश्च भगवान् रामः प्रिया सौभाग्यरच्छितः ।
दिदर्शयिषुरासान्तः क्रीडन्नेव तिरोदधौ ॥६३॥

कस्याश्चिद्भुजसंपुटवर्ती,	कस्याश्चित्करसवत्कराब्जः ।
कस्याश्चित्प्रिय उरसि शयानः	कस्याश्चित्सविधस्थित एव ॥६४॥
कस्याश्चन्मुखचुम्बनलग्नः	कस्याश्चित्परिरम्भनिमग्नः ।
कस्याश्चददर्शनरससवतः	कस्याश्चद्वचनामृतरक्तः ॥६५॥
कस्याश्चित्कच्चगुम्फनकारी	कस्याश्चन्मुखदर्पणधारी ।
कस्याश्चच्चन्दनरसरञ्जी	कस्याश्चित्पद्यावकसंगी ॥६६॥
कस्याश्चन्मधुरोदकपायी	कस्याश्चत्ताम्बूलकदायी ।
कस्याश्चित्कञ्चुकपरिधायी	कस्याश्चन्मणिहारनिधायी ॥६७॥

१. वधूनाम्—मथु० बड़० । २. °ममन्द°—मथु०, बड़० ।

कस्याश्चिद् बहुनुनयं भाषी कस्याश्चित्कुमुमस्वग्भूषी ।
 कस्याश्चिद्गजनैः श्रमनाशी कस्याश्चित्पदसंवाहनकृत् ॥६८॥
 कस्याश्चिद्रशनागुणभज्जो कस्याश्चित्परिचरणव्यज्जो ।
 कस्याश्चिन्निविडस्तनगज्जो कस्याश्चिदवलोकनरज्जो ॥६९॥
 कस्याश्चिद्विरचितगुणगानः कस्याश्चिन्निमितपरिधानः ।
 कस्याश्चित्परतोऽजिततानः कस्याश्चित्कृतभूषणदानः ॥७०॥

क्यापि च सह रतिकेलं कुर्वन् क्यापि चाक्षैर्निभूतं क्रीडन् ।
 क्यापि सह कुसुमान्यवच्चिन्वन् क्यापि सह परिहासं तन्वन् ॥७१॥
 क्यापि हेलित इति परितप्यन् क्यापि संक्षेलित इति लुभ्यन् ।
 क्यापि मोहित इति संकुभ्यन् क्यापि संस्तोभित इति मुह्यन् ॥७२॥
 कामपि वक्षसि रहसि दधानः कामपि सस्मितमालपमानः ।
 कामपि मानान्मोचयमानः कामपि हृदये शोचयमानः ॥७३॥
 कामपि रूपमदादवगणितः कामपि किञ्चित्परुषं भणितः ।
 क्यापि खलु ताडितोऽजहनितः कथाप्युदस्तः पदयोः पतितः ॥७४॥

इत्थं सौभाग्यमत्ताभिः स्वेशः प्राकृतवन्मतः ।
 ताभ्यः प्रियायाः सौभाग्यमभिव्यक्तुं तिरोदधे ॥७५॥
 पश्यन्त्य एव सद्यस्तमपश्यन्त्यः सुलोचनाः ।
 विस्मिता इव ता जाता विरहोत्सविग्रहाः ॥७६॥
 इतो भविष्यति प्रेयानितः खलु भविष्यति ।
 इतो भविष्यति क्रीडन्नित्याशापाशकैश्चित्ताः ॥७७॥

पदोच्चैर्मानिशब्देन नादातप्रत्युत्तरं प्रियः ।
 तदा गवेषयामासुर्वनादेत्य वनान्तरम् ॥७८॥
 बभ्रमुर्विपिने वामा विचिन्वन्त्यो विशेषतः ।
 प्रतिकुञ्जं द्रुमतलं प्रियान्वेषणकातराः ॥७९॥
 वृक्षान् लतास्तथागुलमान् भ्रमरीश्चैव कोकिलान् ।
 पद्मानि सरसीश्चैव राजहंसान् तदञ्जनाः ॥८०॥

वनानि खं मरुत्वन्तं तेजस्तोमं वसुन्धराः ।
 पृच्छन्त्यः परितः कान्तं मृगयन्त्योऽपि गोपिकाः ॥८१॥
 न लेभिरे यदा स्वेष्टं सखायं सुहृदं च तम् ।
 आत्मनः प्राणदयितं तदा स्तोतुं प्रचक्रमुः ॥८२॥

जय जय जय पारेपराद्दं पञ्चशरावतारिन् निरवधिमधुरिमोद्रेक-
 वशीकृतत्रिभुवनजनमानसमहामहोमहिममनोमोहन मानिनोमाननिरासन
 भ्रूशरासनप्रयुक्तलोचनविशिखनिर्भन्नमनस्वितमुकुलजावधूमनोधैर्यं कठिन-
 तरसंनाह परस्तादकाण्डविरहवेदनासंवद्वन्वदनावलोकलज्जावतीलोचन-
 लज्जालवलोपन लावण्यभवन' मधुराधरसुधारससंदोहसुहितसमुद्दृम-
 दुवंशजधृतानेकविवरवंशिकाकलितकलकाकलीकलाकुलितारिबलकुलका -
 मिनीकलापललितमुखचन्द्र मञ्जुलस्मितलवकवलिताबलाजनहृदयमहो-
 दार दयासिन्धो दीनजनैकबन्धो^२ निजचरणकमलपरागपूरपरिपूतप्रमोद-
 वनवसुधाविलुण्ठदनेकगीवणिवरवितीर्णविपुलाभय प्रभो ॥८३॥

सकलगुणग्रामभिराम सुभगाभीरकुलजलधिविवर्द्धनकुमुदबन्धो
 मुदिताखिलजनलोचनचकोर परमानन्दसुधाधारासारनवाम्बुवाह प्रियतम
 प्राणजीवन स्वेष्टसुहृत् सखे सकलमङ्गलालय माङ्गल्यालय नीलमणे
 जगज्जनदुःखजालमहातमोभिदज्जागरूक श्रीविग्रह नमस्तव शरणागत-
 जनतावनगृहीतव्रताभ्यां स्वभावारुणाभ्यां चरणाभ्याम् ॥८४॥

अपि च पूर्वमेव रक्षिताः सम समस्तव्रजजनैः सह कुपितेन्द्रनिर्मुक्त-
 प्रलयपयोधरप्रबलशंबरासारसहाशनिसंपातभीत्यकाण्डज्वलदुज्ज्वलज्वला-
 जालजटिलशुष्काटवीहुताशमहाहिंगरसंचारजमहाविपदादिमहद्विपद्मचः
 परमदारुणाच्च निजविप्रयोगसमुद्भवप्रलयकालानलात् किं पुनरपि वित-
 नोषि तादृशमेव निजान्तर्द्धि^३विवर्द्धमानमतिदुःसहमनलं वियोग-
 नामानम् ॥८५॥

१. लावण्यमधुरा'^१—रीवाँ ।   २. निजजनैकबन्धो—इत्यधिकं—रीवाँ ।
 ३. °न्तर्हित—मथु० बडो० ।

अपण्यदास्यश्चैवं तव संयोगपरमाह्लादभरेण विस्मृतात्मस्वरूपास्त्व-
यैव लोकोत्तरनिरवधिसंपदालयेन वितीर्णपरमतमभदःसौभाग्यमासादित-
वत्यो मदाविष्टमानसाः स्म जाताः तदेव निदानमीदृगग्वेषण्याप्यलब्ध-
मधुरमन्दहासोन्मीलितप्रभोदमहोदारमुखचन्द्रावलोकस्य तव विरह-
विततवेदनार्णवस्य ॥८६॥

अहो निःसीमतपःसंकलनतत्पराणां मुनीनामप्यन्तःकरण एव
स्वात्मानं प्रकाशयसि न वा कव पुनरीश सकलकामफलभोगभोजयित्री-
भिरिह केलिभिः परमकल्याणगुणप्रसूनभरभाजनत्रिभुवनसभाजन-
गोचररोचमानस्वरूपानन्ददानम् ॥८७॥

तद्यथा भूतपूर्वमेव करुणारसकलितं भनः कुर्वन्निजानन्यसामान्य-
महौदार्यगाम्भीर्याद्यखिलस्वरूपानुबन्धितो गुणान् विमृशन् संलापयेथाः^१
परमावद्यशतमलीमसतमानपि निजविप्रयोगानलदन्दह्यमानमानसान्
प्रणयमाधुरीपरीपाक^२प्रकटितस्वसौभाग्यमदानपि स्वजनान् न खलु
महाराजोऽप्यथिनामौचितीं चेतसि निधाय वितरति तद्योग्यताधिकतर-
मर्थं समर्थोऽसि च त्वमेवास्य निजमुखानवलोकनमहादारुणदारिद्रच-
संहरणे ॥८८॥

अहो कठिनतास्य हृदयदुराशयस्य यत् क्षणमपि शरत्समुदितसंपूर्ण-
तुषारकरकोटिपराभवोद्भुरत्वन्मुखचन्द्रचन्द्रिकाचमनविधुरेऽपि लोचन-
चकोरद्वयेऽचिराच्छतधाविदीर्यामन्दमलयानिललहरीभिरुहोय त्वच्चरण^३
कमलपरागसराग^४महीरजः कणैर्नैव मिलति त्वदुरःस्थलमण्डलमहामधुर-
मालोचितप्रसूनप्रसवसौभाग्यभाजनवनलता भूत्वा प्ररोद्धुमपेक्षतेषां ॥८९॥

अये मनसिजमदहरणमहोद्भुरमाधुरीमहाम्बुराशे सहजसौभाग्यभाग्य-
भासितप्रभाषितभालपद्मप्रकटितमहोदय मोदयतमां^५त्वत्संगैककृतार्थता-
जुष इदानीमिहावस्थातुं^६ निःसहान् प्राणान् ॥९०॥

-
१. रसं पालयेथाः—रीबाँ । २. प्रणयमाधुरीपाक—रीबाँ, प्रणयपरीपाक—
मथु० बड़ो० । ३. तव चरण—मथु० बड़ो० । ४. परागमही—रीबाँ ।
५. “अपेक्षते” नास्ति—मथु० बड़ो० । ६. ^०महामोदपते तुगृहाण मां—रीबाँ ।
७. इदानीमहमवस्थाति—मथु० बड़ो० ।

प्रायः प्रेयसैवेदं कार्मणपांसुपटलमिव विस्तारितं प्रेम येन पुरःस्थमपि
वस्तु विषयोकर्तुमशक्नुवतीनां नितान्तमारुण्यरोचनश्चिरज्जिते गलदनर्गल-
जलधाराधौतविमलवपुषां व्रजाभीरदारिकाणां लोचने शंतमस्तवालोकः
परमकर्दिथितदृक्कोरकानां नः पद्मिनीनामिव दिवसपरिवृद्धस्य ॥९१॥
अहो कृपाकन्दलिताशयोऽददाद् भवान् स्वमात्मानमपीशा दुर्लभम् ।
वयं पुनः स्पष्टं खलाशयाः स्त्रियो मदाविलास्त्वय्यपि वक्रतां दधुः ॥९२॥

क्वापीदृशः^१ पौरुषसारभूषणः स्वभावद्वृष्टे कुटिलेऽधमे जने ।
भवेदनन्यं हितमेव संदधन्महामहोदारगभीरमानसः ॥९३॥
जयामितप्रेमसुधामहोदधे जय प्रभोदाटविचारुचेष्टित ।
जय प्रपञ्चाशयशार्मकृद्धरे जय प्रभोदाटविचन्द्र पाहि नः ॥९४॥
सुरा नराः किञ्चरयक्षपञ्चगा नगाः खगा मौनधराहच योगिनः ।
रमन्ति ये त्वय्यतुलप्रभोदे तेनैव ते नाम जगत्सु कीर्तितम् ॥९५॥
गायन्ति ते नाभ यशः सुराङ्गना नभोङ्गे मङ्गलकारि पावनम् ।
विमानवर्येषु विभूषिताः स्थितास्तृणीकृतस्वामृतभोगभोजनाः ॥९६॥
वैमानिकानां हृदयानि कर्षता महत्तमो नाशयता जगत्त्रये ।
सुरापगातीर्थसहस्रपाविना भवच्चरित्रेण विभूषितो व्रजः ॥९७॥
विभूषितं ते वपुषा जगत्त्रयं महामहैश्वर्यमहोऽतिभास्वता ।
समूर्तिकन्दर्पसहस्रशोभिना महायशःसौरभस्तारशालिना ॥९८॥

तव प्रपत्तिः सकलात्तिहारिणी समस्तकल्याणकदश्बकारिणी ।
परन्त्वलभ्या भुवि सान्यसाधनैर्विना तवानुग्रहमीश भानिनाम् ॥९९॥
यावन्मददचेतसि संभूतो नृणां कुलस्वरूपाभिजनादिसंभवः ।
तावत्त्वमत्यन्तमिहासि दुर्लभो निष्ठिकञ्चनानां प्रणयैकगोचरः ॥१००॥
व्रजाधिहन्ता प्रभुदाटवीविधुर्मङ्गल्यकाभागनिधिर्भवान् प्रभो ।
स्वविप्रयोगाद्विधुरस्य कामिनीजनस्य दैन्यं दल इन्दिरापते ॥१०१॥
येषां त्वमानन्दनिधे सभीपगो दुःखान्तकृदर्शनदानकोविदः ।
तेषां नृणां प्रागभवभूरितन्त्रितं न शक्यतेऽद्वा सुकृतं निरुपितम् ॥१०२॥

१. स्पष्ट—रीवाँ । २. क ईदशः—मथ०, बड़० ।

नमो नमो दीनजनावनात्मने नमो नमः स्वाश्रितदैत्यनाशिने ।
 नमो नमः स्वाभयदानकर्मणि स्फुटान्तदीक्षाय विभो तवाङ्ग्रये ॥१०३॥

इति तास्तोष्टुवन्त्यस्तं विवृद्धविरहापदः ।
 तथाप्यलब्धदृशयो रुदुः करुणं स्त्रियः ॥१०४॥

अथ तासां प्रभूतार्तिनाशनाय सतां पतिः ।
 आविरासीत् स्मेरमुखः प्रमोदवनचन्द्रमाः ॥१०५॥

ताः स्थिताः सरयूतीरप्रभूतवनग्रहरे ।
 द्वष्टवैव तं समुत्तस्थुः सद्यः प्राप्ताः सुजीवनाः ॥१०६॥

वामतः सहजानन्दा दक्षिणे इयामसुन्दरी ।
 उभे अपि प्रिये शश्वत् सर्वसंदोहसेविते ॥१०७॥

बिभ्राणः परमोदारस्मितसौन्दर्यशोभितः ।
 उभयोरपि दक्षिण्यान्मनोरज्जनपण्डितः ॥१०८॥

वामपाश्वस्थितां वामां दृष्टिदानेन मोदयन् ।
 दक्षिणस्थां तु हस्ताब्जव्यापारैविकलाशयाम् ॥१०९॥

करेणैकेन सततं लीलाकमलकोरकम् ।
 भ्रामयन् मुखचन्द्रेण द्योतयन् सकला दिशः ॥११०॥

कटौ सुकाञ्चिकाँ^१ विभ्रन्नानारत्नविचित्रिताम् ।
 उच्चैः पीताम्बरं विभ्रदंसयोरात्तं शुभम् ॥१११॥

महार्हरत्नप्रत्युप्तकेकिपिच्छावतंसभूत् ।
 असावसक्तरुचिरप्रियादक्षिणबाहुकः ॥११२॥

नवीनोल्लाससंशोभि पुण्डरीकविलोचनः ।
 कल्याणगुणसंदोही मन्दिरामन्दविग्रहः ॥११३॥

माणिक्यवर्यसुभ्राज^२न्नासापुटमनोहरः ।
 अनर्घ्यरत्नरसनाचारुकेसरिमध्यकः ॥११४॥

भूषामुकुटविद्योतध्वस्तकुञ्जतमोभरः ।
 लसत्कौस्तुभरत्नाढ्यकण्ठग्रीवविराजितः ॥११५॥

१. सुकछिनीं—मथु०, बड़ो० । २. °द्वंश्याधारा—रीवाँ । ३. मणिवर्यसुविभ्राज°—मथु० बड़ो० ।

प्रसादसुमुखो देवो युगपत्ताभिरीक्षितः ।
 उत्थानस्वागताहर्भिः संभाव्य प्राणजीवनम् ॥११६॥
 आनन्दविकचैरक्षिकमलैः पर्यपूजयन् ।
 आतस्तरः प्रियायास्मै सोत्तरीयासनानि ताः ॥११७॥
 रविजितानि सुगन्धीनि कुचकाश्मीरकर्दमैः ।
 आवृत्य च स्थिताः सर्वास्तारा इव कलानिधिम् ॥११८॥
 वैदूर्यमिव रत्नानि तमालं स्वर्णवीरुधः ।
 भक्तिस्वरूपसिद्धान्तप्रश्नाक्षरनिरूपणैः
 अन्योन्यं समभूतत्र समालापः सुखावहः ॥११९॥

गोप्य ऊचुः

विहाय लोभं दम्भं च भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
 कच्चित्प्रसीदसि न वा वदस्वैतद्विनिर्णयम् ॥१२०॥

श्रीभगवानुवाच

शुद्धमिश्रविभेदेन भजनं द्विविधं मम ।
 त्रिविधं मिश्रमाख्यातं ज्ञानोपासनकर्मभिः ॥१२१॥
 शुद्धमेकविधं प्रोक्तमित्यं भक्तिविनिर्णयः ।
 ज्ञानमुख्यं तु भजनमङ्ग ज्ञानस्य मुख्यता ॥१२२॥
 भवेत्तद्वान्ममात्मैव नात्र कार्या विचारणा ।
 उपासनामपि तथा भजनेनैव साधयेत् ॥१२३॥
 तथा संस्तुतचित्तस्तु ज्ञानमेवाधिगच्छति ।
 तथा कर्मापि भजनात् साङ्गं कुर्वन्ति केचन ॥१२४॥
 तेषामुपासनार्थाय कर्मैव भवति स्फुटम् ।
 सर्वत्र पञ्चधा मुक्तिः फलं भवति गोपिकाः ॥१२५॥
 मया सह तु यो भोगः सर्वकामफलात्मकः ।
 संशुद्धभजनेनैव प्राप्यते व्रजयोषितः ॥१२६॥
 मत्स्वरूपान्यथाप्रेक्षा^१ वर्जितः प्रणयोर्जितः ।
 भजनात्मा महान् योगः स लभ्यः कृपया मम ॥१२७॥

१. 'रूपेतरापेक्षा'—मथु० बड়ো০ ।

अथवा भवतीनां वै प्रसादात्सुलभो भवेत् ।
 साधनानि तु सर्वाणि यत्र पूर्ति व्रजन्ति हि ॥१२८॥
 अथ युष्माकमाकूतं सख्यो विदितमेव मे ।
 भवत्यः खलु मन्त्रिष्ठाः^१ भजन्त्यो मां दृढव्रताः ॥१२९॥
 भवतीनां प्रियो नित्यं तेनाहं संस्थितो वशे ।
 अथ प्रत्युपकाराय नालमस्मि चराचरे ॥१३०॥
 तेनोपढौकितः सख्यः स्वात्मैव सुचिरं मया ।
 अनेन विहरिष्यध्वं मृत्युमूर्द्धंपदाबजकाः^२ ॥१३१॥
 एवमन्योऽपि चेत् कश्चिन्मां भजेन्मृगलोचनाः ।
 तस्याप्यहं स्वमात्मानं दास्ये नैवात्र सशयः ॥१३२॥
 सर्वात्मभावयुक्तेन प्रेमणा तेन व्रजाङ्गनाः ।
 अमूल्यक्रीत एवाहं युष्माकं करयोः स्थितः ॥१३३॥
 परमात्मैकलभ्यत्वमात्मनो व्यञ्जयन्नहम् ।
 तिरोहितेन रूपेण युष्माकं प्रेम दृष्टवान् ॥१३४॥
^३अहो हि सख्यो युष्माकमार्त्तिरेषा वियोगजा ।
 स्पृष्ट्वा ममापि चात्मानं स्थानस्थितमचालयत्^३ ॥१३५॥

गोप्य ऊचुः

क ते स्थानं सुनिहितं सुखितेन्द्रकुमारक ।
 इति वेदितुमिच्छामः कथयस्व कृपानिधे ॥१३६॥

भगवानुवाच

यत्र मत्प्रेमनिरता मम दासा मदात्मकाः ।
 भजन्ते मां परं वेद्यं तत्र नित्यं वसाम्यहम् ॥१३७॥
 शृणवन्तः कीर्तयन्तश्च परस्परहितैषिणः ।
 स्मरन्ति यत्र मां भक्तास्तुष्यन्ति प्रीतमानसाः ॥१३८॥
 तत्राहं सततं सख्यस्तिष्ठामि परया मुदा ।
 सर्वात्मभावयुक्ताश्च सेवन्ते यत्र मां जनाः ॥१३९॥

१. खल्वतिक्लिष्टाः—मथु०, बड़०० । २. कृत्वांग्री मृत्युमूर्धनि—मथु०,
 बड़००० । ३-३. नास्ति—रीवाँ ।

नाहं वैकुण्ठभवने तिष्ठामि सविधे श्रियः ।
 मम स्थानं परं नित्यं प्रसोदविपिनं महत् ॥१४०॥
 इति ज्ञात्वा भजत मां मुदा सर्वात्मभावतः ।
 अहमेव फलं धन्याः सर्वभोगसुखाय वः ॥१४१॥
 ततश्च भगवान् रामस्तास्तदा प्राणसंमिताः ।
 आनिनाय स्वयं देवो विहतुं मण्डलोत्तमम् ॥१४२॥
 तत्र सोमवटस्याधः कोटिसूर्येन्दुभासुरम् ।
 पञ्चवर्णमहारत्नमणिमाणिक्यमण्डितम् ॥१४३॥
 वटशाखान्तसंस्नावि सुधा संपातशीतलम् ।
 प्रेमानन्दपदं नित्यं प्रेमसाम्राज्यभाजनम् ॥१४४॥
 राकासुधाकरकरद्विगुणीकृतरोचिषम् ।
 कुञ्जद्रुमलतागुलमगोचरद्युतिदीपितम् ॥१४५॥
 अनेकरत्नसंभ्राजत्कमलावलिभूषितम् ।
 रचितानेकमाणिक्यचतुष्करुचिरद्युतिम् ॥१४६॥
 अनेककुञ्जविटपिमञ्जरीकृतदीधितम् ।
 समन्ततः समुद्भासि गगनस्पृष्टप्रभाभरम् ॥१४७॥
 अक्षरानन्दमध्यस्थप्रेमानन्दरसालयः ।
 भावानन्दमयं दिव्यनृत्यगीतादिसेवितम् ॥१४८॥
 तत्रस्थः शुशुभे रामो दिव्यगोपीकदम्बगः ।
 अलौकिकं परिप्राप्य नृपः सिंहासनं यथा ॥
 प्रभावोत्साहकान्त्यादिसहजानन्तशक्तिभिः ॥१४९॥
 रामस्योभयपाश्वर्गे परम्या कान्त्या स्फुरन्यौ मुदा
 देवी श्रीसहजेश्वरी परकला कृष्णाभिधे वल्लभे
 रेजाते रसनायकस्य सविधे सौवर्णवैदुर्यभा-
 संदोहाकृतमुदावली इव दृशोः कल्याणसंवर्धिके ॥१५०॥
 तयोः सखिवरास्तत्र यथापूर्वं विराजिताः ।
 शुशुभुर्मण्डलश्रेष्ठकान्तिसंदोहभूषिताः ॥१५१॥

अथ तत्र महारासः प्रवृत्तो मण्डलोत्तमे ।
रामस्य व्रजरामाणामन्योन्यस्य सुखावहः ॥१५२॥
कदाचित्सहजासाद्दं कदाचित्कृष्णया सह ।
अनन्त्यद्रामरसिकः शक्तिहृयसुशोभितः ॥१५३॥
एकस्य नन्दिनी शक्तिः परा सा चित्कलात्मिका ।
उभाभ्यां सहितो रामो विरेजे रासमण्डले ॥१५४॥
कदाचित् सहजासख्यः स्वस्वामिन्या सहान्विताः ।
कदाचिद्रामसुन्दर्यः सख्यः स्वस्वामिनीयुताः ॥१५५॥
नरीनन्त्यन्तेस्म रासे दर्शयन्त्यो विशेषतः ।
स्वस्वचातुर्यसंदर्भमन्योन्यं विजिगीषवः ॥१५६॥

कलासमूहेन विभूषिताङ्गज्ञः स्त्रियः समस्ताः परिणाहिभासः ।
उत्साहयन्ति स्म मनः प्रियस्य तस्मिन् महारासरसप्रसङ्गे ॥१५७॥
प्रभाभिरामाः परिभूतकामाः पूर्णन्दुधामान इव त्रियामाः ।
सुवर्णदामान इवातिभामा बभुः सरामा व्रजवासिरामाः ॥१५८॥
बभौ नवेन्द्रीवरदामकोमलः कलाविशेषात् सललामतां दधत् ।
प्रमोदकारी वनितासु वल्लभोऽमृतप्रवर्षीव लतासु वारिदः ॥१५९॥

नृत्यगीतादिजातीनां संगीतादिभिदाजुषाम् ।
यदाधिदैविकं रूपं तदाविरभवत्तदा ॥१६०॥
साद्दं रामविलासिना परमया प्रीत्या नटन्त्योऽबलाः
कन्दर्पोऽद्भुवकर्तरूपसुषमासारा उदाराशयाः ।
नव्येनामृतवारिदेन सहिते व्योम्नि भ्रमन्त्यो यथा
विद्युदच्छश्रिया उदीर्णमहसो रासे विरेजुस्तराम् ॥१६१॥
तासां नूपुरमेखलावलयिकापादाङ्गुलीभूषणा-
ध्वानक्षुब्धरसाम्बुरासिलहरीसंदोहनादोपमः ।
रासः प्राङ्गणतः समुल्लसितवानान्नह्य सद्मावधिः
प्राप्तः प्रेमबलात् समाधिमहरद्योगीश्वराणामपि ॥१६२॥

विहाय शम्भुर्वत योगनिद्रां चचाल योगात् स ततस्तदानीम् ।
तदङ्गगापर्वतराजपुत्री क्षुब्धाशयाभूद्रसमात्रवश्या ॥१६३॥

महेन्द्रलोके रसिकेन्द्रवंशीनिनादसौख्यातिमिते प्रजायते ।
 पुलोमजावल्लभबाहृयन्त्रगताप्यतिक्षोभमवाप लौल्यात् ॥१६४॥

इत्थं सर्वपतिव्रताकुलमनःसंक्षोभलोलधरे
 श्रीमद्राममहारसेन्द्रमुरलीनादे तदा जाग्रति
 शब्दाद्वैतमयानि यद्यपि जगन्त्यासुः परं त्रीण्यपि ।
 स्वेच्छातः खलु सूक्ष्मदर्शनवता'मेवोपलम्भोऽभवत् ॥१६५॥

स्वर्णद्विरधिकन्दरं सुरमुनिश्रेष्ठाः सुसंविह्वलान्
 ब्रह्मानन्दसमुद्रसान्द्रलहरीनिर्भग्नचित्ता अपि ।
 सद्यः श्रीरघुवंशजस्य मुरलीनादं श्रवःसंपुटै—
 राकण्यामितविप्रयोगजननीं प्रेमणो दशां लेभिरे ॥१६६॥

रसिकेन्द्रमनोज्ञवंशिकाध्वनिमाकण्यं गलत्समाधयः ।
 सनकादिमहामुनीश्वरा विरहापद्गतचेतसोऽभवन् ॥१६७॥

अनूत्यन् नृत्यचतुरा अगायन् गानकोविदाः ।
 आलापनिपुणाः कान्ता आलपन् रासमण्डले ॥१६८॥

चक्रुरुद्धटनं^१ काश्चित्तत्क्षयाकुशलाशयाः ।
 रामस्तु सर्वनिपुणः सर्वं चक्रे क्रमागतम् ॥१६९॥

द्वयोर्द्वयोर्मध्यगतो विलासी रेजे प्रियास्कन्धगतोर्ध्वबाहुः ।
 तास्त्वेकहस्तं दिवि नतंयन्त्यः प्रियस्य नाभौ चलदन्यहस्ताः ॥१७०॥

इत्थं परस्पराबद्धबाहूनामन्तरे प्रियः ।
 तडिद्वितयमध्यस्थो रेजे नीलघनो यथा ॥१७१॥

कदाचित्समसंख्येन स्वरूपेण विराजितः ।
 मोदयामास सर्वास्ता दर्शितानन्यगामितः ॥१७२॥

दर्शनस्पर्शनालापचुम्बनालिङ्गनादिभिः ।
 चक्रे रसिकशार्दूलः सर्वासां कामपूरणम् ॥१७३॥

अङ्ग्री मञ्जीरमञ्जुधवनिकुशलतमौ नाटयन् भूप्रदेशो
 प्रोद्भूतात्यद्भुतश्रीर्मद्वनमदभरं मर्दयन्नड्ग्रिपातैः ।

१. दर्शनमुदा°—रीवाँ । २. °रुत्तरणं—रीवाँ ।

नासाभूलोचनोष्ठावयवविचलनोदारचातुर्यमञ्छन्
किञ्चित्किञ्चिन्निष्ठचन् युवतिजनमनोविप्रयोगौघपात्रम् ॥१७४॥
कोटीन्दुद्योतिकोटिद्युमणिरुचिलसत्केकिपिच्छावतंस-
च्छायामालोक्यनृत्यन्नमितगुणगणैर्भूरिगर्वायमाणः ।
पादन्यासाननेकांस्तदनु च बहुशो हस्तजांश्चैव तन्वन्
रामो रामाभिरामाकृतिरपि जगतां मोहयन् मानसानि ॥१७५॥

अखेलत् खेलनकलापण्डितो मणिडतोऽमरैः ।
खेचरीभिर्बौद्ध्यमाणः किशोरवरशेखरः ॥१७६॥

प्रोद्यन्मञ्जीरनादाः कटितटरसनालोलघण्टोनिनादाः ।
केयूरान्दोलनश्रीमधुर'भुजलताः कङ्कणाध्वानवत्यः ।
लीलालोलाल काली वलित मुखरुचः कोकिला काकलीभिः ।
कूजन्त्यः कण्ठदेशो कलविधुतिकलाभिर्नभो भूषयन्त्यः ॥१७७॥

पद्मिर्भूम्याक्रमणविधिषु प्रस्फुरद्भूरिभङ्ग्यो
हस्तरूच्चावच्चगतिमतो हस्तकान्दर्शयन्त्यः ।
भ्रूदिग्भङ्गैः स्मितविलसितंभर्विकान् भावयन्त्यो
लीलालोलाङ्गलपटपरिव्यक्तवक्षोजशोभाः ॥१७८॥
नृत्यार्थोङ्गावितबहुपरीवर्तनावर्तनाद्य-
गंत्युत्कषेस्त्रुटिमिव तनोर्मध्यभागे नयन्त्यः ।

गण्डाभोगप्रतिफलनगा॑नर्घ्यताटङ्ग्लशोभाः
शश्वन्नृत्यश्रमजलकणार्द्दीभवद्वक्त्र पद्माः ॥१७९॥

नृत्यादिष्टाः शिथिलितकच्चग्रन्थिशोभाविशेषाः
काङ्गोवस्त्रोद्ग्रथनविवशाःसंभ्रमेणालसाङ्ग्यः ।

स्त्रिगधस्वान्तप्रियतमभुजाक्रान्तिसत्कान्तिभाजः
काञ्चिचलक्ष्मीं पुपुषुरबला रासचक्रान्तरस्थाः ॥१८०॥

स्वस्वलोचनवक्त्रभ्रूकरव्यापारभाजनम् ।

कुर्वन्त्यो रमणं रामाः स्वरमेव विजहिरे ॥१८१॥

१. °मदुर°-- रीवाँ । २. द्युतिफनभवा°—रीवाँ ।

कदाचिन्नाट्यसावेशा गानाविष्टा कदाचन ।
 उभयोरप्यभावेऽभूद्रहः केली परस्परम् ॥१८२॥
 परस्याः क्रियमाणास्तानाज्ञाप्य परया स्त्रिया ।
 स्वस्वाभिमतलाभेन सर्वा मत्तदृशोऽभवन् ॥१८३॥

तं तादृशं रतिपुषं पुरुषप्रकाण्डमासाद्य कान्तमतुलं व्रजवामनेत्राः ।
 तद्वाहुदण्डसविशेषगृहीतकण्ठधः केलीकलाकुलितमत्तहृदे विजहुः ॥१८४॥
 अंसे स्थितः प्रियभुजः परतः कुचान्तं संसक्त आत्तकुटिलक्रमआतुरत्वात् ।
 मर्मस्पृशि प्रकटितास्फुटकण्ठनादाश्चक्रेऽखिलामृगदृशः स्खलितोरुवीर्याः ॥
 ताः कान्त संगमवशेन सुविहृलाङ्गचः सन्नृत्यगीतभवदिष्टतयालसाश्च ।
 संस्तम्भितुं ननु पदा स्ववपुर्नशेकुः पार्श्वस्थिते प्रियभतीव तदालिलिङ्गः ॥

इत्थं सर्वा प्रिततमे भरं न्यस्य सुनिर्भरम् ।
 स्वच्छन्दं गोदुहां दारा विजहुः श्रीप्रसुद्धने ॥१८७॥
 दृष्ट्वा भगवतः केलीं महारासाभिधां नृप ।
 चन्द्रमा लज्जितो भूत्वा रूपगर्वोपवर्जितः ॥१८८॥

आत्मानं चन्द्रसरसि न्यमज्जयदुदाशये ।
 अनन्धकारितं वीक्ष्य सर्वे देवा नभस्तलम्^१ ॥१८९॥
 आययुर्ब्रह्मणः पाश्वे ब्रह्मा सर्वैः सुरैः सह ।
 आययौ भगवान् यत्र गोपीभिः सह नृत्यति ॥१९०॥
 दृष्ट्वा रघुपतेः केलीमानन्दरसनिर्भराम् ।
 चन्द्रं च चन्द्रिकाश्चैव हृदयैरवमेनिरे ॥१९१॥
 अथ स्नानसमायातगोपीपादाब्जसंगमम् ।
 प्रसादं प्राप्य सहसा चन्द्रः स्वस्थो दिवङ्गतः ॥१९२॥
 सर्वाश्चन्द्रसरस्तोयैः स्नात्वाभ्युक्ष्य परस्परम् ।
 कृत्वा च पद्मकिञ्जलकलीलाद्यैर्भूषणं तनौ ॥१९३॥

प्रातः प्रबोधसमये वनिताव्रजस्य लग्नाशया यदधि^२ गन्तुमनीहमानाः ।
 आमन्त्र्य रामरमणं सहजादि युक्तास्तस्याज्ञया स्वसदनाभिमुखा बभूवुः ॥१९४

१. नभस्तलम्—रीवाँ । २. यदधि^२—मथु०, बड़० ।

तासां वै गेहपतयो नाद्रुहचन् किञ्चिदप्पुत ।
जानन्त एव मनसि स्वस्वसंनिधिर्वर्तनीः ॥१९५॥

राजोवाच

ध्रुवं समागता गोप्यो रामस्य खलु संनिधौ ।
कथं नु पतयोऽजानन् स्वस्वसंनिधिर्वर्तनीः ॥१९६॥
एतन्मे व्रूहि रामस्य सखे नूनं सुकण्ठ भोः ।
यत्रैश्वर्यंगुणव्यक्तिर्जायते हृदये सताम् ॥१९७॥

सुकण्ठ उवाच

उक्तमेतत् पुरा तुभ्यं राजमौलिमणे मया ।
लीलाशक्तिः प्रभोरस्य मङ्गला सिद्धयोगिनी ॥१९८॥
दुर्घटं सुघटं कुर्याद्विटेताघटितं तथा ।
रामलीलाविनोदार्थं त्रैलोक्यमपि मोहयेत् ॥१९९॥
तया विमोहिताः किं किं नाभिपश्यन्ति जन्तवः ।
लीलानुकूलतां नित्यं संपादयति सा व्रजे ॥२००॥
तदर्थसिद्धयोगिन्याः सर्वे चाज्ञाकरा व्रजे ।
प्रियस्यापि प्रियायाश्च लीलापरिकरोऽखिलः ॥२०१॥
शक्त्यैव सिद्धयोगिन्या भवेत् संघटितो वने ।
अतस्ता एव ते जानन् स्वस्वसंनिधिर्वर्तनीः ॥२०२॥
वनाधिदेवता देवी मङ्गला नाम संततम् ।
लीलाहं कुरुते सैव प्रमोदवनमुत्तमम् ॥२०३॥
मङ्गला नाम देवीर्यं सर्वदा सिद्धयोगिनी ।
लीलाधिदेवतेशस्य त्रैलोक्यस्यापि मोहिनी ॥२०४॥
मङ्गलार्यं नमो नित्यं प्रमोदवनमङ्गले ।
नमस्ते रामरमणचित्तरञ्जनराशये ॥२०५॥
नमस्ते मङ्गलादेव्यै व्रजमण्डलमोहिनि ।
पूर्णमण्डलचन्द्रार्ये रामलीलैकशक्तये ॥२०६॥

नमः श्रीसहजादेव्यं रामस्याह्नादशक्तये ।
 नमः प्रेमरसानन्दरूपिण्ये रामभक्तये ॥२०७॥
 नमो रामस्य चिच्छक्तये चेतयन्त्यै सतां मनः ।
 कृष्णायै नीलरत्नाभश्रीविग्रहलसद्गुचे ॥२०८॥
 नमः श्रीरामचन्द्राय लोलानन्दरसात्मने ।
 प्रमोदवनचन्द्राय परब्रह्मस्वरूपिणे ॥२०९॥
 नमो रासविलासादिलोलानन्दरसाब्धये ।
 कोटिकामाभिरामाय रामाय रमणात्मने ॥२१०॥
 इत्यष्टकं प्रातरुत्थाय राजन् पठेत् सदा प्रेमरसानुरक्तः ।
 नेत्रे समुन्मील्य रसाम्बुराशेरानन्दलीलां पश्यति सद्य एव ॥२११॥
 अलं कर्मायासैरलमलघुसायासतपसा^१
 अलं योगैः साङ्गैरलमथ बहुज्ञानविभवैः ।
 परप्रेमामन्दप्रसरपरिपूत्येकजनिकां
 प्रभोलीलां ध्यायन् दलितभवबन्धो विजयते ॥२१२॥
 इति ते सर्वमाख्यातं यथा रामो रसात्मकः ।
 आदिव्रजे विहरति प्रेमाकृतैः स्वजनैः सह ॥२१३॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतीर्थयात्रायां
 आदिव्रजागमने त्रिशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१३०॥

एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः

सुकण्ठ उवाच

एकदा नारदो राजन् देवर्षिर्भक्तपुङ्गवः ।
 सनत्कुमारस्य मुखादश्रौषीत् सहजेश्वरीम् ॥ १ ॥

सनत्कुमार उवाच

रामस्यातिप्रिया धन्या सहजानन्दिनी स्वयम् ।
 आदिलक्ष्मीरसौ ज्ञेया भक्तिरूपा सनातनी ॥ २ ॥

१. सायासकतनैः—रीवाँ । २. तथैवालं योगैः—मथु० बड़० ।

तस्याः प्रसादमासाद्य यो नरो भजते तु ताम् ।
 स रामभक्ति लभते प्रेमाख्यां भवरूपिणीम् ॥ ३ ॥
 नान्यथा लभते मत्ये दुर्लभां दैवतैरपि ।
 रामभक्तिर्मुनिश्रेष्ठ कल्पकोटिशतैरपि ॥ ४ ॥
 आदिवजे निवसति तत्रस्थान् संप्रपूजयन् ।
 स एव तत्प्रसादस्य प्राप्तं भवति नेतरः ॥ ५ ॥

नारद उवाच

सहजानन्दिनी नाम कासौ रामस्य वल्लभा ।
 वदैतस्याः समुत्पत्ति भगवन् शृण्वतो मम ॥ ६ ॥
 ततो धाम गुणान् वृत्तवृन्दं मे सर्वशो मुने ।
 यस्याः प्रसादमासाद्य रामभक्ति लभेज्जनः ॥ ७ ॥

सनत्कुमार उवाच

सा नित्या वल्लभा तस्य प्रेमानन्दमयी परा ।
 अमुना भावरूपेण नित्यं रामे प्रतिष्ठिता ॥ ८ ॥
 नामधामस्वरूपेण यथा रामस्तथैव सा ।
 प्रमोदवनगा नित्यं रमते रमणान्विता ॥ ९ ॥
 तथापि तस्याः संस्थानं रहस्यं कथयामि ते ।
 यद् गोप्यं सर्ववेदेषु नाख्येयं यस्य कस्यचित् ॥ १० ॥
 सर्वधामशिरोरत्नं प्रमोदवननामकम् ।
 राजते रामवैकुण्ठं सहजायाः परं पदम् ॥ ११ ॥
 ततश्च देवकार्यर्थं साकेतेऽसाववातरत् ।
 आविभाव्य निजं धाम परं प्रमुदकाननम् ॥ १२ ॥
 अयोध्यां परितो देशश्चतुर्विशतियोजनः ।
 प्रमोदवनमुद्दिष्टं श्रीरामस्य परं पदम् ॥ १३ ॥
 आविर्भूतं प्रियं^१ रामं विज्ञाय सहजेश्वरी ।
 अवातरत् स्वयमपि रसानन्दशरीरिणी ॥ १४ ॥
 सुखितो नाम गोपेन्द्रस्तद्गृहे राम उद्भवः ।
 श्रीनन्दनस्य गोपस्य गृहे श्रीसहजेश्वरी ॥ १५ ॥

१. परं—रीवाँ ।

परकीयारसप्रेमपुष्टचर्थमवतारिणी ।
 विजहार त्रियेणैषा नित्यं प्रमुदकानने ॥१६॥
 नित्या रसभयी लीलाः सहजारामयोर्जनः ।
 गायन् शृण्वन् पठंश्चैव श्रावयन् विदुषांगणे ॥१७॥
 ततः संजातया भक्त्या भवबन्धात् प्रमुच्यते ।
 लभते तत्परिकरे कृपयान्तःप्रवेशनम् ॥१८॥
 सहजानन्दिनी तत्र कोटिचन्द्रं समद्युतिः ।
 श्रीरामलोचनद्वच्चकोरद्वयतोषिणी ॥१९॥
 कोटिकोटिसखीयूथतारकामध्यचन्द्रिका ।
 नवयौवनसंपूर्णलावण्यरसवारिधिः ॥२०॥
 पराद्वरतिनिर्जन्माधुर्यरसरज्जिता ।
 अपीच्यतमुरुं ग्रामकल्याणकुलमण्डिता ॥२१॥
 महामहार्हवसनरत्नालङ्घारभूषिता ।
 वनकेलिरतिक्रीडासमुत्कण्ठितमानसा ॥२२॥
 सर्वानुभावभवना विभावनिवहात्मिका ।
 परकीयारसप्रेमसामग्री साधनात्मिका ॥२३॥
 दौर्लभ्यद्योतिनी नित्यं प्रेमशातौघ॑वर्द्धनी ।
 नानाहावैश्च भावैश्च मनो मोदयतेऽस्य सा ॥२४॥
 य एतस्या गुणांल्लोके शृणुयाद् रहसि स्थितः ।
 तस्य तद्रूपतो नूनं रामभवितः प्रजायते ॥२५॥
 सहजा सहजेत्येवं रामरामेति कीर्तयन् ।
 मुच्यते भवबन्धेभ्यो महाकलुषतोऽपि च ॥२६॥
 तस्मात्कीर्तयतां नित्यं नारद प्रीतिपूर्वकम् ।
 कवणयन् नाम वीणायां सद्यो निर्वृतिऴेष्यसि ॥२७॥
 इति श्रुत्वा तु देवर्षिः सहजावर्णनोत्सुकः ।
 श्रीरामसहजास्थानमादिवजमुपायौ ॥२८॥

१. इग्दु'—रीवाँ । २. °तनुरुचि°—रीवाँ । ३. यशोलोभ°—मथु०, बड़० ।
 ४. सधीर्निवृति°—रीवाँ ।

प्रमोदविपिनं पूर्णं सर्वतुंसुखसंपदा ।
 ददर्श तत्र विमलं पद्मखण्डविराजितम् ॥२९॥
 सहजानन्दिनीचारुचरणाद्जरजोऽङ्गितम् ।
 रामप्रेमोत्थविरहमज्जद्वजवधूजनम् ॥३०॥
 हंससारसचक्राह्वकादम्बकुलनादितम् ।
 रमणीयं सरस्तस्मिन् स्नातुकाम्^१ उपागमत् ॥३१॥
 तत्र यावन्निभज्यासावुदतिष्ठन्मुनीश्वरः ।
 तावत्तत्राभवद्विव्ययोषित् सौभाग्यशालिनी ॥३२॥
 सज्जातरूपसौन्दर्यगर्वाङ्कुरमनोहरा ।
 ततो निःसृत्य सरसः स्त्रीवस्त्रं परिधाय च ॥३३॥
 अपश्यद्रामलीलाभिव्याप्तं प्रमुदकाननम् ।
 प्रमोदवनवातेन वीजिता साभवत्तथा ॥३४॥
 अन्तःप्रेममयीं वृत्तिं दधतो चकिताभवत् ।
 कवाहं कुतः समायाता कव यास्यामीति विभ्रमात् ॥३५॥
 नाशकद्वृद्धयं रोदधुं न शशाक च तकितुम् ।
 ततो रुरोद साक्रोशं सा वामतनुरुच्चकैः ॥३६॥
 न किञ्चिज्जानतो कर्तुमेकान्ते निर्जने वने ।
 ततस्तस्मिन् वने काचित् सहजायाः सखीगणात् ॥३७॥
 विनिर्मुक्ता सखी प्राप्ता पुष्पावच्यकर्मणि ।
 वर्तमाना सुवेषाद्या वस्त्रालङ्घारभूषिता ॥३८॥
 सा वीक्ष्य वामां रुदतीमेनां प्रोवाच सौहृदात् ।
 किमर्थं वत रम्भोरु रोदिषीह प्रमुद्वने ॥३९॥
 स्वयूथतः परिभ्रष्टा प्रायस्त्वं वामलोचने ।
 मा रोदीस्त्वामहं तत्र प्रापयिष्यामि भीरुकाम् ॥४०॥
 इत्थमाइवासिता सा तामुवाच मुनिरूपिणी ।
 अहं हि सहजारामदर्शनार्थं समत्सुका ॥४१॥

१. °कर्मा—रीवाँ।

अतो मां प्रापय परं यत्र तौ संप्रतिष्ठितौ ।
 ततः सा तां समादाय यूथेश्वर्यै न्यवेदयत् ॥४२॥
 सापि चान्यां स्वयूथेश्वरीं सा चान्यां सापि चेतराम् ।
 एवं क्रमेण सा नीता भाग्येन च सुभक्तिः ॥४३॥
 मुख्ययूथेश्वरीं श्यामां सहजायाः प्रियां सखीम् ।
 सा तां दृष्ट्वाभिनव्याङ्गीं प्रच्छ हृदि विस्मिता ॥४४॥
 कासि त्वं वद वामोह वसतिः क्व च ते पुरे ।
 साववीन्ननु मां विद्धि यां कांचिद् व्रजवासिनीम् ॥४५॥
 सहजारामयोर्ननं दर्शनार्थं समुत्सुकाम् ।
 दर्शयिष्यसि चेत्वं तौ तदिष्टं मे करिष्यसि ॥४६॥
 संस्थाप्य^१ द्वारि तां श्यामा महतः कुञ्जसद्यनः ।
 अन्तर्गत्वा प्रभोरन्तस्तदागममवेदयत् ॥४७॥
 प्रवेश्यतामन्तरिति प्रभोराज्ञामवाप्य च ।
 श्यामान्तः सप्तमीं कक्षामानिनाय ततस्तु सा ॥४८॥
 क्याचिद्वेत्रधारिण्या निरुद्धाभिनवत्वतः ।
 श्यामाब्रवीद्वेत्रहस्तामियमन्तः प्रवेश्यताम् ॥४९॥
 आज्ञा श्रीरामचन्द्रस्य वेत्रहस्ताब्रवीत्ततः ।
 इदं श्रीसहजादेव्याः कुञ्जसद्य मनोहरम् ॥५०॥
 नात्र श्रीरामचन्द्रस्य स्वातन्त्र्यं सखि विद्यते ।
 ततः श्यामाब्रवीद् गत्वा सहजारामयोरिमाम् ॥५१॥
 रामः श्रीसहजावक्त्रं दर्शनं करुणानिधिः ।
 प्रियस्याभिप्रायतश्च सहजाज्ञापयत् सखीम् ॥५२॥
 आनयस्वेह तां श्यामे प्रियस्याज्ञा गरीयसी ।
 ततस्तामानिनायासौ मुर्नि स्त्रीवेशधारिणम् ॥५३॥
 तं तथावेशिनं दृष्ट्वा जहास सहजेश्वरी ।
 वदनांशुच्छटाजालैर्द्योतयन्ती निकुञ्जकम् ॥५४॥

१. संशाय्य—रीवाँ, २. प्रभोरन्ति तदा°—रीवाँ ।

ततः कौतूहलेनासौ पप्रच्छ कपटस्त्रियम् ।
 कस्मिन् ग्रामे वसस्यद्वा^१ किं च ते नाम कामिनि ॥५५॥

ततस्तदर्शनोऽद्भूतप्राचीनस्मृतिमानयम् ।
 अहं नारदसख्यस्मीत्येवमुक्तरमव्रीत् ॥५६॥

ततः श्रीसहजादेवी प्रोवाच स्मितपूर्वकम् ।
 दृश्यतां प्रिय नैतस्य मुनेरद्यापि निर्गतः ॥५७॥

पूर्वजन्मोत्थसंस्कारस्तनात्र स्थातुमर्हति ।
 ततो रामः स्वयमपि स्मित्वा प्रोवाच नारदम् ॥५८॥

मुनिपुञ्जव यद्भूक्तिप्रसादस्तेऽजनि स्फुटम् ।
 यदत्र रहसि प्राप्तः परन्तवद्यापि नो गता ॥५९॥

वासना पूर्वदेहोत्था तनात्र स्थातुमर्हसि ।
 स्वनाम्नैवाङ्ग्लिते^२ कुण्डे प्रेमचर्या चरन् रहः ॥६०॥

चिरं तिष्ठ व्रजजनपादपद्मरजो वहन् ।
 ततः कालेन भविता संपूर्णस्ते मनोरथः ॥६१॥

इत्याज्ञमः स रामेण सख्या निःसारितस्ततः ।
 स्थिते नारदकुण्डेऽत्र प्रेमचर्यामुपाश्रितः ॥६२॥

संदर्शनं तस्य कर्तुं भवानुपगमिष्यसि ।
 तावदायाति गोपेन्द्रो गृहीत्वा भोज्यसंविधाम् ॥६३॥

ततो जगाम नृपतिर्नारदं द्रष्टुमानसः ।
 परिवारगणैः साकं तीर्थयात्रासु निष्ठितः ॥६४॥

स्नात्वा नारदकुण्डस्य सुधास्वादुत्तमे जले ।
 पीत्वा च पञ्चजश्चेणोपरागौघविचित्रितम् ॥६५॥

सस्त्रीकः परिवारेण सहितो नृपसत्तमः ।
 महतीं मुदमापासौ तीर्थस्यास्य प्रभावतः ॥६६॥

स तत्तदमधिष्ठाय तिष्ठन्तं मुनिपुञ्जवम् ।
 सर्वभक्तगणश्रेष्ठं ददर्श खलु नारदम् ॥६७॥

१. कस्मिस्त्वं निवसस्यद्वा—रीवाँ । २. कृते—रीवाँ,

अग्रहीत् तस्य चरणौ प्रश्रयावनतो नृपः ।
भक्तराज इति ज्ञात्वा ननाम च मुहुर्भुः ॥६८॥

राजोवाच

अहो ते मुनिशार्दूल भाग्यं कि वर्ण्यंते मया ।
यस्त्वं ददर्श तामाद्यामादिलक्ष्मीं रमापतेः ॥६९॥
प्रियेण संगतां सम्यग् रामेण प्रेयसानिशम् ।
तस्याः कृपाकटाक्षेण भवितस्ते नित्यमूर्जिता ॥७०॥
दर्शनात् तव भक्तस्य नृणां प्रेमाङ्कुरो भवेत् ।
अहोऽहं त्वां प्रपन्नोऽस्मि भक्तिलाभसमुत्सुकः ॥७१॥

नारद उवाच

अहो नृपतिशार्दूल कि पूजयसि मां वृथा ।
'कुत्र लब्धा मया भक्तिरस्य नित्यविलासिनः ॥७२॥
भवेज्जनः क एतस्य रामस्य स्नेहभाजनम् ।
तस्यानुग्रहतः किंचिद् भविष्यति किमद्भुतम् ॥७३॥

राजोवाच

विलोक्य रूपमेतस्य विनयप्रश्रयं तथा' ।
साक्षाद्द्ववति वात्सल्यं मम भूयो विवृद्धिमत् ॥७४॥
पश्चात्तु तस्य माहात्म्यं स्मारं स्मारं रमापतेः ।
सद्यो विनष्टवात्सल्यो भवामि मुनिसत्तम् ॥७५॥

नारद उवाच

धन्योऽसि यस्य ते रामे जायते प्रेम वृद्धिमत् ।
माहात्म्यज्ञानमुच्चितं तस्य वै परमात्मनः ॥७६॥
नूनं नृपतिशार्दूल त्वयि भूयाननुग्रहः ।
यस्त्वं श्रीरामचन्द्रस्य चुचुम्ब मुखपङ्कजम् ॥७७॥
तस्य मूर्द्धन्युपाद्याय समालङ्घच च तद्वपुः ।
द्वारादायान्तमालोक्य गृह्णसि स्वाङ्गमध्यतः ॥७८॥

ईदूशोऽस्य सदा भावो ब्रह्मादीनां सुदुर्लभः ।
 भावेऽस्मिन्नमृताम्भोधौ मर्जनस्तिष्ठ चिरं नृप ॥७९॥
 अपास्य सर्वमाहात्म्यमैश्वर्योऽद्भूतमद्भुतम् ।
 पुत्रवात्सत्यभावेन रजितो भव भूपते ॥८०॥

ब्रह्मोवाच

ततो नत्वा मुनिश्रेष्ठं शिवकुण्डं गतो नृपः ।
 तत्र स्नात्वा शिवोऽप्यास नारीरूपधरः क्षणात् ॥८१॥
 ततोऽसौ योग्यतां प्राप्य सहजानन्दनीसखीम् ।
 रामं लोलारसोपेतं दर्दर्शं तदनुग्रहात् ॥८२॥
 तत्र स्नात्वा नृपो दत्त्वा विप्रेभ्यो बहुलं धनम् ।
 मुदा परमया युक्तो भूयो मञ्जुवटं गतः ॥८३॥
 सुकण्ठाद्या यत्र गोपाः प्रभोरेकान्तसेवकाः ।
 आसते परमप्रेमपुलकाङ्कुरविग्रहाः ॥८४॥
 तरेव संगतो राजा परमानन्दनिर्भरः ।
 पुनः श्रीरामचन्द्रस्य वार्तयन् विशदान् गुणान् ॥८५॥
 यावदास मुहूर्तेन तावत्सुखित आगतः ।
 सारवे विमले तोये कृतनित्यक्रियो बुधः ॥८६॥
 गृहीत्वा भोज्यसंभारं प्रसादं श्रीरमापतेः ।
 तेनासौ तर्पयामास राजानं परिवारकैः ॥८७॥
 अन्तःपुरपरीवारं वाह्यांश्च नृपसेवकान् ।
 कैकेयीं नृपतिं चैव तोषयामास गोपतिः ॥८७॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतीर्थयात्रा-
 यामादिव्रजागमने एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३१॥

द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ मञ्जुवटच्छायामध्यास्य नृपसत्तमः ।
 व्रजवासिकरानोतभोजनेस्तृभिमाचरत् ॥ १ ॥
 सर्वेः परिकरैः साद्दं कैकेय्या सहितो नृपः ।
 दधिभिश्चन्द्रसुस्तिर्ग्निर्दुर्ग्निश्चावर्तिर्भुहुः ॥ २ ॥
 सिताक्तस्तद्विकारैश्च तत्रान्नैः पायसादिभिः ।
 प्रकारसंविधाभिश्च बभूव सुहितो भृशम् ॥ ३ ॥
 उवाच नृपशार्दूलः सुखितं गोदुहां पतिम् ।
 अहो मे नेदृशी तृभिः कदाचिदपि चाभवत् ॥ ४ ॥
 राजभोगैरविरसैर्भोजनैश्च पृथग्निवैः ।
 सोऽयं भवत्करस्यैव माहात्म्यं सुखिताधिप ॥ ५ ॥
 यत्र श्रीरामरसिको मनस्तोषकरान् रसान् ।
 भुज्जानः सुहितो जातस्तत्रान्यस्य तु का कथा ॥ ६ ॥
 माहात्म्यं सुखिताधीश देवानामपि दुर्लभम् ।
 आस्वाद्य मम चित्तस्य जायते प्रीतिरद्भुता ॥ ७ ॥
 अलौकिकं वतेदं नो भोजनं सुखितेश्वर ।
 परमानन्दजननं मनःप्रीतिविवर्द्धनम् ॥ ८ ॥
 अहो अपूर्वा सामग्री मनःप्रीतिविवर्द्धनी ।
 अहो वतैतच्चातुर्यं किमपि व्रजवासिनाम् ॥ ९ ॥
 अहो आनन्दसंदोहो हृदये मेऽभिवर्द्धते ।
 एवं प्रीतिं दधद्राजा बुभुजे व्रजमण्डले ॥ १० ॥
 अथ वक्ष्यामि षट्ट्रिशच्छाकभेदान् हरिप्रियान् ।
 यैः स्वयं सुहितो राजा प्रीतिमानभवद् व्रजे ॥ ११ ॥
 भर्जितं च भडित्रं च राज्याक्तं मधुरान्वितम् ।
 तथा चणकचूणरक्तवयिता वटकास्तथा ॥ १२ ॥

तथैव पक्ववटिकाः कवथिता मधुराम्लयोः ।
 पर्पटास्तिलवट्यश्च कूष्माण्डवटिकास्तथा ॥१३॥
 कर्चरीपत्रवटिका वटकाश्चन्द्रसेनकाः ।
 तथा ते दधिमध्वक्तास्तथा शिखरिणीरसः ॥१४॥
 शिखरिण्याश्च वटिका वासोन्ध्यावर्तितास्तथा ।
 मलायी राजिका वोजी खण्डला द्विदलापि च ॥१५॥
 आचारोद्गोलका'श्चैव लवणो मधुरोऽम्लकः ।
 तथा सुखदकोलुञ्जी तथा कच्चवटिकापि च ॥१६॥
 तथा फलस्य वटका भ्रष्टवाथोदधिप्लवाः ।
 काञ्जिका चापि माहेयं दुग्धमावर्जितं तथा ॥१७॥
 षट्क्रिंशदिति विख्याता व्यञ्जना रामसुप्रियाः ।
 उक्ताः श्रीसहजादेव्या सुपचायै प्रियालये ॥१८॥
 षट्पञ्चाशद्वरेभोगाः समाख्यातास्तु नामतः ।
 भक्तं इवेतं च पीतं च मिष्टमस्लावटीयुतम् ॥१९॥
 दध्यक्तं पायसं रोटी वाटीस्थूली च पूरिका ।
 कोचोटिका वेष्टानिका परिवेष्टाश्च मङ्गुकाः ॥२०॥
 अपूरिका लुञ्जिकाश्च माल्यपूपास्तथैव च ।
 आदर्शः स्थपटी माठा गुह्यकाः खाद्यकास्तथा ॥२१॥
 तथा सार्करपाराश्च तथैव जलवलिकाः ।
 सेवविन्दुकमुद्गालचुण्डमोहनलड्डुकाः ॥२२॥
 शतपत्रं घृतवरं नवनोतवटास्तथा ।
 तथा दधिवटाइचारु कलिकाः फेणिकास्तथा ॥२३॥
 तथैव क्षीरवटका दधिरोटास्तथैव च ।
 पापचो सीरिका चैव तथा मोहनथालकाः ॥२४॥
 लस्पासिका च मिष्टमस्ला कंशारः खण्डमण्डलाः ।
 कर्पूरनाडिका चैव तथा कर्पूरमञ्जरी ॥२५॥

मेवातिका चक्रिका च शुष्कवटचुस्किरा तथा ।
 समोषा स्वगंमध्या च खर्जुराः पेटकास्तथा ॥२५॥
 वटेली निगिणी चैव तथा सौगन्धिकीति च ।
 एते श्रीरामचन्द्रस्य प्रियभोगा रसावहाः ॥२७॥
 श्रीमत्सहजया सख्यं सुपचायै प्रबोधिताः ।
 तानास्वाद्य महाराजः प्रीतिमानभवद्धृदि ॥२८॥
 व्रजवासिकरानोत्तेः श्रीरामस्य प्रियैस्तथा ।
 फलैः प्रमोदवनजैः परां प्रीतिमवाप सः ॥२९॥
 प्रीणयित्वा नृपं गोपः सर्वगोपजनैः सह ।
 स्वयमप्यतुलं भोज्यं भोक्तुमाज्ञां गृहीतवान् ॥३०॥
 तथा सुकण्ठनामानं श्रीमद्रामसखं नृपः ।
 पुनः पप्रच्छ यर्त्कचिद्गोपीनां स्नेहवृत्तकम् ॥३१॥
 राजा सदैव संयुक्तः सुकण्ठः प्रीतमानसः ।
 उवाच स्नेहवाक्यानि गोपीनां रामगोचरे ॥३२॥

सुकण्ठ उवाच

यदि गाश्चारयित्वासौ सायमेति व्रजालयम् ।
 तदा तद्विरहव्याप्ता ब्रुवन्तिस्म व्रजाङ्गनाः ॥३३॥

गोप्य ऊचुः

अयमेति सख्य द्रुत आदृताशयः स्तिंहिपुष्टिदक्षिणमनाः सुकामुकः ।
 नयने निभालयत चापलान्विते लसता श्रिया किमपि पूरितान्तरे ॥३४॥
 सुषमाभरेण किमपीव धूर्णिते मदनस्य मानदमनाय पण्डिते ।
 न चकोरखञ्जनसरोजधोरणी तुलनामवाप्नुमुचितानयोः ववचित् ॥३५॥
 अयमङ्गनाजनमनोज्ञवृत्तकः क्वणयन्मुखेन मुरलीं यदालयः ।
 किमपि प्रगायति रतिस्पृशो गुणान् वदत श्रुतिष्वयति कीदृशी दशा ॥३६॥
 अनवेक्षितेक्षणपुरस्थवस्तवः स्थिरतन्व उत्तभितकर्णलोचनाः ।
 हरिणाङ्गना अपि विहाय निर्भरं रतिमादृताः किमपि खल्वचिन्तयन् ॥३७॥
 अयमुद्भ्रमद्भ्रुकुटिलायतेक्षणो मुकुलीकृताननविधुस्त्रभङ्गधृक् ।
 अपि वामबाहुगतवामगण्डभृत् करयुग्मकाधरपुटस्थवंशिकाम् ॥३८॥

यदि सख्य आकलयति^१ स्वरामृतैर्हृदयस्य का वत दशा विलोक्यताम् ।
 विरहार्णवे चिरतरं विमज्जति प्रसभोद्धृतं वहिरेति शून्यताम् ॥३९॥
 वयमात्तकोटिकुसुमेषु माधुरीमदसंहृतिः सहजवेषविभ्रमैः ।
 रमणो मनोज्ञमुरलीमुखं दधद् यदि सख्य एति विषिनाद् व्रजोन्मुखः ॥४०॥
 कुलजागणो वत विहाय हृत्त्रपां सदनं च शोलमतनुस्पृहावशः ।
 सहते हतेहजनजन्यनिन्दनं न तु कष्टमस्य विरहोद्भवं महत् ॥४१॥
 अयमालयो विशति गोष्ठमण्डलीं यदि सस्मिताननविलोललोचनः ।
 कलितत्रिभङ्गललिताकृतिः पथि कवणयन् मुखेन मुरलीमहोद्धुरम् ॥४२॥
 तदपास्य धामसुतभर्तृसौहृदं विरहातुरः किमपि धावति स्फुटम् ।
 कुलजागणोऽपि कुलटोचितक्रियः कवचनाम्बरं कवचन भूषणं तनोः ॥४३॥
 अयमेति धेनुखुरधूलिधोरणोपरिधूसरालकसुपिच्छमालयभूत् ।
 यदि नर्तयन्^२ भृकुटिमङ्गनागणे मधुरस्मितं स्पृशति लोचनं ततः ॥४४॥
 तदसौ तदा तु सुषमावलोकनो न किमप्यवैति परिमोहिताशयः ।
 निमिषान्तरे नु शयनान्तरे लुठन् परिवर्तनैः क्षपयते निशां कथम् ॥४५॥
 अयमेव देवगणसेविताङ्गिकः कमलाविलासभवनोत्तमाकृतिः ।
 यदि धूनयन् कुलकथां मूगीदृशामित आदधाति चरणौ स्वतोऽरुणौ ॥४६॥
 तदमुष्य पश्यत गति किमालयो हृदयानि मार्दयति धैर्यवन्त्यपि ।
 किमुताधिरोहयति मन्मथद्वुम् कुलकामिनीनिवहचित्रभूमिषु ॥४७॥
 अयमीक्षणोपगतिरेति संमुखं मुखरीकृताधरगवंशिकाकरः ।
 ध्रुवमालयो झगिति यहि लोचनैर्विनयन् मनस्वितमकामिनीमनः ॥४८॥
 ननु तहि पश्यत सखीजनाङ्गनामनसो दशां विरहसिन्धुमज्जनः ।
 मदमोहमूर्छितकशङ्किता भयश्चमदैन्यधैर्यमुखभावचित्रिता ॥४९॥
 अयमुन्मुखो व्रजपुरस्य वर्तते वत पुष्पनिमितमनोज्ञभूषणः ।
 मुरलीरवेण मदनप्रजागरं कलयन् प्रतिप्रमदमुच्चकैर्यदि ॥५०॥
 तदमुष्यवक्त्रविधुदर्शनोद्भवैरमृताम्बुभिर्ज्वलितमात्मनो हृदि ।
 शमयन्ति काश्चन वियोगपावकस्त्रिहिंसंगमद्विगुणकीलवर्द्धनम् ॥५१॥

१. सम्यगाकल०—रीवाँ । २. तेजयन्—रीवाँ ।

अयमागतो विशदवलगुमोहनस्मितमाधुरीभिरभिपूरिताननः ।
 यदि पश्यति प्रणयपूर्वमालयः किमु तर्हि वाच्यमदसीयवृत्तकम् ॥५२॥
 स्वरतो हरिष्य इव मोहिताशयाः परितोऽभिवेष्टय ननु योषितः स्थिताः ।
 सुखपूर्वकग्रहणयोग्यविग्रहाः स्थिरतामगुर्जनितचित्तविक्लवाः ॥५३॥
 अयमालयः समुपयाति काननाद् यदि पुष्पवर्हंगिरंधातुचित्रितः ।
 नटवर्यवेशकमनीयतां दधद्वधवर्णनूतनकिशोरतागुणः ॥५४॥
 चकमेऽस्य काप्युरसि सज्जितुं दृढं तृष्णमेति कापि मुखमाशु चुम्बितुम् ।
 स्वपितुं च कापि शयनेऽमुनालषद् पतितुं च कापि पदयोरचोकमत् ॥५५॥
 अयमेकवीर उदयं दधद् भुवि प्रतिवासरं विरचयन् यशः सितम् ।
 सुखितस्य धेनुपरिपालनव्रतो रिपुवर्गकालननिबद्धकक्षकः ॥५६॥
 दिवसस्य संपरिणतौ विधुर्यथा दिनतापनाशनपटुः^१ समागतः ।
 व्रजलोकमञ्जलनिधिर्वजेश्वरो व्रजमोहनो व्रजपतिर्वजाधिपः ॥५७॥
 अयमाकुलोकुरुत आत्मनो रुचा रतिहेतुना स्मरपरार्द्धजैत्रिणाम् ।
 त्रिदिवाङ्मनाजनवियोगवर्द्धनो भुवनोत्सवाकरचरित्रवर्द्धनः ॥५८॥
 नटयत्यजस्त्रमबला वियोगिनीः प्रणयाख्यसूत्रसितशालिभजिकाः ।
 ग्रहतोऽङ्गेऽङ्गणत आश्रिता गृहं विच्चरन्ति निःश्रमणिकादृदेहलीः ॥५९॥
 अयमाश्रितावनविचक्षणोऽपि सन् विविधातिसंहरणपण्डितोऽपि सन् ।
 अबलाजनं सखि वितीर्य चित्तभूषालहस्तयोः स्वयमुदासिताशयः ॥६०॥
 नहि नः स खल्ववति तादृशीः सतीः पुरुविप्रयोग परमात्माभागिनीः ।
 अपि नास्य कीर्तिरतुलान्यथा भवत्यवनौ न चापि विगुणोऽस्य वर्द्धते ॥६१॥
 अयमालयः परिगतौ दिनस्य चेदुपयन् व्रजं व्रजनरेन्द्रलालितः ।
 निजलोचनान्तकलया निमन्त्रयत्यबलागणं निजनिकुञ्जकेलये ॥६२॥
 तदिमाः^२ प्रतीत्य सकला अपि स्त्रियो निजगेहकार्यपटलानुबन्धनम् ।
 सहसा विहाय दयितस्य तुष्टये ननु भूषयन्ति तनुमात्तविभ्रमाः ॥६३॥
 अयमस्त्रिकोणगतिभिन्नमन्त्रिता व्रजसुभ्रुवः सुखयति प्रियोत्तमः ।
 यदि तर्हि तास्तदनुचिन्तनावशाद्विवशाशया दधति पीडनं तनौ ॥६४॥

१. मुख्यवर्णिह०—रीव० । २. °यापनवटुः—मथ० बडो० । ३. त्रिदिशं—रीव० ।

करयोः पदे चरणयोः करद्वये कटिगं गले गलगं कटौ' न्यधुः ।
 श्रवणे दिशन्ति नयनाङ्गजनं दृशोरधरोचितद्युतिमलक्तकं दधुः ॥६५॥
 अयि कान्त गाढमुरसि त्वमास्यतां नयनद्वयान्नविचलत्वमद्भुतः ।
 अपि नो गृहाण विरहाब्धिमज्जनीः स्वकरावलम्बविधिना स्वभावतः ६६
 यदपीश षोडश कलाः प्रदर्शयन् परिपूर्ण एव स भवान् विलोक्यते ।
 तदपि स्त्रियः सुकुटिलाः कलानिधि विकलं स्वभावभजनं विनान्यगुः ॥६७॥

सुकरण उवाच

इतिवर्णितरूपोऽयमाभीरवरदारकैः ।
 विवेश गोष्ठं सायाह्ने पूर्णमाधुर्यमण्डितः ॥६८॥
 गोदोहपात्रं करयोनिधाय व्रजाङ्गना रामविलोकनोत्सुकाः ।
 विगाढ सायं समयान्धकारसहायभाजः सम विशन्ति गोष्टम् ॥६९॥
 तत्रान्योन्यं दिनजविरहोन्मोक्षसम्यक्प्रकाशं
 स्तिरधालपेक्षणमिलनसंप्रश्नसंमाननाद्यैः ।
 स्पर्शस्पर्शप्रभवकलनाचुम्बनालिङ्गनादैः
 कश्चित्केलीरस उदयते निर्जितानङ्गवाणः ॥७०॥
 यावच्चत्तमिलाषं व्रजवरवनिता गोष्ठभूषु प्रियेण
 स्वच्छन्दं संविहृत्यामृतसमपयसा पूर्णपात्राणि हस्ते ।
 बिभ्राणा ज्ञाततत्त्वा प्रणयिपरसखी जातनर्मेतिहासाः
 स्वासोच्छ्वासानुलक्ष्यप्रचुरविहरणा आत्मधामानि जग्मुः ॥७१॥
 य एतदानन्दनिधेः शृणोति सायं प्रवेशं विपिनाद्व्रजान्तः ।
 निर्धूय सर्वान् हृदयस्य कामान् रामानुरागं समुपैति लोकः ॥७२॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतीर्थयात्राया-
 मादिव्रजागमने द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३२॥

त्रयस्मिंशादधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

भुक्तोत्थितस्तदा गोपराजः शेषं रमापतेः^१ ।
 प्रसादतुलसीपत्रैर्मुखं संशोध्य दिव्यधीः ॥ १ ॥
 आज गाम नृपश्रेष्ठं श्रीमन्मञ्जुतरोस्तले ।
 वार्तयन्तं सुकण्ठेन रामसम्बधिनीः कथाः ॥ २ ॥

सुखित उवाच

कच्चिचन्तृपतिशार्द्दलं श्रुतं सम्यक् सुकण्ठतः ।
 कच्चिचत्तव मनस्यासीत् प्रसादः शृण्वतः परम् ॥ ३ ॥
 अयं पुरुषवर्यस्य रामस्यामितकर्मणः ।
 सखा सुहृद्रहस्येषु समक्षः सकलेष्वपि ॥ ४ ॥
 या यास्तस्य शुभा लोलाः सतां गोपा सुपावनीः ।
 वाह्याभ्यन्तरभेदेन वेदितास्ताः सुकण्ठकः ॥ ५ ॥
 रहस्यविद्रामचन्द्रस्य लोलानां रसवेशमनाम् ।
 समुच्छलत्प्रप्रेमधारासनपितचेतसाम् ॥ ६ ॥
 यासां स्वरूपं विज्ञातुं ब्रह्माद्या अपि देवताः ।
 नालं सहस्रवदनो यत्र शब्दोऽप्यमुहृत ॥ ७ ॥
 पारे वाङ्मनसं तस्य वृत्तमेकैकमद्भुतम् ।
 आनन्दस्य पराकाष्ठा यत्र सम्यक् प्रतिष्ठिता ॥ ८ ॥
 यस्मै कृपायति त्वेष दास्यन् स्वप्रेम दुर्लभम् ।
 तस्य प्रकाशयत्यन्तर्लोलामानन्दरूपिणीम् ॥ ९ ॥

राजोवाच

सत्यमेतत्कथयसि गोपराज सतां भुवि ।
 दुर्लभः प्रेमसम्बन्धो रामस्याद्भुतकर्मणः ॥ १० ॥

---

१. सीतापतेः—रीवौ ।

धन्यास्ते तत्र यूयं प्रमुदवनलतापुष्पसौरभ्यसारै-
विष्टैप्रणाध्वनीतस्तुलसिपरिमलैः शोधिताशेषदेहाः ।
लीलामानन्दरूपामनुभवथभवे भावुकैकान्तधाम्नो
रामेन्दोः सत्प्रमोदाटविविहृतिकलामण्डलाखण्डितस्य ॥११॥

भवतां ये च पाश्वस्थाः प्रेमानन्दशरीरणाम् ।
तेऽपि प्रेमकलाभाजो भवन्ति भुवि मानवाः ॥१२॥
अलौकिकी प्रेमवृद्धिः प्रमोदवनवासिनाम् ।
चन्दनानामिव तरुन् गन्धः स्पृशति मानवान् ॥१३॥
कर्मोपास्तिज्ञानमार्गेषूतरोत्तरतः शुभे ।
सर्वेषां शुभकृत्प्रेम भवतामूर्जितं महत् ॥१४॥
भवतां भावपाथोब्धौ निमज्जति सतां मनः ।
प्रेमरत्नवरप्राप्तिहेतवे सुखहेतवे ॥१५॥
सुकण्ठस्य मुखोद्गीर्णं प्रेमचारित्रकं प्रभोः ।
श्रुत्वा गोपालराजाद्य मयि प्रेमाङ्कुरोऽभवत् ॥१६॥
त्वदादेशात् सुकण्ठो मे कृपयामास गोपते ।
रहस्यं रामचरितं चक्रे मत्कर्णगोचरम् ॥१७॥
शितिकण्ठादपि श्रेष्ठः सुकण्ठो रामवल्लभः ।
ब्रह्मानन्दादपि श्रेष्ठः प्रेमानन्दरसो हृयम् ॥१८॥
भावेनानुगृहीतोऽस्मि त्वया सुखितवित्तम् ।
भवतां कृपया रामः स्वरूपं कलयिष्यति ॥१९॥
गोपलीलापरिकरे क्रीडन्तं विश्वसुन्दरम् ।
सर्वाङ्गेण स्थितं रामं कदा द्रक्ष्यामि चक्षुषा ॥२०॥
केकिपिच्छकृतोऽन्तः गुज्जाहारविभूषणम् ।
लीलारसानन्दमयं रामं द्रक्ष्यामि वै कदा ॥२१॥
प्रमोदवनमध्यस्थं परं ब्रह्म रसात्मकम् ।
भक्तप्रेमानुरागेण प्रकाण्डं कलये कदा ॥२२॥
अपि भूयोऽपि मे ब्रूहि प्रमोदवनमध्यतः ।
धामानि रामचन्द्रस्य समाख्यातानि लीलया ॥२३॥

अतः परं यानि शुभानि लोके रामश्चरित्राणि चकार खेलन् ।
 आख्याहि तानि प्रचुराणि विद्वद्वरेण्य गुण्यानि मनोरमाणि ॥२४॥
 सुखिताधिष्ठान् पुनः शृणु राजेन्द्र निगद्यते मया ।
 चरितानि बहूनि सत्पतेर्वंजभूम्यां वसतोऽत्र मद्गृहे ॥२५॥
 बाल्यपौगण्डकैशोरेष्वाख्यातानि मया पुरा ।
 शिष्टानि ते तथावोचत् सुकण्ठोऽत्र समागतः ॥२६॥
 अन्यानि ते पुनर्वक्ष्ये यावत् साकेतमागतः ।
 एकदाहं सिताष्टम्यां चण्डिकार्मचितुं गतः ॥२७॥
 इमसानस्थां इयामलेशानीं साक्षान्महिषमर्दिनीम् ।
 रात्रावुपोषितः स्नातः पूजयित्वा हरप्रियाम् ॥
 चकार चोत्सवं तत्र गीतवाद्यपुरःसरम् ॥२८॥
 तत्प्रीतये द्विजवरेभ्य उपागतेभ्यो
 गाः स्वर्णरत्नवसनानि वितीर्य भूरि ।
 अन्नानि पायसमुखानि च भोजयित्वा
 हुत्वाधिवह्नि समदां बहु दक्षिणाश्च ॥२९॥
 कुटुम्बं भोजयित्वा च दधिदुग्धफलादिभिः ।
 शाकं गोपवरैस्तत्र निशीथात् परतः स्वयम् ॥३०॥
 सुमं मां कश्चिद्दुरणः समागत्य पदेऽग्रसत् ।
 तेन ग्रस्तपदः क्रोशन् प्रबुद्धोऽहं निशान्तरे ॥३१॥
 दृष्ट्वा महाजगरमग्निशिखाप्रदीपनेत्रद्वयं प्रचलदुद्धटविस्फुलिङ्गम् ।
 भीतोऽहमार्तकरुणारवपूर्णवक्त्रश्चुक्रोश तेन परितो ब्रजवासिनां गणः^१ ३२
 स च तैर्हन्यमानोऽपि लोष्टाशमलकुटादिभिः ।
 नामुञ्चन्मां ततो रामः स च स्वयमुपागमत् ॥३३॥
 कृतमच्चरणग्रासं पदा स तमताडयत् ।
 आराधितेन मुनिभिरहत्याशापहारिणा ॥३४॥
 स्पृष्टमात्रः स तेनाङ्ग्रिकमलेन महानतिः ।
 नीचां तां योनिमुत्सृज्य दिव्यं रूपमवाप ह ॥३५॥

१. °वासिनोऽगुः—मथु० बड़० ।

तमुवाच हसन् रामः कथं भोः कामसुन्दरः ।
 कस्माच्चैतादृशीं योनिमापन्नः प्राणिभोषणीम् ॥३६॥
 अव्रवीत् स तमानम्य नमस्ते पुरुषोत्तम ।
 त्वदड्ग्रिकमलोद्भूतप्रसादान्मोचितोऽस्म्यहम् ॥३७॥
 अहल्या मोचिता येन स्वस्य प्रस्तरभावतः ।
 भगोरथस्य सचिवः सर्पभावाच्च मोचितः ॥३८॥
 तथान्यो दुष्टकालाहिः सारवे सलिले वसन् ।
 मोचितो घोरसंसाराद् गरुडाच्चापि निर्भयः ॥३९॥
 अन्ये च बहवः प्राप्तास्त्वामेव हि दयानिधे ।
 ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा मोचिता घोरसंसृतेः ॥४०॥
 तदेव तेऽड्ग्रिकमलमतिमानसं व्यथाहरं कलिकलुषापहं मे^१ ।
 महातुरस्येह ममोपकारं कृपावशात् समजनि भूरि भव्यदम् ॥४१॥

स्वभावस्ते नाथ त्रिभुवत्महाकलेशहरणं
 नृणां भूयः श्रेयोवितरणमहाव्यूहदलनम् ।
 महामोहधवंसोऽशुभविदलनं कालभयहृत्
 कियानेष स्वामिन् तव मम समुद्धारणविधिः ॥४२॥
 अहं चन्द्रमुखो नाम गन्धर्वप्रवरः प्रभो ।
 द्योमयानं समारूढश्चचार विदिशो दिशः ॥४३॥
 वनिताभिः सेव्यमानो भाध्वीकग्रहणोन्मदः ।
 रूपसौन्दर्यमत्तश्च कुलस्याभिजनोन्मदः ॥४४॥
 कवचिद्वै इत्तशर्मणमात्रेयं मुनिपुञ्जवम् ।
 दिग्म्बरतनुं वीक्ष्य स्वात्मारामं जहास ह ॥४५॥
 तस्योपस्थमहं नग्नं विरूपतरदर्शनम् ।
 लीलाकमलपत्रेण छादयामास दुर्मतिः ॥४६॥
 समोपहसितः क्रोधाच्छशाप मुनिरात्मधीः ।
 एवं कुटिलचित्तस्त्वं सार्पं वपुरुषैष्यसि ॥४७॥

१. भो—मथु०, बड़० ।

ज्ञात्वा प्रसादितश्चासावव्रीत् करुणाकरः ।
 श्रीरामचरणस्पर्शात् प्रकृति स्वामुपेष्यसि ॥४८॥
 अनुग्रहः कृतस्तेन मुनिना शापकैतवात् ।
 चराचरगुरुः साक्षाद्यतो दृष्टो भवानिह ॥४९॥
 नमस्ते पुरुषाग्रचायापौरुषप्रतिमौजसे ।
 पुरुषार्थचतुष्कैकदायिने शुभदायिने ॥५०॥
 अगाधबोधभवनमगाधानन्दसागरम् ।
 लोकवत्केलिकैवल्यं त्वामहं शरणं गतः ॥५१॥

परेपरार्द्धनवपञ्चशरावतारं श्रीमत्प्रमोदवनशारदपूर्णचन्द्रम् ।
 आभीरिकानयनजीवनदानदक्षं नित्यं नमामि रघुवर्यं परं भवन्तम् ॥५२॥
 त्वत्पादपद्मपरिरम्भणतो मयाप्तं स्वं रूपमीश रघुपुञ्जव नाधुनाहम् ।
 यास्यामि पूर्वदलं मदमन्धकारं त्वामेव भक्तिरसभावधरो भजिष्ये ॥५३॥
 हित्वा विमानमुरुमानमनञ्जमत्ताः 'विद्याधरीशतकभोगविमोहमूलम् ।
 त्वामच्युतात्मगतिदायिनमेकमोशं सेवेय सैव भवतान्मतिरप्रमत्ता' ॥५४॥

इत्येवमप्यस्तु तवाधुना प्रभोरनुग्रहोऽनन्यजनैकसंमुखम् ।
 त्वामेव सेवे रघुपुञ्जवाशिषं प्रपूरयाशेषवरप्रदानकृत् ॥५५॥
 ब्राह्मं पदं प्राप्य विरच्चरीश्वर स्वामात्मनः क्षेमनिधिनिभालयम् ।
 संसेवते कीर्तयते चतुर्भिःशस्यैः क्षणे विस्मरति क्वचिन्न सः ॥५६॥

असौ घोरस्वरूपोऽपि संसारविषभूरूहः ।
 त्वामीश सेवमानानां विभाति गुणवन्नरः ॥५७॥
 इति स्तुत्वा चिरं देवं वियोगभयकातरः ।
 नत्वा नत्वा तदादिष्टो जगाम दिशमुत्तराम् ॥५८॥

अवाप्य हिमशैलस्य करा रत्नप्रदीपिताः ।
 एकान्ततः समासीनश्चन्तयामास तं प्रियम् ॥५९॥
 तच्चन्तनभरप्रेम परमाह्लादतुन्दिलम् ।
 भक्तियोगमुपासीनस्तस्थौ त्यक्तपरिग्रहः ॥६०॥

यस्य रामचरणाम्बुजातयोभाग्यतोऽजनि शुभंकरी रतिः ।
तस्य सर्वविषयानुशीलनं तु च्छवत्स्फुरति पूर्णचेतसः ॥६१॥
य इमां शृणुयाद्रामगुणकीर्तनगां कथाम् ।
सोऽपि मुच्येत् संसारात् यथा चन्द्रमुखाह्यः^१ ॥६२॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथोर्थयात्रा-
यामादिव्रजागमने त्रयस्त्रिशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३३॥

चतुस्त्रिशदधिकशततमोऽध्यायः

सुखित उवाच

किमत्र दुर्लभं लोके प्रसन्ने निखिलेश्वरे ।
किञ्चापि दुर्लभं राजन्नु प्रसन्ने परे प्रभौ ॥ १ ॥
अथापरां प्रभोर्लोलां शृणु राजषिसत्तम् ।
महौदार्यगुणो यस्यामुद्देशेन स्फुटोकृतः ॥ २ ॥
अस्ति वै सूरिशर्मेति द्विजो वै मिथिलापुरे ।
अयाच्चितोपवन्नेन प्राणान् संजीवयन् गृहे ॥ ३ ॥
दरिद्रो दुर्बलः श्रान्तो व्यवहाराक्षमोऽधनी ।
दिनस्य तु ये भुज्जानो यथासंपन्नमेव सः ॥ ४ ॥
तस्येन्द्रिरावती नाम भार्या क्षुत्क्षामविग्रहा ।
सा चार्थनामसंबन्धाद्वास्यमाना कुटुम्बिभिः ॥ ५ ॥
तपस्त्विनी महोदारा यथासंपन्नमेव सा ।
अर्धं निवेद्य विप्राय तदर्धं पतिपुत्रयोः ॥ ६ ॥
शिष्टां स्वयं सदा भुड़क्ते इति सा प्रतिवासरम् ।
कुर्वती विप्रभार्या सा निर्वाहं सुतपस्त्विनी ॥ ७ ॥

१. °मुखाद्विषः—रीवाँ ।

एवं तयोराचरतोः कन्या जाता विधेवशात् ।
 दारिद्रस्य पितुः कन्या मास्तु कस्यापि वै विधे ॥ ८ ॥
 इति प्रार्थयतोरेव कन्या सा निरुजा भवत् ।
 कृतनामक्रिया सातु नाम्ना चन्द्रमती धृता ॥ ९ ॥
 दिने दिने वर्द्धमाना बभौ परिणयोचिता ।
 अथ चिन्तातुरा जाता माता तस्यास्तपस्त्वनी ॥ १० ॥

इन्दिरावत्युवाच

अतः परं कि कर्तव्यं जातासौ तनया मम ।
 प्रबुद्धोद्धृत्नौचित्यं विभ्रती सुस्मितानना ॥ ११ ॥
 दारिद्राया मम सुतां कः खलूद्धोद्धुमिच्छति ।
 अतोऽस्या दुर्लभो भर्ता समुदाये द्विजन्मनाम् ॥ १२ ॥
 मिलितोऽपि स्वापतेयं^१ विना सर्वक्रियावहम् ।
 योजनीयोऽनया साद्धं कथमुद्वाहकर्मणि ॥ १३ ॥
 क्रियया चापि शाकादिर्भोजनीयः कथं खलु ।
 इतिचिन्ताप्रदग्धायां न किञ्चिदुपतिष्ठते ॥ १४ ॥
 येन सा पतिसंबन्धं कारणीया पतिस्वरा ।
 अथैकदा महासार्थस्तदाश्रममुपेयिवान् ॥ १५ ॥
 मद्गृहाद् गच्छतां पूर्णकामानां धनिनां नृणाम् ।
 याचकानां गुणवतां सूतमागधवन्दिनाम् ॥ १६ ॥
 विप्राणां वेदविदुषां श्रोरामोपगतश्रियाम् ।
 आनन्दिनां वार्तयतां रामस्य शुभान् गुणान् ॥ १७ ॥

जना ऊचुः

अहो साक्षाद्रामो जयति सुरवृक्षः क्षितितले
 वितन्वन् सर्वेभ्यः सकलमसकृद्वाजिष्ठतफलम् ।
 मनस्तुष्टच्या युक्तः कलयति समूहं सुमनसां
 द्विजांस्तत्तच्छाखा समुदयसुसंस्थाश्च सुखयन् ॥ १८ ॥

१. “स्वापतेयं = धनं” टिं०—मथु०, बड़०० ।

रामो दाता राम एवास्ति पाता
 रामो नामैकोऽर्थिनां सोऽभिरामः ।
 इन्द्रश्चन्द्रः सूर्य ईशः कुबेरो
 रामस्यांशा रचिता वेधसैव ॥१९॥

चिदानन्दागारं भुवनभयहारं नतिकृता-
 मपारं संसारं हरति सविकारं सनिरयम् ।
 महामेघश्यामं सदयमभिरामं नयनयोः
 प्रकामं स्वारामं विरमयत रामं निज हृदि ॥२०॥

रामश्चेत्सर्वचेतोरमणगुणगौराढच्च आनन्दरूपः
 साक्षात्संसेवितस्तर्ह्यपरनृपतिभिः सेवितैः किं खलु स्यात् ।
 नो रामः सेवितश्चेत् त्रिभुवनसुखदानन्दकेलीनिधानं
 कारुण्यस्प्राणवस्तर्ह्यपरनृपतिभिः सेवितैः किं खलु स्यात् ॥२१॥
 इत्थमालपतां तेषां सुवाक्यानि परस्परम् ।
 दरिद्र्येन्दिरावत्या श्रुत्वा पत्ये निवेदितम् ॥२२॥

इन्द्रावत्युवाच

इह खलु वर्तते प्रमुदकाननराज इति प्रथितयशा
 भुवि प्रणयिनां प्रणयन् कमलाः ।
 अधिगतमङ्गलालय उदारकराम्बुरुहः
 स जयति रामचन्द्र उदयं दधदस्खलितः ॥२३॥
 तमुपसर प्रिय प्रणयिनोवचनादपि ते
 सुजनितयानया क्षतमयाचितकं सुतया ।
 अथ यदिमां वरे समुपयोज्य भवेः सुकृती
 पुनरपि तादृगेव सहजं व्रतमस्तु सदा ॥२४॥

इत्युक्तः प्रियया विप्रः प्रमोदवनमाययौ ।
 फलपाणिः प्रभुं द्रष्टुमितश्चेतश्च धावति ॥२५॥
 तदा स चिन्तयामास ब्राह्मणोऽयाचितव्रती ।
 कथं नु खलु रामस्य सविधे याचितास्म्यहम् ॥२६॥

अपि मद्वचने वाणी देहोत्यद्यावधि कवचित् ।
 नावतीर्णा साद्य कथं प्रादुर्भावमुपैष्यति ॥२७॥
 इति चिन्ताज्वरोत्सः पथि इवासं समुत्सृजन् ।
 निषसाद तरोमूले इवासेन शुष्ककण्टकः ॥२८॥
 तत्र प्राप्तः स्वयं रामोऽवतीर्णः प्राथितार्थदः ।
 स यावदुत्थितोऽपश्यदग्रे पुरुषमुत्तमम् ॥२९॥
 अदृष्टपूर्वसौन्दर्यसंपदं निस्तुलं त्विषा ।
 सर्वाङ्गरुचिरं दिव्यदेशं राजीवलोचनम् ॥३०॥
 सूरिशर्मा द्विजः पीत्वा तन्मुखं पद्ममञ्जुलम् ।
 अवाप मुदमत्युच्चैर्नानुभूतां पुरा कवचित् ॥३१॥

सूरिशर्मोवाच

कस्त्वं भोः पुण्डरीकाक्ष सुबाहो पुरुषर्षभ ।
 रामं द्रष्टुमहं प्रात्तस्त्वां दृष्ट्वा मुदितोऽस्म्यहम् ॥३२॥
 आजानुबाहुः सुखदः सुरूपः समूढवक्षाः कमलारुणाक्षः ।
 स्मितान्नेनः शोभितरत्नचूडः प्रत्यङ्गभूषारुचिभास्वरस्त्वम् ॥३३॥
 दारिद्र्यानलतप्तोऽपि त्वां दृष्ट्वा शीतलोऽस्म्यहम् ।
 जाने नृणां शोकनुदो विधिना त्वं विनिर्मितः ॥३४॥
 तव नाम कुलं शीलं श्रोतुमुत्कण्ठितोऽस्म्यहम् ।
 आख्याहि कृपया धीमन् यदि योग्यं मम श्रुतेः ॥३५॥

श्री भगवानुवाच

रामस्यानुचरः कश्चिदस्म्यहं निर्जने वने ।
 नियुक्तः स्वप्रतिनिधिरतिथीनां समाहितौ ॥३६॥
 वने स्वादुतमान्यस्मिन् फलन्ति विविधानि च ।
 तर्पयास्यतिथीनेतैः सारवेण च पाथसा ॥३७॥
 एतावन्मम कर्तव्यं तदादेशादितोऽधिकम् ।
 स एव कर्तुमुचितः सर्वसामर्थ्यसंयुतः ॥३८॥
 स देवोऽद्य स्वयं यातः कामेश्वरमुपासितुम् ।
 रक्ताशोकलताकुञ्जे निभूतः क्वापि वर्तते ॥३९॥

सूरिशर्मोवाच

अहो रामभं द्रष्टुमिहायातः प्रभुद्वने ।
कदा तदर्शनं लप्स्ये कव च तन्मह्यमावद ॥४०॥

श्रीभगवानुवाच

न याति कुञ्जभवनाद् बहिरेषु वनेष्वसौ ।
दर्शनाकाङ्क्षिणो लोका बहवो विफलं गताः ॥४१॥
सुस्वादूनि फलान्येतान्यशान् सुहितो भव ।
सारवं सलिलं पीत्वा तृप्तो गच्छ यथागतम् ॥४२॥

सुखित उवाच

इत्युक्तः स्वयमेवासौ रामेण निभृतात्मना ।
अयाच्चित्व्रतध्वंसभीतस्तुष्टोऽभवद् द्विजः ॥४३॥
अद्यावधि व्रतं नित्यमक्षतं मम मौनिनः ।
विधिना पालितं यस्माद्रामो न मिलितो मम ॥४४॥
करिष्ये कन्यकायास्तु विवाहं येन केनचित् ।
वन्यैः फलैः पल्लवैश्च पूजयिष्ये सुतापतिम् ॥४५॥
पुष्पैः सुतां भूषयित्वा हरिद्राग्रन्थभिस्तथा ।
यस्य कस्यापि विप्रस्य करिष्ये करगामिनीम् ॥४६॥
फलपल्लवपुष्पेषु सत्सु नाना वने वने ।
स्वयमेवोपपन्नासु वेदमन्त्रकुशास = ॥४७॥
किमन्याभिः संविधाभिः कन्या भुवि ।
यदर्थं श्रीदुर्मदान्धान् याचन्ते दीनया गिरा ॥४८॥
अहं स्त्रियोपदेशोन् स्वाश्रमाच्चपलीकृतः ।
तथापि रक्षितं धात्रा मदीयं नियतं व्रतम् ॥४९॥
इत्युक्त्वा हृदयेनासौ विप्रस्तामुपदां ददौ ।
तस्मै पुरुषवर्यायि प्रोवाच च वचो मृदु ॥५०॥
मदाश्रमफलान्येतान्यागते रघुनायके ।
मन्नास्ना प्रतिपाद्यन्तां मदाशीश्च निवेद्यताम् ॥५१॥

तेनायाचितदत्तानि फलानि सुरसानि सः ।
 प्रास्य पीत्वा च सुरसं सारवं विमलं पयः ॥५२॥
 तमामन्त्र्य नरश्रेष्ठं परमापोच्यदर्शनम् ।
 स्वाश्रमाभिमुखो विप्रः प्रतस्थौ वै प्रमुद्वनात् ॥५३॥
 अथापश्यदसौ द्वारात् स्वाश्रमस्थानमाकुलम् ।
 सुवर्णरत्नप्रासादैर्वेजयन्तैरिवादभुतः ॥५४॥
 तपनांशुसमाद्योतद्योतितैर्भवनोत्तमैः ।
 चित्रध्वजपताकाभिः शिखरैः स्वर्णरज्जितैः ॥५५॥
 शातकुम्भजकुम्भैश्च मणिस्तम्भैश्च शोभनैः ।
 वैदूर्यरत्नकिरणद्योतिताभिश्च भित्तिभिः ॥५६॥
 अनेकैश्चत्रशालैश्च वाजिशालाभिरन्ततः ।
 गजैः पर्वतसंकाशैः शुण्डालैर्हेमभूषितैः ॥५७॥
 मदच्युदभिर्हलरदैः स्वर्णकम्बलधारिभिः ।
 दिव्यस्त्रीणां सद्गृहीतैर्विष्वक् कोलाहलीकृतम् ॥५८॥
 वेष्टितं गजशालाभिः समन्तात्सुसमाकुलम् ।
 कालागुरुभवैर्धूपैः परिव्याप्तनभस्तलम् ॥५९॥
 सरोभिः सरसीभिश्च फुलपञ्चजराशिभिः ।
 गृहारामैश्च पुष्पाणां वाटिकाभिरलङ्घृतम् ॥६०॥
 ततो वितर्कयामास मुनिः संजातसंशयः ।
 किमिदं कस्य च स्थानं यातो वा मतिविभ्रमः ॥६१॥
 अहो स्वप्नं प्रपश्यामि दिङ्मोहो वा ममाजनि ।
 देशः खलु स एवायं नाश्रमो दृश्यते कुतः ॥६२॥
 कवाभूद् दैववशात् सा मे पर्णशाला लघीयसी ।
 दृश्यन्ते चात एवामो द्वारादाश्रमपादपाः ॥६३॥
 हृदिन्मणिमयैः पत्रैः पुष्पैर्मणिमयैरपि ।
 फलैरमृतपाकाढचैर्विविधैश्चापि काञ्चनैः ॥६४॥
 तस्मन्नेवाथ देशे वै श्रीरन्या दृश्यते त्वसौ ।
 विच्चित्रैर्विविधैर्गैः सुधया धवलीकृतैः ॥६५॥

रजताचलसंकाशैः सुमेहगिरिसन्निभैः ।
 द्रक्ष्यामि चाग्रतो गत्वा किमेतदजनि स्फुटम् ॥६६॥
 अथायं सविधे गत्वा ददर्श नगरोत्तमम् ।
 तदा शुशोच्च मनसा हृतः केन ममाश्रमः ॥६७॥
 क्व चाभविष्यत् सा नाम भार्या मे निर्धना सदा ।
 किं करोमि क्व गच्छामि कं नु पृच्छामि संप्रति ॥६८॥
 अहो नगरवास्तुनां प्रभासंचरतां नृणाम् ।
 एषां प्रभावमालोक्य धर्षिते इव चक्षुषो ॥६९॥
 एवमाशङ्कमानोऽसौ ददर्श वरवर्णिनीः ।
 प्रेषिता इन्दिरावत्या प्रेष्या भवनदासिकाः ७०॥
 ता आलोक्य प्रियं प्राप्तं कृताञ्जलय आदरात् ।
 बवन्दिरेऽभिवाञ्छन्त्यः कृपालोकममुष्य वै ॥७१॥
 नीराजयित्वा कर्पूरदीपिकाभिः समंततः ।
 निर्मञ्चय मुक्तामाणिक्यसमूहैस्तारकोर्जितैः ॥७२॥
 ऊचुरेनं महाभाग प्रासादाग्रे प्रविश्यताम् ।
 यत्रेन्दिरावती देवी ध्यायन्ती त्वां गृहोपरि ॥७३॥
 वलभीं तुञ्जलस्था पुरुथोर्विलोकते ।
 तया संगम्य विप्रेन्द्र भुड्क्षवैनां परमां श्रियम् ॥७४॥
 श्रीरामचन्द्रचरणोपगमप्रसादादासादितां सुमहतीं वत भूतिमेनाम् ।
 दृष्ट्वा कुरुष्व सफलां भृशमाश्रितेभ्यो देहि प्रकाशय यशो विपुलं जगत्सु ॥
 इत्युक्तो विप्रवर्योऽसौ ताभिरत्यन्तमादृतः ।
 तत्क्षणे प्राप वै तादृक् भोगार्हा विपुलां श्रियम् ॥७६॥
 महेन्द्र इव दुर्धर्षः कन्दर्प इव सुन्दरः ।
 चन्द्रवत्कान्तसंदोहभूषितस्तेजसा रविः ॥७७॥
 व्यरोचत महाबाहुर्भोगार्हपटुतायुतः ।
 यद्दिने प्रस्थितो विप्रो रामचन्द्रदिवदृक्षया ॥७८॥
 स्वाश्रमात्स्वस्त्रियाजप्त आसीत्तद्दिन एव वै ।
 रात्रावियं परा लक्ष्मीर्वेकुण्ठनगरोचिता ॥७९॥

सा प्रातरिन्दिरावत्या दृष्टा विस्मतचित्तया ।
 सापि श्रीरिव संजाता महासौन्दर्यभूषिता ॥८०॥
 वीक्ष्यात्मानं परं प्राप्ता विस्मयं भवनानि च ।
 सर्वतश्चकिताक्षीव पश्यन्ती चिरमास सा ॥८१॥
 अथ विप्रवरः प्राप्तो महाप्रासादमन्दिरम् ।
 दूरादालोकितः पत्न्या महासौभाग्यभूषितः ॥८२॥
 दृष्ट्वैवालिङ्गितः प्रेमणा भूयः प्राप्ताभिलाषया ।
 स्नातः स्नगन्धभूषाद्यैर्भूषितः प्रीतमानसः ॥८३॥
 भुक्तश्च विविधैर्भौज्यैः सार्वभौमनृपोचितैः ।
 एकान्ते सुसमासीनस्तया साढुं वरासने ॥८४॥
 सुवर्णरत्नप्रासादे मणिदीपप्रदीपिते ।
 महाहृं चारुपल्यङ्के गजदन्तैविनिर्मिते ॥८५॥
 दुधफेनोज्ज्वले तल्पे सोपधानेऽतिशोभने ।
 पट्टराङ्ग्या सहासीनः साक्षान्नृपवरो यथा ॥८६॥
 अचिन्तयत्तदा तत्र ब्राह्मणस्तुष्टमानसः ।
 विस्मयं च परं प्राप्तो वीक्ष्य स्त्रियमनन्यगाम् ॥८७॥

सूरिशर्मोवाच

नूनं स राम एवासीद् दृष्टोऽयं[यः] पुरुषो मया ।
 अतिमात्रं कृपायुक्तो मादृशे शरणागते ॥८८॥
 तं विहाय पुमान् कोऽन्य ईदृशः स्यान्मनोहरः ।
 दृष्ट्वैव मे मनो जहे महतोमापदं तथा ॥८९॥
 उदार चूडामणिना दीनोऽहं भूपतिः कृतः ।
 अहो मया तदैवासौ न ज्ञातः पुरुषोत्तमः ॥९०॥
 इदानीं तु प्रभावेण ज्ञातो रामः स एव हि ।
 ईदृग्विधो भवेद्वाता न भूतो न भविष्यति ॥९१॥
 कृपाकटाक्षमात्रेण चक्रे शक्रपुराधिपम् ।
 अयाचितोऽपि यत्प्रादादचाचितः किमदास्यत ॥९२॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां नूनमेष परः प्रभुः ।
 तमेतं कोऽनुयाचेत तुच्छमैहिकवैभवम् ॥९३॥

यः स्वयं भुक्तिमुत्तक्यादिदानोदारकराम्बुजः ।
 परमेष ग्रार्थनोयस्तत्पदाम्भोजभक्तये ॥१४॥
 भक्त्या प्रसन्नो भगवान् स्वरूपमपि यच्छति ।
 मानुषं भावमास्थाय स्वयं स भगवान् परः ॥१५॥
 जगतां शोकशमनो महाकल्याणदायकः ।
 सतामुद्धारकः साक्षादसतां कुलनाशकः ॥१६॥
 नूनमेष स्फुटो लोके पूर्णः श्रीपुरुषोत्तमः ।
 क्रीडति स्वजनैः साद्व रञ्जयन् प्रभुदाटवीम् ॥१७॥
 ज्ञाततत्त्वो जनस्तस्य चरणौ शरणं व्रजेत् ।
 स आशु लभते मुक्तिं घोरात् संसारसागरात् ॥१८॥
 यस्मै कृपयति त्वेष चिदानन्दमहोधनः ।
 स एव धन्यो जगति तन्मायामोहिते भरः ॥१९॥
 न ब्राह्मं पदमूर्जितं स्पृहयते वैरिङ्ग्यधिष्ठयं महत् ।
 स्वाराज्येन विराजितं न वसुधासंपूर्णराज्यश्रियम् ॥
 यस्तस्याङ्ग्रिसरोजयोः करुणया संतोर्य मोहार्णवं
 लब्धवा भक्तिमथोर्जिताम्^१ सुलभां शश्वत्कृतार्थो भवेत् ॥१००
 नमतस्मै भगवते अचिन्त्यानन्तशक्तये ।
 महापुरुषरूपाय रामाय परमात्मने ॥१०१॥
 त्रिगुणातीतरूपाय सच्चिदानन्दकेलये ।
 परापरपरेशाय नमो रामाय वेदसे ॥१०२॥
 अहो ते गाम्भीर्यं पुरुषवर माहात्म्यजलधे
 क ईष्टे देव त्वामतुलमवगाढं त्रिजगति ।
 मुनेन्द्राणां श्रेष्ठा अपि परमहंसाः कृतधियो
 न ते पारं प्राप्तं दधति न तु सामर्थ्यमुचितम् ॥१०३॥
 अनन्तस्तवं मायातिगवपुरनन्तास्तव गुणा
 नराकारं ब्रह्म त्वमुदयसि यद्वाम परमम् ।

१. °मखंडिता°—मथ०, बडो० ।

अतद्वचावृत्या त्वं श्रुतिभिरभिधेयं तु किमपि
 स्फुटं नेतीति त्वां जगदुरवशा अन्तत्^१ इमाः ॥१०४॥
 किं त्वां याचेय भगवन् भोगस्वर्गापवर्गदम् ।
 त्वत्स्वरूपानन्दमात्रे रुचिरस्तु जगत्पते ॥१०५॥
 इत्यसौ पूर्णसर्वार्थः संजातप्रणयः प्रभो ।
 ध्यायमानस्तमेवान्तर्विषयेभ्यो न्यवर्तत ॥१०६॥
 कस्मैचिद् द्विजवर्याय कन्यां सोपस्करं ददौ ।
 तं भूपस्तोषयामास रामदत्तैर्महाधनैः ॥१०७॥
 सुवर्णमणिरत्नौदैर्वासोभिर्वाजिभी रथैः ।
 पुर एव स्वके तत्र जामातरमवासयत् ॥१०८॥
 संपादच विविधान् भोगान् बहुमानपुरःसरम् ।
 ब्राह्मणान् पूजयामास तया परमया श्रिया ॥१०९॥
 आगतानतिथीन् नित्यं मुनीन् तत्त्वार्थवेदिनः ।
 भक्तान् परमहंसांश्च महाभागवतान् जनान् ॥११०॥
 रामेण दत्तां तां भूति रामस्यार्थं महामनाः ।
 व्ययीकुर्वन् सदा रेजे^२ सूरिशर्मा द्विजाग्रणीः ॥१११॥
 भायंया चेन्दिरावत्या कथंचिदनुरज्जितः ।
 तस्या एवानुरोधेन विषयान् बुभुजे रतः ॥११२॥
 दर्शयन्नात्मनासक्तिं रामासत्त्वमनोगतिः ।
 विषयापनुदं भोगं विषयाणां चकार सः ॥११३॥
 यतो यतः संस्पृहा स्यात् तं तं पूरयति स्म ह ।
 भोगं विषयसंदोहेष्वलिप्तश्चास स स्वयम् ॥११४॥
 एवं शीलयमानोऽसौ गार्हस्थ्यं परया श्रिया ।
 निष्ठामौपशमीं प्राप्नो यया सदयोपसृज्यते ॥११५॥
 इहैव परमं ज्ञानं परमानन्दरूपिणः ।
 परात्मनः श्रीरामस्य स्वरूपमात्रगोचरम् ॥११६॥

१. जगदुरवशिष्टं तत—रीबाँ । २. समारेजे—रीबाँ ।

लब्ध्वा द्विजः सूरिशर्मा निर्विद्य सहसैव स ।
 विविच्य तत्पदं सूक्ष्मं विवेश सदसत्परम् ॥११७॥
 एवमेव नृपश्रेष्ठ बहवः पुण्यभागिनः ।
 लेभिरे तत्परं धाम रामाख्यमभिरामकम् ॥११८॥
 तेनैव दत्या दृष्टच्चा श्रीरामेण दयालुना ।
 जानीयात्तत्स्वरूपं वै यतो भूयो न संसरेत् ॥११९॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथीर्थयात्रा-
 यामादिव्रजागमने चतुर्स्त्रिशततमोऽध्यायः ॥१३४॥

पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः

सुखित उवाच

गोकुले सर्वतः सौख्यैः प्लाव्यमानेऽतिशोभने ।
 रामस्य चरणाम्भोजप्रसादात्कुशलान्विते ॥१॥
 गृहे गृहे नरा नार्यो नानाकौतुकसंयुताः ।
 गायन्ति क्रीडया युक्ताः खेलन्ति च रमन्ति च ॥२॥
 हसन्ति सुखसंदोहैर्हसियन्ति परस्परम् ।
 स्थले स्थले शुभैर्वाक्यैर्विश्वड्मुखरिता दृशाः ॥३॥
 गोप्यो रामप्रेमवश्याः सदनुग्रहपूरिताः ।
 पश्यन्त्यो रूपमाधुर्यं मोदन्ते व्रजवीथिषु ॥४॥
 गोपवृद्धाश्च मुदिता रामदर्शनमात्रतः ।
 पूर्णाभिलाषाः सर्वेऽपि गायन्ति विमलान् गुणान् ॥५॥
 सखायो रामचन्द्रस्य भाग्यभाजनतां गताः ।
 परमानन्दमुदिता स्तुष्यन्ति च परस्परम् ॥६॥
 एवमादिव्रजे सर्वे शोभासंपत्समन्विते ।
 अगादसहमानोऽसावसुरो वृषभाकृतिः ॥७॥

पीडाकरः परुषनाद उदग्रशृङ्घः कीलाकरालनयनो भयकृज्जनानाम् ।
 क्रूरप्रचारखुरविक्षतभूमिभागः कल्माषकायविजिताभ्रघटाकलापः ॥८॥

पापीयसीं मर्ति विभ्रद्भ्रोत्कर्षणशृङ्खृत् ।
 पुच्छाग्रभ्रामणोदघातघातितोडुकदम्बकः^१ ॥१॥
 ककुद्यान् विकरालाङ्गः शब्दापूरितदिङ्मुखः ।
 अगादादिव्रजं शब्दैर्भेषयन् भड्गुरेक्षणः ॥१०॥
 गोष्ठानि तेन शृङ्गाभ्यां विभिन्नानि समंततः ।
 विहाय गावो गोपालाः सर्व एव पलायिताः ॥११॥
 रम्भणैस्तस्य भयदैर्दूराद् गावो वृषा नराः ।
 कुर्वन्तिस्म सकृन्मूत्रं समीपं तस्य को व्रजेत् ॥१२॥
 गर्भिणीनां स्त्रवेद् गर्भो यस्य निर्घोषशब्दतः ।
 खुरोदधूतैर्धूलिभर्नेभिचैवान्धकारितम् ॥१३॥
 तं वज्रकठिनोत्तुङ्गविषाणोत्पाटिताम्बरम् ।
 वीक्ष्य बिभ्युर्वर्जे लोका गोपा गोप्यो गवां गणाः ॥१४॥
 त्रायस्वास्मान्^२ राम रामेति सर्वे शब्दं चक्रुस्तेजसा तस्य पूर्वम् ।
 वित्रस्तात्मान्^३ स्ततो रामचन्द्रः कृत्वा तेषामभयं पर्यतिष्ठत् ॥१५॥
 पीताम्बरेण विनिबद्ध्य कर्टि स वीर आसफोटयस्तलरवेण भुजौ नितान्तम् ।
 पार्श्वस्थगर्जदनुजांसधृतैकबाहुरन्येन बाहुविटपेन तमाजुहाव ॥१६॥
 सक्षुद्धधीस्तद्भुजारफोटशब्दैः सुकर्कशैराहतकर्णं आरात् ।
 संजातरोषस्तपनारुणाक्षः शृङ्गं समुद्धृत्य विनिर्धुवत् शिरः ॥१७॥
 रामस्याभिमुखोऽभ्येत्य क्रूररावी महासुरः ।
 शृङ्गाभ्यां तं समुद्धर्तुमैच्छत् सुकठिनाशयः ॥१८॥
 स तं जग्राह पाणिभ्यां शृङ्गयोरतिदारुणम् ।
 व्यनुदत् प्रातिलोम्येन धनुर्विशतिकोपरि ॥१९॥
 स तत्र न्यपतद् भूमौ रामबाहुबलेरितः ।
 कम्पमानश्च सर्वाङ्गं स्वेदतोयेन पूरितः ॥२०॥
 पुनरुत्थाय वेगेन निश्वसन्नतिरोषणः ।
 ज्वालावलीढनयनस्तिर्थक् क्रूरं विलोकयन् ॥२१॥

१. घातिद्रुमकदं—रीवाँ । २. °स्वाद्य—रीवाँ । ३. विश्र व्यात्मा°—मथु० बडो० । ४. गूढ़ं गोपति°—रीवाँ ।

मुञ्चन्नसृगपाञ्जाभ्यां क्रोधतामसमानसः ।
 पुच्छमुद्यम्य सहसा भूयोऽभिमुखमापतत् ॥२२॥

तं संनिगृह्य बलवान् सविषाणयुग्मे संभ्रास्य दिक्षु धरणौ विनिपात्य धीमान् ।
 आक्रम्य चाशु चरणेन गले ममर्द प्रोत्पाटच शृङ्गमुहुरोषवशाज्जघान ॥२३॥

सोऽसृगधारां वमन् वक्रे पश्चाद्विष्मूत्रमुत्सृजन् ।
 विक्षिपंश्चरणानुच्चैः पर्यस्तविवशेक्षणः ॥२४॥

कष्टं प्राणान् समुत्सृज्य जगाम यमसादनम् ।
 विवुधास्तुष्टुवुव्योऽस्ति रामं विक्रमशालिनम् ॥२५॥

ववृषुः पुष्पवर्षाणि जगुर्गन्धर्वनायकाः ।
 चाटुकारैर्जयेत्यूचुः सर्वतो देवतागणाः ॥२६॥

कश्यपस्य सुतो दैत्यो रत्नाचलदरीशयः ।
 त्रासकः^१ सर्वदेवानां रामेण निहतो बलात् ॥२७॥

तस्मिन् वने मृगास्तस्थुः पक्षिणो मनुजाः सुखम् ।
 हते महाबलीवर्द्धरूपधारिणि दारुणे ॥२८॥

गोपा जयजयेत्यूचुर्मुनयः सिद्धचारणाः ।
 तस्मिन् विनिहते दैत्ये महाबलपराक्रमे ।

ऊचुः सम रावणं गत्वा दैत्यदानवराक्षसाः ॥२९॥

पौलस्त्यनन्दन श्रीमंस्त्वयि लोकान् प्रशासति ।
 हन्यन्ते मर्त्यरूपेण दैत्यदानवराक्षसाः ॥३०॥

तव सेना महाराज हन्यते मर्त्यरूपिणा ।
 एतद्वचनुचितं विद्धि तवास्माभिर्निवेदितम् ॥३१॥

रावण उवाच

जानामि मानवः कश्चिद्रघुवंशोऽभवद् भुवि ।
 जनकस्य सुता येन ब्यूढा भड्कत्वा विभोर्धनुः ॥३२॥

स एव हन्ति दैतेयान् दानवान् राक्षसानपि ।
 अबला एव हन्यन्ते हन्तव्यः सबलेन सः ॥३३॥

१. क्रोशकः—रीवाँ ।

इत्युक्त्वा रावणः क्रोधाद्विसर्ज सुरद्विषः ।
 रामे प्रेषितवानेष मुघोरं नाम राक्षसम् ॥३४॥
 भो राक्षसच्चमूनाथ बलवीर्याधिको भवान् ।
 गच्छत्वयोध्यां यत्रास्ति रामो दशरथात्मजः ॥३५॥
 तं विद्धि राक्षसानीकद्रुहं हरधनुर्द्रुहम् ।
 बहवो निहितास्तेन स्थानस्थेनैव चासुराः ॥३६॥
 शत्रुर्दूरात्प्रतीकार्यो यावदायाति नान्तिकम् ।
 बद्धमूलः पुनर्हन्यादात्मानं बलसंबृतः ॥३७॥
 इत्युक्त्वा प्रहितस्तेन राक्षसानीकनायकः ।
 एकाकी बलदृप्तोऽसौ खमार्गेण तमाययौ ॥३८॥
 दृष्ट्वा प्रमोदविपिनं राक्षसः फलितद्रुमम् ।
 परां मुदमवाप्येष उवास बहुवासरम् ॥३९॥
 रामस्याभिमुखो भूषणः प्रतीक्षन् समयं स्थितः ।
 विलूनयन् वनं सर्वं भीषयन् पशुपक्षिणः ॥४०॥
 शब्दं करोति गहने दशीप्रतिरवोत्कटम् ।
 त्रासयत्यखिलान् दुष्टो दुर्दर्शविपुलाननः ॥४१॥
 विमोट्य फलसंदोहमत्ति मारयते पशून् ।
 एवं सोऽत्यनयं कुर्वन्नुवासात्यन्तदारुणः ॥४२॥
 नैतस्मिन् विपिनोद्देशे कोऽपि गच्छति मानुषः ।
 पलायन्तेऽस्य शब्देन दूरादेव नरा मृगाः ॥४३॥
 एकदा भगवान् रामस्तत्र क्रीडनकौतुकी ।
 आजगाम गवांवृत्त्वैर्गोपैश्च परिवारितः ॥४४॥
 वेणुं विरणयन् वक्त्रे वीतभीबालकेलिकृत् ।
 तलशब्दैस्तालिकाभिर्वने कोलाहलं दधौ ॥४५॥
 तेषां तं निनदं श्रुत्वा वीतनिद्रः सराक्षसः ।
 आजगाम बलोद्रिक्तो हुंकारोच्चारभीषणः ॥४६॥
 गर्जयन्निव कान्तारं तर्जयन्निव गोकुलम् ।
 कुर्वन्निव तडित्पातं भूपृष्ठं दारयन्निव ॥४७॥

भीषणो धूमधूम्राङ्गः करालजवाललोचनः ।
 उल्कामुखो ललजिह्वस्तडित्वानिव तोयदः ॥४८॥
 अद्य मेऽवसरो जातः करिष्ये तृप्तिमुत्तमाम् ।
 मर्त्यनामामिष्यैः स्तिर्गंधैः स्वामिकार्यं च साधये ॥४९॥
 एवं विचिन्त्य हृदयं प्राप्तो गोपालमण्डले ।
 यत्र वेणुं ववणन् रामः क्रीडते सखिभिः सह ॥५०॥
 गोपा अस्य वपुर्वक्ष्य दंष्ट्राभिर्भीषणाननम् ।
 तिर्यग्भ्रुकुटिदुर्दर्शं तत्रमुर्मण्डले स्थिताः ॥५१॥
 केचिच्चकम्पिरे गोपाः केचित्स्तिर्वदुरङ्गकैः ।
 केचिद्विवर्णवदना भयेनासुर्गवांदुहः ॥५२॥
 गावो वीक्ष्य सुदुर्दर्शं मुखज्वालासमुद्गिरम् ।
 विहाय शाद्वलं सर्वं वने भीता विदुद्रुवुः ॥५३॥
 इत्थं क्रीडारसं भिन्दन् रामस्यादभुतकर्मणः ।
 आजगामासुरः कोपान्मण्डलीं वीक्षयन्निव ॥५४॥
 दृष्ट्वा भयेन संभ्रान्तान् गोपालान् गोकदम्बकान् ।
 उवाच भगवान् रामः स्वानां भीतिं हरन्निव ॥५५॥
 गोपाला मा विभित भोः किं भयं वो मयि स्थिते ।
 गोकुलं रक्षत प्राज्ञा यावदेनं निहन्म्यहम् ॥५६॥
 इति गोपान् समाश्वास्य वद्धपीतपटः कटौ ।
 राक्षसस्याभिमुखतस्तस्थौ रामः स्मयन्निव ॥५७॥
 उवाच तस्मै बलवानवगण्य विशेषतः ।
 किमन्यैस्त्रासितैर्मूढं माभेहि त्वां निहन्म्यहम् ॥५८॥
 ततः स मुष्ठिमाबध्य रामस्याभिमुखं द्रुतः ।
 आगत्य च बलाद्रामं जघानोरसि मुष्ठिना ॥५९॥
 स तस्य वज्रसदृशं मुष्ठिघातं प्रसूनवत् ।
 उवाह निजपाणिभ्यां जग्राह च भुजौ रिपोः ॥६०॥
 सोऽपि रामस्य दोर्दण्डौ जग्राहोभयपाणिना ।
 युयुधाते तत उभौ मल्लाविव जयैषिणौ ॥६१॥

अन्योन्यं बाहुचलनैरन्योन्यं शीर्षघट्टनैः ।
 अन्योन्यं जानुनिषेषैरन्योन्यं तलताडनैः ॥६२॥
 परिरभ्योन्मर्दनैश्च वियुज्य परिघट्टनैः ।
 वक्षस्यायोज्य मथनैर्युध्येते बलिनौ मिथः ॥६३॥
 बाहुयुद्धे पराभूतो वियुज्य दितिजः स्थितः ।
 दंष्ट्राकरालवक्त्रेण भीषयन्निव दूरतः ॥६४॥
 रामोऽथ तमभिद्रुत्य जघानास्मै चपेटया ।
 सोऽतिमात्रं तया सम्यग् जुघूर्णे परिपीडितः ॥६५॥
 अथैनं मुष्टिना भूयो यावत्ताडयते हृदि ।
 तावद् गृहीत्वा पदयोभ्रामितः सर्वतो दिशः ॥६६॥
 ततो हन्त बलं कृत्वा पातयामास भूतले ।
 पद्भ्यां च पोथयामास यथा प्राणैर्वियुज्यते ॥६७॥
 तं तथा व्यसुमालोक्य तत्याज बलिनांवरः ।
 सोऽपि मीलितदृक् प्राणैर्वियुक्तो भीमदर्शनः ॥६८॥
 अदृश्यत गवांधुभिर्हृषितर्गतसाध्वसैः ।
 वज्रोपमपदाघातत्रुटिताशेषविग्रहः ॥६९॥
 व्यादाय वदनं भूमौ पतितस्तत्क्षणान्मृतः ।
 प्रसारितायततरपाणिपादोऽन्धु^१लोचनः ॥७०॥
 धूलिधूसरसर्वाङ्गो मुक्तकेशकदम्बकः ।
 ध्वस्तास्थिपञ्जरः सद्यो गिरिगण्ड इव च्युतः ॥७१॥
 तां वीक्ष्य विस्मिताः सर्वे गोपाः संजातसंभ्रमाः ।
 उक्त्वा जयजयेत्येनं तुष्टुवुर्वजनायकम् ॥७२॥
 अथ संक्रीडमानास्ते पुरस्कृत्य गवांकुलम् ।
 मध्ये रामं लक्ष्मणं च वेष्टयित्वा खिलाः स्थिताः ॥७३॥
 पाययित्वा पशून् सर्वान् सारवं विमलं जलम् ।
 पद्मादिभिः कृताकल्पाः कूर्दमानाः समेधिताः ॥७४॥

१. °पादोर्ध्वं°—रीवाँ । ‘अन्धुः—कूपः’ टिं—मथु०, बड़ो० ।

वनान्तात् संनिवर्तन्त संकुलीकृत्य धैनुकम् ।
हसन्तो हासयन्तश्च वादयन्तो विषाणिकाः ॥७५॥

द्वारादुद्यम्य दोषं दिशि दिशि दयथान्दोलयित्वा दुकूलं
दर्पदाहृय दम्यान् नयनजलजयोर्दीव्यतो द्वीपद्वीपे ॥

दैत्यद्वेषी दिनस्य द्युतिभृदुपरतो दिव्यदावादुपेतो
दत्तां दीप्ति दुरापां दधदुरसि दृढं दाम वो दाशरथ्यः ॥७६॥

रत्नाद्रेः प्रान्तदेशे तु क्षममासीन्मनोहरम् ।
सुघोरशमनं नाम तीर्थं घोराघनाशनम् ॥७७॥

तत्र राजन्न यः स्नायात्सुघोरशमने हृदे ।
तस्थादिन्नजयात्रायाः सुघोरः फलमश्नुते ॥७८॥

तस्मात् तत्र विशेषेण गन्तव्यं धर्मकोविदैः ।
स्नात्वा दत्त्वा द्विजन्मभ्यः प्राप्नुयात्सकलं फलम् ॥७९॥

पादाघातैर्यदा दैत्यः पोथितोऽपि समंततः ।
न ममार गलोदेशे रुद्धप्राणो बहून् क्षणान् ॥८०॥

अथोवाच स्वयं रामः कथं न मृयसे खल !
मत्पादघातैर्नितरां पोथितोऽपि धरातले ॥८१॥

दैत्यः सुघोर ऊचे तं मुक्तिर्मे राम दीयताम् ।
तदाहं विसृजास्येतच्छरीरं झटिति प्रभो ॥८२॥

राम उवाच

यद्यादिन्नज एतस्मिन् यात्रार्थं पर्यटिष्यति ।
अयं त्वद्वधदेशोऽत्र नोपेष्यति यदाऽसुर ॥८३॥

यात्राफलं तदा तस्य तुभ्यमेव भविष्यति ।
तेन पुण्येन दितिज विमुच्च स्वकलेवरम् ॥८४॥

इति श्रुत्वा सदैतेयस्त्यक्त्वा प्राणान् दिवं गतः ।
अतो राजन् विशेषेण सुघोरशमनं व्रजेत् ॥८५॥

रामस्याज्ञां पालयता कर्तव्यं तीर्थमुत्तमम् ।
सुघोरशमनं नाम देवखातं महाल्लदम् ॥८६॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतीर्थयात्रायां-
मादिन्नजागमने पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३५॥

षट्ट्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः

सुखित उवाच

अथैकदा होलिकायां रामो राजन्यवेषधृक् ।
 हसन् गायन् सखीवृद्धैर्विजहे लोकमङ्गलम् ॥१॥
 दूरादाशासु कलयन् शब्दाद्वैतमयं जगत् ।
 कलैर्मुरलिकानादैः प्रमोदवनमध्यगः ॥२॥
 केलिधूलीभरेणामूः सर्वा एवानुरञ्जयन् ।
 काश्मीरक्षोदसलिलैराद्र्दीकृतवराम्बरः ॥३॥
 दत्तगालिभिरेताभिर्विभीतो हासपूर्वकम् ।
 स्वयं च ताः सोपहासं गालीभाजनतां नयन् ॥४॥
 एवं परस्परं तत्र संप्रवृत्ते कुतूहले ।
 रामेण मोहिता गोप्यो मुरलीमञ्जुगीतिभिः ॥५॥
 डंफांश्च वादयाऽचक्रुर्गोपाला अतिहृषिताः ।
 वीणावेणुमृदङ्गोत्थः^१ पस्पर्ण गगने रवः ॥६॥
 लक्ष्मणस्य शुभा गोप्यः सुन्दर्यः कमलेक्षणाः ।
 भरतस्य च वीरस्य शत्रुघ्नस्य च सादराः ॥७॥
 एकत्र तस्मिन् दिवसे मण्डलानां चतुष्टयम् ।
 बभूव विहरद्भयो लज्जाभयविवर्जितम् ॥८॥
 श्रीरामपक्षगा गोप्यो याइच लक्ष्मणपक्षगाः ।
 उभयोः पक्षगा याइच ददुर्गालीं परस्परम् ॥९॥
 एवामापूर्यमाणेऽस्मिन् समाजे वरयोषिताम् ।
 वेणुं विभ्रत्ववणन् रामो जहार सुदृशां मनः ॥१०॥
 अनन्यचित्तास्ता सर्वा मधुमत्ता इव क्षणम् ।
 तस्थुर्वेणुरवाकृष्टा रामवक्रेन्दुदर्शनाः ॥११॥
 अथ तद्गीतनादेन मोदिता व्रजसुभ्रुवः ।
 सखलन्नीव्यो गलद्वस्त्रा विल्लस्तकब्ररस्तजः ॥१२॥

१. मृदङ्गानां—मथु०, बड़ो० ।

पतन्मुक्ता मणिलता विगलत्तनुभूषणाः ।
 स्वं परं चैव न विदुः सर्वाः संस्त्वतिस्थताः ॥१३॥
 विचित्रास्तास्तथा दृष्ट्वा कश्चिद्यक्षगणाधिपः ।
 माणिक्यतिलको नाम कुबेरस्य प्रियः सखा ॥१४॥
 तत्राजगाम कामान्धः संवीक्ष्य व्रजकामिनीः ।
 हठात् संप्रेरयामास नेतुमात्मनिकेतम् ॥१५॥
 मुमूर्षुः सोऽतिचपलः कामेन विकलीकृतः ।
 यावत्प्रेरयति स्वैरं तावच्चुक्रुशुरङ्गनाः ॥१६॥

हा राम हा रमण लक्ष्मण दीनबन्धो
 हा शत्रुहन् भरत कवासि दयैकसिन्धो ॥

युष्मान्नितान्तमवमत्य खलः समरान्धः

कोऽयं बलान्नयति नो हठिनं घनतैनम् ॥१७॥

इत्थं वनान्तः स्वजनार्तशब्दं निशम्य ते प्राणविपत्समेतम् ।
 रामादयो वेणुनिनादसक्ताः सर्वाः परित्यज्य समन्वधावत ॥१८॥

उपेत्य गोपिकावृत्तैभ्रतिरः संबभाषिरे ।

अलं भयेन पद्माक्षयः प्राप्ताऽस्म भयहारकाः ॥१९॥

संदृष्ट्वा तान् परिप्राप्तान् शरणागतपालकान् ।

त्यक्त्वा वृन्दं व्रजस्त्रीणां गृहीत्वासून् पलायत ॥२०॥

रामः संरक्षणार्थय गोपीनां लक्षणादिकान् ।

संस्थाप्य भ्रातरः सर्वान् स्वयं चौरमधावत ॥२१॥

पलायनपरश्चौरो यत्र यत्रान्वधावत ।

तत्र तत्रान्वगाद्रामः साक्षात्काल इव द्रुतः ॥२२॥

तमुत्तरस्यां दिशि धावमानं, यक्षाधिपं कालमिवाप्रसहृम् ।

दधार रामो बलवान् प्रगृह्य, कच्छेषु तादृक्खलनिग्रहार्हः ॥२३॥

पशुवत्तस्य मूढस्य दिव्यरत्नयुतं शिरः ।

जहार रामो भगवान् स्वानां प्रियचिकीर्षया ॥२४॥

आदाय तस्य तिलकस्थितं रत्नमुदित्वरम् ।

आययौ विक्रमनिधिः सुहृदां यत्र मण्डलम् ॥२५॥

लक्ष्मणाय मर्णि प्रादाद्वानुमण्डलभासुरम् ।

प्रशसंसुस्तमेतेन विक्रमेण सुहृदगणाः ॥२६॥

स्थानं तदस्त्युत्तरतः प्रमुद्वनं, सुतीर्थभूतं शुचि सर्वपावनम् ।

पलायमानं वनितापराधिनं ब्लेन यक्षं निजघान यत्र सः ॥२७॥

यक्षप्रमोचनं नाम तत्रास्ति सुमहत्सरः ।

तत्र स्नात्वा महीपाल सर्वयात्राफलं लभेत् ॥२८॥

एवं व्रजे निवसतो रघुपुञ्जवस्य भूरणि सन्ति चरितानि दिनेदिनेऽस्य ।

साधीयसीं हृदयकर्णरसायनैर्यैः कालुष्यमाशु विधुनोति नरः स्वचित्ते ॥२९॥

व्रजमण्डलमञ्जलालयस्त्रिजगल्लोकतमोमलापहः ।

चरितामृतसागरः प्रभोर्जयति प्राणनकृत् सतां सदा ॥३०॥

यानि यानि चरित्राणि चकारेह सतांगतिः ।

तानि तानि मया तुभ्यं कीर्तितानि महीपते ॥३१॥

इत ऊर्ध्वं व्रजजनप्राणं जीवातुविग्रहम् ।

रामचन्द्रमितो नेतुं मन्त्री संप्रेषितस्त्वया ॥३२॥

आगता घनसंकाशा गजेन्द्रास्ते पदच्युतः ।

प्राणापाये व्रजस्थानां कालस्यानुचरा इव ॥३३॥

आगता पञ्च धाराभिराद्यन्तो धरातलम् ।

वाजिनो वै वियोगाग्नेः विस्फुलिङ्गा इव त्विषा ॥३४॥

आगतास्ते रथवरास्त्रासयन्तो मनांसि नः ।

वियोगदुःखराजस्य यानानीव भयञ्चुराः ॥३५॥

चतुरङ्गवतीं सेनां निभाल्य व्रजवासिनः ।

अहो किमिदमित्येवं विच्चेरुर्भयसंयुताः ॥३६॥

अतः परं या व्रजवासिनां दक्षा, नितान्तमाभाषितया तवालम् ।

स्वचेतसा वेत्तु स एव वल्लभो यस्यानिशं दुर्विषहो वियोगः ॥३७॥

वाष्पतोयतरञ्जिण्यः कति नो रचितास्तदा ।

बहुबन्धकृता विघ्नाः कति नो घटिता जनैः ॥३८॥

शपथैः कति नो वाचः प्रभवे विनिवेदिताः ।

प्रतिकूले विघौ सर्वं प्रतिकूलमभूत्तराम् ॥३९॥

इयति विरहभारे रामचन्द्रप्रियस्य
प्रसभनिषतितेऽन्तर्गोषु मात्माश्रितेषु ।
लघुरिव हृदि लग्ना यातना कापि याम्या
प्रसृतवहूलकीलो भ्राष्ट्रवह्निश्च सोऽन्यः ॥४०॥
वर्णितुं नैव सा शक्या वेदना व्रजवासिनाम् ।
मग्नानां निजसौख्येषु किं तथा प्रोक्तया नृप ॥४१॥
अहो यावद्वर्णितुं वै तवाग्रे तावद्राजन् वर्णितुं नैव शक्यम् ।
प्रसादतः किंतु तस्यैव सर्वं पुरस्थवत्स्फुरितं मे विशेषात् ॥४२॥
तथैवास्य सुकण्ठस्य प्रसादात्तस्य राधसः ।
सर्वं पुरःस्थं चरितं रामचन्द्रस्य जायते ॥४३॥

राजोवाच

युवयोरेव संजातः प्रसादोऽयं गवांपते ।
एतन्मे कारणं किन्तु कथ्यतां सुखिताधिप ॥४४॥

सुखित उवाच

सरस्वती वेदमाता स्वपित्रा ब्रह्मणा सह ।
विचारं समनुप्राप्ता तत्र राजन्निशामय ॥४५॥

सरस्वत्युवाच

सारं सर्वेषु लोकेषु वेदेषु गुणवत्सु च ।
चरित्रं रामचन्द्रस्य नित्यानन्दरसालयम् ॥४६॥
वर्णितं सत्सूरिवरैविशेषात् सारवेदिभिः ।
वाल्मीकिनाप्यगस्त्येन हयग्रीवेण धीमता ॥४७॥
शिवेन योगनाथेन शम्भुना शूलपाणिना ।
हनुमता वायुना च लक्ष्मणेन च सीतया ॥४८॥
अन्यैव च मुनिभिस्तात देवैरुच्च प्राप्तभवितभिः ।
किंतु निःशेषतो नैव कश्चिच्चजानाति तद्गुणान् ॥४९॥
भूयस्तस्य चरित्रं च रहस्यं योगिनामपि ।
न ज्ञातुं शब्दयते तात बहुजन्मकृतं तु तत् ॥५०॥

रांज्य[ज]वेशमुरीकृत्य सुखितस्य व्रजे वसन् ।
 चकार यानि पुण्यानि चरित्राण्यखिलेश्वरः ॥५१॥
 तानि गुह्यतमान्येव शुभानि च विशेषतः ।
 कथं ज्ञेयानि कविभिर्वर्णनीयानि वा कथम् ॥५२॥
 चक्रे द्वादशवर्षेषु वासं सुखितगोपतौ ।
 तत्रत्यास्तस्य लीलास्तु वाल्मीकिर्न निबद्धवान् ॥५३॥
 मूलचारित्ररूपत्वाद्रहस्यत्वाच्च सर्वतः ।
 तत्साक्षात्करणे तात क उपायोऽस्ति तद्वद् ॥५४॥
 यदुकृत्वा समवाप्नोति जन्मनः फलमुत्तमम् ।
 भवताश्चैवानुगृह्येरन् शुकाद्या योगवित्तमाः ॥५५॥
 इति प्रोक्तं सरस्वत्या निशम्य भगवान् विधिः ।
 क्षणं विचिन्त्य प्रोक्ताच सरस्वत्यै विशेषतः ॥५६॥
 आराध्य तदर्थं त्वं राममेव सनातनम् ।
 सहजाप्राणदयितमङ्गप्रत्यङ्गसुन्दरम् ॥५७॥
 तदनुग्रहतः किञ्चित् ज्ञानं तव भविष्यति ।
 येन तस्य चरित्रं ते गोचरत्वमुपैष्यति ॥५८॥
 त्वद्गोचरत्वं संप्राप्य ममापि प्रतिभास्यति ।
 इत्युकृत्वा भारती देवी स्वलोके ब्रह्मणा पुरा ॥५९॥
 रामं समाराधयितुं प्रमुद्धनमुपागमत् ।
 तमसासरयूतीरे निवसत्ती दिने दिने ॥६०॥
 आरराध प्रभुं रामं सहजावल्लभं हरिम् ।
 यथा तुष्यति राजोवलोचनो रामया सह ॥६१॥
 एकदा भगवांस्तस्याः कामं पूरयितुं स्वयम् ।
 आजगाम प्रसन्नात्मा रामः सहजया सह ॥६२॥
 सा तमालोक्य सहजावल्लभं राममीश्वरम् ।
 दण्डवत्पतिता भूमौ भक्तचा संजातया हृदि ॥६३॥
 उत्थाय च ततो देवमिदमाह सरस्वती ।
 त्वं लीला रसमयी कालमायाद्यगोचरा ॥६४॥

सा मे गोचरतां यातु प्रार्थयामि पुनः पुनः ।
राजरूपेण भवता कृपा मयि विधीयताम् ॥६५॥

राम उवाच

मम लीलारसानन्दो देवानामपि दुर्लभः ।
तस्याधिकारी सुखितः सुकण्ठश्च भविष्यति ॥६६॥
मम भक्तान् समालोक्य यन्नैतौ कथयिष्यतः ।
तत्र त्वं संनिधौ भूत्वा सर्वं श्रोष्यसि भास्मिनि ॥६७॥
आदिन्नजे तु या लीला मम लीलारसात्मनः ।
अतः सा प्रकटीभूता भविष्यति न संशयः ॥६८॥
सुखितो नाम गोपालो दृष्ट्वाप्यैश्वर्यमद्भुतम् ।
पुत्रस्नेहपरीतात्मा माधुर्यं बहुमन्यते ॥६९॥
सुकण्ठश्च सखा नित्यं मदीयः पद्मलोचनः ।
मम रासविलासादिलीलासाक्षी सुहृत्तमः ॥७०॥
एतौ रहस्यगां लीलां लोकेऽस्मिन् स्फुटयिष्यतः ।
ततश्च त्वं समाकर्ण्य ब्रह्मणे कथयिष्यसि ॥७१॥
ब्रह्मा ममात्यन्तभक्तभुशुण्डाय गदिष्यति^१ ।
एवं भुशुण्डो भगवान् दालभ्याय कथयिष्यति ॥७२॥
स चाख्यास्यति संप्राप्य कृपां लोमशशर्मणे ।
एवमादिन्नजे जाता मल्लीला व्यक्तिमेष्यति ॥७३॥
इत्थमाख्याय भगवान् सरस्वत्यै तपः फलम् ।
जगाम वल्लभायुक्तो रन्तुं श्रीमत्रमुद्वने ॥७४॥
एवं राजन् विजानीहि सरस्वत्यै यथा प्रभुः ।
कृपां चकार चावाभ्यां कीर्तितास्तद्गुणा यतः ॥७५॥
तीर्थस्थानप्रसंगेन मया तुभ्यं प्रकीर्तिम् ।
चरितं रामचन्द्रस्य कालमायादचगोचरम् ॥७६॥
अनहं यन्मया वक्तुं शृङ्गारैकान्तमद्भुतम् ।
तते सुकण्ठगोपालः प्रोवाच श्रीपतेः सखा ॥७७॥

१. भक्ते भुशुण्डे कथयिष्यति—मथु०, बड़० ।

इत ऊर्ध्वमयोध्यायां विचरन् प्राणजीवनः ।
 चकार यद्यच्चरितं तत्स्वयं वेत्सि भूपते ॥७८॥
 सरस्वत्यास्तु तपसा प्रसादात्तु रमापतेः ।
 सर्वं पश्यामि चरितं पुरःस्थविषयोपमम् ॥७९॥
 गत्वायोध्यां पुरीं रामो विश्वामित्रेण योगिना ।
 प्रार्थितो यज्ञरक्षार्थं गमिष्यति तदाश्रमम् ॥८०॥
 आदौ स ताडकानाम्नीं राक्षसीं निहनिष्यति ।
 ततो मखस्यान्तरायान् राक्षसान् संहरिष्यति ॥८१॥
 ततो जनकराजस्य मिथिलां प्रतियास्यति ।
 तत्र शम्भोर्धनुर्भज्जं कृत्वा सीतां पणीकृताम् ॥८२॥
 पाणिग्रहेण विधिना ग्रहीष्यति च सादरम् ।
 तत्र भार्गवतेजोऽयं तेजसा संहरिष्यति ॥८३॥
 ततो विजयवानेष पुनः साकेतमेष्यति ।
 महान्तमुत्सवं तत्र करिष्यन्त्यस्य मातरः ॥८४॥
 दृष्ट्वा सीतायुतं रामं सुखमेष्यन्ति मानवाः ।
 एवमस्य कियान् कालः सीतासौख्येन यास्यति ॥८५॥
 ततो यदा भवान् राजन् कर्ता महाभिषिञ्चनम् ।
 तदा केक्यराजस्य पुत्र्या याच्यं वरद्वयम् ॥८६॥
 भरते राज्यतिलकं रामनिर्वासिनं वने ।
 तदासौ भगवान् रामः सर्वं समदर्शनः ॥८७॥
 निजलीलारसं पुष्णन् प्रस्थास्यति ततो वने ।
 त्रिरात्रं सलिलं प्राश्य चतुर्थेऽह्लि फलाशनः ॥८८॥
 ततो गङ्गां समुक्तीर्य चित्रकूटमुपैष्यति ।
 तत्रास्माभिः समं तस्य संगमो भविता हरेः ॥८९॥
 स तत्र भगवान् वीरः पश्यतामेव नस्तदा ।
 दिव्यं धनुः समादाय सन्धास्यति शरद्वयम् ॥९०॥

जिहन्म्येष विराधाद्यान् राक्षसान् भुवनद्वृहः ।
 करोम्येतत्सतां रक्षाविधानं विधिनामुना ॥९१॥
 इत्युक्त्वा दीर्घशब्देन मुमोच विशिखद्वयम् ।
 प्रमोदवनमायातः स्वयं सीतानुजान्वितः ॥९२॥
 तौ शरौ रोदसी भाभिर्द्योतयन्तौ दिशस्तथा ।
 महाघोरं वनं प्राप्य जज्ञाते रामलक्ष्मणौ ॥९३॥
 प्रभा तु साभवत् सीता तद्विलोक्यान्तरिक्षगाः ।
 देवाः किमेतदित्यन्तर्विस्मयं प्रापुरुत्तमम् ॥९४॥
 ततो वनचर्द्वृष्टौ गच्छन्तौ पथि निर्भयौ ।
 खङ्गिनौ बद्धतूणीरौ चापहस्तौ श्रियान्वितौ ॥९५॥
 विराधाद्यान् महाघोरान् हत्वा राक्षसपुञ्जवान् ।
 गोदातीरस्थितान् विप्रान् रक्षन्तौ विचरिष्यतः ॥९६॥
 एवं क्रमेण यास्येते रम्यं पञ्चवटोवनम् ।
 तत्र सूर्पनखा नासाकर्णकृत्तनपूर्वकम् ॥९७॥
 तत्पृष्ठगान् महाघोरान् राक्षसान् संहरिष्यति ।
 महापराक्रमयुतान् खरादीन् खलदारुणान् ॥९८॥
 दण्डकावनमध्ये च कल्याणं वितनिष्यतः ।
 तच्छ्रुत्वा तस्य चरितं रावणः क्रोधमेष्यति ॥९९॥
 ततो मारीचसहितो रथमास्थाय रावणः ।
 प्राप्तः^१ पञ्चवटीं यत्र सीता रामश्च लक्ष्मणः ॥१००॥
 मारीचं मृगवेषेण वेशयित्वा स मायया ।
 तत्पृष्ठतो गते रामे लक्ष्मणे तस्य पृष्ठतः ॥१०१॥
 आश्रमं शून्यमालोक्य भूत्वा कपटतापसः ।
 जहार रावणस्तूर्णं सीतां छायामयीं स्त्रियम् ॥१०२॥
 सीता नु गार्हपत्याग्नौ प्रविष्टा श्रीः स्वयंभवा ।
 ततो राम उपावृत्तो लक्ष्मणेन सह प्रभुः ॥१०३॥

दर्शयन् मानुषीं लीलां विरहार्तोऽभवद्वने ।
 तावन्निमित्तमासाद्य देवः क्रीडनकौतुकी ॥१०४॥
 हतवान् स कुलं रक्षो देवकार्यर्थसिद्धये ।
 विभीषणाय भक्ताय लङ्कां दास्यति तत्र सः ॥१०५॥
 साधयित्वा देवकार्यं पावकेन समर्पिताम् ।
 सोतामादाय विनयी पुनः साकेतमागतः ॥१०६॥
 तस्मिन् प्रसङ्गे हनुमत्सुग्रीवाद्यैः कपीश्वरैः ।
 उपास्यमानचरणः प्रभुर्विजयतेतराम् ॥१०७॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं चरितं सहजापतेः ।
 श्रोतव्यं कीर्तितव्यं च ध्येयं चैव सतां सदा ॥१०८॥
 प्रमोदविपिने तस्य नित्यलीलेति भावय ।
 अयोध्यायां चित्रकूटे तथान्यत्र प्रिये स्थले ॥१०९॥
 नैमित्तिज्ञी पुनर्लीला धर्मग्लानिनिमित्तजा ।
 भूभारहरणार्था च सापि सद्भ्रुविचिन्त्यते ॥११०॥
 एकैकं तस्य चरितं कर्णपीयूषमेव हि ।
 निपीय विबुधाः सर्वेऽप्यजरामरतां ययुः ॥१११॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथीर्थ्यात्रायां
 आदिवज्जागमने षट्त्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१३६॥

सप्तत्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

एवमाकर्ण्य नृपतिः सुखिताद् गोदुहांपतेः ।
 कर्णपीयूषरस्यं तद्रामेन्दुचरितं शुभम् ॥ १ ॥
 सद्यः पुलकिताशेषदेहः संप्रीतमानसः ।
 उत्फुल्लनयनद्वन्द्व इदम् च स्मिताननः ॥ २ ॥

राजोवाच

धन्योऽहमादिवजवासिनां वः पादाब्जरेणुप्रकरेण पूतः ।

दृष्ट्वा परां स्नेहदशाममीषां संजातशिक्षः सहसा कृतार्थः ॥३॥

युष्माकं कृपया शश्वद्वर्धमानरसोदयः ।

कामप्यवस्थां बिभ्राणस्तिष्ठामि धरणीतले ॥ ४ ॥

युष्माभिः सह संगम्य दृष्ट्वा चादिवजस्थलीम् ।

रामप्रेमकथाः श्रुत्वाधुना किं तीर्थयात्रया ॥ ५ ॥

समाप्तान्यसमाप्तानि यानि तीर्थानि गोपते ।

तानि मे सफलान्येव भवतां संगमात्रतः ॥ ६ ॥

दानं व्रतं वा हवनं तपो वा करोमि यद्यत् सुकृतं व्रजेन्द्र ।

तन्निष्टयाहं स्पृहयामि शश्वन्नित्योदयं जानकीरामचन्द्रयोः ॥ ७ ॥

एतावत्तीर्थयात्रायाः फलं सुकृतमूर्जितम् ।

यद्रामचन्द्रविषये परा प्रीतिः प्रवर्द्धताम् ॥ ८ ॥

अनुजानीहि मां भद्रं शेषां यात्रां समापितुम् ।

चिराय दुःसहं मन्ये रामस्य विरहं हृदि ॥ ९ ॥

ब्रह्मोवाच

सहजारामलीलानां तानि तानि विलोक्य सः ।

स्थानानि रम्यरूपाणि परमानन्दमन्वभूत् ॥ १० ॥

गोपीनां चैव रामस्य [‘]विहारस्थानमद्भुतम् ।

रासस्थानं रतिस्थानं^१ विरहस्थानमेव च ॥ ११ ॥

दानलीलारसस्थानं मानलीलारसस्थलम् ।

सङ्केतविषयस्थानं कुञ्जानि च पृथक् पृथक् ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा दशरथो राजा परमप्रेमविह्वलः ।

आनन्दनिर्भरो भूत्वा ससुहृत्परिवारकः ॥ १३ ॥

जगाम नृपशार्दूलः सरयूक्तवणं सरः ।

तत्र स्नात्वा स विध्रिवत् कौशिकीं पुण्यवाहिनीम् ॥ १४ ॥

१—१. नास्ति—रीवाँ ।

जगाम तत्र आगत्य तमसां सरयूं तथा ।
 गोमतीं जनपापघ्नीं संगमे चोभयोरिह ॥१५॥
 ब्रह्मावतं महातीर्थं यत्र स्नात्वा विशेषतः ।
 दत्त्वा ब्राह्मणवर्येभ्यो गाः सुवर्णं महद्वनम् ॥१६॥
 स ततः प्रस्थितो राजा नैमिषारण्यमुक्तमम् ।
 स्नानदानफले लब्ध्वा संभोज्य^१ ब्राह्मणात् बहून् ॥१७॥
 एवं क्रमेण समग्रात्तीर्थराजं नृपोत्तमः ।
 यत्राश्वमेधो विहितो ब्रह्मणा दैवतैः सह ॥१८॥
 सर्वे च निर्जरा यत्र वेदान् प्राप्य सुर्हर्षिताः ।
 तत्र स्नात्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रादाद्वहुतरं धनम् ॥१९॥
 पुलहस्याश्रमे गत्वा कृतातिथ्यः स तेन च ।
 तत्रत्ये तीर्थं आप्लुत्य प्रसन्नहृदयोऽभवत् ॥२०॥
 हरिक्षेत्रे समाप्लुत्य श्रुत्वा पुण्यशो हरेः ।
 गोमत्यां चैव गण्डक्यां विपासाशोणभद्रयोः ॥२१॥
 स्नात्वा दत्त्वा च द्रविणं ब्राह्मणेभ्योऽभवच्छुचिः ।
 ततो वाराणसीं गत्वा स्नात्वा च मणिकर्णिकाम् ॥२२॥
 देवं विश्वेश्वरं दृष्ट्वा पर्यपूजच्छुभेच्छया ।
 असीवरुणयोर्मध्ये यानि तीर्थानि सन्ति वै ॥२३॥
 तानि सर्वाणि विधिवदाचचार नृपोत्तमः ।
 ततश्च स गयास्थानमयासीनृपसन्तमः ॥२४॥
 पितृभ्यः पिण्डदानं च कृत्वा तत्रातिहर्षितः ।
 ततः क्रमेण संप्राप्तो गंगासागरसङ्गमे ॥२५॥
 कपिलस्याश्रमे गत्वा स्नात्वा च विधिसंयुतः ।
 रामप्रसादसंप्राप्त^२दिव्यदृष्टिवर्यलोकत ॥२६॥
 हाटकेश्वरसंज्ञं तच्छवलिङ्गं हिरण्यम् ।
 आप्लुतः सागरे राजा कुर्वन् पृथ्वीप्रदक्षिणाम् ॥२७॥

१. संपूर्ज्य—रीवाँ । २. °प्रसादत. प्राप्त°—मथु० बड़० ।

पुरुषोत्तमसंज्ञं तत् सिद्धक्षेत्रमुपागमत् ।
 नीलमाधवमालोक्य शङ्खचक्रादिभूषितम् ।
 तत्रत्यैर्वैष्णववरैः संगतो मुनिपुङ्गवैः ॥२८॥
 रामस्वरूपं निगमत्रयस्तुतं तेभ्यः समाकर्ण्य नृपोऽतिहर्षितः ।
 जगत्पतेर्नीलगिरीशितुः शुभं प्रसादमास्वाद्य सुतृप्तिमानभूत् ॥२९॥
 ततः कुर्वन् सुतीर्थानि महेन्द्राचलमागतः ।
 तत्रोपस्पृश्य सलिलं ददर्श भूगुनन्दनम् ॥३०॥
 एकविंशतिधा येन निःक्षत्रा धरणो कृता ।
 वरेण्यं तपसां राशि तमवन्दत भार्गवम् ॥३१॥
 सप्तगोदावरीं गत्वा स्नात्वा च विधिपूर्वकम् ।
 वेणां पुण्यां नदीं यातः कृष्णया सह संगताम् ॥३२॥
 आप्लुत्य विधियत्तस्यां स्नात्वा पम्पासरस्यपि ।
 आप्लुतो भीमरथ्यां च ब्राह्मणेभ्योऽददाद्वन्नम् ॥३३॥
 स्वामिनं स महासेनं दृष्ट्वात्यन्तं मुदान्वितः ।
 श्रीपर्वतं जगामाथ यत्र साक्षादुमापतिः ॥३४॥
 तीर्थानि द्राविडे देशे यानि कानि च भूपतिः ।
 आप्लुत्य विधिना स्नातो^१ वेङ्गटार्द्रिं ददर्श सः ॥३५॥
 कामकोटिपुरीं गत्वा स्नात्वा च नृपसत्तमः ।
 यथौ काठचींनाम पुरीं विष्णोरपि शिवस्य च ॥३६॥
 कावेरीं स समाप्लुत्य सरित्कुलनमस्कृताम् ।
 श्रीरङ्गपट्टनं नाम विष्णोर्धाम व्यलोकत ॥३७॥
 यत्र साक्षाद्रमाकान्तः सर्वदेवनिषेवितः ।
 आस्ते जगत्रयस्यैष कल्याणगुणसागरः ॥३८॥
 ऋषभाद्रिमुपव्रज्य पुण्यश्लोको नराधिपः ।
 हरेःक्षेत्रविशेषेण स्नानदानादिपूर्वकम् ॥३९॥
 कृत्वा यात्रां मनोवृत्तिं प्रसादजननीं ततः ।
 दक्षिणां मथुरां गत्वा शुश्राव चरितं हरेः ॥४०॥

१ विधिनिष्णातो—मथु०. बड़०० ।

यत्र रामः पुराक्रीडन् द्राविडीभिः सह स्वयम् ।
 भक्ताभिर्वरवामाभिर्दिव्यरासविलासकैः ॥४१॥
 मथुरायां दक्षिणस्यां गीयमानं मनस्त्विभिः ।
 मुनिभिः कोविदैश्चापि श्रुतरामयशोऽभुतम् ॥४२॥
 सेतुबन्धेश्वरं दृष्ट्वा स्नात्वा दक्षिणसागरे ।
 अमन्यत पुराजातं रामस्यादभुतचेष्टितम् ॥४३॥
 नित्यतां च स्वरूपस्य तथा नाम्नश्च कर्मणः ।
 अन्यानि चैवास्य विभोः पुरावृत्तानि सैक्षत् ॥४४॥
 सर्वत्र दक्षिणे देशे रामस्य यशसाङ्कितान् ।
 वीक्ष्य पुण्यतमान् देशान् मुमुदे कैक्यीपतिः ॥४५॥
 सेतुबन्धे कृतस्नानो द्विजन्मभ्योऽददाद्वहु ।
 हिरण्यं द्रविणं धेनूर्वासांसि विपुलाशयः ॥४६॥
 कृतमालां नदीं पुण्यां सिद्धगन्धर्वसेविताम् ।
 दृष्ट्वा स्नात्वा च विधिना स्वतनुर्बहु [ह्व] मन्यत ॥४७॥
 ताम्रपर्णीं ततो गत्वा द्रविडावनिभूषिणीम् ।
 विलुनज्जलकल्लोलैर्मिलन्तीं दक्षिणार्णवे ॥४८॥
 कुलाद्रिं मलयं दृष्ट्वा निर्जरेष्ववगाह्य च ।
 दिव्यानि वीक्ष्य लिङ्गानि शिवस्य परमात्मनः ॥४९॥
 भूयः सुकृतसाराणि व्यतनोत् तत्र तत्र सः ।
 दृष्ट्वा कन्यां कुमारीं च संपूज्य च स्वभक्तिः ॥५०॥
 रामस्य पुत्रभूतस्य प्रार्थयामास वैभवम् ।
 भूयः सुकृतसाराणि व्यतनोत् तत्र तत्र सः ॥५१॥
 नत्वा कन्यां कुमारीं च संपूज्य च स्वभविततः ।
 ततोऽनन्तपुरेऽगच्छत् तत्र पञ्चाप्सरं सरः ॥५२॥
 दृष्ट्वा स्नात्वा च विधिवद्विष्णुप्रीतिस्पृहाधरः ।
 सत्रिलक्षमदाद् धेनूस्तीर्थेऽमुष्मिन् शुभावहे ॥५३॥

कृत्वा यथोक्तद्विगुणपरिच्छदसमन्वितः ।
 केरलेषु च तीर्थानि रामपादाङ्कितानि सः ॥५४॥
 ब्रह्माम् नृपशार्दूलश्चिन्वन् पुण्यमसंख्यकम् ।
 गोकर्णमगमद्राजा यत्र संनिहितः शिवः ॥५५॥
 तत्र स्नात्वा तीर्थंजलैः पूजयामास शङ्करम् ।
 आयदिवीं समालोक्य महापूजामचीकरत् ॥५६॥
 समुद्रद्वीपमध्यस्था सा सर्वजनकामदा ।
 तत्र सूर्यसुतां तापीं समपश्यन्नृषोत्तमः ॥५७॥
 स्नात्वा दत्त्वा द्विजन्मभ्यः कृतार्थं स्वममन्यत ।
 पयोङ्गीं पुण्यसलिलां कलिपापापहारिणीम् ॥५८॥
 दृष्ट्वा च नृपतिस्तत्र स्नानाचमनकर्मसु ।
 ब्राह्मणेभ्योऽयुतं धेनूरदद्विमलाशयः ॥५९॥
 पञ्चरात्रं स्थिस्तत्र पूजयन् द्विजदेवताः ।
 निर्विन्ध्यां च महापुण्यदर्शनस्पर्शनाचमनाम् ॥६०॥
 विलोक्य समुपस्पृश्य पुण्यं भाग्यं च लब्धवान् ।
 ययौ स दण्डकारण्यं सिद्धगन्धवर्वसेवितम् ॥६१॥
 नानामुनिगणाकीर्णि पुण्यपञ्जविवृद्धिमत् ।
 तत्र रेवाभिधां पुण्यां नदीं पुण्यजनार्चिताम् ॥६२॥
 माहिष्मतीं पुरीं रत्नविस्फुरच्चारुकामिनीम् ।
 अनेकाद्भुतसंपत्तामनेकशतमङ्गलाम् ॥६३॥
 अनेक शिवलिङ्गाद्यां ददर्श नृपपुङ्गवः ।
 तस्यां स्नात्वा पुण्यतमैर्जलैस्तापमलापहैः ॥६४॥
 शिवलिङ्गानि चापूज्य बभूव प्रियमानसः ।
 दृष्ट्वा वैदुर्यशैलं च देवतागणसेवितम् ॥६५॥
 स्नात्वा ब्रह्मद्रवमये तीर्थे चामरकण्टके ।
 मनुतीर्थे समालोड्य शरीरं विगतज्वरः ॥६६॥
 तत्र नत्वाभ्यर्थं शिवमात्मानं बहुमन्यत ।
 अम्बिकावनयात्रां च कृत्वा संपूज्य चास्मिकाम् ॥६७॥

सरस्वतीमुपस्पृश्य भूयः संशुद्धमानसः ।
 कुर्वन् बहूनि तीर्थानि द्विजन्मभ्योऽदद्धनम् ॥६८॥
 अर्जयानश्च सुकृतं कीर्ति च त्यागसंभवाम् ।
 प्रतिस्थानं प्रतिक्षयं ब्रह्मसत्रं समादिशन् ॥६९॥
 शृण्वन् यशांसि रामस्य पूजयानो हरं हरिम् ।
 दृढं बीजं वपन् पुण्यं धरण्यां धरणीपतिः ॥७०॥
 क्रमेण कुर्वस्तीर्थानि प्रभासक्षेत्रमागमत् ।
 यत्र श्रीयादवेन्द्रस्य स्वेच्छया सर्वयादवैः ॥७१॥
 अन्योन्यमौशलाच्छापात् प्रहृत्यात्मा विनाशितः ।
 यत्राश्वत्थतले विष्णुः शयानः स्वयमच्युतः ॥७२॥
 भिल्लेन निहतः पादे बभूवान्तर्हितः क्षणात् ।
 तस्मिन् क्षेत्रे सर्वदेवनित्यस्थाने महादभुते ॥७३॥
 संपूज्य शङ्करं देवं सर्वान् देवानपूजयत् ।
 तत्र ब्राह्मणवर्येभ्यो यादवानां तथोन्नतिम् ॥७४॥
 विनाशं ब्रह्माशापाच्च श्रुत्वा विस्मित आस सः ।
 मेने च ब्राह्मणान् सर्वदेवेभ्योऽत्यधिकं भुवि ॥७५॥
 सर्वभूतानुग्रहार्थमवतीर्णः स्वयं हरिः ।
 अथासौ श्रद्धया युक्तो जगाम द्वारकापुरीम् ॥७६॥
 यत्र श्रीद्वारकेशस्य मन्दिरं सर्वकामदम् ।
 षष्ठ्मासाज्जायते यत्र शंखो मानवमस्थ्यपि ॥७७॥
 यत्र गर्जति चाम्भोधिर्हरन् पापानि जन्मिनाम् ।
 तत्र गत्वा महानद्यां गोमत्यां धौतविग्रहः ॥७८॥
 ददौ ब्राह्मणवर्येभ्यो गाः सुवर्णं धनं बहु ।

भुशुण्ड उवाच

श्रुतं परात्परं रामं द्वारकायां तु^१ राघवम् ।
 भावयामास नृपतिरेतन्मे त्वं वद प्रभो ॥७९॥

ब्रह्मोवाच

प्रभासक्षेत्रमध्येऽस्य दुर्वासा मुनिपुङ्गवः ।
 वेदव्यासेन मुनिना वार्त्यन् विविधाः कथाः ॥८०॥
 मिलितः सोमनाथस्य निष्ठण्णौ तौ तु पाश्वर्तः ।
 दृष्ट्वा स रघुशार्दूलो ववन्दे तौ यथाक्रमम् ॥८१॥
 स्वागतं कुशलप्रश्नमातिथ्यं बहु संविधम् ।
 राज्ञः सपरिवारस्य चक्रतुस्तौ प्रसादिनौ ॥८२॥
 तयोस्तादृक् परं प्रेम दृष्ट्वा नृपतिभूषणः ।
 उवाच प्रश्नयन्तः प्रसन्नहृदयो नृपः ॥८३॥

राजोवाच

किमत्र कुरुतः स्थाने विजने ब्रह्मवित्तमौ ।
 किंस्वत्परात्परं तत्त्वं युवां भावयतस्तराम् ॥८४॥
 अहो वां स्वामिनौ सिद्धौ सर्वज्ञौ विदितार्थकौ ।
 न किञ्चिद् युवयोरत्र भवत्यविदितं मुनी ॥८५॥
 'सौराष्ट्रे पञ्चरत्नानि नदीनारीतुरङ्गमाः ।
 द्वारका यादवेन्द्रस्य सोमनाथश्च पञ्चमः' ॥८६॥

व्यास उवाच

एतस्य ऋषिवर्यस्य सूनोरत्रेष्महात्मनः ।
 मुखाम्बुजाद्विग्लितं शृण्मो रामकथामृतम् ॥८७॥
 तदेव परमं वेद्यं सारात्सारं जगत्त्रये ।
 सर्वोपनिषदां वेद्यं सर्वानुभवगोचरम् ॥८८॥
 आत्मारामधुरीणानामात्मरूपेण भासुरम् ।
 एकधानेकधा चैव व्याप्य भूतानि संस्थितम् ॥८९॥

रामः स्वयं स भगवान् सकलागमानां तत्त्वं मुनीन्द्रहृदयातिगनित्यरूपः ।
 यस्य प्रमोदवनसंज्ञमनन्तमेव धामाक्षरं तपनकोटिरुचा समेतं ॥९०॥
 सर्वावितारगणमूलमनन्तमाद्यं यद्रूपमादिकवयः सततं गृणन्ति ।
 ब्रह्मेति वृंहणतया च वृहत्वतश्च स्वात्मेति भूरिभगवानिति सुप्रसिद्धम् ॥९१॥

भूमाभिधः पुरुष एतदशेषलोकसंस्थामयावयववान् सकलात्मभूतः ।
 अंशोऽस्य सोऽपि गदितः सहितः प्रकृत्या तेनोक्तमा जयति तस्य पराविभूतिः ॥२
 एवं व्यस्तसमस्ताभ्यां स्वरूपाभ्यां स्वयं प्रभुः ।
 विभाति सकलैर्वेदैरेको रामः प्रशस्यते ॥९३॥
 एवमस्य मुनीन्द्रस्य मुखादाकर्ण्य तत्त्वतः ।
 स्वरूपं रामचन्द्रस्य विस्मयो मे महानभूत् ॥९४॥
 भक्तिर्मम पुनश्चैव रामचन्द्रे सतां गतौ ।
 भूयो वृद्धिमतीतेन संवादोऽत्रावयोरभूत् ॥९५॥
 जायमाने तु संवादे रामचन्द्रैकगोचरे ।
 आवयोः संशयोच्छित्यै नाभसी वागभूदिह ॥९६॥
 “सर्वश्रीरामचन्द्रेति वेदसारं परात्परम् ।
 येऽन्ये कृष्णादयः सर्वेऽप्यवताराहसंख्यकाः ॥९७॥
 रामस्यैव कलांशास्ते त्ववतारी रघूत्तमः ।
 एवं प्रमुदवनस्यैव कला वृन्दावनादयः ॥९८॥
 तथा सीता पराशक्तेरंशा राधादयः स्त्रियः ।
 तथा सरयवाश्चैव कलाः श्रीसूर्यंतनयादयः” ॥९९॥
 इति श्रुत्वा गिरं व्यौमीं निष्ठा नौ समभूद् दृढा ।
 एवं श्रीरामचन्द्रेति ध्यायतोः सुहितात्मनोः ॥१००॥

राजोवाच

धन्यौ युवां मुनिवरौ विदितेशतत्त्वौ
 भक्त्या प्रभूतपुलकाङ्कुरशालिदेहौ ।
 सङ्घाद्ययोरखिलजीवकदम्बिकस्य
 भाग्यं भवे भवति तत्परतत्त्वलाभात् ॥१०१॥
 नमो दुर्वासिसे तुभ्यं योगीन्द्राय महात्मने ।
 रामभक्तिमहासङ्गस्तंभरूपाय तद्विदे ॥१०२॥
 यस्यानुग्रहमासाद्य तत्रादिव्रजधामगाः ।
 आतुरा गोपवनिताः सहजामन्त्रमाप्नुवन् ॥१०३॥

१. संस्थाप्यवान् सकललोकजनात्मभूताः—रीवाँ ।

सहजामन्त्रतन्त्रादितत्वं लब्ध्वा व्रजाङ्गनाः ।
 साक्षाच्चक्रुः परानन्यां तामेव परदेवताम् ॥१०४॥
 ततश्च ता वशीचक्रुस्तस्या करुणया परम् ।
 प्रभोदवनचन्द्रं तं रामचन्द्रं परात्परम् ॥१०५॥
 इति शुश्रुम योगिभ्यो भगवन्नत्रिसंभव ।
 माहात्म्यं तव तादृग्वै तते कुर्मो नमोनमः ॥१०६॥
 नमः सत्यवतीसूनो तुभ्यं विदितवेद्यक ।
 यस्य वागमृताम्भोधिः सेव्यः परमहंसकैः ॥१०७॥
 यस्य सूनुः शुको नाम योगीन्द्रः परमात्मवित् ।
 प्लावयत्यखिलं लोकमात्मज्ञानोपदेशनैः ॥१०८॥

जातं सर्वं तीर्थयात्राफलं मे क्षेत्रेऽस्मिन् वै युवयोर्दर्शनेन ।
 यद्वाज्छन्तः सकलं त्यज्य पूर्वे युक्ताःप्राज्ञाः काननं शीलयन्ति ॥१०९॥

दुर्वासा उवाच

आवयोः परमं तत्त्वमनुभूय सतोरिह ।
 निष्ठाविवर्द्धनाय त्वं किंच ब्रूहि महोपते ॥११०॥

राजोवाच

किमहं वेद्यि सर्वज्ञौ कथं च मम वाक्यतः ।
 स्वभावसिद्धा युवयोर्निष्ठा संपरिवर्त्तते ॥१११॥

दुर्वासा उवाच

सर्वं त्वं वेत्सि भूपाल यद्वेद्यं योगिनामपि ।
 यस्यात्यलं भूषयति स्वयं स भगवान् परः ॥११२॥
 यस्य संदर्शनं लभ्यं न कोटचा तपसामपि ।
 त्वया वै क्रियमाणं स जानाति प्रेमलालनम् ॥११३॥
 त्वदञ्जनीलरत्नस्य रामस्य परमात्मनः ।
 अद्भुतानि चरित्राणि गायन्ति मुनयो भुवि ॥११४॥
 अहो भाग्यं नृपते तावकीनं, किमस्माभिः कथ्यतां योगशीलैः ।
 संदर्शनस्पर्शनालापशश्वदेकासनस्थितिसंभोजनाद्यैः ॥११५॥

राजोवाच

जानामि न ब्रह्मतया परमात्मतयापि च ।
 भगवत्त्वेनापि चैनं रामं प्रेमैकभाजनम् ॥११६॥
 पुत्रेति परवात्सल्यप्रेमणा परमसुन्दरम् ।
 तं सेवे सर्वलोकैककल्याणगुणभूषणम् ॥११७॥
 जानामि नास्य भावस्य कलामपि च षोडशीम् ।
 वैराग्यं वा तपो वापि ज्ञानं वा ब्रह्मगोचरम् ॥११८॥

ब्रह्मोवाच

एवमालप्य योगिभ्यां ताभ्यां स नृपसत्तमः ।
 प्रतस्थौ द्वारकापुर्या ज्ञाततत्त्वो विशेषतः ॥११९॥
 ततः स राघवेन्द्रे च पराभवत्या प्रसन्नधीः ।
 पञ्चरात्रं द्वारकास्थो भावयानः परं पदम् ॥१२०॥
 शैलं रैवतकं नाम दृष्ट्वा तत्तीर्थराशिषु ।
 उपस्पृश्य शुभाश्चापः प्रादक्षिण्यक्रमादगात् ॥१२१॥
 स्नात्वा पञ्चनदं राजा ददानः स्वर्णगोधनम् ।
 उपस्पृश्य रथः सिन्धोरगात्काइमीरमण्डलम् ॥१२२॥
 तत्र दिव्यानि तीर्थानि यात्रयित्वा नृपोत्तमः ।
 कुरुक्षेत्रं ततोऽगच्छत् प्रसन्नः शुचिमानसः ॥१२३॥
 स्नात्वा जले सरस्वत्याः सिद्धदेवर्षिसेविते ।
 रामहृदेषु पुण्येषु समुपस्पृश्य भक्तिः ॥१२४॥
 पृथूदकमगाद् भूयः काशीकोटिफलाधिकम् ।
 यमुनातीर्थवर्येषु स्नानं चक्रे सभक्तिः ॥१२५॥
 गङ्गाद्वारमगादभूयः पुण्यं विश्वस्य पावनम् ।
 वसुधाराजले स्नात्वा ब्राह्मणेभ्योऽददाद्वन्नम् ॥१२६॥
 विशालां नगरीं गत्वा तपोवनशुभाध्वना ।
 दृष्ट्वा वदरिकास्थानं केदारं चाव्रजत्ततः ॥१२७॥
 ततस्तुषारपटलैराकीर्णेन पथा नृपः ।
 तदा कांश्चिद्द्विजान् भूत्यान् बभाषे रघुनन्दनः ॥१२८॥

राजोवाच

निवर्त्यताभितो लोका ये भोक्तारोऽन्नमुत्तम् ।
 यस्याभिलाषा भोग्येषु ये वस्त्राद्यभिलाषुकाः ॥१२९॥
 येषां मनः सुखे नित्यं तपस्युद्देगिनश्च ये ।
 त इतः प्रतिगच्छन्तु ममायोध्यां शुभां पुरीम् ॥
 तत्र रामो महावीरः पालयिष्यति तान् जनान् ॥१३०॥

जना ऊचुः

न कश्चिद्देतेषु जनेषु राजन् विना भवन्तं क्वचिदासितुं क्षमः ।
 आपद्गतौ वा तपसि स्थितौ वा ये त्वामजस्तं परिवार्यं तस्थुः ॥१३१॥

अस्ति यद्यपि रामेन्दुः सर्वेषां सुखदायकः ।
 तथापि वयमेकं त्वां नित्यमेव भजामहे ॥१३२॥

अतो वयं सुखलोभेन न त्वां विहाय साकेतपुरीं यियासवः ।
 यत्पाश्वर्दगा केक्यराजकन्या तपोयुता कुरुते राजयात्राम् ॥१३३॥

विजनेषु महारण्येष्वन्नवर्जेषु भूपते ।
 सर्वसौख्यविवर्जेषु भीतिस्थानेषु संततम् ॥१३४॥
 फलपत्रादिरहितेष्वपि शीतातपादिभिः ।
 उद्वेजिता अपि परं स्थास्यामस्तव संनिधौ ॥१३५॥
 भवान् नृपतिशार्दूल यथा गत्या भविष्यति ।
 सैवास्माकं गतिर्हीष्टा सुखं वा दुःखमेव वा ॥१३६॥
 धिगेव केवलं तान्वै राजन् वृत्त्याधमान् नरान् ।
 ये सुखे स्वामिसंपृक्ता दुःखेष्वेतं जिहासवः ॥१३७॥
 न ते समुन्नतां भूति स्वामिनः प्राप्नुवन्ति हि ।
 क्षेमेण तेषां चित्तानि विकृतानि प्रकुर्वते ॥१३८॥
 ये पुनर्दुःखिता दुःखे सुखेषु सुखिताशयाः ।
 भूरि भाजनतां यान्ति ते नराः स्वामिना समम् ॥१३९॥
 ये पुनर्ब्रह्मिणा लोके क्षेत्रे भूयस्तपस्यति ।
 अलसा भुज्जते भोगान् हास्यास्ते त्रृत्समीपगौः ॥१४०॥

तस्माद्वयं महाराज क्षणं न त्वां तितिक्षवः ।
 सीर्थयात्रां समाप्यैव द्रष्टारः स्वं स्वमालयम् ॥१४१॥
 योऽयं जन्मादितः कृत्वा मरणान्तं प्रपालकः ।
 तं विहाय महीपाल सुखलोभाद् न्रजाम किम् ॥१४२॥
 उक्त्वैवं प्रस्थिताः सर्वे तस्य सङ्गे महीपतेः ।
 अयोध्यावासिनो लोका ये पूर्वं पृष्ठगामिनः ॥१४३॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा योषित एव च ।
 संबन्धिनश्च सुहृदो भूत्याः सख्यजुषो जनाः ॥१४४॥
 युवान ईषत्तरुणा वर्षायां सोऽल्पगामिनः ।
 चित्तोत्साहं पुरस्कृत्य दिव्यं स्थानं दिव्यक्षवः ॥१४५॥
 केकयो च महाभागा कोमलाङ्गिसरोरुहा ।
 हिमार्ता संकुचन्नासा गच्छती त्यक्तभोगकाः ॥१४६॥
 पृष्ठस्थीकृतराज्यश्रीः सर्वसौख्या तपस्विनी ।
 महातुषारपवनैरुद्विग्नस्थिरमानसा ॥१४७॥
 पृष्ठतो निजभर्तारमनुयान्ती सुधीरहत् ।
 महत्यास्तीर्थयात्रायाः सिद्धलक्ष्मीरिवादभुता ॥१४८॥

स भूपतिस्तत्र तत्राद्विराजेऽश्रौषीत् पुरादिग्विजयप्रसङ्गे ।
 समागतस्यारिनुदो महौजसो रामस्य लोकाशयरञ्जनान् गुणान् ॥१४९॥
 अत्र देवैर्विरञ्चयाद्यैर्दृष्टो रामः सकौतुकः ।
 संस्तुतः पूजितश्चारु प्रसूनैर्नन्दनोऽद्वैतः ॥१५०॥
 अत्र गन्धर्वकन्याभिः कोटिकन्दर्पसुन्दरः ।
 पुरुषप्रकाण्डो दृष्टः सखलज्ञीविगलत्पटम् ॥१५१॥
 अत्र देवाङ्गनाइचैनं दृष्ट्वा सादरमानसाः ।
 स्वागतैः कुशलप्रश्नैः क्षणं चक्रुविलम्बनम् ॥१५२॥
 अत्र सज्जीकृतधनुः कांशिचद् गन्धर्वपुङ्गवान् ।
 वीरान् मुहुर्योधितवांस्तेभ्यो रत्नानि चाददात् ॥१५३॥
 अत्र दृष्टः शिवेनासौ कैलाशाचलवासिना ।
 प्रसाद्यानीतः सदनं भक्त्या संपूज्य संस्तुतः ॥१५४॥

अत्रैनं त्रिदशा वीक्ष्य लड्केशभयविद्रुताः ।
 विध्वधा विक्रमगुणैः परां प्रीतिमुपाययुः ॥१५५॥
 अथ देवमुनिः साक्षात्पारदोऽभ्यागतः प्रभुः ।
 तं ववन्दे स्वयं रामः परामृष्य मुहुर्मुहुः ॥१५६॥
 श्रुत्वा मुनीन्द्रवचनाद्विशालाख्यां वरस्त्रियम् ।
 प्रगृहीतव्रतां स्वार्थं चकमे केलिपण्डितः ॥१५७॥
 इत्येवमादीनि यशांसि शृण्वन्नृणां महाशैलदरीगृहाणाम् ।
 निजात्मजश्लोकगृहीतचेता यथौ गिरीन्द्रं ननु गन्धमादनम् ॥१५८॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथ-
 तीर्थयात्रायां गन्धमादनप्रवेशो नाम षट्त्रिंशदधिकशत-
 तमोऽध्यायः ॥१३६॥

सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः

भुशुण्ड उवाच

ब्रह्मन् कासौ विशालाख्या वरस्त्री पुण्यकर्मकृत् ।
 स्वार्थं धृतव्रतो यां वै चकमे रामचन्द्रमाः ॥ १ ॥
 एतन्मे ब्रूहि सर्वज्ञ व्रतं रामकथाश्रयम् ।
 यस्य श्रवणमात्रेण पूयेताखिलपातकी ॥ २ ॥
 एतद्रहस्यं वरपक्षिराज वक्ष्याम्यहं त्वच्छ्रुवणामृताभम् ।
 चरित्रमस्यादभुतमीश्वरस्य रामस्य लोको नरमाधुरीनिधे ॥ ३ ॥

प्रमोदवनमध्ये तु सहजानन्दनीपतिम् ।
 श्रुत्वा वशीकृतं रामं तथैव स्वगतैर्गुणैः ॥ ४ ॥
 अक्षुभ्यत्सन्धुजा चित्ते मम नाथः स मत्करात् ।
 हा गतः कथमेवं त्वमिति चिन्ताकुलाभवत् ॥ ५ ॥

ततः स्वयं वशीकर्तुं वल्लभं कमलालयम् ।
 आरराधोग्रतपता परमात्मानमव्ययम् ॥ ६ ॥
 द्वीपे क्षीरसमुद्रस्य महाघोरवनालये ।
 वसन्तो विगताहारा चचार परमं तपः ॥ ७ ॥
 ऊर्ध्वदृष्टिस्तपतौं सा पञ्चारिनवेदिमध्यगा ।
 वर्षतौं जलधाराभिः सिच्यमाना महाघनैः ॥ ८ ॥
 महाप्रचण्डवातोर्मिमहामुशलवृष्टिवाट् ।
 शीततौं जलमध्यस्था तपस्यन्तो महत्पः ॥ ९ ॥
 मिताहारा शुष्कपर्णाशना पवनभक्षिणी ।
 परित्यक्ताखिलाहारा घोरं नियममास्थिता ॥ १० ॥
 परन्तु द्रुह्यती देवीं सहजानन्दिनीं ततः ।
 देवं शीघ्रं वशीकर्तुं न शशाक समुद्रजा ॥ ११ ॥
 अथ कदिच्चन्मुनिर्भक्तः सहजाया रहस्यवित् ।
 रामलोकं जिगमिषुर्गोलोकादुपरिस्थितम् ॥ १२ ॥
 सौवरो नाम विप्राग्रचस्तत्रागात् प्रेमपुष्टिमान् ।
 सहजा सहजेत्याख्यां रामरामेति चोदगिरन् ॥ १३ ॥
 तमागतमुदीक्ष्यासौ धृतेर्ष्या तनयाम्बुधेः ।
 स्वागतं कुशलं प्रश्नं न चकार हरिप्रिया ॥ १४ ॥
 ऊचे च वचनं धोरं क्रोधप्रस्फुरिताधरा ।
 सापत्न्यभावदोषेण दुष्टात्मा स्त्रीस्वभावगा ॥ १५ ॥

अहो जनास्तां व्यभिचारदुष्टां गायन्ति किं नन्दनगोपकन्याम् ।
 प्रायः परस्त्रीविषयेऽनुरक्तिं प्रभोरपि ख्यातुमथावतीणाम् ॥ १६ ॥

इति निर्भत्स्य निर्भत्स्य जगादोच्चैः तपःस्थिता ।
 तच्छ्रुत्वा स मुनिः क्रुद्धः स्वामिन्याः पादसेवकः ॥ १७ ॥

सौवर उवाच

तस्यास्तत्त्वं न जानासि कमले किं तपस्यसि ।
 जन्मान्तरे तपो घोरं सविवेकं फलिष्यति ॥ १८ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रः सा घोरमच्चरत्तपः ।
 ततो व्योम्न्यभवद्वाणी तपस्यन्त्या वने धियः ॥१९॥
 अनाराध्य मम प्रेष्टां सहजानन्दिनीं प्रियाम् ।
 पूर्णाभिलाषा कमले भवती न भविष्यति ॥२०॥
 अतो जन्मान्तरं लब्धवा मत्प्रिया सेवकालये ।
 द्वितीया सहजेव त्वं मां वशीकर्तुमर्हसि ॥२१॥
 ततः सा समभूदीर्घ्या परित्यज्य पराश्रियः ।
 गन्धमादनशैलस्य कन्या सर्वाङ्गसुन्दरी ॥२२॥
 विशालाक्षीति युक्तेन नाम्ना ख्यातिं गता भुवि ।
 कमला नाम तत्पत्नी तस्या अङ्गमरोचयत् ॥२३॥
 दीव्यती कान्तिपटलैर्दिव्यरूपविराजिता ।
 श्रीरामस्य वशीकारं कर्तुं समुचिताभवत् ॥२४॥
 तस्यां तु पुष्यमाणायां देहभासा दिने दिने ।
 वराय चिन्तामकरोत् पर्वतो गन्धमादनः ॥२५॥
 कवचितां नारदोऽद्राक्षीत् पितुरङ्गगतां शिशुम् ।
 लक्षणैरेनमाहाथ भवित्रीं हरिवल्लभाम् ॥२६॥
 आदिदेश पितुर्भवत्या प्रणतस्य महीभृतः ।
 सोऽचिन्तयत्तदा शैलो धन्थोहं यस्य मे सुता ॥२७॥
 साक्षाद्वै रामचन्द्रस्य प्रिया भूष्णुः प्रवर्द्धते ।
 कोऽन्यो मत्तः शुभजनिर्भवेऽस्मिन् प्रेमभक्तिभृत् ॥२८॥
 मम नान्दीमुखाः सर्वे पितरस्तुष्टिमन्वगुः ।
 श्रुतं दत्तं तपस्तमं यर्तिकचित्सुकृतं मम ॥२९॥
 अत्यर्थं फलमासाद्य जातं त्रिभुवनेऽतुलम् ।
 इत्युत्कण्ठावशं चित्तं कुर्वन् शैलो मुहुर्मुहुः ॥३०॥
 ननन्दं परमप्रीतः परसौभाग्यमण्डितः ।
 नवशाद्वलसंदोहस्फुटप्रेमाङ्करोद्गतः ॥३१॥
 ततः शैशवमत्येत्य तारुण्यं नाम सद्यः ।
 प्राप्तायां श्रीविशालायां रूपभारमभूत्तनौ ॥३२॥

करयोः पादयोश्चैव जङ्घयोरुदरे कटौ ।
 त्रिवलौ रोमराजौ च श्रिया पुष्टा बभूव सा ॥३३॥
 यौवनारम्भसंभारमन्दमन्दगमाङ्गणे ।
 रराज चञ्चला बाला विद्युद्धल्लीव सा त्विषा ॥३४॥
 पितुर्गृहमुपेतेभ्यः श्रीरामगुणधोरणीः ।
 सूतमागधवन्दिभ्यः सा शुश्राव प्रतिक्षणम् ॥३५॥
 अथास्याः सर्वदा रामं शृण्वन्त्याः पुरुषोत्तमम् ।
 बद्धमूलोऽभवच्चित्ते प्रेमा तन्मात्रगोचरः ॥३६॥
 सखीभिरुपनीतेषु चित्रेषु रघुपुञ्जवम् ।
 पश्यन्ती पूर्णपुलकाङ्कुरमञ्जः बभार सा ॥३७॥
 अथ श्रीरामविषयः प्रेमा परिणतो हृदि ।
 असूत विरहं घोरं पाण्डुताक्षामताकरम् ॥३८॥
 एतस्मिन्नत्तरे रामो हयमेधे महीपतेः ।
 आज्ञया प्रस्थितो वीरः कुर्वन् दिग्विजयं क्रमात् ॥३९॥
 तुषाराद्रिमतिक्रम्य संप्राप्तो गन्धमादनम् ।
 धनुर्धरो रथध्वानैः कन्दराः प्रतिनादयन् ॥४०॥
 स रथादवतीर्यस्य वने शार्दूलशालिनि' ।
 देवदारुदुमाकीर्णे पिहिते चन्दनद्रुमैः ॥४१॥
 आजगाम महारम्ये कामश्चैत्ररथे यथा ।
 चिक्रीडे भगवांस्तत्र प्रमोदविपिनं स्मरन् ॥४२॥
 रहितः सीतया तत्र वियोगी मदनातुरः ।
 देवोद्यानद्रुमलतादर्शनोद्दीपिताशयः ॥४३॥
 तत्राजगाम सा बाला कोटिरत्यञ्जनासमा ।
 सखीभिः सहिता यूथे क्रीडन्ती तडिदुज्ज्वला ॥४४॥
 बोधयन्तीव शृङ्गारं क्रोधयन्तीव मन्मथम् ।
 रोधयन्तीव चित्तानि योधयन्तीव लोचने ॥४५॥

तासां पादाब्जमज्जीरनादैस्ताः कुञ्जभूमयः ।
कन्दराः प्रतिशब्देन व्याप्ता आसन् समंततः ॥४६॥

तासां बलयमज्जीरभूषणघवानधोरणीम् ।
श्रुत्वा रामरस [से]न्द्रस्य हृदये चुक्षुभे स्मरः ॥४७॥

ता आगतास्तत्र कुरञ्जनेत्राः संपूजनार्थे ननु पार्वतीशयोः ।
घनेऽत्र पुष्पाण्यवचेतुमादृता लतावितानान् विविशुः समेताः ॥४८॥

लताभ्यो भूरहेभ्यश्च पुष्पाण्यादाय ता यदा ।
ययुर्लीलासरः स्नातुं सर्वाः पङ्कजलोचनाः ॥४९॥

जलकेलि प्रकुर्वाणा मज्जनोन्मज्जनादिभिः ।
अकम्पयन् भूगदृशः पश्चिनीनां वनानि ताः ॥५०॥

तासां मध्ये वरस्त्रीणां विशालाक्षी मनोरमा ।
स्नानकालोचिसं वेषं बिभ्राणा व्यरुचत्तराम् ॥५१॥

जलाद्र्द्वसूक्ष्मवस्त्रेण देहलग्नेन सा तदा ।
प्रत्यञ्जलक्ष्यसुषमा दृष्टा रामेण गुप्ततः ॥५२॥

लतावितानसंछन्नविग्रहो लग्नया दृशा ।
प्रत्यञ्जं सुषमां तस्या व्यचष्ट रसिकोत्तमः ॥५३॥

तद्रूपलावण्यविमोहिताशयो बभूव रामः स्थगितान्यवृत्तिकः ।
विमूढकल्पो जनकाधिपात्मजामहानुरोधेन विवृद्धकामः ॥५४॥

जलोत्तरात्सा निःसृत्य परिधाय दुकूलिकाम् ।
पद्महस्ता बभो साक्षाच्छ्रौरिवाम्बुधिनिर्गता ॥५५॥

सा दैववशतः सर्वान् वर्जयित्वा सखीजनान् ।
इच्छन्ती विजनं स्थानं तस्य सन्निधिसागमत् ॥५६॥

अथ पूजोपकरणहस्तैः साकं सखीजनैः ।
विशेषदेवतागारं कुञ्जगङ्गरमध्यगम् ॥५७॥

तस्मिन् वृषमतिक्रम्य गता सा शिवसन्निधौ ।
तुष्टाव विविधैः स्तोत्रैः पार्वत्या सह शङ्करम् ॥५८॥

विशालाक्ष्युवाच :

नमो देवेवर्याय ते पार्वतीश त्रयीसूक्ति^१संस्तुल्यरूपाय देव ।
जटाजूटखेलत्सुपर्वथिगोमिच्छटाधौतदिव्यस्फुरद्विग्रहाय ॥५९॥

नमो नीलकण्ठाय ते वासदेव त्रिभिर्देववर्यैरूपास्याय शश्वत् ।
 गुणैस्तंस्त्रिभिर्विस्तृताशेषसृष्टिप्रविष्टात्मने विश्वरूपाय तस्मै ॥६०॥
 नमः सच्चिदानन्दरूपाय नित्यं शिवायासुरध्वंसकमङ्ककर्त्रे ।
 महोग्राय कल्पान्तवक्त्रयस्त्रेतजोमहाभैरवेशाय ते व्योमकेश ॥६१॥
 नमोऽशेषगीर्वाणराजीशरण्यप्रपञ्चार्तिहन्त्रड्यिपद्मद्वयाय ।
 गिरीशाय गौरीसखायेश्वराय त्रिनेत्राय भव्यात्मने ते नमः ॥६२॥
 त्वमुर्वी त्वमापस्त्वमग्निर्महेश त्वमेवासि वायुस्त्वमाकाशरूपः ।
 त्वमस्यध्वरस्त्वं पुमानादिकर्ता न तत्त्वं न यत्सर्वरूपप्रकाशः ॥६३॥

अन्तरात्मासि सर्वेषां नमस्ते नीललोहित ।
 जानासि मानसां वृत्तिं त्वमेवाखिलबुद्धिदृक् ॥६४॥
 अतस्त्वयि प्रार्थनं मे पुनरुक्तायतेतराम् ।
 त्वमेव पूरणे शक्तः कामानां सर्वकामद ॥६५॥
 तथापि स्त्रीस्वभावेन प्रेरिता चञ्चलाशया ।
 याचे वाचा प्रकटया त्वामहं योगिनीपते ॥६६॥
 मन्मनः क्वापि पुरुषप्रकाण्डे विश्वसुन्दरे ।
 संलग्नं संततासक्त्या सुलभं कुरुतं प्रभो ॥६७॥
 इति संस्तूय गिरिशं विशाला समपूजयत् ।
 गन्धपुष्पोपहारादिसंविधाभिर्मुहुर्मुहुः ॥६८॥

कपोलनादैः करतालिकाभिः कलामनोहारिकलस्वरैश्च ।
 सन्तोष्यभक्त्या भविकप्रदेशं भवं भवानोसहितं विशाला ॥६९॥

निरगाद्विहिरागारं ततः सा कुञ्जगङ्करात् ।
 सखिभिः सहिता क्रीडन्निकुञ्जभवनाङ्गणे ॥७०॥
 कश्चित्प्रसूनसंदौहैः कृत्वा कन्दुकधोरणीम् ।
 उच्छालयन्त्यो गगने विरेञ्जुर्हरणीदृशः ॥७१॥
 काश्चित्परस्परं पुष्पस्ताडयन्त्यो मृगेक्षणाः ।
 चिक्रीडुः पुष्पधनुषः कामिन्य इव सोत्सवः ॥७२॥
 काश्चित्परस्परं हस्तैर्हस्तानाबध्य सत्वराः ।
 ऋमन्त्यो मण्डलं कृत्वा तडिद्रेखा इवारुचन् ॥७३॥

काश्चिचन्ननृतुरुद्रिक्ताश्चातुर्यमदतोऽङ्गनाः ।
 काश्चिचज्जगुः स्वरैः कण्ठे पुष्णन्त्यो वल्लकीध्वनिम् ॥७४॥
 व्यचष्ट तासां तां शोभां गीतनृत्यादिकालिकीम् ।
 रामः कुतूहलाविष्टो लतान्तरितविग्रहः ॥७५॥
 सदैव वसतः सर्वान् वर्जयित्वा सखीजनान् ।
 इच्छन्ती विजनं स्थानं तस्य सन्निधिमागमत् ॥७६॥
 तत्रातिगह्ये कुञ्जे लतापुञ्जविधानके ।
 निविशङ्कमना भूत्वा विवेश तरुणी स्वयम् ॥७७॥
 तत्रापश्यत्पुरुषवरमत्यद्भुतश्रीनिकेतं
 शशवन्मन्दास्मितलवसुधाविन्दुभिर्हयन्तम् ।
 स्तिरधापाङ्गं कुटिलनयनालोकनिभिन्नचित्तम् ।
 साक्षाच्चेतोभवमिव मनोनिष्ठनयन्तं मनोज्ञम् ॥७८॥
 तां विलोक्यागतप्राणा पूर्वजन्मस्मृतिं गता ।
 निश्चिकाय विशालाक्षी साक्षाद्रामं स्वकं पर्तिम् ॥७९॥
 सा कुञ्जमध्यगावोचदनुयायिसखीजनान् ।
 अपूर्वोऽत्र मथा सख्यो दृष्टः कश्चिद्विहङ्गमः ॥८०॥
 विश्रब्ध इव मां^३ वीक्ष्य भवतीभिः सकौतुकम् ।
 शब्दैरुच्चाटनीयोऽसौ तन्नेहा गच्छतालयः ॥८१॥
 इत्थं निषिद्ध्य सर्वस्ता वयस्या गान्धमादनी ।
 समीपमभजत्स्य पुंचरेण्यस्थ निर्जने ॥८२॥
 स तासेकान्तगां दृष्ट्वा दैवात्प्राप्तां तडित्तिविषम् ।
 पुलकाड्कुरलिप्ताङ्गो बभूव स्तम्भवान् परः^३ ॥८३॥
 तमुवाच विशालाक्षी कामहीभयमिश्रितम् ।
 अन्तः कुञ्जकुटीरस्य नयन्तं चित्तमोहनम् ॥८४॥
 ननु कोऽसि किंस्वदिह कोऽपि निर्जरः पुरुषप्रकाण्ड कथयात्मनोऽभिधाम् ।
 तदनु स्ववंशमतुलं गुणोज्जवलं वद तत्पुरः स्वगुणविक्रमादिकम् ॥८५॥

१. रामचन्द्रं—मथु०, बड़० । २. विश्रब्धेव इमं—रीवाँ । ३. स्तम्भवत्तिथरः—
मथु०, बड़० ।

ननु वेदिषि पुंवर स एव किं भवान् हृदयेन यश्चरतरान्मया धृतः ।
 रामचन्द्र रविवंशभूषणो रघुनाथ उत्तमचरित्रचित्रितः ॥८६॥
 मुनिपुञ्जवेन ननु नारदेन मे पुरुषप्रकाण्ड भवता समं न किम् ।
 विधिरीरितः शुभकर ग्रहस्य यद्वितनोषि तृप्तिमतुलीविलोकनात् ॥८७॥
 नवनीलरत्नमहनीयमाधुरीमहिमोजितं तव वपुर्विलोक्यते ।
 विदितोऽसि नर्मग वयस्यर्यापितं तव चित्रलेख प्रतिदृष्ट्या मया ॥८८॥
 न च जायते मम भयं तवाननं सुसमीक्ष्य नाभ्यसितपुंपतेः क्वचित् ।
 हृदि वर्द्धतेऽपि च पुराजने स्मृतिर्ननु भुक्तपूर्व इव दृश्यसे क्वचित् ॥८९॥
 परपुरुषं रहसि वीक्ष्य चक्षुषा न विभेदि नापि च दुनोमि चेतसा ।
 तदनन्य एव विदितो भवानसि स्मृतिरप्यवेदि ननु पूर्वजन्मजा ॥९०॥
 इयदेव साहसमपूर्वपूरुषे त्वयि यत्सुविश्वसिमि पूर्वभुक्तवत् ।
 तदुपासितुं किमपि पृच्छ्यसे रहः कुशलस्वरूपकुलधामनामसु ॥९१॥
 यदि नो भवान् भुवनभूषणाकृते भृशमन्य एव भुवने भविष्यसि ।
 तदपीह नौ रुचिरमस्तु संगतं क्षणपञ्चकालपनवृत्तपूर्वकम् ॥९२॥
 भवतानवद्यगुणवारिराशिना किमपि स्वभावमधुरेहितस्पृशा ।
 जगदेकभूषणवरेण संगतं समवाप्य किं न गुणवत्यहं भवे ॥९३॥
 विधिनापि नाविह सुनिर्जने वने सुसमागमोऽद्य समपादि किं कृते ।
 मम वा तवैव उभयोः सुखाय वा भवनस्य वापि भुवनत्रयस्य वा ॥९४॥
 यदि चित्रलेखपरमानुभूतितो व्यभिचारमेष्यति न तेऽवलोकनम् ।
 वरमालिका तदनु मामकी तव कण्ठदेशयुतलब्धसौभगा ॥९५॥

इत्युदीरितमाकर्ण्य तस्याः श्रीरामचन्द्रमाः ।
 उवाच मधुरं वाक्यं संकोच्य सहजस्वरम् ॥९६॥
 यश्चत्रलेखगो दृष्टस्त्वया कोऽपि पुमान्नवः ।
 स एवाहमिह प्राप्तः पितुस्तव निकेतनम् ॥९७॥

परं भवन्त्या परया युवत्या धृतः किमर्थं हृदये स तन्वि ।
 स्ववक्षसा सुभ्रु धृतोऽन्यया यः स्वातन्त्र्यसंस्पर्शविवर्जितात्मा ॥९८॥
 तत्कण्ठगा ते वरमलिकापि भूत्वा नु कां सिद्धिमुपेष्यतीह ।
 पूजाविधौ दैवतमूर्तिकण्ठस्थिता तु माला मनसेष्मिताय ॥९९॥

यदा जनः कोऽपि भवेदधीनः कस्यापि न स्यात् स तदा स्वतन्त्रः ।
 न तेन कार्यं किमपीहु लोके विक्रीततुल्यः खलु तस्य चात्मा ॥१००॥
 विभासि लोकोत्तररम्यरूपा त्रैलोक्यसारा मधुरस्वभावा ।
 अनेकसत्पुण्यपरंपराभिः प्राप्यासि केनाप्यनुरूपपुंसा ॥१०१॥

यज्ञारदस्त्वाह मुनीन्द्रवर्यस्तन्नो मृषा स्यादिति संप्रतीतिः ।
 यो रामचन्द्रः^१ पुरुषोऽखिलात्मा यं कंचिदाकारमनुप्रविष्टः ॥१०२॥
 इतीरिते भास्करवंशभूषारत्नेन रामेण भृशं विशाला ।
 अभूत्प्रभूतार्तिसमुद्रमग्ना विहाय तत्पारममन्यमाना^२ ॥१०३॥

चिरं विनिःश्वस्य सगद्गदेन कण्ठेन सा वक्तुमपारयन्ती ।
 अपारखेदार्पितचित्तवृत्तिः शून्याशयाङ्गुष्ठविलेखितक्षमा ॥१०४॥

उवाच धैर्यं हृदयेऽवलम्ब्य हेनाथ नैवं शरणागतायाः ।
 तिरस्कृति कर्तुमिहोचितोऽसि भूत्वापि काकुत्स्थकुलेऽवतीर्णः ॥१०५॥

युष्माकमन्वयभवाः पुरुषाः कथाया-
 माकर्णिताः स्वशरणागतपालनाय ।

आत्तव्रताः स खलु तेषु भवान् भवेऽस्मिन्
 मामाशयाविरहितां न कुरुष्व नूनम् ॥१०६॥

भूमन्नथापि यदिमां त्वमशुल्कदासीं
 नाङ्गीकरिष्यसि तदा विरहग्निदग्धम् ।

सद्यः कलेवरमिदं मम भस्म भूत्वा
 प्रोड्य भास्तजवात्तव वर्त्म यातु ॥१०७॥

तेनापि नाथ तव कोमलपादपद्म-
 संचारसंभवसुधारसशैत्ययोगात् ।

संशामिताखिलवियोगमहोष्मतायाः
 संगोद्धवेन च सुखेन समेधिता स्याम् ॥१०८॥

१. रामचन्द्राख्यः—मथु०, बड़० ० । २. लग्नाशया तत्पदयोश्चिराय—मथु० बड़० ० ।

पञ्चत्वमेतु तनुरस्य च भूतवर्गः
 स्वस्वप्रकृत्युपगतः किमु तत्र दुःखम् ।
 तत्रापि ते चरणपद्मपरागधूली-
 संपृक्तमेव पुनरन्यदुपैतु महाम् ॥१०९॥
 भोक्ष्ये चिराय किमपि प्रथमं वियोगं
 पश्चात्तु संगममुपेत्य सुखानि लप्स्ये ।
 देहान्तमप्युरुतरात्तिजुषं सहिष्ये
 नाहं क्षमास्मि विरहं सुचिराय बोद्धम् ॥११०॥
 किंवा प्रभो किमपि यद्भूवितुं कलाहं
 तन्मे भविष्यति किमेतदनूदितेन ।
 पृच्छामि ते पुरुषवर्यं जनेन केन
 स्वातन्त्र्यभावविभवस्तवलुप्तकल्पः ॥१११॥
 त्वं वीरवर्यं वशगोऽसि जनस्य यस्य
 तस्यैव पादकमलं सहसा प्रपद्य ।
 आराधयामि स च तेन ततः प्रसन्न-
 स्त्वद्भूपलाभवरदानकरो न किं स्यात् ॥११२॥

श्रीराम उवाच

यद्येवं निश्चितं चित्ते त्वया सुन्दरि सर्वथा ।
 तदा सुसिद्ध एवासौ तव कामोऽविलम्बितम् ॥११३॥
 अथाख्याहि स्वयं चापि निज नाम कुलादिकम् ।
 औचितीं समभिज्ञाय ततः कार्यं विधीयते ॥११४॥

विशाखोवाच

अहमस्य गिरेः पुत्री नाम्ना यो गन्धमादनः ।
 अनेकदेवगन्धर्वमुनिसिद्धौघसेवितः ॥११५॥
 यस्य गह्यरदेशेषु कुञ्जपुञ्जेषु सर्वतः ।
 गुज्जद्भ्रमरजुष्टेषु पुष्पवल्लीयुतेषु च ॥११६॥
 गायन्ति किन्नराः साकं वनिताभिः कलस्वरम् ।
 मोहयन्तो वनमृगानुत्तब्धश्रुतिचक्षुषः ॥११७॥

यस्य काढ्वनमाणिक्यरत्नशृङ्खेषु भूरिषु ।
 संचलन्तो जलधराः कांचिच्छोभां वितन्वते ॥११८॥
 यस्य रत्नमयैः शृङ्खैदिग्भागाः संप्रकाशिताः ।
 विभ्रत्यकाण्डसंभूतां शारदां चन्द्रिकामिव ॥११९॥
 सर्वंतुसुखसंपन्नः सर्वदेवर्षिवल्लभः ।
 सर्वतीर्थमयो नित्यं पिता मे गन्धमादनः ॥१२०॥
 नाम्ना च मां विशालेति वदन्त्यभिजनाः स्फुटम् ।
 नारदोक्तिवशादाशां चिरात्त्वयि दधाम्यहम् ॥१२१॥
 तस्य द्विव्यदरीवेशमरत्नदीपप्रकाशितम् ।
 अधिष्ठाय मया भोगान् भुड्क्षव निःशङ्खमानसः ॥१२२॥
 हृत्युक्तः स तयावोचत् स्वभावमधुरस्मितः ।
 आराधयतरां सुभ्रु प्रमोदविपिनेश्वरीम् ॥१२३॥
 सहजानन्दिनों नाम्ना वरदेशों भमप्रियाम् ।
 अतुल्यरूपमाधुर्यलावण्यगुणनिर्भराम् ॥१२४॥
 यस्याः प्रसादमासाद्य व्रजे गोपालदारिकाः ।
 मां लेभिरे वरं सर्वाः कृतकृत्या इवाभवन् ॥१२५॥
 प्रयाहि चेतस्तरुणों भवतीं राजकन्यकाम् ।
 विचिन्वन्ति चिरात्सख्यस्त्वामस्मिन् निर्जने वने ॥१२६॥
 त्वया समाराधितया सहजानन्दया त्वहम् ।
 बोध्यमानस्तव वशे भविष्यामि न संशयः ॥१२७॥
 इत्युक्त्वा तेन वीरेण विसृष्टा सा विशालिका ।
 चित्तमाधाय तत्सङ्गे देहमादाय निर्गता^१ ॥१२८॥
 पुनः पुनर्विचलितचारुकन्धरं विलोक्यन्त्यतनुवशा स्वपृष्ठतः ।
 अपारतन्मधुरिममोहिताशया गता कथं कथमपि कुञ्जगह्वरात् ॥१२९॥
 तत्र तां सुचिरात्सख्यो विचिन्वन्त्यः सुसंगताः ।
 ऊचुः शैलेन्द्रतनये कवगता भूरि यत् क्षणम् ॥१३०॥

१. निर्ययौ—मथु०, बड़० ।

कव स पक्षी मनोहारी यो वै त्वां विप्रलब्धवान् ।
 कथं च तन्वि करगस्तवैष स्याद्वने रतः ॥१३१॥
 एहि शैलेन्द्रपुत्रि त्वं निःसृतासि चिरादगृहात् ।
 किं वदिष्यस्ति ते माता पिता च प्रेमवांस्त्वयि ॥१३२॥
 काश्चित्स्या मुखज्योत्स्नामीषदानन्दनिश्चिताम् ।
 दृष्ट्वा संभावयामासुरकस्मात्प्रोतिकारणम् ॥१३३॥
 काश्चिदन्तर्गतं तस्या आलक्ष्य विरहव्यथाम् ।
 चक्रुम्नोरथोपेतप्रियसंगमभावनाम् ॥१३४॥
 काश्चित्सुचिरमालक्ष्य तस्या अन्यमनस्कताम् ।
 जनुः कश्चिददिहैतस्याः पुमान् दृष्टो भवेदिति ॥१३५॥
 सर्वास्ताः सस्मितालापैः कुर्वन्त्यः प्रेमसंकथाम् ।
 आययुः कन्यका रम्यं शैलराजस्य मन्दिरम् ॥१३६॥
 तामामन्त्याखिलाः सख्यः स्वानि स्वानि गृहाण्यगुः ।
 एकान्ते सा ततस्तस्थौ कन्या शुद्धान्तवेशमनि ॥१३७॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथ-
 तीर्थयात्रायां गन्धमादनगमने सप्तत्रिंशाधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥१३७॥

अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

विजहे भगवान् रामो गन्धमादनपर्वते ।
 विश्वालां हृदये कृत्वा रूपलावण्यभूषिताम् ॥ १ ॥
 विरहिण्याः परं तस्याः विरहेणोत्थितव्यथः ।
 उपत्यकासु संफुल्लपाटलद्रुमराजिषु ॥ २ ॥

अधित्यकासु विपुलशिलाप्राङ्गणभूमिषु ।
 शिखरेषु लसन्नानाधातुचित्रितमूर्तिषु ॥ ३ ॥
 कुञ्जेषु पुष्पितानेषु भूरुहस्थगितालिषु ।
 कूजत्कोकिलसंमिश्रशिखण्डवनिशालिषु ॥ ४ ॥
 गङ्गरेषु लतास्तोमविहिताङ्गैरनोकहैः ।
 आच्छादितेषु संलक्ष्य तपनातपकान्तिषु ॥ ५ ॥
 संपातिनिर्झरा एव प्रतिध्वनिनिनादिषु ।
 'दरीषु दीर्घदीर्घसु ज्वलित्यौषधिकान्तिषु ॥ ६ ॥
 अनेकरत्नकिरणद्योतितासु समंततः ।
 काननेषु च संफुल्लवृक्षवाटीसुगन्धिषु^१ ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणेन द्वितीयोऽसौ विजहे लोकमङ्गलः ।
 तत्रत्यवनदेवीभिः स्तूपमानो महायशाः ॥ ८ ॥
 उपवीणित आनन्दमर्नैर्गन्धर्वपुङ्गवैः ।
 पूजितो मुनिभिर्देवैदिव्यभावोपचारकैः ॥ ९ ॥
 ववचित्सरःसु संफुल्लपद्माकरसुगन्धिषु ।
 राजहंसकुलक्रीडारसणीयजलोमिषु ॥ १० ॥
 ववणचचक्राह्वकादम्बकारण्डवकुलेषु च ।
 जलकेलिरसं बिभ्रन्महामत्ता इव द्विपः ॥ ११ ॥
 ववचिद्गङ्गरकुञ्जेषु श्रीखण्डौघसुगन्धिषु ।
 प्रफुल्लचम्पकाराम^२स्वर्णयूथीविराजिषु ॥ १२ ॥
 मन्दानिल^३समुद्धूतकेतकीवनधूलिषु ।
 वसन्त इव पुष्पौघमण्डनं वपुषा दधत् ॥ १३ ॥
 तानावर्णप्रसूनाढचां वनमालां मुदा वहन् ।
 दृष्टो गन्धर्वकन्याभिः किशोरः केलिकोविदः ॥ १४ ॥
 कोटिकन्दर्पसुभगः किरीटी रत्नमेखलः ।
 कौस्तुभोऽद्वासितोरस्कः कमनीयतमाकृतिः ॥ १५ ॥

१—१. नास्ति—रीवाँ । २. चंपकारण्य—मथु० बड़० । ३. महानिल—
मथु०, बड़० ।

कवचिद्योगीन्द्रवर्णेषु तपस्यत्सु सुसंगतः ।
 ब्रह्मानन्द॑ परीतेषु प्रेमानन्दरसं पुष्टन् ॥१६॥
 चचार तैः सप्रणयंस्तुतः संपूजितश्च सः ।
 कवचिद्वैर्मुदा दृष्टो गन्धमादनवासिभिः ॥१७॥
 अयं नः कार्यकृद्राजा इति सादरमर्चितः ।
 कवचिद्विव्यधनुर्विभ्रन्निषङ्गी कवचावृतः ॥१८॥
 चचार मारयन् घोरानसुरान् दैवतद्रुहः ।
 तन्महाकन्दरान्तस्थान् सर्वस्यापि भयानकान् ॥१९॥
 इत्थं देवप्रियं कुर्वन् भगवान् रघुपङ्गवः ।
 विचचार गिरौ तस्मिन् सानुजो गन्धमादने ॥२०॥
 रामशङ्खस्वनं श्रुत्वा समागाद् गन्धमादनः ।
 महार्हरत्नाभरणविविधोपयथा[पपदा]न्वितः ॥२१॥
 गजरत्नैररवरत्नैः सहितो भक्तिसंयुतः ।
 बहुपूजोपकरणहस्तैर्भूत्यैः समन्वितः ॥२२॥
 तंधातुताम्रमधुराधरपाणिपादमत्युन्नतं सुरमहीरुहदीर्घबाहुम् ।
 मुक्तौघमण्डितशिलापरिणाहिवक्षो देशं जगाम गिरिराडिति रामचन्द्रः २३
 सोऽवन्दतास्य चरणौ शिरसा समेत्य
 प्रह्लोऽतिभक्तिविलसत्पुलकायकायः ।
 श्रीरामचन्द्रमिति चेतसि साधुवाक्ये-
 निश्चित्य चाद्रिरयज्ञत् महतार्हणेन ॥२५॥
 उवाच परमानन्दपरीतहृदयो गिरिः
 निवेद्य तच्चरणयोरात्मानं धीमतांवरः ॥२६॥

गन्धमादन उवाच

यश्चेतसा योगिभिरीश चिन्त्यसे समाधिवश्येन्द्रियसंयतात्मभिः ।
 स्वयं स साक्षात्कृत्वा भवानस्मादृशं भाग्यवशेन गोचरः ॥२७॥
 कव मे शिलाकोटिसुकर्क शंमनो महाभिमानी जडभावभावितम् ।
 कव ते महायोगमुनीन्द्रदुर्लभं संदर्शनं नाथ तमोमलापहम् ॥२८॥

१. ब्राह्मणेषु-रीवाँ ।

कृपैव ते केवलमन्यसाधनद्रजानपेक्षा भगवन् गरीयसी ।
 ययाज्जसा भूरिसमाधिसाधनैरलभ्यमाप्नोति भवन्तमीदृशः ॥२९॥
 नमस्त्रयीधर्मपथद्रुहोऽसुरान्मिगृह्णतेऽद्वगृहीतसाधवे ।
 अनेकधानिर्मितविश्वगुप्तये विश्वात्मने ते परमाय राघव ॥३०॥

इति संस्तूय संपूज्य निवेद्य विविधोपदाः ।
 गजाश्वरतनमुख्यानि वसूनि च समर्प्य सः ॥३१॥
 मुहुर्मुहुस्तच्चरणौ लोचनाभ्यां परामृशन् ।
 शिरसा हृदयेनापि संवहन् संमुमोद सः ॥३२॥

स्मयावलोकेन मदीयमानसं कृत्वा विशुद्धं विरजस्तमोमलम् ।
 पदारविन्दद्वयचिह्नसंयुतं वपुस्तदीयं च विधाय मञ्जलम् ॥३३॥
 विसर्जयामास तमार्तबान्धवस्तस्मिन् क्षणेऽसौ दुहितुः कृते प्रभुम् ।
 विज्ञापयामास मुनीन्द्रभाषितं संस्मृत्य चित्तेन तु दीनमानसः ॥३४॥

तस्य विज्ञापनं रामो मञ्जुस्मितविलौकनैः ।
 अञ्जीचकार भगवान् दृशोः पीयूषवर्षणैः ॥३५॥
 अथास्थ दुहितुर्वेशम् भगवान् नारदोऽभ्यगात् ।
 तं पूजयित्वा पाद्याद्यैः रहसीदमुवाच सा ॥३६॥

विशालोवाच

मुनीन्द्र त्वाभिपृच्छामि तद्वृहि कृपया मयि ।
 कथं नु सहजानन्दा प्रमोदवननायिका ॥३७॥
 आराधया मयका ज्ञान्निति मे प्रतिबोधय ।
 स्तवैर्वा पूजनैरन्यसाधनैर्वा विशेषतः ॥३८॥

नारद उवाच

आराधयतमां शीघ्रं तामेव सहजेश्वरीम् ।
 श्रीरामदयितां नित्यं प्रमोदविपिनश्रियम् ॥३९॥
 यदि रामस्वरूपे ते निमग्नं नितरां मनः ।
 सहजाराधनादन्यत्साधनं नात्र विद्यते ॥४०॥
 येन स्तवेन रामस्य विरहेणार्तमानसाः ।
 आदिवजनिवासिन्यस्तुष्टुवुर्गोपयोषितः ॥४१॥

तमेतत्ते प्रवक्ष्यामि स्तवं सर्वर्थसाधकम् ।
 सहजानन्दिनीशीघ्रप्रसादजननं भुवि ॥४२॥
 प्रमोदकाननस्यान्तरशोकद्रुममण्डपे ।
 श्रीरामविरहेणात्तर्ग इदमूचुर्वजाङ्गनाः ॥४३॥

गोप्य उच्चुः

नमो नित्यलीलारसानन्दरूपे प्रमोदाटवीकुञ्जवीथीविनोदे ।
 व्रजाधीशसूनोर्वियोगात्तिहन्त्रि स्फुटप्रेमभक्त्या कृते देवि तुभ्यम् ॥४४॥
 पराणां परायै परानन्दमूर्तयै प्रपञ्चातिगमिस्वरूपादभुतायै ।
 नवांशुप्रभाकोटिचन्द्रार्कभासे नमो नन्दनापत्यरत्नाय तुभ्यम् ॥४५॥
 नमोऽशेषकल्याणसंपद्गुणायै नमो वाङ्मनोभ्यां सदागोचरायै ।
 नमो निर्गुणायै निराकारिकायै नमस्ते परप्रेमसंपत्समृद्धयै ॥४६॥
 जयस्येकरूपा तथानेकरूपा जगद्रूपिणी सर्वधीवृत्तिरूपा ।
 परार्द्धस्मरप्रेयसी चारुरूपाप्यरूपा परा चित्कला त्वं विभासि^१ ॥४७॥
 परब्रह्मरूपा पराविश्वसृष्टेस्तथा विश्वमूर्तिविचित्राकृतिः सा ।
 परप्रेमभृत्सच्चिदानन्दरूपा ततो विश्वरूपा विधात्री परा त्वम् ॥४८॥
 नमस्तेऽस्त्वविच्छिन्नसच्चिद्सुखैकानुभूत्यै प्रभूत्यै विभूत्यै परस्य ।
 प्रभोः सर्ववेदान्तगम्यस्य या त्वं^२ परानन्दसच्चिद्कलायै च तुभ्यम् ॥४९॥

मात्रानन्दस्वरूपायै परानन्दैकमूर्तये ।

निरूपाधिस्वरूपायै परस्यै ते नमो नमः ॥५०॥

नमो ब्रह्मशिवाराध्यपादपद्मनखत्विषे ।

सर्वदेवमयानन्तरूपायै ते नमो नमः ॥५१॥

सर्वविश्वोदयस्थानसंहारकरुणात्मने ।

समस्तदुःखहारिण्यै सहजायै नमो नमः ॥५२॥

सहस्रशीर्षापुरुषरूपायै ते गुणात्मने ।

एकांशविश्वरूपायै सर्वोद्घवयै^३ नमोनमः ॥५३॥

१. चारुरूपा सरूपाप्यरूपा परा चित्कला त्वं—मथु०, बड़० । २. गम्यस्य रामस्य या त्वं—रीव॑ । ३. सर्वोद्घवयै—रीव॑ ।

त्रिपाद्ब्रह्मस्वरूपायै विश्वातिक्रान्तवर्चसे ।
 समस्तविश्ववर्यै ते सहजायै नमोनमः ॥५४॥
 अनन्तशक्तिरूपायै नित्यायै नित्यतृप्तये ।
 अचिन्त्यादभृतरूपायै ज्ञानमूर्ते नमोनमः ॥५५॥
 सन्मात्रवेदरूपायै चिन्मात्रपरशक्तये ।
 आनन्दमात्ररूपायै परस्यै ते नमोनमः ॥५६॥
 नितान्तनिःप्रपञ्चायै सप्रपञ्चात्ममूर्तये ।
 योगिध्येयस्वरूपायै ध्यानमूर्ते नमोनमः ॥५७॥
 नमः सावयवायै ते निरावयवमूर्तये ।
 'परिणामस्वरूपायै तथाऽपरिणतात्मने' ॥५८॥
 नमो निःशब्दरूपायै नमस्ते शब्दमूर्तये ।
 नमो विवर्तरूपिण्यै परिणामात्मने नमः ॥५९॥
 नमः कूटस्थरूपायै नमो बीजैकमूर्तये ।
 नमः प्रकृतिरूपायै नमस्ते पुरुषात्मने ॥६०॥
 परतत्त्वस्वरूपायै परमाकाशमूर्तये ।
 समस्तशक्तिरूपायै रामपत्न्यै नमोनमः ॥६१॥
 त्वमिच्छारूपिणी पूर्वं त्वमादिज्ञानरूपिणी ।
 त्वमेव वयुनं नाम परस्य ब्रह्मणः कला ॥६२॥
 त्वमीश्वरो क्रियारूपा सृष्टिस्थित्यन्तरूपिणो ।
 त्वं विद्या त्वमविद्याभूस्त्वं परा चापरा तथा ॥६३॥
 सदसद्व्यक्तिरूपा त्वमव्यक्तं त्वं महानसि ।
 त्वं प्रवृत्तिः प्रतिष्ठा त्वं ह्यविद्याशक्तिरूपिणो ॥६४॥
 शान्तिस्त्वं शान्त्यतीता च परा त्वं सूक्ष्मरूपिणो ।
 त्वमेव समना देवि त्वमेवास्युन्मनाभिधा ॥६५॥
 नानाकारेण यद्दृश्यं विश्वं स्थावरजड़मम् ।
 भूतं भवद् भविष्यच्च तत् त्वमेवासि सुन्दरि ॥६६॥
 त्वं लक्ष्मीस्त्वं शिवा गौरी त्वं सावित्री जगत्प्रसूः ।
 त्वं शक्ती त्वमसि स्वाहा त्वं संहारिण्यनुत्तमा ॥६७॥

१—१. नास्ति—रीवाँ । २. रुद्राणी हॉ—रीवाँ ।

त्वं तामसो मूर्तिरसि त्वमेव खलु भार्गवो ।
 त्वं सदागतिराकाशस्थानगा प्राणदेवता ॥६८॥
 त्वमेव सर्वसंपत्तिस्त्वमैश्वर्यस्वरूपिणी ।
 त्वं रोहिणी शशाङ्कस्य त्वं संज्ञा चण्डरोचिषः ॥६९॥
 त्वं रात्रिदिवसस्थान्ते यज्ञमूर्तेश्च दक्षिणा ।
 त्वं भुक्तिरूपिणी साक्षात्त्वं मुक्तिर्भवबन्धनुत् ॥७०॥
 अकुतोभयरूपा त्वं शुद्धचिन्मात्ररूपिणी ।
 'त्वं कालकलनाकारा विश्वसर्गप्रवर्तिका ॥७१॥
 स्त्रीनामाङ्कितवस्तूनां त्वमाकारसर्पिणी ।
 सर्वदेहेषु भूतानां षट्चक्राधाररूपिणी ॥७२॥
 चक्रान्तरस्था चिन्मूर्तिस्त्वं चित्रा सूक्ष्मतन्तुगा ।
 त्वं विश्वभासिनी भव्या स्त्रीपुंभावभिदामयी ॥७३॥
 त्वत्स्वरूपावगमने^२ महोपनिषदामपि ।
 भयाद्वाचो मौनमासुर्नेतिनेत्याच्चक्षिरे ॥७४॥
 मनसश्चैव वाचश्च यत्र वृत्तिर्न विद्यते ।
 अतद्वच्यावृत्तिरूपेण बोधयन्त्यत एव हि ॥७५॥
 यद्रूपं यत्परं ब्रह्म चित्प्रकाशमयं स्वतः ।
 तत्रानन्दस्वरूपेण त्वमेव प्रतिष्ठिष्ठसि ॥७६॥
 अणोरणीयसी त्वं हि महतश्च महीयसी ।
 विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रयादुक्तगोचरा ॥७७॥
 तत्पदार्थस्वरूपा त्वं त्वंपदार्थस्वरूपिणी^३ ।
 उभया भेदरूपा च त्वमेव परमेश्वरि ॥७८॥
 तव लीलाप्रपञ्चस्य विश्वस्थास्य त्वदात्मनः ।
 अनिर्वाच्यं स्वरूपं ते त्वं तदा कथमुच्यताम् ॥७९॥
 यावन्ति खलु तत्त्वानि विभिन्नानि परस्परम् ।
 तेषामभेदज्ञानाय बुद्धिस्त्वदवलम्बिनी ॥८०॥

१-१. नास्ति-रीवाँ : २. तस्यरूपाव०-रीवाँ । ३. तत्पदानि त्वमेवासि तत्पदार्थस्वरूपिणी ।—रीवाँ ।

त्वं ददासि यशो लोके भावेन भजतां नृणाम् ।
 ऐश्वर्यं सुकवित्वं च पाण्डित्यं चार्थशब्दयोः ॥८१॥
 वीर्यं धैर्यं च गाम्भीर्यं ज्ञानं विज्ञानमेव च ।
 धन्यं धनं प्रभूतिं च पुत्रपौत्रादिसंततिम् ॥८२॥
 स्वाराज्यमाधिपत्यं च सर्वं यज्ञफलं तथा ।
 ब्रह्मात्मैक्यफलां विद्यामैहिकामुष्मिकं सुखम् ॥८३॥
 अनायासेन जायन्ते फलान्येतानि देहिनाम् ।
 कामयन्ते च यं कामं लभन्ते तं तमेव च ॥८४॥
 सम्यग्गाराधितादम्ब^१ त्वत्पादाम्बुरुहृद्यात् ।
 अतिदुर्लभमप्यर्थं लभन्ते मानवा भुवि ॥८५॥
 काले काले त्वमेवाम्ब प्रादुर्भूय स्वरूपतः ।
 सतां संरक्षणं धत्से शमनं चासतामपि ॥८६॥
 प्रमोदवनलीलानामधिष्ठात्री विराजसे ।
 शृङ्गारकल्पवल्ली त्वं श्रीरामरमणप्रदा ॥८७॥
 अस्माकं हृदयं चिराय सहजे रामे मनोहारिण
 प्रेमणा शक्तिमुपेत्य दीर्घविरहज्ज्वाले वियोगानले ।
 दाघं तेन दिने दिनेऽतिविषमानङ्गज्ज्वरव्याधिना
 संतप्यामह इत्यतः सुखनिर्धि त्वामाश्रिताःस्मो वयम् ॥८८॥
 महद्रहस्यमस्माकं रामाख्यं दीयतां धनम् ।
 त्वदेककरणं मातः सुलभं त्वत्प्रसादतः ॥८९॥
 इति ते मुहुरेव याच्यते प्रमदारण्यविहारनायिके
 विरहाधिविषपन्निवृत्तये शरणं त्वां वयमातरागताः ॥९०॥
 त्वदेकवशगो रामः सदास्मभ्यं प्रदीयताम् ।
 त्वमाविश्य जगत्सर्वं सहजे परिदीव्यसि ॥९१॥
 तव सौभाग्यमतुलं सदृशं केन वर्णताम् ।
 इति विज्ञाय भक्तेषु करुणां कर्तुमर्हसि ॥९२॥

इति तासां स्तुवन्तीनां मध्ये श्रीसहजेश्वरी ।
 प्रादुरासीत् प्रसन्नात्मा साशोकद्रुममण्डपात् ॥१३॥
 पद्मं दक्षिणहस्तेन वामेन दधती वरम् ।
 शारदेन्दुसहस्राभ॑ वदनद्युतिदीधितः ॥१४॥
 तडित्कोटि प्रकाशाङ्गी॒ मञ्जुलस्मितशालिनी ।
 सर्वाविष्वभूषाढचा दृशो पीयूषवर्षिणी ॥१५॥
 जपाकुसुमसंकाशरक्ताम्बरसमावृता ।
 संध्येव पूर्णचन्द्रांशुसंदोहद्युतिदीपिता ॥१६॥
 तस्या मुखेन्दुकिरणैर्दीपिताः सकला दिशः ।
 उत्तानचञ्चवश्चासन् प्रसुद्वनचकोरिकाः ॥१७॥
 सर्वा एव नमहचक्रुः सहजानन्दिनीं स्त्रियः ।
 श्रीरामविषयं कामं मेनिरे सफलं च ताः ॥१८॥
 सर्वाः गोपालवनिताः संबोध्य सहजेश्वरीम् ।
 उचाव वचनं प्रीताः प्रसादसुमुखाकृतिः ॥१९॥

सहजानन्दन्युवाच

अस्तु वो गोपसुन्दर्यः सफलोऽयं मनोरथः ।
 अच्चिरादेव लप्त्यध्वं रामेण रमणं सह ॥१००॥
 नातः परं वः प्रियविप्रयोगो बाधिष्यते निश्चिनुत्वमन्तः ।
 एतासु रात्रीषु मनोजमग्नास्तारुण्यमेतत् सफलं कुरुध्वम् ॥१०१॥
 इति दत्त्वा वरं ताभ्यः सुप्रोता सहजेश्वरी ।
 आविवेश निजांशेन सर्वा एव व्रजाङ्गनाः ॥१०२॥

नारद उवाच

त्वमप्येवं विशालाक्षि समाराधय भविततः ।
 तामेव सहजेशानीं सर्वकामवरेश्वरीम् ॥१०३॥
 तस्याः सुवर्णघटितां प्रतिभां हृदये वह ।
 गन्धपुष्पादिभिर्नित्यं संपूजय मुहुर्मुहुः ॥१०४॥

१. °सहस्रस्य—रीवाँ । २. °प्रकाशासौ—रीवाँ ।

अचिरादेव ते वश्यो रामचन्द्रो भविष्यति ।
प्रसादात्सहजादेव्याः प्रमोदविपिनाश्रयः ॥१०५॥

ब्रह्मोवाच

उपदिश्य विशालाक्षीं सहजानन्दिनीक्रतम् ।
यथौ सपदि देवर्षिर्वल्लक्षीं क्वणयन् दिवि ॥१०६॥

इतिश्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतीर्थयात्रायां
गन्धमादनगमने अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३८॥

•

ऊनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततश्च सा विशालाक्षी श्रीमद्रामेन्दुलिप्सया ।
नारदोक्तेन विधिना सिषेवे सहजेश्वरीम् ॥१॥
अथैनां सुप्रपन्ना सा प्रादुर्भूय पुरः स्थिता ।
वरेण तोषयामास यथोक्तेन^१ वरप्रदा ॥२॥
ततश्च भगवान् राम उवाचानुजमादरात् ।
गच्छ लक्ष्मण शोघ्रं त्वं शैलेन्द्रं गन्धमादनम् ॥३॥
तस्मै मद्योग्यकन्यार्थं गत्वा याचस्व मद्गिरा ।
इवोभूते तां विवाह्येतो गच्छावो भूरिसंपदा ॥४॥
आर्यस्य वाक्यमादाय लक्ष्मणो बुद्धिमत्तरः ।
जगाम शैलवर्यस्य पुरं मणिपुराभिधम् ॥५॥
रत्नवैदूर्यकनकप्रासादवशोभितम् ।
इन्द्रनीलमणिद्योतिलसत्स्फटिकगोपुरम् ॥६॥
कल्पद्रुमलतोत्तुञ्जीवज्जराजितमन्दिरम् ।
रत्नचत्वरविश्रान्तवणिगिवक्रीतमौक्तिकम् ॥७॥
^२वीप्सामिवालकापुर्या वसर्ति सर्वसंपदाम् ।
पर्यायमिव नाकस्य निर्मितं विश्वकर्मणा ॥८॥

१. “यथेप्सित—रीवाँ । २. ‘वीप्सा पुनरुक्ति.’” टिं०—मथु० ।

गङ्गाप्रवाहसंशोभिपरिखामध्यभासुरम् ।
 ज्वलद्विव्यमहावप्रस्पर्धिताकेन्दुमण्डलम् ॥१॥
 रत्नशालासुविश्रान्तगायदगन्धर्वमण्डलम् ।
 स्वर्गादिपि भनोहारि सर्वदेवगणाकुलम् ॥१०॥
 रत्नप्रासादशिखरच्छविच्छुरितवारिदम् ।
 प्रतिहर्मर्थनदच्चारुमुरजध्वनिर्गजितम् ॥११॥
 महार्हरत्नखचितं गृहभित्तिमनोरमम् ।
 जनैः संदिग्धनक्षत्रप्रतिबिम्बसमुज्ज्वलम् ॥१२॥
 दिव्यौषधिप्रकाशेन तमिन्नास्वपि भासुरम् ।
 कृताक्षेपभयानर्हरत्नदीपप्रदीपितम् ॥१३॥
 नित्यं यौवनसंपत्तदिव्यपौरजनाकुलम् ।
 कन्दर्परतिसौन्दर्यं नरनारीगणोजितम् ॥१४॥
 परमानन्दनिनिद्रसदा जाग्रन्महाजनम् ।
 हावभावमनोहारिदिव्यस्त्रीकुलसंकुलम् ॥१५॥
 संतानकतरुच्छायाविश्रान्ततरुणाध्वगम् ।
 नित्योत्साहसमापूर्णनित्योत्सवविवर्द्धितम् ॥१६॥
 नित्यानन्दसमूहादच्छृङ्गाररससेवितम् ।
 मञ्जीरनादमधुरचलद्विद्याधराङ्गनाम् ॥१७॥
 नृत्यगीतसमासक्तक्रीडत्पौरजनाकुलम् ।
 क्रीडन्नवनिधिस्तोमसंमर्दरुच्चिरापणम् ॥१८॥
 सरसीशतसंफुल्लस्वर्णरत्नसरोरुहम् ।
 ग्रहारामसदादीव्यत्प्रसन्नकुसुमाकरम् ॥१९॥
 तत्र गत्वा स शैलस्य मन्दिराभिमुखो ययौ ।
 समस्तपौरलोकानां हृदयानि हरन् भूशम् ॥२०॥
 तं कोटिमन्मथललामकिशोरवेशं नवयेन्द्रनीलमणिमञ्जुलकोमलाङ्गम् ।
 आजानु विस्तृतभुजं वृषपीवरांसं विस्तीर्णवक्षसमुदारमनोज्ञहासम् ॥२१॥

१. कन्दर्पमात्र सातकं-पा०, “सातकं नाम सभयमित्यर्थः” टि०—मथु०,
बड়ো০ । ২—২ নাস্তি—রীবোঁ ।

माधुर्यसागरमनन्तरजं रमेशाद्रामान्निकामभिरामलसन्मुखेन्दुम् ।
 प्रातः समुल्लसितनव्यसरोजनेत्रं सौमित्रिमीक्ष्य मुमुक्षुर्यनानि नृणाम् ॥२२॥

तमायान्तमभिप्रेत्य अभ्यागत्य	गन्धमादनपर्वतः । बहिर्गेहादग्रहीद्वहुसादरम् ॥२३॥
प्रवेशितस्तेन पाद्यादिसर्वार्चिनसंविधान्ते	सरत्नसौधे महार्हसिंहासनमास्थितोऽभूत् । संदिष्टमार्येण जगाद वाक्यम् ॥२४॥

लक्ष्मण उवाच

श्रूयते भवतः कन्या रत्नभूता जगत्त्रये ।
 तामार्यो याचते प्रीत्या कुर्वतस्त्वं यथोचितम् ॥२५॥
 श्रुत्वा शैलपतिवक्यं लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
 मुमुक्षुदेऽतीव हृदये यथोचितवराप्तितः ॥२६॥

गन्धमादन उवाच

अहो मे महती भाग्यसंपद्विजयते तराम् ।
 यत्साक्षाद्गवान् रामो मम मान्यो भविष्यति ॥२७॥
 जानाम्यहं युवां भूमौ नव्येन्दीवरसुन्दरौ ।
 भ्रातरौ देवकार्यार्थमवतीर्णे नरोत्तामौ ॥२८॥
 पुराणपुरुषौ साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ ।
 भवांस्तदक्षरं ब्रह्म रामः श्रीपुरुषोत्तामः ॥२९॥
 एकमेव परं ब्रह्म रामो लोके प्रकाशते ।
 अनन्तकालरूपस्त्वं शेषः संकर्षणोऽव्ययः ॥३०॥
 रामचन्द्रः परंधाम परात्परमुदाहृतम् ।
 यद्ब्रह्म पूर्णगुणकं परमानन्दमन्दिरम् ॥३१॥
 स मां जामातृरूपेण तोषयिष्यति राघवः ।
 अहो मे परमं भाग्यं लोके गास्यन्ति मानवाः ॥३२॥
 यद्ब्राग्यं सरितांपत्युर्यद्भाग्यं जनकस्य च ।
 तदेव भाग्यमतुलं ममापि खलु दृश्यते ॥३३॥

ब्रह्मोवाच

ततः स रत्नगर्भाख्यां पत्नीमाहय पर्वतः ।
 उवाच ननु ते पुत्र्या विवाहः समुपस्थितः ॥३४॥

यः स्वयं भगवान् पूर्णः परो रामः स्वयं हरिः ।
 सोऽपि दाशारथे गेहे जामाता ते भविष्यति ॥३५॥
 पुरन्ध्रीवर्गमाहूय सुमुहृत्ते शुभे दिने ।
 कन्यारत्नमिदं योग्यं रामाय प्रतिपाद्यताम् ॥३६॥

रत्नगर्भोवाच

जनकस्य सुता तस्य भूपतेः प्रथमा वधूः ।
 सैवास्य पट्टुमहिषी भविष्यति न संशयः ॥३७॥
 मत्सुतां सुकुमाराङ्गीं रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
 निषेदुषीमधस्तस्याः कथं सोदुमहं क्षमे ॥३८॥
 अतो निवेद्यतामेष जामाता भवता प्रभो ।
 यथोत्कर्षो न भज्येत मत्सुतायाः शक्षिश्रियः ॥३९॥
 इत्युक्त्वा शैलराजं सा पुरन्ध्रीवर्गमाहूयत् ।
 कर्तुं वैवाहिकीं सर्वा सविधां शुभवासरे ॥४०॥
 स तथेति प्रतिश्रुत्य लक्ष्मणं विसर्ज वै ।
 स आगत्येषितं कार्यं सिद्धमार्ये व्यजिज्ञपत् ॥४१॥
 अथ वैवाहिके लग्ने चन्द्रवृद्धिसमन्विते ।
 तिथौ जामित्रयुक्तायां सबन्धुर्गन्धमादनः ॥४२॥
 वैवाहिकीं शुभां दीक्षां चकार मुदिताशयः ।
 सर्वतो भूषितं पार्श्वमुभौ तस्य पुरं नवम् ॥४३॥
 द्रक्ष्यामोऽद्य स्वयं रामं भाग्यं नश्चक्षुषामिति ।
 पौराणां हृदये भूयस्युत्कण्ठा समवर्द्धते ॥४४॥
 अथोत्तराफालगुनीसु चन्द्रयुक्तासु तद्दिने ।
 मैत्रे भुहुर्ते सुभगा भूषयन्तिस्म कन्यकाम् ॥४५॥
 मञ्जलाभ्यञ्जमातेनुस्तस्याः सुभगयोषितः ।
 लोध्रकलकेन तत्प्रोज्जच कालेयोद्वर्तनं दधुः ॥४६॥
 मणिवैदूर्यमुक्ताभिनिमिते चारुचित्रिते ।
 चतुर्षके तां समारोप्य स्नापयामासुरञ्जनाः ॥४७॥
 ततः सुवर्णकुम्भस्थैर्जलैस्तूर्यपुरःसरम् ।
 स्नानं कृत्वा विशुद्धाङ्गी पदं परिदधौ नवम् ॥४८॥

मणिस्तम्भचतुष्केण शोभमाने वितानिनि ।
 विहिते वेदिमध्ये तां निन्युदिव्यासनान्विते ॥४९॥

धूपितागुरुधूपेन तस्याश्चिकुरधोरणी ।
 दूर्वामधूकदाम्नोच्चैर्बद्धा सुभगया ततः ॥५१॥

विलिप्य शुक्लागुरुणा तदङ्गं सुभगाः स्त्रियः ।
 गोरोच्चनापत्रभक्तच्चा चित्रितुं समचीकरन् ॥५१॥

सुवर्णवर्णंमृदुभिः कर्णार्पितयवाङ्कुरैः ।
 विलम्बितालकौ तस्याः कपोलौ परिरेजतुः ॥५२॥

स्वाभाविकरुचा रक्तौ तस्याः कमलकोमलौ ।
 चरणौ रज्जितौ स्त्रीभिर्याविकेन विशेषतः ॥५३॥

इन्दीवरदलाकारे नवखञ्जनमञ्जुले ।
 कालाञ्जनेन नयने रञ्जनं समवापतुः ॥५४॥

सुवर्णमणिभूषाभिः प्रत्यञ्जं सा विभूषिता ।
 विरेजे नववल्लीव वसन्तागमपुष्पिता ॥५५॥

सर्वाङ्गभूषितामेतामादर्शफलकं स्त्रियः ।
 दर्शयामासुरानन्दभरमञ्जुस्मिताननाम् ॥५६॥

यापत्यरत्नजननाद् भुवि रत्नगर्भा
 सा गन्धमादनवधूः कमताभिधाना ।

तद्वालमार्द्वहरितालमनःशिलाभ्यां
 चक्रे विवाहतिलकान्वितमञ्जुलाभ्याम् ॥५७॥

बबन्धोणामियं सूत्रं प्रेमवाष्पाकुलेक्षणः ।
 वैवाहिकीं शुभां दीक्षां सूचयामास तत्करे ॥५८॥

सा विरेजेतरां बाला नवीनक्षौमवासिनी ।
 चन्द्रिकोच्छ्रायविपुलाकलेव सितरोचिषः ॥५९॥

प्रणमय्य ततो माता पूजिताः कुलदेवताः ।
 प्रणामं कारयामास साध्वीनां कुलयोषिताम् ॥६०॥

शिवस्य गिरिजेव त्वमेहि सौभाग्यमूर्जितम् ।
 रामस्येति सतीलोकाः प्रायुडक्तः परमाशिषः ॥६१॥

सुहृद्बन्धुसमाजस्थस्तत्पिता गन्धमादनः ।
 वैवाहिकेऽखिले कृत्ये सज्जः स ब्राह्मणैः सह ॥६२॥
 आस प्रतीक्षमाणोऽथ रामचन्द्रवरागमम् ।
 तावत्सोऽपि स्ववधूभिर्भूषितः कुञ्जमण्डपे ॥६३॥
 सातकुम्भमयैः कुम्भैः स्वर्गड्गाजलसंभृतैः ।
 स्नापितो देवकन्याभिः पुत्रो दशरथस्य सः ॥६४॥
 दध्यौ कर्पूरकस्तूरीकुड्कुमागुरुनिर्मितम् ।
 अड्गरागं शुभं रामो विवाहोत्सवदीक्षितः ॥६५॥
 नवाम्रमञ्जरीपत्रपारिजातप्रसूनकैः ।
 शुशुभे शेखरे बिभ्रद्वसन्त इव मूर्त्तिमान् ॥६६॥
 भाले गोरोचनापत्रं दधार रसिकोत्तमः ।
 वहन्नुदयकालीनमष्टमीशशिनं घनः ॥६७॥
 तिलकं हरितालस्य रेजे तद्वालमण्डले ।
 रोहिणीवाङ्कमारुढा विलसत्यष्टमी विधोः ॥६८॥
 सुवर्णमणिमाणिक्यभूषणैर्भूषिताम्बरः ।
 प्रसन्नतारकाजालं कलयन्निव तोयदः ॥६९॥
 सौवर्णसूत्रघटितमुण्णीषं शिरसा दधत् ।
 विरेजे छुरितं विष्वक् चूडामणिमरीचिभिः ॥७०॥
 सकञ्चुकं वहन्नव्यं सुवर्णगुणनिर्मितम् ।
 रेजे तडिद्वितानेन विलिप्त इव वारिदः ॥७१॥
 कटिबन्धं दधद्राभो निस्त्रिशेन समन्वितम् ।
 वीरो मूर्त इव भ्राजदुत्साहःस्थायिसंगतः ॥७२॥
 जानकीहृदयानन्दं सहजाचित्तामोहनम् ।
 भ्रात्रोपनीते मुकुरे स्वमात्मानं ददर्श सः ॥७३॥
 “सुभगे शिर आरोह शोभयन्ती मुखं मम” ।
 इति मन्त्रेण मुकुटं दधौ वैवाहिकं वरः ॥७४॥
 वाचयित्वा सुपुण्याहं वसिष्ठाद्यैर्मुनीश्वरैः ।
 नीराजितः स्वर्वधूभिर्जर्यघोषपुरःसरम् ॥७५॥

स उच्चैःश्रवसं नाम वासवेन समर्पितम् ।
 अश्ववर्यं समारुह्य प्रतस्थौ श्वसुरालयम् ॥७६॥
 तमनुप्रस्थितो वीरः सौमित्रिः शुभदशनः ।
 मनोभवमिव प्रेम्णा प्रहृष्ट्यन् कुसुमाकरः ॥७७॥
 तमनु प्रस्थिता देवा विधिशक्तिशिवादयः ।
 ऋषयश्च विशिष्ठाद्या जयमन्त्रयुताः पुरः ॥७८॥
 गीर्वाणवनिताश्चानु प्रस्थिताः शुभगीतिभिः ।
 कालोचितं प्रागायन्त्यो देवकन्यागणैः सह ॥७९॥
 चक्रुरप्सरसो नृत्यमुर्वशीप्रमुखाः पथि ।
 जगुर्गन्धर्वपतयः सताललयमूर्छनाः ॥८०॥
 तूर्यघोषो महानासीन्महामाड्गलिकः पथि ।
 यथा जलधरोद्घोषैरगर्जन् कन्दरा गिरेः ॥८१॥
 शङ्खवीणामृदङ्गानां दुन्दुभीनां समंततः ।
 पटहानां झङ्गराणां संघर्षोऽभूत् परस्परम् ॥८२॥
 नारदस्तुम्बुरुश्चैव श्रीरामस्य पुरो गतौ ।
 निजां वैणिकतां तत्र सफलां चक्रतुर्मुनी ॥८३॥
 माड्गल्यतूर्यघोषेण विमानपथचारिणा ।
 आकारितः शुभोद्वाहं द्रष्टुं स्वर्गपुरीजनः ॥८४॥
 तस्यातपत्रं जगृहे भगवान् पद्मबान्धवः ।
 उच्चैः शुशोभ शीर्षस्थमुक्तादामविलम्बित तत् ॥८५॥
 पाश्वयोः गड्गयमुने सिषेवाते रघूद्वहम् ।
 चामरग्राहिणीभूय हित्वा नद्यात्मकं वपुः ॥८६॥
 ब्रह्मा वैकुण्ठनाथश्च तं शनैरभ्यगच्छताम् ।
 जयेति धीरया वाचा वर्द्धयन्तौ मुदं परम् ॥८७॥
 सुमुहूर्तेन शैलस्य प्राप्तो मणिपुरं पुरम् ।
 उपकण्ठस्थितैः पौरैर्दृश्यमानो मितादरम् ॥८८॥
 प्रत्युज्जगाम तं शैलः सुहृद्भूर्बन्धुभिः सह ।
 गजाश्वरथपादातैः पथिसंमर्दयन् बलैः ॥८९॥

स वेदितो जगद्गुर्ता जामात्रा हृदि लज्जितः ।
 आराधितः पुरा येन स दूरात्सहजापतिः ॥१०॥
 स तं प्रवेशयामास समृद्धं निजमन्दिरम् ।
 भूषितापणसौधस्थपौरकन्याजनेक्षितम् ॥११॥
 तदानीं पुरसुन्दर्यो दृष्ट्वा रूपं वरस्य तत् ।
 बभूवुर्धन्यजन्मानः सफलायतलोचनाः ॥१२॥
 काचिदालोकमार्गेण द्रष्टुं रामं समागता ।
 उद्वेष्टनगलन्माल्यान् बद्धु केशाश्च नाशकत् ॥१३॥
 काचित्प्रसाधिकाहस्तादाक्षिप्यवार्धरञ्जितम् ।
 पादं गलद्रसं भूमावङ्ग्यामास तत्क्षणे ॥१४॥
 साज्जनैकेक्षणा काचिन्निरञ्जनपरेक्षणा ।
 शलाकां दधती हस्ते वातायनमुपागमत् ॥१५॥
 काचित्प्रस्खलितां नीवीं दधत्येककरे वधूः ।
 नाशवनोद्वद्धुमालोकमार्गन्यस्तायतेक्षणा ॥१६॥
 काचित् स्तनन्धयं त्यक्त्वा व्रजन्ती रामवोक्षणे ।
 प्रस्नुताभ्यामुरोजाभ्यां सिषेच पदवीं वधूः ॥१७॥
 तासां मुखसहस्रेण कान्तिमण्डलशालिना ।
 गवाक्षाः परितो रेजुः सेन्दुविम्बा इव स्फुटम् ॥१८॥
 पताकाकोटिसंचन्नं द्वारेष्वाबद्धतोरणम् ।
 समङ्गलं प्रतिपदं रामः पुरमुदैक्षत ॥१९॥
 सर्वेन्द्रियवती^१वृत्तिः पौराणां रामदर्शने ।
 सर्वात्मना नेत्रयुग्मे प्रविष्टाभवदातुरा ॥२०॥
 अथो मणिपुरस्त्रीणां मुखेभ्यो निर्गता गिरः ।
 शुश्राव रामचन्द्रस्ताः सोत्साहद्विगुणाशयः ॥२१॥
 उचितमिदममुष्य प्राप्य श्रीविशाला
     भृशमच्चरदनल्पं सेवनं दैवतस्य ।
 ननु चरणसरोजेऽप्यस्य दास्यं दुरापं
     किमिति कुसुमचापस्पर्दिनोऽस्याङ्गशय्या ॥२२॥

१. सर्वेन्द्रियाणां या—रीवीं ।^१

युगमिदमनुरूपं   रूपलावण्यकान्ति
 प्रभृतिगुणसमूहैश्चेत्स   नायोजयिष्यत् ।
 तदखिलकमनीयां   सर्वलोकोत्तरां च
 श्रियमनुपमरूपां किं विधाता व्यधास्यत् ॥१०३॥
 ननु लवणिमसिन्धोरस्य रूपेण कामः
 परिभवमुदवाप्य   स्वान्तसंक्रान्तलज्जः ।
 त्रिनयननयनान्तौ स्वं वपुः संजुहाव
 क्व नु खलु भुवनेऽस्मिन् जीवनं मानहान्तौ ॥१०४॥
 गिरिपरिवृढ एष प्राप्य संबन्धमेन
 सकलभुवनमध्ये लप्स्यति कीर्तिमग्रचाम् ।
 धरणिधरणकार्या दर्पणं स्वस्य पुत्र्याः
 पुरुषगणवरेऽस्मिन् प्राप्स्यतीज्यां प्रतिष्ठाम् ॥१०५॥
 वैकुण्ठराङ्गदत्तहस्तः सोऽवतीर्य हयोत्तमात् ।
 शैलेन्द्रसद्मनः कक्षां प्राप ब्रह्मपुरःसरम् ॥१०६॥
 तमनु त्रिदशाः सर्वे शर्वशक्रपुरोगमाः ।
 आलये शैलराजस्य प्राविशन् कलितोत्सवाः ॥१०७॥
 अग्रे समागत्य सरत्नगर्भया नीराजितः साक्षतपात्रहस्तया ।
 ततोऽभिषिक्तः सुभगाशिरःस्फुरत्सुवर्णकुम्भोदकविन्दुपल्लवैः ॥१०८॥
 रामाय शैलो विधिवत् स्थापयित्वा शुभासनम् ।
 त्रिः प्रोच्य दर्भघटितं विष्टरं संन्यवेदयत् ॥१०९॥
 सरत्नमध्यं मधुपर्कमुत्तमं निवेद्य गव्यं मधुमद्विधानतः ।
 कदम्बकिञ्जलकपिशङ्गरोचिषी ददौ दुकूलेऽभिनवे वराय सः ॥११०॥
 अथान्तःपटमानीय वरवध्वोर्यथा विधिः ।
 गोत्रोच्चारः समभवद्वसिष्ठाद्यैर्सुनोश्वरैः ॥१११॥
 अथारुणाङ्गुलिहस्तं विशालाक्ष्याः सुकोमलम् ।
 शैलराजोपनीतं स जग्राह रघुपुङ्गवः ॥११२॥
 रोमाञ्चितोऽभवद्वस्तो विशालायाः स तत्क्षणे ।
 रामस्य र्वेदमभजत् करस्तद्ग्रहणक्षणे ॥११३॥

मङ्गलाशीर्गिरामन्ते शुभे लर्ने परस्परम् ।
 परस्परस्य शिरसि चक्रातेऽक्षतपातनम् ॥११४॥
 उद्दचिष्ठमयो वर्ण्णि त्रिःपरिक्रम्य दम्पती ।
 लाजहोमं प्रचक्राते कृतशिक्षौ पुरोधसा ॥११५॥
 एष तेऽतिशुभो वह्निविवाहं प्रति साक्ष्यताम् ।
 भजते पुर एतस्य मदुक्तमवधारय ॥११६॥
 अयोध्यानाथपुत्रेण रामेण सह भासिनि ।
 धर्मचर्या त्वया कायेत्युक्तं वाक्यं पुरोधसा ॥११७॥
 अश्वेव त्वं स्थिरेत्येनामश्वानमधिरोपिताम् ।
 ददर्श रामो भगवानीषत्कौतूहलस्मितम् ॥११८॥
 भत्रा प्रदर्श्यमाणं सा ध्रुवं दृष्ट्वोन्नतानना ।
 कथंचिद् दृष्ट इत्याह लज्जया वक्तुमक्षमा ॥११९॥
 पाणिग्रहप्रयोगान्ते तौ भक्तिनतविग्रहौ ।
 प्रणेमतुः सुरान् सर्वान् पद्मसंभवपूर्वकम् ॥१२०॥
 ते तामखण्डसौभाग्यमङ्गलाशीःप्रयोजकाः ।
 ज्ञाततत्त्वाः सुराः सर्वे जज्ञुर्लक्ष्मीं जगत्प्रसूम् ॥१२१॥
 चतुरस्त्रमहाविद्याकनकासनमास्थितौ ।
 आद्राक्षतारोपपूर्वं मन्त्राशीर्भिः प्रतोषितैः ॥१२२॥
 मुक्तफलाक्षतदेवा मन्त्राशीर्वादपूर्वकम् ।
 सिषेविरे कृतोत्साहा विशालारघुपुङ्गवौ ॥१२३॥
 अथ स्वयं महालक्ष्मीः रामचन्द्रसमीपगा ।
 पद्मातपत्रं दधतां सिषेवे दम्पती शुभौ ॥१२४॥
 अस्तौत् स्वयं तन्मथुनं वेदरूपा सरस्वती ।
 मायामयस्वरूपेण तदप्यल्पतरं तयोः ॥१२५॥
 अथ सर्वान् समाजस्थान् विसृज्य त्रिदशाधिपान् !
 वधूमादाय हस्तेन कौतुकागारमन्त्रगात् ॥१२६॥
 उपेतस्वर्णकलशं कालागुरुसुधूपितम् ।
 कपूरदीपद्युतिमत् वलूप्ततल्पंमहीतले ॥१२७॥

गवाक्षविवराक्रान्तसखीलोचनवीक्षितौ ।
 तौ दम्भती रहोवृत्तं चक्राते संचरत्त्रपम् ॥१२८॥
 अथ प्रभाते वसुधानरेन्द्रो जामातरं सोत्सवमाशयित्वा ।
 तत्सार्थगांश्च त्रिदशान् समेतांस्तथा सुहृद्दन्धुगणान् शुभान्नैः ॥१२९॥
 अथ शक्त्यधिकं शैलः पारिवर्हमकल्पयत् ।
 येनायोध्यापतेः सद्य प्राङ्गणं च प्रपूरितम् ॥१३०॥
 हिमकर्पूरगौराणां धृतस्वर्णमणिस्त्रजाम् ।
 ऐरावतसजातीनां सहस्रं दन्तिनामदात् ॥१३१॥
 द्विसहस्रनवाम्भोदपटलश्यामविग्रहाः ।
 क्षरन्तो दानवारीणि वितीर्णस्तेन वारणाः ॥१३२॥
 पञ्चधाराप्रवीणानां महाम्भोनिधिगमिनाम् ।
 अयुतं वाजिरत्नानामदादुद्वाहपर्वणि ॥१३३॥
 स्पन्दनानि महार्हणि प्रभूतधनवन्ति च ।
 अयुते द्वे सुसंनह्य समदात् पर्वताधिषः ॥१३४॥
 दासीनां च सहस्रे द्वे समदात् समलङ्घृते ।
 सुवर्णमणिभूषाभिरदादैवाहिकोत्सवे ॥१३५॥
 धनं च विपुलं तस्मै सुवर्णख्यं महोर्जितम् ।
 संभारान् दश मुक्तानां मणीनां समदाद् गिरिः ॥१३६॥
 इत्थं संतोषितस्तेन जामाता तनयाङृते ।
 आदरं बहुलं चक्रे संमाननपुरःसरम् ॥१३७॥
 शङ्खभेरीमूदञ्जाद्या अवाद्यन्त मुहुर्मुहुः ।
 वरवध्वोर्मञ्जलाय तदानीमुत्सवावहाः ॥१३८॥
 क्रमता रत्नगर्भस्या पर्वतो गन्धमादनः ।
 तयोः प्रकाशयामास स्वरूपमिति शुश्रुम् ॥१३९॥
 यदक्षरं ब्रह्मविदामगम्यं वेदान्तवाक्यैर्बहुधा प्रतीताम् ।
 यत्रैव तत्प्रेमवतां प्रवेशस्तद्वै प्रमोदाख्यवनं ददर्श ॥१४०॥
 चिन्तामणिमयी भूमिः कल्पवृक्षलतावृता ।
 तन्मध्ये मन्दिरं दिव्यं सहस्रस्तम्भशोभितम् ॥१४१॥

मणिमाणिक्यवैदूर्यमुक्तारत्नसुनिर्मितम् ।
 कोटिसूर्येन्दुसंकाशं मुकुरामलदीधिति ॥१४२॥
 सुवर्णकुम्भशिखरप्रत्युप्तमणिभासुरम् ।
 तत्र रत्नमये पीठे विराजितमुहूर्प्रभम् ॥१४३॥
 सुधांशुमणिरोचिष्णुदिव्यच्छ्रविरोचितम् ।
 पीताम्बरधरं देवं पुण्डरीकसुलोचनम् ॥१४४॥
 नवोननीरदश्यामं कुटिलालकशोभितम् ।
 किरीटप्रभया कोटिमणिमाणिक्यमिश्रया ॥१४५॥
 समन्ततो दीप्यमानं तरुणार्कप्रभामयम् ।
 मन्दस्मितमनोहारि मुखेन्दुद्युतिदीपितम् ॥१४६॥
 सर्वाङ्गसुन्दरं इयामं तुलसीवनमालिनम् ।
 आजानुविपुलोद्दण्डभुजाभ्यां रुचिराकृतिम् ॥१४७॥
 अरालभ्रुकुटीचारुलोचनान्तकृतस्मरम् ।
 कुण्डलाङ्गदमणिक्यकटकाभरणोर्जितम् ॥१४८॥
 मेखलासक्तवैदूर्यप्रभारोमावलिद्युतिम् ।
 तुङ्गनासासुशोभादचकपोलमुकुटश्रियम् ॥१४९॥
 कम्बुकण्ठमनोहारिपृथुवक्षःस्थलाञ्चितम् ।
 आजावशंवदैः सर्वैरायुधैः समुपासितम् ।
 अणिमाद्यैः सिद्धिसङ्घैः सेवितं सर्वदैवतम् ॥१५०॥
 मूर्तिमद्भूइचतुर्वदैः स्तूयमानं समन्ततः ।
 महोपनिषदुद्गीतं शब्दब्रह्म परं महः ॥१५१॥
 रामचन्द्रस्य भक्तोऽसौ शैलराजः सदानतः ।
 तमभीष्टमसौ रामं पश्यन् विस्मितमानसः ॥१५२॥
 जाया च तस्य साध्वी सा तथारूपमुदैक्षत ।
 विशालां च परां लक्ष्मीं पद्महस्तामपश्यताम् ॥१५३॥
 ततः संस्तूय विधिवत्तौ गिरिर्दिव्यदम्पती ।
 पुरां प्रस्थापयामास तामयोध्याभिधां पराम् ॥१५४॥
 रामस्ताभ्यां परां भक्तिं दत्त्वा संप्रीतमानसः ।
 आगामिन्नेताख्ययुगे सौगन्धिकगिरिं व्यधात् ॥१५५॥

यस्य प्रमोदविपि नित्यं वासो भविष्यति । ॥१५६॥
 श्रीरामसहजाप्रेमपरिरञ्जितचेतसः ॥१५६॥

ततस्तौ स्यन्दनं दिव्यमास्थितौ त्रिजगत्पती ।
 विशालारामरमणौ स्वामयोध्यां प्रतस्थतुः ॥१५७॥

गन्धमादन एवायं रामो रमणकोविदः ।
 रमते श्रीविशालाक्ष्याः कैश्चिदद्यापि वोक्षितः ॥१५८॥

इति शुश्रुम योगिभ्यः पुराविद्वाच्यः परं यशः ।
 रामस्य भक्तवश्यत्वं यत्रानेन स्फुटोकृतम् ॥१५९॥

कमता रत्नगर्भाख्या तस्य भार्या महात्मनः ।
 तनयायामतिस्तिनग्धा विशालायां विशेषतः ॥१६०॥

यदा प्रस्थातुमारेभे राम उद्घाह्य तां रमाम् ।
 तदा भूं वियोगार्ता रुरोद विपुलाश्रुभूत् ॥१६१॥

तदा तयो रत्नगर्भगन्धमादनशैलयोः ।
 प्रेम्णा निबद्धहृदयो रामस्तत्रैव तस्थिवान् ॥१६२॥

अद्यापि यत्र सद्गृह्णैर्दृश्यते रमणं दधत् ।
 विशालाक्षीपरप्रेमरसकेलिविनोदवान् ॥१६३॥

एवं दशरथो राजा शुश्राव विशदं यशः ।
 गीयमानं सुरवरैर्गन्धमादनपर्वते ॥१६४॥

तत्र गत्वा महातीर्थेष्ववगाह्य नृपोत्तमः ।
 त्रिलोतसः शुभां धारां दृष्ट्वोपस्पृश्य निर्वृतः ॥१५५॥

आगतं निजजामातुः पितरं गन्धमादनः ।
 निशम्य प्रश्यन्नन्तःपुरः प्रत्युद्ययौ गिरिः ॥१६६॥

तयोर्मिलनमत्रासीद् भूपतीन्द्रगिरीन्द्रयोः ।
 बहुगौरवसंपन्नं बहुप्रणयमन्दिरम् ॥१६७॥

मिलित्वा नृपवर्यन्ते शैलराजः शुभाशयः ।
 निनाय मन्दिरं स्वीयं बह्वातिथ्यविधानकृत् ॥१६८॥

तं प्रीणयित्वा बहुसंविदाभिस्तथानुचर्यानिरतं महोन्द्रम् ।
ननाम भक्त्यावनतो महोन्द्रो रामस्य भाग्यैकनिधिः पितेति ॥१६९॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतीर्थयात्रायां
गन्धमादनगमने एकोनचत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१३९॥

४

चत्वारिंशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततः प्राप्य महात्मानं गन्धमादनपर्वतात् ।
श्रुत्वा श्रीरामचन्द्रस्य शैलराजेऽमलं यशः ॥१॥
धारामलकनन्दाया रामकीर्तिसमुज्ज्वलाम् ।
अवगाह्य महोपालो हिमवन्तं विलोक्य च ॥२॥
हिमवच्छैलदुर्गेषु कृत्वा तीर्थाटिनं बुधः ।
तुतोष हृदयेऽत्यन्तं वशिष्ठादिपुरस्कृतः ॥३॥
एकाशीर्तिसहस्राणि तावल्लक्ष्यमितानि च ।
तावत् कोटिमितान्यत्र तीर्थानि हिमपर्वते ॥४॥
गुप्तानि च प्रकटानि क्षमायां सन्ति ब्रह्माविष्णुरुद्रात्मकानि ।
अन्येषां चैवामराणां गृहाणि पुण्यानि तीर्थानि जयन्ति यानि ॥५॥

तानि सर्वाण्यरुद्धत्याः पतिना योगदृष्टिना ।
निर्दिष्टानि पुरो भूयः कारितानि चकार सः ॥७॥
वर्षेषु तेषु व्रजतां मुनीनां निवहेन सः ।
वर्णितानोव लक्ष्याणि यशांसि परमात्मनः ॥७॥
प्रियस्य सुतरूपस्य सत्यसन्धस्य सुश्रियः ।
रामचन्द्रस्य शुश्राव तेनासीदतिनिर्वृतः ॥८॥

अथ सोऽवातरच्छैलराजात्सुकृतमण्डितः ।
 कूर्माचलपथेनैव कुर्वन् भूमिप्रदक्षिणाम् ॥१॥
 कौशिकीं विततस्त्रोतां स्नात्वा सत्पुण्यसंचयी ।
 ईशानादिक्रमेणैव मोरङ्गगिरिमागमत् ॥२०॥
 नेपालेश्वरमालोक्य गुह्येषीं संप्रणम्य च ।
 ततः प्रदक्षिणां कुर्वन् पुण्यां यात्रां क्रमेण सः ॥२१॥
 कामरूपेश्वरं गत्वा कामाक्षीं समवातरत् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा मायया परमात्मनः ॥२२॥
 भग्नमानाः कृताः सर्वे तामेवाद्यां प्रतुष्टुवुः ।
 तां नत्वा संप्रशंस्योच्चर्ययाचे स्वसुतोदयम् ॥२३॥
 इत्थं परिक्रमन् भूमीं तत्र तत्र महायशाः ।
 इयाज सोमैनृपतिरन्यैश्च क्रतुभिर्भुवि ॥२४॥
 वशिष्ठाद्यैर्मुनिवरैरूपदिष्टाखिलाः क्रियाः ।
 भूपः क्रमेण पुण्यानि स्थानानि वरयोगिनाम् ॥२५॥
 पर्यटन् मिथिलां प्राप्तो यत्र तैम्यो भनस्विराट् ।
 जनको नाम योगीन्द्रः सोऽस्मै प्रत्युद्ययौ नृपम् ॥२६॥
 भूयः संमानितं कृत्वा स्तवनाद्यैर्महीपतिः ।
 गृहं प्रवेशयामास विद्वद्द्विः परिवारितः ॥२७॥
 मुनिभिर्यज्ञवल्क्याद्यैः सर्वैविज्ञातवेद्यकैः ।
 उवाच जनको भूपः प्रसाद्य रघुपुञ्जवम् ।
 श्रीरामाख्यपरब्रह्मजनिभाग्यमहोदयम् ॥२८॥

जनक उवाच

धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि रघुवंशशिखामणे ।
 यस्य ते श्रीरामः साक्षादवतीर्णः परः पुमान् ॥१९॥
 राजन् राममवेहि त्वं परमात्मानमद्वयम् ।
 विश्वोपादानमतुलं बीजं परमकारणम् ॥२०॥
 कल्याणगुणसंपन्नं भक्तानामभयंकरम् ।
 यज्ञात्वा न पुनः किञ्चिद्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२१॥

पिबस्तस्य च^१ वक्त्रेन्दुमाधुर्यरसमद्भुतम् ।
सफलं कुरु राजेन्द्र स्वं चक्षुरुदयत्स्पृहम् ॥२२॥

वशिष्ठ उवाच

युवामेव भवे धन्यौ राजन् निमिरघूद्वहौ ।
यथोः प्रसन्नो भगवान् पूर्णः श्रीपुरुषोत्तमः ॥२३॥
त्वयि सा श्रीर्जन्मवती यदेकांशावलम्बनात् ।
त्रैलोक्येऽखिलवस्तूनि श्रीमन्त्यूर्जस्वलानि च ॥२४॥
ब्रह्मानन्दकला पूर्णा प्रेमानन्दकलानिधिः ।
जानकी प्रोच्यते विद्वन् वेदैरपि विशेषतः ॥२५॥
या स्वयं परमा लक्ष्मीः श्रीः पद्मवनवासिनी ।
गायत्री चैव सावित्री मेधा प्रज्ञा प्रभासयी ॥२६॥
विद्याधीर्धारणायुक्ता चेतना ह्लीर्धृतिः स्मृतिः ।
तस्याः प्रभावं विज्ञातुं स्वयमोष्टे तदोश्वरः ॥२७॥
स साक्षाद्गुगवान् पूर्णः पुरुषोत्तमशब्दितः ।
परब्रह्मस्वरूपोऽस्य राजो भूषयते गृहम् ॥२८॥

अतो युवां निमिरघुवंशभूषणौ परं यज्ञो वितनुथ आत्मनोर्भुवि ।
अगोचरं मुनिजनमानसस्मयत्तदुत्तमं युगलमवाप्तचक्षुषौ ॥२९॥

दशरथ उवाच

नाहमस्य निभिचन्द्रभूपते: षोडशीमपि कलां समाश्रये ।
यस्य योगबलमेतदद्भुतं दृश्यते सुविजिताखिलेन्द्रियम् ॥३०॥
अहो अयं महाराजस्तृणवन्मन्यतेऽखिलम् ।
राज्यं सुखसमृद्धिं च विगणय्य स्थितो मुदा ॥३१॥
नास्यानुबन्धनं राज्यं न समृद्धिः परं सुखम् ।
अनित्यमखिलं मत्वा योगमन्तःश्रितो ह्ययम् ॥३२॥
भगवन् मुनिशार्दूलं प्राजापत्य तपोनिधे ।
याज्ञवल्क्यप्रसादेन सिद्धौऽस्मौ भुवि भूपतिः ॥३३॥

१. धयानस्तस्य—मथु० बड़०० ।

यत्तत्त्वमेकं मुनयो वदन्ति वेदेषु शास्त्रेषु च यज्ञिरुद्धम् ।
 तदस्य हस्तामलकं पुरः स्फुरत्यात्मनात्मात्मभिदा विमुक्तम् ॥३४॥
 अस्यात्मदृष्टेरिदमर्द्धमङ्गं महात्मविद्यानलकीलदग्धम् ।
 अधं पुनश्चारुकुरल्लेत्राकराम्बुजैः शोलितपादपद्मम् ॥३५॥
 अस्यैव शिक्षां समवाप्य विद्वान् योगो शुको नाम महामुनीन्द्रः ।
 बभूव लोके गुरुरात्मविद्याप्रवर्तको रामगुणप्रकाशकः ॥३६॥
 इत्थं परं शुश्रुम योगचर्याममुष्य वै सत्कृतलोकवृत्ताम् ।
 नो चेन्मुनीन्द्रैरपि दुष्करं यत्तत्को नु सेवेत विषं सुधां च ॥३७॥
 अमुं स्वदेहं विगतात्मभेदं कैवल्यशीलं समवाप्तत्त्वम् ।
 विशिष्यते तत्पदलिप्सयैव मुनीन्द्रवर्याः परिवार्यं तस्थुः ॥३८॥
 तेषामेष ब्रह्मविदां नवानामन्तर्मोदं जनयन् वैष्णवाप्रचः ।
 स्वज्ञानविज्ञानविविक्तबुद्धिरास्ते परंब्रह्मविचिन्तयानः ॥३९॥
 येऽन्ये मुनीन्द्रा इह याज्ञवल्क्यमुख्या इमे तेष्वयमात्तशासनः ।
 तथापि पुण्यैश्चरितैः स्वकीयैस्तान् शिक्षयन्नेष विराजतीव ॥४०॥
 अतोऽस्य योगीन्द्रवरस्य सेवां विधाय शाश्वत्कृतिचिदिनानि ।
 अधिक्रियेऽहं परमार्थभूतं तत्तत्वमावेदितुमात्मनोऽन्तः ॥४१॥
 इत्युक्तचति राजेन्द्रे तस्मिन् स निमिचन्द्रमाः ।
 उवाच किमपि स्मेरवदनाम्भोजसुन्दरः ॥४२॥

जनक उवाच

अये नृपतिशार्दूल किमवाप्तव्यमस्ति ते ।
 यस्य चेतो भूतं श्रीमद्रामप्रेमपरामृतैः ॥४३॥
 न कर्मणा नो तपसादितो वा विज्ञानतो नाप्युपासाभिरद्धा ।
 यत्प्राप्यते तत्पदमाप्तवानसि त्वं तत्परब्रह्मरसानुभूत्या ॥४४॥
 जानामि ते सुखितो गोपराजो लीलारसानन्दपदं विविच्य ।
 आदिवजे प्रोक्तवान् यद्रहस्यं गिरामभिज्ञोत्तमवैदिकीनाम् ॥४५॥
 ततोऽस्ति नानन्तपदं मुनिष्वपि ब्रह्मज्ञानावाप्निसाम्राज्यवस्तु ।
 यत्प्रेमसिन्धौ रासलीलारसेऽस्ति शिवोऽपि यत्त्वद्विमना जहौ तपः ॥४६॥

१. नो विज्ञानतो वा न ज्ञानतो—मथु०, बड़०० ।

यदस्यासौ परमोदारलीला प्रेमामृतालङ्कृत आत्मवश्यः ।
 श्रियः सहस्रं रमयन् नृत्यगानकौतूहली क्रीडति रामचन्द्रः ॥४७॥
 तदा कि तद्गुणितानन्दमात्रं ब्रह्मत्वमाहैतदवाप्तिसाधनैः ।
 ज्ञानादिभिस्तत्कृपयैव किंचिद् भुक्तं हि तत्वं पशुपालदारैः ॥४८॥
 भवान् राजन् रसिकेन्द्रलीलामाधुर्यमावत्सलभावमासवान् ।
 ततः किमन्यत् स्पृहयस्युदारधीर्ब्रह्माभिधं पदमेतद्विभूति ॥४९॥
 सर्वानन्दपदं तस्य प्रेमानन्दं सुदुर्लभम् ।
 अवाप्य स्पृहते केन नमितानन्दकं बृहत् ॥५०॥
 मीमांसितोऽयमानन्दस्तत्त्वोपनिषदा क्रचित् ।
 वित्ताद्यां भुवमारभ्य ब्रह्मपर्यन्तमूर्तिः ॥५०॥
 आनन्दानां तु सर्वेषां विश्रामो यत्र दृश्यते ।
 रसानन्दमयाकारः पुरुषोत्तमशब्दितः ॥५२॥
 सा गतिः सा परा काष्ठा भक्तानां स्तिर्थचेतसाम् ।
 यस्य स्वधामैव वृहदित्यद्वा श्रुतिरवोचत ॥५३॥
 स्थाने तवेयं मतिर्णजिता भो यस्यात्मजः श्रीपुरुषोत्तमः परः ।
 स्वमायया मानुषवत्प्रतीयते बिर्भाति लीलारसमात्मनैव यः ॥५४॥
 पाणिग्रहोत्सवे राजन् रामोऽभून्मद्गृहातिथिः ।
 यहि तत्सेवनं त्यक्त्वा योगनिष्ठोऽभवं तदा ॥५५॥
 तन्मायया मोहितात्मा जानस्तं प्राकृतोपमम् ।
 अप्रकाशितमाहात्म्यं योगमेवान्वगांमहम् ॥५६॥
 तदा तद्योगनिष्ठायां पर्यवस्थितमात्मना ।
 स्थिरकायं नतग्रीवं भ्रुवोर्मध्यस्थलोचनम् ॥५७॥
 मामात्मानन्दनिरतमनुभावयितुं स्वयम् ।
 स्वरूपं रामचन्द्रोऽभूद्गोचरो योगसंविदि^१ ॥५८॥
 तदापश्यमहं दिव्यामयोध्यां नगरीं नृप ।
 ब्रह्मानन्दमयीं साक्षाद्विव्यवैकुण्ठरूपिणीम् ॥५९॥

१. परो योगो हि मद्वृद्धिदि—रीवाँ ।

चिन्तामणिमयों भूमि दिव्यरत्ननिकेतनाम् ।
 ज्वलत्राकारमध्यस्थां सूर्यकोटिप्रभामयीम् ॥६०॥
 तत्र कल्पद्रुमस्तोमनानानिष्टकुट॑ संवृतम् ।
 अद्राक्षं दिव्यभवनं मणिहेमविनिर्मितम् ॥६१॥
 सहस्रस्तम्भसंशालि नानाशिखरभूषितम् ।
 नानासखिसखीवृन्दैरन्वितं दिव्यपाषंदैः ॥६२॥
 तत्र सिंहासनं दिव्यं नानारत्नमयं ध्रुवम् ।
 कोटिचन्द्रार्कसंकाशं विस्फुरत्कोटिदीधिति ॥६३॥
 तत्र परात्परं साक्षाद्वामचन्द्रं जगत्प्रभुम् ।
 सीतालक्ष्मीसहचरं चिदानन्दघनाकृतिम् ॥६४॥
 अमुमेव यथाकारमद्राक्षं द्विभुजान्वितम् ।
 त्वां च तत्र महाराजस्थितमव्ययशासनम् ॥६५॥
 त्वत्कुमारममुं देवं प्रसन्नं शुभगाकृतिम् ।
 रत्नकल्पमनोहारिप्रावृषेण्यघनोपमम् ॥६६॥
 रत्नकुण्डलसंसेव्यसुः दरश्रवणद्वयम् ।
 अर्द्धचन्द्रस्फुरद्धालकस्तूरीतिलकाञ्चितम् ॥६७॥
 पीताम्बरधरं देवं मन्दस्मितशुभाननम् ।
 सुनसं विस्फुरच्चारुकपोलफलकान्वितम् ॥६८॥
 विस्फुरद्रक्तकटकं श्रीवत्सललितोरसम् ।
 सुवर्णसूत्ररचितकटिबन्धविराजितम् ॥६९॥
 लसद्विव्यकिरीटाढचं रत्नमालाविभूषितम् ।
 वनमालाधरं धीरं केयूरमणिदीपितम् ॥७०॥
 विस्फुरद्रत्नकटकं श्रीवत्सललितोरसम् ।
 सुवर्णसूत्ररुच्चिरकटिबन्धविराजितम् ॥७१॥
 लस्बलीनमहारत्नविस्फुरन्नाभिमण्डलम् ।
 निषेव्यमानं मूर्त्ताभिः समस्तायुधशक्तिभिः ॥७२॥

१. “निष्टकुटाः आरामाः” दि०—मथ०, बड० ।

स्त्रयमानं समन्ताच्च वेदैर्मूर्तिधरैः पृथक् ।
 सनकाद्यैर्नारदाद्यैर्मुनिभिः पर्युपासितम् ॥७३॥
 दिशांपतिभिरानम्रकन्धरैर्भवितसंयुतैः ।
 ब्रह्माद्यैलौकपालैश्च विविधस्तुतिभिः स्तुतम् ॥७४॥
 कालेनापि च मूर्त्तेन पर्युपासितमादरात् ।
 भवतैरनेकैः स्वाकारैः पर्युपासितविग्रहम् ॥७५॥
 इत्यहं योगनिद्रायामपश्यं राममद्भुतम् ।
 दृष्ट्वा च विपुलैः स्तोत्रैः स्तुतां [रस्तौष]च यथामति ॥७६॥
 ततो ज्ञटिति^१ तद्विव्यदर्शनाह्नादसंयुतः ।
 व्युत्थाय किमिदं दृष्टमिति तर्काकुलोऽभवम् ॥७७॥
 ततो निश्चीय मनसा परब्रह्म सनातनम् ।
 रामचन्द्रं चिदानन्दविग्रहं त्रिजगत्प्रभुम् ॥७८॥
 विश्वात्मानं च विश्वस्य वन्द्यं स्वप्रियमद्वयम् ।
 स्वरूपानन्दनिरतं योगिध्येयं सतांगतिम् ॥७९॥
 प्रपन्नोऽहं प्रभुं साक्षादन्तर्योगविवर्जितः ।
 वहिः सेवाधिकारेण पर्युपास्य निरन्तरम् ॥८०॥
 तदावधि न मे योगे निष्ठाभून्तृपसत्ताम ।
 अमुमेव बहिः सेवे श्रीरामं चिद्घनाकृतिम् ॥८१॥
 आनन्दमयमद्वैतं लीलारसिकमीश्वरम् ।
 भवत्या सुलभपादाब्जं दुर्लभं योगिनामपि ॥८२॥
 स ते नृपतिशार्दूलं पुत्रतां प्राप्तवान् परः ।
 कथं भुवि न धन्योऽसि इलाद्यस्त्वं योगिनामपि ॥८३॥
 हेलालालित एष ते निधिसमो रामोऽङ्कमाभूषय-
 न्नानन्दामृतकन्दलः प्रतिपदं पुष्णाति लीलारसम् ।
 यत्पादाम्बुजविस्फुरन्नखमणिज्योत्सनाप्रकाशोद्यमम् ।
 साक्षाद्ब्रह्म परं यदन्तिमगिरा नेतीति वेदा जगुः ॥८४॥

१. ज्ञगिति—मथु० बड़० ।

अहो तव महद्गायमप्राप्यं सर्वयोगिनाम् ।
 यस्याङ्गभूषणो रामः परापरपरो हरिः ॥८५॥
 अहो हि धन्या कौशल्या श्रीरामजननी स्वयम् ।
 ब्रह्मोपनिषदो यस्याः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥८६॥
 युवामेव परं धन्यौ भवेऽस्मिन् भूतिमत्तरौ ।
 संश्लाघनीयमाहात्म्यौ त्रिवेदीशिरसामपि ॥८७॥
 आस्तां रामस्य महिमा वेदस्तं वर्णयेत् कथम् ।
 युवयोरेव माहात्म्यं वक्तुं शक्तिर्न दृश्यते ॥८८॥
 सर्वदेवमयो देवी कौशल्या विश्वमङ्गला ।
 भवान् भूपशिखारत्नं शुद्धसत्त्वैकविग्रहः ॥८९॥
 प्रपञ्चातोत्तमाहात्म्यौ त्रिजगन्मङ्गलौ युवाम् ।
 महोपनिषदां तत्त्वं ययोः पुत्रत्वमागमत् ॥९०॥
 इत्युक्तवन्तं निमिचन्द्रमादराच्छ्रीरामभक्तिप्रवणान्तराशयम् ।
 उवाच वीरो रघुवंशे^१धूर्धरः स्वयं स सीतासुरहस्यसारवित् ॥९१॥

राजोवाच

तवोचितैवेयमुदारवस्तुगा मतिर्वरेण्या निमिवंशपुङ्गवे^१ ।
 यस्यात्मजा सा स्वयमद्भुता रमा प्रसन्नपङ्क्लेरुहकोषवासिनी ॥९२॥
 यदंशांशसमुद्भूतिर्दृश्यते भुवनत्रये ।
 चन्द्रसूर्यतडिद्विज्योतिश्चक्रप्रभामयी ॥९३॥
 लक्ष्मीः गौरी गिरा गङ्गा गौतमी गणदेवता ।
 गायत्री चैव सावित्री स्वाहा भूर्खंशी शची ॥९४॥
 स्त्रीसंनिवेशि यद्वस्तु तत्सर्वं स्वयमेव सा ।
 परापरपराकारा तव पुत्री न संशयः ॥९५॥
 तस्याः स्वरूपं विज्ञातुं न वेदाः प्रभवन्ति हि ।
 इत्यचिन्त्यस्वरूपत्वं तस्या एव जगुः स्फुटम् ॥९६॥
 पराद्वाधिकनामा सा पराद्वाधिकरूपिणी ।
 तथाप्यनामरूपा सा चित्रं श्रुतिभिरीर्यते ॥९७॥

सर्वाविताररूपेण सैव कर्त्रीति भासते ।
 अकर्त्री च स्वरूपेण चित्रं कथमिवेयताम् ॥१८॥
 पाणिग्रहे श्रीरामस्य तस्यास्तत्त्वमजानता ।
 मया सा त्वत्सुते^१त्यद्वा दृष्टा प्राकृतभावतः ॥१९॥
 तदा ममान्तरं मोहं विधूय कृपया स्वयम् ।
 अनुभावितवत्यद्वा स्वरूपं रामवल्लभा ॥२०॥

दृष्टा मयामृतपयाः सरयूः सुकान्तिरुद्य^२तस्यास्तत्त्वयोजनविसृतात्मा ।
 संपूर्णशारदतुषारमरीचिरोचिः संश्यर्द्धवर्द्धिष्ठुतरङ्गसान्द्रा ॥२०१॥
 कल्लोलजालजलकेलिकलाविधूतवेलावनावलिमहीरुहपुष्पकीर्ण ।
 आनन्दमग्नमुदितान्तरमीननक्रग्राहौघकच्छपकुलाकुलतोयचक्रा ॥२०२॥
 तस्यान्तरे विपुलकल्पलतापरीतकल्पद्रुमैः परिवृतं मणिहेमहर्म्य ।
 उत्तुङ्गतोरणसहस्रनिबद्धपुष्पस्वगन्धमाद्यदलिपुञ्जसुगुजिताढचम् ॥२०३॥
 वैदूर्यहीरमणिनिर्मितदीर्घंभित्तिविद्योतिदीधितिवितानविराजमानम् ।
 विश्वक्तं स्फटिकरत्नशिलानिबद्धनिःश्रेणिकाशतसहस्रविरोचमानम् ॥२०४
 रत्नोपलप्रकरसद्रचनाविचित्रबद्धाङ्गेन्द्रमणिपद्धतिशोभमानम् ।
 प्रोद्धासिनव्यमणिकुट्टिमरशिलालविधवस्तनैशतिमिरोज्जवलरत्नदीपम् ॥
 प्रोद्धासिनव्यमणिरुचा मुकुरायमाणस्तम्भावलीशतसहस्रसुमण्डपाढचम् ।
 वातायनायनविनिःसरदच्छरत्न^३ज्योत्स्नाविमिश्रकटकद्युतिसुप्रकाशम् ॥२०६
 अद्वालजालविपुलाङ्गणभूप्रभावतनिर्यूहलग्नमणिरत्नमरीचिकान्तम्^४ ।
 गोपानसीशतसहस्रनिषण्णमत्तपुंस्कोकिलधवनिमहामुखरीकृताशम् ॥२०७॥
 सूर्येन्दुकान्तविपुलोपलहेमवापिपीयूषवारिसुविलासिमरालयूथम् ।
 लीलासरःसलिलफुल्लमुवर्णपद्मगुञ्जतप्रमत्तमधुलिट्पटलेन पूर्णम् ॥२०८॥
 संफुल्लनिष्कुटमहीरुहकल्पवल्लीहल्लीसकानुरति^५विस्तृतमलिलवलिल ।
 नित्योल्लसल्ललितपुष्पसुवर्णयूथीसंज्ञानमण्डपशतावृतकाननान्तम् ॥२०९॥
 आरामधामगतदिव्यमनेकजातिपक्षिप्रकूजितमनोभवमूलमन्त्रम् ।
 दिव्याङ्गनाजनगत्वोद्गुतमङ्गलाढचसंगोतगीतनिनदैः परिपूरिताशम् ॥२१॥

१. वै स्तुषे—मथु०, बड़० । २. °मृतमयाः सरसः सकान्ति—रीव॑ ।

३—३. नास्ति—रीव॑ । ४. “हल्लीसकं—परस्परहस्तबंधनं” टि०—मथु०, बड़० ।

कौतूहलात्तकुमुमायुधतन्त्रचारुसंचारणप्रणयिनीकृतसख्यद्वृत्यम् ।
 स्वस्वामिनोप्रणयपोषणबद्धचित्तद्वृतोसखीविविधचेटकचेटिकाख्यम् ॥१११॥
 तालस्वरप्रचुरमूर्छनगोतिदक्षस्वःकामिनीनिवहकूजितक्षण्ठनादम् ।
 आलापलापकलसंकलनप्रकीर्णगायन्महागुणवतीगणगानरम्यम् ॥११२॥
 वीणावतीनिवहवाद्यकलानुपृक्तमार्दङ्गकीकरकुतूहलवाद्यनादम् ।
 मानार्पणप्रवणपाणविकोकलापस्पद्विहप्रवरमौरजिकीकलाद्यम् ॥११३॥
 नित्योत्सवप्रमुदिताशयसस्पृहालीसंचारितप्रचुरकामकलाविनोदम् ।
 नित्यतुराजविविधोत्सवभाजनं तच्चचक्रवर्त्तमहिषीपदमाविभाति ११४
 तन्मन्दिरे मणिभुवर्णमये समंतात्संतानकद्रुमतले मधुवातपूते ।
 सूर्येन्दुकोटिकिरणावलिरोचमानं सिंहासनं किमपि तद्विपुलं विभाति ११५

तन्मध्यगं विपुलसौरभपूरपूर्ण
 विष्वक्रप्रसारिसुयशोमकरन्दवृन्दम् ।
 आनन्दतुन्दिलमिलिन्दकदम्बकाठचं
 सम्यविभाति सुविकासिविलासपद्मम्^१ ॥११६॥

तत्पद्मा^२सनमध्यस्था वरदाभयपाणिनी ।
 हेलालीलादिभिर्हवैर्मूर्तिमद्भूरुपासिता ॥११७॥
 कोटिशारदपूर्णेन्दुवदनद्युतिमण्डिता ।
 ज्योत्स्नापूरकिरच्चारुरदनांशुयुतस्मिता ॥११८॥
 नखचन्द्रचयज्योत्सनाचकोरीकृतचेतसाम् ।
 स्वर्वधूनां समूहेन संततं समुपासिता ॥११९॥
 स्वभावारुणरोचिष्णुलसच्चरणपल्लवा ।
 मञ्जोरकिञ्चिणीजालपादगुल्फविराजिता ॥१२०॥
 अणिमादिमहासिद्धिसेविताङ्गिरजोभरा ।
 प्रसादसुमुखो नित्यं महासाम्राज्यरञ्जिता ॥१२१॥
 सुवर्णकदलोकाण्डमञ्जुलोरुविराजिता ।
 उन्मीलन्मेखलादाममणिमञ्जुमरीचिभाः ॥१२२॥

१. विलाससद्म—मथु०, बड़० । २. यत्पद्मा^०—रीव० ।

सुनिम्ननाभीकुहरच्छातनीलं मणिप्रभा ।
 त्रिधाबद्धवलिभ्राजत्तनिमाकलितोदरी ॥१२३॥
 नीवीनीलमणीन्द्राभा विस्फुरद्रोमराजिमा ।
 सातकुम्भलसत्कुम्भकुम्भसमस्तनी ॥१२४॥
 माणिक्यकम्बुकण्ठस्थग्रेवेयकविभाजिता ।
 सुवर्णसूत्रग्रथितमणिहारविराजिता ॥१२५॥
 तडिद्वर्णसमुज्जद्धकुचकञ्चुलिकाजिता ।
 सुवर्णवल्लरीचारुबाहुद्वयविराजिता ॥१२६॥
 मणिविद्वुमशाखाभकराङ् गुलिगणप्रभा ।
 करपद्मनखद्योतजितनक्षत्रमण्डला ॥१२७॥
 स्फुरत्करतलन्यस्तरङ्गविन्दिन्द्रगोपभा:
 गण्डमण्डलसंक्रान्तमणिताटङ्कुदीधितिः ॥१२८॥
 ताटङ्कुरश्मिच्छुरितविततालकवलिका ।
 फुल्लच्चिचबुकपुष्पान्तर्नीलविंदुमिलिन्दभा: ॥१२९॥
 श्रीरामकामतापारिसुधाधीरेशुभाधरा ।
 मञ्जुलाधरमाणिक्यजितबिम्बफलद्युतिः ॥१३०॥
 स्मितज्योतस्नासमुद्दिन्नविम्बाधरमणिप्रभा ।
 शुकचञ्चूपराभूतिचतुरोजितनासिका ॥१३१॥
 नासाभरणमाणिक्यतडिताधरपल्लवा ।
 खञ्जतखञ्जनचातुर्यमञ्जुसाज्जनलोचना ॥१३२॥
 विशालभालफलकरोचनातिलकद्युतिः ।
 श्रीर्षमाणिक्यसुषमाजितचन्द्रार्कदीधितिः ॥१३३॥
 धम्मिललतिमिरस्तोमवन्दीकृतरविप्रभाम् ।
 सीमन्तरेखां दधती सिन्दूरपरिपूरिताम् ॥१३४॥
 सन्ध्याशोणाम्बरस्थानां नक्षत्राणां विजित्वरीम् ।
 सिन्दूरपूर्णसीमन्तरतनभालां प्रविभ्रतीम् ॥१३५॥

१. °नीवी°—मथु०, बड़० । २. कामनार्यारिशुभाधार—रीव० ।

साक्षात्कल्पलतां यद्वद्वसन्तागमपुष्पिताम् ।
 सर्वाङ्गभूषारुचिरां भक्तानामभयच्छ्रीम् ॥१३६॥
 चेतयन्तीं दृशा जीवान् परतत्त्वविमोहितान् ।
 निराकारपरब्रह्म साकारप्रतिपादिकाम् ॥१३७॥
 भूरिसप्तमभागस्थिंहासनविराजिताम् ।
 करुणार्णवपाथोधिलहरीदृग्वचेष्टिताम् ॥१३८॥
 तत्त्वात्मिकाश्च परितो देवताः पर्युपासते ।
 सखीवेषधराः सर्वाः सुन्दर्यः परितःस्थिताः ।
 नानोपायनहस्तास्ताः श्रीमुखे निहतेक्षणाः ॥१३९॥
 रामोऽपि सखिवेशेन वेशयित्वा निजां तनुम् ।
 सहजानन्दनीस्थानं ब्रजतीति विनिश्चयः ॥१४०॥
 रसस्य या पराकाष्ठा सात्रैवहि प्रतिष्ठिता ।
 अत एव रसानन्दरूपेणैनां जगौ श्रुतिः ॥१४१॥
 इत्यहं तत्करुणया दृष्ट्वा तद्रूपमुक्तमम् ।
 सुप्तोत्थित इवाश्चर्यसागरे निममज्ज ह ॥१४२॥
 तदा दुर्वासिसा प्राप्तं रहस्यं सकलं मया ।
 विज्ञातं तस्य कृपया मन्त्रतन्त्रादिपूर्वकम् ॥१४३॥
 सोऽहं विमुक्तसंदेहो विचरामि महोतले ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो जानन् सीतामयं जगत् ॥१४४॥
 सा विद्या सर्वतत्त्वैकवेदनोपायरूपिणी ।
 सैव वेदचं परं तत्त्वं तदुपास्त्या विमुच्यते ॥१४५॥
 इति ते सर्वभाख्यातं संक्षेपेण मया प्रभो ।
 सीताया यत्परं तत्त्वं दुर्ज्ञेयं योगिनामपि ॥१४६॥
 रहस्यं किल वेदानां तन्त्राणां च विशेषतः ।
 नाख्येयं यस्य कस्यापि पुरोराजां महामुने ॥१४७॥
 [सै] षा तवात्मजा ब्रह्मरूपिणी चित्सुखाश्रया ।
 महिमानमतो ज्ञातुमीश्वरा न चतुर्विदः ॥१४८॥

चित्सुखाकृतेर्जन्महेतुना वन्दनीयतामेषि योगिनाम् ।
स्वात्मसंविदानन्दसागरे मग्नमानसो मुक्त एव भोः ॥१४९॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे
दशरथतीर्थयात्रायां मिथिलागमनेएकचत्वारिंश-
दधिकशततमोऽध्यायः ॥१४१॥

द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः

जनक उवाच

कृपा मयि परा तस्या यदाभूत्सा ममात्मजा ।
परंतु तस्वविज्ञाने मूढकल्पोऽस्मि भूपते ॥१॥
शुकेन योगिमुख्येन तन्माहात्म्यं निवेदितम् ।
श्रुत्वापि मूढकल्पोऽहं वात्सल्ये मग्नमानसः ॥२॥
जानामि सीतां रामस्य सहजानन्दिनीं प्रियाम् ।
प्रमोदवनराजेशीं परब्रह्मस्वरूपिणीम् ॥३॥
तथापि पितृभावेन ग्रस्तज्ञानस्य मे प्रभो ।
दुर्वासिसा ते यत्प्रोक्तं तत्तत्वं वद राघव ॥४॥
अपि मे ब्रूहि तत्तत्वं मन्त्रं तन्त्रपुरः सरम् ।
यज्ञात्वा मोहपाशेन नावृतः स्यां कदाचन ॥५॥
किं मन्त्रं किं पुनस्तन्त्रं किंच तन्मन्त्रसाधनम् ।
केन ज्ञानेन विज्ञाता सहजानन्दिनी भवेत् ॥६॥
एतन्मे वद राजर्षे मतं दुर्वासिसो मुनेः ।
क्रोधनः स मुनिः प्रष्टुमशक्यो यन्मया ध्रुवम् ॥७॥
ब्रजे गोपालबालानां विरहोच्छेदनं विधिम् ।
प्रोवाच किं ते दुर्वासा इति शुश्रुम भूरिशः ॥८॥

राजोवाच

प्रश्नयावनतं दृष्ट्वा मां दुर्वासा महामुनिः ।
प्रोक्तवानखिलं तत्त्वं रहस्यं यद् गिरामपि ॥९॥

प्रणवो भुवनेशानी कमला काम एव च ।
 सहजानन्दिनी डेन्तं स्वाहान्तो द्वादशाक्षरः ॥१०॥
 हिरण्यगर्भ एतस्य मुनिश्छन्दोऽस्त्यनुष्टुभम् ।
 सहजानन्दिनी देवी देवता ब्रह्मरूपिणी ॥११॥
 लक्ष्मीर्दीर्जं त्रपा शक्तिः कामाढधं कीलकं स्मृतम् ।
 षोढा कृत्वा मनुं कुर्यात् कराङ्गन्यासमेव च ॥१२॥
 ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि यत्प्रोक्तं मेऽत्रिसूनुना ।
 कलितं योगिमुख्येर्यत्स्वचित्तकमले पुरा ॥१३॥
 प्रमोदवनसध्यान्तरशोकवनवासिनी ।
 मणिहेमलसद्विर्यासहासनविराजिता ॥१४॥
 तस्योपरि महापद्मे मत्तभ्रमरसेविते ।
 अष्टपत्रे शुभे दिव्ये सख्यष्टकसमन्विता ॥१५॥
 रक्तांशुकपरीधाना वराभयलसत्करा ।
 महोपनिषदां वृन्दैः स्तूयमाना समंततः ॥१६॥
 कटाक्षालोकमात्रेण संजीवितमनोभवा ।
 तडित्पुञ्जलसत्कान्तिः कोटिचन्द्रसमानना ॥१७॥
 कोटिसूर्येन्दुवह्नयाभा तेजोरूपा सनातनो ।
 दक्षबाहुलतापाशावष्टब्धरघुपुञ्जवा ॥१८॥
 सस्मितेक्षणकल्लोलैर्मोदयन्ती रघूहम् ।
 अनेककोटिब्रह्माण्डसृष्टिस्थितिलयात्मका ॥१९॥
 इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिरूपिणी ब्रह्मरूपिणी ।
 एवं भूता सदा ध्येया प्रमोदवननायिका ॥२०॥
 प्रातरुत्थाय शिरसि ध्यायेद् गुरुमनन्तकम् ।
 सहस्रदलपद्मान्तःपूर्णमृतकरप्रभम् ॥२१॥
 वराभयकरं शान्तं सर्वदैवतरूपिणम् !
 प्रसन्नमुखपाथोर्जं गन्धमाल्यास्वरावृतम् ॥२२॥

१. “ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं सहजानन्दन्यै स्वाहा” इति द्वादशाक्षरो मंत्रः ।
—टिं० मध्य०, बड्ड० ।

चन्द्रबिम्बे हंसपीठे संसरेद् भृशमादरात् ।
 पञ्चतत्त्वमयैः शस्तैर्गन्धाद्यैः परिपूजयेत् ॥२३॥
 इत्थं मानसपूजान्ते सहजां हृदि भावयेत् ।
 यथोक्तध्यानमार्गेण सच्चिदानन्दविग्रहाम् ॥२४॥
 ततो योन्या नमस्कृत्य पूजयेन्मानसार्चया ।
 ततः क्षमापयेद्वैं श्लोकमेनमुदीरयन् ॥२५॥
 रामप्रेमानन्दसंदोहरूपे प्रत्यक्चैतन्यप्रकाशखिलाञ्जि ।
 विश्वव्यापिन्यद्वितीये परेशि क्षन्तव्यो मे देवि पूजापराधः ॥२६॥
 इत्युदीर्याखिलं विश्वं तन्मयं भावयेद्वृदि ।
 ततो मूलाधारपद्मे भावयेत् कुण्डलीमयीम् ॥२७॥
 चतुर्दलं तत्र पद्मं सिन्दूरारुणसुन्दरम् ।
 तत्कर्णिकागतं दिव्यं स्वयंभूलिङ्गमुद्यतम् ॥२८॥
 शङ्खावर्तक्रमात्तास्य वेष्टिनौ दृष्टसूत्रतः ।
 सार्धत्रिवलयाकारां सर्वतत्त्वस्वरूपिणीम् ॥२९॥
 सूर्यकोटिप्रतीकाशां चन्द्रकोटिसुशीतलाम् ।
 कोटिपावकविद्योतां जीवशक्ति सनातनीम् ॥३०॥
 तां चेतयित्वा प्रणवेन मूलमन्त्रेण वा चक्रविभेदरीत्या ।
 नीत्वा सहस्रच्छदनं समंतात्प्रकाशमानां महसांभरेण ॥३१॥
 उल्लासिता शेषसरोरुहान्तःप्रसर्पदंशुप्रकरप्रसारम् ।
 संयोजयेच्चिच्चन्मयधाम्नि तस्मिन् स्वतसुधापूरविलीनगात्राम् ॥३२॥
 संयोगजन्मामृतवारिधारासंस्नातसर्ववियवानवद्यः ।
 तिष्ठेच्चिच्चरं चिन्मयसामरस्यप्रमोदधाराविनिमग्नचित्तः ॥३३॥
 ततस्तां भुजगीरूपां मूलप्रकृतिरूपिणीम् ।
 जीवशक्ति यथास्थानं स्थापयेत्सुखितान्तरः ॥३४॥
 ततः स्मरेत्कामपि हंसविद्यां चिद्रूपदीपाकृतिमप्रमेयाम् ।
 हंसोमुनिश्छन्द उदीर्यतेऽस्या अव्यक्तगायत्रसमाह्रयं च ॥३५॥

हंसात्मिका राजति देवतास्या हंबीजमुक्तं स इतीह शवितः ।
 तत्कीलकं सोऽहमिति प्रसिद्धं वेदादितत्वं स्वर इत्युदात्तः ॥३६॥
 मोक्षैकहेतोविनियोग उक्तः कुर्यात् षडङ्गं विहितस्थलेषु ।
 सूर्यात्मसोमात्मनिरञ्जनात्मज्योतिर्निराभासतराभिधाना ॥३७॥
 तथैव चाव्यक्तमनन्तमेतास्तद्वेवताः संगदिताः पुराणैः ।
 ध्यानं परं रूपमनन्तमादयं स्वानन्दबोधाकृति हंसरूपम् ॥३८॥
 द्युशीष्टकं दिक्षश्रवणं खं च नाभिः सूर्येन्दुनेत्रं बसुधातलाङ्ग्रिः ।
 अशेषलोकावयवं समंतात्सर्वत्रगं तत्पुरुषप्रतीकम् ॥३९॥
 ध्यायन्ति यद्योगिन आत्मबुद्धच्चा त्रिनेमिच्छेष्टावदुपासनीयम् ।
 तंषट्शतैरभ्यधिकैकविशसहस्रसंख्याकमशेषजाप्यम् ॥४०॥
 आरभ्य सूर्योदयमाद्वितीयोदयं दिवारात्रिकृतं स्वभावात् ।
 गणेश्वरे ब्रह्मणि विष्णुरुद्रजीवेश्वरश्रीगुरुषूपपाद्य ॥४१॥
 श्वासक्रियावर्तितहंसमन्त्रमयं जपं भूय उपाददीत ।
 स्वात्मानमत्युग्रविभाविभातं सिद्धासनाध्यासनदिव्यरूपम् ॥४२॥
 अन्तःसमाधिप्रभवप्रभौघसुपाटलं चेतसि भावयानः ।
 पुरस्तथा पार्श्वयुगे च पृष्ठेऽप्युपर्यधः श्रीसहजां विजानन् ॥४३॥
 कृत्वा नमस्कारशतं च भूयो विमुक्तमात्मानमनुस्मरेत ।
 श्वासानुसारेण पदं धरण्यां निधाय तस्यै प्रणति च कुर्यात् ॥४४॥
 नमो भुवे सागरमेखलायै समस्तशैलस्तनमण्डलायै ।
 श्रीरामपत्न्यै जगतां जनन्यै श्रीस्वेष्टदेव्यै सहजाजनन्यै ॥४५॥
 नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमस्ते संसारयात्राप्रतिपादिकायै ।
 मत्पादसंस्पर्शमिमं क्षमस्व निजेष्टदेवीं विधिनार्चयिष्ये ॥४६॥
 इत्येवं कृतसंकल्पः समुत्थाय सुसंयतः ।
 'देहशौचविधानेन विदध्यान्मन्त्रसिद्धये ॥४७॥
 ततो जनेन विभ्रता बहिः शरीरशोधनम्' ।
 क्रियेत दन्तधावनक्रिया क्रमोदिताध्वना ॥४८॥

जातो शैखरिकाति^१ सौरभलसच्चाभ्येयजम्बूमुखे-

ब्वेकं कंचिदुद्विच्चतक्षितिरुहं संगम्य संप्रार्थितम् ।

वेदादिस्थतडितपदोत्तरधृतस्वाहाणुना छेदये

त्वत्काष्टुं तपनाङ्गुलं सुललितं दन्तावलीधावने ॥४९॥

तं कामबीजेन ततोऽभिमन्त्र्य संक्षालयित्वोभयदन्तपड़त्कीः ।

जिह्वां लिखेद्वीपशिखानुकारां वाग्वादिनीमन्त्रमुदीर्य भूपः ॥५०॥

प्रक्षाल्य निक्षिप्य च दन्तकाष्टुं श्रीबीजतोयेन मुखं विशोध्य ।

मूलेन कुर्यच्च सकृद्विशुर्द्वि खानि स्पृशेदाचमनं विधाय ॥५१॥

पूर्वं विनिर्माय मलापकर्षणं श्रीखण्डयुक्तामलकीसुकल्कम् ।

स्नायात्ततः सरयूनिर्मलोदकैः संकल्प्य वेदोदिततान्त्रिकाभ्याम् ॥५२॥

अस्त्राभिमन्त्रितमूदं करयोर्गृहोत्वा संमन्त्र्य चास्त्रमनुना शिखया विशोध्य ।

उच्चार्य मूलमभिमन्त्र्य तनौ विलिप्यन् मूर्द्धादिपादयुगलान्तमुपासकेन्द्रः ५३

संमुखीकरणनाममुद्रया प्राणरोधनपुरःसरं ततः ।

संनिमज्य सकृदुत्थितः पुनः संस्थितः पयसि नाभिमात्रके ॥५४॥

प्राणायामत्रितयकरणाच्चानुकृत्वा षडङ्गं

चक्राकारे पयसि पुरतः कल्पयित्वा च तीर्थम् ।

सूर्यं प्रार्थ्याङ्कुशकलनया भेदयित्वा च तीर्थं

कुर्यात्तीर्थविहनविधिना तत्र तीर्थप्रवेशम् ॥५५॥

श्रीतीर्थशक्तिं तपनस्य मण्डलात्तत्र प्रविष्टां विधिवद्विचिन्तयेत् ।

पञ्चाशदर्णीं सुविचिन्त्य सरयूं संमन्त्रयेत्तनुना च समथा ॥५६॥

आलोडच च भुवनेश्या सुधाणुना तत्सुधीकृतम् ।

अवगुण्ठच कवचमनुना संरक्ष्यास्त्रेण तर्पयेत् सहजाम् ॥५७॥

साङ्गां सावरणां तां समस्तपरिवारवर्गसहितां च ।

अभिमन्त्रितेन पयसा संतर्प्य च समधा त्रिधा शतधा ॥५८॥

स्नायात्तच्चरणारविन्दविगलत्पीयूषपूरद्रवैः

संतापत्रयहारिभिर्विधुहरन्नत्यादिभिः सेवितैः ।

१. सैवरिका—रीवाँ । “शैखरिका = अपामार्गः”—टिं० मथु०, बडो० ।

ब्रह्माण्डोदरमध्यवर्त्तिविलसत्संपूर्णतोर्थस्पदैः ।
सद्यो माजितसर्वमानसमलैस्तीर्थैघसारैर्जलैः ॥५९॥

मन्त्रस्नानमयोच्यते पदयुगं प्रक्षान्य मन्त्रं पठ—
ज्ञाचान्तो विष्वित्पुनर्दशदिशः स्थानं च संशोधयेत् ।
अस्त्रं न्यस्य समस्तहस्ततलयोः श्रीमूलमन्त्रक्रमात्
कुर्यान्यासविधीन् स्वमन्त्रविहितानित्युक्तवानत्रिजः ॥६०॥

स्नानं मानसमुच्यते शतगुणं मन्त्रादपि स्नानतो
देवों श्रीसहजेश्वरों द्युतिमतीं व्योम्नि स्थितां भावयेत् ।
स्नायात्तच्चरणारविन्दनखरुज्योत्सनामलैर्वारभिः
सतीर्थैर्निजदेहसूक्ष्मविवराविष्टस्तनुं क्षालयेत् ॥६१॥

विचिन्तितश्रीसहजापदाम्बुजश्रीमन्नखांशुप्रकरप्रदाहजैः
पयोभिरासिच्य तनुं सुनिर्मलः षट्चक्ररूपां मनुजो विचिन्तयेत् ॥६२॥
एकं नरः स्नानमुपास्य जायते गंगादितीर्थावलिपावनोचितः
विशुद्धचित्तो विरजा धूताम्बरो मूलेन कुर्यात्तिलकं हरेः पदम् ॥६३॥

ॐ स्वाहेति त्रिराचम्य गृह्णन् वामकरे जलम् ।
लं वं रं यं हमित्येतैर्मूलमन्त्रैविशोधयेत् ॥६४॥

कृत्वा दक्षकरे वारि समाकृष्य च वामया ॥६५॥
देहान्तः पापसंदोहं तेन संक्षाल्य तत्क्षणाद् ।

रेचयेत्कलुषीभूतं दक्षया नासया सुधीः ॥६६॥
पुरो ज्वलद्वज्रशिलामध्ये वारि विनिःक्षिपेत् ।

ॐ घृणिः सूर्य आदित्य ॐ मित्यधं निवेदयेत् ॥६७॥
सूर्यायाधं त्रिधा दत्त्वा सहजायै त्रिधा ततः ।

अधं दद्यान्मूलमन्त्रसमुच्चारणपूर्वकम् ॥६८॥

“ॐ सहजायै विद्वहे रामपत्न्यै च धीमहि ।

तन्नः सीते प्रचोदयात्” गायत्रीं शतधा जपेत् ॥६९॥

देवानृषीन् पितृश्चापि संतर्प्य सहजेश्वरोम् ।

साङ्गां सावरणां तोयैर्मूलमन्त्रेण तर्पयेत् ॥७०॥

कृतसन्ध्यातर्पणश्च तत आदाय पाणिना ।
 पुष्पाणि जलकुम्भं च पाददृष्टिर्गृहं व्रजेत् ॥७१॥
 प्रक्षाल्य पादावाचम्य सहजापूजनालये ।
 द्वारदेवीः क्रमेणैव पूजयेद्गन्धमुख्यकैः ॥७२॥
 आदौ गणेशं विघ्नेशं शङ्खपद्मौ ततः परम् ।
 गङ्गां च यमुनां चैव सावित्रीं च सरस्वतीम् ॥७३॥
 अणिमाद्या महासिद्धिर्लक्ष्मीनारायणौ तथा ।
 देहलीं वास्तुपुरुषं कालं पञ्चमुखं तथा ॥७४॥
 प्रतीहारीं वेत्रहस्तां सुप्रसन्नमुखस्मिताम् ।
 त्वरितां पूजयेद् भूयो निधीशं वाक्पर्ति तथा ॥७५॥
 संकोच्य वामचरणं विघ्नेभ्यो निर्गमं ददत् ।
 प्रविशेत्सहजादेव्याः पूजासद्य शशिप्रभम् ॥७६॥
 तत्र त्रिकोणवृत्तोपर्यासनं विनिवेश्य तु ।
 वाचांयमश्चोपविशेत् सिद्धासनपुरःसरम् ॥७७॥
 उत्सारयेच्च त्रिविधान् विघ्नानक्षतमार्गणैः ।
 विचिन्त्य वह्निप्राकारं परितो वाहुबीजतः ॥७८॥
 ततो भूतानि संशोध्य शरीरस्थानि साधकः ।
 निर्दह्य पापपुरुषं प्राणान् संस्थापयेत्तनौ ॥७९॥
 सहजानन्दिनीभूत्वा सहजानन्दिनीं यजेत् ।
 सहजानन्दिनीभक्तिं प्रामुकाम उदारधीः ॥८०॥
 आत्मानं रक्षयित्वा च मूलमन्त्रेण साधकः ।
 कुर्यान्त्यासविधीन् सर्वान् मन्त्रसाधनकामुकः ॥८१॥
 प्रणवं शिरसि यस्य द्वितीयं बीजमानने ।
 तृतीयं च चतुर्थं च वाह्नोन्यसेद्विचक्षणः ॥८२॥
 ततश्च स्तनयोन्यस्य पंचमं षष्ठमक्षरम् ।
 सप्तमं हृदि विन्यस्य न्यसेजजंघाद्येऽक्षरम् ॥८३॥
 एकादशं द्वादशं च न्यसेत्पादद्वये सुधीः ।
 एकैकं मातृकावर्णं मूलमन्त्रपुटीकृतम् ॥८४॥

न्यसेत् समस्तगात्रेषु मन्त्ररूपत्वकामुकः ।
 शीषें मुखे नेत्रयुगे कर्णयोर्नासिकाद्वये ॥८५॥
 गण्डयोर्दन्तपड्कत्योइच ओष्ठयोइच यथाविधि ।
 जिह्वामूले च ग्रोवायां स्वरान् षोडश विन्यसेत् ॥८६॥
 काद्यान् दक्षिणबाहौ च पञ्चस्थानेषु विन्यसेत् ।
 चाद्यांस्तथा वामवाहौ टाद्यान् दक्षपदे न्यसेत् ॥८७॥
 ताद्यान् वामपदे न्यस्य पफौ कुक्षिद्वये न्यसेत् ।
 बकारं पृष्ठगे वंशे भकारं नाभिमण्डले ॥८८॥
 मकारं चोदरे न्यस्य यकारं हृदये न्यसेत् ।
 रकारं दक्षिणे स्कन्धे लकारङ्ग्नकुदि न्यसेत् ॥८९॥
 वकारं वामस्कन्धे च हृदादिदक्षदोष्णिं शम् ।
 हृदादिवामबाहौ षं हृदादिदक्षपादके ॥९०॥
 सकारं विन्यसेद्वीमान् हृदादिवामपादके ।
 हंकारं विन्यसेत् लं च हृदयादावधोऽङ्गके ॥९१॥
 हृदयादाशिरोऽन्तं च क्षकारं विन्यसेदिति ।
 क्रमो क्रमाद्विधायेत्यं साक्षान्मन्त्रमयो भवेत् ॥९२॥
 अमुं न्यासविधिं कृत्वा वाक्पतिर्जयिते नरः ।
 अमुना न्यासवर्येण संग्रामे रामलक्ष्मणौ ॥९३॥
 बज्ञाङ्गतां परिप्राप्य रावणादीन् विजिग्यिरे ।
 अमुना न्यासवर्येण दक्षशमः पुरा शशी ॥९४॥
 विजित्य राजयक्षमाणं संपूर्णकलतामगात् ।
 ततश्च प्राणानायम्य मूलमन्त्रेण वै त्रिधा ॥९५॥
 कराङ्गन्याससमाचर्यं जपेन्मूलं समाहितः ।
 तेजोमयं जथफलं सहजानन्दिनीपदे ॥९६॥
 समर्पयेत्ततो रामभक्तिं याचेत् बुद्धिमान् ।
 ततः प्रमोदविधिनं भावेयदतिगत्वरम् ॥९७॥
 सन्तानकतरुच्छश्चं पारिजातद्रुमावृतम् ।
 कल्पवृक्षसमाकीर्णं कुसुमाकरसेवितम् ॥९८॥

नानापुष्पलताकीर्णं वहत्त्रिविधमारुतम् ।
 श्रीखण्डवाटिकारम्यं मलयानिलसेवितम् ॥११॥
 प्रमत्तकोकिलोदघुष्टं प्रकूजच्छुकसारिकम् ।
 गुञ्जद्भ्रमरगुञ्जाढचं मयूरकलनादितम् ॥१००॥
 सुवर्णरत्ननिश्चेणिसरसीशतशीतलम् ।
 रत्नार्ककिरणोद्द्योतसंकुल्लकमलाकरम् ॥१०१॥
 सर्वतुर्गुणसंसेव्यं सर्वानन्दनिकेतनम् ।
 तन्मध्ये भावयेहिव्यमशोकतरुकाननम् ॥१०२॥
 कलद्रुमलताकुञ्जमण्डपान्तरगह्वरम् ।
 तत्र चिन्तामणिमयं योगपीठं विभावयेत् ॥१०३॥
 कोटि सूर्येन्दुसंकाशं नानारत्नविचित्रितम् ।
 रत्नप्रभावता तेन रमणीयतमं सदा ॥१०४॥
 तत्र श्रीसोमसवनं वटवृक्षं विचिन्तयेत् ।
 हरिन्मणिमयैः पत्रैः परिच्छन्नं समंततः ॥१०५॥
 सुवर्णस्तम्भरुचिरं सुवर्णविटपाञ्जितम् ।
 माणिक्यसमसंशोणपल्लवव्रजपूरितम् ॥१०६॥
 चिन्तामणिप्रसूनाढचं सुधापाकलसतफलम् ।
 विचित्ररत्नकिरणविलसःमञ्जरीकुलम् ॥१०७॥
 मन्दानिलललत्पर्णं सुधासीकरवर्षणम् ।
 तन्मूले भावयेहिव्यं रत्नसिंहासनोत्तमम् ॥१०८॥
 मणिमाणिक्यकिरणव्रातसंछन्नमद्भुतम् ।
 तस्योपरि महापद्ममष्टपत्रं मनोहरम् ॥१०९॥
 तत्र क्लृप्तासनां देवीं सहजानन्दिनीं स्मरेत् ।
 श्रीरामप्रेमनिरतां प्रेमानन्दस्वरूपिणीम् ॥११०॥
 दिव्यवेषसखीहस्तचामरद्वयमध्यगाम् ।
 शीर्षे सुवर्णदण्डाढचमाणिक्यच्छत्रधारिणीम् ॥१११॥
 रत्नमाणिक्यभूषाढचां रामालिङ्गितविग्रहाम् ।
 पादाम्बुजनख्योत्सनापरब्रह्मप्रकाशिनीम् ॥११२॥

दिव्यस्वर्गवधूमौलिविलुण्ठत्पादपल्लवाम् ।
 शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः समंतात्पर्युपासिताम् ॥११२॥
 सिद्धिभिर्इचाणिमाद्याभिः सुद्रात्सुनिषेविताम् ।
 कोटिलक्ष्मीप्रकाशैश्च स्वात्मरूपैरुपासिताम् ॥११३॥
 अभिन्नदेवलोकेशैरुत्तरूपैरुपासिताम् ।
 सर्वाविताररूपैश्च मत्स्याद्यैः सुनिषेविताम् ॥११४॥
 कोटिलक्ष्मीशिरोमौलिगिराचार्यैः समंततः ।
 शब्दब्रह्मस्वरूपज्ञैः समंतात्पर्युपासिताम् ॥११५॥
 तनुप्रभापरिव्याप्तकोटिब्रह्माण्डमण्डपाम् ।
 चराचरजगद्योन्ति चराचरजगन्मयीम् ॥११६॥
 किंकुर्वणिसखीदूतीचेटीगणनिषेविताम् ।
 सर्वाङ्गभूषाललितां कटाक्षोज्जीवितस्मराम् ॥११७॥
 श्रुकुटीतर्जितोद्भूतकलां कालस्य कालिनीम् ।
 कालशक्तिप्रदां लोके कालागोचरकेलिनीम् ॥११८॥
 कालस्य कलनारूपां कलनादमनोहराम् ।
 प्रेमानन्दमयीं साक्षाद्वावयेत्पीठनायिकाम् ॥११९॥
 नित्यं निधुवनानन्दश्रीरामाङ्कविलासिनीम् ।
 महापद्मसमुल्लासिकणिकामध्यवासिनीम् ॥१२०॥
 इयामाधामादिभिर्विष्वक् सखीभिः संख्याष्टभिः ।
 निषेवितपदाम्भोजां तन्मात्रदत्तादृष्टिभिः ॥१२१॥
 पीठं संपूजयेत्स्याः कुसुमाक्षतचन्दनैः ।
 प्रत्येकं पीठशक्तीश्च भावयित्वार्चयेत् क्रमात् ॥१२२॥
 आधारशक्तिप्रकृतिं च कूर्मं कालानिरुद्रं भुजगेशशेषम् ।
 वाराहमाद्यां धरणीं सुधार्बिध माणिक्यपोतं विकचारुणाब्जम् ॥१२३॥
 मणिद्वीपं ततो वेशम् चिन्तामणिमयं महत् ।
 पारिजाततरुं मूले विततां रत्नवेदिकाम् ॥१२४॥
 मणिपीठं महायोगपट्टासनमनन्तरम् ।
 तस्योपरि सखीवृन्दं गोपालगणमेव च ॥१२५॥

सौभाग्यवस्तुवसनालङ्कारादिकमेव च ।
 कुरङ्गपोतान् हंसांश्च मयूरान् कोकिलानपि ॥१२६॥
 शुकांश्च सारिकांश्चापि परितो मत्तवारणान् ।
 क्रीडतस्तुरगांश्चापि नरयानानि भूरिशः ॥१२७॥
 नरनारीगणांश्चापि गानस्तुतिपरायणान् ।
 तेषां मध्ये महादिव्यरूपवेशवयोऽन्विताम् ॥१२८॥
 किञ्चोरीं कामिनीरत्नमौलिभूतां कृपावतीम् ।
 कोटिलक्ष्यंशिनीं सीतां सहजानन्दिनीं स्मरेत् ॥१२९॥
 अथ यन्त्रं प्रवक्ष्यामि यथोक्तमत्रिसूनुना ।
 सहजानन्दिनी यत्र नित्यं सन्निहिता परा ॥१३०॥

विन्दुं चतुष्कोणमथो वसुच्छदं कलाम्बुजं तद्द्विगुणं तथाम्बुजम् ।
 ततोऽपि भूयो द्विगुणं सरोरुहं लसच्चतुष्पृष्ठिसखीजनाकुलम् ॥१३१॥
 ततोऽपि भूयो द्विगुणं सरोरुहं ततश्च जाग्रद्वुचिमण्डलत्रयम् ।
 ततस्त्रिरेखां धरणीपुरं भवेद्यन्त्रं मनोज्ञं सहजात्मकं विदुः ॥१३२॥

पुरतः सन्निवेश्याथ यन्त्रराजं मनोहरम् ।
 पूजयेद् गन्धपुष्पाद्यैर्यथासंपन्नवस्तुभिः ॥१३३॥
 अथवा वितते पट्टे सौवर्णे राजते तथा ।
 ताम्रे वा विलिखेद्यन्त्रमष्टगन्धेन मानवः ॥१३४॥
 ततश्च मूलमन्त्रान्ते पुष्पाऽजर्जिलं विनिःक्षिपेत् ।
 अथान्तर्यजनं कृत्वा बाह्यं यजनमाचरेत् ॥१३५॥
 सहस्रदलमारभ्य कण्ठान्तं साधकोत्तामः ।
 पात्राणि भावयेत्प्रेमामृतपूर्णानि वै क्रमात् ॥१३६॥
 सामान्याधं तथा कुम्भे गुरोहचार्चनभाजनम् ।
 श्रीपात्रं च विशेषाधं सर्वदैवत्यमेव च ॥१३७॥
 पञ्चैतानि प्रविन्यस्येत्तत्तस्थानेषु साधकः ।
 सामान्याधं विशुद्ध्याख्ये चक्रे षोडशपत्रके ॥१३८॥
 कुम्भं च विन्यसेद्योगी महाविन्दुसरोवरे ।
 गृहुपात्रं श्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे मनोहरे ॥१३९॥

श्रीपात्रं पूर्णचन्द्रान्तरमृता'पूरपूरितम् ।
 विशेषाधं यत्र गुरोः पादुकाल्यं परं पदम् ॥१४०॥
 मनसा विन्यसेत्पाद्यं बुद्ध्याधं प्रविधाय च ।
 अहस्त्वारेणाचमनं मधुपकं च चेतसा ॥१४१॥
 विज्ञाने स्नानपात्रं च प्रविन्यस्य यथाविधि ।
 पञ्चप्राणादिषु तथा गन्धादीन् पञ्च विन्यसेत् ॥१४२॥
 अथ वृत्त्या करेणैव पूजयेद्धृदयाशये ।
 प्रमोदविपिनादीनि हृदयेव परिचिन्तयेत् ॥१४३॥
 गुहायां प्रमोदवनं निहितं बहु विस्तृतम् ।
 पूज्यपूजकयोस्तस्मिन्नेकाधिकरणस्तथा ॥१४४॥
 अन्तरात्मा परः पूज्यः सहजानन्दिनी स्वयम् ।
 पूजकश्च सदा तत्र जीवात्माहंपदार्थकः ॥१४५॥
 तयोस्तत्रैव विषये नित्यं संनिहिता स्थितिः ।
 नाह्नानं स्थापनं नो वा नापीह संनिरोधनम् ॥१४६॥
 संमुखीकरणं तैव तत्र क्वचिदपेक्षितम् ।
 नित्यं यत्र स्थितः साक्षादीश्वरो जीवबुद्धिदृक् ॥१४७॥
 तमेनमर्चयेद्द्रुत्या नित्यं मानसवस्तुभिः ।
 गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्वैद्यवस्तुभिः ॥१४९॥
 बुद्धिरूपां तदा देवीं मनःपीठेऽर्चयेन्मुदा ।
 ततस्तां वहिरावाह्य चक्रपीठे समर्चयेत् ॥१४९॥
 यावन्मानसपूजायां न भवेत्सुस्थिरा मतिः ।
 तावत्कथं विधीयेत वाह्यपूजनमुत्तमे ॥१५०॥
 पुष्पाङ्गजिलं समादाय करकच्छपिकास्थितम् ।
 वहन्नासा पुटात्तस्मिन् परतत्त्वं समानयेत् ॥१५१॥
 सहस्रदल्मध्यान्तर्यत्तत्त्वं शिरसि स्थितम् ।
 परमात्मस्वरूपेण विश्वं व्याप्य च संस्थितम् ॥१५२॥

तत्तत्वं सहजानन्दा स्वेष्टदेवीस्वरूपकम् ।
 हृदि संनीय संपूज्य मानसैरूपचारकैः ॥१५३॥
 पुष्पाञ्जलौ ततः प्राप्तं ध्यात्वा चक्रे निधापयेत् ।
 तत आवाहनं कुर्यात् स्थापनं संनिधापनम् ॥१५४॥
 संनिरोधनमेवापि संमुखीकरणं तथा ।
 सकलीकरणं चैव अवगुण्ठनमेव च ॥१५५॥
 अमृतोकरणं चैव तत आप्यायनं तथा ।
 परमोकरणं चापि प्राणप्रतिष्ठितिस्तथा ॥१५६॥
 सर्वत्रैवाभिपूर्णया देवताया प्रपूजने ।
 सादरं संमुखीभावमावाहनमिहोच्यते ॥१५७॥
 विभोनिवेशनं यन्त्रे स्थापनं कथितं बुधैः ।
 पूजां प्रपूजमानां तु गृहोत्वानुग्रहादिके ॥१५८॥
 कतुं सामर्थ्यमस्यास्तु तत्साक्षिध्यं प्रचक्षते ।
 आकर्मकाण्डपर्यन्तं साक्षिध्यं हि विभोश्च यत् ॥१५९॥
 ससंनिरोध उद्दिष्टो भक्तितो मन्त्रवित्तमैः ।
 आनन्दायतनं तत्वं सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥१६०॥
 तदत्र सकलं व्याप्तं ध्येयं स्यादवगुण्ठनम् ।
 सकलीकरणं नाम सर्वस्तेजोभिरेकताम् ॥१६१॥
 अङ्गानामङ्गिना साद्दं विदध्यादमृतोकृतम् ।
 क्षमा तस्यापराधानां विजेया परमोकृतिः ॥१६२॥
 अपरिच्छिन्नतत्त्वस्य परिच्छिन्नत्वभावनम् ।
 तेऽपराधाः समुद्दिष्टा इति शास्त्रविनिश्चयः ॥१६३॥
 पीठे देवीं प्रतिष्ठाप्य सकलोकृत्य वा पुनः ।
 मूलमन्त्रेण दर्भोदैस्त्रिवारं प्रोक्षयेद् बुधः ॥१६४॥
 आप्यायनमिदं प्रोक्तं मन्त्रविद्विविचक्षणैः ।
 जीववाकिच्चत्तदृक्रूपश्रोत्रघ्राणप्राणप्रतिष्ठया ॥१६५॥
 देवतां सहजानन्दरूपिणीं रामवल्लभाम् ।
 तन्त्रपीठे प्रतिष्ठाप्य ततः संपूजयेद् बुधः ॥१६६॥

पाद्याधर्घचमनीयं च स्नानं वसनभूषणम् ।
 गन्धपुष्पधूपदोपनैवेद्याचमनानि च ॥१६७॥
 ताम्बूलमथं च स्तोत्रं तर्पणं च नमस्त्रिया ।
 प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांस्तु षोडश ॥१६८॥
 उपचारेषु यर्त्तिकचिद् दुर्लभं साधनं भवेत् ।
 तत् सर्वं मनसा ध्यात्वा पुष्पक्षेपेण कल्पयेत् ॥१६९॥
 सहजावामभागे तु दद्यान्मूलेन चासनम् ।
 पौष्ट्रं दारुमयं वास्त्रं कौशं तैजसमेव च ॥१७०॥
 आसनं पञ्चधा प्रोक्तं देवताप्रोतिकारकम् ।
 सुगन्धिपुष्परचितं पौष्ट्रं तत्समुदाहृतम् ॥१७१॥
 निष्कण्टकं दारुमयं चन्दनादिविनिर्मितम् ।
 वास्त्रं कार्पासकौशेयकम्बलादि प्रकीर्तितम् ॥१७२॥
 सप्तविंशति दर्भाणां वेण्यग्रे गन्थभूषिता ।
 विष्टरं सर्वयज्ञेषु लक्षणं परिकीर्तितम् ॥१७३॥
 तैजसं स्यात्सुवर्णादि लोहशीसादिवर्जितम् ।
 एके चार्ममपीच्छन्ति मृगव्याघ्रादिकाजिनम् ॥१७४॥
 पाद्यं तु पादयोर्दद्यान्नमोमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 श्यामाकदूर्वाकिमलविष्णुक्रान्ताजलैरिदम् ॥१७५॥
 स्वाहामन्त्रेण देवेश्याः अर्घं दद्याच्छिरोपरि ।
 गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्पैः ॥१७६॥
 अर्पयेत् सहजेशान्या एतदद्यं प्रकल्पयेत् ।
 आचमनं मधुपक्कं च स्वधामन्त्रेण वै मुखे ॥१७७॥
 जातीलवङ्गकङ्कोलैर्भवेदाचमनं शुभम् ।
 माक्षिकं शर्करा सर्पिः दधिक्षीरयुतं तथा ॥१७८॥
 मधुपक्कं कल्पयित्वा प्रदद्याद्विधिपूर्वकम् ।
 सर्वतः क्षौद्रमधिकं दधि सर्पिः सितासमम् ॥१७९॥
 जलं तत्सर्वतः स्वल्पं मधुपक्कं उदाहृतः ।
 पुनराचमनं दद्यादद्विरेव स्वधाणुना ॥१८०॥

गन्धादिभिः कारयेत्सनानं वाससी परिधापयेत् ।
 भूषणानि ततो दद्याद्रत्नाद्याभरणानि च ॥१८१॥
 चन्दनं मलयोत्पन्नमनाद्रातं सुशीतलम् ।
 कर्पूरागुरुकस्तूरीहिमाम्बुक्षोदितं शुभम् ॥१८२॥
 अनन्यार्पितमच्छ्रद्धं पूतं पुष्टं नवं शुभम् ।
 गुणचन्दनसंयुक्तं नानागन्धमनोहरम् ॥१८३॥
 पत्रं वा यदि वा पुष्टं फले नेष्टमधोमुखम् ।
 दुःखदं तत् समाख्यातं यथोत्पन्नं तथार्पणम् ॥१८४॥
 विनापुष्टपाद्जलिमयं नियमः परिकीर्तिः ।
 अड्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु चक्रे पुष्टं निवेदयेत् ॥१८५॥
 जटामांसी लोहवाणचन्दनागुरुक्स्तथा ।
 कर्पूरैः कुड्कुमापृक्तैर्धूपं दद्यान्मनोहरम् ॥१८६॥
 धूपभाजनमस्त्रेण प्रक्षालयाभ्यर्च्य हृदाणुना ।
 अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन्धूपयेद् बुधः ॥१८७॥
 घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलसमुद्ध्रवः ।
 सार्षपःफलनिर्यासिजातो वा वारिजोद्ध्रवः ॥१८८॥
 दधिजश्चान्द्रजश्चैव दीपाः सम प्रकीर्तिः ।
 तैजसं राजसं वापि मार्तिकं दारुजं तथा ॥१८९॥
 अश्मजं वापि दीपेषु पात्रमेवं प्रकल्पयेत् ।
 सणं वादरकं जोर्णं वस्त्रं मलिनमेव वा ॥१९०॥
 उपभुक्तं न दद्यात् वर्तिकार्यं कदाचन ।
 वर्त्या कर्पूरगम्भिण्या सर्पिषा तिलजेन वा ॥१९१॥
 आरोप्य दर्शयेद्वीपानुच्चैः सौरभशालिनः ।
 पारावतभ्रमाकारं दीपं नेत्रादि दर्शयेत् ॥१९२॥
 दक्षिणे सर्पिषा दीपस्तिलतैलेन वामतः ।
 सितावर्तिर्दक्षिणतो रक्ता वर्तिस्तु वामतः ॥१९३॥
 दीपकालेऽजनं चापि प्रदद्यान्नेत्ररञ्जनम् ।
 तैजसेषु च पात्रेषु सौवर्णे राजते तथा ॥१९४॥

ताम्रे वा प्रस्तरे वापि पद्मपत्रेऽथवा पुनः ।
 यज्ञदारुमये वापि नैवेद्यं कल्पयेद् बुधः ॥१९५॥
 सर्वाभावे तु माहेयं स्वहस्तघटितं यदि ।
 यद्योग्यमर्घपात्रेण तन्निधाय निवेदयेत् ॥१९६॥
 पायसं कृसरं दद्याच्छक्करागुडसंयुतम् ।
 आज्यं दधिमधुमिश्रं सहजायै स्वभक्तितः ॥१९७॥
 कन्दुपवं स्नेहपवं घृतसंयुक्तपायसम् ।
 मनःप्रियं च नैवेद्यं दद्यात् स्वादुतमं मुहुः ॥१९८॥
 ताम्बूलं च सकर्परं नालिकेरं सशर्करम् ।
 पायसं संस्कृतं चैवमाद्रकं लवणान्वितम् ॥१९९॥
 सतण्डुलं तिलं चैव श्रीफलं फलमुत्तमम् ।
 करञ्जं बकुलं चैव तालं खर्जूरमेव च ॥२००॥
 अन्यानि च सुगन्धीनि स्वादूनि च फलानि च ।
 निधाय स्वर्णजे पात्रे साधारं तत्र मण्डले ॥२०१॥
 निधाय चतुरस्ते च संस्कुर्यच्छास्त्रसार्गतः ।
 अस्त्रमन्त्रेण संप्रोक्ष्य चक्रमुद्राभिरक्षितम् ॥२०२॥
 वायुबीजेन संशोध्य वह्निबीजेन तं दहेत् ।
 अमृतीकृत्य तत्सर्वं मूलमन्त्रेण तत्पुनः ॥२०३॥
 स्पृशन् कराभ्यां विधिवदष्टधा चाभिमन्त्रयेत् ।
 धेनुमुद्रां प्रदर्शयथ गन्धपुष्टैः समर्चयेत् ॥२०४॥
 तत्त्वाख्यमुद्रया देव्यै नैवेद्यानि निवेदयेत् ।
 चुलुकं विधिवद्दद्याद् ग्रासमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥२०५॥
 सुमञ्जुलां वामदोषणा विकचोत्पलसन्निभाम् ।
 प्रदर्शयन् दक्षिणेन प्राणादीनां प्रदर्शयेत् ॥२०६॥
 स्पृशेत्कनिष्ठोपकनिष्ठिके द्वे साङ्गुष्ठमूर्धनी प्रथमेह मुद्रा ।
 तथापरा तर्जनिमध्यमे स्यादनामिकामध्यमिके च मध्या ॥२०७॥
 अनामिकातर्जनिमध्यमे स्यात्तद्वच्चतुर्थीं सकनिष्ठिका च ।
 स्यात्पञ्चमी तद्वदिति प्रतिष्ठाः प्राणादिमुद्रा निजमन्त्रयुक्ता ॥२०८॥

प्राणापानसमानोदानव्यानास्तारपूर्वकः ।
 चतुर्थ्याग्निवधूयुक्ताः प्राणमन्त्राः स्मृता अभी ॥२०९॥
 क्षणं विमृश्य मतिमान् दद्याद् गण्डूषकं ततः ।
 अमृतापिधानमसि स्वाहेति मनुनामुना ॥२१०॥
 अन्ते च चुलुकं दत्त्वा दद्यात्ताम्बूलमुत्तमम् ।
 एलालवज्ञकर्पूरजातीफलसमन्वितम् ॥२११॥
 तमालदलकर्पूरपूगभागतरज्जितम् ।
 विशेषाध्याम्बुना सिच्य दद्यात्तर्वोपचारकान् ॥२१२॥
 ततश्च मूलमन्त्रेण त्रिवारं तर्पयेत् सुधीः ।
 गृहीत्वाज्ञां महादेव्याः परिवारान् समर्चयेत् ॥२१३॥
 षडज्ञमर्चयेद्विन्दो ततः श्रीरघुपुज्जवम् ।
 प्रमोदवनमेवापि पूजयेद्गन्धपुष्पकैः ॥२१४॥
 माता श्रीराजनी पूज्या पिता श्रीनन्दनस्तथा ।
 सहजा मोदिनी सीता जानकीति चतुष्टयम् ॥२१५॥
 चतुरस्ते समापूज्य धूपदीपौ निवेदयेत् ।
 इयामा धामादिका अष्टौ संपूज्या अष्टपत्रके ॥२१६॥
 ततस्ता द्विगुणाः सख्यः संपूज्या अरुणांशुकाः ।
 षोडशाब्जे^१ महापञ्चे ताः प्रसिद्धा महाब्रजे ॥२१७॥
 ततस्ता द्विगुणाः पूज्या द्वार्त्रिशत्पत्रपञ्चजे ।
 ततोऽपि द्विगुणाः सख्यः संपूज्या अरुणांशुकाः ॥२१८॥
 ततोऽपि द्विगुणाः पूज्याश्चतुषष्टिदलाम्बुजे ।
 ततोऽपि द्विगुणाः पूज्या^२ अष्टविंशाधिकंशतम् ॥२१९॥
 आसां नामानि सर्वासामादिवज्ञनिकेतने ।
 प्रसिद्धान्येव जातानि रूपं च सहजात्मकम् ॥२२०॥
 वराभयकराः सर्वाः पूज्या दिव्यविभूषणाः ।
 तद्विभूषुरे पूज्या इन्द्राद्या दश गोदुहाः ॥२२१॥

१. षोडशादि—रीवाँ । २—२. नास्ति—रोवाँ ।

तदायुधानि दिव्यानि क्रमतः परिपूजयेत् ।
 अशोकविष्णिनं पूज्यं पूज्यः कल्पतरस्तथा ॥२२२॥
 पुष्पवाणं रत्ति चैव तन्मध्ये परिपूजयेत् ।
 चिन्तामणिमयं पूज्यं हेमसिंहासनं तथा ॥२२३॥
 प्रीतिं च पूजयेच्छ्रीमत्सहजानन्दिनीपुरः ।
 कदम्बविष्णिनं पूज्यं वसन्तं परिपूजयेत् ॥२२४॥
 ततो ग्रीष्मादिकान् रम्यान् षड्गूत्सुन् परिपूजयेत् ।
 गौरवर्णा रतिः प्रोक्ता प्रीतिः इयामा प्रकीर्तिता ॥२२५॥
 सहजायास्ततो वामे रामान्तरितविग्रहाम् ।
 कृष्णां नाम व्रजेशानीं पूजयेद् गोपदारिकाम् ॥२२६॥
 इत्थं संपूज्य सहजानन्दिनीं रासनायिकाम् ।
 रसेश्वरीं रामयोषां साङ्गां सावरणां तथा ॥२२७॥
 गन्धपुष्पं तथा धूपं नैवेद्यं भूय एव हि ।
 पूजान्ते कल्पयेद्द्रुक्त्या ततो होमं तु कारयेत् ॥२२८॥
 सौरभेयघृताहृत्या नित्यहोमो विधीयते ।
 काम्यहोमं प्रवक्ष्यामि यथोक्तं मुनिना पुरा ॥२२९॥
 मालतीजातिवल्लीभिर्घृतपूर्णे हुताशने ।
 होमयेत्प्रयतो मन्त्री वागीशत्वफलाप्तये ॥२३०॥
 जपापुष्पैर्घृतयुतैः करवीरैश्च होमतः ।
 मोहयेत्त्रिजगद्योषाः सहजामन्त्रजाप्तयः ॥२३१॥
 कर्पूरं कुड्कुमं चैव मृगनाभिविमिश्रितम् ।
 हवनात्कुरुते मन्त्री मन्त्रिणे विजयं ध्रुवम् ॥२३२॥
 पाटलैर्हवनाललक्ष्मीं चञ्चलां स्थिरयेद् गृहे ।
 श्रीखण्डचन्दनं चन्द्रमगुरुं मन्त्रहोमतः ॥२३३॥
 नरनागेन्द्रदेवानां पुरन्द्रीर्वशमानयेत् ।
 क्षीरं मधु दधि प्राज्यमाज्यं चैव विधानतः ॥२३४॥
 पृथग्घृत्वा लभेदायुर्धनमारोग्यमिन्दिराम् ।
 क्रमेण हवनात्क्षीरमधुभ्यां मृत्युनाशनम् ॥२३५॥

दधिमाक्षिकहोमेन सौभाग्यं धनमाप्नुयात् ।
 सितया केवलं होमो वैरिस्तम्भनकारकः ॥२३६॥
 होमो दधिमधुक्षीरलाजाभिमन्त्रपूर्वकः ।
 महादुष्टवशीकारो होमो नीलोत्पलैर्भवेत् ॥२३७॥
 होमेन इवेतकमलैर्भते भारतीं श्रियम् ।
 लभेद्वनं च सौभाग्यं कलहारगणहोमतः ॥२३८॥
 मातुलिङ्गैघवनात् क्षत्रियान्वशयेत् क्षणात् ।
 नारञ्जहोमतश्चैव वैश्यान् वशयति ध्रुवम् ॥२३९॥
 कूष्माण्डहोमतः शूद्रान् वशयेन्नात्र संशयः ।
 द्राक्षाफलैर्क्षहोमात्सद्घष्टकमवाप्नुयात् ॥२४०॥
 रम्भाफलानि लक्षन्तु हुत्वा भूमिपतीन् दश ।
 वशीकुर्यान्महामन्त्री नात्र कार्या विचारणा ॥२४१॥
 खार्जूरलक्षहोमेन वशयेद्विशर्ति नृपान् ।
 पक्वतालफलैर्हुत्वा लक्षमन्त्रं यथाविधि ॥२४२॥
 चतुःसमुद्रां धरणीं वशयेन्नात्र संशयः ।
 पक्वैः सस्यैः फलैहोमो लक्षमात्रेण भूपतीन् ॥२४३॥
 क्षत्रियांश्चैव वैश्यांश्च वशयेन्नात्र संशयः ।
 तिलाज्यहवनात् सर्वकार्यसिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ॥२४४॥
 राजिकालवणाभ्यां तु होमो दुष्टान् वशं नयेत् ।
 गुग्गुलस्याहुतीर्दत्त्वा सर्वरोगं विनाशयेत् ॥२४५॥
 कुड्कुमैर्हवनात् सद्यस्त्रैलोक्यं वशगं भदेत् ।
 चन्दनैर्हवनात् सर्वान् वैरिणो वशमानयेत् ॥२४६॥
 रक्तैश्च चन्दनैर्हुत्वा स्त्रीपुंसो वशयेद् भुवि ।
 कर्पूरहवनाद्वाचं वशयेन्नात्र संशयः ॥२४७॥
 कस्तूरीहोमतो वश्या भवेयू राजमन्त्रिणः ।
 तिलतण्डुलहोमाच्च शान्तिवर्भति भूयसी ॥२४८॥
 शर्करागुडहोमाद्वै सर्वकार्यर्थसाधनम् ।
 सिताघृतान्वितं हुत्वा प्रायसं जातवेदसि ॥२४९॥

वशीकुर्यात् त्रिभुवनं धान्यसिद्धिश्च जायते ।
 सोपस्करेश्च वटकरूपसर्गान् विनाशयेत् ॥२५०॥

जपाकुसुमहोमेन जगद्वश्यं प्रजायते ।
 मोगरैर्वाणपुष्पैश्च तथा वकुलपुष्पकैः ॥२५१॥

हवनाल्लभते भूयः सौभाग्यं नात्र संशयः ।
 साङ्गधूपस्य होमेन सौभाग्यं निस्तुलं लभेत् ॥२५२॥

जम्बूफलानां होमेन स्त्रियो वश्या भवन्ति हि ।
 कूष्माण्डहोमतो वश्या भवेयुद्देत्यकन्यकाः ॥२५३॥

श्रीफलैरतुलां लक्ष्मीं लभते नात्र संशयः ।

इक्षुदण्डैः सुखावाप्तिस्तद्रसस्य तु होमतः ॥२५४॥

नारिकेलजलैर्वापि वशयेद्राजकन्यकाः ।
 केवलं घृतहोमात्तु वरदाः सर्वसिद्धयः ॥२५५॥

अथ होमीयवस्तूनां मानमुक्तं मनीषिणा ।
 पुष्पं समग्रं जुहुयात्तिलांश्च शतसंख्यया ॥२५६॥

तथैव राजिकाश्चापि लाजा मुष्टिप्रमाणतः ।
 घृतं 'गगनमानं च चुलुकं पय आहुतिः ॥२५७॥

अन्नग्रासमिदं हव्यं खण्डः स्थूलफलं हुनेत् ।
 रम्भाफलं चतुःखण्डमखण्डं लघुचेद्भवेत् ॥२५८॥

नारिकेलस्य खण्डं च स्थूलं कुर्यान्मनःप्रियम् ।
 प्रतिपर्वेक्षुदण्डं च द्राक्षाफलमशेषतः ॥२५९॥

नारञ्जं चैव खार्जूरं गुग्गुलं च तथैव हि ।
 क्रमुकस्यार्धशो होमः कुड्कुमं चन्द्रसंज्ञकम् ॥२६०॥

कस्तूरी गुञ्जया हव्यं चन्दनं क्रमुकोन्मितम् ।
 एवं होमं विनिर्वर्त्य यथेष्टं फलमाप्नुयात् ॥२६१॥

सहजानन्दिनीमन्त्रसाधनात् किं न जायते ।
 एकैनैवाखिलं कार्यं जायते मङ्गलं भुवि ॥२६२॥

किमर्थमन्यमन्त्राणां साधनं क्रियते जनैः ।
 ऐहिकामुष्मिकं सर्वं तन्मन्त्रेणैव जायते ॥२६३॥
 सहजानन्दनीरामौ परिचर्य^१ कदाचन ।
 न देवतान्तरं सेव्यं स्वर्गमोक्षाद्यवाप्तये ॥२६४॥
 तुलसीपत्रजां मालां वैजयन्तीं विधाय तु ।
 ये रोपयन्ति सहजानन्दनीरामवक्षसि ॥२६५॥
 पूजान्ते सुलभस्तेषां तत्प्रसादोऽति^२दुर्लभः ।
 पद्माक्षमालया जप्त्वा सहजानन्दनीरामनुम् ॥२६६॥
 दशांशं चानले हुत्वा सुरभीघृतधारया ।
 तत्क्षणादेवतां वश्यां कुरुते नात्र संशयः ॥२६७॥
 चतुर्णामिपि बीजानां साधनं पृथगीरितम् ।
 प्रणवं लक्षमावर्त्य कुशग्रन्थिस्त्रजो बुधः ॥२६८॥
 किंशुकैर्हवनं कुर्यात् सर्वज्ञो जायते भुवि ।
 तत्र ध्येया महेशानी ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ॥२६९॥
 नानायुधधरा साक्षाद्विश्ववन्द्य^३स्वरूपिणी ।
 एवं द्वितीयबीजं च लक्षमावर्त्येद् बुधः ॥२७०॥
 रुद्राक्षमालया पश्चात्तिलाज्यहवनं चरेत् ।
 यद्यत् कामयते कामं तत्तदाप्नोति मानवः ॥२७१॥
 तत्र ध्येया च सहजा कर्णस्वर्णोरुकुण्डला ।
 पीनवक्षोरुहा स्थूलमुक्ताहारविभूषणा ॥२७२॥
 मल्लीकुसुमधस्मिललीलालोलविलोचना ।
 चन्द्रानना रक्तकाढ्ची सर्वभिरणभूषिता ॥२७३॥
 अतथा तार्तीयबीजं च लक्षमावर्त्येद् बुधः^४ ।
 स्त्रजा पद्माक्षमया च पद्माक्षैर्होममाचरेत् ॥२७४॥
 महतीं श्रियमाप्नोति तत्र ध्यानं विशिष्यते ।
 इवेताम्बुजस्थिता ध्येया जातरूपसमाकृतिः ॥२७५॥

१. परित्यज्य—मथु० बड़० । २. °दोऽपि—मथु०, [बड़०] । ३. विश्वरत्प^०
 —मथु० बड़० । ४—४. नास्ति—रीव० ।

तथैव तुर्यबोजं च लक्षमावर्तथेद् बुधः ।
 स्त्रजा विद्रुममया तु होमं रक्ताम्बुजैश्चरेत् ॥२७६॥
 ध्यानं कुर्याद्विशेषेण रक्तभूषाम्बरावृतः [ताम्] ।
 रक्ताशोकलताकुञ्जमण्डपान्तरगोचराम् ॥२७७॥
 महासौभाग्ययुक्तः सन् कामवन्मोहयेज्जगत् ।
 य इत्यं साधनं कुर्यात्कामवीजस्य मानवः ॥
 इति ते सहजामन्त्रसाधनं सम्यगीरितम् ॥२७८॥
 नातः परं कर्म जगत्त्रयेऽपि विराजते यत्र भवन्ति सद्यः ।
 आयासं खजं खलु सिद्धयोऽष्टो भुक्तिश्च मुक्तिश्च करस्थितैव ॥२७९॥
 प्राप्य मोक्षपदे^३ सीतां सहजानन्दिनीं हरेः ।
 वल्लभां सुमहोदारां कामार्थान् को नु याचते ॥२८०॥
 यत्काम्यसपि चात्रोक्तं देवतान्तरवारणात् ।
 सहजायामेव नृणां चित्तस्थावेशसिद्धये ॥२८१॥
 एवमाराध्य तां साक्षात्करुणामृतपुष्कलाम् ।
 प्रार्थयेत् परमं प्रेमं श्रीरामपदगोचरम् ।

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतीर्थयात्रायां
 मिथिलागमने द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४२॥

त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

एकं तयोः सुसंवादः समभूमिथिलापुरे ।
 ततः स नैम्यमामन्त्र्य स्नात्वा च कमलेश्वरीम् ॥ १ ॥
 योगिवर्यैः सुसंगम्य जनकस्य पुरस्थितैः ।
 परमप्रीतहृदयो भूत्वा प्रेमैकनिर्भरः ॥ २ ॥

---

१. आगांसि—रीवाँ । २. मोक्षोपदेशी—मथु०, बड़० ।

आदिवजस्थातुल्यत्वं ज्ञातुकामो जनेश्वरः ।
 उत्तीर्णं गंगां यमुनां मथुरामण्डलं ययौ ॥ ३ ॥
 प्रागाननन्दव्रजं^१ स्निरधैर्जनैः सर्वत आवृतः ।
 तत्र गत्वा सुमधुरां मथुरां समुद्रेक्षत ॥ ४ ॥
 यत्र श्रीकेशवः साक्षाद्योगिध्येयपदाम्बुजः ।
 यमुनाकेलिनी यत्र तरङ्गनिकरावृता ॥ ५ ॥
 प्रसन्नसलिला कूजद्राजहंसकुलाकुला ।
 दक्षिणां कोटिमारभ्य स्फुरदुक्तरकोटिका ॥ ६ ॥
 तत्र स्नात्वा महाराजस्तीर्थे विश्रान्तिसंजके ।
 ददौ सहस्रं लक्षं च धेनूनां विपुलौधसाम् ॥ ७ ॥
 दश सोमान् चकारोच्चैर्भूषो दक्षिणयान्वितान् ।
 भूर्यन्नान् भूरिहव्यांश्च भूरिसंभारकलिपतान् ॥ ८ ॥
 अत्र स्नात्वोभयोः कोटचोः कुरुक्षेत्राधिकं फलम् ।
 लब्धं ज्ञात्वा सहृदयो बभूव प्रीतमानसः ॥ ९ ॥
 दृष्ट्वा केशवदेवं च शिवलिङ्गं प्रणम्य च ।
 महाविद्यां पीठराज्ञीं दृष्ट्वातिसुखितोऽभवत् ॥ १० ॥
 ततो दत्त्वा कुरुक्षेत्रे गया^२धिकफलप्रदे ।
 ध्रुवक्षेत्रे महाक्षेत्रे पितृभ्यः श्राद्धमुत्तमम् ॥ ११ ॥
 दृष्ट्वा दक्षिणभागस्थं श्रीमद्वाराहमूर्जितम् ।
 नत्वा स्तुत्वा सुसंपूज्य धन्यमात्मानमप्यवैत् ॥ १२ ॥
 तत उत्तरकोटिस्थं गोकर्णेश्वरमीश्वरम् ।
 संपूज्य विधिवद्राजा यातः सुप्रीतमानसः ॥ १३ ॥
 एवं तीर्थाटनं कुर्वन् दक्षिणोत्तरकोटिगः ।
 उवास पञ्चरात्राणि मथुरायां जनाधिपः ॥ १४ ॥
 एकदा रजनौ सुप्तो जागरान्तमुपागतः ।
 नातिनिद्रश्च भूपालो मध्यसंधिवर्घवस्थितः ॥ १५ ॥

१. यत्र नन्दब्रजः—मथुरा, बड़ो० । २. °यात्रा—रीवाँ ।

रामस्यांशकलं कृष्णं सीतांशं राधिकां तथा ।
 स्वस्यांसं वसुदेवं च कौशल्यांशं च देवकीम् ॥१६॥
 अयोध्यांशं मथुरां वै प्रमोदांशं तु वृन्दिकाम् ।
 ततः प्रबुद्धः सपदि प्रसभ्नदयो रघुः ॥१७॥
 वशिष्ठादिमुनीन्द्रेभ्यः सर्वमाख्यातवान्॒हः ।
 तेषां वशिष्ठो भगवान् पुराणमुनिरत्रवीत् ॥१८॥
 रामांशो भगवान् कृष्णः सीतांशा राधिका सती ।
 नान्यथा दण्डकारण्यवासिनां स्यान्मनोरथः ॥१९॥
 ये रामं प्रार्थयाऽचक्रुस्तद्रूपरमणार्थिनः ।
 तेभ्यो रामोऽवदत् प्रीतः कृष्णावतरणे फलम्^३ ॥२०॥
 त ऊचुनन्यरूपेण रमणेच्छा रमापते ।
 सोऽवदत्तांस्तदाकारो भविष्यामहमेव हि ॥२१॥
 अनेनैव स्वरूपेण रमयिष्यामि वोऽबलाः ।
 इत्युक्त्वा भगवान् रामो^३ विसर्ज मुनीश्वरान् ॥२२॥
 तस्माद्भूमिभृतां श्रेष्ठः सत्यसन्धः परात्परः ।
 तेनैव हि स्वरूपेण रत्वान् मुनिरूपिणीः ॥२३॥
 परात्परेशां श्रीरामं विद्धि स्वात्मजमव्ययम् ।
 जनोऽयं नैव जानाति मोहितस्तस्य मायया ॥२४॥
 एवमुक्तो वशिष्ठेन प्रीतो दशरथो नृपः ।
 व्रजदर्शनसोत्कण्ठो जगाम मधुकाननम् ॥२५॥
 केकयेन्द्रसुतायुक्तो वशिष्ठादिपुरस्कृतः ।
 सह सर्वजनैः सार्धं कुर्वन् कौतूहलं महत् ॥२६॥
 प्रविष्टमात्रो मधुकाननेऽसौ ददर्श योगीन्द्रवरं शुकाख्यम् ।
 जगाद यो रामपरान् सुधर्मान् संसारपाथोनिधिपोतरूपान् ॥२७॥

---

१. अतः परम—“प्रमोदवनस्यांशकलं वृन्दावनमपश्यत्तथा च नृपसन्तामः”
 इत्यधिकः पाठः—मथु०, बड़ो० । २—२. नास्ति—रीबौँ । ३. इति दत्त्वा वरं
 रामो—रीबौँ ।

तं व्याससूनुं करुणावतारं श्रीरामतत्त्वैकविदं मुनीन्द्रम् ।
दृष्ट्वा महाप्रेमरतः स राजा मुमोद सर्वावियवाङ्कुराढ्यः ॥२८॥
तस्याहर्णं महच्चक्रे पाद्यादिभिरुदारधीः ।
उवाच मधुरं भवत्या विनयानतकन्धरः ॥२९॥

राजोवाच

भगवन् मुनिशार्दूल दिदृक्षोर्म व्रजावनिम् ।
भवता सह संबन्धः परं निःश्रेयसायनम् ॥३०॥
गोदोहमात्रं भवतो दर्शनं दुर्लभं भुवि ।
यः साक्षाद्गुगवानेव भासि लोकानुकम्पया ॥३१॥
स मे भवान् भक्तियुताय विद्वन् व्रवीतु माहात्म्यमशेषमस्य ।
व्रजस्य पूर्वं भगवद्विष्ठमुखाच्छ्रुतं चापि विशिष्टवेद्यम् ॥३२॥
आदिव्रजः कथं कोऽत्र व्रजश्च वद कः पुनः ।
कथमत्रोभयोर्ब्रह्मन् प्रादुर्भावोऽभवत् पुरा ॥३३॥
रामस्य वद महात्म्यं परस्य च मुनीश्वर ।
उभयोस्तारतम्यस्य यद्भेदो वा स्वरूपयोः ॥३४॥
वनानां महिमानं च व्रह्मिविद्वन्नशेषतः ।
कथं च यात्रा कर्तव्या को विधिः किं फलं तथा ॥३५॥

श्रीशुक उवाच

अये राजन्नतिधन्योऽसि यत्ते स्वयं च रामो भगवान् सुतोऽभूत् ।
पश्यन्ति यं योगिन आत्मतत्त्वे ज्ञानप्रकाशं न तु साक्षात्स्वरूपम् ॥३६॥
स ते परब्रह्मनिधिः स्वयंभूः श्रीराम आस्ते तनयो निकेतने ।
विभूषयन्नात्मगुणप्रकाशनैस्त्रैलोक्यमानन्दसुधार्णवः प्रियः ॥३७॥

स त्वं विमुक्तसंसारबन्धनैरात्मवित्तमैः ।
गोपोऽसि रघुशार्दूल रामचन्द्रप्रसंगतः ॥३८॥
द्रष्टुमिच्छामहे राजस्त्वां सदा योगिनो वयम् ।
यस्य गेहमलंकुर्वन् परब्रह्म विलोक्यते ॥३९॥
तस्यैव प्रभुवर्यस्य रामस्य परमात्मनः ।
आज्ञया त्वामनुप्राप्तं विद्धि मां बुद्धिमत्तम ॥४०॥

आदिवजस्य यात्रा ते सुखितेन फलीकृता ।
 व्रजस्य यात्रा सुकृतं मया सार्द्धं फलिष्यति ॥४१॥
 आदिवजस्यांशश्चेति व्रजमेवमवेहि भोः ।
 हेतुं तस्य व्रवीम्यद्वा सावधानोऽवधारय ॥४२॥
 धात्रा विज्ञापितः पूर्वं प्रमोदवननायकः ।
 भूमिभारावताराथं द्वापरान्तेऽप्यवातरत् ॥४३॥
 कल्पे कल्पे तथा नित्यं रामस्यांशकलामयः ।
 बभूव भगवान् बालः कृष्ण इत्यभिधीयते ॥४४॥
 यदा यदा हि लोकेऽस्मिन् जायते धर्मसंकटः ।
 तदा तदा स्वयं रामोऽवतरत्यात्मधामतः ॥४५॥
 तस्य धाम परं तद्वै प्रमोदवननामकम् ।
 यत्ते सुखितगोपालो दर्शयामास चिन्मयम् ॥४६॥
 यत्ते रहसि संजातं गोचरं स्वात्मसंविदि ।
 तत्प्रमोदवनं नाम राजन् विज्ञातमेव ते ॥४७॥
 अवतीर्णे परिकरैः सार्द्धं रामे रमापतौ ।
 प्रमोद विपिनं चापि यथास्थानमवातरत् ॥४८॥
 पद्माकारं^१ प्रमुदविपिनं रामचन्द्रस्य साक्षा-
     त्प्रेमानन्दप्रगुणमगुणं निर्विशेषं निरीहम् ।
 वन्द्यं वृन्द प्रभूतिसुभग द्वादशारण्यमुख्य
     पुण्यं धन्यं क्षितिनिवसतामक्षतं धाम रम्यम् ॥४९॥
 एतदानन्द भवनं^२ सदा विपिनमद्भुतम् ।
 प्रमोदविपिनं पश्य परब्रह्मरसालयम् ॥५०॥
 अस्ति प्रयोजनं रामः सानु बन्धो बभूव यत् ।
 भवतैः सह शुभां लीलां दण्डकारण्यवासिभिः ॥५१॥
 योगिनो मुनयः शान्ताः श्रमणा ऊर्ढ्वरेतसः ।
 तपस्त्विनो वातरशना ब्रह्मचर्यव्रते स्थिताः ॥५२॥

१. सुखप्रकारं—रीवौ । २. प्रमानन्दाद्यमितकगुणं—रीवौ । २—घनं—रीवौ ।

अग्नेः कुमाराः कृतिनः षष्ठिसाहस्रसंख्यकाः ।

दृष्ट्वा नटन्तं रामेन्दुं सहजानन्दनीसखम् ॥५३॥

प्रमोदविपिनस्येन्द्रं कोटिकन्दर्पसुन्दरम् ।

चुक्षुभुः कामयानास्ते रूपलुब्धाः स्मरादिताः ॥५४॥

स्वाश्रमाणां परिसरे यदा रामः समागतः ।

तदाह्याराधयज्च क्रुमुनयः सहजान्वितम् ॥५५॥

तेभ्यो प्रसन्नो भगवान् रामो राजीवलोचनः ।

अनेनैव स्वरूपेण रमयास्मान् रमापते ॥५६॥

दृष्ट्वा तमेवं मधुराधरप्रभासंमिश्रमञ्जुस्मितचन्द्रिकाञ्जितम् ।

मुखेन्दुमानन्दनिधेः स्मरादिताः स्वतेजसा नाथ वयं बभूविमः ॥५७॥

यदावधि त्वं प्रिययानया विभो प्रमुद्वनाभ्यन्तरकुञ्जवेशमनि ।

दधद्विलासान् रसनिर्भराश्रयान् विलोकितोऽस्माभिरहो तदावधि ॥५८॥

द्वर्मनो नः क्षुभितं स्मरेषुभिर्महावियोगानलकीलकोर्तितम् ।

तवाधरा धारसुधारसे क्षणात्प्र विस्मृतं तत् खलु तादृशं तपः ॥५९॥

अहो असि त्वं प्रकटः पुमान् परः पराद्वकन्दर्पमनोहराकृतिः ।

कुलाबला धैर्यविलोपनोद्धुरो विलोलविस्तीर्णविलोचनेषुभिः ॥६०॥

कथं नुताः संप्रति गोपयोषितो जीवन्ति विश्लेषवशात्त्वया विना ।

यासां पतिश्चापि मतिगंतिर्भवान् स्वरूपतः केलिरसं वितीर्णवान् ॥६१॥

तस्माद्वयं नाथ विमोहिताशया नितान्तमाराधनुम कामतत्त्वतः ।

स्त्रीभूयसंभूय भवन्तमादराद्वरं वरेण्यं वरयाम वल्लभम् ॥६२॥

इति ते वित्रपा^१ नाथ वाचा याचामहे स्फुटम् ।

एतावानेव चास्माकं वरोन्यं येन किमस्ति नः ॥६३॥

श्रीशुक उवाच

इति निवेदिते पावकात्मजै मुनिभिरात्मनः कामिते वरे ।

कमललोचनो जानकीमुखं किमपि वीक्ष्य तान् प्रत्युवाच सः ॥६४॥

१. निस्त्रपं—मथु० बड़० ।

श्रीभगवानुवाच

इदं हि वो लुब्धमनस्त्वमद्भुतं जितेन्द्रियाणां सततं तपस्विनाम् ।
 यत्कामवाणेन पराजितान्तरा अस्वोचितंवर्णयथात्मवित्तमाः ॥६५॥
 अनर्हमेतच्च भवद्भिरीरितं न वै पुमान् कामयते पुमांसम् ।
 यद्योगशक्त्यापि भविष्यथस्त्रियस्तथापि लौल्यं विदुषामनर्हम् ॥६६॥
 समाधिनावेश्यमनो मयि स्थिरं ये सम्यगानन्दमवाप्य निर्वृताः ।
 तरन्ति ते वै न चिराद् भवोर्णवं लभन्ति भोगं च चिरं रसात्मकम् ॥६७॥
 स्मरन्ति शृण्वन्ति च कीर्तयन्ति ये ध्यायन्ति बुद्धचाद्यभिदं सदैवमाम् ।
 ते यान्ति तद्ब्रह्मरसं सनातनं न तु स्वरूपेण मयाङ्गसङ्गिताः ॥६८॥
 एकैव सा मेऽस्ति सदाङ्गसङ्गिती लक्ष्मीः सरोजान्तरकोशवासिनी ।
 नान्या च मेऽतीव विभोहनक्षमा नित्यानुकूलस्य मितैकभाषिणः ॥६९॥

शुक उवाच

इत्युदीरितमीशस्य श्रुत्वा ते मुनयस्तदा ।
 तस्थुर्विवर्णवदना चिरं संतापकातराः ॥७०॥
 ऊचुश्च सुचिराच्छोकसागरादुदधृताशयाः ।
 मैवं वादीर्नरश्रेष्ठं हानं विज्ञापनस्य नः ॥७१॥
 त्वयि प्रकामं पुरुषप्रकाण्डे विज्ञापना विफला यदि स्यात् ।
 भवेत्तदा किं निगमो नशोच्यस्तवैव निःश्वासतया प्रसिद्धम् ॥७२॥
 अमोघं याचनं नाथ त्वयि सर्ववरास्पदे ।
 अन्ततोऽपि न मोघं नः प्रार्थनं संभविष्यति ॥७३॥
 अपि निर्बन्ध एवास्ति तवास्मासु यदाह नः ।
 तदा वयं दैवहीनाः करिष्यामः शृणुष्व तत् ॥७४॥
 भवद्वियोगानलकीलजालैः संपाद्य शुद्धं भसितं शरोरम् ।
 तवैव पादाम्बुजवर्त्म रुद्धवा स्थास्याम आनन्दनिधेः समंतात् ॥७५॥
 तेनाप्यहो आकुलिता भविष्यन्त्यस्मद्विपक्षा इव ते सपक्षाः ।
 तदर्हसि प्राणपते वरीतुं नितान्तमस्मानखिलस्पृहायते ॥७६॥
 इति निर्बन्धमाकर्णं तेषां रामो वरप्रदः ।
 उवाच प्रहसन् मन्दं कामनाः पूर्यन्तिव ॥७७॥

श्रीभगवानुवाच

अशक्यो दातुमध्येष भवतां कामितो वरः ।
चिरेण सेत्स्यति प्राज्ञास्तावत्तिष्ठत मद्गिरा ॥७८॥

मम या प्रेयसी लक्ष्मीरेषा नित्याङ्गसंगिनी ।
तामाराधयमाणानां कालोऽयं यातु वो द्विजाः ॥७९॥
आगामिनि तु तत्त्वज्ञाः कल्पे सारस्वताभिधे ।
यद्विशके द्वापरान्ते व्रजे गोप्यो भविष्यथ ॥८०॥

तदाहमपि युष्माकं कामलीलारसं मुहुः ।
अनुपूरयितुं प्राप्स्याम्यनेनैव स्वरूपतः ॥८१॥
तदा वंशीधरं तं मां रासलीलारसानयम् ।
भवन्तः सङ्गताः सर्वे भविष्यन्ति मुनीश्वराः ॥८२॥

त्यक्त्वा गृहापत्यपतिस्वधर्मं मदेकचित्ताः मम रूपकृष्टाः ।
स्वात्मान मङ्ग्रौ मम संनिवेद्य चिराय रस्यध्व इहैव धाम्नि ॥८३॥

तदाहमात्मनः सर्वलीलोपकरणान्वितम् ।
प्रमोदवनमाधास्ये जम्बूद्वीपे महीतले ॥८४॥
सरय्वाः पुलिने तद्वि भविष्यति भुवि स्फुटम् ।
मनुष्यपशुपक्ष्यादि परमानन्दकन्दलम् ॥८५॥
तावद्यूर्यं मुनिश्रेष्ठा मदनुस्मृतितत्पराः ।
अस्याइच सहजेशान्या मन्त्रजापपरायणाः ॥८६॥
मत्प्रमोदवनक्रीडाकीर्तनश्रवणादिभिः ।
नयन्तः कालमखिलं श्रीमद्वैष्णवसेवकाः ॥८७॥

भुजाना मद्भुक्तशेषं शुभान्तं मदत्तस्त्रगन्धवस्त्रादियुक्तम् ।
विभ्राणाः श्रीजानकीपादपद्मप्राप्नज्ञाः कालमायाद्यवश्याः ॥८८॥

पठन्तो राघवं रामं शृणवन्तो राघवंमतम् ।
ध्यायन्तो राघवं धाम मत्स्वरूपमवाप्स्यथ ॥८९॥
मद्विप्रयोगसंभूता महती वेदना च वः ।
नैषा वाधिष्यते प्रज्ञा सुखे स्थास्यथ भूतले ॥९०॥

एवं कालं समुत्तीर्य महाराससमुत्सुकाः ।
 प्राप्य सारस्वतं कल्पं व्रजे गोप्यो भविष्यथ ॥११॥
 तदाहं वो मोदयिष्यामि धीरा दत्त्वा वरं सर्वकामोपभोगम् ।
 दत्त्वापरं कालमायादिमूर्द्धन क्रोडिष्यद्वं मान्मथैदिव्यभोगैः ॥१२॥

श्रीश्चैषा' सहजानन्दा वृषभानुव्रजेशितुः ।
 धर्मपत्न्यां कीर्तिदायां राधा नाम्ना भविष्यति ॥१३॥

तद्भ्राता चन्द्रभानुश्च गोपालो धर्मकृत्सदा ।
 सुखदानाम तत्पत्नी तस्यां कृष्णा भविष्यति ॥१४॥

नाम्ना चन्द्रावली सा तु ज्येष्ठा राधा मृगीदृशः ।
 उभे अपि पृथग्भावैर्यूथेशवर्यौ भविष्यतः ॥१५॥

आदिवजनिवासिन्यो याइचैवान्या मृगेक्षणाः ।
 ऋग्यजुःसामऋग्लुपा देवरूपाश्च प्राग्भवे ॥१६॥

ऋषिरूपास्तथैवान्या देवगन्धर्वकन्यकाः ।
 नगनागनरोद्भूताः प्रमोदवनरासगाः ॥१७॥

ताः सर्वास्तत्र मत्सार्थे कृत्वावतरणं पृथक् ।
 महारासे सुसंगम्य रंस्यन्ते वै मथा सह ॥१८॥

मुदिता मोदयिष्यन्ति महामाना मनोर्जिताः ।
 तां केलीं वीक्ष्य गगने वैमानिक्योऽपि देवताः ॥१९॥

तथैवाप्सरसो देव्यो गलन्नीव्य इच्छांशुकाः ।
 मोहमेष्यन्ति विवशाः स्थगिताश्च विशेषतः ॥२०॥

श्रीशुक उवाच

इति तान् समुदीर्येशो वरदानमभीप्सितम्^१ ।
 पूजितः संस्तुतो भूयो दण्डकारण्यवासिभिः ॥१०१॥

सर्वानामन्त्र्य योगीन्द्रान् स्वरूपनिरतान् द्विजान् ।
 जगाम सह सौमित्रिः सीतासेवितपाश्वर्कः ॥१०२॥

इति ते कथितं राजन् कृष्णलीलासमुद्भवम् ।
 योऽसौ रामस्तव सुतस्तस्यांशो वसुदेवजः ॥१०३॥

१. श्रीसखी—रीवाँ । २. वरं दत्त्वा भविष्णुकम्—मधु०, बड़० ।

तं सेवमानः परया भक्त्या संयोजिताशयः ।
 मुच्यते कर्मपाशेभ्यो नित्यं लीलारसं स्पृशेत् ॥१०४॥
 समासव्यासयोगेन सर्वोऽपि निगमः स्फुटम् ।
 राममेवाह नियतं प्रधानपुरुषेश्वरम् ॥१०५॥
 यत्प्राप्नुवन्ति सद्भूत्का भजन्तो नियतं प्रभुम् ।
 तत्कीर्तिं श्रुतिगणै राम एव परं पदम् ॥१०६॥
 न रामात् परतः किञ्चित्तत्त्वमस्ति निरूपितम् ।
 श्रुतिभिश्चाप्युपनिषद्गणैः सर्वान्तभाषणैः ॥१०७॥
 स एव भगवान् नित्यं माधुर्यमेचकद्युति ।
 श्रीराजरूपमास्थाय क्रीडन्तं सरयूतटे ॥१०८॥
 एवं यो वेत्ति निखिलं तत्वं श्रीरामसीतयोः ।
 स तत्प्रेमरसं प्राप्य विमुक्तः सुखमश्नुते ॥१०९॥
 यद्ब्रह्मोति श्रुतं वेदैः सर्वदैकरसस्फुटम् ।
 निर्गुणं च निराकारं तद्वाम परमं हरेः ॥११०॥
 अतस्तत्र व्रजन्त्येव भक्त्या आयासवर्जिताः ।
 ज्ञानिनामिव नैतेषामायासस्तत्र जायते ॥१११॥
 अयोध्यारामवैकुण्ठवर्षकिम्पुरुषादिषु ।
 प्रमोदवनस्त्वाद्विचित्रकूटाचलादिषु ॥११२॥
 यत्र यत्र स्थितो रामस्तत्र तत्र ध्रुवं स्थितम् ।
 सर्वेऽवतारा यावन्तः स्तुवन्त स्तद्यशः पृथक् ॥११३॥
 मध्यसिंहासने देवः सीतया सहितो मुदा ।
 सर्वप्रसादसुखः सर्वाधिष्ठानतां गतः ॥११४॥
 दक्षिणे लक्ष्मणयुतो वामे चादिश्रियान्वितः ।
 पुरो हनुमत्सुग्रीवसुपर्णाद्यैः सुसंस्तुतः ॥११५॥
 महामहिमसंदोहैः कोटिब्रह्माण्डनायकैः ।
 प्रसादाकाङ्क्षिभीर्विष्वक् स्तूयमानो मनोहरः ॥११६॥

विराजते ब्रयोशब्दस्तुतिभाजनतां गतः ।
शरदिन्दुयशःशुभ्रं प्रमोदवनविश्वमः ॥११७॥

ब्रह्मोवाच

इत्यन्योन्यं कृतालापैरन्योन्यं मिलनोत्सुकैः ।
मुनीन्द्रराजेन्द्रवरौ वनानि द्रष्टुमीयतुः ॥११९॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दशरथतीर्थयात्रायां
व्रजागमने त्रिचत्वारिंशदधिकः शततमोऽध्यायः ॥१४३॥

•

चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततो मधुवनं वीक्ष्य शुक्रः प्राह जनेश्वरम् ।
इष्टं मधुवनं पश्य राजन् सर्ववनोत्तमम् ॥१॥
अस्य संदर्शनादेव मुक्तपापो भवेद्ध्रुवम् ।
यत्र वायुः सुखस्पर्शः पुनाति भुवनत्रयम् ॥२॥
अत्र दिव्यं सरो राजन् यत्र स्नानेन माधवः [राघव] ।
सर्वतीर्थविगाहोत्थं पुण्यं प्राप्नोति तत्क्षणात् ॥३॥
संप्राप्य माधपूर्णीयां यत्फलं तीर्थराजके ।
तत्फलं लभते मर्त्य इहोपस्पर्शमात्रतः ॥४॥
सहस्रवर्षवासेन यत्काश्यां फलमाप्यते ।
तत्फलं लभते मर्त्यः सकृत्सनानादिह ध्रुवम् ॥५॥
ये धर्मकर्मभिर्हीना दुष्टात्मानो नराधमाः ।
तेषां मधुवनं स्नानान्नरकार्त्तिनं जायते ॥६॥
अत्र देवे हरौ सुप्ते उषितुं तीर्थकोटिभिः ।
आगम्यते स्वस्थानेभ्यो यमुनायां च भूपते ॥७॥
तेनात्र कीर्तिता यात्रा तस्मिन् काले विशेषतः ।
पुण्यकोटिप्रदा राजन् कृष्णप्रीतिविवर्द्धनी ॥८॥

इदं वनं महाराज कृष्णलीलानिकेतनम् ।
 अत्र स्थित्वा क्षणं साक्षाद्भावय श्रीपर्ति हृदि ॥६॥
 वल्लवीप्राणमध्यस्थं केकिपिच्छविभूषितम् ।
 ध्यात्वा मधुवने कृष्णं भूयस्तत्प्रेमसंयुतः ॥१०॥
 कीर्तयेन्मधुराः केलीः शृणुयाच्छ्रावयेदपि ।
 तत्क्षणात् परमानन्दो हरिस्तस्य विवर्द्धते ॥११॥
 कृत्वा भक्त्या हरेः पूजां वैष्णवान् पूजयेद्वहन् ।
 एकादश्यां विशेषेण रात्रौ जागरणं चरेत् ॥१२॥
 प्रातर्मधुयुतां धेनुं दद्याद्ब्राह्मणसत्तमे ।
 मधुपात्रं च सौवर्णं पञ्चरत्नसमन्वितम् ॥१३॥
 भोजयेत् पायसैराज्यः शर्करापूपसंयुतम् ।
 समिद्धे पावके चापि तिलाज्यैर्हंवनं चरेत् ॥१४॥

ब्रह्मोवाच

एवं शुकोचितं राजा प्राप्य तीर्थफलं महत् ।
 जगाम तालविपिनं वनश्रीसुमनोहरम् ॥१५॥

श्रीशुक उवाच

इदं तालवनं नाम वनानानुत्तगं वनम् ।
 यस्य दर्शनमात्रेण कर्तव्यं नाबशिष्यते ॥१६॥
 वर्षासु सुप्ते गोविन्दे स्नात्वात्र नियतं नरः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा कृष्णप्रेम लभेद् ध्रुवम् ॥१७॥
 अत्र च धेनुको नाम कामरूपो महासुरः ।
 गोचारणे हतः सद्यः कृष्णेन क्रीडता वने ॥१८॥
 अत्र ब्राह्मणवर्येणभ्यो धेनूः कनकदक्षिणाः ।
 दत्त्वा कृष्णार्पणधिया भूयो निःश्रेयसं लभेत् ॥१९॥

ब्रह्मोवाच

तत्तथा विधिवत्कृत्वा राजा दशरथः शुचिः ।
 जगाम कौमुदं नाम वनं लीलानिकेतम् ॥२०॥

श्रीशुक उवाच

इदं राजन् दृश्यतां कृष्णकेलिविनोदनं विपिनं कौमुदाख्यम् ।
 अत्र स्नात्वा भक्तियुक्तो मनुष्यो मनःशुद्धि लभते तत्क्षणेन ॥२१॥
 भाद्रे कृष्णकादशी या भवेद्वै तस्यां स्नात्वा भक्तियुक्तो विशेषात् ।
 कृष्णप्रेमानन्दसंदोहमाशु लभेत शुद्धेन हृदा मनुष्यः ॥२२॥

अथाभ्यर्थ्य हरिं साक्षाद्गगवन्तं रमापतिम् ।
 तुलसीदलमालाभिस्तोषयेद् दत्तभूषणम् ॥२३॥
 शरत्पूर्णनिशापूर्वयामेऽथ वृषभानुजाम् ।
 कृष्णं च फुल्लकुमुदैर्भूषयित्वा नमेन्मुहुः ॥२४॥
 अश्वमेधसहस्राणां फलमाण्नोति मानवः ।
 अत्र मुग्धा गोपकन्या सहिता भानुकन्यया ॥२५॥
 ग्रीष्मरात्रौ सरो मध्ये स्नात्वा कुमुदपुष्पकैः ।
 हाराङ्गदादिभूषाभिर्भूषयित्वा निजां तनुम् ॥२६॥
 परस्परं रमन्तस्म तत्कृष्णः केलिकौतुकम् ।
 लतिकान्तरितो दृष्ट्वा व्यमुहृत् प्रेमसायकैः ॥२७॥
 रहःस्थानमिदं राधामाधवौ यत्र केलतः ।
 अनेकविघलीलाभिर्दिव्यभूषणभूषितौ ॥२८॥

ब्रह्मोवाच

यथोदितं तत्र विधाय राजा स्नानादि दानान्तमशेषकर्म ।
 संपूजयामास विशुद्धचित्तः श्रीराधया युक्तमनन्तगोतम् ॥२९॥
 कीर्तनश्रवणाभ्यासशीलः कृष्णगुणव्रजे ।
 प्रविष्टं हृदयं कृत्वा तत्रैवोवास ती निशाम् ॥३०॥
 ततोऽव्राजीद्बहुलाया वनं स संफुल्लकानोकहश्रेणिरम्यम् ।
 गायन्ति यत्र भ्रमराः पिकाश्च लीलायशः श्रीवृषभानुजायाः ॥३१॥

श्रीशुक उवाच

इदं पश्य वनं राजन् कृष्णक्रीडानिकेतनम् ।
 गृज्जद्भ्रमरपुज्जाहयं मत्तपुंस्कोकिलगङ्गितम् ॥३२॥

लतागहरसंछन्नं तिमिरस्तोमसंकुलम् ।
 तमालविटपस्तोमैः श्यामताकलितं कवचित् ॥३३॥
 नृत्यन्मत्तमयूरनादितमलं पुंस्कोकिलानां रुतै-
 रुद्धुष्टं वनदेवतासमुदयत्कण्ठस्वरानन्दितम् ।
 उत्साहैकविवर्द्धनं मृगदृशां दृष्टिप्रमोदावहम्
 नित्यं शीतलमन्दसौरभमसृत्संसेव्यमेतद्वनम् ॥३४॥
 अत्रदिव्यसरोवारिष्याप्लुत्य सुविशुद्धधीः ।
 जहाति त्रिविधांस्तापान् श्रीकृष्णकान्तमानसः ॥३५॥
 अत्र सारसचक्राह्वकादम्बकुलकेलिभिः ।
 हृतचित्तौर्गोपबालैः पर्यन्नियत माधवः ॥३६॥

वाला ऊचुः

कृष्ण कृष्णत्र विपिने क्रीडितुं नो हृदुत्सुकम् ।
 जलकेलौं करिष्यामः संफुल्लनवपञ्चजैः ॥३७॥
 स्थलकेलौं ततो मित्र कर्तुं योग्यात्र कानने ।
 वसन्तलक्ष्म्या सततं स्थीयतेऽत्र यतः सखे ॥३८॥
 अत्र माधव शाखोटसालतालादिभूरुहाः ।
 पचेलिमफलाः कान्ता नम्रशाखाशिफाः स्वतः ॥३९॥
 अत्रायं मारुतः कृष्ण मन्दारद्रुमसंगतः ।
 सौरभाणां लहरिभिर्नित्यं मोदयते मनः ॥४०॥
 अमी जलाशयचराः पक्षिणो हंसकादयः ।
 कूजन्ति किमपि स्वैरं मधुरं मधुरं हरे ॥४१॥
 अतोऽत्र शृङ्गवैष्वादिवादित्रगणधोरणम् ।
 विहाय निभृतं कृष्ण श्रूयतां पक्षिकूजितम् ॥४२॥
 नानास्वरनिनादाढ्यं नाना मूर्छनमूर्छितम् ।
 नाना रागकलामिश्रं मत्ताः कूजन्ति पक्षिणः ॥४३॥
 एतेऽनुशिक्षिताः प्रायो गोपीनां कण्ठजैः स्वरैः ।
 अथात्र संचरन्तीनां क्रीडन्तीनां मिथो वने ॥४४॥

इति श्रुत्वा स भगवान् गोपबालैर्दीरितम् ।
 विजहार वने हृस्मिन्^१ शृण्वन् पक्षिगणारूपतम् ॥४५॥
 नवशाहूलनिर्मुक्तधेनुभण्डल उद्घतैः ।
 गोदुहां बालकैः कृष्णो रेमे रम्ये जले स्थले ॥४६॥

इहैव राजशाहूल बहुलानाम कापि गौः ।
 धृता व्याघ्रेण विपिने सत्यं कृत्वा व्रजं गता ॥४७॥
 आश्वास्य शिशुकं वत्सं क्रीडन्तं गोपमण्डले ।
 सखीभ्यस्तं संनिवेद्य निषिद्धापि च सा मुहुः ॥४८॥

सत्येन वचसा बद्धा भूयो व्याघ्रान्तिकं मता ।
 परितुष्टस्ततो व्याघ्रः कामरूपी स सत्यतः ॥४९॥
 मुमोच तां यथास्थानं व्रजेति बहुलां सतोम् ।
 तस्या सत्य प्रभावेण तदेशस्य जनेश्वरः ॥५०॥

प्रजाभिः सहितः स्वर्गं समग्रात् सुवृतोजितम् ।
 बहुला सत्यपुण्येन धेनवः पशुपक्षिणः ॥५१॥

सर्वेऽपि शाश्वतं स्थानं जग्मुः सुकृतसंगताः ।
 एवमेतद्वनं राजन् परमाश्चर्यसंयुतम् ॥५२॥

स्थीयतामत्र रात्र्येकं स्नानदानपुरःसरम् ।
 पूज्यतां भगवान् विष्णुर्गोपरूपी जगत्प्रभुः ॥५३॥

तुलसीमञ्जरीपत्रैः रत्नकोटिफलाधिकैः ।
 ततश्च वैष्णवा विप्राः पूज्यन्तां सुसपर्यया^२ ॥५४॥

एवं सुकृतसंयुक्तः कुर्ववन्ध्यं दिनं त्विदम् ।
 यथोक्तं विदधौ राजा मुनिना तेन संगतः ॥५५॥

तां रात्रिमनयत्तत्र कीर्तनश्रवणान्वितः ।
 ततो गोवद्द्वन्नगिरिमगादभूपति पुङ्गवः ॥५६॥

शिखरैर्वर्याप्य गगनं तिष्ठन्तं सुमनोहरम् ।
 नानाकुञ्जनिकुञ्जाद्यं नानागद्वरसुन्दरम् ॥५७॥

१. तस्मिन्—रीवाँ । २. संतर्पय सपर्यया—रीवाँ ।

नानाधातुभिराकीं नानापक्षिगणाकुलम् ।
 नाना निर्णर संपात निन्हसुमनोहरम् ॥५८॥
 क्रीडदगोपाङ्गनावन्दपादनूपुरकूजितम् ।
 अनेकाश्चर्यभवनं नवशादूलभूषितम् ॥५९॥
 सौरभाद्यमरुद्वीचिनिषेवितवनाकुलम् ।
 मृगपक्षिगणाकीं मत्तकोकिलनादितम् ।
 गुञ्जद्भ्रमरसंदोहसानन्दलतिकाञ्चितम् ॥६०॥
 प्रसन्नपीयूषजलाभिराम नानासरः फुल्लसुवण्णपद्मम् ।
 कादम्बचक्रहृयराजहंसकलववणैः श्रोत्रपुटाभिरामम् ॥६१॥
 वीक्ष्यास्य हरिदासस्य गिरेरद्भुतरूपताम् ।
 उवाच मुनिशार्दूलो राजानं रघुपुङ्गवम् ॥६२॥
 राजाश्वयं गिरिवरो हरिदासमुख्यो यः सेवते हरिमजस्तमशेषभावैः ।
 तत्स्थावरोऽप्ययममन्दचिदेकरूप आनन्दमग्नतनुरुत्पुलकोऽङ्गकुरौघैः ॥६३॥
 पुण्यक्षेत्रं महागृह्यं रहस्यं परमं भुवः ।
 मथुरातः पश्चिमस्यामष्टक्रोशोपरि स्थितः ॥६४॥
 चत्वारि तत्र तीर्थानि पूर्वादिक्रमतो नृप ।
 ऐन्द्रं यास्यं वारुणं च कौबेरं सुमनोहरम् ॥६५॥
 भूमेर्भाग्यस्वरूपोऽयं श्रीमद्भूगवतः प्रियः ।
 कदाचिदत्र लीलास्थः श्रूयते रजनौ ध्वनिः ॥६६॥
 कदाचिदस्य शिखरे द्योतयन्तोऽभितो दिशः ।
 दृश्यन्ते दीपका दिव्या मनुजैर्मुक्तिमार्गभिः ॥६७॥
 कदाचिदत्र पवनो राधाकृष्णाङ्गसंगमी ।
 अन्यलौकिकसौरभ्यैर्भरितो वाति वीचिवत् ॥६८॥
 कदाचिच्चात्र सिन्दूर कज्जलालक्तकाङ्क्षिताः ।
 ताम्बूलोद्गारशोणाभा दृश्यन्ते मसृणाः शिलाः ॥६९॥
 दर्शनं हरिदेवस्य तापत्रयनिवारणम् ।
 ये कुर्वन्ति जना भक्त्या वन्द्यन्ते ते सुरैरपि ॥७०॥

१०. °हृदयाम्बुरुहः फलौघैः—मथु०, बड़ो० । २. भक्ततत्त्व°—रीवॉ ।

अत्रैव मानसी गङ्गा तस्यां स्नात्वा नराधिषः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः कुलकोटि समुद्धरेत् ॥७१॥
 पुण्डरीकं च संपूज्य देवपित्रिथींस्तथा ।
 अश्वमेधोद्भूवं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥७२॥
 तथा प्रसन्नसलिले श्रीकुण्डेऽस्मिन् महीपते ।
 तथा साङ्कुर्षणे तीर्थे संकर्षणसुरक्षिते ॥७३॥

इन्द्रतीर्थे चातिपुण्ये स्नात्वा कुर्वत तर्पणम् ।
 कुण्डे कदम्बखण्डस्थे प्रसन्नसलिलाशये ॥७४॥

स्नात्वा पितृन् सुसंतर्प्य यथेष्ठं शुभमाप्नुयात् ।
 दृष्ट्वा देवगिरिं पुण्यं स्नात्वा च विधिवन्नरः ॥७५॥

अतुलं पुण्यमाप्नोति दैवतैर्वन्दचते च सः ।
 रुद्रकुण्डे चातिपुण्ये स्नात्वा रुद्रं प्रणम्य च ॥७६॥

त्रिजन्मजं धुनोत्याशु पातकं धरणीपते ।
 कृतेऽरिष्टवधे चैव यत्कुण्डं राधया कृतम् ॥७७॥

तत्र चारिष्टतीर्थे च कृष्णकुण्डे च भूपते ।
 स्नात्वा दत्त्वा च विप्रेभ्यो राधिकां प्रीणयेन्नरः ॥७८॥

मोक्षराजाभिधे तीर्थे तथा चन्द्रवजाभिधे ।
 चक्रतीर्थे पञ्चतीर्थे स्नायात् सर्वशुभाप्नये ॥७९॥

तीर्थानि विचरेदह्नि रात्रौ कुर्याच्च जागरम् ।
 एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां प्रातरुत्थितः ॥८०॥

स्नात्वा संनिर्वपेत्पिण्डान् तर्पयेत् पितृदेवताः ।
 भोजयेद् विप्रसंदोहं पायसेन विशेषतः ॥८१॥

देवान् गाइचैव संपूज्य विशिष्टं फलमाप्नुयात् ।
 परिक्रमे च विधिवद्गोवर्द्धनगिरिं हरेः ।

अश्वमेधशतोद्भूतं पुण्यमाप्नोति मानवः ॥८२॥

अमान्नकूटोत्सवसुप्रसंगे दृष्ट्वा हरिं दुःखहरं जनानाम् ।
 कृत्वा च यात्रां विधिवत्प्रदोषैः प्रदीपयेत् सर्वतः शैलराजम् ॥८३॥

जुहुयाच्च सुहव्यानि समिद्धे जातवेदसि ।
 अलङ्कृतं गवां वृन्दं पूजयेद्वत्सकैः सह ॥८४॥
 ब्राह्मणानतिथीन् प्रापान् पूजयेत् पटभूषणैः ।
 भोजयेद्विविधान्नानि प्रसादाच्छ्रौहरेस्तदा ॥८५॥
 स्वयं च प्राप्य स्वादूनि कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
 कोट्यश्वमेधजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥८६॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे दशरथतीर्थ-
 यात्रायां व्रजागमने चतुर्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४४॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

शुकोक्तमाकर्ण्य रघूद्वहस्तथा विधायगोवर्द्धनशैलयात्राम् ।
 स्नातश्च तीर्थेषु विधानतस्तदा जगाम काम्याभिधमुत्तमं वनम् ॥ १ ॥

शुकोक्तया तत्र निर्णीय तीर्थानां तत्त्वमुत्तमम् ।
 बभ्राम स्नानदानादिकुशलः पुण्यमर्जयन् ॥ २ ॥
 विमलोदे महाकुण्डे विशेषेण निमज्जितः ।
 ददौ ब्राह्मणमुख्येभ्यः सुवर्णाङ्गाश्च भूयसीः ॥ ३ ॥
 ततो वृतो वशिष्ठाद्यैः पुरस्कृत्य शुकं तथा ।
 वरसानुगिरि प्राप वृषभानुपुरं हि यत् ॥ ४ ॥
 दिव्यकुञ्जे निकुञ्जाठचं कन्दरागह्वराश्रयम् ।
 अनेकशिखरोच्छ्रायं दृष्ट्वा प्रीतमना अभूत् ॥ ५ ॥
 तत्र संपूजिता राधा साक्षाद् वृन्दावनेश्वरी ।
 कृष्णेन सहिता तेन ददौ भक्तिं सुनिश्चलाम् ॥ ६ ॥
 वृषभानुसरस्तोयैः प्रक्षालिततनुस्तदा ।
 अधवक्षमं सुनिर्मुच्य विश्वान्तोऽभूज्जनैस्सह ॥ ७ ॥

तत्र तं मुनिशार्दूलः शुको योगीन्द्रसंमतः ।
उवाच सुप्रसन्नास्यः शृण्वतां सर्वयोगिनाम् ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच

अहो ते राजशार्दूल भाग्यं वक्तुं न शक्यते ।
श्रीरामस्य प्रसादेन दृष्टवानसि वै व्रजम् ॥ ९ ॥
तत्रापि कृष्णस्वामिन्या एतत् पितृनिकेतनम् ।
वृषभानुपुरं नाम दृष्टवान् भक्तिसंयुतः ॥ १० ॥
इदं सरः सूर्यसरः प्रसिद्धं राधापितुः प्रीतिविवर्द्धनं च यत् ।
बृन्दावनेशीजलकेलिपात्रं निमज्यास्तिमन् संसृतिराशमेति ॥ ११ ॥
कृष्णप्रेमोदये जाते ब्रह्मानन्दोपसर्जने ।
कृतकृत्यो भवेदाशु व्रजदर्शनमात्रतः ॥ १२ ॥
इतो विद्वरे संकेतस्थानमस्ति मनोहरम् ।
तद्दृष्ट्वा मनुजव्याघ्र न भूयः संसृतिं व्रजेत् ॥ १३ ॥
ततो नन्दीश्वरं पश्य कृष्णस्थापितमन्दिरम् ।
एतान्यतिरहस्यानि स्थानानि धरणीतले ॥ १४ ॥
नाल्पपुण्येन राजेन्द्र दृश्यन्ते संसृताविह ।
यत्र नित्यं हरेः क्रीडा न विश्राम्यति राधया ॥ १५ ॥
वरसानुगिरिश्चैव तथा नन्दीश्वरो गिरिः ।
उभयोरन्तरे कृष्णक्रीडास्थानं सुदुर्गमम् ॥ १६ ॥
यत्र भूमिरजो मध्ये श्रीकृष्णचरणाङ्किते ।
लुण्ठन्ति इहशर्वाद्यास्त्रिवदशा भक्तिकामुकाः ॥ १७ ॥
इदं रहस्यं राजेन्द्र व्रजभूमेर्विलोक्यते ।
नन्दालयश्च संकेतो वरसानुरिति त्रयम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मोवाच

कृतार्थयित्वा संजन्म तत्र राजा रघूद्वहः ।
जगाम खादिरं नाम वनानामुत्तमं वनम् ॥ १९ ॥
तद्दृष्ट्वा विधिवत्सनात्वा दत्त्वा दानादि भूरिशः ।
उवासैकां निशं राजा हरिकीर्तनतत्परः ॥ २० ॥

ततः शेषशयं विष्णुमपश्यद्भूवमोचनम् ।
 यः क्षीरसागरतटे शेते कमलया सह ॥२१॥
 पूजितो यः पुरा देवो नन्दाद्यैः कृष्णसंयुतैः ।
 संपूज्य तं विधानेन भार्यथा सह भूपतिः ॥२२॥
 स्नात्वा क्षीरसमुद्रे च प्रससाद निजे हृदि ।
 ततो वृन्दावनं द्रष्टुमिथाय शुकसंगतः ॥२३॥

श्रीशुक उवाच

इदं वृन्दावनं राजन् भुवः कीर्तिविवद्धनम् ।
 अत्र चीराणि गोपीनां जहार भगवान् हरिः ॥२४॥
 विधित्सुर्वतसंपूर्तिं महावरदराट् स्वयम् ।
 अत्र वंशोवटतले वेणुवाद्यं विधाय च ॥२५॥
 आजुहाव हरिः सर्वा गोपिकाः काममोहिताः ।
 महारासं ततस्ताभिश्चक्रे त्रैलोक्यमोहनम् ॥२६॥
 अत्रैव कालियो नाम कालसर्पे जलाशये ।
 नाथितो देवदेवेन निर्विषा च कृता सरित् ॥२७॥
 अत्रैव निहतः केशी कृष्णेन क्रीडता वने ।
 तत्क्षेत्रं कोटिगुणितं काश्या अपि विशिष्यते ॥२८॥
 अत्र संक्रन्दनं नाम तीर्थमस्ति पुरातनम् ।
 यत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वाजिमेधफलं लभेत् ॥२९॥
 अदैव योगपीठाख्यं स्थानमस्ति मनोरमम् ।
 नानावल्लीद्रुमाकीर्णं चन्द्रकोटिप्रभामयम् ॥३०॥
 तत्र सिंहासन दिव्यं पारिजाततरोस्तले ।
 तेजोमयं उवलत्कान्तिसहस्रकिरणैर्वृतम् ॥३१॥
 प्रभासमुदयव्याप्तधरणीगगनान्तरम् ।
 सर्वानन्दपदं जाग्रत्कालमायाद्यगोचरम् ॥३२॥
 तत्र सख्यष्टकवृता श्रीमद्भृन्दावनेश्वरी ।
 राधिका नियतं भाति श्रीमद्गोविन्दपाश्वर्गा ॥३३॥
 कामलोला गुणवती सौन्दर्यरसमञ्जरी ।
 माधृर्यमधुरोद्विक्ता कान्तिपीयूषवीचिका ॥३४॥

रसा सौरभवासन्ती कीर्तिप्रद्योतचन्द्रिका ।
 मञ्जुला चञ्चलापाञ्जी व्रजण्डलमण्डना ॥३५॥
 तां सेवते सदा कृष्णः कामकेलिप्रसूनकैः ।
 स्मितचन्दनगन्धेन परिरम्भणधूपकैः ॥३६॥
 कटाक्षदीपमालाभिन्नेद्यैरधरामृतैः ।
 तयोनित्यविहारेण सर्वा आनन्दिता व्रजे ॥३७॥
 चन्द्रावलिप्रभूतयो याश्चान्या गोपदारिकाः ।
 तयोरेव प्रीतिवश्याः सकला व्रजनायिकाः ॥३८॥
 तस्याश्चरणपाथोजरेणुलाभार्थमिन्दिरा ।
 तपः करोति सततं वैकुण्ठस्बामिनी स्वयम् ॥३९॥
 तस्या ध्यानपरा नित्यं पार्वती शिवसन्निधौ ।
 शिवः संकीर्तयत्येनां तन्त्रैमन्त्रैश्च भूरिशः ॥४०॥
 आराधयन्ति तां काश्चिद् गोप्यो नन्दनजे स्थिताः ।
 तासामियं दिशत्याशु लीलासाम्राज्यमुत्तमम् ॥४१॥
 नास्यास्तत्त्वं विजानन्ति ब्रह्माद्या अपि देवताः ।
 वेदान्ताश्च रहस्यानि तामेव निर्दिशन्ति हि ॥४२॥
 एतद्युगमं चिदानन्दमयमद्वैतमद्भुतम् ।
 आत्मनो हृदये राजन् स्थापयित्वा सुखी भव ॥४३॥

ब्रह्मोवाच

दृष्ट्वा वृन्दावनं राजा क्रीडास्थानानि तानि सः ।
 भावयानो नन्दसूनुं पञ्चरात्रमुवास ह ॥४४॥
 अथ तं शुक्रयोगीन्द्र उवाच मधुरं वचः ।
 यमुनातीरगां तस्मै निर्देष्टुं^१ वनराजिकाम् ॥४५॥
 यमुनापरपारे तु भद्राख्यं वनमद्भुतम् ।
 स्नानदानादिर्भिर्भूयस्तत् कोटिगुणपुण्यदम् ॥४६॥
 गमनादेव वै तत्र पुनात्यासप्तमं कुलम् ।
 कृष्णस्यैकान्तिकों लीलां भावयेत्तत्र भक्तिमान् ॥४७॥

१. निर्दिष्टां—रीवाँ ।

अस्ति बिल्ववनं दिव्यं यत्र गोचारणे हरिः ।
 सहितो गोपबालाद्यैर्मुदितः कीटतेऽनिशम् ॥४८॥
 तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च सुवर्णं गाः सहस्राः ।
 भोजयेत् ब्राह्मणान् राजन् श्रीकृष्णप्रीतये सुधीः ॥४९॥
 लोहजङ्घवनं चास्ति लोकातीतगुणान्वितम् ।
 तस्मिन् गमनकात्रेण पातकौघः पलायते ॥५०॥
 भाण्डीरं नाम च वनं रामकृष्णाभिरक्षितम् ।
 दृष्ट्वा चालौकिकं स्थानं कृष्णप्रेम विवर्द्धते ॥५१॥
 प्रलभ्याख्योऽसुरस्तत्र रामेण निहतः पुरा ।
 आरोप्य स्कन्धयोरेन यूथादग्रे नयन् रिपुः ॥५२॥
 तत्र गत्वा वटस्याधः^१ क्षणं स्थित्वा च मानवः ।
 मन्दानिलं सेवमानो मुञ्चते तापमान्तरम् ॥५३॥
 भाण्डीरवनकुप्यास्ता आपो ब्रह्मद्रवामृताः ।
 स्नात्वा पीत्वा च मनुजो लभते कृष्णभावनाम् ॥५४॥
 एतेषु वनवर्येषु रामकृष्णौ रसात्मकौ ।
 सखिमण्डलमध्यस्थौ कुरुतः क्रीडनं मिथः ॥५५॥

महावनं नाम वनं तदस्ति कृष्णस्य वाल्याचरितस्थलं यत् ।
 ब्रह्माण्डतीर्थे मनुजोऽत्र भवत्या स्नायान्मृदं यत्र जघास कृष्णः ॥५६॥
 यत्रामुना मुद्रितलोचनेन सा पूतना नाम हतास्ति राक्षसी ।
 तां क्रूरबुद्धिं जननीपदं ददौ स्तन्यप्रदानेन महानुभावः ॥५७॥
 बभज्ज यस्मिन्^२ यमलार्जुनो हरिः श्रीमातृहस्तोद्य॑ दुलूखलासितः ।
 कृपाम्बुधिस्तौ च मुमोच बन्धनात् संसारपाशादुपयात् इच्छ्या ॥५८॥
 एवं बहूनि चित्राणि चरित्राणि चकार सः ।
 बालऽलीलारसं पुष्णन् कौतुकी पुरुषः परः ॥५९॥
 यानि संगीयमानानि यशोरूपाणि भूतले ।
 पुनन्ति बहुधा लोकान् तीर्थरूपाणि संततम् ॥६०॥

१. वनस्यान्तः—रीवाँ । २. सोऽस्मिन्—रीवाँ । ३. श्रीमान् वानाद्य—रीवाँ । ४. बहु—रीवाँ ।

ब्रह्मोवाच

ततो जगाम धर्मात्मा वनं पुण्यं महावनम् ।
तमुवाच शुको दृट्वा वनं निर्दिश्य तत्तदा ॥६१॥
इदं श्रीगोकुलं रम्यं नन्दगोपस्य भूपते ।
परमानन्दभवनं कृष्णक्रीडारहःस्थलम् ॥६२॥

अस्य दर्शनमात्रेण जनः कैवल्यमश्नुते ।
प्रेमानन्दं लभेदाशु ब्रह्मानन्दपदोपरि ॥६३॥
स्नात्वा दत्त्वा द्विजन्मभ्यः सुवर्णं दक्षिणामपि ।
तत्कोटिगुणितं पुण्यं फलतीति विनिश्चयः ॥६४॥
यानि यानोहं तीर्थानि पारेऽवारे च भूपते ।
न तानि वर्णितुं शक्यान्यतिकल्पशतैरिह ॥६५॥
एतेषां महिमानं तु स्वयं वेत्ति रमापतिः ।
धन्येयं माथुरी भूमिः स्वैरेव समलङ्घृता ॥६६॥

अस्याः स्वरूपं माहात्म्यं गुणान् वेत्ति हरिः स्वयम् ।
मथुरामण्डलभुव इति वेदैविनिश्चितम् ॥६७॥
अस्या भुवः परं पारं हरिजनाति निश्चितम् ।
हृते गोवत्सके पाले^१ प्राप्य गोवत्सतामपि ॥६८॥
हरिर्जघास रम्याणि तृणानि व्रजमण्डले ।
गोवत्सतां परिप्राप्य को वेत्ति स्वादुभीदृशम् ॥६९॥
अहो आनन्दरूपस्य लोकस्यास्य परन्तप ।
न भूमितलसंसर्पणः कमलस्येव वारिणि ॥७०॥

इह यस्य जर्नुहरिभावनया समुपैति विशिष्टसुखौषधभुजा ।
स न मुक्तिपदं स्पृहणीयमपि स्पृहयत्यमृताश इवान्नजलम् ॥७१॥
इति मे मतिरस्ति भृशं सुदृढा यमुनाजलवीचिविलोलमस्त् ।
तटकुञ्जकुटीरगृहं भजतो न रमापतिधाम मुदे मनसः ॥७२॥

१. यां लेडि वै रसनया—मथु०, बड़० ।

ब्रह्मोवाच

इति व्रजं दर्शयित्वा राजे दक्षरथाय सः ।

तस्मिन्नेव निकुञ्जान्तः पश्यतोऽन्तर्दधौ शुकः ॥७३॥

असौ मुनिर्नित्यविलासदर्शने कुतूहली श्रीजनकात्मजायाः ।

सखीपदं प्राप्य निकुञ्जराज्ये प्रियेण साकं रमते सदैव ॥७४॥

एवं हि यः प्रेमरसं गरिष्ठमान्मोति सीतारमणे निरन्तरम् ।

न तस्य संसारदवाग्निवायुर्महोग्रतीक्ष्णोऽप्यनुबाधते वपुः ॥७५॥

नैके शुष्कं ज्ञानमिच्छन्तिविज्ञाः कुतः कर्मोपासनासाधनानि ।

येषां चेतः प्रत्यहं मोदतेऽन्तो रामप्रेमानन्दसंदोहूर्पूर्णम् ॥७६॥

प्रेमानन्दमयी मुक्तिः प्राप्यते तत्कृपावशात् ।

साधनैर्लभ्यते सान्या ब्रह्मानन्दपदात्मिका ॥७७॥

तच्छुकाद्रघुशार्दूलो ज्ञाततत्त्वो रमापतेः ।

प्राप्य प्रेमरसानन्दं क्षेममुत्कृष्टमात्मनः ॥७८॥

एवं कृताखिलमहीतलतीर्थयात्रापुण्यप्रकर्षसुविशुद्धमना महीपः ।

श्रीराममङ्गलगुणानभिलाषुकात्मा साकेतपत्तनमुपैतुमथाचकाढ़क्ष ॥७९॥

पुरग्रामारण्यप्रकरसुरहस्यस्थलगणा-

नटित्वा श्रीरामप्रणयविनिबद्धो दक्षरथः ॥

जनुः साथं कृत्वा करचरणचक्षुःफलमसौ

समादायायोध्यां ससुखमगमद्रामकलिताम् ॥८०॥

यत्र यत्र गतो राजा तीर्थयात्रापरायणः ।

तत्र तत्रैव शुश्राव रामस्य यशसां भरम् ॥८१॥

ददर्श व्यापकं रामं सर्वतीर्थेषु सुस्थितम् ।

तत्सामान्यविशेषाभ्यां विश्वमेवावृतं यतः ॥८२॥

पुलस्त्येन कृता यात्रा श्रूयते ग्रन्थदर्शने ।

तथा सोमकृतां तीर्थयात्रां प्राहुः पुराविदः ॥८३॥

मनोश्च धर्मशीलस्य लोमशस्य मनीषिणः ।

धौम्यस्य च वशिष्ठस्य पराशरमुनेरपि ॥८४॥

अन्ये च पृथिवीपालाः पुण्यात्मानो महौजसः ।
 प्रदक्षिणेन धरणीं विचेरुमूनिसत्त्वमाः ॥८५॥
 राष्ट्रपालाभिषो वैश्यः सर्ववैश्यशिरोमणिः ।
 अभ्राम धरणीं सर्वमिर्जयन् सुकृतं बहु ॥८६॥
 शृण्यः सिद्धगन्धर्वा राजानश्चक्रवर्त्तिनः ।
 बहवो बभ्रमुस्तीर्थेष्वयजंश्च यथामति ॥८७॥

नैतादृशो केनचित्तीर्थयात्रा चीर्णा पुरा भूपतिना द्विजेन वा ।
 वैश्येन वा सर्वसमृद्धिभाजा कृता यादृश्यमुना राघवेण ॥८८॥

आसीन्नैवासमुद्रक्षितितलवलये कोऽपि दीनो धनेन
 क्लिष्टो वा वैरिपोडापरिमुदितमना नापि कश्चच्चिच्चरायुः ॥
 त्यागाद्वोष्णोर्बलाच्चाप्यतुलतरतपः पुण्यसंपूरणाच्च ।
 प्राज्यानन्दं ददानो व्यचरत भुवने तीर्थयात्राक्रमेण ॥८९॥

अवतीर्णे सीताकान्ते साक्षाच्छ्रौपरुषोत्तमे ।
 अपूर्वा श्रीरभूद् भूम्यां तामपश्यद्रघूद्धहः ॥९०॥
 रमणीयतमां शोभां पश्यन् भूमण्डलस्य सः ।
 तत्कारणं हृदा मेने श्रीशावतरणं तदा ॥९१॥
 मथुरामण्डलं सर्वं यात्रयित्वा रघूद्धहः ।
 सरथूतीर्थनियमं समाप्य सुखितोऽभवत् ॥९२॥

शतं ग्रामान् समदाद् द्वे च कोटी घटोद्धनीनां स्वर्णभूषावृतानाम् ।
 गवां मुक्तारत्नभारांस्तथा त्रीन् पूर्णन्मदैर्वारणान् विशतिश्च ॥९३॥

द्वे सहस्रे तथाश्वानां स्यन्दनानां सहस्रकम् ।
 दासीनां रत्नभूषाणां चत्वारि च शतानि सः ॥९४॥
 एवं विप्राय विधिवद्वा रघुकुलोद्धहः ।
 वाचयामास विप्रेभ्यः स्वस्ति पुण्याहमेव च ॥९५॥
 भूयसीं दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रमाणवित् ।
 ततः प्रतस्थौ स महदण्डकाक्षेत्रमुत्तमम् ॥९६॥

यस्मिन् भूगुपतिः सक्षात्पस्यति महातपाः ।
 तत् क्षेत्रमभितं^१ भूमौ गुह्यस्थानं प्रकीर्तितम् ॥१७॥
 तत्र च संगतो रामो ब्रह्मक्षेत्रमयोऽपि सन् ।
 अवतीर्णे रामचन्द्रे ब्रह्ममात्राऽवशेषकः ॥१८॥
 उपशान्तमतिर्वर्णे निवृत्तक्रोध ईश्वरः ।
 अवलम्ब्य तपस्तिष्ठन् पुण्यक्षेत्रमुदारधीः ॥१९॥
 तं वीक्ष्य रघुशार्दूलः सहसा विनयान्वितः ।
 तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा भार्गवं तपसां निधिम् ॥२०॥
 नमस्ते भूगुवर्याय ब्रह्मक्षत्राय तेजसे ।
 रमणाद्रामचन्द्राय वीरेन्द्राय तपोऽग्नये ॥२१॥
 यस्य ते भूगुशार्दूलं कुठारः सूर्यदर्शनः ।
 आसुरक्षत्रियतमस्तोमांश्चक्षाय विश्वतः ॥२२॥
 भूगूणां वंशदोपस्य यस्य ते तपसां निधेः ।
 तेजोऽग्नौ सुसमिद्धेऽगादजुनोऽपि पतञ्जगताम्^२ ॥२३॥

येन त्वया भार्गवं सार्वभौमं सद्वीपशैला वहुकाननेयम् ।
 मही सुवर्णाद्रियुता द्विजेभ्यस्त्रिसमदत्ता निजपुत्रिकावत् ॥२४॥
 भुवं वितीर्णं भुवि दैवतेभ्यो विज्ञापयस्त्वं तपसे पर्णशालाम् ।
 विधित्सुकामो जलधिं ययाचे स्थलं कियत्तापसवासयोग्यम् ॥२५॥
 बहूनि वीर्याणि तव प्रशस्तान्यह्नाय नो वै सुशकानि वक्तुम् ।
 अनुग्रहस्ते जगतां शुभाय क्रोधः पुनः कालवत्संक्षयाय ॥२६॥
 कोट्यः कियन्त्यह्नचमरातपत्रभाजां नृपाणां भवता विभिद्य ।
 कुठारधाराञ्चलकालजिह्वया वधावशेषै रुधिरोदविन्दुभिः ॥२७॥
 ब्रह्मन् कुरुक्षेत्रमधिष्ठितस्त्वं समन्ततः पञ्च सरांस्यकार्षीः ।
 पितृन् सुसंतर्प्य च यानि सद्यश्चकार पुण्योदमयानि तैर्वृतः ॥२८॥

तानि तीर्थानि कवयो गृणन्ति भूगुसत्तम ।
 समन्तपञ्चकेत्याख्यावन्ति पुण्यानि भूतले ॥२९॥

१. प्रथितं—रीवाँ । २. गतिं गतः—रीवाँ । ३. तिलधात्रिकावत्—मथु० बड़० ।

दृष्टानि चोपसांष्टानि स्नातानि च मया मुने ।
अनन्तपुण्यलाभाय तस्मात्संदर्शनं तव ॥११०॥

श्रीपरशुराम उवाच

स्वस्त्यस्तु ते रघुकुलामितकीर्तनस्य राजस्त्रिलोकजनमञ्जलमन्दिरस्य ।
पुण्येन यस्य हरिरप्रमेयः पुत्रत्वमाप धरणीभरनाशनाय ॥१११॥

स्वच्छाशयः कीर्तिसुधोदपूर्णस्त्वं भूतले पुण्यसरोवरोऽसि ।
चत्वारि पद्मानि यतोऽभ्युदोर्णत्रैलौक्यतापैकरुजानि राजन् ॥११२॥
महोदधिस्त्वं महनोयकीर्तिर्यतोऽभ्युदैत् पूर्णकलः सुधांशुः ।
त्रयीचकोरीहृदयैकहर्षिविद्वत्समूहैककुमुद्वतीशः ॥११३॥
जानासि तत्त्वं किमु तस्य राजन् रामस्य राजोवविलोचनस्य ।
यत्तत्त्वविज्ञानविच्चिन्तनेन नेतोति वेदा जगदुर्मुखेन ॥११४॥

महोपनिषदः सर्वा एकं रामं प्रचक्षते ।
न सामान्यावतरणं विद्धि रामं रसाध्रयम् ॥११५॥
कथ्यतां नाम केनापि निःशेषं तस्य वैभवम् ।
तत्त्वतोऽप्यधिकं राजन्नुदेत्य विदितं गिराम् ॥११६॥
यस्यैकसत्त्या व्याप्तं त्रैलौक्यं सचराचरम् ।
तादृशी भूयसी राजन् तस्य सत्ता विजृम्भते ॥११७॥
किमर्थं तीर्थयात्रायै अटितोऽसि^२ वनाद्वनम् ।
तमेव किं न सेवेथाः सर्वसेव्यपदाम्बुजम् ॥११८॥
यदाश्रितमहीपालसनकाद्यैर्मुनीश्वरैः ।
अकुतोभयमिच्छद्भिः कालमायादिमूर्द्धगम् ॥११९॥

ब्रह्मोवाच

स तस्य भाषितं श्रुत्वा भार्गवस्य तपस्विनः ।
प्रसन्नहृदयो राजा ज्ञात्वात्मभवने हरिम् ॥१२०॥
निमज्य रेणुकातीर्थे यमुनायां विशेषतः ।
तत्पुरश्च महातीर्थे यत्रोत्तरवहार्कंजां ॥१२१॥

१. सकैकेयिहृदैकहर्षि—रीवाँ । २. भ्रमितोऽसि—रीवाँ ।

न तत्तीर्थस्य माहात्म्यं वक्तुं शक्यं सुरैरपि ।
 परशुराममुखाच्छ्रुत्वा स्नातवांस्तस्य वारिणि ॥१२२॥
 दत्त्वा तत्र द्विजन्मभ्यो वेदविद्धयो धनं बहु ।
 जगाम तेन मार्गेण वटेश्वरमरिन्द्रमः ॥१२३॥
 यमुनायां महत्तीर्थं पुष्यं स्थानं पिनाकिनः ।
 चकार तदपां तीरे^१ दश सोमान् यथा विधि ॥१२४॥
 तोषयित्वा द्विजांस्तत्र सुवर्णमणिभोजनैः ।
 प्रतस्थौ पूर्णसर्वार्थस्तामयोध्यां निजां पुरीम् ॥१२५॥
 तस्याभिजग्मुः परतः कुमारा रामादयः स्वर्णरथाधिरूढाः ।
 कृत्वा पुरो विप्रकुले श्रुतिज्ञं महार्हयानप्रवराधिरूढम् ॥१२६॥
 राजा साथं प्रययुर्योगिमुख्या नानादेशाश्रमवास्तव्यशीलाः ।
 निजां पुरीमध्युषितुं समन्तादत्यादरेणोपनीता मुनीन्द्राः ॥१२७॥
 ते वै प्रतिग्रामसीमं सुमन्त्रैनिमथ्याग्नि नित्यमिष्टवा यजन्तः ।
 प्रापुः कथंचिद्विवसैः कियद्विनृपस्य भवत्या महतादरेण ॥१२८॥
 तेषां वैदं पठतां ब्रह्मघोषो दूरादश्रूयते^२ ब्राह्मणानाम् ।
 ततो रथस्य ध्वजकोविदारं^३ रामादयो वीक्ष्य तदावतेरुः ॥१२९॥
 महत्या सेनया युक्तः पुरोधाः पुरतो गतः ।
 कृत्वा प्रणामं भूपस्य प्रसाददृशमग्रहीत् ॥१३०॥
 ततो रामादयः सर्वे कुमारा भक्तिसंनताः ।
 रथोपस्थस्थितस्यैव जगृहुश्चरणौ पितुः ॥१३१॥
 ते प्रणम्य महाराजं यथापूर्वं यथाक्रमम् ।
 वदध्वाजजलीन् पुरस्तस्थुस्तोषयामासुरस्य हृत् ॥१३२॥
 अवतीर्य रथात् सद्यो राजा दशरथः सुतान् ।
 आलिलिङ्गं प्रमोदेन परिपूर्णतमाशयः ॥१३३॥
 दृष्टवा रामस्य वदनं कोटिचन्द्रामृतदच्युति ।
 प्रमोदसागरो राजा उल्ललास हृदन्तरे ॥१३४॥

१. च दयावर्ती—रीवाँ । २. दूरात् सुश्रूयते—रीवाँ । ३. ध्वजमुच्चविदूरात्—रीवाँ ।

रामः पितुः प्रथयेणावनस्त्रो दिशोस्त्रपाभारगभीरदृष्टिः ।
 भवित्प्रपन्नो निजभावदर्शनाञ्जहार माहात्म्यदृशं नृपस्य ॥१३५॥
 भवत्याचरणजैर्भविर्महात्म्यज्ञोऽपि भूपतिः ।
 मुमोह रामचन्द्रस्य परतत्त्वे पुराधुते ॥१३६॥
 यदस्य तत्त्वं श्रुतिभिर्विमृग्यते परात्परं सच्चिदामन्दसान्द्रम् ।
 ध्यानावधानैः कथमप्यगोचरं तदस्य वात्सल्यधिया न लक्ष्यते ॥१३७॥

रामं प्रदर्शयामास राजा तानृषिपुङ्गवान् ।
 साकेतपुष्यवासाय येऽस्य सार्थे समागताः ॥१३८॥
 शापानुग्रहसामर्थ्यवन्तः सन्तः शुभाशयाः ।
 यायजूकाः शास्त्रविदो वेदशाखाप्रवर्तकाः ॥१३९॥
 तन्त्रमन्त्रादिकुशला विशुद्धज्ञानदृष्टयः ।
 आयथुर्भूपतेर्भवत्या निवासाय महापुरे ॥१४०॥

केचिद्विशुद्धधिषणा विदिताखिलार्था विज्ञाय पूर्णपुरुषं तमिहावतीणम् ।
 तद्वितभावसुधया स्नपितान्तरङ्गाः साकेतपत्तननिवासधियोपजग्मुः ॥१४१॥
 ते वीक्ष्य राममविताखिलमार्तबन्धुं परात्परं द्विभुजमद्भुतमादिदेवम् ।
 सीतारमणचारुकलानिकेतं ब्रह्मानुभूमुदधिकांमुदमापुरन्तः ॥१४२॥
 ते राघवेन्द्रतनयैर्विनयेन भवत्या भूयोऽभिवादितपदा मुनयो वरेण्याः ।
 आशीःसुधाजलभरैः स्नपयाम्बभूवरेनानशेषभवभव्यकरान् पुमग्रचान् ॥१४३॥

एके सूक्ष्मधियोजज्ञरेनान् विदितवेद्यकाः ।
 रममाणान् सरयूतीरे नित्यं च सखिभिः सह ॥१४४॥
 एके रामं हृदा जज्ञर्भगवन्तं स्वयं हरिम् ।
 लीलारसालयं नित्यं लक्ष्मणाद्याख्यया स्फुटम् ॥१४५॥
 केचिद्रामं विदुः साक्षादक्षरात्मानमद्यम् ।
 लक्ष्मणं कालरूपं च भरतं कर्मरूपिणम् ॥१४६॥
 शत्रुघ्नं च स्वभावाख्यं जगतः पालनोद्यतम् ।
 एवं स्वमत्यनुसृता विदुरेनान् मुनीश्वराः ॥१४७॥
 कश्चिद्रामं विशालाक्षं पुरुषोत्तमशब्दितम् ।
 विदन्नपि प्रेममुग्धं प्रियं निजमन्यत ॥१४८॥

रामः सर्वान् मुनिवरान् वशिष्ठाद्यान् प्रणम्य च ।

सप्रेमदृष्टिपातेन सर्वास्तोषितवान् हृदि ॥१४९॥

अथ स्वभर्ता सह धर्मचारिणीं या तीर्थं यात्रातपसि प्रसक्ताम् ।

तां केक्येन्द्रस्य सुतां सुमातरं प्रणेमुरड्ग्रन्धोरूपगत्य सर्वे ॥१५०॥

सा रामादीन् शुभाशीभिरानन्दितवती पृथक् ।

हृदा च भरते स्निग्धां दृशं स्थापितवत्यसौ ॥१५१॥

अथ पितुराज्ञया दशरथस्य महाविदुषः

सपदि कुमारका रथचतुष्टयमारुहुः ।

श्रुतिगणघोषपूर्वकमथ प्रययुर्नगरीं

ध्वजपटचित्रितोच्चतरसौधशिरोरुचिराम् ॥१५२॥

नृत्यन्तस्तुरगास्तत्र सेनायां दिव्यभूषणाः ।

शोभयाऽचक्रुरवनीं वत्सा इव विवस्वतः ॥१५३॥

मदेन मन्दगतयो वारणाः परवारणाः ।

घण्टाघोषनिनादेन जगर्जुर्जलदा इव ॥१५४॥

रथानां गच्छतां घोषैर्घनगम्भीरमञ्जुलः ।

छादयामास हरितो राज्ञः पुरनिवेशने ॥१५५॥

अथो अयोध्यापुरवीथिमार्गः श्रीखण्डवारिक्षरणेन सिक्ताः ।

सुधूपिता मन्दमरुद्विलोलैः कालागुरुत्थैरतिनीलधूपैः ॥१५६॥

नीपप्रसूनप्रकरप्रसङ्गी समीरणः शीतलमन्दवाही ।

आनन्दयामास चिरेण भूपं समागतं तं नगरीप्रवेशे ॥१५७॥

पौराः सुमृष्टमणिभूषणभूषिताङ्गा नव्याम्बराणि दधतो हरिचन्दनाक्ताः ।

आलापसुप्रकटमोदसमूहसिन्धुमग्नाः कुतूहलयुताः पुरतः समीयुः ॥१५८॥

नागर्यो वनिताः सर्वाः सभूषिततनुत्विषः ।

केक्येन्द्रसुतां द्रष्टुकामाः पुरत आययुः ॥१५९॥

प्रादक्षिण्यं भुवः कृत्वा तीर्थयात्रां विधाय च ।

तदर्शनं पुण्यमिति नागरा दर्शनार्थिनः ॥१६०॥

१. सत्तीर्थ०--मथु०, बड़० । २. जगर्जुर्जलधरा इव—मथु० बड़० ।

अभीयुः संमुखं तस्य महासुकृतवर्षणः ।
 तेनापि दृष्ट्या सर्वे ते पुण्यया सुसमीक्षिताः ॥१६१॥
 स राजभवनं प्राप पुरीं पश्यन् सुसंस्कृताम् ।
 नरनारीगणाकीर्ण केतुध्वजपताकिनीम् ॥१६२॥

तोरणेषु सुविन्यस्तकदलीकाण्डशोभिताम् ।
 उदपूर्णलस्त्पूर्णकुम्भदिव्यफलान्विताम् ॥१६३॥
 सोत्साहगायद्वनितागीतनादमनोरमाम् ।
 आच्छादितां चित्रपटैर्ब्रह्मघोषेण नादिताम् ॥१६४॥
 पुष्पतोरणमालाभिर्द्वारेषु विहितश्रियम् ।
 विभूषितापणपथां शृङ्गाटककृतश्रियम् ॥१६५॥

आभूषितानन्दितसंचरज्जनां प्रसन्नगन्धर्वकुलस्वरान्विताम् ।
 मुनीन्द्रवृन्दैः क्षणसंगमाखिल॑ द्विजेन्द्रराजीपरिवारितां पुरः ॥१६६॥

विदेश भवनं राजा प्रासादशतसंकुलम् ।
 वलभीतुङ्गमूर्धग्रसौधराजिविराजितम् ॥१६७॥
 वातायनसमासक्तदिव्यस्त्रीमुखचन्द्रिम् ।
 रत्नभित्तिसुसंक्रान्तसूर्यशुद्धोतदीपितम् ॥१६८॥

तुङ्गतोरणविन्यस्तविचित्ररचनायुतम् ।
 निवासमिन्दिरादेव्या निधिसमर्दशालिनम् ॥१६९॥
 वैजयन्तमिवानेककौतूहलसमन्वितम् ।
 नदत्तूर्यसमुद्घोषप्रतिनादविशारदम् ॥१७०॥

राजदम्पत्तिसंवीक्षासमुत्कण्ठितमानसैः ।
 नरनारीगणैर्विष्वगाकीर्ण महसोन्नतम् ॥१७१॥

कलानिधिकलावृन्दैः सर्वतो नटितं यथा ।
 रविमण्डलबिभ्राजत्कमनीय तमद्युतिम् ॥१७२॥

प्रविष्टो दिव्यभवनं ब्रह्मघोषपुरःसरम् ।
 मुनीन्द्रान् पुरतः कृत्वा भक्तिवश्यान् विदुत्तमान् ॥१७३॥

१. मुनीन्द्रवृन्दैक्षणसंगताखिल॑—मथु०, बड़ो० ।

स तान् संमानयामास प्रथमं सुसपर्यथा ।
 पुण्याहं वाचयामास महाहेद्विजसत्तमैः ॥१७४॥
 कौशल्या च भुमित्रा च केकयेन्द्रसुतां सतीम् ।
 परिरभ्यांशतः पुण्यं प्रापत्तुस्तैर्थयात्रिकम् ॥१७५॥

अथो समेतं तिसृभिर्वधूभिः सपुत्रसंपद्धहुसौभगाभिः ।
 द्विजोत्तमामन्त्रजलैरेन्द्रं महाभिषेकेण शुशोधुरेनम्^१ ॥१७६॥

कृतानि सर्वतीर्थानि पुण्यानि सुमहान्ति च ।
 तवाङ्के सुस्थिरीभूय तिष्ठन्तु धरणीपते ॥१७७॥
 आसमुद्रान्तधिष्ठण्यानि पुण्यतीर्थानि यानि ते ।
 दृष्टानि चोपस्पृष्टानि वसन्त्वङ्गेषु तानि ते ॥१७८॥
 इत्थं तीर्थाभिषेकेण राजानं महिषोयुतम् ।
 सिषिचुब्रह्मिणवराः पल्लवैर्मन्त्रवज्जलैः ॥१७९॥
 तीर्थयात्राभिपूर्त्यर्थं तेभ्योऽदाहक्षिणामसौ ।
 हिरण्यं गाः सुवासांसि रत्नानि विविधानि च ॥
 ते प्रसन्नहृदो विप्रा व्रुवाणाः परमाक्षिषः ॥१८०॥
 अथ राजाधिषो राममवदीद् भक्तिसंनतः ।
 उद्दिश्य तान् मुनिवरान् नानादेशाश्रमागतान् ॥१८१॥

राजोवाच

एते मे मुनयः प्राणा जीवितादपि च प्रियाः ।
 योगक्षमं विधायैनान् पुरीवासाभिलाषुकान् ॥१८२॥
 संस्थापय सदा राम भक्त्या, चैवादरेण च ।
 कृत्वाश्रमवरानेभ्यः प्रयच्छ सुमहामते ॥१८३॥
 वनेष्वयोध्यापर्यन्तशोभितेषु ततेषु च ।
 स्थापयैनान् महाभाग योगक्षेमं विधाय च ॥१८४॥
 साग्निकाः केऽपि मुनयः केऽप्यन्तर्निहिताग्निकाः ।
 तेभ्यो यथोचितं राम स्थानानि प्रतिपादय ॥१८५॥

---

१. शुशोधुरक्षणम्—रीवौँ ।

नोद्विजन्ते यथा राम मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
तथा त्विसे संनिवेश्या यथास्थानं महामते ॥१८६॥
रघूणां संपदो नूनं ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
सुखायैवेति विमृशन् यथोचितमुपाचर ॥१८७॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे राजा आगमने
पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४५॥

●

षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथायं मुनिवर्यास्तान् निर्दिश्य तपसां निधीन् ।
रामाय कथयामास राजा प्राणप्रियान् द्विजान् ॥ १ ॥

राजोवाच

अयं स गौतमो नाम परमर्षिस्तपोनिधिः ।
यं स्मृत्वा प्रविशन् ग्रामे सुखमाप्नोति पूरुषः ॥ २ ॥
अस्य सत्तर्कवच्चनैर्लोके शास्त्रं प्रवर्तते ।
यस्य ज्ञानं विना नैव संजायेत पदार्थधीः ॥ ३ ॥
अस्मायाश्रमसंस्थानं विधायत्र समर्पय ।
अत्रासौ सहशिष्यैस्तु मोदतां तपसांनिधिः ॥ ४ ॥
सपत्नीकः सपुत्रोऽसौ सशिष्यो यत्र तिष्ठति ।
तत्र क्षेमं भवेन्नित्यं प्रजानां राष्ट्रभूपयोः ॥ ५ ॥
आयासश्च शरद्वाङ्श्च सौभाष्णो मुनिसत्तमः ।
तथा दीर्घतमानाम करेणुपालिरेव च ॥ ६ ॥
वामदेव उत्थयश्च कक्षीवान् मुनिसत्तमः ।
एतेऽस्य परिषिष्ठा मोदयन्ति मनो मम ॥ ७ ॥
सर्वे विदितवेद्यश्च त्रिकालज्ञा महाधियः ।
तत्रैव दर्शनाकांक्षात्यक्तनानानिजाश्रमाः ॥ ८ ॥

किमप्येतेऽभिजानन्ति त्वामेव विधिसमितम् ।
 अतः सर्वे परित्यज्यायोध्यावासाभिलाषुकाः ॥ ९ ॥
 उतथ्य औशिजश्चैव बृहदुक्थो महामुनिः ।
 अङ्गिराश्च भरद्वाजो गर्गो रुक्षायणः कपिः ॥ १० ॥
 एते त्वच्चरणाम्भोजसमीपे वासकामुकाः ।
 मुनयो दीर्घतपसः कर्मतन्त्रक्रमोद्धुराः ॥ ११ ॥
 विष्णुवृद्धस्तथा कण्वो हरितश्च रथीतरः ।
 मुद्गलः पुरुकुत्सश्च त्रसदस्युर्महामुनिः ॥ १२ ॥
 अजमीढो विरूपश्च भार्यश्च तार्क्ष एव च ।
 कौत्सः पैङ्गिस्तथा शङ्खोदाभिर्भीमगवस्तथा ॥ १३ ॥
 पृष्ठदश्वोऽष्टदण्डश्च सर्वेऽङ्गिरसा अमी ।
 द्विजा ज्ञातरहस्याश्च सर्वज्ञा त्वयि सस्पृहाः ॥ १४ ॥
 एतेभ्य आश्रमस्थानान्यत्र संपत्फलादिभिः ।
 युक्तानि बहुसस्यानि देहि संप्रति राघव ॥ १५ ॥
 अयं च भगवान्त्रिवेदविद्वान् महातपाः ।
 दर्शनेनैव शुभदः स्थाप्यतामिह संनिधौ ॥ १६ ॥
 गविष्ठिरो वाधृतक आर्चनानस एव च ।
 पूर्वातिथिर्मुनीशानो मुनिश्रेष्ठो धनञ्जयः ॥ १७ ॥
 सुमङ्गलश्च श्यावश्च एते चात्रेयसंज्ञकाः ।
 मुनिवर्या रामचन्द्र भवद्वर्णनकाङ्क्षिणः ॥ १८ ॥
 एभ्य आश्रययुक्तानि वनानि प्रतिपादय ।
 बहुसस्यफलादच्यानि बहुदिव्यजलानि च ॥ १९ ॥
 अयं स कश्यपो नाम भगवान् सर्वदर्शनः ।
 विदिताखिलवेद्यश्च विज्ञातात्मा तपोनिधिः ॥ २० ॥
 सरयूतीरविपिने बहुधान्यफलान्विते ।
 अस्मै शुभाश्रमं राम प्रतिपाद्य समादिश ॥ २१ ॥
 नैध्रुवश्चैव रैभ्यश्च शाण्डिल्यो भगवान्यम् ।
 असितो देवलश्चैव कश्यपाश्रमपाश्वर्गाः ॥ २२ ॥

अयं वशिष्ठो भगवान् कुले नोऽनुग्रहान्वितः ।
यस्य मे तीर्थयात्रायां संगो भूयानभूत्तराम् ॥२३॥
अस्य विज्ञानगोष्ठीभिर्नीतिगोष्ठीभिरेव च ।
क्षणतुल्यानि यातानि दिनानि मम भूरिशः ॥२४॥
कौडिण्य उपमन्युश्च मुनिश्चैव पराशरः ।
साकल्य ऐन्द्रप्रमदो भरद्वान् मुनिसत्तमः ॥२५॥

एते वशिष्ठस्य महामुनीन्द्रवर्यैघमान्यस्य मनस्त्विनो भृशम् ।
समीप एवाश्रममण्डलेषु संस्थापनीयास्तव रामचन्द्र ॥२६॥
त्वद्वर्णनानन्दविधूतसर्वतपश्चर्यास्त्वत्पदाभोजनिष्ठाः ।
त्वामेव शश्वत्किमपि विदन्ति एते स्थास्यन्ति पुर्यामिह संनिकृष्टा ॥२७॥

अयं स भगवान् राम विश्वामित्रो महामुनिः ।
त्वामभिज्ञाय साकेते वस्तुमिच्छति शाश्वतम् ॥२८॥
अस्यैते पाश्वर्गा राम मुनीन्द्रा वै तपोधनाः ।
येषां दर्शनमात्रेण प्रजा राष्ट्रं च वृद्धिमत् ॥२९॥
औदलो देवरातश्च मधुच्छन्दाश्च रोहितः ।
अष्टकोरौक्षकश्चैव रैवणो गाथितस्तथा ॥३०॥
देवश्रवा देवरसो भगवान् कामकायनः ।
कात्य आत्कील आजश्चाप्याघर्षण एव च ॥३१॥
आश्मरथ्यः पूरणश्च वाधूलो बहुमन्त्रवित् ।
हर्यश्वो वेणुरेवापि शालङ्कायन एव च ॥३२॥
रोहिणः काथकश्चैव क्राथको वेदवित्तमः ।
बहुलोमा हुतश्चैव तथा हिरण्यरेतसः ॥३३॥
सुवर्णरेताः कापोतरेतसो घृतकौशिकः ।
एते त्वद्वर्णनाकाङ्क्षाविस्मिताशेषलौकिकाः ॥३४॥
निवास्यैनान् सदा राम विश्वामित्रस्य संनिधौ ।
सुखादाश्रमदेशेषु बहुशस्यफलेषु च ॥३५॥
अगस्त्यो भगवानेष सर्वेषां प्रीतिवर्द्धनः ।
दिव्येन तपसा यस्य मुनयो विस्मिता हृदि ॥३६॥

अशमवाहः सामवाहः सोमवाहस्तथैव च ।
 यज्ञवाहश्चैध्मवाहो मुनिवर्यो दृढच्युतः ॥३७॥
 वर्भंवाहश्च भगवान् सप्तैते परिषद्द्विजाः ।
 राम त्वद्दर्शनाकाङ्क्षाविस्मृताशेषसत्क्रियाः ॥३८॥
 पुलस्त्यो भगवानेष सर्वज्ञो वेदवित्तमः ।
 यस्य सत्तीर्थचर्यायां तीर्थतामगमन्मही ॥३९॥
 अयं च पुलहो नाम भगवान् विदितार्थकः ।
 वरेष्यः सर्वयोगीन्द्रसंसदां तपसां निधिः ॥४०॥
 अयं क्रतुर्महायोगी मुनीन्द्रः सुरहस्यवित् ।
 अमीषां शुद्धरूपाणि स्थानानि सरयूतटे ॥
 कृत्वा त्वं देहि रामेन्द्र प्रजानां शुभहेतवे ॥४१॥
 अयं शुक्रो नाम महामुनीन्द्रः श्रीरामपादाम्बुजभक्तिचित्तः ।
 वैद्याखिलार्थगमसारवेत्ता गुरुर्मुनीनां विविधोपजीव्यः ॥४२॥
 इमौ महामुनी राम हिमचर्बहिमोदकौ ।
 नित्यं समाधिनिरतौ जिताहारौ जितेन्द्रियौ ॥४३॥
 इमौ विदितवैद्यार्थौ मुनीन्द्रेशौ गणेश्वरौ ।
 अयं स कौत्सो भगवान् वेदवेदाङ्गपारगः ॥४४॥
 अयं स वामरथ्याह्वो मुनीन्द्रः सर्ववेदवित् ।
 यौक्तिको नाम योगीन्द्रो मुनिरेष समाधिभृत् ॥४५॥
 अयं स जातूकर्णाख्यो मुनिर्वेदार्थसारवित् ।
 तपसा यस्य सर्वेऽपि मुनयो विस्मयं ययुः ॥४६॥
 अयं स सांकृतिनामि मुनीन्द्रो विजितेन्द्रियः ।
 तपोनिधिज्ञननिधिः सर्वकर्मविशारदः ॥४७॥
 गौरवीतो मुनिरथं सर्वधर्माभिरक्षकः ।
 सर्वशास्त्रार्थसिद्धान्तवेत्ता निष्णातमानसः ॥४८॥
 अयं शातातपो नाम मुनिः सच्चरिताशयः ।
 अयं स पूतिमाषाख्यो मुनिरिन्द्रस्तपस्विनाम् ॥४९॥
 लौगाक्षिरेष भगवान् तपस्वी ज्ञानवारिधिः ।
 अयमुद्गालको नाम महर्षिर्वीतकलमषः ॥५०॥

अमीषां मुनिवर्याणां पृथक् स्थानानि निर्दिश ।
 सगृहाः साग्निहोत्राश्च यथांतिष्ठेयुरध्वरैः ॥५१॥
 तेऽमी राम महामान्या महाशास्त्रार्थवेदिनः ।
 कर्मतन्त्रैककुशलाः स्मृतिमार्गप्रवर्तकाः ॥५२॥
 आहितागनय आचारसंपन्ना 'दीक्षितोत्तमाः ।
 शापानुग्रहकर्तारः श्रद्धावन्तोऽनसूयकाः ॥५३॥
 ज्ञानविज्ञानसंपन्ना नाना'शास्त्रप्रवर्तकाः ।
 गोत्रप्रवरकर्तारो नानावंशविधायकाः ॥५४॥
 प्रवृत्तिमार्गनिपुणा निवृत्तिसुविचक्षणाः ।
 तक्षकाः कर्मपाशानां सत्संगतिविचक्षणाः ॥५५॥

तेऽमी सहापत्यगृहग्निहोत्रैः समागतास्त्वां रघुवंशकेतो ।
 विज्ञाय तत्त्वं किमपि प्रकृष्टं त्वामेव याताः शरणाय राम ॥५६॥
 किं जानते चेतसि रामचन्द्र त्वामेत आसादितसत्त्वपःफलाः ।
 त्वमेव तद्वत्स महानुभावो न तावकं कश्चन वेत्ति तत्त्वम् ॥५७॥

यत्र यत्र मया राम गतं तीर्थानुयात्रया ।
 तत्र तत्रैव मुनय उपासांचक्रिरे हि माम् ॥५८॥
 तव माहात्म्यसारं तु प्रविज्ञाय रघूत्तम ।
 मामाद्वियन्तो मुनयः परिवार्यावितस्थिरे ॥५९॥
 उपासेऽहं मुनीनेतान् मुनयो मामुपासते ।
 भवन्तमभिसंधाय श्रीराम किमहं ब्रुवे ॥६०॥

भगवान् जामदग्न्यो मे तवयत्त्वमूचिवान् ।
 तद्विज्ञातुं न शक्नोमि वात्सल्येन समावृतः ॥६१॥
 माहात्म्यमेकतो राम तावकं मुनिभिर्मतम् ।
 अनुकर्षत्येकतो मां वात्सस्यं प्रेम वुद्धिमत् ॥६२॥
 माहात्म्यं ज्ञानवात्सल्यप्रेमणोरभ्यन्तरे गतम् ।
 मामकं मानसं राम काममालोकितं मुहुः ॥६३॥

तवं व तत्त्वं विज्ञातुं संग्रहीता मया ह्यमी ।
 नानाश्रमेभ्य आनीय मुनयो दिव्यदर्शनाः ॥६४॥
 एतेभ्यो रमणीयानि स्थानानि यशसांनिधे ।
 स्वाश्रमाणि पवित्राणि सरथ्वास्तटयोर्द्वयोः ॥६५॥
 प्रभूतफलपुष्पाणि सुपुण्यसलिलानि च ।
 शाकपत्रादियुक्तानि बहुसस्यानि सर्वतः ॥६६॥
 पशुपक्षिसुविश्रामसौख्यदानि समंततः ।
 निरामयानि रम्याणि तपोयोग्यानि नित्यशः ॥६७॥
 यज्ञोपद्रवदुर्जावरहितानि विशेषतः ।
 सुवास्तूनि सुशालानि विशालानि समंततः ॥६८॥
 शूद्रम्लेछादिसांनिध्यवर्जितानि सुदूरतः ।
 लतामण्डपयुक्तानि निकुञ्जाढचानि सर्वतः ॥६९॥
 निरुद्धेगानि वर्षासु ग्रीष्मेषु शिशिराणि च ।
 शिशिरेऽर्कातपाढचानि योगक्षेमवहानि च ॥७०॥
 जनैर्जनिपदैर्नितयं नोपमर्दीकृतानि च ।
 नगर्या नातिसामीप्यनातिदूरत्ववन्ति च ॥७१॥
 अमीषामृषिबालानां यत्र सौख्यं प्रजायते ।
 तथा महीषपत्नीनामयत्नसुखदानि च ॥७२॥
 नामीषामृषिवर्याणां भोगेऽस्त्यभिरुचिः क्वचित् ।
 अतः स्वभावतस्तानि भोगदानि विधापय ॥७३॥
 नैषां सुखेन संतोषो नोद्वेगो दुखयोगजः ।
 परतत्त्वज्ञानविद्धिः सर्वं सममुदीक्ष्यते ॥७४॥
 अस्माकं तु सदा धर्मो यदमीषां सुखोदयः ।
 न तत्रोद्योग एतेषामतो मुक्तिं विचारय ॥७५॥
 यथा स्वभावसिद्धानि स्थानानि स्युर्निरन्तरम् ।
 एषां निःस्पृहचित्तानां मुनीनां वसतामिह ॥७६॥
 फुल्लपञ्चजरम्याणि गुञ्जदध्रमरवन्ति च ।
 सरांसि परितः सन्तु मुनीन्द्राणामुपाश्रमम् ॥७७॥

संकुल्लमलिलकाशाली चन्दनस्पर्शसौरभी ।
 मन्दो वायुः सदा वातु मुनीन्द्राणां तपोवने ॥७८॥
 एषामाश्रमपर्यन्तस्तिंगधकाननवीथिषु ।
 कुसुमाकर आनन्दी सदा तिष्ठतु राघव ॥७९॥
 रामरत्नमयी भूमिः सुवर्णधनघट्टिता ।
 अस्त्वेषामाश्रमस्थाने दैवादेवोपसेदुषी ॥८०॥
 लतिकाश्च प्रसूयन्तां सुवर्णदलधोरणीः ।
 हरिन्मणिमयीः शाखा बिभ्रतां भूरुहाः स्फुटम् ॥८१॥
 पीयूषपाकरुचिरां बिभ्राणः फलधोरणीः ।
 पोषयन्तु सदा वृक्षा मुदं स्वर्गेऽपि दुर्लभाम् ॥८२॥
 वीणानिनादरुचिरं स्वनन्तु वनकीचकाः ।
 मन्दानिलसुसंस्पृष्टां विभ्राणा रन्धधोरणीम् ॥८३॥
 कलमालपतादुच्चैः कोकिलानां कलापिनाम् ।
 मुनीनामाश्रमे राजी हृत्कर्णसुभगध्वनिम् ॥८४॥
 इति लोकोत्तरा शोभा स्वाभाविक्याश्रमावनौ ।
 प्रादुर्भूय सदा राम तिष्ठतादिति मे मतिः ॥८५॥
 फलपत्रसुमस्तोममभिव्याप्यसुधारसः ।
 सदोपसीदतु मुनीन् वैराग्यतपसां निधीन् ॥८६॥
 अत्रोपसीदतान्नित्यं कर्पूरागुरुसौरभी ।
 कुसुमाकरसंशाली मनोहारी समीरणः ॥८७॥
 सर्वात्मना राजवर्योपभोग्या त्वदाज्ञातो निमिता मायया ते ।
 सदा संपत्संविधा तिष्ठतां वै मुनिस्थानेऽन्यहिता रामचन्द्र ॥८८॥
 नैतामेते विजानन्तु संविधां राजदुर्लभाम् ।
 अन्यथास्मत्कृतां ज्ञात्वा त्यजेयुनिःस्पृहा अमी ॥८९॥
 अथो अमीषां हृदयानि राम त्वद्वर्णनानन्दसुधारसाय ।
 चिरं स्पृहावन्ति रघूत्तमेन्दो तमेव कामं प्रतिपूरयादृतः ॥९०॥

श्रीराम उवाच

तथ्यं वदसि राजेन्द्र शुभाय जगतश्च नः ।
 प्रसन्नचित्तामीषां परब्रह्मैकवेदिनाम् ॥९१॥

पठद्विः शर्वरीशेऽभ्युत्थाय मुनिभिः पृथक् ।
 समस्तराष्ट्रकल्याणं क्रियतेऽमीभिरक्षयम् ॥९२॥
 गोदोहमात्रं यत्रैते तिष्ठन्ति परमर्थयः ।
 तत्स्थानं कुवंते तीर्थं गोयमानं पुरातनैः ॥९३॥
 किनाम तव राष्ट्रस्य महिमा तात वर्ण्यताम् ।
 अजस्त्रं यत्र स्थास्यन्ति मुनयोऽमी तपोधनाः ॥९४॥
 तीर्थपादाः शुभाचाराः सर्वे विदितवेद्यकाः ।
 वेदार्थकल्पतरवः स्थास्यन्तीह शुभायनाः ॥९५॥
 अहो अमीषां सुखदं स्थानमेतत् स्वभावतः ।
 अयोध्यापुरपर्यन्ते प्रमोदवनसंज्ञकम् ॥९६॥
 विद्धि राजन् निजं स्थानं सरयवाः कूलयोर्द्वयोः ।
 साक्षाच्छ्रीरामधामैव प्रमोदवनमद्भुतम् ॥९७॥
 स्वभावादेवात्र क्षितिरतुलचिन्तामणिमयो
 सवणेः संबद्धा हरितमणिबद्धाखिलपथा ।
 तदन्तःसंपाती दिवसपतिमारीचनिकर-
 इचमत्कारं धत्ते कमपि जनतालोचनहरम् ॥९८॥
 अमुष्यां भुवयुच्चैस्तरव उदिता स्वादुरफलाः ।
 स्फुरन्मल्लीवल्लीप्रसरनिभृतावेष्टितभुजाः ।
 शरद्यम्भः संस्पर्शनसमुदितानन्दविभवः
 समीरोऽयं वाति प्रचुरपरमामोदभरितः ॥९९॥
 स्वाभाविकमतो राजन्मत्रत्थानां महत्सुखम् ।
 यत्सुखं नैव वैकुण्ठे लभन्ते विष्णुपार्षदाः ॥१००॥
 मोदिष्यन्ते मुनीशाना इह प्रेमसुधाप्लुताः ।
 स्वभावसिद्धो महिमा कोऽप्यस्थैव विराजते ॥१०१॥
 अस्मिन्निव सतां स्थाने कामः क्रोधो भयं मदः ।
 मात्सर्यमानदम्भाद्यचिन्तादुःखामयादयः ॥१०२॥
 स्वत एवोपशास्यन्ति ये दोषा मोहसंभवाः ।
 प्रकाशते परं ज्ञानं परतत्त्वैकगोचरम् ॥१०३॥

नन्दव्रजोऽपि चास्यैव कोऽप्यंशशिचत्सुखाकृतिः ।
 रहस्यं केलिसदनं कृष्णस्य कथमन्यथा ॥१०४॥
 एतत्सुखमयं धाम मामकं परमेष्टदम् ।
 यद्वित्वा न लभेऽन्यत्र त्रैलोक्याधिकर्वभवम् ॥१०५॥
 अतः प्रभोदविपिनमित्युक्तं सुमहर्षिभिः ।
 सनकादिभिराप्तश्चीमुखतः श्रुतवैभवम् ॥१०६॥
 एतावज्जन्मनः सारमेतावच्च वपुःफलम् ।
 यत्प्रभोदवने वासं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥१०७॥
 यन्नित्यं सच्चिदानन्दं परब्रह्म सनातनम् ।
 तदत्र वसतः पुंसां गोचरीभवति स्फुटम् ॥१०८॥
 इति विज्ञाय सेवन्ते प्रभोदवनमद्भुतम् ।
 मुनयः शास्त्रतत्त्वज्ञा भवितलाभाभिलाषुकाः ॥१०९॥

ब्रह्मोवाच

इत्युक्त्वा भगवान् रामः प्रणम्य मुनिसत्तमान् ।
 आश्रमाणि विनिर्दिश्य स्थापयामास तत्पुरैः ॥११०॥
 ते पूर्वदक्षिणप्रत्यगुत्तराशासमाश्रिताः ।
 स्वस्वाश्रमनिकेतस्था अलंचक्रुरलंपुरीम् ॥१११॥
 पिबन्तः सारवं वारि प्रमुद्वनफलाशनाः ।
 भावयन्तो रामचन्द्रं सानुजं जानकीयुतम् ॥११२॥
 पश्यन्तः प्रत्यहं पूर्णप्रेमानन्दसुधाभरैः ।
 परमात्मपदद्वन्द्वं भवत्यालभ्यमसुध्य वै ॥११३॥
 विस्मृतात्मतपोयोगा वहिर्योगपरायणाः ।
 तस्थुः सुखमयोध्यायामृषयः शुद्धबुद्धयः ॥११४॥
 ते कालेन भविष्यन्ति सहजारामपार्श्वगाः ।
 यथाधिकारं मुनयः सखीदासीपदाश्रिताः ॥११५॥
 इयं हि परमा मुक्तिर्भवतानां तत्कृपोद्भवा ।
 नित्यलीलामण्डलान्तः प्रब्रेष्टव्या सुदुर्लभा ॥११६॥

सर्वकामफलभोगरूपिणीं यां जगुः किमपि तंचिरीयकाः ।
सोऽश्नुतेऽखिलसुखं विपश्चितो ब्रह्मणा सहित इत्यलंबचः । ११७।

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे महर्षिजन-
संस्थापनंनाम षट्क्रत्वारिशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१४६॥

॥ इतिश्री आदिरामायणे पूर्वखण्डः समाप्तः ॥

१. बडो०—श्रीसहजानन्दनी जयति । विक्रमसंवत् १९९० श्रीशालिवाहन
शक १९४५ माघमासेशुक्लपक्षे तृतीयायां गुरुव्यासरे वटपत्तननिवासिना रेवाशंकर
तनूजेन पुरुषोत्तमशास्त्रिणा आदर्शपुस्तकमनुसृत्य ग्रथस्य लेखनक्रमः समाप्तिं
नीतः संशोधितश्च । यादृशं दृष्टं तादृशं स्वीकृत्य शास्त्रीपुरुषोत्तमरेवाशंकर शर्मा
स० द० प०० ता० ८-२ सन् १९२४ मु० बडोदरा

BHŪŚUNDI RĀMĀYANA

PART II (DAKSHINA KHAND)

Edited by :

Dr. B. P. SINGH

Retd. Professor & Head
Department of Hindi
Gorakhpur University.

Co-Editor :

Pt. Ramadhar Shukla

Sahityacharya

**AVADH SAHITYA MANDIR
GORAKHPUR, INDIA**

Published by :

Avadh Sahitya Mandir
35, Bétia Hata;
Gorakhpur-273001

© Dr. Bhagawati Prasad Singh

The book is Published with the financial assistance
from the Uttar Pradesh Sanskrit Academy

Price : Rs ००.०० Rupees ~~only~~ only)

Printed by :

Ratna Printing Works
B 21/42 A, Kamacha, Varanasi.

भुशुरिंड रामायण

द्वितीय भाग (दक्षिण खण्ड)

संपादक

डॉ० भगवतीप्रसाद सिंह

प्राक्तन आचार्य तथा अध्यक्ष हिन्दी विभाग

गोरखपुर विश्वविद्यालय

सह-संपादक

पं० रामाधार शुक्ल, साहित्याचार्य

अवधि साहित्य मन्दिर, गोरखपुर

प्रकाशक :

अवघ साहित्य मन्दिर

३५, बेतिया हाता,

गोरखपुर - २७३००१

© डा० भगवतीप्रसाद सिंह

इस पुस्तक का प्रकाशन उत्तर-प्रदेश संस्कृत अकादमी के
आर्थिक सहयोग से किया गया है।

मूल्य : ₹० ५०.०० (पचास रुपया मात्र)

मुद्रक :

रत्ना प्रिंटिंग वक्स

B 21/42 A, कमच्छा, वाराणसी

पुरोवाक्

भुशुण्ड रामायण के चार दुर्लभ हस्तलेखों की उपलब्धि के पश्चात् छत्तीस हजार श्लोकों में विस्तृत इस बृहत्काय ग्रन्थ को तीन भागों में प्रकाशित करने की योजना बनाई गयी थी। उसके अनुसार प्रथम भाग (पूर्वखण्ड) १९७५ई० में प्रकाशित हुआ। प्रसिद्ध प्राच्यविद् तथा रामकथा-मर्मज्ञ डा० वी० राघवन ने उसकी विचारोत्तेजक भूमिका लिखकर भारतीय संस्कृति के आधारभूत तत्वों को प्रतिबिम्बित करने वाली रामायण परम्परा की इस लुप्तप्राय कड़ी का वैशिष्ट्य रेखांकित करते हुए वाल्मीकि-रामायण के परवर्ती रामकथा प्रबन्धों में इसे प्राचीनतम ठहराया। ग्रन्थ की सम्पादकीय प्रस्तावना में संस्कृत तथा देशभाषाओं में लिखे गये मध्यकालीन रामायणों पर इसके गहरे प्रभाव की प्रमाण-पुरस्तर विवेचना की गई। इससे विद्वत् समुदाय में वैष्णवभक्ति की साम्प्रदायिक परम्परा की इस नवप्राप्त रामायण के प्रति जिज्ञासा जाग्रत हुई।

दैवयोग से इसी वर्ष साहित्य अकादमी, नईदिल्ली के तत्त्वावधान में द्वितीय अन्तर्राष्ट्रीय रामायण विचार गोष्ठी (७ से १२ दिसम्बर, ७५ तक) आयोजित हुई। उसके संयोजक डा० आर० एस० केलकर, सचिव साहित्य अकादमी, ने इन पंक्तियों के लेखक को उक्त गोष्ठी में भुशुण्ड रामायण पर एक निबन्ध प्रस्तुत करने के लिए आमंत्रित किया। Bhushundi Ramayana And Its Influence on Medieval Ramayana Literature (भुशुण्ड रामायण और उसका माध्यकालीन रामायण साहित्य पर प्रभाव) शीर्षक लेख इसी प्रेरणा का प्रसाद था। कालान्तर में उक्त विचार गोष्ठी में पढ़े गये निबन्धों के साथ संग्रहीत होकर वह 'RAMAYANA TRADITION IN ASIA' नामक साहित्य अकादमी द्वारा प्रकाशित ग्रन्थ का अंग बना।

दैवयोग से १९७५ के दिसम्बर के प्रथम सप्ताह में मैं हृदयरोग के आक्रमण से शय्याग्रस्त हो गया। किन्तु हृदयेश्वर ने अंततः अपना घर बिगड़ना ठीक नहीं समझा, इसलिए वह लीला क्षणस्थायी रही और कुछ ही दिनों में स्वस्थ होकर मैं उनके कार्य में पुनः लग गया।

इस घटना के दो वर्ष बाद उत्तरप्रदेश संस्कृत अकादमी ने भुशुण्ड रामायण के प्रथम भाग (पूर्वखण्ड) पर तीन हजार रुपये का पुरस्कार प्रदान कर प्राचीन वाङ्मय के संरक्षण एवं प्रचार-प्रसार के प्रति निष्ठा का परिचय दिया। इस प्रकार भुशुण्ड रामायण के लोकविश्रृत होने का द्वार भगवत्कृपा से अनावृत्त हो गया।

देश के प्रसिद्ध शिक्षा तथा शोधकेन्द्रों ने भी भुशुण्ड रामायण के प्राकृत्य की यथोचित अन्यर्थना की। कलकत्ता विश्वविद्यालय ने इस पर आधूत शोध-प्रबन्ध पर श्री रामप्रसाद उपाध्याय को पी-एच० डी० की उपाधि प्रदान की और काशी हिन्दू विश्वविद्यालय तथा बुद्धेलखण्ड विश्वविद्यालय ने एक एक शोधार्थी को भुशुण्ड रामायण पर अनुसंधान करने के लिए पंजीयित किया। इस तथ्य के बावजूद कि ग्रन्थ के चार खण्डों में से केवल एक खण्ड प्रकाशित हुआ है, शोध निर्देशक तथा अनुसंधान उस पर कार्य करने में लोभ संवरण न कर

सके। इसके मूल में रामचरित और उसके अभिनव रूप के प्रकाशक भुशुण्ड रामायण की कथावस्तु तथा भाषा शैली की मार्मिकता एवं विलक्षणता थी।

बातावरण की अनुकूलता से प्रोत्साहित होकर ग्रन्थ के शेष खण्डों के प्रकाशन का विचार मेरे मन में आया। प्रथम खण्ड के प्रकाशक के सामने प्रस्ताव रखा गया, किन्तु उन्होंने निजी विवशताओं के कारण इस कार्य को हाथ में लेने से इनकार कर दिया। ऐसी स्थिति में कुछ समय के लिये प्रकाशन-योजना स्थगित कर देनी पड़ी। बहुत ऊहापोह के बाद अंततोगत्वा रामकाज का भार उन्होंने के बलपर इस जन ने स्वयं वहन करने का निश्चय किया। इसलिये कि उसे हस्तलेख की प्राप्ति के समय १९५५ ई० में किया गया उसके प्रकाशन विषयक अपना संकल्प पूरा करना था।

भगवत्कृपा से शासन तथा विद्वत्समाज द्वारा प्राप्त मान्यता ने भुशुण्ड-रामायण के शेष तीन खण्डों के प्रकाशन के लिए उपयुक्त वातावरणकी सृष्टि की। उत्तरप्रदेश संस्कृत अकादमी ने उसके द्वितीय भाग, दक्षिण खण्ड, के प्रकाशन में आर्थिक सहयोग देकर हमें एक सीमा तक चिंतामुक्त कर दिया। इस उदारता के लिए हम उसकी कार्यपरिषद के आभारी हैं।

प्रारब्धजनित विधनवाधाओं को पार कर सुधी पाठकों के करकमलों में भुशुण्ड रामायण का यह द्वितीय भाग अपित करते हुए हमें अपार संतोष का अनुभव हो रहा है। इसमें वर्णित रामचरित के स्वरूप को स्पष्ट करने के लिए भूमिका भाग में ग्रन्थकार की मौलिक उद्भावनाओं का संक्षिप्त विवरण दे दिया गया है। इससे प्रस्तुत ग्रन्थ के वैशिष्ट्य तथा परवर्ती रामकथा-प्रबन्धों पर इसके प्रभाव को लक्षित किया जा सकेगा।

ग्रन्थ के सुरुचिपूर्ण मुद्रण एवं साजसज्जा में श्री हरिप्रसाद निगम तथा श्री विनय शंकर पंड्या ने जो आस्था दिखायी है वह व्यवसाय-जीवी के लिये विरल है। उनकी अंतः प्रेरित सदाशयता के लिए मूरक्खावेन कृतज्ञता-ज्ञापन ही उचित होगा।

रामचरित के समर्णशील अनुशीलन कर्ताओं और उसके विकासात्मक अध्ययन में दत्तचित्त शोधार्थियों को चिरप्रसिद्ध किन्तु नवोद्धरित रामायण का यह खंड अभीप्सित संतृप्ति प्रदान करेगा, ऐसा हमारा विश्वास है।

श्रीराम विवाह पंचमी

सं० २०३८

साकेत, बेतियाहाता

गोरखपुर

भगवती प्रसाद सिंह

भुशुण्ड रामायण के कुछ मौलिक कथा प्रसंग

१. भुशुण्ड का ब्रह्मा से रामचरित सुनाने का अनुरोध ।

(भ० रा० पूर्वखण्ड, अध्याय ४, ८)

२. गरुड़ का हनुमान के माध्यमसे राम का सामीप्य तथा सेवाधिकार-लाभ ।

(भ० रा०, पूर्वखण्ड, अध्याय ५, ७)

३. बालक राम का गोपप्रदेश में प्रवास और रावण के अत्याचारों से रक्षा ।

राम के अयोध्या में अवतरित होने के अनन्तर देवर्षि नारद लंका गये और रावणसे बोले, “देवताओंकी प्रार्थना से तुम्हारा नाशकर्ता उत्पन्न हो गया है । उससे बचनेका शीघ्र उपाय करो नहीं तो शत्रुके बड़े हो जानेपर आत्मरक्षाके तुम्हारे सारे प्रयत्न व्यर्थ हो जायेंगे” इतना कहकर वे ब्रह्मलोक चले गये । रावण इस संवादसे पहले तो अत्यन्त भयभीत हुआ, फिर सारी परिस्थिति पर गंभीरता पूर्वक विचार करके बोला, “मैं शिवके चरणोंपर शीश चढ़ाकर उनके प्रसादसे असीम शक्ति प्राप्त करूँगा । तब वैष्णवोंका मूलोच्छेद करूँगा और देवताओंका सर्वनाश कर उन्हें स्वर्ग से निकाल बाहर करूँगा । देखें विष्णु क्या कर लेते हैं ?” अपनी इस योजना को तत्काल कार्यान्वित करनेके लिये उसने राक्षस सेनापतियों को आदेश दिया । उनके अकल्पनीय अत्याचारसे सारा विश्व कांपने लगा । देवता स्वर्गसे भागकर गिर-कन्धराओंमे जा छिपे, कुछ महाराज दशरथ के पास आये और यह संवाद सुनाया । वृद्धावस्था में प्राप्त चारों पुत्रोंकी सुरक्षा के लिये वे व्यग्र हो उठे । अयोध्या में पुत्रों की रक्षा कदाचित् ही हो सके, यह सोचकर उन्होंने गुप्त रूप से चारों बालकों को सरयू पार कामिका बन में सुखित गोप के घर भेज दिया । उसकी स्त्री मांगल्या उनका बड़े हनेह से पालन-पोषण करने लगी । वे गोप बालकों के साथ गायें चराते हुए नाना प्रकार की मनोमुग्धकारी क्रीड़ाएँ करते थे । रावण को किसी प्रकार इसका पता चल गया । उसने उन्हें मारने के लिये छच्चवेषधारी अनेक राक्षस भेजे किन्तु राम ने उन सबका बध कर डाला । इन्हीं दिनों एक बार दशरथ ने विष्णुयज्ञ का आयोजन किया । उससे अपनी अवमानना समझ कर इन्द्र कुपित हो गये । उन्होंने अखण्ड जलवर्षी से अयोध्या को बहा देने का संकल्प किया । राम ने मेघावरोधक छत्र धारण कर साकेतपुरी तथा उससे संलग्न गोपप्रदेश की रक्षा की । वयस्क होने के बाद राम चारों भाइयों के साथ गोपप्रदेश से अयोध्या चले आये ।

(भ० रा०, पूर्वखण्ड, पृ० ६३-१८४)

४. रामगीता महोपाख्यान

भुशुण्ड रामायण में रामगीता की योजना पूर्वखण्ड में है । इसके अन्तर्गत ऋषि राम द्वारा गोपियों को दिये गये भक्तिज्ञानोपदेश रखे गये हैं । प्रसंग इस प्रकार है—परात्पर ब्रह्म की अवतारलीला के रसास्वादन के निमित्त १६ हजार दण्डकारण्यवासी मुनियों ने पूर्व योजनानुसार ब्रजप्रदेश में गोपीरूपमें जन्म लिया था । उन्होंने राम को वर रूप में प्राप्त करने के लिये घोर तप किया । उनमें नन्दन और राजिनी की पुत्री सहजानन्दिनी सर्वप्रभान

धीं। गोपियों की निष्ठा से प्रसन्न होकर राम ने कहा, ‘मैं एक पत्नीभूत हूँ, अतः तुम लौग सीता की आराधना करके उनके अंशरूप में ही मुझे प्राप्त कर सकती हो।’ उन लोगों ने अनन्य भावसे सीता की आराधना कर उन्हें प्रसन्न कर लिया। तब सीता की मध्यस्थता से उन्हें राम की प्रमोदवनलीला में प्रवेश का अधिकार मिला। महारास आरंभ हुआ। इस दिव्यरास का दर्शन करनेके उद्देश्य से शिव कैलाश से अयोध्या आये। किन्तु लीलायोजिका गोपिका ने अनजान में उनकी अवज्ञा कर दी। उससे रुष्ट होकर शिव ने उन्हें शाप दिया कि तुमलोग शीघ्र ही लीलाविहारी राम के वियोग दुःख से पीड़ित होगी। यह कहकर शिव राम के पास गये और उनकी भावपूर्ण स्तुति की। चलते हुए उन्होंने राम से उक्त शापकी बात कह दी और आश्रिताओं को उससे प्राप्त होनेवाले कष्ट के लिए उनसे क्षमा याचना करने लगे। राम ने कहा, ‘देवदेव ! तुम्हारा शाप मेरे अवतारकार्य की सिद्धि में सहायक होगा। अतः वह मेरी इच्छा के सर्वथा अनुकूल है।’ इसके अनन्तर वे गोपियों को संभावित वियोग-जन्य दुःख से उद्धारका उपाय बताते हुए बोले, “तुमलोग प्रत्यक्ष सम्पर्क के अभाव में भी मुझ से सहज ही तादात्म्य स्थापित कर सकती हो। प्रकृति-पुरुष सब मैं ही हूँ। पूजा और ध्यान के द्वारा तुम मेरी नित्यलीला में अहर्निश लीन रह सकती हो। नित्यधार्म परमानन्दमय है। उसमें प्रवेश का अधिकार साधक मात्र को है चाहे वे निर्गुणमार्गी संत हों या सगुणोपासक भक्त। यों तो पंच-भक्ति-भावों में से किसी भी एक का आलम्बन लेनेसे अक्षरधार्म की प्राप्ति हो जाती है, किन्तु रासध्यान सर्वाधिक सुगम साधन है। मेरी लीलासहायिका घोड़श प्रमुख सखियों का आश्रय ग्रहण करने से लीलाभेद तथा लीलारास का तत्त्वज्ञान सहज सुलभ हो जाता है। उनके द्वारा साधना के विभिन्न अंगों एवं स्तरों का भी परिज्ञान प्राप्त किया जा सकता है।” रामगीता के इन तत्त्वपूर्ण उपदेशों से गोपियों के मानसनेत्र खुल गये और भावी वियोग से उत्पन्न उनकी चिन्ता दूर हो गयी।

(भु० रा०, पूर्वखंड, अध्याय ४३ से ५९ तक)

५. सीता-जन्मकथा

भुशुण्ड रामायण में सीताजन्म की कथा साम्राज्यिक मतानुकूल वर्णित है। मिथिला-नरेश जनक की पत्नी सुनयनाने परम पुरुष को नित्यसंगिनी सीता को पुत्री रूप में प्राप्त करने के लिये महालक्ष्मी की उपासना की। इसके फलस्वरूप स्वयं महालक्ष्मी चतुर्धी होकर चार पुत्रियों के रूप में वैशाख मास के शुक्लपक्ष में नवमी को अवतरित हुई। सुवर्ण हल के द्वारा यज्ञवेदी के जोते जानेपर उसमें से निकले स्वर्णकलश से सीता नवधाराओं (त्रिगुणा, कमलेशी, गंडकी, अद्यवारिणी, द्युम्ना, घोषवती, वनघोषा, स्वयं लक्ष्मी और कौशिकी) में उत्पन्न हुईं। उन्हों के साथ उमिला, माण्डवी, श्रुतिकीर्ति का भी आविभवी दायें भाग में विराजमान थीं। महाराज जनकके घर पुत्रियोंकी उत्पत्ति का समाचार पाकर मुनि लोग एकत्र हुये। उस समय पृथ्वी ने साक्षात् उपस्थित होकर जनक से सीता का परिचय देते हुए कहा, ‘ये स्वयं महालक्ष्मी हैं, जो चतुर्धी होकर आपके घर अवतरित हुई हैं। इनका नाम सीता है। मैं इन्हें आपको प्रदान करती हूँ। आप इनकी रक्षा करें। ये रसिकेन्द्र पुरुषोत्तम राम की प्रिया हैं।’ इतना कहकर पृथ्वी अन्तर्धान हो गयीं।

सीताके साथ उत्पन्न धारारूप नव सखियोंने राजा जनकको अपना परिचय दिया । त्रिगुणा ने बताया मैं सीताकी नित्य सखी हूँ । जैसे आप इनके पिता हैं वैसे मेरे भी । कमलेशीने कहा, 'मैं मन्दराचल की कन्या कमलेशी हूँ और इनकी नित्य सखी हूँ । आप मेरे पिता हैं ।' गंडकी ने कहा, 'शालग्राम के शिलाक्षेत्र में जो गंडकी महानदी है, मैं वही हूँ और सहजा (सीता) की नित्य सखी होनेके कारण आपकी पुत्री हूँ ।' अद्यवारिणी ने कहा, 'मैं सीता की सखी अद्यवारिणी नदी हूँ, आप मेरे पिता हैं ।' द्युम्ना ने कहा, 'मैं सीता की परासखी द्युम्ना नदी हूँ, आप मेरे पिता हैं ।' घोषवती ने बताया, 'मैं तपन पर्वतकी पुत्री घोषवती नदी हूँ । सीता की नित्य सखी होने के कारण आप ही मेरे पिता हैं ।' वनघोषा ने कहा, 'मैं उत्तर शैल की पुत्री वनघोषा नदी हूँ ।' लक्ष्मी ने कहा, 'मैं सीतांश से आविर्भूत उनकी नित्यसखी हूँ । राम हम दोनों के पति हैं ।' कौशिकी ने कहा, 'मैं कुशिक राजा की पुत्री और सीताकी सखी हूँ ।' इस प्रकार सबने अपने को सीता की नित्य सखी बताया और उसी सम्बन्ध से जनक को अपना पिता स्वीकार किया ।

(भु० रा०, परिचमखण्ड, अध्याय ६ से १६ तक)

६. अभिशप्त ब्राह्मण सुनीथ का उद्धार ।

(भु० रा०, पूर्वखण्ड, अध्याय २०)

७. सरयू स्नान करते हुए लुप्त दशरथ का राम द्वारा वरुणलोक से आनयन ।

(भु० रा०, पूर्वखण्ड, अध्याय ६२)

८. सीता का पक्षी के द्वारा राम के पास प्रणयसंदेश एवं चित्र भेजना ।

(भु० रा०, पूर्वखण्ड, अध्याय ६५)

९. वल्लरी मोक्षोपाख्यान ।

(भु० रा०, पूर्वखण्ड, अध्याय ८०)

१०. दशरथ के अश्वमेध यज्ञार्थ राम का बैकुंठ से अग्नि लाना ।

(भु० रा०, पूर्वखण्ड, अध्याय ९१)

११. परशुराम लक्ष्मण संवाद ।

(भु० रा०, पूर्वखण्ड, अध्याय ७८)

१२. राम का थौवराज्य

(भु० रा०, पूर्वखण्ड, अध्याय ९२)

१३. षडगृणोपाख्यान ।

(भु० रा०, पूर्वखण्ड, अध्याय ९३ से ९७, तक ९९)

१४. द्विजगवानयन ।

(भु० रा०, पूर्वखण्ड, अध्याय ९८)

१५. मातुलोद्धारण ।

(भु० रा०, पूर्वखण्ड, अध्याय १००)

१६. दशरथ की तीर्थयात्रा

भुशुण्ड रामायण में दशरथ की तीर्थयात्रा का बड़ा ही विस्तृत वर्णन हुआ है। यह वृतान्त रामायण के पूर्वखण्ड में ४७ अध्यायों (१०१-१४६) में लिखा गया है। भुशुण्ड रामायण की यह कथा सर्वथा नवीन है। चारों पुत्रों के वयप्राप्ति करने पर महाराज दशरथने एक दिन रामको बुलाकर कहा, “तुम हर प्रकार से राज्य संचालन में समर्थ एवं योग्य हो, इसलिये राजकाजका भार तुमको सौंप कर मैं सप्तद्वीपों के तीर्थों का भ्रमण करके जीवन सफल बनाना चाहता हूँ। राम ने पिता की इस इच्छा का सहर्ष अनुमोदन किया। दशरथ ने राम पर शासन का भार सौंपकर सेवकों, साधु-सन्न्यासियों तथा अन्य प्रियजनों की एक विशाल मण्डली के साथ सप्तद्वीपस्थ तीर्थों का दर्शन करने के उद्देश्य से कैकेयी सहित प्रस्थान किया। काशी, मार्कण्डेय महादेव, प्रयाग, गलता, बद्रीनाथ, केदारनाथ आदि तीर्थों का दर्शन करते हुए वे ब्रजप्रदेश में गये। वहाँ शुकदेव ने स्वयं उपस्थित होकर उन्हें मुख्य तीर्थों का दर्शन कराया और उनके महस्त्व को समझाया। उन्होंने ब्रजप्रदेश में राम द्वारा कृष्णावतार में की गयी समस्त मधुर लीलाओं एवं चरित्रों का वर्णन किया और लीलास्थलों का दर्शन कराया। राजा दशरथ ने देखा कि ब्रज में सर्वत्र राम की लीलाओं का गान हो रहा है। वे राम के दिव्य एवं पुनीत चरित्र को सुनकर भावविभोर हो गये। बहुत दिनों तक वहाँ के लोगों के साथ तीर्थों का अवलोकन करते हुए वे उनके माहात्म्य को हृदयंगम करते रहे। इसके बाद पश्चिम और दक्षिण के तीर्थों का पर्यटन करने गये। वहाँ के पुष्टिस्थलों से होते हुए वे पूर्वोत्तर भारत में परशुराम का दर्शन करने दण्डक क्षेत्र में गये। इन समस्त तीर्थों में महाराजा दशरथ को व्यापक ब्रह्म राम का साक्षत्कार हुआ। अन्त में समाज सहित रेणुका तीर्थ में स्नान करके वटेश्वर होते हुए वे अयोध्या लौट आये। उनके साथ अत्रि, गौतम, कश्यप आदि ऋषि भी आये। राजा दशरथ ने उनके लिये अयोध्या में रमणीक आश्रम बना दिया और वे सब वहाँ पर रहकर तत्त्वचित्तन करते हुए कालयापन करने लगे।

(भु० रा०, पूर्वखण्ड, अध्याय १०१ से १४४ तक)

१७. राम द्वारा अयोध्या में महर्षियों की संस्थापना

(भु० रा०, पूर्वखण्ड, अध्याय १४६)

१८. मुनियों का लीला-रहस्य-बोध।

एक बार किशोर राम मुनियों के साथ सरयू स्नान के लिए गये। सरयू में प्रवेश करके मुनियों ने डुबकी लगायी। जल से शिर ऊपर निकालने पर एक अद्भुत दृश्य दिखायी पड़ा। उन्होंने देखा, ‘हरा-भरा प्रमोदवन है, उसमें एक कल्पवृक्ष है, उस वनके सरोवरोंमें राजहंस विहार कर रहे हैं। कोटि योजनमें विस्तृत हरे-भरे कुंज हैं। वहाँ रासरस उन्मत्त असंख्य गोपिकायें हैं और उनके मध्य में राम विद्यमान हैं।’ इस दृश्यको देखकर सभी मुनि आश्र्य-चकित रह गये। उन्होंने सरयू में पुनः डुबकी लगाकर जब शिर बाहर निकाला तब उन्हें वही दृश्य फिर दिखायी दिया। इस प्रकार तीन-चार बार डुबकी लगाने के बाद सभी मुनि खड़े होकर उस अलौकिक दृश्यका निर्निमेष दर्शन करते रहे। वे इस स्थिति में बहुत देर तक आश्र्य-चकित हो। एक दूसरेको देखते रहे। अन्त में सारा रहस्य उनकी समझ में आ गया और

सब एकस्वर से राम की भावपूर्ण स्तुति करने लगे। मुनियों की स्तुति से प्रसन्न होकर राम ने उन्हें साकेत और अयोध्या की लीला के रहस्य को समझाया, जिसको सुनकर वे आनन्दोल्लसित हो उठे। रामकी रसमयी लीला का साक्षात् दर्शन करके वे सभी मोहन्माया से मुक्त हो गये।

(भू० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय ४)

१९. राम द्वारा अग्निकुमारों को वर प्रदान।

दण्डकारण्य पहुँचने पर राम की भेट अग्निकुमारों से हुई। राम के अपूर्व सौन्दर्य को हेत्त कर वे सभी कामाभिभूत हो उठे और राम से आश्रह किया कि वे उन्हें उसी प्रकार का सुख प्रदान करें जैसा सुख स्त्रीको पुरुष से प्राप्त होता है। अग्निकुमारों की स्त्रीभाव से राम के साथ संभोग करने की इच्छा को देखकर राम ने कहा कि संसार में लोग पुरुष होना अच्छा समझते हैं, स्त्री तो समाज में पराधीन रहती है वह शास्त्रादि के अध्ययन की अषिकारिणी भी नहीं है, इसलिये आपलोग पुंसत्वका परित्याग कर स्त्रीत्व क्यों चाहते हैं? मुनियों ने कहा, 'इसी भावसे हमें आपके दिव्य रासका सुख प्राप्त हो सकता है।' मुनियों के इस तर्के में प्रसन्न होकर राम ने उन्हें वचन दिया कि मैं अगले (कृष्ण) अवतार में आपलोगों के साथ प्रमोदवन में त्रिहार करूँगा। उसकी अहंता प्राप्त करने के लिये आपलोग दण्डकारण्य में रहकर तपस्या करें।

(भू० रा०, दक्षिणख०, अध्याय १३३)

२०. मंदाकिनीका प्रादुर्भाव।

जिस समय राम चित्रकूट में निवास कर रहे थे, एक दिन सीता अत्रि मुनि के यहाँ गयीं। थोड़ी देर बाद उनको ढूँढते हुए राम भी वहाँ गये और अत्रि मुनि को प्रणाम करके बैठ गये। उन्होंने आश्रम की भूरि-भूरि प्रशंसा की। अत्रि मुनि ने कहा, 'आपकी कृपा से मुझे सब कुछ उपलब्ध है परन्तु दो इच्छाएँ अपूर्ण हैं—एक यह कि आप मेरे हृदय में सतत निवास करें दूसरी यह कि मैं नित्य प्रयागराज का दर्शन करना चाहता हूँ परन्तु वृद्धावस्था के कारण जा नहीं पाता। भूलोक में रहती हुई भी गंगाका दर्शन मुझे नहीं प्राप्त होता। यदि आप चाहें तो मेरी ये दोनों इच्छाएँ पूरी हो सकती हैं।' अत्रि की प्रार्थना पर राम ने कहा, मैं आपकी अभिलाषा पूरी करने के लिये गंगा को इसी आश्रम के निकट ला रहा हूँ।

इतना कहते ही सबलोगों के देखते-देखते क्षणमात्र में चित्रकूट पर्वत के मध्य से एक दिव्य जल स्रोत प्रवाहित होने लगा। इच्छापूर्ति हो जाने पर अत्रि मुनि आनन्दमग्न हो राम की स्तुति करने लगे।

(भू० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय ११७)

२१. सरयू की उत्पत्ति।

राजा जनक ने शुकदेव से सरयू की उत्पत्ति विषयक जिज्ञासा व्यक्त करते हुए उनके स्वर्ग से भूमण्डलपर आनेका वृत्तान्त बताने को कहा। इसके समाधानस्वरूप शुकदेव ने उन्हें प्रस्तुत आख्यान सुनाया। 'प्राचीनकाल में रामके परात्पर-स्वरूप के विषय में मुनियोंमें परस्पर मतभेद उत्पन्न हो गया था, जिसका निराकरण करने के लिये बालवेशधारी तत्त्वज्ञ सनत्कुमार उनके पास गये। मुनियों ने सनत्कुमार से विनयपूर्वक पूछा कि वह एक परात्पर ब्रह्म कौन है जो मुनियों तथा देवताओं दोनों के लिये समानरूप से आराध्य एवं वरेण्य है। सनत्कुमार ने राम और उनकी पराशक्ति सजानन्दिनी के रूप-गुण-लीला-धामका सविस्तर वर्णन किया

जिसको सुनकर वहाँपर समुपस्थित भ्रूणा, रुद्र, वेवता, मुनि तथा अन्य सभासद प्रेम पुलकित हो उठे । उनके नेत्रों से प्रेमवारि बहने लगा । वही प्रेमजल एकत्र होकर एक सरोवर बन गया जिससे धर्म, अर्थ, काम और भोक्ष को देनेवाली पीयूषप्रवाहिनी सरयू का आविर्भाव हुआ । इसके अनन्तर सरयू ने परम पुरुष से पूछा, मेरा नाम क्या है और मुझे कौन-सा कार्य करना है ?' परम पुरुष ने बताया कि राम के अणाध प्रेम सरोवर से तुम उत्पन्न हुई हो, इसलिये तुम्हारा नाम मैंने सरयू रखा है । जब वशिष्ठ मुनि तुम्हारे तटपर सिद्धि प्राप्त करेंगे तब तुम्हारा नाम वशिष्ठा और जब तुम साकेतलोक में जाओगी तो तुम्हारा नाम रामगंगा हो जायेगा । वैसे तुम्हारे सहस्रों नाम हैं । तुम्हारे प्रेमजल में जो स्नान करेगा उसे रामपद प्राप्त होणा इसलिये तुम रामनगरी अयोध्या को जाओ और वहाँ के निवासियों को तृप्त करो ।'

भुशुण्ड रामायण में सरयू उत्पत्तिविषयक एक और कथा दी गयी है । भूमण्डलकी प्रथम राजधानी के रूप में अयोध्या नगर की स्थापनोपरान्त एक दिन मनु ने महर्षि वशिष्ठ से कहा, 'इस अयोध्यापुरी में सब कुछ है परन्तु लोकपावनी गंगा नहीं है । अतः आप अपने तपोबल से उन्हें पूर्खीपर लाने की कृपा करें । मनुकी इस प्रार्थना पर वशिष्ठजी ने घोर तपस्या की जिसके फलस्वरूप सरयू भूमण्डलपर आयीं । उनके पुण्यजल में स्नान करके सभी भूलोकवासी कृतार्थ होने लगे । (भु० रा०, पश्चिमखण्ड, अध्याय ३५ से ३९ तक)

२२. सीता उर्मिला-संवाद ।

(भु० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय ९)

२३. पादुका-राज्य व्यवस्था ।

भुशुण्ड रामायण में भरतद्वारा स्थापित 'पादुकाराज्य' का विशद एवं अत्यंत रोचक वर्णन किया गया है । पादुका के शासनकाल में घटित तीन-चार घटनाओं का उल्लेख करके यह प्रमाणित किया है कि भरत ने राम पादुका के प्रभाव से निविघ्न तथा कल्याणकारी शासन स्थापित किया था । विवरण इस प्रकार है—

भरत ने चित्रकूट जाकर रामको वापस लाने और उन्हें राज्य सींपने का उपक्रम किया परन्तु वह सब व्यर्थ गया । अन्त में विवश होकर रामकी पादुकाओं को लेकर वे समाज-सहित अयोध्या लौट आये । वहाँ राम की युगल पादुकाओं को सिंहासनारूढ़ करके वे स्वयं नन्दिग्राम में तपोमय जीवन व्यतीत करने लगे । इस बीच भरत राज्य-संचालन का समस्त कार्य पादुकाओं का आदेश लेकर करते रहे ।

एक बार अतिवृष्टि से सारी प्रजा दुखी होकर भरत के पास गयी । अपनी दुर्दशा का समाचार बताते हुए उसने प्रार्थना की कि इस कष्ट से आप हमलोगों को यथाशीघ्र त्राण दिलायें । भरत ने उनसे सविनय कहा, 'इस समय राम की पादुका का राज्य है आपलोग अपने दुखों का निवेदन उन्हीं से करें । इस सम्बन्ध में मैं कुछ भी करने में असमर्थ हूँ । भरत के इस निवेदन के अनुसार प्रजावर्ग ने मिलकर राम पादुकाओं की गलदश्रु स्तुति की । इसके फलस्वरूप मूसलाधार वृष्टि तत्काल रुक गयी और जनमानस आनन्दोल्लसित हो उठा ।

इसी प्रकार एक बार अनावृष्टि के कारण अकाल पड़ गया । सम्पूर्ण प्रदेश सूखा के भीषण चपेट में आकर त्राहि-त्राहि करने लगा । प्रजा पूनः भरत के पास गयी और भरत से

कहा—” आप यहीं के राजा हैं । हर प्रकार से प्रजा की देखभाल करना राजा का धर्म है । आपके राज्य करते प्रजा अनावृष्टि से संत्रस्त है आप कोई उपाय क्यों नहीं करते हैं ?” भरत ने उन्हें स्मरण दिलाया कि इस समय उनका राज्य नहीं है, पादुकाओं का राज्य है । अतः आपलोग अपने कब्डों का निवेदन उन्हीं से करें । तत्काल सबलोगों ने पादुकाओं की स्तुति की । तुरन्त आकाशवाणी हुई ‘आपलोग संताप-मुक्त हो जायें । शीघ्र ही वर्षा होगी ।’ कालान्तर में मूसलाधार वृष्टि हुई जिससे सूखता प्रदेश पुनः हरियाली से लहलहा उठा । हताश जनता संकटमुक्त हो राम-पादुकाओं की अपार महिमा का गुणगान करने लगी ।

इन प्राकृतिक विपत्तियों से अयोध्यावासियों का उद्धार करने के अतिरिक्त एक बार अयोध्या को आक्रामकों के भीषण अत्याचार से भी पादुकाओं ने बचाया था । नेपाल की और से आकर दुर्दान्त शत्रुओं में उत्तरकोशल को धेर लिया और नाना प्रकार के अत्याचार करने लगे । उनके प्रतिरोध के लिए भरत ने सेना भेजी । दोनों दलों में एक महीने तक भीषण युद्ध चलता रहा । फलतः सम्पूर्ण उत्तरकोशल उजाड़ होने लगा । बाग-बणीचे खेत-खलिहान सब नष्ट हो गये । इससे व्यथित होकर सभी अयोध्यावासी महिं वशिष्ठ के पास गये और बड़ी आतंवाणी में उनसे अपना दुःख निवेदित किया । वशिष्ठ जी कोशल की दुर्दशा का समाचार सुनकर अत्यन्त द्रुखी हुए । वे सबको लेकर भरत के पास आये । उन्होंने भरत से प्रजा की दुर्दशा का वर्णन किया और यह बताया कि राजा का प्रमुख कर्तव्य प्रजा की सेवा और उसकी सुरक्षा करना है । भरत का उत्तर था, इस समय राज्य रामपादुका का है । वही जनता के दुखों का निवारण कर सकती है । वशिष्ठ जी ने पादुकाओं की स्तुति की । उसी समय आकाशवाणी हुई, “तुमलोगों का कष्ट शीघ्र दूर होगा ।” यह सुनकर लोग प्रसन्न मन अयोध्या चले आये । इसके बाद परिस्थित में आश्चर्यजनक परिवर्तन हुआ । विचित्र दृश्य उपस्थित हो गया । शत्रुदल पर अस्त्र-शस्त्रों की धुआंधार वर्षा होने लगी । शस्त्राश्त्रों के साथ-साथ चारों तरफ प्रचण्डाग्नि बरसने लगी जिससे शत्रुसेना में भीषण हाहाकार मच गया और वह अग्निवर्षा में जलती-भुनती, प्राणरक्षा के लिए इधर-उधर भागने लगी । देखते-देखते शत्रुसेना युद्धक्षेत्र से पूर्णरूपेण पलायित हो गयी । इस प्रकार राम-पादुका के प्रभाव से कोशलवासियों पर आयी हुई धोर विपत्ति टल गयी ।

एक बार एक विप्र की गाय को कोई चुरा ले गया । इससे दुखी होकर वह पादुकाओं के सम्मुख आकर करुण विलाप करने लगा । उसने रो-रोकर कहा, ‘प्रजावत्सल ! दशरथ की मृत्यु के बाद हमलोगों की देखभाल करने वाला कोई नहीं रह गया है । राम दुर्भाग्य से वनवासी हो गये, भरत ने उनके वियोग में सन्यास ले लिया, लक्ष्मण राम की सेवा में चले गये, शत्रुघ्न का पता नहीं । राज्य में चोर चाण्डालों का बोलबाला हो गया ।’ विप्र की इस वाणी को सुनकर शत्रुघ्न धनुष वाण लेकर बाहर आये और तस्करों का पीछा किया । तब तक वे जंगल में पहुँच चुके थे । किन्तु किसी अज्ञात पुरुष द्वारा बन्दी बना लिये जाने के कारण उन्होंने गायों को छोड़ दिया था । शत्रुघ्न ने देखा कि वे सभी चोर सामने बँधे पड़े हैं । उन्होंने पूछा, ‘तुम्हें किसने बाँधा है ?’ चोरों ने उत्तर दिया कि चार भुजाओं वाले, कान में मकराकृत कुण्डल पहने, किरीट और वनमाला धारण किये हुए, शंख-चक्र-गदा-

पथ से सुधोमित एक श्यामलींग पुरुष ने हमें बाँध दिया है।' चोरों की बात से शत्रुघ्नने समझ लिया कि स्वयं राम ने ही यह सब किया है। वे मन-ही-मन अपने भाग्य को सराहने लगे। उसके बाद उन्होंने चोरों को मुक्त कर दिया और गाय ब्राह्मण को दे दी।

राम पादुकाओं के इस प्रभाव और महिमाको सुनकर रावण तथा बाणासुरने उन्हें चुरा लेने का निश्चय किया। इस उद्देश्य से दोनों एक दिन बहुत रात व्यतीत हो जाने पर चुपके से भरताश्रम में आये। पूजा-कीर्तनोपरान्त जब भरत सो गये तो दोनों ने चुपके से पादुकाओं को उठा ले जाना चाहा। परन्तु लाख प्रयत्न करने पर भी पादुकाएँ नहीं उठीं। अन्ततोगत्वा हार कर और लज्जित होकर वे लंका वापस चले गये।

इस प्रकार पादुकाराज्य की सुव्यवस्था तथा समृद्धि का वर्णन करके भुशुण्ड रामायण-कार ने रामपादुकाओं के माहात्म्य और तत्कालीन कोशल राज्य की शासन व्यवस्था पर प्रकाश डाला है।

(भु० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय ४७ से ५८ तक)

२४. गोपसमाज का नंदिग्राम और पालिग्राम से चित्रकूट आगमन।

(भु० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय ६३ से ७६ तक)

२५. गोपियों की आविर्भाव कथा।

(भु० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय ७७)

२६. समुद्र मंथन और विष्णु का मोहिनीरूप धारण।

(भु० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय, ७८ से ९५ तक)

२७. राम का चित्रकूट गिरि विहार।

(भु० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय १००)

२८. राम द्वारा सीता का शृङ्खला।

(भु० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय १७)

२९. रावण का जन्म और उत्कर्षसाधना हेतु तपश्चर्या।

(भु० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय १०१)

३०. सहस्रार्जुन द्वारा रावण का बाँधा जाना।

(भु० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय १०६)

३१. सिंहल के राजा शतंजय की कथा।

(भु० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय १४९)

३२. सीता की हृदयाशंका।

(भु० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय, १५२)

३३. राम और शबरी के निंदापराध से कर्मकांडी मुनियों के आश्रम मंडलों की दुर्गंति।

(भु० रा०, दक्षिणखण्ड, अध्याय १६९)

३४. अशोकवाटिका में राम द्वारा रासलीला का आयोजन ।

प्रवर्णण गिरिपर निवास करते हुए एक दिन रामने लक्ष्मणसे कहा, 'सुभीवने सीता की खोज कराने का वादा किया था परंतु अभी तक उसने कुछ भी नहीं किया । प्रतीत होता है कि रूपवती तारा को पाकर वह विलासमग्न हो गया । तुम अभी किञ्जिकन्धा जाकर राजपद से मदान्ध उस बानर को मेरे पास ले आओ ।' राम के आदेशानुसार लक्ष्मण सुभीव को बुलाने किञ्जिकन्धा चले गये । लक्ष्मण के चले जानेपर राम दिव्य शरीर से लंका पहुँचे । वहाँ अशोकवाटिका में सीता से भेंट की । सीता ने अपनी शक्ति से अशोकवाटिका में प्रमोदवन का प्रादुर्भाव कराया और रावण द्वारा हरी गयी असंख्य देव, गंधर्व तथा राजकन्याओं के साथ रासलीला का विशाल आयोजन हुआ । इसके पश्चात् वे पुनः प्रवर्णण गिरिपर आ गये ।

(भु० रा०, दक्षिणखंड, पन्न-३११)

३५. त्रिजटा की वर प्राप्ति ।

(भु० रा०, दक्षिणखंड, अध्याय, पन्न ३७४)

३६. शबरी का दिव्य-लीला-प्रवेश ।

(भु० रा०, पश्चिमखंड, पन्न २७)

३७. सहजोपाख्यान ।

भुशुण्ड रामायणकार के अनुसार सहजा सीता से अभिन्न राम की आह्लादकारिणी शक्ति है । राम उनके साथ नित्य विहार लीलारत रहते हैं । इसलिए प्रस्तुत ग्रन्थ में सहजा चरित का विस्तार से वर्णन किया गया है । पूर्वखंड के ८१ से ८५ तक तथा पश्चिम खंड के ५३ से ६६ तक के अध्यायों में सहजा वृतान्त निरूपित है । वह संक्षेप में इस प्रकार है—

सहजा का जन्म नन्दन नामक गोपेन्द्र के यहाँ हु था था । उनकी माता का नाम राजिनी था । जब वे उत्पन्न हुइं तब उनका रूप, वय, शील आदि सब सहज सरल था, इसलिये मुनियों के परामर्शानुसार उनका नाम सहजा रखा गया । सहजा अपने अभूतपूर्व लावण्य से सबके आकर्षण का केन्द्र बन गयीं । इससे माता पिता बहुत आह्लादित थे । कुछ बड़ी होने पर उनकी सारी क्रिया शीलता अवश्य हो गयी । वह न बोलतीं, न रोतीं, और न खाती थीं । एकदम जड़ीभूत अवस्था में पड़ी रहती थीं । यह देखकर उनके माता-पिता अत्यन्त चिन्तित हो उठे और सोचने लगे उन्हें कहाँ ले जायें जिससे वे पुनः प्रकृत स्थिति में आ जायें ।

इन्हीं दिनों भगवान् शिव सहजा देवी का दर्शन करने ब्रज पधारे । वहाँ ब्रजांगनाओं के मध्यमें राम सानन्द क्रीड़ा कर रहे थे । शंकरजी ने उनका गुणगान किया और फिर सहजेश्वरी देवी के दर्शन की इच्छा व्यक्त की । राम ने हँसते हुए कहा, 'इसके लिये आप नन्दन गोप के घर जाएँ ।' शंकर तत्काल बटुका रूप धारण कर नन्दन गोप के निवास स्थान पालिग्राम पहुँचे । गाँव के सभी लोग उन्हें महासिद्ध पुरुष समझकर गोपराज नन्दन के पास ले गये । गोपराज ने उनका विविवत् सत्कार किया और फिर अपनी कन्याकी असामान्यावस्था निवेदित की । शंकर ने कहा, 'कन्या को ले आइये तब उसे देखकर हम कारण ज्ञात करेंगे और यथा संभव व्याधिमुक्त करने का प्रयास करेंगे । राजिनी कन्या को गोद में लेकर आयीं । उस समय बालिका के होठोंपर मंद मुस्कराहट थी । रामवल्लभा को देखकर शंकर जी मन-ही-

भने अत्यन्त प्रसन्न होकर बोले, ‘इस बालिका को मेरे पास छोड़ कर आप लोग थोड़ी दैर के लिये हट जायें।’ उनके निर्देशानुसार नन्दन और राजिनी कन्या को देकर बाहर चले गये। एकान्त पाकर शंकर ने रामवल्लभा सहजेश्वरी की गद्गद कंठ से स्तृति की। तब सहजा ने शंकर को अपना वास्तविक रूप दिखाया। उसके बाद शंकर जी ने पूछा, ‘आप इस प्रकार जड़ीभूत होकर क्यों रह रही हैं?’ सहजा ने उत्तर दिया “बहुत दिन हुए, न राम का दर्शन हुआ और न उनके साथ विहार का ही संयोग प्राप्त हुआ। प्रियतम के विरह में ही मेरा शरीर जड़ीभूत हो गया है। किन्तु आपके अनुरोध से अब मैं माता-पिता को इस चिन्ता से मुक्त कर दूँगी।” इतना कह कर सहजा ने पुनः बालरूप घारण कर लिया और बटुकी गोद में किलकारी मारकर हँसने लगी। सब लोग अन्दर आये और सहजा को हँसती-खेलती देखकर बहुत प्रेसन्न हुए।

सहजा दिन प्रतिदिन चन्द्रकला की भाँति बढ़ने लगीं। जब वे किशोरवय को प्राप्त हुईं तब उनका मुखमण्डल अत्यन्त आकर्षक और तेजोमय हो उठा। उसे देखकर उनकी माता ने कहा, ‘यह तो लक्ष्मी का अवतार है। इसका विवाह भी इतने ही रूपवान वर से होना चाहिये।’ गोपेन्द्र ने इसके लिए शाण्डिल्य मुनि को बुलवाया और उनसे सहजा के योग्य वर के विषय में मन्त्रणा की। शाण्डिल्य वर की तलाश में विभिन्न लोकों का भ्रमण करते हुए सुखित गोप के घर पहुँचे। वहाँ सखाओं के साथ राम खेल रहे थे। मुनि ने सुखित से उनके (पोष्य) पुत्र राम के विवाह का प्रस्ताव किया। स्वीकारात्मक उत्तर पाकर वे नन्दन गोप के घर लौट आए और उन्हें बताया कि सुखित गोप का पुत्र ही सहजा के योग्य वर है। नन्दन गोप ने अपनी कन्या का विवाह सहर्ष सुखित गोप के पुत्र के साथ कर दिया। इस प्रकार राम और सहजा लोकाचार की दृष्टि से वैवाहिक सम्बन्ध-सूत्र में बँध गये।

सहजा राम की पराशक्ति हैं। वे रमा, लक्ष्मी, सीता आदि से अभिन्न हैं। प्रमोद वन लीला में वे राम के साथ सर्वदा विहार करती हैं। उनका स्वेच्छया आविभवि-तिरोभाव होता रहता है। संसार की सुख शान्ति उन्हीं की इच्छा पर निर्भर है। वे ही भुक्ति-मुक्ति दात्री हैं। भुशुण्डरामायणकार ने इस प्रकार रामचरित में सहजा की अवतारणा कर माधुर्य लीला का जो स्रोत प्रवाहित किया वह परवर्ती श्रृंगारी राम भक्तिधारा का मुख्य संबल बन गया। सहजा को रामचरित में वही स्थान मिल गया जो कृष्णलीला में राधा का है। भेद केवल इतना है कि रामावतार में मर्यादा की प्रवानता होने से प्रमोदवन अथवा दिव्यधाम लीला में ही वे राम की नित्य संगिनी के रूप में चित्रित की गयीं व्यावहारिक अथवा लोकलीला में सीता को ही प्रमुखता दी जाती रही।

(भू० रा०, पूर्वखण्ड के अध्याय ८१-८५ तथा पश्चिमखण्ड के अध्याय ५३-६४, ६६)

३८. मुनि परिवारों की सेवा के लिए सीता का पुनः वनगमन।

रावणवध के पश्चात् अयोध्या आने पर राम का राज्याभिषेक हुआ और वे प्रजा को सभी प्रकार से सुख देते हुए शासन करने लगे। कुछ दिन बीत जाने पर सीता को गर्भवती जानकर एक दिन राम ने उनसे एकान्त में कहा, ‘प्रिये, तुम्हारी कुछ इच्छा हो तो बताओ, उसे तत्काल पूरी करूँगा। सीता बोलीं, ‘आपकी कृपा से मुझे तीनों लोकों में कुछ भी

दुर्लभ नहीं है। केवल एक अभिलाषा शोष है। वंनवास के समय जिन मुनि-पत्नियों, मुनि-कुमारों और ऋषि-कन्याओं से सम्पर्क हुआ था, उन्हें विविध प्रकार के वस्त्राभूषण एवं भोज्य पदार्थ देने का मैने संकल्प किया था। मुझे यह देखकर बहुत दुःख हुआ था कि जंगलों में रहकर साधना करने वाले मुनिपरिवार अत्यन्त अभावपूर्ण जीवन व्यतीत करते हैं। उन्हें भोजन वस्त्र के लिए अपार कष्ट उठाना पड़ता है। उनकी सेवा करने की मेरी बलवती इच्छा पूरी करें। मैं अपने साथ सारी सामग्री लेकर जाऊँगी और आश्रमों में उसे वितरित करके तपस्त्रियों का आशीर्वाद प्राप्त करूँगी। फिर आप के पास आ जाऊँगी।' नित्यसंगिनीके वियोग की सम्भावना से कातर राम को उन्हें बन जाने की अनुमति देते हुए जितना कष्ट हुआ तपस्त्रियों की सेवा में उनकी रुचि देखकर उतना ही संतोष।

इसके बाद राम ने लक्ष्मण को तत्काल बुलाकर कहा, 'जानकी मुनि परिवारों की सेवा करना चाहती है। इस समय इनका संकल्प विशेष रूप से पूरा करना चाहिए। तुम इनकी इच्छा के अनुसार वस्त्र, आभूषण, रत्न, द्रव्य भोज्य पदार्थ तथा अन्य सामग्री प्रचुर मात्रा में गाड़ियों में लदाकर ले जाओ। ये तापस दम्पत्तियों की जिस प्रकार पूजा करना चाहें उसकी व्यवस्था कर इन्हें आस-मनोरथ करो। दास-दासियों और सखियों के साथ इनको वहाँ स्थित कर शीघ्र मेरे पास चले आना।' राम के निर्देशानुसार लक्ष्मण ने समस्त अपेक्षित वस्तुओं को बैलगाड़ियों में लदवाया और सेवकों तथा सखियोंसमेत मणिकांचन मणित सीता को सरयू के पार बन प्रदेशस्थ आश्रममण्डल में ले गये। वहाँ उनके आवास की समुचित व्यवस्था कर वे सीता से बोले, "अब आप यहाँ अपनी इच्छा के अनुसार धन, पट, आभूषण और भोजन से ऋषि परिवारों की सेवा-पूजा करें। मुझे आर्य के पास जाने की अनुमति दें। कार्य समाप्त होने पर मैं फिर आकर आपको अयोध्या ले जाऊँगा।" इतना निवेदन कर उन्होंने सीता के चरणों की बन्दना की। तदनन्तर मुनि स्त्रियों को करबद्ध प्रणाम करके उन्हें सीता को सौंप शीघ्रगामी रथ से अयोध्या चले आये।

सीता को आश्रमों में निवास करते हुए बड़ा आनन्द प्राप्त हुआ। उनके आने से मुनि-परिवार अत्यन्त प्रसन्न हुए। ऋषि-मुनि-पत्नियों ने सीता का स्वागत किया और उनसे गर्भ-प्रसवन काल तक वहाँ निवास करने का अनुरोध किया। सीता उनके स्तुति पूर्ण शब्दों को सुनकर बोलीं, "हम लोग गृहस्थी की झँझटों में निरन्तर फँसी रहती हैं। आप लोगों का दर्शन पृथ्य से होता है। जो काल आपके साथ बीते वही सार्थक है। यह समझ कर ही हमने स्वामी से यहाँ आने की अनुज्ञा प्राप्त की है। इसके पश्चात् सीता ने समस्त तपस्त्रियों, कन्याओं और ऋषिकुमारों की विधिवत् पूजा की और उन्हें नाना प्रकार के पदार्थ अपित करके अपना संकल्प पूरा किया।

(भ० रा०, पूर्वखंड, अध्याय ९७)

३९. अयोध्यावासी चांडाल खिंग को दृष्टिदान।

(भ० रा०, उत्तरखंड, अध्याय ४८)

४०. ऋजीष ऋषि का उद्धार।

लीला संवरण के बाद राम अपने परमधाम प्रमोदवन को चले गये। वहाँ पर उन्होंने ऋजीष नामक ऋषि का उद्धार किया। शापग्रस्त अंधे ऋषि प्रमोदवन के निकटस्थ सरोवर

के स्थान पर बैठे थे । जब राम उनके पास गये तो उन्हें दृष्टि मिल गयी और उन्होंने राम का साक्षात् दर्शन किया । राम के लोकमोहक स्वरूप को देखकर वे गदण्ड हो उनके चरणों पर गिर पड़े । राम ने कहा, 'उठो ! तुम मेरे परम सेवक हो, इसलिए तुम्हें अब किसी प्रकार का भय नहीं करना चाहिये ।' उसके बाद उन्होंने राम से पूछा, 'जिस स्वरूप का दर्शन योगी-मुनि कठोर तपस्या और उपासना के बाद भी कदाचित् ही कर पाते हैं उसके दर्शन का सौभाग्य मुझ जैसे कूर और पापाचारी को प्राप्त हुआ है । मैंने कोई तपस्या-उपासना नहीं की है । कृपया बतायें कि इस प्रकार की दया मुझपर कैसे हुई ?' राम ने उनके विगत जीवन की चर्चा करते हुए कहा—

'पूर्वं जन्म में जब तुम ऋजीष ऋषि के रूप में उपस्थारत थे तो तुम्हें हमारे प्रति गोपियों के प्रेम-भाव में शंका उत्पन्न हुई थी और तुमने उनके प्रेम की निन्दा की थी । उसके दण्डस्वरूप तुम्हारी तपस्या नष्ट हो गयी और तुम शूकर होकर प्रमोदवन के आसपास विचरण करने लगे । एक दिन दैवयोग से प्रमोदवन के निकटस्थ कासार नामक सरोवर में तुमने स्नान किया । तुम्हारे स्नान करने से पूर्व मेरी एक प्रिया (ब्रजांगना) उसमें स्नान करके चली गयी थी । अतः स्नान करते समय उसके चरण को जो धूल सरोवर के जल में धूल गयी थी, वह तुम्हारे शरीर में लग गयी । उसके प्रभाव से तुम पावन होकर शूकर योनि से मुक्त हो गये । तब तुम्हें अपना पूर्वजन्म याद आने लगा । तुम सोचने लगे, 'मैं ऋजीष मुनि था कैसे इस प्रकार की दुर्गति को प्राप्त हुआ ?' उसी समय देवर्षि नारद तुम्हारे पास आये और तुम्हारे किये हुए पापों को बताकर उपदेश दिया कि जिस गोपी की चरण धूल के प्रभाव से तुम शूकर योनि से मुक्त होकर मनुष्य हुए हो उसी का ध्यान करो । उसी से तुम्हें परात्पर ब्रह्म राम की प्राप्ति होगी । ऐसा करने पर तुम्हारा पाप नष्ट हो जायगा । तुमने देवर्षि नारद के निर्देशानुसार आचरण किया । कालान्तर में मनुष्य शरीर प्राप्त कर मेरी भक्ति से तुम्हारे पाप नष्ट हो गये और अंघत्व जाता रहा ।

(भू० रा०, उत्तरखण्ड, अध्याय ४८-४९)

४१. कालदमनोपाख्यान ।

(भू० रा०, उत्तरखण्ड, अध्याय ४८)

४२. राम द्वारा लक्ष्मण को परालीला का उपदेश ।

(भू० रा०, उत्तरखण्ड, अध्याय ५१)

४३. राम का लीला संवरण ।

(भू० रा०, उत्तरखण्ड, अध्याय ५२)

विषय सूची

	पृष्ठ
(क) पुरोवाक्	।-॥
(ख) भुशुण्ड रामायण के कुछ मौलिक कथा-प्रसंग	॥॥
१. ब्रह्मा द्वारा राम की स्तुति	१
२. भुशुण्ड का ब्रह्मा से राम-वनवास की कथा सुनाने का अनुरोध	२
३. महाराज दशरथ की मर्हियों के साथ ज्ञान-गोष्ठी	७
४. राम द्वारा मुनिजनों का उद्घार	१४
५. सूर्य, शेष तथा इन्द्र द्वारा रामस्तवन	१७
६. वशिष्ठ-दशरथ संवाद	२२
७. राम-राज्याभिषेक की तैयारी	२३
८. इन्द्र की ब्रह्मा से विघ्न उपस्थित करने की प्रार्थना	२४
९. ब्रह्मा द्वारा सरस्वती को मंथरा की बुद्धि भ्रान्त करने का आदेश	२५
१०. राम राज्याभिषेक के समाचार से पुर वासियों का उत्साह	२६
११. राज्याभिषेक-समारोह का समारम्भ	२७
१२. अन्तःपुर में कैकेयी का आर्तनाद	२८
१३. कैकेयी-दशरथ-संवाद	३०
१४. कैकेयी-वर-प्रदान तथा महाराज दशरथ का शोकोद्ग्रेग	३१
१५. वशिष्ठ द्वारा दशरथ को प्रबोध	३२
१६. अयोध्यावासियों द्वारा कैकेयी की निन्दा	३४
१७. राम का पिता के पास आगमन और आश्वासन	३९
१८. राम-लक्ष्मण-संवाद	४१
१९. राम का माता कौसल्या को समझाना	४५
२०. राम-सीता-संवाद	४९
२१. सीता-उर्मिला-संवाद	५०
२२. राम-दशरथ-संवाद	५५
२३. राम-लक्ष्मण-सीता का वनगमन के लिये विदा माँगना और महाराज दशरथ का विलाप	५६
२४. राम-लक्ष्मण-सीता को रथ पर वन ले जाने के लिए महाराज दशरथ का सुमंत्र को आदेश	५६
२५. राम-वन-गमन का समाचार सुनकर पुरवासियों की व्याकुलता	५८
२६. राम का वन के लिये प्रस्थान	५९
२७. विप्र-वृन्द को पैदल अनुगमन करते देखकर राम का रथ से उत्तरना	६०
२८. विप्रों से मंगलमय वन-यात्रा की आशीर्वाद-प्राप्ति	६१
२९. राम-वियोग में चराचर की व्याकुलता	६२

३०. राम का समाज सहित तमसा-तीर्त्वास	६३
३१. अनुगामी पुरजनों का व्यामोहन एवं प्रत्यावर्तन	६६
३२. राम की निषादराज से भेट और गंगा तट पर इंगुदी-तह-तल-वास	६८
३३. निषाद और लक्षण का रात्रि-जागरण	७०
३४. राम से अयोध्या जाने का आदेश पाकर सुमंत्र की व्याकुलता	७४
३५. राम-लक्षण का तापस वैष-धारण	७५
३६. निषादराज गुह की सहायता से गंगा पार करके राम का नाविकों को विदा करना	७६
३७. सीता द्वारा गंगा की स्तुति एवं मनौती	७६
३८. राम का न्यग्रोध वृक्ष के नीचे रात्रि-वास	७७
३९. राम का भरद्वाज आश्रम पर पहुँचना	८०
४०. राम का गंगा-यमुना-संगम स्नान	८१
४१. राम का यमुना पार करना और उसके तट पर रात्रिवास	८१
४२. राम का चित्रकूट आगमन	८२
४३. चित्रकूट-शोभा-वर्णन	८६
४४. राम का चित्रकूट-कंदरा-बिहार	९०
४५. राम द्वारा सीता का शृंगार	९१
४६. जयंत का एकाक्षीकरण	९३
४७. सुमंत्र का अयोध्या लौटना	९६
४८. सुमंत्र का महाराज दशरथ को राम का संदेश सुनाना	१०२
४९. महाराज दशरथ और कौसल्या का विलाप	१०४
५०. सुमंत्र का महाराज दशरथ और कौसल्या को समाश्वासन	१०७
५१. सुमित्रा द्वारा कौसल्या को धैर्य प्रदान	१०९
५२. महाराज दशरथ का कौसल्या को श्रवण-कुमार-वध का वृत्तांत सुनाना	११०
५३. महाराज दशरथ द्वारा राम-वियोग में शरीर-त्याग	११८
५४. रानियों का विलाप और अरुन्धती द्वारा समाश्वासन	१२२
५५. महाराज दशरथ के मृत शरीर का तैल-कोष्ठ में संरक्षण	१२२
५६. अयोध्यापुरी की शोक-प्रगति	१२३
५७. भरत को गिरिब्रज से शीघ्र लाने के लिये वशिष्ठ का दूत भेजना	१२३
५८. भरत का भाविसूचक दुःस्वप्न-दर्शन	१२४
५९. दूतों का युधाजित की सभा में उपस्थित होना, वशिष्ठ का संदेश कहना और भरत शत्रुघ्न के साथ अयोध्या प्रस्थान	१२७
६०. कैकय-राज-पुरी की स्त्रियों की स्नेह विह्वलता	१२८
६१. भरत का अयोध्या आगमन	१२९
६२. माता कैकेयी से भरत की भेट और घटना-क्रम-परिज्ञान	१३०
६३. भरत द्वारा कैकेयी की भत्सना	१३१

६४. भरत का विलाप	१३३
६५. शत्रुघ्न द्वारा मर्यादा की ताड़ना	१३४
६६. भरत शत्रुघ्न का कौसल्या के पास जाना	१३५
६७. कौसल्या के समक्ष भरत की शपथ	१३६
६८. कौसल्या का भरत से पिता का दाह संस्कार करने का अनुरोध	१३७
६९. भरत का तैल-कोष्ठगत पितृ-शव-दर्शन और विलाप	१४०
७०. भरत द्वारा सरयू-तट पर पिता की अन्त्येष्टि क्रिया	१४३
७१. भरत द्वारा पिता का श्रयोदशाह, प्रेतकर्म, ब्रह्मोज तथा दान संपादन	१४६
७२. मंत्रियों द्वारा राज्यग्रहण-प्रस्ताव और भरत द्वारा उसकी अस्वीकृति	१४८
७३. चित्रकूट-भाग्य-संस्कार हेतु भरत का विशेषज्ञों के साथ सेना भेजना	१४८
७४. अभिषेक द्रव्यों के साथ भरत का गृह, मुनियों और माताबों के साथ चित्रकूट प्रस्थान	१४९
७५. निषादराज गुह से भरत की भेट और शंका समाधान	१५६
७६. निषादराज का भरत को राम का वृत्तान्त बताना और इंगुदी-तलस्थ उनकी पर्णशय्या दिखाना	१५८
७७. निषादराज की सहायता से भरत का सैन्य गंगा पार करना	१५९
७८. भरत का भरद्वाज आश्रम-आगमन और आतिथ्य ग्रहण	१६७
७९. भरत का चित्रकूट के लिये प्रस्थान	१७३
८०. भरत के सैन्य चित्रकूट आगमन से लक्ष्मण को क्षोभ और राम द्वारा उसका शमन	१७८
८१. भरत का राम से मिलन और अन्तर्वर्था अभिव्यक्ति	१८०
८२. भरत से पिता के शरीरत्याण का समाचार पाकर राम, लक्ष्मण तथा सीता का रुदन	१८१
८३. राम का भरत से अयोध्या की राज्य-व्यवस्था विषयक प्रश्न	१८३
८४. राम-लक्ष्मण का मृत पिता को मंदाकिनी में जलांजलि-दान	१८६
८५. राम-भरत-संवाद	१९०
८६. विशिष्ट जाबालि आदि ऋषियों का राम से अयोध्या लौटने का अनुरोध	१९५
८७. राम का भरत को उपदेश	१९८
८८. राम का भरत को अपनी चरण-पादुका देना	१९९
८९. चरण-पादुका-प्रशस्ति	२०२
९०. भरत का अयोध्या पुरी-प्रवेश	२०६
९१. भरत का सेनासहित नन्दिग्राम गमन	२०७
९२. भरत द्वारा पादुका की सिंहासन पर स्थापना और अर्चना	२०९
९३. अनावृष्टि तथा अतिवृष्टि त्रस्त प्रजा द्वारा पादुका-शरणागति और संप्रस्ताप्राप्ति	२११

१४.	पादुका शासन में आक्रमणकारी यवनों की पराजय	२२६
१५.	रावण एवं वाणासुर द्वारा पादुका-हरण का प्रयास और विफलता	२३०
१६.	पादुका-मंत्र-तत्त्व-प्रकाश	२३३
१७.	सनत्कुमार द्वारा पादुका-तत्त्व-निरूपण	२४०
१८.	चित्रकूट-गिरि-वर्णन	२४२
१९.	राम द्वारा चित्रकूट का माहात्म्य वर्णन	२४४
२००.	राम को अयोध्या लौटा लाने के लिये सुखित गोप का चित्रकूट-प्रस्थान	२४७
२०१.	निषादराज गुह द्वारा गोपसमाज का आतिथ्य और गंगा के पार उतारना	२५०
२०२.	नन्दिग्रामवासी गोपसमाज का चित्रकूट-आगमन और राम-सुखित-संवाद	२५७
२०३.	सीता द्वारा सुखित तथा गोप-गोपियों का सत्कार	२६८
२०४.	गोपेन्द्र सुखित का चित्रकूट अधिवास	२७१
२०५.	सुखित द्वारा गोप-प्रमुख नन्दन तथा राजन्या को परिवार तथा गोघन सहित चित्रकूट लाने के लिये दूत भेजना	२७२
२०६.	शूर का वादि-ब्रज जाकर गोपों से सन्देश-कथन	२७३
२०७.	भरत द्वारा गोपों को प्रबोध और गोपसमाज का चित्रकूट प्रस्थान	२७६
२०८.	चित्रकूट में नन्दिग्राम और पालिग्राम के गोपसमाज का मिलन	२८१
२०९.	चित्रकूट में राम की गोपियों के साथ विहार-लीला	२८४
२१०.	ब्रजवासी भक्त सुकृत गोप की जिज्ञासा	२८७
२११.	राम द्वारा बद्ध-मुक्त-जीव के भेदोपभेदों का स्वरूप निरूपण	२८९
२१२.	गोपियों का तात्त्विक-स्वरूप तथा आविभावि-वृत्त-वर्णन	२९०
२१३.	समुद्र-मंथन-कथा	२९२
२१४.	देवताओं द्वारा स्तुति, श्री भगवान् का आविभावि और समुद्र मंथन द्वारा अमृत प्राप्ति का निर्देश	२९६
२१५.	समुद्र-मंथन-व्यवस्था और उससे उत्पन्न विष का शिव द्वारा पान	३०२
२१६.	चौदह रत्नों के साथ लक्ष्मी का प्रादुर्भाव	३०६
२१७.	लक्ष्मी का वरान्वेषण	३०९
२१८.	लक्ष्मी द्वारा विष्णु का वरण	३१०
२१९.	अमृतोत्पत्ति और इन्द्र द्वारा अमृत घट हरण	३१३
२२०.	विष्णु का मोहिनी रूप धारण	३१५
२२१.	देवतों का सम्मोहन और देवों का अमृतपान	३१८
२२२.	असुर राहु का शिरश्छेदन	३२०
२२३.	राहु की ग्रहत्व-प्राप्ति	३२३
२२४.	देवासुर संग्राम और असुरों का पराभव	३२९
२२५.	ब्रह्मा की मध्यस्थिता से देवासुर संग्राम का विराम	३३३
२२६.	शिव की प्रार्थना पर राम का क्रमशः मोहिनी तथा पौरुष-रूप धारण	३३७

१२७. सीता की जिज्ञासा-निवृत्ति-हेतु राम द्वारा सहजा-न्तत्व-निरूपण	३४२
१२८. चित्रकूट में सहजा तथा गोपियों के साथ राम की रासलीला	३५२
१२९. राम का चित्रकूट-गिरि-विहार	३५४
१३०. रावण का जन्म और उत्कर्षसिद्धि हेतु तपश्चर्या	३५८
१३१. रावण का कुबेर शासित लंका पर अधिकार	३६१
१३२. अलकापुरी धर्णन	३६२
१३३. रावण का राज्याभिषेक	३६५
१३४. रावण द्वारा शिवाराधन एवं वरप्राप्ति	३६८
१३५. सहस्रार्जुन द्वारा रावण का बाँधा जाना	३७३
१३६. पुलस्त्य ऋषि के उद्योग से रावण का बंधन-मोक्ष	३७७
१३७. रावण द्वारा शिवार्चन एवं मंत्रानुष्ठान	३८०
१३८. मेघनाद का इन्द्रविजय अभियान	३८४
१३९. शेष का लंका आगमन	३८८
१४०. मेघनाद को शेष से वर-प्राप्ति	३९१
१४१. मेघनाद द्वारा इन्द्रविजय	३९५
१४२. राक्षसों द्वारा लोकोत्पोड़न	३९७
१४३. इन्द्र तथा मुनियों सहित जगद्रक्षा हेतु ब्रह्मा की भगवद्-शरणागति	३९८
१४४. श्री भगवान द्वारा दशरथ-पुत्र के रूप में अवतारधारण का आश्वासन और देवों को नाना रूपों में भूतल पर अवतरित होने का आदेश	३९९
१४५. अत्रि के परितोषार्थ राम द्वारा मन्दाकिनी का प्रादुर्भाव	४०२
१४६. राम का अत्रि मुनि के आश्रम पर गमन	४०४
१४७. राक्षसों से संत्रस्त मुनियों द्वारा राम को विज्ञापन	४०७
१४८. रावण से भयभीत देवताओं का राम की शरण में आना और रक्षा की याचना करना	४१०
१४९. अनुसूया द्वारा सीता का सत्कार	४१२
१५०. सीता-लक्ष्मण सहित राम का अत्रि आश्रम से विदा होना	४१६
१५१. राम का चित्रकूट से पंचवटी के लिये प्रस्थान	४१७
१५२. राम का दण्डकवन प्रवेश और आखेट-क्रीड़ा	४१९
१५३. राम को खोजते हुए ब्रजबासियों का दण्डकारण्य आगमन	४२२
१५४. विरहिणी गोपियों का उपालम्भ	४२४
१५५. सुखित का गोप समाज तथा गोधन के साथ चित्रकूटस्थ प्रमोदवन आगमन	४२५
१५६. विराध-नघ	४२९
१५७. राम का दंडक वनवासीमुनियों द्वारा स्वागत	४३०
१५८. धनुर्वाण धारी लक्ष्मण द्वारा रक्षित राम सीता का पर्णकुटी में शयन	४३३
१५९. अग्निकुमारों को वर-प्रदान	४३८

१६०. अग्निकुमार समांश्वासने	४४१
१६१. राम का अगस्त्याश्रम गमन	४४३
१६२. राम का अगस्त्याश्रम निवास	४४५
१६३. राम की अगस्त्य तथा लोपामुद्रा से आशिर्वाद प्राप्ति और जनस्थान को प्रस्थान	४४७
१६४. राम का पञ्चवटी-वन-प्रवेश	४४९
१६५. पंचवटी में पर्णशाला निर्माण एवं प्रथम रात्रि-शयन	४५१
१६६. राम का पञ्चवटी निवास	४५४
१६७. राम सीता का पञ्चवटी-वन-विहार	४५७
१६८. शूर्पणखा का कामभाव से आगमन और राम लक्ष्मण से प्रणय-निवेदन	४५९
१६९. लक्ष्मण द्वारा शूर्पणखा का विरुद्धीकरण	४६३
१७०. शूर्पणखा के अपमान के प्रतिकारार्थ खर-दूषण और त्रिशिरा की राम पर चढ़ाई, तथा राम द्वारा उनका बध	४६६
१७१. शूर्पणखा का रावण को भड़काना और सीता-हरण के लिए प्रोत्साहित करना	४६८
१७२. भाइयों का बध सुनकर शोकग्रस्त रावण का विलाप	४७२
१७३. रावण की मारीच से मन्त्रणा और उसके साथ पञ्चवटी आगमन	४७३
१७४. मारीच का सुवर्णमृश्लप धारण और सीता सम्मोहन	४७७
१७५. राम का सीता को समझाना	४८१
१७६. राम का सीता की रक्षा हेतु लक्ष्मण को उपदेश	४८५
१७७. राम द्वारा मारीच का बध	४८७
१७८. सीता की हृदयाशंका	४९०
१७९. लक्ष्मण-सीता-संवाद	४९२
१८०. सीता का हठ, लक्ष्मण द्वारा घनुष्कोटि से कुण्डलीचक्र निर्माण और राम के सहायतार्थ प्रयाण	४९५
१८१. भिक्षु रूप में समागत रावण द्वारा सीता का अपहरण	४९६
१८२. सीता का करुण-कल्नन	४९७
१८३. रावण-जटायु-युद्ध	४९९
१८४. राम का पर्णशाला आगमन	५०१
१८५. सीता-वियोगार्त राम का मनश्चोक	५०४
१८६. राम का विरहावेश	५०६
१८७. राम लक्ष्मण का पंचवटी-वन-स्थान	५०७
१८८. राम द्वारा जटायु की प्रशंसा और दाहन-संकार	५१०
१८९. राम का कोप	५११
१९०. लक्ष्मण द्वारा राम का रोष-निवारण एवं औचित्य-निवेदन	५१२
१९१. राम द्वारा कबंध का बध	५१३

१९२. कबन्ध का राम को अपनाशाप-युत्तान्त एवं सीता-प्राप्ति का उपाय बताना	५१४
१९३. राम-लक्ष्मण का पंपा-तीर-निवास	५१७
१९४. राम-लक्ष्मण का पंपा से दक्षिण दिशा में प्रस्थान और सीता के नूपुरों की प्राप्ति	५१९
१९५. राम लक्ष्मण का भीलनी शबरी से भेंट के लिए प्रस्थान	५२२
१९६. राम-लक्ष्मण का शबरी गृहाणमन, उच्चिष्ठ फल ग्रहण तथा वरप्रदान	५२६
१९७. निराश मुनियों द्वारा राम और शबरी की निंदा	५३०
१९८. भक्त-निदापराष्ठ से मुनियों की दुर्देशा	५३१
१९९. अगस्त्य ऋषि के उपदेश से मुनियों का राम की शरण में जाना	५३३
२००. राम के निर्देश से मुनियों की शबरी से क्षमा-याचना	५३५
२०१. शबरी के पधारने से मुनि-आश्रमों को पूर्व-स्थिति-प्राप्ति	५३९
२०२. ऋष्यमूक पर्वत पर विवासित सुग्रीव का वन-पथ पर जाते हुये राम लक्ष्मण को देखना	५४०
२०३. सुग्रीव के द्वारा प्रेषित कपीश्वर हनुमान से राम की प्रथम भेंट	५४३
२०४. हनुमान का राम से सुग्रीव के साथ मैत्री-स्थापना का प्रस्ताव और राम द्वारा मैत्री-तत्त्व-विवेचन	५४७
२०५. पार्षदों सहित सुग्रीव का राम-लक्ष्मण से मिलना	५५०
२०६. सुग्रीव द्वारा राम को सीता के आभूषण देना	५५२
२०७. विरह-विहळ राम का विलाप और कपि-बीरों द्वारा सान्त्वना	५५३
२०८. बालि से संत्रस्त सुग्रीव को राम द्वारा समाश्वासन	५५७
२०९. सुग्रीव द्वारा राम की शक्ति पर सन्देह अभिव्यक्ति और तद्विषयक परीक्षा-न्यवस्था	५५८
२१०. बालि-वध की तैयारी	५५९
२११. राम द्वारा सप्ताल-भेदन एवं दुन्दुभि-अस्थि-क्षेपण	५६१
२१२. राम-सुग्रीव-संवाद	५६३
२१३. राम लक्ष्मण का किञ्जिकन्धा गमन	५६४
२१४. बालि के द्वार पर जाकर सुग्रीव का गर्जन	५६६
२१५. बालि-सुग्रीव-युद्ध और सुग्रीव का पलायन	५६९
२१६. राम द्वारा सुग्रीव को आश्वासन तथा सुग्रीव का युद्धस्थल में पुनरागमन	५७०
२१७. तारा-बालि-संवाद	५७३
२१८. राम का छिपकर बालिपर प्राणहर-बाण-संधान और संताप	५७५
२१९. राम-बालि-संवाद	५७७
२२०. बालि को योगिदुर्लभ-गति प्राप्ति	५७९
२२१. सुग्रीव का राज्याभिषेक	५७९
२२२. राम का माल्यवंत-गिरिवास	५८५

२२३. राम की रक्षा	५८७
२२४. सुग्रीव के प्रबोधार्थ लक्ष्मण का किञ्चित्कथा गमन	५९५
२२५. अंगद तथा तारा सहित सुग्रीव की राम-शरणागति	५९७
२२६. सीतान्वेषण के लिए सुग्रीव द्वारा वानर-सैना-संगठन	६००
२२७. वानर सेनापतियों का विभिन्न दिशाओं में प्रस्थान	६०१
२२८. वानरों की संपाती से भृगुन्द्र पर्वत पर भैषज और रावण द्वारा सीता के अपहरण की सूचना-प्राप्ति	६०१
२२९. हनुमान द्वारा छाया-ग्राहिणी का वध एवं समुद्रलंघन	६०४
२३०. हनुमान का लंकापुरी-प्रवेश एवं सीतान्वेषण	६०७
२३१. अशोक वाटिका में सीता का दर्शन	६०८
२३२. हनुमान द्वारा सीता से राम का संदेश-कथन तथा मुद्रिका प्रदान	६०९
२३३. सीता का हनुमान से राम के लिए संदेश-कथन और चूड़ामणि देना	६१०
२३४. हनुमान द्वारा रावण के लिए विनाश, रक्षकों का संहार और अक्षय कुमार-वध	६१३
२३५. मेघनाद का हनुमान पर आक्रमण और ब्रह्मास्त्र द्वारा बांधना	६१४
२३६. रावण की आज्ञा से हनुमान की पूँछ में आग लगाना और लंका दहन	६१५
२३७. हनुमान के साथ लौटते हुए वानरों द्वारा मधुवन-आलोड़न	६१७
२३८. हनुमान का राम के पास आगमन, सीता का संदेश-कथन और चूड़ामणि प्रदान	६१७
२३९. लंका पर चढ़ाई करने हेतु ऋक्ष-वानर भट्टों सहित राम का समुद्र तट पर आगमन	६१८
२४०. विभीषण की शरणागति और राम द्वारा उसका अभिषेक	६१८
२४१. मार्गाकांक्षी राम द्वारा समुद्र-स्तवन	६२०
२४२. राम का समुद्र पर कोप	६२१
२४३. भयग्रस्त समुद्र का पत्नी सहित राम की घरण में आना और सेतु बांधने का उपाय बताना	६२६
२४४. समुद्र पर वानर-ऋक्षों द्वारा सेतु-निर्माण	६३६
२४५. राम की सेना का लंकाप्रवेश और घेरा बन्दी	६३९
२४६. रावण के गुप्तचरशुक-सारण का बन्धनमुक्त होना	६४१
२४७. रावण का रामसेना निरीक्षण और राम द्वारा उसका छत्रभंग	६४१
२४८. शुक-सारण द्वारा रावण को राम के युद्धोद्योग तथा सैनिक शक्ति की सूचना और प्रबोध	६४४
२४९. मन्दोदरी का रावण को समझाना	६४८
२५०. राम का अंगद को दूत बनाकर रावण के पास भेजना	६४९
२५१. त्रिजटा द्वारा सीता का प्रबोध तथा राम-रावण-युद्ध-वृत्तान्त कथन	६५९
२५२. मेघनाद का नाग-पाश से राम लक्ष्मण को बंदी बनाना और गरुड़ का नागपाश काटना	६६५

२५३. मेघनाथ-पराजय तथा राम-सुग्रीव का वार्गिवनोद	६९६
२५४. घूम्राक्ष-हनुमान-युद्ध, घूम्राक्ष तथा प्रहस्त का वध	६७२
२५५. राम-रावण-युद्ध और रावण का समरभूमि से पलायन	६७६
२५६. कुम्भकर्ण के लिये भोजन सामाग्री की वृहद् व्यवस्था और रावण द्वारा उसे जगाने का महान उद्योग	६७९
२५७. कुम्भकर्ण का जागना और रावण से युद्ध का उद्देश्य पूछना	६८३
२५८. सीता हरण का वृत्तान्त सुनकर कुम्भकर्ण द्वारा रावण की भर्त्सना	६८५
२५९. रावण कुम्भकर्ण-संवाद एवं कुम्भकर्ण द्वारा राम के परम-पुरुषत्व का प्रतिपादन	६८८
२६०. कुंभकर्ण विक्रम वर्णन	६९२
२६१. राम कुंभकर्ण युद्ध	६९३
२६२. राम द्वारा कुंभकर्ण का वध, और रावण का विलाप	६९६
२६३. नरान्तक-कुंभ-निकुंभ-अतिकाय-मकराक्ष-वध	६९८
२६४. मेघनाथ का युद्ध भूमि में आगमन और कपि सेना की पराजय	७०२
२६५. मेघनाद द्वारा निकुंभिला देवी का पूजन और लक्ष्मण द्वारा यज्ञ विष्वंस	७०३
२६६. लक्ष्मण मेघनाथ युद्ध तथा मेघनाद-वध	७०८
२६७. पुत्रशोकात्म रावण का विलाप	७१०
२६८. सुलोचना का सती होना	७१४
२६९. रावण-लक्ष्मण युद्ध रावण का लक्ष्मण पर शक्तिप्रहार और राम का विलाप	७१५
२७०. हनुमान का औषधि-पर्वत लाना	७१५
२७१. मातलि का इन्द्रलोक से पुष्पक विमान और महेन्द्र कवच लेकर युद्ध भूमि में आना	७१६
२७२. रथारुद्ध राम का रावण से युद्धार्थ प्रयाण	७१६
२७३. राम-रावण-युद्ध	७१७
२७४. रावण का वध तथा दाह संस्कार	७१८
२७५. विभीषण का राज्याभिषेक	७१९
२७६. सीता को लाने के लिये लक्ष्मण का अशोकवाटिका गमन	७१९
२७७. सीता की अग्निपरीक्षा	७१९
२७८. देवयक्षनागादि के साथ महाराज दशरथ का दिव्य शरीर से प्रकट होना और सीता की शुद्धता की घोषणा करना	७१९
२७९. सीता-राम-मिलन	
२८०. राम की अमृत-वर्षिणी दृष्टि से मृत कपियों का जीवित होना	७२०
२८१. कपियों और ऋक्षों की विदाई	७२०
२८२. सखाओं सहित राम की अयोध्या चलने की तैयारी	७२०
२८३. सीता की प्रेरणा से राम द्वारा त्रिजटा को स्वरूपनिष्ठा का वरदान	७२१
२८४. राम का पुष्पक विमान से सीता, लक्ष्मण तथा सखायों के साथ अयोध्या के लिये प्रस्थान	७२१

२८५. राम का सीता को दंडकारण्य के लीला-स्थलों का विहंगम दर्शन कराना	७२२
२८६. भरद्वाज आश्रम पर भरत द्वारा मंत्रियों तथा सेना सहित राम का स्वागत	७२२
२८७. भरत का राम-सीता को प्रणतिनिवेदन और लक्ष्मण से मिलन	७२२
२८८. राम द्वारा प्रशंसित मनुज वेषधारी वनवासी सखाओं से भरत का स्नेहपूर्ण मिलन	७२३
२८९. अयोध्या के निकट पहुँचने पर राम का पुष्पक से उत्तरकर सहयोगियों के साथ नंगे पैरों नगर-प्रवेश	७२३
२९०. राम का माताओं से मिलना	७२४
२९१. राम का राज्याभिषेक	७२४
२९२. शोकार्त्त राम का पिता के कक्ष में गमन	७२५
२९३. राम द्वारा केकेयी का चरण-वन्दन एवं कुतज्जताज्ञापन	७२५
२९४. वनवासी सखायों की विदाई	७२५
२९५. पुष्पक विमान का कुबेर के पास लौटना	७२६
२९६. सीता वनवास तथा लवकुश जन्म	७२६
२९७. रामाश्वमेघ-अनुष्ठान एवं सीता का भूमि प्रवेश	७२७
२९८. राम का पराशक्ति सीता के साथ प्रमोदवन गमन एवं दिव्य लीला विहार	७२७
२९९. कथा श्रवण का फल	७२८

श्रीमदादिरामायणे

दक्षिणः खण्डः

श्रीगणेशाय नमः श्रीरामचन्द्राय नमः श्रीसहजानन्दित्यैनमः ।

प्रथमोऽध्यायः

ब्रह्मविरचितं स्तोत्रम्

दिनकरकुलकेतुः सर्वसौन्दर्यसेतुः त्रिभुवनसुखहेतुभूतिकृजजम्भजेतुः ।
सुरनरनगरामानन्दसन्दोहधामा धृतमणिवरदामा पातु वो रामनामा ॥ १ ॥
दुरितहरणदक्षः १साधुवर्गेकपक्षस्त्रिदशरिपुविपक्षः स्वर्गसंपत्तिरक्षः ।
प्रबलनिखिलरक्षःसंहृती बद्धकक्षः सकलगुणवलक्षः पातु रामो विचक्षः ॥ २ ॥
नतिनुतिलवमन्ता कालभीत्येकहन्ता परमगहनगन्ता सत्यवाक्यानुमन्ता ।
कुशलनिधिरनन्तानन्दलीलैकरन्ता जयति जय दुरन्तापत्तिह्रद्रामचन्द्रः ॥ ३ ॥
परममधुरशीलः प्रावृषेण्याभ्रनीलः सकलसुखदलीलः कृत्तहृच्छोककीलः ।
त्रिभुवनशुभवेशः कोटिकल्याणदेशः कुटिलमसृणकेशः पातु भास्वत्कुलेशः ॥ ४ ॥
सलिलनिधिगभीरः सर्वलोकैकवीरः स्थिरतरमतिधीरः सूर्यवंशैकहीरः ।
सुरभियश उशीरः स्वर्णवर्णच्छचीरः श्रितविपिनकुटीरः पातु नो रामवीरः ॥ ५ ॥
त्रिभुवनजनपालः सर्वदुष्टैककालः करकृतकरवालः कीर्तिलक्ष्मीविशालः ।
समरभुवि करालः सत्तपस्वी जटालः कलयतु रघुबालः संपदं नो रसालः ॥ ६ ॥
मुनिजनकृतभक्तिर्द्वसीतानुरक्तिः कलितललितशक्तिर्जातिसंपद्विरक्तिः ।
कृतसकलविभुक्तिः सच्चिदानन्दभुक्तिर्दितिजहरणयुक्तिः पातु रामः सदुक्तिः ॥ ७ ॥
गुणनिधिरभिरामः सर्वरक्षोविरामः समरभुवि सभामः सौभगश्रीललामः ।
निरवधिशुभधाम श्रीदृशोदृत्तकामः स्फुटमधुरिमवामः पातु वः सोऽपि रामः ॥ ८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे ब्रह्मविरचित् २स्तोत्रं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१. साधुवर्गेक०, मथु० । २. विरचि०, बड़० ।

द्वितीयोऽध्यायः

श्रीभुशुण्ड उवाच

रामो जयति लोकानां नित्यमानन्दवर्द्धनः ।
 स्वच्छन्दक्रीडनानन्दी सच्चिदानन्दविग्रहः ॥ १ ॥
 तं नमामि रसानन्दरूपिणं रघुवल्लभम् ।
 यं भजन्ति सदा भक्ता भक्त्या प्रेमस्वरूपया ॥ २ ॥
 रामेण रसरूपेण प्रेमानन्दैकशालिना ।
 नित्यलीलानिकेतेन कृतं मे भूरिमङ्गलम् ॥ ३ ॥
 तेन साधनभूतेन श्रीरामेण मनोजुषा ।
 साधयामि परं कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४ ॥
 परब्रह्मस्वरूपाय रसानन्दैकमूर्तये ।
 समर्पयेऽहं सकलं रामाय परमात्मने ॥ ५ ॥
 परमानन्दसदनाद्रामाद्रघुकुलोद्धात् ।
 राजीवलोचनाच्छथामान्नास्त्यन्यच्छरणं मम ॥ ६ ॥
 तस्यैवाखिलसर्वस्वभूतस्य सकलात्मनः ।
 रामस्य मे परा भक्तिर्भूयाज्जन्मनि जन्मनि ॥ ७ ॥
 श्रीरामे सहजाकान्ते चिदानन्दैकवेशमनि ।
 कृपापीयूषजलधौ मनो मे परिसज्जतु ॥ ८ ॥
 नमः सर्वविभक्तीनामाश्रयायाखिलात्मने ।
 श्रीरामपरमेशाय रमणानन्दसद्गने ॥ ९ ॥
 श्रुतं विस्तरशो ब्रह्मन् रामस्य रमणं मया ।
 व्रजवासिजनानन्दमन्दिरं लोकमङ्गलम् ॥ १० ॥
 रामस्य रसरूपस्य श्रुतं जन्म च कर्म च ।
 महारासात्मकं दिव्यं रमणं निजशक्तिभिः ॥ ११ ॥
 राक्षसीहननादव्याहच बाललीलाः श्रुता विभो ।
 याभिस्तन्मयतामेति हृदयं भक्तिभाजनम् ॥ १२ ॥
 अयोध्यायां कृता लीलाः परमानन्दवर्द्धिकाः ।
 सीतोद्वाहप्रभृतयो ब्रह्मन्नार्किणिता मया ॥ १३ ॥
 १ष्ठगुणाश्च श्रुतास्तस्य स्वयंरामस्य भूपतेः ।
 याभिः श्रुताभिर्दद्यं तन्मयत्वाय कल्पते ॥ १४ ॥

पौलस्त्यवधरूपं तु तच्चरित्रं महोदयम् ।
 श्रोतुमिच्छामि भगवन् भवांश्चेदनुमन्यते ॥ १५ ॥
 राज्याभिषेकं संत्यज्य वनवासविधौ विभोः ।
 अनुमेने कथं नाम केकयेन्द्रसुता स्वयम् ॥ १६ ॥
 कथं च हरणं देव्याः पौलस्त्येन वने कृतम् ।
 अतिगहितमेतद्वि भक्तस्य प्रतिभाति मे ॥ १७ ॥
 स्वयं भगवतः शक्तिः सच्चिदानन्दरूपिणी ।
 रावणातिक्रमं ब्रह्मन् कथं सेहे स्वयं च सा ॥ १८ ॥
 वने च निवसन् रामो भगवान् जगदीशिता ।
 यद्यच्चकार चरितं तन्मे कथय विस्तरात् ॥ १९ ॥
 कं कं भक्तजनं दीनं वनवासे रघूद्वहः ।
 अभ्युद्धार कृपया सुघोराङ्गवसागरात् ॥ २० ॥
 राज्ञो दशरथस्यापि वियोगं मरणान्तिकम् ।
 कथं वितीर्णवान् रामो भक्तस्य स्वगतात्मनः ॥ २१ ॥
 एतदाद्यखिलं तस्य चरित्रं रसरञ्जितम् ।
 कथयस्व कृपां कृत्वा येन स्यात्तन्मयी मतिः ॥ २२ ॥
 कृपासिन्धुर्भगवान् सत्यसन्धो दीनात्मबन्धुर्भुवनैकभर्ता ।
 यद्यच्चकाराखिलवन्द्यपादस्तत्तद्विधे १जनजीवातुभूतम् ॥ २३ ॥
 अटित्वा तैर्थिकीं यात्रां यच्चक्रे राजपुङ्गवः ।
 तन्मे वद विशेषेण रामचारित्रगर्भकम् ॥ २४ ॥
 जानामि यस्य मनुजस्य जनुः प्रयाति श्रीरामचन्द्रगुणकीर्तनया दिनेषु ।
 रात्रीषु भावयत एतदपारलीलां जातः स एव गुणवान् भुवने जनन्याः ॥ २५ ॥
 वल्मीकवत्तस्य जनस्य कर्णौ श्रृणोति यो नास्य यशः पवित्रम् ।
 दृशौ मयूरस्य च चन्द्रिकाभे लीलास्थलौ तस्य न पश्यतो ये ॥ २६ ॥
 वृथैव सा त्वग्नययास्य भक्ता आलिङ्गिताः संसृतितापमोक्षणाः ।
 जिह्वा तरोःपल्लववल्ललन्ती वृथा न या मुख्यगुणान् गृणीते ॥ २७ ॥
 इति विज्ञाय सततं शीलनीयो रघूद्वहः ।
 सर्वेन्द्रियकृतार्थत्वहेतवे सज्जनैर्भवे ॥ २८ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे प्रश्नाधिकारो नाम
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

युक्तः कुमारैश्चतुरैश्चतुर्भिर्वसन्नयोध्यानगरे महीन्द्रः ।
 महीतले धर्मतः पालयानो विशेषतोऽसौ मुमुदे तदानीम् ॥ १ ॥

प्रत्यहं पूजनान्यासुर्मुनीनामात्मयोगिनाम् ।
 वभूवृज्ञानिगोष्ठयश्च तैः समं तस्य भूपतेः ॥ २ ॥

रामस्य पुरतो राजा पूजमाना मुनीश्वराः ।
 सलज्जा इव ते जाताः सर्वदेवगरीयसः ॥ ३ ॥

रामोऽपि भगवान् नित्यं ब्रह्मण्यानां शिरोमणिः ।
 पृथक् पृथक् मुनीन्द्रांस्तानारग्ध सपर्यया ॥ ४ ॥

ते पूज्यमाना रामेण पादप्रक्षालनादिभिः ।
 विदन्तोऽस्य परं तत्त्वं तूष्णीमासुर्मुनीश्वराः ॥ ५ ॥

एकदा भूपवर्यस्य पुरतो मुनिपुञ्जवाः ।
 मुदिता इदमूच्चुस्ते पूजान्ते जातसंभ्रमाः ॥ ६ ॥

मुनय ऊचुः

अहो ते राजशार्दूल भक्त्या परमयानया ।
 संतुष्टाः किं वयं लोके ददामोऽभीष्टमद्भूतम् ॥ ७ ॥

संपदस्ते परतरा अवाङ्मनसगोचराः ।
 कुबेरमतिवर्तन्ते १राजराजं निधीश्वरम् ॥ ८ ॥

पुत्रस्तवाखिलगुणाकर एष साक्षाद्रामः २सुरासुरमहर्षिसमूहभाव्यः ।
 अंशांमात्रविभवशाश्रयमस्य लब्धास्तेजस्त्वनो जगति चन्द्रविभाकराद्याः ॥ ९ ॥

तमेवानुगताः शीलवीर्यैदार्यादिभिर्गुणैः ।
 सर्व एते तव सुताः लक्ष्मणादद्याः सुवर्चसः ॥ १० ॥

योऽसौ तव सुतो ज्येष्ठो रामाख्यो महसां निधिः ।
 तस्याज्ञायां स्थितः कालः कालयत्यखिलं जगत् ॥ ११ ॥

मुक्तिस्तव पुरे^३ राजन् पण्यस्त्रीव न गण्यते ।
 रामप्रेमरसाविष्टहृदयैरधमैरपि ॥ १२ ॥

अथो वयं भूपतिसार्वभौम ददाम किं ते वरमत्यभीष्टम् ।
 आराध्यमाना अनिशं महत्या सपर्ययात्यूजितभक्तिमत्या ॥ १३ ॥

ब्रह्मण्यदेवप्रवरो मनस्वी धर्मिष्ठवर्यः श्रुतिशास्त्रवेत्ता ।
 स्वात्मैकनिष्ठो विदिताखिलार्थः स्वामीहशोऽस्यां भुवि धन्य एव ॥ १४ ॥

१. राजा राज्यं विधीश्वरम्, गीवाँ । २. रामो निखिलसुरर्षि०, मथु० । रामः सुरर्षि०, गीवाँ । ३. पुरो, गीवाँ ।

नित्यानन्दमयी राजन् नगरी तव सर्वदा ।
 सर्वसौभाग्यसंपन्ना सकलाभीष्टदायिनी ॥ १५ ॥
 अस्यां वसन्तो नियतं वयं भूपशिरोमणे ।
 कृतार्थयामः सततं निजं जन्म महोदयम् ॥ १६ ॥
 किं यमैनियमैर्वापि किं वा योगेन नः प्रभो ।
 इदानीं तव पुत्रस्य प्रेमानन्दवशीकृताः ॥ १७ ॥
 रमामः सततं लीलारसानन्दमहोदधी ।
 ब्रह्मानन्दं समभ्येत्य^१ तिष्ठामः सुमहोदयाः ॥ १८ ॥
 यत्कर्मभिर्लभ्यते स्थानमुच्चैः सुराङ्गनासंगमभूरभोगम् ।
 विमानवर्ण्यः परिभूष्यमाणं तत्कालशक्तिग्रसनीयमेव ॥ १९ ॥
 यज्ञानिभिर्लभ्यत आत्मयोगात्स्थानं परं ब्रह्मयं महोर्जम्^३ ।
 वेदव्यानुभूत्या स्वदनेन^४ हीनं तत्कं प्रतीयात् पुरुषार्थभावम् ॥ २० ॥
 तत्तदेवोपासनावासनाभिस्तत्तल्लोकाख्यं पदं लभ्यते यत् ।
 तदन्योन्याधिकसौख्यानुमर्शात्पद्माकुलं नैव सतां मनोज्ञम् ॥ २१ ॥
 क्षीयमाणानन्दरूपं स्वर्गादि लघुतास्पदम् ।
 वृहच्च गणितानन्दं ततोऽस्मिन्न रतिः सताम् ॥ २२ ॥
 अतो रामे रमणानन्दसिन्धौ, परब्रह्माध्यमिते वाङ्मनोभिः ।
 अगोचरे सर्वकामानुभोग्ये लब्धवन्तः कतिचित्तोऽत्र सन्तः ॥ २३ ॥
 भक्तिभावपुलकौधमण्डितैर्विग्रहैर्विदितमोदसंभवाः ।
 रामपादकमलानुरक्तयः केऽपि सन्त इह शर्म विभ्रति ॥ २४ ॥
 यस्येहशी परा भक्तिः पुरुषार्थस्वरूपिणी ।
 स ते तनुजतां प्राप्तः को नु धन्यस्त्वया समः ॥ २५ ॥
 त्वं यत्पूजयसे राजन् मुनीन् भक्त्या समाहितः ।
 स ते स्वभाव एवायं फलकामविवर्जितः ॥ २६ ॥
 ब्रह्मण्यदेवो यस्यात्मा साक्षाद्रामः स्वयं हरिः ।
 तस्य ते धर्मनिष्ठैव बुद्धिरत्र किमद्भुतम् ॥ २७ ॥
 पर्यासिकामता नित्यं नाश्चर्याय तव प्रभो ।
 आत्मकामः स भगवान् यस्यालङ्कुर्ते गृहम् ॥ २८ ॥
 वरं दातुं न शक्ताःस्म संतुष्टा अपि ते वयम् ।
 यस्य प्रियहितः पुत्रः श्रीरामो वरदेशराट् ॥ २९ ॥

तवानुग्रहपात्रत्वं प्रयातुं कामयामहे ।
 यत्कलं त्वत्पुरीवासो रामे च परमा रतिः ॥ ३० ॥
 सततं रतिसंपन्ना नित्यं येऽस्य प्रिया जनाः ।
 तेषामेव प्रसादेन सुलभा तत्पदे रतिः ॥ ३१ ॥
 एतद्दुर्लभमस्माकं नानादेशनिवासिनाम् ।
 सरयूजलपानं यद्वासश्च सरयूतटे ॥ ३२ ॥
 सरयूवातपूतानां नृणां नित्या च संगतिः ।
 रामनामसमुच्चारो रामरूपावलोकनम् ॥ ३३ ॥
 त्वदृश्नोद्भूवं राजंस्त्वदनुग्रहणं तथा ।
 अनिर्वाच्यमिदं लोके फलमुज्जृभतेतराम् ॥ ३४ ॥
 यन्तः पूजयते रामो नित्यं भक्त्या सुसंयतः ।
 एतद्ब्रह्मण्यदेवत्वं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३५ ॥
 न पूजयति चेद्रामो ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
 कोऽन्यः पूजयिता लोके तदा स्यान्मोहसंवृतः ॥ ३६ ॥
 लोकानुग्रहणार्थी लोकप्रवर्तनाय च ।
 रामस्य कर्मणां वृत्तिरितिनिश्चनुमो वयम् ॥ ३७ ॥
 इत्युदीरितमाकर्ण्य मुनीनां कोशलाधिपः ।
 उवाच स्मितसंलक्ष्यः परमानन्दमण्डितः ॥ ३८ ॥

राजोवाच

नास्य बालतमस्यैव महिमाऽज्ञायि योगिनः ।
 कोऽप्येष पुरुषश्रेष्ठो भूम्युद्धारार्थमागतः ॥ ३९ ॥
 १ इत्यहं हि मुहुरात्मधियामुं संविदन्नपि विमुग्धहृदस्मि ।
 माययास्य जटितो न किलैनं तत्त्वतः कलयितुं प्रभवानि ॥ ४० ॥
 अनुग्रहोऽस्य परमो यमसावुद्धीर्षति ।
 तस्मै ददाति स्वां भक्तिं लीलानन्दरसासये ॥ ४१ ॥
 सुखितो नाम गोपालस्तत्पत्नी च महाशया ।
 अन्ये च गोपिगोपाद्याः पशवः पक्षिणस्तथा ॥ ४२ ॥
 व्रजे वसन्तः सततं मोदन्ते प्रेमसंपदा ।
 तेषां पदरजःप्राप्तुं कामयन्ते शिवादयः ॥ ४३ ॥
 कदाचितत्र देवर्षिनारदः प्रेमगर्वितः ।
 इयाय वीणां क्वणयन् भक्त्युत्पुलकविग्रहः ॥ ४४ ॥

स वीक्ष्य व्रजवास्तुनां ग्राम्याणां प्रेमसंपदम् ।
 तृणीकृतात्मा मुमुहे ससंभ्रमना मुनिः ॥ ४५ ॥
 व्यलुठच्चरमेतेषां पादपङ्कजरेणुषु ।
 पुनःपुनःस्तुवन् गोपान् गोपीश्चानन्यमानसाः ॥ ४६ ॥
 सोऽद्यापि वर्तते तत्र संगतो व्रजवासिभिः ।
 शीलयन् प्रकृतिं तेषां परप्रेमैकरूपिणीम् ॥ ४७ ॥
 कामं सन्तु सहस्रशो विधिशिवश्रीताक्षर्यशेषादयो
 भक्ता रामपदाम्बुजप्रणयिनि स्वान्ते रत्ति बिभ्रतः
 या तेषां व्रजवासिनां विजयते प्रेमणो दशात्युक्टा
 सात्यन्तं खलु द्रुल्लभैव भुवने न क्वापि संलक्ष्यते ॥ ४८ ॥
 येषां कर्णो द्वौ जिह्वा करौ पादौ मनोऽसवः ।
 सर्वं निर्मन्थनीभूतं श्रीरामचरणाम्बुजे ॥ ४९ ॥

येषां किल क्षणमपि प्रियविप्रयोगे पारे पराद्वशतसंख्यदिनायमानम् ।
 लोकानवेक्ष उत चात्मसुहृदगृहासा प्राणानपेक्ष उदमी प्रणयश्च येषाम् ॥ ५० ॥
 तेषामशेषव्यवहारवर्गोऽप्यशेषलोकोत्तरयास्यरत्या^१ ।
 वहत्यनैकान्त्यमिति व्रजस्था न स्वार्थकामाय कदापि मग्नाः ॥ ५१ ॥
 ये कर्मतन्त्रक्रियया कुलाशया ये चायुपासाविधिकल्पलग्नाः ।
 अव्यक्तसद्वस्त्वनुभूतये च ये किलष्टाशया भूरियोगादिभाजः ॥ ५२ ॥
 ते सर्वेऽध्यासते नैव निःकामानुगतां भुवम् ।
 निर्गुणं चापि मुनयो व्रजवासिजनेतरे ॥ ५३ ॥
 त एव निःकामपथेन यायिनस्तयेव वा निर्गुणात्मैकनिष्ठाः
 ये प्रेमयुक्ता व्रजवासिलोकवद्धृदासुभिर्वर्षर्मभिश्चैकभावाः ॥ ५४ ॥
 रामोऽपि तेभ्यो सुलभं स्वरूपं प्रकाशयत्यात्मना भक्तितुष्टः ।
 नास्य प्रियः कोऽपि तदन्य ईक्ष्यते येऽनन्यभावेन भजन्ति संततम् ॥ ५५ ॥
 एतद्वः कथितं विप्रास्त्रिवेदीपारगामिनः ।
 न मया ज्ञानमानेन स्वयं वेत्स्य हि त त्वतः ॥ ५६ ॥

ब्रह्मोवाच

इत्येवं ज्ञानगोष्ठीभिर्मुनीनां चैव भूपतेः ।
 जगाम ससुखं कालो वसतां प्रेमपत्तने ॥ ५७ ॥
 इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे महर्षिजनज्ञानगोष्ठां
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

[ब्रह्मोवाच]

एकदा भगवान् रामः स्नातुं नयनजाजले ।
 जगाम स्वेच्छया सर्वैर्मुनिभिः परिवारितः ॥ १ ॥

तमनु प्राविशन् सर्वे मुनीन्द्रा नयनोद्ग्राम् ।
 यावदन्तर्जले मग्ना अपश्यंस्तावदद्गृतम् ॥ २ ॥

तद्वै दिव्यं प्रमुदविपिनं भूरिकल्पदुमाढ्यं
 चञ्चच्चिन्तामणिगणमयीं तां भुवं सुप्रकाशम् ॥

प्रेमानन्दप्रवहदुदकं सारवं सुप्रवाहं
 क्रीडालोलैर्निगमनिनदैः पूरितैः राजहंसैः ॥ ३ ॥

पारे परार्द्धचन्द्रार्कपावकाभासमुज्वलम् ।
 सर्वतस्तद्वनं दिव्यं चिदानन्दैकमन्दिरम् ॥ ४ ॥

तन्मध्ये मञ्जुलं कुञ्जं फुल्लवञ्जुलभूरुहम् ।
 कोटियोजनविस्तीर्णं तावदेव निरीक्षितम् ॥ ५ ॥

तत्र रासरसोन्मत्तं दिव्यगोपालिकाकुलम् ।
 नित्यज्ञानक्रियातन्त्रकुशलं तडिदुज्ज्वलम् ॥ ६ ॥

तासां मध्ये मञ्जुनीलोज्ज्वलाङ्गं शृङ्गारैकान्तस्फुरन्नाद्यवेषम् ।
 सालड्कारं कलिकाढ्यं तमालं सौवर्णीनां वल्लरीणामिवान्तः ॥ ७ ॥

अपश्यन् मुनयः सर्वे श्रीमन्तं रामसुन्दरम् ।
 सहजानन्दनीकान्तविस्फुरद्वामविग्रहम् ॥ ८ ॥

पश्चंश्च पक्षिणश्चापि द्रुमांश्च लतिकांस्तथा ।
 सर्वं चतुर्भुजाकारमपश्यन् विष्णुविग्रहम् ॥ ९ ॥

उपास्यमाना अणिमादिभूतिभिः पृथक् पृथड्मूर्त्तिधरैश्च वेदैः ।
 दिगीशवृन्दैर्घवत्पुरोगैर्ब्रह्मादिभिश्चाप्यमितैर्लोकपालैः ॥ १० ॥

यावत्प्रमोदाटविमध्यसंस्थं नानाविधं हृश्यते वस्तु जातम् ।
 तावत्समस्तं सुमहाविभूतिमन्मुनीन्द्रदृष्ट्याकलितं समन्तात् ॥

उन्मज्य च पुनः सर्वेऽप्यपश्यन् पुरतो गतम् ।
 रामचन्द्रं भक्तिनम्रकन्धरं प्राकृतोपमम् ॥ १२ ॥

पुर्ननिमज्य तेऽपश्यन् हृदा संजातसंभ्रमाः ।
 तथैव प्रमुदारण्यं तद्विहारिणमप्यमुम् ॥ १३ ॥

अथोन्मज्ज्य पुनः सर्वे मुनयो विस्मिताशयाः ।
अन्योन्यं मुखमैक्षन्त संस्तब्धाखिलवृत्तयः ॥ १४ ॥

किमिदं किमिदं चेति वदन्तस्तर्कवर्जिताः ।
अमुमेव विनिश्चित्य तन्मूलं वारिभरस्तुवन् ॥ १५ ॥

मुनय ऊचुः

नित्याप्रमेयमहिमाभ्विधिग्रहाय स्वात्मानुभूतिमहसैव विभाषिताय ।
स्वाधार एव च नितान्तमधिष्ठिताय श्रीरामविश्वरमणाय नमोऽस्तु तुभ्यम् ॥ १६ ॥

यावद्व्यशेषनिगमैर्भवतां महित्वं विस्तार्यते सकलमान्तगिरा परेश ।
तत्तावतोऽप्यधिकमुल्लसति प्रकामं त्वत्तोऽन्यथा श्रुतिवचो न भवेन्निवृत्तम् ॥ १७ ॥

यच्चेतसि स्फुरति सन्ततभावनाभिस्तत्वं परं समुदितं विदुषां मुनीनाम् ।
तस्मादयि त्वमसि राम परः परात्मा नो चेत् कृतोऽसि मनसामतिवर्त्तिसीमा ॥ १८ ॥

यत्स्वानुभूतिविभवान्तमतुच्छसौख्यं कैवल्यनाम परमं पदमामनन्ति ।
तत्त्वय्यनन्तसुखधाम्नि परापरेशो साक्षात्कृते किमपि न स्पृहणीयमास्ते ॥ १९ ॥

ये त्वत्पदाभ्वुतुलसीमकरन्दमिश्रसौरभ्यलाभसुखनिर्धुतसर्वकामाः ।
‘त्वन्नित्यकेलिकलनामधिगम्य तृप्तस्त्वच्चारुचित्रचरितार्णवराजहंसाः ॥ २० ॥

त्वल्लोचनान्तभरितामृतपूरमग्नदेहास्त्वदेकभजनस्पृहणीयतत्त्वाः ।
द्वित्रास्त एव भुवने ननु कालमायामूर्धस्थ्यपादकमलाः सततं जयन्ति ॥ २१ ॥

दुर्दान्तकालकवलातिगमस्तमायामोहं महामहिमभून्महनीयमुच्चैः ।
स्वानन्दभोगरसिकैस्त्व भक्तवर्यैरास्वादयमानरसमीशभवत्स्वरूपम् ॥ २२ ॥

उच्चैरवाङ्मनसगोचरमस्तनामरूपं निरन्तरमनन्तमखण्डबोधम् ।
तत्त्वं सदेकमखिलेश्वर वैदिकीगीर्यद्वक्ति तत्त्व विभूतितयोपसर्गम् ॥ २३ ॥

भक्त्या प्रपूजयसि विप्रवरान् वरेण्य स्वीयं निगूह्यसि विश्वपते स्वरूपम् ।
एतत्त्वात्यधिप चित्रसमं चरित्रं हृष्ट्वा विमूढहृदयाःस्म तवावबोधे ॥ २४ ॥

कोवेत्ति राम तव को नु चिकीर्षितार्थः किञ्चालिखेश तव मानस तोषकारि ।
आरम्भं ईश तव साधुफलानुमेयस्त्वाकिलष्टकर्मकरणेऽभिरतं व्यनक्ति ॥ २५ ॥

याचामहे प्रणतपालक किनु वाचा त्वामात्मधीविषयसाक्षिणमन्तरात्मन् ।
औदार्यसागर तथापि भवदगुणेन संप्रेरिता इव रति त्वयि भिक्षयामः ॥ २६ ॥

मुक्त्या च राम किमु नः करणीयमस्ति यानाहृताधमतरैरपि मानहीना ।
एतत्पुरीपरिसरे परिबम्ब्रमन्ति वीतप्रयोजनतया ननु रोरवीति ॥ २७ ॥

अभ्यर्थनीयमिदमेव च केवलं नस्त्वत्केलिनित्यरसभाजनतां प्रयामः ।
 एतादृशी रघुपते^१ रुचिता मतिनों भूयात्कृतेष्टहृत्तसमुखैः^२ सुकृत्यैः ॥ २८ ॥
 एकापि नाथ तव संप्रणतिर्जनस्य लोके प्रभूततमसाख्यभरं करोति ।
 यो नाश्वमेधमुखपुण्यसहस्रसाध्यो ज्ञात्वा तदेवमसकृत्प्रणता वयं त्वाम् ॥ २९ ॥
 भूयो नताःस्म जगदेकपते भवन्तं कल्याणमन्दिरमनन्तगुणामृताद्विष्म ।
 एकांशसंभवसमस्तभवप्रकाशमीटक् सहस्रशनकोटिपरार्द्धकांशम् ॥ ३० ॥

यद्वासांशेन सकलं व्याप्तमेतज्जगत्वयम् ।
 सोऽप्यंशः पुरुषो यस्य तद्वृहत्तावकं महः ॥ ३१ ॥
 परिच्छिन्ननोऽपीश त्वमलमपरिच्छिन्नविभवो
 निरीहोऽपि स्वेच्छाकलितनवलीलानिधिरसि ।
 निराकारोऽप्यानन्दयसि परमानन्दवपुषा
 क इत्थं तत्तत्वं तव किमपि वेत्तुं प्रभवति ॥ ३२ ॥
 निरुपाधिदयासिन्धो लीलामृतरसाकर ।
 सदसत्पर पूर्णत्मनित्यं राम नमोस्तु ते ॥ ३३ ॥
 त्वन्नामकीर्तनोऽद्भुतमनन्तं सुकृतं विभो ।
 न तत्सद्वशतां यान्ति वाजिमेधादिकोटयः ॥ ३४ ॥
 यथा यथा शुद्धयति नाथ चित्तं त्वन्नामसंकीर्तनवारिधारया ।
 तथा तथा राम तव स्वरूपं भवत्यनुध्यानपथाधिरूढम् ॥ ३५ ॥
 न विद्धहे नाथ कुतो नु जाताधिकारिनेयं तव भक्तिगोचरा ।
 श्रद्धानुभूतं ननु यत्फलं विभो त्वत्केलिधामाकलनं सुदुर्लभम् ॥ ३६ ॥
 अथवा त्वल्कृपानाथ कारणं न समीहते ।
 दुर्लभो योगिनां यस्त्वं सुलभोऽसि वनेचरैः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मोवाच

इति स्तुत्वा चिरं विप्राः सरयूस्रोतसि स्थिताः ।
 कर्मणा मनसा वाचा जगमुस्तं शरणं विभुम् ॥ ३८ ॥
 ततस्तद्विनमारभ्य दृष्ट्वा लौकिकवस्तुगम् ।
 विरहं बिभ्रतश्चित्ते नस्वास्थ्यं क्वापि लेभिरे ॥ ३९ ॥
 तदेव धाम ध्यायन्तो यथा हृष्टं निमज्जने ।
 रामं चापि तदन्तःस्थं भावयन्तः परात्परम् ॥ ४० ॥
 नित्यमानन्दनीशक्तियुक्तं सुन्दरविग्रहम् ।
 तं चाथर्थन्तो मनसा नित्यं तन्मयतां ययुः ॥ ४१ ॥

२. तव रते, मथु० । २. कृतेष्टहृत्तनप्रमुखैः, रीवाँ ।

कदाचिदेकान्तचरं चिदानन्दमहोनिधिम् ।
 रामं संलक्ष्य मुनयो ययुस्तस्य समीपतः ॥ ४२ ॥
 दण्डवत्प्रणति सर्वे विधायाङ्गलिपाणयः ।
 तस्थुस्तस्तविधे तूष्णीं विरहार्तिदलदधृदः ॥ ४३ ॥
 तेषामभिप्रायविदा प्रभुणा स्मितशालिना ।
 ऊचे वचनमानन्द मनो मोहयता भृशम् ॥ ४४ ॥

जानाम्यहं वो विदुषां मनोगतं यूयं हि मत्संगवियोगतोर्दिताः ।
 ते दण्डकारण्यनिवासिनो यथा द्विजाः परामेव बिभर्त वेदनम् ॥ ४५ ॥
 अहो मुनीन्द्रा मम धामचिन्मयं नित्यं परानन्दमयं मनोरमम् ।
 नापकवचित्तोर्जितवासनात्मभिनलिपकामैश्च जनैरवाप्यते ॥ ४६ ॥
 नाप्राप्तविद्यैर्नचाभक्तिवित्तैर्नप्राप्तमद्वरणैश्चापि लोकैः ।
 नमत्स्वामिन्याप्यनङ्गीकृतैश्च न वा प्रारब्धावशेषप्रदिग्धैः ॥ ४७ ॥
 तद्वत्सर्वं साधनं जातकल्पं जातः श्रीमत्सरयूवातपूतः ।
 शेषं किञ्चित्साधनं यत्त्वपेक्ष्य तदप्यशेषीभवितुं मे दृशाहम् ॥ ४८ ॥
 अङ्गीकरिष्यति हि वो मदनुग्रहेण श्रीमत्प्रमोदवनकुञ्जविहारिणी सा ।
 मत्स्वामिनी विधिशिवादिसुदुर्लभान्तःसद्यप्रसादविभवा सहजाख्य शक्तिः ॥ ४९ ॥

तामाराधयतां हि वो हितजनाः श्रीमत्प्रमोदाटवी—
 नित्येशीं परिणद्धमद्विषयकप्रेमणां पराख्या रतिः ॥
 भक्तिः शक्तिमत्ती विलुप्तविधावेषा ममाकर्षिणी ।
 प्रादुर्भाविमुपैष्यति त्रिगुणसंश्लेषेण सा वर्जिता ॥ ५० ॥
 ततश्च तस्यां सहजानन्दन्यां लयमेष्यथ ।
 सा मामुपेत्य सहसा लीना स्थास्यति निर्भरम् ॥ ५१ ॥
 अहं स्वानन्दरूपिण्यां तस्यामेव सदारतः ।
 तदा स्थास्यामात्मनयोपार्जितानन्दवारिधिः ॥ ५२ ॥
 आत्मक्रीड आत्मरतिरित्यादि श्रुतिवागवैतु ।
 तत्पदं परमं सूक्ष्मं सच्चिदानन्दमात्रकम् ॥ ५३ ॥
 विमुक्तभेदविषयं द्वैताद्वैतविवर्जितम् ।
 अनिराकारसाकारं तच्च निर्गुणसद्गुणम् ॥ ५४ ॥
 विधेर्निषेधतश्चापि उभयस्मात्सदातिगम् ।
 अनिर्देश्यमवाच्यं च भेदाभेदविवर्जितम् ॥ ५५ ॥
 तद्वै प्रमोदवनमित्यवधारयन्ति नित्यं महोपनिषदानुभवेन चापि ।
 प्राप्तुं तदैव कृपया कवचिदीशिते च केऽपि त्वदङ्गिकमलासवपूर्णकामाः ॥ ५६ ॥

क्रीडित्वाहं चिरं तत्र कालातीते परे पदे ।
 पुनरुत्थाय सपदि योगीवासत्समाधितः ॥ ५७ ॥
 सौषुप्तानन्दानुभवाद्यद्वच्च प्राकृतो जनः ।
 चिन्तयिष्ये सकृत्सगं सत्यसङ्कल्पया धिया ॥ ५८ ॥
 ३४ तस्मिन् सृष्ट्यादिकाले वै मदिच्छामात्रनोदिताः ।
 मदंशांशाश्चेतनाख्या निर्यास्यन्ति सहस्राः ॥ ५९ ॥
 चिदंशसाधूपचिताः सतापन्नोऽणुरूपिणः ।
 सदंशेन जडोऽद्वितिः पुनरेव भविष्यति ॥ ६० ॥
 तत्त्वेषां भोगायतनं शरीरं व्यपदिश्यते ।
 सुखं दुःखं भयं निद्रा वुद्धिरिच्छा स्मृतिर्धृतिः ॥ ६१ ॥
 रजस्तमःसत्त्वभवा विकाराः प्रवर्तिष्यन्ते जगन्मूलशक्त्या ।
 तेषां साक्षी सच्चिदानन्दरूपः सोऽन्तर्यामी भविता चाहमेव ॥ ६२ ॥
 एवं त्रिधा व्यवहारो यतोऽयं जडो जीवश्चान्तरात्मेति लोके ।
 तथाधिभूताध्यात्माधिदैवस्तस्था भूयो भूर्भुवःस्वक्रमेण ॥ ६३ ॥
 एवं प्रपञ्चे प्रसृते ह्यनादौ मच्छक्तिमायाविभवे मद्विनोदे ।
 तत्रैवाहं मम चेत्याभिमानः संसारोऽयं जायते जीवनिष्ठः ॥ ६४ ॥
 अवस्तुरूपोऽपि दृढं विलग्नोऽध्यासैकमूलशिच्चदचिद्वस्तुनो वै ।
 तस्योच्छित्यै प्रयतन्ते मुनीन्द्रातेषां नश्यन्त्येव स्युष्मादशानाम् ॥ ६५ ॥
 अहं चैवानुकम्पास्थो जीवानुद्वर्तुमादृतः ।
 आविर्भावमुपैम्यद्वा लोकेऽस्मिन्प्राकृतोपमः ॥ ६६ ॥
 स्वात्ममायां समाश्रित्य क्रीडन्नात्मप्रियैर्जनैः ।
 तदाप्यहं भविष्यामि पुष्यानुद्वर्तुमीद्वशः ॥ ६७ ॥
 मन्मायाविभवे लोके यदा म्लायति धर्मधीः ।
 तदैवाहं स्वरूपेण प्रादुर्भूय विभर्मि ताम् ॥ ६८ ॥
 कृते विप्राः सर्वं एवात्मनिष्ठा योगध्यानप्राप्तपूर्णप्रमोदाः ।
 चतुष्पादो यत्र धर्मो ह्यनादिस्तं सेवन्तेऽध्यात्मविद्यां च मुक्त्यै ॥ ६९ ॥
 त्रेतायां मां सर्वदेवस्वरूपं क्रियात्तन्त्रैर्यजमाना अजस्रम् ।
 विशुद्धसत्त्वोदितबोधाः कथंचित्कल्पन्ते वै स्वस्वरूपाधिगत्यै ॥ ७० ॥
 द्वापरे चावतारादिरूपेण बहुधा जनाः ।
 अर्चन्ते मां हि कल्पन्ते स्वात्मबोधाय केचन ॥ ७१ ॥

कलौ मत्कीर्तिगाथानां कीर्तनश्वरणादिभिः ।
शोधयन्तो निजात्मानं भवन्ति ज्ञानशालिनः ॥ ७२ ॥

एवं युगानुरूपैर्मा मुनीन्द्राः साधनव्रजैः ।
प्राप्नुवीन्ति: जनाकेचिन्मत्कृपापापत्रान् गताः ॥ ७३ ॥

तथापि मां को नु लभेत मत्यों दुरन्तमायागुणजालबद्धः ।
न चेदहं कञ्चन हेतुमेत्य प्रादुर्भावामि हशरूपयुक्तः ॥ ७४ ॥
एदद्वि मद्वपुरसंख्यगुणाकरत्वात्कल्याणकोटिफलकल्पतस्प्रतीकम् ।
आश्रित्य केऽपि कृतिनो मनसा च वाचा पारं प्रयांति भवभीषणसागरस्य ॥ ७५ ॥

यदा सारस्वतो नाम कल्पो विप्रा भविष्यति ।
तदा षड्विशके त्रेतायुगे मां समवाप्स्यथ ॥ ७६ ॥

मुनय ऊचुः

वयमाराध्य सहजां भवतः स्वामिनीं प्रियाम् ।
तत्रैव लयमाप्स्याम इत्याज्ञसं त्वया प्रभो ॥ ७७ ॥

सा च त्वय्यात्मरतिगे लीना किं न भविष्यति ।
एवं चेद्वीतभेदानां कथं त्वत्प्राप्तिरस्ति नः ॥ ७७ ॥

एतत्रः संशयं राम छिन्धि त्वयि धृतात्मनाम् ।
त्वदन्यो नहि लोकेऽस्मिन् संशयस्यास्य नाशकः ॥ ७९ ॥

श्रीराम उवाच

आत्मारामस्यापि मम पृथरिघ रमणेच्छ्या ।
सच्चिदानन्दिनी साक्षात्सहजाविर्भविष्यति ॥ ८० ॥

एकाकिनो मे सहजाप्रियाया वाधिष्यतेऽतीव महान्वयोगः ।
तदासकामत्वमयास्य चात्मारामत्वमत्याकुलतां भजिष्ये ॥ ८१ ॥

यथा कामी स्वकामिन्या विरहेणानुपीडितः ।
लभते न दिवारात्रं मनःस्वास्थयं कदापि हि ॥ ८२ ॥

एवं मे पूर्वजातानुभूतेः प्रियाया मे सहजाया विप्रयोगः ।
आकस्मिकः सर्वधृतिप्रमाथी प्रादुर्भविष्यत्यधिपो रसानाम् ॥ ८३ ॥

तदाहमानन्दयितुमत्यधीरमात्मानमत्याकुलितं विप्रयोगात् ।
एकोऽपि सन्नात्मनाऽखण्डरूपी द्विधा भविष्यथामि न मोघभावनः ॥ ८४ ॥

ततश्च सा कोटिचन्द्रप्रकाशस्मितज्योत्स्नारुचिरास्या प्रकामम् ।
सहाचिता नामधामस्वरूपसखीजनैर्मत्पुरतो भवित्री ॥ ८५ ॥

उपासकाइच ये येऽस्यां लयं जग्मुः पुराभवे ।
ते ते प्रादुर्भविमिताः सेविष्यन्ते क्रमादिमाम् ॥ ८६ ॥

इयं च तैर्भक्तजनैः समेता सेविष्यते मां रत्तिकेलिपुष्टैः ।
 श्रीमत्रमोदाटविधामराज्ञी परद्वलक्ष्मीर्लितस्वरूपा ॥ ८७ ॥

एवं हि वो मुनिवर्या मदास्तिर्भविष्यति प्रेमभक्त्या प्रकामम् ।
 तावद् यूयं क्षणवत्कालमेतं मत्कीर्तनश्वरणाद्यैर्नयन्तः ॥ ८८ ॥

भजध्वं मां साधुजनप्रसंगे नित्यं हृदा मोदमानास्त्रिकालम् ।
 अर्चन्तो मां तुलसीगंधपृष्ठपूर्वपर्दीपैः स्वादुनैवेद्यभोगैः ॥ ८९ ॥

मद्भूतशेषं भुज्ञाना गायन्तो मां गतत्रपम् ।
 एवं विशुद्धचित्ताश्चेत्सहजां सेवयिष्यथ ॥ ९० ॥

एतद्वः कथितं विप्राः साधनं च फलं महत् ।
 नातः परतरं वेद्यमस्ति श्रुतिशिरःस्वपि ॥ ९१ ॥

एवमुक्त्वा मुनीन् रामो ब्रह्मज्ञान् वीतकल्मषान् ।
 आवश्यकं चकाराथ विमले सारवे जले ॥ ९२ ॥

मुनयोऽपि महामोदसागरे मग्नमानसाः ।
 तमेवानुभवं बुद्ध्या शीलयन्तः ससंभ्रमाः ॥ ९३ ॥

आवश्यकं विनिर्वर्त्य प्रभुदर्शननिर्वृताः ।
 अनुज्ञाताश्च तेनैते स्वाश्रमान् समुपाययुः ॥ ९४ ॥

स्वयं च भगवान् रामः कृतार्थोक्त्य तान् द्विजान् ।
 इयाय राजभवनं यत्र श्रीजनकात्मजा ॥ ९५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे मुनिजनोद्धरणो नाम
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

एवं स भगवांस्तस्यामयोध्यायां पुरीमणौ ।
 निवसन् बुभुजे भोगान् सीतया सह निर्वृतः ॥ १ ॥

लाल्यमानो महाराजकीशल्याभ्यां दिवानिशम् ।
 सेव्यमानो मुनिव्रातैः सेवमानः स्वयं च तान् ॥ २ ॥

स्वेच्छ्या कतिचिद्वर्षान् लीलया सोऽत्यवाहयत् ।
 युवराजपदं धाम्नालंकुर्वाणोऽखिलेश्वरः ॥ ३ ॥

दिने दिने देवतानां सपर्या मुनीन्द्राणां वरिवस्याश्च शशवत् ।
 त्रैलोक्यमानन्दयितुं च तस्य दिनेदिनेऽभून्नव उत्सवः प्रभोः ॥ ४ ॥

यद्रामणोयकममुष्य कदापि केनाप्यालोकितं तदपरे दिवसे न तत्स्यात् ।
आधिक्ययुक्तमिव नव्यतया व्यलोकि लोकोत्तराखिलगुणस्य रघूद्वहस्य ॥ ५ ॥

एवं सीता प्रिया चक्षुश्चकोरी पूर्णचन्द्रमाः ।
रेमे निरवधिक्रीडानन्दसंहोहसागरः ॥ ६ ॥

अलौकिकैलौकिकैश्च विलासैर्विश्वमोहनैः ।
स्फुटसर्वरसानन्दैर्मोदयामास जानकीम् ॥ ७ ॥

त्रैलोक्यं मोदयामासुश्चत्वारो भ्रातरो गुणैः ।
तेषां रामो विशेषेण शरण्यः शरणार्थिनाम् ॥ ८ ॥

सर्वानन्दप्रदः सर्वजनतापनिवारणः ।
सर्वत्र समहृष्टचैव करुणामृतसागरः ॥ ९ ॥

लक्ष्मणो भगवान्साक्षात्सर्वामुरभयप्रदः ।
सत्कालकारणीभूतः साधुमार्गप्रवर्त्तकः ॥ १० ॥

भरतो भगवान् सर्वप्रजारञ्जनशीलवान् ।
प्रजानां वृद्धिकरणः सर्वभाग्यविवर्द्धनः ॥ ११ ॥

शत्रुघ्नः सर्वसद्धर्मपालनोर्जितमानसः ।
असद्धर्मनिराशात्मा स्वभावात्साधुधर्मभृत् ॥ १२ ॥

सर्वेऽप्युदारा गंभीरा धीरा वीरा सुखप्रदाः ।
सुदर्शनाः सुवयसः सर्वसंपत्तिपोषकाः ॥ १३ ॥

ब्रह्मण्याः साधुवादैकभाजनाः साधुपालकाः ।
कल्पवृक्षस्वभावाश्च सर्वसौख्यविवर्द्धनाः ॥ १४ ॥

सुशीलाः सर्वलोकानां तापत्रयनिवारकाः ।
चित्रामितचरित्राश्च महामाना महौजसः ॥ १५ ॥

भूभारहरणोद्युक्ताः सर्वामुरभयप्रदाः ।
सतां द्विजानां देवानां धर्मस्यास्य विवर्द्धनाः ॥ १६ ॥

सीतया सहितो रामो लक्ष्मणश्चोर्मिलायुतः ।
माण्डव्या सहितो वीरो भरतश्चारुदर्शनः ॥ १७ ॥

श्रुतकीर्त्या च शत्रुघ्नः सर्वानन्दविवर्द्धनः ।
ज्योत्सनया सहिताः सर्वे साक्षाच्चन्द्रमसो यथा ॥ १८ ॥

प्रभया सहिताः साक्षात्सूर्या इव सुतेजसः ।
स्वाहास्वधा वषट्वौषड्युक्ता हुतभुजो यथा ॥ १९ ॥

प्रदद्योतिनो विशालाक्षाः विनीताः शुद्धविग्रहाः ।
सर्वाप्रधृष्टयवपुषः सर्वविद्याविभूषिताः ॥ २० ॥

सर्वशस्त्रास्त्रविद्यानां पारं प्राप्ताः सुवर्चसः ।
 सुधियः सुमुखाः सूग्राः कीर्त्या कान्त्या च मण्डताः ॥ २१ ॥
 मानुः पितुर्गुरुणां च नित्यमाज्ञाभिवाङ्छकाः ।
 सर्वदारिद्रदमना जगतां कामपूरणाः ॥ २२ ॥
 तानुग्रवीर्यन् पुरुप्रकाण्डान् संलक्ष्य जातांश्चतुरो वर्द्धमानान् ।
 शेषोऽसुरानीकशतोपमर्दितक्षमाभारखिन्नोपि तदोदसर्पत ॥ २३ ॥
 महाहर्षसंरूढान् हारिणो हृदयज्ञमान् ।
 महाराजकुमारांस्तान् विष्रो भूत्वा प्रतुष्टुवे ॥ २४ ॥

[शेषोवाच]

जयजयामितकीर्तविवर्द्धना जनमनोरथदानविचक्षणाः
 रघुकुलामलपङ्कजभानवश्चिरमुदञ्चत राजकुमारकाः ॥ २५ ॥
 सुवयसां महनीयमहीभृतां भुवनसौख्यकृता जनुपैव वः ।
 व्यपगतोऽयमहो ह्यवनीभरो ननु करिष्यथ सच्चरितैर्मुदम् ॥ २६ ॥
 त्रिभुवनादभुतकारि यशोनिधे जनविलोचनसार्थकताकरान् ।
 सकललोकविलक्षणसौभगान् ननु नतोऽस्मि नतोऽस्मि नतोऽस्मि वः ॥ २७ ॥
 इदमनर्थ्यतमं भवतामुरःस्थलविभूषणलालसमानसः ।
 परमभक्तिभरेण समर्पये सुरुचिरं मणिहारचतुष्टयम् ॥ २८ ॥
 दत्तः प्रसादांस्तानेवं नत्वा नत्वा मुहुर्मुदा ।
 मणिहारान्समर्प्योच्चैः शेषराजो विनिर्गतः ॥ २९ ॥
 अथागमद् दिवानाथः प्रभामण्डललक्षितः ।
 स्पृहणीयाकृतीनस्तौत् त्रयीमूर्तिर्मुदान्वितः ॥ ३० ॥

[सूर्य उवाच]

मत्तः साक्षात्प्रभूतं कुलमिदमभलं मङ्गलं वः कुमाराः
 यस्मिन् सर्वादिवैवस्वतमनुरभवत्पुत्र ऐक्षवाकुरस्य ॥
 अन्ये मान्धातृमुख्याः सागरनहुपजादद्याश्च सर्वे प्रवीराः
 पुण्यश्लोका यशोभिः किमपि भुवमिमां भूषयामासुरुच्चैः ॥ ३१ ॥
 तेषां यूर्य कीर्तिदाः स्वैश्चरित्रैः सौभाग्यश्रीवर्द्धना धर्मपालाः ।
 सर्वदोषानाविलैः सद्गुणौधैः पर्येधध्वं भूतलेऽस्मिश्चिराय ॥ ३२ ॥
 सर्वे भवन्तः पुरुषोत्तमाः स्फुटं लोकोत्तराशेषगुणौधमङ्गलाः ।
 चिरञ्जयन्तु त्रिजगन्तिजप्रजासुभव्यसौभाग्यसुखैकदायिनः ॥ ३३ ॥
 अपूर्वा मम वंशस्य वृद्धिर्वां जन्मना भवत् ।
 अहो हि मे महद्वाग्यं किग्रत्केन निरूप्यताम् ॥ ३४ ॥

१.० कृताजमुखैर्वंचः, रीवाँ ।

इमानि मत्कलारूपाण्युच्चैराभरणानि वः ।
 समर्पये स्त्राज्ञतेजः संकोच्यैनानि वक्ष्यथ ॥ ३५ ॥

इति सम्पूज्य तपनो महाराजकुमारकान् ।
 नत्वा स्तुत्वा निर्जगाम मुदोत्पुलकविग्रहः ॥ ३६ ॥

महेन्द्रः सुरवन्दीनां विमुक्तयाशोद्धवं मुदम् ।
 असंवृण्वन्समेयाय प्रत्यज्ञपुलकोदगमैः ॥ ३७ ॥

लङ्घेशतनयाक्रान्तमहिमापि मुदान्वितः ।
 अस्तौदस्तोभवचनो दृष्ट्वा दशरथात्मजान् ॥ ३८ ॥

जयन्तु नो भाग्यपुपः प्रकर्पान्निजेच्छ्या सत्कृपयावतीर्णः ।
 साक्षादभवन्तो भुवने शत्रुघ्नभरतलक्ष्मणरामचन्द्राः ॥ ३९ ॥

यद्ब्रह्मसद्यातिगमद्वितीयं परंप्रधानात्पुरुषाच्च^१ पूर्णम् ।
 तद्वाम नित्यं विमलं विशोकं साकेतसंज्ञं परमोत्तमं वः ॥ ४० ॥

विज्ञाय भक्तौघपरावहेलनां महासुरानीककृतां कृपावशाः ।
 इहावतीर्णस्त्रिजगद्धवाय कुलेऽमले दाशरथे यशस्कराः ॥ ४१ ॥

करिष्यथ द्यां नियतं महोर्जितप्रमत्तरक्षो^२भरभावर्जिताम् ।
 स्ववीर्यतः सम्प्रति मोचयिष्यथ स्वर्लोकवन्दीन् निजचित्तदुःसहान् ॥ ४२ ॥

इमाः सदाम्लानतमाः सुगुम्फिता मुदा स्वदासीकरपल्लवाभ्याम् ।
 अमन्दमन्दारतरुप्रसूनजाः स्त्रजः समारोपयत स्वपक्षसि ॥ ४३ ॥

इत्यभ्यर्थं सहस्राशः पीत्वा तद्रूपसारथम् ।
 चिरं स्तुत्वा मुहुर्लब्धप्रसादोजाद् दिवं प्रति ॥ ४४ ॥

ब्रह्मोवाच

एवं समस्तैस्त्रिदशैः काले काले यथोचितम् ।
 निषेव्यमाणा मुमुदुर्मोदयन्तो जगत्त्रयम् ॥ ४५ ॥

यथा यथा दाशरथे: कलोदयः कृष्णेतरे पक्ष इवोङ्गपस्य ।
 तथा तथा कोकवामेव मम्लौ लङ्घाघिपोत्तंसविभूषणश्रीः ॥ ४६ ॥

श्रीरामस्य महद्वीर्यमसुरानीकदुःसहम् ।
 प्रत्यहं वबृधे भूयः सतां संतोषपोषणम् ॥ ४७ ॥

अनाहृत्य राज्याभिषेकं रमेशः सुराणां मुनीनां सतां मङ्गलार्थी ।
 वसन्नेव पूर्णे यमादिवजान्तर्निजांशेन यातो वनं भक्तकार्ये ॥ ४८ ॥

१. पुरुषार्थ०—रीर्वा । २. रक्षःपरिभाव—मथु०, अयो० । ३. अयो० प्रतिका पाठ खण्डित है ।

इति ते कथयिष्यामि साक्षाद्गवनो यजः ।
नित्यं धवलितं येन स्वभासा भुवनत्रयम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुग्णडसंबादे दक्षिणखण्डे राज्याभिषेके
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

४

षष्ठोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ सर्वगुणागारं त्रैलोक्यस्यानुरच्छनम् ।
साधुसंस्तुत्यचरितं रामं राजीवलोचनम् ॥ १ ॥
रमारमणकर्तारं हर्तारं त्रिदशापदाम् ।
जगदानन्दिशीलाद्यं सर्वशस्त्रास्त्रकोविदम् ॥ २ ॥
पालकं सर्वसाधूनां त्रयीधर्माभिरक्षकम् ।
नयाकरं दुर्नेयद्यनमनन्तगुणमन्दिरम् ॥ ३ ॥
ईतिभीतिसमूहधनं यक्षरक्षोभयापहम् ।
चातुर्वर्णहितं देवं श्रुत्याचारामिरक्षकम् ॥ ४ ॥
दुरदृष्टविनाशाय लोके दर्शनदायिनम् ।
सर्वकल्याणभवनं सर्वसौख्यविवर्द्धनम् ॥ ५ ॥
लौकिकालौकिकानन्ददायिनं परमाद्भूतम् ।
राजा तंलक्ष्य मनसा मृमुदे परया मुदा ॥ ६ ॥
कुलक्रमागते राज्ये प्रजासौख्यविवर्द्धने ।
अभिषेकुं तदा राममाचकाङ्क्ष महावयाः ॥ ७ ॥
तं देवाः पुरुहृताद्या वशिष्ठाद्या महर्षयः ।
मन्त्रेषु दक्षिणाः सर्वे मन्त्रिणश्चोपतस्थिरे ॥ ८ ॥
गते च भरते दूरं कैकेयाः पितृवेशमनि ।
सर्वैः सम्मन्त्रयाच्चके राजा रामहितैषणः (हिते रतः ?) ॥ ९ ॥
सभां सुमहतीं चक्रे सहस्रस्तम्भशालिनीम् ।
मूर्त्तिमद्भूर्निधिकुलैः सर्वदा समुपासिनाम् ॥ १० ॥
यत्र सिहासनं साक्षात्मूर्यमण्डलभामुरम् ।
महामणिगणोद्द्योति काञ्चनं कमलाम्पदम् ॥ ११ ॥

मान्धातृप्रमुखैः पूर्वमाक्रान्तं धर्मवित्तमैः ।
 अधःस्फाटिकपीठेन युक्तमूर्जस्वलं महत् ॥ १२ ॥
 अशोपधरणीपालमौलिमालामणित्विषा ।
 नीराज्यमानपीठान्तं वन्द्यमानं कृताञ्जलिम् ॥ १३ ॥
 विराजते मणिस्तम्भचतुर्ङ्गपरिमध्यगम् ।
 यत्र स्थितं मर्त्यमपि साक्षाद् रामः स्वयं विशेष ॥ १४ ॥
 तस्योपरि तपद्वासा सूर्यमण्डलचण्डिमम् ।
 छत्रमुद्घाति विमलं स्वयं लक्ष्म्या करे कृतम् ॥ १५ ॥
 चामरे वितते चारुचञ्चलचन्द्रांशुनिर्मले ।
 विराजेते वीज्यमाने भूपालैश्छत्रवर्जितैः ॥ १६ ॥
 मसद्वीपावनीमम्पैत्यम्भारैकनिकेतनम् ।
 तद् राज्यं रघुवंश्यानां राजां प्रकृतिरञ्जनम् ॥ १७ ॥
 न्यस्तुकामः स्वयं राजा रामे सर्वगुणाश्रये ।
 मन्त्रिभिर्मन्त्रयाच्चक्रे वानप्रस्थब्रतोन्मुखः ॥ १८ ॥

राजोवाच

शृण्वन्तु नीतिनिपुणा वृद्धाः सच्चिवपुञ्जवाः ।
 न मेऽधुना पुत्रवत्तो रोचन्ते राज्यसम्पदः ॥ १९ ॥
 धुरंधरेषु पुत्रेषु यस्य राज्योन्मुखी मतिः ।
 न तस्य विषयासक्तिरन्तकालेषपि नड्क्ष्यति ॥ २० ॥
 प्रजानां पालनार्थं हि राज्यं गृह्णन्ति साधवः ।
 विषयाणामरत्यापि भोगस्तत्रानुषङ्गिकः ॥ २१ ॥
 नहि वैषयिकं भोगमुद्दिश्य रघुवंशजाः ।
 राज्यं कर्तुं समीहन्तेऽध्यात्मविद्याविचक्षणाः ॥ २२ ॥
 चिरं जयन्तु रामाद्यास्तनयाः सूर्यवर्चसः ।
 प्रजानां भाग्यसंदोहैरवतीर्णाः स्वय ह्यमी ॥ २३ ॥
 रामं सर्वगुणारामं सौभित्रिरनुवर्तते ।
 तथैव भरतं सौम्यः शत्रुघ्नोऽप्यनुवर्तताम् ॥ २४ ॥
 रामश्च भरतश्चोभौ विभज्य सकलां भुवम् ।
 नित्यं पालयतां वीरौ परस्परहिते रत्तौ ॥ २५ ॥
 अथवा राममेवैते लक्षणाद्याः सुवर्चसः ।
 मन्तस्त्रयोऽनुवर्त्तन्तां पुरुषं तद्गुणा^१ इव ॥ २६ ॥

१. नीथं यत्-अयो० । २. सद्गुणा-अयो० ।

चत्वारोऽप्यथवा राज्यं चतुःखण्डावनीगतम् ।
 अङ्गीकुर्वन्तु साधूनामनुमत्या यथोचितम् ॥ २७ ॥

एतेषु खलु पक्षेषु कतमो वोऽभिरोचते ।
 तद्ब्रूत मन्त्रिवशेषाः प्रजानां हितकाम्यया ॥ २८ ॥

राज्यं निधाय पुत्रेषु प्रजापालनकारिषु ।
 मुनीनां वृत्तिमास्थाय स्थास्यामि वनगोचरः ॥ २९ ॥

स्वयं यो भगवान् रामः परमात्मा प्रियः सुहृत् ।
 तस्मिन् प्रेम समास्थाय विधास्ये स्वात्मनो गतिम् ॥ ३० ॥

यस्य मे तनयः साक्षाद् गमो गजीवलोचनः ।
 विश्वानन्दैकभवनं तस्य किं मे सुदुर्लभम् ॥ ३१ ॥

इत्युक्तं राजवर्णेण सभायामवधार्य ते ।
 मन्त्रिणः स्वगतं ध्यात्वा जगदुः सर्वमङ्गलाम् ॥ ३२ ॥

नैतवो मनुजेन्द्राणां वैवस्वतमनोः कुले ।
 राजर्षीणां पवित्राणां विषयौदास्यमङ्गुतम् ॥ ३३ ॥

भवन्तो ह्यखिलं वेत्थ लौकिकं चाप्यलौकिकम् ।
 पूर्वं सर्वावनीराज्यहेतवे परमात्मने ॥ ३४ ॥

वंशे धुरन्धरं जातं वीक्ष्य भोगेषु निःस्पृहाः ।
 वानप्रस्थोचितां वृत्तिं श्रयन्ति रघुवंशजाः ॥ ३५ ॥

दैवमेवानुकूलं वः सर्वत्र वसतां सताम् ।
 गृहे वापि वने वापि क्षेमं प्राप्याधितिष्ठताम् ॥ ३६ ॥

राज्यक्षेपश्च यो राजस्त्वया चित्ते विचारितः ।
 स रामचन्द्र एवोच्चैः सर्वथा शोभतेरराम् ॥ ३७ ॥

यद् गदन्ति स्फुटं वृद्धा ना विष्णुः^१ पृथिवीपतिः ।
 स रामः स्वयमेवै ततोऽन्यः कोऽस्तु भूपतिः ॥ ३८ ॥

शोभते राम एवैतद् राज्यं भूमण्डलस्य यत् ।
 तद्भूक्तिरेव चान्येषु सर्वकल्याणदायिनी ॥ ३९ ॥

त्वमिवैष स्वयंरामः पृथिवीं पालयत्वलम् ।
 प्रजा भद्राणि पश्यन्तु निःसप्त्वा निरीतयः ॥ ४० ॥

रामस्य भुजदण्डाभ्यां गुप्तमेतद् धरातलम् ।
 मर्वसौरव्यान्वितं राजन् पुनर्नवमिवास्तु च ॥ ४१ ॥

लक्ष्मणो भरतश्चैव वीरेन्द्रः शत्रुसूदनः ।
 रामभक्तियुता नित्यं कर्मणा मनसा गिरा ॥ ४२ ॥

१. नारामः, रीवाँ, मशु० ।

प्राणमाचरिते राजन् प्रकटं तर्कयामहे ।
राज्यं रामेऽर्पयिष्यन्ति दीयमानमपि त्वया ॥ ४३ ॥

अतोऽभिषिञ्चतां राजन् राम एव त्वया भुवः ।
परोधिमेखलावत्या राज्यपाणिग्रहे विधौ ॥ ४४ ॥

न कनिष्ठश्च राज्याहोर्जे ष्ठे शक्ते विराजति ।
परिवेत्तेतितं दुष्टं वयोवृद्धाः प्रचक्षते ॥ ४५ ॥

अतोऽचिरेण रामेन्दौ राज्यमेतन्निधीयताम् ।
ततस्तिष्ठ यथेच्छं त्वं वने वा गृह एव वा ॥ ४६ ॥

यौवराज्यं दधद् रामो नित्यं रज्जितवान् प्रजाः ।
भविष्यति पुनश्चास्य राज्यं ते द्विगुणश्रियै ॥ ४७ ॥

मुनय ऊचुः

त्वया समर्पितं राज्यं रामे सर्वगुणाश्रये ।
गोभिष्यते महीपाल शशिखण्डमिवेश्वरे ॥ ४८ ॥

त्रैलोक्यमपि वीर्येण रामः पालयितुं क्षमः ।
आसमुद्रावनीभारं किनोद्वोद्धुमसौ क्षमः ॥ ४९ ॥

न तस्य लिप्सा राजर्षे पूर्णकामस्य भुक्षिषु ।
भक्त्या जनैरर्प्यमाणानादत्ते विषयानसौ ॥ ५० ॥

सर्वोत्कृष्टतमः शक्त्या स्वाभाविकप्रभोनिधिः ।
समस्तावनिराज्यस्य स्वयमेवाधिकार्यसौ ॥ ५१ ॥

इति निश्चितमाकर्ष्य सर्ववर्षीयसां नृपः ।
राज्याभिषेचनं कर्तुं सर्वथैवान्वसज्जत ॥ ५२ ॥

दूरं गतेऽधिवसति भरते मातृबन्धुषु ।
रामभक्ति विनिर्णीय राजा निःशङ्क्तां दघौ ॥ ५३ ॥

सुमित्रातनयौ चापि राम एव सदा रतौ ।
लक्ष्मणश्चापि शत्रुघ्नो भ्रूसंज्ञाज्ञाकरावुभौ ॥ ५४ ॥

न रामात्परतः किञ्चित्प्रियं वस्तु धरातले ।
त्रयाणामपि तुल्यानां भ्रातृणां दीप्तेजसाम् ॥ ५५ ॥

इति निश्चित्य मनसा राजा दशरथस्तदा ।
रामे राज्यभरं न्यस्य वने गन्तुमना अभूत् ॥ ५६ ॥

म पुरोधसमाहृय वशिष्ठं सर्वदर्शिनम् ।
उवाच वदतं श्रेष्ठं सर्वविश्वैकमङ्गलम् ॥ ५७ ॥

राजोवाच

भगवन् मुनिशार्दूलं सर्वज्ञं तपमां निधे ।
 पितृपैतामहं गज्यं रामे समभिपिच्यनाम् ॥ ५८ ॥
 सर्वतीर्थोदकैः स्नानं सर्वमन्त्राभिषेन्नितम् ।
 रामं विशतु गज्यथ्रीः कन्या वरसिवोजिता ॥ ५९ ॥

दशवर्षस्महस्त्राणि भोगान् भुक्तवतो मम ।
 नेदानीं विषयस्नेहस्त्यक्तुमीहं कलेवरम् ॥ ६० ॥
 'पलितैर्धर्वलक्ष्मश्रोदर्शा परिणता मम ।
 आरोपयति हृदवृत्तिं श्रीगमचरणाम्बुजे ॥ ६१ ॥

अपि चानुगृहीतोऽस्मि साक्षाद्भूगवता मुने ।
 यो मां पुत्रस्वरूपेण भजते नात्र मंशयः ॥ ६२ ॥

भवदाद्याः सर्वट्टशो वर्णयांमो मुनीञ्चरा: ।
 राममेव विजानन्नि सर्वकारणकारणम् ॥ ६३ ॥

स्वतोऽनुग्रहकर्त्तारं रामचन्द्रं रमेश्वरम् ।
 यास्यामि शरणं ब्रह्मन् कृत्वा भरसमर्पणम् ॥ ६४ ॥

अतोऽभिषिच्यतां ब्रह्मन् सुमुहूर्ते रघूद्वहः ।
 रामचन्द्रो महागज्ये पितृपैतामहे पदे ॥ ६५ ॥

वशिष्ठ उवाच

साधु व्यवसितं राजन् दशोचितमिदं त्वया ।
 मुशको हीन्द्रियजयः शत्रून् जितवतस्तव ॥ ६६ ॥

साधयात्मानमव्यग्रो न्यस्य रामे परां^१ (धरा ?) धुरम् ।
 एष ते निखिलार्थानां निधिः प्रादुरभूत् कुले ॥ ६७ ॥

रामे जाग्रति राजपे सर्ववंशधुरन्धरे ।
 किं तेऽनुचिन्तयेदानीं राज्यगोचरयामुया ॥ ६८ ॥

न भोगाय रघूणां वो राज्यमेतत् परं भुवः ।
 प्रजानां पालनायैव तद् रामेण विधास्यते ॥ ६९ ॥

पूर्वमेवोदितो रामः प्रजानां तापमोक्षणे ।
 अलं गज्यधुरोद्वाहश्रमेण तव मुदत् ॥ ७० ॥

अभिषेक्ष्यामि रामेन्दुं सर्वथाद्य तवाज्ञया ।
 प्रजानां भावुकैरेष स्वयं हि प्रकटो हरिः ॥ ७१ ॥

१. पालितः—गीवाँ । २. धराधुररम्—यह पाठ उचित है ।

निरीतयः प्रजाः मर्वाः मर्वांपद्रववर्जिताः ।
 विभ्राणे त्वयि मौराज्यं रामे तु नितरां ततः ॥ ७२ ॥
 वर्षीयांसोऽपि तरुणा आत्मनिष्ठाः शठा अपि ।
 'नरकाही अपि स्वर्गही भविष्यन्ति भवे जनाः ॥ ७३ ॥
 स्वयं जानामि राजेन्द्र रामचन्द्रं परात्परम् ।
 अकर्तुमन्यथाकर्तुं कर्तुं च नियतं प्रभुम् ॥ ७४ ॥
 यस्यांशांशभवा राजन् विधिविष्णुमहेश्वराः ।
 म एष भगवान् रामस्तवाद्य तनयोऽभवत् ॥ ७५ ॥
 अतः परं किं भाग्यं ते वर्णयाम जनाधिप ।
 याह्येनं सर्वभावेन शरणं जगदीश्वरम् ॥ ७६ ॥
 सर्वार्पणप्रकारेण यं सेवन्ते सदा बुधाः ।
 तस्मै राज्यार्पणं कृत्वा कृतकृत्यो भव प्रभो ॥ ७७ ॥

ब्रह्मोवाच

इति श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं प्राजापत्यस्य योगिनः ।
 राज्याभिषेकसामग्रीं कारयामास सेवकैः ॥ ७८ ॥
 जलान्यानाययामास मर्वतीर्थमयानि मः ।
 विप्रानामन्त्रयामास ऋत्विग्वरणहेतवे ॥ ७९ ॥
 महतीं कारयामास हेमरत्नाश्मनिर्मिताम् ।
 शालां भूदेवदेवर्षिराजवृन्दसभोचिताम् ॥ ८० ॥
 तत्र वेदीं सुमहतीं कुण्डमण्डपमण्डिताम् ।
 कारयामास विधिवन्मन्त्रज्ञैर्ब्रह्मणोत्तमैः ॥ ८१ ॥
 क्षत्रियानाजुहावाथ नानादिग्देशवर्त्तिनः ।
 ते धनानि समादाय कोसलां सुसमाययुः ॥ ८२ ॥
 गजाश्वरथपत्तीनां सम्मर्दः कोसलापुरे ।
 समभूदभितो वीन्द्र गच्छतां प्रतिगच्छताम् ॥ ८३ ॥
 अलंकृतं पुरं सर्वं पताकध्वजतोरणैः ।
 रामं निःस्पृहमप्यन्वक् सेवितुं श्रीरिवागता ॥ ८४ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे शक्रः सर्वदेवगणेवृतः ।
 उन्मना इव लोकेशसंसदं समुपेयिवान् ॥ ८५ ॥
 प्रजापतिं नमस्कृत्य हंसासनगतं हरिः ।
 उवाच कार्यं देवानां यदर्थं पूर्वमुद्यतम् ॥ ८६ ॥

१. इस चरण में ९ अक्षर हैं, जो आर्ष दृष्टि से ठीक ही हैं।

इन्द्र उवाच

जानासि भगवन् यस्मै स्वयं गमो ह्यवातरन् ।
 अनादिनिधनः माक्षाद्गवान् भास्वनः कुले ॥ ८७ ॥

त्रैलोक्यशल्यमेतद्वि गवणाख्यमनुद्वृत्तम् ।
 सञ्जीविता न मुनयो गतोभिर्भक्षिताश्च ये ॥ ८८ ॥

वन्दीदेवावरोधानां नोद्धार स्ववीर्यतः ।
 न चोद्धुरान् विराधाद्यानसुगन् स्वशर्गहन् ॥ ८९ ॥

न चक्रे दण्डकारण्यं क्षेमावायं तपस्विनाम् ।
 न च पञ्चवटीं तत्र मुनीनामस्थिभिर्वृत्ताम् ॥ ९० ॥

रक्षोज्ञीकशतैः गून्यं न चक्रे दक्षिणापथम् ।
 न च भक्तमान् रामो भव्यैर्योजितवान् वहून् ॥ ९१ ॥

ये तस्य दर्शनाकाङ्क्षानिरताः सुचिराज्जनाः ।
 श्रुत्वा श्रुत्वा गुणान् रम्यान् बद्धोत्कण्ठा वियोगिनः ॥ ९२ ॥

वियोगातुरसम्भ्रान्तहृदयाः परमातुराः ।
 पुण्डरीकाक्षपद्रेण प्रासिकामनया स्थिताः ॥ ९३ ॥

इहामुत्रार्थविषयाननाहृत्य व्यवस्थिताः ।
 रामस्नेहगुणैर्बद्धा दृढपाशोपमैश्च ये ॥ ९४ ॥

न तेषां मनसां कामाः पर्याप्ता रामवल्लभे ।
 मानिनां दम्भिनां चैव न च दोषा निराकृताः ॥ ९५ ॥

न च भक्तिपथं लभे प्रतिष्ठां सुगरीयसीम् ।
 न च भक्तेषु तत्प्रीतिमधिकामविदन् जनाः ॥ ९६ ॥

न च भक्तेषु वश्यत्वं ज्ञातवन्तोऽस्य लौकिकाः ।
 न चास्य विहृतिः पूर्णा सीतया सह कानने ॥ ९७ ॥

न च सार्थकतां निन्ये देवान् कपितया स्थितान् ।
 न चास्य महिमा सर्वोऽप्यसाधारणतां गतः ॥ ९८ ॥

लौकिकैर्भिरज्ञायि दुःशका चरणादिभिः ।
 न च रक्षोधिपः साकं परीवारैः क्षयं गतः ॥ ९९ ॥

न च युद्धाभिलाषोऽपि पूर्णतामगमत् प्रभोः ।
 शस्त्रास्त्रशिक्षा गाधेयी प्रतिष्ठां नालभद्रभुवि ॥ १०० ॥

न च मन्मनसः शल्यं मेघनादः क्षयं गतः ।
 इत्याद्यनेककार्याणि कर्तव्यानि धनुर्भूता ॥ १०१ ॥

न कृतानि कथं सोऽत्र पित्रा राज्येभिषिच्यते ।
 कि तस्य जगदीशस्य कोदण्डनिवहेशितुः ॥ १०२ ॥

आराध्यस्य न्वयं पूर्णत्रह्यणः परमात्मनः ।
 आसमुद्रान्तधरणीगज्येन लघुना भृशम् ॥ १०३ ॥

स्वाभाविकं तस्य चरित्रमद्भुतं जगत्पवित्रीकरणं सुमङ्गलम् ।
 गायन्ति धातः परितो जगज्जनाः कि तस्य राज्येन समुन्नतिः परा ॥ १०४ ॥

यस्य श्रिया मणिंडमेतदीक्ष्यते ज्योतिर्मयं चक्रमजस्तमम्बरे ।
 यस्यांशभूतिर्नु वैश्वतेजसी कि नस्य राज्येन परो महोदयः ॥ १०५ ॥

यतोऽखिलं विश्वामिदं प्रसूयते विश्वम्भरो यश्च पिता जगत्वये ।
 यःस्वेच्छया मंहरतेऽखिलं च तत्कोऽन्योऽस्ति राजा च ततः परो जनः ॥ १०६ ॥

तस्मात्स्यैच्छिकी लीला व्याहन्येत यथा न सा ।
 तथा कार्यं त्वया ब्रह्मन् कि राज्यं जगदीशितुः ॥ १०७ ॥

अन्यथा त्वखिलं कार्यं देवानां प्रतिरुद्धयते ।
 इतीन्द्रभाषितं श्रुत्वा पद्मयोनिर्जगाद तस् ॥ १०८ ॥

बह्योवाच

पुरैव चिन्तितं शक्र मयेदं प्रभुचेष्टितम् ।
 तत्र विघ्नोपमंराज्यमवश्यं संनिवार्यताम् ॥ १०९ ॥

मन्थरा नाम कैकेया दासी मन्दतमा धिया ।
 तस्याः कण्ठे संनिविश्य ब्राह्मों प्रतिविधास्यति ॥ ११० ॥

पुरैव राजा कैकेयै वरयुगमं प्रतिश्रुतम् ।
 रामराज्याभिवेके तत् स्मारयिष्यति मन्थरा ॥ १११ ॥

ततस्तद्वचनोदवुद्धा कैकेयी भरतप्रसूः ।
 राज्यार्थं निजपुत्रस्य रामं प्रेषयिता वने ॥ ११२ ॥

देत्यानां देवतानां च युद्धे दशरथः पुरा ।
 देवपक्षस्थितोऽयुद्धयद् दितिजैरपरिश्रमः ॥ ११३ ॥

समं पद्म सहस्राब्दान् निद्रातन्द्रानिर्विजितः ।
 अजस्रबद्धतृणीरो वाणसंचारणोदधुरः ॥ ११४ ॥

तस्य दक्षकराङ्गुष्ठो धनुज्याकृष्टिधारया ।
 लग्नाङ्गुलिश्रुणोऽभूत् स तेन व्यथितो भृशम् ॥ ११५ ॥

मुखे निक्षिप्य कैकेया जिह्वोत्थामृतविन्दुभिः ।
 भृशमङ्गुष्ठपर्वास्य रक्षितं गयनान्तरे ॥ ११६ ॥

तेर्णष सुखितः किञ्चिन्निद्रां निर्व्यथमाम्यन्तः ।
वह्नव्दजागरोदभूतभूरिनिद्रालुताधरः ॥ ११७ ॥
तदा तेन वरौ तस्ये प्राप्ते काले परिश्रुतौ ।
तावेव स्मारयन्ती मा मन्थग विघ्नयिष्यति ॥ ११८ ॥
इति धातुर्वचः श्रुत्वा मुदितोऽभूत् पुरन्दरः ।
ज्ञात्वा सिद्धं देवकार्यमातिष्ठत मुगलयम् ॥ ११९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
रामराज्याभिषेके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

४

सप्तमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ प्रजानां पौराणामन्तःपुरनिवासिनाम् ।
नृणां स्वेषां परेषां च जज्ञिरे सर्वतो गिरः ॥ १ ॥
रामराज्याभिषेकोथमङ्गलानन्दिचेतसाम् ।
साधुवादगिरो नृणामश्रूयन्त गृहे गृहे ॥ २ ॥

जना ऊचुः

अहो नो भाग्यसम्पत्तिः किमस्माभिः कियत्तपः ।
अकारि येन द्रक्ष्यामो रामं राजानमद्य वै ॥ ३ ॥
कुलक्रमागतं राज्यं प्राप्य रामो वहन् मुदा ।
चन्द्रमा इव विद्योतं दृशो नः सुखयिष्यति ॥ ४ ॥
येषां च बत नोऽस्माकं राजासौ जानकीपतिः ।
किमलभ्यतमं तेषां पुरुषार्थचतुष्टये ॥ ५ ॥
यद्यदिष्टतमं लोके तत्तदस्य प्रसादजम् ।
प्राप्स्यामः सुकृतेनाद्या वयं रामेण सेव्वराः ॥ ६ ॥
श्रीरामस्य प्रियायोध्या साक्षाल्लक्ष्मीनिवासभूः ।
आनन्दनगरी चैपा वसतिर्नः परं शुभा ॥ ७ ॥
सुरनार्योऽप्यमु द्रष्टुं कामयन्ते प्रतिक्षणम् ।
तमेन॑ मनसा दृष्ट्वा दृशौ मफलयामहे ॥ ८ ॥

१. तमेनमसकृद् दृष्ट्वा—गथ० ।

दधिदूर्वाक्षतकगः सनिर्मञ्चनपाणयः ।
 राज्याभिपेकिनं राममद्य द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ ९ ॥
 मदच्युत्कुञ्जरगतिर्विलोलचमरालका ।
 चलत्सारज्ञनयना मणिविद्वमभाधरा ॥ १० ॥
 पद्माकरमुखश्रीका राजहंसस्खलदगतिः ।
 द्वितीया जानकीवामुं राज्यश्रीरद्य यास्यति ॥ ११ ॥
 राज्यश्रीरमणं चैनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा जगज्जनः ।
 श्रियं मातरमासाद्य महोन्नतिमुपेष्यति ॥ १२ ॥
 इत्याद्यनेकधा चित्ताभिलाषभवया गिरा ।
 पुरं कोलाहलीचक्रः पौग हर्षितमानसाः ॥ १३ ॥
 अथ प्राप्ते सुमुहूर्ते वशिष्ठः श्वोभाविन्यामभिषिक्तौ मुनीन्द्रान् ।
 सन्मन्त्रविद्याकुशलानाजुहाव पूर्वं चिकीर्षुमण्डपस्याधिवासम् ॥ १४ ॥
 ते स्वस्तिपुण्याहमुदीर्य विप्रा मन्त्रैर्महाघोषवद्भूः सुभव्यैः ।
 आदौ गणेशं वरुणं वास्तुदेवं सम्पूज्य गन्धाक्षतपुष्पदीपैः ॥ १५ ॥
 ततोऽधिवासयाच्चक्रः सर्वा मण्डपदेवताः ।
 वेदीं संस्कृत्य विधिवन्महार्हमणिनिर्मिताम् ॥ १६ ॥
 प्रधानदेवतां तत्र स्थापयित्वा विशेषतः ।
 साङ्गोपाङ्गां सुविधिभिर्जपस्तोत्रपुरःसरम् ॥ १७ ॥
 अकुर्वन्नौदकीं शान्तिं विधिदृष्टां द्विजातयः ।
 अग्निं च स्थापयाच्चक्रुरात्मियविधिवित्तमाः ॥ १८ ॥
 तां निशां सुखतो निन्युर्मन्त्रघोषपुरःसरम् ।
 प्रातरस्थाय जुहुवुस्तिलाज्यैर्जातिसम्भ्रमाः ॥ १९ ॥
 श्रीमन्त्रनिवहैविप्राः कृत्वा माङ्गलिकं स्वरम् ।
 ततश्च रामं संस्नाप्य कुशशोभितपाणयः ॥ २० ॥
 तीर्थोदकैश्च विविधैर्मन्त्रघोषपुरःसरम् ।
 अथासौ मङ्गलक्ष्मौमे परिधाय सुभूषितः ॥ २१ ॥
 प्रधानदेवतां नत्वा स्थितो वेद्यां शुभासने ।
 यावत्समभिषिच्येत मन्त्रैराज्याभिषेचनैः ॥ २२ ॥
 तावदन्तःपुरे राज्ञ उदतिष्ठन्महाध्वनिः ।
 रुदत्कैकेयराजेन्द्रतनयाश्वासनोद्भ्रवः ॥ २३ ॥
 तं निशम्य नृपो व्यग्रः स्वयं दशरथः क्षणात् ।
 सभामण्डपतः सद्यः समुत्थाय ययौ गृहम् ॥ २४ ॥

मोऽन्तःपुरचरीवकत्रादाकर्ण्य रघुमत्तमः ।
 कैकयेन्द्रमुतावृत्तं सुव्यग्रस्तामुपागमत् ॥ २५ ॥
 मा पिधायाश्वलेनास्यं सदन्ती करुणावहम् ।
 पृष्ठापि नैव प्रत्यूचे गजानं धृतचण्डिमा^१ ॥ २६ ॥
 अन्तस्ताप भगत्युष्मान् मुञ्चनी ज्वाममास्तान् ।
 विशुष्यदधरात्यर्थमन्तःशोकाग्निदीपिनी ॥ २७ ॥
 ज्वासोष्ममलिनीभूतनामामुक्तामणिद्वया ।
 विकीर्णलिकसंदोहरुद्वप्यार्थं चरेक्षणा ॥ २८ ॥
 अधोमुखी गलन्मुक्ताफलस्थूलाश्रुविन्दुभिः ।
 श्रीखण्डकुञ्जमालेषं भालयनी स्ननद्वये ॥ २९ ॥
 अनाकर्णितमव्युक्तिगर्नन्म्बगपगयणा ।
 रुदन्ती करुणं दीना हतेवात्मधिया मुहुः ॥ ३० ॥
 उवाच नृपतिस्तां तु तादृशीं क्रोधनिर्भगम् ।
 मुघोरचग्निं चण्डीं विस्मृतागेपलौकिकाम् ॥ ३१ ॥

राजोवाच

रामाभिषेकमये किमेवं रोदिपि प्रिये ।
 कारणं नास्य जानामि शोकाग्नेः समुद्घतः ॥ ३२ ॥
 वादयन्ति शुभनादानि वाद्यानि परितो गृहे ।
 गायन्ति चारु गन्धर्वा वीणानिनदमिश्रितम् ॥ ३३ ॥
 नृत्यन्ति नर्तकीवृन्दा मुहुर्मङ्गलगीतयः ।
 मुदिता नगरी सर्वा सहर्षाः सर्वतो जनाऽ ॥ ३४ ॥
 रामे त्रिभुवनागमे विरामेऽखिलदुर्हृदाम् ।
 राज्येऽभिपिच्यमानेऽद्य हर्षिनं सकलं जगत् ॥ ३५ ॥
 विषीदसि त्वमेवैका कथं राजेन्द्रकन्यके ।
 मलिनीकुरुषेऽकस्मात् कथमुज्ज्वलमाननम् ॥ ३६ ॥
 निदानमाकस्मिकशोकत्तेज्ज्ञानं विगालाक्षि मुहुर्मुहुस्त्वाम् ।
 पृच्छामि मूर्छन्नहमप्यमन्दशङ्कासमुद्रोर्मिविगाढचित्तः ॥ ३७ ॥
 श्रुत्वा भर्तुर्वचश्चण्डी श्वासोच्छ्वासक्रमाकुला ।
 उवाच सदिना व्यक्तस्वरोदीरितदारुणा ॥ ३८ ॥

कैकेय्युवाच

सम्यक् त्वया कृतं राजन् मत्पुत्रः पूर्वमेव यः^२ ।

गृहान्निर्वासितः माधुरपराधविवर्जितः ॥ ३९ ॥

१. धृतचण्डिका—रीवाँ । २. यन्-मथू० ।

मपत्न्यास्तनयो तूनं राज्ये समभिषिच्यते ।
 मर्वथा हृतमानाया नाधुना जीवितं मम ॥ ४० ॥
 किं नु स्थास्याम्यहं लोके सपत्न्याः पिण्डभोजिमी ।
 मम्यङ्गमे फलितं भाग्यं यस्या मे त्वादृशः पतिः ॥ ४१ ॥
 जग्या लुप्तस्पस्य लोपिता धिषणापि ते ।
 मत्यं च लोपितं प्रायस्तादृग्धर्मगुरोस्तव ॥ ४२ ॥
 का न्वीदृशं परिभवं भुवने सहेत् सापत्न्यतुल्यविभवाप्यन्विकात्सपत्नात् ।
 तज्जीविनं लघुतृणीकृतमदद्य हित्वा लोके मुखं मलिनकान्ति न दर्शयिष्ये ॥ ४३ ॥
 सर्वथा मे गतो मानस्त्वया पत्या जनाधिप ।
 तमहं 'प्रतिपत्न्यामि त्यक्त्वापि निजजीवितम् ॥ ४४ ॥
 त्वयि जीवति हे नाथ करिष्ये सर्वथा द्वयम् ।
 प्रवेश्यामि शुचिं दीपं पास्यामि गरमेव वा ॥ ४५ ॥
 सहिष्येऽनादरं नैव समद्वाद् बलवत्तरात् ।
 सपत्नात् प्राप्तराज्यथ्रीजातलोकसमुन्नतेः ॥ ४६ ॥
 नादयावधि मया नाथ निकर्षः क्वापि वीक्षितः ।
 ममानन्त्र रुभागेन यया वीरः सुतोऽजनि ॥ ४७ ॥
 भूत्वापि वीरसूः साहं प्राप्तानल्पं पराभवम् ।
 दैवं न प्रतिकूलं मे प्रतिकूलः परं भवान् ॥ ४८ ॥
 रामाभिषेकपटहो वादयन् कर्णकटुर्मम ।
 प्रोषितात्मजरत्नाया रुजत्यतितरां मम ॥ ४९ ॥
 कुर्वन्ति कर्णयोरेते तस्सूचिव्यध्व्यध्व्यथम् ।
 वीणानिनादद्विगुणा गन्धर्वनिवहस्वराः ॥ ५० ॥
 मन्दिरेषु प्रतिद्वारं निबद्धास्तोरणस्तजः ।
 असह्यामनलज्जालां पातयन्ति दृशोर्मम ॥ ५१ ॥
 नृत्यन्त्य एता नर्तकयो वज्रसङ्घातकर्कशैः ।
 मनश्चरणतालैर्मे मर्दयन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ५२ ॥
 भागिनोऽस्मानतिक्रम्य सपत्नजनपक्षगाः ।
 सपत्नीव मया लक्ष्मीरच्य सोढुं न शक्यते ॥ ५३ ॥
 जराविलुप्तधिषणः सर्वं विस्मृतवानसि ।
 देवदानवयुद्धान्ते किं नु राजन् प्रतिश्रुतम् ॥ ५४ ॥
 सत्येन मारुतो वाति सत्येन तपते रविः ।
 सत्येन च ज्वलत्यग्निः सत्येनेन्द्रोऽभिवर्षति ॥ ५५ ॥

सत्येन च चलत्येषा भूगपः सत्यनो द्रवाः ।
 सत्येन गोदमी वद्धे मृत्युर्धाविति सत्यतः ॥ ५६ ॥
 सत्येनैव तपस्यन्ति यजन्ते सत्यनो जनाः ।
 सत्येन फलदं सर्वं सत्यं संस्मर पार्थिव ॥ ५७ ॥
 यत्सत्यं राजगार्दूल भवानकथयत् पुरा ।
 वरद्वयं प्रनिश्रुत्य तदिदानीं प्रयच्छ मे ॥ ५८ ॥
 इत्थं प्रणोदिनो राजा कैकेया क्रुर्गचित्तया ।
 उवाचाभिरतः सत्ये तामङ्गार्धनिवेगिनोम् ॥ ५९ ॥

राजोवाच

उपसंहर रम्भोरु क्रोधं सापत्तभावजम् ।
 यच्चिकीर्षमि चिन्तेन तत्सत्येन ददाम्यहम् ॥ ६० ॥
 करोमि ते प्रियं तन्त्रिवर्गै दत्त्वा प्रतिश्रुतौ ।
 न कदर्थ्यितव्यं ते वाष्पौघैर्लोचनद्वयम् ॥ ६१ ॥
 स्मरामि सम्यक् चिन्तेन यन्तुभ्यं मे प्रनिश्रुतम् ।
 मा रोदीः करुणं तन्त्रि कैकयेन्द्रसुते वृथा ॥ ६२ ॥
 एतत्तवानुचितमेवमतीवदुःखं कैकेयराजतनये किमु रोदिषीत्थम् ।
 सत्ये निवद्धहृदयोऽहमशेषमेव हित्वा प्रतिश्रुतवर्गै तव तन्त्रि दास्ये ॥ ६३ ॥
 यथेच्छं मामनसूयापरं त्वं याचस्व दास्यामि यथा प्रतिश्रुतम् ।
 प्राप्यान्तिमामीहर्षीमप्यवस्थामसत्यवाङ्न भविष्यामि लोके ॥ ६४ ॥
 इति स्फुटं साजसुतेन^१ भामिनी समीरिताश्वासनवाक्यपूर्वकम् ।
 वमाण भूयश्चिरकामितौ वर्गै राजा प्रतिश्रुत्य चिराकृताङ्गौरौ^२ ॥ ६५ ॥

कैकेय्युवाच

एवं चेत्तर्हि राजेन्द्र तव स्वर्गा निरन्तरः ।
 सत्यादक्षुण्णचित्तस्य नियतं हि भविष्यति ॥ ६६ ॥
 अन्यथा तद्विपरीतैव गतिरित्यवधारय ।
 यैः सुसंरक्षितं सत्यं प्राणादपि धनादपि ॥ ६७ ॥
 तैः किं न रक्षितं लोके स्वेष्टां गतिमुपार्जितैः ।
 येषां त्वन्तमिनं सत्यं ते शोच्या जगनीतिले ॥ ६८ ॥
 प्रवासय वनं राजन् रामं प्राणसमं प्रियम् ।
 एवमेको वरः सत्यं दत्तः स्यान्मे प्रतिश्रुतः ॥ ६९ ॥

१. राजसुतेन—रीबाँ । मा अजसुतेन—दशरथेन । २. कृतौ कर्गै—रीबाँ ।

द्वितीयस्तु महाराज मत्पुत्रे राज्यमर्पय ।
इत्युक्त्वा क्रूरहृदया तृष्णीमास नृपाग्रतः ॥ ७० ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथो भृशम् ।
वाणेनेवानिवज्ञेण बभूव हृदि ताडितः ॥ ७१ ॥

चिरं मम्ब्रान्तहृदयो विषण्णहृदयः क्षणात् ।
मेने प्राणाधिकं गमं विषुक्तमात्मना नृपः ॥ ७२ ॥

मत्याश्रयेण दोपेण हृत्वीर्गिव धूर्णिः ।
निश्चिकायात्मनः सोऽन्तं रोद्रतापमशापजम् ॥ ७३ ॥

यावन्धौ मुतशोकेन प्रविष्टौ ज्वलनं प्रति ।
तयोः शापस्य समयमुपस्थितमसाववैत् ॥ ७४ ॥

तथास्त्वति द्रुतमधिधाय भामिनीं निवार्यतां कुधियमसुव्ययोद्धुराम् ।
विषण्णधीर्विरहृहृताशनस्य म ज्वलिष्यतः स्वतनुमवैत्पतञ्ज्ञवत् ॥ ७५ ॥

मा रोदीः पूर्णकामासि मा च त्वं जीवितं त्यज ।
भरते त्वत्सुते राज्यं रामे च वनवासनम् ॥ ७६ ॥

इत्युक्त्वा निर्गतस्तस्मात् कैकेयीभवनान्तृपः ।
तापलज्जामहोद्वेगपर्याकुलितमानसः ॥ ७७ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवान् रामः कैकेयी हृठ भाषितम् ।
राज्ञो वरार्पणं चापि मुदितोऽतितरामभूत् ॥ ७८ ॥

राज्यार्पणश्रीः सा रामे पितुः सत्याभिपालनात् ।
नाधिकं मनसः प्रीत्यै इति तृष्णीमिवाभवत् ॥ ७९ ॥

अथैकान्ते स्थितो राजा शोकोद्वेगत्रपाकुलः ।
गुरुमामन्त्रयाच्चक्रे वशिष्ठं सर्वदर्शिनम् ॥ ८० ॥

प्राजापत्यो मुनिर्विक्ष्य विषादविकलेन्द्रियम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो राजानं बोधयन्निदम् ॥ ८१ ॥

वशिष्ठ उवाच

किं शोचसि महीपाल भाग्यं हि बलवत्तरम् ।
पुरुषो दैवनियतः पराधीनतमः किल ॥ ८२ ॥

ये भावा भाविनः पुः पुर्वमेव विनिर्मिताः ।
न तान् जानाति मनुजो दैवमायाबगे स्थितः ॥ ८३ ॥

मुखं दुःखं व्ययो लाभो जयोऽभिभव एव च ।
दैवस्येच्छावशो भावाः कथं नान् शोचसि प्रभो ॥ ८४ ॥

जगल्लीलामयं हीदं परस्य परमेश्वरः ।
 तत्रायं स्वाभिमानेन जीवः किलश्वर्ति नित्यशः ॥ ८५ ॥
 कृतस्य क्रियमाणस्य सञ्चितस्याप्यनेकधा ।
 कर्मणां गतिरत्यर्थमनन्ता धरणीपते ॥ ८६ ॥
 कर्मपागश्वर्तद्वो भ्रमन्नेप उपर्यवः ।
 आरघटुघटीतुल्यो लभते विविधा गतीः ॥ ८७ ॥
 देहाध्यामैकमूलानि कर्माणि विदधज्जनः ।
 तेषां कर्त्तारमात्मानं मन्यमानोऽतिखिद्यते ॥ ८८ ॥
 गुणैर्गुणानारभते हेतुन् विविधसंसृतेः ।
 गुणमय्या प्रकृत्यैप विद्वानप्यभिभूयते ॥ ८९ ॥
 अहं ममेति सततं पुमान् भेदधिया हतः ।
 क्रोधद्रोहेष्वासूयाद्यर्भावैर्मुह्यति तामसैः ॥ ९० ॥
 समं विद्वानविद्वान्व भ्रमसरत्यात्मनो गुणैः ।
 पूर्वस्य वाधिता वृत्तिः परस्याभाति सत्यवत् ॥ ९१ ॥
 महान् विशेषो विदुषो जनादविदुषो ध्रुवम् ।
 ज्ञानामृतोक्षितस्तापं शमयत्यात्मनो यतः ॥ ९२ ॥
 यतो गुणाः प्रवर्तन्ते भाति यस्य चिदाग्निलम् ।
 तर्माणं सर्वकर्त्तरं शरणं गच्छ मुक्तये ॥ ९३ ॥
 मायामोहमदाविष्ट इच्चरं संतप्तमानसः ।
 शास्त्रीयज्ञानवान् गच्छेच्छरणं पुरुषं परम् ॥ ९४ ॥
 चिंगत्पंभरमाणेऽमौ यावन्नो शान्तिमृच्छति ।
 दृढपाशश्वर्तद्वस्तावन्नैवापवृज्यते ॥ ९५ ॥
 विविधक्लेशभवनमन्यमात्रसुखासपदम् ।
 परिणामैकविग्रहं जर्हि संसारमात्मनः ॥ ९६ ॥
 को ह्यपायानपेयस्य पुरा चीर्णस्य कर्मणः ।
 फलमापत्तिं भुज्जन् न खिद्येत भूयं वुधः ॥ ९७ ॥
 यस्य ते मुद्रदः स्नेहो यतसे यद्विताय च ।
 म एष भगवान् गमः सर्वत्र समदर्गनः ॥ ९८ ॥
 स्पृहा गजयाभिषेकस्य कच्चन्नेतरलोकवत् ।
 न द्वेषो वनवामे च सर्वत्र समदर्गनः ॥ ९९ ॥
 येऽस्य किञ्चिद्विज्ञानन्ति स्वस्त्रं तत्त्वतो वुधाः ।
 तेषां मानपनामादिमङ्गो नाम्य कुतस्तरगम् ॥ १०० ॥

को वेत्ति प्रा कृतो जन्तुगस्य किं नु चिकीषितम् ।
 निमित्तमात्रं कैकेयी सर्वं हि कुरुते स्वयम् ॥ १०१ ॥
 चिकीषिता नुसारेण सर्वमस्यैव जायते ।
 इति ज्ञात्वा न कस्यापि दोषं मनसि भावय ॥ १०२ ॥
 सर्वेषां हृन्निविष्टोऽयं प्रवर्तयति कर्मसु ।
 जनः स्वात्माभिमानेन केवलं वद्धयते भवेत् ॥ १०३ ॥
 अमुमेव सदा चित्ते भावयन्नखिलेश्वरम् ।
 सर्वकर्म समर्प्यास्मिन् निवृत्तभववेदनः ॥ १०४ ॥
 विरहेऽप्यमुमेवान्तर्भजन् स्वात्मसमाधिना ।
 परिक्षीणाखिलोद्गेगो ब्रह्मभूतः सुखी भव ॥ १०५ ॥
 यदखण्डितमैश्वर्यमाज्ञास्थविधिशङ्करम् ।
 तदेतस्याल्पकं राजन् किंनु राज्यमिदं भुवः ॥ १०६ ॥
 भूभारासुरराजन्यचमूहननहेतवे ।
 अवतीर्णे स्वयं साक्षाद् रामो न विदितस्तव ॥ १०७ ॥
 कथं स्थास्यति रुद्धोऽयमनया राज्यसम्पदा ।
 यस्य कृत्यं न पर्याप्तं धर्मसंस्थापनाभिधम् ॥ १०८ ॥
 चरन् कान्तारभूमीषु पादाभ्यां पावयन् जगत् ।
 हरन्नसुरयूथानि भक्तानभ्युद्धरन् भवात् ॥ १०९ ॥
 करिष्यति विचित्राणि चरित्राणि महीपते ।
 तन्मूलमेतत्संजातं कैकयीवाक्यकैतवात् ॥ ११० ॥
 अक्लिष्टान्यस्य कर्माणि सुखदानि सतां सदा ।
 इति विज्ञाय कैकेयीं न दूषयितुमर्हसि ॥ १११ ॥
 इत्युक्तः पृथिवीपालो मुनिना तत्त्वदर्शिना ।
 खिद्यमानोऽपि मनसा क्षणं सन्तोषमाय सः ॥ ११२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 कैकेयीवरप्रदानो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

व्रह्मोवाच

मन्थरामन्त्रिनं श्रुत्वा कैकेयी मन्दवीर्मुधा ।
 रामं वने द्रेपयति गजयं कामयते सुते ॥ १ ॥
 इति कोलाहलं श्रुत्वा माकेतनगरे जनाः ।
 निनिन्दुर्भूर्गि कैकेयीमयशोभिर्मलीममाम् ॥ २ ॥
 अहो अतीव विषपं वनं कमलकोमलः ।
 रामो राजकुमारोऽयं कथं गाहिष्यते जनाः ॥ ३ ॥
 जगनां प्राणरूपोऽसौ शिरीषसुकुमारकः ।
 रामः कथं नु विषिनं पद्माचां मेविष्यते मुहुः ॥ ४ ॥
 चतुर्दशमा यावत्कथं वन्यति कानने ।
 रामो राज्येन्द्रिग्भोगर्भिकत्वोचितः स्वयम् ॥ ५ ॥
 कैकेयराजद्वितुर्वर्गमर्थयन्त्या ईटगिवपाकविषपं विषहं विषाभम् ।
 तस्याः कथं नु हृदयं सहसा न दोर्ण किं वाश्मसारसमुदायमयं कठोरम् ॥ ६ ॥
 अभोजगर्भमृदुलासनसंस्थितेऽप्यायासमञ्चत इवात्यरुणौ यदड्ग्री ।
 सैष प्रकामसुकुमारवपुर्वनान्तभूमीषु पर्यटितुर्मर्हति नैव रामः ॥ ७ ॥
 हंहो विधेरयमतिप्रतिकूलभाव एवंविषेऽप्यवसरेऽतुलमङ्गलाढ्ये ।
 एतं सुदीर्घतमशोकनिदानमेवं कैकेयजावचनमीदशमाविरास ॥ ८ ॥
 नीचवाक्यानुरोधेन कैकेयी राज्यकन्यका ।
 कथं नु रामचन्द्रस्य प्रतिकूलमुपाचरत् ॥ ९ ॥
 कैकेया अयशोराशिः सान्द्रध्वान्तमलीमसः ।
 अशेषजगति व्यासां भविष्यति न संशयः ॥ १० ॥
 जाया दशरथस्यैषा भरतस्य प्रसूः सती ।
 कथं कलड़क्यामास कैकेयी स्वात्मनो धियम् ॥ ११ ॥
 जम्बालपुञ्जरूपाणि कैकेया दुर्यशांसि च ।
 विलिष्य रोदसी नृणां लिपेयुर्हृदयान्यपि ॥ १२ ॥
 असावशुद्धिर्हृदयस्य तस्याः कथं नु जाता भरतस्य मातुः ।
 रामं सदा सर्वगुणाभिगमं या नैव मेहेऽखिलमङ्गलाढ्यम् ॥ १३ ॥
 गुणा दोषैरुपहताः कृतमप्यकृतं ह्यभूत् ।
 श्रेयांसि दुष्कृताढ्यानि व्यामोहोभूद् विषेगपि ॥ १४ ॥

अहो मर्वज्जर्वर्यस्य वशिष्ठस्य महात्मनः ।
 आशिपां फलमासीत्किमनृतं तत्क्षणादिव ॥ १५ ॥
 इमानि खलु दुःखानि वव धृतान्यासुरेकतः ।
 आविर्भूतानि सहसा कुतश्चैकपदे नृणाम् ॥ १६ ॥

ब्रह्मोवाच

इत्थमुद्विग्नमनसां जनानामाकुला गिरः ।
 उद्वेगं जनयामासुर्विदुषामर्पि चेतसि ॥ १७ ॥
 रामस्तदवधार्यथ धीरतागुणवारिधिः ।
 अतीव मुदितो जातो वने क्रीडितुमुत्सुकः ॥ १८ ॥
 राजा दशरथश्चित्ते सोद्वेगः समभूत्क्षणात् ।
 कथं नु वनवासाय रामं वक्ष्याम्यहं गिरा ॥ १९ ॥
 अहो मे दुष्कृतं भूरि कुतः प्रादुरभूददम् ।
 यत्पश्यतो रामचन्द्रं मध्ये विघ्नो बभूव ह ॥ २० ॥
 प्रजाः किं मे नु वक्ष्यन्ति नितान्तं कठिनाशयम् ।
 रामेन्दुं वनवासाय प्रेरयन्तं स्वयं गिरा ॥ २१ ॥
 यदाहं वचसा ब्रूयां वनवासाय सुन्दरम् ।
 रामं राजीवनयनं सुकुमारं मनोहरम् ॥ २२ ॥
 तदा तेनैव वचसा साकं पञ्चापि मेऽसवः ।
 तूर्णं कण्ठाद्विनिर्यन्तु दौहार्दसुमलीमसः ॥ २३ ॥
 अस्मै दुर्विधये किं नु धात्राहं जीवितश्चिरात् ।
 त एव धन्या ये दुःखमभुक्त्वं व दिवं गताः ॥ २४ ॥
 दुःखं चापि महत्प्राप्तं सुघोरं प्राणसंकटम् ।
 कथं वियुज्य रामेण जीविष्यामि जगत्यहम् ॥ २५ ॥
 अहो हि सा महाचण्डी केनेदं शिक्षिता जवात् ।
 न जज्ञौ च कथं क्रुद्धा स्वात्मवैधव्यकारणम् ॥ २६ ॥
 तपस्वी विकृतः पूर्वं मया तस्य धन्ता सुतम् ।
 तस्येदमतिघोरस्य कर्मणः फलमीटशम् ॥ २७ ॥
 मृग्या सा ममात्यन्तमीहग्दोपावहाजनि ।
 अताएव विनिन्दन्ति साधवस्तां सुदूरतः ॥ २८ ॥
 रामस्य कोटिविधुषीतलतागुणाद्यमानन्दकारि वदनं सदनं रमायाः ।
 सम्पश्यतो मम सुखार्णवमग्नहृष्टेरोहङ्महोदयमुदीक्ष्य विधिर्न से हे ॥ २९ ॥

रामसुन्दरमुख्यानां चतुर्णा सुखकाग्निम् !
 सुतानां मध्यतः स्थित्वानन्यसौभाग्यवानहम् ॥ ३० ॥
 पुरा चीर्णानि पूर्णानि तपांसि हृदि तर्कयन् ।
 अखर्वर्गर्वताशैले हा हतोऽस्मि विधर्वलात् ॥ ३१ ॥
 इत्यं विच्छिन्तयन् राजा मनसा मोहसागरे ।
 निर्ममज्ज भृशं विद्धः कैकेयीवाक्यशल्यभृत् ॥ ३२ ॥
 तं रामः सहसाङ्गत्य लज्जाशोकभगकुलम् ।
 उवाच मुदितोऽत्यन्तं स्मितयंशोभितामनः ॥ ३३ ॥

श्रीराम उवाच

अहो रघूणां प्रवरस्य राजस्तव स्वभावात्सुकृतोर्जितस्य ।
 धन्यं वपुश्चैव जनुश्च नित्यं पुण्येन कीर्त्या च सुनिर्मलं बभौ ॥ ३४ ॥
 देशे देशे निखातास्ते ग्रामे ग्रामे पुरे पुरे ।
 यूपा अनेकमखजाः शोभन्ते धरणीपते ॥ ३५ ॥
 समाणि नित्यमुपजीवति ते द्विजालिर्दीर्घमस्तमितमत्र धनैस्त्वदीयैः ।
 यज्ञेषु ते भृशमजस्तममाद्यदिन्द्रः साकं समस्तविवुद्धैः परिवारभूतैः ॥ ३६ ॥
 अभ्यर्थनां त्वयि विधाय न कोऽपि नैव लोको बभूव भुवने ननु पूर्णकामः ।
 वाञ्छाधिकप्रचुरदातरि तावकीने वामेतरे जयति दोषि वृथा सुरद्धुः ॥ ३७ ॥
 येषां न लौकिके वस्तुन्यपेक्षा ब्रह्मदर्शिनाम् ।
 तेऽपि त्वया मुनिश्रेष्ठा भक्त्यैव परितोषिताः ॥ ३८ ॥
 संग्रामे च त्वया तात सहायेन मरुत्वतः ।
 यूथशो निहता दैत्याः शरैर्भृजजवेरितैः ॥ ३९ ॥
 तवोऽज्ज्वलेन यशसा विष्वक् त्रैलोक्यशोधिना ।
 तिथयः पूर्णिमामयः कृतास्तात न संशयः ॥ ४० ॥
 जनकस्य पुरस्तात मिथिलायां गते मयि ।
 यशस्त्वदीयं भगवद्विश्वामित्रमुखाच्छ्रुतम् ॥ ४१ ॥
 नभः पथे विमानस्था गायन्तस्त्वद्यशः सुराः ।
 तृणाय हृदि मन्यन्ते सुधास्वादभवं सुखम् ॥ ४२ ॥
 यशस्त्व प्रतापस्य भवान् निधिरभृद् भुवि ।
 इति ते सफलं जन्म कृतं सत्सुकृतं त्वया ॥ ४३ ॥
 भगीरथ इवान्यस्त्वं यथातिरिव चापरः ।
 धन्योऽसि तात धन्योऽसि किमर्थमनुशोचमि ॥ ४४ ॥
 यद्यत्त्वया सुकृतर्जितमासमुद्भूमण्डलप्रथितमिन्द्रपुरेऽपि गीतम् ।
 तत्तन्नकेन च भूपतिपुञ्जवेन कार्यं कृतं क्रियत एव च वा जगत्याम् ॥ ४५ ॥

अपूर्णकामता तात न क्वापि तव हृश्यते ।
भाविन्यर्थं बलवति किर्मर्थमनुशोचसि ॥ ४६ ॥

आजन्म सत्यशीलस्य तव सूर्यकुलोद्धह ।
सत्यं यथाल्पेनार्थेन नोपहन्येत तत्कुरु ॥ ४७ ॥

अपि तात कियत्कार्यं मयि राज्याभिषेचनम् ।
भवान् यस्यानुरोधेन सत्यमप्यति वर्तते ॥ ४८ ॥

न मे राज्ये स्पृहा राजन् नाहं तुष्यामि भोगतः ।
कानने वा गृहे वापि समानं मम वर्तनम् ॥ ४९ ॥

दीयतां भरते राज्यं पाल्यतां सत्यभाषितम् ।
मम राज्येन कैकेयी मा बिभर्तु रुषं हृदि ॥ ५० ॥

आहृपतां भरतो मातुलेभ्यः स शास्त्रभूमिं नयधर्मनिष्ठः ।
भवान् यथेच्छं श्रयतादात्मयोगं गृहं वनं वापि समानमेव ॥ ५१ ॥

अहं तात त्वदिगरां सप्रयत्नं सत्यस्यते पालानार्थं क्षणेन ।
शिरोऽपि स्वं वीतशोकस्त्यजेयं किं नाम राज्यं भुव एतदल्पम् ॥ ५२ ॥

यथा पितुः स्वर्गपदान्निपातो भवेन्न सत्यातिक्रमाद जस्तम् ।
तथा कार्यं ननु पुत्रेण लोके विपर्या सश्चेन्न स पुत्रः सुपुत्रः ॥ ५३ ॥

भावी चार्थोऽतिबलवान् राजन्निर्दिष्ट एव ते ।
प्राजापत्येन मुनिना वशिष्ठेन तपस्विना ॥ ५४ ॥

मा शुचस्त्वं हृदा तात भाव्यर्थममुमीदृशम् ।
अवधाय वने गन्तुं मामद्य क्षिप्रमादिश ॥ ५५ ॥

श्रुत्वा मुदितचित्तस्य कौसल्या नन्दनस्य सत् ।
वाक्यं सत्यकथोपेतमुवाच रघुसत्तमः ॥ ५६ ॥

राजोवाच

रामचन्द्राभिरामे त्वन्मुखचन्द्रे हृशौ मम ।
चिराय रूपलावण्यपानासके बभूतुः ॥ ५७ ॥

तं त्वां विहाय कैकेयीवागुत्थामितपातकः ।
किं न्वहं जगतीदानीं प्राणान् धारयितास्म्यहो ॥ ५८ ॥

त्वद्वियोगानलज्वालामालाकवलितायुषः ।
मम त्वया पुनर्योगः कथं राम भविष्यति ॥ ५९ ॥

त्वयि वेश्माधिवसति सत्यमुच्छिदद्यते मम ।
वनं च यानि रामेन्दौ प्राणोच्छिन्निर्भविष्यति ॥ ६० ॥

? . वर्तयेत्—मथु० । २. मनस्विना—अयो०, मथु० ।

पटेनाप्यन्तरं तात दुःसहं त्वन्मुखस्य मे ।
 केवलं जीवितान्ताप वियोगस्तस्य तेऽधुना ॥ ६१ ॥
 शून्यं जगदिदं राम शून्याद्वच सकला दिगः ।
 शून्या भूः सदनं शून्यं प्राणदेन त्वया विना ॥ ६२ ॥
 स त्वं विहाय मां गम प्रस्थातास्यधुना वनम् ।
 नितान्तं जीवलोके मे तमोलिसो भविष्यति ॥ ६३ ॥
 शुभं ममेह रामत्वन्मुखचन्द्रावलोकनम् ।
 स एव परमानन्दस्तदेव जनुषः फलम् ॥ ६४ ॥
 तेनादय विधुरः सोऽहं न वत्स्यामि महीतले ।
 इति मे विप्रियं कर्तुं कैकेय्युदवमद् विपम् ॥ ६५ ॥
 उद्घान्तगरलासादय नागीवैष्यति निर्वृतिम् ।
 न शोचयति वैधव्यमर्पविकलोकृता ॥ ६६ ॥
 क्व गच्छेयं कि नु कुर्यामनर्थोऽयमुपस्थितः ।
 असह्यस्तव विश्लेषो मरणादपिराघव ॥ ६७ ॥
 इत्यधीरहृदं रामः पितरं रघुपुज्ञवम् ।
 आत्मतत्त्वोपदेशाय संक्षिप्येदमवोचत ॥ ६८ ॥

श्रीराम उवाच

कातर्यमवलम्ब्यालं चिरं विद्वन्निषेविणा ।
 भवता राजशार्दूलं ज्ञानैकमवलम्ब्यताम् ॥ ६९ ॥
 अथ कः केन सम्बन्धः कः कस्य प्रीतिमञ्चतु ।
 स्वाज्ञानरचितं विद्वं हित्वा स्वात्मानमाश्रयः ॥ ७० ॥
 यावद्विगुणसम्पर्कस्तावन्नानात्वमात्मनः ।
 ततश्चाहंममेत्याख्यापराधीनत्वमप्युत ॥ ७१ ॥
 तावदेव भयं पुंसः परस्माद् भेदकल्पितात् ।
 तच्छान्त्यै साधनानीह तावदेव वितन्वते ॥ ७२ ॥
 अतः स्वात्मैकत्वधिया लिङ्गिन्धि नानात्मधीतरम् ।
 सततं वीत तं कल्पो निःसङ्गः समुखं चर ॥ ७३ ॥
 यावन्न ज्ञायते तात स्वात्मतत्त्वमखण्डितम् ।
 तावदेव भवत्यम्य धीरनेकार्थगोचरा ॥ ७४ ॥
 यान्यत्रविषयेतात तर्पा॑ (तृपा) नदयम्बुवेगिनी ।
 लङ्घे स्वात्मसुखे सा तु तत्क्षणादेव शाम्यति ॥ ७५ ॥

? . तृष्णा—पाठ भी हो सकता है ।

अन्वेष्य ज्ञानालोकेन निधिमात्मगुहागतम् ।
 निरात्प्राप्य गुरुक्त्यैनं मोदते सततं बुधः ॥ ७६ ॥
 यावदानन्दसंदोहवारिधि पूर्णमच्युतम् ।
 अनन्तमात्मनसात्त्वं ज्ञात्वा किं न सुखी भवेः ॥ ७७ ॥
 वीतर्थश्चिरं तिष्ठ स्वात्मानन्दपयोनिधिः ।
 किमर्थं भेदधीर्लग्नो वृथैवं परितप्यते ॥ ७८ ॥
 कृतस्य चापि तपस्य विज्ञातस्य च भूपते ।
 एतदेव फलं सारं यत्स्वात्माभिरतिर्भवेत् ॥ ७९ ॥
 कृतं च क्रियमाणं च सञ्चितं कर्म तत्क्षणात् ।
 छिन्थि ज्ञानासिवेगेन संस्कारेणविशुद्धिभृत् ॥ ८० ॥
 ततः प्रारब्धं शेषान्तामविद्यां जीवितावधि ।
 विभ्रदासादिताशेषपरमार्थश्चिरं जय ॥ ८१ ॥
 एकं यथा ज्योतिराग्नेयमुच्चैर्दीपे दीपे वर्तियोगादनेकम् ।
 एवं ब्रह्मान्तःकरणोपदिधं नानाभावोपगतं दृश्यतेऽद्वा ॥ ८२ ॥
 अनेकानि शरीराणि प्राप्यैकः पुरुषः स्वराट् ।
 भासयत्यात्मचैतन्यसमुद्भूताखिलेन्द्रियः ॥ ८३ ॥
 यस्तं जानाति नृपते शब्दात्स्वानुभवादपि ।
 स तीर्त्वा मोहजलधि निर्भयः किं न जायते ॥ ८४ ॥
 असोढो विरहक्लेशो यस्त्वयोक्तः स्वमृत्यवे ।
 सोऽप्यज्ञानद्वयुद्भूतस्तन्निवृत्तो निवर्त्तते ॥ ८५ ॥
 योऽत्यन्तमानन्दसमुद्र एष स्वात्मापरात्मेश्वरभेदहीनः ।
 तत्रैव चारोपित एष भाति ससारनामामितमोहवृक्षः ॥ ८६ ॥
 इत्थं सामान्यतोराजश्चित्तोपाधिभृतामथ ।
 स्वात्मनश्चाखिलद्रष्टुनिगूढं तत्त्वमीरितम् ॥ ८७ ॥
 मयिबधनन्तिके^१ (ये ?) प्यद्वा सर्वज्ञाः स्नेहमुत्तमम् ।
 ते तरन्ति च तेनैव भवसागरमूर्जितम् ॥ ८८ ॥
 न त्वहं सर्वभूतानामात्मा प्रियतमः सुहृत् ।
 सखा बन्धुर्निरूपधिरस्मि तेषां प्रमोदकृत् ॥ ८९ ॥
 लीलारसानन्दनिधिः कल्याणगुणभूषणः ।
 श्रुद्गारसारसीमा च सर्वदूषणवर्जितः ॥ ९० ॥
 आत्मतन्त्रः शरीरादिजडवर्गप्रबोधकः ।
 अंशांशेनधृतानेककोटिब्रह्माण्डमण्डलः ॥ ९१ ॥

१. यहाँ 'ये' पाठ उचित जान पड़ता है ।

मच्चिदानन्देक वपुः सर्वभेदविवर्जितः ।
नित्येधाम्नि निजेनित्यं कालमायादद्यगोचरे ॥ ९२ ॥

रममाणः स्थितस्तात् पूर्णाभिः स्वान्मगक्षिभिः ।
अशेषभक्तोद्वरणन्नरित्रनिचयान्वितः ॥ ९३ ॥

य इत्थं मामभिजानाति राजन् पुरातनं पुरुषमद्वितीयम् ।
भक्त्या समर्प्याखिलकर्मथोरणीमपेतकृत्यच्छिरमासीन मत्प्लः ॥ ९४ ॥

न लिप्यते स पापेन न न पुण्येन कर्मणा ।
भक्त्याखिनं मां विज्ञाय विशत्यागु विविक्टटक् ॥ ९५ ॥

तत्र भक्तिमये योगे प्रसक्तोमद्वियोगजः ।
न क्लेशाय भवेत्क्लेशस्तापोउनेत्रिव तापदः ॥ ९६ ॥

भावयानो हृदा लीलाः सम्प्राप्य मदनुग्रहम् ।
कश्चिदेवभवेल्लोके मद्वियोगरसोचितः ॥ ९७ ॥

यावद्विनार्त्तिरुदयत्यखिलेन्द्रियाणामस्वास्थ्य वेदनविशेषकरी समन्तात् ।
तावन्न वेत्तिदशदिक्षु मदात्मकः सन् मामेकमेव निरूपाधिकृपासमुद्रम् ॥ ९८ ॥
इति ते तत्त्वमाख्यातं मत्संयोगवियोगयोः ।
यद्विनिश्चित्य मनसा मन्मयत्वाय कल्पते ॥ ९९ ॥

ब्रह्मोवाच

बहुधा भगवान् रामः समाश्वास्य प्रयत्नतः ।
तस्मिन् क्षणे तु तं चक्रे वीनशोकं वचोऽमृतैः ॥ १०० ॥
अथोदतिष्ठत्स्मितमञ्जुला ननः प्रफुल्लपञ्चरुहचारुलोचनः ।
सौमित्रिणा संगत एष तत्क्षणे विज्ञापितस्तेन विशेषभक्तिना ॥ १०१ ॥

लक्ष्मण उवाच

अधुना किं प्रकर्त्तव्यं तदाज्ञापय मे प्रभो ।
त्वदङ्गिपद्मनिष्ठस्य न मेऽन्या गतिरीक्ष्यताम् ॥ १०२ ॥

श्रीराम उवाच

भ्रातः सत्यगिरं कर्तुं राजानं जनकं निजम् ।
वने गन्तास्मि सपदि सन्त्यज्य भवने रतिम् ॥ १०३ ॥
अरण्यचारिणां वृत्तिमास्थितोऽब्दांश्चतुर्दश ।
स्थास्यामि वृक्षमूलेषु कन्दरासु च भूभृताम् ॥ १०४ ॥
जगदुद्वेजनमपि कैकेयीयाचितं वरम् ।
अहं पूर्णिता भ्रातः माक्षान्तुल्यप्रियप्रियः ॥ १०५ ॥

लोके सत्यप्रतिज्ञो मे नान्यथा जनको भवेत् ।
 गृहेवने च वसतस्तुल्यमेव हितं मम ॥ १०६ ॥
 त्वं च तिष्ठ गृहे भ्रातर्मोदयन् सुहृदः सखीन् ।
 भोगांश्च भुज्जन् विविधान् रममाणो यथोचितम् ॥ १०७ ॥

लक्षण उवाच

नैवं गदितुमहोऽसि त्वमार्य मयि सेवके ।
 यत्र त्वमसि तत्राहं वने वा भवनेऽपि वा ॥ १०८ ॥
 आर्यत्वदिङ्घकमलामि तमोददायिमाध्वीकपानविलसन्निखिलेन्द्रियस्य ।
 को नाम भोगविभवो भुवने च यस्मै त्वां संविहाय भवनेऽभिरत्तिकरोमि ॥ १०९ ॥
 स एव पन्थाः प्रकटः सुपन्थाः स एव गेहश्च सुदर्शनीयः ।
 वनं तदेव प्रमुदावहं च यत्र प्रभो त्वन्मुखचन्द्रदर्शनम् ॥ ११० ॥
 किं मे गृहेण नगरेण किमासवन्धुजायासुहृत्सखिभिरेभिरशेषलोकैः ।
 त्वामेकमन्तरसुखामृतपूरसिन्धुं लब्ध्वाहमार्यं जगदेव तृणाय मन्ये ॥ १११ ॥
 यस्य प्रसंगात्सुखदानि नित्यं सर्वाणि वस्तूनि मनोरमाणि ।
 अमन्दमानन्द भरं प्रपुष्णन् सर्वस्वभूतो मम कोऽपि स त्वम् ॥ ११२ ॥
 एकं विहाय रघुवंशदिवामणे त्वां सर्वं ममातिविषहं जगदाविभाति ।
 प्राप्तोऽस्मि तस्य तव पादसरोजयुगममार्यस्य राम रमयापि निषेवितस्य ॥ ११३ ॥

निधायांसे चापं कटितटनिबद्धाक्षयमहालसतौणीयुग्मः कलितकरवालोदधुरकरः ।
 पुरः पश्चात्पाश्वें सततमुपनीतात्मवपुषा सदा त्वां सेविष्ये रघुतिलक कान्तरधरणौ ॥ ११४ ॥

कायेन मनसा वाचा मम वृत्तिरनेकधा ।
 त्वां विहाय कदाप्यार्य नान्यत्र विनिमज्जतु ॥ ११५ ॥
 इति कृतनिश्चयं निजपदाम्बुजबद्ध मर्ति ।
 सपदि स लक्षणं वननिवाससहायतमम् ॥
 प्रियतममाससाद निजभक्त मजस्तरं ।
 तदनु स तेन सार्द्धमगमज्जनी सविधम् ॥ ११६ ॥
 असकृच्छोच्यन्तीं तां वियोगार्तिविवर्द्धनम् ।
 प्रवासं रामचन्द्रस्य पुत्रस्य सुमहात्मनः ॥ ११७ ॥
 अकस्मान्मग्नमनसं महासंतापसागरे ।
 कैकेय्या अयशोध्यान्तैर्मलीमसतमे भवे ॥ ११८ ॥
 ईषदप्यात्मनो हृष्टै प्रकाशमणुमात्रकम् ।
 अपश्यन्तीं कुहूरात्रौ चक्रवाकीमिवाकुलाम् ॥ ११९ ॥

पुनः पुनर्मन्थरायाः खलत्वात् खलायमानां कैक्येन्द्रस्य पुत्रीम् ।
आवर्त्तयन्ती मनसा जगद्धिते श्रीरामचन्द्रे प्रतिकूलमानसाम् ॥१२०॥

यथा वने विप्रवासः सुतस्य निवर्त्तते तां युक्तिमूल्यापयन्तीम् ।
सत्यव्रतं तदनुविमृश्य गमं मुहुर्महागोकभरं वहन्तीम् ॥१२१॥

आसन्नवैधव्यविरुद्धवृन्निभिः स्फुटाङ्गरागाम्बर भूपणादिभिः ।
न गोचरमानामपि सर्वदेवतामयीं विशुद्धोर्जितसत्त्वविग्रहाम् ॥१२२॥

धर्मसम्बद्धधिपणां यगःमौरभगम्भूताम् ।
कौसल्यामात्मजननीं व्यचप्तार्थः सप्तम्ब्रमाम् ॥ १२३ ॥

दूरादेवानमद् रामः कग्न्यकृताञ्जलिः ।
सा दीर्घायुर्भवेत्येनमागिपा समवर्द्धयन् ॥ १२४ ॥

अथ श्रीरामजननीं सुमित्रासुत आहृतः ।
प्रणाम स्वभावोदयत्करुणामृततोषिणीम् ॥ १२५ ॥

तमभीष्टं लभस्वेति संतोष्य परमाशिषा ।
उभावपश्यत्कौसल्या प्रीतिकातरया दृशा ॥ १२६ ॥

वनप्रवासोन्मुखचित्तमम्बा श्रीरामचन्द्रं विषहार्तिवत्या ।
दृषाधयन्ती पृथुलाश्रु विन्दुभिश्चकारविघ्नाकुलितेस्वपक्षमणी ॥ १२७ ॥

अथ तत्र सुमित्रापि सङ्गताभवदाकुला ।
रामस्य वनवासेन विस्मृताखिलवस्तुधीः ॥ १२८ ॥

नत्वा परमया भक्त्या सुमित्रां रामलक्ष्मणौ ।
तयोर्जनन्योः पुरतो निषण्णौ तौ यथोचितम् ॥ १२९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे
वनगमनोद्यमनेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

विषण्णां मातरं वीक्ष्य कौसल्यां सर्वदेवताम् ।
प्रबोधयञ्छुभैर्वक्यैरुवाच रघुपुङ्गवः ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच

कर्तुं सत्यगिरं तातमाजन्मवरधार्मिकम् ।
गन्ताहं काननं मातर्मा विषीदस्व चेतसा ॥ २ ॥

बाल्यादारभ्य भवती यन्मां रक्षितवत्फलम् ।
सा प्रीतिस्त्वां विना मातश्चेतो बाधिष्य ते मम ॥ ३ ॥

अवशः किमयं कुर्याद् दैवमेवाश्रयेत्तराम् ।
भाविनां हि यतोऽर्थानां प्रतीकारो न विद्यते ॥ ४ ॥

अब्दांश्चतुर्दशमितानुषित्वा वनगोचरः ।
पुनर्दृष्टास्मि ते मातश्चरणौ मङ्गलप्रदौ ॥ ५ ॥

तवैव कृपया मातर्वनेऽपि वसतो मम ।
दुःखानि नैव हृदयं बाधिष्यन्ते महान्त्यपि ॥ ६ ॥

मुदृष्ट्या तत्र कल्याणदायिन्या जननि ध्रुवम् ।
कृच्छ्राण्यतितरिष्यामि पोतारुढो नदीमिव ॥ ७ ॥

अवश्यम्भाविनार्थेन मा खिद्यस्व हृदासति ।
सत्त्वमेवाश्रयेत्प्राज्ञस्तत्र शोकतमोनुदम् ॥ ८ ॥

नित्यं मोहाकृतैर्जीवैरात्मा स्वाराज्यभाजनम् ।
कदर्थीकृत्य स्वानन्दात्पातितः कर्मणां वशे ॥ ९ ॥

यथा कारयते दैवं तथा कुर्वञ्छुभाशुभम् ।
लिप्यते स पुनस्तेन नीहारेणव भास्करः ॥ १० ॥

हृष्ट्वा मोहाभिभूतानि भूतान्युच्चावचान्यपि ।
प्राज्ञः स्वयं विरज्येत् संसृतेऽर्घोरकर्मणः ॥ ११ ॥

कैकेयराजतनयानासूयितुमथोचिता ।
अन्यो हि प्रेरकस्तस्या अन्तरस्थो भवस्य यः ॥ १२ ॥

सा त्वं शोकं परित्यज्य भाव्यर्थं सुबृहत्तमम् ।
अजस्रमाशिषाना मां वर्त्तेथा दैवमाश्रिता ॥ १३ ॥

भरतो मे प्रियो भ्राता लास्यते गज्यमुन्नम् ।
 पिता मे सत्यवच्चनात्स्वर्गी नित्यं भविष्यति ॥ १४ ॥
 कैकेयी त्वत्समामातर्मभानुपदेस्थिता ।
 सुखं प्राप्यति तेनैव सुतराज्यसुखार्थिनी ॥ १५ ॥
 देवानां च महत्कार्यं वनेऽपि वसता मया ।
 असुरानीकहननं रक्षा च जगतः स्फुटम् ॥ १६ ॥
 अनेकाश्रमवास्तुनां महर्पीणां तपस्विनाम् ।
 दर्शनं स्पर्शनं प्रब्नः पूजा नित्यं च सङ्गतिः ॥ १७ ॥
 आशो वनफलानां च शयनं पल्लवेषु च ।
 पुण्यतीर्थाविगाहश्च वसतिर्मुनिवेशमसु ॥ १८ ॥
 दर्शनं पुण्यतीर्थानां वनानां फलपुष्पिणाम् ।
 किमतोपि परं मातर्मभूयस्तमं हितम् ॥ १९ ॥
 भ्राता मे नीतिनिपुणो भरतो भक्तिसत्तमः ।
 पोषको ज्ञातिबन्धूनां प्रजानां हितसाधकः ॥ २० ॥
 तस्य चेद् राज्यलाभःस्यान्मर्मैव हितमुत्तमम् ।
 कैकेयां त्वयि चात्यन्तं मम भेदो न कर्हिचित् ॥ २१ ॥
 साचित्सुखवती लोके हितं मे किमतः परम् ।
 तेषु धोरेष्वरण्येषु गिरीणां गद्धरेषु च ॥ २२ ॥
 तिष्ठन्तो धोरकर्मणः प्रजावित्रासकारकाः ।
 हन्येयुरसुरा तूनं वनेषु चरता मया ॥ २३ ॥
 देवानां तन्महत्कार्यं हितं मे किमतः परम् ।
 अधिज्यं धनुरादाय प्रतिग्रामपूराटवि ॥ २४ ॥
 मया पर्यटता नित्यं रक्षितं स्यादिदं जगत् ।
 अवाप्नुयुर्जनाः सौख्यं हितं मे किमतः परम् ॥ २५ ॥
 महर्षयस्तीर्थपादास्तपसा धूनकलमषाः ।
 पुण्यतीर्थश्रिमज्जुञ्जो द्रष्टव्याः प्रतिवासरम् ॥ २६ ॥
 पूजनीयाः संविधाभिर्वन्नाभिः मत्फलादिभिः ।
 पृष्ठव्यान् भूरि संदिधानर्थान् वैदिकलोकिकान् ॥ २७ ॥
 निर्वृतिस्तैः सहालापाद्वितं मे किमतः परम् ।
 मनानं पुण्येषु तीर्थेषु तत्रत्यैः पुण्यमूर्तिभिः ॥ २८ ॥
 दर्शनस्पर्शनालापैः संगतिः स्यादनुक्षणम् ।
 तेरैव सह मंवासो हितं मे किमतः परम् ॥ २९ ॥

वन्यैर्यथोपलद्धैश्च पत्रपुष्पफलादिभिः ।
 मृगाणां चैव मेध्यानां लब्धैः क्षत्रियधर्मतः ॥ ३० ॥
 पललैदेवताशेषैः पष्ठे काले सु तर्पणम् ।
 तपस्विभिर्द्विजैः साकं हृतं मे किमतः परम् ॥ ३१ ॥
 अनुजानीहि मां मातर्गमनाय वनं प्रति ।
 नातः परं क्षणमपि संस्थितिर्नगरे मम ॥ ३२ ॥
 पिता मे सत्यवाग् भूयात्तन्मे कार्यं सुनिश्चितम् ।
 इति रामवचः श्रुत्वा कौसल्या साश्रुब्रवीत् ॥ ३३ ॥

कौसल्योवाच

दीर्घते हृदयं वत्स मनो मे परिदद्यते ।
 मुखं शुष्यति तापेन बुद्धिर्भृश्यति तत्क्षणात् ॥ ३४ ॥
 गलन्त्तीव ममाङ्गानि शोकश्च परिवर्द्धते ।
 स्तम्भतुं नयनाश्रूणि न शक्नोमि सुदुःखिता ॥ ३५ ॥
 ईदृशं परमं दुःखं नानुभूतिपथं गतम् ।
 विधात्रा जीविता किं तु कथं नैवमृतापुरा ॥ ३६ ॥
 त्वं वत्स सर्वसौख्यानां दायकः सर्वरक्षकः ।
 ज्ञातिबन्धुसुहृत्प्राणजीवातुतम ईदृशः ॥ ३७ ॥
 उदयं प्राप्नुवन्लोके न सेहेऽद्य कथं तया ।
 अपि नाम यदर्थे सा प्रतिकूलकरी तव ॥ ३८ ॥
 सोऽपि वै भरतः श्रीमांस्त्वयि भक्त्या सदा नतः ।
 अस्याः क्रूरचरित्रेण कथं संतोषमेष्यति ॥ ३९ ॥
 त्वयि सर्वहिते वत्स मदमत्सरवर्जिते ।
 विशुद्धहृदयेऽत्यन्तं सर्वकल्याणकारिणि ॥ ४० ॥
 सर्वानुरक्षके नित्यं जगज्जीवातुवर्जणि ।
 नित्यं मन्त्रिविशेषेण चेतसा परिपश्यति ॥ ४१ ॥
 लोके सर्वजनःप्रेमभाजने मङ्गलात्मनि ।
 प्रातिकूलयेन वर्तन्तीं धिक् तां कैकेयपुत्रिकाम् ॥ ४२ ॥
 धिक् तस्याः कुत्सितां बुद्धि क्रूरां कीर्तिविरोधिनीम् ।
 जगतः प्राणरूपं त्वां सहते या न दुर्भगा ॥ ४३ ॥
 मन्दधीर्मन्दभाग्या च मन्थरावाक्यकारिणी ।
 लोकमाङ्ग ल्यकालोऽपि भूरिदुःखविवर्द्धिनी ॥ ४४ ॥
 मर्वलोकजनीनोऽपि कलङ्कभरवर्द्धकः ।
 नापवादोऽपि वै तस्या बाधकोभवदङ्कूतम् ॥ ४५ ॥

कि मां वक्ष्यन्ति मनुजा अस्थाने शोकवर्द्धनीम् ।
 स्वार्थं विनिहताशेषपरमार्थं मुदुर्धियम् ॥ ४६ ॥
 प्रस्तोष्यन्ति कथं वा मां पुण्यशीला दयालवः ।
 साथवः शुद्धहृदयाः कथयिष्यन्ति कि तु माम् ॥ ४७ ॥
 इत्थं भूरिविचारेण लजजया च विर्जिता ।
 सा जीवति जगद्दुःखहेतुभूता खलाशया ॥ ४८ ॥
 विक॑ तस्या जीवनं लोके यात्यन्तं वहुदुःखकृत् ।
 तां जुगुप्यिनकर्माण्यमनुवधानि कि तृपः ॥ ४९ ॥
 नेहश्या वचनं गजाप्यङ्गीकर्तुमिहोचितम् ।
 जाने तस्यापि जरया वुद्धिर्नाशमुपागमत् ॥ ५० ॥
 अनुज्ञां याचसे वत्स वनवासाय मां कथम् ।
 कथं मया मुखाद्वाच्यं वनं गच्छेति दुर्वचः ॥ ५१ ॥
 त्वां विना चेह वर्तन्त्याः कि मे जीवितमीहशम् ।
 धन्यास्त एव भुवने भाग्यवन्तः सुकर्मभिः ॥ ५२ ॥
 अट्टद्वैव हिये दुःखं पूर्वमेव मृति गताः ।
 तेषां लोकजनैर्दुःखं टृष्ट्वा न क्रियते घृणा ॥ ५३ ॥
 त्वद्वक्त्रचन्द्रपरिदर्शनलालसाहं दूये पटान्तरजातापि विताम्यदक्षा ।
 सा लोकमङ्गलं चतुर्दशसंख्यवर्षान् यावत्यया विधुरिता किमु शर्म वक्ष्ये ॥ ५४ ॥
 कैकेयिकारमनया किल कालसर्पं दुर्दन्तयाऽवमि विषं बचनच्छलेन ।
 या शेषलोकजनमानमोहमूच्छहितुवसेत्य नितरां भयदाऽविरासीत् ॥ ५५ ॥
 भवतोर्दीप्तमहसोःकृतविश्वप्रकाशयोः ।
 नृदेवपद्मकुमुदसमुल्लासविधायिनोः ॥ ५६ ॥
 शस्त्रास्त्रदीधितिगणैर्देत्यध्वान्तविनाशिनोः ।
 तामसानीकद्विषतोः सूर्यचन्द्रमसोरिव ॥ ५७ ॥
 वनवासाददृश्यत्वं गतयोरस्ततो यथा ।
 कैकेय्या प्रावृषा नूनं जललोचनवारिदैः ॥ ५८ ॥
 वर्षन्त्या वाष्पसंदोहधारासारैरखण्डतैः ।
 द्रागेवैतत्तिभुवनं सान्धकारं भविष्यति ॥ ५९ ॥
 कुहूरात्रिसमा ह्येषा भवन्तौ रामलक्ष्मणौ ।
 सूर्यचन्द्रमसौ नित्यं सर्वविश्वप्रकाशकौ ॥ ६० ॥
 अदर्शयन्ती कैकेयी जगच्छोभां हर्गिष्यति ।
 जगदुद्गेगदा नित्यमकीर्तिध्वान्तमेचका ॥ ६१ ॥

१. विकृतं जीवनम्—अयो० । विक॑ तज्जीवनम्-मय०-इस पाठ में छन्दोभंग है ।

यदर्थं मानवा लोके प्रियन्ते रणमूर्द्धनि ।
तां कीर्तिमिह कैकेयी लोपयामास किं स्वयम् ॥ ६२ ॥
इत्युक्त्वा भूरिनःश्वस्य कौसल्या विश्वमङ्गलौ ।
निभालयन्ती चक्षुभ्यां प्रवत्स्यन्ती क्षणेन तौ ॥ ६३ ॥
रुरोद करुणं देवी निमग्ना दुःखसागरे ।
कैकेयीकूरचारित्रजात्शोकमीलिता ॥ ६४ ॥
तस्या आर्तस्वरं श्रुत्वा वैदेही विश्वमङ्गला ।
सीता चैवोर्मिलोद्विग्ना तयाजग्मतुरुत्त्वरे ॥ ६५ ॥
अथ रामो लक्षणश्च जनन्यौः शोकमीलिते ।
आश्वासया मासतुर्वं वचोभिरमृतोपमैः ॥ ६६ ॥

रामलक्षणावृचतुः

अलं जनन्यौ शोकेन कि दैवं कस्यचिद्विशे ।
यथा नियुज्यते जन्तुः करोत्येष तथावशः ॥ ६७ ॥
जीवन् पश्यति भद्राणि भूरीणि भुवने जनः ।
मृतस्यास्य पुनर्नैव भविष्यति समागमः ॥ ६८ ॥
मरणं जीवनं चैव वियोगो योग एव वा ।
सुखं दुःखं लाभहानीजया वापि पराजयः ॥ ६९ ॥
सर्वं दैवेन नियतं लभते मानुषोऽवशः ।
किं तत्र शोकमोहाभ्यामात्मा केवलमात्मना ॥ ७० ॥
व्याकुलीक्रियते मूढैः शोचन्नर्थेदुरत्यये ।
ये तु ज्ञानामृतग्रसै स्थन्त्यात्मानमात्मना ॥ ७१ ॥
तेषां न वाधकौ मातः शोकमोहौ भविष्यतः ।
अथो चतुर्दशैवाब्दान् प्रवासोनौ भविष्यति ॥ ७२ ॥
ततः परं तु जननि तीर्त्वा पदमनुत्तमम् ।
कृत्वा सत्यगिरा तातं स्वर्गिणं निरुपद्रवम् ॥ ७३ ॥
पुनरप्यागमिष्यावो (आगमिष्यामः ?) नगरी भूरिमङ्गलाम् ।
भवतीं सुखयिष्यावो हृतशत्रुबलौवलात् ॥ ७४ ॥
पितृपैतामहं राज्यं करिष्यामो^१ वयं ध्रुवम् ।
मा शुचः क्षणवन्मातर्गमिष्यन्ति दिनानि ते ॥ ७५ ॥
इति विज्ञाय नात्यन्तं शोके मज्जय मानसम् ।
इत्थमाश्वास्य जननीं तौ वीरौ धैर्यसागरौ ॥ ७६ ॥
क्षौमाम्बरे समुत्तार्य बधन्तुर्वक्लाम्बरे ।
वनवासोचितं वेशं कलपयामासतुः क्षणात् ॥ ७७ ॥

सीतोमिला च तौ हृष्ट्वा प्रवत्स्यन्तौ वनं प्रति ।
स्वयमप्यन्वयजेनां वनयानोचितां क्रियाम् ॥ ७८ ॥

अथ रामः प्रियां हृष्ट्वा मन्त्ररं वाक्यमब्रवीत् ।
त्वं गृहे तिष्ठर्नैवामि वनवासोचिता प्रिये ॥ ७९ ॥

साक्षाद्विदेहराजस्य ननया सुखभाजनम् ।
शिरीषसुकुमाराङ्गी पद्मयां पद्मदलोपमा ॥ ८० ॥

क्व सा महत्यरण्यानी दर्भगर्भक्षमातता ।
क्व ते वपुः सौकुमार्य तस्मात्त्वं तिष्ठवेशमनि ॥ ८१ ॥

त्वं भीरुः पद्मपत्राक्षि स्वभावादेव भास्मिनि ।
क्व तद्वनं भयकरं मिहव्याघ्रादिभिर्वृतम् ॥ ८२ ॥

श्वश्रूं परिचरन्तीह तस्मात्त्वं तिष्ठ वेशमनि ।
किं नो वक्ष्यन्ति राजानो येषामन्तःपुरे स्थिताः ॥ ८३ ॥

दाराः सौख्यानि दधते पश्यन्ति न दिवाकरम् ।
वयं तु पुरुषा भीरुं सर्वं कर्तुं क्षमा भुवि ॥ ८४ ॥

स्वभावादेव कठिनाः किमस्माननुवर्त्तसे ।
स्त्रीधर्माननुवर्त्तन्ती तस्मात्त्वं तिष्ठ वेशमनि ॥ ८५ ॥

कुर्वन्तो मृगयावृत्तिं क्षत्रिया वनगोचराः ।
स्वैरं भ्रमन्ति वैदेहि न स्त्रियोऽनुब्रजन्ति तान् ॥ ८६ ॥

स्त्रीष्वेव नियतं वासः स्त्रीणामिति मतिर्मम ।
कुटुम्बमनुवर्त्तन्ती तस्मात्त्वं तिष्ठ वेशमनि ॥ ८७ ॥

क्व तद्वतं सुविषमं मुनीनां वनवासिनाम् ।
कन्दमूलफलाहारं क्व च तेनापि वर्जितम् ॥ ८८ ॥

क्व च तं पद्मपत्राक्षि शिरीषमृदुविग्रहा ।
राजहंसगतिस्तन्वी तस्मात्त्वं तिष्ठ वेशमनि ॥ ८९ ॥

मृगान् समनुधावन्तं बद्धतूणं धनुर्धरम् ।
ग्रीष्मानपे पर्यटन्तं श्राम्यन्तं शरकर्मणा ॥ ९० ॥

कठिनं बद्धनिर्मित्रं कथं मामनुवर्त्स्यसि ।
शिरीषादपि मृद्धङ्गी तस्मात्त्वं तिष्ठ वेशमनि ॥ ९१ ॥

वचःकरी सदा पत्युर्वन्धुचित्तानुरञ्जिनी ।
श्वश्रूं परिचरन्ती या मा वधूः कुलदीपिनी ॥ ९२ ॥

आत्मानं स्त्रियमाज्ञाय तस्मात्त्वं तिष्ठ वेशमनि ।
इत्युक्ता प्राणनाथेन रामेण जनकात्मजा ॥ ९३ ॥

अन्तर्विषादमलिनाननन्द्रकान्तिर्निःश्वामधूममलिनीकृतनस्यभूषा ।

अत्याकुला भृशमसह्यवियोगतापसम्भावनाकृशतनुर्निजगाद सीता ॥ ९४ ॥

सीतोवाच्

पत्यौ वने विप्रवसत्यङ्गीकृतमुनिव्रते ।
स्वयं तिष्ठन्ति भवने ता अन्या एव योषितः ॥ ९५ ॥

पत्यौ वल्कलचीरादिवनवासोचितव्रते ।
स्वयं विभ्रति चीराणि ता अन्या एव योषितः ॥ ९६ ॥

पत्यौ पर्यटति दर्भगर्भावनिस्थलम् ।
स्वयं वसन्ति सौधेषु ता अन्या एव योषितः ॥ ९७ ॥

पत्यौ शिलामधिष्ठाय वीतनिद्रे विवर्तनैः ।
उज्जागरपरे दृग्भ्यामनिवाह यति क्षपाः ॥ ९८ ॥

स्वयं तत्पानधिष्ठाय पद्मपत्रसुकोमलान् ।
स्वपन्ति निद्रया स्वस्थास्ता अन्या एव योषितः ॥ ९९ ॥

पत्यौ मार्गटनश्चान्ते ताम्यति ग्रीष्मभानुना ।
छायामध्यास्य तिष्ठन्ति ता अन्या एव योषितः ॥ १०० ॥

पत्यौ भृशं परिक्लिष्टे मृद्यमाने महापदा ।
स्वयं च भुञ्जते भोगान् ता अन्या एव योषितः ॥ १०१ ॥

पत्यौ वनेषु दुर्जीवक्रूरशब्दान् विश्रृण्वति ।
स्वयं वीणाध्वनिरतास्ता अन्या एव योषितः ॥ १०२ ॥

अहं वैदेहराजस्य तनया युक्तचेतसः ।
समानसुखदुःखस्य तुल्यनिन्दास्तुतेर्मुनेः ॥ १०३ ॥

ममापि तादृशी वृत्तिः पत्युरेवानुरोधतः ।
भोगं दधामि नियतं न तु स्वार्थाय कर्हिचित् ॥ १०४ ॥

किं मे गृहेण किं सौख्यः किं धनेन च बन्धुभिः ।
यस्मै प्रियं तत्सकलं सद् व्रजति काननम् ॥ १०५ ॥

किं मयात्रामिवस्तव्यं भीषणेन विरोधिना ।
सर्वथैवाभिगन्तव्यं सार्थं एव न संशयः ॥ १०६ ॥

लौकिकैर्वैदिकैश्चापि विधिभिर्यत्करेकृता ।
तस्य सार्थं वनं यान्त्याः शोभा मे किमतः परम् ॥ १०७ ॥

द्रक्ष्यामि भूरितपसस्त्यक्लोकसुखादरात् ।
मुनीनां योगिनां दारान् पर्यटन्ती शुभाश्रमान् ॥ १०८ ॥

द्रक्ष्यामि पुण्यतीर्थानि स्नान्ती पुण्यतमाः स्थलीः ।
प्राणप्रियेण संयुक्ता सुखं मे किमतः परम् ॥ १०९ ॥

तेषु तेषु मनोज्ञेषु स्थानेषु पतिसंगता ।
स्थास्यामि रक्ष्यमाणा च देवरेण मनीषिणा ॥ ११० ॥

पर्णशालाः गुभास्नास्तास्तरुपल्लवर्निमिताः ।
काननेष्वधिनिष्ठन्ती न स्मरिष्यामि मन्दिगम् ॥ १११ ॥

इति निश्चित्य मनमा वनं गन्तुं समुत्सहे ।
अतो मे प्रियकृत्कश्चिन्न निरोधं करोत्वतः ॥ ११२ ॥

इत्युक्त्वा निश्चितं तूष्णीं वर्त्तमानां विदेहजाम् ।
उमिलानुजगादोच्चैः पतिमीषद्विलोक्य तम् ॥ ११३ ॥

उमिलोवाच

सत्यं वदसि मज्ज्येष्ठभगिनि त्वं सदेष्टशी ।
पातिव्रत्यं तवातुल्यं विदितं धरणीतले ॥ ११४ ॥

पत्युः सुखं तथा दुःखं या नित्यमनुवर्त्तते ।
सैव सत्कुलजा योषित्पूज्यते दैवतैरपि ॥ ११५ ॥

यथा त्वया मनं साध्व ममापि मतमीटशम् ।
आवां सहैव वत्स्यावो वनेषु पति सार्थगे ॥ ११६ ॥

तत्रैव नियतो भोगस्तत्रैव च सुखं महत् ।
तत्रैव सुहृदः सर्वे गृहं तत्रैव आविनि ॥ ११७ ॥

तत्रैव भूतयः सर्वास्तत्रैवासाश्च बन्धवः ।
तत्रैव दास्यो दासाश्च सख्यश्चाज्ञावशस्थिताः ॥ ११८ ॥

यत्रैव प्राणनाथेन सङ्घः स्यात्सकलेष्टदः ।
विना च तेन भगिनि शून्यमेवाखिलं जगत् ॥ ११९ ॥

अतः प्रकाशरहिते सर्वमङ्गलवर्जिते ।
गृहे न स्थेयमावाभ्यां स्वयं वदति चेद् विधिः ॥ १२० ॥

इत्युक्त्वानुगता सीतामुर्मिलाप्यन्वसज्जत ।
तां लक्ष्मणो महावीर आत्मनो धर्मचारिणीम् ॥ १२१ ॥

भूसंज्ञयैव सहसा पर्यषेधन्महाव्रतः ।
सा पत्या प्रतिषिद्धान्तरतप्यत भूं सती ॥ १२२ ॥

ततस्तां दुःखितात्मानं दीनां प्रियवचःकरीम् ।
उवाच सान्त्वनगिरा सीता शीतांशुहासिनी ॥ १२३ ॥

सीतोवाच

यथाऽज्ञापयते साध्व पतिस्ते विदितव्रतः ।
तदेव कर्तुं योग्यामि स्त्रियो हि पतिदेवताः ॥ १२४ ॥

मया त्ववश्यं गन्तव्य पत्या साकं वनं प्रति ।
राज्याभिषेके विच्छोऽस्य मया साकमभूदयतः ॥ १२५ ॥
अहमेवाभविष्यं च महिषी राज्यसम्पदि ।
अहमेव भविष्यामि वनेऽपि सहचारिणी ॥ १२६ ॥
पत्या सहस्री नियतं भाजनं सुखदुःखयोः ।
मा विषीदोर्मिले नित्यं श्वश्रूं परिचरिष्यसि ॥ १२७ ॥
माण्डव्या श्रुतिकीर्त्या च सार्धं धर्मपरायणा ।
गुरुदेवार्चनरता कालं कञ्चिन्नयिष्यसि ॥ १२८ ॥
इत्युक्तासाभवत्तूष्णी पातिव्रत्यपरायणा ।
गन्तुं कृतमतिः सीता प्रियस्य निहितेक्षणा ॥ १२९ ॥

ब्रह्मोवाच

अथ मातरमानम्य पादयोः रामलक्ष्मणौ ।
सुमित्रां भृशमापृच्छ्य भक्तियुक्तौ प्रणेमतुः ॥ १३० ॥
तयोरनु ततः सीताश्वश्रूवाः पादप्रणामिनी ।
उवाच वचनं सौम्या निमिवंशाब्धिचन्द्रिका ॥ १३१ ॥
अनुजानीहि मां श्वश्रूः पत्या निर्विशतीं वनम् ।
शुभवत्या त्वया स्थेयं न नश्चिन्ताविधीयताम् ॥ १३२ ॥
कष्टं ते समनुप्राप्तं सुखकालेऽपि भाविनि ।
यत्ते प्रियसुहृत्युत्रो वियोगं समुपैष्यति ॥ १३३ ॥
कैकेय्या दुश्चरित्रेण सर्वं व्याकुलितं जगत् ।
नागीव रसना चास्या उद्वाम वनोविषम् ॥ १३४ ॥
तत्किं नु कं प्रति जनं प्रतिवाच्यमद्वा दैवं हि साधुफलति ध्रुवमय्यसाधु ।
नो चेदिमौ दशरथस्य सुतौ प्रियौ च प्रेष्ठौ कथं नु वनवासविधिं लभेताम् ॥ १३५ ॥
संततं नाम्ब कुर्वीथाश्चिन्ता जर्जरितं मनः ।
चिन्ता हि ग्रसते प्राणान् जीवन्ती ईक्ष्यसे सुखम् ॥ १३६ ॥
गतैः राजेन्द्रपुत्री सा धोरं वनमिति स्मृतिम् ।
विधाय मनसः खेदं न कुर्यास्त्वं त्रिराय च ॥ १३७ ॥
रामभक्तं च भरतं नान्यथा द्रष्टुमर्हसि ।
स वै वीरो महाबाहुर्विनयी प्रश्रयानतः ॥ १३८ ॥
दयावान् सत्यसन्धश्च महोदारो महाधनः ।
नासौ दुष्यति धर्मात्मा कैकेय्याः क्रूरकर्मणा ॥ १३९ ॥

इत्युक्त्वा वाष्पपूर्णजीवथ्रवा अङ्ग्री पुनः पुनः ।
 वाप्यैः प्रक्षालयाच्चक्रे तस्याः स्नेहेन मोहिता ॥ १४० ॥

पुनरुचे समुत्थाय श्रीमनी जनकात्मजा ।
 मोहेन वा प्रमादेन वालया चाविनीतया ॥ १४१ ॥

अपराद्धं मया किञ्चित् कदाचिद् यदि भाविनि ।
 तत्क्षन्तुमर्हसि हृदा त्वं सदा करुणावती ॥ १४२ ॥

वनेऽपि निवसन्त्या मे कृपया तव सुव्रते ।
 भविष्यति सुखं नित्यं सुभगाभ्यां निरन्तरम् ॥ १४३ ॥

आभ्यां संरक्ष्यमाणायाः किं मे कष्टं वने भवेत् ।
 गृहं शून्यतमं भाति विनाऽभ्यां भूरिकण्टकम् ॥ १४४ ॥

कैकेयी कुरुतां राज्यं तत्सुतो भरतोऽपि वा ।
 वयं वने निवत्स्यामो नाभ्यसूयात्र चेतसः ॥ १४५ ॥

इत्युक्ता सीतया देव्या प्रवत्स्यन्त्या वनं प्रति ।
 शोकसागरनिर्मग्ना कौसल्या पुनरक्षीत् ॥ १४६ ॥

हा हतास्मि चिरं सीते कैकेया वचसा भृशम् ।
 या मां वियोजयामास पुत्रेण स्तुपयापि च ॥ १४७ ॥

रामः सर्वगुणारामः सर्वशास्त्रार्थवित्तमः ।
 सर्वलोकानुरागैकभाजनं यशसां निधिः ॥ १४८ ॥

अनसूयापरो नित्यं धर्मात्मा सर्वसम्मतः ।
 प्राणाधिकरच सर्वेषां कैकेया नैव सह्यते ॥ १४९ ॥

अपराद्धं किं नु तस्यास्ताहक् पिशुनकर्मणः ।
 रामेण मम पुत्रेण निर्विशेषधियाचमत् ॥ १५० ॥

सर्वलोकानुरक्तेन मर्वप्राणप्रियेण च ।
 न यद्यपि विशेषोऽस्य वने वा गृहं एव वा ॥ १५१ ॥

अहं तु दीर्घशोकात्ता मरिष्ये तदृशं विना ।
 वियुक्ता निजवत्सेन गौरिव वलेशपीडिता ॥ १५२ ॥

नूनं कैकेयि ते नष्टः परलोकः कुकर्मणा ।
 इह चाकीर्तिसंदोहमलिना त्वं वभूव ह ॥ १५३ ॥

रघूणां त्वं कुलवधूर्जननी भरतस्य च ।
 कैकेयि कथमेवामि प्राप्ता दुर्वुद्धिमीदशीम् ॥ १५४ ॥

भवत्यापकृता नूनमहमेव न केवलम् ।
 सर्वेषामेव लोकानां त्वया ननु हृतं सुखम् ॥ १५५ ॥

विलपन्त्य स कृत् पौराः सस्त्रीपुत्रकुटुम्बकाः ।
येषां प्राणप्रियो रामस्त्वया सम्प्रेषितो वनम् ॥ १५६ ॥

सौजन्यं रामचन्द्रस्य गायन्ति भुवनत्रये ।
तत्रैवाकोर्तिसंदोहं तत्र कैकेयि निर्भरम् ॥ १५७ ॥

विनापराधं कैकेयि दण्डयन्त्याः सुदारुणम् ।
विना वैरं च मुजनं जिघांसन्त्या भृत्यं तत्र ॥ १५८ ॥

स्वभाव एव दुष्टोऽयं दुश्चरित्रोपबृंहितः ।
मातुः स्तनं प्रपिवतो वत्सानाच्छिद्य रुन्धसि ॥ १५९ ॥

स्वैरं तृणं भक्षयन्तीं गां च भूयोऽनुकर्षसि ।
दौर्जन्यमेकतश्चास्तां त्वया पापं न गण्यते ॥ १६० ॥

इत्याद्यनेकमाक्रोश्य कौसल्या दीनमानसा ।
अरोदीत्करुणं भूयो वीक्षमाणा सुताननम् ॥ १६१ ॥

तामाह राम आश्वास्य लक्ष्मणश्च महामनाः ।
मा रोदीः करुणं मातर्मा च भर्त्य केकयीम् ॥ १६२ ॥

मा च शोकातुरं चित्तं कुरुष्वार्थेन भाविना ।
दैवमेवाश्रयतरां धीरा भव महाशये ॥ १६३ ॥

इत्यावेद्य विनिर्यातो राजाज्ञामनुयाचितुम् ।
रामो लक्ष्मणमाहेदं भृत्यं मुदितमानसः ॥ १६४ ॥

श्रीराम उवाच

अनुजानीहि मां तात गच्छामि मुदितो वनम् ।
भवान् सत्यवचा भूपाः कैकेयी सुखमृच्छतु ॥ १६५ ॥

गृहं वनं च मे तुल्यमप्रमादेन वास्तवे ।
त्रिवर्गपालने तुल्ये प्रीये धर्मेण केवलम् ॥ १६६ ॥

नीतिरेव मनस्तुष्ट्यै न राज्यवहनाङ्ग्रः ।
स्वभावसिद्धमेतन्मे न यशांसि न वा गुणाः ॥ १६७ ॥

मा विषीद त तश्चित्ते भरते राज्यमर्पय ।
नीतिमान् स हि धर्मज्ञः प्रजापालनयत्त्वान् ॥ १६८ ॥

निर्दोषगुणसंदोहसंश्रयः शास्त्रवित्तमः ।
प्रजानां रञ्जनश्चैव सर्वेषां दुःखनाशकः ॥ १६९ ॥

ममापि प्रेमविषयः प्राणादप्यधिकश्च मे ।
न स्वात्मभोगाय गृही धर्मयैव च संयतः ॥ १७० ॥

स पालयिष्यति भुवं प्रकृतिं रञ्जयिष्यन्ति ।
 'पालयिष्यति वै राज्यं धर्मर्थैव न मुक्तये' ।
 इत्यालप्य स्थिते गमे भक्तिसंनतकंधरे ॥ १७१ ॥
 उवाच राजा दीनात्मा गमविश्लेषकात्तरः ।
 प्रभूतप्रेममंजातकण्ठगद्गदिताक्षरः ॥ १७२ ॥

राजोवाच

धिङ्मां दुर्देवनिहतं संरुद्धुरिताङ्गुरम् ।
 कैकेय्या दुष्टमया वार्द्धकं लघुतां गतम् ॥ १७३ ॥
 मलीमसानि पापेन पलितानि कृतानि मे ।
 ईद्वगदशां दृशा द्रष्टुं विधिना जीवितः किमु ॥ १७४ ॥
 कथं न्वहं सहिष्यामि विरहं तव सम्प्रति ।
 नूनं श्रोष्यसि मां वत्स धर्मराजपुरातिथिम् ॥ १७५ ॥
 त्वाहृशं नीतिभवनं सर्वभूतिनिकेतनम् ।
 नयनानन्ददं पुत्रं रघुवंशयशोनिधिम् ॥ १७६ ॥
 प्रवास्य घोरं विपिनमपराधविर्जितम् ।
 नूनं नरकवासस्य गमिष्याम्यधिकारिताम् ॥ १७७ ॥
 वोध्यमानापि कैकेयी वचो न मम मन्यते ।
 दुर्देवेनाभिपन्नस्य जाया मे दुर्मतिं गता ॥ १७८ ॥
 प्रतिकूले विधौ सर्वं प्रतिकूलं बभूव मे ।
 भुक्त्वा सुखानि भूरीणि परिणामेऽस्मि दुःखितः ॥ १७९ ॥
 राजीवलोचनं स्निग्धं त्वाहृं प्राणसम्मितम् ।
 अपश्यतः सुतं शूरं धर्मिष्ठं दानकोविदम् ॥ १८० ॥
 महाघोरेण तमसा दृशौ मे परिनड्क्षयतः ।
 द्रक्ष्यामि लग्नदावाग्निदीप्यमाना दिशोदश ॥ १८१ ॥
 हा वत्स मां परित्यज्य वनं गन्तुं सुसंयतः ।
 इदानीं मे दृशौ दग्धे त्वद्वियोगादरिन्द्रम् ॥ १८२ ॥
 कदा नु मन्मनस्तुष्ट्यै भविता तवदर्शनम् ।
 अथवा मृत एवाहं क्व नु ते दर्शनं विभो ॥ १८३ ॥
 इति मुह्यन्तमाज्ञाय पितरं रघुवंशजम् ।
 दर्शयामास परमं स्वं धाम जगदीश्वरः ॥ १८४ ॥
 ददौ दिव्यां दृशं तस्मै गुणसङ्गविर्जिताम् ।
 रामस्य परमं धाम यथा पश्यन्ति सूरयः ॥ १८५ ॥

ततः स परमया भक्त्या प्रमोदविपिनं तु वै ।
 अपश्यत्सर्वतो व्यासं सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ॥ १८६ ॥
 तत्रायोध्यापुरीं दिव्यां दिव्यकाञ्चनभूमिगाम् ।
 रत्नप्राकारमध्यस्थां कल्पद्रुमवनावृताम् ॥ १८७ ॥
 प्रेमामृतप्रयाहाद्यसर्यूतीरसंश्रिताम् ।
 परमानन्दसंदोहमर्यां कौतूहलान्वितम् ॥ १८८ ॥
 दिव्यपार्षदसंदोहसंकुलां सुमहोत्सवाम् ।
 मणिस्तम्भशताकीर्णं तत्र प्रासाद उत्तमे ॥ १८९ ॥
 दिव्यसिंहासनासीनमपश्यत्परमोत्सवम् ।
 आत्मानं परमानन्दं सर्वमङ्गलभाजनम् ॥ १९० ॥
 आत्मनः परितः पुत्रां श्चतुरो विश्वसुन्दरान् ।
 रामादीन् विश्वरमणान् रमाकामितविग्रहान् ॥ १९१ ॥
 रामसत्तापरिव्यासं सर्वं च समपश्यत ।
 न तत्र कालगमनं न च मायाप्रवेशनम् ॥ १९२ ॥
 कुतस्तदगुणसम्बन्धस्तत्र सम्भावितो भवेत् ।
 अनुभूय परानन्दं स तस्मादुदतिष्ठत ॥ १९३ ॥
 दृष्ट्वा पुरोगतं रामं प्रवत्स्यन्तं वनं प्रति ।
 समवोचद् दशरथो राजा विस्मितमानसः ॥ १९४ ॥

राजोवाच

जानामिरघुशार्दूलं त्वामहं परमेश्वरम् ।
 सर्वहेतुं सर्वरूपं स्वतन्त्रं सर्ववस्तुषु ॥ १९५ ॥
 तवैव माया विश्वात्मन् यथा मोहयसे जगत् ।
 यथेच्छसि तथा लीलां विस्तारयसि संततम् ॥ १९६ ॥
 न ते रूपं विजानन्ति तत्त्वतो विश्वदैवत ।
 विश्वेशिवविरञ्च्यादा मुनयो नारदादयः ॥ १९७ ॥
 नाहं तां तत्त्वतो ज्ञातुं प्रभवाम्यखिलेश्वर ।
 समक्षं यत्प्रपश्यामि तद्विजानामि वासव ॥ १९८ ॥
 सामान्यतस्त्वां जानामि परब्रह्मस्वरूपतः ।
 न शक्नोमि विशेषेण निर्देष्टुं महसां निधे ॥ १९९ ॥
 तथापि खलु मुह्यामि पुत्रभावनयाप्लुतः ।
 वात्सल्योपहता बुद्धिर्न त्वां स्पृशति तत्त्वतः ॥ २०० ॥
 निर्दहामि वियोगेन विपिनं ते प्रवत्स्यतः ।
 न च शक्नोम्यहं कत्तुं यथेच्छसि तथाकुरु ॥ २०१ ॥

ब्रह्मोवाच

ततः स भगवान् गमः पादयोन्यपतितिः ।
 उत्थाय मंस्थितस्तावल्लक्षणो वाक्यमन्त्रवीत् ॥ २०२ ॥
 यत्रैव रामो नृपते तत्रैवाहं न मंशयः ।
 अनुजानीहि तस्मात्त्वं मह रामेण मापयि ॥ २०३ ॥
 वनाय गन्तुमद्याहं संयतोऽस्मि मुदान्वितः ।
 इत्युक्त्वा मंस्थितं राजा लक्षणं वाक्यमन्त्रवीत् ॥ २०४ ॥
 कथं लक्षणं मामद्य दुरदृष्टवगानुगम ।
 कैकेयीवाक्यनिर्दर्गधं त्यक्तुमिच्छसि सुव्रत ॥ २०५ ॥
 पुरैव मातुलागारं प्रेपितौ तौ कुमारकौ ।
 यृतां प्रवसतोरद्य दद्यते नयने मम ॥ २०६ ॥
 कं वत्स पुत्र मामेहीत्युक्त्वा यास्यामि निर्वृतिम् ।
 जानामि दुर्नयं माद्य को नु गिष्ठो न मन्त्यजेत् ॥ २०७ ॥
 रामेणाद्य विनिर्मुक्तः पापोऽहं विधिना कृतः ।
 यन्मां विहाय त्वमपि वत्स गच्छसि लक्षण ॥ २०८ ॥
 इत्युक्त्वा व्यरुद्दभूयो मुक्तास्थूलाश्रुविन्दुभिः ।
 ततः प्रणम्य सौमित्रिस्त्वरितं पादयोः पितुः ॥ २०९ ॥
 अन्वगात्प्रस्थितं गमं वनवासाय सत्यधीः ।
 धनुष्मान् कवची खड्गी बद्धतूणीर उत्सुकः ॥ २१० ॥
 अथ राजा सुमन्त्रास्यां मन्त्रिणां प्रवरं बुधम् ।
 शीघ्रमाज्ञायायामास विपादग्रस्तमानसः ॥ २११ ॥

राजोवाच

रामं प्रयान्तं वनवासहेतवे भवान् सुमन्त्रत्वरितोऽनुगच्छतु ।
 संयोज्य दीसं कनकावृतं रथं सदस्ववर्येरथं संनिवेदय ॥ ११२ ॥
 तत्र रामं समारोप्य लक्षणं चानुगामिनम् ।
 तदेकानुगतां साध्वीं सीतां च कुलमङ्गलाम् ॥ २१३ ॥
 अहानि पञ्च वा सप्त रमयित्वा पुराद बहिः ।
 वनेषु फुल्लवासन्तीपरागौघसुगन्धिषु ॥ २१४ ॥
 पुनरानय शीघ्रं तं रामं मे प्राणवल्लभम् ।
 सीतामौमित्रिमहितमयोध्यानगरीमिमाम् ॥ २१५ ॥

ब्रह्मोवाच

स इत्थमादाय वचो नृपस्य ययौ सुमन्त्रस्त्वरितं सदर्शवैः ।
 युक्त्वा महार्हं रथमेत्य रामं न्यवेदयत्सप्तमगोपुरस्थम् ॥ २१६ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 रामप्रस्थानं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः

सुमन्त्र उवाच

पुरीं विहाय विपिनं गच्छतस्ते परंतप ।
 कथं निवेदये राम सज्जोऽयं रथ आस्यताम् ॥ १ ॥
 राज्ञो विशिष्टकामस्य बुद्धिरेषा गरीयसी ।
 यत्त्वां विहाय कैकेय्या वचनेऽभिर्तिं दधौ ॥ २ ॥
 इत्युक्तः स सुमन्त्रेण सौमित्रिमिदमब्रवीत् ।
 गच्छ लक्ष्मण दोलायां समारोपय जानकीम् ॥ ३ ॥
 तस्यां हि दोलारुद्धायां पुत्र्यां जनकभूपतेः ।
 आवां स्यन्दनमारुह्य गच्छावः पुरतो वनम् ॥ ४ ॥
 स तद्वचनमादाय त्वरितो जनकात्मजाम् ।
 गत्वाब्रवीदवचो देवि दोलामारोह सम्प्रति ॥ ५ ॥
 आर्यः स सप्तमीं कक्षां समलंकुरुतेऽधुना ।
 त्वय्यारुद्धस्वयानायामार्य आरोक्ष्यते रथम् ॥ ६ ॥
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
 सर्वाः श्वश्रूः समामन्त्र्य प्रणन्य च मुहुमुहुः ॥ ७ ॥
 अन्याश्चान्तःपुरचरीः पृष्ठ्वा साधु प्रसन्नधीः ।
 रुदतीरेव ताः सर्वा विहाय पतिदेवता ॥ ८ ॥
 आरुरोह शुभां दोलां मुदिता जनकात्मजा ।
 तदा कश्चिन्निजा आलीः कमलेशीमुखाः स्वयम् ॥ ९ ॥
 पश्यतो वाष्पनेत्रस्य अन्तःपुरजनस्य सा ।
 आत्मन्येव तिरोभावं निनाय गमनक्षणे ॥ १० ॥
 अथैकामवरोधस्थामुवाच स्मितशालिनी ।
 भगिन्यौ मे पितुर्गेहे जनकस्य महीपतेः ॥ ११ ॥
 पतिभ्यां स्थापिते पूर्वमलं मत्प्रीतिकातरे ।
 सम्बोधनीये सततं भवत्या वचनान्मम ॥ १२ ॥
 न सीताविषये साध्व्यौ भवत्यौ शोकमृच्छताम् ।
 इति चान्यच्च वक्तव्यमन्न आश्वासनं तयोः ॥ १३ ॥
 अथ लक्ष्मण आगत्य रामं प्रियसुहृत्तमम् ।
 आरुह्यतां रथं शीघ्रमित्युवाच स तन्मनाः ॥ १४ ॥

तस्मिन् कालेऽवरोधस्थाः प्रयान्तं गमर्माधितुम् ।
 शिरांस्यारुद्धस्तूर्णं गांधानां दर्शनातुराः ॥ १५ ॥
 पुरे नराश्चनार्थश्च मर्वेऽप्याकुलमानसाः ।
 अनुगन्तुं तदा गमममज्जन्त मुदान्विताः ॥ १६ ॥
 ऊचुरन्तःपुरजना रामसौहार्दतोषिताः ।
 लालप्यमानाः सर्वेऽपि कीर्त्यन्तच्च तदगुणान् ॥ १७ ॥
 किमकारि वतास्माभिः पुण्ये कर्मणि दुष्कृतम् ।
 यल्लब्धोऽपि मनोहारी रामो द्रष्टुं न लभ्यते ॥ १८ ॥
 त्रैलोक्यमोहनो रामः स्वभावान्मधुराकृतिः ।
 दयावान् सत्यसन्धरश्च महोदारो महामनाः ॥ १९ ॥
 नयनानन्दजननादासेचनकविग्रहः ।
 चिरं निषेयश्चक्षुभर्यामिन्तरायं चिरादगतः ॥ २० ॥
 युगकोटिसमानानि क्व वर्षणि चतुर्दश ।
 क्व चासोढवियोगानां दर्शनातुरता हशाम् ॥ २१ ॥
 असावपुण्यराशिर्णां युगपत्रकटोऽभवत् ।
 यदभूदेष विश्लेषो रमणीयेन वस्तुना ॥ २२ ॥
 राजानं वोधयामः किं सर्वाः संहत्य संगताः ।
 रामं सर्वगुणारामं विप्रवासयसे कथम् ॥ २३ ॥
 अथवा मूढं कैकेयीवाक्यवश्यो जनाधिपः ।
 अतीतलोकदुर्बादो मानयेत्किमु नो वचः ॥ २४ ॥
 हा हताःस्म वयं नूनं रामे प्रवसति प्रिये ।
 प्राणाधिके गुणैराद्ये जीवा तौ जीवदातरि ॥ २५ ॥
 न जीवितुमतो युक्तमस्माकं क्लिष्टचेतसाम् ।
 यासां सर्वस्वभूतोऽसौ वने वत्स्यति राघवः ॥ २६ ॥
 अवधीरितसाधूक्तिः कैकेयीवशमागतः ।
 नूनं हि लप्स्यते दुःखं रघूणामधिपो भृशम् ॥ २७ ॥
 चक्षुषी परितप्येते दीर्यन्ते हृदयानि नः ।
 विगलन्ती व चाङ्गानि विनिर्गच्छति राघवे ॥ २८ ॥
 किं कुर्मः कं प्रति ब्रूमः कथं तिष्ठति राघवः ।
 प्रतिकूले विधौ सर्वं प्रतिकूलमिवाभवन् ॥ २९ ॥
 स्वभावदारुणां बुद्धिं धिकैकैयि तवेहशीम् ।
 रमणीयतमे रामे प्रतिकूल्यं गतामि किम् ॥ ३० ॥

हा देवि रामदयिते निमिचन्द्रकुलोद्भवे ।
 सखि भूमिसुते सीते कथं स्थास्यसि कानने ॥ ३१ ॥
 अशेषलोकमाम्राज्यमहिषीपदभाजनम् ।
 सीतां वने प्रवत्स्यन्तीमदय पश्यामहे वयम् ॥ ३२ ॥
 विकृचक्षुषी धिग्जनुः किलष्टं धिगार्थुर्धिक् च कर्म नः ।
 या सां प्राणप्रियो रामः सदारो याति काननम् ॥ ३३ ॥
 अयं कमलपत्राक्षो लक्षणः शुभ लक्षणः ।
 अस्माकं दुष्कृतेर्नव राममेवानुगच्छति ॥ ३४ ॥
 अयं सर्वात्मना वीरो रामेण सदृशौ गुणैः ।
 आत्तर्नां नः शुचो हन्तुं किं नास्था स्यदिहैव हि ॥ ३५ ॥
 अथवा सर्वथात्तर्नां प्रतिकूलोऽद्य नो विधिः ।
 उभावपि विनिर्यातौ गधवौ प्राणजीवनौ ॥ ३६ ॥
 इत्थं खलु वदन्तीनामवरोधस्थयोषिताम् ।
 मनांस्यादाय सहसा मुदितो रामचन्द्रमाः ॥ ३७ ॥
 आरुरोह रथं दीर्घं भ्रात्रा सह विचक्षणः ।
 पाश्वस्थजनचित्तानि सकृत्सम्मोहयन् दृशा ॥ ३८ ॥
 अथाश्वान् प्रेरयामास सुमन्त्रस्तान् भनोजवान् ।
 तत्पश्चाज्जानकीयानमूह्यमानं नरेयर्यौ ॥ ३९ ॥
 चैतन्यं भृशतप्रायाः कौसल्याया महाशुचः ।
 कैकेय्याश्चैव सौजन्यं सुमित्रायास्तथात्मजम् ॥ ४० ॥
 प्राणितव्यं पितुरुचैव प्रजानां च मनःसुखम् ।
 मनांसि मुनिवर्याणामाप्नानां वपुषो रुचिम् ॥ ४१ ॥
 अयोध्यायाः श्रियं चैव सौभाग्यं राजवेशमनः ।
 देवानां च हितं कार्यं समादाय स्वयं तदा ॥ ४२ ॥
 दर्शयन्नात्मनो मोहं प्रतस्थौ रामचन्द्रमाः ।
 तमनुप्रययुः सर्वे जनाः पुरनिवासिनः ॥ ४३ ॥
 यावत्संदृश्यते दूरादध्वजो रामरथस्यसः ।
 तावत्सौधवराग्रेषु स्थितोऽन्तःपुरिको जनः ॥ ४४ ॥
 दूरं गते रथेकेतौ संजाते दृष्ट्यगोचरे ।
 पश्चान्निववृते शोकान्मुक्तवाष्पं रुदन् भृशम् ॥ ४५ ॥
 तं पौरा रथपर्यन्तयायिनो भृशदुःखिताः ।
 अग्रे वृत्त्वा द्विजवरान् विहिताङ्गलयो मृहुः ॥ ४६ ॥

अयाचन्त समुद्धिग्ना मा गच्छ विपिनं प्रभो ।
 नो चेत्वा मनुयास्यामः सर्वथा प्राणजीवनम् ॥ ४७ ॥

स तथा याच्यमानोऽपि जनैः पुरग्निवासिभिः ।
 पितुः सत्येन भगवान् वनमेवान्वरोचत ॥ ४८ ॥

रामोऽनुयायिनः पौरान् दूरं प्राप्ता ननु व्रतान् ।
 प्रीणयन् दृष्टिप्राप्तेन जगाद् स्तिर्ग्रन्थमानसः ॥ ४९ ॥

निवर्तन्तां जनाः पौरा: पितुः सत्यं विभर्म्यहम् ।
 भवतां भारग्नवृन्देन आता मे भरताभिधः ॥ ५० ॥

चिरं जीवतु धर्मिष्ठः पृथ्यकर्मा यशोनिधिः ।
 मम प्राणप्रियोवीरः सत्यसन्धोदयाकरः ॥ ५१ ॥

कल्याणागुणसंदोहः कैकेयाः प्रीतिवद्धनः ।
 ज्ञानवान् गुणसम्पन्नो धीरः प्रकृतिरञ्जनः ॥ ५२ ॥

स्वभावमधुरो वाग्मो महोदारो महाशयः ।
 साधयिष्यति वो नूनं हितानिविधिवत्सदा ॥ ५३ ॥

यूयं तेन सदा भूरि शुभानि समवाप्यथ ।
 अतो मयीव वस्तस्मिन् प्रीतिः सम्परिवद्धताम् ॥ ५४ ॥

प्रीणयिष्यति वः प्राज्ञा मनांसि भरतो बुधः ।
 योग्य एव हि वो राजा स वै भर्ता समीहितः ॥ ५५ ॥

तदाज्ञा वः सदा कार्या राज्ञः प्रियचिकीषुभिः ।
 एतदेव प्रियं पौरा ममापि सुसमीहितम् ॥ ५६ ॥

बोध्यमानोऽपि रामेण चातुर्वर्णजनो भृशम् ।
 गुणैराकृष्टहृदयो रथमेवान्वगच्छत ॥ ५७ ॥

रामः पौरजनस्नेहाल्लक्ष्मणश्च दयानिधिः ।
 वाष्पोदरुद्धनयनौ बभूवतुरुभावपि ॥ ५८ ॥

अथ प्रप्रान्तमेवैनं दृष्ट्वा प्रकृतिरञ्जनम् ।
 रामं लक्ष्मणसीताभ्यां सहितं लोकमङ्गलम् ॥ ५९ ॥

तपोयशः प्रतापाढ्यं ब्राह्मणाः संन्यवारयन् ।
 अये सुमन्त्रं नयसे क्व च नः प्राणजीवनम् ॥ ६० ॥

कृतं नृपेण दुर्बुद्धिकेयीवशर्वत्तिना ।
 परावर्त्यसे किं न विपरीतगतीम् ह्यान् ॥ ६१ ॥

इत्थमार्त्तद्विजोदौर्णा गिरं श्रुत्वा ससम्भ्रमः ।
 अवतीर्यरथात्तूर्णं भक्तिसन्नतकन्धरः ॥ ६२ ॥

पद्मामेव ययौ रामः सीतालक्षणसंयुतः ।
 कथमग्रे चलेदेष हित्वा ब्राह्मणसत्तमात् ॥ ६३ ॥
 इत्यवेक्ष्य चिरं पश्चात्सादरं पर्यवस्थितः ।
 रामस्य सन्निधि प्राप्य समवोचन्त ते द्विजाः ॥ ६४ ॥
 अन्तःसंतापविकलानस्मान् हित्वा निरागसः ।
 क्व नु गच्छसि धर्मात्मन् वयं त्वामनुयायिनः ॥ ६५ ॥
 साग्निहोत्राः सप्ततोका न निवत्स्यामि निश्चितम् ।
 जानीमस्त्वां धर्ममूर्ते न त्यक्ष्यामि कथंचन ॥ ६६ ॥
 सदधीतैर्वेदमन्त्रैर्यज्ञैश्च सदनुष्ठितैः ।
 इदमेकं विजानीमो भजामस्त्वां सदा वयम् ॥ ६७ ॥
 'वने त्वामनुयास्यामस्त्वद्गुणैर्विश्वमङ्गलेः ।
 आकृष्टचित्ताः स्थास्यामो नैवात्र नगरे वयम् ॥ ६८ ॥
 साम्राज्यदीक्षालब्धानि सितछत्राण्यमूनि नः ।
 तव त्यक्तातपत्रस्य छायार्थं बिभृमो वयम् ॥ ६९ ॥
 यथा राजकुमार त्वामङ्गैः कमलकोमलम् ।
 मध्यंदिनार्कविद्योतो न ग्लापयति दुःसहः ॥ ७० ॥
 धर्मोऽयमेव चास्माकं त्वयि धर्माभिरक्षके ।
 नो चेद् वृद्धैर्द्विजैः पौरर्याच्यमानः प्रजाहितः ॥ ७१ ॥
 निवर्त्स्व वनाद् राम कैकेयी तप्तां चिरम् ।
 जनेषु तव भक्तेषु भर्क्ति कुरु महामते ॥ ७२ ॥
 किं ते भक्तजनत्यागो विहितो भक्तवत्सल ।
 अद्वनुष्ठितयज्ञानां जाताद्वन्मृहकर्मणाम् ॥ ७३ ॥
 वनात्वयि निवृत्तैऽद्य सम्पूर्णाःस्युर्मनोरथाः ।
 अमीपक्षिरवैर्वक्षाः कुर्वन्ति करुणस्वरान् ॥ ७४ ॥
 रोखन्ति चिरं क्लिष्टाः खगा वृक्षेष्ववस्थिताः ।
 सरःसु गुञ्जद्ब्रमरा यामिन्यो विरुवन्ति च ॥ ७५ ॥
 अद्वाविलोढघासास्याः पशवः कृच्छ्रमासते ।
 इत्थमापतितं कष्टं त्वयि सम्प्रस्थिते वनम् ॥ ७६ ॥
 इति विक्रोशमात्तनां द्विजानां दीनचेतसाम् ।
 शृण्वं स्तूष्णीं जगामैष कथंचिन्तनं न्यवर्त्तत ॥ ७७ ॥
 अपश्यत्तमसामग्रे तरङ्गभुजवेगिनीम् ।
 वारयन्तीमिवात्मानं गद्गदस्वरघोषिणीम् ॥ ७८ ॥

तस्यास्तीरे तरोमूलमाश्रित्य रघुनन्दनः ।
 सहस्रमित्रिसीताभ्यामवात्सीतप्रथमां निशाम् ॥ ७९ ॥
 अथाह लक्ष्मणं गमः सोद्वेग उव लक्षितः ।
 पश्येमां तमसां भ्रातर्मध्येमार्गमुपस्थिताम् ॥ ८० ॥

 तरङ्गभुजवल्लीभिर्वनाद् वर्जयतीवमाम् ।
 पश्य पुण्यान्य गण्यानि शून्यानि परितः सखे ॥ ८१ ॥
 जानेऽस्माकं दशां द्रष्टुमशक्ताः पशुपद्धणः ।
 इतो देशान्तरं याताः कः पश्येत्स्वामिनः शुचम् ॥ ८२ ॥
 स्थावरा जङ्गमाश्चाद्य रुदन्त्यस्मल्लुते स्फुटम् ।
 प्रथमेयं निशास्माकं गृहात्प्रवसतां वनम् ॥ ८३ ॥
 अद्यायोध्यापुरी भ्रातः कां दशां लप्स्यते शुचा ।
 आवालवृद्धस्त्रीलोकजनशब्दविवर्जिता ॥ ८४ ॥
 पितरौ परिशोचामि यौ रुदन्तौ समुज्जितौ ।
 गोकाविथलहरीवृन्दनर्त्यमानौ विचेतसौ ॥ ८५ ॥
 त्वया मयाच रहितौ कथं खलु भविष्यतः ।
 जातो नूनमहं पित्रोः केवलं दुःख हेतवे ॥ ८६ ॥
 तरिर्भरत एवाद्य ततुं शोकोदर्थं तयोः ।
 आश्वासनाय शकोऽस्त्रावशेषपुरुषार्थभूः ॥ ८७ ॥
 मल्लुते तस्मनसोर्मतिप्रोदुःखहारिणा ।
 तैनेव हृदि नैश्चन्त्यं किञ्चिदाप्नोमि लक्ष्मण ॥ ८८ ॥
 त्यया च महितो भ्रातर्वनवासेऽपि नोद्विजे ।
 जाने कुटुम्बमध्यस्थमात्मानं सुसहायिनम् ॥ ८९ ॥
 वैदेहीरक्षणे कार्ये मुक्तचिन्तो बभूव ह ।
 अद्भुते फलवत्यपि कानने ॥ ९० ॥
 ममपश्यन् विहितं धर्ममिनि मे सम्मना मतिः ।
 इति मौमित्रिराकर्ण्य सुमन्त्रश्च प्रभोर्वचः ॥ ९१ ॥
 सावधानतया तस्यौ सेवासंपत्तमानसः ।
 मुमन्त्रोऽथ विमुच्याश्वान् पाययित्वोदकं शुचि ॥ ९२ ॥
 आशयत्स्वादुग्रवमं ततः प्रभुमेवत ।
 महर्त्त पश्चिमां सन्ध्यामुपास्यामण्डलाम् ॥ ९३ ॥
 विलोक्य यामिनीं प्राप्तामुद्भूत्वोऽुगणप्रभाम् ।
 प्रभवे व्यस्वत्तत्पं नवपल्लवमञ्जुलम् ॥ ९४ ॥

सुमित्रासुत आर्यस्य चरणौ पत्लवारुणौ ।
 अविनिज्यकृताहारे तस्मिन् केवलमम्बुना ॥ ९५ ॥

अङ्गीचक्रेनु वैदेह्याः स्वयमप्युदकं वुधः ।
 ततः सुप्ते महाराजकुमारे सीतया सह ॥ ९६ ॥

सुसाःप्रकृतयः सर्वास्तमसातीरकानने ।
 रामप्रवासनोद्वेगशोकमोह भरातुराः ॥ ९७ ॥

जाग्रदेव स्थितो वीरः सौमित्रिः सारथि प्रति ।
 कथयामास रामस्य गुणांस्त्रिभुवनाद्धूतान् ॥ ९८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 तमसातोरनिवासो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

लक्ष्मण उवाच

जानासि किं नु जगदीशमिमं सुमन्त्र रामं त्रिलोकरमणीयगुणाभिरामम् ।
 एष स्वयं स भगवानखिलात्मभूतो यं नेतिनेति विभृतं निगदन्ति वेदाः ॥ १ ॥

भूभारकारिविधासुरवाहिनीनामेष क्षयं कलयितुं कृपयावतीर्णः ।
 श्रीमत्प्रमोदवननित्यनिकुञ्जकेलिवद्वादरः सहजया स्वभुजोपगृहः ॥ २ ॥

तन्मण्डलं विजयतेस्य महाविलासनित्यास्पदं कनकरत्नमयमनोज्ञम् ।
 लक्ष्मीसहस्रशतकेलिकलासमेतं संगीतनृत्यबहुगानविधानयुक्तम् ॥ ३ ॥

तत्र स्वयं सहजयाश्रितवामपाश्वः संफुल्लहेमलतयेव तमालवृक्षः ।
 शृङ्गारसारसुविहार भरप्रकारसंशोभितारमणिहारधरो विभाति ॥ ४ ॥

यावद्व्रजप्रणयिनीगणसाभिलाषचक्षुश्चकोरपरिपोषणपूर्णचन्द्रः ।
 आनन्दवृन्दमकरन्दकरामिताङ्गिर्भन्दारजस्तबकमोहितभक्तभृङ्गः ॥ ५ ॥

नित्योत्सवप्रमुदिताखिलपार्षदौघसंसेव्यमानकमनीयतमस्वरूपः ।
 वह्निवितंसपरिपृक्तमहामणीन्द्रमार्त्तण्डकोटिकिरण प्रकराव कीर्णः ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षलक्ष्यविरहातुरदिव्यकान्तासदोहसंगत उदारगुणाम्बुराशिः ।
 वृन्दावनावनिपुरंदरसंगतात्मसत्ताविजृम्भितमहामहनीयभावः ॥ ७ ॥

बैकुण्ठनाथवसतौ परमेऽन्तरिक्षे गोलोकधाम्नि महसामयने परस्मिन् ।
 क्षीराणवस्य पुलिने रविमण्डलान्तवृन्दारकप्रवरसद्वसुतेषु तेषु ॥ ८ ॥

स्त्राराज्यसम्पदि सदामृतभोगवत्यां साम्राज्यसम्पदि महीनलभोगदायाम् ।
 अस्यांशवैभवकलामधिगम्य नित्यमानन्दधोरणिहृदेति विशेषपूर्णा ॥ ९ ॥

सोऽयं प्रमोदवनकेलिकलाविलासी सर्वात्मकः सकलभूरपि सर्वशक्तिः ।
 रामो रमाकरनिधेवितपादपद्मः श्रीमान् स्वयं स्वपिति भूमिनले वनान्तः ॥ १० ॥

जानानि को भगवतोऽप्य चिकीपिनानि तत्त्वं च वेदशिरसाकलितं कथंचित् ।
 रामस्य गामनवगान्निमिषामथीओ ब्रह्माण्डकोटिकल्नाकुशलोऽप्यमेति ॥ ११ ॥

काले जगन्ति निखिलानि द्वरावराणि निःशेषमेककवलेन सभूतसूक्ष्मम् ।
 संहृत्य रन्तुमयमात्मनि नीयतेऽन्तःस्त्रानन्दभोगरम्पिकोऽखिलयोगशक्तिः ॥ १२ ॥

यावन्न सावधिपदार्थविरक्तचेता ज्ञात्वास्य निर्गुणतनोर्महिमानमित्यम् ।
 भक्त्योपसन्नधिपणः शरणं प्रयाति तावन्न कालभयतः परिमुच्यतेऽसौ ॥ १३ ॥

नो कर्मणा न तपसा न समाधिना च न ज्ञानतोऽस्य महिमानमर्वनि किञ्चित् ।
 यावन्न कम्पपुलकाश्रुमुखात्युदीर्णभावाच्चिनास्य हृदये समुदेतिभक्तिः ॥ १४ ॥

बन्दे स्वसाधुजनमानसराजहंसं चञ्चन्महर्षिजनचित्तमिलन्दपद्मम् ।
 आनन्दवृन्दमकरन्दभरं दधानं कल्पद्रुमस्तवकसौरभमडिघ्मस्य ॥ १५ ॥

ब्रह्मोवाच

एव मालपतस्तस्य गुणान् भक्तजनप्रियान् ।
 सुमन्त्रं प्रति सौमित्रेर्जगाम सकला निशा ॥ १६ ॥

तां रात्रि भगवान् रामो महायोगेश्वरेश्वरः ।
 रत्वान् तमसातीरगोकुलस्था वराङ्गनाः ॥ १७ ॥

तत्राभीरकुले जातास्त्रिदशाः स्त्रीस्वरूपिणः ।
 चिराय रामचन्द्रस्य गुणश्रवणमोहिताः ॥ १८ ॥

ता यूथशोमृगहशः सदनेषुसुप्तान् बन्धून् सुहृत्पतिकुटुम्बजनान् विहाय ।
 देहांश्च तान् गुणमयान् सहसा विसृज्य शुद्धात्मना रघुकुलोद्धमेनमीयुः ॥ १९ ॥

विलासवटमूले स सीतया स्वात्मरूपया ।
 आनन्दशक्त्या संयुक्ते रेमे गोकुलदारकैः ॥ २० ॥

तां रात्रिं तत्र रामेन्दुपूर्णचन्द्रप्रभासिताम् ।
 उत्फुल्लकुमुदामोद माद्यन्मधुकरस्वराम् ॥ २१ ॥

त्रिबिधानिलसांदोलमन्दारतरुकोरकैः ।

आत्मशक्त्या समुत्फुलैः प्रसरत्सौरभाच्चिताम् ॥ २२ ॥

समुल्लसन्नीपतरूपसौरभशालिनीम् ।

गुञ्जद्व्रमरसंजुषां कोकिलाकलकूजिताम् ॥ २३ ॥

तमसानीरकल्लोलकौतूहलसमन्विताम् ।
 तत्तीरवालुकाभूमिविस्तीर्णकनकासनाम् ॥ २४ ॥
 ताभिर्वेणुकलध्वानमोहिताभिः सुकान्तिभिः ।
 शुद्धभक्तात्मरूपाभिः कामिनीभिः सहस्रशः ॥ २५ ॥
 रेमे श्रीमान् सीता(रमा)कान्तः सुखैर्निधुवनोद्भवैः ।
 समुद्धार ताः सर्वाः कालमायावशाद् भवात् ॥ २६ ॥
 दृढामात्मरति दत्त्वा मुनीनामपि दुर्लभाम् ।
 स्वरूप मात्रासक्ताश्च कृत्वा सर्वात्मना प्रभुः ॥ २७ ॥
 चिररात्रे तथैवात्र मुसः समुपलक्षितः ।
 ततः स्वयं जजागार वैदेह्या सहितः प्रभुः ॥ २८ ॥
 चिरं विमृश्य मनसा सुमान् पौरजनान् वने ।
 आत्मना सह संक्लिष्टान् विषण्णान् वनवासतः ॥ २९ ॥
 उवाच लक्ष्मणं रामो भ्रातरं प्राणसम्मितम् ।
 पश्य भ्रातरिमे पौरा मदर्थे क्लिष्टमानसाः ॥ ३० ॥
 त्यक्तसौख्यास्त्यक्तवासा वनवासाय चोद्यताः ।
 अतो यावदिमे सुप्ता नोत्तिष्ठेयुः समन्ततः ॥ ३१ ॥
 निवर्तयेयुर्न च नो^१ वचोभिर्दीनमानसाः ।
 तावदास्थाय सहसा स्यन्दनं तुरगैर्युतम् ॥ ३२ ॥
 शीघ्रगं शब्दरहितं गच्छामः पुरतो वनम् ।
 एवमेते जना अस्मांस्त्यक्षयन्ति पुरवासिनः ॥ ३३ ॥
 स्वपन्ति वृक्षमूलेषु मत्प्रीतिकलिताशयाः ।
 क्लिष्टेष्वेतेषु महती जायते मम वेदना ॥ ३४ ॥
 न तथा वनवासेन मनो मे परिदूयते ।
 अस्मलृते कथं पौराः प्राप्नुयुद्देखसंहतिम् ॥ ३५ ॥
 एतेह्यनुगता भ्रातः सर्वे सर्वात्मनैव माम् ।
 गच्छन्तु स्वस्वभवनं प्राप्नुवन्तु परां मुदम् ॥ ३६ ॥
 इत्युक्तो रामचन्द्रेण लक्ष्मणो बुद्धिसत्तमः ।
 प्रत्यूचे वचनं सम्यगार्थाय सुमहात्मने ॥ ३७ ॥
 यद् विचारयसि प्राज्ञ तत्तथैव मतं मम ।
 शीघ्रमारुह्यतामार्य स्यन्दने वेगगामिनि ॥ ३८ ॥
 ततः सुमन्त्रः संयोज्य रथं जात्यैस्तुरङ्गमैः ।
 प्राङ्गलिः श्रीमते तस्मै न्यवेदयद्युपस्थितः ॥ ३९ ॥

सुप्ताः पौरजना एते न जानीयुर्यथा प्रभा ।
 तथा भवान् गन्तुकामः सञ्जोऽयं सुमहान् रथः ॥ ४० ॥
 ततो व्यामोह्य भगवान् पैरगान् सुप्तांश्च जाग्रतः ।
 आस्थाय स्यन्दनवरं ततार तमसां नदीम् ॥ ४१ ॥
 मनोज्ञं काननं प्राप तस्या अपरपारगम् ।
 महर्षिजनसंवीतं विशुद्धाश्रममण्डलम् ॥ ४२ ॥
 निष्कण्टकतरुस्तोमसंवितं सर्वतस्ततम् ।
 पुष्पिताच्छ लताजालवेष्टितोन्नतभूरुहम् ॥ ४३ ॥
 दुर्जीवरहितं नित्यमभयं फलपुष्पवत् ।
 तमसातीरनीरोर्मिममीरणसुशीतलम् ॥ ४४ ॥
 ग्रातः पौरा: सहसा प्रतिबुध्य निरीक्ष्य व्यामोहार्थं कल्पितमभिपुरि रथयानम् ।
 श्रीमानेष पुरीमनुगत इतिहृदि हृष्टाः सर्व युगपत्साकेतपुरीमनुजगमः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 पौरजनव्यामोहनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

४

द्वादशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ते गत्वा नगरीं पौरा अपश्यन्तो रघूद्रहम् ।
 रुदन्तो वाष्पनयनाः पतिताः शोकसागरे ॥ १ ॥
 मृतेषु पतिपुत्रेषु हृतेषु धनराशिषु ।
 न तथास्ति नृणां शोको यथा रामे प्रवासिनि ॥ २ ॥
 रुणा इवातिरोगेण ग्रस्ता इव महापदा ।
 निकृत्वा इव चाङ्गेषु दुःखमूहः पुरीजनाः ॥ ३ ॥
 आसने शयने प्रापुः भोजने भाषणे तथा ।
 रामेति मग्नमनसो न क्षणं स्वस्थतां ययुः ॥ ४ ॥
 पुत्रे जाते विवाहे वा रोगहानौ द्विरागमे ।
 नोत्सवं चक्रिरे पौराः किलष्टा रामप्रवासतः ॥ ५ ॥
 रामं विहाय सम्प्राप्तान् जगर्हीर्वनिताः पतीन् ।
 यावकाङ्गनसिंदूरभूषणादिविर्जिनाः ॥ ६ ॥

मलिनाङ्ग्योऽतिदुःखात्तरा भृंगं मलिनमानसाः ।
 अपश्यन्त्यो जनकजां ददृशुस्तामसं जगत् ॥ ७ ॥
 तमसालिप्तनयनाः सर्वं च तमसावृतम् ।
 मेनिरे विपदं प्राप्ता अयोध्यापुरयोषितः ॥ ८ ॥
 पतिपुत्रकुटुम्बादीनाप्तस्वजनबान्धवान् ।
 गृहान् देहान् धनं प्राणानमह्यं हृदि मे निरे ॥ ९ ॥
 यासां प्राणाधिकः प्रेयान् प्रोषितो रघुनन्दनः ।
 तासां किं भुवने प्रीत्यै विरहग्रस्तचेतसाम् ॥ १० ॥

 ऊचुः परस्परं गेहेष्वशेषारम्भर्जिताः ।
 स एव सुकृतीलोके लक्ष्मणो दुःखर्जितः ।
 यो वै मर्वत्मभावेन सीतारामौ निषेवते ॥ ११ ॥
 धन्यास्ताः सरितो यासां तोयं पिबति राघवः ।
 अध्वश्रमपरिश्रान्तो या सु मज्जति स स्वयम् ॥ १२ ॥
 येषां फलानि सोऽन्नाति धन्यास्ते पादपा वने ।
 धन्यास्ते पर्वता येषु पद्म्बूचां चरति राघवः ॥ १३ ॥
 रामस्य गमनान्त्वनं वन एवाद्य मङ्गलम् ।
 धन्यास्त आश्रमावासा येषु वत्स्यति राघवः ॥ १४ ॥
 धन्या महर्षयो येषां श्रीराममुखदर्शनम् ।
 अहो किमत्र नो भव्यं यास्यामो रघुनन्दनम् ॥ १५ ॥
 अनन्यान् शरणं प्राप्तान् रामो वः पालयिष्यति ।
 अस्मांश्च परमोदारा रक्षिष्यति विदेहजा ॥ १६ ॥
 सर्वात्मना नो निर्वाहं वन एव करिष्यतः ।
 त्रैलोक्यमङ्गलोदारौ सीतारामौ महाशयौ ॥ १७ ॥
 नूनं रामस्य विश्लेषाद् राजा प्राणान् विमोक्ष्यति ।
 कैकेया वशं राष्ट्रमधर्मोऽभिभविष्यति ॥ १८ ॥
 पुत्रं प्रव्राजयामास या रामं लोकसुन्दरम् ।
 तां निर्दयां न कैकेयीं भजिष्यामो वयं ध्रुवम् ॥ १९ ॥

 इथं विलम्य वहुधा रुदुर्वाष्पलोचनाः ।
 अयोध्यानगरीसंस्था नरा नार्यश्च दुःखिताः ॥ २० ॥
 रामश्चाभ्युदिते सूर्ये प्रातःसन्ध्यामुपास्य वै ।
 यश्च दिव्यरथारूढो वेगात्सन्तीर्य गोमतीम् ॥ २१ ॥
 पश्यञ्चुभान्यरण्यानि पुष्पितानि विशेषतः ।
 शृण्वन् ग्रामेषु लोकानां कैकेया दुर्यशोभरम् ॥ २२ ॥

वेदस्मृति नदीं तीत्वादक्षिणाभिमुखो जवान् ।
 अनुस्मरन् पितुः सत्यं वनवासैकमानसः ॥ २३ ॥
 कथयन् मधुरावार्त्ताः सूनं सौमित्रिमेव च ।
 सायंकाले परिग्राप्ते तपने लोहितायति ॥ २४ ॥
 शृङ्गवेरपुरस्योच्चैः सन्निधिं प्राप राघवः ।
 सस्नौ पुण्यजलां तत्र सरयूं चिरसेविनीम् ॥ २५ ॥
 तत्रास्य देशवास्तव्या जना ज्ञातप्रवृत्तयः ।
 पृष्ठलग्ना दीर्घतरं रुदन्तः करुणस्वरम् ॥ २६ ॥
 आश्चास्य मधुरैर्वाक्यैस्ते रामेण विसर्जिताः ।
 नत्वा नत्वातिशोकार्त्ताः श्वसन्तो वाष्पलोचनाः ॥ २७ ॥
 कथंचिदपि कष्टेन त्यक्तवन्तो रथं प्रभोः ।
 अथो ददर्श भगवान् गङ्गां सागरगामिनीम् ॥ २८ ॥
 कल्लोललोलसलिलां जगतः कलिलापहाम् ।
 आत्मपादोदकीं पुण्यां महोर्मिगणसंकुलाम् ॥ २९ ॥
 स्वर्गमार्गेनकनिःश्रेणीं पीयूषाच्छप्रवाहिनीम् ।
 राजहंसगणाकीर्णा चक्रसारसेविताम् ॥ ३० ॥
 भुवः शाटीमिव सितां शरज्ज्योत्सनाविजित्वरीम् ।
 शीतलां चन्दनक्षोदसदृशीं तापहारिणीम् ॥ ३१ ॥
 कपूरपूरसुचिरां त्रिजगत्याविनीं पराम् ।
 अशेषतीर्थसाम्राज्यपदभाजं महोन्नताम् ॥ ३२ ॥
 तां हृष्ट्वा सुमहावर्त्तगम्भीरजल वेगिनीम् ।
 सुमन्त्रं चैव सौमित्रिमामन्त्र्य यशसां निधिः ॥ ३३ ॥
 तीरावनिवने रम्ये शीतलानिलसेविते ।
 इंगुदीतरुमालक्ष्य तन्मूले वासकामुकः ॥ ३४ ॥
 रथादवततारैष सीतासौमित्रिसंगतः ।
 सुमन्त्रोऽश्वान् समुन्मोच्य प्राङ्गलिः समुपस्थितः ॥ ३५ ॥
 निषादराजस्त्राम् स्वदेशे प्राप्तमीश्वरम् ।
 आजगाम गुहो नाम भाग्यवान् पुण्यवान् बुधः ॥ ३६ ॥
 सजातीयैर्जनैर्युक्तो वृद्धैश्च वहुदर्शिभिः ।
 तं सामात्यं परिष्वज्य गमः सौमित्रिसंगतः ॥ ३७ ॥
 जग्राह बहुमानेन मानदोऽनन्यचेनसाम् ।
 इत्थं सम्मानितः सम्यगुवान्न गृह ईश्वरम् ॥ ३८ ॥

भवानेकः गरण्योऽत्र शरणं त्वामुपेयुषाम् ।
 अयमात्मा कुटुम्बवच्च नगरं चेदमीश्वरम् ॥ ३९ ॥
 भूरियं सकलाराम तवाङ्ग्न्योर्पिता मया ।
 देहि मां (मे ?) शरणायातं कोमले ते पदाम्बुजे ॥ ४० ॥
 चिरेण रघुशार्दूल चेतसानन्यगामिना ।
 चिन्तितोऽसि जगन्नाथ स मे कामोऽदय पूरितः ॥ ४१ ॥
 चिरेण प्रार्थिते राम तवैव चरणाम्बुजे ।
 मयादय समनुप्राप्ते न मोक्ष्याभ्यधुना त्विमे ॥ ४२ ॥
 ततो विधाय पादयार्घ्ये सुप्रसन्नमना गुहः ।
 उवाच सोतासौभित्रिसहितं रघुयुज्ञवम् ॥ ४३ ॥
 अनन्तं चतुर्विधं नाथ स्वादु सदयो विनिर्मितम् ।
 गन्धपुष्पाङ्गरागादिशयनान्यासनानिच ॥ ४४ ॥
 निवेदयामि तत्तुभ्यं स्वागताय महात्मने ।
 महीं चैवा खिलामेतां यथेच्छं वस मदगृहे ॥ ४५ ॥
 अहं ते प्रेष्य एवास्मि भव मे शरणं विभो ।
 आज्ञापय यथेष्टं मे करिष्यामि रघूद्वह ॥ ४६ ॥
 अदय मे सफलं जन्म सफलं चादय मे कुलम् ।
 अदय मे सफलो देहः सफले मम चक्षुषी ॥ ४७ ॥
 नापेक्षितं मे लोकेश पुरं राज्यं तथा धनम् ।
 एकमेवापेक्षितं मे तव पादनिषेवणम् ॥ ४८ ॥
 इत्युदीरितमाकर्णं गुहस्य जगदीश्वरः ।
 प्रत्यूचे भगवान् रामः स्मितमञ्जुतमाननः ॥ ४९ ॥
 सर्वकृतं त्वया सम्यग् यद्यदिष्टतमं मम ।
 भाग्येन त्वां प्रपश्यामि सर्वसम्पत्समन्वितम् ॥ ५० ॥
 अपि त्वं कुशली नित्यं देहगेहसुहृद्युतः ।
 कुशलं ते चिरं देशे पुत्रबन्धुधनादिभिः ॥ ५१ ॥
 यत्त्वया मम संतुष्टये प्रीत्या महीं निवेदितम् ।
 तत्सर्वमेव विधिवन्मनसारक्षितं मया ॥ ५२ ॥
 प्रतिग्रहीतुमेतत्ते न त्वयं समयः सखे ।
 अग्नं फलमूलादि वासो मे हरिणाजिनम् ॥ ५३ ॥
 आग्नं वल्ललैदचापि शयनं मे महीतलम् ।
 वृत्तिस्तापस्यबृत्यैव वासो मे गह्वरे वने ॥ ५४ ॥

घासो मे दीयतां सम्यगव्येभ्यस्तन्ममार्चनम् ।
 अमी दश्यन्थस्याद्वा राज्ञः प्रियतमा भृगम् ॥ ५५ ॥
 एतेणु दत्तभोज्येषु पूजितोऽहं विशेषतः ।
 एवमुक्तः म रामेण निपादाधिपतिर्गुहः ॥ ५६ ॥
 अनुरुद्ध्य प्रभोराज्ञां रामस्य परमात्मनः ।
 अश्वानां यवसं दत्त्वा वद्वाञ्जलिरूपस्थितः ॥ ५७ ॥
 रामो जह्नुसुतातीरे धरण्यां कल्पिता यनः ।
 जलं प्राश्यस्थितो धीमान् धर्मात्मा मत्यसागरः ॥ ५८ ॥
 पादौ ममुपवाह्यास्य लक्ष्मणो भक्तित्परः ।
 ततो नत्वा सभार्यं तं स्थितो वृक्षतले निशि ॥ ५९ ॥
 सौमित्रिश्च सुमन्त्रश्च गुहश्च पुरुषर्घमः ।
 त्रयो जाग्रत एवामी वद्वतूणा धनुर्धराः ॥ ६० ॥
 यशांसि रामचन्द्रस्य गायन्तश्चरितानि च ।
 अन्योन्यं दर्शयन्तश्च रामभक्तिमनुक्तमाम् ॥ ६१ ॥
 तस्थुस्तरुतले वीराः कथयन्तः शुभाः कथाः ।
 कैकेयीदुश्चरित्रेण पश्चात्तापभृतो हृदि ॥ ६२ ॥
 रामस्य भूमौ जनकेन्द्रकन्यया साकं शयानस्य सुखोचितात्मनः ।
 कुत्राप्यद्वृष्टेऽद्वशदुःखसंहते रात्रिव्यतीयाय सुखेन सा ततः ॥ ६३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 इड्गुदीतरुतलवासो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

०

त्रयोदशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

गुहेन चिरमुक्तोऽपि लक्ष्मणः मुमहाव्रतः ।
 न शिश्ये वरशय्यायां क्लृप्तायां स्वस्य हेतवे ॥ १ ॥
 तमेव चात्मनोधर्म गुहाय समदर्शयन् ।
 दुःखं च मुमहत्प्राप्तं सर्वेषां समवर्णयन् ॥ २ ॥
 ततः प्रभातकल्पायां रजन्यां नमस्मिक्षते ।
 भास्करस्योदये सूतं सौमित्रि चात्रवीदिदम् ॥ ३ ॥

उत्थीयतामितो भ्रातः सुमन्त्रायोज्यतां रथः ।
 श्रूयते पक्षिणां शब्दः कोकिलः कुरुते रवम् ॥ ४ ॥
 अरुणस्य प्रभा ताम्रा रञ्जयत्यखिलां भुवम् ।
 काश्मीरक्षोदसलिलैः काननं परिरञ्जितम् ॥ ५ ॥

अधुना जह्नुतनयां तरिष्यामोः दिवो नदीम् ।
 जगतः पावनीं रम्यां स्रोतसा दीर्घवेगिनीम् ॥ ६ ॥

ततः सुमन्त्रसौमित्रिगुहा बद्धाञ्जलीपुटाः ।
 अग्रतः संस्थिता रामं गुहो नावमथानयत् ॥ ७ ॥

ततस्तौ बद्धतूणीरौ बद्धखङ्गौ महारथौ ।
 धनुष्मन्तौ महावीरौ सुधीरौ सीतया सह ॥ ८ ॥

त्रैलोक्यपाविनीं गङ्गां मुदा समुपजग्मतुः ।
 रामः सुमन्त्रमुद्दिश्य वचनं समवोचत ॥ ९ ॥

गच्छाधुना सुमन्त्र त्वमयोध्यां सुखदायिनीम् ।
 अतः परं निवर्त्तस्व गमिष्यामो वयं वनम् ॥ १० ॥

पद्भ्यामेवोच्चितः पन्था गन्तुमस्माकमुत्तमः ।
 इति तेनाभ्यनुज्ञातः सारथिर्दीनमानसः ॥ ११ ॥

तद्वचो निष्ठुरं मत्वा प्रत्युवाच स्खलन्मनाः ।
 अहोते पुरुषव्याघ्र धर्मेनिष्ठा किमद्भूता ॥ १२ ॥

शास्ता त्वं सर्वलोकानां धर्मस्य च महामते ।
 त्वया वियुज्य धर्मात्मन् किं सुखं भुवने नृणाम् ॥ १३ ॥

भवान् सौमित्रिसीताभ्यां वनेऽपि निवसन् प्रभो ।
 प्राप्तासि परमं सौख्यं कुर्वन् विश्वस्य मङ्गलम् ॥ १४ ॥

वयं तु त्वां विना वीर निहताः स्म स्वकर्मणा ।
 कैकेय्या दुश्चरित्रेण सर्वेषां दुःखमुत्थितम् ॥ १५ ॥

यत्र यत्र भवान् राम निवत्स्यसि महान्रत ।
 तत्र तत्रैव नियतं विजयो मङ्गलं श्रियः ॥ १६ ॥

अस्माकं तु महावीर न किं चिज्जीवतां फलम् ।
 कैकेय्या वशगा भूत्वा प्राप्स्यामः परमां शुभम् ॥ १७ ॥

पदे पदे महद्दुःखमापदश्च पदे पदे ।
 त्वया विवर्जिते नाथ नगरे नः शुभं गतम् ॥ १८ ॥

एवमुक्त्वा भूशं सूतो रुरोद बहुदुःखितः ।
 तं सान्त्वयित्वा भगवान् बिलुप्ताश्रुं चकार ह ॥ १९ ॥

उवाच च भृतं तस्य दुःखेन परितापितः ।
मा वोचः करुणं प्राज्ञं पुरीं गच्छ मुहूर्तम् ॥ २० ॥

त्वमस्माकं कुलस्यामि चिरेण हितकारकः ।
आश्वासय महीपालं वृद्धं मद्विरहातुरम् ॥ २१ ॥

यथा स नानुतप्तेत वर्षीयान् धरणीपतिः ।
तथाऽश्वासय तं गत्वा मद्वाक्येन गरीयसा ॥ २२ ॥

प्रजानां पालनार्थीय भरतो धर्मतत्परः ।
मम प्राणप्रियो भ्राता मुखं राजा विश्रीयताम् ॥ २३ ॥

समानसुखदुःखस्य समग्रेहवनस्य च ।
मम दुःखेन भूपालो नानुतप्तेत्था कुरु ॥ २४ ॥

समाश्वासय कैकेयीं सुमित्रां च विशेषतः ।
तथैवान्याश्च मे मातृः शोको नाभिभवेद् यथा ॥ २५ ॥

तां च सौभाग्यसम्पन्नां मदर्थे भूरिवेदनाम् ।
सुखदायिसुतां भूयः कौसल्यां च विशेषतः ॥ २६ ॥

आश्वासय महाप्राज्ञं भूयसा वचसा मम ।
प्रजाश्च दुःखसंतप्ताश्चिरमाश्वास यिष्यसि ॥ २७ ॥

पुनः पुनश्च राजानं बोधयिष्यसि मदगिरा ।
रामे त्वया न संतापः कर्तव्य स्त्वद्वचो वशे ॥ २८ ॥

सहस्रवर्षपर्यन्तं वसेद् रामो वनालये ।
न च खिद्येत सत्येन तव वाक्यानुरोधतः ॥ २९ ॥

कियच्चतुर्दशाब्दं च वने वासोऽस्य दुःखकृत् ।
पितुराज्ञां त्यजेद्यस्तं धिक् तं पुत्रं सुखार्थिनम् ॥ ३० ॥

पितुः सत्यं तथा स्वर्गे येन नैव व्यपेक्ष्यते ।
अलं तेन प्रजातेन पुत्रेणापुत्रता वरम् ॥ ३१ ॥

अकार्यमपि कुर्वेऽहमशक्यमितरैर्जनैः ।
न तत्कार्यं मया येन वचनीयं पितुभवित् ॥ ३२ ॥

सर्वश्च मातरो वाच्याः शुभं मद्विषये महत् ।
पादाभिवन्दनं कार्यं मातृणां नृपतेश्च मे ॥ ३३ ॥

त्वरितं च नृपो वाच्यो भरतानयनं प्रति ।
यौवराज्याभिषेकेण सत्कार्यश्च विशेषतः ॥ ३४ ॥

१. यहाँ 'तु' पाठ ठीक ज़ंचता है ।

मम प्राणप्रियो भ्राता भरतो नीतिमान् बुधः ।
एवं कृते पितुर्दुःखं मत्कृते न भविष्यति ॥ ३५ ॥

इत्येते मम संदेशाः पितुर्वाच्यास्त्वया भृशम् ।
भरतोऽपि चिरं सूत संदेष्टव्यो गिरा मम ॥ ३६ ॥

वर्तस्व न्यायतो राजन्यपि सम्पालय प्रजाः ।
सर्वासुचाविशेषेण वर्तेथा वत्स मातृषु ॥ ३७ ॥

विशेषान्मद्वियुक्तायां कौसल्यायां दयां कुरु ।
इत्यादि सर्वबन्धुभ्यः संदिदेश रघूद्वहः ॥ ३८ ॥

अथ रामं समालोक्य लक्षणः सूतमब्रवीत् ।
कैकेयीं प्रति सामर्षो निःश्वासैः पूरिताननः ॥ ३९ ॥

भृकुटीकुटिलापाङ्गः क्रोधारक्तविलोचनः ।
भुवं विलोकयन् वीर उवाच पितरं प्रति ॥ ४० ॥

इदं ममापि वाक्येन संदेष्टव्यो महीपतिः ।
चिरं राजन् प्रणामोऽयं लक्षणस्यातिक्षिद्यतः ॥ ४१ ॥

सम्यकृतं महीपाल रामः प्रवाजितो वनम् ।
विनापराधं मे भ्राता कैकेय्या वचनात्त्वया ॥ ४२ ॥

इदं ते दुष्कृतं राजन् गास्यन्ति भुवने जनाः ।
त्रैलोक्यरञ्जनो रामः कीर्तिमान् धर्मतत्परः ॥ ४३ ॥

शान्तिनिष्ठस्तपेनिष्ठस्त्वयि प्रीतिविवर्द्धनः ।
किमागः कृतवान् रामो यद्वने निरवासयः ॥ ४४ ॥

यत् पुत्रेण प्रकर्त्तव्यं तद् रामेणाखिलं कृतम् ।
यशस्यं धर्मयुक्तं न त्रैलोक्ये प्रथितं महत् ॥ ४५ ॥

पित्रा तु यत् प्रकर्त्तव्यं पुत्रस्नेहेन भूपते ।
न तत्त्वया कृतं किञ्चिद् द्वयोस्तुल्ये कृताकृते ॥ ४६ ॥

निःस्नेहत्वे च पारुष्ये दुष्कृते च महीपते ।
न किञ्चिदवशिष्टं ते कैकेय्या वचनाद् भृशम् ॥ ४७ ॥

प्रमादरूपिणीं तात निषीय मदिरामिमाम् ।
अलं ते परितापेन शोके न च महीयसा ॥ ४८ ॥

स्वयमेवेहशं कर्म यशोधर्मविवर्जितम् ।
विधाय परितप्यन्ते न तु जातु भवाहशाः ॥ ४९ ॥

इत्यादि क्रोधरक्ताक्षश्चिरं संदिश्य सारथिम् ।
तूष्णींमास विलोक्यार्थं वारयन्तं महाभुजम् ॥ ५० ॥

ततोऽब्रवीत्स्वयं गमो लक्ष्मणेन स्थोदितम् ।
 न वाच्यः परुषं राजा दुःखी मढिरहाद् भृगम् ॥ ५१ ॥
 मद्यः परुषमाकर्ण्य त्यजेत्प्राणानपि वच्चित् ।
 न निःस्नेहो महागजः सत्यमयुक्त एव सः ॥ ५२ ॥

 मातरं पितरं चैव स्वर्गं कीर्ति मुखानि च ।
 सत्येन सत्यजन् पुत्रं परमं धर्ममाणुते ॥ ५३ ॥
 लुप्यते न मयि स्नेहो गजः सत्यं द्वि रक्षनः ।
 अतः क्रुद्धस्य मे आतुर्लक्ष्मणस्य वच्चस्त्वया ॥ ५४ ॥

 न वाच्यं पृथिवीपाले भृत्यं ह्यमि विचक्षणः ।
 प्रियमेव यदास्माभिर्वाच्यं तस्मिन् प्रियोचिते ॥ ५५ ॥
 अपि नैतत्कवचिद् हृष्टं यत्स्वपुत्रं निरागमम् ।
 पिता त्यजेत्स्त्रीवाक्येन विनवार्थं तु भाविनम् ॥ ५६ ॥
 इत्यादिभिर्वचोऽपैरमृतैः परिवोधितः ।
 सुमन्त्रो रामविश्लेषणोकादतिनिपीडितः ॥ ५७ ॥
 उवाच दीनहृदयो गमं कमललोचनम् ।
 क्व मां निवर्त्यस्येवं नगर्या किं धृतं मम ॥ ५८ ॥
 सर्वस्वमसवस्त्वं मे वनं व्रजमि राघव ।
 त्वया विना पुरे किं मे न गन्तुं तत्र रोचये ॥ ५९ ॥
 वन एव गमिष्यामि त्वया सह महामते ।
 न निवर्त्य मां राम शून्ये तत्र पुरे त्वया ॥ ६० ॥

 कथं त्वया विरहितं रथमास्थाय राघव ।
 गमिष्यामि पुरीं किं मां वक्ष्यन्ति पुरवामिनः ॥ ६१ ॥
 प्रसीद रामचन्द्र त्वं वने गन्तुं त्वया सह ।
 अग्रेसरस्तव वने भविष्यामि रघूद्वह ॥ ६२ ॥
 तव सेवापरो नित्यं परांगतिमवाप्नुयाम् ।
 त्वां प्रवास्य वने पापभागिनो नृपतेरहम् ॥ ६३ ॥
 संनिधि न भजिष्यामि विहाय त्वं सुधार्मिकम् ।
 वनवासं व्यतिक्रम्य त्वया सह पुनः प्रभो ॥ ६४ ॥

 अनेनैव रथेनाहं नेष्यामि त्वां शुभां पुरीम् ।
 क्षणवन्मम यास्यन्ति त्वत्पगेऽब्दाश्चतुर्दश ॥ ६५ ॥
 अन्यथा न क्षपयितुं शक्तोऽहं शतवर्षवत् ।
 भक्तोऽस्मि तव दामोऽस्मि न मां त्यक्तुं त्वमर्हसि ॥ ६६ ॥

त्वया त्यक्तो न जीविष्ये प्रवेक्ष्ये ज्वलिते गुच्छौ ।
 मयि वन्ध्या कथं चास्तु भक्तवत्सलता तव ॥ ६७ ॥
 एवं विलप्य वदुधा सुमन्त्रो भूरि दीनवाक् ।
 निपत्य पद्योस्तस्य चिरमास महात्मनः ॥ ६८ ॥
 ततस्तं करुणासिन्धुभर्गवान् रघुपुज्ञवः ।
 उवाच वाणनयनः सान्त्वयन् कलया गिरा ॥ ६९ ॥
 अवश्यमेवगन्तव्यं सुमन्त्र नगरीं प्रति ।
 कैकेय्याः प्रत्यगार्थाय नूनं रामो वनं गतः ॥ ७० ॥

 इति निःशङ्खहृदया यास्यते महतीं मुदम् ।
 जास्यते स्वात्मना नूनं तातं नः सत्यवादिनम् ॥ ७१ ॥
 अन्यथा जातु शङ्खेत मिथ्यावादीति भूपतिम् ।
 यदर्थं सकलो यत्नो मया सम्यगनुष्ठितः ॥ ७२ ॥

 जानामि ते परां भक्ति मय्यनन्यमना असि ।
 कुरु मद्वचनं सम्यक् सुमन्त्र नगरीं व्रज ॥ ७३ ॥
 इत्युक्त्वा रघुशार्दूलः खिदचन्तं तं पुनः पुनः ।
 सान्त्वयामास भूपश्च वाष्पोदपि हिताननः ॥ ७४ ॥

 ततश्चाज्ञापयामास गुहं सुहृदमात्मनः ।
 समानय वटक्षीरं लेपयिष्यामि मूर्द्धजान् ॥ ७५ ॥
 वनवासोचिताः सम्यक् करिष्यामि जटाः सखे ।
 स तदाज्ञाकरः क्षिप्रं तथा चक्रं गुहः सुहृत् ॥ ७६ ॥

 रघुनाथो जटाश्चक्रे लक्षणस्य तथाऽत्मनः ।
 आजानुबाहुरुचिरौ जटाघोरणिशालिनौ ॥ ७७ ॥
 तेजसा त्वेन दीव्यन्तो तापसोत्तमवेशिनौ ।
 आतरौ तुल्यवयसौ नीलमेघमनोहरौ ॥ ७८ ॥

 अशोभतामुभौसम्यगनुभावविशेषतः ।
 अथोवाच गुहं रामः समयमानो मुदान्वितः ॥ ७९ ॥
 सदा त्वं कुशली भूया निजं राज्यभरं वहन् ।
 निषादाधिपते नित्यं मम मैत्रीं न विस्मरेः ॥ ८० ॥

 अप्रमत्तोऽखिलाङ्गेषु प्रजाः समनुपालय ।
 इत्यनुज्ञाप्य सहसा गुहं काकुत्थसत्तमः ॥ ८१ ॥
 पूर्वं लक्षणमाज्ञाप्य नावारोहणकर्मणि ।
 तनः सीतां समारोप्य स्वयं नावमथारुहत् ॥ ८२ ॥

अभिनीक्षय पुनश्चैष प्रसन्नतमया दृशा ।
 सुमन्त्रं च गुहं चैव सामात्यं भक्तमात्मनः ॥ ८३ ॥

अथ सम्प्रेरयामास नाविकान् रघुसत्तमः ।
 तैः प्रेरिता तु नोः शीघ्रं कर्णधारैः प्रवाहणा ॥ ८४ ॥

वभूव वायुवेगेन परपारोन्मुखो ततः ।
 मध्येगज्ञा परिप्राप्ता तुष्टाव जनकात्मजा ॥ ८५ ॥

अयि देवि पुरारिकर्पदित्तरीं नवमौक्तिकमालिक्या तुलिताम् ।
 सुरलोकतरंगिणि मिन्धु वधुं प्रणमामि चिरं भवतीं जननि ॥ ८६ ॥

सुरभूरुहपुष्पवराञ्जलिभिस्तव पूजितमम्बु मुर्धिंगणैः ।
 मुविभाति मदा मुधया महां भृगमञ्चितमौरभसारमिदम् ॥ ८७ ॥

त्रिविधान्तरतापविनाशकरी त्रिदशालयमञ्जुलीथिचरीम् ।
 विलसत्परमामृतपूरज्ञरी भववारिनिधेस्तरणाय तरी ॥ ८८ ॥

त्वमनन्तशुभोदयमोदनिधिविधिविष्णुशिवादिसुरौद्यनुता ।
 ज्यसि प्रसभं जनपापहरा धरणीतलशोभिवलक्षरुचिः ॥ ८९ ॥

प्रसादयामि जाह्नवि त्वमीश्वरी शुभं कुरु ।
 पुनस्त्वया समागमो ममास्तु निर्धुतापदः ॥ ९० ॥

गज्ञे तव प्रसादार्थं घटोघ्नीर्गाः सहस्रशः ।
 सकल्पयामि मनसा शीघ्रं कुरु ममोदयम् ॥ ९१ ॥

जवेनविपदं तीर्त्वा पत्या साकं महात्मना ।
 कदा द्रक्ष्यामि देवि त्वां गज्ञे त्रैलोक्यमञ्जलाम् ॥ ९२ ॥

इति संस्तूय सा गज्ञां मध्येस्त्रोतसि संस्थिता ।
 समीरजवया ना वा परं पारमुपागमत् ॥ ९३ ॥

दक्षिणं तीर्थमासाद्य जाह्नव्या लोकपावनम् ।
 सोतासौमित्रिसहितः कृतकार्यतरीं जहौ ॥ ९४ ॥

ते गज्ञा लोकशुभदां प्रणम्य नतकन्धराः ।
 ततो विसर्जयामासुर्नाविकान् भक्तिसन्तान् ॥ ९५ ॥

रामं त्यक्तुमनिच्छन्तो नाविका विरहातुराः ।
 सान्त्वयित्वा चिरं तेन मुक्तास्तीरावनौ स्थिताः ॥ ९६ ॥

चक्षुःपथादतिक्रान्ते गमे त्रैलोक्यमुन्दरे ।
 विष्णवहृदयः सूतो गुहश्चापि न्यवर्त्तन ॥ ९७ ॥

प्रसादं बहुलं प्राप्य गमस्याच्युतकर्मणः ।
 मैत्रीं सौमित्रितुल्यां च हनकार्योभवद् गुहः ॥ ९८ ॥

पुरः सुमित्रातनयस्तत्पश्चाज्जनकात्मजा ।
 तस्याः पश्चातपथं रक्षन् धनुष्णाणिः स्वयं ययौ ॥ ९९ ॥
 महान्तं मार्गमभ्येत्य सीतया सहितावुभौ ।
 ततः पुष्करिणीं दिव्यां भ्रातरौ समपश्यताम् ॥ १०० ॥
 राजहंसशताकीर्णा फुल्लकह्नारमण्डिताम् ।
 पद्मकैरवसंदोहसंशोभिविमलोदकाम् ॥ १०१ ॥
 दर्शनीयशुभाकारां चक्रसारसनादिताम् ।
 कारण्डवकुलध्वाननादिताशेषकाननाम् ॥ १०२ ॥
 दर्शयामास वैदेह्यै तां रामो जातसम्ब्रमः ।
 पश्य प्रिये शुभामेतां सरसीं त्वामिवोज्जवलाम् ॥ १०३ ॥
 उत्फुल्लपद्मवदनां फुल्लेन्दीवरलोचनाम् ।
 भ्रमरावलिसंजातलोलालकलतारुचिम् ॥ १०४ ॥
 राजहंसकुलोन्नादिमञ्जीरध्वनिमञ्जुलाम् ।
 उत्तुङ्गपुलिनारोहनितम्बद्युतिशोभिताम् ॥ १०५ ॥
 चलत्तरङ्गसंदोहतारुण्यमदविभ्रमाम् ।
 समीरवेगजातोर्मित्रिवलीचारुविग्रहाम् ॥ १०६ ॥
 मिथुनीभूतचक्राह्ववक्षोजद्वयशोभिताम् ।
 मृणालकाण्डदोर्लग्नकरपङ्कजभूषिताम् ॥ १०७ ॥
 ततः पद्मपरागौघदिव्यांशुकविराजिताम् ।
 निशम्य पत्युर्वचनं वैदेही सत्रपाभवत् ॥ १०८ ॥
 अलं प्रिय मृषोद्येनेत्युक्त्वा तां सुपदैक्षत ।
 तस्यास्तीरे महोत्तुङ्गं न्यग्रोधतरुमाश्रितौ ॥ १०९ ॥
 भ्रातरौ सीतया युक्तौ तां रार्त्रि तौ व्यतीयतुः ।
 लक्ष्मणो जानकीप्रीत्यै पद्मानि समुपाहरत् ॥ ११० ॥
 पद्महस्ता तु सा रेजे साक्षाल्लक्ष्मीरिवाद्घृता ।
 त्रिरात्रं ते जलं प्राश्य तस्थुर्धोरतरे वने ॥ १११ ॥
 चतुर्थीं तां निशं प्राप्य फलान्यादुर्महाव्रताः ।
 हत्वा च चतुरो मेध्यान् सायं न्यग्रोधमास्थिताः ॥ ११२ ॥
 त्वरितास्तत्र सम्प्राप्तास्त्रिरात्रेणबुभुक्षिताः ।
 उपास्य पश्चिमां संध्यां प्राणावृत्तिमकल्पयन् ॥ ११३ ॥
 लोकवृत्तमधिष्ठाय विललापचिरं वटे ।
 मौमित्रिसहितो रामः कैकेयीं समनुस्मरन् ॥ ११४ ॥

देशाद्विनिष्कान्तवतोऽस्य सा निशा विना सुमन्त्रं प्रथमान्वपद्यत ।
योरे वने जाग्रत् एव तत्र ते न्यग्रोधमूले विजनेऽधितस्थिरे ॥ १५ ॥

इति श्रोमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
न्यग्रोधतस्तलवासो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

९

चतुर्दशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथोदिते दिवानाथे नदत्पर्क्षिंगणस्वरैः ।
विनीतनिद्राः प्रोत्थाय ततः स्थानात्प्रतस्थिरे ॥ १ ॥
संफुल्ल चित्रपुष्पोद्यान् गुञ्जद ऋमरनादितान् ।
पश्यन्तः पादपान् रम्यान् लताश्च कुसुमान्विताः ॥ २ ॥
नानावर्णा मनोज्ञाश्च नवपल्लवभूषिताः ।
देशांश्च विविधान् पद्माणां विगाहन्तो दृढव्रताः ॥ ३ ॥
कल्याणतरमध्वानं प्राप्य कोतूहलान्विताः ।
प्रजग्मुः सम्प्रमुदिताः प्रसन्नमनसो भृशम् ॥ ४ ॥
रक्तायमाने तपने भरद्वाजाश्रमं ययुः ।
यत्र गङ्गामनुगता यमुना भूरिवेगिनी ॥ ५ ॥
तयोः सन्धि समासाद्य स्थिता यत्र सरस्वती ।
यत्रत्यक्त्वा तनुं मत्त्या ब्रह्मज्योतिर्विशन्ति हि ॥ ६ ॥
वसन्ति मुनयो यत्र भरद्वाजमनुव्रताः ।
तपस्विनो वीतरागाः परापरविदुत्तमाः ॥ ७ ॥
तेषां सम्पठतां नित्यं ब्रह्मघोषो दिवानिशम् ।
प्रवर्तते मुखरयन् वनानि च दिशो दक्षा ॥ ८ ॥
तत्र दूरात्सुसंलक्ष्य मुनीनामाश्रमेष्वलम् ।
अग्निहोत्रोऽद्वृवं धूमं मुमुदे रघुपङ्गवः ॥ ९ ॥
सीतासौमित्रिसंयुक्तः पश्यन्ताश्रमभूरुहान् ।
गङ्गायमुनयोः शृण्वन् मिथः संघर्षजं रवम् ॥ १० ॥
अस्तं याति रवौप्राप महर्षेः पुण्यमाश्रमम् ।
तीर्थराजे प्रयागाख्ये प्रतिष्ठिततमं शुभम् ॥ ११ ॥

तत्र गत्वा मुनीशानं भरद्वाजं तपोनिधिम् ।
 एकान्ते सु समासीनं हृताग्निं शंसित व्रतम् ॥ १२ ॥
 हृष्टवा ननाम वैदेह्या लक्ष्मणेन च संयुतः ।
 स्वात्मानं ज्ञापयामास मुनये रघुनन्दनः ॥ १३ ॥

 ब्रह्मन् दशरथस्यावामात्मजौ रामलक्ष्मणौ ।
 इयं मेऽनुव्रता भार्या पुत्री जनकभूपतेः ॥ १४ ॥
 गृहात्प्रव्राजितं पित्रा मामेषानुगता सती ।
 अयं च मेऽनुजो ब्रह्मन् सौमित्रिः कृतनिश्चयः ॥ १५ ॥

 स्वयमेवान्वगाद्वीरो वनवासोन्मुखं हि माम् ।
 सोऽहं वने चरिष्यामि धर्मं प्रव्रजितो गृहात् ॥ १६ ॥
 वन्यै रेव विधास्येऽहं वृत्तिं मूलफलादिभिः ।
 इत्युक्तो रघुवर्येण मुनिवर्यस्तपोनिधिः ॥ १७ ॥

 सूक्ष्मदर्शी ददौ तस्मै आसनं चार्घमुत्तमम् ।
 उदकं च प्रदायास्मै फलमूलैरभोजयत् ॥ १८ ॥
 काकुत्स्थः प्रतिगृह्यास्मादातिथ्यमतिथिप्रिप्रात् ।
 सूपविष्टः गुभे देशे शुभासनपरिग्रहः ॥ १९ ॥

 सीतासौमित्रिसहितो बभाषे मुनिना ततः ।
 भवद्विः पालिते देशे योगक्षेमाद्वसामहे ॥ २० ॥
 चिरं तव पितुः प्रीत्यै सरयूतीरमाश्रितम् ।
 इदानीमत्र तिष्ठामि स्वाथ्रमे मे पुरातने ॥ २१ ॥

 गङ्गायमुनयोर्मध्यं पुण्यं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 इयं मे वसतिः पुण्या चिरं तिष्ठात्र राघव ॥ २२ ॥
 चिरेणा निःसूतो गेहादिति त्वामनुशुश्रुम ।
 कारणं चापि विज्ञातं वनं प्रवसति त्वयि ॥ २३ ॥

 इमं देशं समातिष्ठ रघूद्वहं मया सह ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये सावकाशमिदं वनम् ॥ २४ ॥
 इहैव सीतया सार्धं पुत्र्या जनकभूपतेः ।
 सुखं विहर रामेन्दो वर्द्धयन् मद् दृशोः सुखम् ॥ २५ ॥

 सौमित्रिश्च तव भ्राता सुखं तिष्ठतु मे वने ।
 गङ्गायमुनयोः सन्धो विस्तृते पुण्यतीर्थके ॥ २६ ॥
 पत्रमूलफलादीनामिह सौलभ्यमस्ति च ।
 अतोऽत्रस्थीयतां राम यदि ते हृदिरोचते ॥ २७ ॥

इत्युक्तस्तेन मुनिना रामो मुदितमानसः ।
 उवाच दीर्घतपसं भरद्वाजं स्ववेदिनम् ॥ २८ ॥
 महदेव भवेद भाग्यं शुभं च महदेव मे ।
 त्वया परावरज्ञेन सह संवमतो वने ॥ २९ ॥
 कि त्वितो निकटेऽयोध्या भगवन् मा पुरी मम ।
 पौरीर्जनपदैर्लोकैः प्रेक्षकैर्मा विशेषतः ॥ ३० ॥
 करिष्यतेऽत्र सम्मदं एकान्ते भवदाश्रमे ॥ ३१ ॥
 अतो नात्र रुचिर्वसि कृपैव तव भूयमी ।
 एकान्ते ममवासार्थं कवचित्स्थानं विमृष्यताम् ॥ ३२ ॥
 इत्युक्तः सत्यसन्धेन रामेण मुनिसत्तमः ।
 सर्वैः कामैरदीनात्मा तस्यां निशि महावस्त् ॥ ३३ ॥
 मुविचित्राः कथाः कुर्वन् मुनिना तत्त्ववेदिना ।
 मुमुदे रघुशार्दूलो जानकीलक्षणान्वितः ॥ ३४ ॥
 पूजितस्तापसवरैर्भारद्वाजाश्रमस्थितैः ।
 श्लाघितः सस्तुतश्चैव सुप्रसन्नोऽभवद्भूशम् ॥ ३५ ॥
 भरद्वाजो मुनिश्रेष्ठः प्रतिपूज्य रघूद्रहम् ।
 शुभासनस्थितं पश्चादिदमूचे वचोऽमृतम् ॥ ३६ ॥
 जानामि त्वां रघुश्रेष्ठं धर्मरक्षणं हेतवे ।
 संजातं सूर्यवंशस्य भूषणं स्वेन तेजसा ॥ ३७ ॥
 साकेतनाथो भगवान् पूर्णः महजशक्तिभिः ।
 स्वयं सर्वगुणैराद्यः स त्वं त्रिभुवनेश्वरः ॥ ३८ ॥
 कुर्वन्नद्रूतकर्मणि वितन्वन् विशदं यशः ।
 विचरिष्यसि धर्मात्मन् वनेषु पुरुषोत्तम ॥ ३९ ॥
 दर्शनस्पर्शनप्रश्नपादशौचासनादिभिः ।
 पावयन् सर्वदेशेषु मुनीनामाश्रमाञ्छुभान् ॥ ४० ॥
 संहरन्नसुरानीकमुद्धरन्नायुधैर्निजैः ।
 शोभयन् धरणीमेतां चरणाङ्कैर्मनोहरैः ॥ ४१ ॥
 चरिष्यसि हितं कुर्वन् देवानां च द्विजन्मनाम् ।
 शाश्वतं पालयन् धर्ममाविर्भूतोऽसि यत्कृते ॥ ४२ ॥
 प्रस्थास्यमानं त्वां ज्ञात्वा पूर्वमेव मया पुरी ।
 परित्यक्ता कृतो यस्यां तव पित्रा ममाश्रमः ॥ ४३ ॥
 येऽन्ये च मुनयो राम तवपुर्या निवासिनः ।
 ते प्रस्थितं त्वां विज्ञायत्पक्ष्यन्ति वर्मति ध्रुवम् ॥ ४४ ॥

न त्वां विहाय किमपि प्रियं नो भुवनत्रये ।
 येषां हृतं तपश्चैव त्वदर्थं रघुपुङ्गव ॥ ४५ ॥
 एवं विचित्रवार्ताभिर्मोदयन् रघुवल्लभम् ।
 निनाय तां निं तस्य पाञ्चं परमनिर्वृतः ॥ ४६ ॥
 अथ प्रभातेऽभ्युदिते दिनेश्वरे प्रणम्य रामो मुनिवर्यमादरात् ।
 सौमित्रिसीतासहितो महामना निमज्ज्य गङ्गायमुनासमागमे ॥ ४७ ॥
 मुनीन्द्रदिष्टेन पथा प्रथीयसा सम्प्रस्थितो धर्मधरो धनुर्धरः ।
 पुरोनिधायानुजमस्य पृष्ठगां प्रियां पुरोधाय विदेहजां ययौ ॥ ४८ ॥
 सन्तीर्णशुभ्रतीं स लक्ष्मणसमाबद्धप्लवेनाशुगां
 कालिन्दीं यमुनांसुर्तीर्थसलिलां न्यग्रोधमासाद्य च ।
 वैदेह्या भृशसंस्तुतस्य च तले विश्रम्य तस्य क्षणं
 गव्यूत्यन्तरमार्गमेत्य च ततश्चक्रे निवासं वने ॥ ४९ ॥
 श्रीमान् मनोजे यमुनातटे शुभे जलार्थमायातमपश्यदुद्घतम् ।
 कुलं मृगाणां विनिहत्य तेष्वसौ कांश्चन्निवासाय ततो द्रुतं ययौ ॥ ५० ॥
 सूर्यात्मजावप्रवने सुशीतले तरङ्गसंशीलितवातसेविते ।
 चिरं विहृत्य प्रिययानुजेन च क्षपागमे सोऽध्य वसन्मुदान्वितः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 यमुनातोरनिवासो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

•

पञ्चदशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ प्रभातवेलायां गरुडाग्रजरोचिषा ।
 विलिसे कानने तस्मिन् सिन्दूरेणेव रञ्जिते ॥ १ ॥
 नवकाशमीरजरसैः प्रक्षालित इवाद्धुते ।
 ललत्पल्लवसंदोहशोभाद्यविविवद्वुमे ॥ २ ॥
 यमुनावातलहरीवीज्यमानलतागृहे
 सूर्योदयरणन्नित्रपतङ्गकुलनादिते ॥ ३ ॥

१. तथाच्छ—अयो०, मथु० ।

पुस्कोकिलगणोद्गीतप्राभानिकसुमङ्गले ।
 रामः प्रोत्थापयामाम शनैः सौमित्रिमादगत् ॥ ४ ॥

श्रूयतां भ्रातरधुना विचित्रविहगव्यनिः ।
 प्राभातिकीं शुभां वेलां पश्य लक्षणं सम्प्रति ॥ ५ ॥

अरुणस्य प्रभा गोणा लिम्पतीवाखिलं वनम् ।
 पश्य द्विगुणमारुण्यं तस्मां पल्लवेष्विहः ॥ ६ ॥

उत्फुल्लकमलामोदीवाति प्राभातिकोऽनिलः ।
 अतोऽधुना वयं सर्वे स्नात्वा पाथमि यामुने ॥ ७ ॥

उपास्य प्रथमां संध्यां प्रस्थातुमुचिताः सखे ।
 ततः सर्वे तथा कृत्वा पूतान्मानः प्रतस्थिरे ॥ ८ ॥

तद्वर्त्म चित्रकूटस्यनिर्दिष्टं मुनिनापुरा ।
 सम्प्राप्य शोभयाच्चक्रुस्त्रयस्ते विद्वमोहनाः ॥ ९ ॥

अचिरेणैव कालेन ददृशुर्जातिकौतुकाः ।
 चित्रकूटं महाशैलं गन्धमादनसन्निभम् ॥ १० ॥

विचित्रभूरुहाकीर्णं लतामण्डपमञ्जुलम् ।
 विचित्रपुष्पस्तबकरमणीयलताकुलम् ॥ ११ ॥

विचित्रपञ्चिसंदोहमधुरध्वनिनादितम् ।
 उतुङ्गानेकशिखरनानावर्णमनोहरम् ॥ १२ ॥

नानानिर्जरनिर्हादिमश्चिल्लीगणस्वनम् ।
 प्रभूतफलमूलाद्यं प्रभूतमधुसम्भवम् ॥ १३ ॥

रमणीयं महत्पुण्यं कन्दरामन्दिरान्वितम् ।
 स्वधास्वच्छम्बुवाहिन्या मन्दाकिन्या विराजितम् ॥ १४ ॥

नानाकुञ्जरथ्याद्यं मृगयूथविराजितम् ।
 कपालशिरसो नाम्नो महर्षेस्थानमुत्तमम् ॥ १५ ॥

अन्येषां च मुनीन्द्राणां स्थानभूतं मनोहरम् ।
 विकसन्मञ्जुमन्दारपारिजातवनान्वितम् ॥ १६ ॥

कल्पवृक्षद्रुमच्छायाविश्रान्तमुनिमण्डलम् ।
 कूजत्कोकिलभृड्गौघशिखण्डिगणसेवितम् ॥ १७ ॥

झिल्लीझङ्कारमधुरं चकोरीचयनादितम् ।
 राजहंसकुलानन्दिसरसीशतमुन्दरम् ॥ १८ ॥

फुल्लकुन्दकदम्बाग्रं चम्पकद्रुमसंकुलम् ।
 शीतात्ययसुसंफुल्लपद्मशोभिमरोजलम् ॥ १९ ॥

प्रदीप्तकिंशुकाशोकपुष्पकान्तिमनोहरम् ।
 भल्लातकवनच्छन्नं विल्वतिन्दुकसंकुलम् ॥ २० ॥
 फलभारननानेककपित्थपनसद्वमम् ।
 कदलीखण्डसंशोभिगद्वरोन्नादिनिर्जरम् ॥ २१ ॥

 स्थले स्थले महातीर्थस्त्रिजगत्पावनैर्युतम् ।
 अतिपुण्यतमानेक शृङ्गोच्छायविभूषितम् ॥ २२ ॥
 साक्षात्स्वर्गार्पिम् दिव्यं मुविस्तीर्णशिलातलम् ।
 कवचिन्मारकतैः शृङ्गैर्गगनं व्याप्य मंस्थितम् ॥ २३ ॥
 कवचिद्रत्नमयैः कवापि स्फाटिकैः सुमहोन्नतैः ।
 कवचिच्चमाणिकयमयैः कवचित्स्वर्णमयैरपि ॥ २४ ॥
 कवचित्सिन्दूरपुरेण मंध्यातपमिवारुणम् ।
 कवचिन्नवतृणाभासधातुभिर्हरितापितम् ॥ २५ ॥

 कवचिद्धातुरसैः पीतैर्वसन्तमिधकाञ्चनम् ।
 अनेकधातुप्रभवमनेकाद्वृत्सुन्दरम् ॥ २६ ॥
 वीक्ष्य रामो जनकजामब्रवीन्मधुरं वचः ।
 रामणीयकमस्याद्रेः पश्य वैदेहि सम्प्रति ॥ २७ ॥

 अस्मदागमनोदभूतसर्वतुसुषमाञ्चितम् ।
 वनं प्रमोदयति मामध्युपत्यकमूर्जितम् ॥ २८ ॥
 इमाः फलभरैर्नम्भीषा एव पुष्पवन्त्यो महालताः ।
 मन्दानिलेन कम्पन्ते कन्दर्पेणव योषितः ॥ २९ ॥
 पुष्पाञ्जलिमिवादाय स्थिताः पल्लवपाणिभिः ।
 फलभारैर्नमच्छीषा भक्त्येव प्रयता द्रुमाः ॥ ३० ॥
 अनुमन्दाकिनीं पश्य पुलिने पुष्पितान् द्रुमान् ।
 वनराजिरियं पुण्या मनो मोदयते भृशम् ॥ ३१ ॥

 अत्रेमे तरवः सम्यक् फलभारैः समाकुलाः ।
 कामं नः पूरयिष्यन्ति विनाऽऽयासेन जीवनम् ॥ ३२ ॥
 नानाविधानि मूलानि स्वादूति सुरभीनणि च ।
 फलानि पाकरम्याणि शाकानि विविधानि च ॥ ३३ ॥

 उपायोक्ष्यामहे शश्वतप्राणवृत्त्यै विदेहजे ।
 अत्र त्वत्पाणिचरणप्रतीकाशाः प्रभारुणाः ॥ ३४ ॥
 दृश्यन्ते तस्वल्लीनां पल्लवाः पश्य तान् प्रिये !
 अत्र कूजन्त्यमी रम्यं पक्षिणः कोकिलादयः ॥ ३५ ॥

अनङ्गवर्द्धनं मन्त्रं पठन्त इव संततम् ।
 निषण्णास्तरुशाखासु स्तिर्गच्छायासु पल्लवैः ॥ ३६ ॥
 सर्वत्तुसुखशोभाद्यं वनमेतद् विलोक्यताम् ।
 उपत्यकामनुगिरेनीलं पत्रौघ सम्पदा ॥ ३७ ॥

 शृणुष्वात्र गिरौ रम्ये गायत्रीर्वनदेवताः ।
 मूर्छयित्वा स्वर्वर्णाणां पञ्चमोदगारशालिनीः ॥ ३८ ॥
 तासामसूययेवेमाः कूजन्ति वनकोकिलाः ।
 रसालशिरसि स्थित्वा नादिताशेषकाननाः ॥ ३९ ॥

 इह वैदेहि परमां मनोमुदमवाप्स्यसि ।
 निवसन्ती मया सार्धं सुखेन विहरिष्यसि ॥ ४० ॥
 इत्येवं वर्णयन् रामो वैदेह्या जनयन् मुदम् ।
 पश्यन् मन्दाकिनीं रम्यां पृष्ठितोद्देशकाननाम् ॥ ४१ ॥

 सौमित्रिसहितः प्राप्तिच्चत्रकूटं महागिरिम् ।
 वासानुरूपमनिशं विलासोचितमात्मनः ॥ ४२ ॥
 ततस्तस्यैकपाश्वे तौ भ्रातरौ प्रीतमानसौ ।
 आवासं चक्रतुर्वर्गरौ सुस्तिर्गदौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥

 लक्ष्मणो जानकीरामप्रीतिसंवर्द्धनीं पृथक् ।
 पर्णशालां समातेने मनोज्ञशयनान्विताम् ॥ ४४ ॥
 आत्मने च ततश्चक्रे पर्णशालां लधीयसीम् ।
 पत्रैर्लतावितानैश्च वेत्रबद्धैः सुदाहुभिः ॥ ४५ ॥

 वंशैश्च हरितैः सम्यग् विधिना विनिवेशितैः ।
 नानापर्णेष्वसंछन्ने पर्णशाले विरेजतुः ॥ ४६ ॥
 सम्माञ्जिते चोपलिसे संस्कृते च विशेषतः ।
 ततश्च मृगमांसेन श्रपयित्वा चहं शुभम् ॥ ४७ ॥

 इध्मैरग्निं परिज्वाल्य जुहुवे रघुसत्तमः ।
 देवान् पितृश्च सम्पूज्य सर्वभूतानि चाहृतः ॥ ४८ ॥
 हुतशेषं ततः स्वादु धृत्वा पर्णपुटे प्रभुः ।
 परिविष्टं सर्वैदेह्या सानुजो बुभुजे स्वयम् ॥ ४९ ॥

 सीतापि बुभुजे देवी स्वयं लक्ष्मीस्तदाज्ञया ।
 तयोः शेषं समादाय स्थित्वैकान्ते शुभाशया ॥ ५० ॥
 ततश्च तां पर्णमयीं मनोहरं प्रविश्य शालां रघुवंशाब्धिचन्द्रः ।
 विनोदयामास विदेहजां रमां मुदा तदात्मैकरसौ महामनाः ॥ ५१ ॥

लक्ष्मणस्तावुपासीनो दासकृत्यपगयणः ।
 आसीद् दूरे समीपे च यथाभिरुचितं तयोः ॥ ५२ ॥

ते तत्र शैले विजने वनावृते मनोज्ञनानापशुपक्षिसंकुले ।
 फलप्रमूनस्तबकोपशोभितद्वामाकुले भूरिसुखा विजहिरे ॥ ५३ ॥

दरीषु रम्यासु वनेषु विस्फुरद्विचित्रवल्लीशतमण्डपेषु च ।
 गुभेषु तन्माल्यवतीतटेषु च प्रकाममध्यास्य महामुदं दधुः ॥ ५४ ॥

जायापती तौ कृतधातुमण्डनौ विचित्रबर्हस्तबकोपशोभितौ ।
 गुञ्जामणिस्त्रग्वरकान्तिधारिणौ विजहतुः शैलवरे यथासुखम् ॥ ५५ ॥

रामो रमां रमणीयैर्विलासैः साक्षात्परां सहजानन्दिनीं ताम् ।
 प्रमोदया मास यथा प्रमोदवने मनोज्ञे सुखितेन्द्रधाम्नि ॥ ५६ ॥

ताः कन्दराः संस्तृतचारुपल्लवा दिव्यौषधीरत्नसमूहदीपिताः ।
 अध्यास्य माणिक्यमयीश्च ताः शिलाः सर्दैव रामो रमयाम्बभूव ताम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्दादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 चित्रकूटनिवासो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

*

षोडशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

वसन् गिरिवरे रामः सीतया सहितः प्रभुः ।
 रसिकेन्द्रः स्वयं रेमे पौलोम्या सुरराडिव ॥ १ ॥

प्रियामादाय मुदितामेकान्ते सञ्चरन् वने ।
 विजहार विलासाढ्यः सर्वतुंसुखदे गिरौ ॥ २ ॥

उवाच गेह्नरे कुञ्जे दर्शयित्वा प्रियां गिरिम् ।
 वसन्तागमसंफुल्लमाधवीशतसंकुलम् ॥ ३ ॥

प्रिये वैदेहि दृष्टवेमं सर्वतुंसुखदं गिरिम् ।
 वनं च फलपृष्णाढ्यं कूजत्कोकिलनादितम् ॥ ४ ॥

त्वां चानुकूलधिषणां मंतं सुखदायिनीम् ।
 न मन्ये मे गतं राज्यं न चापीष्टवियोजनम् ॥ ५ ॥

यश्यास्य गिरिराजस्य श्रातुमन्ति वृहन्ति च ।
 श्रुञ्जानि रवमिव व्याप्य स्थितानि जनकात्मजे ॥ ६ ॥

केचित्कर्पूरवला: केचिद्वालातपारुणा: ।
 केचिन्नवतृणाभासा: केचित् काङ्गनसन्निभा: ॥ ७ ॥
 पुष्पगोपमा: केचित् केचित्पद्मदलप्रभा: ।
 केचिन्नवदलाभासा: केचिच्चित्रैर्विचित्रिता: ॥ ८ ॥
 विभान्ति सानवस्तुज्ञा गिरेस्य महाजिता: ।
 अयं भुजैरिवामीभिर्दिशोऽन्त्रौ परिरम्भते ॥ ९ ॥
 पश्य प्रियेऽद्य मधुना पशुपथिगणेष्वपि ।
 मन्मथस्य शर्नैर्नैनं मुविक्रान्तमिवाद्धूतम् ॥ १० ॥
 पश्येमां हरिणीं स्तिरथां मृगेनानुगतां वने ।
 शुद्धकण्ठूयनोद्भूतस्पर्शसौख्यनिमीलिनाम् ॥ ११ ॥
 पश्येमां मलिलकापृष्ठे पिवन्तीं मधु निर्भरम् ।
 अलिनीमलिना माद्वं शङ्खारकलगायिनीम् ॥ १२ ॥
 पश्येमास्तरुभिः साद्वं मिलिना ललिना लता: ।
 पुष्पमन्दस्मितोदगाराः प्रोत्तुज्ञस्तवकस्तनीः ॥ १३ ॥
 आम्रैर्मधिविकाः शिलष्टाः कलयन्ति परां मुदम् ।
 आम्रातकैश्चमाधुर्यः परिरम्भसुनिर्वृत्ताः ॥ १४ ॥
 लोध्रैर्मलितिकाः स्तिरथा आलिङ्गनमुपागताः ।
 प्रियकैः पृथुदोशाखैरतिमुक्तलता अपि ॥ १५ ॥
 ककुभैः कुन्दमन्दारैरक्षोटैः पनसद्मैः ।
 मधूकैर्बुद्धुलैर्बिल्वैस्तिलकैः कोविदारकैः ॥ १६ ॥
 नीपैरामलकैश्चैव बदरैर्बधुजीवकैः ।
 प्रियालैः कर्णिकारैश्च शालैस्तालैस्तमालकैः ॥ १७ ॥
 नानाजातिलताः शिलष्टाः फलपुष्पोपसेविताः ।
 अङ्कुरोद्धिन्नवपुषः कलयन्ति कुतूहलम् ॥ १८ ॥
 कम्पन्ते किमपि ह्येता मन्दानिलविलोलिताः ।
 युक्ताः सात्विकभावेन मनोजगरलक्षिताः ॥ १९ ॥
 अपि पश्य मनोजेषु गिरे: प्रस्थेषु किन्नरान् ।
 स्वस्वप्रियासमासक्तान् मदनोन्मादशालिनः ॥ २० ॥
 विद्याधरीणां पश्यते क्रीडोदेशा मनोरमाः ।
 जलनिर्झरमशीताः पुष्पसौरभगालिनः ॥ २१ ॥
 अमी सम्मुदिताः सन्ति वरटाभिः सहान्विताः ।
 राजहंसाः सगस्तोये पद्मसौरभगालिनि ॥ २२ ॥

लनावितानच्छन्नानि वनानि विविधैद्रुमैः ।
निरगतपमनोज्ञानि कुर्वन्ति महतीं मुदम् ॥ २३ ॥

कानिचिदगङ्गराष्ट्रं निकुञ्जैरतिसंकुलैः ।
परितः सान्धकराणि मध्ये दिव्यौषधित्विषा ॥ २४ ॥

भास्वराणि नदाच्चित्रद्विजालिकुलवन्ति च ।
अन्तरुक्तुल्लपुष्टौघशोभावन्ति विदेहजे ॥ २५ ॥

कुर्वन्ति मनसः प्रीतिं चित्रशालोपमान्यलम् ।
अनञ्जकेलिकारीणि जनयन्ति मनोरुचिम् ॥ २६ ॥

पश्य माल्यवतीमेतां तरङ्गावर्तशालिनीम् ।
मन्दाकिनीं तटद्वन्द्वनवशाद्वलशालिनीम् ॥ २७ ॥

अस्यास्तटद्वयेऽप्येषा वनराजी विराजते ।
निरन्तरपयःसेकप्रौढभूरुहसंकुला ॥ २८ ॥

अत्र मे महती चित्ते रतिः सम्परिवर्द्धते ।
तन्वि त्वया सहैकान्ते चरतोऽनन्यचेतसा ॥ २९ ॥

अस्मिन् गिरौ निवसतो वनेषु चरतो मम ।
त्वमेव पद्मपत्राक्षि रक्षित्री कामसायकात् ॥ ३० ॥

इदमेकं फलं लब्धं सुकृतस्य मयाधुना ।
प्राप्तः स्वर्गोपमो वासः शैलेऽस्मिन् यत्त्वया सह ॥ ३१ ॥

रमस्व ननु वैदेहि मया सह गिराविह ।
पश्यन्ती विविधां शोभां कामोदीपनकारिणीम् ॥ ३२ ॥

इमाः शैलस्य शोभन्ते विचित्राः शतशः शिलाः ।
हैम्यश्च मारकत्यश्च राजत्यश्वातिशोणिताः ॥ ३३ ॥

आसामुपरि वल्लीनां पुष्पवर्षेण संततम् ।
राजन्ते विपुलाः शय्या मृदुलास्तरणैः स्तृताः ॥ ३४ ॥

इमा औषधयः शोभां दीपिका इव कुर्वते ।
प्रकाशं गिरिराजस्य बाह्याभ्यान्तरतो दिशम् ॥ ३५ ॥

किस्विदेकशिलाकारः सारोऽयं धरणीश्वरः ।
एको मणिरिव स्थूले भित्त्वेव भुवमुत्थितः ॥ ३६ ॥

विहृत्यास्मिन् वने तन्वि विलासैर्मधुमाधवैः ।
विरच्य चम्पकैर्मला नागपुन्नागकेसरैः ॥ ३७ ॥

अतिमुक्तैर्मल्लिकाभिर्वकुलैः किञ्चुकोद्भवैः ।
अन्यैश्च विविधैः पुष्पैः पद्मैः पद्मदलैस्तथा ॥ ३८ ॥

विधाय भूषाविन्यासं वनश्रियमिवाद्गुताम् ।
रमयिष्यामि तन्वि त्वां यदि त्वमनुमन्यसे ॥ ३९ ॥

अयं हि त्रिविधो वायुरग्रेसर इवातनोः ।
आयाति शासने कुर्वच्छृङ्खोरेकमयं जगत् ॥ ४० ॥

पश्यात्र शैले पद्माक्षि विहृतानां स्ववल्लभैः ।
किन्नरीणामुदोहा रा विम्बस्नाः पतिता भुवि ॥ ४१ ॥

पश्येमा मृदिताः शैल पुण्पशय्याः सुकोमलाः ।
रतिमल्लमहायुद्धेऽपविद्वाच्च मणिन्नजः ॥ ४३ ॥

यावकाञ्जनसिन्दूरमणिमुक्तादिवस्तुभिः ।
सम्पन्नः शैलराजोऽयं क्रीडास्थानं मतं मम ॥ ४३ ॥

किं करोमि पुरीवासं किं करोमि नृपथियम् ।
किं करोमि गजानश्वान् किं करोमि महीमिमाम् ॥ ४४ ॥

त्वमेका स्पृहणीया मे लोलनेत्रा नितम्बिनी ।
पीनस्तनी दीर्घकेशी पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ ४५ ॥

इदं च विपिनं रम्यं गिरिग्रहं गोचरम् ।
प्रमोदवनसंकाशं स्पृहणीयं सदा मम ॥ ४६ ॥

लक्ष्मणश्च प्रियोभ्राता हितकारी वशंवदः ।
अनुकूलः सदा शान्तः स्पृहणीयो विशेषतः ॥ ४७ ॥

इत्यालप्य प्रियां तां परमसहचरीं सर्वभावानुकूलां
कन्दपौत्तापसिद्धौषधिमिव रुचिरामाददानः करेण ।
प्रेम्णा संक्षुब्धचित्तः पदि पदि सुखयन् चुम्बनालिङ्गनादै
रेमे सम्यग्विलासी प्रमुदवनगतः प्रेमवत्या यथा प्राक् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
चित्रकूटगिरिवर्णन नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ रम्यलतावृक्षवेष्टितोत्तीरभूमिकाम् ।
मन्दाकिनीं पुण्यजलां वीक्ष्य शैलाद् विनिर्गताम् ॥ १ ॥

१. विनिर्गतः—अयो०, मथु० ।

आभाषत प्रियां रामो राजीवनयनः स्वयम् ।
 पश्य प्रिये नदीमेतां सखीमिव तवाद्भूताम् ॥ २ ॥

तीरभूरुषपूष्पौघविचित्रपुलिनद्वयाम् ।
 हंससारसचक्राह्वकादम्बशतसंकुलाम् ॥ ३ ॥

वातान्दोलिततीरस्थलताकुसुममण्डिताम् ।
 विचित्रफलपूष्पाद्यां पूजितां तीरभूरुहैः ॥ ४ ॥

कवचित् कमलकल्पारकैरवादिभिरावृताम् ।
 कवचित् पीतप्रसन्नैशाकुलाध्यासितशाद्वलाम् ॥ ५ ॥

कवचित् पीतजटाभारैर्वल्कलाजिनधारिभिः ।
 कालेऽवगाढसलिलामृषिवर्येस्तपोरतैः ॥ ६ ॥

आदित्यमुपतिष्ठद्विर्नियतैरुद्धर्वबाहुभिः ।
 कवचित् संकीर्णपुलिनां मुनिभिः शंसितव्रतैः ॥ ७ ॥

कवचित्मरुत्समान्दोललुलत्पल्लवशालिभिः ।
 पादपैः सेवितोत्तीरप्रदेशां पूष्पसंकुलैः ॥ ८ ॥

कवचित्करेणुसंलग्नमन्तद्विरदमण्डिताम् ।
 महामेघघटाभारं विभ्रतीमिव संतताम् ॥ ९ ॥

पश्यैते विहगाः कूजन्त्यनुमन्दाकिनीवनम् ।
 पठन्त इव कामस्य दीपनं मन्त्रमुद्धुरम् ॥ १० ॥

पश्यैते वानरगणाः क्रीडन्ति मुदिता इव ।
 पाकरम्यफलास्वादपुष्टाङ्गाः काननेष्विह ॥ ११ ॥

पश्यात्र विपिने तन्वि दृष्ट्वा त्वन्मुखमण्डलम् ।
 हृष्यन्ति चापि नृत्यन्ति चकोराश्वन्द्रविभ्रमात् ॥ १२ ॥

एतेभ्यो लग्नहृष्टिभ्यो मम चित्तमसूयति ।
 द्विजा इति विचार्यथ मोक्षमिच्छामि नो शरम् ॥ १३ ॥

अथवात्रावयोरेते चिरात् संवत्सतोर्गिरौ ।
 वद्धसौख्याः सख्यमेव कामयन्तो विहङ्गमाः ॥ १४ ॥

अवगाहस्वदयिते पुण्यां मन्दाकिनीमिमाम् ।
 सरयूर्निर्विशेषेण रुचि धत्स्वेह भामिनि ॥ १५ ॥

कञ्जकञ्जलकपुञ्जेन रञ्जितां मञ्जुलामिमाम् ।
 भजस्व मृगशावाक्षिपुण्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १६ ॥

इहावगाह्य सुचिरं शीततोयैर्गतकलमा ।
 पद्मकिञ्जलकपत्राद्यैर्भूषयस्व तनुं प्रिये ॥ १७ ॥

अयोध्यासहस्रं पश्य चित्रकूटमिमं प्रिये ।
विना राज्यभरं तन्वि पुण्येन मुखिनो वयम् ॥ १८ ॥

लक्षणः सन्निधौ भ्रातानुकूलो मे वगंवदः ।
त्वं च काञ्चनतुल्याङ्गी काम्यं मे किमतः परम् ॥ १९ ॥

इत्थं संदर्शयन् रामो भार्याईं काननं गिरिम् ।
नदीं तत्पुलिनं चापि ततो निवृते चिरान् ॥ २० ॥

गिरेस्तरतः पादे चित्रकूटस्य मंचरन् ।
ददर्श कन्दरामेकां रमणीयतमां द्रुमः ॥ २१ ॥

तां दिव्यरत्नौषधिमुप्रकाशितां विशालमाणिक्यशिलातला सनाम् ।
प्रभूतपुष्पास्तरणैरलकृतां मरुत्पत्तपल्लवतल्पशोभिताम् ॥ २२ ॥

मनःशिलाद्यैर्गिरिधातुभिः सदा प्रभूतवालातपमञ्जुलारुणाम् ।
सुखप्रचेयद्रुमवल्लरीदलैर्निवारिताकांशुमहःसमागमाम् ॥ २३ ॥

तां दर्शयित्वा जनकात्मजायै दरीं सुवर्णोपलरत्नरम्याम् ।
मुनिर्जने तत्र वने मनोजे स रन्तुकामोऽवतरन् वभाषे ॥ २४ ॥

पश्यसि प्रिये कन्दरामिमां शैलधातुभिः पूरितान्तराम् ।
विस्फुरल्लतापुष्पमञ्जरीपल्लवादिभिस्तल्पशालिनोम् ॥ २५ ॥

अत्र शंतमे निर्जने वने स्थीयतां प्रिये साधुरम्यताम् ।
विस्मृता इमाः स्फाटिकीः शिला वीक्ष्य कामये त्वां विषज्जितुम् ॥ २६ ॥

भूरिमन्मनःकामतापहृत्सम्भ्रमादिह त्वं भविष्यति ।
त्वादृशीं प्रिये प्राप्य कामिनीं कस्य नो रहः क्षुभ्यते मनः ॥ २७ ॥

अत्र कानने कोकिलारवैः काम उज्जागरो वर्ततेऽनिशम् ।
इत्यहं मुहुस्त्वामनिन्दितां वीक्ष्य दर्शयाम्यात्मनो रुचिम् ॥ २८ ॥

इत्युक्त्वा रसिकेन्द्रोऽसौप्रियामादाय पाणिना ।
रहो विहतुं रामेन्दुः शिलां तामुपजग्मिवान् ॥ २९ ॥

सहजानन्दिनी साक्षात्सीला शीतांशु दीधितिः ।
उवाच मृदुहासेन द्योतयन्ती वनं वचः ॥ ३० ॥

दृष्टवेमां संविधां नाथ वनेऽपि स्वेष्टकारिणीम् ।
मनो मे प्रीयतेऽत्यर्थं तव संनिधिनिर्वृतम् ॥ ३१ ॥

यदाज्ञापयसि प्रेष तत्तथैव मतं मम ।
कन्दरामन्दिरं ह्येतद् गन्तुमेवोचितं प्रिय ॥ ३२ ॥

इति ब्रुवाणां वैदेहीं लोकोत्तरगुणान्विताम् ।
स्मितमाञ्जुल्यशोभाभी रञ्जयन्तीं दिग्गो दश ॥ ३३ ॥

अब्रवीदधिकं चेतो लोभयन् केलिपण्डितः ।
 विभूतिरेषा पञ्चेषोः लाननेऽस्मिन् प्रसृत्वटी ॥ ३४ ॥
 शीतलः मुरभिमन्द आयात्येष समीरणः ।
 अग्रेसर इवामन्दशासनः स्मरभूपतेः ॥ ३५ ॥

 लतालिङ्गितदोःशाखा अमी हि वन भूरुहः ।
 निर्दिशन्ति जयं नित्यमनज्ञस्य प्रसर्पतः ॥ ३६ ॥
 इमाः कुमुमिताः शश्वत्कलभारनता लताः ।
 तस्य इव कम्पन्ते वातेनेव मनोभुवा ॥ ३७ ॥

 इति ब्रुवत एवास्य शिलातलनिषादिनः ।
 आस्त्रोहाङ्कामागत्य सीता शिङ्गितनूपुरा ॥ ३८ ॥
 रमयामास तां रामो रसिकेन्द्रो रसाकुलाम् ।
 चञ्चलामिव चार्वङ्गीं क्रीडन्तीमङ्गमध्यगाम् ॥ ३९ ॥

 चिरं विपरिवर्तन्ती तडित्कोटिसमाकृतिः ।
 मोदयामास रमणं नवोनमिव मन्मथम् ॥ ४० ॥
 चिरं विहृत्य वैदेह्या भगवान् रतिवर्द्धनः ।
 अशोभत शिलापृष्ठै पौलोम्येव पुरन्दरः ॥ ४१ ॥

 अथ शृङ्गारयामास प्रियां विस्त्तभूषणाम् ।
 चम्पकैर्गुम्फयामास वेणीमलकशालिनीम् ॥ ४२ ॥
 अलकेषु ववन्धास्याः केशरस्य सुमान्यलम् ।
 चक्रे कमलपत्रैश्च कञ्चुकीं कुचकुम्भयोः ॥ ४३ ॥

 सनालैः पङ्कजैश्चक्रे वाह्वोः केयूरयुग्मकम् ।
 विचित्रं पुष्पस्तबकैभूषाः कल्पितवान् पृथक् ॥ ४४ ॥
 पञ्चवर्णप्रसूनाढ्यां सजं कमलशालिनीम् ।
 वक्षसि न्यस्तवान् रामो रमण्याः स वशंवदः ॥ ४५ ॥

 हरितालरसैर्मिथां सिन्दूराकां मनःशिलाम् ।
 संघृष्य रमणोऽङ्गुल्या भालेतिलकमातनोत् ॥ ४६ ॥
 विभूष्य स्वामिनीमेष स्वयं चाभूषितस्तया ।
 रेजाते ताबुभौ तत्र शोभमानौ परस्परम् ॥ ४७ ॥

 इत्थं चिरं कन्दरायां चित्रकूटमहीभृतः ।
 क्रीडित्वा प्रेयमीयुक्तो निर्जग्नाम ततः शनैः ॥ ४८ ॥
 मध्येमार्गमियं प्राप्ता प्रेयसी प्रेयमान्विता ।
 राजहंसगतिः श्यामा रेजे रञ्जितमानसा ॥ ४९ ॥

पश्यन्ती मृगशावाखी मार्गं वानरयुथयान् ।
 वराहान् महिषांश्चैव मातज्जान् वनचारिणः ॥ ५० ॥
 विभ्यती तत्र तत्रासौ चकितैणाविलोचना ।
 परिरेखे प्रियं धन्या वीरमात्तधनुः शरम् ॥ ५१ ॥
 रामः प्रियां परीरम्भमुखमीलितलोचनाम् ।
 स्वयं च परिरेखे तां द्विगुणोदभूतमन्मथः ॥ ५२ ॥
 भर्त्ययन् वारयन् हिम्मान् दुर्जीवान् वनचारिणः ।
 निनाय प्रेयसीं रामः संफुल्लाशोकवाटिकाम् ॥ ५३ ॥
 तत्राशोकतरुप्रसूनविसरैरन्योन्यमाभूषिता-
     वन्योन्यं गिरिधातुपल्लवकृताकल्पौ प्रभूतश्रियो ।
 आबद्धातुलबर्हचन्द्रककृतापीडावतंसोजवलौ
     शोभन्त्या वनमालयातिरुचिरौ लोकोत्तरं रेजतुः ॥ ५४ ॥
 दर्शयित्वा तु विविधान् देशानद्रौ विहृत्य च ।
 उपावर्त्तत जानक्या सहितो निजमाश्रमे ॥ ५५ ॥
 यत्र श्रीमान् सुमित्रा तनय उचितकृच्छुद्धवाणेन हृत्वा
     मेध्यान् वै कृष्णासारान् दशभृशमपचद् भूरिमेदान् प्रवीणः ।
 कांश्चित्संशुष्यमाणान् शुचिमृदुपललान् पर्यरक्षच्चिरेण
     प्राप्तं प्रत्युज्जगाम प्रणिहितधिषणः प्रेयसीयुक्तमार्यम् ॥ ५६ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे चित्रकूट-
     कन्दराविहारो नाम समदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

लक्ष्मणेन कृतं कर्म दृष्ट्वा रामो मुदावहम् ।
 अनन्ददधूदयेऽत्यर्थं प्रेमज्ञो रघुवल्लभः ॥ १ ॥
 मेध्यानि मृगमांसानि जानकी भर्तुर्राज्या ।
 पक्त्वा स्वादूनि विविधान्युपनिन्ये पुरस्तयोः ॥ २ ॥
 देवान् पितॄंश्च मम्पुज्य गमः परमधर्मविन् ।
 सह सौमित्रिसीताभ्यां बुमुजेऽग्निलयज्ञभुक् ॥ ३ ॥

कदाचिच्चत्रकूटाद्रौ छायामाश्रित्य भूरुः ।
 प्रेयस्या अङ्गमास्थाय सुष्वाप सुरतश्चमात् ॥ ४ ॥
 देवदत्तवरः काकः पर्यटन् मेदिनीमिमाम् ।
 स्वभावाददुष्टहृदयो मैथिलीं पर्यखेदग्रत् ॥ ५ ॥
 भर्तुर्निद्राच्युतिभयाद् वारयन्ती शनैः खगम् ।
 अत्याकुलीकृता तेन दुष्टेनाधमपक्षिणा ॥ ६ ॥
 पक्षतुण्डनखाग्रैस्तां काकः पर्यतुदद् वने ।
 ततः मा रोषताम्राक्षी किंचिच्चलितविग्रहा ॥ ७ ॥
 हृष्टा भर्ता ममुत्थाय खेदिता तेन पक्षिणा ।
 रामेण वार्यमाणोऽपि न जगाम स वायसः ॥ ८ ॥
 ततो रोषं चकारोच्चै राघवः परपक्षभित् ।
 काकमुद्दिश्य तत्याजं मन्त्रेणैकामिषीकिकाम् ॥ ९ ॥
 इषीकास्त्रेण दुद्राव काकस्त्रभुवनेऽस्त्रिले ।
 अथानवास्तरणो राममेव गति ययौ ॥ १० ॥
 अधः कृत्वा शिरः पादौ स्प्रष्टुकामः स वायसः ।
 विचार्यस्पृश्यमात्मानं नास्पृशद् दीनमानसः ॥ ११ ॥
 आकोशमानो विहगो इषीकास्त्रेण तापितः ।
 अनन्यशरणं रामं जगाम् मतिमान् खगः ॥ १२ ॥
 तमुवाच हसन् देवो रघूणां प्रवरः स्वयम् ।
 अलं भयेन ते मन्द प्राप्तं दुष्कृतजं फलम् ॥ १३ ॥
 प्रियापराधी मे तस्मात्वं ताडित इषीकया ।
 अथ मे शरणं प्राप्तो रक्ष्योऽसि मतिमन् ध्रुवम् ॥ १४ ॥
 अमोघं तु विजानीहि ममास्त्रं वायसोत्तम ।
 भङ्गक्वैकमङ्गं भवतो निवर्त्यति न संशयः ॥ १५ ॥
 तेनोक्तः स ततः स्वामी भगवन् रघुसत्तम ।
 निग्रहं वानुग्रहं वा यथेच्छं कुरु धार्मिक ॥ १६ ॥
 मन्येऽनुग्रह एव स्यान्निग्रहोऽपि च ते मयि ।
 एकं मे लोचनं नाथ भिनत्वस्त्रं तव प्रभो ॥ १७ ॥
 एवं सम्प्रार्थिते देवे काकेनामितबुद्धिना ।
 एकं चक्षु पपातोर्वार्मस्त्रं निवृते ततः ॥ १८ ॥
 ततः काकः प्रणम्यैनं तुष्टाव जनमोक्षणम् ।
 सदयः संजातधिपणो दर्शनेन महौजसः ॥ १९ ॥

वायस उवाच

नमस्ते रघुशार्दूल नमो भक्तजनप्रिय ।
 नमो राजीवनयन नमस्त्रिभुवनेश्वर ॥ २० ॥
 अङ्गितोऽहं तवास्त्रेण धन्यस्त्रैलोक्यसुन्दर ।
 विचरिष्यामि सर्वत्र सर्वथा निर्भयोऽधुना ॥ २१ ॥
 यस्ते पुरुषवर्यस्य शरणं भाग्यतो गतः ।
 न तस्याखिलसंहर्ता कालोऽपि भयकृद् भवेत् ॥ २२ ॥
 जानामि भगवान् साक्षाद्भवान् प्रकृतिपूरुषौ ।
 आज्ञापयसि लोकस्य सृष्टि स्थित्यन्तहेतवे ॥ २३ ॥
 उदासीनवदेव त्वं मस्थितो निखिलेश्वर ।
 प्रयोजकोऽसि सर्वेषां कर्तृणां तव शक्तिः ॥ २४ ॥
 तूनं तवाऽङ्गितकमलोपगर्ति विनेश क्षेत्रं न कुत्रचन लोकजना लभन्ते ।
 इत्थं समस्तकमनीय हृदावधार्य त्वादत्यं पुमांसमुपयामि परं शरण्यम् ॥ २५ ॥
 धन्यं महीतलमिदं नरदेवसूनो त्वत्पादपद्मयुगमण्डतमाविभाति ।
 धन्यं जनुः किमपि नाथ नृणामिदानीं ये त्वां धयन्ति निखद्यविलोचनाभ्याम् ॥ २६ ॥
 अपि मामपि राम सुन्दर त्वदिषीकास्त्रकृताङ्गमीदृशम् ।
 तव भक्तजनेषु केऽपि वै गणयिष्यन्ति कृतातिदुष्कृतम् ॥ २७ ॥
 कुरु शर्म मदीयमीश्वर त्रिजगन्न प्रतिलब्धरक्षकम् ।
 शरणं समुपेतमात्मनो गणयानन्य निजाश्रितेषु माम् ॥ २८ ॥
 इति संस्तूय काकोऽसौ परमात्मानमीश्वरम् ।
 नत्वा निपत्य पदयोनिर्जगाम यथेप्सितम् ॥ २९ ॥
 स चित्रकूटे निवसन् महागिरौ त्रिलोककल्याणददिव्यदर्शनः ।
 प्रियासमेतो विहरन् दिने दिने निनाय कालं कमनीयविग्रहः ॥ ३० ॥
 अधिप्रमोदाटवियद्वदीश्वरो व्रजेश्वरीप्राणपतिः प्रमोददः ।
 अनेकभावैर्विजहार राघवः स तद्वदेवात्र गिरौ महाङ्गुते ॥ ३१ ॥

 इति श्रोमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 काकनयनशात्तनो नामाष्टदशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोन्विशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ भरतसमागमात्स वीरः किमपि समुद्दिजिताशयोऽत्र शैले ।
अतिविजनवनान्तरैकशीली कमपि मुदावहमन्य देशमैच्छत् ॥ १ ॥

भुशुण्ड उवाच

मातुलेष्ववसद् वीरो भरतः केकयीसुतः ।
इति श्रुतं पुरा ब्रह्मन् स कदा रामभागतः ॥ २ ॥
सर्वं विस्तरतो ब्रूहि भगवच्छृण्वतो मम ।
भरतस्यागमं तत्र प्रस्थानं चेशितुस्ततः ॥ ३ ॥
किमब्रवीत्स भरतो मातरं पापकारिणीम् ।
प्रसाद्य च ततो रामं न निनाय कथं वुधः ॥ ४ ॥
कथं चावर्त्तत प्राज्ञः प्रोषिते रघुपुङ्गवे ।
प्रजाः कथं रक्षितवान् वृत्तं दशरथं च किम् ॥ ५ ॥
एवमाद्याः कथाः सर्वा रघुवीरकथाश्रिताः ।
ब्रूहि संशृण्वते मह्यं भक्तिप्रह्लायपद्मभूः ॥ ६ ॥

ब्रह्मोवाच

रामे गङ्गां समुत्तीर्णे भरद्वाजाश्रमं गते ।
न्यवर्त्तत सुमन्त्रोऽपि बद्धदृष्टिः प्रभोरनु ॥ ७ ॥
निषादराजश्च तदा विषण्णः संन्यवर्त्तत ।
गायन्तौ तदगुणग्रामं स्मरन्तौ तस्य चेष्ठितम् ॥ ८ ॥
ध्यायन्तौ तत्पदाम्भोजे वर्णयन्तौ च तं मिथः ।
तन्मनस्कौ तदात्मानौ तत्प्राणौ तन्मयौ च तौ ॥ ९ ॥
उभावपि गतौ तत्र श्रुङ्गवेरपुरे ततः ।
सुमन्त्रो गुहमामन्त्र्य रथं संयोज्य वाजिभिः ॥ १० ॥
साकेतमगमत्तूर्णं शून्यं रामेण निःसुखम् ।
संसुप्तमिव सर्वत्र निर्दग्धमिव सर्वतः ॥ ११ ॥
तूष्णीभूतमिवात्यर्थं रामविश्लेषदुःखितम् ।
विलिप्तमिव कैकेय्या अयशोराशिकजजलैः ॥ १२ ॥
चिरादुद्धिगनहृदयैर्नरनारीगणैर्वृतम् ।
सदनिष्कृजसोद्गेगपगुपक्षिगणावधिम् ॥ १३ ॥

अस्तंगते मवितरि समुपेतः म भारथिः ।
 अयोध्यां रामविवलेषनिरुत्साहाखिलप्रजाम् ॥ १४ ॥

प्रतिहृष्टं प्रतिगृहं प्रतिकीर्थि प्रतिक्षणम् ।
 कैकेय्या दुश्चरित्राणि गदद्विर्मनुषेवृत्ताम् ॥ १५ ॥

रामस्य मत्यशीलत्वं गुणांचवान्यान् मनोरमान् ।
 राज्ञऽच चिन्तनैष्टुर्य वैदेह्याः साधुवृत्तताम् ॥ १६ ॥

लक्षणस्य व्रतं धैर्यं सख्यं च गदनां नृणाम् ।
 रामविवलेषखिन्नानां गणैः मर्वन आवृत्ताम् ॥ १७ ॥

आनन्दमिव समुद्भूतदीनस्वरविलापिनीम् ।
 निरुत्साहां निगनन्दां प्रशान्ताग्विलमङ्गलाम् ॥ १८ ॥

जनैस्त्यक्तगृहा रामविद्वारार्थगतागताम् ।
 नारीगणैः परित्यक्तभूपालेषनमज्जनाम् ॥ १९ ॥

गमे गतमनस्काभिर्नारीभिः क्षीणकान्तिभिः ।
 सद्यः ॑समुज्जिताशेषपतिवान्धवसत्क्रियाम् ॥ २० ॥

कैकेयीहृतसौभाग्यां सद्यः शोकसमावृत्ताम् ।
 वीक्षमाणः पुरीं सूतः प्राविशद् राजमन्दिरम् ॥ २१ ॥

हृष्टवा शून्यं रथं पौरा रामस्य वनवासिनः ।
 अनुद्रुत्य जवात्सद्यः परावृत्ता वभूविरे ॥ २२ ॥

केचित्स्यन्दननिर्दोषं थ्रुत्वा यंजातसम्भ्रमाः ।
 एकाकिनममुं प्राप्तं हृष्टवा खेदसमावृत्ताः ॥ २३ ॥

क्वास्माकं प्राणदो रामस्त्राता दाता सतां मतः ।
 ज्ञाता प्रेमलताकन्दः सौहार्दनिविरीश्वरः ॥ २४ ॥

कवस्थापितस्त्वया सूत सदा जीवनदः सनः ।
 प्राप्तोऽसि कथमेकाकी युड्कत्वाशून्यमिमं रथम् ॥ २५ ॥

एवमापृच्छमानास्ते यथावृत्तं निवेदिताः ।
 हृढप्रतिज्ञो भगवान् मां भाग्यपरिवर्जितम् ॥ २६ ॥

पुरीं प्रति समाजाप्य स्वयं तापसवेषभूत् ।
 श्रीमान् गङ्गां समुत्तीर्य सीतासौमित्रिसंयुतः ॥ २७ ॥

वीक्षितः परतो गच्छन् यावहृष्टपथं गतः ।
 तस्मिन् हृक्षपथमुलङ्घ्य वर्तमाने महाशये ॥ २८ ॥

विश्लेषपरित्सोऽहं स्थानान्निववृते ततः ।
 आर्यः पुनरलंचक्रे भरद्वाजाश्रमस्थलीम् ॥ २९ ॥

दृशः कृतार्थयित्वा च तत्रत्यानां तपस्विनाम् ।
 महाभागमुनिश्चेष्ठविनिर्दिष्टेन सोऽध्वना ॥ ३० ॥
 चित्रकूटमलं कुर्वन्नास्ते इत्यनुशुश्रुम ।
 इत्युक्तास्तेन ते लोका वाष्पव्याकुललोचनाः ॥ ३१ ॥
 भृशं रुदुरुत्तमाः संवीता विरहाग्निना ।
 प्रस्थापनं सुमन्त्रस्य विमृश्य नगरीं प्रति ॥ ३२ ॥
 तस्य तापसवेशं च परतः प्रस्थितिं तथा ।
 भृशं सं तस्हदया बभूवः पुरवासिनः ॥ ३३ ॥
 अहो गतत्रपोज्यं किं रामं हित्वा वनान्तरे ।
 स्वयमत्रागतः सूतो धिगेन भाग्यवर्जितम् ॥ ३४ ॥
 किं कृते खलु वृद्धेन राजापहतबुद्धिना ।
 रामः सर्वगुणारामः प्रवासं प्रापितोगृहात् ॥ ३५ ॥
 निकैकयेन्द्रतनयां सर्वेषां प्राणजीवनम् ।
 रामं प्रवासयाञ्चक्रे लुब्धात्मैकोदरंभरिः ॥ ३६ ॥
 इत्यादीन् दुर्वचः शब्दान् नृणां शुश्राव सारथिः ।
 ततोऽस्मी राजभवनं गत्वोन्मुच्य तुरङ्गमान् ॥ ३७ ॥
 भेजे विलपतो राज्ञः समीपं खिन्नमानसः ।
 तत्र शून्यं रथं वीक्ष्य क्रोशन्तीनामितस्ततः ॥ ३८ ॥
 सौधाग्रेष्वधिरूढानां विलापं राजयोषिताम् ।
 शृण्वन्नार्त्तस्वरोपेतं बभूवातीव दुःखितः ॥ ३९ ॥
 रथमारोप्य मे पुत्रं सभार्य क्व नु नीतवात् ।
 अये सुमन्त्र दुर्बुद्धे रथं शून्यं किमानयः ॥ ४० ॥
 कष्टं जीवाम्यहं यस्य पुत्रो गेहाद् विनिर्गतः ।
 अदर्शयद् भवानास्यं किमेकाकी कुसारथे ॥ ४१ ॥
 इत्थं सकरुणा वाचः शृण्वन् सूतः सुदुःखितः ।
 राजानं रामविश्लेषशोकमीलितलोचनम् ॥ ४२ ॥
 महासंतापकलितं वार्द्धके दुःखभागिनम् ।
 चिरात्समनुशोचन्तं पश्चात्तापमुपागतम् ॥ ४३ ॥
 'विषण्णहृदयं नत्वा प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥
 यदस्मै तेन संदिष्टं तरणीमारुक्षता ।
 तन्निशम्य वचो राजा संदिष्टं ज्येष्ठसूनुना ॥ ४४ ॥

१. यह श्लोकार्थ अयो० और मथु० में अधिक है ।

विशोर्णहृदयः सद्यो विसंजः सहसाभवत् ।
सिंहासनात्पातोर्वा वियोगभरम् च्छितः ॥ ४५ ॥

नृपं निपतिनं हृष्ट्वा मृतकल्पं विचेतनम् ।
हा हताःस्म इति प्राप्तः प्रोचुरन्तः पुणस्त्रियः ॥ ४६ ॥

अहो गमस्य दुःखेन गजामौ मूर्लिनो भुवि ।
न्यपतद् गतसंजडच कष्टमापतितं महत् ॥ ४७ ॥

एवमुद्यतवाहनां श्रुत्वान्तः पुण्योपिताम् ।
आक्रोशं तत्र कौसल्या प्राप्ता सह मुमित्र्या ॥ ४८ ॥

पर्ति भूमौ निपतितमुत्थाप्यागेष्य चासने ।
अभिवीक्ष्य च कौमल्या जगादार्तमना वत्रः ॥ ४९ ॥

अयं ते समनुप्राप्तः सूतो रामं प्रवास्य च ।
सभार्य विपिने घोरे पृच्छस्येनं कथं न च ॥ ५० ॥

इदानीं महिषी मा ते कैकेयी पापकारिणी ।
कथं न निवृति राजन् प्रयास्यनि दुराशया ॥ ५१ ॥

खिद्यसे च किमत्यर्थं कृत्वा स्वमतिपूर्वकम् ।
कि तवानेन खेदेन चिरं नन्दय भासिनीम् ॥ ५२ ॥

ममायमुचितः खेदो यस्याः पुत्रो वनं गतः ।
यदि वा लज्जसे राजन् विधाय नयवजितम् ॥ ५३ ॥

तथाप्यलं ते शोकेन संज्ञामेहि महीपते ।
आत्मना यत्कृतं तत्तु भोक्ष्यसे दुष्कृतं चिरम् ॥ ५४ ॥

त्रैलोक्यस्य प्रियं राममपराधविवर्जितम् ।
प्रवास्य घोरं विपिनं भूरिदुःखमवाप्स्यसि ॥ ५५ ॥

किं न पृच्छसि दुर्भाग्यं सूतमेनं महीपते ।
तवादेशकरो रामः कि संदिश्य वनं गतः ॥ ५६ ॥

अथवा मुखदाक्षिण्यात्कैकेयास्त्वं न पृच्छसि ।
परोक्षेऽपि भवान् यस्या भयं मनसि मन्यते ॥ ५७ ॥

अहं तु नाथ निर्लज्जा प्राणान् वपुषि धारये ।
यस्याः स तादृशः पुत्रो व्युषितोऽब्दांश्चतुर्दश ॥ ५८ ॥

तत्तादृक् मुन्दरं तस्य मुखं चन्द्राधिकप्रभम् ।
पुत्रस्नेहेन पश्यन्ती नाहं मेहे पटान्तरम् ॥ ५९ ॥

साहं पश्यामि भवनं रहितं तेन सूनुना ।
शून्योऽभूजीवलोको मे दुःखं स्यात्किमतः परम् ॥ ६० ॥

इत्थं विलप्य कौसल्या मूर्छिता न्यपतद् भुवि ।
 तां ताहशीं नृपं चैव विसंजमतिदुखतः ॥ ६१ ॥
 विलोक्य सर्वा अवरोधयोषितः कृतार्तनादं रुदुः सुदुःखिताः ।
 निशम्य तं नादमशेषमेव तत्पुरं बभूवार्त्तरवेण का हलम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे
 समन्त्रोपावर्त्तनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

◎

विंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

प्रतिलभ्य ततः बंजां सम्मूज्य नयनद्वयम् ।
 पश्यस्तमोवृत्तविश्वं राजा सारथिमन्नवीत् ॥ १ ॥
 अहो कष्टं सुमन्त्र त्वां पश्याम्येकं गृहागतम् ।
 विना राममतो नूनं दीर्घते हृदयं मम ॥ २ ॥
 तापेन परिदह्येते चक्षुषी मे सुदुर्भगे ।
 अन्धकारमयं सर्वं पश्यामि भुवनत्रयम् ॥ ३ ॥
 क्व गतः प्राणदो रामः क्व चावासं करिष्यति ।
 एकाकी भार्यथा युक्तो भ्रात्रा च लघुनान्वितः ॥ ४ ॥
 कथं स्थास्यति मे वत्सः कानने भृशदुर्गमे ।
 शिरीषसुकुमाराङ्गः कथं पद्मचां चलिष्यति ॥ ५ ॥
 कियद्यावद् भवांस्तस्य सार्थं समगमः पथि ।
 कुतो विसर्जितस्तेन भवान् सार्थमनुव्रजन् ॥ ६ ॥
 अहो राजकुमारोऽसौ किमत्स्यति वने चरन् ।
 चिराय यस्य संजातो राजभोगो मुदावहः ॥ ७ ॥
 पद्मपत्रोपमैरङ्गैः क्व वा स्वापं करिष्यति ।
 दुर्गफेननिभाः शय्या यस्यासन् मृदुसंस्तृताः ॥ ८ ॥
 गच्छन्तमनुजग्मुर्य नरेभाश्वरस्यादयः ।
 स कथं पद्मतुल्याभ्यां पद्मचां वनभृवि व्रजेत् ॥ ९ ॥
 दर्भगभाविनी सा तु पद्मचामाकम्यतेऽमुना ।
 यस्याङ्गणेऽपि चरतो नरा यानमुपानयन् ॥ १० ॥

अहो तद्विपिनं घोरं सिंहव्याघ्रादिभिर्वृतम् ।
 सरोसृपकुलाकीर्ण नानादुष्टगजावृतम् ॥ ११ ॥

कथं स्थास्यति तत्रासौ मम वत्सो मनोहरः ।
 कोमलानि यदञ्जानि शिरोषकुसुमादपि ॥ १२ ॥

मा च राजेन्द्रतनया माक्षाललक्ष्मीरिव स्वयम् ।
 राज्यभोगोचिना सीता कथं वत्स्यति कानने ॥ १३ ॥

अहो मे दुष्कृतं भूरि स्त्रीवाक्येन विमुह्यतः ।
 व्रजन्तं तनयं योङ्हं न हठात्यर्थेभयम् ॥ १४ ॥

भवान् भाग्यनिधि सूतं यस्तौ धर्मेकविग्रहौ ।
 सुपुण्यदर्शनौ वीर्ये दृष्टवानमि चक्षुपा ॥ १५ ॥

श्रीरामलक्ष्मणौ साक्षाज्जानामि मुनिवाक्यतः ।
 किं मामवोचद् धर्मत्मा स रामः सत्यसागरः ॥ १६ ॥

लक्ष्मणश्च महावाहुर्द्वृत्त उदारधीः ।
 तावुभौ मां किमब्रूतां स्त्रीजितं न्यायवर्जितम् ॥ १७ ॥

इति पृष्ठो नरेन्द्रेण सुमन्त्रः सर्ववृत्तवित् ।
 उवाच करुणोद्रेककलिताक्षरया गिरा ॥ १८ ॥

प्रथमेऽहनि वीरेन्द्रः सीतासौमित्रिसंगतः ।
 पौरैः सवाष्पनयनैद्विजैरात्तस्वराक्षरैः ॥ १९ ॥

निषिध्यमानोऽपि स्वैरं वनमेव द्रुतं ययौ ।
 उवास तमसातीरे पौरजानपदैर्वृतः ॥ २० ॥

रात्रौ प्रभातकल्पायां सुप्तांस्त्यक्त्वा प्रजाजनान् ।
 व्यामोह्य सर्वान् प्रययौ गुहाश्रममुदारधीः ॥ २१ ॥

ततो गङ्गातटे सद्यो मां विसृज्य महामनाः ।
 नावमारुह्य सपदि गुहानीतां मुदायुतः ॥ २२ ॥

परं पारं समुत्तीर्य सभार्याः सहलक्ष्मणः ।
 चित्तवृत्तिं ममाच्छिद्य प्रस्थितः पूरतो वनम् ॥ २३ ॥

उवाच कांश्चित्सदेशांस्तान् शृणुष्व नराधिप ।
 बद्धवाञ्छलि भुवं स्पृष्ट्वा प्रणतिं त्वां चकार सः ॥ २४ ॥

प्रच्छ तुश्लं चापि तव भक्तिसमानतः ।
 मातृणां चापि सर्वासां कौमल्याया विशेषतः ॥ २५ ॥

स्वविश्लेषपरीतापदुग्धितायाः कृपानिधिः ।
 इदं संदिष्टवांश्चापि दुष्वनप्तां स्वमातरम् ॥ २६ ॥

मद्वियोगपरीतप्तः पिता मे कोसलेश्वरः ।
नातोदनीयो जननि कदापि परुषाक्षरैः ॥ २७ ॥

मत्प्राणशपथं मत्वा ध्यात्वा च पुनरागमम् ।
नित्यमाराधनीयश्च यथा देवः पिता मम ॥ २८ ॥

भरतं च महीपाल संदिदेश महाशय ।
आराधयेथाः पितरं यौवराज्यगतः सदा ॥ २९ ॥

तव गुथूषणात्प्रीतो न शोच्चिष्यति मां नृपः ।
स्त्निग्धोऽसि मयि चेदभ्रातर्वर्त्तस्व पितुराज्ञया ॥ ३० ॥

मातुंश्च ममभावेन सर्वा द्रक्ष्यसि संततम् ।
इत्यादि कथयन् रामो वाष्परुद्देक्षणोऽभवत् ॥ ३१ ॥

ततश्च लक्षणः क्रुद्ध इदमूचे नराधिप ।
पितुः प्रणतयो वाच्या ममार्यमनुगच्छतः ॥ ३२ ॥

इदं च वाच्यो नृपतिरनयोऽयं कृतस्त्वया ।
विनापराधं मे भ्राता भवता यत्प्रवासितः ॥ ३३ ॥

नाहं कदाचित्पारुष्याद् भवतो हृदयंगमः ।
भवेयं विप्रवासार्हो न तु रामः प्रियंवदः ॥ ३४ ॥

त्रैलोक्यानन्दजननः साधुशीलः सतां मतः ।
रामस्य लोकारामस्य वद बीजं प्रवासने ॥ ३५ ॥

कैकेय्या वचनादेव प्रमुष्टा धिषणा तव ।
किमीद्वयरदानं ते लोके कीर्तिविनाशनम् ॥ ३६ ॥

अधर्मकरणं चापि वार्द्धके लघुताकरम् ।
एकतः सर्वमेतत्ते स्नेहोऽप्यस्तं गतो नृपः ॥ ३७ ॥

दया लुप्ता हृदयतस्तस्मस्त्वयि ममाधुना ।
न स्नेहो विद्यते तात घ्रियमाणोऽपगच्छति ॥ ३८ ॥

अधुना मे पिता माता सुहृद बन्धुर्गुरुः सखा ।
प्राणाः सर्वस्वमेवापि राम एव जगत्वये ॥ ३९ ॥

सर्वलोकाभिरामस्य रामस्य त्यागमाचरन् ।
भरतेनापि किं राजा साधु वाच्यो मनीषिणा ॥ ४० ॥

इति ब्रुवाणां सौमित्रि रामस्त्वदभक्षिसंनतः ।
उवाच वारयन्तुच्चैः क्रोधरक्तेक्षणं बुधः ॥ ४१ ॥

मैवं वादीः कदापि त्वं ताते प्रियहिते मम ।
मत्यवाक्याश्रितो धर्मस्तेग मम्यगुपाश्रितः ॥ ४२ ॥

मदर्थं मनिता नैव मन्यात्प्रस्वलितो वुधः ।
 अथर्मकृतिता यस्य वर्मत्मा म कथं भवेत् ॥ ४३ ॥
 ममापि तन्त्रकर्तव्यं मन्यवाक् म यथा भवेत् ।
 नैनावता मपि स्नेहो हीयतेस्य महामतेः ॥ ४४ ॥
 इत्यादि वोधयामाम मौमित्रि क्रोधमूर्च्छतम् ।
 दाक्षिण्यविनयाचार्यागरमन्तनयस्तत्र ॥ ४५ ॥
 वैदेही तु चिरं राजनिःश्वस्य सुहृद्वता ।
 वाष्णाकुलेषणा भूयः पश्यन्ती नृपते: सुता ॥ ४६ ॥
 अदृष्टेदृशुद्वा ना नैव किञ्चिद्वोचत ।
 विसृज्यमानं भर्ता मां निरीक्ष्याश्रूष्यमुच्चत ॥ ४७ ॥
 ततः प्रणम्याश्रुविलोचनो भृशं त्वदड्ग्रिपद्मौ मनसा कृताञ्जलिः ।
 वियोगतप्तं विसर्ज मां नतं निवेद्यमानोऽपि न खल्वरक्षयत् ॥ ४८ ॥
 वदामि भूयोऽपि शृणुष्वभूपते यथा वनं प्रस्थित एव गघवः ।
 विधाय तान् स्निग्धशिरोरुद्धान् जटा वटस्य दुग्धेन महोग्रतापसौ ॥ ४९ ॥
 विभूतिलिप्ताखिलचारुविग्रहौ महाभुजौ वल्कलचीर्धारिणौ ।
 तरीं समास्थाय विदेहजायुतौ जवेन तीर्त्वा विबुधायगां पुरः ॥ ५० ॥
 प्रजग्मतुर्धोरतरं घनं वनं रघूद्वहौ तावकसत्यपालनौ ।
 प्रपश्यतो मे च गुहस्य चान्तरं हृत्वा प्रयागाभिमुखौ गतावुभौ ॥ ५१ ॥
 अग्रे प्रयाति सौमित्रिवद्वृणो धनुर्धरः ।
 मध्ये विदेहजा देवी द्योतयन्ती दिशस्त्विषा ॥ ५२ ॥
 पृष्ठतो रघुशादूलो रामः कमललोचनः ।
 मनांसि खेदयन्नद्वा पश्यतां पशुपक्षिणाम् ॥ ५३ ॥
 ततश्चाहं निवृत्तोऽस्मि मन्दभाग्यतयोजिज्ञतः ।
 रामेण लोकगमेण श्यामसुन्दरमूर्तिना ॥ ५४ ॥
 वाजिनश्च चिरं गममार्गन्वीक्षणकातराः ।
 क्रोशन्तो वाष्णवयना ह्रेष्माणा निर्वित्ताः ॥ ५५ ॥
 गङ्गा च लहरिस्तोममुपनीयाम्य पादयोः ।
 गम्भीरदीर्घनिह्रदिः चिरं चुक्रोश भूपते ॥ ५६ ॥
 तरवः पक्षिणां रावैर्भृंगं रस्तुरुदधुराः ।
 फलभागनतान् मूर्धनः पदोगम्य निकीर्षवः ॥ ५७ ॥
 परिम्लानदलाः भद्रो वियोगोत्तापधारिणः ।
 क्रोशन्त्य इव नद्योऽपि कवोणकलुषोदकाः ॥ ५८ ॥

वभूम्र्लनपद्यास्याः पद्मिन्यो गतकान्तयः ।
 अर्धावलीष्टकवलाः खिन्ना हरिण्यूथपाः ॥ ५९ ॥

वनं रुददिवाभाति चलद्वायुस्वनाकुलम् ।
 पश्वः पक्षिणो लोकाः सर्वे कान्तिविवर्जिताः ॥ ६० ॥

पुरे ग्रामे जनपदे शोकाद्वैतमिवाभवत् ।
 मर्वे शोचन्ति ते पुत्रं प्रोषितं तव सत्यतः ॥ ६१ ॥

निन्दन्ति मां जनाः पौरा रामं सम्प्रेष्य चागतम् ।
 देहलीभवनाद्वालजालस्था वरयोषितः ॥ ६२ ॥

शपन्ति मां क्रूरकर्मा रामं हित्वाऽग्नातो ह्ययम् ।
 गलद्वाष्पोदकाः पौरा निरीक्षन्ते पुरीजनाः ॥ ६३ ॥

अस्मत्सर्वस्वमतुलं क्व रामः स्थापितोऽमुना ।
 अहं च दग्धहृदयो न जीवन्नस्मि सम्प्रति ॥ ६४ ॥

रामस्य मौहार्दगुणैर्वित्तोऽस्मि महीपते ।
 सुखं रामेण पौराणां स्वयं प्रवसता हृतम् ॥ ६५ ॥

इति सूतमुखान्निशम्य वाचं करुणाद्रीमतिविकलवान्नरेन्द्रः ।
 विललाप चिरं कृतानुतापः सुभृशं केकयजाकृतेन तप्तः ॥ ६६ ॥

चिरमात्मनः कथितदोषसंहतिगुरुदुःखसागरनिमग्नमानसः ।
 विगतासुकल्प उपजातमूर्छनो व्यथितोऽविभूमि निपपात पार्थिवः ॥ ६७ ॥

करुणं विलप्य नृपतौ ततश्चिरं कृतमौनमासितवति प्रमूढवत् ।
 विललाप रामजननी चिरेण तददिवगुणां निशम्य खलु सूतभाषितम् ॥ ६८ ॥

तामार्त्तमितिशयशोकशल्यविद्धां कौसल्यां त्रिभुवनमङ्गलैककुक्षिम् ।
 संस्मृत्य प्रभुवरवाक्पदानि भूयस्तपन्तीं किमपि समादधौ सुमन्त्रः ॥ ६९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 सुमन्त्रसंदेशो नाम विशोऽध्यायः । २० ॥

•

एकविशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथोवाच महीपालो विलप्य बहुदीनवाक् ।
 असह्यविरहोद्रेकदुःखसागरमग्नहृत् ॥ ९ ॥

धिङ्मां सुमन्त्र जीवन्तं विना रामेण सूनुना ।
 लक्ष्मणेन च वीरेण वैदेह्या सुचरित्र्या ॥ १० ॥

यत्र तौ सुमहावीरौ लोकोत्तरगुणाद्भुतौ ।
नय मामपि तत्रैव नान्यथा जीवनं मम ॥ ३ ॥

अथवा मद्वियोगार्ति निवेद्य करुणानिविष्ट ।
निवर्त्तय वनादरामं वैदेहीलक्ष्मणान्वितम् ॥ ४ ॥

हा मया कि कृतं कर्म घोरं धर्मयशोपहम् ।
त्रैलोक्यजीवनो रामः प्रवसन् न निवारितः ॥ ५ ॥

विड्मे सत्यवचोनिष्ठां यथा रामः प्रवासितः ।
इदानीमपि मे रामं सुमन्त्र परिदर्शय ॥ ६ ॥

इमं मे दुःखदावार्णिन विना रामघनाघनम् ।
कोऽन्यः शमयिता लोके स्वानन्दरसवर्षणैः ॥ ७ ॥

अहो रामवियोगोत्थो दुःखोर्मिः शोकसागरः ।
न मया सुतरः सूत तेन त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ८ ॥

दूरं गतस्ताङ्कारिर्भवान् यावत्तमानयेत् ।
तावद्विरहदावार्णिनम् प्राणान् ग्रसिष्यति ॥ ९ ॥

इत्थं विलप्य भूपालो गतासुरिव तत्क्षणात् ।
मूर्छितः पतितोभूमौ परित्यज्य नृपासनम् ॥ १० ॥

कौसल्या च तथैवार्ता विलप्य करुणं बहु ।
तप्यमानेन मनसा सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

हा सूत मामपि क्षिप्रं तत्रैव नय कानने ।
यत्र सौमित्रिसीताभ्यां सहितो रामचन्द्रमाः ॥ १२ ॥

ताटक्पुत्रवियुक्ताया धिड्मे जीवनमीदृशम् ।
अतो रथं समारोप्य नय मां रामसन्निधौ ॥ १३ ॥

यदि मां कृपया साधो न रामं दर्शयिष्यसि ।
तदा विरहदावार्णिर्धक्ष्यत्येव न संशयः ॥ १४ ॥

अथवा मामकं सूत हृदयं भृशकर्कशम् ।
वज्ञादपीति मन्येऽहं यन्न शोकेन दीर्घ्यते ॥ १५ ॥

कुत्र मे मरणं सूत महाकठिनचेतसः ।
यमोऽप्यसून् न गृह्णाति रामविश्लेषकल्मषान् ॥ १६ ॥

इत्युक्त्वा रामजननीं शोकमूर्च्छायितां शनैः ।
मुमन्त्रो क्रोधयामास स्मृत्वा संदेशमीशितुः ॥ १७ ॥

समाश्वसिहि मा तेऽम्ब शोकोऽयं हृदि वद्धताम् ।
धैर्यमालम्ब्य वर्त्तस्व नान्यथा विद्यते गतिः ॥ १८ ॥

रामस्तु भुवनारामः कानने विमुदान्वितः ।
 सौमित्रिणा सेव्यमानो वर्तते सुखमीश्वरः ॥ १९ ॥
 किं चिकीर्षुर्वनं याति तद् वेत्ति स्वयमेव सः ।
 त्रैलोक्यमङ्गलार्थाय जातोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ २० ॥

 गुहाश्रमगते तस्मिन् संसुप्ते भूमितल्पणे ।
 सर्वं मे तत्त्वमाचर्यौ लक्षणस्तद्रहस्यवित् ॥ २१ ॥

 स वै पुरुषधौरेयः साक्षात्कारणविग्रहः ।
 न तस्य विषये शोकं गज्जि त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २२ ॥

 त्रैलोक्यमङ्गला मातर्धन्या ते कुक्षिर्णजिता ।
 श्रोष्यते भवती तस्य गुणान् भुवनमङ्गलान् ॥ २३ ॥
 न तस्य विपिने कष्टं परमानन्दवारिधेः ।
 नापि तं सेवमानस्य लक्षणस्य महामतेः ॥ २४ ॥
 जानकी मुदितात्यर्थं वर्तते स्वामिना सह ।
 प्रासादेष्विव खेलन्ती रमते काननेष्वपि ॥ २५ ॥
 न दीनहृदया नापि दुःखयुक्ता वनेषु सा ।
 समस्तमङ्गला लक्ष्मीर्मासयत्यखिलं वनम् ॥ २६ ॥
 पश्यन्ति पुष्पितान् वृक्षान् लताश्च स्तबकान्विताः ।
 द्योतयन्ती वनं कान्त्या याति सा स्वामिना सह ॥ २७ ॥

 मञ्जुमञ्जीरनादेन चमक्तुतमृगेक्षिता ।
 याति संचारिणी साक्षात् काञ्चनी प्रतिमेव सा ॥ २८ ॥
 ययोः स्मरणमात्रेण लोके भवति मङ्गलम् ।
 क्व तयोर्विषपदोः मातः कानने वा गृहेषु वा ॥ २९ ॥

 सरस्मु फुल्लपदमेषु हसन्ती राजहंसकान् ।
 विलासाश्रितया गत्या याति सीता वनान्तरे ॥ ३० ॥
 रामं नवघनश्यामं लक्षणं च सुलक्षणम् ।
 पश्यन्ती परमानन्दां रमते सा शुभान्विता ॥ ३१ ॥
 यथा पुरे राजगृहे क्रीडन्ती काननेऽपि सा ।
 शोभते स्मितपीयूषवर्षिचन्द्रादभुतानना ॥ ३२ ॥

 अपूर्वान् कानने वृक्षान् विचित्राश्च लताः सती ।
 सरांसि सरितश्चापि दृष्ट्वा पृच्छति वल्लभम् ॥ ३३ ॥
 तत्र तत्र प्रियः स्थित्वा भूयो मोदयति प्रियाम् ।
 वात्तर्भिः सुविचित्राभिर्दर्शयन् काननश्रियम् ॥ ३४ ॥

ममीरणेन मन्देन शीतलेन मुर्गान्धिना ।
 परागमधुगर्भेण सेव्यमाना सवल्लभा ॥ ३५ ॥
 वनेऽपि मुदिता सीता न जहाति तनुप्रभास ।
 वनश्रीदर्घनोत्कण्ठा द्विगृणोदभूत्वैतुका ॥ ३६ ॥
 मोदयन्ती श्रियं रामं लक्ष्मणं चापि सेवयम् ।
 वनकुञ्जपथं प्राप्ता रमते मा विनोदिनी ॥ ३७ ॥
 पद्मपत्रारुणाभ्यां च चण्णाभ्यां महीतलम् ।
 रञ्जयन्ती तडिकान्तिर्योनं ते वनवीथिपु ॥ ३८ ॥
 न च सिंहगजव्याघ्रभयं तस्या विलोकये ।
 अविज्यधनुपोर्मध्ये गच्छन्त्या वीरयोद्धयोः ॥ ३९ ॥
 त्रैलोक्यरक्षितार्थां तौ वीरौ पौरुषभूपणौ ।
 विनयन्ती वने हिंसान् गच्छतोऽनिमुदान्वितां ॥ ४० ॥
 न ग्लानिर्विमो नापि खेदो न विपदः क्वचिन् ।
 तयोः संचरतोः स्वैरमुपनम्राण्विलक्षियोः ॥ ४१ ॥
 अनुकूलं तयोः सर्वं वनेऽपि वसतोर्मुदा ।
 गच्छतोर्यत्र यत्रेव तत्र तत्रेव मङ्गलम् ॥ ४२ ॥
 यानाश्रमद्वामान् रामः सायमाश्रित्य तिष्ठति ।
 सम्प्रस्थितेऽपि ते तस्मिन् मुच्यन्ते परस्याश्रिया ॥ ४३ ॥
 सरस्मु स्वच्छतोयेषु येषु रामोऽवगाहते ।
 अकस्मानेषु दृश्यन्ते नवपद्मवनश्रियः ॥ ४४ ॥
 श्रीरामचरणन्यासात्कलिनं पुष्पितं वनम् ।
 तदेवान्यदिवाभाति सद्यः संजातया श्रिया ॥ ४५ ॥
 शाकमूलफलाहारे धर्मं चरति राघवे ।
 प्रभूततमसम्पत्तिर्दृश्यतेऽद्यवनावली ॥ ४६ ॥
 तावन्योन्यप्रियालापौ कृतान्योन्यहितावुभौ ।
 वैदेहीं वीक्ष्य मुदितौ वने धर्मपरायणौ ॥ ४७ ॥
 अन्योन्यस्नेहमवद्धौ भ्रातरौ मुदिताशयौ ।
 क्वचिन्न स्मरतो मातः पुरीं वा पुरवासिनः ॥ ४८ ॥
 लक्ष्मणस्य पिता माता सम्बा वन्धुः मुहूद् गुरुः ।
 मर्वस्त्रममवो रामो नान्यं स स्मरति क्वचिन् ॥ ४९ ॥
 रामो जनककन्यायाश्चाग्निरेणातिमोदितः ।
 वनवासेऽति सानन्दो न कंचिदभि काङ्क्षति ॥ ५० ॥

वैदेही भर्तृपरमा मोदयन्ती मुदान्विता ।
 सोक्ष्मा वनवासेन वर्तते सुखसम्पदा ॥ ५१ ॥
 न तेषां विषये शोकः कार्यस्ते जननि क्वचिन् ।
 महानुभावमुख्यानां वनवासे रत्नात्मनाम् ॥ ५२ ॥
 अलं वेदेन ते राज्ञि गजः खेदमपाकुरु ।
 द्रष्टि चतुर्दशाब्दान्ते रामं भार्यानुजान्वितम् ॥ ५३ ॥
 रामस्त्वद्विषये मार्त्तिक्षेत्रापूर्वमुवाच माम् ।
 भृशमाद्वासय क्षिप्रं वियुक्तां मम मातरम् ॥ ५४ ॥
 उक्तं सशपथं तेन नूनं मामन्व मा गुच्छः ।
 पितुः सत्यात्मनुप्रीतो निवत्स्यामि वने मुदा ॥ ५५ ॥
 सा त्वं विहाय मनसः शोकं मोहं च दीनताम् ।
 आश्वासय महीपालं न पुनः परिखेदय ॥ ५६ ॥
 इत्युक्त्वा वचनमुदारमार्त्तिक्षेत्रामाश्वासय प्रभुवरमातरं सुमन्त्रः ।
 नत्वोच्चर्दशरथभूपतिं भृशात्तं निर्यातः सपदि स राजकीयसौधात् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 कौसल्यानृपाश्वासनो नामैकविशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

६

द्वार्दशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

आश्वासितापि कौसल्या सुमन्त्रेन महात्मना ।
 रुदती भूरिशोकात्ता रामविश्लेषदुःखिता ॥ १ ॥
 उपालभूत भर्तारं वाक्शरैः पीडयन्त्यलम् ।
 विललाप च दुःखात्ता तस्याग्रे वाष्पलोचन ॥ २ ॥
 तस्या वाक्य शरवातैरतिमम्पीडितो नृपः ।
 विश्लेषाद् रामचन्द्रस्य पूर्वमेव विचेतनः ॥ ३ ॥
 चिरं निःश्वस्य निःश्वस्य मोहसागरमध्यगः ।
 अपद्यत् तग्मा व्याप्तं भुवनं मीलितेक्षणः ॥ ४ ॥
 मुशोन्न परमं निजे कौसल्यां दुःखभाषणीम् ।
 प्रतिवक्तुमगत्कात्मा सुरोद भृशदुःखितः ॥ ५ ॥

विसंज्ञ इव संजातो द्विगुणोदीपशोकहृत् ।
 ततदिव्वराल्लब्धसंज्ञः कौसल्यामिदमूच्चिवान् ॥ ६ ॥
 मत्यं ते दुःखतसाया उपालभ्नमोदशम् ।
 मया क्रूरेण कुधिया कृतामि किल दुःखभाक् ॥ ७ ॥
 आत्मनः कुत्सितं कर्म शोचाम्यहमर्भाक्षणशः ।
 भूयो नैवास्य शोकस्य पारं प्राप्तोऽस्मि सुन्नते ॥ ८ ॥
 अलं प्रसादये त्वाहमीदृशैरतिनिष्ठुरेः ।
 न भिद्यते वाक्यशरंहृदयं मेऽतिनिष्ठुरम् ॥ ९ ॥

 इत्युक्त्वा विरते भूपे कौसल्या भर्तृवत्सला ।
 परुषाक्षरसम्भापा जातमागस्तदात्मनः ॥ १० ॥
 अक्षामयत्सा नृपतेः कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
 मयोक्तं परुषं यत्ते तत् क्षमस्व महीपते ॥ ११ ॥
 दुःखिताः किं य भाषन्त इति विज्ञाय चेतसि ।
 साहं रामप्रवासेन दुःखितास्मि न संशयः ॥ १२ ॥
 धृतिर्मे लुप्यते शोकात् प्रज्ञा च श्रुतमेव च ।
 तमोऽभिभूतं पश्यामि शोकेन सकलं जगत् ॥ १३ ॥
 तामित्थमात्मपरुषोक्तिभवापराध सम्मार्जनाय नृपतिं प्रतिभाषमाणाम् ।
 सम्बोध्य रामजननीं सुमतिः मुमित्रा नीचैरुवाच नृपतौ लघुलब्धनिद्रे ॥ १४ ॥
 तनयस्तव कौसल्ये वीरस्त्रैलोक्यरञ्जनः ।
 यदि निर्वासितो राजा कि ततस्तस्य हीयते ॥ १५ ॥
 स्वाभाविकगुणाद्यानां पुरुषाणां महौजसाम् ।
 गृहे वापि वने वापि सर्वत्र विपुलं यशः ॥ १६ ॥
 पितुनियोगतो रामः सत्येन प्रोषितो वनम् ।
 सर्वत्र कुशली लोके न तं शोचितुमर्हसि ॥ १७ ॥
 य एवं धार्मिकाः शूराः प्रज्ञाकौशलभूषिताः ।
 सर्वत्र सर्वदा तेषां विजयश्चीरचञ्चला ॥ १८ ॥
 धर्मेण यो वनं यातः पितुः सत्याभिवृद्धये ।
 तस्य पौरुषसारस्य गुभं भूरि पदे पदे ॥ १९ ॥
 वस्य त्रैलोक्यमयिलं यशसा विमलं बभौ ।
 तस्य रामवरेण्यस्य महीराज्यसुखं कियत् ॥ २० ॥
 गोपायनः मतां मार्गं वर्त्तमानस्य धर्मतः ।
 न त्वं रामस्य विषये कल्याणि कलयेः शुनम् ॥ २१ ॥

यस्तादृशं महात्मानं धर्मेणैवानुवर्त्तते ।
 तस्यापि मम पुत्रस्य विषये सति मा शुचः ॥ २२ ॥
 भवनं या परित्यज्य धर्मतोऽनुगता पतिम् ।
 शुचिस्मिन्नातिमुदिता त्रैलोक्ये यशसां निधिः ॥ २३ ॥
 विदेहराजकन्यां तां किमर्थमनुशोचसि ।
 यस्याः संस्मरणेनाशु पूयते भुवनत्रयम् ॥ २४ ॥
 लभन्ते मङ्गलं लोका यस्याः समनुकीर्तनात् ।
 शोच्या न सा जनकजा दीनचित्ता यथेतरा ॥ २५ ॥
 त्वमेव खलु कौसल्ये या शोकेनानुतप्यसे ।
 सा राजराजजननी भूयो निर्वृतिमेष्यसि ॥ २६ ॥
 भविता ते सुतो नूनं धरण्याः पतिरूर्जितः ।
 यशः सौरभ्यसंदोहसुखिताखिलविष्टपः ॥ २७ ॥
 मा वदः करुणां वाचं वीरेन्द्रजननी सती ।
 द्रक्ष्यसि त्वं सुतं स्वीयमेकच्छत्रावनीपतिम् ॥ २८ ॥
 कियश्चतुर्दशाब्दाश्च कियच्च वनवासनम् ।
 सर्वे महानुभावानां कष्टमेतन्मतं लघु ॥ २९ ॥
 यं सेवते वनेऽपि श्रीः साक्षान्सीतभिधापरा ।
 तस्य त्रैलोक्यमखिलमनुकूलं विलोक्ये ॥ ३० ॥
 किं न राज्यं समस्ताया सेदिन्याः कुरुते सति ।
 अद्यापि ते सुतो यस्य राज्यश्रीः सा विदेहजा ॥ ३१ ॥
 अथ यस्य कृते ननु दुःखशतैरनुशोचसि कोसलराजसुते ।
 स विलङ्घ्य चतुर्दशवर्षरुजं भवतीं प्रणमिष्यति हृष्टमनाः ॥ ३२ ॥
 वनवसतिमुपास्य रामचन्द्रे समुपगते नगरीमिमां सुखाढ्याम् ।
 विकसति यदि काञ्चनैः प्रसूनैर्ननु भवती स्मरसि ध्रुवं वचो मे ॥ ३३ ॥
 ये धीराः प्रकृतिसुवृत्तभाजः सत्येन प्रशमितसर्वपापकृत्याः ।
 तेपां तत्कियदिव दुःखमापदुत्थं त्रैलोक्ये दधतिशुभानि ते परेषाम् ॥ ३४ ॥
 इतीत्थमाश्वास्य वचोऽमृतैस्तां धृतज्वरां कोसलराजपुत्रीम् ।
 सुधीरचित्ता शनकैः सुमित्रा जगाम मौनं स्वपति क्षितीन्द्रे ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुग्युण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 सुमित्रावाक्यं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

गामं प्रवास्य मत्येन जानशोको महीपतिः ।
 पष्ठेऽक्षिं शोचन्मनसा मम्प्रवुद्ध्य निशीथके ॥ १ ॥
 पूर्वकर्मविपाकोत्थं स्वीयं दुष्कृतमस्मग्त् ।
 स्मृत्वा तापसशापोत्थां मरणान्तं महापदम् ॥ २ ॥
 उवाच महिषीं ज्येष्ठां कीमल्यां गममातरम् ।
 जागर्णि यदि कल्याणि शृणु मे पूर्वकर्म तत् ॥ ३ ॥
 कृत्वा दोप समारम्भं यः काङ्क्षति गुणोदयम् ।
 मृपा तस्य मनःकामो दोप एव फलिष्यति ॥ ४ ॥
 उप्त्वा कण्टकिनो वृक्षान् भिद्यते किं न कण्टकः ।
 एवं दुष्कृतमारभ्य को वाञ्छेत् पृण्यजं फलम् ॥ ५ ॥
 मयां खलु पुराऽरव्धं दुष्कृतं सुविपत्प्रदम् ।
 तच्छृणुज्वाल्य कल्याणि मम कर्म पुरातनम् ॥ ६ ॥
 एकदाहं तवोद्वाहान् पूर्वकाले सुदुर्मदः ।
 तारुण्यारम्भदुशीलं मृगयां समशीलयम् ॥ ७ ॥
 युवराजपदं प्राप्य तारुण्यमदभावितः ।
 अनुरादाय विधिने विचरामि भृतेषुधिः ॥ ८ ॥
 निहन्मि महिषान् कोलान् सिंहान् व्याघ्रान् वनेचरान् ।
 मातङ्गांश्चापि सम्प्राप्ताव्यवदमात्रादभिनद्यहम् ॥ ९ ॥
 शब्दवेदीशरक्षीडादुर्मदो मृगयारतः ।
 मरयूतीरमासाद्य व्रीडामि दिवसे निशि ॥ १० ॥
 कदाचिज्जलकुम्भस्य पूर्यमाणस्य वेगतः ।
 श्रुत्वा शब्दं मुक्तवाणः कंचित्पापसवालकम् ॥ ११ ॥
 अन्धयोरात्मनः पित्रोरेक्यष्टिमा श्रयम् ।
 पर्यवेधयमत्युग्रशापसम्प्राप्तिहेतवे ॥ १२ ॥
 इयुणा छिन्नहृदयः सोऽन्धतापसवालकः ।
 अरोदीर्कमणं भूयस्ताननामपुरःपरम् ॥ १३ ॥
 तस्येषुणा विभिन्नस्य प्रोतस्य निजमर्मणि ।
 आर्तशब्दं ममाकर्ण्य तदर्नितसमुपागतः ॥ १४ ॥

हष्टस्तत्रे पुणा विद्धो घूर्णमानो घटोपरि ।
 अन्धतापसयोर्वालः सोजङ्गुरितकूर्चकः ॥ १५ ॥

आः पापवर्मणा केन हतोऽहमिषुणामुना ।
 निर्वैरो विजने नद्यां जलाहरणकार्यकृत् ॥ १६ ॥

सोऽहं तयोस्तापसयोर्मदेकसुतयोर्गतिः ।
 मन्यस्तदण्डयोर्दण्डः केन पापीयसा हतः ॥ १७ ॥

अन्यो वृद्धः सुदीनात्मा वनवासी तपोरतः ।
 मत्पिता मां विना कं नु हस्तग्राहं श्रियिष्यति ॥ १८ ॥

वस्याभून्मध्ये वृद्धिः पापस्योन्मत्तचेतसः ।
 किं कलं मम वातेन निर्वैरस्य वनस्थितेः ॥ १९ ॥

मय्यन्य निहते केनाप्युन्मन्तेनाद्यकारिणा ।
 कां गति खलु गन्तागै पितरौ हीनचक्षुषौ ॥ २० ॥

जानाति मम माना सा नद्यां क्रीडति मे सुतः ।
 मोऽहं पापीयसा केनाप्यसुहीनः कृतोनिशि ॥ २१ ॥

इत्थं भूयो विलपतस्तस्यार्तरवमीदशम् ।
 अथोपं निर्जने रात्रौ दूरेऽप्यतिसमीपवत् ॥ २२ ॥

ततो भूशं विपण्णोऽहं हत्वा बाणेन तापसम् ।
 प्रमादादात्मनः कर्म शोचन्नासंमु दुर्मनाः ॥ २३ ॥

हा हा मया हतः कर्शिचत्तापसः संहतेषुणा ।
 ततो गवेषयामास तमहं परपारगम् ॥ २४ ॥

नदीं स्वल्पजलां तत्र तीर्त्वा वभ्राम भूरिशः ।
 निशीथे तमसि व्यासे नालभं मुनिपुत्रकम् ॥ २५ ॥

ततश्चाभ्युदिते चन्द्रे तं देशमगमं तदा ।
 ददर्श मरयूतीरेघूर्णन्तं कलशोपरि ॥ २६ ॥

बालकं प्राप्तकैशोरमनङ्गुरितकूर्चकम् ।
 प्रविकीर्णजटाभारं सायकप्रोतविग्रहम् ॥ २७ ॥

क्षतजोक्षितसर्वाङ्गमनर्हमीहर्गीं दशाम् ।
 शयानं घटमालिङ्गय विलप्य विरतं क्षणात् ॥ २८ ॥

अपश्यं चास्य हृदये संलग्नं बाणमात्मनः ।
 तथा तस्य दशां दृष्ट्वा विसंज्ञ इव चाभवम् ॥ २९ ॥

ततो मां वीक्ष्य बालोऽसौ तापसो वधकारिणम् ।
 उवाच करुणं ताद्वगार्त्तिप्रस्वलिताक्षरम् ॥ ३० ॥

कि तेऽपराद्वं नृपते मया निर्वैरवृत्तिना ।
 एकेनैवेषुणाकस्माद् विद्वोहं कलशं भरन् ॥ ३१ ॥
 पितरौ तापसावन्धौ तयोरर्थे जलर्थिनः ।
 मम प्राणास्त्वया राजन् गृहीता एकवाणनः ॥ ३२ ॥
 ईद्वशी मृगया राजस्तव सार्धीयसी वने ।
 मदसुव्ययकृत् सम्यक् शिक्षिता शब्दवेधिता ॥ ३३ ॥
 मृते मयि महीपाल धोरेण तव पत्रिणा ।
 मा त्वां दहतु मे तानस्तापसः पुत्रमारिणम् ॥ ३४ ॥
 पुत्रशोकसमुद्भृतदुखेनाकुलमानसः ।
 त्वां मेऽमुघातिनं मत्वा गपेन्मम पिता मुनिः ॥ ३५ ॥
 सर्वस्यास्त्वं भुवो भर्ता त्वयि दुर्गनिमागते ।
 अनाथाः किं न शीर्येयुस्त्वदंकशरणाः प्रजाः ॥ ३६ ॥
 न चाहं जीविता राजन् दुःखं स्याद्द्विगुणं ततः ।
 विज्ञापयागु गत्वा त्वं नर्चिरात्पितरौ मम ॥ ३७ ॥
 यावन्न शपते क्रुद्धः पिता मे त्वां महीपते ।
 तावदात्मकृतं कर्म धोरं तस्मै निर्वेदय ॥ ३८ ॥
 इति वादिन एवास्य विभ्रतो दीर्घवेदनाम् ।
 बाणमाशीविषाकारमहमुत्खात्वान् बलात् ॥ ३९ ॥
 उत्खाते हृदयाद् वाणे तर्स्मिस्तज्जीवनाशया ।
 एक या हिक्कया प्राणान् जहौ तापसवालकः ॥ ४० ॥
 प्रसारिताङ्गिं धर्मवृत्तलोचनं दृष्ट्वा मृतं तापसवालक तथा ।
 विमंज्ञ आसं भृशादुखिनान्तरो मुनेश्च शापेन नितान्त भीतिमान् ॥ ४१ ॥
 इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 मुनिपुत्रवधाशंसनं नाम त्रयोर्विशेषोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

कथयन्नात्मनः पूर्वं दुष्कर्मधरणीपतिः ।
 मुनिपुत्रवर्धं प्रोच्य ततो जातं यदाह तत् ॥ १ ॥
 ततश्चाहमुपादाय कलशं वारिसम्भृतम् ।
 वेषमानो हृदातीव गतस्तिपुराश्रमम् ॥ २ ॥
 यत्र तौ पितरो तस्य गृह्णन्तौ चरणध्वनिम् ।
 पिपासितौ चिरादन्धौ वर्त्तेते स्वसुताशया ॥ ३ ॥
 वार्तयन्तौ सुतं स्नेहात्प्रतीक्षन्तौ तदागमम् ।
 उत्कर्णै मत्पदध्वानं श्रुत्वा तावाहतुर्मुनी ॥ ४ ॥
 एह्येहि पुत्रकात्यर्थं किमेतावद्विलम्बितः ।
 देहि पानीयमानीय पीडितौ स्वः पिपासया ॥ ५ ॥
 यज्ञदत्तं चिरं तात क्रीडितोऽसि नदीजले ।
 त्वदेकगतिका चावां सम्प्रतीक्षावहे चिरात् ॥ ६ ॥
 इत्यादि स्निग्धहृदयौ सुतमुद्दिश्य भाषिणै ।
 तावहं भीतहृदयो दुःखाक्तमिदमभ्यधाम् ॥ ७ ॥
 वाष्पसंलग्नकण्ठत्वाद् गदगदाक्षरया गिरा ।
 वेषमानः शापभीतो बद्धाङ्गलिरधर्मकृत् ॥ ८ ॥
 नाहं तवास्मि तनयः स द्वूरं प्रेषितोमया ।
 आगस्कारी क्षत्रियोऽहं युवयोः शापभाजनम् ॥ ९ ॥
 नाभ्ना दशरथो येन कृतं कर्म सुदारुणम् ।
 दुष्टोऽहं मृगयां कुर्वन् सरयूतीरभूमिगः ॥ १० ॥
 कुम्भस्य पूर्यमाणस्य तवपुत्रेण साधुना ।
 श्रुत्वा ध्वनिं गजञ्चान्त्या मुक्तो घोरः शरो मया ॥ ११ ॥
 तेन ते तनयः साधुः सद्यः पञ्चत्वमागतः ।
 अतः परं मयि मुने यदिच्छसि कुरुष्व तत् ॥ १२ ॥
 सत्यं ते दण्डनीयोऽहं येनेदं दुष्कृतं कृतम् ।
 इति घोरतमां वाचं मम श्रुत्वा स तापसः ॥ १३ ॥
 उवाच वाष्पनयनो बिभ्यतं मां कृतागसम् ।
 हा नृशंसं दुराचारं किमिदं दारुणं कृतम् ॥ १४ ॥

अन्धस्य ममजीवातुरेकयष्टिः स वालकः ।
 निहतोऽद्य त्वया पाप हा हतोऽस्म्यहमेव च ॥ १५ ॥

तत्रैव नय मां क्रूर यत्र मे वालको हतः ।
 गेते धरणिमालिङ्गय गतप्राणस्तवेषुणा ॥ १६ ॥

द्रक्ष्यामि तं तथाभूतं प्रसारितपदं भुवि ।
 प्राणादपि प्रियं पुत्रमेकमेव त्वया हतम् ॥ १७ ॥

ततस्तौ प्रापितौ तत्र मया दुष्कृतकारिणा ।
 दृष्ट्वा सुतं भुवि तथा पतितं विगतासुकम् ॥ १८ ॥

प्रकीर्णमूर्द्धं बालं शोणितोक्षितविग्रहम् ।
 मया प्रदर्शितं नद्यास्तीरे जायापती भृशम् ॥ १९ ॥

दीर्घं रुदन्तुर्भूयो विलापरवकारिणौ ।
 प्राक्कृतानि चरित्राणि तस्य सेवाः पुरातनीः ॥ २० ॥

स्मारं स्मारं गुणांस्तस्य चक्रतुः करणस्वरम् ।
 हा पुत्र हा यज्ञदत्त हा तापस किमीटशीम् ॥ २१ ॥

निद्रां भजसि नोत्थाय किमावां परिरम्भसे ।
 ब्रूद्यावां दुःखितौ तात करुणा ते न बाधते ॥ २२ ॥

आवां विहाय कृपणौ क्व प्रयातोऽसि पुत्रक ।
 हा हतौ दुर्बलौ दीनावन्धौ न ब्रुवता त्वया ॥ २३ ॥

उत्थीयतामितः पुत्र प्रयाहि निजमात्रमम् ।
 केनेयं शिक्षिता निद्रा भाषस्वोन्मील्य लोचने ॥ २४ ॥

भवानेका गतिलोके दीनयोर्हीनचक्षुषोः ।
 अनावृत्ति गतोस्यदय कमध्वानं प्रयातवान् ॥ २५ ॥

अधीष्ठ पुत्र स्वाध्यायं सुखयावां विचेतनौ ।
 रुदन्तीं मातरं दीनां न ब्रूषे मातृवत्सल ॥ २६ ॥

कोऽपराधो नौ पतितः पुत्र यन्नाद्य भाषसे ।
 कथं नु भविता माता त्वय्येवं निष्ठुरे सति ॥ २७ ॥

सुदीर्घतमध्वानं प्रस्थास्यस्यद्य पुत्रक ।
 अतः स्नेहातुरावावां पितरौ नैव भाषसे ॥ २८ ॥

निर्वैरः सर्वभूतेषु तापसीं वृत्तिमास्थितः ।
 केनेद्वशीं दशां पुत्र प्रापितोऽसि सुदुःखदाम् ॥ २९ ॥

इत्थं विलप्य तौ दीनीं विसंज्ञी दीर्घशोकतः ।
 व्यसुकल्पावपततां तस्य देहे सुमूर्छितौ ॥ ३० ॥

चिरेण संज्ञामासाद्य तापसो भार्यया युतः ।
 पुनरुच्चे वच इवं पुत्रमुद्दिश्य तादृशम् ॥ ३१ ॥
 मृतोऽसि घोरबाणेन ताडितो हृदि पुत्रक ।
 एहि पुण्यकृतां लोकान् सुकृतेन समेधितः ॥ ३२ ॥
 आजन्म कृतवान् नित्यं पित्रोराराधनं भवान् ।
 तेन पुण्येन पुत्र त्वं गच्छ स्वर्गमनश्वरम् ॥ ३३ ॥
 ये लोका ब्रह्मनिष्ठानां ये लोकाः पितृसेविनाम् ।
 ये लोकास्तीर्थनिष्ठानां ये लोका अग्निसेविनाम् ॥ ३४ ॥
 स्वाध्यायिनां च ये लोकाः प्रणवाक्षरजापिनाम् ।
 ये लोका दीर्घसत्राणां तानाप्नुहि मृतो भवान् ॥ ३५ ॥
 राजर्षीणां च ये लोकाः सत्यधर्मसमुद्भवाः ।
 यान् लोकानपि गच्छन्ति नैषिका गृहमेधिनः ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मचर्येण ये लोकाः प्राप्यन्ते भूरितापसैः ।
 तांल्लोकान् पुण्यविततान् पुत्र त्वं व्रज सत्वरम् ॥ ३७ ॥
 इथं सम्प्रांच्य बहुशस्तापसो हीनलोचनः ।
 शशाप मां समुद्दिश्य वाष्पोदकभृताङ्गलिः ॥ ३८ ॥
 यथाहं पुत्रशोकेन प्राप्तोऽस्मि चरमां दशाम् ।
 तथा त्वमपि भूपाल पुत्रशोकान्मरिष्यसि ॥ ३९ ॥
 सुतं लालसमानस्त्वं मरिष्यसि कुलाधम ।
 यथाहं श्रियमाणोऽद्य पुत्रलालसयान्वितः ॥ ४० ॥
 श्रुत्वा तु तापसस्याहं शापं तापैककारणम् ।
 प्रत्यूचे तं मुनिश्रेष्ठं विषण्णवदनो भवन् ॥ ४१ ॥
 शापोऽपि ते मयि वरो न दृष्टतनयानने ।
 किं तु नाहमनर्थस्य पारं पश्यामि तापस ॥ ४२ ॥
 अथ तस्य प्रमीतस्य विधाय पारलौकिकम् ।
 तापसो भार्यया सार्द्धं प्रददावुदकाङ्गलीन् ॥ ४३ ॥
 तस्मिन्नेवान्तरे साध्वि विमानं दिव्यमास्थितः ।
 पारिजातसुम् स्त्रिभिर्दिशः सुरभितां नयन् ॥ ४४ ॥
 उपतस्थौ मुनिसुतः पित्रोर्विलपतोः पुरः ।
 दिव्यवेशधरो भूत्वा वाचमेतामुदाहरत् ॥ ४५ ॥
 भवतोः सम्प्रसादेन चिराच्च परिचर्यया ।
 प्राप्तोऽस्मि विरजांल्लोकानशोकान् सुकृतोर्जितान् ॥ ४६ ॥

१. यहाँ छन्दो भंग के भय से 'न' का लोप कर दिया गया है ।

प्राप्यथः परमं स्थानमचिरेणैव वामपि ।
 एवं भाविनि चार्थेऽस्मिन् न मां शोचयतं युवाम् ॥ ४७ ॥
 न चाप्यतितरां राजा खेदनीयः सुधार्मिकः ।
 असन्तं सन्तमर्थं वा भाविनं कोऽन्वतिक्रमेत् ॥ ४८ ॥
 इत्युक्त्वा स ऋषेः पुत्रो द्योतयन् महसा दिवम् ।
 गतो नक्षत्रमार्गेण गीयमानोऽप्सरोगणैः ॥ ४९ ॥
 तावप्यन्धौ समिद्धारैर्ज्वलयित्वा हुताशनम् ।
 पृत्रशोकात्सम्प्रविश्य दिव्यं लोकमुपेयतुः ॥ ५० ॥
 सोऽहं किमद्य शोचामि कर्म यत्कृतमात्मना ।
 जानामि तस्य शापस्य कालो मां समुपागतः ॥ ५१ ॥
 नान्यथा दुष्टवाचाली वचोदीपितमत्सरा ।
 कैक्येन्द्रसुता जातु प्रपद्येतेष्वशीं धियम् ॥ ५२ ॥
 तीर्थानि मम संगेन यया स्नातानि भूतले ।
 श्रुतानि तेषु रामस्य यशांसि मुनिमण्डले ॥ ५३ ॥
 सा कर्थं केकयसुता दुर्बुद्ध्योपहता भवेत् ।
 मुनिशापकृतं मन्ये सर्वमेतत्त्र संशयः ॥ ५४ ॥
 सुखितो नाम गोपालस्तत्पत्नी च सुमङ्गला ।
 ताभ्यां निरूपितं सर्वं तत्त्वं रामस्य यत्परम् ॥ ५५ ॥
 शुश्राव सा मयासार्द्धं कैक्येन्द्रसुताखिलम् ।
 तीर्थयात्राप्रसङ्गासत्रजयात्राविनोदतः ॥ ५६ ॥
 न जाने क्व गता तस्याः परमार्थोन्मुखी मतिः ।
 मन्थरादुष्टवाचाल्या कृतासद्यो यदन्यथा ॥ ५७ ॥
 नाधुना जीवनं मन्ये रामस्य विरहादभृशम् ।
 पीडयमाना मम प्राणा बहिनिष्क्रमणोत्त्वराः ॥ ५८ ॥
 हा हन्त क्व नु पश्येयं रामं प्रकृतिसुन्दरम् ।
 को मां जीवयितुं शक्तो विना रामं रसालयम् ॥ ५९ ॥
 पश्यतो रामचन्द्रं मे विदितो न किमप्यसौ ।
 प्राणान्तकरणो दाहस्तोत्रो विश्लेषसम्भवः ॥ ६० ॥
 पश्यामि क्व नु गोपेन्द्रं सुखिताख्यं व्रजेश्वरम् ।
 ततः शिक्षामि वा कि नु विरहाभ्यसनं परम् ॥ ६१ ॥
 बाल्यात्कैशोरपर्यन्तमवात्सीद्येषु राघवः ।
 तती वियोगिनः कस्मादजीवन् व्रजवासिनः ॥ ६२ ॥

शिक्षयेत्सुखितो गोपो विरहं मे सजीवनम् ।
 तावत्कथं नु जीवेयमसवस्त्वरयन्ति माम् ॥ ६३ ॥
 मुखितेन सुकण्ठेन व्रजे विक्रीडितं विभोः ।
 तदेव ध्यानमायातु मरणे समुपस्थिते ॥ ६४ ॥
 न ज्ञानं न च कर्माणि नोपासनमपि क्षमम् ।
 तत्पदप्राप्तये तृणां व्रजविक्रीडितं यथा ॥ ६५ ॥
 स्मरामि यत्सुखितेनोपदिष्टं तथा सुकण्ठेन च तस्य सख्या ।
 महारासे क्रीडनं राघवेन्द्रोस्तदेव मे चित्तपथं प्रया तु ॥ ६६ ॥
 इत्यादि कथयन् राजा संस्मरन् राममङ्गूतम् ।
 ध्यायानस्तस्य चरितं सुकण्ठोक्तं रहस्यकम् ॥ ६७ ॥
 हा राम हा व्रजवधूरमणैकशील हा पुत्र हा विरहदायक हा रमेश ।
 हा गोपतेर्दयित हा शरदिन्दुवक्त्र हा पद्मलोचन नमां त्यज जातु दीनम् ॥ ६८ ॥
 इत्यं स विलपन्नेव रामरूपो बभौ नृपः ।
 योगिनामपि दुष्प्रापे राम एवाव्रजल्लयम् ॥ ६९ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च सुसं ज्ञात्वा शनैर्नृपम् ।
 तूष्णीं सुषुप्तुः पाश्वे विरहव्लेशपीडिते ॥ ७० ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 दशरथलयो नाम चतुर्विशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

रा त्रौ जातावसानायां भास्करस्योदयात्युरा ।
 प्रबोधकेषु परितो बोधयत्सु यथाक्रमम् ॥ १ ॥
 पठत्सु वन्दिलोकेषु गायत्सु विरुद्वावलीम् ।
 कीर्तयत्सु च सूतेषु मागधेषु विशेषतः ॥ २ ॥
 वंशानुपूर्वीमखिलां श्रावयत्सु समन्ततः ।
 उच्चारयत्सु विप्रेषु यथापूर्वं शुभाशिषः ॥ ३ ॥
 गीयमानासु गाथासु भूयोमाङ्गलिकीगणैः ।
 नीयमानेषु परितः पुण्यदर्शनं वस्तुषु ॥ ४ ॥

छायादर्शनपात्रेषु कल्पमानेषु सेवकैः ।
 पठत्सु पञ्जरस्थेषु शुकेषु विहगेषु च ॥ ५ ॥
 निष्कुटेषु च कूजत्सु कोकिलानां कलस्वरैः ।
 प्रत्युपस्थानकुशलेष्वागच्छत्सु यथा पुरा ॥ ६ ॥
 दन्तधावनमादर्शं स्नानीयं च यथाविधि ।
 आदाय सज्जमानेषु लोकेषु स्वाधिकारतः ॥ ७ ॥
 शब्दश्च सुमहानासीत् प्रबुद्धे राजवेशमनि ।
 सर्वे स्वस्वाधिकारेण यथास्थानमुपस्थिताः ॥ ८ ॥
 जातः सूर्योदयोऽप्यद्वा न चचाल च भूपतिः ।
 नेञ्जते विगतप्राणः पतितः पाञ्चभौतिकः ॥ ९ ॥
 शयनाग्रेसरीणां च जाता वाचः परस्परम् ।
 कथमद्य न राजेन्द्रः प्रवुद्धः किलष्टमानसः ॥ १० ॥
 चिरं रात्रौ जजागार महिषीभ्यां च खेदितः ।
 पुत्रविश्लेषदुःखेन वार्त्यन् विविधाः कथाः ॥ ११ ॥
 एते अपि चिरं सुसे महिष्यौ दुःखकर्पिते ।
 अथा पराः शङ्क्यानाः स्त्रियोभूयो महोपतिम् ॥ १२ ॥
 अपश्यन् सविधे गत्वा धाष्टर्यं कृत्वा भयातुराः ।
 तावत्ता ददृशुर्भूपं तथावस्थामुपागतम् ॥ १३ ॥
 उन्नेत्रसलिलं शान्तं शीतलं सर्वगात्रतः ।
 इञ्जालमिव शान्तस्य वन्हेर्निःश्वासर्वाजितम् ॥ १४ ॥
 अथ प्रचुक्रुशुः सर्वा उत्क्षिप्ताहृतप्राणयः ।
 भालेषु चापि वक्षःसु ताडयन्त्यः करद्वयम् ॥ १५ ॥
 तासामार्त्तस्वरं श्रुत्वा कैकेयीप्रमुखा जवात् ।
 तत्राययुः किं किमिति शङ्क्यानान् भयोद्धृताः ॥ १६ ॥
 तासां कोलाहलं श्रुत्वा पाश्वस्थे उदतिष्ठताम् ।
 कौसल्या च सुमित्रा च पश्यन्त्यौ नृपतेदंशाम् ॥ १७ ॥
 सदयः सम्भ्रान्तनयने स्वापोत्थितससम्भ्रमे ।
 हा हार्यपुत्रेत्याकृश्य निपेततुरिलातले ॥ १८ ॥
 तयोर्भुवि विचेष्ठन्त्योर्भूरेणुविगतात्विषोः ।
 कैकेयीप्रमुखाः सर्वानिपेतुरवनीतले ॥ १९ ॥
 रुदुस्तीव्रशोकेन महोच्चैः शब्दकारिकाः ।
 तासां शब्दमुपश्रुत्य रुदतीनां समन्ततः ॥ २० ॥

उत्थायोत्थाय भूपृष्ठे पतन्तीनां सुनिर्भरम् ।
 वाहुभिस्ताडयन्तीनां वक्षांसि च शिरांसि च ॥ २१ ॥
 निरात्मरक्षं भूपृष्ठे घन्तीनां कोमलास्तनूः ।
 आययुः स्वस्वगेहेभ्यः समस्ता राजबन्धवः ॥ २२ ॥
 रुदन्तो रोदयन्तश्च चित्रस्थानपि शोकतः ।
 अथासीत् सुमहान् शब्दस्तेषामन्योन्यपातिनाम् ॥ २३ ॥
 अन्योन्यमालिङ्गचतामन्योन्यं च प्रलापिनाम् ।
 सर्वमापूरितं वेशम् नीचैरुच्चैः समन्ततः ॥ २४ ॥
 तलध्वनिः प्रतिच्छायाध्वनिश्च सुमहानभूत् ।
 हाहाकारो महानामीदन्तःपुरनिवासिनाम् ॥ २५ ॥
 शिरोवक्षस्ताडनोत्थः शब्दश्च सुमहान् भूत् ।
 सर्वा राजमहिष्यश्च विचेष्टन्त्यौ महीतले ॥ २६ ॥
 नाशोभन्त तदातारा आकाशात्पतिता इव ।
 अतीव शोकसंशब्दे जायमाने समन्ततः ॥ २७ ॥
 कौसल्या पतिशोकेन विललाप तपस्विनी ।
 हा नराधिप हा मित्र सुखदायक हा निधे ॥ २८ ॥
 हा शत्रुनारीवैधव्यदीक्षादानविचक्षण ।
 हा देवनरनागेन्द्रसर्वस्व यशसां निधे ॥ २९ ॥
 हा भूप्रकाश हा नाथ हा वदान्य महाक्रतो ।
 हा यायजूक हा सम्राट् प्रवराधिप हा पते ॥ ३० ॥
 हा विश्वकान्त हा कान्त व गतोऽसि त्वमीहशः ।
 हायोध्यानगरीनाथ हा निजावनपण्डित ॥ ३१ ॥
 हा हा असुरसंदोहनिवारणविधिक्षम् ।
 हा नाथ युधि दैत्यौघान् विजित्य निशितैः शरैः ॥ ३२ ॥
 प्रतापाग्निभिरावेष्टय सप्तसिन्धुभृतां महीम् ।
 नीराजितवपुर्देवकन्याभिर्यशसान्वितः ॥ ३३ ॥
 पुनरायास्यसि गृहान् सुखयिष्यसि बान्धवान् ।
 हा नाथ किमिमां निद्रां भजसे मीलितेक्षणः ॥ ३४ ॥
 पुनरुद्धोधरहितां किमीहृव्यसनं तव ।
 हा नाथ कस्य पुण्येन पुनस्त्व त्यक्तमीलनः ।
 इटित्युत्थाय सुहृदः सुखयेच्छोककर्षितान् ॥ ३५ ॥
 हा नाथ कस्या हतमङ्गलाया दुर्बुद्धिजातेन सुतापदेन ।
 रामस्य विश्लेषहुताशनेन त्वमत्यजः सर्वहितान् निजासूत् ॥ ३६ ॥

हा नाथ दुष्टा रिपोऽदय जाताः पूर्णशिपस्त्वय्यसुहीनदेहे ।
 मित्राणि ते जीवित जीवितानि सीदन्ति दुर्देविमुष्टभव्याः ॥ ३७ ॥
 हा नाथ दुर्देववशादसोढं वैधव्यमेतत् कथमदय वक्ष्ये ।
 प्राणाविनिर्यान्ति न भूरिघातैराहन्यमाना अपि वक्षसो मे ॥ ३८ ॥
 अहो अहं दैवहतादयजाता क्व तादृशोमेऽभ्युदयो व्यतीतः ।
 हा हा अकाण्डजवलनेन दग्धा जीवामि किं नाथ भवत्युदासे ॥ ३९ ॥
 वृत्तानि तानि स्मरसे न नाथ त्वया वितीर्णानि शुभानि मह्यम् ।
 क्व तानि ते लोकपते वचांमि वितीर्णवान् यैरभयं हितेभ्यः ॥ ४० ॥
 अयं कुतः मम्पतितौवियोगस्तवात्मजस्योदितद्विविपाकः ।
 पुत्रस्य पत्युच्च ममातुराया विलेप आसीदयमेकदैव ॥ ४१ ॥
 न जीवनं मम्पति वै ममाहं तथापि जीवामि विधेर्विपाकान् ।
 करोमि किं न ग्रस्ते ममासून् पुत्रस्य पत्युच्च वियोग एषः ॥ ४२ ॥
 मुदुर्धरो मे विरहः सुतस्य त्वद्विग्रयोगाद् द्विगुणत्वमाप ।
 मुदुर्धरं भुतगं महामि दुःखोमिवन्तं ननु शोकमिन्धुम् ॥ ४३ ॥
 हा कैकेयि तवैव दुष्कृतमिदं जागर्ति भूमीतले
 भोक्ष्येगज्यमकण्टकं भृगमिति क्रूरे व्यधाः पातकम् ।
 वैधव्यापदमीहृगीमगणयन्त्येवं प्रजादुःखदे
 मत्पुत्रं मदनात्प्रवामितवती तददुश्चरित्रं तव ॥ ४४ ॥
 त्यक्त्वा भर्तृसुखं विधाय च महादुःखं दुराचारिणी
 ब्रह्मक्षत्रविडन्त्यजादिसकलक्षोणीतलस्थायिषु ।
 का स्त्रीस्वात्मसुखार्थिनी वितनुतामेवंविधां क्रूरतां
 कैकेयि प्रकृतिप्रकामपरुषे दुष्टाशयां त्वामृते ॥ ४५ ॥
 वैधव्यापदमुद्भुरामपयशोध्वान्तादपि श्यामलं
 पापं चाप्रतिमं चकार भवती कस्मादिहामुत्र च ।
 क्षान्तं मर्वमपि त्वदीयमगुर्भं कर्मदृशं केकयि
 क्रूरायास्तव किं गतं भृशमहं हा हन्त दीना हता ॥ ४६ ॥
 हा हन्त कुञ्जावाचालीवाक्यवश्यहृदा त्वया ।
 रघूणां संक्षयो जातः शत्रूणां च मनोरथः ॥ ४७ ॥
 तव प्रसादनार्थाय राजा सत्यपरायणः ।
 रामं प्रवासयामास तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ४८ ॥
 हा राम मामदय हतामनाथां त्वया च पत्या च भृशं विहीनाम् ।
 दुःखाप्लुतां पतितां शोकसिन्धौ जानासि नैवं विलपन्तीं सुर्दीनाम् ॥ ४९ ॥
 यत्रासि तत्रामि चराचरस्य शुभं दधानः शुभवान् स्वतश्च ।
 मामीहृगागाधतमे नितान्तं शोकाम्बुराशौ पतितां न वेत्सि ॥ ५० ॥

हा साध्वि कल्याणि विदेहराजकुलाचलस्योर्जितसत्पत्ताके ।
 वन्यासि पत्यासहिता सुखाब्धौ मरनासि याहं विलपामि सा हता ॥ ५१ ॥

हा पापकारिणि क्रूरे यदर्थं रचितं त्वया ।
 म एव भरतोनूनं त्वां भृशं गर्हयिष्यति ॥ ५२ ॥

मौम्योऽनि धर्माचरितः सत्त्ववान् विमलवतः ।
 नदर्थमेवं कैकेयि किं त्वं क्रूरमुपाचरः ॥ ५३ ॥

हा हातिपापसंकल्पे सुतः पापविवर्जितः ।
 मोऽप्येवं कर्मणालोके त्वयादद्य मलिनीकृतः ॥ ५४ ॥

हा हा महाराज महीमहेन्द्र हा हा महाकीर्तिनिधे महा॑ढ्यं ।
 हा हा महाबाहुवरेण्य पुण्यनिधे न मां पश्यसि शोकमर्नाम् ॥ ५५ ॥

हा हा महाबल महामहनीयकीर्ते तत्ताद्वगुज्जवलतरं विमलं मनस्ते ।
 कैकेयराजसुत्यातिनृशंसयातिपापात्मना विकलितं कथमेवमासीत् ॥ ५६ ॥

इदं त्वया स्वात्मविनाशहेतवे सम्पादितं किं विदुषापि तादृशा ।
 यद् रामचन्द्रं नितगं निरागसं प्रवासयामास दुरात्मनोगिरा ॥ ५७ ॥

यदि त्वया साकमहं महीपते विशेषयमग्नि परितः समेधितम् ।
 नदा गमिष्यामि भवत्सलोकतां सत्ये च धर्मे महतीं व्यवस्थितिम् ॥ ५८ ॥

दूरे तु मे तर्हि सुतर्य तस्य वै गमाभिघस्यामृतवर्षिवर्षणः ।
 स्याद् ददर्शनंलोकजनाभिकाङ्क्षतं ततो नु शोचामि करोमि किञ्चवहम् ॥ ५९ ॥

हा राम निःशेषगुणाभिराम हा लक्षणः क्षेमदलक्षणादद्य ।
 हा मैथिलि स्यापितसाधुवृत्ते कुञ्चरथं यूयं ननु मां न वित्थ ॥ ६० ॥

हा हा महाराज कुमारकौ वां प्रस्यन्दमानं ननु वामचक्षुः ।
 किमद्य नाख्यास्यति दुर्निमित्तं ततोऽपि न रथाद् विपिनान्निवृतिः ॥ ६१ ॥

अथवा शुभमेव वां सदा त्रिजगन्मङ्गलदायिदर्शनौ ।
 विधिना निहता तु मादृशी सुमहा संकट शोकभाजनम् ॥ ६२ ॥

इत्युच्चैविलपन्तीं तां कुररीमिव दुःखिताम् ।
 आजगाम सतीमौलिर्भव्रा सार्द्धमरुन्धती ॥ ६३ ॥

तामालिङ्ग्य सुदुःखात्ता कौसल्या भर्तृशोकिनी ।
 विललाप गलद्वाष्पधारासाराभिर्षिणी ॥ ६४ ॥

हा मातस्त्वं रघुकुलवधूभूरिसौभाग्यकर्त्री
 पूर्णा यामांशेषमलमदा मङ्गलैकान्तहेतुम् ।

सा मय्येवंविधपरिणतौ दुर्विधेर्दुर्भग्यां
 मूर्कीभावं कथमिव गता भर्तृतः पुत्रतश्च ॥ ६५ ॥

१. महायशः—अयो० ।

न खल्वतिशयोदीसदुर्देवहतवृत्तिषु ।
 देवतानामपि गिरोभवन्तिफलवत्तरा: ॥ ६६ ॥
 साहमदद्य न जीविष्ये भृगं दुर्विधिना हता ।
 ध्रुवमीहृगवस्थायाः श्रेयो मरणमेव मे ॥ ६७ ॥
 तां समाधाय शोकात्मा भर्तृवाक्यादरुन्धती ।
 व्यवहारविनीताभिर्दासीभिरनयत्तः ॥ ६८ ॥
 तत्स्थानं विजनीकृत्य प्राजापत्यो मुनिर्गुरुः ।
 आकार्यं मन्त्रिणः सर्वानिदं वचनमन्त्रवीत् ॥ ६९ ॥
 यद्ग्रावि तदभूदैवान् करणीयमतः परम् ।
 क्रियतां त्वरितं तत्तु धर्यमालम्ब्य चेतमा ॥ ७० ॥
 रामः प्रवासी भरतो मातुलेष्वधितिष्ठति ।
 संस्कार्यश्च महीपालः पारलोक्येन कर्मणा ॥ ७१ ॥
 न च पुत्रेषु सत्स्वन्यः कर्माधिकुस्तेक्वचित् ।
 रामश्च सत्यसम्बद्धो न निवर्त्यति सत्पथान् ॥ ७२ ॥
 अत आकार्यतां सौम्यो भरतः कार्यहेतवे ।
 यदर्थमिदमारब्धं कैकेय्या क्रूरचित्तया ॥ ७३ ॥
 तच्च सम्पत्स्यते तस्या अभोष्टं भरतागमे ।
 तावद् रक्ष्यमिदं तैले भूपतेः पाञ्चभौतिकम् ॥ ७४ ॥
 रघुणां प्रवरो राजा नायं दुर्गतिमर्हति ।
 यस्यागनयोऽश्वमेधीयाः सदा कुण्डेषु जाग्रनि ॥ ७५ ॥
 येनेष्टं राजसूयैश्च तथान्यैः सुमहामखैः ।
 स सम्राङ्दीक्षितवर्योऽसौ या यजूकगिरोमणिः ॥ ७६ ॥
 संस्कार्यो भरतेनैव सुपुत्रेण मनीषिणा ।
 अन्त्येष्ठिकर्मणा चित्या मरनीनाधाय यज्ञियान् ॥ ७७ ॥
 अहं च वामदेवश्च कश्यपो गौतमस्तथा ।
 मार्कण्डेयश्च भगवान् मौद्गल्यश्च महातपाः ॥ ७८ ॥
 जातूकर्णश्च जाबालिः कात्यायन उदारधीः ।
 एते चान्ये च बहवो मन्त्रपूता द्विजातयः ॥ ७९ ॥
 सर्वे तमनुगन्तारो नीयमाने नराधिषे ।
 देवर्षयो ब्रह्मर्षयस्तथा राजर्षयोऽमलाः ॥ ८० ॥
 स सर्वेः सहितः सौम्यो भरतः श्रौतकर्मवित् ।
 करिष्यते पितुर्दाहं यज्ञियेष्व चाग्निषु ॥ ८१ ॥

वचो वशिष्ठस्य निशम्य सर्वे सारार्थत्वादपरावर्तनीयम् ।
 श्रीरामचन्द्रे हि गतं समाधिं विलोक्य राजान्मितो विनिर्युः ॥ ८२ ॥

स्थले स्थले तदायोध्या रुदद्विनार्गर्जनैः ।
 नरैर्नारीगणैः कीर्णा शोकाद्वैतमिवाभजत् ॥ ८३ ॥

न शोभन्ती नगरी राजहीना विविजिता राजकुमारकैश्च ।
 अस्तंगतेऽकेऽनुदितेन्दुबिम्बा शोच्यामवद्वहुले शवंरीव ॥ ८४ ॥

न वादयघोषो न च गीतनादो नालापशब्दोरुदतां जनानाम् ।
 सर्वत्र शोकेन समावृता सा पुरी बभूवाभिभवं गतेव ॥ ८५ ॥

क्वापि धन्नित शिरांसि भूतलशिलाखण्डरुरांसि स्त्रियो
 दृग्भिर्बण्डिप परम्परां विदधते कुत्रापि निम्नोन्मुखी ।
 कण्ठकर्णिकयन्ति केकयसुतादुष्कर्म कुत्राप्यलं
 लिसोवान्धतमिस्तराशिभिरभूदूना रघूणां पुरी ॥ ८६ ॥

इति श्रीमद्दादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 दशरथशोको नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

सा रात्रिरतिकष्टेन सर्वेषां पर्वतोपमा ।
 कथंचिदत्यगाद घोरा तापाश्रुपरिदेवनैः ॥ १ ॥

प्रभाते मन्त्रिभिः सार्वं वशिष्ठो भगवान् द्रुतम् ।
 महर्षिभिः परिवृतः सभामण्डपमाययौ ॥ २ ॥

तत्र ते मन्त्रयाच्चक्रुः सर्वेरज्याभिषेचनम् ।
 यस्य कस्यापि वंशस्य वीक्ष्य नीराजकाः प्रजाः ॥ ३ ॥

तानाह भगवानुच्छैः कोऽभिषेचनमहर्ति^१ ।
 भरते भूमिभाराहें मातुलेष्वधितिष्ठति ॥ ४ ॥

प्रेष्यन्तां केकयान् द्रूता द्रुतं गत्वा गिरिव्रजम् ।
 आनयन्तु महाभावं भरतं कुलभूषणम् ॥ ५ ॥

भो भो द्रूतवराः शोघ्रमितो गच्छत मा चिरम् ।
 आनेयः केकयान् गत्वा भरतो भूरिविक्रमः ॥ ६ ॥

१. कोऽभिषेकमिहार्ति । अयो०, मथु० ।

एवंभूतो विशेषोऽस्य ज्ञापनीयो न कर्त्तिचित् ।
 आख्येयः कुशलं वन्धु देशग्रामपुरादिपु ॥ ७ ॥
 आयुषमस्त्वयि कुशलिनि कुशलं प्राणिनामिति ।
 सामान्यतोऽखिलं वाच्यं विशेषः कोऽपि नाच्यताम् ॥ ८ ॥
 आनेय एव चायुषमान् विज्ञाप्य मम शासनम् ।
 इति सम्प्रेषिता दूता यावदगच्छेयुरुद्धुराः ॥ ९ ॥
 अपश्यद्बूरतस्तावद्विनिमित्तानि भूरिशः ।
 निद्राणोऽतीव दुःस्वप्नान् ददर्श भयदायकान् ॥ १० ॥
 सिन्धोः शोषं विधोः पातं गगनादवनीतले ।
 दुर्दिनं काममेघार्घस्तमसावरणं भुवः ॥ ११ ॥
 व्यचष्ट च महाराजमन्यथा तातमात्मनः ।
 'पलितं मुक्तित्रिकुरं पतितं चैव शोखरात् ॥ १२ ॥
 अगाधेऽतीव कलुपे पञ्चगोमयजे हृदे ।
 तैलाञ्जलीन् पिबन्तं च पतन्तं च मुहुर्मुहुः ॥ १३ ॥
 स्थितं तैलोदनं भुक्त्वा नीचैः स्थापितमस्तकम् ।
 तैलाक्तासर्ववपुपं तैलकुण्डावगाहिनम् ॥ १४ ॥
 श्यामे लोहमये पीठे निपण्णं श्यामवासमा ।
 प्रहसन्तं दशरथं कामिन्यः श्यामपिञ्जलाः ॥ १५ ॥
 काकध्वजे खरैर्युक्ते रथे कृत्वा त्वरान्विताः ।
 रक्तकृष्णप्रसूनस्त्रधारिण्यो दक्षिणामुखम् ॥ १६ ॥
 नयन्ति त्वरथन्त्यश्च प्रेम्णालिङ्गय समुत्सुकाः ।
 इत्याद्यनेकमुद्बीक्ष्य स्वयं स पुरुषोत्तमः ॥ १७ ॥
 जानन्नपि श्रीभरतो बभूवाज्ञवदात्मना ।
 अथ प्रातः समुत्थाय महाराजाधिराज भूः ॥ १८ ॥
 स्वभावमधुरोदाररसज्जवरवल्लभः ।
 तथ्यमानेन मनसात्युदासीन इवात्मना ॥ १९ ॥
 स्थितो वयस्यैः सहितो नीयमानोऽपि चान्यतः ।
 न तत्याज मनशोकं भाविसूचनदुर्मनाः ॥ २० ॥
 प्रेमालापैः मुमुक्षिरैर्विचित्रैश्च कथानकैः ।
 हास्येर्गानैस्तथा वाद्यैर्नृत्यैः कौतुककारिभिः ॥ २१ ॥
 प्रेक्षणीयैश्च विविधर्वस्तुभिर्निस्तुलैरपि ।
 मन्त्रिभिः प्रियचारित्रैश्चेटकैश्चाटुकार्गिभः ॥ २२ ॥

गोष्ठीभिर्विविधाभिश्च पदार्थेन्न प्रहर्षणैः ।
 गर्जगद्वैरथैर्मल्लैश्चत्रयुद्धविशागदैः ॥ २३ ॥

क्रीडाकौतुकवात्ताभिस्तथा रत्नेरनेकशः ।
 मोदितो रञ्जितश्चैव तैस्तैर्वस्तुकदम्बकैः ॥ २४ ॥

महाराजकुमारोऽसौ प्रसाद न चेतसि ।
 ततः कश्चित्प्रियसखो जिज्ञासुस्तन्मनोऽब्रवीत् ॥ २५ ॥

किमद्येदं तवौदास्यं महाराजकुमारक ।
 प्रसादहेतुष्प्येषु कथं वा न प्रसीदसि ॥ २६ ॥

पराजित इवान्येन लक्ष्यसे विनयोर्जित ।
 दुश्चिकित्यमिव व्याधि प्रासो नित्यनिरामय ॥ २७ ॥

संस्पृष्ट इव पापेन दृश्यसे पुण्यदर्शन ।
 उक्तोऽसि वा किमद्य त्वं केनापि कलुषात्मना ॥ २८ ॥

वियुक्त इव चैवासि प्राणतुल्येन केनचित् ।
 किमर्थमीदृशीं कष्टामवस्थामेवमास्थितः ॥ २९ ॥

निमित्तं ब्रूहि मे किंचिदार्यस्य तव पृच्छयते ।
 स शासनीयः कैकेयराजेन खलु दुष्टधीः ॥ ३० ॥

प्रतिकूलवचा यस्ते सर्वलोकानुरञ्जिनः ।
 इत्युक्तो भरतोऽवोचत्तं वै प्रियसखं तिजम् ॥ ३१ ॥

मयाद्य निशि दुःस्वप्नो वीक्षितो घोरदर्शनः ।
 स्मारं स्मारमहं तस्य पारं दुःखस्य न ब्रजे ॥ ३२ ॥

ततः सर्वं समाचर्यौ यद् हृष्टमद्यसूचनम् ।
 न जानाम्यद्य तातस्य शुभं किमपि वर्तते ॥ ३३ ॥

अङ्गानि मे विशीर्यन्ति दीर्यते हृदयं च मे ।
 रामस्य वापि वैदेह्या आतुर्वा लक्षणस्य मे ॥ ३४ ॥

नाहमद्य शुभं वीक्षे मम वा घोरदर्शिनः ।
 रात्रिशेषे तु यो हृष्टः स्वप्नो घोरतरो मया ॥ ३५ ॥

न तत्प्रतिकृतिं पश्याम्यहं शोकपरिप्लुतः ।
 काकुत्स्थस्य वचः श्रुत्वा सुहृदस्तस्य बान्धवाः ॥ ३६ ॥

अवहित्थां ममालम्ब्य लीलयैव समादधुः ।
 विविन्नतयस्ततो घोरं दुःस्वप्नमद्यग्रंसकम् ॥ ३७ ॥

उद्विग्नचिन्ता भरतस्तां सभार्थविनिष्ठवान् ।
 तावद् दूनाः परिग्रायुः केकयेन्द्रस्य मन्दिरम् ॥ ३८ ॥
 देशाननेकानुललङ्घ्य विगिष्ठप्रहिता जवात् ।
 सप्तरात्रेण सम्प्राप्ताः कथंचिच्छान्तवाहनाः ॥ ३९ ॥
 ते समेत्य सभामध्ये कैकयेन्द्रं युधाजिनम् ।
 राजानं राजपुत्रं च भरतं च शुचान्वितम् ॥ ४० ॥
 दट्टगः पादयोर्नत्वा गजानं श्रमखेदिनाः ।
 ऊचिरे भरतं इता विधेयार्थनिवेदिनः ॥ ४१ ॥
 सर्वस्त्वं कुशलं पृष्ठस्त्रूर्जमाकार्ग्नस्तथा ।
 पुरोधसा मन्त्रिभित्र कार्यमत्याहितं त्वर्य ॥ ४२ ॥
 अतः शोद्रं विनियाहि समामन्त्र्य स्ववान्ववान् ।
 भरतेन ततः पृष्ठा दूताः सर्वेष्वनामयम् ॥ ४३ ॥
 संक्षेपेणव सम्प्रोचुर्निगूह्यान्तस्थितां शुचम् ।
 दूतांस्त्वरयतो वीथ्य भरतः कार्यतत्त्वविन् ॥ ४४ ॥
 मातामहमुवाचेदं जवाज्जगमिषुः पुरीम् ।
 आज्ञापयतरामार्य गच्छामि पितुरन्तकम् ॥ ४५ ॥
 शीघ्रं च पुनरेष्यामि निवद्धप्रणयस्त्वर्य ।
 ऊचे मातुलकड्चैनं युधाजिद विरहातुरः ॥ ४६ ॥
 सर्वेषु कुशलं वाच्यं पितृमातृमुखेषु ते ।
 पुरोधसि वशिष्ठे च तथान्येषु द्विजातिषु ॥ ४७ ॥
 स्मरणीया वयं शीघ्रं भवता हृतचेतसा ।
 न ज्ञातश्च वसन् पुत्र भवान् प्रकृतिमोहनः ॥ ४८ ॥
 आनन्दिता वयं सर्वे पुरं चेदं कृतार्थितम् ।
 वियोक्तुं नैव वाङ्मामो भवतानन्ददायिना ॥ ४९ ॥
 निवद्धहृदयाः सर्वा इमाः प्रकृतयश्च मे ।
 प्रस्थास्यन्तं निशम्य त्वां जाता दुर्खान्मीलिताः ॥ ५० ॥
 योग एव त्वया भूयान्मा वियोगः कदाचन ।
 हता मे शत्रवः सर्वे भूतिश्च महती कृता ॥ ५१ ॥
 आनन्दिता भृशं वत्स कं नुशंभासि ते गुणम् ।
 एवमेव सदास्मामु विद्यत्मुखमपदम् ॥ ५२ ॥
 सर्वदा दर्शनं देहि लोकानन्दमुधानिधे ।
 अथास्मै तुरगान् जात्यान् विचित्रान् जलगामिनः ॥ ५३ ॥

अजिनानि महार्हणि कम्बलान्यासनानि च ।
 वस्त्राणिन् विचित्राणि तदेशप्रभवानि च ॥ ५४ ॥

हेमनिष्कसद्माणि तुङ्गा अश्वतरीस्तथा ।
 क्रमेलकान् महाजात्यान् शुनश्च मृगयोद्धुरान् ॥ ५५ ॥

नित्रवर्णनि महाकायान् व्याघ्रतुल्यान् पराक्रमे ।
 केवयेन्द्रोऽदिशत्प्रीतः संविधाश्चापि देशजाः ॥ ५६ ॥

अमात्यान् भूर्गिधिपणान् दासान् दासीश्च मञ्जुलाः ।
 वन्दिनो मागधान् सूतान् भूर्गिकार्यकरान् जनान् ॥ ५७ ॥

आखेटकांश्चेटकांश्च भण्डांश्च प्रियदर्शनान् ।
 सभाप्रसादकान् प्राजान् पण्डितांश्च महाकवीन् ॥ ५८ ॥

यद्यद्वच्यतमं तस्य स्वस्येम्य महात्मनः ।
 प्रीत्योपपादयाच्चके तत्तत्केयभूपतिः ॥ ५९ ॥

धनं वहृतरं प्रादाद्वगिन्यै चित्तरञ्जनम् ।
 भूषाऽच रत्नजटिता विचित्राऽचापि शाटिकाः ॥ ६० ॥

रत्नानि च महार्हणि देव्यानि विविधानि च ।
 सत्कृत्य मुवहु प्रादात्स्वस्येयाय महात्मने ॥ ६१ ॥

मार्थं तस्य ददौ सेनां महनीं चतुरङ्गीम् ।
 प्रस्थाने गरनस्याथ गिरिव्रजपुरगस्त्रियः ॥ ६२ ॥

आत्मानं भूषयाच्चकुर्दृष्याच्चकुरेव च ।
 आर्यपुत्रः पुरीमेतीत्यश्रुशोकविर्जिताः ॥ ६३ ॥

विरहात्तस्य चात्यन्तं वर्द्धयन्त्यः शुचं हृदि ।
 नगरं भूषितं सर्वं तस्य संतोषहेतवे ॥ ६४ ॥

आययुर्बलभीतुङ्गवातायनपथेषु च ।
 कामिन्यः कामबाणेन ताडिता भरतं प्रति ॥

ऊचुः परस्परं द्वना विरहेणास्य भूयसा ॥ ६५ ॥

धन्यास्ताः सखि निवसन्ति कोसलायां
 या स्वैरं भरतमुखेन्दुकान्तिसारम् ।

पीयूषादपि रमणीयमास्वदन्त्यः
 स्वात्मानं किमपि कृतार्थयन्ति वामाः ॥ ६६ ॥

जानीमः सखि भरतस्य पाणिपद्मे
 पौष्ठं तद्वनुरुदयत्यमोघवीर्यम् ।

पौष्पैस्तैरिषुभिरसौ ननु त्रिलोकीं
 निर्जित्य प्रथयति कीर्तिमिन्दुवर्णम् ॥ ६७ ॥

नापश्यन् वयमिदमीयमेनदास्यं
 चन्द्रादप्यधिकगुणं महामनोज्ञम् ।
 प्रातावत्प्रवस्तावपीह भाग्यै
 निर्मुक्ता न किमपि काममासवन्यः ॥ ६८ ॥
 क्रैतस्य त्रिगतमितेषु योजनेषु
 क्षेमाद्या वस्तिरुदेतिपूरयोध्या ।
 व्रास्माकं वस्तिरियं गतेऽत्र देशे
 विश्लेषं मनसि सहामहेऽस्य किं वा ॥ ६९ ॥
 याम्यामो वयमथवास्य संगलरनाः
 पत्यादीन् सपदि विहाय वान्धवीद्यान् ।
 निःगड़कं अयतु कुलं कलङ्कभारं
 विच्छेदं नदणि सहामहेऽसुना न ॥ ७० ॥
 इत्यमालपतीनां स मनांस्यादाय सुन्दरः ।
 कैकयेन्द्रपुरस्त्रीणां निर्जगाम पुराद वहिः ॥ ७१ ॥
 नानिद्वृरे मन्त्रिवर्त्य स्तिरघं मातामहं नृपम् ।
 अयोध्याभिमुखो धीमान् भरतः समवर्त्तत ॥ ७२ ॥
 मसरात्रोपितो मार्गे महन्या मेनया युतः ।
 कोविदारध्वजरथः पुरी प्राप महायशः ॥ ७३ ॥
 स्नात्वा स गोमतीं पुण्यां प्रातः परमधार्मिकः ।
 ददर्शथि रथारुद्धो दूरात्तां कोसलां पुरीम् ॥ ७४ ॥
 मनुना निर्मितां पूर्वं महाराजेन धीमता ।
 प्रमुसामिव सर्वत्र हर्षगोभाविर्विजिताम् ॥ ७५ ॥
 तां तथा दुर्गतां वीक्ष्य राजचिह्नविर्विजिताम् ।
 अगोचन्मनसा धीमान् भरतः शत्रुकर्षणः ॥ ७६ ॥
 किमद्य ज्ञापयत्येषा पुरी सुसेव सर्वतः ।
 न च संश्रूयते घोषः पुरेव तुमुलो महान् ॥ ७७ ॥
 न च शृङ्गारितास्तुङ्गा दृश्यन्ते मदकुञ्जराः ।
 आगच्छन्तश्च गच्छन्तः पानार्थं विमलोदके ॥ ७८ ॥
 कृतपल्याणशोभाश्च न न दृश्यन्तेऽत्र वाजिनः ।
 उच्छ्वलन्तो महानद्यास्तरङ्गा इव सर्वतः ॥ ७९ ॥
 न चोद्यानविहारार्थं पुरान्निष्क्रमतां वहिः ।
 महाजनवरेण्यानां श्रूयते रथजो ध्वनिः ॥ ८० ॥
 गानध्वनिश्च नारीणां पुरे न श्रूयते क्वचित् ।
 न च दुन्दुभिष्ठक्वादिघोषा माङ्गलिकाः क्वचित् ॥ ८१ ॥

व्यजकेतुपताकाश्च नेक्षयन्ते पुरवेशमसु ।
 न च माङ्गलिको घोषः श्रूयते चरतां नृणाम् ॥ ८२ ॥
 प्रसुप्ता इव सर्वत्र दृश्यन्ते सत्त्वजातयः ।
 पश्चावः पक्षिणश्चापि रुदन्त इव सर्वतः ॥ ८३ ॥
 तिरोभूतेव नो भार्ति श्रीप्रासादेषु चापि नः ।
 पुरश्चीरपि नष्टेव लक्ष्यते खलु सम्प्रति ॥ ८४ ॥
 इति शोचन् स मनसा सूतं च कथयत् मुहुः ।
 निवेश नगरीं सद्यः सुप्राप्तिव गतश्चियम् ॥ ८५ ॥
 म्लानानि तत्र पौराणां मुखानि विसुखानि च ।
 वीक्ष्यमम्लौ हृदा वीरः किं भावीति वितर्कयन् ॥ ८६ ॥
 मलिनान् वाष्पनयनान् दीनान् ध्यानपरान् जनान् ।
 पश्यन्तपृच्छमानोऽसौ विवेश भवनं निजम् ॥ ८७ ॥
 बहून्यनर्थजातानि चिन्तयन् मनसोत्त्वरः ।
 पूर्वं यथौ पितुर्वेशम शून्यं दृष्ट्वा परावृत्तत् ॥ ८८ ॥
 ततोऽन्वगान्मातृगृहं स वुद्धिमान्
     निशम्य माता श्वसुतं समागतम् ।
 महाहृष्मामन्तः समुत्थिता
     जवेन दृष्टाभिययौ समुत्सुका ॥ ८९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 भरतागमनो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तं यथावन्मिलित्वा सा केकयी स्नेहसंयुता ।
 पप्रच्छ कुशलं भ्रातुः स यथा वन्निवेद्य च ॥ १ ॥
 पप्रच्छ तां विशेषेण पुरे शोकस्य कारणम् ।
 पितरं भ्रातरौ चैव मातरं चैव जानकीम् ॥ २ ॥
 तमुवाचाथ कैकेयी राज्यलुब्धा प्रहर्षिणी ।
 प्रगोचयन्ती हृदयं वृत्तं शोकस्य कारणम् ॥ ३ ॥

लयं गतस्ते जनको महात्मा भूरिदक्षिणः ।
 महामखो धर्मनिधिः परव्रेह च सौख्यकृत् ॥ ४ ॥
 एवं स्थितेऽधुना तात भुड़क्ष्व राज्यमकण्टकम् ।
 इत्युक्तः स जनन्याथ मूर्छितः पितृशोकतः ॥ ५ ॥
 पपात धरणीपृष्ठे स्वशच्युतश्चन्द्रमा इव ।
 उत्थापितः स कैकेया दोभ्यामादाय यत्ततः ॥ ६ ॥
 हा तातेति चिरं शोकाद् रुगोद भरतस्तदा ।
 विललाप ततो भूयो गुणान् संकीर्तयन् पितुः ॥ ७ ॥
 उवाच जननीं पश्चाद् दुःखसम्लृतमानसः ॥
 समाध्यवसरे तात किमुवाच तदीर्घ्य ॥ ८ ॥
 कथं समाधि सम्प्राप्तः पिता मे सर्वशक्तिभृत् ।
 इत्युक्ता भरतेनैषा कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 रामस्य विरहस्तसः पिता ते विलयं गतः ।
 हा राम राम रामेति विलयन् शोकसंवृतः ॥ १० ॥
 उवाच सोऽन्तावसरे तत्पुत्र त्वं निशामय ।
 धन्यास्ते पुण्यकर्मणो रामं द्रक्ष्यन्ति ये जनाः ॥ ११ ॥
 जानकीं लक्ष्मणं चैव वनवासान् समागतान् ।
 तान् ये द्रक्ष्यन्ति मनुजास्तेषां भाग्यं महत्तमम् ॥ १२ ॥
 एवं रटन् भवत्तातो निरुच्छ्वासो लयं गतः ।
 रामस्तु सह वैदेह्या लक्ष्मणेन च साधुना ॥ १३ ॥
 जगाम विपिनं धोरं चरन् धर्ममतन्द्रितः ।
 जटाघरश्चीरवासा दिव्यतापसवेषभृत् ॥ १४ ॥
 वने वसति धर्मात्मा यस्यशोकान्मृतो नृपः ।
 इत्युक्तो भरतो मात्रा भूयस्तामाह दुःखितः ॥ १५ ॥
 किं क्रतं तेन मे भ्रात्रा यतोऽसौ विपिनं गतः ।
 कच्चन्निहतवान् विप्रमतिचक्राम वा गुरुन् ॥ १६ ॥
 कच्चित्स परदारान् वा मनसापि समस्पृशत् ।
 कच्चिद्वान्यत्कृतं पापं येनार्यो विपिनं गतः ॥ १७ ॥
 ततोऽब्रवीत्तं कैकैयी न तेन ब्राह्मणो हतः ।
 न वान्यद्विहितं पापं तेन धर्मेकमूर्तिना ॥ १८ ॥
 जितेन्द्रियः सदाचारः साधुकर्मा सतां मतः ।
 वेदशास्त्रैकविज्ञाता साधुकर्मा रघूद्वहः ॥ १९ ॥

ममैव कर्मणा रामो वनं यातः श्रुणुष्व तत् ।
यौवराज्याभिषेकाय रामस्य वृतवान् धियम् ॥ २० ॥

पिता ते साधुहृदयो मूनीनाकार्यं मान्त्रिकान् ।
तदा मया कृतो विघ्नस्तव स्नेहेन भूयसा ॥ २१ ॥

प्रागदत्तमहमस्मार्थं राज्यलुद्धा वरद्वयम् ।
यावत्पञ्चदशाद्वदनि रामस्य वनवासनम् ॥ २२ ॥

एकेन याचितवती द्वितीयेन च पुत्रक ।
तव सर्वमहीराज्यं स्नेहात्प्रार्थितवत्यहम् ॥ २३ ॥

इति ते सर्वमुदितं यथा रामो वनं गतः ।
यथा च तद्वियोगेन पिता ते मरणं गतः ॥ २४ ॥

त्वदर्थं सर्वमेवैतन्निष्ठुरं रचितं मया ।
जानन्त्यपिहितं रामं सर्वत्रैलोक्यरञ्जनम् ॥ २५ ॥

महाभावं महाशीलं धर्मनिष्ठं सतां गतिम् ।
त्वयि संस्नग्धमनसा कृतमेतन्मयाखिलम् ॥ २६ ॥

स त्वं शोकं परित्यज्य पितुस्त्रिदिववासिनः ।
भ्रातुश्च सानुजस्यैव सभार्यस्य वनस्थितेः ॥ २७ ॥

पितृपैतामहं राज्यं भुड्क्ष्व भोगांस्तथोज्जवलान् ।
यदर्थं क्षत्रिया युद्धं सज्जन्ते त्यक्तजीविताः ॥ २८ ॥

तत्ते करणतं राज्यमनायासेन पुत्रक ।
भुड्क्ष्व मदबुद्धिविहितं भोगयुक्तमकण्टकम् ॥ २९ ॥

निशम्य क्रूरं जननीभाषितं भरतस्तदा ।
करौ संताडय धरणौ किलष्टधीरदमब्रवीत् ॥ ३० ॥

अयिक्रूरतरे धीरेघोरपातककारिणि ।
किमिदं विहितं घोरं त्वया कुटिलचित्तया ॥ ३१ ॥

रामस्यैवाखिलं राज्यमहं रामस्य सेवकः ।
त्वया स्नेहं विज्ञानन्त्या विप्रियं रचितं मम ॥ ३२ ॥

त्यक्तधर्मा वीतदया निर्लज्जा पापकारिणी ।
पतिहन्त्री घोरकर्मा किमिदं त्वमुपाचरः ॥ ३३ ॥

हा हा हृतोऽस्मि पापिष्ठे त्वया कुलकलङ्क्या ।
तव बुध्यातिकुटिले ममापि अंशिता गुणाः ॥ ३४ ॥

हा हा हृतोऽस्मि दग्धोऽस्मि दूषितोऽस्मि त्वया खले ।
अहं प्राणान् विमाक्ष्यामि मां विनात्वं भविष्यसि ॥ ३५ ॥

किं तैपराद्वं पापिष्ठे भर्ता तेन महात्मना ।
रामेण वानुकूलेन त्वं तयोर्यत्थाचरः ॥ ३६ ॥

ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां गोहत्यां चातिकुत्सिताम् ।
तथान्यधोरपापानि भवती न चकार किम् ॥ ३७ ॥

प्रवासितक्ती रामं 'यस्मात्त्वमनपराधिनम् ।
तद्वियोगेन धोरेण पर्ति च समघातयः ॥ ३८ ॥

गन्तासि नरकं धोरं पापेनानेन दूषिता ।
अयं चैव परो लोकस्त्वया नाशित आत्मनः ॥ ३९ ॥

किं मे राज्येन किं भोगः किं प्राणैः किं पुनस्त्वया ।
प्रवासिते वनं रामे ताते लयगतेऽधुना ॥ ४० ॥

सर्वं मे दुःसहं लोके जीवितुं चापि नोत्सहे ।
पापं कृतवतीमेवं त्वामहं हन्मि निश्चितम् ॥ ४१ ॥

परित्यजेत्तु मां रामो मातृहत्याविद्विषितम् ।
तत एव दुराचारे मुञ्चामि त्वा कृतागसाम् ॥ ४२ ॥

ईद्विवधाघकारिण्या नेक्षिष्ये वदनं तव ।
किमर्थं रक्षिता पापा मम पित्रा त्वमीटशी ॥ ४३ ॥

व्यालीव गरलोद्गारकारिणी पापचारिणी ।
धिक् त्वामेवंधियं क्रूरां तृणामत्यधमाधमाम् ॥ ४४ ॥

न त्वं धर्मत्मनः पुत्री कैक्येन्द्रस्य धीमतः ।
पापिष्ठा दुष्टधीः क्रूरा राक्षसस्यासि वीर्यजा ॥ ४५ ॥

त्वं राक्षसी न संदेहः पुत्रधनी पतिधातिनी ।
यया वियोजितो रामः कल्याणगुणवारिधिः ॥ ४६ ॥

रामं निवर्त्यिष्यामि विज्ञाप्य वनवासतः ।
भक्ति तस्य करिष्यामि नान्यथा जीवनं मम ॥ ४७ ॥

अविज्ञाय कृतं कर्म मामकं हृदयं त्वया ।
तत्कलं भोक्ष्यसे क्रूरे त्यक्तासि त्वं भृंगं मया ॥ ४८ ॥

अहं वत्स्यामि विपिने यावत्यच्छदशाब्दकम् ।
रामं राज्ये करिष्यामि प्रार्थयित्वा विशेषतः ॥ ४९ ॥

त्वया पातककारिण्या साधुस्नेहः कृतो मर्य ।
प्राणेष्वपि च संदेहः पातितो मम यत्त्वया ॥ ५० ॥

१. इस चरण में एक अक्षर अधिक हो जाने से छन्दोभंग हो गया है ।

इत्येवं जननीं विगर्हितवता संजातभूयः शुचा
हा तातेति चिरं विलप्य भरतेनातीव तापः कृतः ।
निःश्वस्याश्रुपरीतलोचनयुगेनोत्क्षस्तद्वयी
भूयस्ताडितवक्षसा वहृतरं सोत्तापमाकर्निदत्म् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुगुणसंवादे दक्षिणखण्डे
भरतविलापे कैकेयीविगर्हणो नाम
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

४

अष्टा विंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

विगर्हित्वा जननीं भूयो निश्वस्य शोकतः ।
विललाप चिरं दुःखी भरतः पितृवत्सलः ॥ १ ॥
स्मारं स्मारं रामचन्द्रं प्रोपितं मातृकर्मणा ।
भूयोऽपि विललापासौ भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ २ ॥
निःश्वस्य दुःखसंवीतो रुदित्वा च चिरं तदा ।
मूर्छितो निपपातोव्या शक्रध्वज इवोन्नतः ॥ ३ ॥
शत्रुघ्नस्तं समाधायदेभ्यामुत्थाप्य भूमितः ।
सुचिरं भर्त्सयामास कैकेयीं पापकारिणीम् ॥ ४ ॥
हा कैकेयि महत्पापं स्त्रिया खलु कृतं त्वया ।
नीचचेटिकथा प्रोक्तं किमाहृतवती वचः ॥ ५ ॥
अन्तःपुरचरीवाक्यान्मन्थरां नीचचेटिकाम् ।
विज्ञाय भरतः श्रीमान् शत्रुघ्नायन्यवेदयत् ॥ ६ ॥
सैषा दुर्मन्त्रदा मातुर्नीचा चेटी खलाशयाः ।
सर्वाङ्गभूषिता भूयो मात्रा सम्मानिता च नः ॥ ७ ॥
अनर्थमूलमेष्ठैव चेटिका पापकारिणी ।
द्रूतोऽप्सारयैनां त्वं द्वारे शत्रुघ्न दुर्मतिम् ॥ ८ ॥
वारं वारमियं चक्षुःपथमद्य प्रयाति मे ।
मानयिष्यति मां स्तिर्घामिति विज्ञाय दुष्टधीः ॥ ९ ॥

मया खलु ब्रह्मं राज्यं भरतस्येति सम्भ्रमात् ।
 पुनः पुनर्दशोमार्गियमभ्येति मे खला ॥ १० ॥

मानयैनां यथायोग्यं नीचां चेटीं दुरागयाम् ।
 यया नो निहतस्तातो भ्राता चैव वियोजितः ॥ ११ ॥

इतः परं कियन्नाम विश्रितं मे करिष्यति ।
 पूजाहर्ता पूजयैनां त्वमुपानत्यांसुमुष्टिभिः ॥ १२ ॥

निर्दिष्टां भरतेनवं मन्थरां पापकारिणीम् ।
 विचकर्षं वलाद्भूयः शत्रुघ्नो भृशकोपितः ॥ १३ ॥

पातयित्वा महीपृष्ठे पद्मधामादाय तां खलाम् ।
 आचकर्षं वलादेप निर्भत्स्यं कुपितान्नरः ॥ १४ ॥

साऽङ्गृष्णमाणा दुष्टात्मा शत्रुघ्नेन वलाद भुवि ।
 विचुक्रोशं सुदीनात्मा पांसुभिः पूरिता नना ॥ १५ ॥

तामाह दुष्टहृदयां शत्रुघ्नो घोरदर्शनः ।
 हा नीचे राजपुत्रीणामेवं दुर्मन्त्रदायिनि ॥ १६ ॥

वधाहर्ता त्वां हनिष्यामि निर्दयां पापकारिणीम् ।
 त्वया हतो महाराजस्त्वया भ्राता वियोजितः ॥ १७ ॥

रघूणां कुलमुत्कृष्टं त्वया नोतं मुलाघवम् ।
 असुभिस्त्वां वियोक्ष्यामि महानर्थेककारिणीम् ॥ १८ ॥

त्वमीहशाय विधये पालितोच्छिष्टभोजिनी ।
 शुनीव पिण्डदानेन वर्द्धिता दशनोदधुरा ॥ १९ ॥

त्वं रासभी भारयोग्या योग्या राजकुलस्य न ।
 महाराजकुमारस्य रामस्य भृशवैरिणी ॥ २० ॥

कथं नु त्वं परित्यक्ता तेनार्येण दयालुता ।
 त्वद्विधायां नृशंसायां को दयां परिपालयेत् ॥ २१ ॥

मया त्वमधुना पापे नेयासि यमपत्तनम् ।
 अद्यत्वं द्रक्ष्यसिखले याम्या दारूणयातनाः ॥ २२ ॥

इदं नः पतितं घोरं दुःखं शोकोर्जिजतं महत् ।
 तदहं त्वयि मोक्ष्यामि वृश्चित्वा ननु ते गलम् ॥ २३ ॥

इत्युक्त्वा कुपितोभूयः कुविजकां शत्रुमूदनः ।
 विपोथ्य धरणीपृष्ठे विचकर्षं मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥

भरतस्तं तथा क्रुद्धं वारयामास वाक्यतः ।
 अवध्यामबलामेनामलं हत्वा महामते ॥ २५ ॥

हन्यामहमिमां पापं कैकेया सह किं नहि ।
 वितु धर्मत्सनामग्रथस्त्यजेद्राम इति धर्मे ॥ २६ ॥

इत्युक्तो भरतेनासौ शत्रुघ्नस्तपमानसः ।
 चिरं विकृष्यतां पापां पोथयित्वा महीतले ॥ २७ ॥

तत्याजनियनक्रोधो न तु हिंसितवान् रुषा ।
 न तस्मै आतरौ क्रुद्धौ दुःखगोकसमाकुलौ ॥ २८ ॥

परस्परं समावाय हृदयं भृशमातुरम् ।
 कौसल्यां पुत्रशोकार्ता पतिशोकनिमीलिताम् ॥ २९ ॥

द्रष्टुं चैव समाधातुं ततस्तावदतिष्ठताम् ।
 तौ दूराद् वीक्ष्य दुःखार्ता रामस्य जननीं तदा ॥ ३० ॥

प्रणम्य भक्तिविनतौ पादयोरभिये ततुः ।
 परिष्वज्याथ कौसल्या शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ ३१ ॥

ऊचे दीर्घं विनिःश्वस्य यथावृत्तं विचिन्त्य सा ।
 कच्चित्ते पूरितः कामः कैकेया स्तिरध्वचित्तया ॥ ३२ ॥

कच्चित् प्राप्तं महीराज्यं मम पुत्रविवासनात् ।
 आनन्दितस्य राज्येन पितृशोकः म किं तव ॥ ३३ ॥

विनापराधं मत्पुत्रश्चीरवासा जटाधरः ।
 प्रवासितो वनं धोरं तव राज्यस्य हेतवे ॥ ३४ ॥

अहं तत्रैव यास्यामि यत्र रामः सहानुजः ।
 मभार्यश्च वनेचारी तपश्चरति धार्मिकः ॥ ३५ ॥

उचितं वत कैकेयी त्वदर्थमिदमाचरत् ।
 चेटिकामन्त्रकथनात् प्रादुर्भूतस्मृतिर्जवात् ॥ ३६ ॥

रामं प्रवास्य विपिने पर्ति प्राणैर्वियोज्य च ।
 त्वदर्थं वत कैकेयी जगृहे राज्यमूर्जितम् ॥ ३७ ॥

प्राप्त एवाधुना स त्वं भोक्ष्यसे राज्यमूर्जितम् ।
 गतो यत्र स मत्पुत्रो नय तत्रैव मामपि ॥ ३८ ॥

भुड्क्षव निष्कण्टकं राज्यं कैकेया समुपार्जितम् ।
 मृत्वापि तव तातेन तुभ्यं सम्प्रतिपादितम् ॥ ३९ ॥

कौसल्याया वचः श्रुत्वा भरतस्तामथाब्रवीत् ।
 मातर्जनामि कैकेया मामपृष्ठवै यत्कृतम् ॥ ४० ॥

ईदृग्मम पुनर्वुद्धिर्मा भूत्स्वप्नेऽपि जातुचित् ।
 आर्ये महत्कृतं पापं कैकेयातिनृशंसया ॥ ४१ ॥

किं पुनर्मीमिदं वृत्तमजानन्तं विगर्हसे ।
 रामः करिष्यते राज्यं तस्य दास्यउमहं भजे ॥ ४२ ॥
 भूतभव्यभविष्यत्सु मनसा कर्मणा गिरा ।
 यस्य रामेऽन्यथाबुद्धिः स वै पततु रौरवे ॥ ४३ ॥
 यस्य दास्यं परित्यज्य रामे स्यान्मतिगन्यथा ।
 पापच्यमानः पापेन स वै पततु रौरवे ॥ ४४ ॥
 आर्ये यस्य परा प्रीतिर्नारामस्य पदाम्बुजे ।
 घोरेण पाप्मना ग्रस्तः स वै पततु रौरवे ॥ ४५ ॥
 गमचन्द्रमनादृत्य म्वस्य गज्याधिकागिताम् ।
 म्वप्नेऽपि यो विजानाति स वै पततु रौरवे ॥ ४६ ॥
 कैकेय्या यत्कृतं कर्म घोरवृद्धया नृशंसया ।
 तत्र यस्य भवेत्प्रीतिः स वै पततु रौरवे ॥ ४७ ॥
 रामस्य चेद्वने वामं गज्यलाभं तथात्मनि ।
 म्वप्नेऽपि भाविनं येन स वै पततु रौरवे ॥ ४८ ॥
 वेदगाम्त्रपुरुगणेभ्यस्तस्याद् विमुखी मनिः ।
 रामस्य यो वने वामं स्वप्नस्थोऽपि विचिन्तयेत् ॥ ४९ ॥
 नित्यं पापानुगा बुद्धिस्तस्यास्तु शुभलोपिनी ।
 रामस्य यो वने वासं स्वप्नस्थोऽपि विचिन्तयेत् ॥ ५० ॥
 व्रह्महृत्या महाधोरा तस्य लिम्पतु विग्रहम् ।
 रामस्म यो वने वासं स्वप्नस्थोऽपि विचिन्तयेत् ॥ ५१ ॥
 तस्य गोवधजात्यापान्मास्तु मुक्तिः कदाचन ।
 रामस्य यो वने वामं स्वप्नस्थोऽपि विचिन्तयेत् ॥ ५२ ॥
 हत्वा मित्रं गुरुं विप्रं तत्स्त्रियोऽप्यमिपद्यताम् ।
 रामग्रय यो वने वासं स्वप्नस्थोऽपि विचिन्तयेत् ॥ ५३ ॥
 तस्य श्रेयस्करी बुद्धिः कदापि समुदेतु मा ।
 रामस्य यो वने वासं स्वप्नस्थोऽपि विचिन्तयेत् ॥ ५४ ॥
 इष्टं दत्तं हुतं तत्सं वन्ध्यं तस्यास्तु सर्वदा ।
 रामस्य यो वने वामं स्वप्नस्थोऽपि विचिन्तयेत् ॥ ५५ ॥
 तस्य श्रेयः सदा मा भूदिह चैव परत्र च ।
 रामस्य यो वने वासं स्वप्नस्थोऽपि विचिन्तयेत् ॥ ५६ ॥
 गोग्रासहृति यत्पापं तत्पापं तं प्रबाधताम् ।
 रामस्य यो वने वामं स्वप्नस्थोऽपि विचिन्तयेत् ॥ ५७ ॥

अरक्षणात्प्रजानां यत्पापे राज्ञोऽस्तु तस्य तत् ।
गमस्य यो वने वासं स्वप्नस्थोऽपि विचिन्तयेत् ॥ ५८ ॥

विप्रस्य हृत्वा सर्वस्वं पुण्णातु स निजंवपुः ।
गमस्य यो वने वासं स्वप्नस्थोऽपि विचिन्तयेत् ॥ ५९ ॥

स्त्रीवधादग्निदानाच्च गुरुकन्याविदूरणात् ।
मित्रद्रोहाद् गोद्विजातिवह्निष्ठीवनात्था ॥ ६० ॥

यत्पापं गुर्ववज्ञातस्तत्पापं तस्य लिप्यतु ।
गमस्य यो वने वासं स्वप्नस्थोऽपि विचिन्तयेत् ॥ ६१ ॥

इत्याद्यनेकशपथैरात्मानं शपतामुना ।
आश्वासिता राममाता वाक्यमेतदवोचत ॥ ६२ ॥

जानामि त्वां महाप्राज्ञ शुद्धप्रकृतिमुज्ज्वलम् ।
कैकेय्या दूषणाद् वत्स न त्वं द्रष्ट्यासि कहिचित् ॥ ६३ ॥

रामेण सहितस्तात् चिरं श्रेयांस्यवाप्नुहि ।
अपीदृशैस्त्वं शपथैर्नूनमुद्वेजयस्ति माम् ॥ ६४ ॥

धर्मात्मा सत्यपरमो वेदार्थनयनो भवान् ।
चिरंधर्मेण वर्द्धस्व रघूणां कुलनन्दनः ॥ ६५ ॥

कदा द्रक्ष्याम्यहं रामं भवता लक्ष्मणेन च ।
सहितं चीर्णतपसं वनवासादुपागतम् ॥ ६६ ॥

राजर्षीणां महर्षीणां पुण्येन विमलात्मनाम् ।
दीर्घमायुश्च लभतां भवान् कुलयशस्करः ॥ ६७ ॥

पुण्यैः समेघितस्तिष्ठ चिरं नृपतिनन्दन ।
यथा रामस्तथैव त्वं ममातिप्रेमभाजनम् ॥ ६८ ॥

दिष्टच्या त्वमागतः पुत्र भाग्येन नृपतेरिह ।
कुरु संस्कारमत्येष्टच्या प्रमीतस्य पितुर्जवात् ॥ ६९ ॥

तैले निपातिनं तत्ते पितुर्दाहोचितं वपुः ।
दह्यतां संस्कृते वह्नौ दीक्षितेन्द्रस्य यज्वनः ॥ ७० ॥

त्वदायत्तमिदं कर्म पितुस्ते पारलौकिकम् ।
कुरु द्विजातिभिः माकं कर्मज्ञैर्मुनिपुङ्गवैः ॥ ७१ ॥

स्वर्गं पितरं वत्स त्वं प्रीणयितुमर्हसि ।
पिण्डसम्मेलनात्पूर्वे रेकाथर्यकरणास्तथा ॥ ७२ ॥

कुरु पुत्रोचितं कर्म भवान् कुलधुरंधरः ।
आजानिकं रघूणां हि या हृशं विमलं यशः ॥ ७३ ॥

भूयश्चश्वासितो वीरस्तदा कौसल्यया भृशम् ।
 रुरोद भूपर्ति स्मृत्वा पितरं भ्रातरं तथा ॥ ७४ ॥
 विललापातिकरुणं कौसल्यां वीक्ष्य ताटशीम् ।
 विवाहं शोकसम्पन्नां पुत्रेण च विवर्जिताम् ॥ ७५ ॥
 तथा विलपतस्तस्य प्रावर्त्तते पितृप्रसूः^१ ।
 उष्णनिःश्वसतः शोकाद् दुःखसंवृतचेतसः ॥ ७६ ॥
 ततो रात्रिरुपावृत्ता दुर्नेया पर्वतोपमा ।
 शोके वर्षशताकारा त्रियामापि तमोवृत्ता ॥ ७७ ॥
 अथ प्रभाते भगवान् वशिष्ठो द्विजातिभिर्मन्त्रिवरैः प्रथानैः ।
 समन्वितो राजगृहं सशोकमुपागमन् सर्वविधेयवेत्ता ॥ ७८ ॥

इति श्रोमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 भरतकौशल्यासमागमोनामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

●

एकोनन्त्रिशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अपश्यन् भरतं सर्वे मन्त्रिणो दुःखर्षितम् ।
 शोकात्तं हीनवर्णं च विलपन्तं पुनः पुनः ॥ १ ॥
 प्रवासं रामचन्द्रस्य शोकाच्च समाधिं पितुः ।
 मातुर्धर्मातिक्रमं च चिन्तयन्तं पुनः पुनः ॥ २ ॥
 शोकपारमपश्यन्तं वीक्ष्य निःशरणाः प्रजाः ।
 अपापमपि चात्मानं जनन्या दुष्टकर्मणा ॥ ३ ॥
 पापिष्ठमिव मन्वानं भृशं सम्मूढचेतसम् ।
 प्राणानप्यवहेलन्तं जीवितेऽप्यकृतादरम् ॥ ४ ॥
 ताटकसुखिनमात्मानमकस्माद् दुःखभाजनम् ।
 शोचन्तंभृशमुद्विग्नं वनबद्धमिव द्वियम् ॥ ५ ॥
 वनेऽपि गत्वा रामस्य पादसंवाहनोत्सुकम् ।
 शोकं विनेतुमिच्छन्तं रामवक्रेन्दुदर्शनान् ॥ ६ ॥

१. “सायं संध्या”—टिं—मथु०, बड়ো० । (पড়বিশো—বড়ো०)

ते तं तथाविधं वीक्ष्य विलपन्तमचेतनम् ।
 मन्त्रिणो रुदुः सर्वे दुःखार्ता अश्रुलोचनाः ॥ ७ ॥
 तमुवाच वशिष्ठोऽथ कृत्यज्ञो धीमतां वरः ।
 अद्य त्वं व्यसनं घोरं शोकेन प्राप्तवानसि ॥ ८ ॥
 मा भूर्विमूढहृदयः कृत्यं साधयचोत्तरम् ।
 त्वादृशाः पुरुषाधीरा नैवं सीदन्ति शोकतः ॥ ९ ॥
 तस्मान्निगृह्य त्वं शोकं संस्तभ्य हृदयं तथा ।
 धृत्या युक्तः स्वपितरं शीघ्रं निर्हर्तुमर्हसि॑ ॥ १० ॥
 न त्वां विनास्य संस्कारं कश्चित्कर्तुमिहाहंति ।
 त्वां प्रतीक्षद्विरस्माभिस्तातस्य तव विग्रहः ॥ ११ ॥
 तैलंकोष्ठे विनिःक्षिसो राममातुर्निकेतने ।
 तस्यौद्धर्वदैहिकं कर्म भवान् शीघ्रतरं कुरु ॥ १२ ॥
 इमाश्च राजमहिषीर्दुःखिताः शोकर्पिष्टाः ।
 नोपेक्षतां भवान् वत्स ह्यनाथा नाथ तां गताः ॥ १३ ॥
 प्रजाश्चेमा लोकनाथे मृते पितारि तेऽधुना ।
 अनाथाः पालयामूषां नाथोऽसि खलु साम्प्रतम् ॥ १४ ॥
 स एवमुक्तो मुनिना भरतो धर्मवित्तमः ।
 उवाच नितरां क्लिष्टो नीचैः समभिवीक्ष्य तम् ॥ १५ ॥
 प्राजापत्य मुनिश्रेष्ठं त्वय्यप्येवं प्रजल्पति ।
 दीर्घते शोकशाल्ये नान्तःस्थेन हृदयं मम ॥ १६ ॥
 दासोऽहं रामचन्द्रस्य भृत्यः प्रेष्यश्च संततम् ।
 स एव लोकनाथोऽदद्य पितर्युपरते मुने ॥ १७ ॥
 कोऽहं नाथः सुदीनात्मा मा भून्मे तादृशी मतिः ।
 यादृशं विहितं घोरं कैकेय्या बत पातकम् ॥ १८ ॥
 यदाह मां त्वं नृपतेः कर्तुं कर्माध्दर्वदैहिकम् ।
 शक्यं तत्तु मया कर्तुं दीर्घते हृदयं न चेत् ॥ १९ ॥
 श्रुत्वा धर्म्य वचस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
 तस्मै दशरथस्यैते कलेवरमदर्शयन् ॥ २० ॥
 तैलकोष्ठस्थितं प्रेतं हीनवर्णं गतत्विषम् ।
 ददर्श भरतो राज्ञः कलेवरमनिन्दितम् ॥ २१ ॥
 राजावरोधनिबहमगे कृत्वाश्रुवर्षणम् ।
 रुदन्तं ताडयन्तं च दोभर्या वक्षासि दारुणम् ॥ २२ ॥

१. 'गृहाद्विर्हिनिष्कासितुं' टिं०-मथु० बड়ো० ।

दृष्ट्वा तु भगतस्तातं पुमीतं शोकमूर्छितः ।
निपपातमहीपृष्ठे शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ २३ ॥

विलप्य करुणं भूय उवाच पितरं पुनः ।
जीवन्तमिव सम्प्रेक्ष्य भक्तिनम्रः कृताङ्गलिः ॥ २४ ॥
किमिमां दारुणां निद्रां भजसे मीलितेक्षणः ।
उत्थाय पूर्ववत्तात किं परिष्वजसे न माम् ॥ २५ ॥
अयं तव सुतः स्त्रिघ्नः परप्रेमैकभाजनम् ।
शत्रुघ्नो दूयते शोकात्किमेतं नाभिभाषते ॥ २६ ॥

आरामक्रीडनादत्य तवाङ्गमविर्तिष्ठतः ।
मम मूर्ढन्युपाद्राय परिरम्भमदाः पुरा ॥ २७ ॥
सोऽहं चिरान्मातुलेपु प्रोष्णोपावृत्त उत्सुकः ।
विनापराधं भवता नाभिभाष्यः कथं कृतः ॥ २८ ॥
समुन्निष्ठ महाराज दण्डयान् दण्डेन योजय ।
अकण्टकं निजं राज्यं भुड्दश्व निद्रां विहाय भां ॥ २९ ॥

यन्यः स एव धर्मात्मा रामो लक्ष्मण एव च ।
यस्तवाज्ञामुपादाय राज्यं त्यक्त्वा वनं गतः ॥ ३० ॥
हृतभाग्योऽस्म्यधन्योऽहं यक्तुते राजसत्तमः ।
कैकेया वचनादेवं प्राणानुत्सृष्टवान् भवान् ॥ ३१ ॥
इत्थं भृशं विलपति भरते राजयोषितः ।
अत्यर्थं रुदुः सर्वा दीपशोकहुताशनाः ॥ ३२ ॥

विलपन्तं मुहुर्वक्ष्य महाराजकुमारकम् ।
वशिष्ठजाबालिमुखा इदमूच्चुर्मुनिद्विजाः ॥ ३३ ॥
अलं शोकेन ते भूयः किं शोचसि महीपतिम् ।
येनेस्टं बहुधा यज्ञैरश्वमेधैः शताधिकैः ॥ ३४ ॥
राजसूयैरनेकैश्च सोमैस्तु प्रतिवत्सरम् ।
दत्तानि येन दानानि मेरुतुल्यधनानि च ॥ ३५ ॥

निहता दानवा येन शक्रः स्वर्गोऽधिरोपितः ।
ब्रह्मण्यो बहुदो यज्वा स न शोच्यः कदापि ते ॥ ३६ ॥

भवाद्वशाः सुता यस्य रामचन्द्रपुरोगमाः ।
सत्यसन्धा महाशूरा ब्रह्मण्या वेदपारगाः ॥ ३७ ॥
श्रद्धावन्तो धर्मनिष्ठाः मूर्यसोमानलोपमाः ।
जीवन्नेव म भूपालः प्रमीतोऽपि महाभगः ॥ ३८ ॥

थद्वन्ते नानिशोकं च प्रमीतस्य पुराविदः ।
 महीयमानो लोकेषु सत्कर्मार्पाजितेष्वश्वलम् ॥ ३९ ॥
 वन्धनां शोकवाष्पौद्यैः क्षीणपुण्यः पतेर्दीत ।
 नियम्य शोकवाष्पौद्यं स्वगतित्रच्यावनं पितुः ॥ ४० ॥
 कुर्वैद्वर्वद्विकं सम्यक् प्रीयते स्वर्गतो यथा ।
 अतिशोकेन वाष्पौद्यैः क्षीणपुण्यः पिता तव ॥ ४१ ॥
 स्वगतित्रभ्रंशितः क्रोधान्न त्वां शपतु धार्मिकम् ।
 पुण्येनोपार्जिता लोकाः पारमेष्ठच्यपदावधि ॥ ४२ ॥
 इत्युक्त्वा विरतेष्वेषु मुनीन्द्रेषु महाशयः ।
 धृत्या शोकं नियम्याशु भरतो मन्त्रिणोऽन्नवीत् ॥ ४३ ॥
 आज्ञापितो मुनिश्वेष्ठविशिष्टादैर्महात्मभिः ।
 करिष्ये देहसंस्कारं यायजूकस्य मे पितुः ॥ ४४ ॥
 आनेयाः संविधाः सर्वा यथोदिष्टा मुनीश्वरैः ।
 औद्वर्वद्विककर्मार्हा याभिः संस्करणं पितुः ॥ ४५ ॥
 मुक्तशोकः करिष्यामि निदेशेन महात्मनाम् ।
 इत्युक्ता मन्त्रिणस्तेन तथाचक्रुः प्रणम्य तम् ॥ ४६ ॥
 विप्रागच्यैः कृतमतिभिर्महीषिमुख्यैः सन्मन्त्रप्रवरणैः प्रभाषतोऽस्य ॥
 सा घोरा रजनिरकर्त्तातिशोका दुष्पाराकिमपि सहस्रवर्षतुल्या ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 भरतशोको नामैकोनन्त्रिशोऽध्यायः ॥ २९॥

निशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

प्रातः प्रबोधनार्थाय सूतमागधवन्दिनः ।
 महाराजकुमारस्य श्रावयन्ति सम सुस्वरम् ॥ १ ॥
 तानुवाचैष भरतस्तूर्यघोषं निवारयन् ।
 नाहं महीपतिः किन्तु यो राजा तस्य सेवकः ॥ २ ॥
 किमर्थं मत्प्रबोधाय तूर्यघोषो वितन्वते ।
 कस्यात्र कुरुथ स्तोत्रं राजा वस्त्रिदिवं गतः ॥ ३ ॥

तत्सुतो राज्यभोगर्हः स इदानीं वनं गतः ।
 यस्याहं सेवको भूत्यः प्रेष्यश्चैवास्मि सर्वथा ॥ ४ ॥
 इनि व्रजितसम्प्राप्तप्रावाधिकजनस्वरः ।
 उवाच धर्म वित्तात्मः शत्रुघ्नं प्रति दुःखतः ॥ ५ ॥
 अहो शत्रुघ्नं पश्येदं ककेय्या दुश्चित्रकम् ।
 यया मे नाशिता कीर्तिरार्थदास्यसमुद्घवा ॥ ६ ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि दुःखपारं न दृश्यते ।
 इत्युक्त्वा विललापोच्चैर्भरतो भूरिदुःखितः ॥ ७ ॥
 विलपन्तमनुक्तिष्ठा विलेयुः सर्वयोग्यितः ।
 अवरोधो महान् राज्ञो विललापार्त्तनादभृत् ॥ ८ ॥
 अथागमत्सभामेष शत्रुघ्नसहितो वुधः ।
 तत्रैनं मन्त्रिप्रवरा उपासाच्चक्रिरेत्खिलाः ॥ ९ ॥
 सुमन्त्राद्या यथास्थानमुपविष्टाः समन्ततः ।
 ततोऽभ्युपेयुः सर्वेऽपि प्रधानाः पुरवासिनः ॥ १० ॥
 आगच्छतां गाजलोकप्रवराणां महान् ध्वनिः ।
 तत्राभवन्त्सभामध्ये तलव्वनिमहोर्जितः ॥ ११ ॥
 उपविष्टेषु सर्वेषु समर्यादं सभान्तरे ।
 वशिष्ठो भगवांस्तत्र पुरोहितशिरोमणिः ॥ १२ ॥
 उवाच धर्मनिपुणो भरतं मन्त्रिणस्तथा ।
 पश्यैते मतिमन् सर्वे प्राप्ता लोकास्तवाज्ञया ॥ १३ ॥
 संस्कारद्रव्यमादाय राज्ञो निर्हरणार्थिनः ।
 शुष्काणि चन्दनैधांसि देवदार्ढणि भूरिच ॥ १४ ॥
 सुगन्धीनि च तैलानि रालासुरभिजं घृतम् ।
 गन्धान् माल्यानि पुष्पाणि धूपान् कालेयनिर्मितान् ॥ १५ ॥
 एतैद्र्द्रव्यैः पितुर्देहमग्नौ संस्कुरु यज्ञिये ।
 शिविकायां रत्नमप्यामारोप्य नय तद्विहिः ॥ १६ ॥
 सद्गतिं प्रापयतमां धार्मिकम्य कलेवरम् ।
 इत्याज्ञसो वशिष्ठेन भरतो भूमिभूषणः ॥ १७ ॥
 ययौ सर्वजनैः साकं कौसल्यासदनं तदा ।
 तत्र तैलगतं राज्ञः समादाय कलेवरम् ॥ १८ ॥
 गीघ्रमारोपयामासुः शिविकायां यथोचितम् ।
 विभूष्य दिव्यवसनैः कौशेयैर्मणिभूषणैः ॥ १९ ॥

विलिष्य चन्दनैर्दिव्यैः कर्पूरघुसृणादिभिः ।
 दिव्यधूपैर्घूपयित्वावकीर्य कुसुमादिभिः ॥ २० ॥
 अन्यैश्च सुरभिर्द्वयैर्विभूष्य च समन्ततः ।
 उत्क्षिप्य शिविकां पश्चादुवाहाश्रुविलोचनः ॥ २१ ॥

 शत्रुघ्नसहितः शोकाद् रुदन्तार्तस्वरं मुहुः ।
 ऊहुः प्रेष्यजनाः सर्वे शिविकां मणिमणिताम् ॥ २२ ॥
 पुरस्तात्प्रययौ छत्रं धवलं चन्द्रसन्निभम् ।
 परितश्चामरैः व्वेतैर्वीजयन्तः स्थिता जनाः ॥ २३ ॥

 निर्जहूर्नृपतिं प्रेष्या रुदन्तः शोकसंयुताः ।
 जावालिप्रमुखा विप्रा अग्निहोत्रं महीपतेः ॥ २४ ॥
 हुत्वा पुरस्तादनयन् दीप्यमानं महादद्युतिम् ।
 मुवर्णरत्नपूर्णानि शकटानि पुरो ययुः ॥ २५ ॥

 औद्धर्वदैहिकदानार्थं धनानिसुबहूनि च ।
 निन्युःप्रेष्यजना अग्रे विसृजन्तः समन्ततः ॥ २६ ॥
 अनाथेभ्यश्च दीनेभ्यो जनेभ्योऽधिपुरं ययुः ।
 स्त्रियो वृद्धाःकुमाराश्च सर्वेषौरास्तमन्वयुः ॥ २७ ॥

 अग्रे भरतशत्रुघ्नौ रुदन्तावन्वगच्छताम् ।
 महाशोकभराविष्टौ वहन्तौ शिविकां पितुः ॥ २८ ॥
 राजदाराश्च कौसल्यासुमित्राकेकीमुखाः ।
 वक्यः प्रकीर्णचिवुरा रुदन्त्यो नृपमन्वयुः ॥ २९ ॥

 यूथशः क्रोशमानास्ता नार्यः पङ्कजलोचनाः ।
 शरत्सुधांशुवदनाः प्रययुः शोकर्क्षिताः ॥ ३० ॥
 ते तत्र सरयूतीरे विमले सिकतान्मये ।
 प्रसन्नशाद्वलचितेशिविकां निदधुर्जनाः ॥ ३१ ॥

 श्रीखण्डैर्मलयोद्भूतैः शुष्कैरगुरुदारुभिः ।
 भूयः कर्पूरकस्तूरीकाठमीर्विदधुश्चिताम् ॥ ३२ ॥

 पद्मैः पद्ममृणालैश्च कुमुमैः सौरभाञ्जितैः ।
 अलंचक्रुश्चितां राज्ञः सुगन्धद्रव्यराशिभिः ॥ ३३ ॥

 चितामारोपयामासुर्नृपं कौशेयवाससम् ।
 यज्ञपात्राणि तत्रैव सर्वाणि निदधुर्द्विजाः ॥ ३४ ॥
 सुक्सुवौ च चेषालांश्चमुशलोलूखलं तथा ।
 अरणीं च पवित्राणि मन्त्रजापपुरःसरम् ॥ ३५ ॥

पवित्रैर्यज्ञपात्राणि ममजुहोतृसत्तमाः ।
 उपलभ्य पर्वते मेध्यं मन्त्रेः संस्कृत्य सुद्विजाः ॥ ३६ ॥
 विनियुज्य यथास्थानं सवत्सां गामवासृजन् ।
 मुवर्णलाङ्गलैः कृष्टां भूमि संस्कृत्य यत्ततः ॥ ३७ ॥
 चितां तत्र सुसंरच्य विभूष्य कुमुमादिभिः ।
 मर्पिः सुगन्धतैलाद्यैः परिपिच्य समन्ततः ॥ ३८ ॥
 अग्निहोत्राग्निना तां तु भरतः समदीपयन् ।
 प्रदीपैः सर्वतो वह्निर्ज्वलाजालैः समेविनैः ॥ ३९ ॥
 चितास्थितां तन्म गजो ददाह महमा नदा ।
 विधिज्ञैर्व्रात्रिगणश्रेष्ठैर्विष्णवाद्यैर्मूर्तीश्वरैः ॥ ४० ॥
 मुसंस्कृतो महागजो भस्मसादभवन् क्षणात् ।
 प्रज्वालितः प्रदीपेन शुचिना यज्ञियेन सः ॥ ४१ ॥
 तथाविधां गर्ति राजो हृष्ट्वा सर्वे पुराजनाः ।
 चितायाः परिनो भूयो विलेपुः शोकसंयुताः ॥ ४२ ॥
 भरतः खलु शत्रुसूदनश्च ज्वलता शोकहुनाशनेन युक्तौ ।
 प्रविलप्य मुहुर्भूयं रुदन्तौ धृतमूर्ढौ विनिपेतनुर्धरण्याम् ॥ ४३ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 दशरथसत्कारो नाम त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततः प्रधानप्रवर्गः समुत्थाप्य महीतलात् ।
 नृपात्मजौ ततो निन्युः प्रकर्तुमुदकक्रियाम् ॥ १ ॥
 अपसव्येन तौ गजाञ्जितां गन्धप्रसूनकैः ।
 अवकीर्य विनिर्यन्तौ रुदन्तौ सरयूतटे ॥ २ ॥
 अवेक्ष्य पावकं दीपं गजः मर्वाङ्गदाहिनम् ।
 उद्दिदीपे महान् शोको भग्नस्य मनोगतः ॥ ३ ॥
 भरतं वीक्ष्य शत्रुघ्नो रुदन्तं शोकसम्प्लुतम् ।
 विललाप भूयं किलप्रः परिरभ्य परस्परम् ॥ ४ ॥

विलपन्ती महाराजकुमारौ शोकसंवृत्तौ ।
 ममादधुर्वशिष्ठाद्याः मुनयो ज्ञानलोचनाः ॥ ५ ॥
 समाहितौ मुनिवरैः शत्रुघ्नभरतौ तदा ।
 जलक्रियां पितुः कर्तुं सरयूमभिजग्मतुः ॥ ६ ॥
 तां पुण्यसलिलां स्वच्छां सरयूं सह बन्धुभिः ।
 सुहृद्भिः स्वजनैः पौरैर्नरनारोकुमारकैः ॥ ७ ॥
 अवगाह्य ददौपित्रे प्रेताय सलिलाङ्गलीन् ।
 तस्य प्रेताय ताताय ददतः सलिलाङ्गलीन् ॥ ८ ॥
 मान्निध्यं चक्रिरे सर्वाः सरितो भुवनस्थिताः ।
 गङ्गा च यमुना चैव गोदा चैव सरस्वती ॥ ९ ॥
 नर्मदामिन्धुकावेरीप्रमुखाः पुण्यशंवराः ।
 विपाशा चन्द्रभागा च शतद्रूप्रमुखास्तथा ॥ १० ॥
 तासां जलैः पवित्रैस्तैः सरयूजलमिश्रितैः ।
 दिवं प्रयातं पितरं भरतः समतर्पयत् ॥ ११ ॥
 शत्रुघ्नो मुनयठचैव वशिष्ठाद्याः पुरोधसः ।
 पौरगङ्गच मर्वे विधिवद् राजश्वक्रुस्तिलाङ्गलीन् ॥ १२ ॥
 शत्रुघ्नभरताद्यास्ते सर्वेषौरजनास्तदा ।
 विरुपाः क्षौरविधिना कृत्वा राजो जलक्रियाम् ॥ १३ ॥
 समाहिता वशिष्ठाद्यैर्मैनेन विविशुः पुरीम् ।
 मम्प्राश्य निम्बपत्राणि महाशोकपरिष्लुताः ॥ १४ ॥
 उवाच भरतः शोकात्प्रविशन् दुर्भगां पुरीम् ।
 नाहं पुरीं प्रवेक्ष्यामि भ्रात्रा पित्रा च वर्जिताम् ॥ १५ ॥
 शून्यां च दुर्भगां जातां मन्मातुः क्रूरकर्मणा ।
 वन एव निवत्स्यामि शोकदुःखसमाहृतः ॥ १६ ॥
 प्रमीते नृपतौ ताते धर्मात्मनि महाक्रतौ ।
 तदादेशाद् वनं याते ज्येष्ठे भ्रातरि सानुजे ॥ १७ ॥
 न भाति नगरीयं मे शमशानधरणी यथा ।
 जीवितुं चापि नेच्छामि सुविपन्नोऽहमीहशः ॥ १८ ॥
 कृतमीहग्विधं कर्म शोचिष्यति चिरं प्रसूः ।
 किं मे तयातिपापिन्या किं पुर्या मृतनाथया ॥ १९ ॥
 सोऽहं न वस्तुमिच्छामि पुर्यामि ह हतौजसि ।
 इत्यादि बहुधा तस्य श्रुत्वा विलपनं मुहुः ॥ २० ॥

अमात्यप्रवरा थीरा वशिष्ठाद्या मुनीश्वराः ।
अन्ये च पौरप्रवरा वोधयाच्चकिरे भृशम् ॥ २१ ॥

निदर्शनैर्जनिवाक्यैलोकवृत्तैच भूरिशः ।
बोध्यमानो महाराजकुमारः प्राविशत्पुरीम् ॥ २२ ॥

निरानन्दां विनिर्दधामिव कान्तिविर्जिताम् ।
शोकैकबहुलां भूयो रोदनार्तरवाकुलाम् ॥ २३ ॥

सानुगः प्रविवेशासौ सप्रजः समुनिव्रजः ।
भूमौ तृणानि संस्तीर्य दशाहमुपविष्टवात् ॥ २४ ॥

चक्रे प्रतिदिनं राजो गत्रपिण्डात् यथाविधि ।
विधाय दशगात्राणि प्रायश्चित्तानि च क्रमात् ॥ २५ ॥

दशमेऽहिति ततः स्नात्वा सुहृद्धन्धुसमन्वितः ।
ऐकादशाहितिकं कर्म चकार स यथाविधि ॥ २६ ॥

प्राशयित्वा द्विं पिण्डात् धनमस्मै मुबहृदात् ।
ततो द्वादशिकं कर्म चक्रे विधिवदूर्जितम् ॥ २७ ॥

अर्धसम्मेलनं कर्म पिण्डसम्मेलनं तथा ।
विधाय विधिवद्विप्रैश्चक्रे दानानि भूरिशः ॥ २८ ॥

शुद्धश्राद्धं विधायाथ पितुः स्वर्गंगतस्य सः ।
सम्प्रीणनाय विप्रेभ्यो दानानि प्रत्यपादयत् ॥ २९ ॥

ऋयोदशाहितिकेशाद्दे विधिवद्विहिते द्विजैः ।
धनानि भूरि विप्रेभ्यो भरतो विसर्ज ह ॥ ३० ॥

छत्राण्युपानहश्चैव पादुकाः स्वर्णरत्नजाः ।
महाहर्णि च वासांसि रत्नानि विविधानि च ॥ ३१ ॥

गाः सवत्सा रूप्यखुरीः स्वर्णशृङ्खः सुभूषिताः ।
मुक्तापुच्छीस्ताम्रपृष्ठीः कलशोच्छीः सुदोहनाः ॥ ३२ ॥

वेशमानि तुङ्गशृङ्खाणि सुधाढ्यानि महान्ति च ।
पृथक्स्थानानि गोशालमन्दुराविततानि च ॥ ३३ ॥

भूषणानि प्रभाभांजि स्वर्णरत्नमयानि च ।
ग्रामव्रजगृहारामवाटिकाक्षेत्रसंयुताम् ॥ ३४ ॥

वापीकूपसरोयुक्तां महीं कोटिहलोन्मिताम् ।
सरित्प्रवाहसरसां पुण्याश्रमविराजिताम् ॥ ३५ ॥

गजानश्वां स्तथा मुख्यानुष्ट्रांश्च महिषीस्तथा ।
दासान् दासीश्च निष्काढ्या मणिमाणिक्यभूषिताः ॥ ३६ ॥

विहितानि विशिष्टानि दानानि विविधानि च ।
 देशे कालं च पात्रेभ्यः अद्वया विसर्ज सः ॥ ३७ ॥
 राजाश्वं राजमातङ्गं राजयानं विशेषतः ।
 पात्राय वेदवित्ताय ददौ भरत आदतः ॥ ३८ ॥
 एवं पितरमुद्दिश्य दत्त्वा दानानि भूरिशः ।
 दिनेदिनेऽकरोच्छाद्वं यावद्वर्षसमाप्तम् ॥ ३९ ॥
 अथो समेताः सर्वेऽपि मन्त्रिणो राजकार्यणः ।
 प्रजा अनाथाः संवीक्ष्य जगदुर्भरतं प्रति ॥ ४० ॥
 गतो राजा दशरथः पिता ते समाधि प्रति ।
 अर्धासनं महेन्द्रस्य येनाक्रान्तं पुरुखं तत् ॥ ४१ ॥
 तस्य ज्येष्ठसुतो रामः सत्यसन्धोऽतिधार्मिकः ।
 सानुजः सहभार्यश्च वनेवसति सोऽधुना ॥ ४२ ॥
 त्वमेवाद्य महाबाहो प्रदिष्टो विधिना भृशम् ।
 प्रजानां पालको नित्यं त्वयि धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ ४३ ॥
 सराजकं पुरं राष्ट्रं धरणीमण्डलं तथा ।
 तापद्विरभूयेत तस्मात्वं भूपतिर्भव ॥ ४४ ॥
 राज्येऽभिषिच्यतामात्मा पितृपैतामहे निजे ।
 कुलक्रमागतं श्रीमद् राज्यं भूषय तेजसा ॥ ४५ ॥
 प्राप्तोऽभिषेकसम्भारः प्रजाश्चेमास्तवाखिलाः ।
 एतासां रञ्जनंकार्यं त्वया राज्येऽधितिष्ठता ॥ ४६ ॥
 इत्युक्तो राजतनयः प्रवरैर्मन्त्रिभिस्तदा ।
 राज्याभिषेचनद्रव्याण्युपस्पृश्य शुभाय सः ॥ ४७ ॥
 उवाच वचनं विद्वान् धर्मयुक्तमुदारधीः ।
 मान्धाता सगरो राजा भगीरथ इलापतिः ॥ ४८ ॥
 ययातिनहुषाद्याश्च पुराभूवन् प्रजेश्वराः ।
 यावन्नो जनकस्तावज्ज्येऽष्टो राज्यपदाश्रयः ॥ ४९ ॥
 नैतावज्जाग्रतिज्येष्ठे लघिष्ठो राज्यभाजनम् ।
 माभूत्स्वप्नेऽपि मे बुद्धिरीदृशी भूतिलोभतः ॥ ५० ॥
 रामचन्द्रः स नो राजा गुणवान् श्रीनिकेतनः ।
 साक्षात्परात्परोऽदेवः प्रजानां भाग्यमूर्जितम् ॥ ५१ ॥

तस्मिन् विराजमानेऽदद्य श्रीरामे भूमिभूषणे ।
 कोऽहं राज्यपदस्याह्ः सेवको भृत्य एव च ॥ ५२ ॥

तमहं प्रणतो भक्त्या विज्ञाप्य वदुभावतः ।
 आनेष्ये वनवासस्थं भूमिराज्याभिषिक्तये ॥ ५३ ॥

रघूणां महतीं सेनामादाय चतुरज्जिणीम् ।
 राज्याभिषेकद्रव्याणि छत्रं चामग्युग्मकम् ॥ ५४ ॥

भवद्भूः सहितो राममभिषेक्यामि मन्त्रिणः ।
 पुरस्कृत्य महावीरमानेष्ये भूरिहर्षितः ॥ ५५ ॥

तस्य शोभिष्यते राज्यमिदं वंशक्रमागतम् ।
 उपहन्यामहं मातुर्मनोरथमपार्थकम् ॥ ५६ ॥

अहं वने निवत्स्यामि तस्यार्थस्य प्रतिज्ञया ।
 तमहं स्थापयिष्यामि पितृपैतामहासने ॥ ५७ ॥

राज्यासनस्थः सततं रामो राजीवलोचनः ।
 पालयानः प्रजाः सर्वा मम प्रीत्यै भविष्यति ॥ ५८ ॥

पुरो गच्छन्तु पुरुषाः कुर्वतां मार्गशोधनम् ।
 अहं शीघ्रं गमिष्यामि सेनामादाय भूयसीम् ॥ ५९ ॥

अलंकरोति यं देशं रघूणांसोऽधिभूपतिः^१ ।
 तं देशमहमेष्यामि भक्तिसन्नतकन्धरः ॥ ६० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मन्त्रिणो हृष्टमानसाः ।
 अङ्गीचक्रुविशेषेण रामे सुप्रीतिभागिनः ॥ ६१ ॥

ततश्च भरताज्ञसा मन्त्रिणो बुद्धिसत्तमाः ।
 सेनां संघटयाच्चक्रुर्गजवाजिसमाकुलाम् ॥ ६२ ॥

भ्रातुरानयनार्थाय भरतो भ्रातृवत्सलः ।
 प्रस्थास्यतीति संघोषोमिथोऽभूत् कोसलापुरे ॥ ६३ ॥

पुरस्तात् प्रययुर्लोकाः सेनामार्गस्य शोधकाः ।
 भूमिप्रदेशज्ञातारो नानाकर्मविचक्षणाः ॥ ६४ ॥

खनकाः कूपकर्तारो वर्द्धकाः स्थपतीश्वराः ।
 मालाकाराः सुधाकारा जलयन्त्रविधायकाः ॥ ६५ ॥

जिविरारोपपटवः सद्यो वेदमविधायकाः ।
 पानीयवाहकाश्चैव मार्गवृक्षाधिगोपकाः ॥ ६६ ॥

१. अधिभूः प्रभुः—मथु० ।

वंशदाराः कर्मकाराः परदेशसुखप्रदाः ।
 सर्वऽपि सज्जा अभवन् पुरुषा उपयोगिनः ॥ ६७ ॥
 उष्ट्रपाला अश्वपालाः शिविकावाहकास्तथा ।
 महामात्राः पत्तिगणा लोहयन्त्रधरास्तथा ॥ ६८ ॥
 धनुर्वाणिधराश्चैव खङ्गवाहाः पदातयः ।
 दोलावहाः पटकुटीरोपकाः पुरुषास्तथा ॥ ६९ ॥
 अनेके सज्जिता लोका भरतस्याज्ञया तदा ।
 विषमान् समोकुर्वन्तश्छेदयन्तश्च कूलकान् ॥ ७० ॥
 पथिद्रुमान् प्रवृश्चन्तो ह्लासयन्तः स्थलानि च ।
 समीकुर्वन्त उद्देशानुद्देशन्त वनानि च ॥ ७१ ॥
 प्रकुर्वन्तो नदीघटान् पुरस्तात्प्रययुर्जनाः ।
 ततश्च महतीं सेनामादाय शुभकर्मणे ॥ ७२ ॥
 प्रतस्थौ भरतः श्रीमाननुज्ञातः सुमन्त्रिभिः ।
 वाचयित्वा द्विजैः स्वस्तिपुण्याहं मन्त्रवित्तमैः ॥ ७३ ॥
 दैवज्ञज्ञापितेशुद्धे मुहूर्ते शुभवासरे ।
 रामस्यानयनोद्भूतहर्षोत्साहृवशंवदाः ॥ ७४ ॥
 तस्यानुमेनिरे सर्वे प्रधानामन्त्रिणो जनाः ।
 वशिष्ठजाबालिमुख्याः सार्थेजच्छन्मुनीश्वराः ॥ ७५ ॥
 भक्त्या भरतवीरस्य पूजिता बहुमानिताः ।
 कौसस्या च सुमित्रा च कैकेयी चान्यगात्ततः ॥ ७६ ॥
 तथान्या राजवनिताः प्रतस्थुः शिविकागताः ।
 सुहृदो बान्धवाश्चैव रामानयनहर्षिताः ॥ ७७ ॥
 प्रतस्थुः कलितोत्साहा भरतेन प्रपूजिताः ।
 प्रचेलुर्वारणा मत्ताः कोविदारध्वजान्विताः ॥ ७८ ॥
 उच्छ्वलन्तो हयवराः सेनामण्डलभूषणाः ।
 स्यन्दनाः कोविदाराङ्काः प्रययुर्वेगवत्तराः ॥ ७९ ॥
 पत्तयः कूर्दमानाश्च खङ्गचर्मविभूषिताः ।
 धनुर्धरा बद्धतूणाः कवचच्छन्नविग्रहाः ॥ ८० ॥
 पश्चादग्रे वामदक्षपाश्वर्योश्चम्बलज्जिताः ।
 निर्युर्भरताज्ञसा रामानयनसोत्सवाः ॥ ८१ ॥
 भरतः श्वेतनुरग्नैर्भूषिते रत्नमालिनि ।
 महति स्यन्दनवरेऽधिष्ठितः प्रययौपुरः ॥ ८२ ॥

ब्रह्मधोपं प्रकुर्वन्तः प्रययुद्धिजसत्तमाः ।
 मत्स्यमांससुराहस्तास्तस्य वेश्याजनाः पुरः ॥ ८३ ॥
 शकुनं सूचयामासुर्मातिङ्गाश्च तुरज्जमाः ।
 अन्ये शाकुनिकाचार्या॑ गच्छन्तोऽस्य॒ पुरोऽभवन् ॥ ८४ ॥
 पुरोधसो महाप्राज्ञा मन्त्रिणो मन्त्रवित्तमाः ।
 तमन्वयुः सभास्ताराः क्षत्रियाः पडक्किभोजिनः ॥ ८५ ॥
 सामन्तैर्यैधिमुख्यैश्च राजकार्यकरंजनैः ।
 अमात्यैर्मन्त्रिप्रवरैर्नेंगमंश्चाप्यनेकशः ॥ ८६ ॥
 सान्विता महर्ता सेना गजवाजिरथाकुला ।
 अन्वगाद् भरतं यान्तं रामदर्शनहर्षितम् ॥ ८७ ॥
 कोविदारध्वजाङ्कानां रथानां मुमहान् ध्वनिः ।
 रोदसी रोधयामास मथ्यमानाम्बुधेर्यथा ॥ ८८ ॥
 अश्वका अश्वतर्यश्च वामिकाश्च करेणवः ।
 महाद्रव्यभराक्रान्ताः प्रचेलुविस्तृते वले ॥ ८९ ॥
 नैगमा हृष्टपतयो नानावस्तुसमन्विताः ।
 अभवन् सार्थगाः कृत्वा हट्टाः पटकुटीमयीः ॥ ९० ॥
 पुरोधा भगवांस्तत्र वशिष्ठो मुनिभिर्वृतः ।
 अन्यैश्च व्राह्मणवरैरन्वगाद् भरताच्चितः ॥ ९१ ॥
 ततः सेनापतिस्तस्य गङ्गामासाद्य पावनीम् ।
 अब्रवीद्धरतं कूले संनिवेशयितुंबलम् ॥ ९२ ॥
 सम्प्राप्तेयं त्रिपथगा गङ्गा त्रैलोक्यपावनी ।
 अस्याः कूलभुवि श्रीमन् सेनेयं संनिवेश्यताम् ॥ ९३ ॥
 इह विश्रम्यतां वीर भवता शत्रुकर्षण ।
 दिव्यं पटकुटीवेशम् त्वदर्थमुपकल्पितम् ॥ ९४ ॥
 श्वेतभूते च ततो नौभिः सेनां संतार्य भूयसीम् ।
 गन्तुमर्हसि वीरेन्द्र ससुहृतसखिबान्धवः ॥ ९५ ॥
 ततः सेनापतिस्तेन समाजसो महामतिः ।
 प्रवाहमनुगङ्गायास्तद्वलं संन्यवेशयत् ॥ ९६ ॥
 यथास्थानं तु सा सेना गङ्गायां संनिवेशिता ।
 रराज मथ्यमानाविधधोषकोलाहलान्विता ॥ ९७ ॥
 शिविराणि पृथग्रेजुमातृणां राजयोषिताम् ।
 उन्नम्रसांध्यजलदध्यूहतुल्यानि सर्वतः ॥ ९८ ॥

भरतस्य च शत्रुसूदनस्य प्रथिमोच्छायविराजिते समन्तांत् ।
 शिविरे व्यतिरेजतुर्धनाभे पटकोट्टामिततुङ्गगोपुराद्ये ॥ ९९ ॥

महाहर्मणिभूषिताद् रथवरात् समुत्तीर्य स
 त्रिलोकपरिपाविनीं त्रिपथगां ववन्देवुधः ।
 वगाह्य विगतश्रमो निजपितुः प्रमीतस्य च
 प्रदाय सलिलाञ्जलीन् शिविरयाविशत्सानुजः ॥ १०० ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे
 भरतप्रस्थानो नामैकांत्रिशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

०

द्वार्त्रिशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तां गङ्गामन्ववसितां निरीक्ष्य महतीं चमूम् ।
 निषादाधिपतिज्ञतीन् विमृश्येदमवोचत ॥ १ ॥

भो भो निषादप्रवराः पश्यन्तु महतीमिमाम् ।
 रघूणां वाहिनीं भीमां कोविदारध्वजै रथैः ॥ २ ॥

किं कर्तुमुद्यता एते पुरुषा रघुवंशजाः ।
 किं क्रीडिष्यन्ति मृगयां हरिष्यन्त्यथवा परान् ॥ ३ ॥

गजान् वापि ग्रहीष्यन्ति हनिष्यन्त्यथवापि नः ।
 इक्ष्वाकूणामभी वीराः शङ्कनीया विशेषतः ॥ ४ ॥

जानेऽहं भरतो मात्रा रामं प्रव्राज्य कानने ।
 लयंगतेऽधुना ताते निःशङ्को राज्यलोभतः ॥ ५ ॥

हन्तुमारब्धवानेष सानुजं वनवासिनम् ।
 हा रघूणामियं बुद्धिः कथं जातः क्षयोन्मुखी ॥ ६ ॥

ज्येष्ठो राज्यपदस्यार्हो द्रुहुतेऽभीमिरुद्धतैः ।
 मलीमसा राज्यलक्ष्मीर्यस्यै मन्दाः परस्परम् ॥ ७ ॥

विहाय सौहृदं धर्मं योद्धुमिच्छन्ति हीदशाः ।
 क्व रामस्य मतिर्धर्म्या क्वामीषां धर्मलङ्घनम् ॥ ८ ॥

स मे भर्ती प्रभुर्बन्धुः सखा स्वजन ईश्वरः ।
 मयि जीवति को न्वेतं नरो गञ्जयितुं क्षमः ॥ ९ ॥

धिङ् मे मैत्रीं च साहाय्यं बन्धुतां दास्यमेव च ।
 यद्येते मां समुल्लङ्घ्य युद्धयेरन् प्रभुणा मम ॥ १० ॥
 मयैव प्रथमं युद्धममीषां दुष्टचेतसाम् ।
 अहं रामप्रभावेणजेतास्म्येतानधार्मिकान् ॥ ११ ॥
 विहाय नगरं राष्ट्रं धरणीं गज्यमेव च ।
 वने वासी म धर्मात्मा मोहुमेतर्न शक्यते ॥ १२ ॥
 आत्मकोपार्जिना दग्धा यास्यन्त्येते पगभवम् ।
 यदि गमं साधुवृत्तं द्रोग्युमिच्छन्त्यमी खलाः ॥ १३ ॥
 इनि निर्मिनमन्त्रोऽमौ निपादानां पनिर्वली ।
 जगादाज्ञाकर्गन् दागान् लोहयन्त्रसहस्रभाक् ॥ १४ ॥
 शृणवन्तु मे वचोदाशा महापौरुषमण्डनाः ।
 लोहयन्त्रशतैर्गत्वा मन्त्रन्तु निखिलां नदीम् ॥ १५ ॥
 इक्ष्वाकूणां महाधोग यथेयं महती चमूः ।
 नोत्तीर्यं मग्निं गच्छेद गमचन्द्रं मम प्रभुम् ॥ १६ ॥
 अन्ये च विदिता वीरा भवनां ये महाबलाः ।
 मेनां मन्द्यूह्यं तिष्ठन्तु ते मर्वे लोहयन्त्रिणः ॥ १७ ॥
 मज्जन्तां लोहयन्त्राणि लक्ष्यशः पुरुषा मम ।
 वेधयन्तु परान् दुष्टान् लोहपिण्डैः सहस्रशः ॥ १८ ॥
 शतन्यः परिघाश्चैव भुगुण्डयस्तोमरास्तथा ।
 वाणाः क्षेपणिकाश्चैव मज्जन्तां त्वरितं भटाः ॥ १९ ॥
 एकैकं परवीरं च योधयन्तु शतं शतम् ।
 मन्मद्वा मामका वीरा नानाशस्त्रास्त्रवर्णिणः ॥ २० ॥
 ननु प्रथममेतेषां प्रवृत्तिरनुमीयताम् ।
 यद्येषामभियोगश्चेद रामचन्द्रे मम प्रभौ ॥ २१ ॥
 तदामीभिन्नं सुतरा गङ्गेयं मयि जीवति ।
 तूनं तत्पददास्येन जेतुमिच्छाम्यहं सुरान् ॥ २२ ॥
 नास्याः शुभं प्रपश्यामि सेनाया मामकैः शरैः ।
 गजानश्वान् रथान् पतीन् भेत्तास्मि समरे क्षणात् ॥ २३ ॥
 इक्ष्वाकूणां भटा एते रामद्रोहमलीमसाः ।
 म्वत एवाच्य गन्तारो धर्मराजनिकेतनम् ॥ २४ ॥
 निर्मिनमात्रमेतेषां मंक्षये भवितास्म्यहम् ।
 किंतु नाज्ञातवृत्तेन स्पर्द्धितुं शक्यते मया ॥ २५ ॥

मज्जा भवन्तस्तिष्ठन्तु गच्छामि भरतं त्वहम् ।
प्रवृत्ति तस्य विज्ञाय कर्तुमहं यथोचितम् ॥ २६ ॥

इत्युक्त्वा वल्वान् वीरः शृङ्गबेरपुराधिपः ।
गृहीत्वोपायनान् दिव्यान् मत्स्यान् पाठीनरोहितान् ॥ २७ ॥

मांसानि मधुकुम्भांश्च फलानि विविधानि च ।
अभ्ययाद् भरतं शूरः सन्नद्धकवचो गुहः ॥ २८ ॥

मंसमृत्य रामचरणौ विन्यस्य निजमूर्द्धनि ।
वृतो ज्ञातिसहस्रेण राजद्वारमुपेयिवान् ॥ २९ ॥

दृष्ट्वा तमभिगच्छन्तं रामस्यानन्यसेवकम् ।
आचरण्यौ भरतं प्राज्ञः सुमन्त्रो विनयान्वितः ॥ ३० ॥

एष त्वामेति काकुत्स्थ शृङ्गबेरपुराधिपः ।
गमस्यानन्यभक्तोऽयं गुहो नाम महामतिः ॥ ३१ ॥

महाबलो महा भागयो महाविनय र्झज्जतः ।
ममृद्धो दण्डकारण्ये रामस्य च सखा महान् ॥ ३२ ॥

वृत्तजश्च मदार्यस्य गृहाण विनयादमुम् ।
इत्युक्तः म सुमन्त्रेण भरतो भूमिभूषणः ॥ ३३ ॥

विनीतहृदयो द्रष्टुमाचकाङ्क्ष तदा गुहम् ।
प्रवेशितः प्रतीहारै रामानुजमियाय सः ॥ ३४ ॥

अपश्यद् भरतं सौम्यं गुणैः श्रीरामसम्मितम् ।
अवन्दत गुहो भक्त्या रामन्रातरसादृतः ॥ ३५ ॥

उवाच सुप्रसन्नात्मा किंचिच्छङ्गावशेषितः ।
अयं तव गृहारामप्रायोदेशः सुमञ्जुलः ॥ ३६ ॥

गङ्गातीरावनीस्थानपुरग्राममनोरमः ।
अल्प एवापि रुचिरो हश्यतां सुभग त्वया ॥ ३७ ॥

तव दासगृहं चैतत्संक्षिप्तावसथोयमम् ।
इह मूल फलहारैनिरास्वादैर्मुनिव्रताः ॥ ३८ ॥

वसन्ति मनुजाः सौम्यास्तेषां त्वं दृक्सुखो भव ।
इहाद्र्बणि च शुष्काणि मांसानि विविधानि च ॥ ३९ ॥

उच्चावचमिदं भक्ष्यं भविता वो न संशयः ।
सम्भावयितुमिच्छामि तवार्य महतीमिमाम् ॥ ४० ॥

सेनां पुरुषहस्त्यश्च महोक्षोष्ट्रगग्निविताम् ।
 भोज्यान्नयवसैरद्य मां पावयितुमर्हसि ॥ ४१ ॥
 मतप्रभोस्त्वं किल भ्राता प्रभुरेव मतो मम ।
 अतोऽचितुं त्वामिच्छामि समुहृदन्धुसैन्यकम् ॥ ४२ ॥
 इत्यं निषादराजेन प्रार्थितो भरतोऽत्रवीत् ।
 सर्वे वयं त्वया वीर मानिताश्चैव पूजिताः ॥ ४३ ॥
 ममार्यस्य प्रियं मित्रं ममापि त्वं प्रियः सुहृत् ।
 सर्वे मम कृताः कामा भवता मौम्यदर्शन ॥ ४४ ॥
 धन्यस्तव हृदुत्साहो यो रामस्य चमूमिमाम् ।
 सम्पूजयसि सोत्कण्ठो मम कार्यमिदं त्वयि ॥ ४५ ॥
 संदर्शयस्व पन्थानं भारद्वाजाश्रमोपगम् ।
 शुभो नः कतरः पन्था भारद्वाजाश्रमं प्रति ॥ ४६ ॥
 अविज्ञाते हि देवोऽस्मिन् भवान् विज्ञापकोऽस्तु नः ।
 इत्युक्तो भरतेनामौ नृपपुत्रेण धीमता ॥ ४७ ॥
 उवाच किंचित्साशङ्को गुहः श्रीरामसेवकः ।
 प्राञ्छर्लिर्विनतस्कन्धो निखिलारण्यदेशवित् ॥ ४८ ॥
 सन्ति मे बहवो दासास्तव मार्गनिष्ठपकाः ।
 तैर्युक्तोऽनुगमिष्यामि भवन्तमहमादतः ॥ ४९ ॥
 किं तु ते ज्ञातुमिच्छामि प्रवृत्तिं वाच्छितं तथा ।
 कन्त्रिन्न रामं व्रजसि गजयेच्छुर्दृष्ट्याधिया ॥ ५० ॥
 तवेयं महती सेना गजाश्वभटसंकुला ।
 सन्नद्वीरपुरुषा कोविदारध्वजै रथैः ॥ ५१ ॥
 संयुक्ता भूरिशस्त्रास्त्रैः शतधनीशतसंकुला ।
 सर्वतोव्याप्तभूभागा शङ्कां वितनुते मम ॥ ५२ ॥
 मलीममा राज्यलक्ष्मीः पितृभ्रातृनिषूदिनी ।
 केषांचिदेव शुद्धानां मनो मोहयते न च ॥ ५३ ॥
 सभवान् कि समारब्धुमुद्यतोऽसि बलर्युतः ।
 इति विज्ञातुमिच्छामि रामस्यानुचरोऽस्म्यहम् ॥ ५४ ॥
 इत्युक्तो रामभक्तेन गुहेन भरतस्तदा ।
 उवाच मधुरं वाक्यं गङ्गावारिसितस्मितः ॥ ५५ ॥
 मा भून्ममेहशी बुद्धिः स्वप्नेऽपि रघुसत्तमे^१ ।
 तद्वासदासं मां विद्धि सदाचरणदर्शिनम् ॥ ५६ ॥

स नो राजा प्रभुः स्वामी गुरुबन्धुः परायणः ।
दहामि तद्वियोगेन मनःप्रीत्यै ब्रजामि तम् ॥ ५७ ॥

स मे पितृसमो वन्धुस्तस्यभार्येव भूरियम् ।
तत्पतित्वमहं वाञ्छन् किं न स्यां गुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥

मय्यजानति कैकेय्या कृतं यद्गुरु पातकम् ।
सा तेन कर्मणा भूयो विनिर्भर्त्स्य मयोज्ज्ञता ॥ ५९ ॥

श्रीरामचरणाम्भोजदास्यलाभप्रमोदिनम् ।
न मामिति त्वं शड्केथाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ६० ॥

धिङ्मासुविलष्टजन्मानं यत्कृते स रघूद्वहः ।
मात्रा मे पापकारिण्या नीतो विपिनवासिताम् ॥ ६१ ॥

नाजनिष्ठ्यत चेन्माता मामकर्मपराधिनम् ।
नाभविष्ठ्यतदा ह्येष प्रजानां क्लेशसम्भवः ॥ ६२ ॥

कदा द्रक्ष्याम्यहं तप्तः श्रीराममुखमण्डलम् ।
कदा च विरहोद्रेकदुःखं मे शान्तिमेष्यति ॥ ६३ ॥

अहं वने निवत्स्यामि तस्यार्थस्य प्रतिज्ञया ।
तमुपावर्त्तयिष्यामि जातराज्याभिषेचनम् ॥ ६४ ॥

अमी वशिष्ठप्रमुखा मुनयः शुद्धबुद्धयः ।
एतैः सहित एवाहमभिषेक्ष्यामि तं प्रभुम् ॥ ६५ ॥

अयशः पातितं मूर्दिध्न मम मात्रा न संशयः ।
तदहं क्षालयिष्यामि रामदास्यरसोदकैः ॥ ६६ ॥

इत्युक्तं भरते नासौ श्रुत्वा वाक्यं निषादराट् ।
प्रतिपूज्य वचोभिस्तं बभाषे प्रीतमानसः ॥ ६७ ॥

धन्योऽसि त्वं महाबाहो रघूणां कुलभूषणः ।
श्रुत्वा नितान्तं प्रीतोऽहं धर्मपितं वचस्तव ॥ ६८ ॥

काकुत्स्थानां कुले जातो धर्मात्मा सत्यभाषणः^१ ।
कथं भवान् प्रवर्तेत न्यायातीतेऽस्तां पथि ॥ ६९ ॥

नित्यंतवेदशी बुद्धिर्त्तां धर्मवर्त्मनि ।
शोभा रघूणां वंशस्य वर्द्धतां प्रतिवासरम् ॥ ७० ॥

अयत्नोपगतं राज्यं भवान् संत्यक्तुमिच्छति ।
अतस्ते सदृशं लोके न प्रपश्यामि धीनिधे ॥ ७१ ॥

१. सत्यभाषितः—अयो०, मयु० । परंतु यह पाठ ठीक नहीं जँचता है । इसके स्थान पर 'सत्यभावितः' हो सकता है ।

पित्रा प्रवासितं रामं यत्त्वमानेतुमिच्छसि ।
 तेन ते महती कीर्तिर्भवनेषु भविष्यति ॥ ७२ ॥

एतद्वर्मान्वितकर्मं न चित्रं भरत त्वयि ।
 श्रीरामचरणाम्भोजदास्यनिर्मलमानसे ॥ ७३ ॥

तयोः संवदतोरित्यं सूर्याऽस्तमगमत्तदा ।
 अवर्त्तत निशा घोरा रामविश्लेषदुस्तरा ॥ ७४ ॥

भरतश्चैव शत्रुघ्नो गुहेनोपगतावुभी ।
 पृच्छन्तौ रामवृत्तानि निद्रां नालभतां निशि ॥ ७५ ॥

आक्रान्तो विरहोदभूतदुःखसागरवारिभिः ।
 निषादराजं भरतः पर्यपृच्छत सस्पृहः ॥ ७६ ॥

त्यवत्त्वा राज्यमिहागतो रघुपतिः कं देशमध्यूपिवान् ।
 किं भोज्यं कृतवान् किमाह वचनं सूतं सुमन्त्रं च सः ॥

मैथिल्या सहितः कथं शयितवान् संस्तीर्यभूमौतृणं ।
 गङ्गां लङ्घितवान् कथं कमवहद् देशं च धर्माधिपः ॥ ७७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 गुहप्रश्नो नाम द्वार्तिशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तथोक्तो भरतेनासौ बभाषे स निषादराट् ।
 स्मृत्वा रामस्य चरणौ योगिनां ध्यानमङ्गलौ ॥ १ ॥

अर्यमिगुदीतरुदेति ते पुरो ननु यत्र राघव उवास सीतया ।
 धरणीतलेऽन्भुजविनिर्मितं महच्छयनं नवीनदलकलूपमास्थितः ॥ २ ॥

उपनीतमिन्दुसितमादरान्मया शयनं हृदा स विगणयथार्मिकः ।
 शयितो महीनलरजोभराञ्चिते शयनं स्ववहृमुपधाय मे प्रभः ॥ ३ ॥

निशि तत्र लक्षण उदारविक्रमो धनुराततज्यमिषुयुक्तमात्मनः ।
 करयोर्विधाय कथयन् कथाः शुभाः प्रयतश्चकारविधिवत्प्रजागरम् ॥ ४ ॥

म निजार्यकक्षय शयितस्य गुप्तयेनलमो विनिद्र इदमीरितोमया ।
 ननु जागराम्यहमुदायुधो भवान् शयनेऽधितिष्ठतु मयोपकल्पिते ॥ ५ ॥

स्वजनैश्च वन्धुनिस्पेत आदरादहमत्र न स्वपि मिजागरं दधे ।
 स्वपति प्रभौ मम सह स्वभार्यया विजने वने बहुलहिंसांकुले ॥ ६ ॥
 तत आह लक्षण इदं मया सखे स्वपितुं न शक्यत इहेदशापदि ।
 स्वपति क्षितौ ममगुरौ रघुद्वहे परिणदधराज्यमुखभोजनौचिते ॥ ७ ॥
 प्रयतास्ततश्च गहने वयं त्रयो भृशमाततज्यशरचापपाणयः ।
 रजनीमनैष्म रघुनाथविस्फुरदगुणैर्वर्णनप्रभवशुद्धबुद्ध्यः ॥ ८ ॥

अथ वीक्ष्य तां निजगुरोवियद्वशामतदर्हदुःखततिभोगभूयसीम् ।
 विललाप लक्षण उदीरयन् गिरं करुणाममेयबलवीर्यविक्रमः ॥ ९ ॥
 ध्रुवमदयकोसलपुराधिपः स नो जनकः कथं तु विपदा भविष्यति ।
 गहनं गते प्रियहिते निजात्मजे विरहेण तूनमसुर्भिर्विमोक्ष्यते ॥ १० ॥
 अयमिन्दुसुन्दरमुखः सरोरुच्छदनोपमातिसुकुमारविग्रहः ।
 मिथिलाधिराजसुतया सुखार्हया सहितोऽद्य संस्वपिति भेदिनीतले ॥ ११ ॥

ससुरासुरत्रिभुवनेऽनुलप्रभो रजनीशकोटिकमनीयदर्शनः ।
 स्वजनेषु सर्वंसुखदानशक्तिभृत् कथमीहर्षीं तु भजते सुदुर्दशाम् ॥ १२ ॥
 जगतामयं प्रणयभाजनं महात् सुमहोदयः सकलचित्तरञ्जनः ।
 किमु केकयेन्द्रसुतया नृशंसया सदनात्प्रवास्य विपिनेऽधिवासितः ॥ १३ ॥
 रहिता पुरी ध्रुवमनेन कोसला विसुखा रमशानधरणीव दुर्भगा ।
 उदिताश्रुलोचनरुदन्महाजना बहुशोकसागरगताद्य नड्क्ष्यति ॥ १४ ॥
 रघुवंशभूषणउदित्वरःश्रिया विजयी त्रिलोकजनशोकनाशनः ।
 अयमार्य उज्ज्वलगुणैर्घमणिडितः कथमेवमर्हति नितान्तमापदम् ॥ १५ ॥

इति लक्षणो बहु विलप्य तां निशामनयत्ततोऽभ्युदितवत्यहस्करे ।
 वटदुर्घदिधविलसज्जटाधरौ वनवासयोग्यकुशचीरवाससौ ॥ १६ ॥
 धृततापसोचितसुवेशविग्रहावपिकामपि श्रियमतीव बिभ्रतौ ।
 पुरतो विधाय जनकात्मजामुभौ त्रिदिवापगां व्यतितरीतुमीयतुः ॥ १७ ॥
 रघुवंशसिन्धुतुहिनदयुतिस्तदा प्रणतं सुमन्त्रमथ सं निवर्त्यन् ।
 बहु संदिदेश पितरं च मातरं विनयाद् भवन्तमुपदर्शितार्जवः ॥ १८ ॥

अनुजं सरोषकटुभाषिणं तदा विनिवार्य साधुधिषणस्तमूचिवान् ।
 पुरुषं यदाह वचनं ममानुजो न सुमन्त्र तत्कथय मतितुः पुरः ॥ १९ ॥
 वनवासनेन सततोयलालिते प्रणयो मयि क्षितिपतेर्न हीयते ।
 स हि सत्यवाक् पुरुषधोरणीमणिर्न मयापनेतुमुचितः स्वसत्यतः ॥ २० ॥

इति शीतलैरमृतसारसुन्दरैर्वचनैः सुमन्त्रमभिधाय धैर्यभृत् ।
 विसर्ज दुःखितमुदश्रुलोचनं सहगन्तुमाहितमनोरथं प्रभुः ॥ २१ ॥

परिपश्यतामलघुवाष्पचक्थुपां स हि नस्तदेक्षणपथं व्यतीयिवान् ।
 मदुपाहितां समधिरुह्य तां तरि जनकात्मजानुर्जनिपेविताऽग्निकः ॥ २२ ॥
 स मयोपनीतमधिकं चतुर्विधं रसनीयभोज्यनिवहं न चाददे ।
 अनुजोपनीतमुदकं मुदायुतो जनकात्मजासहित आश धार्मिकः ॥ २३ ॥
 नयनाध्वनः परमुपेतवत्मु तेष्वधिकातिसिन्धुविनिमग्नभानसौ ।
 विरहाध्रिवृन्दभृदहं च सारथिः परिमुष्ठशून्यहृदयैन्यवर्त्तताम् ॥ २४ ॥
 इतीरितं गुहेन संनिशम्य केकर्यासुतः ।
 रघूद्वहं विचिन्तयन् मुमोह भूरिदुखतः ॥ २५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुग्णडसंवादे दक्षिणखण्डे
 गुहवाक्यं नाम त्र्यस्त्रिशोऽध्यायः । ३३ ॥

चतुर्स्त्रिशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ततस्तर्भिंगुदीमूलं सोऽन्वगाद् भरतः शुचिः ।
 यत्र भ्राता शयितवान् भूमौ दयितया सह ॥ १ ॥
 तत्र शय्यां समुद्वीक्ष्य क्रान्तपूर्वा महात्मना ।
 संस्तृतां तृणसंधेन मर्दितां परिवर्त्तनैः ॥ २ ॥
 अपश्यत् पल्लवांस्तत्र परिम्लानांश्चिरास्तृतान् ।
 श्री रामस्याङ्गसंसक्तान् जानकतनुसौरभान् ॥ ३ ॥

बभूव वाष्पनयनो भरतो भ्रातृवत्सलः ।
 कौसल्यादद्या जनन्यश्च स्थानं तद् ददर्शुर्द्वृशा ॥ ४ ॥

विललाप पुरस्तासां स दीनः शोकसंवृतः ।
 महाराजकुमारस्य मन्वानोऽनुचितां दशाम् ॥ ५ ॥

सीतां च जनकेन्द्रस्य सुतां दशरथस्य च ।
 स्नुषां राज्यमुखस्याहा सोऽग्नुचद वाष्पलोचनः ॥ ६ ॥

स्वयं चोषितुकामोऽसौ भ्रातुः प्रतिनिधिर्भवन् ।
 राज्येऽभिषिन्य चैवार्यमानेतुं कृतनिश्चयः ॥ ७ ॥

वाग्भराश्वासयाच्चक्रे कौसल्यां शोकपीडिताम् ।
 इंगुदीतरुमूलस्थां शय्यामार्यस्य वीक्ष्य ताम् ॥ ८ ॥

बभूवातितरं तत्र भरतः शोकर्षितः । ।
 प्रतिज्ञौ वने स्थातुमार्यं राज्येऽभिषेचितुम् ॥ ९ ॥
 देवताः प्रार्थयामास तथाभवितुमुत्सुकः ।
 यदि मे प्रार्थितं सम्यगार्यो नाङ्गीकरिष्यति ॥ १० ॥
 तदा तत्पादसविधे निवत्स्याम्यहमाहतः ।
 एवमाह महाबाहुर्भरतः सत्यभाषणः ॥ ११ ॥
 ततश्च निशि जातायां प्राप्तनीडेषु पक्षिषु ।
 प्रभोभ्रतिरमामन्त्र्य यथौ वेशम निषादराट् ॥ १२ ॥

 अथ प्रातः समुत्थाय भरतश्चैव शत्रुहा ।
 तारयामास्तुः सेनां गुहमाङ्गाण्यं नौशतैः ॥ १३ ॥
 शतानि पञ्च गज्जायां तरण्यः समुपस्थिताः ।
 आकृष्यमाणाः परितो दान्तैराङ्गानुर्वर्त्तिभिः ॥ १४ ॥
 नानावर्णाः पताकिन्यो विचित्रस्वस्तिकाञ्चिताः ।
 वितानास्तरणोपेता घट्टाभरणभूषिताः ॥ १५ ॥
 द्रोणीभिः क्षेपणीभिश्च शोभमानाजवप्लवाः ।
 वेशवातायनोपेता व्यरुचन् जाह्नवीजले ॥ १६ ॥

 पुरः परमकल्याणीमानन्दगवधोषिणीम् ।
 ऊह्यमानां गुहेनैव भरतो नावमारुहत् ॥ १७ ॥
 भरतस्य समीपस्थः शत्रुघ्नः गुणभेतराम् ।
 माक्षाच्चन्द्रसमीपस्थो द्वितीय इव चन्द्रमाः ॥ १८ ॥
 आरुह्य रम्यतरणीः संतेषु राजयोषितः ।
 कौसल्याद्याः पट्टच्छन्नवेशमान्तरसुसंस्थिताः ॥ १९ ॥
 पुरोधसो मुनिश्रेष्ठा मन्त्रिणश्च द्विजातयः ।
 पृथग्नावः समारुह्य व्यतरन् स्वर्गनिम्नगाम् ॥ २० ॥
 राजदामास्ततस्तेषुरश्वयानममन्विताः ।
 नैगमाश्चापणैः साकमनोभिर्भारवाहकैः ॥ २१ ॥

 तरतां चैव तीर्णानां तथा चैव तरिष्यताम् ।
 नृणां सम्भारयुक्तानां मिथः^१ कोलाहलोऽभवत् ॥ २२ ॥
 स्त्रीगणैः राजदासीभिर्दसैदसिरकैर्गजैः ।
 वाजिभिर्युज्यथानैश्च तरण्यः सर्वतो भृताः ॥ २३ ॥
 नानाभाण्डान्विता नावो नानाजनसमाकुलाः ।
 दाशैः संतार्यमाणास्ताः पारं जग्मुर्महाजवाः ॥ २४ ॥

१. महान्-अयो०, मथु० ।

विचित्रकम्बलास्तत्र विचित्रध्वजगालिनः ।
 पर्वता इव हृश्यन्ते विचित्रशिखरा गजाः ॥ २५ ॥
 नौकाभिश्च महानौभिः प्लवैश्च मकला चमूः ।
 सयानापणलोकैदा मंततार नदीं क्षणात् ॥ २६ ॥
 ततः सर्वानि समुत्तार्य ज्ञातिभिः सहितो गुहः ।
 भरतस्य पुरः सम्यक् प्राञ्छलिः ममुपस्थितः ॥ २७ ॥
 तमपृच्छत पन्थानं तस्य देगस्य राघवः ।
 यस्मिन् देशे वस्त्यार्यः मानुजो भार्या मह ॥ २८ ॥
 तमुवाच निपादेशः प्रयागे गम्यनां त्वया ।
 पुण्यं तपोवनं यत्र भारद्वाजस्य धीमतः ॥ २९ ॥
 गङ्गया यमुना यत्र मंगता दीर्घधोपया ।
 अन्तस्तयोः मग्नस्वत्या गोणभासा ममागतम् ॥ ३० ॥
 निमज्ज्य यत्र मनुजा व्रजन्ति विरजं पदम् ।
 तत्र स्नात्वा मुनिश्चेष्ट नत्वाऽतिश्यं प्रगृह्ण च ॥ ३१ ॥
 समेधितस्तदाशीर्भर्यशः मौभाग्यमण्डिनः ।
 तन्निर्दिष्टेन मार्गेण भ्रातरं द्रष्टुमेष्यमि ॥ ३२ ॥
 इत्याकर्ण्य गुहेनोक्तं प्रसन्नहृदयोऽभवत् ।
 नं विसृज्य ततोऽगच्छतप्रयागं मह मेनया ॥ ३३ ॥
 मध्येमार्गं महारण्यतरुकोटरवासिनाम् ।
 पक्षिणां निनदं शृण्वन् भारद्वाजाश्रमोन्मुखः ॥ ३४ ॥
 फलितान् पुष्पितांश्चैव नवपल्लवभूषितान् ।
 गुञ्जद्भ्रमरपुञ्जाद्यान् मम्पश्यन् वनपादपान् ॥ ३५ ॥
 ददर्शपुरुतो रम्यं प्रयागस्थानमुत्तमम् ।
 इतो भागीरथी गङ्गा परतो यमुना तयोः ॥ ३६ ॥
 मध्ये नानामरैर्जुष्टमृषिवृन्दैः समाकुलम् ।
 नानादेवद्रुमाकीर्ण कल्पवृक्षशतावृतम् ॥ ३७ ॥
 कमलाकरसंशोभि गोभिनं सरसीगणैः ।
 कोटिर्तीर्थसमाक्रान्तं देवतायतनान्वितम् ॥ ३८ ॥
 सर्वकालफलोपेनैः पादपैः परिशोभितम् ।
 हृष्टवा वनं महद्रम्यं सर्वे ते प्रीतमानमाः ॥ ३९ ॥
 देवं प्रदक्षिणं कृत्वा प्रजगमुर्भरतादयः ।
 भरतश्चैव गत्रुध्नो वशिष्ठोऽन्ये द्विजातयः ॥ ४० ॥

कौमल्याद्या मातरश्च देवतायतनं महत् ।
 कृत्वा प्रदक्षिणं प्राप्ता महातीर्थेऽवगाह्य च ॥ ४१ ॥
 श्रद्धोपेताः प्रविविशुमुर्नेराश्रमण्डलम् ।
 भरतः क्रोशतो हृष्ट्वा पद्मयामेव प्रतस्थिवान् ॥ ४२ ॥
 तदाश्रमं महत्पुण्यं भारद्वाजस्य योगिनः ।
 प्रययौ भरतः श्रीमान् सनिवेश्य वलं पृथक् ॥ ४३ ॥
 विश्वाशसहितोऽन्यैश्च द्विजवर्यैः समन्वितः ।
 मन्त्रिभिः सहितः शुद्धः स्फीतवासाः सुभाषितः ॥ ४४ ॥
 प्रविश्याश्रममद्राक्षीन्मुनिं वह्निसमत्विषम् ।
 भरद्वाजं सुतपसं विश्वातब्रह्मवर्चसम् ॥ ४५ ॥
 स विलोक्य मुनिश्रेष्ठं प्राजापत्यं महौजसम् ।
 वशिष्ठं ब्रह्मविद्यं रघूणां च पुरोधसम् ॥ ४६ ॥
 त्यक्तासनः समुत्स्थौ पाद्यहस्तो महामुनिः ।
 यथाहं तेन संगम्य सत्कृत्य च तमादरात् ॥ ४७ ॥
 शत्रुघ्नभरताभ्यां च भक्त्या समभिवादितः ।
 यथापूर्वं यथान्यायं भवनानर्चं सोऽतिथीन् ॥ ४८ ॥
 मर्वेष्वज्ञेषु कुशलं पप्रच्छ वदतां वरः ।
 ज्ञात्वा प्रभीतं गजानं शुशोच्च क्षणमातुरः ॥ ४९ ॥
 वशिष्ठो भरतश्चैव तं च पप्रच्छतुः शुभम् ।
 देहाग्निहोत्रशिष्यापाश्रमसत्पशुपक्षिषु ॥ ५० ॥
 एवं परस्परं तेषां सम्प्रश्नोऽभूमनोहरः ।
 ततोऽव्रीद् भरद्वाजो भरतं प्रश्रयानतम् ॥ ५१ ॥
 वूहि स्वागमनस्यार्थं वने राज्यवतस्तव ।
 पूर्वं प्रव्राजितो रामस्तव पित्रा वनं प्रति ॥ ५२ ॥
 स्त्रियाः प्रसादनं कर्तुं धर्मात्मा सत्यसंगरः ।
 त्वमिदानीं च किं कर्तुं प्रस्थितोऽसि बलान्वितः ॥ ५३ ॥
 कचिन्न राज्यलोभेन त्यक्त स्नेहो वनेऽपि तम् ।
 उद्वेजयितुमुदयुक्तो भवान् कारुण्यवर्जितः ॥ ५४ ॥
 एवं चेदत्यनुचितं कर्तुमुद्यतवानसि ।
 काकुत्स्थानां कीर्त्तिहरं महत्पापमिदं यतः ॥ ५५ ॥
 स वै महात्मा धर्मिष्ठो रामः सत्यानतिक्रमः ।
 पापहृष्ट्या त्वया नैव द्रष्टव्यो रघुवंशजः ॥ ५६ ॥

त्वदर्थमेव धर्मात्मा गुणवांलोकरञ्जनः ।
 स्त्रिया वचनमाट्य रामः पित्रा विवासितः ॥ ५७ ॥
 स त्वं वनेऽपि तिष्ठन्तं तं सभार्य च सानुजम् ।
 रामं क्लेशयितुं नार्हो रघूणां वंगजो भवन् ॥ ५८ ॥
 इत्युदीर्घितमाकार्ण्य भारद्वाजेन योगिना ।
 दुःखितो वाष्पपूर्णाक्षः प्रत्युवाच विनिःश्वसन् ॥ ५९ ॥
 गद्यदी भूतकण्ठत्वादपरिस्पष्टभाषणः ।
 हा हा हतोऽस्म्यहं ब्रह्मन् यदद्येवं माभिभाषसे ॥ ६० ॥
 मात्रा मम कृतं पापमहं शोचामि भूरिशः ।
 न तं कालमवाप्नोमि यस्मिन्नार्यः प्रवासितः ॥ ६१ ॥
 नामुमर्थमहं जाने मातुलेपु चिराद् वसन् ।
 जननीमप्यहं हन्यां यदि रामो न मां त्यजेत् ॥ ६२ ॥
 अयं तु मे महान् रोधो यन्मात्रा जनितो भवे ।
 मातुरेव च पापेन लिप्तोऽहं पापर्वजितः ॥ ६३ ॥
 अधुनाहं ब्रजाम्याहं रघुबंशविभूषणम् ।
 प्रत्यानेतुं वने वासादभिषिच्यनृपासने ॥ ६४ ॥
 आभिषेकाणि द्रव्याणि व्रात्याणांश्चाभिपेचकान् ।
 नयामि तत्र यत्रार्यो विद्यते मण्डयन् वनम् ॥ ६५ ॥
 मनसा कर्मणा वाचा तस्य दासोऽस्म्यहं मुने ।
 न मे राज्यस्पृहा ब्रह्मन् रामसेवाभिकाङ्क्षणः ॥ ६६ ॥
 नान्यथा मयि॑ शंकेथाः प्रसीद भगवन् मपि ।
 तवाशिषाभिवाऽन्धामि मयिज्येष्ठः॒ प्रसीदतु ॥ ६७ ॥
 निशम्य केकयीपुत्रवचनं स महामुनिः ।
 प्रमसाद हृदात्यर्थं तुष्टाव च मुहुर्मुहुः ॥ ६८ ॥
 उपपन्नमिदं मन्ये मर्वं त्वयि महामते ।
 राघवे विमले वंशे जातमात्रा हि निर्मलाः ॥ ६९ ॥
 न धर्मातिक्रमकरा न खला नापिकामिनः ।
 ना कीर्तिभाजनाः केचिदद्यावधि कुले तव ॥ ७० ॥
 स एव विमलो वंशो वैवस्वतमनोः किल ।
 वभूवधीर्मिका यत्र मान्धानृसगरादयः ॥ ७१ ॥
 एकैकस्य गुणान् वक्तुं कः शक्नोति जनो भुवि ।
 तेषां कीर्तिकरा यूर्यं सर्वे दशरथात्मजाः ॥ ७२ ॥

मातुः कृत्यमनाहत्य साधु ते मतिरूर्जिता ।
 भवान् वर्द्धयिता लोके रघूणां कीर्तिसागरम् ॥ ७३ ॥
 प्रीयेऽहं केकयीसूनो तव बुद्धयातिसौम्यया ।
 आर्ये गुणवति ज्येष्ठे त्वया सम्प्रग्विचारितम् ॥ ७४ ॥

 त्वाहं निमन्त्रयिष्यामि ससैन्यं ससुहृदगणम् ।
 समन्त्रिणां सभृत्यौधं सद्विजातिमुनिव्रतम् ॥ ७५ ॥
 सयुग्यवाजिमातङ्गमन्तैः सुस्वादुभोजनैः ।
 यथाकामोपनैश्चदधिदुर्घमधुवैः ॥ ७६ ॥

 चोष्यैर्लहैस्तथा पेयैर्भोज्यैः स्वादूपपादितैः ।
 यस्य यावद्यथायोर्यैरश्वानां यवसैस्तथा ॥ ७७ ॥
 गजानां शर्कराज्याकृतैः पिण्डैर्गोधूमसम्भवैः ।
 बन्धूनां सुहृदां चैव मन्त्रिणां च पुरोधसाम् ॥ ७८ ॥

 स्वादुबहुन्नसम्भारैर्मेर्यैर्विविधस्तथा ।
 राजभोज्यैरनेकैश्च सुक्लैर्सैर्बहुसंविधम् ॥ ७९ ॥
 कन्दैर्मूलैः फलैः शाकैर्भक्ष्यैरन्नैरनेकशः ।
 अहं त्वां प्रीणयिष्यामि परिवारणैः सह ॥ ८० ॥

 निमन्त्रितोऽस भरत त्वं मया वन्यवृत्तिना ।
 मम प्रीत्यानुजानीहि मदगृहे भोक्तुमद्य भोः ॥ ८१ ॥
 किमर्थं बलमुत्सृज्य त्वमेकाकी समागतः ।
 किं नेह विस्तृतोदेशः सेनासंवासनोचितः ॥ ८२ ॥

 स तमाह मुनिश्चेष्ठं प्राञ्जलिन्म्रकन्धरः ।
 सर्वं त्वया कृतं ब्रह्मन् भूयो मत्प्रीतिसाधनम् ॥ ८३ ॥
 सबलः ससुहृदन्धुस्तोषितोऽस्मि न संशयः ।
 दूरे संस्थापितं सैन्यमाश्रमोन्मर्दशङ्क्या ॥ ८४ ॥

 शैलोपमैर्गजैस्तुङ्गैर्वाजिभिस्तरलैर्भृशम् ।
 बलैरुच्चावचैर्दीर्घैः प्रच्छादितमहीतलैः ॥ ८५ ॥
 नागाविधजनस्तोमैः सम्मर्दः स्यात्तवाश्रमे ।
 तपोनिष्ठाश्च मुनय उद्विजेरन्नुपद्रुताः ॥ ८६ ॥

 इत्यहं महतीं सेनां दूरे संस्थाप्य भक्तिः ।
 पद्मयामेवेहसम्प्राप्तस्त्वांद्रष्टुं पावकोपमम् ॥ ८७ ॥

 स्थानं निर्दिश्यतां तन्मे यत्र रामो विराजते ।
 तेनैव महतीं प्रीतिर्मम स्याद्भोजनाधिका ॥ ८८ ॥

आतिथ्यं च त्वया ब्रह्मन् कृतमेव ममाधिकम् ।
तवाश्रमैकोपलभ्यः कन्दमूलफलादकैः ॥ ८९ ॥

ततोऽधिकं च ते ब्रह्मन् कि न्यूनं सिद्ध्योगिनः ।
आयासाल्लभ्यतेऽस्माभिः सा सम्पत्सहजा तव ॥ ९० ॥

अथाब्रवीन्मुनिश्वेष्ठो भरतं सौम्यदर्गनम् ।
आनयेहाखिलं सैन्यं मयास्यद्य निमन्त्रितः ॥ ९१ ॥

आतिथ्यं मेजुजानीहि यथाकामोपभोगतः ।
अदय भुक्त्वा मुविश्रान्तः सर्वन्यमिष्ठ मदगृहे ॥ ९२ ॥

द्रष्टासि राममन्येद्युच्चित्रकृटनिवासिनम् ।
तद्वनं सुमहद्रम्यं पुण्यं मन्दाकिनीतटे ॥ ९३ ॥

नितान्तशीतलामोदिमन्दमारुतवीजितम् ।
नानाविधद्रुमाकीर्ण पिकालिशुक्कूजितम् ॥ ९४ ॥

स भार्यः सानुजो यत्र सुखमास्ते रघूद्रहः ।
गन्तासि श्वः परश्वो वा प्राप्तासि महतीं मुदम् ॥ ९५ ॥

आज्ञम इत्थं मुनिना भरतश्चैव शत्रुजित् ।
तथेति सत्वरं चक्रे प्रीतिमान् मुनिवाक्यतः ॥ ९६ ॥

ततः स भगवान् योगी निमन्त्र्य भरतं तथा ।
संविधां कल्पयामास निजवैभवसम्भवाम् ॥ ९७ ॥

अग्निहोत्रगृहं गत्वा सकृदाचम्य सिद्धिमान् ।
आतिथ्यं कर्तुकामोऽस्य सर्वं तत्समपादयत् ॥ ९८ ॥

आययौ तस्य सदने विश्वकर्मा सु वैभवः ।
त्वष्टा प्रजापतिश्चैव महाभूतिर्महा धनः ॥ ९९ ॥

इन्द्रादयो लोकपालास्तत्तल्लोकविभूतिभिः ।
गन्धर्वाप्सरसोदेवा नद्यः कामरसस्त्रवाः ॥ १०० ॥

मुनिराजापयामास योगसिद्धो महातपाः ।
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि भरतस्याद्य सुश्रियः ॥ १०१ ॥

सर्वे भवन्तः कुर्वन्तु संविधा अत्यलौकिकीः ।
महाराजकुमारोऽसौ याभस्तुष्येन्महामनाः ॥ १०२ ॥

अमूर्षा साक्षाद् रामांशै वै शत्रुघ्नभरतावुभौ ।
मनोरमैर्गुणगणै गामलक्ष्मणमन्निभौ ॥ १०३ ॥

स्वर्भूपाताललोकेषु भूतयो या मुदावहाः ।
 ताः सर्वा उपसीदन्तु ममाथ्रमनिकेतने ॥ १०८ ॥
 मेरेयाणि मनोज्ञानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
 दधिदुधसितादीनि कल्पयन्तु विशेषतः ॥ १०५ ॥
 वासांसि सुमहार्हणि भूषणानि ज्वलन्ति च ।
 आलेपनानि दिव्यानि पृष्ठाणि विविधानि च ॥ १०६ ॥
 माल्यानि सुविचित्राणि मांसानि च मधूनि च ।
 चतुर्विधानि चान्नानि तथा भोगान् पृथग्विधान् ॥ १०७ ॥
 कल्पयन्तु ममागारं समेत्य सकलाः सुराः ।
 यं रातिथ्यं प्रकुर्वीय भरतस्य महात्मनः ॥ १०८ ॥
 इत्याज्ञस्ताः सुराः सर्वे तथेति समपादयन् ।
 अलौकिकान् महाभोगान् भूमिजानां सुदुर्लभान् ॥ १०९ ॥
 विदध्रो भगवान् सोमः स्वाद्वन्नममृतोपमम् ।
 चतुर्विधं वहृसं संविधाभिः समन्वितम् ॥ ११० ॥
 चोष्यं लेह्यं च पेयं च भक्ष्यं प्रादुरभूद्वहृ ।
 मेरेयाण्यसृजन् नद्यो मद्यां वहृविधं तथा ॥ १११ ॥
 शीतलानि सुगन्धीनि प्रावहन्तुदकानि च ।
 काश्चिदिद्धुरसस्रोतोवहाः काश्चित्पयोवहाः ॥ ११२ ॥
 काश्चिन्मधुवहाः काश्चिद्धिकुल्या धृतस्त्रवाः ।
 तरवः प्रादुरभवन् विचित्रफलपुष्पिणः ॥ ११३ ॥
 चन्दनालेपनसृजो दिव्यगन्धरसस्त्रवाः ।
 मधुस्त्रवा विचित्रस्त्रवासोऽलङ्कारभूषिताः ॥ ११४ ॥
 विचित्रमद्यमैरेयस्त्रवा मांसौघवाहिनः ।
 अक्षस्मान्नन्दनवनगोचरः प्रववौ मरुत् ॥ ११५ ॥
 अवर्षन् वारिदास्तत्र पुष्पवृष्टीः समन्ततः ।
 सर्वतो देवगन्धर्वा वाद्यानि समवादयन् ॥ ११६ ॥
 श्रूयते स्म कलो रम्यः सर्वतो वल्लकीध्वनिः ।
 नारदस्तुम्बुरुशचैव चक्राते वीणया ध्वनिम् ॥ ११७ ॥
 विश्वाची च धृताची च मेनका पुञ्जिकस्थला ।
 मञ्जुघोषा सुकेशी च रम्भा रामा तिलोत्तमा ॥ ११८ ॥
 उर्वश्यादद्या अप्सरसो ननृतुभरतागमे ।
 विश्वकर्माकरोत्सैन्ये स्वं कर्म विविधं ततः ॥ ११९ ॥

इन्द्रनीलमणिच्छना समन्ताद् भरिष्यतः ।
 नवशाद्वल संछन्ना कुञ्जपुञ्जसमावृता ॥ १२० ॥
 नानाविधाश्च तरवः प्रादुरासन् समन्ततः ।
 अवहन् स्वच्छपानीया नद्यः काञ्चनकूलिनीः ॥ १२१ ॥
 शुकसारसकादस्वभयूरपिकनादिताः ।
 राजहंसरवोपेताः कुञ्जमण्डपशोभिताः ॥ १२२ ॥
 लतावितानसंछन्नकाञ्चनोर्तीरभूमयः ।
 सरग्गवतीमुखाः पुण्या गङ्गागोदारामुखाः ॥ १२३ ॥
 तायां तीरप्रदेशेषु संन्यमासाम्बभूव तत् ।
 विचित्राणि च हर्ष्याणि मणिहेममयान्यभुः ॥ १२४ ॥
 वलभीजालकोपेता गृहाः स्वर्णविनिर्मिताः ।
 चतुःशालानि रम्याणि निवासाश्च पृथग्विधाः ॥ १२५ ॥
 गजानां वाजिनां चैव शाला अन्नादिसम्भृताः ।
 रत्नप्राकारसद्भूत्तिगोपुराजिरमण्डिताः ॥ १२६ ॥
 तत्र राजगृहं रम्यं शरन्मेघमुनिर्मलम् ।
 मुतोरणं पृथक् स्थानं दिव्याम्बरसमन्वितम् ॥ १२७ ॥
 दिव्यास्तरणसम्पन्नं सर्वतः सौरभोर्मियत् ।
 शशिशुभ्रमहातल्पसनाथभवनाञ्जितम् ॥ १२८ ॥
 सर्वतः सर्वरसवद् दिव्यभोजनसंयुतम् ।
 सर्वभोगे सुसम्पन्नं सुमृष्टमणिभाजनम् ॥ १२९ ॥
 देवगन्धर्वनादाढ्यं श्रीमत्सर्वमुखान्वितम् ।
 प्राविशद् भरतः श्रीमान् महर्षेराज्ञया तु तत् ॥ १३० ॥
 पुरोधसा मुनिवर्द्धिजवर्येश्च मन्त्रिभिः ।
 राजलोकैस्तथा सर्वैः मुहूर्द्धिर्बन्धुभिः सह ॥ १३१ ॥
 तत्र सिंहासनं दिव्यं मणिरत्नविभूषितम् ।
 चामरं तालवृत्तं च द्वयं च शशिनिर्मलम् ॥ १३२ ॥
 प्रापश्यद् भरतः श्रीमान् प्रणम्यार्यधिया मुहुः ।
 प्रणम्य च मुहुर्येष्वं रामं राजीवलोचनम् ॥ १३३ ॥
 सेवां प्रदर्शयामास तत्रार्यस्य यथोचितम् ।
 कदाचित्तालवृत्तेन वीजयामास भृत्यवत् ॥ १३४ ॥
 कदाचिच्छचामरकरः कदाचिच्छत्रपाणिकः ।
 पादसंवाहनधिया कदाचिन्मणिपीठके ॥ १३५ ॥

करौ प्रचालयामास भरतो रामसेवकः ।
 रामेणेवाभ्यनुज्ञातस्तत्रोपाविशदन्ति के ॥ १३६ ॥
 उपविष्टाः समर्यादिं मन्त्रिणश्च पुरोहिताः ।
 सिषेविरे च तत्रामुं हा हाहृष्टुरोगमाः ॥ १३७ ॥
 गन्धर्वा गायनवग देवलोकेषु गोचराः ।
 मृदञ्जान् मुरजान् वीणास्तालान् झर्जरकांस्तथा ॥ १३८ ॥
 अवादयन्त पटहान् वाद्यानि मधुराणि च ।
 ननृतुर्देव नर्तक्यो गन्धर्वप्रिवरा जगुः ॥ १३९ ॥
 मूर्छ्छनास्वर्गविस्तारैर्भरतं पर्यरञ्जयन् ।
 आलेपनैः मुग्नधैश्च कस्तूरीकुड्कुमादिभिः ॥ १४० ॥
 माल्यैविचित्रैर्मधुरैः कुसुमैर्नन्दनोद्भूवैः ।
 वस्त्रैराभरणैश्चैव पर्यमोदन्त सैनिकाः ॥ १४१ ॥
 मर्वे भोगाश्च सर्वेषामिच्छ्या पर्युपस्थिताः ।
 शयनान्यासनान्युच्चैर्भूषणान्यम्बराणि च ॥ १४२ ॥
 माल्यानि गन्धलेपाश्च स्वादून्यन्नाभ भूरिशः ।
 फलानि मुख्वासाश्च वभूवः मुलभा नृणाम् ॥ १४३ ॥
 ररञ्ज भरतस्यान्तः करणं वीक्ष्य तां श्रियम् ।
 अहो स्वर्गोऽयमतुल इत्युच्चैरभिनन्दितः ॥ १४४ ॥
 उपासाच्च क्रिरे चैवं दिव्या युवतयः क्षणात् ।
 कुबेरभवनादेत्य सहस्रं शतमेव च ॥ १४५ ॥
 चाम्पेयहेमच्चपलागौराङ्गयो हरिणीदशः ।
 सहस्रं च शतं कान्ता आजग्मुः शक्रमन्दिरात् ॥ १४६ ॥
 भरतस्योपासनार्थं सर्वाः काञ्चनसुप्रभाः ॥ १४७ ॥
 काश्चिन्जजगुश्च ननृतुः काश्चिद्वाद्यान्यवादयन् ।
 काश्चिन्महर्षिणाऽज्ञासाः परिचेषु सहस्रशः ॥ १४८ ॥
 वृक्षा एव जगुस्तत्र वादित्राणि च दध्वनुः ।
 इत्यद्भूतं वीक्षमाणा मुमुहुः सर्वतो जनाः ॥ १४९ ॥
 या काश्च सविधास्तत्र वाच्छिताः सैनिकैर्जनैः ।
 परिधानान्नपानाद्यास्ताः सर्वा ऊहिरेदुमाः ॥ १५० ॥
 महदद्भूतमालोक्य मुनेरातिथ्यकर्मणि ।
 विस्मिता मानवाः सर्वे ज्ञात्वा श्रियममानुषीम् ॥ १५१ ॥
 ये भोगा दिवि देवानां प्रापुस्तान भुवि मानवाः ।
 भारद्वाजस्य वचनाद् भरतातिथ्यकर्मणि ॥ १५२ ॥

अनृत्यन् वल्लिकास्तत्र वल्लिका एव चो चोज्जगुः ।
 वल्लिका वाद्यधारिण्यो वादयामासुरुचकैः ॥ २५३ ॥

सर्वमाश्चर्यमभवत् पश्यतां सर्वतो नृणाम् ।
 पीत्वा कादम्बरीं सैन्यास्तम्स्कन्धपरिमृताम् ॥ २५४ ॥

रेमिरेस्वर्गवेश्यामिर्दिव्यालङ्घारभूषिताः ।
 परे नदीस्वरूपेण वहन्तीं मदिगं पपुः ॥ २५५ ॥

वृक्षम्बन्धम्थितान्यादुर्भक्षणिं विविधानि च ।
 नदीनां पङ्खप्रायाणि पायमानि च लेभिरे ॥ २५६ ॥

यत्र तत्रैव मुलभा भोगाः समभवस्तदा ।
 मद्यं मांसं च मुस्वादु साधुक्लृप्तं मुपाचिनम् ॥ २५७ ॥

इष्यते ग्रन्थं यद्यावत्स्य तत्मुलभं तदा ।
 बभूव भरतातिथ्ये महर्ण्यागमिद्वितः ॥ २५८ ॥

एकैकं पुरुषं तत्र पञ्च पट् च मृगीहृषः ।
 उपासाञ्चक्रिरे भूयः स्नापनालेपनादिपु ॥ २५९ ॥

मुवर्णकूलिनीनां च कूलेषु मग्निं नदा ।
 स्निग्धकल्पद्रुमच्छायाशीतलेषु मुगन्धिषु ॥ २६० ॥

मस्थिनान् पुरुषान् नार्यः स्वर्गदित्यं सिषेविरे ।
 पादसंवाहनं चक्रुः कादिच्चद् दिव्या मृगीहृषः ॥ १६१ ॥

वाजिनो वारणाश्चोष्ट्राः खरा अश्वतरा वृषाः ।
 पपुः मुराप्रवाहासु सरित्सु मुदिता इह ॥ १६२ ॥

सैनिकान् भोजयामासुर्भक्ष्या दिव्या मृगीहृषः ।
 विकागनैक्षवान् रम्यान् लाजापूपान् मधूनि च ॥ १६३ ॥

नृसा नैवोपभुक्तास्ते रामकामप्रपूर्णिताः ।
 विस्मर्हयोध्यामत्यखिलानन्द भोगदाम् ॥ १६४ ॥

नाभिरन्तुं च तेऽन्यत्र जनाश्चकमिरे ततः ।
 मुतृप्ता मुदिता नैव गमदर्शनलालसाः ॥ १६५ ॥

भरतायाशिषोऽकुर्वन् रामस्य जगतस्तथा ।
 ऐरयन् मुदिता वाचं भरतस्यानुयायिनः ॥ १६६ ॥

राजपृत्र चिरंजीव स्वर्गे सम्प्रापिता वयम् ।
 अमृज्जमहि महाभोगान् मर्त्यलोके सुदुर्लभान् ॥ १६७ ॥

रामस्य दर्गनं तेऽस्तु सर्वान् कामानवाप्नुहि ।
 इति नानास्वरोपेतां गिरं लोका वभाषिरे ॥ १६८ ॥

दिव्यामवरमोन्मत्ता	दिव्यभोगोपभोगिनः ।
दिव्यामृतान्नसुहिता	दिव्यालङ्कारभूषिताः ॥ १६९ ॥
न तत्र मलिनः	कश्चिदासीन्नाभूषितस्तथा ।
नानुद्वित्तिदेहस्च	नाधौतवसनो जनः ॥ १७० ॥
सर्वेषां पाश्वर्गा आसन् वाय्यो	मैरेयसम्भृताः ।
नद्यश्चापूपकूलित्यः	पायसप्रवहास्तदा ॥ १७१ ॥
कामधेनुसमा गावः	स्वर्गात्तित्रामिपेदिरे ।
तासां क्षीरैः सर्वकाममयैः	प्रमुदिता जनाः ॥ १७२ ॥
वितानिन्यो द्रुमाश्चासन्	सर्वकामोपभोगदाः ।
अवहन् मांसमम्भारान्	सुस्वादुमृदुपाच्चितान् ॥ १७३ ॥
अपश्यस्तेषु मांसानि नानारूपाणि	सैनिकाः ।
मार्गान्त्याजानि वाराहाण्याज्याकानि	मृदूनि च ॥ १७४ ॥
मुग्नधीनि मभोज्यानि मृष्टानि मधुराणि च ।	
मयूरतित्तिरिमुखपक्षिमांसान्यनेकगः	॥ १७५ ॥
मत्स्यभेदाननेकांठच	शालिमद्गुररोहिताम् ।
पाठीनपीतश्शुद्धाटान्	घृताक्तांश्च सुपाचिताम् ॥ १७६ ॥
ददावन्यस्तथान्यस्मै	स्वादुस्वादु प्रियं तदा ।
सहस्रशः पाकभेदाः	शाकभेदाः सहस्रशः ॥ १७७ ॥
वीक्ष्याभवन् जनास्तत्र	विस्मिताः सर्वतस्तदा ।
दधिदुर्घासितादीनि	स्वर्णपात्रेषु भूरिशः ॥ १७८ ॥
यथेष्टं लेभिरे लोका	भरतातिथ्यभोजने ।
शर्कर्गः पायमान्युच्चैर्यत्र	कुत्रापि लेभिरे ॥ १७९ ॥
सर्वे भोगा अट्टश्यन्त	वस्त्रालङ्कारलेपनाः ।
उपानहः पादुकाश्च यानानि	गजवाजिनः ॥ १८० ॥
अञ्जनीयाः कुञ्जनीयाः कंकाताद्याः	सुपेशलाः ।
भाजनानि स्वर्णरूप्यरत्नजानि	समन्ततः ॥ १८१ ॥
चन्दनानि विचित्राणि वस्त्राणि कुसुमानि च ।	
नारीणां च नराणां च ये भोगाः	सुखदायकाः ॥ १८२ ॥
त आसन्नाश्रमे तस्य महर्षेः	स्वर्गसन्निभे ।
दर्पणा यावकालेयास्नैलानि	सुरभीणि च ॥ १८३ ॥

उणोदकानि दिव्यानि स्वर्णकुम्भभूतानि च ।
 शस्त्राण्यस्त्राणि दिव्यानि धनूषि सुमहान्ति च ॥ १८४ ॥
 शयनासनसंव्यानभोजनीयान्यनेकशः ।
 लेभिरे तत्र तत्रैव यथेष्टं सैनिका जनाः ॥ १८५ ॥

सोत्पलाः सुजलाः गुद्धाः सपद्वनगजयः ।
 हेमरत्नसमाबद्धनिःश्रेणीसुमनोहराः ॥ १८६ ॥
 विरेजिरे हृदास्तत्र स्नानार्थं विविधा नृणाम् ।
 तेषु स्नात्वा पर्यदधुर्वस्त्राण्याभूपणानि च ॥ १८७ ॥

स्वप्नकल्पं तु तज्जातं नृणां रात्रंदिनं सुखम् ।
 मुनिनाकृतमातिथ्यं भरतस्य महात्मनः ॥ १८८ ॥
 विलोक्य विस्मिताः सर्वे न ततो यातुकामुकाः ।
 अरमन्ताश्रमेतस्य देवा इव हरेः पुरे ॥ १८९ ॥

यैर्नविकलितः स्वर्गो दिव्यभोगोपवृहितः ।
 तैरेष साक्षात्संदृष्टो महर्षेः कृपया तदा ॥ १९० ॥
 क्रीडतां दिव्ययोपाभिर्नराणां मुदितात्मनाम् ।
 व्यतीयाय निशा सर्वा भारद्वाजाथमे शुभे ॥ १९१ ॥

ततो जातातिथ्ये नरपतिकुमारे कृतसुखे
 महर्षेराशातः प्रतियुयुरथ स्वर्गविषयाः ।
 सगन्धर्वा नार्यो विविधसुखभोगात्तच विवृधाः
 क्षणात्ते शक्राद्या द्रुतमदशिमापुः^१ सपदि ते ॥ १९२ ॥

महर्षेरातिथ्यं दशरथकुमारस्य य इदं
 शृणोते श्रद्धावानुषसि शुचिरूत्थाय सनतम् ।
 न तस्यालक्ष्मीः स्यान्नच दुरितसम्भूतिरतुलां
 श्रियंलब्ध्वा^२ लोके भजति मुदमारोग्यमपि यः ॥ १९३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 भारद्वाजकृतभरतातिथ्यवर्णनं नाम
 चतुर्स्त्रशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

१. दर्शि०—मथु० । २. लब्धा—अयो०, मथु० ।

पञ्चत्रिशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ प्राभातिकीं वेलामधिगम्य सुखोषितः१ ।
 भरतः प्रीतहृदयः कृतस्नानार्चनक्रियः ॥ १ ॥

समये मुनिमभ्येत्य हुताग्निं विधिवत्तदा ।
 प्राञ्जलिः सन्नतस्कन्धः पुरस्तात्पर्युपस्थितः ॥ २ ॥

तमपृच्छन्मुनिवरो दीक्ष्य कोमलया दशा ।
 कन्चिददद्य सुखं रात्रिव्यतीयाय तवाश्रमे ॥ ३ ॥

कन्चित्ते सैनिकाः सर्वे सुखमत्रा वसन् निशि ।
 तम ब्रवीत् ततो राजकुमारो भरतस्तदा ॥ ४ ॥

कृताञ्जलिपुटोधीमात् विनतः प्रणयान्वितः ।
 प्रणम्य वहुशः प्रीतो दृष्ट्वा सिद्धिमलैकिकीम् ॥ ५ ॥

यन्नाविकलितो ब्रह्मन् स्वर्गलोकः सुखालयः ।
 तेऽपीह मामका लोकाः स्वर्गस्था अभवन् निशि ॥ ६ ॥

सभृत्यः सहस्रन्यश्च सामात्यः सपुरोहितः ।
 त्वया स्वर्गाच्चितं सौख्यमहमद्वा समागतः ॥ ७ ॥

येकेचन महाभोगा मर्त्ये लोकेऽतिदुर्लभाः ।
 तेऽभूवन्निहलोकानां मामकानां त्वदाज्ञया ॥ ८ ॥

आश्रमोऽयं महर्षेस्ते स्वर्गो लोकः सुखालयः ।
 यथा मुमुदिरे लोकाः सर्व एव न संशयः ॥ ९ ॥

किं किं नु कथयाम्यद्य नृणां भोगसुखं महत् ।
 सर्वे कामा इहैकत्र निवसन्ति तवाश्रमे ॥ १० ॥

स्वर्गस्थानामियं रात्रिगतास्माकं महामृते ।
 तवानुग्रहमाहात्म्यं किं वाच्यमसकृन्मया ॥ ११ ॥

तृसाः कामरसैर्भोगैरपेताध्वश्रमा जनाः ।
 नानाभक्ष्यौघसुप्रीताः शयनासनतोषिताः ॥ १२ ॥

आनन्दिता न किमपि वक्तुं शक्ताश्च मामकाः ।
 अधुनाऽज्ञापयतुं मां गन्तुमार्यस्य सन्निधौ ॥ १३ ॥

१. चितः—अयो० । २. आज्ञापयतु—अयो०, मथु० ।

प्रस्थापयागियं दत्त्वा लभे तद्वग्नं यथा ।
 एतावन्मे प्रियं ब्रह्मन् मुलभं भवदागिपा ॥ १८ ॥
 केन मार्गेण गन्तव्यं मया ब्रह्मविदां वर ।
 तन्निरूपय मे भक्त्या सन्नताय महाशय ॥ १९ ॥
 एवमुक्तो मुनिश्रेष्ठो भरतेन तदा ब्रज ।
 अस्ति तात महान् रम्यश्चित्रकूटो महीधरः ॥ २० ॥
 इतो विदूरेण पथा कान्तिमान् भूरिधातुभिः ।
 विचित्रशृङ्खः कनकसावियापाणसंधिभृत् ॥ २१ ॥
 अनेकपर्क्षसंगवजुष्टकाननमञ्जलः ।
 अनेकविधपश्वाघसेवमानदरीगृहः ॥ २२ ॥
 गिरेस्तस्योत्तरे पार्श्वे भाति मन्दाकिनी नदी ।
 वहुपुष्पभराक्रान्ततस्जुष्टतटद्वया ॥ २३ ॥
 हंससारसचक्राह्वकादम्बकुलकेलिनी ।
 तथा नानाविधा नद्यश्चित्रकूटाचलोद्गताः ॥ २४ ॥
 वाल्मीकेराथ्रमस्थानं महर्षेस्तत्र शोभते ।
 तदन्तरा महापुण्यं पुण्यारण्यनिपेवितम् ॥ २५ ॥
 तस्मिन्नचलवर्ये तु वद्धवाऽऽथमपदं निजम् ।
 जानकीलक्ष्मणोपेत एकान्ते वसति स्वयम् ॥ २६ ॥
 रामः कमलपत्राथ इति भूयः श्रुतं मया ।
 तमुपैहि महाभाग द्रक्ष्यसि स्वेष्टपूर्तये ॥ २७ ॥
 इतस्त्वं दक्षिणैव पथा तत्र गमिष्यसि ।
 महत्या सेनया युक्तो विलङ्घ्य यमुनां नदीम् ॥ २८ ॥
 ततो गन्तासितं देशं चित्रकूटं मनोरमम् ।
 एवमाभाष्यमाणे तु भरते मुनिना तदा ॥ २९ ॥
 सम्प्रस्थितायां सेनायां तुमुले भवति ध्वनौ ।
 कौसल्यादद्या राजदारा मुनेर्दर्शनकाङ्क्षया ॥ २३ ॥
 आययुस्तत्र ताः सर्वा भरतेन च दर्शिताः ।
 उवाच भरतः श्रीमान् सूचयंस्तां महर्षये ॥ २५ ॥
 इयं हि कोसलेन्द्रस्य सुता ब्रह्मन् ययाजनि ।
 त्रैलोक्यसुन्दरो रामः सुविक्रान्तगुणोजितः ॥ २६ ॥

सेयं साध्वी महाशोकवह्निना तसमानसा ।
 अनर्गलगलद्वाष्पधोतोननविलोचना ॥ २९ ॥
 कौसल्या नाम भगवन् निःश्वसन्तो सुदुःखतः ।
 विलोक्यतामिह प्राप्ता भवन्तर्मभिवन्दितुम् ॥ ३० ॥
 असौ मगधराजस्य तनया दुःखकर्षिता ।
 कौसल्यामनुदीर्घेण संतापेन निमीलिता ॥ ३१ ॥
 सुमित्रा नाम यासूत पुत्रौ विक्रमशालिनौ ।
 त्रैलोक्यप्रथितप्रख्यौ वीरौ शत्रुघ्नलक्ष्मणी ॥ ३२ ॥
 एनां निरीक्षसे ब्रह्मन् यथामूलमुपार्जितम् ।
 शोकस्यायशसश्चैव तथा वीरौ प्रवासितौ ॥ ३३ ॥
 श्रीरामलक्ष्मणीं सदयो राजा चापि मृतिं गतः ।
 सर्वानिर्थमहीमेनां जानीहि मम मातरम् ॥ ३४ ॥
 यया मम यशो लोके हर्त्तुमारव्धमुग्रया ।
 तदहं त्वार्थदास्येन स्थापयिष्यामि निश्चितम् ॥ ३५ ॥
 एवमाख्यातवान् मातृभरतः शोककर्षितः ।
 सर्वाभिः प्रणतो भूयः स मुनिर्दीर्घदर्शनः ॥ ३६ ॥
 उवाचाश्वासयन् विद्वान् भरतं राजनन्दनम् ।
 मा वीर दोषदृष्ट्यैनां योजयस्वात्ममातरम् ॥ ३७ ॥
 केकयीं भूरिमाव्यर्थानुकूलधिषणावतीम् ।
 रामप्रवासनं चैतत्सुखायैव भविष्यति ॥ ३८ ॥
 ततोऽभिवाद्य भरतो भरद्वाजं महामुनिम् ।
 सम्पूज्य मातरः सर्वास्तेनाश्वासितमानसाः ॥ ३९ ॥
 प्रतस्थुः सहितास्तस्य कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 आमन्त्य च महामन्त्रसिद्धं तमृषिमादृतः ॥ ४० ॥
 प्रययौ भरतः साकं सेनया दीर्घया तया ।
 असज्जन्त गजा अश्वा: स्यन्दनाश्च महाध्वजाः ॥ ४१ ॥
 उच्चाचाचानि यानानि प्रययुः प्रस्थिते बले ।
 महान्ति राजयानानि रेजुः स्वर्णपरिच्छदैः ॥ ४२ ॥
 ध्वजारोहा गजास्तुञ्जाः सपक्षाः पर्वता इव ।
 निर्युः सहसा सैन्ये भरतस्याभिगच्छति ॥ ४३ ॥
 अश्वाः पल्याणिनो रेजुः स्वर्णरत्नपरिच्छदाः ।
 मरुत्तालगतयो गच्छन्तो बलमध्यतः ॥ ४४ ॥

दासेरकाः स्वर्णरत्नभारवाहा विनियंयुः ।
 रथाश्च दीर्घघोपाढ्याः कोविदारध्वजा ययुः ॥ ४५ ॥
 शिविकामास्थितस्तत्र भरतः सौम्यदर्शनः ।
 रेजे श्रीरामभक्तिश्रीसंदोहनं कृतास्पदः ॥ ४६ ॥
 तमनुप्रययौ श्रीमाच्छत्रुघ्नो मधुराकृतिः ।
 सर्वे च रामचन्द्रस्य दर्शनस्पृहयान्विताः ॥ ४७ ॥
 मातरो राजदाराश्च प्रयुयीनमास्थिताः ।
 यमुनामतरत्संन्यं सद्योददिग्णगामि तत् ॥ ४८ ॥
 संहृष्टद्विपवाजियांध्वर्निवहव्यासा मृगान् पक्षणः,
 संत्रासेन विभीषयन्त्यतितरं क्षुब्धाविविधोऽपिणी ॥
 सा सेना जविनी वनानि परितः सम्वाधमाना गिरी-
 नुदेशाश्च निपातयन्त्यभिययौ श्रीचित्रकूटोन्मुखी ॥ ४९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 सैन्यप्रस्थानं नाम पञ्चत्रिशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

४

षट्त्रिशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

गर्जमाना महासेना रघूणां सिन्धुसन्निभा ।
 मत्तमातङ्गनिवहव्यासक्षोणितला ययौ ॥ १ ॥
 अश्वैः सिन्धुतरंगाभैरुच्छलद्विः समन्ततः ।
 छादयन्ती महीं मार्गान् वनानि विदिशोदिशः ॥ २ ॥
 महतीमटवीं प्राप्य चित्रकूटोपशल्यगा ।
 अनालक्ष्याभवत्सेना तरुस्तोमेषुभूरिषु ॥ ३ ॥
 तान्यरण्यान्यतिक्रम्य नदीश्च विनतोर्मिगाः ।
 श्रीमानासादयाच्चक्रे चित्रकूटमहागिरिम् ॥ ४ ॥
 तत्र शुश्राव भरतो शिल्लीगणमुनिःस्वनम् ।
 राजतालीवनश्वानं ममीरजवसम्भवम् ॥ ५ ॥
 भरतो वीक्ष्य तं देशं चित्रकूटममीपतः ।
 उवाच विस्मतः किञ्चिच्छत्रुघ्नं निकटस्थितम् ॥ ६ ॥

तूनं स एव देशोऽयं शत्रुघ्नं सुनिरीक्ष्यते ।
 भारद्वाजेन मुनिना यो मे संसूचितः पुरा ॥ ७ ॥
 अग्रतो दृश्यतामेष पर्वतो नन्दनोपमैः ।
 वनैः संकीर्णविविधाधित्यकोपत्यकावनिः ॥ ८ ॥
 अस्यै गण्डगिरिग्रावस्त्राविणां निर्झराम्भसाम् ।
 श्रूयते तु मुलो ध्वानो ज्ञिल्लीनिर्घोषसंयुतः ॥ ९ ॥
 अमी मयूराः कूजन्ति गिरिकुञ्जनिवासिनः ।
 येषां शब्दो दग्धमध्यप्रतिशब्देन वृहितः ॥ १० ॥
 अमी न रुशिखाग्रेषु कोकिलाः कलनादिनः ।
 युकालिकोककादम्बवनिरग्नपूरयन् वनम् ॥ ११ ॥
 अज्जृम्भन्तेऽमितः शैलं पुष्पिताश्च महीरुहाः ।
 नानाविधाः स्वसौरभ्यैर्वर्नमापूरयन्ति च ॥ १२ ॥
 अयं मन्दाकिनीवारितरङ्गावलिशीलनः ।
 आवाति शीतलस्पर्शो वायुरामोदवर्द्धनः ॥ १३ ॥
 तूनमस्मिन् गिरावार्यो भार्यया लक्ष्मणेन च ।
 सहितो वस्ति क्षेममेकान्तमुखिताशयः ॥ १४ ॥
 अमी वनमृगाः कामं रामदर्शनसपृहाः ।
 त्यक्तवाणभया तूनं विश्रब्धा विचरन्त्यहो ॥ १५ ॥
 अस्मिन् गिरिवरेभ्रातर्गङ्गरे भूरिभूरुहे ।
 गवेषणीयो धर्मात्मा ज्येष्ठो नः सत्यपालनः ॥ १६ ॥
 विहाय सम्पदो राज्यं पुरीं बन्धु जनांस्तथा ।
 वनकुञ्जप्रियो रामः शैलेऽस्मिन् विहरत्यलम् ॥ १७ ॥
 इत्युक्त्वा भरतस्तत्र शत्रुघ्नं प्रति सैनिकान् ।
 आदिदेश स्वयं भ्रातुः श्रीरामस्य गवेषणे ॥ १८ ॥
 गवेषयन्तस्ते तत्र पुरुषा गङ्गरे वने ।
 विचेषुः शस्त्रकलितास्त्रासयन्तोवनेचरान् ॥ १९ ॥
 प्रविश्य विपिनं सान्द्रं द्रुमवलीगणाकृतम् ।
 मृगया चक्रिरे वीरा भरतस्याज्ञया गिरौ ॥ २० ॥
 अग्रे च दहशुर्धूमलेखां गगनसंसृतान् ।
 आगत्यसूत्रयामासु भरतं सैनिका जनाः ॥ २१ ॥
 गवेषितं वनं सर्वं मुनिवृन्दनिषेवितम् ।
 न तत्र दृष्टस्ते भ्राता रामस्त्रैलोक्यरञ्जनः ॥ २२ ॥

एकान्ते तु गिरेभगि महागद्वरकानने ।
दृश्यते धूमलेखाभिव्यासं गगनमण्डलम् ॥ २३ ॥
नूनं तत्र तत्र आता भविष्यति सभार्यकः ।
न तत्र शक्यते गन्तुमस्माभिः कुलनन्दन ॥ २४ ॥
वायुस्तत्र प्रभोराजाकागी वचनगोचरः ।
गन्तुं न दत्ते सामान्यान् परावर्तयतीव नः ॥ २५ ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां भग्नो आतृदर्शने ।
अत्युत्कलिक्ष्या युक्तो दूरे संस्थाप्य तां चमम् ॥ २६ ॥
विवेगं तं गिरि घोरं वनावलिममावृतम् ।
सेव्यमानो मरुद्ध्रिस्तैर्धुतिपङ्कजगजिभिः ॥ २७ ॥
सर्वे भवन्तरितान्तु मैनिका इह दूरतः ।
एकोऽहं तत्र यास्यामि यत्रार्यः सह भार्यया ॥ २८ ॥
महाभाग्यवता भ्रात्रा सौमित्रयेण संयुतः ।
शत्रुघ्नश्च मुमन्त्रश्च वशिष्ठाद्याऽच मामनु ॥ २९ ॥
आयान्तु रघुनाथस्य तस्य दर्शनहेतवे ।
उत्युक्त्वा प्रययौ श्रीमान् भग्नोऽन्यन् निपेद्यन् ॥ ३० ॥
दिविधूमाग्रभालोक्य हर्षिनो वेगवत्तरः ।
जगाम पुलकस्तोमव्याप्तमर्वाङ्गमुन्दरः ॥ ३१ ॥
रामस्तु भगवांस्तत्र भार्यया लक्षणेन च ।
सह कुर्वन् कथाः स्फीता मोदते स्म महाभुजः ॥ ३२ ॥
तत्र तं वाहिनीशब्दं श्रुत्वावननिवासिनः ।
सिंहाद्याः कन्दरान्तःस्था उत्पेतुः कृतगर्जनाः ॥ ३३ ॥
व्यात्रा निलिल्युः सम्भीत्या कोलाशचैव विदुद्वुः ।
अन्ये च पश्चो लिल्युर्यत्र कुत्रापि सम्भ्रमाः ॥ ३४ ॥
स्थानं त्यक्त्वा परे चेलुभ्रेमुरन्ये भयातुराः ।
परे चकितवच्चासन् महात्राससमावृताः ॥ ३५ ॥
एवं संचाल्यमानेषु पशुवृन्देषु पक्षिषु ।
आमीन्महान् परिक्षोभः कानने सैन्यशब्दजः ॥ ३६ ॥
दावाग्निनेव सम्भीताः सर्वतः पशुपक्षिणः ।
आर्तस्वरयुताश्चकुर्भ्रमणां सर्वतो दिशम् ॥ ३७ ॥
केचिद्गद्वर विविग्नुः केचित्कुञ्जेषु लिलिपरे ।
केचिद्गद्वर देशेषु तस्युः सातंकमातुराः ॥ ३८ ॥

वनचालं समुद्रीक्ष्य लक्ष्मणो भ्रातृवत्सलः ।
 सेनागमं विनिश्चित्य भ्रातरं समवोचत ॥ ३९ ॥
 आर्यं संश्रूयते शब्दः सेनाया इव कानने ।
 तन्मूलं ज्ञातुमिच्छामि केयं सेनास्ति कस्य वा ॥ ४० ॥
 अथोवाच प्रभुज्ञात्वा सेनाशब्दमुदित्वरम् ।
 ज्ञायतां कस्य सेनेयं भ्रातरत्रघनेवने ॥ ४१ ॥
 आर्यस्याज्ञामुपादाय लक्ष्मणो बलिनांवरः ।
 शैलोद्देशं समारुद्ध्य शालस्कन्धमधिष्ठितः ॥ ४२ ॥
 अपश्यन्महतीं सेनां रघूणां सिन्धुघोषिणीम् ।
 गजवाजिरथ ब्रातसंछादितमहीतलाम् ॥ ४३ ॥
 सुगुप्तां वीरपुरुषैः कोविदारध्वजै रथैः ॥ ४४ ॥
 ततो देशात् समुत्तीर्य लक्ष्मणो वीर्यवत्तमः ।
 अब्रवीदार्यसविधे त्वरारोषसमन्वितः ॥ ४५ ॥
 आर्यजानीहि सेनेयं भरतस्य सुदुर्धरा ।
 गजाश्वरथसंछन्ना कोविदारध्वजाङ्किता ॥ ४६ ॥
 आवां प्रवास्य विपिने तातं कृत्वा तथागतिम् ।
 प्राप्नोऽभिषेकस्तेनैव राज्ये वंशक्रमागते ॥ ४७ ॥
 जीवतोरावयोरेष न तथापि मनोरथम् ।
 परिपूर्णतमं धत्ते सचिन्तो ज्ञातकण्टकः ॥ ४८ ॥
 इति हन्तुं वनेऽप्येष प्राप्नो नौ दुष्टमानसः ।
 महत्या सेनया युक्तः साशङ्कः केकयीगिरा ॥ ४९ ॥
 दृश्यन्ते परितः शैलं कोविदारध्वजा रथाः ।
 वनेऽत्र सर्वतो व्याप्ता रघूणां महती चमूः ॥ ५० ॥
 अग्निर्निर्वाप्यतामार्य धूमलेखाभिसूचकः ।
 इत एवाभिवर्त्तेन्न यथा सैनिका भटाः ॥ ५१ ॥
 प्रजावती प्रविशतु गिरेर्गुद्यतमां गुहाम् ।
 धनुः सज्यं विधायाशु कवचं परिधोयताम् ॥ ५२ ॥
 अद्यावां भरतो हन्यादावां वा भरतं रिपुम् ।
 एष कालः परिप्राप्तः सप्तलस्य पराजये ॥ ५३ ॥
 अद्यार्यः पश्यतुतमां मम चापपराक्रमम् ।
 मम बाहुबलोत्क्षस्ताः शरा विध्यन्तु विद्विषः ॥ ५४ ॥
 धर्मश्चैवायमस्माकं वध्यः पूर्वपिकारकृत् ।
 अस्माभिरेव यत्कार्यं तदनेन स्वयं कृतम् ॥ ५५ ॥

एवं स्थिते तु धर्मेण यदि हन्याव विद्विषः ।
तदा निष्कण्टकं राज्यं नन्वार्यस्य भविष्यति ॥ ५६ ॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्य रामः सत्यभूतां वरः ।
ऊचे सर्वमनःसाक्षी भगवान् कञ्जलोचनः ॥ ५७ ॥

किमर्थमप्रियं ब्रूपे भरते धर्मकारिण ।
मम प्राणप्रिये तस्मिस्त्वत्तोऽपि प्रियकारिण ॥ ५८ ॥

कदा नु भवता दृष्टं भरतेन कृतं मयि ।
अप्रियं तेन नैवं ते शङ्कनीयमतः परम् ॥ ५९ ॥

‘भरतात्ते न भेतव्यं ममातिप्रियकारिणः ।
तृतीया सा तु मे मूर्तिरन्तर्दृष्ट्यावलोकय ॥ ६० ॥

प्रथमा वासुदेवाख्या सर्वेषां मुक्तिदायिनी ।
संकर्षणाख्या द्वितीया सर्वेश्वर्यनिधिः प्रभुः ॥ ६१ ॥

प्रदद्युम्नाख्या स्तृतीयेयं यामवाप्य मतोऽन्यदः ।
चतुर्थी त्वनिरुद्धाख्या य एषा भवतोऽनुजः ॥ ६२ ॥^१

एवं हि मम प्रियो वै भरतः प्राणसम्मितः ।
दिदृक्षुरेषमाभ्येति परावर्त्तयितुं वनान् ॥ ६३ ॥

भरतं स्वाधिकं विद्धि पुनरेव न वक्ष्यसि ।
द्रक्षस्यनुपदं तस्य मयि भक्तिं महात्मनः ॥ ६४ ॥

सेनेयं तस्य वीरस्य दृश्यतां परितो गिरिम् ।
इमौ तौ वायुजवनौ तुरगौ तस्य धीमतः ॥ ६५ ॥

अयमग्रेसरो हस्ती सेनायाः परिदृश्यते ।
नाम्ना शत्रुञ्जयो घोरः पितुर्मे प्रीतिवर्द्धनः ॥ ६६ ॥

इमौ भरत शत्रुघ्नौ संदृश्येते महाभुजौ ।
सेनामुखं मण्डयन्तौ मम दर्शनवाच्छिन्नौ ॥ ६७ ॥

वैदेहीं च विशेषेण दिदृक्षु भक्तिसंयुतौ ।
इत्येवं कथयन् रामो लक्ष्मणं प्रति तद्वलम् ॥ ६८ ॥

ददर्श सीतासहितः प्रान्नुवन्महतीं मुदम् ।
लक्ष्मणस्तु तथोक्तेन ललज्जे विमृशन् हृदि ॥ ६९ ॥

ततश्च भरतः सम्यक् सञ्जिवेश्य बलं महत् ।
योजनाद्वादि गिरेस्तस्य स्थानसम्मर्दशङ्कया ॥ ७० ॥

१. श्लोक सं० ६०-६२ नास्ति—बड़ो०, अयो०, मथु० ।

वशिष्ठं च महाभागो मातृरानेतुमादिशत् !
ततो जगाम धर्मात्मा सीतारामदिव्यथया ॥ ७१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
शैलागमनो नाम षट्क्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तक्रिंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाचः

पृच्छैमानो मुनींस्तस्य चिन्हकूटवनालयान् ।
दर्शयन् मन्त्रिणो मान्यान् कौतुकानि च भूरिशः ॥ १ ॥
लक्ष्मणस्य च कृत्यानि वने तस्मिन् विलोकयन् ।
नदीं मन्दाकिनीमारात्सम्पश्यञ्चातलानिलाम् ॥ २ ॥
फलानि चापि पुष्पाणि पर्णानि विविधानि च ।
रामलक्ष्मणसीताभिरुचैरवचितान्यलम् ॥ ३ ॥
कलयन् कलनादांश्च श्रृण्वन् विविधपक्षिणाम् ।
सम्प्राप तं शुभं देशं यत्रार्थः सह सीतया ॥ ४ ॥
लक्ष्मणेन च संयुक्तो मोदते हास्यकेलिभिः ।
अत्युत्कण्ठाभराक्रान्तः पुलकाञ्चितविग्रहः ॥ ५ ॥
प्राप्य मन्दाकिनीं पुण्यां बृहद्वर्षभुजाकुलाम् ।
अब्रवीत्स्वजनांस्तत्र विषादविकलो भवन् ॥ ६ ॥
अद्य द्रक्ष्याम्यहं भाग्यैर्वर्णिन्द्रं धर्मपालकम् ।
मृगाजिनधरं शान्तं वन्यवृत्तिसमाश्रयम् ॥ ७ ॥
पर्णशालास्थितं धीरं कन्दमूलफलशिनम् ।
धिङ्मां यस्य कृतेत्वार्य एवंगतिमुपागतः ॥ ८ ॥
इत्येवं विलयन् भूयो भरतस्त्रपयाकुलः ।
ददर्श पर्णशालां तां लक्ष्मणेन विनिर्मिताम् ॥ ९ ॥

वन्यवृक्षदलैर्व्यसां विशालां कान्तिशालिनीम् ।
 यज्ञवेदिसमां पुण्यां तुणीशरविभूषिताम् ॥ १० ॥
 द्योतयन्तीं दिशः कान्त्या दुर्घर्षमितरैर्जनैः ।
 वंशस्तम्भयुतां रम्यां श्रीरामेण चिरोषिताम् ॥ ११ ॥
 सुवर्णविन्दुशालिभ्यां धनुभ्यां च विभूषिताम् ।
 असिभ्यां हेममुष्टिभ्यां द्योतमानां स्वभावतः ॥ १२ ॥
 गोधाड्गुलित्रशोभाढ्यां सिंहस्येव गुहां तु ताम् ।
 वहिर्वेदीप्रविन्यस्तपावकोज्ज्वलदीपिताम् ॥ १३ ॥
 तत्र सीतासहासीनं जटापुञ्जवभूषितम् ।
 वल्कलौघकृतावासं कृष्णजिनधरं प्रभुम् ॥ १४ ॥
 वीरवाससमुद्भूतं सहजेन स्वतेजसा ।
 त्रैलोक्यभोगभोक्तारमग्रजं स्वं ददर्श सः ॥ १५ ॥
 लक्ष्मणेन सहासीनं सिंहस्कन्धं महाभुजम् ।
 प्रसादमुमुखं सौम्यं दीसिमन्तं स्वभावतः ॥ १६ ॥
 सर्वभूम्येकगोपारं सर्वत्रैलोक्यरक्षणम् ।
 दृष्ट्वैव दूरतः शोकाद् विललाप सुदुःखितः ॥ १७ ॥
 अहो क्वसा सभा नाथ प्रजामण्डलशोभिता ।
 क्वेयं वनमृगव्यासा पर्णशाला त्वयोषिता ॥ १८ ॥
 क्व तानि दिव्यवासांसि महार्हाणि तव प्रभो ।
 क्वेमानि मृगचर्माणि वल्कलानि च भूरुहाम् ॥ १९ ॥
 क्व तानि सुविचित्राणि माल्यानि सुरभीणि ते ।
 क्वेमा जटा भस्मचिताः शिरसा वहसि स्फुटम् ॥ २० ॥
 क्व ते यज्ञोद्भवो धर्मो भूरिसौख्यकरः प्रभो ।
 क्व चायं वनवासोत्थः शरोरक्लेशसंचयः ॥ २१ ॥
 क्व तेऽङ्करागा विविधाः सुगन्धाश्चन्दनादिभिः ।
 मलदिग्धाङ्गता क्वेयं महाराजकुमार ते ॥ २२ ॥
 हा हन्त मन्त्रिमित्तं ते दुःखमेतदुपस्थितम् ।
 सुखसंवर्द्धितस्योच्चैः श्रीशालिनि पितुर्गृहे ॥ २३ ॥
 धिङ्मां नृशंसया जातं मात्रा तादृशकर्मणा ।
 तव प्रवासदं यस्य जीवनं लोकग्रहितम् ॥ २४ ॥
 इत्युच्चर्विलपन् दूराद् वाष्पान्धितविलोचनः ।
 अप्राप्य पादग्रहणं न्यपतद्भूरतो भुवि ॥ २५ ॥

शोकाभितसो रामस्य व्यलुठ्टपुरतोरुदन् ।
हा हार्येति सकृत्प्रोच्य न किञ्चित्सुनखचिवान् ॥ २६ ॥

वाषपव्याकुलकण्ठोऽसौ पुनः प्रेक्ष्यार्यमुत्थितः ।
रुदन्नार्येति सम्प्रोच्य वक्तुं किमपिनाशकत् ॥ २७ ॥

रुदस्तथैव शत्रुघ्नो ननाम चरणौ प्रभोः ।
उभौ तौ परिरभ्यार्यो बभूवाश्रुकलान्धितः ॥ २८ ॥

ततः सुमन्त्र आदाय तावुभौ करयोर्दृढम् ।
भक्त्या निवेदयामास रामलक्ष्मणयोः पुरः ॥ २९ ॥

रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरतांस्तत्र संगतान् ।
विलोक्य करुणाभ्यक्ता रुदुर्वनवासिनः ॥ ३० ॥

तेऽयोध्यापतितनया गजेन्द्रतुल्या आजानुप्रथितविशालबाहुदण्डाः ।
सिंहांसाः परिपृथुवक्षसस्तदानीं संसक्ता मिथ उदभासयन् वनं तत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
भरतसंदर्शनो नाम समर्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तमाद्राय शिरस्यार्यः परिरभ्य मुहुर्मुहुः ।
अङ्कमारोप्य दुःखाकं समाधायान्वपृच्छत ॥ १ ॥

क्व नु तात पितास्माकमभवत्पृथिवीपतिः ।
तं विहाय त्वमेकाकी कथं वनमुपागतः ॥ २ ॥

नहि तस्मिन् गुरौ जीवत्यागन्तुमुचितो भवान् ।
चिरायाथ पुरीं त्यक्त्वा मन्ये त्वां दूरमागतम् ॥ ३ ॥

किं च वत्स तवारण्य मुपागन्तुं प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

अपि नः कुशली तातः स राजा सत्यपालकः ।
येनेष्टं राजसूयैरप्यश्वमेधैरनेकशः ॥ ५ ॥

स च व्रह्मसभाश्रेष्ठस्तपस्वी विदिताख्लः ।
 उपाध्यायोमतोऽस्माकं विविवत्पूज्यते त्वया ॥ ६ ॥

अपि नो मातरः सर्वाः कुशलिन्यो यथा पुरा ।
 अपि सत्कुरुषे तात यथापूर्वं पुरोधसम् ॥ ७ ॥

वृद्धं वशिष्टं यत्रैव रघूणां धर्मं आहितः ।
 अपि नः परमाचार्यः सुधन्वा सुखमेधते ॥ ८ ॥

अग्निकार्येषु युक्तो यः सम्यग्धर्मं निवेदकः ।
 काले काले विधातव्या इष्टीर्यः कुरुते शुभम् ॥ ९ ॥

अपि तान् पुरुषान् शूरान् क्षत्रिया ननु वर्त्तसे ।
 अपि तान् मन्त्रिणो मान्यान् वृद्धान् मानर्यसि स्वयम् ॥ १० ॥

अपि प्रबुद्ध्यसे काले चिन्तयन्नर्थमात्मनः ।
 अपि ते संवृतो मन्त्रः सम्यक् फलति कर्मसु ॥ ११ ॥

अपि त्वमर्थैलघुभिः प्राप्नोषि सुमहोदयम् ।
 अथक्रियैव ते दत्ते क्रिया फलमहोदयम् ॥ १२ ॥

अपि स्वयं मन्त्रिभिर्वा बुध्यसे वेदामर्थवत् ।
 अपि मूर्खनिनाहृत्य पण्डितान् मन्यसे शुभान् ॥ १३ ॥

यैरर्थकृच्छ्रं प्राप्तोऽपि राजा कल्याणमश्नुते ।
 वशिष्ठवामदेवाद्या ये नो मन्त्रिपुरोहिताः ॥ १४ ॥

अपि तान् मानयन् भक्त्या सभाजयसि धार्मिक ।
 अपि ते दुष्कृतं हन्ति सुकृतौद्यैः पुरोहितः ॥ १५ ॥

अप्यमात्यान् यथार्हं त्वं नियोजयसि कर्मसु ।
 अयथार्हं नियुक्तास्तु न भवन्ति क्रियाक्षमाः ॥ १६ ॥

अपि नो दण्डयस्युग्रैर्दण्डैर्मन्त्रिकृतैः प्रजाः ।
 अपि तात त्वमात्मीयैः कदाचिन्नावमन्यसे ॥ १७ ॥

अपि ते मतिमान् दृष्टः शूरः सेनापतिस्तव ।
 अपियोधात् कार्यकरान् दृष्टानाद्रियसे सदा ॥ १८ ॥

अपि दुष्टान् शठान् स्तव्यान् यथावदनुवर्त्तसे ।
 अपि राज्यहरान् क्रूरान् नोन्मूलयसि तत्क्षणात् ॥ १९ ॥

अपि मान्यान् यथास्थानं मानयस्यादरादिभिः ।
 अपि ते तत्पराः सेनाः सुसज्जाः कर्मकारिभिः^१ ॥ २० ॥

अपि धर्मर्थकामेषु परस्परमबाधयन् ।
 विचारयसि नीतिज्ञ सर्वेषामुपबृंहणाम् ॥ २१ ॥

अपि दीनान् दरिद्रांश्च सम्यग्भरसि राष्ट्रके ।
अप्याशिषो द्विजैर्दत्ताः सम्यग्गृहणासि भक्तिः ॥ २२ ॥

अपि राज्ञां हितां नीतिं शास्त्रहष्टया निरीक्षयसे ।
सामदाने भेददण्डौ यथावदनुपश्यसि ॥ २३ ॥

अपि त्वं सफलारम्भोऽस्यपि त्वं सफलागमः ।
अपि त्वं सफलादेशोऽस्यपि त्वं सफलेप्सितः ॥ २४ ॥

अपि ते बन्धवो दाराः सुहृदो मित्रवंशजाः ।
ज्येष्ठाः कनिष्ठाः पुरुषा अनुकूलाः समासते ॥ २५ ॥

अपि मान्धातृमुख्या नः कुलजाः पृथिवीभृतः ।
यामधुस्तां निजां वृत्तिं सम्यक्कातानुतिष्ठसि ॥ २६ ॥

यया नीत्या नृपो विन्देत्परत्रेह च मङ्गलम् ।
तां नीतिमनु तिष्ठस्त्वं सम्यक् पालयसि प्रजाः ॥ २७ ॥

इत्यापृच्छय रघुश्वेषो भ्रातरं भरतं च तम् ।
यावत्तृष्णीं बभूवासौ तावदाह सुसन्नतः ॥ २८ ॥

किं मे राज्येन किं नीत्या राजधर्मेण किं प्रभो ।
नित्यं त्वत्पादयोर्दास्यं सम्प्राप्य सुखितात्मनः ॥ २९ ॥

अपीटशब्द्यसनकृतवार्यकुलपांसनः ।
विनिन्दयजीवितः सोऽहं किं जातो राघवे कुले ॥ ३० ॥

नूनं धर्मविहीनोऽस्मि निन्दितोऽस्मि जगत्रये ।
यस्य माता हतभगा तवाप्रियमुपाचरत् ॥ ३१ ॥

त्वं मे राजा पतिर्ज्येष्ठः प्रभुर्भव महीपतिः ।
नाहं कनीयान् राज्याहः किमेवमभिभाषसे ॥ ३२ ॥

गच्छार्य नगरीं स्वीयामयोध्यापूर्वजैर्धृताम् ।
राज्येऽभिषेचयात्मानं शुभाय च कुलस्य नः ॥ ३३ ॥

त्वं राजेति मतो लोकैर्मया तु परदैवतः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणामीश्वरस्त्वं परः पुमान् ॥ ३४ ॥

मयि कैकेयदेशस्थे मातुलेष्वधिवासिनि ।
त्वय्यरण्यं समायाते पिता नो विरहातुरः ॥ ३४ ॥

अगात् समाधिं धर्मात्मा तव शोकेन दुःखितः ।
रटन् रामेति रामेति रामेति करुणस्वरः ॥ ३६ ॥

शत्रुघ्नेन मया चापि न तातस्य हितं भवेत् ।
प्रियस्तु तस्य नृपतेर्भवान् यावन्न यास्यति ॥ ३७ ॥

पितुस्ते प्रेमयुक्तस्य तावत्तृष्णिः कथं भवेत् ।
 अतः कृत्वा हितं तस्मै भवान् गच्छतु तां पुरीम् ॥ ३८ ॥
 त्वां शोचं स्तवदर्शनेष्मुरनिशं त्वयेवसक्ताशयो
     यावत्त्वां विनिवर्त्तयेद्विपिनतो राजानिवर्त्येहितम् ।
 तावत्त्वद्विरहानलद्वुततरजवालावलीढातुर-
     प्राणः प्रेमवशात्त्वयीथ विनिधा यात्मानमास्थात्परम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुग्युणसंवादे दक्षिणखण्डे
 राम प्रियाख्यानो नामाष्टात्रिशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

निशम्य भरतेनांकां पितुः समाधिमिश्रिताम् ।
 अत्यर्थकरुणां वाचं मुमूर्छं रघुवल्लभः ॥ १ ॥
 पतितं धरणीपृष्ठे रामं शोकौघविह्वलम् ।
 दुःखिताः सीतया सार्द्धं सिषिचुञ्चातिरोऽश्रुभिः ॥ २ ॥
 तपः संज्ञां परिप्राप्य बभाषे रघुपुङ्कवः ।
 हा तात हा सत्यपते हानः परमसंश्रया ।
 हा पालक धरानाथ त्वं गतो गतिमीद्वशीम् ॥ ३ ॥
 हा वात्सल्य निधेऽस्माकमाजन्म परिरक्षक ।
 हानेकसौख्यदातस्त्वं क्व नु दृश्योऽसि साम्प्रतम् ॥ ४ ॥
 हा हा बत ममाभाग्यं योऽन्तेऽपि त्वां न दृष्टवान् ।
 दुर्जनेन मयातात कर्तव्यं किं नु ते प्रियम् ॥ ५ ॥
 मृतस्त्वं मम शोकेन त्वयाहं नैव संगतः ।
 हा तात तं दुःसमयं यस्मिन् विरहितस्त्वया ॥ ६ ॥
 समाप्य वनवासं च त्वया हीनां पुरीमहम् ।
 कथं द्रक्ष्यामि दुर्भाग्यः शून्यामिव समन्ततः ॥ ७ ॥

१. स्तवदर्शनेष्मु०—पाठ उचित जान पड़ता है ।

कदापि ते प्रियं तात न कृतं दुर्हृदा मया ।
 यथा शोकेन पञ्चलं गतोऽसि विलप्न् मुहुः ॥ ८ ॥
 तानि स्वभावरम्याणि तव वाक्यानि भूपते ।
 मत्संबोधनयुक्तानि श्रोतुं नाहें मम श्रुती ॥ ९ ॥
 इत्थं विलप्य करुणं रघूणां वल्लभो रुदन् ।
 भार्या चानुजमभ्येत्य प्रोवाच कृपणो यथा ॥ १० ॥
 वैदेहि तव धर्मात्मा श्वशुरो मरणं गतः ।
 आतस्त्वं तातहीनोऽसि दुःखं स्यात्किमतः परम् ॥ ११ ॥
 ततो लक्षणसीताभ्यां सहितो रघुपुङ्गवः ।
 अरुदत्करुणं भूयो दुःखवेगसमाकुलः ॥ १२ ॥
 धैर्यमालम्ब्य तान् किलष्टानूचे केकयिनन्दनः ।
 उदश्रुनयनः शोकात्सान्त्वयन् कलया गिरा ॥ १३ ॥
 अलं दुःखेन ते तस्मिस्ताते स्वर्गमितेऽधुना ।
 विलोक्य विलपन्तं त्वां दीर्घते हृदयं मम ॥ १४ ॥
 किमेतावद्विलपता मया लब्धं रघूद्वह ।
 त्वमेव नः पितेदानीं गुरुर्बन्धुः सुहृत्पतिः ॥ १५ ॥
 उत्तिष्ठार्योदिकं देहि प्रभीतस्यात्मनः पितुः ।
 शत्रुघ्नेन मया चापि पुरैव विहितं तथा ॥ १६ ॥
 रुदतीं जानकीं रामः परिष्वज्य समादयौ ।
 लक्षणं चात्रवीदेतद दुःखिनं भूरिदुःखतः ॥ १७ ॥
 आतरानय मे सद्यो बादराष्यैङ्गुदानि च ।
 तैरहं निर्विष्यामि पिण्डान् प्रेतस्य मे पितुः ॥ १८ ॥
 आनयस्वोत्तरीयं मे कुर्या पितुरुदक्रियाम् ।
 ततस्तेऽन्वगमन् सर्वे पुण्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १९ ॥
 सुतीर्था स्वच्छपुलिनां देवगन्धर्वसेविताम् ।
 सानुजः सहभार्यश्च तत्र स्नात्वा रघूद्वहः ॥ २० ॥
 स्वर्गस्थायात्मनःपित्रे प्रददाबुदकाङ्गलीन् ।
 ततस्तीरे समागत्य पिण्डान् निरवपद्मुवि ॥ २१ ॥
 बदरैङ्गुदपिण्याकं सुमेध्यं दर्भसंस्तरे ।
 पुनः पर्णकुटीभीयुभ्रातिरः सहसीतया ॥ २२ ॥
 तस्या द्वारे स्थितो राम उभौ भरतलक्ष्मणौ ।
 कराभ्यां सुसमादाय रुरोद पितरं स्मरन् ॥ २३ ॥

तेषां प्रसुदतां तत्र वैदेह्या सह दुःखतः ।
 उद्भूतकर्षणः शब्दो हरीणामिव गर्जताम् ॥ २४ ॥
 कृत्वोदकं पितुः सर्वे भ्रातरस्तत्र संगताः ।
 रुदुः करुणां वाचमीरयन्तः परस्परम् ॥ २५ ॥
 सैनिकास्तमुपश्रुत्य तु मुलं रोदनध्वनिम् ।
 अज्ञासिषुः सहार्येण भग्नः संगतोऽधुना ॥ २६ ॥
 रुदन्ति पितृशोकात्तस्तेऽमी नश्वरा इति ।
 ततः सहस्रं पुरुषा रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ २७ ॥
 तत्राजग्मुः पर्णकुटीं यत्र श्रीमत आथ्रमः ।
 तेषामागच्छतामासीद् गजाश्वरथजो ध्वनिः ॥ २८ ॥
 समागते बले तत्र गजाश्वरथ संकुले ।
 वित्रेसुर्वन्यपशवो वराहमहिषादयः ॥ २९ ॥
 सिंहा व्याघ्राश्च गोकर्णा गवयाः सैन्यशब्दतः ।
 संत्रस्ताः कन्दरा भेजुश्चित्रकूटमहीभृतः ॥ ३० ॥
 शुककोकिलकाकाद्याः कोककारण्डवादयः ।
 दात्यूहाः सारसा हंसा नानारूपा विहंगमाः ॥ ३१ ॥
 विसंज्ञाः सैन्यनादेन वित्रस्ताः सकलादिशः ।
 उत्पेतुर्मण्डलं बद्धवा गगनान्तरचारिणः ॥ ३२ ॥
 उच्चैः पक्षिगणाकीर्णं गगनं पर्यराजत ।
 अधः सैन्यसमूहेन व्यासं धरणिमण्डलम् ॥ ३३ ॥
 पारिरेभे जनान् कांश्चित्कांश्चिद्रामोऽभ्यवादयत् ।
 कांश्चिच्जग्राह दृष्ट्यैव कांश्चित्सम्भाषणादिभिः ॥ ३४ ॥
 कैश्चिवन्नतः सविनयं कैश्चिदद्वंश्योश्च वन्दितः ।
 सर्वनादिद्रिये रामः पितृशोकाकुलोऽपिसन् ॥ ३५ ॥
 चक्षुर्लज्जानतो मौनं पितृशोकेन विह्वलः ।
 आत्मानं मन्यमानश्च पित्रा रहितमातुरः ॥ ३६ ॥
 रुदो भ्रातृभिः सार्द्धं पुनर्नूतनयञ्चुचम् ।
 अधोमुखस्तदातिष्ठच्चिन्ताशोकसमाकुलः ॥ ३७ ॥
 भूयोरुदञ्छोकनिपातरुणः सन्नार्तं शब्देन गुहागतेन ।
 निनादयन् भूमिघरं समन्तादधृत्या न रोद्दुं हृदयं शशाक ॥ ३८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे उदकाहरणे
 नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

राजदारान् पुरस्कृत्य वशिष्ठो मुनिसत्तमः ।
 तं देशमागमच्छीघ्रं पश्यन् मन्दाकिनीं शुभाम् ॥ १ ॥
 कौसल्या वीक्ष्य तां पुण्यां नदीं मन्दाकिनीं ततः ।
 सुमित्रामन्त्रीद् वाक्यं तप्यन्तीं सुतशोकतः ॥ २ ॥
 इतस्ते तनयः साधिव आतुराहरते जलम् ।
 स वीरो राजपुत्रश्च प्राप्तोऽत्यनुचितां दशाम् ॥ ३ ॥
 ['इदमैंगुदिपिण्याकं प्रायो रामेण भूतले ।
 निर्वापितं पितुर्दर्भेष्वीक्ष्यते स्वर्गतस्य हि ॥ ४ ॥
 अहो इदं तस्य भोज्यमुचितं भूरिभोगिनः ।
 आसमुद्रक्षितिपतेर्न्युसं पुत्रेण ह्यापदि ॥ ५ ॥
 भुक्त्वा स विविधान् भोगानासमुद्रक्षितीश्वरः ।
 इदमापदि पुत्रेण न्युसं भोक्ष्यति भोजनम् ॥ ६ ॥]
 इत्यादि विलपन्ती सा कौसल्या प्रापदाश्रमम् ।
 रामस्य पर्णशालां तां दृष्ट्वा तत्र सुदुःखिता ॥ ७ ॥
 तत्र स्थितं सुतं दृष्ट्वा त्यक्तभोगं जटाधरम् ।
 वल्कलजिनचीराधैः^२ संवीतामलविग्रहम् ॥ ८ ॥
 अश्रूप्यमुच्चदत्यार्ती शोकविह्वलमानसा ।
 दृष्टवैव रामो जग्राह मातृणां चरणान् पृथक् ॥ ९ ॥
 तथैव लक्षणो भक्त्या सर्वा मातृरबन्दतः ।
 सीता च पादान् श्वश्रूणामग्रहीद भूरिदुःखिता ॥ १० ॥
 अश्रूपूर्णक्षिवदना शोचन्तीश्वशुरं मुहुः ।
 तां दृष्ट्वोवाचकौसल्या निःश्वस्य करुणं वचः ॥ ११ ॥
 हा विदेहनरेन्द्रस्य सुता दशरथस्तुषा ।
 वीरेन्द्रस्य वधूर्भव्या कथमेवं सुदुःखिता ॥ १२ ॥
 इदं ते वदनं कान्तं चन्द्रादपि सुशीतलम् ।
 उत्फुल्ल पद्मरुचिरं कथमेवंदशां गतम् ॥ १३ ॥

१. ये तीन श्लोक अयो० और मथु० की प्रतियों में काट दिये गये हैं ।

२. राधैः—अयो० ।

नितान्तमातयक्लान्तं मलिनं वनवासतः ।
 दृष्ट्वा तवाद्य कल्याणि हृदयं दीर्घते मम ॥ १४ ॥
 ततो रामो वशिष्ठस्य पादौ जग्राह भक्तिमान् ।
 अमात्यान् मन्त्रिणः सर्वान् प्रधानान् पुरवासिनः ॥ १५ ॥
 आगतान् परिजग्राह परिरम्भेक्षणादिभिः ।
 सर्वेऽस्मेत्य विधिवदुपविष्टव्य राघवः ॥ १६ ॥
 उपोपविष्टाः सकला भ्रातरो मुनयस्तथा ।
 पुरोहिता अमात्याश्च मन्त्रिणो राजमानिताः ॥ १७ ॥
 कृताञ्जलिपुटो धीमान् भरतो भक्तिसंनतः ।
 पुरो रामस्योपविष्टो विवक्षुः प्रणयान्वितः ॥ १८ ॥
 तूष्णीभूताः स्थिताः सर्वे पश्यन्तो भरताननम् ।
 किमेष वक्ष्यति वुधो राममानेतुमागतः ॥ १९ ॥
 रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरतास्तः सुहृज्जनेः ।
 वृतास्तत्र व्यराजन्त वीक्षमाणाः परस्परम् ॥ २० ॥
 निन्युस्तां रजनीं कृत्स्नां ते चिरान्मिलिता मिथः ।
 ततःप्रभाते निमज्य मन्दाकिन्यां यथोचितम् ॥ २१ ॥
 पर्णशालामुपागच्छन् सर्वे तूष्णीगिरो जनाः ।
 भरतोऽथ सुस्त्कृत्य रामं भक्तिसुसन्नतः ॥ २२ ॥
 पश्यतां सुहृदां मध्ये इदमाह स धर्मवित् ।
 नतोऽस्मि रघुवर्यत्वामात्मना दास्यशीलना ॥ २३ ॥
 प्रसीद महां नग्राय करुणां कर्तुं मर्हसि ।
 गच्छायोध्यां निजपुरीं पालयास्मान् स्वसेवकान् ॥ २४ ॥
 प्रजाश्च सकला राजन् गोपाय निजधर्मतः ।
 भुड्धक्षव राज्यं निजं प्राप्तं पितृपैतामहं क्रमात् ॥ २५ ॥
 अगाधे नौरिवाम्भोधौ प्रचण्डानिललोलिता ।
 त्वां विना राम राज्यश्रीरसौ नाशोन्मुखी क्षणात् ॥ २६ ॥
 भवन्तमनुवर्कन्तां राज्यासनमधिष्ठितम् ।
 प्रजाः प्रकृतयः सर्वस्तारा इव निशाकरम् ॥ २७ ॥
 गायन्तु पुरनार्यश्च तवप्रावेशिकं पुरे ।
 अन्तःपुरस्थितास्ताश्च सेवन्तां त्वां स्मरोपमम् ॥ २८ ॥
 श्रीजानकीं पुरस्त्कृत्य सहस्रवनिताः पुरे ।
 चन्द्राननास्त्वया साद्व लभन्तां भोगमुत्तमम् ॥ २९ ॥

नरनागनगेन्द्राणां कन्या दिग्विजयार्जिताः ।
 विलश्यन्त्यस्त्वद्वियोगेन पश्यन्तु त्वां गृहागतम् ॥ ३० ॥
 नाहमर्होऽस्य राज्यस्य रासभोऽश्वगतेरिव ।
 श्वेवहृष्यक्षनादस्य काको हंसगतेरिव ॥ ३१ ॥
 पितर्युपरतेस्माकमनाथानां गतिर्भवान् ।
 चायस्व नः स्वपदवीमधितिष्ठन् रघूद्वह ॥ ३२ ॥
 इति सम्भाषमाणस्य भरतस्यवचोऽमृतम् ।
 अन्वमोदन्त तत्रस्थाः सभ्या नरमुनीश्वराः ॥ ३३ ॥
 विलपन्तं मुहुर्वीक्ष्य भरतं रामचन्द्रमाः ।
 उवाच धर्मसंयुक्तं धर्मभूतप्रवरः स्वयम् ॥ ३४ ॥
 क्षयिष्णु सकलं मन्ये यद्यश्यं सदसत्तथा ।
 संयुज्य विप्रयुज्यन्ते संयुज्यन्ते वियुज्य च ॥ ३५ ॥
 सर्वं मृत्युवशं मन्ये जगदेतच्चराचरम् ।
 मूढास्तस्य कृते सत्यं त्यजन्ति किमु कामुकाः ॥ ३६ ॥
 इष्टवा बहुविधैर्दर्शिर्मखैः सर्वस्वदक्षिणैः ।
 महानुभावस्तातो नो मयि यातो समाधितः ॥ ३७ ॥
 तद्वचः सत्यसम्बद्धं कथमुल्लङ्घ्यतां मया ।
 स्वर्गतं च्यावये तातं सत्यातिक्रमणादहम् ॥ ३८ ॥
 न मया सत्यमुल्लङ्घ्य वर्त्तितव्यं कदाचन ।
 नाहं द्विर्भाषितुं जानै व्रतमेतत्परं मम ॥ ३९ ॥
 योमेऽनुकूलो बन्धुश्च न निर्बन्धं करोत्विह ।
 यद्भावि तद्भुतमिदं को निवर्त्तयितुं क्षमः ॥ ४० ॥
 इत्यभिधाय निदेशकरः पितुराहितसत्यवचः परिरक्षं
 स्तक्षणमेष ततो विरराम नराधिपसूनुरधर्मविपक्षः ।
 शृण्वति सर्वमुनिप्रकरे भरतः पुनरेव ततोऽभिवभाषे
 चेतसि भूरि विचित्य चिरं रघुनाथनिवर्तनसाध्वभिलाषे ॥ ४१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 रामवाक्यं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

कथं निवर्त्याम्येनमार्यं विपिनवासतः ।
 इति युक्तं विचिन्त्यैष भरतस्तमवोचत ॥ १ ॥
 क्षुद्रा मे जननी चक्रे यत्पातकमकारणम् ।
 मय्यजानति ते दासे मातुलेश्वर्धितिष्ठति ॥ २ ॥
 तदनिष्टमहं मन्ये महदेवात्मनाशनम् ।
 त्वद्भूयाच्च न धर्मत्मन् मातरं दण्डयाम्यहम् ॥ ३ ॥
 ममापकारिणी पापा प्रकृत्या राक्षसी त्वियम् ।
 तदुत्पन्नश्च सुतरामहं पापैकं सम्भवः ॥ ४ ॥
 तथापि न करिष्यामि कर्म गर्हितमात्मना ।
 यत्तातेन कृतं तत्तु किं नु गर्हामि सम्प्रति ॥ ५ ॥
 मृतो न गर्हितुं योग्यस्तत्रापि जनकः स नः ।
 अन्तकालेऽभवत्स्य मोह एष न संशयः ॥ ६ ॥
 यत्कृतं मुहूर्यता तेन पित्रा नः कर्म गर्हितम् ।
 तद्भूवान् संशमयतु तस्मिन् स्वर्गमितेऽधुना ॥ ७ ॥
 एतदेव च कर्तव्यं सत्पुत्रेण ननु त्वया ।
 कैकेय्या यत्कृतं पापं तामेवानुप्रयातु तत् ॥ ८ ॥
 त्रायस्व नः कुलपते प्रकृतीश्च विशेषतः ।
 सुहृदो बान्धवांल्लोकान् किलश्यतस्तव शोकतः ॥ ९ ॥
 इदं तेऽनुचितं मन्ये वनवासजटादिकम् ।
 आत्मनः कुलधर्मेण व्याहृतं किं चिकीर्षसि ॥ १० ॥
 ब्रह्मक्षत्रे उभेनित्ये स्वस्वलक्षणलक्षिते ।
 विज्ञाय तद्भूवान् सर्वमन्यत्कृतुं न चार्हसि ॥ ११ ॥
 विपरीतमिदं चार्य यन्मया तेऽनुशासनम् ।
 जीवनायात्मनः किं तु त्वां शिक्षितुमहं यते ॥ १२ ॥
 शाधि राज्यं स्वधर्मं च धर्मज्ञानां शिखामणे ।
 इहैव बन्धुभिः सर्वेरात्मानमभिषेचय ॥ १३ ॥
 आभिषेचनिकं द्रव्यं सर्वमेतदुपाहृतम् ।
 कृतार्थयतरामार्यं कृत्वा त्वं स्वाभिषेचनम् ॥ १४ ॥

मुदिताः सन्त्वमे सर्वे वीक्ष्य त्वामभिषेकिणम् ।
 पायाद्रक्षस्व जनकं ज्येष्ठस्यातिक्रमोद्भवात् ॥ १५ ॥
 दासस्य मे वचः श्रुत्वा हृदि नाथ कृपास्तु ते ।
 तथा सर्वेषु लोकेषु बान्धवेषु दयां कुरु ॥ १६ ॥
 परास्य मामथ भवान् यदि गन्ता वनं प्रति ।
 तदाहमपि गन्तास्मि पादलग्नः क्व तु व्रजे ॥ १७ ॥
 इत्यार्त्तस्य वचो रामः श्रुत्वा तस्य सभान्तरे ।
 उवाच शृण्वतां तेषां सर्वेषां धर्मसागरः ॥ १८ ॥
 युक्तमेतत्वयि सदा यद्धर्मयुतमब्रवीः ।
 पुत्रो दशरथस्यासि मम भ्राता शुभाशयः ॥ १९ ॥
 पुरा तव प्रसूस्तात तव मातामहान्नृपात् ।
 लब्धा राज्यं प्रतिश्रुत्य पित्रा नः सत्यभाषिणः ॥ २० ॥
 अर्थं दैवासुरे युद्धे तव यात्रा पिता स नः ।
 वरं सम्प्रार्थितः सत्यं द्वयं तत्राभियाच्चितम् ॥ २१ ॥
 तव राज्यं मम पुनर्वनै प्रवसनं यथा ।
 तन्नः पित्रा भवन्मात्रे सम्यगेव प्रतिश्रुतम् ॥ २२ ॥
 सोऽहं चतुर्दशाब्दानि वने वत्स्यामि धर्मतः ।
 पितुः सत्याभिरक्षार्थं ससीतः सानुजस्तथा ॥ २३ ॥
 कर्तुं सत्यगिरं तातं भवांस्तदनुमन्यताम् ।
 यास्तु मिथ्यावचास्तातः कैकेयीयाच्चिते वरे ॥ २४ ॥
 त्वं शाधि मतिमन् राज्यं पित्रा दत्तमकण्टकम् ।
 सम्मोचय ऋणात्तां सत्पुत्रोऽसि रघोः कुले ॥ २५ ॥
 नरकाद्रक्ष पितरं सत्यवाक्यानुरक्षणात् ।
 गच्छायोध्यां प्रजाः पाहि पित्रा तुभ्यं निदेशिताः ॥ २६ ॥
 तवराज्येऽस्तु शत्रुघ्नः सहायः समितिजयः ।
 ममारण्यनिवासे च सहायोऽयं तदग्रजः ॥ २७ ॥
 त्वं राजापुरवास्तुनां नरणां धर्मशासनात् ।
 अहं वनमृगाणां च राजास्मि विधिना कृतः ॥ २८ ॥
 त्वं गच्छ प्रयतमते पुरीमयोध्यां गन्ताहं तपसि सुखेन दण्डकांश्च ।
 छत्रं ते शिरसि वलक्षमातपघ्नं छाया मे शिरसि मता वनद्रुमाणाम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 रामवाक्यनामैकचत्वार्ँशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्त्वार्दिशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तत्सभासस्थितो विद्वान् जावालिनमि वै मुनिः ।
 निवर्त्तयन्तं भरतं राममेतदुवाच ह ॥ १ ॥
 भो भो राम महावाहो धर्मात्मन् सत्यसंगर ।
 किं ते मयोपदेष्टव्यं विदुषः सर्ववेदिनः ॥ २ ॥
 यज्ञेयमखिलं राम तद्वेति ज्ञानचक्षुषा ।
 तवैव ज्ञानदीपेन प्रकाशन्तेऽखिला जनाः ॥ ३ ॥
 यद्विगुद्धतमं ज्ञानं प्रकाशयति विश्वतः ।
 न त दन्यस्य मर्त्यस्य न चामर्त्यस्य कस्यचित् ॥ ४ ॥
 एकस्त्वमात्मा सर्वेषामात्मनां प्रियकृतिप्रियः ।
 जाने त्वां ज्ञानदृष्ट्याहं परमं पूरुषं प्रभो ॥ ५ ॥
 न ते समोऽन्यः पुरुषः सत्त्वोदार्यगुणादिभिः ।
 कुनोऽस्त्वभ्यधिको लोके मर्त्यधर्मणि सर्वतः ॥ ६ ॥
 त्वद्भाग्यमुपजीवन्ति ये केचिद्भाग्यसंयुताः ।
 तवांशेनाखिलं विश्वं सर्वमेतत्प्रकाशते ॥ ७ ॥
 भाग्यवान् पुरुषो लोके यस्तेजुग्रहभाजनम् ।
 यस्मै कुप्पसि लोकेश न ततो दुर्भगः परः ॥ ८ ॥
 लोकाननुगृहाणेमानयोध्यावासिनोऽखिलान् ।
 आत्मानमभिषिद्य त्वं शाधि राज्यं सनातनम् ॥ ९ ॥
 विधिना त्वं प्रदिष्ठोऽसि प्रजानां प्रवरः प्रभुः ।
 भजन्नौदास्यमेतासां मनः किलश्नासि राघव ॥ १० ॥
 सुमहाभ्युदयो लोके त्वयि राज्यं प्रकुर्वति ।
 अतोऽभ्युदयिनः कुर्याज्जनानेनान् निजाश्रितान् ॥ ११ ॥
 नोदासीः क्षत्रवंशाब्धिप्रमोदनकलानिधे ।
 मर्दयित्वा खिलान् विघ्नान् लोकं योजय मङ्गलैः ॥ १२ ॥
 अमीषामात्मनाथानां जनानां कुरु रक्षणम् ।
 नोदासीः सौभगनिधे भवानेकः समाश्रयः ॥ १३ ॥
 पाहि स्वधर्मं धर्मात्मन् नान्यधर्ममुपाचर ।
 कार्याकार्ये विजानाति भवान् स्वपरधर्मयोः ॥ १४ ॥

१यस्यांशां शकला वै हि सर्वेऽवताराः^२ कृष्णादयः ।
 स वै राम त्वं सर्वेशस्तेषां वै हि नियामकः ॥ १५ ॥
 भुद्धक्षव निष्कण्टकं राज्यमात्मनो भागमुत्तमम् ।
 जनानुद्विजतश्चैतान् स्वस्थान् कुरु महामते ॥ १६ ॥
 आत्मनोऽनुचितां विद्धि राजसूनो वनस्थितिम् ।
 अयोध्यामावसन् रम्यां भुवं भुद्धक्षव स्वधर्मतः ॥ १७ ॥
 अथ तं रघुशादूर्लः परावर्तीयितुं प्रभुम् ।
 उवाच विनयोद्रेकभरतं नतकन्धरः ॥ १८ ॥
 भवानप्येवमुन्मार्गगमिप्राकृतबद् ब्रुवन् ।
 सत्यं समुच्छेदयसि तत्कं शरणमाप्नुमः ॥ १९ ॥
 सत्येन प्रीयते स्वात्मा सत्येन ^३स्वर्गमशनुते ।
 सत्येन देवा अचलाः सत्येन नियतं शुभम् ॥ २० ॥
 यद्दाति सुपात्रेभ्यो यद्देवान् यजते पुनः ।
 यज्जुहोति समिद्वेजनौ यत्पस्यति संयतः ॥ २१ ॥
 तत्सत्येनैव कुरुते सर्वं कर्मफलोन्मुखम् ।
 असत्यभाषिणो मन्ये सर्वमेव निरर्थकम् ॥ २२ ॥
 सत्यमेकं महन्मूलं धर्मस्याभ्युदयस्य च ।
 क आत्मनोऽशुभं कुर्यादसत्ये पथिवर्त्तिनः ॥ २३ ॥
 एको बहूनामर्थाय पातकं कुरुते नरः ।
 स्वयं सम्पच्यते घोरे नरके नेतरेऽर्थिनः ॥ २४ ॥
 राज्यगृध्नुरहं नैव सत्यमुत्सष्टुमुत्सहे ।
 [किं मे बन्धुजनास्तत्र नरकलेशभागिनः ॥ २५ ॥
 एक^४ एव विपक्ष्येऽहं नरके घोरदर्शने ॥^५]^६
 अतः सत्येज्जितं मार्गं न त्वं शिक्षितुमर्हसि ॥ २६ ॥
 कामान्मोहात्तथा लोभान्नाहं सत्यं समुत्सृजे ।
 देवताः पितरः स्वर्गा यस्मिन्नेव प्रतिष्ठिताः ॥ २७ ॥
 कृतानि तेन सर्वाणि पातकानि न संशयः ।
 यः सत्यमनिवर्त्तते कामतः पुरुषाधमः ॥ २८ ॥
 गुरोर्वचः समुत्सृज्य भरतस्य वचो भरन् ।
 कथं न कुर्यामधमोगुरुणामतिवर्त्तनम् ॥ २९ ॥

१-१.नास्ति-बड़ो० । २. इस चरण में ९ अक्षर हो जाने से छन्दोभंग है ।
 ३. स्वर्ग आप्यते-अयो०, मथु० । ४-५. नास्ति-बड़ो० । ५. ये दो पड़क्तिर्याँ मथु०
 की प्रति में काट दी गयी हैं ।

इत्यादि बहुधा रामः प्रशंसन् सत्यभाषणम् ।
 प्रत्यस्य जावालिमतं तूष्णीमास्त महाशयः ॥ ३० ॥

जावालेमतमुत्क्षिप्य वशिष्ठस्तमवोचत ।
 जावालिः किं विजानाति लोकयात्रागतागतम् ॥ ३१ ॥

नैवं निवर्त्तनीयस्त्वं युक्तिरेषात्र राघव ।
 आसीच्छून्यमिदं विश्वमसदेव ततश्च सत् ॥ ३२ ॥

जलमेवासृजत् पूर्वं पुरुषः स्वापनं महत् ।
 ब्रह्माण्डमसृजत्तत्र वीजमुप्त्वा सनातनम् ॥ ३३ ॥

तस्मिन्नजायत पुनः स्वयमेव स पूरुषः ।
 उच्चावचानि भूतानि ससर्जग्ने प्रजापतिः ॥ ३४ ॥

वेदमध्यापयामास तस्मै वरदराङ् विभुः ।
 लोकयात्रा विधानानि ततो जन्मे स आत्मवान् ॥ ३५ ॥

मरीचि प्रमुखास्तस्य पुत्रा आसन् मनोभवाः ।
 मरीचेः कश्यपस्तस्य समभूदञ्जिरास्ततः ॥ ३६ ॥

प्रचेतास्तत्सुतो जातो मनुर्नाम महीपतिः ।
 तस्येक्ष्वाकुरभूद् यो वः कुलज्येष्ठो महान् नृपः ॥ ३७ ॥

तस्य वंशे त्वमभवः साक्षाद्वंशविभूषणः ।
 मृतान्मा शोच भो विद्वन् वर्तमानान् प्रपालय ॥ ३८ ॥

प्रत्यक्षं धर्ममातिष्ठ मापरोक्षं च चिन्तय ।
 वशिष्ठस्यवचोऽसह्यं मन्वानो रघुपुञ्जवः ॥ ३९ ॥

विगर्हमाणस्तमथो उवाचेदं महायशाः ।
 धर्मेण पूर्वं मनुजा जित्वेमं लोकमात्मना ॥ ४० ॥

अमुं लोकमुपातिष्ठन् किं परोक्षं विगर्हसे ।
 कथं पित्रा कृतं कर्म हन्यामहमधर्मतः ॥ ४१ ॥

अर्थं गृद्धनुं तु मां मत्वा नाधर्मे सम्प्रवर्तय ।
 एतत्तेऽनुचितं वाक्यं रघूणां त्वं यतो हितः ॥ ४२ ॥

ततः कुप्यन्तमाज्ञाय रामं लोहितलोचनम् ।
 पुनरुचे स जावालिरन्यन्मृदुतरं वचः ॥ ४३ ॥

प्रत्यक्षवलमास्थाय कः परोक्षं विगर्हताम् ।
 निवर्त्तनायते विद्वन् वयं 'सर्वेसमागताः ॥ ४४ ॥

निवर्त्तस्व वनाद् राम मान्यान् मानय सम्प्रति ।
 निशम्य जावालिवचः पुनरुचे रघूद्वहः ॥ ४५ ॥

यो मे प्रियहितो लोके स नेत्थमभिगाषताम् ।
 नाहं द्विर्याषितुं जाते ब्रह्मणापि प्रयोजितः ॥ ४६ ॥
 कृत्वा मिथ्या गिरं तातं स्वर्गे लोकेऽपि गर्हितम् ।
 नद्यां संस्मृत्य गोत्रादि कस्य देयोऽज्ञलिर्मया ॥ ४७ ॥

सोऽहं सत्यगिरंकर्तुं धार्मिकं तातमात्मनः ।
 निवर्त्तिष्ये वनान्नैव यावद्वर्षाश्चतुर्दश ॥ ४८ ॥
 ततो वशिष्ठजाबालिप्रमुखाः परमर्षयः ।
 दृष्टान्तदर्शनैर्ज्ञानैर्युक्तिभिश्चाप्यनेकशः ॥ ४९ ॥

न्यवर्त्तयन् वनादि रामं न तु शेकुर्निवर्त्तिनुभु ॥ ५० ॥
 सर्वे मुनीन्द्राः प्रकृतिप्रधानाः सन्मन्त्रिणोऽमात्यवराः समन्तात् ।
 अरण्यवासाद्विनिवर्त्तयन्तो निर्बन्धमास्थाय चिराय तस्थुः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे निवर्त्तनवाक्य-
 योजनो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथोवाच वशिष्ठस्तं वृद्धः कुलपुरोहितः ।
 वदामि शृणु धर्मात्मन् सर्वथा मामकं वचः ॥ १ ॥

गुरवस्त्रय एवैते लोके धर्मभूतां नृणाम् ।
 आचार्यः कुलवृद्धो यः पिता माता च तत्पुनः ॥ २ ॥

तत्राहं कुलपूज्यो व आचार्यो धर्मदर्शकः ।
 मद्वचः सर्वथा मान्यं त्वया धर्मात्मना सदा ॥ ३ ॥

मातुश्च वचनं मान्यं वृद्धाया धर्मसंगतम् ।
 अतो यद्वरतो ब्रूतेऽधर्यर्थयन् दीनमानसः ॥ ४ ॥

तत्कुरुष्व महाबाहो गुरुवाक्यानुरोधतः ।
 ये गुरुनभिवर्तन्ते ते नराः शुभकारिणः ॥ ५ ॥

इत्यादि वहुधा तस्य लपतो दीनचेतसः ।
 वशिष्ठस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच रघूद्वहः ॥ ६ ॥
 गुरुमें जन्मना नित्यं राजा दशरथः कृती ।
 मया यत्संश्रुतं तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ ७ ॥
 इत्युक्ते भरतस्तेन रामेण सुमहाशयः ।
 उवाच सारथि स्वीयं सुमन्त्राख्यं महाभुजः ॥ ८ ॥
 भो सूत सुमते सम्यग्हास्य पदपद्मयोः ।
 छायामाश्रित्य रचय मदर्थं कुशसंस्तरम् ॥ ९ ॥
 स्थण्डिलेऽधिग्यिष्येऽहमिहास्य पदयोस्तले ।
 निराहारो निरम्बुश्च स्थास्यामि कृष्णाशयः ॥ १० ॥
 स्थास्याम्येवं प्रकारेण यावन्न कृष्णेत्प्रभुः ।
 ततः स तमकुर्वाणं तथा रामाज्ञया विना ॥ ११ ॥
 वोक्ष्य स्वयं कुशान् भूमावास्तरन्नतिदुर्मनाः ।
 उक्तः कमलनेत्रेण रामेण करुणात्मना ॥ १२ ॥
 किमर्थं कुरुते भ्रातर्भवान् प्रायोपवेशनम् ।
 ब्राह्मणस्यैव धर्मोऽयं न राजन्यस्य सुव्रत ॥ १३ ॥
 उत्थाय पुरुषश्रेष्ठ राज्यं समनुपालय ।
 पित्रा दत्तं कुलप्राप्तं न भवांस्त्यक्तुमर्हति ॥ १४ ॥
 ततः पौरा जानपदाः प्रजाः प्रकृतयोऽखिलाः ।
 उच्चिरे भरतं सम्यग्वीक्ष्य रामस्य तद्व्रतम् ॥ १५ ॥
 एष सत्यधरो रामः करिष्यति पितुर्वचः ।
 न निवत्स्यंति धर्मात्मा तवोपायशतैरपि ॥ १६ ॥
 को हि व्यावर्तयेदेनं सत्यसन्धं महान्रतम् ।
 अथरामोऽब्रवीद्वाक्यं सर्वेषामनुशृण्वताम् ॥ १७ ॥
 अहं वने निवत्स्यामि यावद्विष्वतुदश ।
 ततो द्रक्ष्यामि नगरीमयोध्यामिनि मे व्रतम् ॥ १८ ॥
 भरतः प्रत्युवाचैनं श्रृण्वतां विदुषामिदम् ।
 यदि कार्यं पितुर्वक्यं त्वया धर्मपरायण ॥ १९ ॥
 अवश्यं वन एवार्यं निवत्स्यसि तदा ब्रुवे ।
 अहमेव पितुर्वक्याद् वने वत्स्यामि धार्मिक ॥ २० ॥
 स्वं राज्यमनुशाधि त्वं कुरु लोकस्य मङ्गलम् ।
 निशम्य भ्रातुर्वचनं रामः स्मित्वाव्रीदिदम् ॥ २१ ॥

तातेन मे यदादिष्टं जीवता सत्यवादिना ।
 न तदुल्लङ्घितुं शक्यं मयाभ्रातस्त्वयापि च ॥ २२ ॥
 न त्वां प्रतिनिधीकृत्य वनवासो भवेत्मय ।
 अतो न कार्यो निर्बन्धस्त्वया व्रतधरे मयि ॥ २३ ॥
 यदुक्तं भवतो मात्रा द्वौ वरौ याचमानया ।
 तस्यै दत्तं च यत्पित्रा मया यच्च प्रतिश्रुतम् ॥ २४ ॥
 लोके तदन्यथाकर्तुं कः शक्तोऽत्र चराचरे ।
 जानामि त्वं हितो भक्तः सर्वकर्तुमसि क्षमः ॥ २५ ॥
 तथापि मम कल्याणमेतदेव व्रतं मतम् ।
 नान्यथा कर्तुमहेऽसि मम सत्यं हितो भवान् ॥ २६ ॥
 अनुजेन सहारण्यं प्रवेक्ष्यामि न संशयः ।
 सत्यं भवतु कैकेय्यै पित्रा दत्तं वरद्वयम् ॥ २७ ॥
 अनृतात्माहि पितरं स्वर्गस्थं तं महाव्रतम् ।
 एतदेव प्रकर्तव्यं त्वया तात मयापि च ॥ २८ ॥
 अथ तं देशमागच्छन् दशग्रीववधैषिणः ।
 देवाः सर्षिगणाः सर्वे भरतं सम्प्रबोधितुम् ॥ २९ ॥
 ततो देवाश्च गन्धर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 राजर्षयो महान्तश्च भरतं समबोधयन् ॥ ३० ॥
 अस्ति वीर महात्कार्यं देवानां जगतां तथा ।
 यदर्थं राघवे वंशे समभूद् रामचन्द्रमाः ॥ ३१ ॥
 एतस्य स्थानममलं प्रमोदवनमुत्तमम् ।
 यत्र नित्यं वसत्येष रमयन्नात्मनो जनान् ॥ ३२ ॥
 तत आगमनं त्वस्य महत्यै कार्यसम्पदे ।
 नान्यथा तद्भवेत्कार्यमतो वनमुपागतः ॥ ३३ ॥
 निमित्तमात्रं जानीहि कैकेयीवचनं प्रभोः ।
 सर्वमेव करोत्येष आत्मना वीतसम्भ्रमः ॥ ३४ ॥
 प्रमोदवनमेतस्य स्थानं परमशोभनम् ।
 यत्र जानन्ति मुनयो न देवा मनुजाः कुतः ॥ ३५ ॥
 कोटिचन्द्रप्रतीकाशं कोटिसूर्यप्रतापवत् ।
 प्रेमानन्दकदम्बेन परिपूर्णमनुत्तमम् ॥ ३६ ॥
 तद्वित्वा रामचन्द्रोऽयमयोध्यां समभूषयत् ।
 निमित्तं तत्र जानीमस्त्रैलोक्यस्यैव रक्षणम् ॥ ३७ ॥

अतस्त्वं तात भरत सिद्धार्थः सन्नितो व्रज ।
 आज्ञां सम्पालयार्यस्य यस्याज्ञावशगाःसुराः ॥ ३८ ॥

इत्युक्त्वा वचनं सर्वे न्यवर्तन्त महर्षयः ।
 देवाश्चापि सगन्धर्वाः स्वं स्वं स्थानमुपागमन् ॥ ३९ ॥

खिन्नचेतास्तु भरतः पुनर्भूत्वा कृताङ्जलिः ।
 भक्त्या सुसन्नतस्कन्ध इदमाह रघूद्वहम् ॥ ४० ॥

नमस्ते रघुशार्दूल सर्वभक्तानुपालक ।
 महोदार महाप्राज्ञ सफलं कुरु याचनम् ॥ ४१ ॥

राजधर्मनिजं वीक्ष्य कुलधर्मं च शाश्वतम् ।
 देहिमे याचमानाय महोदार महाशय ॥ ४२ ॥

न रक्षितुं मया शक्यं राज्यमेतदनाकुलम् ।
 न च रञ्जयितुं शक्याः पौरा जानपदाश्च ते ॥ ४३ ॥

न त्वदीयाः प्रजा राम शक्या अन्येन रक्षितुम् ।
 ज्ञातयो बन्धुसुहृदो मित्राणि विविधा जनाः ॥ ४४ ॥

त्वामेव परितो राम काङ्क्षन्ते सर्वदा प्रभो ।
 चकोरा इव शीतांशुं तावेतान् सुखयात्मना ॥ ४५ ॥

न मे शक्तिर्महीपाल महीं च परिरक्षितुम् ।
 अनिशं त्वत्पदाभ्योजभक्तिमेवाभिकामये ॥ ४६ ॥

इत्थमुक्त्वा वचो वीरः पादयोरपतत्प्रभोः ।
 तमुत्थाप्य ततो रामः करुणानिधिरच्युतः ॥ ४७ ॥

अङ्गमारोपयामास सान्त्वयन् कलया गिरा ।
 अब्रवीच्च महाबाहुरिदमर्थप्रसाधनम् ॥ ४८ ॥

बुद्धिरेषोपपन्नाते सुस्थिरा कुलनन्दन ।
 मदाज्ञया समर्थोऽसि पृथिवीमभिरक्षितुम् ॥ ४९ ॥

अमी वृद्धा मन्त्रिवरा अमात्यानः कुलप्रियाः ।
 एतैः सम्मन्त्र्य सर्वाणि कार्याणि त्वं करिष्यसि ॥ ५० ॥

न पुनर्मत्रितज्ञातं परावर्त्य धार्मिक ।
 चलेन्मेरुश्चलेदभूमिश्चलेदबिधश्चलेन्नभः ॥ ५१ ॥

अग्निः शैत्यमुपागच्छेच्चन्द्रश्चण्डरुचिर्भवेत् ।
 चलेत्स्थानाच्च शेषोऽपि न प्रतिज्ञामहं त्यजे ॥ ५२ ॥

इति वादिनि धर्मजे रामनन्दे मनीषिणि ।
 वशिष्ठोऽभ्यवदद् वाक्यं रघूणां यः पुरोहितः ॥ ५३ ॥

जानामि त्वां महाराज धार्मिकं सत्यवादिनम् ।
 नहि कृच्छ्रगतस्यापि तव पाणोन्मुखी मतिः ॥ ५४ ॥
 त्वामाश्रिता अपि न वै रमन्ते पापकर्मणि ।
 कुतः पुरुषशार्दूल तव स्यात्ताहृशी स्पृहा ॥ ५५ ॥
 कुलमेवेदममलमिक्षवाकूणां विशेषतः ।
 त्वं तत्र प्रकटो राम समग्रं भूषयन् कुलम् ॥ ५६ ॥
 अतः परं ते विज्ञाप्यमिदमस्मि महाव्रत ।
 प्रदेहि पादुके स्वीये भरतायाभि याचते ॥ ५७ ॥
 इमे हि स्वप्रभावेण त्रैलोक्यं पालयिष्यतः ।
 अनर्थ्यरत्नजटिते कोटिचन्द्राकारसन्निभे ॥ ५८ ॥
 विश्वं पालयितुं योग्ये तमो हर्तुं तथा क्षमे ।
 एवमुक्तो वशिष्ठेन रामस्त्रैलोक्यरक्षकः ॥ ५९ ॥
 प्रददौ प्रादुके तस्मै भरताय महाभुजः ।
 ते गृहीत्वा प्रभोर्वारः प्रहर्षं किञ्चिदाव्रजत् ॥ ६० ॥
 ततः स रामचन्द्रस्य कृत्वा भक्त्या प्रदक्षिणम् ।
 महानागेन्द्रशिरसि पादुके समरोपयत् ॥ ६१ ॥
 अथ सर्वान् जनान् राम आनुपूर्व्याभ्यपूजयत् ।
 मुनीन् वशिष्ठप्रमुखान् भरतं च विशेषतः ॥ ६२ ॥
 सर्वाः सम्पूज्य मातृश्चरणविनितिभिर्दुःखिता वाष्पकण्ठीः
 किलश्यन्तं वाष्पपूर्णक्षणमथ भरतं रामचन्द्रो विसृज्य ।
 सीतासौमित्रियुक्तः कथमपि धृतिमानश्रुपूर्णकुलाक्षो
 वीरस्तां पर्णशालां धरणिधरदरीं केसरीव प्रविष्टः ॥ ६३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पादुका-
 प्रदानो नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

ते पादुके रमेशस्य रामचन्द्रस्य मञ्जुले ।
 अनेकमणिमाणिक्य जटितस्वर्णनिर्मिते ॥ १ ॥

समस्तसिद्धिसंदोहवदान्ये भुक्तिमुक्तिदे ।
 ब्रह्मादिसुरसंदोहसंसेव्यरुचिरप्रभो ॥ २ ॥

कोटिचन्द्रार्किम्बाभे कोटिरत्नसमुज्ज्वले ।
 ब्रह्मानन्दरसस्थाने प्रेमानन्दसुखास्पदे ॥ ३ ॥

सनकादिमहायोगिसंविभाव्यस्वरूपिके ।
 महामाङ्गल्यसंदोह वदान्ये कामधेनुके ॥ ४ ॥

चिन्तामणिगणाकीर्णे चिन्तितार्थविधायिके ।
 महायोगिन्द्रमूर्द्धन्यसहस्रदलमध्यगे ॥ ५ ॥

स्मरणात्सर्वपापौघविनाशनमहोद्भूटे ।
 कीर्तनात्सर्वकल्याणकोटिकल्पलतोपमे ॥ ६ ॥

सर्वसौभाग्यसम्पन्ने सर्वामयविनाशिके ।
 सर्वसम्पत्तिसुखदे मनोमोहतमोपहे ॥ ७ ॥

अविद्यावरणच्छन्नजीवस्वाराज्यदायिके ।
 महोदयोतमहोवृन्दविभूषितमहाप्रभो ॥ ८ ॥

सर्वदोषौघरहिते सर्वतो गुणभूषिते ।
 कोटिब्रह्माण्डरचनाज्ञसकोटिविरच्चिके ॥ ९ ॥

प्रमोदवननिलये चित्तचैतन्यचन्द्रिके ।
 सरख्वाः पुलिने रम्ये रत्नमन्दिरसंस्थिते ॥ १० ॥

महातिमिरसंदोहसंकुलस्थानभासिके ।
 स्थूलसूक्ष्मपराकारे स्थूलसूक्ष्मपरातिगे ॥ ११ ॥

शिवे गुरुस्वरूपे च सर्वविद्याविशारदे ।
 निगुणे अपि भक्तानां कृपयाऽज्ञतगुणद्भूते ॥ १२ ॥

नवे नवस्वरूपे च परमार्थप्रदर्शिके ।
 सर्वज्ञानतमोभेदभानुभे चिदघनप्रभे ॥ १३ ॥

सर्वसिद्धिघसिद्धिशो सर्वमङ्गल मङ्गले ।
 सर्वसौभाग्यसौभाग्ये सर्वकारणकारणे ॥ १४ ॥

सर्वमन्त्रावतरणे	सर्वसौख्यमहास्पदे ।
कोटिब्रह्म	शिवाराध्यस्वरूपे वचनातिगे ॥ १५ ॥
ॐकारपञ्चरात्तःस्थे	कलनादसुकोकिले ।
सप्तकोटिमहामन्त्रमहाराज्यसुखासने	॥ १६ ॥
सर्वमन्त्रायसमाराध्ये	सर्वासिद्धान्तगोचरे ।
महाकारुण्यकलिते	समुद्धृतचराचरे ॥ १७ ॥
आमुरानीकसंतप्तधरणीतापमोचिके	।
अखण्डघारपीयूषरसवर्षाविधायिके	॥ १८ ॥
महोष्णेऽतिमहोष्णेभ्यः	शीतलेभ्योतिशीतले ।
इन्दिरामन्दिरनभि	चन्द्रचन्दनचर्चिते ॥ १९ ॥
संसारार्णवनिर्मग्नसमुद्धरणपण्डिते	।
तरणीरमणीयाभे	मणीन्द्रगणसुप्रभे ॥ २० ॥
चकोरीकृतयोगीन्द्रमानसे	चन्द्रनिर्मले ।
श्रेयःफलौघफलिते	घोरचेतसाम् ॥ २१ ॥
आज्ञाकृतमहाराज्ये	मुनिदेवेन्द्रवन्दिते ।
मन्दा रपुष्पस्तबकपूजिते	सौरभाच्छिते ॥ २२ ॥
भूभारक्षिलष्टभोगीन्द्रपरमानन्ददायिके	।
तापत्रयपराभूतसज्जनौघसुखप्रदे	॥ २३ ॥
सम्प्रदायगुरुज्ञातमाहात्म्ये	भूरिगौरवे ।
रहस्ये सुरहस्येभ्यः	सर्वशास्त्रौघगोपिते ॥ २४ ॥
महागुह्ये ज्ञानगम्ये	भक्तिमार्गप्रकाशिके ।
अनुकूलेस्वभक्तानामभक्तप्रतिकूलिके	॥ २५ ॥
महामाधुर्यमधुरे	मनोमोहनकारिके ।
जगतामीतिभीतिघ्ने	प्रीतिरीतिसमर्चिते ॥ २६ ॥
उपासनाशास्त्रसारप्रकाशितमहागुणे	।
निर्दोषपूर्णगुणिके	स्वतन्त्रे नित्यचेतने ॥ २७ ॥
आनन्दमात्ररूपे	च परब्रह्मसुखास्पदे ।
सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतर्वजिते	॥ २८ ॥
चमत्कारविचित्रे	रूपचित्रविचित्रिते ।
दैत्यध्वान्तपराभूतिप्रवीणे	प्रगुणास्पदे ॥ २९ ॥
स्वशिरोभूषणीकृत्य	विन्यस्य गजमूर्द्धनि ।
प्रणम्य जानकीकान्तं	स्वप्रभुं पुरुषोत्तमम् ॥ ३० ॥

प्रतस्थौ भरतः श्रीमान् शत्रुघ्नेन समन्वितः ।
आस्थाय स्यन्दनवरं पादुकालाभर्षितः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुजुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पादुकावर्णनो
नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

वशिष्ठवामदेवादचैर्जबालिप्रमुखैद्विजैः ।
मातृभिर्भ्रातृस्वजनैः सहृद्भृश्चैव बन्धुभिः ॥ १ ॥
सहितो भरतशक्रे चित्रकूटं प्रदक्षिणम् ।
धातुभिर्मण्डितान्यस्य शृङ्गाणि सुमहान्ति सः ॥ २ ॥
वीक्षमाणो नदीर्दिव्याः शुभ्रा मन्दाकिनी मुखाः ।
गद्वराणिदरीर्दीर्घा निकुञ्जानि वनानि च ॥ ३ ॥
आधित्यका उपत्यकाश्च लताभूरुहभूषिताः ।
विकसल्कुसुमामोदप्रमोदितमधुवृताः ॥ ४ ॥
मधुस्त्रवैविटपिभिः पल्लवारुणकान्तिभिः ।
शीतलच्छायसुभग्नैर्लली मण्डपमण्डितैः ॥ ५ ॥
स्त्रवन्निर्झरसंदोहशीतलानिलसेविताः ।
प्रोदगारिचन्दनामोदवासिताः सुभगाः स्थलीः ॥ ६ ॥
तीर्थानि च मनोज्ञानि कोटितीर्थमयानि च ।
देवगन्धर्वसंदोहसेवितानि शुभानि च ॥ ७ ॥
अटमानः ससैन्योऽद्रिं मुमुदेभूपतेः सुतः ।
वाल्मीकिराश्रमं द्वष्ट्वा प्रजहर्षं महामतिः ॥ ८ ॥
अनुसूयापतेः पुण्यं स्थानं मन्दाकिनीतटे ।
समागम्य तरुन् पश्यन्तुत्फुल्लकुसुमव्रजान् ॥ ९ ॥
गुञ्जद्भ्रमरसंधुष्टान् कोकिलाकाकलीयुतान् ।
अनञ्जदीपनं मन्त्रं पठतीः शुकसारिकाः ॥ १० ॥

परयन्नत्यन्तमुदितो न हातुं चकमे गिरिम् ।
 स्वादूनि फलमूलानि भुज्जानो हर्षसंयुतः ॥ ११ ॥
 ततः प्रतस्थौ मतिमान् भारद्वाजाश्रमोन्मुखः ।
 महत्या सेनया युक्तः कृतार्थो रामदर्शनात् ॥ १२ ॥
 श्रीरामपादुकायुग्मसनाथीकृतमस्तकः ।
 त्रिवेणीसंगमं प्राप्य भारद्वाजाश्रमं तथा ॥ १३ ॥
 रथादवततारैष द्रष्टुं मुनिवरं पुनः ।
 अथानमद् रघुप्रेष्ठो मुनेश्चरणयुग्मकम् ॥ १४ ॥
 सत्कृत्याभिनतो विद्वान् मन्त्रसिद्धो मुनीश्वरः ।
 उवाच तं महाराजकुमारं मारसुन्दरम् ॥ १५ ॥
 अपि सिद्धाभिलाषोऽसि रामदर्शनतः सुधीः ।
 प्रसन्नस्ते रघुपतिः सीतापतिरुदारधीः ॥ १६ ॥
 कच्चिन्मनोऽनुकूलं ते प्रजानां चानुकूलकम् ।
 साधितं कार्यमार्येण धार्मिकेण मनोषिणा ॥ १७ ॥
 इत्युक्तस्तेन भरतो भरद्वाजेन योगिना ।
 उवाच तं महाभागो भक्तिश्रद्धासुसन्नतः ॥ १८ ॥
 बहुधाभर्यथितो ब्रह्मन्नार्यः स गुरुभर्मया ।
 नोररीकृतवान् बद्धप्रतिज्ञो दृढनिश्चयः ॥ १९ ॥
 यदूचे तद्विष्यामि भवते श्रूयतां मुने ।
 पितुराजां करिष्यामि प्रतिज्ञामात्मना कृता ॥ २० ॥
 न हास्यामि महाबाहो उपायानां शतैरपि ।
 चतुर्दशसमा यावद्वने वत्स्याम्य संशयः ॥ २१ ॥
 वचः प्रतिवचश्चासोदावयोस्तत्र भूरिशः ।
 आर्यस्य सम्प्रतिज्ञातं विनेतुं कोऽपि नाशकत् ॥ २२ ॥
 देवताश्चापि गन्धर्वा मुनयश्च तपोधनाः ।
 आर्यमेवान्ववर्तन्त स्वार्थसंसाधनोन्मुखाः ॥ २३ ॥
 प्रायो दशश्रीवमुखा दुष्टचित्ता निशाचराः ।
 जगद्विद्रावकास्तेन हन्तव्या इति निश्चितम् ॥ २४ ॥
 एषा प्रवृत्तिरार्यस्य लक्ष्यते वनवासिनः ।
 तदिष्टं सर्वजगतामुपहन्तुं क ईश्वरः ॥ २५ ॥
 अराजकं च राष्ट्रं तत्राहं पालयितुं क्षमः ।
 अतो वशिष्ठो भगवान् पादुके समयाचत ॥ २६ ॥

ते अहं शिरसि न्यस्य कृतार्थो न्यवृतं ततः ।
 करिष्येते महीराज्यं ते एव मम मूर्द्धगे ॥ २७ ॥

सोऽहमायभ्यनुज्ञातो गच्छामि किल कासलाम् ।
 गृहीत्वा पादुकायुगममार्यस्याखिलमङ्गलम् ॥ २८ ॥

भरतस्य वचः श्रुत्वा भरद्वाजोमहामुनिः ।
 साधुवादं पुरस्कृत्य बभाषे मुदिताशयः ॥ २९ ॥

धन्योऽसि भरत श्रीमन् यस्य ते मतिरीढशी ।
 शुभं तव सदा भूयाद धर्मिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३० ॥

रघुवंशेति विमले जाता जातागुणाधिकाः ।
 प्रीये तव चन्द्रिणे रामानुज महामते ॥ ३१ ॥

यथा रामस्तथा वीर भवन्तो आतरस्त्रयः ।
 येषां शुभवती वुद्धिर्विर्भर्ति भुवनं सदा ॥ ३२ ॥

मृतोऽपि ते पिता तात जीवंत्येव यशस्तनुः ।
 यस्यास्ति त्वादृशः पुत्रो धार्मिकः कुलनन्दनः ॥ ३३ ॥

इत्युक्तो भरतस्तेन तमामन्त्य मुनीश्वरम् ।
 कृताङ्गलिपुटो भूत्वा यथाचे गन्तुमुत्सुकः ॥ ३४ ॥

ततो मुनिवरं विद्वान् भक्त्या कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 प्रतस्थौ कोसलां वीरो मन्त्रिभिः परिवारितः ॥ ३५ ॥

पुर्ननिवृते सेना गजाश्वरथपत्तिभिः ।
 संकुला सर्वतो व्याप्ता छादयन्ती दिशोदश ॥ ३६ ॥

इभानां घोरचीत्कारेरश्वानां प्लवनक्रमैः ।
 रथानां घर्घरारावैर्घोषयन्ती समंततः ॥ ३७ ॥

समुत्तीर्य यथापूर्वं गज्ञां तुङ्गोर्मिवेगिनीम् ।
 उच्छ्वलद् ग्राहमकरप्रकरैरतिभीषणाम् ॥ ३८ ॥

शृङ्गवेरपुरं प्राय भरतः सहितो बलैः ।
 सम्मानितो गुहेनोच्चैरयोध्यां स ततोऽव्रजत् ॥ ३९ ॥

हृष्ट्वा द्वारात्पुरीं तां तु शून्यप्रायजनालयाम् ।
 आनन्दनादरहितां निरुत्साहजनावृताम् ॥ ४० ॥

अदर्शयत् सुमन्त्राय सूतायाभ्याशर्वत्तिने ।
 पश्य सूतं पुरीमेतामार्येण रहितां ततः ॥ ४१ ॥

सर्वतस्तिमिरस्तोमव्याप्तामिव कुहूनिशाम् ।
 प्रोषितोत्साहविभवां परास्तमुखसम्पदम् ॥ ४२ ॥

दीनां दरिद्रप्रतिमां गतमानामिवाबलाम् ।
 राजा राजकुमारेण वर्जितां लुणितामिव ॥ ४३ ॥

 नाहमेतां पुरीं सूत सम्प्रति द्रष्टुमुत्सहे ।
 अन्याहशीव मे भाति सर्वतः शोकसंवृता ॥ ४४ ॥

 ततस्तां प्राविशद्वीरः पुरीं मलिनदर्शनाम् ।
 बहलोल्लक्मार्जारिव्यापृतप्रचुरालयाम् ॥ ४५ ॥

 अस्तचन्द्रार्कतारौधां संवर्त्तरजनीमिव ।
 प्रालेयपातनिहतां पद्मिनीमिव निष्प्रभाम् ॥ ४६ ॥

 ग्रीष्मशुष्कोदकां पङ्कलुठद्वक्कुलावृताम् ।
 सरसीमिव वित्रस्तयादःकुलसमाकुलाम् ॥ ४७ ॥

 राहुग्रस्तमिवाकेन्द्रुमुख्यनक्षत्रमण्डलाम् ।
 विशीर्णजीर्णपर्णघव्याप्तामिव वनस्थलीम् ॥ ४८ ॥

 प्रातर्वेलामिवोद्धाहरात्रेरम्बरकन्यकाम् ।
 चन्द्रज्योत्स्नामिव प्रातश्चण्डांशुकरसंद्वताम् ॥ ४९ ॥

 अदर्शनोचिताकारामुत्सवध्वनिर्जिताम् ।
 दैवतैव हतां विश्वशून्यप्रायाममङ्गलाम् ॥ ५० ॥

 चिराय मलिनाकारां मौकुरीं पट्टिकामिव ।
 निर्मणैर्निरालेपैर्निष्पानभोजनादरैः ॥ ५१ ॥

 समस्तोत्साहरहितैर्जनैः समुपलक्षिताम् ।
 मार्जनालेपचित्रादिरहितां रूपवर्जिताम् ॥ ५२ ॥

 दर्शयस्तां सुमन्त्राय प्रोवाच भरत शुचा ।
 पश्य निःस्तिमितामेतां पुरीं प्रोत्साहवर्जिताम् ॥ ५३ ॥

 न श्रूयते क्वचिन्नारीगीतवादित्रसम्भवः ।
 न चोपलभ्यते क्वापि रूपं नेत्रसुखावहम् ॥ ५४ ॥

 न च पूर्वमिवावान्ति सौरभाणि समंततः ।
 कादम्बरीमदोन्मत्ताः प्रतिकर्मसमुज्ज्वलाः ॥ ५५ ॥

 वेश्याजना न राजन्ते पुरेव प्रमुदान्विताः ।
 न संचरन्ति वेतण्डा मदमत्ताः समंततः ॥ ५६ ॥

 न च संश्रूयते हेषा हयानां सुमनोहरा ।
 इत्युक्त्वा प्राविशद् वीरस्तत्पितुर्भवनोत्तमम् ॥ ५७ ॥

विलोक्य भरतो गृहं दशरथेन रामेण च
श्रिया च रहितं तदाध्युषितमाच काङ्क्षेन सः ।
विवर्णं इव दुर्मनाः परमशोकचिन्ताकुलो
वभूव कुलमण्डनः किमपि चेतसा व्याकुलः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुग्णसंबादे दक्षिणखण्डे भरतपुरप्रवेशो
नाम पञ्चत्वार्दिशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वार्दिशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अयोध्यायां प्रविन्यस्य मातृः शोकनिपीडिताः ।
स्वयमुद्विग्नहृदयो वशिष्ठादीनुवाच सः ॥ १ ॥

नाहमत्र निवत्स्यामि शून्यप्रायां पुरीं मम ।
राजा च रामचन्द्रेण लक्ष्मणेन च सीतया ॥ २ ॥

रहितं राजभवनं न भाति किमपीह मे ।
अतोऽह मधिवत्स्यामि नन्दिग्रामं मनोरमम् ॥ ३ ॥

युक्तं सुखितगोपेन व्रजवासिजनैस्तथा ।
श्रीमन्माङ्गल्यकामुख्यव्रजदारजनाकुलम् ॥ ४ ॥

दधिमन्थनकालीनगोपीतंगीतमञ्जुलम् ।
नैचिकीचयसंवीतं महावृषनिनादितम् ॥ ५ ॥

श्रीरामस्य पुरा स्थानं गोपलीलाविलासिनः ।
नित्योत्सवं नित्यसुखं नित्यमाङ्गल्य मण्डितम् ॥ ६ ॥

तत्राहं निवसन्नार्यपादुकार्चनतत्परः ।
विनोदयिष्य आत्मानं गोपालैः सुखिताहिभिः ॥ ७ ॥

अन्यथेदं महददुःखं मया सोदुः न शक्यते ।
तत्र स्थितो विनेष्यामि कथंचित्कष्टवासरान् ॥ ८ ॥

तमब्रुवन्ततो वृद्धा वशिष्ठाद्याश्च मन्त्रिणः ।
यदुक्तं भवता वीरं तद्युक्तमिति गम्यते ॥ ९ ॥

भ्रातृवात्सल्यसद्शमुपपन्नमिदं त्वयि ।
 सर्वेरनुमतं तात यत्क्वया मनसा मतम् ॥ १० ॥

एवमुक्ते तु भरतः सर्वनामन्त्र्य मन्त्रिणः ।
 सुमन्त्रमब्रवीत्सूत रथं मे योजयेति सः ॥ ११ ॥

यथानुपूर्वं सकला मातृश्चैव गुरुस्तथा ।
 अभिवाद्य महाबाहुरारुरोह रथोत्तमम् ॥ १२ ॥

शत्रुघ्नसहितो वीरः सहमन्त्रिपुरोहितः ।
 वशिष्ठाद्यैद्विजश्रेष्ठैः प्राङ्मुखैरग्रतः स्थितैः ॥ १३ ॥

सूच्यमानपथः श्रीमांश्चतुरङ्गबलान्वितः ।
 पुरवासिजनैः श्रेष्ठैः पृष्ठतोऽनुगतस्तथा ॥ १४ ॥

श्रीरामपादुकायुग्मसमुद्घासितमस्तकः ।
 नन्दिग्राम यथौ रम्यं पुण्यारण्यनिषेवितम् ॥ १५ ॥

सुखिताद्यैः स गोपालैर्दूरादेवातिमानितः ।
 वन्दितः पूजितश्चैव दधिकुम्भैः सुमङ्गलैः ॥ १६ ॥

तैः संगम्य महास्नेहवश्यैर्गोपालराजकैः ।
 उवास परमप्रीतो नन्दिग्रामे मनोरमे ॥ १७ ॥

सोऽब्रवीन्मन्त्रिणः सर्वात् वशिष्ठाद्यात् द्विजोत्तमान् ।
 इदं मुविपुलं राज्यं दत्त्वा मे रामचन्द्रमाः ॥ १८ ॥

अरण्यं प्राविशद् घोरं सीता सौमित्रिसंगतः ।
 क्षेमार्थं प्रददौस्वीये पादुके रत्नमण्डिते ॥ १९ ॥

एतयोराज्या भूमि पालयिष्ये सुनिर्भयः ।
 अनयोरास्थितं राज्यं रामपादुक्योर्धुवम् ॥ २० ॥

रामस्यागमनं यावत् करिष्ये राज्यशासनम् ।
 आयाते तु प्रभौ रामे कृतराज्याभिषेचने ॥ २१ ॥

अयोध्यायां गमिष्यामि इत्यं मे व्रतमाहितम् ।
 इत्युक्त्वा सोऽवसद्वीरो नन्दिग्रामे महाव्रजे ॥ २२ ॥

गोपालैर्गोपिकाभिश्च शुभा लीलाः प्रभोः स्मरन् ।
 बिभ्रज्जटावल्कलादीस्तापसव्रतवेषभृत् ॥ २३ ॥

ससैन्यो न्यवसत्तत्र व्रजं चानुपमदर्यन् ।
 श्रीरामागमनाकाङ्क्षी पादुकाज्ञापरायणः ॥ २४ ॥

स प्रमोदवने तत्र योगपीठे महोत्तमे ।
 महासिंहासनवरे तस्य ते पादुके न्यधात् ॥ २५ ॥

तयोरूपरि स छत्रं वालव्यजनमेव च ।
धारयामास भरतो रामभक्तिरसाश्चितः ॥ २६ ॥

रङ्गयन् प्रकृतीः सर्वाः पूजयन् रामपादुके ।
गायंल्लीलागुणग्रामं रामस्य रसनिर्भरम् ॥ २७ ॥
कालं चिक्षेप भरतो आतुरागमसस्पृहः ।
विरहाकैर्वर्जजनैः सहितो विरहातुरः ॥ २८ ॥

इदमधिकपवित्रं पादुकायुग्मदानं दशरथं सुतयोर्यः सादरं संशृणोति ।
स भवात् कृतकृत्यो रामभक्तिप्रसादादुपचितधनधान्यः श्रीयशःक्षेमयुक्तः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे नन्दिग्राम-
गमनो नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

समचत्वारिंशोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

रामस्य पादुकायुग्मे यावद्राज्यं प्रशासति ।
न भयं नेतयः काश्चित्प्रजानां न शुचो रुजः ॥ १ ॥
न दारिद्रं न दौर्भाग्यं न मृत्युर्नाशुभाग्यः ।
न मालिन्यं न पापोत्थं दुःखं नापि धनक्षयः ॥ २ ॥
नापदो दौर्मनस्यं न नोद्वेगो न च बन्ध्यता ।
क्वचिदप्यभवल्लोके कोसलायां विशेषतः ॥ ३ ॥
यद्येन याचितं सम्यक्^१ तत्समै प्रतिपादितम् ।
पादुकाभ्यां प्रसादेन नालभ्यं विद्यते क्वचित् ॥ ४ ॥
परचक्रप्रशमनं ताभ्यां सम्यक् कृतं भुवि ।
शशास विपुलं राज्यं पादुकायुगलं सदा ॥ ५ ॥
इन्द्रादयः सुरास्तत्र कल्पवृक्षप्रसूनकैः ।
अवर्षन् यत्र निहितं पादुकायुगलं प्रभोः ॥ ६ ॥

१. सम्पत्—अयो० ।

अवाद् वायुः सुखस्पर्शः सुगन्धिर्मन्दसुन्दरः ।
 अष्टयोजनतस्तत्र यत्र ते निर्हिते शुभे ॥ ७ ॥

संदिह्यमाने विषये जनो निश्चेतुमागमत् ।
 तस्य तेऽतिशुभामाज्ञामादिषातां नभोगिरा ॥ ८ ॥

धर्मर्थकाममोक्षेषु यच्च येनाभियाचितम् ।
 तत्समै प्रददावार्यपादुकायुगमसुत्तमम् ॥ ९ ॥

द्वयोर्विवदतोर्मध्ये एकश्चेहानृतं वदेत् ।
 श्रीरामपादुकाभ्याशे ध्रुवं तस्य पराजयः ॥ १० ॥

स्वभासा भूरिमार्त्ण्डभानुमत्या विशुद्धया ।
 भुवनं व्याप्य सकलं तस्थतुः पादुके प्रभोः ॥ ११ ॥

त एव गुरुरूपेण मन्त्रतन्त्रप्रकाशिके ।
 काले तस्मिन्ब्रवत्तेतां महावैभवभूषिते ॥ १२ ॥

भरतः प्रातस्तथाय कृतशौचो विधानतः ।
 निमज्ज्य सारवेवारिण्याप्लुतः शुचिविग्रहः ॥ १३ ॥

उपास्त पादुकायुगमं सर्वाभियवरप्रदम् ।
 गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैनैवेद्यकल्पनैः ॥ १४ ॥

तयोर्निवेदितं भोज्यमभुड्क्तं स्वयमादृतः ।
 माल्यालङ्कारवस्त्रादि बभार वपुषा स्वयम् ॥ १५ ॥

एवं दिने दिने विद्वान् विधिवत् पादुके प्रभोः ।
 उपासीनः पञ्चकालमवर्त्तते सुखान्वितः ॥ १६ ॥

रामस्य शैशवी लीलाः कैशोरीर्वजभूमिगाः ।
 अगायत् सुखितावासैर्गोपैः सह मुदान्वितः ॥ १७ ॥

त्रजस्त्रीणां मनप्रेम वीक्षमाणोऽतिवृद्धिमत् ।
 दिने दिने सुखस्तोममवहत्सोऽतिविह्वलः ॥ १८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुग्ण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 पादुकाराज्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः

अह्मोवाच

कदाचित्कुरुपाञ्चालमगधेषु निरन्तरम् ।
 अतिवृष्टिरभूद्घोरा सर्वप्राणिभयंकरी ॥ १ ॥
 न्युप्तानि दिव्यक्षेत्रेषु वीजानि हलिकैस्तदा ।
 किञ्चित्प्ररुद्य धरणौ सीदन्ति स्म जलाप्लुतौ ॥ २ ॥
 न हश्यते स्म दिवसो दिननाथे तिरोहिते ।
 घनेषु घर्षरारावभीषणेषु समंततः ॥ ३ ॥
 वर्षत्सु वारिधाराभिरखण्डाभिर्दिवानिशम् ।
 चकम्पिरे जनाः सर्वे शीतात्ताः शरणार्थिनः ॥ ४ ॥
 जनाः खगा मृगा गावो वातवृष्टिप्रवेष्यिताः ।
 निरन्तरासारपातैरुन्मेषं नैव दधिरे ॥ ५ ॥
 ऊचिरे केऽपि मनुजा हा हा रामो वनं गतः ।
 योऽस्मान् रक्षेदीतिभीतेरनुजौ किं करिष्यतः ॥ ६ ॥
 हंहो रघुकुलेज्येष्ठ एतावत्पृथिवीपतिः ।
 इदानीं त्वन्यथाजाते को न स्त्राता भवेदिह् ॥ ७ ॥
 दायादं ज्येष्ठमुत्सृज्य दधेदशरथोऽनुजे ।
 राज्यं कुलक्रमायातमिति बुद्धिविपर्ययः ॥ ८ ॥
 अनीतिरेषा सर्वाणि भूतान्युन्मूलयिष्यति ।
 किं कुर्मः किं प्रतिब्रूमः कं यामः शरणं वयम् ॥ ९ ॥
 मान्धाता सगरश्चैव पृथुरिक्षवाकुरेव च ।
 भगीरथोऽथ नहुषो ययातिर्भगवान्मनुः ॥ १० ॥
 तेषामिदं महद्राज्यं राजां धर्मयशोभूताम् ।
 दिलीपरघुमुख्यानां नष्टं दशरथेन किम् ॥ ११ ॥
 यद्गुणाढ्यं सुतं राममतिवर्त्य स्त्रियो गिरा ।
 कनिष्ठायातदर्हयि भरताय न्यवेदयत् ॥ १२ ॥
 तस्येदं कर्मणः प्राप्तं फलमुग्रं प्रजान्तकृत् ।
 विशीर्णानीव लोकानां हृदयानि महीतले ॥ १३ ॥
 गतो यदवधिप्रायो वनं रामो महायशाः ।
 चौरद् रक्षेद् भयाद् रक्षेद् रक्षेति भीतितः ॥ १४ ॥

परेभ्यः सततं रक्षेदापद्मधश्च निजाः प्रजाः ।
 स एव राजाभ्यधिकं माननीयः सतामिह ॥ १५ ॥
 स राम एव भुवने नास्त्यन्यः क्षत्रवंशभूः ।
 तस्मिन् विप्रोषितेऽरण्यमनाथाः स्म न संशयः ॥ १६ ॥
 क्व स कैकेयिकासूनुर्यस्मै राज्यमयाच्तत ।
 अनाहत्येश्वरं रामं कैकेयी भर्तृसन्निधौ ॥ १७ ॥
 किं न रक्षति भूतानि भरतो राज्यसंस्थितः ।
 सुलभः खलु भोगोऽस्य कठिनं लोकपावनम् ॥ १८ ॥
 इति जल्पत्सु लोकेषु चित्रस्तेष्वतिबृष्टिः ।
 प्रजाः पौराश्च ये वृद्धास्तेऽन्वयुर्भरतं प्रति ॥ १९ ॥
 हाहाशब्दमुखाः सर्वे रक्ष रक्षेति भाषिणः ।
 तेषां मध्यंगताः केचिद्वर्षीयांसो बभाषिरे ॥ २० ॥
 त्वं नो राजा राजपुत्र देशानां रक्षकस्तथा ।
 त्राता भवादद्य दुर्वृष्टेनिजवीर्यं प्रदर्शय ॥ २१ ॥
 तानुवाच स धर्मात्मा भरतस्त्रपयान्वितः ।
 नाहं राजास्मि वो वृद्धाः श्रीरामे वनवासिनि ॥ २२ ॥
 तस्येमे पादुके दिव्ये कुवांते राज्यशासनम् ।
 एतयोरेव विज्ञाप्य यद्यात्मिभवतामसौ ॥ २३ ॥
 हरिष्येते इमे शशच्द्रवतामार्त्तिमुदगताम् ।
 ये ममापि शरण्ये स्तस्तद्वियोगमहापदि ॥ २४ ॥
 एवमुक्तास्तु ते लोका वृद्धा वैभववेदिनः ।
 रामोऽयमिति विज्ञाय तुष्टुवुः पादुकाद्वयम् ॥ २५ ॥
 जय धीर धर्मधारणधुरीण जय कामपूरणैकप्रवीण ।
 जय धरणिभारभञ्जनचरित्र जय परमसुचिरगुणगणविचित्र ॥ २६ ॥
 जय निगमपथावनबद्धकक्ष जय दितिजनिखिलदैवतविपक्ष ।
 जय विविधयज्ञवर्त्तनमुवृत्त जय नीतिपाल दुर्नीयनिवृत्त ॥ २७ ॥
 जय साधुवादनादितदिग्न्त जय विशदवशोराशिभिरनन्त ।
 जय लोकवृत्तशोधनसुशील जय दुर्विभाव्यतरभव्यलील ॥ २८ ॥
 जय परमपुरुष लक्षणललाम जय देवदनुजमनुजाभिराम ।
 जय रसारमणिरमणीयरूप जय निखिललोकरमणानुरूप ॥ २९ ॥
 जय दलितदुरितद्वारिद्रदाव जय मञ्जुमहिममहनीयभाव ।
 जय कोटिरत्नवर्षणपयोद जय निहितनिखिल नरनयनमोद ॥ ३० ॥

जय विप्रवेनुपालनसुवीर जय महिमगरिममधुरिमगभीर ।
 जय समरधनुर्धरणैकधीर जय शत्रुमेघमण्डलसमीर ॥ ३१ ॥
 जय पूतनासुपानप्रचण्ड जय कुटिलविकटरिपुहृत्यखण्ड ।
 जय शमितविकृतवात्यानुभाव जय शापविटपिकृतमुक्तभाव ॥ ३२ ॥

जय खगमृगाहिखण्डनसखेल जय दावदहननाशनसहेल ।
 जय चण्डवृष्टिशमनातपत्र जय दुःखदलनधतजैत्रपत्र ॥ ३३ ॥
 जय सुखितगोपसुखदानदक्ष माङ्गल्यकातिवात्सल्यरक्ष ।
 जय गोपदारमोहनमनोज जय लोलललितलोचनसरोज ॥ ३४ ॥

जय राम रासमण्डलसुवेश जयदण्डकस्यमुनिमोहनेश ।
 जय कलितललितलीलाविशेष सहजामुखेन्दुरसनिर्निमेष ॥ ३५ ॥
 जय कोसलेन्द्रतनयप्रकाण्ड जय गाधिसूनुमखरक्षकाण्ड ।
 जय ताडकादिवधसावधान जय सुजनगीतपुण्यावदान ॥ ३६ ॥

जय कलितभर्गकोदण्डभञ्ज जय जनितजनकतनयानुषञ्ज ।
 जय जामदग्न्यजयकेलिकार जय पूर्णगुणकपुरुपावतार ॥ ३७ ॥
 जय गुण समूहसर्वातिरेक जयतातरचितराज्याभिषेक ।
 जय सत्यवचनहितमुक्तभोग जय गुरुवितीर्णनिजविप्रयोग ॥ ३८ ॥

जय धर्मसेतुरक्षणसमर्थ जय सर्वलोकपूरितपुमर्थ ।
 जय जातभक्तदुखावसाय जय नित्यसकलसज्जनसहाय ॥ ३९ ॥
 जय देवहंसकुलकमलहंस रघुवंशसरोवरराजहंस ।
 नरपाल कृपालय पालयेति दीनो भवन्तमिह शरणमेति ॥ ४० ॥

जय राम राम भुवनाभिराम जय राम राम खलकुलविराम ।
 जय राम राम रसनाललाम जय राम राम रमणीयधाम ॥ ४१ ॥

रटतामभीक्षणमिति रामनाम तव सर्वकामपरिपूर्तिधाम ।
 न भवे भवन्ति विपदो निकाममिति संविभाव्य शरणं प्रयाम ॥ ४२ ॥

कमनीयतागुणनिकेतनस्य परिभूतकोटिङ्गषकेतनस्य ।
 घनतापत्प्रजनताघनस्य तव राम नाम शरणं जनस्य ॥ ४३ ॥

रजनीशकोटिमुखसौभगाय भजनीयचारुपदमञ्जजाय ।
 अवते जगन्तिखलदुर्लभाय भवते नमोऽस्तु रघुवल्लभाय ॥ ४४ ॥

कलयन्ति ये न तव रामनाम दलयन्ति ते कथमद्यौघदाम ।
 इति ते वयं निखिलशर्मधाम मनसाभिराम चरणं भजाम ॥ ४५ ॥

इति संस्तुवतां तेषां भरतम्य पुरः सताम् ।
 वर्षीयसां प्रजासौख्यकामानां विदुषां नृणाम् ॥ ४६ ॥

आकाशादभवद् वाणी न भेतव्यमिति द्रुतम् ।
 ततस्तेषामभूच्चित्रं सर्वतः स्तिमितात्मनाम् ॥ ४७ ॥
 अतिवृष्टिरभूच्छान्ता वातवेगो न्यवर्त्तत ।
 जलाप्लुतान्यपि परं वीजानि प्रारुहन् भुवि ॥ ४८ ॥
 धान्यौषधिसमृद्धानि क्षेत्राणि धरणीतले ।
 फलितान्यभवन् सद्यः पूर्वतोऽतिविलक्षणम् ॥ ४९ ॥
 आकरेषु च रत्नानि पर्यट्यश्यन्त भूरिशः ।
 गिरयो धातुसम्भारैर्व्यराजन्त संमंततः ॥ ५० ॥
 अफलाः फलवत्यश्च फलिन्यो मेदिनी तले ।
 महौषध्यो व्यशोभन्त पादुकाराज्यशासनात् ॥ ५१ ॥
 श्रीरामपादुकायुगमप्रभावाद्वरणीतले ।
 उद्ब्रेगदा मनुष्याणामतिवृष्टिरशास्यत ॥ ५२ ॥
 य एतत्पठतेमर्त्यः श्रीरामस्तोत्रमुत्तमम् ।
 अतिवृष्टिप्रशमनं वृद्धविप्रौषधभाषितम् ॥ ५३ ॥
 तस्यार्थसिद्धिः सततमदूरेण करस्थिता ।
 यं यमभ्यर्थयेत्कामं तं तमेवालमाप्नुयात् ॥ ५४ ॥
 रामस्य पादुकायुगमं भरताद्यैरूपासितम् ।
 चिन्तितं तत्क्षणादेव भक्तानां दुरितापहम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 पादुकाराज्येऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

एकदा	रामचन्द्रस्य	पादुकाराज्यशासने ।
अनावृष्टिरभूद्	घोरा	सर्वप्राणिभयंकरी ॥ १ ॥
प्रत्यायनाय	लोकानां	स्वानुभावस्यभूयसः ।
शुभोरेवेच्छ्या		शश्वल्लोकानुग्रहकारिणः ॥ २ ॥

तदा प्रचण्डमार्त्तण्डकरसन्तार्पिता मही ।
 कृषीबलैसवीजा^१ प्रशुष्यततरां शनैः ॥ ३ ॥
 ग्रहैरपि प्रातिकूल्यं तस्मिन्कालेऽवलमितम् ।
 रसेभ्यो दूरगः सूर्यस्तताप भुवनं कर्तः ॥ ४ ॥
 भौमो रथाग्रणीभर्नोरभूदवृष्ट्यवरोधकः ।
 धान्यानां भवने मन्द उदवेजयत प्रजाः ॥ ५ ॥
 रोहिणी द्वीपगा सिन्धोर्वारिदान् पर्यस्नधत ।
 इत्येवं भीतिरुत्पन्ना प्रजानामन्त्वलोपतः ॥ ६ ॥
 अनावृष्टिकरो योगः सुतरामुदवेजयत् ।
 उपापि प्लुष्ट वीजा भूर्मानिवान्ममीषयत् ॥ ७ ॥
 तृणाभावकृते दुःखे पश्वो भ्रान्तचेतसः ।
 न कंचिच्छरणं प्रापुः पीडयमानाः क्षुधा मुहुः ॥ ८ ॥
 तदा प्रजाश्च पौराश्च जना जानपदा भृशम् ।
 भरतं भुवि राजानं विज्ञाय शरणं ययुः ॥ ९ ॥
 भूशायिनं व्रह्मचर्यव्रततप्तरमानसम् ।
 जटाधरं भस्मलेपं चीवराजिनवाससम् ॥ १० ॥
 कुशास्तरणमास्तीर्यं तिष्ठन्तं वल्कलावृतम् ।
 श्रीरामपादुकासेवायातयाममनामयम् ॥ ११ ॥
 नन्दिग्रामकृतावासं व्रजवासिजनैः सह ।
 सुखिताद्यैर्गोपवर्यैः शिक्षन्तं प्रेम तादृशम् ॥ १२ ॥
 श्रीरामविरहोदभूतमहावेदनयाकुलम् ।
 ध्यायन्तं तस्य पादाब्जे चित्तनिर्वृतिकारके ॥ १३ ॥
 प्रेमचर्यापिरं दीनं व्रजदारगुरुतमम् ।
 ध्यानमीलितनेत्राब्जं विलपन्तं कदाचन ॥ १४ ॥
 उपेत्य सकला लोका इदमुच्चैर्बभाषिरे ।
 उपोपविष्टाः परितो लघुज्येष्यथाक्रमम् ॥ १५ ॥
 अयि भो रघुशार्दूलं श्रीमद्वशरथात्मजः ।
 रामानुज प्रजापाल त्वं नो राजासि सम्प्रति ॥ १६ ॥
 राजा दशरथस्तुभ्यं राज्यमेतददाद् भुवः ।
 कैकेय्या वचसा बद्धस्तव मातुर्विशेषतः ॥ १७ ॥
 इदमेव तु विज्ञाय श्रीमान् रामो बनं गतः ।
 न्याय्यं वा यदि वा न्याय्यं त्वयि राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १८ ॥

प्रजापालनभारस्ते भुजयोरधुना स्थितः ।
 कथं न पश्यसि प्राज्ञ दुःखितास्ता निजाः प्रजाः ॥ १९ ॥
 दैवकं राजकं वापि राजा विज्ञेयमात्मना ।
 तत्र प्रतिविधेयं च राजा जानाति संततम् ॥ २० ॥
 नन्विदानीमनावृष्ट्या प्रजाः सम्पीडितास्तब ।
 पशूनां पक्षिणां चापि कालोऽयं समुपस्थितः ॥ २१ ॥
 तत्र प्रतिविधातव्यं त्वया भरत सत्वरम् ।
 अलौकिकेन ज्ञानेन सर्वं जानासि राघव ॥ २२ ॥
 मान्धातृसगराद्यास्ते पूर्वजा पितरः पुरा ।
 उपद्रवेभ्योऽनेकेभ्यः पर्यं रक्षन्त मेदिनीम् ॥ २३ ॥
 स इदानीं भरो राजस्त्वयिसर्वः प्रतिष्ठितः ।
 कथं न लज्जसे वीक्ष्य प्रजाः स्वीयाः सुदुःखिताः ॥ २४ ॥
 कमन्यं शरणं याम त्वांविहाय महीपते ।
 त्वं पाहि स्वानुभावेन चतुर्वर्गनिधे प्रजाः ॥ २५ ॥
 इति ते दुःखमाख्यातमनावृष्टिसमुद्भवम् ।
 निवारय महाप्राज्ञ नियुक्तस्त्वं हि रक्षणे ॥ २६ ॥
 श्रुत्वा विलपतां नृणां वाक्यमेतत्स राघवः ।
 उवाच विमृगंश्चित्ते करुणालोल्लोचनः ॥ २७ ॥
 अतिवृष्टावपीयं मे चिन्तासीद् भवतां कृते ।
 तत्र प्रतिविधानं च प्रभुणैव विनिर्मितम् ॥ २८ ॥
 यो राजा स प्रजा रक्षेदापद्मय इति निश्चयः ।
 नाहं राजास्मि वः प्राज्ञाः कृपणो दीनमानसः ॥ २९ ॥
 सेवेऽहं प्रभुणा दत्तं पादुकायुगममुत्तमम् ।
 ते एव राज्यं कुरुतः प्रभौ तस्मिन् वनं गते ॥ ३० ॥
 अपि स्तुते प्रभोरेते पादुके राज्यशासिके ।
 दुःखं वः प्रतिकर्तव्यमाभ्यामेव न संशयः ॥ ३१ ॥
 एते हि सर्वदुःखौघनिवारणविचक्षणे ।
 समर्थे प्रभुपादाब्जपादुके सर्वदेवते ॥ ३२ ॥
 कष्टं वः परिहर्तव्यं पादुकाभ्यां रमापते ।
 यथोः सर्वमहीराज्यमधुना सम्प्रतिष्ठितम् ॥ ३३ ॥
 इत्यादिष्टाः प्रजाः पौरा भरतेन महात्मना ।
 मुनीन् विप्रान् पुरस्कृत्य तुष्टुवू रामपादुके ॥ ३४ ॥

प्रजाहितकृते सर्वे मुनयः शुद्धबुद्धयः ।
 चतुर्वेदविदो विप्रा आनन्दुः पादुके गिरा ॥ ३५ ॥
 लोकेऽवतीर्णः पुरुषः पुराणः सतां पतिर्यज्ञपतिर्महात्मा ।
 स एव रामो विदितश्चरित्रैरलौकिकैर्मखरक्षादिकैश्च ॥ ३६ ॥
 इमे युवां तस्य विभोः प्रतीते श्रीपादुके श्रीविभवादियुक्ते ।
 अनन्यगत्या शरणं गतानां महापदं हरतं सर्ववन्दये ॥ ३७ ॥
 यत्कर्मतन्त्रं प्रतिशाखं श्रुतीनां सुविस्तृतं भूरि फलोन्मुखं स्यात् ।
 तद्वां समाराधनसाहचर्यं विनोषरे न्युसबीजायितं स्यात् ॥ ३८ ॥
 यदज्ञानमज्ञानभिदे विशुद्धं सत्त्वोऽद्भुवं योगकलानिमित्तम् ।
 प्रवर्त्तते चित्तशुद्धिं विना नो सा चिच्छुद्धिर्युवयोः संस्मृतौ स्यात् ॥ ३९ ॥
 याः सिद्धयोऽश्रौदश पञ्चसंख्या महोत्तमा मध्यमा न्यूनभावाः ।
 तासां युवामेकपदे प्रसिद्धे उपास्येथे विबुधैरन्यथा किम् ॥ ४० ॥
 भवे भवेद्यद्भुविकं जनानामिहामुत्र प्रभवं भूरिभेदम् ।
 तद्वां समाराधनकर्मजन्यं विज्ञायते सर्वदैवत्यरूपे ॥ ४१ ॥
 ये पांशवो युवयोः संनिपृक्ताः सुगन्धयो महिमोदर्कवतः ।
 कुर्वस्तेषां संचयनं विरच्चिर्ब्रह्माण्डकोटीर्विदधाति शक्तः ॥ ४२ ॥
 हरिः सहस्रेण शिरोभिरात्मनो वहन्मून् भवितविभिन्नचेताः ।
 लब्धा महान्तं भगमात्तचक्रः संरक्षितुं भुवनानीश आसीत् ॥ ४३ ॥
 हरः प्रेम्णा पुलकौधाच्चिताङ्गो मुदा समादाय कृतादरोऽभूत् ।
 भवन्शमशानालय गो विरक्तो विमर्त्यङ्गे भसितोदधूलनायः ॥ ४४ ॥
 शेषोरमा सनकाद्या मुनीन्द्राः सुदुर्लभं युवयोस्तं परागम् ।
 भक्तिशद्वावित्तचित्ताः कदाचिल्लब्धा तृणं मन्यते सर्वमन्यत् ॥ ४५ ॥
 दुःखाद्यादव्याधिपीडादिजातात्प्रजाः स्वीया रक्षतं शश्वदेव ।
 दुर्दैवजाता हरतं चापदो नः सदानुकूले भवतं निजानाम् ॥ ४६ ॥
 सुखस्य काष्ठा भविकस्य काष्ठा धर्मस्य काष्ठा ज्ञानवैराग्ययोश्च ।
 कैवल्य सौख्यस्य परा च काष्ठा प्रतिष्ठिता युवयोरेव नित्यम् ॥ ४७ ॥
 दारिद्रदुःखं तनुरोगदुःखं यच्चिवत्तदुःखं भवरोगदुःखम् ।
 शश्वत्समस्तं हरतं युवां नो दुःखं प्रभूतं प्रभुपादसक्ते ॥ ४८ ॥
 यत्तत्परं ब्रह्मशिवादिमृग्यं रथानं गुणातीतमुदस्तकालम् ।
 तस्मिन् महावामिन कृतप्रतिष्ठे युवां रोचयेथे निगमैः स्तूयमाने ॥ ४९ ॥
 यन्मूर्द्धि विद्योति सहस्रपत्रं दद्यं प्रपञ्चातिगमस्ति गुह्यम् ।
 तत्रेन्दुबिम्बस्थितहंसपीठे युवां सदा योगिभिर्धेयरूपे ॥ ५० ॥

या कुण्डलोशक्तिरमोघवीर्या तत्त्वव्रजप्रसवित्री पराख्या ।
 सा प्राप्य तस्मिन् युवयोः पदं तत्सुधाभिरासिच्छति योगिदेहम् ॥ ५१ ॥
 लब्धा परं वीर्यमसौ त्रिशक्तिः सम्पर्कतो वां बहुसौख्यं भजन्ती ।
 गुणान् प्रसूयाखिलवीजभूतान् जगत्त्रयं सा क्रमतः प्रसूते ॥ ५२ ॥
 संहृत्य चाशेषमिदं क्रमेण विश्वं स्वरूपं पुनराप्नुवाना ।
 सा वां पदं तत्प्रतिलभ्य नित्यं स्वस्था शेते तत्र समाप्तसर्गा ॥ ५३ ॥
 इत्थं समस्तं जगदेतदुच्चैर्निरन्तरं सूजथो रक्षथश्च ।
 युवां सदा संहरथश्च शक्त्या विशिष्यवाचाभिरवाच्यरूपया ॥ ५४ ॥
 युवां सदा विजयेथे स्वधाम्ना शुभाय लोकस्य चराचरस्य ।
 भक्तानुकूले निखिलासुरौघप्रणाशनाय प्रतिकूलरूपे ॥ ५५ ॥
 युवां सदा यत्र कृतप्रतिष्ठे तदक्षरं धाम विमुक्तगम्यम् ।
 कालातिगं वेदविदो वदन्ति परेणधाम्ना युवयोः सुप्रकाशम् ॥ ५६ ॥
 भक्तौघकल्पलतिके सुखकामधेनू कल्याणचिन्तितफलागमदिव्यरत्ने ।
 अज्ञानगादतिमिरक्षयकोटिभानुप्त्याश्रिते विपुलसन्मुनिभिर्नमस्ये ॥ ५७ ॥
 इति स्तुतिपरायणे मुनिगणे सुवाक्षुष्पकैः
     समर्चनपरेऽनिशं रघुवरस्य ते पादुके ।
 प्रसादसुखाकृती अभवतां सुसम्पत्प्रदे
     समस्तवरदोत्तमे जगदतुर्गिरा व्योमगे ॥ ५८ ॥
 अलं शोकेन वः प्राज्ञाः प्रभूतं वः सुखं भुविः ।
 भविष्यति कृतार्थाः स्थ मदाराघनकर्मणा ॥ ५९ ॥
 इति श्रुत्वा गिरं विप्रा मुनयश्च प्रजाजनाः ।
 जयेति वचनं प्रोच्य बभूवः सुखिताशयाः ॥ ६० ॥
 प्रमोदवनसम्भूतैः सुपुष्पस्तबकोत्करैः ।
 पूजां प्रचक्रिरे सर्वे रामपादुकयोश्चरम् ॥ ६१ ॥
 ततस्ते पादुकायुगममानम्य श्रेयसां निधिम् ।
 सर्वे भरतमामन्त्र्य कृतार्थाः स्वगृहान् ययुः ॥ ६२ ॥
 भरतोऽपि व्रजजनैः प्रेमवद्धिर्निरन्तरम् ।
 व्रजलीलाः प्रभोगर्यन्तारराधास्य पादुके ॥ ६३ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पादुकाराज्ये
     एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः । ४९ ॥

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

न्रह्योवाच

अथ तत्पादुकायुगमं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
 कृपया सर्वलोकानां मेवीभूय वर्वर्षतुः ॥ १ ॥
 अकस्माज्जलदस्तोम आवृत्य व्योममण्डलम् ।
 जगर्ज सर्वलोकानां मनःप्रत्ययकारणम् ॥ २ ॥
 ततोवृष्टिरभूदिदव्या फलौषधिविवर्द्धनी ।
 प्लुष्टान्यपि महीपृष्ठे वीजानि प्रारुहन् क्षणात् ॥ ३ ॥
 सरांसि सरितः कुल्याः क्षेत्राणि गिरिनिर्जराः ।
 दिव्यमेघजलैः सद्य आप्लुताः पुपुषुः श्रियम् ॥ ४ ॥
 पादपाश्चैव वल्लर्य ओषधयो गुल्मजातयः ।
 फलपुष्पप्रभूतश्रीसंछन्ता रेजिरेतराम् ॥ ५ ॥
 क्षेत्राणि च निराशानां कृपकाणामकालजाः ।
 समृद्धीः फलपुष्पाणां दधिनरे सुखकारिणीः ॥ ६ ॥
 फलौषधिभराक्रान्ता मेदिनी मर्वकामधुक् ।
 चकार सर्वलोकानां चेतोनयनसम्मुदम् ॥ ७ ॥
 येषु क्षेत्रेषु बीजानि दग्धानि तपनातपैः ।
 तेष्वेव द्विगुणा सम्पद्वीजानां पर्यदृश्यत ॥ ८ ॥
 सर्वतो धान्यसम्पत्तिर्भव्याऽसीदद्भूतोत्तमा ।
 शिलातलेष्वपि तदा बीजरोहो व्यदृश्यत ॥ ९ ॥
 अनुसान्यपि चोपानि क्षेत्राणि फलवृद्धिभिः ।
 महतीं सम्पदं बभ्रुदिव्यवृष्टिसमुद्भवाम् ॥ १० ॥
 किमेतदद्भुतं तस्मिन् प्रसन्ने पादुकाद्वये ।
 रामस्य सर्वकामानां श्रेयसामभिर्वर्षके ॥ ११ ॥
 प्रसन्ने पादुकायुग्मे रामस्य परमात्मनः ।
 किं दुर्ग्रहाः प्रकुर्वन्ति नृणां भक्तिमतां भुवि ॥ १२ ॥
 ईतयो भीतयः सर्वा व्याधयः परमाधयः ।
 सद्यः एव निवर्त्तन्ते प्रसन्ने पादुकाद्वये ॥ १३ ॥
 यैरचितं रघुवरस्य महानुभावं
                   सच्चित्सुखैकनिधिपादुकयोर्युगं तत् ।
 तेषां भवन्तिधनधान्यसमृद्धियोगा
                   धर्मे च निश्चलतरा मतिरुत्तमा स्यात् ॥ १४ ॥

येषां सदैव कुलदैवतमेष देवः
सर्वावितारनिधिरद्गुतसच्चरित्रः ।

रामो नितान्तरमणीयगुणाम्बुराशिस्ते
सम्मता दिविषदा मपि पूरुषाग्र्याः ॥ १५ ॥

कल्याणमन्दिरमनन्तसुखैकहेतु
मापत्समूहहरणाय निबद्धकक्षम् ।

श्रीरामचन्द्रमपहाय जनः कमन्यं
कालप्रभावकवलीकृतमाश्रयेत ॥ १६ ॥

ब्रह्मादिदैवतसुपूजितयोः प्रकामं
श्रीरामचन्द्रपदपादुकयोः प्रसादात् ।

केचिज्जनाः सुकृतिनो ननु कालमूर्दिधन
पादौ निधाय भुवनेषु जयन्ति नित्यम् ॥ १७ ॥

आसादितामरगणप्रचुर प्रतिष्ठं
तत्सर्वकामपरिपूरणकल्पवृक्षम् ।

अज्ञानपाशहरणं च रघुप्रवीर
श्रीपादुका युगलमात्मनि सेवनीयम् ॥ १८ ॥

रामे विहाय धरणीवलयैकराज्यं
प्राप्ते वनं जनकराजसुतानुजाभ्याम् ।

तत्पादुकायुगलमात्तनिजानुभावं
चक्रे प्रजा सुकुशलानि विपद्गरोऽपि ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्वादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
पादुकाराज्ये पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

कदाचिद् यवनानीकैर्नेपालगिरिदेशगैः ।
अन्यैश्च दुर्जनैर्युत्वा कोसलाः पर्युपद्रुताः ॥ १ ॥

गजवाजिरथौद्योनं पत्तीनां प्रकरेण च ।
आक्रान्ता धरणी सर्वा परचक्रेण भूयसा ॥ २ ॥

फलोन्मुखीं भुवं हृष्ट्वा मास्याश्वयुज संजके ।
अति क्षेत्राणि धान्यानां परचक्रं बलोद्धतम् ॥ ३ ॥

तत्प्रतीकारकार्यायि रघूणां महती चमूः ।
 आदिष्टा भरतेनोच्चैः सन्नद्धाभिमुखेऽभवत् ॥ ४ ॥
 संरब्धास्ते महारोषा वीर्यवन्तो रणं महत् ।
 आरेभिरे महीहेतोरन्योन्यं विजिगीषवः ॥ ५ ॥
 यवनानीकमध्यस्थो महाकोल इति श्रुतः ।
 विक्रमी वलवान् वीरो रुद्रदत्तवरोजितः ॥ ६ ॥
 युयुधे रघुभिः सार्द्धं राक्षसौघसमावृतः ।
 आवृत्य तस्थिवान् धीरः सर्वान्तरकोसलान् ॥ ७ ॥
 तेन प्रयुध्यमानानां रघूणां सुमहद्वलम् ।
 दधाव सर्वतो भूरि ढक्काघोषपुरः सरम् ॥ ८ ॥
 ये निर्जिता दशरथेन पुरा विपक्षा
 स्तेऽस्मिन् प्रमीतवति किंचन लवधरन्ध्राः ।
 तज्ज्यायसोरतु सुतयोर्गतयोर्वनान्तं
 तद्विप्रयोगहृतयोर्हि कनीयसोश्च ॥ ९ ॥
 लवधावकाशमुपजायपरास्तदानीं
 ते शात्रवा यवनराजबलेन युत्वा ।
 आतेनिरे विपदमुत्तरकोसलानां
 सन्मन्त्रभी रघुवरैरपि योध्यमानाः ॥ १० ॥
 मासैकमुग्रमभवत्स्वपरप्रभूतचक्रप्रचार परिर्मदितधान्यराशि ।
 सत्क्षेत्रपालकृषिकृत्प्रतिकूलभूतं युद्धं सुवैशसभूतां च रघूद्धटानाम् ॥ ११ ॥
 अत्याकुलाः कृषिवलाः फलवृद्धिनष्ट्या दुष्टारिचक्रहयवारणचारखिन्नाः ।
 हाहेति विक्लवगिरो हृतवर्षभोज्या वृद्धं मुनिं समुपजग्मुररुन्धतीशम् ॥ १२ ॥
 ज्ञानैकधाम भगवान् सुकृती वशिष्ठो विज्ञाय पौरजनजानपादौघदुःखम् ।
 आदाय तान् कृतशुचः सपुरोहिताग्य आसेदिवान् भरतमात्तवनस्थवृत्तिम् ॥ १३ ॥
 तमायान्तं समालोक्य जनौधेन समावृतम् ।
 मुनिं ज्ञाननिधिं द्वराद् रघुवर्यः स्मिताननः ॥ १४ ॥
 उदत्तिष्ठत्सपाद्यार्थः स निवेद्यासनं मुनेः ।
 अभ्यन्नितं सुखासीनमिदमाह विशांपतिः ॥ १५ ॥
 अयि नाम पराक्रान्तान् विज्ञायोत्तरकोसलान् ।
 प्रयाता राघवी सेना कर्चित्व विजयोन्मुखी ॥ १६ ॥
 भूशये वन्यवृत्तिस्थे मयि चार्ये वनं गते ।
 सन्तीहोपद्रवाः शश्वत्प्रतीकार्यास्तु ते त्वया ॥ १७ ॥
 भवान् पुरोहितोऽस्माकं प्राजापत्यस्तपोनिधिः ।
 अतो निश्चन्तहृदयास्तिष्ठामो दर्पिता वयम् ॥ १८ ॥

ईतयो भीतयद्दौरा आधयो व्याधयस्तथा ।
 भवत्तपः प्रशमिता बाधन्ते नो कदापि नः ॥ १९ ॥

इत्येवं वदतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
 विधाय दृक्पथे दीनाः प्रजा मुनिरभाषत ॥ २० ॥

अपीमान् पश्यसिप्राज्ञ प्रजालोकान् सुपीडितान् ।
 स्वचक्रपरचक्राभ्यां नित्यमुद्घिनमानसान् ॥ २१ ॥

प्रबलो यवनाधीशो विपक्षैरितर्युतः ।
 मासाद् रुजति ते देशान् सर्वानुत्तरकोसलान् ॥ २२ ॥

क्षेत्राणि नष्टप्रायाणि कृषकाणां समंततः ।
 विलुप्ताराशयश्चैव धान्यानां वर्षभोजनाः ॥ २३ ॥

अत्याकुलाः प्रजा एतास्त्वामेव शरणार्थिनीः ।
 उपयाताः प्रभो रक्ष स्ववीर्येण समावृतः ॥ २४ ॥

राजा नित्यं प्रजा रक्षेद् द्विजो रक्षेत्पोबलम् ।
 वैश्यो धनं सदा रक्षेच्छूद्रो रक्षति सेवनम् ॥ २५ ॥

उवाच भरतस्तं तु परिभाव्य समंततः ।
 प्रेषितैव पुरान्नहन् रघूणां महती चमूः ॥ २६ ॥

तैरन्योन्यं रणे वृत्ते किन्नु म्लेच्छा निपातिताः ।
 यन्मया यतनीयं स्यात्तन्मे त्वं ब्रूह्यतः परम् ॥ २७ ॥

नैव सेनामृते राज्ञामुपायः परनिर्जये ।
 तस्मिन् सुविहितेचापि यदचशक्यं ततश्च किम् ॥ २८ ॥

अथोवाच मुनिश्रेष्ठो भरतं मन्त्रवित्तमः ।
 सत्यं जेष्यन्ति रघवो रिपून् धर्मपरायणाः ॥ २९ ॥

यावदस्य बलं हन्युर्महाकोलस्य संयुगे ।
 रुद्रदत्तबलस्तावदयं समनुमादयलि ॥ ३० ॥

हते त्वस्य बले घोरे रघुभिर्युद्धुर्मदेः ।
 परिक्षीणबलं सैष स्वयमेवोपशाम्यति ॥ ३१ ॥

किं नु तावत्प्रकृतयो वर्षभोग्यानि सर्वशः ।
 नष्टानि वीक्ष्य धान्यानि स्वे स्वे मनसि विभ्यति ॥ ३२ ॥

कार्तिकाश्वपुजोर्मसिः सर्वं वर्षं प्रतिष्ठितम् ।
 तदैवोपप्लुते धान्यराशौ संवत्सरोवृथा ॥ ३३ ॥

म एष धान्यराशीनां प्रलयः समुपस्थितः ।
 स्वचक्रपरचक्राभ्यां तेन चिन्ताकुलाः प्रजाः ॥ ३४ ॥

तत्प्रतीकारमालोच्य कुरुराजन् प्रयत्नतः ।
विज्ञाय प्रकृतीः सर्वा ईतिभीतिसमाकुलाः ॥ ३५ ॥

ऊचे तं भरतः श्रीमान् राजन्निति निजं मुनेः ।
सम्बोधनमुपाकर्ण विदूनहृदयोऽभवत् ॥ ३६ ॥

भगवन् सम्यगाख्याहि नाहं राजास्मि निश्चितम् ।
राजा श्रीराम एवास्य जगतोऽहं तु तद्गतिः ॥ ३७ ॥

एतत्पादुकायुगम् भवतैवाभियाचितम् ।
वहामि शिरसा तस्य समाराधनतत्परः ॥ ३८ ॥

आभ्यामेव पुरा किंचित्प्रजानां दुःखमुत्थितम् ।
निवारितं तथैवाद्य कृपया वारयिष्यतः ॥ ३९ ॥

इत्याश्रुत्य मुनिस्तस्य वाक्यं वाक्यविदुत्तमः ।
सस्मार सम्यग् ज्ञानेन पादुकायुगलं हृदा ॥ ४० ॥

कोटिसूर्यस्तुरद्धाम कोटिन्द्रसुशीतलम् ।
कोटिकल्पानलोदीसं सर्वतः करुणामयम् ॥ ४१ ॥

तदक्षरमयं ब्रह्म सच्चिदानन्दमात्रकम् ।
अनाद्यनन्तमेवैकं परमे धाम्नि संस्थितम् ॥ ४२ ॥

समाधिसम्मीलितबाह्यवृत्तेस्तस्यान्तरे पादुकयोर्युगं तत् ।
समाविरासीत्कृतभूरिसौख्यं परात्मरूपेण चिदेकरूपम् ॥ ४३ ॥

अनुभूय परानन्दं मुनिः स उदत्तिष्ठत ।
पादुकाविषयध्यानसमाधेः सुप्रसन्नहृत् ॥ ४४ ॥

ततोऽर्वाक् प्रतिबुद्धात्मा प्राजापत्यो मुनीश्वरः ।
अस्तौषीत्परबुद्ध्या तत्पादुकायुगलं प्रभोः ॥ ४५ ॥

यतः शब्दब्रह्म प्रभवति पराख्यं परनभ
स्ततं विश्वोत्पत्तिस्थितिविलयमूलं सुविमलम् ।
तदुच्चैरानन्दार्णवमलमनन्ताक्षरमयं
प्रभोः पादद्वन्द्वं भवभयहरं चेतसि दधे ॥ ४६ ॥

गिरां वृत्तिः साक्षात्प्रभवति न यद्वेदितुमतो
भृशं गोणीभूय प्रचुरगुणसंदोहकृपया॑ ।
प्रवृत्ताचेतोऽपि प्रभवति न यद्गोचरयितु
मनामारूपं तत्त्वं चरणयुगमं हृदि दधे ॥ ४७ ॥

अमन्दानन्दानां यदनु पमसाम्राज्यभवनं
 महैश्वर्यस्यैकं पदमखिलसौभाग्यसदनम् ।
 प्रतिष्ठा सिद्धीनां सकलजनकल्याणजननं
 जगद्वीजं वन्दयं प्रभुचरणयुग्मं हृदि दधे ॥ ४८ ॥
 निखिलनिगमस्थानं मन्त्रद्विमन्दिरमङ्गुतं
 भवभयहरं सच्चिद्रूपं मुदां परमं पदम् ।
 यदखिलकलाकलं कल्याणकोटिविधायकं
 तिमिरहरणं श्रीनाथस्य स्मरामि पदद्वयम् ॥ ४९ ॥
 यस्मिन् नित्यं प्रसन्ने न विमपि जगति स्यादलभ्यं जनानां
 यन्माया मोहयन्ती जगदखिलमदः सर्वतश्चावृणोति ।
 यज्ञानं जीवजातेर्जननमग्नयोर्मोक्षणं तत्क्षणे
 ध्येयं तत्पादयुग्मं मनसि जनकजावल्लभस्याश्रयामि ॥ ५० ॥
 तत्तत्त्वविस्मृतकरीबंहलप्रमादा धिक्संपदो विपद एव परं प्रशस्याः ।
 यासु प्रयाति हृदयं प्रभुपादयुग्मं ध्यानेन यद्वदधुना मम विस्मृतस्य ॥ ५१ ॥
 ध्येयं ब्रह्मशिवादिभिः सुरवरे: स्वाभीष्टसम्प्राप्तये-
 मेयं श्रौतवचःप्रमाणनिबहैः संवित्सहायेन यत् ।
 कल्याणैकनिकेतनं जलविजाशश्वद्विमृग्यं परं
 तत्त्वं तत्पदपादुकायुगमहं श्रीराम बन्दे कदा ॥ ५२ ॥
 कर्माणि यत्र निखिलानि समर्प्य सन्तो नैषकर्म्यसिद्धिमतुलां कतिचिल्लभन्ते ।
 तत्कर्मबन्धननिकृन्तनसाधुशीलं तत्पादुकायुगलमीश चिरं निषेवे ॥ ५३ ॥
 इत्येवं ये स्तुवन्तीश पादुकायुगलं तत्व ।
 तेषामशेषदुःखानि निवारयतरां प्रभो ॥ ५४ ॥
 इत्यस्य तोष्टुवानस्य मुनेदिव्यार्थदर्शिनः ।
 समगान्नाभसी वाणी श्रुत्योः श्रीपादुकोङ्गवा ॥ ५५ ॥
 अलं तापेन ते प्राज्ञ मा तप्यस्त्वं प्रजाकृते ।
 पूर्वमेव मया तावद्दुःखं प्रतिकृतं नृणाम् ॥ ५६ ॥
 यं यमिच्छसि योगीन्द्र तं तं काममवाप्नुहि ।
 प्रसादान्मम भूतानां न विपद्भाविनीभवे ॥ ५७ ॥
 एवं समाहितमना मुनिवर्योम्या गिरा तदा ।
 गन्धयुष्णादिभिर्भूयः सम्पूज्य प्रभुपादुके ॥ ५८ ॥
 पुरोधाय प्रजाः सर्वा आमन्त्र्य भरतं तदा ।
 कृतार्थः प्रत्ययोपेतः प्रहृष्टः संन्यवर्त्तत ॥ ५९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पादुकाराज्ये
 वशिष्ठकृत्पादुकास्तवे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विष्ठवाशत्तमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तस्मिन्नेव क्षणे तत्र परसैन्ये सुदुर्मदे ।
 अकस्मादायुधमयी महावृष्टिरजायत ॥ १ ॥
 नभसः पतमानानि शस्त्राण्यस्त्राणि भूरिणः ।
 क्षणान्निर्दरिणं चक्रुः परसैन्यस्य सत्वरम् ॥ २ ॥
 खड्गैर्विदारिता योधा यवना सुमहोद्रताः ।
 द्विफालीभूतवपुषो दृश्यन्ते स्मरणाङ्गणे ॥ ३ ॥
 प्रचण्डानिलचक्राया काण्डवृष्टिः समंततः ।
 अजायत जवात्तत्र महानिःस्वनपूर्वकम् ॥ ४ ॥
 अर्द्धचन्द्राकृतिधरैर्मल्लैः प्रवलपातिभिः ।
 निकृतकण्ठा यवनाः शेरते स्म महीतले ॥ ५ ॥
 क्षुरप्रैश्चण्डनिर्घातैर्द्विधासंजातविग्रहाः ।
 विलपन्तः खलास्तत्र प्राणान्मुमुचुरञ्जसा ॥ ६ ॥
 वह्निज्वालामयैः काण्डैरकाण्डविनिपातिभिः ।
 छिन्नभिन्नाः स्म धावन्ति शत्रूणां वाजिनो गजाः ॥ ७ ॥
 छिन्नाश्चक्रनिपातेन भुशुण्डाः कारिणां रणे ।
 मुच्चन्ति स्म महोच्छ्वामान् भांकारध्वनिभीषणाः ॥ ८ ॥
 शूलपातैर्निकृत्तानां नरवारणवाजिनाम् ।
 शरीराणि व्यदृश्यन्ते पोथितानि महीतले ॥ ९ ॥
 निपेतुरसप्तस्तत्र कुम्भदेशेषु दन्तिनाम् ।
 शैलादामिव शृङ्गेषु कुलिशा व्योमदेशतः ॥ १० ॥
 महाचक्रनिपातेन सहसैव विचूर्णितैः ।
 रथैरातस्तरे भूमिर्विपर्यस्तनिपातितैः ॥ ११ ॥
 गदादातविदीर्णानां मुहुनिःश्वसतां भुवि ।
 वपूर्णिदुष्टयोधानां लुठन्ति स्म समंततः ॥ १२ ॥
 प्रचण्डकरवालौघद्विधाभूतैरनेकशः ।
 मन्त्रूता रमरे तत्र मुण्डरुण्डश्च मेदिनी ॥ १३ ॥
 दिव्यायुधानां नभसः पततां घोरनादिनाम् ।
 निर्घातैरभवत्सेना राहुकेतुमयीव सा ॥ १४ ॥

महोल्कानां ज्वलन्तीनां विनिपातात्समं ततः ।
 ज्वलन्ति ध्वजवस्त्राणि हृश्यन्ते रथमूर्द्धसु ॥ १५ ॥
 धावतां गर्जमानानां गजानां शरवृष्टिषु ।
 हयानां हेषमाणानां शरणं नास किञ्चन ॥ १६ ॥
 अकस्मात्परिज्ज्वाल कल्पान्तस्येव पावकः ।
 तस्य ज्वालावलीलीढा विनेशुः परसैनिकाः ॥ १७ ॥
 खड्शूलगदाचक्रभुशुण्डीपरिघादिभिः ।
 राक्षसानीकमखिलं क्षणेन विनिपातितम् ॥ १८ ॥
 हाहेति च प्रभाषन्तो धावमाना इतस्ततः ।
 विनेशुर्यवनाः सर्वे वर्षायां पांसुभित्तिवत् ॥ १९ ॥
 केचिद्वीर्यमदोद्रिक्ता गृहीतविविधायुधाः ।
 अनालक्ष्य परांस्तत्र ब्रह्ममुर्वितथोधमाः ॥ २० ॥
 केचिदाकस्मिकीं वृष्टिमायुधानां समंततः ।
 समालोक्य सुवित्रेसुर्हत्ताः स्म इति वादिनः ॥ २१ ॥
 केचित्संनद्धकवचान्यस्त्राण्यादाय चोद्धताः ।
 किमेतदिति तर्कन्तो विनेशुरसुरोद्धटाः ॥ २२ ॥
 केचिद्वैवकृतं मत्वा कदनं घोरमात्मनः ।
 इतो तैवं करिष्याम इत्याभाष्य विनेशिरे ॥ २३ ॥
 नष्टेषु म्लेच्छंराजस्य सैन्येषु सह नायकैः ।
 मृते च राक्षसानीके शेषाः केचिद्विदुद्धुवुः ॥ २४ ॥
 गृहीतवैशसाः केचिद्राजानः परपक्षगाः ।
 भग्न संकल्पसैन्यौधा दुद्धुवुःसमराजिरात् ॥ २५ ॥
 तेषां ध्वजेषु देहेषु रथेषु गजवाजिषु ।
 रामनामाङ्किताएव निखाताः पत्रिणो रणे ॥ २६ ॥
 ते वाचयित्वा रामस्य नाम पुसेषु लेखितम् ।
 ललज्जिरेतरां भूपा अनेवंकारिणः पुनः ॥ २७ ॥
 नष्टनष्टेषु सैन्येषु परेषां सुप्रमादिनाम् ।
 वितेनुर्दुन्दुभी घोषं रघूणां सैनिका जनाः ॥ २८ ॥
 अकस्माद दुर्दिनमिव प्रवातेन निवारितम् ।
 वीक्ष्य राघवसैन्यस्था विस्मिता इवचाभवत् ॥ २९ ॥
 ऊचिरे च किमाश्चर्य राजेन्द्रस्य वनौकसः ।
 तपते पादुकायुगमं महीराज्यप्रशासने ॥ ३० ॥

महापदो निवर्त्तन्ते ययोः संस्मरणादपि ।
 तयोः प्रभोः पादुकयोः किं चित्रं स्वीयरक्षणम् ॥ ३१ ॥
 परचक्रप्रमथनं निजचक्रप्रहर्षणम् ।
 श्रीपादुकाभ्यां विहितं यः पठेन्मानवोत्तमः ॥ ३२ ॥
 आधयोव्याधयस्तस्य न भवन्ति कदाचन ।
 उपस्थितानि दुःखानि कृत्स्नशो यान्ति दूरतः ॥ ३३ ॥
 कीर्तनीयमिदं पुण्यं प्रातरुत्थाय मानवैः ।
 वशिष्ठस्तवनं चैव परसैन्यविनाशनम् ॥ ३४ ॥
 रामराजेन्द्रवर्यस्य पादुकाराज्यमुत्तमम् ।
 दुर्देवभीतिशमनं भक्तानां सुखदायकम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुग्ण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पादुकाराज्ये
 परसैन्यप्रमोलनं नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

कदाचित्कस्यचित्पुर्या कृतवास्तोद्विजन्मनः ।
 गावश्चौरर्नीयमाना नामोचयत कश्चन ॥ १ ॥
 ततः स विप्रो भवनान्निष्क्रान्तो दुःखकर्षितः ।
 राजद्वारमुपागत्य विललाप कृतारवः ॥ २ ॥
 हाहा दशरथो राजा क्व गतो धर्मपालनः ।
 यस्य राज्ये प्रजाः सर्वा दुर्भिक्षं नैव जज्ञिरे ॥ ३ ॥
 न चौरभीतीर्नोवापि परन्क्रभवां रुजम् ।
 नान्योन्यकलहक्लेशं नोत्पातान् दैवनिर्मितान् ॥ ४ ॥
 स राजा पाल्यामास प्रजाः पुत्रान्विवात्मनः ।
 तस्मिन् दिवं गतवति दुःखिताः स्म न संशयः ॥ ५ ॥
 चतुष्वर्षिणि सुतेष्वस्य हंत राज्यमराजकम् ।
 किं पुनः सम्प्रजातैस्तैर्ये न पान्ति निजाः प्रजाः ॥ ६ ॥
 पितृपैतामहमिदं यैस्त्यकं राज्यमात्मनः ।
 का दुराशापुनस्तेषामन्यो राज्येऽभिषिच्यताम् ॥ ७ ॥

एको वनं गतः साध्वीं भार्यामादाय दैवतः ।
 तमेवानुगतश्चान्यो दुःशकं लोकपालनम् ॥ ८ ॥

इतरो तद्वियोगेन ब्रह्मचर्यमुपाश्रितः ।
 पुरीमपि परित्यज्य नन्दिग्रामेऽधितिष्ठति ॥ ९ ॥

ब्रजावासैर्जनैर्ग्राम्यैः कुरुते ग्राम्यसंकथाम् ।
 प्रजापालनमुत्सृज्य सामर्थ्यरहितो यथा ॥ १० ॥

तदन्योऽपि समुत्सृज्य प्रजानां पालनेधुरम् ।
 निःशक्तिरिव संजातो हन्त लोकस्य दुर्भगम् ॥ ११ ॥

कः पालयिष्यति भवं कश्चौराद् दण्डयिष्यति ।
 रिष्णां सुमहद्राज्यं हन्त दैवेन किं कृतम् ॥ १२ ॥

सोऽहं चौरैर्हतधनो विलपामि सुदुःखितः ।
 न मे दुःखप्रतीकर्ता कश्चिद्रोपलक्ष्यते ॥ १३ ॥

श्रुत्वा दुर्वचनं तस्य विप्रस्य रुदतो भृशम् ।
 शत्रुघ्नो धनुरादाय निष्क्रान्तस्तस्कराध्वनि ॥ १४ ॥

तावत्ते तस्करारण्ये^१ कालयन्तो द्विजस्य गाः ।
 पाशैनिर्बन्ध्य पुरुषैः कैश्चिद् दिव्यवपुर्धरैः ॥ १५ ॥

कारागारमनीयन्त गावो विप्रस्य मोचिताः ।
 वत्सस्नेहस्तुतापीनाः स्वं स्वं स्थानमुपाययुः ॥ १६ ॥

तदुपश्रुत्य शत्रुघ्नोन्यवर्त्तत पुरों प्रति ।
 विसिस्मयेतरां चित्ते श्रुत्वा गावः प्रमोचिताः ॥ १७ ॥

तस्मै गुभाशिषो दातुं ब्राह्मणः समुपागमत् ।
 केन ते मोचिता गाव इति पृष्ठः ससम्भ्रमम् ॥ १८ ॥

स उवाच भवान् वीर गवां मोचयिता मम ।
 पुत्रो दशरथस्यासि चिरं जीव शतं समाः ॥ १९ ॥

विस्मितो द्विजवर्यतु स प्रणम्य व्यसर्जयत् ।
 विनिवद्धांस्ततश्चौरानानयामास शत्रुहा ॥ २० ॥

ते पाशबद्धाः पुरतः शत्रुहन्तुरूपस्थिताः ।
 तानापृच्छत शत्रुघ्नः केन बद्धाःस्थ तस्कराः ॥ २१ ॥

त ऊचिरे वचस्तस्य पुरस्ताच्छृण्वतां नृणाम् ।
 पीताम्बरधराः केचित्पुरुषाः श्याममूर्तयः ॥ २२ ॥

चतुर्भुजाः स्फुरत्कर्णमकराकारकुण्डलाः ।
 लसत्किरीटशिरसो वनमालविभूषिताः ॥ २३ ॥

१. यह आर्ष पाठ है यहाँ 'तस्कराः अरण्ये' ऐसा पदच्छेद है ।

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणः शान्तविग्रहाः ।
 उत्फुल्लपद्मनयनास्तेगर्विः सम्प्रमोचिताः ॥ २४ ॥
 निबध्य च हृष्टः पाशैर्वयं कारागृहे कृताः ।
 पुनर्नेवं विधास्यामः कोसलायां सतां नृणाम् ॥ २५ ॥
 येषां संरक्षकः साक्षात्स्वयं देवो जनार्दनः ।
 इति श्रुत्वा वचस्तेषां मोचयामास तांस्ततः ॥ २६ ॥
 अहो एषां महदभाग्यं यैर्दृष्टा रामपार्षदाः ।
 नूनमेषा पुरी साक्षाद्वैकुण्ठस्यापि कारणम् ॥ २७ ॥
 यत्रत्यानां नृणां देवः स्वयमेवाभिरक्षकः ।
 अहो भाग्यमिहस्थानामाचाण्डालमपि स्फुटम् ॥ २८ ॥
 वरमिह पश्वोऽपि पक्षिणश्च स्फुटतर भाग्यदम्बकेन युक्ताः ।
 अपि खलु महितोऽपि नेतरत्र क्षितिपतिरानतराजपूजिताऽङ्ग्रः ॥ २९ ॥
 चतुर्भुजा एव वसन्ति चात्र मृगाः खगा अप्यधमा मनुष्याः ।
 अजस्ररिंगत्सरयूसमीरसम्पृक्तगात्राः मुखसिन्धुमग्नाः ॥ ३० ॥
 त्रातात्र रामचन्द्र देव एव स्वयं रमासेवितपादपद्मः ।
 ध्रुवं स्वलोके वसतां जनानामसाधनानामपि मुक्तिभाजाम् ॥ ३१ ॥
 यान्यत्र साधनशतैविहितैविशुद्धे चित्ते निरस्तमलमोहमहाकषाये ।
 अध्यात्मबोधपरिशीलनतो दुरापा सा मुक्तिरत्र वसतां पशुपक्षिणां स्यात् ॥ ३२ ॥
 स एव रामचन्द्रो देव एष भ्रातास्ति नः कद्मदलायताक्षः ।
 रमापरा श्रीजनकात्मजैषा यस्याः कला लक्ष्मी एवमन्ये ॥ ३३ ॥
 जज्ञौ न कैकेयसुतान तं प्रभुं स्वार्थं प्रमुग्धा विधिदुर्विपाकतः ।
 या सेवनीयं सनकादिभिः सदा योगीश्वरैर्योपितवत्यरण्म् ॥ ३४ ॥
 तत्पादुके एव समस्तमङ्गलश्रीधामनी ब्रह्मशिवादिपूजिते ।
 शुभं विधत्तः सकलस्य संततं दयालुताभावनिकेतनेऽधुना ॥ ३५ ॥
 कस्त्रायते तदन्य एतदखिलं दुर्दैवदीनं जग-
     न्मानोपप्लवमीतिभीतिनिवहग्रस्तंनिरस्तं भग्नैः ।
 तस्मात्त्वां परदैवतं परसुखैः पूर्णा परं षूरुषं
     प्राप्तोऽस्मि द्रुतमात्मनैव शरणं श्रीजानकीवल्लभम् ॥ ३६ ॥
 त्वं गृढः स्वात्ममायापरिपिहितनिजानन्दमात्रस्वरूपः
     कुर्वन्कर्मण्यनेकान्यतिशयसुखदान्यज्ञुतान्यत्र लोके ।
 सत्त्वोद्रेकादमन्दाभ्युदितपरमसंशुद्धबोधैश्च कैश्च-
     द्वक्तिश्रद्धासमेतैर्भवविरतिकृते नाथ विज्ञायसे त्वम् ॥ ३७ ॥

चिकीर्षितं ते नरदेवसूनो को मानवो वेतुमिहार्हतीश ।
स्वमाययादेव निगूङ्गलज्ञस्त्वं लोकपुण्या विदधाति लीलाः ॥ ३८ ॥

धन्यः स एव भरतो रघुनाथ नित्यं यः सेवते तव पदद्वयपादुके ते ।
याभ्यामशेषजगतः सततं शुभानि नन्वक्रियन्त मृदिता विपदश्च सर्वाः ॥ ३९ ॥
धन्यं कुलं खलु रघोः पुरुषाप्रकाण्ड यत्राविरासंरामो ह्य खिलात्मभूतः ।
सर्वावितारजलधिः पुरुषोत्तमो यः पूर्णोऽक्षरादपि परः श्रुतिभिर्विमृग्यः ॥ ४० ॥

दृष्ट्वास्वरूपमिह सर्वविलक्षणं ते लोका भवन्ति चकिता इव विस्मयेन ।
न त्वां विदन्ति रघुवल्लभ तत्त्वतस्ते ब्रह्मादिदैवतगणैरपि गीतकीर्ते ॥ ४१ ॥
केचिद्वदन्ति तव काल इति स्वरूपं कर्मेति केऽपि विबुधा इतरे स्वभावम् ।
दैवं परे पुरुष इत्यपरे स्वमत्या को वेतुमर्हति परं पुरुषोत्तमं त्वाम् ॥ ४२ ॥

इत्यभिष्टूय शत्रुघ्नः परं पुरुषमादृतः ।
शिश्रिये पादुके तस्य भवत्या भुवनमङ्गले ॥ ४३ ॥
आराधयानः प्रभुपादपादुके निवेद्य ताभ्यां फलपुष्पादिसर्वम् ।
अश्नन् स्वयं तत्परमप्रसादजश्रीचन्दनालिसललाटपटः ॥ ४४ ॥
कुर्वन् महाभागवतोत्तमोत्तमैः प्रसंगतः प्रेमगोष्ठीरनेकाः ।
शिक्षन्मुनः प्रेमचयं व्रजस्थैनिनाय कालं व्रजभर्तुर्वियोगी ॥ ४५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पादुका-
राज्ये त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

कदाचिदसुरौ लोके प्रबलौ बाणरावणौ ।
रामपादुक्योस्ताद्वक् श्रुत्वा माहात्म्यमुत्तमम् ॥ १ ॥
अमर्षपूरितहृदौ तयोर्हरणकामुकौ ।
आजगमतुर्योगपीठं निहिते यत्र ते उभे ॥ २ ॥
प्रपूज्य पञ्चकालं तु भरतो भक्तिमात् परम् ।
विधाय नृत्यगीतादि तयोः पुरत आहृतः ॥ ३ ॥

यथाकालं महीपृष्ठे संस्तीर्याजिनमासनम् ।
 सुष्वाप यामे तृतीये निशीथिन्याः समाहितः ॥ ४ ॥

प्रसुसं तमभिज्ञाय दुष्टी तावसुरेश्वरी ।
 उपेयतुर्हर्त्तुकामौ पादुकापीठमुत्तमम् ॥ ५ ॥

तत्र विश्वकृ तयोर्भासा भासितं सकलं तु तत् ।
 योगपीठालयं वीक्ष्य विस्मयं ययतुः परम् ॥ ६ ॥

अथ तौ बलसंहृष्टौ हेलयैवेशपादुके ।
 उद्धर्तुर्योगपीठात्पदं नाचलतां तु ते ॥ ७ ॥

उद्धर्तुकामावसुरौ प्रयत्नं भूरि चक्रतुः ।
 महासारगरिष्ठे ते वोढुं नाशकतां खलौ ॥ ८ ॥

हराचलं समुत्पाटय हेलयैव बभारयः ।
 स रावणोऽतिबलवान् वभूव वितथोद्यमः ॥ ९ ॥

यः . सहस्रभुजो बाणः समस्ताधिकसारवान् ।
 स रामपादुके वोढुं नाशकत्त्रयाश्चितः ॥ १० ॥

यावद्वीर्यबलोद्विक्षुप्रयत्नाहितदोर्युगौ ।
 तौ वाणरावणौ तत्र ललज्जातेतरां हृदि ॥ ११ ॥

ततस्तो लज्जितौ भूत्वा बाहुवीर्यबलक्षयात् ।
 स्वं स्वं स्थानं वीतदर्पौ यथागतमुपेयतुः ॥ १२ ॥

एवं ते भरताराध्ये श्रीरामपदपादुके ।
 चक्राते परमं राज्यमेकच्छत्रं तदा भुवः ॥ १३ ॥

धरण्यां सागरान्तायां धर्मनीतिरक्तं ।
 खलाः प्रशमिता आसन् साधवो मुदिताशयाः ॥ १४ ॥

देवदानवगन्धर्वमनुष्या मुनिसत्तमाः ।
 स्वे स्वे मनसि सर्वेऽपि प्रत्ययं लेभिरेतयोः ॥ १५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुग्णेऽसंवादे दक्षिणखण्डे पादुकाराज्ये
 वाणारावणपराजयो नाम चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

कदाचिदयोगपीठस्यपादुकादर्शनोत्सुकः ।
 सनत्कुमारो भगवांस्तत्रैव समुपागमत् ॥ १ ॥
 यत्रास्ते भरतो वीरः पूजा ध्यानपरायणः ।
 सुविश्वस्तमना नित्यमाराधन् पादुकाद्वयम् ॥ २ ॥
 स तमागतमालक्ष्य दूरादेव रघूद्वहः ।
 आदरेणाति जग्राह प्रश्रयस्तिरधमानसः ॥ ३ ॥
 पाद्याध्याचिमनीयादि प्रतिपादय महात्मने ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठः पुत्रो दशरथस्य सः ॥ ४ ॥
 सम्यगागतमाराध्यैः कृपया मादृशे जने ।
 प्राप्ते सफलतामदय चक्षुषी तव दर्शनात् ॥ ५ ॥
 मादृशां दीनचित्तानां सदनुग्रहणं विभो ।
 स वः स्वाभाविको धर्मः करुणार्णवचेतसाम् ॥ ६ ॥
 इत्युक्तवति वीरेऽस्मिन् रघुवंशविभूषणे ।
 सनत्कुमारो भगवानुवाच कृपयाच्चितः ॥ ७ ॥
 धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि तव वीर परा मतिः ।
 भाग्यं च तव निःसीमं काकुत्स्थ भुवनत्रये ॥ ८ ॥
 यदाराधयसे नित्यं भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
 एतद्रामपदाम्भोजपादुकायुगममुत्तमम् ॥ ९ ॥
 अपि जानासि कच्चित्वमेतयोर्महिमोत्करम् ।
 सर्वोच्चैः परमे धाम्नि ययोः स्थानं प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥
 इमे भाग्यवशाल्लब्धे त्वया वीर मनोरसे ।
 ब्रह्मादीना मपि ययोर्दुर्लभं किल दर्शनम् ॥ ११ ॥
 समस्तमन्त्रसाम्राज्यस्थानभूते सनातने ।
 अमन्दानन्दसंदोहसम्पत्तिपरमास्पदे ॥ १२ ॥
 उपास्व सावधानेन मनेसेमे निरन्तरम् ।
 लप्स्यसे सर्वसिद्धीनामाश्रयत्वं सुदुर्लभम् ॥ १३ ॥
 ज्ञानभक्तिमयी त्वेका प्रेमभक्तिमयी परा ।
 पादुका रामचन्द्रस्य सिद्धिदा सेवतां नृणाम् ॥ १४ ॥

इमे समस्तयोगीन्द्रादिशान्ते स्वमूर्द्धनि ।
 सहस्रपत्रे कमले स्मर्येते सुसमाहितैः ॥ १५ ॥
 आनन्दमात्रमलं सदसंत्परं यत् पूर्णं समंतत उदित्वरमव्ययं च ।
 सच्चिद्धनं त्रिभुवनावधिभूतमेकं श्रीपादुकावतरणं परमं पदं तत् ॥ १६ ॥
 यद्विज्ञाय प्रयत्नेन मुच्यते मोहपाशतः ।
 प्राप्नुवन्ति परं स्थानं स्वात्मभूतं सनातनम् ॥ १७ ॥
 तद्विद्धि वेदवाक्यौर्धैर्मन्मुखाच्च विशेषतः ।
 भज भक्तिप्रपन्नात्मा परमेण समाधिना ॥ १८ ॥

भरत उवाच

ब्रूहि मे श्रीपादुकयोर्महिमानमतः परम् ।
 यं विज्ञाय विशेषेण भक्तिः स्यान्मम निश्चला ॥ १९ ॥
 यथा भवान् विजानाति यत्र यावच्च सम्मतम् ।
 तदुदीरय मे ब्रह्मन् पादुकाख्यं परं पदम् ॥ २० ॥

सनत्कुमार उवाच

नित्यं समाराधयतस्तव शुद्धमभून्मनः ।
 त्वमतोऽधिकृतोऽस्यद्वा मन्त्रतत्त्वप्रकाशने ॥ २१ ॥
 प्रणवो वाग्भवं माया कमला व्योम चन्द्रमाः ।
 चण्डीशश्च शिखीशश्च वह्निंश्चिटीशविन्दु भाक् ॥ २२ ॥
 अयमेकः सुमन्त्रज्ञैः कूटमन्त्र उदाहृतः ।
 व्योमशीतां सुवर्गान्त्यमहाकालीशभूसुधा ॥ २३ ॥
 वह्निः समीरणोर्धीशविन्दुयुक्तो द्वितीयकः ।
 कूटमन्त्रः समाख्यातः सकलागमवेदिभिः ॥ २४ ॥
 प्रथमः पुनराकाशश्चन्द्रव्यत्यासतो भवेत् ।
 द्वितीयः पुनरुक्तारस्थान ईकारयुग्मवेत् ॥ २५ ॥
 रां रामचन्द्रसहजानन्दिनीयुग्मपूर्वकम् ।
 श्रीपादुकां पूजयामि नम इत्यन्ततो वदेत् ॥ २६ ॥
 एकत्रिंशद्वर्णं एष पादुकामन्त्र इरितः ।
 नारायणऋषिचास्य छन्दोऽनुष्टुपिति स्मृतः ॥ २७ ॥
 श्रीपादुकाख्या नियतं परमात्मास्य देवता ।
 हंसो बीजं तथा सोऽहं शक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ २८ ॥
 वाग्भवं कीलकं प्रोक्तं मन्त्रागमविशारदैः ।
 चतुर्वर्गं च मन्त्रस्य निनियोगः प्रकीर्तितः ॥ २९ ॥

षड्दीर्घस्वरसंयुक्तहृसर्वणः षड्जकम् ।
 एवं विधाय कर्तव्यं पादुकाध्यानमुत्तमम् ॥ ३० ॥
 मुक्ताविद्रुमहेमहीरघटितश्रीपीठराजोत्तमे
     दीव्यन्त्यौविलसनिसर्गपरमानन्दप्रकाशाद्भुते ।
 विस्फूर्जत्तरुणार्ककोटि किरणव्याकीर्णशुद्धाम्बरे
     सच्चिद्रूपघने घनाद्यतिमिरस्तोमैकनाशोद्भुते ॥ ३१ ॥
 भक्तानां शिरसि प्रकाशपटलीफुल्लत्सहस्रच्छदे
     पद्मेऽखण्डलचन्द्रमण्डलगतश्रीहंसपीठोत्तमे ।
 तिष्ठन्त्यौनिजपूर्णधामनि सदा कल्याणदिव्यासपदे
     मायामोहमदान्धकारशमने सेव्ये विभोः पादुके ॥ ३२ ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्नित्यमष्टोत्तरसहस्रकम् ।
 गन्धपुष्पादिभिन्नत्यं पूजयेद्भावकल्पितैः ॥ ३३ ॥
 तत्रैव स्वस्य शिरसि सहस्रच्छदमन्दिरे ।
 भावयेत्संतति दिव्यंभक्तिभावपरायणः ॥ ३४ ॥
 पुरश्चर्या तथा कुर्यान्मत्रराजस्य साधकः ।
 पुण्यतीर्थं सुविमले मेध्याशी मितभाषणः ॥ ३५ ॥
 दशलक्षं जपित्वातु दशांशं हवनं चरेत् ।
 नीलोत्पलैस्त्रिमधुरोन्मिश्रमन्त्रस्य सिद्धये ॥ ३६ ॥
 तर्पणं मार्जनं चैव ब्रह्मभोजनमेव च ।
 यस्त्विच्छिद्विधिवत्कुर्यात्तत्तत्र निवेदयेत् ॥ ३७ ॥
 श्रीरामस्य पादुकायुग्मे रामार्पणधिया बुधः ।
 निवेदितं श्रीरामाय सर्वकर्मामितं भवेत् ॥ ३८ ॥
 यथा यथा स्याद्ददयस्य शुद्धिनित्यं समाराधयतो जनस्य ।
 तथा तथा पश्यति सूक्ष्मवस्तुस्वरूपमज्ञानचयो विशीर्णे ॥ ३९ ॥
 अनन्तबोधोन्मिषितामलाक्षो भक्त्या परिक्षीणसमस्तविघ्नः ।
 आविर्भवत्प्रेमरसद्रुतः स्याद् रामस्वरूपामृतलाभयोग्यः ॥ ४० ॥
 इति ते सर्वमाख्यातमज्ञानेन्धनदीपनम् ।
 श्रीरामपादुकायुग्ममंत्रतत्त्वमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पादुकाराज्ये
     मन्त्रतत्त्वप्रकाशनो नाम पञ्चपञ्चाशतमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

सनत्कुमार उवाच

अथ वक्ष्यामि ते वीरं पादुकाकवचं शुभम् ।
 पठनीयं सदा यद्धि मन्त्रसिद्धिमभीप्स्यता ॥ १ ॥

ब्रह्मणा धारितं पूर्वं नारायणमुखाम्बुजात् ।
 तदभूवयो ब्रह्मणा प्रोक्तं करुणाकलितेन मे ॥ २ ॥

तदहं ते प्रवक्ष्यामि भक्ताय सुमहात्मने ।
 रहस्यं सर्ववेदानां सारभूतं समुद्धतम् ॥ ३ ॥

पादुकाकवचस्यास्य नारायणऋषिः स्वयम् ।
 छन्दो विराङ्गिति प्रोक्तं पादुका परदेवता ॥ ४ ॥

धर्मकामर्थमोक्षेषु विनियोगं उदाहृतः ।
 पठनीयं त्रिसंध्यं तत्प्रयत्नेन समाहितैः ॥ ५ ॥

प्रणवो मे शिरः पातु वाग्भवं पातु मेडलिकम् ।
 मायाबीजं मुखं पातु चक्षुषी कमलावतु ॥ ६ ॥

हकारो नासिकां पातु सकारः श्रवसी च मे ।
 षकारो गण्डयुग्मं मे शेषं पात्वधरं मम ॥ ७ ॥

उत्तरोष्ठं सदा पातु कूटात्मा मन्त्रविग्रहः ।
 द्वितीयः कूटमन्त्रो मे ग्रीवां रक्षतु सर्वदा ॥ ८ ॥

तृतीयः ककुदं पातु चतुर्थोऽस्युगं सदा ।
 राममन्त्र उरः पातु अज्ञानेन्धनदीपनः ॥ ९ ॥

रामचन्द्रः स्वयं पातु दक्षिणं मे भुजं सदा ।
 मम वामभुजं पातु सहजानन्दिनी स्वयम् ॥ १० ॥

युग्मं मे हृदयं पातु श्रीरामसहजात्मकम् ।
 रामःश्रीपादुका पातु बुद्धि मे सत्त्वसम्भवाम् ॥ ११ ॥

तत्पूजनक्रिया पातु सदा कर्मन्दिद्याणि मे ।
 नमस्या च सदा पातु ज्ञानेन्द्रियं कदम्बकम् ॥ १२ ॥

उदरं मे सदा पातु मन्त्रतेजो महाद्धूतम् ।
 नाभिं मे सर्वदा पातु मन्त्रं चैतन्यमुत्तमम् ॥ १३ ॥

मन्त्रप्रतिष्ठा सततं पातु मे चरणद्वयम् ।
 मन्त्रशक्तिगुरुं दंपातु मन्त्रबीजमुपस्थकम् ॥ १४ ॥

मन्त्राक्षराणि मे पान्तु अङ्गप्रत्यङ्गविग्रहम् ।
 मन्त्रस्वराः सदा पान्तु शक्ति मे सर्वकर्मसु ॥ १५ ॥
 मन्त्रव्यञ्जनसंदोहः सर्वदावतु मे मनः ।
 विन्दुः पातु सदा लक्ष्मीं विसर्गो विपदं द्यतु ॥ १६ ॥
 मन्त्रादिः शिर आरभ्य ग्रीवां रक्षतु सर्वदा ।
 कण्ठादारभ्य नाभ्यन्तं मन्त्रमध्यं ममावतु ॥ १७ ॥
 मन्त्रावसानमनिशंमधोङ्गं भेदभिरक्षतु ।
 अशेषमन्त्ररूपं मे श्रीरामः सकलं वपुः ॥ १८ ॥
 महदादिश्च भगवान् परतत्त्वं ममावतु ।
 स्थूलदेहं सदा पातु विराङ् ब्रह्माण्डरूपधृक् ॥ १९ ॥
 भगवान् सर्वभूतस्थः सूक्ष्मदेहं ममावतु ।
 परं शरीरं मे पातु परमात्मा सनातनः ॥ २० ॥
 सरथ्वाः पुलिने रम्ये रत्नधाम्नि सुर्स्थितम् ।
 अक्षराख्यं परं ब्रह्म सर्ववेदोपसेवितम् ॥ २१ ॥
 श्रीरामपादुकारूपं सर्वशक्तिसमन्वितम् ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यगुणावस्थाविर्जितम् ॥ २२ ॥
 तुरीयं तुर्यपदगं यदेकं सर्वतः समम् ।
 तन्मां पातु विशेषेण सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ २३ ॥
 योगिनां च शिरोदेशे सहस्रदलपञ्चजे ।
 चिच्छन्द्रमण्डलान्तःस्थहंसपीठोपरि स्थितम् ॥ २४ ॥
 पराशक्तिसुसम्पर्कसामरस्यरसोङ्गवैः ।
 अमृतैश्चित्सुखवैरभिषिकं निरन्तरम् ॥ २५ ॥
 समस्तमोक्षपदवीसाम्राज्यपदनायकम् ।
 अज्ञानतिमिरस्तोम हरणोद्धुरशक्तिभूत् ॥ २६ ॥
 सर्वज्ञानक्रियाशक्तिबीजभूतं परात्परम् ।
 सर्वमन्त्रसमाराध्यं सर्वागमनमस्कृतम् ॥ २७ ॥
 सर्वदैवतसंदोहसाम्राज्यसुखभाजनम् ।
 वन्दे श्रीपादुकायुगमं रामस्य परमात्मनः ॥ २८ ॥
 श्रद्धां देहि धियं देहि भर्त्ति देहि परात्मिकाम् ।
 अनुग्रहं कुरु सदा पादुकापरदेवते ॥ २९ ॥
 दत्तां बुद्धिं विशुद्धां गिरमतुलतरां वेदवेदाङ्गरूपां
 श्रेष्ठां लोके प्रतिष्ठां मदगजगमनोद्भूतघण्टानिनादम् ।
 एश्वर्यं विश्ववर्यं मुखमधिकतरं कामलोलै मृगाक्षी-
 सदोहैः पूर्यमाणो धनवति सदने त्वत्प्रसादाल्लभन्ते ॥ ३० ॥

एवं संस्तूय सततं भज श्रीपादुकायुगम् ।
 भविष्यस्यचिराद्वीर परानुग्रहभाजनम् ॥ ३१ ॥

कवचं च पठाजसं पादुकामन्त्रतत्त्वयुक् ।
 लप्स्यसे परमानन्दं पूर्णं भरत तत्क्षणात् ॥ ३२ ॥

सौभाग्यं विपुलं भोग्यमारोग्यं सर्वसंपदः ।
 प्राप्नुवन्ति जपादस्य जयं च जगति ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

इदं रहस्यं रघुनन्दनस्य श्रीपादुकासत्कवचं पठन्नरः ।
 अवाप्य धर्मार्थसुकाम मुक्तीर्भागोदधौ क्रीडतिभक्तिसिद्धः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे पादुकाराज्ये
 कवचमन्त्रकीर्तनं नाम षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

सनकुमार उवाच

अथ भूयोऽपि ते वच्चिम पादुकातत्त्वमुत्तमम् ।
 यज्ञात्वां कृतकृत्यत्वमाप्नोति सततं नरः ॥ १ ॥

वर्णाश्रमाधिकारोक्तं यत्कर्म कुरुते नरः ।
 निवेदयेत्तदखिलं रामपादुक्योः सदा ॥ २ ॥

एवं कर्माद्भूवं दोषं वन्धनाख्यं दुरत्ययम् ।
 नाप्नोति परधर्मेण निवेदनमहीयसा ॥ ३ ॥

निन्दितानि प्रशस्तानि कर्माणि निखिलान्यपि ।
 भवन्ति वन्धनायैव न तु जाते निवेदने ॥ ४ ॥

पुण्यं कर्माखिलं वीर प्रभोः पादे समर्पयेत् ।
 अपुण्याच्च विरज्येत निरस्तफलभावनः ॥ ५ ॥

प्रमादात्संगदोषाच्च कृतमप्यशुभं जनः ।
 न तत्फलोन्मुखं कुर्याद् रामपादे समर्पयन् ॥ ६ ॥

जिज्ञासेच्च परं तत्त्वं नित्यं गुरुमुखाम्बुजात् ।
 तद्वै उपदिशन्त्येव करुणाः खलु साधवः ॥ ७ ॥

युक्तः प्रकृत्या पुरुषो महत्सर्गप्रवर्त्तकः ।
 तन्मूलं परमं ब्रह्म प्रवदन्ति यदक्षरम् ॥ ८ ॥

जडजोवात्मनां तद्वै एकोपादानकारणम् ।
 पुरुषोत्तमसंज्ञस्य रामस्य चरणं स्मृतम् ॥ ९ ॥
 अत एवोत्तमो रामः पुरुषात्प्रकृतेरपि ।
 आत्माभेदेन जिज्ञास्यमक्षरं ब्रह्म तत्परम् ॥ १० ॥
 श्रीरामपादुकारूपं सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
 यथोऽवताराः सर्वेऽपि स्रोतांसि जलधेर्यथा ॥ ११ ॥
 गुणावताराः सृष्टचर्थं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 बिभूतयः कलाश्चांशाः सर्वे ज्ञानक्रियात्मकाः ॥ १२ ॥
 आवेशा अवताराश्च तत्त्वकार्यविधिस्या ।
 पुरुषात्प्रभवन्त्येते पुरुषश्चाक्षरात्मकः ॥ १३ ॥
 नित्यज्ञानक्रियाशक्ती अक्षरं पुरुषोत्तमात् ।
 चत्वारो व्यूहपुरुषा वासुदेवादयः परे ॥ १४ ॥
 अक्षरात्मतया नित्यं निविष्टाः पुरुषोत्तमे ।
 यद्विशुद्धतमं सत्त्वं परमं धाम तस्य तत् ॥ १५ ॥
 तदन्तरितदेहोऽसौ परमात्मा प्रकाशते ।
 अनन्तरितदेहस्तु श्रीरामः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥
 आनन्दमात्रसक्लकरपादमुखोदरः ।
 प्रेमभक्त्यैकविज्ञेयो नित्यलोलारसात्मकः ॥ १७ ॥
 तदेव परमं ब्रह्म सर्वव्यापकमव्ययम् ।
 धर्मधर्मिस्वरूपेण स्वस्मिन्नेव प्रतिष्ठितम् ॥ १८ ॥
 उपादानं निमित्तं च जगतो द्वैतवर्जितम् ।
 अखण्डं सैन्धवघनं लीलामात्रप्रयोजनम् ॥ १९ ॥
 अवतारावतारिभ्यो विश्वेभ्योऽतिविलक्षणम् ।
 तद्वृजस्व विशेषेण प्रेम्णा विधिविवर्जितः ॥ २० ॥
 प्रेमातिरिक्तः सम्बन्धस्तस्मिन्नैवोपपद्यते ।
 अतः प्रेम्णैव सम्बद्धं तदात्मनि विभावय ॥ २१ ॥
 अमूर्तत्वान्न कर्माख्यः सम्बन्धस्तत्र युज्यते ।
 दुर्ज्ञयत्वान्न च ज्ञानविषयत्वं भवेदिह ॥ २२ ॥
 प्रेमा रसमयः साक्षाद्रसो रामात्मकः स्फुटम् ।
 अतस्तोनैव सम्बन्धाद्रसरूपं ^१सीतापतिम् ॥ २३ ॥
 कर्मापि तत्र कर्त्तव्यं रसरूपतया परम् ।
 ज्ञानं च तत्र प्रेमाङ्गं भवत्येवेति निश्चयः ॥ २४ ॥

१. यहाँ दीर्घत्व आर्ष प्रयोग है ।

इति ते परमं तत्त्वमाख्यातं गुह्यमुत्तमम् ।
 मथितं सर्ववेदेभ्यो भजनस्योपयोगि यत् ॥ २५ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान् योगी भरताय महात्मने ।
 सनत्कुमारः प्रययौ स्वेच्छाचारी यथागतम् ॥ २६ ॥
 भरतंश्च विशेषेण श्रुत्वाऽराध्यमहत्त्वकम् ।
 परमात्मस्वरूपेण स्थिषेवेत्पादुकाद्वयम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पादुकाराज्ये
 सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

भरत उवाच

नमो ब्रह्मशार्वादिदेवेन्द्रवन्दये परे व्योम्निनि नित्यं स्वधाम्नि प्रतिष्ठे ।
 सदा सिन्धुजासुन्दरीसंविमृग्ये त्रिया संयुते श्रीप्रभोः पादुके वाम् ॥ १ ॥
 सहस्रार्कशीतांशुविद्योतिरूपे महामोहतामिस्तविच्छेदशक्ते ।
 दुरन्ते भवाम्भोनिधी दिव्यनौके प्रभोः पादुके वां सदा सन्नतोऽहम् ॥ २ ॥
 पदं श्रेयसां दत्तनिःश्रेयसं यद्विपन्काननोच्छत्तिकर्मकुठारम् ।
 महासिद्धिमदभूरभाग्योदयाद्य विभातीशितुः पादुकायुगममेतत् ॥ ३ ॥
 सदानन्दपीयूषधाराघनाली जगत्पापसंतापनिर्यापिणाय ।
 त्रिवेदीशिरःसद्मसर्वस्वभूतं प्रभोः पादुकायुगममुद्ध्रातु चित्ते ॥ ४ ॥
 सदा सम्पदामेकमुच्चैर्निकेतं महाघोरसंसारपाथोधिसेतुः ।
 सुदुर्ज्ञेयतत्त्वप्रबोधैकहेतुश्चिरं शोभतां पादुकायुगममेतत् ॥ ५ ॥
 अशेषप्रमाणप्रमेयार्थरूपे शिवब्रह्मकोटीररत्नांशुमिश्रे ।
 सदानन्दसम्पत्तिसंदोहदाने प्रभोः पादुके प्राप्य भक्त्या भजेऽहम् ॥ ६ ॥
 परं चिन्नभश्चारुचिच्चन्द्रकान्त्या सदोदीतया जातनित्यप्रकाशम् ।
 तदातिष्ठतो यो स्थिते स्वे महिम्नि प्रभोर्ब्रह्मरूपे भजे पादुके ते ॥ ७ ॥
 न यद्धासयत्यर्कबिम्बप्रकाशो न चन्द्रो न वह्निं वा विद्युतोऽपि ।
 इदं भाति सर्वं यदेवानुभाच्चप्रभोः पादुकायुगममस्म्याश्रितस्तम् ॥ ८ ॥
 न जाग्रं न्नं सुसिर्नं वा सा सुषुसिस्तुरीयं पदं तत्र ये संस्थिते वै ।
 चिदानन्दसन्मात्रनित्यस्वरूपे भजेऽहं सदा स्वामिनः पादुके ते ॥ ९ ॥

जगत्यर्चने ध्यानपूजानतीनां यदेकं पदं सर्वकल्याणधाम ।
 सकामैरकामैस्तथा सर्वकामैस्तदाराधितं पादुकायुगममीडे ॥ १० ॥
 अमूर्तं तथा मूर्तिमद्वस्तु किञ्चिदगुणैः संगतं निरुणं वायदेव ।
 यदेकं तथानेकमात्मप्रकाशं परं ब्रह्म तत्पादुकायुगममीडे ॥ ११ ॥
 अशेषावतारावतारिस्वरूपं समस्तागमाभ्यामागेंकसेव्यम् ।
 सुसिद्धान्तिनामन्विताशेषवाक्यं भजे पादुकायुगममेकं समस्य ॥ १२ ॥
 यतो वर्णिताशेषतत्त्वप्रभूतिस्तथाशेषतत्त्वानि यत्राप्ययन्ति ।
 परं तत्त्वमेकं परब्रह्मरूपं भजे पादुकायुगमं सीतापतेस्तत् ॥ १३ ॥
 पशुग्रामपुत्राज्ञनादीनिनित्यं नृणां यत्प्रसादात्कलान्यैहिकानि ।
 भवन्ति प्रभूतानि चामुष्मिकाणि स्मरेत्को न ते पादुके 'राघवस्य ॥ १४ ॥
 नमः कोटि कल्याणकल्पद्रुमाभ्यां परानन्दसंदोहचिन्तामणिभ्याम् ।
 अपि स्वैरमात्मप्रबोधप्रदाभ्यां सीताभर्तुरङ्गद्विद्यीपादुकाभ्याम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मोवाच

इत्यभिष्ठूय भरतो रामराजस्य पादुके ।
 पुष्पाञ्जर्लिं ददावुच्चैः पूजान्ते प्रतिवासरम् ॥ १६ ॥
 अन्योऽपि मनुजो यस्तु भक्त्या सम्पूज्य पादुके ।
 निवेदयति पूजान्ते मन्त्रपुष्पाञ्जर्लिं सदा ॥ १७ ॥
 तस्य सर्वार्थसिद्धिः स्यान्मन्त्रसिद्धिरनुत्तमा ।
 श्री रामपादुकायुगमप्रसादः स्यादनन्तरम् ॥ १८ ॥
 इति ते पादुकाराज्यं रामस्य त्रिजगत्प्रभोः ।
 वर्णितं यन्मया तुभ्यं शृणुथात्तत्रयत्नतः ॥ १९ ॥
 स सर्वकामानाप्नोति भक्तिं चास्य सुदुर्लभाम् ।
 अन्ते श्रीरामचरणं लभते नात्र संशयः ॥ २० ॥
 कामदा शुद्धिदा नृणां बुद्धिदा भूरिभुक्तिदा ।
 मुक्तिदा सर्वकल्याणदायिनी रामपादुका ॥ २१ ॥
 विरहोद्वेगनिर्मुक्तिर्भरतस्य यथाभवत् ।
 तथा भक्तिमतां नृणां पादुकायाः प्रसादतः ॥ २२ ॥
 व्याप्नोति नैव विरहो दुःसहोऽपि सीतापतेः ।
 अमन्दानन्दसंदोहयुधाशीतलिते हृदि ॥ २३ ॥
 करुणा रघुनाथस्य भक्तेषु परिवर्त्ति या ।
 सैव विश्वासभूरेका नृणां मोहतमोजुषाम् ॥ २४ ॥

अनन्यकरुणाशाली प्रभुरेको रघूद्वहः ।
 तवास्मीति ब्रुवन् मर्यो वशीकुर्यात् क्षणेन यम् ॥ २५ ॥
 सकृदास्वादितं येन रामेति रसनामृतम् ।
 तं न मायामयी घोरा भुजङ्गी दशति क्वचित् ॥ २६ ॥
 वीक्षिता रघुनाथेन ये ये करुणया हशा ।
 ते कालपाशनिर्मुक्ताः शेरते सुखसद्वनि ॥ २७ ॥
 रघुवीरात्परो लोके न कश्चित्पुरुषोभवे ।
 मोचयेत्कालपाशाद्यो भावकान् सकृदात्मनः ॥ २८ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे पादुकाराज्य-
 समापनं नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्ठितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

चित्रकूटं परिक्रम्य प्रपाते भरते पुरीम् ।
 सीतानुजाभ्यां सहितः पर्णशालामधिष्ठितः ॥ १ ॥
 शुशुभे भगवान् रामो लीलाललितविग्रहः ।
 युक्तो रतिवसन्ताभ्यां कन्दर्प इव मूर्तिमान् ॥ २ ॥
 अधित्यकोपत्यकासु दरीपु शिखरेषु च ।
 सकूजत्कोकिलाद्येषु कुञ्जेषु गहनेषु च ॥ ३ ॥
 विविक्तेषु च देशेषु पतन्निर्जरवारिषु ।
 सुशीतमन्थरामोदिमरुल्लुलितवल्लिषु ॥ ४ ॥
 देशकालानुरूपैस्तैर्विहारैर्विधैरपि ।
 रमयन् जानकीं नित्यं रेमे रमणकोविदः ॥ ५ ॥
 तमेकान्ते समासीनमेकदा प्रिययान्वितम् ।
 उपेत्य वीरः सौमित्रिरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 कथं खलु महाराज देवकार्यं करिष्यसि ।
 यदर्थं कोसलां त्यक्त्वा त्वमरण्यमुपाश्रितः ॥ ७ ॥
 कथं घोराणि रक्षांसि हनिष्यसि महाभुज ।
 यदर्थमवतीणोऽसि महापुरुषसत्तम ॥ ८ ॥

कथं रक्षिष्यसि भुवं राक्षसैरूपमर्दिताम् ।
कथं च प्रियया युक्ते धरणीं पर्यटिष्यसि ॥ ९ ॥

तमुवाच हसन् रामो भ्रातरं प्राणसम्मितम् ।
करिष्ये देवकार्याणि पालयिष्यामि सत्पथम् ॥ १० ॥
यदर्थं कोसलां त्यक्त्वा स्थितोऽस्मि वनगोचरः ।
हनिष्याम्यसुरानीकं हरिष्यामि भुवो भरम् ॥ ११ ॥

भक्तांश्च पालयिष्यामि करिष्ये धर्मरक्षणम् ।
किं च मे दुर्घटं यस्य भ्राता वीर भवाद्वाः ॥ १२ ॥
किं तैः सुबहुभिर्मित्रैर्ये स्युर्ध्यपिहारकाः ।
एकोऽपि धैर्यधरणो वरं भ्राता भवाद्वाः ॥ १३ ॥

सोऽहं भवत्सहायेन बन्धुसंदोहसंवृतः ।
अभ्युत्सहेऽखिलं कर्तुं यदयन्मम चिकीर्षितम् ॥ १४ ॥

तमुवाचाथ सौमित्रिरनुकूलमतिः सदा ।
नित्यमार्यस्य दासोऽस्मि नित्यंचैव निदेशकृत् ॥ १५ ॥

न मे विप्रतिपत्तव्यं प्रभो तव चिकीर्षितम् ।
एतावदेव श्रेयो मे तवाज्ञामनुतिष्ठतः ॥ १६ ॥

पर्णशाला मया कार्या दम्पत्योः सुखवर्धनी ।
फलान्याहरणीयानि स्वादूनि विविधानि च ॥ १७ ॥

हत्वा मृगान् वराहांश्च मांसानि विविधान्यहम् ।
आनेतास्मि वनादार्यं पक्ष्यामि च सुसंस्कृतम् ॥ १८ ॥

प्रियया सह सुप्रस्य रात्रि स्थास्यामि तत्परः ।
आबद्धकवचो नित्यं शरपाणिर्धनुर्धरः ॥ १९ ॥

पृष्ठोऽनुगमिष्यामि आतपत्रं करे दधत् ।
पल्लवांश्च महीपृष्ठे धास्यामि पुरतः क्वचित् ॥ २० ॥

पादन्यासाय दम्पत्योर्यत्र कूर्पांकुला मही ।
यदयदभूत्योचितं कर्म करिष्यामि सुखेन तत् ॥ २१ ॥

भवान् करोतु कार्याणि देवानां सुखेतवे ।
भुवो भारं हर विभो भक्तांश्च परिपालय ॥ २२ ॥

किं त्वापृच्छामि ते वीर चित्रकूटं मनोहरम् ।
कथं त्यक्ष्यसि सौख्यानामालयं सुचिरोपितम् ॥ २३ ॥

यत्रैषा जानकी देवी हृश्यते बद्धमानसा ।
 अस्येमाः कन्दराश्चास्याः क्रीडासद्गानि संततम् ॥ २४ ॥
 त इमे गाह्वरोहेशा नानाकुञ्जलतावृताः ।
 पतञ्जिर्जरसंशीतवात्वेपितभूरुहाः ॥ २५ ॥
 सुगन्धयो गिरेरस्य कृञ्जवृक्षैरूपत्यकाः ।
 गुञ्जद्भ्रमरपुञ्जाठच्छचन्दनद्रुमशोभिताः ॥ २६ ॥
 नदीप्रवहणोपेताश्चक्रसारसनादिताः ।
 सरांसि फुल्लपद्मानि स्वच्छानि सुखदानि च ॥ २७ ॥
 अधित्यका गिरेरस्य मनोहरशिलातलाः ।
 उद्गेल्लद्वल्लरीवृन्दवेष्टिनेकभूरुहाः ॥ २८ ॥
 सुकूजल्केकिनिवहाः कोकिलाकाकलीकुलाः ।
 पशवः पक्षिणश्चेह मित्राणीव चिरेण नः ॥ २९ ॥
 ये सायं प्रातरार्यस्य कर्मदर्भोपजीविनः ।
 जानकीदत्तसलिलयवसास्त इमे मृगाः ॥ ३० ॥
 आर्येण वा पितान् भूमौ विगुद्धान् वलितन्दुलान् ।
 उपजीवन्ति ये नित्यं त इमे पक्षिणो गिरेः ॥ ३१ ॥
 अमी चकोराः सततं देव्या वदनचन्द्रिकाम् ।
 आचमन्तः सुपुष्टाङ्गाः कुर्वन्ति चिरमाशिषः ॥ ३२ ॥
 चिराय बद्धप्रेमाणो वयमन् महागिरौ ।
 कथमन्यत्र यास्यामो देवकार्यविधित्सया ॥ ३३ ॥
 नन्वयं पर्वतवरो नभःस्पृग्मर्महोन्नतैः ।
 आलिङ्गतीव शिखरैरार्यं प्रत्यागतं वनात् ॥ ३४ ॥
 नेमं विहातुं वाञ्छामश्चित्रकूटं महोन्नतम् ।
 कन्दमूलफलैर्नित्यमातिथ्यं विदधाति यः ॥ ३५ ॥
 अयं गिरिः कोऽप्यतिथिप्रियो वा दासोत्तमो वा तव राजमौले ।
 यः सेवते कन्दरकन्दमूलफलप्रसूनप्रसवैः सदा नः ॥ ३६ ॥
 देवी च नामनिमिचन्द्रसुता सदास्मै नित्योत्सुका स्पृहयते गिरिपुञ्जवाय ।
 भाग्यं तथार्थं वचनातिगमद्वितीयं नो शक्यते कथयितुं तव पादभाजः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे चित्रकूटगिरिवर्णं
 नामैकोनषष्टिमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

षष्ठि तमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

श्रुत्वा	सौमित्रिवचनमर्थवद्रघुपुंगवः ।
ऊचे	तदनुमत्यैव भक्तकामप्रपूरणः ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच

ममाप्येतन्मतं भ्रातर्यदाह सुचिरं भवान् ।
 चित्रकूटे गिरिवरे सदा रंस्यामि निश्चितम् ॥ २ ॥

विधान्तरेण करवै देवकार्याण्यशेषतः ।
 स्वयं स्थास्यामि सततमिहैव रमणोत्सुकः ॥ ३ ॥

यथा प्रमोदविपिनं नित्यं प्रियतमं मम ।
 तथैव सर्वशोभाट्यश्चित्रकूटः प्रियो मम ॥ ४ ॥

इहस्थः सततं कुर्वे रमणं प्रियया सह ।
 सर्वत्तुसुभगो ह्येष नित्यं कुमुमितैर्द्वृमैः ॥ ५ ॥

यथा प्रमुद्रनं त्यक्त्वा नैमि क्षणमपि क्वचित् ।
 तथैव चित्रकूटादिं न जहामि कदाचन ॥ ६ ॥

कामतायां मनोज्ञायां चक्राङ्किततनौ सदा ।
 विहरामि प्रियाक्रीडः प्रमोदविपिने यथा ॥ ७ ॥

एषोऽस्माकं भक्तवर्यश्चित्रकूटो मनोहरः ।
 यत्र तिष्ठामि सौमित्रे सर्वत्तुप्रियकेलिङ्गत् ॥ ८ ॥

न मे वैकुण्ठभवनं श्वेतद्वीपमपि प्रियम् ।
 रमाभवनमेवापि यथा मे कामता प्रिया ॥ ९ ॥

शिलातलेष्वधिष्ठाय चित्रकूटगिरेः सदा ।
 विहरामि दधत्केलिं देवानां जनयन् मुदम् ॥ १० ॥

सुदुर्लभोऽपि सर्वत्र लोकेषु भजतामहम् ।
 चित्रकूटाचले रम्ये सुलभोऽस्मि न संशयः ॥ ११ ॥

यो मत्पादाङ्कितमिमं गिरिराजं सुगद्धरम् ।
 स्मरिष्यति क्षणं मर्त्यस्तस्याहं सुलभो भवे ॥ १२ ॥

स्थले स्थले महत्पुण्यं तीर्थकोटिशताधिकम् ।
 चित्रकूटे मम भ्रातः स्थानभूते मनोहरे ॥ १३ ॥

किं तस्य बहुभिर्यज्ञैः प्रादक्षिण्येन वा भुवः ।
 यश्चित्रकूटं सततं सेवते सुखवर्द्धनम् ॥ १४ ॥

यावन्ति शिखराण्यस्य भास्वन्ति परितो दिशम् ।
 तेषामेकतमं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च सुकृती भवेत् ॥ १५ ॥
 स्फाटिकी यत्र विपुला शिला शैले प्रतिष्ठिता ।
 तत्र मां स्मरतो नित्यं हृदये प्रविशाम्यहम् ॥ १६ ॥
 यो दूरात्यश्यति गिरे: शृङ्गाणि खलु कौतुकान् ।
 तस्य देहात्पलायन्ते पातकानि महान्त्ययि ॥ १७ ॥
 स्पृष्ट्वा तु चित्रकूटस्य शृङ्गं नभसि विस्तृतम् ।
 अनन्तकोटिर्थेषु स्नातो भवति तत्क्षणात् ॥ १८ ॥
 यत्किञ्चित्कुरुते चात्र सुकृतं कर्ममानवः ।
 गिरिराजप्रभावेण तदनन्तगुणं भवेत् ॥ १९ ॥
 दत्ताः स्युः कोटिशो गावः स्नाताः स्युस्तीर्थकोटयः ।
 कृताः स्युः कोटिशो यज्ञा योऽत्र यात्रामनुव्रजेत् ॥ २० ॥
 अत्र वाति सदा वायुः सीताङ्गस्पर्शसौरभी ।
 यं स्पृष्ट्वा लभते मत्यो जीवन्मुक्तिमनुत्तमाम् ॥ २१ ॥
 अत्र वेणुनिनादेन मोहयित्वा सुराङ्गणाः ।
 ताभिः सार्द्धं करिष्यामि रासलीलामहोत्सवम् ॥ २२ ॥
 महान् प्रमुद्गने रासश्चित्रकूटेऽत्र मध्यमः ।
 लङ्घायामधमश्चेति चिरासदपितोऽस्म्यहम् ॥ २३ ॥
 ये मे स्वरूपभूता वै व्रजभक्तामहोदयाः ।
 तैः साकमुत्तमा लीला प्रमोदविपिने मम ॥ २४ ॥
 या देत्यो ज्ञानविज्ञानसम्पन्ना मन्महिस्पृशः ।
 तत्सार्द्धं मध्यमा लीला निश्रेपेमाङ्गिता यतः ॥ २५ ॥
 रावणेन तु या रुद्धाः कन्यास्त्रिजगति स्थिताः ।
 तत्सार्द्धं मध्यमा लीला काममात्राङ्गिता यतः ॥ २६ ॥
 न सर्वथाहं त्यक्ष्यामि चित्रकूटं महाचलम् ।
 त्वया जनकपुत्र्या च सहितोऽत्र चिरं रमे ॥ २७ ॥
 अत्र मे व्रजभक्तानां शुद्धप्रेमरसस्पृशाम् ।
 संगमः सुखितादीनां भविष्यति न संशयः ॥ २८ ॥
 इहस्थ एव त्रिदिवालयानां पौलस्त्यमुख्यैरसुरैर्विद्रुतानाम् ।
 कायं करिष्याम्यहमुग्रवीर्यं ध्रुन्वन् धनुः सरिथत आजिमूर्ध्दन ॥ २९ ॥

इति श्रीमदादिशामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 सौमित्रिसमाहितिर्नाम षाण्टतमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

इति श्रीमान् समाधाय भ्रातरं प्राणसम्मितम् ।
 रेमे जनकजासंगशोभिपाश्वर्वा महामनः ॥ १ ॥

अथास्य वननिष्क्रान्तिमाश्रुत्य सुखितादयः ।
 गोपा गोप्यश्च सकलाः प्रमोदवनगोचराः ॥ २ ॥

समतप्यन्त मनसि प्रोद्दीपिविरहव्यथाः ।
 निनिन्दुः केकर्यां सर्वे तदायत्तं च भूमिपम् ॥ ३ ॥

अनन्तरं प्रमीतं च रामविश्लेषदुखतः ।
 श्रुत्वा दशरथं सर्वे मौनमासन् सुविस्मिताः ॥ ४ ॥

ततः सुखितगोपालश्चित्रकूटनिवासिनम् ।
 श्रुत्वा प्रियतमं राममागन्तुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥

तस्य सार्थेऽखिलागोप्यो गोपाश्च विरहातुराः ।
 गन्तुं कृतधियः सर्वे जाता उत्कलिकाकुलाः ॥ ६ ॥

इतस्ततः संचरतां व्रजस्थानां स्पृहावताम् ।
 प्रस्थानं सज्जमानानां सम्मर्दः सुमहानभूत् ॥ ७ ॥

अनडुद्धिः समायोज्य शकटानि समंततः ।
 बहूपलक्षपत्पाथेयाः प्रतस्थुर्वंजवासिनः ॥ ८ ॥

श्रीराममुखचन्द्रस्य महीयस्यादिद्वक्षया ।
 आकुलाः सर्वतोगोप्यः प्रचेलुर्भूरिभूषिताः ॥ ९ ॥

ताश्चारुभालविलसत्तिलकाभिरामाः पाण्योः सुवर्णवलयोसमणिप्रकाशाः ।
 चञ्चत्सुमृष्टमणिकुण्डलगण्डशोभाः कूजन्मनोजमणिमेखलया स्फुरन्त्यः ॥ १० ॥

मञ्जीरमञ्जुरणितैर्जकुञ्चवीथीः कुर्वन्त्य उत्सुकमदोद्धुरराजहंसाः ।
 प्रोद्धासिनूतनदुकूलसुलक्षणात्रविद्युद्धुचो व्रजकुरञ्जदृशः प्रचेलुः ॥ ११ ॥

आरुढाः प्रसभमनांसि योजितानि प्रोत्तालैः सदृशतमैर्गवां धुरीणैः ।
 गायन्त्यो व्रजरमणस्य चेष्ठितानि प्रस्थानावसरमशोभयन् मृगाक्षयः ॥ १२ ॥

गोपा महार्हवसनाभरणाभिरामा आबद्धचारुशिखिपिच्छकृतावतंसाः ।
 गुञ्जामु गुम्फितमणिस्त्रज उद्धहन्तो वन्यप्रसूनगिरिधातुवित्रिगात्राः ॥ १३ ॥

श्रीरामचन्द्रमुखचन्द्रदिद्वक्षयोच्चैरोमञ्चिताः किमपि कौतुककेलि भाजः ।
 स्वस्वप्रियाभिरूपदाभिरूपेतहस्ता गोपेन्द्रसूचितसुभव्यपथाः प्रतस्थुः ॥ १४ ॥

द्विजैः प्रशस्तवचर्नः कृतपुण्याहवाचनः ।
 माङ्गल्यया व्रजेशान्या प्रतस्थौ सुखितेश्वरः ॥ १५ ॥

आसीद् घनघटाशब्दः स्यन्दनानां प्रसर्पताम् ।
 वलीवर्दंवराढ्यानां किकिर्णीजालमालिनाम् ॥ १६ ॥

ज्ञातयः सुहृदश्चैव वान्धवाः समवृद्धयः ।
 अन्वयुः सुखितं गोपं महोत्कण्ठाः समाकुलाः ॥ १७ ॥

द्रक्ष्यामो रघुपुङ्गवं व्रजहितं रामं रमावल्लभं
 स्प्रक्ष्यामः पुलकाञ्जितेन वपुषा स्वात्मप्रियं तं चिरात् ।
 आनेष्याम इहैव तं परमया प्रीत्या वशीकृत्यन्ते
 त्युत्कण्ठाञ्जितरंहसो व्रजजनाः सर्वे समं प्रस्थिताः ॥ १८ ॥

आलोलालकवल्लरीवृतमुखाम्भोजप्रसादाश्रियः
 सद्यः स्वस्वमनोरथोपचितया प्रीत्याभिजुष्टशयाः ।
 उदीपाश्चिरविप्रयुक्तदयितप्रेक्षासमुत्कण्ठया
 गायन्त्यो गुणगह्नराणि चरितान्याभीरुत्वामभ्रुवः ॥ १९ ॥

गाढं भुजाभ्यामालिङ्गय प्रियं धास्यामहे हृदे (दि) ।
 यास्यामो विपुलं मोदं पास्यामो मुखसारघम् ॥ २० ॥

इति चित्तं समुत्कण्ठां द्विगुणीभूतरंहसः ।
 रामैकतानमनसो नोक्तं किमपि शुश्रुवुः ॥ २१ ॥

विषयान्तरसंचारविलोपनकरी तदा ।
 सर्वेषां हृदये गाढं दिव्यका समवर्त्तत ॥ २२ ॥

आयाति चेद्रघुवरो निजभक्ताभियाचितः ।
 तन्न प्रपूरयेत् काममिति चिन्ताप्यवर्त्तत ॥ २३ ॥

सुखितो व्रजधेनूनां नवनीतं तथा दधि ।
 कृत्वा विपुलभाण्डेषु निनाय शकटोत्तमैः ॥ २४ ॥

उपदाश्च तथैवान्या वसनाभरणादिकाः ।
 प्रमोदवनसुस्वादुक्लपुष्पादिसंगताः ॥ २५ ॥

बहृश्च चन्द्रकैराढ्यान् प्रमोदवनवर्हिभिः ।
 निर्मुकान् रमणीयाभान् श्रीरामस्य मनःप्रियान् ॥ २६ ॥

गिरिधातुविचित्रांश्च महार्हमणिसम्मितान् ।
 निनाय सुखितः प्रेमणा कदम्बस्त्रज उत्तमाः ॥ २७ ॥

माङ्गल्यका मुतमुखेन्दुदिहक्षयाढ्यः सद्यः स्नुतस्तनयुगोऽद्भुतभारखिन्ना ।
 प्रेमाकुला चिरवियोगविरामजात कौतूहला पुलकिताढ्यतनुः प्रतस्थौ ॥ २८ ॥

अग्रेसराः सकुतुकं व्रजवासिनोऽस्य सम्प्रस्थितस्य सुखितस्य शुभाय शश्वत् ।
वंशीविषाणपणवानकगोमुखादी नाहत्य काहलरवं विदधुः समंतात् ॥ २९ ॥

संजल्पतां स्वस्वमनोरथानुरूपं समस्तव्रजवासिनां सः ।
कोलाहलो मङ्गलतूर्यमिश्रो दिशो नभः क्षमां च समाववार ॥ ३० ॥

ते चूर्णयन्तो विपिनानि सद्यशक्रैर्मुहुः संचरतां रथानाम् ।
महावलीवर्दखुरैरुदग्रपातैः प्रतस्थुर्वजवासिवर्याः ॥ ३१ ॥

सैन्यं महद्रामचन्द्रप्रियाणां महोक्षसाहस्रसमावृतं तत् ।
जगाम भूयो रथघोषयुक्तमुद्वेलसिन्धुप्रतिमं बभासे ॥ ३२ ॥

ते पश्यन्तः शुभान् वासान् जानकीरामयोर्वने ।
ययुः परमशोभाद्यान् लक्ष्मणेनोपकल्पितान् ॥ ३३ ॥

तथा तथा विक्लवकातरान्तरा बभूवुराभीरवराः सदारकाः ।
यथा यथा ते ददृशुर्महावने रामस्य पर्णैर्घविनिर्मितान् गृहान् ॥ ३४ ॥

क्व स प्रभुर्बाहुबलोर्जितो युवा समस्तभूभोगकदम्बकोचितः ।
गृहाः क्व चेमे खलु वन्यवृत्तिभिर्निवेष्टुमर्हाः फलमात्रभोजनैः ॥ ३५ ॥

हा देव राजेन्द्र शिरो विभूषणस्फुर्न्महानीलमणे बलोर्जित ।
अरण्यवृत्तिस्तव नोचिताप्रभो पदानतक्षमापतिकोटिपूजित ॥ ३६ ॥

जिताखिलक्ष्मापतिमौलिमालिका मणिप्रभोद्भासितपादपञ्चज ।
वसन्नरण्ये प्रियया समन्वितः फलानि भुड्क्षे किमु वन्यशाखिनाम् ॥ ३७ ॥

हा देवि राजेन्द्रसुते रमाधिके प्रसूनशश्याविनिवेशनोचिते ।
शिरीषपुष्पाधिकदेहमार्दवे निद्रातुमर्हसि वने शिलातले ॥ ३८ ॥

हा वीर लक्ष्मणमहासुखभोगयोग्य नीलोत्पलाधिकमनोज्ञतनो तवाद्य ।
भ्रातुर्वने दयितया सह निद्रितस्य संरक्षणो नयनयो क्षणदाः प्रयान्ति ॥ ३९ ॥

कटीनिबद्धतूणस्य चापहस्तस्य जाग्रतः ।
तव प्राहरिकस्यादद्य सहायोऽपीह नापरः ॥ ४० ॥

प्रचण्डतममार्तण्डकिरणौस्तापिता वने ।
तरुच्छायामधिश्रित्य यूयं विश्रमथ क्षणम् ॥ ४१ ॥

धिक् तां कैकेयतनयां लोभोपहतमानसाम् ।
यया सुखोचिता यूयं वन्यवृत्तौ नियोजिताः ॥ ४२ ॥

एवं रटन्तो व्रजवासिवर्याः प्रियस्य दुःखोपहतैर्मनोभिः ।
ययुः समंताद्विनिभालयन्तस्तास्ता वने पर्णमयीः सुशालाः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ऋग्मुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सुखिता-
गमनो नामैकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विष्ठितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तमसायाः परं कूलं ब्रजवासिकुलाकुलम् ।
श्रीरामगुणसंगीतकारिगोपीजनावृतम् ॥ १ ॥

वीक्ष्य गोपालप्रबराः प्रमोदवनवास्तवः ।
आनन्दितहृदो जाताः सर्व एव सदारकाः ॥ २ ॥

अहो अमीषां भाग्यानि तमसातीरवासिनाम् ।
रामैकतानचित्ता ये विषयेभ्यः पराङ्मुखाः ॥ ३ ॥

सुखितब्रजवासिन्यो गोपकान्ताः समुत्सुकाः ।
तमसातीरगोपीभिर्मिलिताः प्रेमवृत्तिभिः ॥ ४ ॥

ताभ्यस्तां कथयामासुः प्रेमलीलां सीतापतेः ।
रात्रिरासविलासाद्यामनन्यानुग्रहोऽद्वाम् ॥ ५ ॥

संगम्य ताभिः सुखितस्य गोप्यो रहः कथासंश्रुतिमत्सरा अपि ।
अतुल्यभाग्योदयदर्शनेन स्वतुल्यभावाः प्रशशांसुरेकदा ॥ ६ ॥

तासां मनःप्रेमनिभालयन्त्यो रमेश्वरानुग्रहमात्रलभ्यम् ।
फलं च ताट्क सहमुक्तिलाभं सुविस्मिता एव चिरं बभूवः ॥ ७ ॥

ततो निषादराजस्य गुहस्य विषये वने ।
तर्दिगुदीतरोर्मूलमासाद्य प्रेमकातरः ॥ ८ ॥

अवात्सीत्सुखितो गोप आभीरबलसंवृतः ।
तत्रत्यं चरितं पश्यन् सम्प्रमुख इवाधिकम् ॥ ९ ॥

तत्र तस्य निषादेन्द्रः संगतोऽभूद् गुहाभिधः ।
श्रीरामभक्तिसम्भूतपूलकाङ्कुरसंवृतः ॥ १० ॥

गुह उवाच

अहो भाग्यवतां मौले सुखमास्से प्रमुद्वने ।
यत्र ते सदने रामः खामी मे चिरमावस्त् ॥ ११ ॥

गोपचूडामणे नित्यं धन्योऽसि धरणीतले ।
रामवात्सल्यभावैकरसामृतनिधिर्भवान् ॥ १२ ॥

त्वदगृहे रामचन्द्रोऽशनन् नवनीतं पयो दधि ।
तुच्छीकृत महाभोगः प्रापासाधारणीं मुदम् ॥ १३ ॥

हृष्ट्वा तव मनःप्रेम क्षेमदो रामचन्द्रमाः ।
 निवद्धृदयोऽवात्सीनित्यमेव प्रभुद्वने ॥ १४ ॥
 अमी आभीरदाराश्च धन्या एव धरातले ।
 सुटुर्लभोऽपि रामेन्दुर्याभिः प्रेमणा वशीकृतः ॥ १५ ॥
 इदानीमपि वशित्तं मन्ये रामैकगोत्रस्म् ।
 यत्सर्वस्वमुपादाय प्रियमेवानुगच्छथ ॥ १६ ॥
 युष्माकं विषयाः प्राणा इन्द्रियाणि धनं गृहाः ।
 रामैकताना दृश्यन्ते सुहृदारसुतादयः ॥ १७ ॥
 एवं सर्वात्मनायेषामात्मा रामे सर्पितः ।
 तेषामात्मनि रामोऽपि कथं नात्मानमर्पयेत् ॥ १८ ॥
 धन्याःस्थ कृतकृत्याः स्थ यूयं भाग्यवतां वराः ।
 नित्यमात्मप्रदो येषामखिलात्मा रघूद्वहः ॥ १९ ॥
 यूयमेवाभिजानीथ रत्यास्वादं रघूद्वहे ।
 यं प्राप्य शंकरोऽप्यासीदनन्यविषयस्पृहः ॥ २० ॥
 वैकुण्ठादुत्तमं मन्ये सुन्दरं तत्प्रभुद्वनस्म् ।
 यत्तत्रैव रमा नित्यं सेवते श्रीरघूद्वहस्म् ॥ २१ ॥
 इत्थं स रामभक्तेन संस्तुतः सुखितश्चिरस्म् ।
 उवाच मधुरां वाचमवलोक्य तदाननस्म् ॥ २२ ॥
 अये निषादराज त्वं भाग्यवानसि भूतले ।
 राज्येऽपि निःस्पृहो रामः सम्यग्येनावलोकितः ॥ २३ ॥
 अत्रेऽनुदीतरोमूले वसन् रामस्त्वया न किम् ।
 निर्बन्धेन गृहं नीतः सम्यग् भोगोपभुक्तये ॥ २४ ॥
 ननु शृण्मोऽत्ररामेण जलमात्रमुपाशितस्म् ।
 तत्किमेताहशं कष्टं प्रियस्य समुपस्थितस्म् ॥ २५ ॥
 ननु भूतल एवेह संसुप्तः प्रियया सह ।
 जानीमौ नैव केनापि मनःप्रेमणा निवेदितः ॥ २६ ॥
 अदद्तमपि योऽस्माकं चोरयत्याहि तं दधि ।
 दीयमानोऽपि विषयस्तस्मै नान्यस्य रोचते ॥ २७ ॥
 अथवान्यैव मर्यादा रामेणात्रादलम्बिता ।
 तामेवानुसृतो नित्यं ताहगेवात्र चेष्टते ॥ २८ ॥
 इतिप्रेमाप्लुतैर्वाक्यैः मुखितेन्द्रेण भाषितः ।
 विस्मतोऽभूद् गृहो वीक्ष्य तत्प्रेम व्रजवासिनास्म् ॥ २९ ॥

स तेभ्यः पड्गसं भोज्यं मत्स्यान् मांसं सुरां तथा ।
 स्वदेशोत्थं नवं वस्तु निपादेन्द्र उपाहरत् ॥ ३० ॥
 तं रामभक्ति इति चेतसि संविभाव्य प्रीतान्तरः सुखितगोपपर्तिर्विशेषान् ।
 अङ्गीचकार तदुपाहृतमन्नराशि सुस्वादु षड्समपीच्य चतुर्विधं सः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सुखित-
 गुहसंगमो नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ नावां सहस्रेण गुहोपनमितेन सः ।
 भागीरथीं समुत्तीर्थं परं पारमुपेयिवान् ॥ १ ॥

गोपानां तद्वलं भूरि शकटीवृपभाकुलम् ।
 अतरज्जल्लुजां नौभिः साधनैः कि नु दुर्घटम् ॥ २ ॥

तेष्वेव रामजानकयोरावासोटजसद्यसु ।
 पश्यन्तो महतीं शोभां भारद्वाजाश्रमं गताः ॥ ३ ॥

तत्र माङ्गल्यया साढ्वं सस्तौ तीर्थं सितासिते ।
 अदात् सुखितगोपेन्द्रो द्विजेभ्यः कोटिशश्च गाः ॥ ४ ॥

तमागतमुपश्रुत्य भारद्वाजो महामुनिः ।
 अगृह्णात् परया प्रीत्या परमाहृतमानसः ॥ ५ ॥

तमातिथ्येन जगृहे गोपराजं महामुनिः ।
 उपविष्टं सुखेनाथ व्याहरच्छुभया गिरा ॥ ६ ॥

त्वयेव रघुवर्यस्य परं प्रेम विजूम्भते ।
 तदेकवश्य एवासौ निरपेक्षो जगत्त्रये ॥ ७ ॥

भाग्येन खलु दृष्टोऽसि त्वं गोपनृपते मया ।
 क्व नु रामप्रिया हृश्याः प्रेमापूरितमानसाः ॥ ८ ॥

त्वयैव शोभतेऽत्यर्थं गोपेन्द्र प्रमुदाटवी ।
 नवं नवं महं सूते शृणुमः संततं वयम् ॥ ९ ॥

अपास्य ममतामुच्चैर्गृहेषु स्वजनेषु च ।
 श्रेयोऽर्थी किं न सेवेत भवतस्तत्प्रमुद्वनम् ॥ १० ॥

साक्षाद्वै रामभवनं स्वर्गादितिमनोहरम् ।
 प्रेमपाठलसत्कण्ठकलकण्ठकुलाकुलम् ॥ ११ ॥
 जाने न तत्समं धाम क्वचिदस्ति महीतले ।
 तथापि स्वगृहाशाभिर्ग्रस्ता इव वयं सखे ॥ १२ ॥
 येभ्योभवान् कृपयते गोपवंशशिखामणे ।
 कतिचित्ते सुकृतिनो निवसन्ति प्रमुद्धने ॥ १३ ॥
 कर्मणां सांख्य योगानामुपासनशुभाध्वनाम् ।
 दूरे फलं संचिनुषे रामप्रेमरसामृतम् ॥ १४ ॥
 न ब्रह्मशिवशेषाद्या लभन्ते श्रेय ईदृशम् ।
 यादृशं भवता लब्धं श्रीरामप्रेमसंचितम् ॥ १५ ॥
 इति स्तुत्वा मुनिस्तस्य प्रेममानसमुत्तमम् ।
 तां रात्रिं तत्र तत्सार्द्धं चक्रे गोष्ठीं रसोत्तराम् ॥ १६ ॥
 ततः प्रभाते संजाते मुनिदिष्टेन वर्त्मना ।
 जगाम यमुनां तीर्त्वा गोपराजो महद्वनम् ॥ १७ ॥
 अतिक्रम्याटवीं नीलां हरितपर्णमयैर्द्वैः ।
 तमेकवटमासाद्य मुमुदे गोकुलेश्वरः ॥ १८ ॥
 यत्र रामः पुराश्रान्तः पथि स्वप्रिययान्वितः ।
 सम्प्राप्य शीललच्छायमापेदे विश्रमं क्षणम् ॥ १९ ॥
 अथासाद गोपेन्द्रः शैलराजं मनोरमम् ।
 नभः सानुसमूहेन समंताद्वयाप्य संस्थितम् ॥ २० ॥
 श्वेतपीतहरिद्रक्नानाशिखरशोभितम् ।
 सर्वस्वमिव मेदिन्या गर्भस्थं बहिरुदगतम् ॥ २१ ॥
 सद्रत्नशिखरस्तम्भत्विषा पूरितदिक्तटम् ।
 छुरन्तमिव चाकाशं दिवारात्रिप्रकाशया ॥ २२ ॥
 आलिङ्गन्तमिवाकेन्दू शिखरैरुच्छ्रौभुजैः ।
 क्वचित्कर्पूरधवलं क्वचित्सिन्दूरशोणितम् ॥ २३ ॥
 सरःसु विकचाम्भोजैर्हसन्तमिव सर्वतः ।
 भणन्तमिव सत्सूक्ष्मिः कोकिलाकाकलीरवैः ॥ २४ ॥
 पश्यन्तमिव शोभां स्वां चन्द्रकैर्वनकेकिनाम् ।
 स्पृशन्तमिव दिवकान्ताः समंतान्निजपालिभिः ॥ २५ ॥
 काननैः पत्रसंछन्नैर्वसानमिव वाससी ।
 सर्वकौतूहलमयं सर्वशोभासमन्वितम् ॥ २६ ॥

मन्दाकिनीजलस्रोतःसिक्षपुष्टमहीरुहम् ।
 सर्वतोहंसचक्राह्वसारसौधनिनादितम् ॥ २७ ॥
 रत्नवैदूर्यभित्तित्विट्परिशोभितविग्रहम् ।
 जाम्बूनदमयैः शृङ्खः कवाप्यावृतनभस्तलम् ॥ २८ ॥
 आसाद्य चित्रशिखरं गिरिमद्वितीय श्रीशोभितं मुमुदिरे हृदि गोपवर्याः ।
 श्रीरामचन्द्रमुखचन्द्रनिरीक्षणोत्थ भूयोमुदामभवदागम एव चैषाम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे व्रजवासि-
 चित्रकूटागमनो नाम त्रिष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्ठितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

रामचन्द्रस्य तत्स्थानमापृच्छन्तो व्रजौकसः ।
 तापसान् वनवृत्तींश्च तत्रैव समुपाययुः ॥ १ ॥
 पुरोगः सुखितस्तेषां व्रजवासिकुलैवृतः ।
 रामस्यावासमापृच्छन् विचार महीधरे ॥ २ ॥
 गोपा मन्दाकिनीं वीक्ष्य महोर्मिशतसंकुलाम् ।
 तत्संगिमरुदापृक्ता वभूवर्लब्धविश्रमाः ॥ ३ ॥
 पुरः समूहशस्तेषां गोपानामुपसर्पताम् ।
 सम्मर्दः सुमहानासीच्चित्रकूटमहीधरे ॥ ४ ॥
 शृङ्खवेणुभवं नादं तेषामाश्रुत्य पर्वते ।
 रामः सम्प्रेषयामास किमेतदिति लक्ष्मणम् ॥ ५ ॥
 पुरस्ताल्लक्ष्मणो वीक्ष्य सुखिताद्यान् व्रजौकसः ।
 जहर्षमनसा पूर्वप्रेमसंस्मरणातुरः ॥ ६ ॥
 सदूराद्गोपशार्दूलं सुखितं वीक्ष्य हर्षितः ।
 शीघ्रं समुपसर्याथ सस्वजे प्रेमविह्वलः ॥ ७ ॥
 जटिलं वल्कलधरमजिनाम्बरधारिणम् ।
 तं हृष्ट्वा साश्रुनयनो बभूव मुखितेश्वरः ॥ ८ ॥
 माङ्गल्यादथास्ततोगोपीर्वात्सल्यरसनिर्भराः ।
 पर्यष्वजत सौमित्रिः प्रत्येकं प्रेमविह्वलाः ॥ ९ ॥

व्रजदारान् समालोक्य लक्ष्मणः प्रेमविह्वलः ।
आलिलिङ्गं स रोमाञ्चस्वद्यच्छिथिलविग्रहः ॥ १० ॥

लक्ष्मण उवाच

अहो युष्माकमाभीराः सुमहानयमुद्यमः ।
यदगृहान् सम्परित्यज्य सर्वं एव समागताः ॥ ११ ॥
दारैः सुतैर्गृहैः प्राणैः सुहृद्भिर्बन्धुभिस्तथा ।
प्रपन्ना सततं यूयं राम एव खिलात्मना ॥ १२ ॥
एतद्वोदुर्घटं किं तु सर्वेत्यक्त्वा यदागताः ।
येषां प्रियसुहृद्रामो वस्त्यत्र गिरौ वने ॥ १३ ॥

गोपा ऊचु

किमस्माकं व्रजे तत्र किं गृहैर्वापि किं धनैः ।
येषां सर्वस्वभूतौ वां शैलेऽस्मिन्नधितिष्ठतः ॥ १४ ॥
यत्रैव कुशली रामस्तत्र सर्वात्मना वयम् ।
जीवामस्तत्पदच्छायामवलम्ब्य सुशीतलाम् ॥ १५ ॥
ततस्तेऽन्योन्यमापृच्छ्य कुशलं संगतप्रियाः ।
क्षणं परस्परालोकनिर्वृता मौनमासिरे ॥ १६ ॥
ततः सुखितगोपालो निवार्यलिपतः स्वकान् ।
इदमूचे परिष्वज्य रामानुजमुदारधीः ॥ १७ ॥
किमेतत्पुत्र भवतां राजां विपिनसेवनम् ।
जटाधारणमेवापि वल्कलाजिनधारणम् ॥ १८ ॥
एनं वो वेषमालोक्य दीर्यतीव मनो मम ।
अपि कव नः प्रियतमो रामो यं द्रष्टुमागताः ॥ १९ ॥

लक्ष्मण उवाच

सर्वं जानीथ नो वृत्तं कैकेय्या यदनुष्ठितम् ।
पुरो व्रजामि रामस्य वक्तुं युष्मत्समागमम् ॥ २० ॥
ततो हर्षसमुत्फुल्लहृदयः पुलकाञ्चितः ।
लक्ष्मणः पुरतो गत्वा रामायैतन्यवेदयत् ॥ २१ ॥
प्राप्तास्तेऽत्र प्रिया गोपाः प्रमोदवनवासिनः ।
सुखिताद्या महात्मानः^१ प्रेम्णाखलुवशीकृताः ॥ २२ ॥
यावत्यो व्रजगोप्यश्च ता अत्रैव समागताः ।
दारैः सुतैर्धनैः स्वेष्टबान्धवैः सर्वं आगताः ॥ २३ ॥

१. महामानाः—मथु०, अयो० ।

येषां भवान् प्रियतमः प्राणेभ्योऽप्यविकः प्रभो ।
 वने वसति ते कि वा गृहे तिष्ठेयुरातुराः ॥ २६ ॥
 यैर्भवान् सरयूतीरे विजहे श्रीप्रमुद्धने ।
 ते सखायः सुसम्प्राप्ताः सर्वं एवात्र पर्वते ॥ २७ ॥
 पितरौ बान्धवाः सख्यः सखायः सुहृदस्तव ।
 सर्वं एवात्र सम्प्राप्तास्तान् गृहाण यथानयम् ॥ २८ ॥
 सौमित्रेरितिवचनात्प्रमुद्धनस्थांस्तान् सर्वान् सुहृद उपागतान् स्वपाश्वर्मम् ।
 विज्ञाय प्रमुदितमानसो रमेशःस्वन्नाङ्गपुलकितविग्रहो बभूव ॥ २९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे व्रजवासि-
 जनागमे चतुःषष्ठितमोऽध्यायः । ६४ ॥

पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तावत्सुखितगोपालो	ब्रजवासिजनैर्वृतः ।
हर्पोत्फुल्लाक्षिवदनः	पुरस्तात्समदृश्यत ॥ १ ॥
दृष्टवैव तं रघुवरः	संस्मृतप्रेमविह्वलः ।
धावित्वा कतिचित्पादान्	पर्यष्वजत साश्रुटक् ॥ २ ॥
परिष्वज्य चिरं तेन गोपेनोदश्रुचक्षुषा ।	
कांचित्मुदमवायान्तर्जनीकीवल्लभः	स्वयम् ॥ ३ ॥
ततो ज्येष्ठतमां सर्वं गोपीमण्डलवर्त्तिनीम् ।	
माङ्गल्यां समभिद्रुत्य पर्यष्वजत राघवः ॥ ४ ॥	
मुखितं चैव माङ्गल्यां नत्वा नत्वातिविह्वलः ।	
सर्वान् जेष्ठान् कनिष्ठांश्च सोऽग्रहीत् परमाहृतः ॥ ५ ॥	
दृशा संतोषयामास सर्वस्ता ब्रजगोपिकाः ।	
यासां प्रेमानुबन्धेन बद्ध एष निरन्तरम् ॥ ६ ॥	
ता अप्यमुं स्वदयितं शुद्धप्रेमरसाक्तया ।	
विरहोदीर्णया दृष्ट्या मोदयामासुरञ्जसा ॥ ७ ॥	
तं वीक्ष्य तापसमनल्पजटाकलापं वल्काजिनाम्बरधरं रघुवंशकेतुम् ।	
राजेन्द्रसूनुमखिलावनिभोगयोग्यं गोपालकाः किमपिदीनदशो बभूवः ॥ ८ ॥	

कैकेयीमभिसंधाय हृशा सामर्षशोणया ।
 ददृशुः स्तब्धनयनाः कोणोच्छ्रवासा व्रजौकसः ॥ ९ ॥
 ततो रामः पर्णशालां नीत्वा सर्वान् व्रजौकसः ।
 महीयस्यजिरे तस्यां यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ १० ॥
 उवाच जानकीं देवि प्रिया मे व्रजवासिनः ।
 प्रमोदवनवास्तव्यास्तानैतान् परमाहृता ॥ ११ ॥
 गृहाण निमिवंशाब्धिचान्द्रके मुहूदो मम ।
 मदर्थं त्यक्तभवनान् विनिष्कान्तान् समूहृशः ॥ १२ ॥
 इमौ तौ पितरौ वृद्धौ माङ्गल्यासुखितौ मम ।
 मद्वात्सल्योदश्रुहृशौ मत्प्रेमस्वार्निधी ॥ १३ ॥
 अभी जनाश्च सर्वे मं प्रमोदवनवासिनः ।
 इमारता गोपिकाः सर्वा मे प्रियाः प्रेमभूषिताः ॥ १४ ॥
 इत्युक्ता परमोदारा मैथिली रुचिरस्मिता ।
 संजगामतरां प्रेम्णा यथार्हं व्रजवासिभिः ॥ १५ ॥
 तेभ्यः प्रियेभ्यः सौमित्रिरूपकल्पितवान् पृथक् ।
 आसनानि मनोज्ञानि वनवेत्रदलाभिः ॥ १६ ॥
 सुनिविष्टांश्च सुप्रीतान् विजाय व्रजवासिनः ।
 अपृच्छद् रघुशार्दूल इदं सुखितमाहृतः ॥ १७ ॥
 अप्यास्ते प्रमुदाटवीतरुलतागुल्मावलीनां शुभं
 गावो मे कुशलिन्य आत्तसरयूतीरावनीशाद्वलाः ।
 नन्दिग्रामनिवासिनां च महतां गोपेश्वराणां शुभं
 पालीग्रामनिवासिनश्च किमपि श्रीनन्दनस्यास्ति शम् ॥ १८ ॥
 तेषां मदेकतानानामन्येषां च व्रजौकसाम् ।
 शुभमस्ति महाभागाः प्रमोदवनवासिनाम् ॥ १९ ॥
 आपृष्ट इति रामेण बभाषे सुखितेश्वरः ।
 अस्ति सर्वंत्र कुशलं प्रमोदविष्णु ग्रभो ॥ २० ॥
 त्वदधीनं सुखं किंतु त्वया दत्तं भविष्यति ।
 चिरेण त्वद्वियुक्तानां सुमन्त्रेण हृतात्मनाम् ॥ २१ ॥
 यदवधि भवनेश प्रस्थितं कोसलायां तदवधि वनवल्लीवृक्षगुल्मादयोऽपि ।
 त्वदमितविरहाग्निप्रोत्थसंतापभाजो ननु पिशगविशीणकीर्णपर्णि बभूवः ॥ २२ ॥
 गावश्च ते विरहदूनहृदो वितीर्ण हंभारवा अनशिताच्छहरितृ णाश्च ।
 शुष्काधि सोऽतिकरुणं स्वदतोऽपि वत्सान् नैवाद्रियन्त इति चेतसि विद्धिराम ॥ २३ ॥

येषां त्वदीयमुखचन्द्रसुधामवाप्य नित्यं दृशः परमनिवृतिभाग्यभाजः ।
 तेषां प्रमोदवनवागतुजुपां जनानां कल्पा इव प्रतिपदं दिवसाः प्रयान्ति ॥२६॥

विज्ञाप्यमेतदधुना रघुवर्यं किञ्चिदस्माकमस्ति तत्र तीव्रवियोगभाजाम् ।
 श्रीमन् पुनः प्रमुदकाननमेत्य वंशी निर्घोषसान्द्रसुधया ननु सिंच्चदीनान् ॥२५॥

ये दुर्गताः खगमृगद्वामवल्लोकास्त्वद्विप्रयोगरुजितंतसोपतापाः ।
 तान् पालयस्व शरणान् रघुसार्वभौम बक्रेन्दुमन्दहसितामृतपूरसेकैः ॥ २६ ॥

किं दुर्लभं तत्र विभो यदि हेलितोऽसि कैकेयराजसुतयात्मसहेनगत्या ।
 नैवास्तु ते धरणिराज्यमपारभारं श्रीमत्रमोदवनराज्यमिदं प्रशाधि ॥ २७ ॥

मूर्ढा जटारविवहोऽमितभूतिलिप्तो वल्काजिनावृततनुर्वन्नगोचरस्त्वम् ।
 स्वानन्दनिर्वृतिवरोऽपि निकाममीश प्रोद्वेजयस्यविरतं निजभक्तचेतः ॥ २८ ॥

गाः कोटिगः किमपिकामदुधास्त्वदीयास्ताः पालयन् प्रमुदकाननमध्यवर्ती ।
 निःशङ्कमास्व विहरन् निजवन्धुवर्गैः स्वानां हरन्नमितमीश्वर चित्ततोऽहम् ॥२९॥

इति श्रीमदादिरामाणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सुखित-
 प्रलापे पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

४

षट्षष्ठितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

मुखितोदीरितं वाक्यमाकर्णं रघुराङ्गविभुः ।
 उवाच स्मितसानन्दस्फुरद्वदनचन्द्रमाः ॥ १ ॥

स्थानेऽसि संगतरतात् सबन्धुरिह सम्प्रति ।
 वात्सल्योदर्कमधुरं सदैव भवतो मनः ॥ २ ॥

मात्रा पित्रा सुहृदभ्रातृबन्धुभिः सज्जनैरपि ।
 समुज्जितस्य मे तात् त्वमेवैकोऽस्यवेक्षकः ॥ ३ ॥

अकृत्रिमो मनोभावस्तव तात् निरन्तरम् ।
 पुण्णाति मां भवे शश्वदुपलब्धविद्विषितम् ॥ ४ ॥

अद्य मे मानसस्तोदः प्रशान्तिमगमत् किल ।
 दृष्ट्वा भवन्मुखाम्भोजममन्दकरुणोदयम् ॥ ५ ॥

अप्यस्ति सर्वतो वार्ता प्रमोदविपिनान्तरे ।
 अस्माकं तस्य घोषस्य तथा श्रीनन्दनस्य च ॥ ६ ॥

वर्षीयांसो गोपवरा येऽस्मद्घोषनिवासिनः ।
 तेषां पुत्रकलत्रादिविषये सर्वतः शुभम् ॥ ७ ॥

श्रीनन्दनस्यघोषे च य उदारा गवांदुहः ।
 तेषां वर्वति कुशलं सर्वतः सर्ववस्तुषु ॥ ८ ॥

श्रीनन्दनस्य घोषेशी महोदारा महामनाः ।
 वृद्धा श्रीराजिनी गोपी सर्वतः सुखमेधते ॥ ९ ॥

अन्ये च सुखमेधन्ते नरनारी जनाः सदा ।
 येषां मदेकविषयं मनः प्रेमकरम्बितम् ॥ १० ॥

यदवधि भवतां मे विप्रयोगः प्रवृत्तः सकलविषयसार्थोदास्यकारी सुतीव्रः ।
 तदवधि दधिदुर्घस्वादुमिष्टान्नमुक्तिप्रचुरहृदभिलाषः पूर्यते क्वापि नैव ॥ ११ ॥

किमपि रघुवरस्याशेषराज्योपपन्नाः श्रियउपचितभोगा वासवस्येव पूर्णाः ।
 मम तु मनसि युष्मत्कामधेनुप्रभूतैः सुमधुरदधिदुर्घरैरेव तृसिर्विशिष्टा ॥ १२ ॥

ध्यायं ध्यायमजस्मुत्सुकमनास्त्वद्घोषवास्तुद्भवान्
 भीगांस्तान् दधिदुर्घमुर्घनवनीतान्नादिसत्स्पदाम् ।
 सोद्वेगानतिवाहयामि दिवसानेतानहं कांश्चन
 प्रेमापूरितमानसान् प्रतिपदं ध्यायन् सुहृद्वान्धवान् ॥ १३ ॥

अथोवाच स गोपालो रामं सरसिजेक्षणम् ।
 संस्मारितपुरावृत्त उत्कण्ठाकुलमानसः ॥ १४ ॥

त्वदेकतानमनसां सर्वेषामपि गोदुहाम् ।
 निवृत्तान्याभिलाषाणां वार्तमस्ति प्रमुद्धने ॥ १५ ॥

नराणां चैव नारीणां त्वयैवापहृतात्मनाम् ।
 श्रीनन्दनस्य चास्माकं घोषयोरुभयोः शुभम् ॥ १६ ॥

पालीग्रामाधिपतिना श्रीनन्दनमणीषिणा ।
 पृष्ठोऽसि कुशलं श्रीमन् बहुशो विहिताशिषा ॥ १७ ॥

तवैव कुशलं राम सर्वेषामभिकाङ्क्षितम् ।
 तत्रत्यं कुशलं भूयस्त्वदागमनमात्रजम् ॥ १८ ॥

सर्वेरपीदमुक्तोऽसि विदूरैर्विरहात्तव ।
 कदाऽगत्य प्रभो स्वानां वदनं दर्शयिष्यसि ॥ १९ ॥

येऽत्यावेगपराधीना विरहव्याधिविद्रुताः ।
 त इमेऽह्नाय सद्यानि विहायेह समागताः ॥ २० ॥

असमर्थः समागन्तुं येऽपितत्र निवासिनः ।
 तेषामपि तनुस्तत्र मनस्तु त्वयि संततम् ॥ २१ ॥
 एवं प्रमोदविपिनं निखिलं त्वदीयविश्लेषजातसुमहापदि भूरिमग्नम् ।
 अप्युद्धीर्षसि न वा नरराजसूनो संरक्षितं हि भवतैव पुराविपद्धयः ॥ २२ ॥
 कालहिगरलाकीणं सारवं सलिलं पुरा ।
 त्वयैव शोधितं राम निजजीवातुहेतवे ॥ २३ ॥
 समंतात्कानने लग्नां वन्हिज्वालां महाभयाम् ।
 विनिवार्यं भवानेकः पर्यरक्षन्निजान् जनान् ॥ २४ ॥
 प्रचण्डपांसुवर्षेण समंतादन्धकारितम् ।
 राघव स्वानुभावेन पर्यरक्षद्वजं भवान् ॥ २५ ॥
 कुपितेन्द्रकृतं वर्षमेकच्छत्रेण तत्क्षणात् ।
 न्यवारयद्धवानेव जीवातुर्निजपञ्जुपाम् ॥ २६ ॥
 राक्षसानीकमत्युग्रं स्वानामतिभयप्रदम् ।
 संजहार भवान् राम निजवीर्यसुसंवृतः ॥ २७ ॥
 इत्यनेकविधापद्धयस्त्वया स्वीयाभिरक्षणम् ।
 बहुधा विहितं राम विस्मर्तव्यं कदापि न ॥ २८ ॥
 साम्प्रतं स्वयमागत्य सदा सम्फुल्लभूरुहे ।
 प्रमुद्धने चिरान्नाथं पालनीयास्त्वया निजाः ॥ २९ ॥
 येषां भवानेवगतिरैहिकीं पारलोकिकी ।
 तेष्वौदासीन्यमालम्ब्य वर्तितव्यं कथं भवेत् ॥ ३० ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे संदेशकथने
 षट्षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तष्ठितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

रामो जनकजां वीक्ष्य वाक्यमेतद्वोचत ।
 एतान् मम सुहृद्धन्धून् प्रीत्या भोजय सुन्दरि ॥ १ ॥
 त्वं हि पाकेषु कुशला पीयूषस्वादुवस्तुषु ।
 अलौकिकेषु भव्येषु षड्सेषु च भूरिषु ॥ २ ॥

चतुर्विघेषु दिव्येषु पक्वान्नेषु रसेषु च ।
 अनेकसंविधाढेषु नानारूपेषु चारूषु ॥ ३ ॥
 दधिमध्वाज्यपृक्तेषु मधुरेषु सहस्रसः ।
 अनग्निपाकपक्वेषु फलशाकादिभूरिषु ॥ ४ ॥

 मुदावहेषु रुच्येषु संक्लृप्तेषु च सर्वशः ।
 मद्भूक्तलक्ष्मीदृष्टेषु पुनर्त्सुबहिरन्तरम् ॥ ५ ॥
 स्वाद्वन्नफलसम्भारैस्तैरेतान् भोजय प्रिये ।
 पत्रशाकादिरुचिरैः षड्सैश्च चतुर्विधैः ॥ ६ ॥

 सत्पात्रसिद्धैः पूतैश्च विविधानेकभक्षणैः ।
 सानुगं सपरीवारमामन्त्र्य सुखितेश्वरम् ॥ ७ ॥
 भोजयस्व विशेषेण माङ्गल्यां मम मातरम् ।
 ययोर्गृहे मया भुक्ता भोगाश्च विविधा रसाः ॥ ८ ॥

 ताविमौ मद्गृहं प्रासौ पर्णशालाभिधं वने ।
 आनन्दय स्वानुभावै राजपुत्रि विशेषतः ॥ ९ ॥
 इत्युक्त्वा जानकी रामो लक्ष्मणं प्राह सत्त्वरम् ।
 रच्यन्तां विविधा भोगा गोपानां सुखहेतवे ॥ १० ॥

 तथेति स ग्रभोराजां शिरसाऽद्दाय लक्ष्मणः ।
 स्वां शक्तिमद्भूताकारां दध्यौ मीलितलोचनः ॥ ११ ॥
 जानकी च महाभागा सस्मार स्वसखीस्तदा ।
 आविरासुः समस्तास्ताः स्मरणानुग्रहक्षणे ॥ १२ ॥

 कमलेशीप्रभूतयो नदीरूपा मनोहराः ।
 सुवर्णहलकृष्टायां जनकस्य महीपतेः ॥ १३ ॥
 यज्ञवेद्यां पुरा जाताः कञ्जनेत्राः सहैव याः ।
 बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वाः पुरस्तात्समुपस्थिताः ॥ १४ ॥

 चन्द्राननाः पद्महशः सुरूपाः सुवर्णचाम्पेयकचारुणात्राः ।
 स्मिततिविषा पर्वतकाननं तत्प्रकाशयन्त्यः स्तनभारनम्राः ॥ १५ ॥
 नितम्बविम्बोद्धनप्रयत्नादालस्यभावाञ्चितचारुयानाः ।
 भूसंजया मैथिलराजपुत्रा बद्धादराः कार्यं सहस्रकर्त्र्यः ॥ १६ ॥

 स्वयमाज्ञापयामास ताः सखीर्जनकात्मजा ।
 सख्यो निमन्त्रिता अद्य राघवेन्द्रस्य बन्धवः ॥ १७ ॥
 एतान् दिव्यमहाभोगैरात्मशक्तिप्रसाधितैः ।
 सम्भोजयितुमिच्छामि भवत्यः साधयन्तुतान् ॥ १८ ॥

इत्युक्ताः स्मितमुख्यस्ताः सीतया राजकन्यया ।
 चक्रुरात्मानुभावेन विविधा भोगसविधाः ॥ १९ ॥
 उद्दिदोपे गिरी तस्मिन् प्रासादः मुमहोन्नतः ।
 रत्नतोरणमालाभिरलंकृतनिकेतनः ॥ २० ॥
 परिणाहिसमावद्धरत्नोपलमहाजिरः ।
 मणिकुट्टिमसंशोभी गवाक्षशतिसुन्दरः ॥ २१ ॥
 समन्तोदीप्ति सौवर्णप्राकार खचितः शुभैः ।
 महारत्नैर्मनोहारी भोगसम्भारसम्भूतः ॥ २२ ॥
 संफुल्लानेकविटपिप्रसूनवरसौरभैः ।
 गुञ्जद्व्रमरपुञ्जाढ्यैर्गृहारामैरनेकशः ॥ २३ ॥
 शोभितोऽन्तर्वहिश्चैव दिव्यस्त्रीनिवहाश्चितः ।
 दिव्यभोगसमायुक्तः सर्वरत्नसमन्वितः ॥ २४ ॥
 अनञ्जोदीपनकरैः पदार्थेश्च सहस्राः ।
 अन्वितः सुमहाशालैरावासेश्चाध्यनेकशः ॥ २५ ॥
 वलभीभवनोपेतस्तुञ्जवातायनान्वितः ।
 अन्तर्वहिगृहैर्गूढैः सर्वभोगसमन्वितैः ॥ २६ ॥
 सर्वतुर्सुखभोगा हेँरन्वितः कान्तिसंयुतः ।
 निःश्रेणिकाभिस्तुञ्जाभिरासादितनभस्तलः ॥ २७ ॥
 मुक्तामयीभिः सद्रलनिर्मिताभिः सुकान्तिभिः ।
 महामारकतीभिश्च वैदुमीभिरनेकशः ॥ २८ ॥
 सोपानिकाभिः पद्याभिर्भित्तिभिः सौधपङ्क्तिभिः ।
 उज्जागरः सुशोभाढ्यो भूरिस्तम्भ समन्वितः ॥ २९ ॥
 लक्षणस्येच्छ्या सदयो व्यजूम्भत महागिरौ ।
 नभस्तल समालम्बी रत्नप्रासाद उत्तमः ॥ ३० ॥
 सद्रत्नखचितानेकवापीकूपसरोवरः ।
 संफुल्लकमलारण्यपरागमधुमारुतः ॥ ३१ ॥
 सीतासखीनां विभवाः सदयस्तत्र बभासिरे ।
 उवाह कमलेशान्याः प्रवाहः पयसां भरैः ॥ ३२ ॥
 तत्कूलक दर्मो जातः साक्षात्पायस उत्तमः ।
 तटस्थास्तरवो रेजुः पक्वान्नफलशालिनः ॥ ३३ ॥
 मुवास्वादुफलाः केचिञ्चूरुहास्तक्षणे बभुः ।
 अदहत् कौशिकीस्तोतः सितारसमयं क्षणात् ॥ ३४ ॥

अनेकेक्षुविकाराश्च जातास्तस्याः प्रवाहृतः ।
 यत्र कुत्रापि सुलभा भोगिनां व्रजवासिनाम् ॥ ३५ ॥
 धोषवत्याः प्रवाहोऽभूत् सदयो दधिमयस्तदा ।
 स्वादूनि नवनीतानि प्रादुरासुरितस्ततः ॥ ३६ ॥
 चन्द्रवर्णं सुधास्वादु दधि तस्या व्यशोभत ।
 पीयूषाधिकसारं च नवनीतं ततोऽधिकम् ॥ ३७ ॥
 द्युम्नायाः सरितः स्रोतः सान्द्रमधुमयं बभै ।
 अघवारा प्रवाहोऽभूदाज्यवाही मनोहरः ॥ ३८ ॥
 सर्वास्ताः कामवाहिन्यो नद्यस्तत्राभवन् क्षणात् ।
 स्वयं लक्ष्मीः सरिदभूपा सर्वसम्पन्मयी बभौ ॥ ३९ ॥
 नानापुष्परसोपेता नानामधुरसाञ्चिला ।
 अनेकविधमैरेयवाहिनी रत्नकूलिनी ॥ ४० ॥
 सुवर्णकर्दमोपेता स्वच्छशीतहिमोदका ।
 फुल्लत्कमलकल्हारकुमुदारण्यसंयुता ॥ ४१ ॥
 विकचामन्दमन्दारकुञ्जमण्डपमण्डिता ।
 लतावितानसंशोभिद्वीपभूमिविभूषिता ॥ ४२ ॥
 कूजत्कोकिलभूज्ञौघकेकिमण्डितकानना ।
 मल्लिकावल्लिकाजुषभूरुहस्तोमकूलिनी ॥ ४३ ॥
 एता जनकजासव्यो मूर्तिमत्यश्च संस्थिताः ।
 शृङ्गारवेशरुचिरा नानोपायनपाणयः ॥ ४४ ॥
 आज्ञापितार्थकारिण्यः स्मितमञ्जतमाननाः ।
 नानाकेलिकलाभ्यस्ताः कौतूहलविशेषिताः ॥ ४५ ॥
 *जगुस्तत्र कलंगीतं दिव्याः केचन गायकाः ।
 नर्तक्यो ननृत्स्तत्र दिव्यवेशविभूषिताः^१ ॥ ४६ ॥
 अवादयंश्च वाद्यानि नानावाद्यविचक्षणाः ।
 इच्छ्या जानकीदेव्याः कौतूहलमवर्तते ॥ ४७ ॥
 गीतवादित्रनृत्यादि तत्र दिव्यमवर्तते ।
 अशोभततरां तत्र संफुलः कुसुमाकरः ॥ ४८ ॥
 शोभा यादृच्छिकी सर्वा प्रावर्तत महागिरौ ।
 रामेणक्रियमाणेऽस्मिन् सुखितातिथ्यकर्मणि ॥ ४९ ॥

चन्द्रचन्दनकाशमीरकालागुरुभवा द्रवाः ।
 पटवासाश्च वासांसि भूषणानि च भूरिशः ॥ ५० ॥
 रत्नविद्वुममुक्तानां हीरकाणां स्फुरद्वचाम् ।
 मणीनां चैव जात्यानां माणिक्यानां सहस्रशः ॥ ५१ ॥
 सम्भाराः पर्वते तस्मिन् व्यट्टश्यन्त समंततः ।
 आधित्यकोपत्यकाश्च कन्दराश्चैव पालयः ॥ ५२ ॥
 प्रस्थाश्च चित्रकूटाद्रेवंहिरन्तश्च भूमयः ।
 रत्नदीपशिखासंधैर्भासिताः शुशुभुस्तराम् ॥ ५३ ॥
 अभूदन्यदिवोऽद्वतं रूपमद्रेः समंततः ।
 अलौकिकश्चियोपेतं गोपानां हृदयज्ञमम् ॥ ५४ ॥
 आतिथ्यं खलु सुखितवज्ज्ञेश्वरस्य श्रीरामे सपदि निजेच्छया चिकीर्षै ।
 श्रीरासीदभिनवसम्पदाभ्युपेता शैलस्याखिलसुखसार्थलाभयोग्या ॥ ५५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सुखितातिथ्यविधौ
 सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

रामः सुखितगोपेन्द्रमाबभाष इदं वचः ।
 इयं ते कल्पिता तात मयातिथ्याय संविधा ॥ १ ॥
 सानुगः सपरीवारः सबन्धुः ससुहृज्जनः ।
 त्वमेतां संविधां तात विनियोक्तुमिहार्हसि ॥ २ ॥
 अवगाह्य सरःस्वच्छसलिलेषु समंततः ।
 धृताङ्गरागवसनभूषणे भुड्क्व भोजनम् ॥ ३ ॥
 इह ते सार्थगा गोपा गोप्यश्च कृतमज्जनाः ।
 भूषयन्तु वपूष्यद्वा मणिकाञ्चनभूषणैः ॥ ४ ॥
 धृताङ्गरागाः ससुखं दिव्यनूतनवाससः ।
 दिव्यभोजनसामग्रीं भुज्जतां तावका इह ॥ ५ ॥
 यत्र कुत्रापि सौलभ्यं दिव्यभूषणवाससाम् ।
 उद्वर्तनाङ्गरागाणां भोज्यानां चाप्यनेकशः ॥ ६ ॥

पिबन्तु दिव्यमैरेयं वहन्ति सरितोऽमलाः ।
तासां कूलनिकुञ्जेषु कल्पद्रुमतलेषु च ॥ ७ ॥
विश्वमन्तु व्रजजनाः कुर्वन्तु विविधाः कथाः ।
अश्नन्तु विविधान् भोगान् दिव्यभूषणभूषिताः ॥ ८ ॥

इमास्तात् विजानीहि जानक्याः परिचारिकाः ।
तवातिथ्यविधानार्थमाहृता इह संगताः ॥ ९ ॥
इमाः परिचरिश्यन्ति गोपान् गोपीश्च सादरम् ।
स्नानाभ्यञ्जनसंस्कारभोजनादिषु कर्मसु ॥ १० ॥

माङ्गल्यका मे जननी यथाहं पोषितो व्रजे ।
सानुगा सपरीवारा भोगान् भुड़कां यथोप्सितम् ॥ ११ ॥
इहं भुक्त्वातिसुलभा विविधा भोगसंविधाः ।
विहरन्तु चिरं गोपा गोप्यश्च प्रीतिपूर्वकम् ॥ १२ ॥
स्वयं करसरोजाभ्यां जानक्या परिपाचितम् ।
अन्नं चतुर्विधं स्वादु भवान् भुड़कां यथेप्सितम् ॥ १३ ॥
अत्यर्थ सादरमना जनकस्य सुता त्वयि ।
आतिथ्यं कर्तुमिच्छन्ति पपाच विविधं स्वयम् ॥ १४ ॥

अयमति रमणीयश्चित्रकूटो महीध्रः शिखरनिकरशोभाव्याप्यदिङ्मण्डलाभ्रः ।
सुरतरुविपिनाद्यः सर्वसम्पत्समेतो ननु विहरणयोग्यास्तावकानां जनानाम् ॥ १५ ॥

इह कल्पतरुच्छायमवलम्ब्य व्रजौकसः ।
मन्दाकिनीमरुद्धीचिवीजिता विगतश्रमा ॥ १६ ॥

विहरन्तु चिरं तात देशकालोचितैः सुखैः ।
इह स्मरन्तु सुप्रीताः प्रमुद्रनभवं सुखम् ॥ १७ ॥
गोपा गोप्यस्तथान्योन्यं विहृत्य सकुतूहलम् ।
गायन्तु कलनादेन शैलेन्द्रं गर्जयन्तु च ॥ १८ ॥

अमुष्य कन्दरास्वन्तर्जर्वलहिव्यौषधित्विषा ।
दीपप्रकाशरुचिरा यापयन्तु च यामिनीः ॥ १९ ॥

आभिः सार्द्धं मैथिलेन्द्रस्य पुत्री नित्यैकान्तावासतो बद्धमौना ।
अद्यालापैः प्रीतिपूर्वं मनोज्ञैः कंचित्कीडाकौशलं संव्यनक्तु ॥ २० ॥

सुचिरं गोपगोपीभिर्वियोगासद्यवेदनाम् ।
प्राप्तोऽहमद्य तत्संगादभविष्यामि चिरं सुखी ॥ २१ ॥

लोके प्रियजनैः सार्द्धं दुर्लभः खलु संगमः ।
स एव यस्मिन् भवति तददिनं सुदिनं भवेत् ॥ २२ ॥

त इमे मिलिताह्यद्य प्रिया मे व्रजवासिनः ।
 नानेन सहशः कश्चिद्दिवसो भविता मम ॥ २३ ॥
 इत्युक्त्वा गोपशार्दूलं रघुवंशविभूषणः ।
 उवाच लक्षणं भूयः श्रेम्णा मसृण्या गिरा ॥ २४ ॥
 भोज्यन्तां मम मित्राणि सौमित्रे व्रजवासिनः ।
 यथा तृप्येयुरखिला विविधभैर्ग्यवस्तुभिः ॥ २५ ॥
 आज्ञापयतु सानन्दं देवी स्वाः परिचारिकाः ।
 कमलेशीमुखा मुख्याः सेवार्थं व्रजवासिनाम् ॥ २६ ॥
 भवान् परिचरत्वेतान् प्रियान् मे व्रजवासिनः ।
 अहं परिचरिष्यामि स्वयमत्यर्थमाहतः ॥ २७ ॥
 नन्वेते साधवो भक्ताः प्रीता मयि विशेषतः ।
 मम प्रीत्येह सम्प्राप्ता महोदारा व्रजौकसः ॥ २८ ॥
 यथा विशेषात्प्येयुः सर्वकामोपभोजिताः ।
 नथा कार्यं त्वया वीर मया च मम भार्यया ॥ २९ ॥
 अत्यादरेण प्रीत्या च सेवया विनयेन च ।
 तोषणीयाः प्रयत्नेन प्रिया मे व्रजवासिनः ॥ ३० ॥
 अपि स्मरसि कि न त्वं भ्रातस्तत्र वयं यथा ।
 प्रमुद्वनेऽनिसुखिता उपिता बहुवत्सरान् ॥ ३१ ॥
 तातेन गोकुलेन्द्रेण मात्रामाङ्गल्यया तथा ।
 लालिता विविधान् भोगान् प्रीतिपूर्वमभुञ्जमहि ॥ ३२ ॥
 न तथाखिलभूमीशे कृतसप्रेमलालने ।
 ताते दशरथेऽयद्वा वयं सानन्दमूषिम ॥ ३३ ॥
 अन्यदेव हि चामीषां मयि प्रेमोदितं मनः ।
 ये पुत्रदारवित्ताद्य गृहं त्यक्त्वेह संगताः ॥ ३४ ॥
 नन्वमीषां मनोऽत्यन्तं मयि प्रेमैकबन्धुरम् ।
 अतोऽहमपि चैतेषु सानुबन्धोऽस्मि सौहृदात् ॥ ३५ ॥
 गन्तुमेतान् न दास्यामि बन्धून् मे व्रजवासिनः ।
 इहैव वासयिष्यामि शैलेन्द्रे बहुवत्सरम् ॥ ३६ ॥
 सर्वकामोदितैर्दिन्यैर्भैर्गैरेतान् मम प्रियान् ।
 सेविष्ये सहजप्रेमवशीभूतान् व्रजौकसः ॥ ३७ ॥
 इहायं विपुलो देशः सर्वकामःप्रपूरणः ।
 गोपालानां गवां चैव गोपीनां च विशेषतः ॥ ३८ ॥

अविद्वरेऽत्र शैलस्य मन्दाकिन्यास्तटावनौ ।
 महद्वनमिदं भाति सर्वतुं सुखवर्द्धनम् ॥ ३९ ॥
 विपुलं गोकुलेन्द्रस्य वासयोग्यं समंततः ।
 गवां गोष्ठोचितं स्थानं प्रमोदविष्णिं यथा ॥ ४० ॥
 तद्वत्वहमत्रार्थे मन्त्रयिष्येऽमुना रहः ।
 यथेहैव भवेद्वासः सुहृदां मे व्रजौकसाम् ॥ ४१ ॥
 आतिथ्यं तु भवानद्य प्रथमा गमनाह्निकम् ।
 विशेषेण करोत्वेषां विज्ञाप्यं तु पुनर्भवेत् ॥ ४२ ॥
 निकेतने तु दिव्येऽस्मिस्त्वया प्राकाम्यनिर्मिते ।
 प्रवेशय व्रजाधीशं सानुगं ससुहृज्जनम् ॥ ४३ ॥
 संस्कार्येद्वित्तनाभ्यङ्गमज्जनालेपनादिभिः ।
 भोजयान्नानि दिव्यानि सत्पात्रेषु चर्तुर्विधम् ॥ ४४ ॥
 पुरस्तात्सह गोपालैर्गोपराजं भजस्व भोः ।
 ततो माङ्गल्यकां सर्वगोपीणसमन्विताम् ॥ ४५ ॥
 गोकुलेन्द्रं भवान् भ्रातः सेवतां सर्वभोगदः ।
 माङ्गल्यकां जनकक्षां सह सर्वसखीजनैः ॥ ४६ ॥
 इत्युक्तो रघुपतिना सुमुग्धवाक्यैः सौमित्रिः परिचारितुं समस्तभोगैः ।
 गोपेन्द्रं सह सकलैः सुहृज्जनौधैः प्रासादं निखिलसुखान्वितं नियाय ॥ ४७ ॥
 इति थोमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे सुखितातिथविधा-
 वष्टष्टष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

४

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तद्वीक्ष्य दिव्यभवनं दिव्यरत्नोपशोभितम् ।
 विसिस्मयेतरां चित्ते गोपराजो महामनाः ॥ १ ॥
 तत्रासनं ददौ रामो गोपेन्द्राय महात्मने ।
 महार्हरत्नवैदूर्यमुक्तामाणिक्यमण्डितम् ॥ २ ॥
 तत्रासीनः स शुशुभे गोपेन्द्रः प्रेमविह्वलः ।
 गोपालमण्डलीमध्ये तारावृन्दे विधुर्यथा ॥ ३ ॥

प्राप्य माङ्गल्यका गोपी रामादिष्टं वरासनम् ।
 गोपीगणान्तः शुशुभे रोहिणीवोडुमण्डले ॥ ४ ॥
 गोपमण्डलमध्यस्थः सुखितेन्द्रो मुदान्वितः ।
 गोपीमण्डलमध्यस्था माङ्गल्या च महामनाः ॥ ५ ॥
 लब्ध्वा बहुतरं मानं शुशुभातेतरामुभौ !
 श्रीरामलक्ष्मणालोकसानन्दद्रुतमानसौ ॥ ६ ॥
 अवगाह्य सुधाशुभ्रं सरसां वारि शीतलम् ।
 दिव्याम्बरपरीधानः शुशुभे गोकुलेश्वरः ॥ ७ ॥
 स्वयं लक्ष्म्या समानीतमङ्गरां सुसौरभम् ।
 विलिप्य सर्वगात्रेषु जगाहे परमां मुदम् ॥ ८ ॥
 कापि वासांस्यानिनाय कापि भूषणाधोरणीम् ।
 काञ्चिन्माल्यानि दिव्यानि काचित्ताम्बूलभाजनम् ॥ ९ ॥
 एवं ताः परिचेष्टतं देव्यादिष्टास्तदालयः ।
 मुमुदेऽतीव गोपेन्द्रो महर्द्धिमभिवीक्ष्य ताम् ॥ १० ॥
 इत्थमेवाखिलान् गोपान् परिचेषुः सरिद्वराः ।
 कृत्वा रूपाणि रम्याणि शतधा च सहस्रधा ॥ ११ ॥
 सुस्नाता अनुलिप्ताश्च भूषिताः पटभूषणैः ।
 पीतसुस्वादुमैरेयाः केलिमन्तः परस्परम् ॥ १२ ॥
 प्रीत्या बुभुजिरे गोपाः स्निग्धमन्तं चतुर्विधम् ।
 मुस्वादु षड्सोपेतं भूयः समुपकल्पितम् ॥ १३ ॥
 युक्तं बहुविधं चैव नानापात्रेषु कल्पितम् ।
 मुसंस्कृतं सुधासिकं फलशाकादिसंयुतम् ॥ १४ ॥
 विविधानि च मांसानि पश्नूनां पक्षिणां तथा ।
 लवणार्दकहिंगवाढ्यमरिचाकानि कानिचित् ॥ १५ ॥
 एकैकमेकैकगतामर्हचिं लोपयद्भूशम् ।
 अन्नं बहुविधं तत्र नीतं सीतासखीगणैः ॥ १६ ॥
 बुभुजुर्गोपनिबहाः पद्मिकबन्धनिवेशिताः ।
 हसन्तो हासयन्तश्च रामदर्शनसोत्सवाः ॥ १७ ॥
 रामश्चलक्ष्मणश्चैव देवी च जनकात्मजा ।
 गोपौघपरिचर्यायां बभूवुर्बद्धमानसाः ॥ १८ ॥
 सादरं भगवान् रामो भोजयन् गोपमण्डलीम् ।
 अतिकौतूहलोपेत आविष्ट इव चाभवत् ॥ १९ ॥

भोजयन्ती सखीवृन्दैर्जनिकी गोपदारकान् ।
 शुशुभेऽतितरां देवी रतिकोटिमनोहरा ॥ २० ॥
 केचिन्मधुरसोन्मत्ता गोपाला जातसम्प्रमाः ।
 जागुर्जगर्जुर्ननृतुमुदा परवशीकृताः ॥ २१ ॥
 गोपीगणा एकपद्मिकनिविष्टा दिव्यभोजनैः ।
 सानन्दं भोजयामासुर्जनिक्यास्ते सखीगणाः ॥ २२ ॥
 निपीतमदिरामत्ता गोप्यः परमनिर्वृताः ।
 चिक्रिडुर्जनिकीशेन नयनैर्मदनातुराः ॥ २३ ॥
 भुज्ञानाः स्वादुरुच्यानि दिव्यान्यन्तानि गोपिकाः ।
 जगुः कान्तस्य चरितान्यद्भुतानि समूहशः ॥ २४ ॥
 समृद्धिं यत्र कुत्रापि वीक्ष्य तां भोगयवस्तुभिः ।
 विस्मिताः सकलागोपाः कुर्वन्तो भोगमुत्तमम् ॥ २५ ॥
 उत्फुल्लपञ्चजारण्यवातवीजितविग्रहाः ।
 गोपा मुमुदिरे तत्र दिव्यभोगसमन्विताः ॥ २६ ॥
 वासोभिर्विविधैश्चत्रैर्मणिकाश्चनभूषणैः ।
 अनेकैः रञ्जरागैश्च सिन्दूरैर्याविकैस्तथा ॥ २७ ॥
 प्रसूनमकरन्दैरव
पुष्पतैलैर्बहुविधैः सुगन्धिभिरनेकशः ।
आत्मानं भूषयाश्चकुर्गोप्यो मुदितमानसाः ।
मज्जनोद्वर्तनालेपभूषाकर्मविचक्षणाः ॥ २८ ॥
 सखीभिरेव जानक्या भूषिता गोपसुभ्रुवः ।
नवप्रसाधनोपेताः शुशुभुः कमला इव ॥ २९ ॥
 काश्चित्सरः सु संफुल्लकमलैघसुगन्धिषु ।
हंससारसचक्राह्वकादम्बकुलनादिषु ॥ ३० ॥
 जलकेलिरसंगोप्यः पुषुर्मुदिताशयाः ।
भूषिताः पञ्चजैरलैरवतेहस्ततः क्रमात् ॥ ३१ ॥
 चक्रं पुष्पावचयनं गिरौ संफुल्लभूस्त्वे ।
पारिजातलतापुष्पैर्जुगुम्फुर्लिताः स्त्रजः ॥ ३२ ॥
 एवं रात्रिदिवं गोपा गोप्यश्च सुखिताशयाः ।
विजह्नभूर्सिकेलीभिः कलाकोटिविचक्षणाः ॥ ३३ ॥
 तत्र तेषां विनोदाय दिव्यगन्धर्वपञ्जवाः ।
नानोपवीण्याऽचक्रुः सुस्वरैः कोकिला इव ॥ ३४ ॥

कलस्वननिनादिन्यो नर्तकयो नृत्यदक्षिणाः ।
 गोपीजनविनोदायननृतुर्जगुरेव च ॥ ३६ ॥

वादयन्ति स्म वाद्यानि विद्याधयों ह्यनुत्तमाः ।
 उच्चैर्मनांसि गोपीनां रञ्जयन्त्यो मुहुर्मुहुः ॥ ३७ ॥

पश्यन्त्यस्ताः प्रियतमं रामं गोपमृगीहशः ।
 चिरेण शमयामासुविरहाधिमनुत्तमम् ॥ ३८ ॥

वात्सल्यभावयुक्तानां कासांचिदगोपसुभ्रुवाम् ।
 पुषोष रामो वात्सल्यं दर्शयन् विनयं मुहुः ॥ ३९ ॥

शृङ्गरभावयुक्तानां मदनोन्मत्तचेतसाम् ।
 मदं पुषोपगोपीनां कटाक्षै राम चन्द्रमाः ॥ ४० ॥

एवं मोदो महानासीत्तत्र तेषां परस्परम् ।
 क्रीडतां गायतां चैव लयतां च रसोत्तरम् ॥ ४१ ॥

एकान्ते राममासाक्ष्य गोपकान्ता मदोद्धताः ।
 आलिलिङ्गुरुचुचुम्बुश्च चिक्रीडुश्च विशेषतः ॥ ४२ ॥

प्रासादेष्वतुलमणिप्रभासितेषु ज्योत्सनायां मृदुशयनीयलब्धनिद्राः ।
 गोपाला विविधविलासमोदमर्णा भोगाट्या मुमुदुरनेकभावयुक्ताः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे गोपगोपीजनातिथ्ये
 एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

कृतातिथ्यो गोपराजः प्रातस्तथाय सोत्सवः ।
 मन्दाकिन्यां समाप्लुत्य कृतनित्यक्रियाविधिः ॥ १ ॥

सानुगः सहदारश्च सगोपालगणः सुखम् ।
 स्वस्थः मुखासनासीन इदमाह रघूद्रहम् ॥ २ ॥

भरतस्तव यो भ्राता त्वद्विश्लेषरुजातुरः ।
 नन्दिग्रामेऽधिवस्ति स इदानीं रघूद्रह ॥ ३ ॥

अस्मार्भिर्मिलितो नित्यं गायंल्लीलास्तव प्रभो ।
 किंचिद्वैर्यसमालम्बी दिवसानत्यवाहयन् ॥ ४ ॥

कष्टेनास्मानिहागन्तुं ददौ धृतिविवर्जितः ।
 दण्डवत् प्रणति तुभ्यं भक्तिप्रह्लश्चकार सः ॥ ५ ॥
 सेवते सादरं भक्त्या तव पादाब्जपादुके ।
 कष्टेन कालं नयति यावदागमनं तव ॥ ६ ॥
 जटी विभूतिधवलो वल्कलाजिनसंवृतः ।
 वन्यवृत्तिव्रतं बिभ्रत्यक्तभोगसुखश्च सः ॥ ७ ॥
 स तवाज्ञां विना राम नास्माभिः सह सस्पृहः ।
 इहाजगाम कैकेय्याः कर्मणा दुःखकर्षितः ॥ ८ ॥
 लक्ष्मणं च प्रणतवान् सीतां च स हि भक्तिमान् ।
 कष्टं तेन वियुक्तोऽस्मि त्वयेव रघुनन्दन ॥ ९ ॥
 तपते पादुकायुग्मं तव दाशरथेऽधुना ।
 प्रजानामीति भीत्यादिप्रभावाद्विनिवारयन् ॥ १० ॥
 सर्वतः कुशलं राम वर्वति तव राष्ट्रके ।
 तथापि त्वद्वियोगेन जनाः शान्ता इवाखिलाः ॥ ११ ॥
 इति श्रुत्वा रघुपतिर्भरतोदन्तमाहतः ।
 उवाच सुखितं रामः स्मृततत्प्रेम विह्वलः ॥ १२ ॥
 सत्यं मम प्रियो भ्राता भरतः प्रीतिमान्मयि ।
 कष्टमापतितं तस्मिन् सुखाहें भृशमेकदा ॥ १३ ॥
 क्व मदागमनं तात वने स्थात्केक्योगिरा ।
 कुत्र प्रतिज्ञा नृपतेर्भवेद्वरयुगात्मिका ॥ १४ ॥
 क्व च मद्विरहेणार्तः प्रेमाद्र्दो नृपतिर्भवेत् ।
 सर्वमात्मकृतं मन्ये भरते दुखःमीदृशम् ॥ १५ ॥
 प्रिय इष्टः सुद्धद्वन्धुर्भरतो भक्तिमान् मयि ।
 तस्य दुःखेन गोपेन्द्र दुःखितोऽस्मि न संशयः ॥ १६ ॥
 मयि जाते वन्यवृत्तौ भरतोऽपि तथाभवत् ।
 अहो कष्टमभूत्सानां कोऽपि ना श्वासकोऽधुना ॥ १७ ॥
 इत्युक्त्वा रघुशार्दूलो माङ्गल्यामिदमुक्तवान् ।
 मातस्त्वया पुरात्यर्थं पालितोऽस्मि विशेषतः ॥ १८ ॥
 दधिदुर्घधृताहारैर्मधुरैर्भूरिभोजनैः ।
 तव हैयं गबीनस्य प्रभावो वर्णतां कुतः ॥ १९ ॥
 भग्नं धनुर्महेशस्य तद्वलेनैवभूयसा ।
 ताडका च हृता मातः क्रव्यादी घोरदर्शना ॥ २० ॥

मुबाहुमारीचमुखा मारिताश्चैव राक्षसाः ।
 भूयश्चापि हनिष्यामि बहून् राक्षस पुञ्जवान् ॥ २१ ॥
 केन विस्मर्यतां मातस्तव वात्सल्यमङ्गुतम् ।
 गर्भाधारणपोषाभ्यामसि नित्यं गरीयसी ॥ २२ ॥

 उपालम्भा व्रजजनैर्मामुद्दिश्य कृतास्त्वयि ।
 सोढवत्यसि तान् सर्वान् मातर्मत्रेमविह्ला ॥ २३ ॥
 आगतापि मम प्रेमणा मातस्त्वं निर्जने वने ।
 सानुगा सपरीवारा मन्ये तत्करुणामहम् ॥ २४ ॥

 क्व मेऽत्र निर्जनेऽरण्ये बन्धूनां दर्शनं प्रियम् ।
 एतत्तव ऋषाजातं मन्ये सुखमनुत्तमम् ॥ २५ ॥
 एत्ताः प्रीतिमतीर्णित्यं दृष्ट्वा गोपीर्गुणोत्तराः ।
 अतीव मुदितोऽस्म्यद्वा यथा मातः प्रमुद्धने ॥ २६ ॥

 आसां नित्यमहं मातः स्पृहयामीह दर्शनम् ।
 प्रियमन्यन्न मे किंचिद्वजवासिजनाङ्गुवि ॥ २७ ॥
 इत्युक्त्वा वचनं रुच्यं रसिकेन्द्रो रघूद्वहः ।
 पुनः पुनः कटाक्षेण मोदयामास गोपिकाः ॥ २८ ॥

 माङ्गल्यामातरं रामः प्रेमवृत्तं ब्रुवन्मुहुः ।
 तिर्यक्कटाक्षपातेन हर्षयामास ताः प्रियाः ॥ २९ ॥
 पुनरुचे ब्रजाधीशं रामः कौतुकिताशयः ।
 निवेदयामि ते तात सादरं श्रूयतां तु तत् ॥ ३० ॥

 न भवेद्विप्रयोगो यस्तथा कार्यमतः परम् ।
 संसारे वर्तमानानां प्रियःस्वेष्टसमागमः ॥ ३१ ॥
 इति श्रुत्वा रघुपतेवाक्यमूचे व्रजेश्वरः ।
 त्वामानेतु महं राम प्राप्तोऽस्मीह न संशयः ॥ ३२ ॥

 किमर्थं राजशार्दूल वने वससि दुःखितः ।
 स्वानां वितन्वन् दुःखानि ये तवाभ्युदयेच्छवः ॥ ३३ ॥
 व्रजाप्रमुद्धने राम स्वान्बन्धून् परिपाल्य ।
 ये त्वद्विरहदुःखेन क्षणकल्पशतोपमाः ॥ ३४ ॥

 गावस्तव वियोगेन विलश्यन्ति रघुनन्दन ।
 नित्यं प्रमुद्धनं यासां शून्यमन्धतमान्वितम् ॥ ३५ ॥
 गावः खगः मृगा वृक्षा लता गुल्मा: प्रमुद्धने ।
 अन्धकारितदिक्चक्रदर्शन्यः शून्यमासते ॥ ३६ ॥

एवं कदर्थनामाप त्वया विरहितो व्रजः ।
त्वत्समागमनाकाङ्क्षा वर्ततेऽन्याकुलो रुजा ॥ ३७ ॥

अतस्त्वां नेतुमखिलैर्नियुक्तो व्रजवल्लभ ।
प्राप्तोऽस्मीह चिरोत्कण्ठाविह्वलीभूतमानसः ॥ ३८ ॥

इति श्रुत्वा रघुवरः सुखितस्य वचोऽमृतम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो मोहयन् वचनैर्मनः ॥ ३९ ॥

समीपे कोसलापुर्याः प्रमोदवनमस्ति तत् ।
अतः समुद्भजे तत्र वसन् नित्यं पुरीजनैः ॥ ४० ॥

समीपस्थ प्रिवज्ञाय मां कोसलपुरीजनाः ।
करिष्यन्ति सदा संगं ततस्तत्र वसामि हि ॥ ४१ ॥

मुदूरेऽयं गिरिवरः कोसलाया व्रजेश्वर ।
अतोऽत्रैव वसन्नित्यं विहरिष्यामि मामकैः ॥ ४२ ॥

अवकाशोऽत्र सुमहान् गोपानां च गवां च ते ।
अतोऽत्रैव निवस्तव्यं सानुगेन त्वया प्रभो ॥ ४३ ॥

यथा प्रमुद्भनं रुच्यं चित्रकूटस्तथा प्रभो ।
सर्वतुमुखदो नित्यं प्रचेलिममहीरुहः ॥ ४४ ॥

इह मन्दाकिनीतीरे नवशाद्वलिनी मही ।
बहुयोजनविस्तीर्णा गवांते सुखदायिनी ॥ ४५ ॥

इहास्व सुचिरं शैले गोपराज मुदं वह ।
मन्दाकिनीपयः संगिमरुलहरिवीजितः ॥ ४६ ॥

अञ्चन्तु त्वां प्रतिपदं शैलद्वमलता इह ।
मकरन्दरसस्नाविपुष्पस्तवकराशिभिः ॥ ४७ ॥

प्रसार्य गोसहस्राणि मन्दाकिन्यास्तटावनौ ।
अधित्यकासु शैलस्य विहरन्त्वह तावकाः ॥ ४८ ॥

देवगन्धर्ववासाद्ये सर्वतुमुखदायिनि ।
इह शैले व्रजाधीश सुचिरं वसर्ति कुरु ॥ ४९ ॥

अमी ते प्रासादा मम सहजशक्त्या विरचिताः सरोवापीकूपोपवनसुखसम्पत्समुदिताः ।
सुखार्थं वास्तव्याश्चिरमिह भवन्तु व्रजपते वसन्नेतेषु त्वं वितनु नयनानन्दपटलीम् ॥ ५० ॥

इमाः श्रीजानक्याः प्रविदधतु सख्यस्तव चिरं मयादिष्टाः पादोद्धनमुखसेवासमुदयम् ।
स्वयं च त्वद्भक्ता परिचरतु देवीयमसृन् ममाम्बां माङ्गल्यां विहितविविधाज्ञापरवशा ॥ ५१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे गोपेन्द्राधि-
वासनोक्तौ सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

श्रुत्वा रामस्य वचनं गोपराजो मुदान्वितः ।
 चिरं विमृश्य विहसन्निदमाह महामतिः ॥ १ ॥
 यथा वदसि मां राम तथा कार्यं मया किल ।
 किंतु किं मे ब्रदिष्यन्ति त्वद्वियुक्ता ब्रजौक्सः ॥ २ ॥
 गतो रामं समाने तुं स तु तत्रैव संस्थितः ।
 इति धैर्येण रहिताः खिद्यन्ते ब्रजवासिनः ॥ ३ ॥
 त्वं वादयित्वा मुरलीं मनोज्ञां गाः कोटिशः पुरतः संविधाय ।
 युतो वयस्यैरुपयन् वनान्तात कदा ब्रजस्थान् सुखगिर्ज्यर्तीश ॥ ४ ॥
 इत्युत्कलिक या युक्तास्तत्रत्या रघुनन्दन ।
 त्वदागमनमत्यर्थमभिकाङ्क्षन्ति सर्वदा ॥ ५ ॥

श्रीराम उवाच

अहं ननु गमिष्यामि तत्र तात प्रमुद्धनम् ।
 कांश्चित्तु दिवसान् स्थातुमिहैव मम मानसम् ॥ ६ ॥
 अत्यन्त रमणीयोऽयं चित्रकूट महीधरः ।
 अतोदेवी जनकजात्यवतुं नोत्सहते क्षणम् ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणश्चात्र निवसन्मुदमाय निरन्तरम् ।
 नातो विहातुकामोऽसौ गिरिमेनं मनोहरम् ॥ ८ ॥
 अतो मद्वचनात्तात मित्रं श्रीनन्दनं तव ।
 आकारयतरामत्र गोपमेकं निदेशय ॥ ९ ॥
 येऽन्ये च तत्र वर्तन्ते त्वत्प्रिया ब्रजवासिनः ।
 तान् सानुगान् सदारांश्चात्राकारय सगोधनान् ॥ १० ॥
 इत्युक्तः सुखिताधीशो रामचन्द्रस्य निश्चयम् ।
 गिरिवासे प्रविज्ञाय शूरगोपमुवाच ह ॥ ११ ॥
 गच्छ त्वं शूर सहसा नियुक्तो मे प्रमुद्धनम् ।
 गोधनैः सहितं मित्रं श्रीनन्दनमिहानय ॥ १२ ॥
 सदारं सपरीवारं सगोधनसुहृज्जनम् ।
 वृद्धं श्रीनन्दनं गोपमिहानय महामते ॥ १३ ॥
 इत्युक्तो गोपराजेन शूरगोपो ब्रजं ययौ ।
 गोपेन्द्रस्य तमादेशं श्रीनन्दने न्यवेदयत् ॥ १४ ॥

शूर उवाच

रामप्रेमपराधीनः सुखितेन्द्रो महामनाः ।
निवस्तुकामस्तत्रैव त्वामाहेदं व्रजाधिप ॥ १५ ॥

मन्मित्रं हि भवान् गोप श्रीनन्दन महामते !
त्वां विना नैव शक्तोऽहं स्थातुमत्र क्षणं सुखी ॥ १६ ॥

रामोऽपि भवतः साधो दर्शनायाभिकाङ्क्षति ।
अत आकारितोऽसि त्वमिह वस्तुं व्रजेश्वर ॥ १७ ॥

सानुगः सपरीवारः सदारः ससुहृज्जनः ।
सगोधन इहागत्य चिरं व्रसमहागिरौ ॥ १८ ॥

देशोऽयं विततः स्वच्छः सदा सुरभिसुन्दरः ।
फलपुष्पभरानन्त्रसुच्छायासुखदद्मुः ॥ १९ ॥

सेवनीयतमः शैलः सुखवद्धिर्भवाट्टरौः ।
अत्यन्तरमणीयोऽसौ चित्रसानुशतधुतिः ॥ २० ॥

न जानु चित्तमिह वसन् मनोहरे गिरौ मनस्यरतिमुपैष्यसि क्वचित् ।
सरिद्वरा तरलतरङ्गधोरणीसुशीतलैर्मृदुपवर्नैर्निषेवितः ॥ २१ ॥

सुखितस्य वचस्तस्मै संनिवेद्य महामतिः ।
शूरोऽनुवर्णयामास स्वयं शिखरिणां वरम् ॥ २२ ॥

किं वर्णयामि तव तस्य गिरेः सुशोभां
श्रीनन्दन स्वयमुपेत्य तु वेत्स्यसि त्वम् ।

सानुनि यस्य मणिहेमभयानिशश्व-
दाभूषयन्ति गगनं विदिशो दिशश्व ॥ २३ ॥

कुञ्जानि नित्यमृतुराजनिषेवितानि संफुल्लभूरुहवशीकृतषट्पदानि ।
सद्बानि पुष्पधनुषो विरतं विभान्ति चित्रीकृतानि सुमनः फलपत्रलक्ष्म्या ॥ २४ ॥

केकाधरैरिह निकृञ्जतले वसद्धिः प्रोद्धुष्यतेमदनमन्त्रगणो मनोज्ञः ।
आकर्ण तत्समदचेतस उद्विलासा विद्याधरराजंहृति नैव कदापि यक्षाः ॥ २५ ॥

किनराः कनकसानुषु संस्थाः किनरीसहचरा विलसन्तः ।
सादरं खलु दृशा कल्यन्तिक्षमामधोवननिकुञ्जविचित्राम् ॥ २६ ॥

पक्षिणो बहुविधाः परस्परस्पर्धयेव कल्यन्ति कूजितैः ।
निन्यमत्र मुखरा दिशो दश स्वर्वधूमणितमश्रुतं यथा ॥ २७ ॥

गण्डाचलान्निपत्तामिह निर्झराणामाराव आपतशिलातलपट्टिकासु ।
संव्याप्य कुञ्जभवनेषु तिरोदधाति प्रेयोगृहीततनुमुग्धवधूरुतानि ॥ २८ ॥

सीतारघूद्वहनिपेवणसौख्यहेतोः स्वस्वश्रिया षड्ऋतवोऽत्र सदा वसन्ति ।
अन्योन्यसंगमसमुज्जितसंविरोधाः स्वस्वामिने युगपदेव मुदं वहन्ति ॥ २९ ॥
इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुगुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे श्रीनन्दना-
कारणं नामैकसप्रतितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्रतितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

श्रुत्वा शूरस्यतद्वाक्यं श्रीनन्दन उदारधीः ।
सुखितेन समाहूतस्तदा गन्तुमना अभूत् ॥ १ ॥
विहस्यानन्दमधुरमुखपङ्कजशोभितः ।
उवाच श्रुण्वतां तत्र सदसि स्वे महीयसाम् ॥ २ ॥
आहूतः सुखितेनाहं गन्तुमिच्छामि सस्पृहः ।
चित्रकूटो गिरिर्यन्त्रं तं देशं भूरिभावुकम् ॥ ३ ॥
संगः स्यात्सुहृदा तेन रामचन्द्रस्य चेक्षणम् ।
वसतिशिचत्रकूटाद्रौ शुभं मे किमतः परम् ॥ ४ ॥
अहो स्वभावमधुरः स सुहृन्मे महत्तमः ।
यस्यदेवा अपीच्छन्ति संगमं खलु दुर्लभम् ॥ ५ ॥
दर्थनं रामचन्द्रस्य मुथातोऽप्यतिरिच्यते ।
केऽपि भाग्यवतां मुख्या लभन्ते तदनुग्रहात् ॥ ६ ॥
यावन्ति भुवि तीर्थानि सन्ति द्वीपेषु सप्तसु ।
पुण्यं तदवगाहोत्थंचित्रकूटेऽधिकं ततः ॥ ७ ॥
सर्वात्मना खलु शुभं समुपस्थितं मे यास्यामि सानुग्रहत्यरिवारवर्गः ।
द्रक्ष्यामि कोसल पतेस्तनयस्य वक्त्रं चन्द्रादपीच्यममृतस्तुतिसारशोभम् ॥ ८ ॥
इत्युक्त्वा सदसि श्रीमानन्तः पुरमियायसः ।
श्रीराजिनीमृवाचेदं सुतयाऽश्चावि तद्यथा ॥ ९ ॥
सुमुखिसुखितगोपेनाहमाकारितोऽस्मि प्रणयपरहृदा मे चित्रकूटे महीध्रे ।
कुवलयसूखदायी सर्वसम्पद्विधायी स जयति रघुनाथो यत्र सम्पूर्णचन्द्रः ॥ १० ॥
सुचिरविरहतसं मानसं मे करिष्ये किमपि रघुवरस्यालोकपीयूषपात्रम् ।
बहुलदिवसलग्नं तीव्रसंताप दाहं तदहनि शमयिष्ये चक्षुषोरेक दैव ॥ ११ ॥

शशिमुखि भवती यच्चेत् सा साध्यजसं स्पृहयति तदिदानीं वेधसा योजितं वै ।
 रघुवरवरवंशीनादपीयूषपूरे: सुखय सुखय शश्वत्कर्णरन्द्रेष्पूर्य ॥ १२ ॥
 तदतुलसुखधाम श्यामलं चित्रकूट क्षितिधरवनमन्तःसान्द्रकुञ्जान्धकारम् ।
 रघुपतिमुखचन्द्रज्योत्सन्या सुप्रकाशं भवतु वहलकेलीभाजनं मामकानाम् ॥ १३ ॥

भार्यामुद्दिश्य कथितं श्रीनन्दनमनीषिणा ।
 श्रुत्वा श्रीसहजा देहे जुगूहे पुलकावलीम् ॥ १४ ॥
 प्रसरत्पुलकावलीपरीता वहलस्वेदभरेणपूर्णगात्रा ।
 प्रणयिस्मरणेन कम्पमाना विवशा विह्वलतां भृतं जगाम ॥ १५ ॥

श्यामा रामादयः सख्यो विज्ञातविरहोदयाम् ।
 सहजामन्यतो निन्युर्निगूह्य वसनाञ्चलैः ॥ १६ ॥
 भर्तुर्वचनमाकर्ण्य देवी श्रीराजिनी तदा ।
 अन्तःसुखसघूर्णक्षी जगाद स्मितशालिनी ॥ १७ ॥

अद्य मे नाथ सुप्राया निशि यामे तुरीयके ।
 अजनि स्वप्न ईदृक्षस्तं निबोध व्रजाधिप ॥ १८ ॥
 जानेशरत्स्वच्छनभःप्रदेशे सम्पूर्णताराधिपमण्डलेन ।
 विकीर्णमच्छं भुवि चन्द्रकौधं पिबन्ति बद्धोत्कलिकाश्चकोराः ॥ १९ ॥

जाने प्रभातारुणरश्मिशोभा बन्धूक पुष्पद्युतिबन्धुरकः ।
 उल्लासयत्यम्बुजिनीवनानि दिशां तमिसं किरणैनिरस्य ॥ २० ॥
 जाने स्थिता क्षीरसमुद्रमध्ये सुविस्तृते पुष्कर पर्णपात्रे ।
 भुनजिम सुस्वादु सिताविमिश्रं मनोहरं पायसमाप्तकामा ॥ २१ ॥

इत्येवं भाविकल्याणसूचकानि ददर्श ह ।
 अहं स्वप्नेसु वस्तूनि तैरासं विस्मिताशया ॥ २२ ॥
 क्व नःशुभं स्वेष्टरघुद्वहेन विश्लेषदुखोद्वहनक्षमाणाम् ।
 इत्थं मुहुश्चेत्सि चिन्तयन्ती लब्धावलम्बाह्यधुनाहमास ॥ २३ ॥

ये स्वयं गन्तुकामाः स्म स्वेष्टदर्शनस्पृहाः ।
 ते चेत्सुहृद्धिराहूताः सम्पन्नास्तन्मनोरथाः ॥ २४ ॥

इति भार्यामितं सम्यगादाय व्रजनायकः ।
 श्रीनन्दनश्चित्रकूटगरि गन्तुमसज्जत ॥ २५ ॥

गच्छ शूर गृहानदय भुक्तमोज्यः सुविश्रम ।
 श्वोभूतेऽहं गमिष्यामि चित्रकूटं सहानुगः ॥ २६ ॥
 स तदाज्ञामुपादाय पालीग्रामं विलोक्य च ।
 नन्दिग्राममुपागच्छद् यस्मिन् सुखितगोथ्रनम् ॥ २७ ॥

गत्वा गोष्ठानि सर्वाणि मिलित्वा गोष्ठपालकैः ।
संदिदेश यदादिष्टं सुग्रिवेन मनीषिणा ॥ २८ ॥

हे गोष्ठपाला: शृणवन्तु यदुक्तमधिपेन वः ।
गोधनानि पुरोधाय यूयं मासुपगच्छथ ॥ २९ ॥

एष साधुतमो देशो गवां गोष्ठेभ्य उत्तमः ।
चारयन्त्वहगा गोपाः यावद्वस्ति राघवः ॥ ३० ॥

प्रमुद्वनादनूनं च चित्रकूटगिरेवनम् ।
इदं वित्त शदास्थायि सर्वतुं सुखभाजनम् ॥ ३१ ॥

मन्दाकिन्याः पुलिनभूनवशाद्वलशालिनी ।
विरच्य तत्र गोष्ठानि सुचिरं वसत ग्रियाः ॥ ३२ ॥

न चेह दुर्लभं किञ्चिद रामचन्द्रप्रभावतः ।
आपदो दूरतः सर्वाः सम्पदोऽत्र ममोन्मुखाः ॥ ३३ ॥

फलपत्रपुष्पपरिणाहिसम्पदां भरमुद्वहन्ति गिरिगत्वरद्वमाः ।
अवलोक्ययान् सकलसौख्यदायिनस्त्रिदशद्वमा अपि मयावहेलिताः ॥ ३४ ॥

अतोऽत्र सुचिरं गिरौ वसत गोष्ठपालाः सुखं
रघूद्वहमुखवणन्मुरलिकानिनादामृतैः ।

सुसिक्तनवभूरुहे हरितपर्णमाला धरे
वने विहरतानिशं सह सुखाश्चितैर्गोंधनैः ॥ ३५ ॥

निशम्य शूरस्य वचो मनोहरं ते गोष्ठपालाः सुखितस्य सर्वशः ।
निर्घोषयामासुरशेषके ब्रजे ढक्वाः परेयुर्गमनोद्यमाय वैः ॥ ३६ ॥

आकर्ण्य ढक्वानिनदं धनोपमं श्वोभाविन्यां प्रस्थितौ सर्वलोकाः ।
अनांस्यसज्जन्त धनैरनेकशो देशान्तरेभ्यश्चानयन् गोधनानि ॥ ३७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे श्रीनन्दन-
प्रस्थानो नाम द्विसप्तितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्तितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

श्वोभाविगमनोयुक्तः श्रीनन्दन उदारधीः ।
 आगच्छद् भरतं वक्तुं विरहेण सुविहृलः ॥ १ ॥
 तमागतं स जग्राह स्वादरेण प्रसन्नधीः ।
 सुखासनस्थितं पश्चादुवाचेदं महामतिः ॥ २ ॥
 सुखं बससि गोपेन्द्र पालिग्रामे मनोहरे ।
 प्रायेण रघुनाथेन सर्वे विरहिणः कृताः ॥ ३ ॥
 तेषांमेषां मनोऽस्माकं युष्माकं च ब्रजौकसाम् ।
 राम एव सदा लग्नं वियोगव्यसनाकुलम् ॥ ४ ॥
 श्रुतो ढक्वानिनादस्ते प्रास्थानिक उदित्वरः ।
 प्रायेण रामं गन्तारः शेषा अपि गवां दुहः ॥ ५ ॥
 न किञ्चिदिह पश्यामि नूनं मदवलं वनम् ।
 ननु रामप्रियैरतैर्दिवसानत्यवाहयम् ॥ ६ ॥
 त इदानीं गोपवराः सर्वेऽपि प्रियसन्निधौ ।
 गन्तार इत्यधैर्येण वेपामि निजचेतसि ॥ ७ ॥
 मुग्धोऽतिवाहयिष्यामि किमेतान् दिवसानहम् ।
 रामप्राणेशविश्लेषदग्धदग्धान्धकारि तान् ॥ ८ ॥
 देहि मे दर्शनं नित्यं पालीग्रामे त्वमावसन् ।
 श्रीरामस्य प्रियैः साद्बू संगो मे वाञ्छितः सदा ॥ ९ ॥
 श्रुत्वा स भरतोदीर्णवाक्यपीयूष मादरात् ।
 विनिवेदयितुं यानं श्रीनन्दन उवाच ह ॥ १० ॥
 याचेऽहमपि तत्रैव गन्तुं त्वां रामसःस्मित ।
 कृपास्मा सु सदा कार्या स्मरणीयाः सदा वयम् ॥ ११ ॥
 चिरेण विप्रयुक्ताःस्म रामेण प्रेयसा वयम् ।
 आकारिताश्च मित्रेण सुखितेनान्तिवासिना ॥ १२ ॥
 द्रष्टुमीहे चिरात्प्राज्ञ तत्कान्तं प्रेय सो मुखम् ।
 करुणालोकपीयूषवर्षि मानसहर्षणम् ॥ १३ ॥
 आनेष्यामि ब्रजं प्रायो निवेद्य रघुवल्लभम् ।
 मा खिद्यस्वात्मनो हेतोः किलष्टोऽसि विरहज्वरैः ॥ १४ ॥

पश्यसि प्रेयसां नूनं वियुक्तानां दर्शामिमाम् ।
 पशुपक्षिद्वमवल्लीनां परितापभृतां भृशम् ॥ १५ ॥
 एवमुक्तः स तेनासौ भरतो राममानसः ।
 उवाच संस्मृतोद्दीपविरहानलविह्वलः ॥ १६ ॥
 हा कष्टं पतितं भूरि मय्येव विविवैशसात् ।
 अवलम्बाय मे कोऽपि नास्त्यत्र किल निर्जने ॥ १७ ॥
 अहमाज्ञापराधीनो रघुनाथस्य यत्पुनः ।
 न दर्शन लभे क्वापि गृन्था मे सकला दिशः ॥ १८ ॥
 दण्डवन्नतयो वाच्या मम तस्मिन् सहानुजे ।
 सदारे करुणासिन्धौ वाच्यं मेऽस्त्मनिवेदनम् ॥ १९ ॥
 अयमात्मा तत्र स्वामिन् पदोर्निर्भञ्जनीकृतः ।
 त्वमेव विरहोद्भुतमाधिं मे लोपयिष्यसि ॥ २० ॥
 इति संदेशवचनं वाच्यं मम मुहुर्मुहुः ।
 श्रीनन्दन त्वं धन्योऽसि यथा सुखितगोपतिः ॥ २१ ॥
 अथोवाच्यै भरतं रघुवंशविभूषणम् ।
 अवेक्षमाणः सततं प्रमुद्धनमिहास्व भोः ॥ २२ ॥
 नन्दिग्रामो मनोहारी पालीग्रामश्च सम्प्रति ।
 अवेक्षणीयः सततं भवता भूपनन्दन ॥ २३ ॥
 रामस्यातिप्रियो देश आदिवज उदित्वरः ।
 पालनीयस्त्वया प्राज्ञ प्रसीदिष्यति ते प्रभु ॥ २४ ॥
 प्रमोदवनमानन्दि सर्वतुकुसुमाकरम् ।
 इदं ते चित्तरुचये विरहेऽपि भविष्यति ॥ २५ ॥
 निःसहा विरहेणैते दिवसास्ते सुदुर्वहाः ।
 प्रमुद्धनं पश्यतोऽङ्ग सुखं यास्यन्ति निश्चितम् ॥ २६ ॥
 उत्युदीर्य वचश्चारु श्रीनन्दन उदगधीः ।
 आमन्त्रय भरतं इनं स्वगृहानभ्यगात्सुहृत् ॥ २७ ॥
 स तत्र नन्दिग्रामस्थान् गोष्ठपालान् सगोधनान् ।
 वासयामास सुहृदः श्वः प्रस्थातुमना बुधः ॥ २८ ॥
 प्रातः सरय्वामाप्लुत्य कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
 स्वस्तिवाचित आचान्तो ब्राह्मणैर्दपारग्नेः ॥ २९ ॥

जयेति प्रयतैरुक्तः सुतमागधवन्दिभिः ।
 दत्त्वा द्विजेभ्यो दानानि यथावद्गाः सहस्रशः ॥ ३० ॥
 गोपैर्गोपीभिरत्यर्थं तनुभूषणकान्तिभिः ।
 शृङ्खवेणुरुद्वोद्वैर्गतिर्माङ्गल्यसूचिभिः ॥ ३१ ॥
 उत्साहितमनाः श्रीमान् मनोज्ञमन आस्थितः ।
 प्रतस्थौ चित्रकूटाद्रिं यत्र रामः स राघवः ॥ ३२ ॥
 श्रीराजिनी महोदारा सहजानन्दनीयुता ।
 नरयानं समारुद्ध्य प्रतस्थौ विहितोत्सवा ॥ ३३ ॥
 विधायाग्रतो गोधनानि प्रकामं स्वनद्वेणुशृङ्खादिवाद्यौघहृष्टाः ।
 प्रतस्थुर्वृजाधीश्वरस्याज्ञया ते कृतान्योऽन्ययात्रोत्सवा गोष्ठपालाः ॥ ३४ ॥
 रामाद्याः सुहिता विहितप्रस्थानाः सख्यः प्रेमपराः सहजानन्दन्याः ।
 उद्गायन्त्यः कुतुकादुदितानन्दौधाः गच्छन्त्यः सजवं शुशुभुस्ताःसर्वाः ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे श्रीनन्दन-
 प्रस्थाने त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

गोधनैर्गाष्ठपालैश्च श्रीनन्दनमुपागतम् ।
 आज्ञाय रामो हर्षेण बभूवपुलकावृतः ॥ १ ॥
 श्रीनन्दनो गोपवरः सदारस्तनयायुतः ।
 ददर्श चित्रकूटाद्रिं सुखितेनोषितं पुरा ॥ २ ॥
 स्थले स्थले गोपकुलैः समाकुलं व्रजाङ्गनागीतनिनादशोभितम् ।
 उदारगोपालकवादितस्वनत्सुवेणुशृङ्खादिकृतप्रतिध्वनिम् ॥ ३ ॥
 गोष्ठैर्गवां गोपसमूहनिर्मितैर्हरिन्महावेतसवंशमण्डपैः ।
 हरिच्छदच्छन्नतमैरूपत्यकासुविस्तृतैः सर्वत एव शोभितम् ॥ ४ ॥
 कन्दरासु कृतावासं पुरा गोपैः कुटुम्बिभिः ।
 शुभकोलाहलोपेतगङ्गरप्रतिनादितम् ॥ ५ ॥
 विचित्रशृङ्खरुचिरं रामप्रासादशोभितम् ।
 पुरा विनिर्मितोत्तुङ्गपर्णशालाकुटी गृहम् ॥ ६ ॥

सीताक्रीडनकैश्चित्र मृगैविश्वस्तमानसैः ।
 आवृतं चारुचकितैः कूद्मानैरितस्ततः ॥ ७ ॥
 जानकीमुखचन्द्रांशुपायिनां हृष्टचेतसाम् ।
 चकोराणं समुदयैः सर्वतो मुखरीकृतम् ॥ ८ ॥
 सीताव्रजाङ्गना शशवल्केलिकौतुकनादिभिः ।
 नूपुरैः कृत झाङ्कारं राजहंससुखावहम् ॥ ९ ॥
 सरोभिः फुल्लनलिनैः शीतलीकृतमारुतम् ।
 मन्दाकिनीमुख्यसरिद्वारिपुष्टमहीरुहम् ॥ १० ॥
 व्रजाङ्गनासमाजेन विश्वतो विहितोत्मवम् ।
 कमलेशीमुख्यसखीवृन्दचित्रविचित्रितम् ॥ ११ ॥
 शृङ्खेभ्योऽवतरन्तीनां जातरूपतनुत्विषाम् ।
 आरोहन्तीनां च पृथगन्यासां चम्पकत्विषाम् ॥ १२ ॥
 ममताद्वजदेवीनां विचरद्भूः कदम्बकैः ।
 कीर्णनक्षत्रमालाद्यमिवा निस्तिमिरीकृतम् ॥ १३ ॥
 विकीर्णदिव्यरत्नौघप्रोज्जागरतरद्युतिम् ।
 रामाधिवाससम्पन्नमहामाङ्गल्यमण्डितम् ॥ १४ ॥
 सर्वतुर्शोभया कीर्ण विस्तीर्णमधिभूनभः ।
 विचित्रकौतुकयुतं स्वर्गस्थानमिवापरम् ॥ १५ ॥
 लतामण्डपसंकीर्ण विचित्रभवनान्वितम् ।
 सर्वतः पुष्पसंदोहसौरभ्यलहरीयुतम् ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा गिरिवरं द्वारादारश्च सकुतूहलम् ।
 रथादवततारैष जायया सुतयान्वितः ॥ १७ ॥
 पुरन्ध्रीभिः समायुक्ता देवी श्रीराजिनी ततः ।
 आरुरोह गिरि यत्नाद रघुनाथदिव्यक्षया ॥ १८ ॥
 स्वयं श्रीसहजानन्दारामाकृष्णादिसंगता ।
 जगाम दयितं द्रष्टुं द्योतयन्ती दिशस्त्विषा ॥ १९ ॥
 रामः सम्प्रेष्य सौमित्रिं पुरस्तात् ससुहृदगणान् ।
 अत्यादरेण जग्राह सर्वान् साधुसमागतान् ॥ २० ॥
 ते रघूद्वहमालोक्य पूर्णचन्द्रमुखं हृशा ।
 सर्वे सुनिवृत्ता आसन् गोपाः श्रीनन्दनादयः ॥ २१ ॥
 श्रीरानीमुखा गोप्यश्चिरेण 'विरहातुराः ।
 सहजानन्दनीसख्यः सर्वा आसन् सुनिवृत्ताः ॥ २२ ॥

गोष्ठपालाश्चगणशो हृष्ट्वा रामं सुहृत्तमम् ।
 अत्यर्थ मुदिताः सर्वे मयूरा इव वारिदम् ॥ २३ ॥
 परिरभ्य स तान् सर्वानित्युक्तणावशोन्मुखान् ।
 मुखयामास रामेन्दुश्चन्दनेनेव वर्षमणा ॥ २४ ॥
 सम्प्रश्नालिङ्गनालोकसत्कारैर्बहुमानिताः ।
 मनोरथोदधेः पारं सुखमापुर्वजौकसः ॥ २५ ॥
 महतीं सम्पदं वीक्ष्य चित्रकूटे सीतापतेः ।
 रमावासं सुसज्जातं मेने श्रीनन्दनस्तदा ॥ २६ ॥
 वनश्रियं समालोक्य सर्वतुं सुखदायनीम् ।
 प्रमोदविपिनस्यांशं मुमुदे गोपपुञ्जवः ॥ २७ ॥
 सुखितेन संगम्य गोपराजेन धीमता ।
 सुखितोऽभूद्विशेषेण तत्र श्रीनन्दनेश्वरः ॥ २८ ॥
 परस्परं तौ मिलितौ समाजौ श्रीनन्दनश्रीसुखितेशयोर्यत् ।
 कामप्यभिरव्यां दधतुर्महीन्वे रामस्तदालोक्य चिरं मुमोद ॥ २९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे गोपेन्द्रसमाज-
 द्वयमेलने चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

श्रीनन्दनो रामचन्द्रेण भूयः सम्मानितः प्रेमविशेषभाजा ।
 उवास गोष्ठानि विरच्यरम्यास्वधित्यकासु क्षितिभृद्वरस्य ॥ १ ॥
 पुरस्ताच्चित्रकूटस्य परस्तादक्षिणोत्तरे ।
 ऊषतुः ससुखोत्साहं समाजौ गोपराजयोः ॥ २ ॥
 नन्दिग्रामसमाजेन मनःप्रीतिरवधते ।
 पालीग्रामसमाजस्य चन्द्रेणेव पयोनिधः ॥ ३ ॥
 रामः सम्पश्यतां तत्र मुनीनां त्रिदिवौकसाम् ।
 अतिथीनां ब्राह्मणानां वभौ तापसवेषभृत् ॥ ४ ॥
 जटीवल्काजिनधरो भूतिलिमसुविग्रहः ।
 वन्यवृत्तिश्चायधरः सानुजः प्रिययान्वितः ॥ ५ ॥

गोपानां चैव गोपीनां महाभोगविलासवान् ।
 गोचारणवनक्रीडारासकेलिविशारदः ॥ ६ ॥

शिखिपिच्छविभूषाद्यो गुंजाहारविभूषितः ।
 योगमायामुखाश्रित्य वभौ त्रैलोक्यमोहनः ॥ ७ ॥

स्फाटिकी सा शिला यत्र चित्रकूटस्य मूर्धनि ।
 तत्र गोपीजनानन्दी शुगुमे केलिपण्डितः ॥ ८ ॥

एकतः सहजानन्दा परतो रामसुन्दरी ।
 मोदयन् केलिरसिकश्चित्रकूटे व्यतिष्ठतः ॥ ९ ॥

व्रजाङ्गनाश्च ताः सर्वा वीरविश्लेषभीतयः ।
 अरमन्त रमाकान्तविन्यस्तहृदयेक्षणाः ॥ १० ॥

सहजारामसुन्दर्योर्व्रजस्त्रीणां च सर्वशः ।
 जनकेन्द्रसुतायाश्च साहाय्यमवलम्ब्य सः ॥ ११ ॥

रसराजः परां वृद्धिभिराय प्रतिवासरम् ।
 राममन्मथनेत्राब्जकटाक्षशरसम्भवः ॥ १२ ॥

गोपीनां चैव रामस्य प्रेमवृत्ति गुणोत्तराम् ।
 अभिवीक्ष्य प्रतिपदं जानकी विस्मिताभवत् ॥ १३ ॥

एकदा कुञ्जपुञ्जाढये चित्रकूटस्य गह्वरे ।
 इच्योतन्निङ्गंरपानीयशीतमारुतसेविते ॥ १४ ॥

सर्वधातुरसद्रावनानाच्चित्रविच्चित्रिते ।
 सर्वतः साधुसंफुल्लतावृक्षोरुसौरभे ॥ १५ ॥

गुञ्जद्भ्रमरसंदोहमन्दनादोपवीणिते ।
 मादयत्कोकिलकण्ठोत्थकाकलीशब्दनादिते ॥ १६ ॥

संफुल्लपङ्कजारण्यसौरभोदगारसुन्दरे ।
 गिरिरत्नोपलद्यौतैर्विष्वग्वितिमिरीकृते ॥ १७ ॥

नानामृतफलस्तोममण्डितानेकभूरुहे ।
 सम्प्राप्तमण्डलादेवीविच्चित्ररचनाञ्चिते ॥ १८ ॥

रत्नस्तम्भशतोपेतकेलिमण्डपमण्डिते ।
 सर्वतुंसुभगावासे विलासोल्लासशालिनि ॥ १९ ॥

ईहशेऽतिशुभे स्थाने सहजानन्दनीमुखाः ।
 श्रीरामसुन्दरीमुख्याश्चक्रीडुर्गोपकन्यकाः ॥ २० ॥

नानाकेलिक्लोपेता रसभावकदम्बिताः ।
 निपीतमधुसम्मता माधुर्यमदमन्थराः ॥ २१ ॥

मञ्जुमञ्जीरनादिन्यो रणत्काशीमनोहरा: ।
 बलय ध्वानकारिण्यो विनिर्जितमनोभवाः ॥ २२ ॥

 भ्रूभङ्गभङ्गीमधुरा: कटाक्षोन्मुक्तद्वष्टयः ।
 परस्तात्कबरीभारचाच्छल्यसुमनोहरा: ॥ २३ ॥

 सपणाक्रीडशालिन्यो वद्धयूथाः परस्परम् ।
 रामकान्तगुणग्रामसंगीतकविषारदाः ॥ २४ ॥

 निबन्धकेलिकारिण्यः क्रीडाचपलकुण्डलाः ।
 नानोपहासशालिन्यो बद्धमानससौहृदाः ॥ २५ ॥

 एकतः सहजायूथाः परतो रामयूथगाः ।
 तथैव रामसुन्दर्याः सयूथाः रामयूथगाः ॥ २६ ॥

 विशालाक्षीसयूथाश्च रामयूथास्तथैवताः ।
 जनकेन्द्रसुतायूथाः कमलेशीमुखाःस्त्रियः ॥ २७ ॥

 सर्वास्ता इन्दिरारूपाश्चन्द्रारथा मृगलोचनाः ।
 विद्युद्वल्लिलविलोलाङ्गो विलुम्पन्त्यो मनस्त्रपाम् ॥ २८ ॥

 श्रीरामरूपमाधुर्यमदिरामत्तमानसाः ।
 मदनोन्मादकारिण्यो गलनीविगुणोदगमाः ॥ २९ ॥

 स्खलत्पादाब्जविन्यासा विश्लथद्वजवल्लयः ।
 अव्यक्तकललापिन्यो रामप्रेमरसावृताः ॥ ३० ॥

 गायन्त्यश्वैव गुञ्जन्त्यः कूजन्त्यश्च कलापशः ।
 लपन्त्यः प्रलपन्त्यश्च प्रत्यक्षविरहोद्धताः ॥ ३१ ॥

 क्वचित्स्तब्धाः क्वचित्स्वन्नाः पुलकौघविसंषुलाः ।
 क्वचिच्च स्वरभङ्गिन्यः क्वचिद्वेपथुविग्रहाः ॥ ३२ ॥

 क्वचिद्विवर्णवदना अन्तःप्रेमहता इव ।
 क्वचित्साश्रुहशोनार्यो विलोनविकलेन्द्रियाः ॥ ३३ ॥

 रामरूपसुधासिन्धुं पातुकामा मदोद्धताः ।
 अगाध इति विज्ञाय स्वयं मरना हतोद्यमाः ॥ ३४ ॥

 अप्राप्नुवन्त्यः पारं च मनोरथपयोनिधेः ।
 प्रेमणः कुटिलवृत्तित्वात्कुटिलाः सरला अपि ॥ ३५ ॥

 अन्तःप्रेमपरीतसा रामपीयूषसागरे ।
 पतिताः शमयन्त्यच महोष्माणं मनोगतम् ॥ ३६ ॥

 काश्चिद्भ्रुकुटिमाबध्य दन्तद्रष्टाधरच्छदाः ।
 घनन्त्यः कटाक्षनिक्षेपैः पश्यन्त्यः प्रियमात्मनः ॥ ३७ ॥

आयौज्यायोज्यदोर्वल्लीः पाशीकृत्य तडित्विषः ।
 मेलयन्त्यः प्रियग्रीवास्वासज्य स्मरविह्वलाः ॥ ३८ ॥

मिलन्त्यस्तुङ्गवक्षोर्जैर्विवलन्त्यो लतइव ।
 प्रेमाधातं ददानाश्च चुम्बन्त्यो गण्डमण्डलम् ॥ ३९ ॥

पिबन्त्योऽधरपीयूपं पायन्त्यश्च तत्प्रियम् ।
 स्पृशन्त्योनेत्रकमलमोष्ठाभ्यां प्रेयसः स्फुटम् ॥ ४० ॥

रञ्जयन्त्योऽलक्ककेन प्रियस्याधरपल्लवम् ।
 रज्यमानाः प्रियेणैताः पाणिपादौष्ठपालिषु ॥ ४१ ॥

तोष्यमाणा भूष्यमाणा जोस्यमाणाः प्रतिक्षणम् ।
 तौष्यन्त्यो भूष्यन्त्यो जोष्यन्त्यश्च ताः प्रियम् ॥ ४२ ॥

प्रियेणदत्तैस्ताम्बूलैः रञ्जिताधरपल्लवाः ।
 स्वयं च भक्षयन्त्यस्ताः प्रियं ताम्बूलवीटिकाम् ॥ ४३ ॥

इत्थं क्रीडारसे मग्नाः प्रियेण संहताः प्रियाः ।
 न विजञ्जुदिवारात्रि निमेषाद्वेण सम्मितम् ॥ ४४ ॥

श्रीचित्रकूटगिरिकन्दरमन्दिरान्तःकन्दर्पकेलिकलनोत्कलिकाकुलास्ताः ।
 चित्रीडुरात्तमदिरामदमोदमग्ना गोप्यो निगूढरसभावकलास्वमिज्ञाः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे गोपीजनविहरणं
 नाम पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

रामप्रेमविनिर्मग्नां वीक्ष्य तासां मनोगतिम् ।
 रामं च तत्परवशं ज्ञात्वा सर्वात्मना भूशम् ॥ १ ॥

सहजानन्दिनीं चैकां सर्वयोषित्स्वरूपिणीम् ।
 क्रीडन्तीं प्रेयसा सार्द्धं विज्ञाय जनकात्मजा ॥ २ ॥

तस्यां मिथो रहःकेलौ विनिविष्टमनाः स्वयम् ।
 एतदाह वचस्तथ्यं कमलेशीमुखाः सखीः ॥ ३ ॥

श्रीजानकयुवाच

सख्यः पश्यत गोपिकाजनमहाभाग्यार्णवं वर्णितुः
 नो शक्तास्मि भवेद्यदापि रसनाकोटिर्गुणोदगारिणी ।
 यासां केलिकलाकलापकलने कौतूहलं प्रेयसो
 नित्यं सम्प्रति वर्द्धते निरुपमप्रेमप्रमोदस्पृशः ॥ ४ ॥

नन्वासां सुकृतं कियत् कथयत प्रायेण कीदृक् च तद्
या नित्यं निवसन्त्यनन्यविषयाविष्टे हृदि प्रेयसः ।
यासां चेतसि चापि दृक्कमलयोर्माधुर्यलीलारस-
ग्राही कोऽपि मिलिन्दराज उदयत्यानन्दचिच्छन्दमाः ॥ ५ ॥

आसां यत्पदपञ्चजन्द्वयरजस्तत्प्राप्तुकामा भृशं
देवाः शक्रविरच्चिशञ्चरमुखास्त्रैलोक्य पृज्याङ्ग्रयः ।
सेवन्ते प्रमुदाटवीं पुलकिनः प्रेमोद्गमप्रश्रित
स्वान्ताः कान्तपदावलीभिरनिशं गायन्त उच्चैर्गुणान् ॥ ६ ॥

एतासां चरणारविन्दनखरप्रद्योतलेशोपमां
नैवाप्नोति रमापि कान्यललना वोढुं समर्थमदम् ।
साम्राज्यं वरवैभवं विधिपदं स्वाराज्यमन्द्रं पदं
प्राज्यानन्दकदम्बभोगरूचिरं न्यकृत्य याः संस्थिताः ॥ ७ ॥

गीयन्ते सततं यशांसि गगने गीर्वाणियोषागणै-
रेतासां रसिकेन्द्रसंगमभवस्वानन्दकेलीजुषाम् ।
सख्यः सम्प्रतमश्नु वाम वयमप्यानन्दसम्पद्धरा
नाभिः साधुसुसंगताः सवनशः संसारचक्रातिगाः ॥ ८ ॥

नो माया निखिलात्मनः पिदधती नो कालशक्तिर्जग-
च्चक्रं ग्रासमिवैकं विदधती जागर्ति तत्रालयः ।
यत्रासामरविन्दनिर्जियहृषां प्रेमप्रमोदोत्तरा
प्रेयःसंगजुषां जगद्विसद्धशी केलीकला कल्पते ॥ ९ ॥

सख्यो ब्रह्मसुखं न किञ्चन हृदा निश्चित्य जानाम्यहं
लिल्युर्यम शतोत्तराण्यपि सुखान्याब्रह्मलोकावधि ।
एतासां रसिकेन्द्रमौलिमणिना केलीसुधासागरे
भग्नान्तःकरणस्य भात्यगणितानन्दप्रकाशोदयः ॥ १० ॥

सख्योवेद्धि सुदुर्लभोऽयमधिपः कैवल्यसंज्ञाद्युत
प्राज्यानन्दकदम्बसम्पद उतप्राकाम्यसिद्धीश्वरः ।
ब्रह्माद्यामरवृन्दवन्दितपदाभ्योजो रमासेवितः
सोऽप्याभिः स्वकृपावलोकिततनोः सौलभ्यमेति द्रुतम् ॥ ११ ॥

उँकाराक्षररत्नपञ्चरशुको लक्ष्मीचकोरी विधु-
मयामोहमदान्धकारगहनन्यकारचण्डद्युतिः ।
श्रीमानेष जगत्रयाद्युतलतासंदर्भकन्दः शनै-
रेतासां करपञ्चजेषु पतितः प्रेमणा परिक्रीतवत् ॥ १२ ॥

कन्दर्पः स्वयमेव एव सुषमाशालीवसन्तः स्वयं
सामग्री स्वयमेव नित्यमधुरक्रीडावलीनामसी ।
तत्तद्वूपतया स्वयं परिणतः श्रीमान् प्रमोदाटवी
मेत्यानन्दयति स्वयं यदत्र कलितः प्रेमैकरूपः सदा ॥ १३ ॥

कल्याणैकनिकेतनं त्रिजगतां जीवातुभूतोद्भुत
क्रीडासागरपूर्णचन्द्र उदयं प्राप्तः प्रकाशास्पदम् ।
शृङ्गारोत्तमकल्पवृक्ष उचितो भोगैरनेकैरयं
भोक्तुं भव्यसुनव्यपूर्णरतिमानेताभिरेव ध्रुवम् ॥ १४ ॥

कल्याण्यः कमलाधिकाः परिलस्त्केलीकलाकौशला
राकाशारदशर्वरी परिवृढन्यक्कारकल्पाननाः ।
शृङ्गारैक विसारकल्पलतिकाः कन्दर्पदर्पद्भुम
प्रध्वंसिस्मितलेशकान्तिविभवा लालित्यलीलालयाः ॥ १५ ॥

सान्द्रानन्दमयातिमञ्जुलतमप्रेमप्रकर्षोन्नत-
प्रासादध्वजपद्य उत्कटमनोभूकाण्डलोलेक्षणाः ।
सोज्जम्भभूकुटीतरङ्गविगलत्वैलोक्यचन्द्राननाः
सौन्दर्योत्थमदा जयन्ति जगति स्वच्छन्दमेताः श्रियः ॥ १६ ॥
एताभिः कृपयेक्षिता ननु जना मोदन्त एवानिशं
प्रेमाणं च परस्य पुंस उदितं नित्यं लभन्ते ध्रुवम् ।
दुर्जेयस्य निधाय मूर्छिन विपदं कालस्य देवासुरैः
शशवद्भोगमहोदधौ निरवधि क्रीडन्ति तेस्तैः सुखैः ॥ १७ ॥

आसां मण्डलमध्यगं मधुरतालावण्यवारां निर्धिं
प्रोदञ्चन्मुरलीनिनादखुरलीखेलन्मुखेन्दुस्वरम् ।
चित्तोदग्गारिलसत्सुभङ्गवपुषं पुष्णन्तमन्तर्मुदं
द्रष्टृणां दरफुल्लपङ्कजदृशां पीताम्बरं नीलभम् ॥ १८ ॥
कस्याश्चित्कुचयोः सफुरक्करनवं कस्याश्चिदोष्टच्छुदं
पीयूषैकपदं घयन्तमसकृत् कस्याश्चिदालिङ्गनम् ।
कुर्बन्तं हरिचन्दनाक्तवपुषा कस्याश्चिदास्यं दृशा
पश्यन्तं रघुनन्दनं स्वहृदये सख्यश्चिरं ध्यायत ॥ १९ ॥

इत्युक्त्वा वर्णनं तासां सखीभ्यो जनकात्मजा ।
प्रेयसः संनिधौ स्थित्वा वाक्यमेतदवोचत ॥ २० ॥

ननु सुभगनितान्तं विस्मयं याति चित्रितं प्रणय परिणतिस्ते शशवदाभीरिकासु ।
किमु सुकृतममूर्षां भालभाग्यैच्चभाजां कथय कथय नृणां कर्मसाक्षी भवान् यत् ॥ २१ ॥
किं स्वच्चरित मेताभिर्मखदानक्रियादिषु ।
जपस्वाध्यायनियमज्ञानयोगसमाधिषु ॥ २२ ॥

यत्फलं रघुशादूल भवता नित्यकेलिषु ।
 अजस्रं क्रियते भोगो रमयापि सुदुर्लभः ॥ २३ ॥
 भवानमूभिः संगम्य प्रियाभिस्त्रिजगत्रिय ।
 रमते लीलया भोगं वितन्वत् कमलेक्षण ॥ २४ ॥
 परस्परं वः स्पृहणीयसंगमे लब्धास्पदः प्रेमसखो रसादि भूः ।
 वसत्यजस्त्रं व्रजभूमिमण्डले न यं समर्था गदितुं परा गिरः ॥ २५ ॥
 पुरा चीर्णं पूर्णं सपरिणतिपुण्यं परतरं
     विना सौख्यं लभ्यं कथमिवतदीहक् पुनरिदम् ।
 इदं ते पृच्छामि त्रिभुवनपते पूर्णपुरुष
     प्रवक्तुं योग्यस्त्वं भवसि मयि कृत्वा निजकृपाम् ॥ २६ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे व्रजभक्त-
     सुकृतप्रश्ने षट्सप्ततिमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

•

सप्तसप्ततिमोऽध्यायः

व्रह्मोवाच

इतीरितो मैथिलेन्द्रस्य पुत्रा पुंसां वरः श्रीरघुवंश केतुः ।
 स्मित्वा सहर्षं समुवाच वाच मानन्दपाथोधितरङ्गसिक्तम् ॥ १ ॥
 साधु पृष्ठं त्वया कान्ते सुकृतैर्लभ्यते सुखम् ।
 सुकृतान्यप्यनेकानि फलभोगोन्मुखान्यलम् ॥ २ ॥
 यथाधिकारं सर्वेस्तु क्रियते सुकृतं प्रिये ।
 अविकारा अपि कृताः सृष्टेरादौ पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥
 सर्वथा द्विविधा जीवा बद्धमुक्तप्रभेदतः ।
 अनादिकर्मजनितचतुर्विधतनूयुजः ॥ ४ ॥
 तासु तत्सम्बन्धिषु चाप्यहंताममतावृताः ।
 बद्धां इति विनिर्णीता जीवास्तेषु दयां कुरु ॥ ५ ॥
 अज्ञानाध्यस्तदेहादिष्वहंताममतातिगाः ।
 स्वरूपप्राप्तिमन्तो ये ते मुक्ता इति कीर्तिताः ॥ ६ ॥
 अणुव्यापिचिदाकारः स्वरूपगुणवैभवैः ।
 श्रीरामचन्द्र तुल्यस्तन्नित्यकैङ्ग्रंभाजनम् ॥ ७ ॥

अविद्याऽङ्गवृता ह्यस्य गुणाः सर्वेऽप्यगोचराः ।
 रामस्यैव प्रसादात् आविभूता भवन्ति हि ॥ ८ ॥
 बद्धा अपि द्विधा प्रोक्ता जीवास्तत्र मुमुक्षवः ।
 रामस्य ये निरूपधिकृपातो मोक्षुमिच्छवः ॥ ९ ॥
 अविद्याकामकर्मादिसम्बन्धं प्रकरेण्यैः ।
 मुमुक्षवश्चसंसारे विषयान् भोक्तुमिच्छवः ॥ १० ॥
 मुमुक्षुबो द्विधा ज्ञानसाधनाश्चान्यसाधनाः ।
 फलाभिसन्धिहीनं ये कर्तृत्वत्यागपूर्वकम् ॥ ११ ॥
 वर्णाश्रिमोचितं कर्म कृत्वा विहितमूर्जिताः ।
 निरन्तरनिदिध्याससम्भवज्ञानशालिनः ॥ १२ ॥
 स्वसाक्षात्कारपश्यन्ति भक्तिनिष्ठामुपागताः ।
 ते ज्ञानसाधना नाम मुमुक्षव उदीरिताः ॥ १३ ॥
 तेऽपि द्विघोपास्ति शुद्धभक्तिभेदावलम्बनात् ।
 पूर्वेचतारमन्त्रोक्तजपथ्यानार्चनादिभिः ॥ १४ ॥
 पुरश्चर्यादिभिश्चापि लब्धनिष्ठा विशेषतः ।
 देहारम्भककर्मधिविनिवृत्येकसाधनाः ॥ १५ ॥
 आत्मानुभूतिप्रत्यूहविनिवृत्तिपरायणाः ।
 अत्यर्थमत्मकैवल्यविरोधिभ्योमुमुक्षवः ॥ १६ ॥
 उपासका इति परं कीर्तिता वेदवेदिभिः ।
 परेषुसः रामस्यैव कीर्तनश्च वणादिषु ॥ १७ ॥
 अनन्यानिष्ठावन्तो ये साक्षाच्छ्रीरामचन्द्रस्य ।
 स्वरूपगुणरूपादिसाक्षात्कारसुखस्य च ॥ १८ ॥
 प्रतिबन्धान्मोक्षुकामास्तथा भगवतो हरेः ।
 अनुभूतिविरोधिभ्यो मोक्षुकामास्तथैव ते ॥ १९ ॥
 ततोऽन्यसाधनास्ते ये सम्बन्धं प्राप्यकञ्चन ।
 मोक्षे निश्चयवन्तो ये ते पुर्नद्विधाः स्मृताः ॥ २० ॥
 प्रपन्नाः साधुपुरुषकारानेष्ठाश्च केचन ।
 हित्वा तु विहितोपायान् ज्ञात्वा परमचेतनम् ॥ २१ ॥
 परसामर्थ्यवन्तं च दयालुं श्रीरामं प्रभुम् ।
 परमप्राप्यमीशं च तमेवोपायमाश्रिताः ॥ २२ ॥
 ते प्रपन्ना इति ख्याताः परे त्वाचार्यमाश्रिताः ।
 ईशं स्वतन्त्रमालोच्य संकुचन्तो हृदा भृशम् ॥ २३ ॥

तत्कृपाप्रचुरस्थानं तमेवाज्ञाय तत्पराः ।
 स्वस्यैव कृपया चैव सेवया च निरन्तरम् ॥ २४ ॥
 प्रसन्निभाजो ह्याचार्या मोक्षयन्ति न संशयः ।
 रामप्रतिनिधीभूतास्त एवातो निरन्तरम् ॥ २५ ॥
 प्रपन्ना अति हृसार्तभेदतो द्विधा मताः ।
 शरीरस्थितिपर्यन्तमत्रैव तु यथोचितम् ॥ २६ ॥
 सम्प्राप्नान् सुखदुःखादीन् गणयन्तो न किंचन ।
 शरीरान्ते पुनर्मोक्षसिद्धि निश्चित्य ये स्थिताः ॥ २७ ॥
 ते हृषा इति कीर्त्यन्ते महामाना महाशयाः ।
 आर्तास्त्वसहमाना ये संसारं दुःखसागरम् ॥ २८ ॥
 ततस्तत्क्षणमेवेशप्राप्नौ सत्वरमानसाः ।
 अथ मुक्तान् प्रवक्ष्यामि यावच्छृणु भाभिनि ॥ २९ ॥
 नित्यकादाचित्क्लभेदाद् द्विधाते परिकीर्तिताः ।
 गर्भजन्मजरादुःखं न कदाचिदुपागताः ॥ ३० ॥
 ते नित्या इति कीर्त्यन्ते नित्यं तल्लोकवासिनः ।
 मुकुण्ठहनुमदाद्या नित्यसिद्धा हि पुरुषाः ॥ ३१ ॥
 कांदाचित्कास्तु भगवन्निर्हेतुककृपावशात् ।
 अनादेरज्ञानपाशाद्विमुक्ताः सिद्धिमागताः ॥ ३२ ॥
 अविद्याकृतसंकोचराहित्याद्गगवदगतान् ।
 स्वरूपगुणरूपादीन् पश्यन्तस्तत्प्रसादतः ॥ ३३ ॥
 सालोक्यं चैव सारूप्यं सामीप्यं सार्ष्टमेव च ।
 सायुज्यं चानुभूयातिप्रीतिभाजो रामे प्रभौ ॥ ३४ ॥
 अवस्थानस्थलेऽप्युच्चैः कदाचिदनवस्थिताः ।
 सर्वदेशे सर्वकाले सर्वविस्थोचितं सदा ॥ ३५ ॥
 कैङ्कर्यमेव कुर्विणाः सेवकास्ते महाशयाः ।
 नित्यलीलामहाभोगभागयवन्तः सृहत्तमाः ॥ ३६ ॥
 नित्या द्विधा परिजनपरिच्छदविभेदतः ।
 पूर्वे मुकुण्ठसुन्दरहनुमदादयः प्रभोः ॥ ३७ ॥
 परे किरीटमुकुटवनमालायुधादयः ।
 वस्त्राभरणरत्नाद्याः सञ्चिदानन्दविग्रहाः ॥ ३८ ॥
 कादाचित्का भागवताः केवलाश्च द्विधा मताः ।
 तत्र पूर्वे तु भगवत्परा भगवतो हरे ॥ ३९ ॥

स्वरूपगुणरूपादिसाक्षात्कारभवां मुदम् ।
 वहन्तो निर्भरं नित्यं धूर्णचित्तविलोचनाः ॥ ४० ॥
 केवलास्तत्सुखास्पृष्टा न्यूनकक्षासु संस्थिताः ।
 आत्मारामा आत्मतृसा आत्मसंतुष्टिःस्पृहाः ॥ ४१ ॥
 उक्ता द्विधैव भगवत्परा अपि शृणु प्रिये ।
 गुणानुसंधानपरास्तथा कैङ्कर्यंतत्पराः ॥ ४२ ॥
 पूर्वे स्वामित्वसौलभ्यसौशील्यादीन् प्रभोर्गुणान् ।
 परिशीलयन्तः सततं तन्मात्रपारवश्यगाः ॥ ४३ ॥
 परेस्वर्गादिनिर्माणक्रियाकौशलतत्पराः ।
 द्विधैव केवलास्तद्वद्दुःखाभावैकतत्पराः ॥ ४४ ॥
 आत्मानुभूतिशीलाश्चेत्येवं संकीर्तिताः प्रिये ।
 प्रातिकूल्यानुसंधानाद दुःखानां तन्निवृत्तये ॥ ४५ ॥
 तन्मात्रनिष्ठामापन्नास्तथा देवि परे पुनः ।
 स्वस्वरूपानन्दसाक्षात्कारसंतोषतत्पराः ॥ ४६ ॥
 चितां^१ स्वरूपं कथितं साकल्येन तव प्रिये ।
 तत्रेमे मतपरिजना विज्ञेया व्रजवासिनः ॥ ४७ ॥
 तेषु सत्साधनैः केचिद्दूनां जन्मनां क्षये ।
 मामुपेत्य मुदं प्राप्ताः पुनरावृत्तिवर्जिताः ॥ ४८ ॥
 नित्यलीलापरानन्दभोगोदधिविलासिनः ।
 केचिज्ञानैर्नित्यसिद्धा यथैवाहं तथैव ते ॥ ४९ ॥
 ममाविर्भविकाले ये आविर्भूता भवन्ति वै ।
 तिरोभावे तिरोभूता भवन्ति जनकात्मजे ॥ ५० ॥
 कैश्चित्साधनसंसिद्धैर्नित्यसिद्धैश्च कैश्चन ।
 मम लीलापरिकरः समाजः सर्वतो वृतः ॥ ५१ ॥
 तत्रापि मुनयः केचित्सन्ति देवाश्च केचन ।
 केचिच्च मानुषा भक्ता मम साधम्यमागताः ॥ ५२ ॥
 इमास्ताश्चन्द्रास्यास्तरलतडिदुङ्घासितनवो
 मृगाक्षयः पञ्चिन्यो विहरणविचित्राश्च शतशः ।
 परीपाकप्राप्तप्रणयपरिणाहेन सततं
 परिक्रीतात्मानोनिरवधिसुखं मे विदधते ॥ ५३ ॥
 इति श्रीमद्दाविरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे इक्षिणखण्डे
 प्रणयिनीगणवर्णने सप्तसप्ततिमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अष्टसमतितमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

इमाः पुनः प्रिये काश्चित्प्रिया मे विनिमालय ।
 याः सिन्धुमथनेलक्ष्म्या सख्यः सह विनिर्गताः ॥ १ ॥
 तिस्रः कोटच्छचपञ्चाशललक्ष्मणि च चतुर्दश ।
 सहस्राणिशतान्यष्टौ दश चाम्भोजलोचनाः ॥ २ ॥
 चिरेणातसतपसः क्षीरतोयनिधेस्तटे ।
 कालेन जातास्ताः सर्वागोदुहां कन्यका व्रजे ॥ ३ ॥
 ता एताः पुरतो भान्ति तव श्रीजनकात्मजे ।
 पद्मास्याः पद्मनयनाः फुललपद्मगणसजः ॥ ४ ॥
 पद्मिन्यस्तनुशोभाभिर्भासयन्त्यः प्रमुद्धनम् ।
 इदानीमत्र सम्प्राप्ता मत्प्रेमविरहातुराः ॥ ५ ॥
 स्नानासनपरीधानपानभुक्तिषु मे सदा ।
 भवन्ति परिचारिण्यः सहजाबद्धसौहृदाः ॥ ६ ॥
 मानयन्त्यो मनोमोदं पर्वणीव सुसंगताः ।
 प्रसाधितोरुपुषः पटभूषादिभिः प्रिये ॥ ७ ॥

श्रीजानक्युवाच

कदा समुद्रो मथितः केन कार्येण वा प्रभो ।
 केन वा रघुशार्दूल गम्भीरः पयसां निधिः ॥ ८ ॥
 एतन्मे ब्रूहि पृच्छन्त्या यच्चितं कौतुकायते ।
 श्रोतुमत्यद्गृह्णतं वृत्तं समुद्रमथनाश्रयम् ॥ ९ ॥

श्रीराम उवाच

शृणु प्रिये समुद्रस्य मथनं कौतुकाश्रितम् ।
 अमानुषमिदं कर्म कृतं यत्त्रिदशैःपुरा ॥ १० ॥
 पुरा कृतयुगेयुद्धं देवासुरमभून्महत् ।
 तारकाद्या बलोत्सिक्ता असुरा देवतैर्यदा ॥ ११ ॥
 यज्ञभागोरुभोगार्थमस्पद्धन्त तदा मिथः ।
 प्रावर्त्तत तयोर्युद्धं तुमुलं रोमर्हणम् ॥ १२ ॥
 यत्तारकामयं ख्यातं वर्वलक्ष्मजायत ।
 पृथिव्यां चैव गग्ने तारकाश्च ग्रहाः सुराः ॥ १३ ॥

असुरैर्बलसंदृप्तेरहन्यन्त
 समन्ततः ।
 वृत्स्तैरसुराचार्यः पौरोहित्येन भार्गवः ॥ १४ ॥
 मृतसंजीविनी विद्यामवलम्ब्य महातपाः ।
 मृतान् संजीवयामास सोऽसुरान् दुष्टचेतसः ॥ १५ ॥
 पौरोहित्ये वृतो देवैर्वृहस्पतिस्तदारधीः ।
 देवान् स संजीवयितुं नाशकत्समरे हतान् ॥ १६ ॥
 तस्य पुत्रःकचो नाम्ना शिष्यो भूत्वागमत्कविम् ।
 प्रच्छन्नवेषो व्यचरदसुरेष्वपि मायिपु ॥ १७ ॥
 गुरोः पुत्र्या देवयान्या रक्षितः सानुरागयाः ।
 सोऽपि मायाविभिः शश्वदसुरैस्तैरसूयुभिः ॥ १८ ॥
 कालेऽनुलक्षितगतिर्बाहृस्पत्यो महाव्रतः ।
 वसन् गुरुकुले दुष्टश्चूर्णयित्वा ह्ययोधनैः ॥ १९ ॥
 विनिक्षिप्य सुरामध्ये गुरोरेवानुपायितः ।
 ततः प्रभृत्यपेयत्वमगमद्वारणी भृगम् ॥ २० ॥
 कचोऽद्वयव्रह्महत्यारूपदोषानुसंगतः ।
 कचश्चाप्यगमन्नाशंपश्चात्तापकरो गुरोः ॥ २१ ॥
 एवं देत्या बलोद्रिक्तास्त्रिदशानजयन् मृधे ।
 निपात्यमानास्तैः सर्वे विनेशुर्यत्र कुत्रचिन् ॥ २२ ॥
 यज्ञभागहृतस्तेषां ववृद्धुर्विर्यसंवृताः ।
 पूर्वं कृते समे भागेऽप्यात्तविप्रतिपत्तयः ॥ २३ ॥
 ततो निरवशेषेण यज्ञभागान् हरन्ति ते ।
 दुष्टाश्चेद्बलवन्तः स्युः पीडयन्त्येव सर्वथा ॥ २४ ॥
 अधिकारानप्यमीषां जह्नुस्ते बलदर्पिताः ।
 वन्दीकृत्य बलोद्रिक्ता भुञ्जते स्म सुरश्रियम् ॥ २५ ॥
 हृतजीव्या हृतधना हृतस्थाना दिवौकसः ।
 विचेर्विगतश्रीका मर्त्या इव महीतले ॥ २६ ॥
 मेरोर्गत्वरमाश्रिता घनवनच्छायान्धकारावृतं
 तृष्णीभूय समास्थिता निवहशस्ते संकुचवृत्तयः ।
 चिन्ताशोक समुद्भवज्वरपरिस्तुष्टान्तराश्चेतसा
 ध्यायान्ति स्म सुरेश्वरं त्रिजगतामेकायनं श्रीपतिम् ॥ २७ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 समुद्रमथनेऽष्टसप्रतितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

ध्यायतां जपतां चैव देवानां मेरुकन्दरे ।
 पराजितानामसुरैश्चन्तयाविष्टचेतसाम् ॥ १ ॥
 आविरासीद्धरिः साक्षात्परमात्मा कृपार्णवः ।
 आरुह्य गरुडं यानं सम्प्राप्तः स्वीयधामतः ॥ २ ॥
 वैकुण्ठात्तिदशाधीशशिवकीर्षुस्तत्सहायताम् ।
 शङ्खचक्रगदापद्मशाङ्गयुधिषेवितः ॥ ३ ॥
 पीताम्बरसमुल्लासिमहामारकतद्युतिः ।
 नखकोणपराभूतमार्तण्डकिरणव्रजः ॥ ४ ॥
 कटिसूत्राङ्गदधरः सद्रलवलयाच्चितः ।
 रत्नाङ्गलीयकद्योतविस्फुरत्पल्लवाङ्गुलिः ॥ ५ ॥
 वैजयन्तीमहामालारुच्यवक्षःस्थलप्रभः ।
 श्रीवत्सलाञ्छनधरः कण्ठकौस्तुभशोभितः ॥ ६ ॥
 मुक्ताहारसमालम्बिपादाङ्गुलिनखप्रभः ।
 अनेकरत्नजटितकिरीटोद्योतिमस्तकः ॥ ७ ॥
 सूर्येन्दुनयनोद्भासी कस्तूरीतिलकालिकाः ।
 श्रवणद्वयविद्योतिस्फुरन्मकरकुण्डलः ॥ ८ ॥
 कपोलफलकोल्लासिलुलितालकवल्लरिः ।
 अणिमादिमहासिद्धिसंशोभिपारिपाश्वकः ॥ ९ ॥
 वेदात्मकसुषणोक्तदिव्यस्तुतिकृतस्मितः ।
 दिव्यपार्षदनिर्घुष्टसत्कीर्तिमहिमार्णवः ॥ १० ॥
 तं हृष्ट्वा देवदेवेशं कृपाललितलोचनम् ।
 तुष्टुवुस्त्रदशाः सर्वे समुत्थाय समं ततः ॥ ११ ॥
 ऊचुः प्राङ्गलयः सर्वे भक्तिप्रह्लोरुविग्रहाः ।
 दयावलोकपीयूषसिक्तविज्वरमानसाः ॥ १२ ॥

देवा ऊचु

नमो नमस्ते बृहते परिस्फुटवस्थमायागुणवर्जितात्मने ।
 अनन्तकल्याणगुणैकभास्वतेऽपवर्गसोख्याधिभुवेऽखिलेश्वर ॥ १३ ॥
 त्वमस्य हृष्यप्रकरस्य साक्ष्यसि त्वमेव चादिप्रकृतेः प्रवर्तकः ।
 प्रक्षोभ्यमाणा यदसौ तवेक्षणाद्गुणान् प्रसूते त्रिजगत्समुद्धवान् ॥ १४ ॥

निलेप एवासि विभोत्वमात्मना सूजस्यवस्यत्सि पुनश्चराचरम् ।
 अहो विचित्रा तव शक्तिरुच्चकैरचिन्त्यरूपा च सुयोगिनामपि ॥ १५ ॥

त्वत्तः प्रभूतं जगदेतद्द्वूतं समाप्यते त्वय्यखिलात्मनास्थिते ।
 अतो निरुप्यापिनिषेधशोधिका गिरो निवर्तन्त इव त्वदात्मनः ॥ १६ ॥

गौणीं तुवृत्तिसमवलम्ब्य वैदिकीगिरां प्रवृत्तिस्त्वयि चित्सुखात्मनि ।
 तथापि सम्यड्न भवान् विचित्र्यते परार्थमालम्ब्य वितीर्णस्वार्थया ॥ १७ ॥

पञ्चात्मकस्त्वं द्विषडात्मकोऽभूः पञ्चद्वयोशतसहस्ररूपवान् ।
 एकः समो इस्युज्ज्ञितसर्वदूषणः पूर्णो गुणस्तेन वहूपमोऽभू ॥ १८ ॥

यत्किं च दृश्यं परिवर्तिलौकिकं त्वत्सत्त्या तस्य सत्तां प्रतीमः ।
 अतो विशेषात्मतया स्थितेऽखिले सामान्यरूपस्त्वमिहाखिलेश्वर ॥ १९ ॥

आरोपितात्मा भव एष यत्त्वपि स्फुरत्यतस्त्वय्यनु भूतिमागते ।
 मृषात्मको बाधितवत्प्रतीयते स्वप्नो यथा स्वप्रतिबोधमागते ॥ २० ॥

त्वमस्युपादानममुष्य मृद्यथा वटस्य दुस्तक्यविचित्रनिर्मिते ।
 यन्नामजात्याकृतियोगि वस्तुतत्त्वय्यस्ति नास्तीति ततो निगद्यते ॥ २१ ॥

नैकस्य ते जातिरनेकसंश्रिता या वै पदार्थस्य परं स्वरूपदा ।
 न निर्विशेषस्य विशेषधानकृदगुणोऽपिकश्चत्वयि कल्पनामियात् ॥ २२ ॥

विभागसंयोगजसाध्यरूपिणी क्रियापि कल्प्येत न चाक्रियस्य ते ।
 अनामरूपस्य च नामरूपकृत्संज्ञापिते कल्पयितुं न शक्यते ॥ २३ ॥

अतः कथं त्वाभिदधातु वैदिकी सरस्वती यः सकलैरूपाधिभिः ।
 समुज्ज्ञितोऽसि स्वपरस्वरूपतो निजे महिम्नि त्वमतो महीयसे ॥ २४ ॥

नाकोऽस्ति भूमन् गगने प्रतिष्ठितः सुखं सुरा यत्र वसन्ति सर्वशः ।
 अतः प्रशस्तैर्महतो महत्तमैर्न लभ्यसे त्वं सुकृतैर्विना प्रभो ॥ २५ ॥

पराद्वकल्याणगुणप्रसूतये विशेषतो न्यस्तगुणानुषक्तये ।
 स्वरूपमात्रं ननु धर्मं धर्मिभाव न धत्सेज्ञातिरिक्तसंगभृत् ॥ २६ ॥

उपैषि लोके त्वमजोऽपिलीलयाऽविभविमात्रं निजजीवमुक्तये ।
 उदारभूयो गुणकर्मनामभिः प्रवर्तयन् स्वं भजनं विशेषतः ॥ २७ ॥

इति स्तुत्वामहास्तत्र देवदेवं चतुर्भुजम् ।
 वरमन्दारकुसुमस्तबकैः पर्यपूजयन् ॥ २८ ॥

मन्दाकिनीतीरसरोजकोष सम्पन्न सम्यडमकरन्दवृन्दैः ।
 विधाय पाद्यार्धमुखीं सपर्यामात्मानमेते विनिवेद्य तस्थुः ॥ २९ ॥

असुरानीकखिन्नानाममराणां विलोक्य ताम् ।
 भक्तिमात्मनि गोविन्दः प्रसीदत् करुणार्णवः ॥ ३० ॥

शुचिस्मितरुचिच्छटाविदलितान्धकारव्रजो नितान्तकरुणेक्षणविशीर्णशोकज्वरः ।
अमन्दतरमूर्तिमन्निजवरायुधोत्साहदो जगाद मधूसूदनस्त्रिदिववासिनोनन्दयन् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे समुद्रमथने
देवकृतस्तोत्रे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

७

अशीतितमोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

ज्ञाता वोऽसुखर्गेभ्यः सम्भूतोच्चैर्मया रुजा ।
तत्प्रतीकारमधुना कर्तुमस्मि समुद्यतः ॥ १ ॥
लोकेऽहं सर्वजीवेषु वृत्तिं साधारणीं श्रितः ।
तथापि मम भक्तेषु करुणाभ्यधिकामराः ॥ २ ॥
समत्वं वापि वैषम्यमुदाहरतु मे जनः ।
तथापि मम युष्मासु पक्षपातो विशेषतः ॥ ३ ॥
युद्धे प्रसक्तेऽसुखपुङ्गवैर्वः पराजयो जायत एव देवाः ।
तन्मूलमेकं मृतसंजीविनी सा विद्या कवेरसुराचार्यकस्य ॥ ४ ॥
भवन्तोऽपि सुधापानादमरत्वं यदा सुराः ।
गच्छेयुस्तर्हि गच्छेयुररयो वः पराभवम् ॥ ५ ॥
मायाविनः पापवृत्ता असुराः कूटवृत्तयः ।
गमिष्यन्ति सुराः सर्वे स्वयमेव पराभवम् ॥ ६ ॥
भवन्तो धर्मपरमा नित्यं मां समुपाश्रिताः ।
नहि न्यक्कारमहन्ति असुरेभ्यो दिवौकसः ॥ ७ ॥
न्यूनं त्वमृतमेवैकं युष्मासु त्रिदिवालयाः ।
यल्लब्धवा वीतमरणा विजेष्यथ परान् मृधे ॥ ८ ॥
सिन्धोर्गभेतदमृतमस्ति देवाः सुदुर्लभ्य ।
अतस्तमेव सोपायाः सिन्धुं मथितुमिच्छत ॥ ९ ॥
अगाधः पयसां राशिः सर्वरत्ननिकेतनः ।
कल्पद्रुमजनिः साक्षाद्वरुणस्यालयो महान् ॥ १० ॥
ममापि शश्याभवनं विषस्याप्यमृतस्य च ।
स्थानभूतो जलनिधिर्मथितुं शक्यते कथम् ॥ ११ ॥

अहो तादृशा एवास्य मन्थदण्डोऽप्यपेक्षितः ।
 गम्भीरस्य तलस्पर्शोप्यस्य सम्भाव्यते न च ॥ १२ ॥
 अपेक्षयं तादृगेवास्य नेत्रं मन्थनहेतवे ।
 तादृशा एव चापेक्ष्या मथितारो महाबलः ॥ १३ ॥
 यादसां भूरिजीवानां कदनं च भवेदिह ।
 मकरौघालयां ह्येष सुगम्भीरः पर्योनिधिः ॥ १४ ॥
 सुदुर्धटमतो मन्ये मन्थनं क्षीरवारिधेः ।
 पुरस्ताद्विषमे तस्य त्रैलोक्यजन्मारणम् ॥ १५ ॥
 मूच्छान्धिकारनिविडं प्रादुर्भूतं भवेदितः ।
 येन नाशस्त्रिजगतां सम्भाव्यो दुर्धरात्मना ॥ १६ ॥
 अशक्यश्चामृतोत्पाद उपायैर्योजितैर्विना !
 इत्यहं मनसा दूये भवदर्थे दिवोक्तसः ॥ १७ ॥
 उपायेन तु यच्छक्यं न तच्छक्यं विचारणैः ।
 अतः प्रयत्तितव्यं व उपायानां समृद्धये ॥ १८ ॥
 साहाय्यमत्रभवतामहमाचरिष्याम्यात्मप्रभावसमुपेत उपात्तनीतिः ।
 उच्चैर्मया निभूतमाहित एव यतः साफल्यमेष्याति यथार्थमनोरथेन ॥ १९ ॥
 इति श्रीमदादिशामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे समुद्रमथने
 विष्णुकृतमन्त्रोक्तौ नामाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाशोत्तितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

विष्णुना व्याहृतं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं सुरेश्वरः ।
 शक्रः प्रोवाच विहसन् मनसामुदितो भृशम् ॥ १ ॥
 उत्पद्येतामृतं सिन्धोरमरत्वविधायकम् ।
 तर्हि तेनैव किं न स्युरमरा असुरा अपि ॥ २ ॥
 तदा स्यादपरोऽनर्थं एवमेवासुराः खलु ।
 जयिनस्त्रिदशैर्युद्धे किं पुनस्तेऽमृताशिनः ॥ ३ ॥
 दुर्घटा चामृतोत्पत्तिः सिन्धोर्गम्भीरपाथसः ।
 भवतैव विधातव्या देवानां पक्षपातिना ॥ ४ ॥

न लभेरस्तदसुरास्तथा कार्यं च माधव ।
स्यात्तत्कृतकृतं सुष्टु विपरीतं ततोऽन्यथा ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच

तदप्यहं करिष्यामि न लभेत् यथासुराः ।
मन्थनीयस्तु पाथोधिः सहैव त्रिदशासुरैः ॥ ६ ॥
यतो हि बलिनः सर्वे असुरा वीर्यवत्तराः ।
सहितास्तैः प्रमथनन्तु भवन्तः क्षीरनीरधिम् ॥ ७ ॥
तैर्विना मथितात्सिन्धोः सम्भूतममृतं सुराः ।
हरेयुरसुराः सर्वे संहत्य बलवत्तराः ॥ ८ ॥
अतो मिलित्वा मथनीत समुद्रमसुरैः सुराः ।
पश्चात्तद्वच्चनं कृत्वा निभृतं पास्यथामृतम् ॥ ९ ॥
उपायं तु प्रपत्तिताः कुस्थममरोत्तमाः ।
अहं तत्र सहायोऽस्मि प्रज्ञया च बलेन च ॥ १० ॥

इन्द्र उवाच

समुद्रमथनोपायं भवानेव विनिर्दिशेत् ।
तर्हि कार्यमिदं चक्रिन् कृतं सुष्टु कृतं भवेत् ॥ ११ ॥
भवानेवेश वेत्तास्ति स्थूलसूक्ष्मपरस्य वै ।
त्वयैववेदितं भूमन् वेत्तुर्महन्ति देवताः ॥ १२ ॥
अकुण्ठितं तव ज्ञानमिच्छा च फलसाधिनी ।
कृतिश्च परमेशान तवैव सफला प्रभो ॥ १३ ॥
इत्याज्ञाय प्रार्थयाम उपायान् नो निवेदितुम् ।
यैर्मथामपयोराशिममृतोत्पत्तिकाम्यया ॥ १४ ॥
त्वया हरेविनिर्दिष्टा उपाया मथनोन्मुखाः ।
भविष्यन्त्येव सफला इति विश्वसिता वयम् ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच

अस्ति शैलवरे नाम्ना मन्दरः सुसमुन्नतः ।
द्विघोर्भूरिसारशिलाधरः ॥ १६ ॥
द्विद्वान्ननो द्विद्वान्ननो द्विद्वान्ननो
मूलारभ्य समुद्भाति लोहसाराधिको गिरिः ।
द्रढीयान् भञ्जरहितो मन्थनोचितविग्रहः ॥ १७ ॥
तत्र नेत्रं समुचितं नागराजो महातनुः ।
वामुकिर्नामि भोगेन द्राघीयान् भड्गवर्जितः ॥ १८ ॥
मन्थदण्डावर्तसहः साधुराकर्षणेषु यः ।
स प्रार्थनीयः संहत्य युस्माभिः सकलैः सुराः ॥ १९ ॥

तावत्सन्धिश्च कर्तव्यो युज्माभिरसुरैः सह ।
 यावत्स्थात्सिंधुमथनममृतं च भवेदितः ॥ २० ॥

आचार्यो वः प्राज्ञ आङ्गिरसो यः सम्प्रेष्योऽसावसुराचार्यपाश्वर्म् ।
 एतद्वृत्तं तत्र तेनैव वाच्यं यच्छ्रुत्वा स्युः सोद्यमाः पूर्वदेवाः ॥ २१ ॥

इत्युक्त्वासौ पश्यतां निर्जराणामन्तर्धनिं प्राप्य नारायणोऽगात् ।
 वैकुण्ठस्वं लोकमाश्वास्य चैतां स्ते देवाचार्यं प्रैषयञ्चक्र पाश्वर्म् ॥ २५ ॥

स तत्र गत्वा भगवान् बृहस्पतिः शुक्रेण सम्मानित आदरादिभिः ।
 सुखस्थितश्चित्रशिखण्डिजः शनैरित्यूचिवान् साधुवचः प्रमाणवित् ॥ २३ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुग्णडसंवादे दक्षिणवण्डे समुद्रमथनेमन्त्राविर्भाव
 एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

द्वचशीतितमोऽध्यायः

बृहस्पतिरुचाच

कच्चित्वमसुराचार्यं भूतिभिः सुखमेधसे ।
 यस्य शिष्या विजयिनो दैवेया दानवा अपि ॥ १ ॥

भूभुर्वःस्वरिति ब्रह्मस्त्रैलोक्यमसुरैर्जितम् ।
 अहो अमीषामतुलं बलं वीर्यं च दुर्धरम् ॥ २ ॥

यानि रत्नानि लोकेषु तेषां श्रीरसुरैः कृता ।
 तत्र मन्त्रप्रभावेण ततोऽसि भगवान् स्वयम् ॥ ३ ॥

अपि त्वेकं विजानीहि ज्ञात्वा चाप्यसुरान् वद ।
 मतन्ते यर्हिभगवन् कुर्युस्तर्ह्यूर्जिता अमी ॥ ४ ॥

सर्वेषां खलु रत्नानां स्थानमेकं महोदधिः ।
 स च स्यान्मथितोभूयस्तदालभ्यानि तान्यपि ॥ ५ ॥

ब्रूहि देत्यगुरो देत्यान् विशेषाद्वलशालिनः ।
 मन्थेषुरुदर्धि यत्नाद् रत्नानां खलु लब्धये ॥ ६ ॥

देवैरपि च कार्यं स्यात् साहाय्यं स्वात्मशक्तिः ।
 यद्यमीभिः प्रदेयोऽशा एवं जाते शुभं महत् ॥ ७ ॥

देवाश्चैवासुराः सर्वे मथन्तु पयसां निधिम् ।
 तत उत्पादय रत्नानि विभक्तव्यानि सर्वशः ॥ ८ ॥

संहत्यस्वर्विहितं भवेत्कार्यं फलोन्मुखम् ।
 असंहत्य विनाशाय संघातो हि महद्दलम् ॥ ९ ॥
 न धर्मयि न भोगाय सिन्धौरत्नानि भूरिशः ।
 विनियोज्यानि तान्येभिर्द्वैरैक्यं विधाय हि ॥ १० ॥
 मन्दरोमन्थदण्डोऽस्तु नेत्रं वासुकिनागराद् ।
 उभयोर्भांगयोः सन्तु मन्थितारः सुरासुराः ॥ ११ ॥
 इत्युक्त उशना तेन सर्वानामन्त्य सोऽसुरात् ।
 मन्त्रं तं कथयामास यदाह दिविषद्गुरुः ॥ १२ ॥
 शृण्वन्तु मामकाः सर्वे यूथं हि बलवत्तराः ।
 रत्नानामाकरं वित्तसमुद्रं पयसां निधिम् ॥ १३ ॥
 किपती श्रीस्तु भुवने श्रीमन्तः स्युर्यासुराः ।
 अतां मन्थत पाथोधि महत्याः प्रिय आसये ॥ १४ ॥
 कि तु नैकाकिना साध्यं महत्कार्यमिदं खलु ।
 अतः संहत्य विवृधैर्मन्थनं कुरुतोदधेः ॥ १५ ॥
 रत्नानामाकरो हृचेप दिव्यानां प्रिय एव च ।
 ततो भवन्तः श्रीमन्तो भविष्यन्ति सुखाय मे ॥ १६ ॥
 अमृतोत्पत्तये देवाः सन्धिं यास्यन्ति दानवाः ।
 सिद्धे कार्यं विधातव्यं यथोचितमरिन्दमाः ॥ १७ ॥
 उपानयत शैलेन्द्रं मन्दरं हृष्टविग्रहम् ।
 सुकर्णमयमुत्तुङ्गं द्राघीयांसं सुरैः सह ॥ १८ ॥
 उपामन्त्रयत प्राज्ञा नागराजं च वासुकिम् ।
 भागं दत्त्वामृतं तस्मै धत्त मन्थगुणं गिरौ ॥ १९ ॥
 श्रुत्वा शुक्रोदीरितं वाक्यमेतद्वैरोचनिप्रमुखा दैत्यवर्याः ।
 सद्रत्नानां लब्धये जातकामाः सिन्धून्माथं रोचयामासुरन्तः ॥ २० ॥
 इति श्रीमद्बिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
 सिन्धुप्रमथने द्वृशशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

ऋग्वेदसंहिता

ऋग्वेदसंहिता

ब्रह्मोवाच

देवाश्चैवासुराश्चैव संहत्यामृतलब्धये । .
 जगमुर्मन्दरमानेतुं जाम्बूनदशिलामयम् ॥ १ ॥
 दैत्येया दानवाश्चैव बलिप्रमुखतोऽखिलाः ।
 बलिनो जम्भनमुचिवलाद्या दीर्घवाहवः ॥ २ ॥
 नानाकुलसमुत्पन्नाः कालकाद्याः कलायशः ।
 संहत्य देवैरगमन् यत्र मन्दरपर्वतः ॥ ३ ॥
 समुत्पाट्यवलाच्छेलमनयन् सिन्धुसन्निधिम् ।
 मुदूरतमगन्तव्ये पथि थ्रान्ताश्च तेऽभवन् ॥ ४ ॥
 कुलाचलभराक्रान्ता देवाश्चैवासुराः पथि ।
 खिन्ना वोद्गमशक्तास्ते तत्यजुर्विकलाः क्षणात् ॥ ५ ॥
 पतता तेन शैलेन केचित्संचूर्णिताः पथि ।
 वयसुकल्पाः समभवन् महासारशिलाहताः ॥ ६ ॥
 अथ सर्वे सुपर्वाणः सस्मर्गरुदध्वजम् ।
 सर्वोपायोपेयफलदातारं सदनुग्रहम् ॥ ७ ॥
 तत्क्षणात्स्मरतां तेषामाविरास जनार्दनः ।
 मुपर्णपृष्ठमारुढः पीतवासा घनच्छविः ॥ ८ ॥
 तस्यावलोकनात् सर्वे भग्नाभसुरदैवताः ।
 पुनरुज्जीविता आसन् सुधासेकमिवापिताः ॥ ९ ॥
 स एके न करेणाद्रि स्थापयामास वाहने ।
 स्वयमारुह्य च ययौ तीरं क्षीरनिधेजंवात् ॥ १० ॥
 तमनुप्रययुः सर्वे देवदत्येयदानवाः ।
 ततोऽवरोहयामास सुवर्णात्पर्वतं हरिः ॥ ११ ॥
 अहीन्द्रस्यागमं वाच्छन् प्रभुस्ताक्षर्य व्यसर्जयत् ।
 अथासावावाजगामार्बिध वामुकिः स्मरणक्षणे ॥ १२ ॥
 तं वेष्टयित्वा शैलेन्द्रं नागराजं महाबलम् ।
 वैरोचनिमुखा दैत्या देवा विष्णुपुरोगमाः ॥ १३ ॥
 आरब्धवन्तो मथनं समुद्रस्य बलोद्धताः ।
 नागेन्द्रस्य मुखे दैत्या अभवन् गर्वशालिनः ॥ १४ ॥

पुच्छे च देवता आसन् विष्णोः प्राज्ञातिरेकतः ।
 ततः शैलो निरावारो ममज्ज पयसां निधौ ॥ १५ ॥
 जले मग्नं च तं वीक्ष्य व्यषीदंस्ते सुरासुराः ।
 ततः स भगवान् विष्णुः कूर्मो भूत्वोद्धार तम् ॥ १६ ॥
 प्रविश्य सिन्धोः सलिलेऽत्यगाधे स कूर्मराजो भगवान् सुधार्थम् ।
 दधारशैलं निजपृष्ठदेशे विस्तारतो योजनलक्षमाने ॥ १७ ॥
 स तस्य पृष्ठे परिवर्तमानो गिरिर्महावज्जशिलाकठोरः ।
 सुरासुरभ्रामितमूलदेशः सुखाय कण्डूतिहरो बभूव ॥ १८ ॥
 आसुरं बलमादाय दैत्येषु प्राविशद्वरः ।
 दैवं बलमुपादाय देवेष्वाविष्ट आत्मना ॥ १९ ॥
 अबोधरूपतामेत्य नागराजे विवेश च ।
 स यथाऽङ्गज्यमाणोऽपि नाज्ञासीत्तनुवेदनाम् ॥ २० ॥
 शैले च दाहर्यरूपेण प्रविष्टः स्वयमेव सः ।
 उपरिष्ठाच्च शैलेन्द्रमस्तभ्रादेष एव च ॥ २१ ॥
 अधश्च कूर्मरूपेण स्वयमेव व्यवर्तत ।
 इत्थमास स सर्वत्र कायव्यूहेन केशवः ॥ २२ ॥
 भोगिराजमुखप्रोत्यैः श्वासोच्छ्वासैर्महाविषैः ।
 दरधसंहनना आसन् सर्वतो दैत्यदानवाः ॥ २३ ॥
 दवदग्धा यथा वृक्षास्तडिदग्धधा यथा जनाः ।
 तथा विवर्णवपुष आसन् दैत्यपुञ्जवाः ॥ २४ ॥
 पर्यरक्षद्वरिदेवान् भोगिश्वासविषाहतान् ।
 आत्मना प्रेरितैर्मध्यैः सुच्छायैर्मन्दमिर्जरैः ॥ २५ ॥
 समुद्रजलसम्पृक्तैर्वेलावनसमुञ्जवैः ।
 सुपुष्पमकरन्दाकैः समीररतिशीतलैः ॥ २६ ॥
 सुभृशं मथ्यमानोऽपि नाजायत फलोन्मुखः ।
 तदा स्वयं निर्ममन्थे हरिदेवेन वारिधिः ॥ २७ ॥
 स विभ्रदायस्तभुजोरुदण्डे भोगीन्द्रभोगं मथनाय नेत्रम् ।
 आवद्धपीताम्बरमञ्जुकक्षो मनोजरत्नाभरणः सुवेशः ॥ २८ ॥
 सिञ्चन् सुरान् सकरुणामृतपूरलोल नेत्रारविन्दरचिरेक्षणविन्दुपातैः ।
 साहाय्यमब्धिमथने भृशदुष्करेऽपि कुर्वन्नितान्तमरुद्धगवान् रमेशः ॥ २९ ॥
 शैलादीन्द्रविकृष्टिवेगविचलद्वैर्णदिव्याङ्गदं
 स्वद्वक्रविधूपवीतललितव्यालोलनीलालकम् ।
 दीर्घान्दोलविलोलकुण्डलमणिस्त्रभारपीताम्बरं
 मूद्धनीपीच्यकिरीटधारिणमुरुप्रोद्यन्महाविक्रमम् ॥ ३० ॥

सावेशं मथनेम्बुद्धेः सदयट्कपातेन सर्वान् सुरान्
सिञ्चन्तं सुधयेव वीक्ष्यगग्ने सिद्धाप्सरःखेच्चराः ।
एकानेकतया दधानमतुलं साहाय्यमुच्चैर्गिरा-
शंसन्ति स्म जयेति चामरणा देवर्ष्यस्तुष्टुवुः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे
समुद्रमथने ऋशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

इत्थं नारायणेनोच्चैस्तथा देवासुरैरपि ।
मथ्यमानात् पयोराशेरभूदत्युल्बणं विषम् ॥ १ ॥
स्तिर्ग्रान्धकारकूटाभं ज्वालामालातिभीषणम् ।
महोग्रवें विषहं प्रविसर्पदितस्ततः ॥ २ ॥

उग्रं प्रतिक्रियाशून्यं व्याप्तुवद्दश दिक्षु च ।
शनैः शनैः स्ववीर्येण समाक्रामदुपर्यधः ॥ ३ ॥

सुमहद्दीतिजननं मोहमूर्च्छादिकारणम् ।
रोमाञ्चस्वेदवैवर्ण्यजनकात्यूष्मदुःसहम् ॥ ४ ॥

यद्वालाहलमित्याहुस्त्रैलोक्यजननाशनम् ।
भूत्तराणां खेच्चराणां सद्योऽन्धकरणं दृशोः ॥ ५ ॥

तदुत्सर्पद्विसपंच्च प्रसर्पच्च दिशो दश ।
अन्धकारितदिग्व्योमभूमण्डलमुद्घितम् ॥ ६ ॥

तदूष्मज्वालजालेन वित्रस्तास्ते सुरासुराः ।
त्यक्त्वा मन्थगुणं सर्वे पलायन्ते स्म तत्क्षणे ॥ ७ ॥

ते विष्णुना विनिर्दिष्टाः शरणं यात शङ्करम् ।
स वै देवः स्ववीर्येण विषवीर्यं निरोत्स्यति ॥ ८ ॥

तथेति मतमादाय विष्णोरमिततेजसः ।
जग्मुःशरणमीशानं पार्वतीशं त्रिलोचनम् ॥ ९ ॥

तेषां स्तुतिभिरचार्भिः प्रसन्नोऽभून्महेश्वरः ।
ब्रूत किं करवाणीति स तानाह सुरासुरान् ॥ १० ॥

तमूचुस्त्राहि नः शम्भो सुधोरादगरलानलात् ।
 यो मथ्यमानाज्जलनिधेर्जातो लोकान् दिवक्ष्यति ॥ ११ ॥
 तदूष्मज्ज्वालया भूयः प्रसर्पन्त्या दिशो दश ।
 वित्रस्ताः सेश्वरालोकास्त्वामेव शरणं गताः ॥ १२ ॥
 एवमुक्तः पशुपतिर्भयत्रस्तैः सुरासुरैः ।
 पार्वतीं कथयामास प्रभावज्ञां तदात्मनः ॥ १३ ॥
 महोल्बणं विषं सिन्धोर्मथ्यमानादजायत ।
 तदूष्मज्ज्वालयालोका विनडक्ष्यन्ति समंततः ॥ १४ ॥
 प्रिये त्रैलोक्यरक्षार्थं निषेयं तन्मयाधुना ।
 भवत्या न पुनः कार्या भीतिरत्र हिमाद्रिजे ॥ १५ ॥
 स तया समनुज्ञातः प्रभावज्ञानशीलया ।
 तदेकचुलुकीकृत्य पपौ हालाहलं विषम् ॥ १६ ॥
 निषीतमणि तत्स्य निजवीर्यमदर्शयत् ।
 वित्तान गलोद्देशे नीलिमानं मनोहरम् ॥ १७ ॥
 अभूद्भूषैव सा तस्य स्फटिकस्वच्छवर्षमणः ।
 अनुलिमेव कस्तुरी ध्यायतां हृदये बभौ ॥ १८ ॥
 शशांस भगवान् विष्णुर्द्यालोः कर्म तस्य तत् ।
 व्रह्मादयस्तथादेवाः कीर्तयामासुरद्भुतम् ॥ १९ ॥
 पिबतस्तस्य यत्किंचित्प्रसुतं पाणिदेशतः ।
 तदाददुर्दन्दशुकाः सर्पादया विषजन्तवः ॥ २० ॥
 धृतं तद्भुजगैः पूर्णं कालजीमूतवर्षमभिः ।
 तदद्वं वृश्चकबरैस्तदर्धं कर्कटादिभिः ॥ २१ ॥
 भागशो विषवल्लीभिर्विषौषधिमहीरुहैः ।
 धृतं तद्वोरगरलं बिन्दुमात्रं पपात यत् ॥ २२ ॥
 हरिणा देवदेवेन स्वभक्तमहिमापरः ।
 इत्यं हि ज्ञापितो लोके स्वीयानां भक्तिशालिनाम् ॥ २३ ॥
 निषीतमात्रे गरले हरस्य नेत्रे अभूतामतिरक्तवर्णे ।
 तदूष्मकीलाशमर्मार्थमग्रे मूदर्धर्णेशपादोदकमेष धर्ता ॥ २४ ॥
 शम्भौ निषीतवति घोरतरं गरं तत् प्रीताशया अमरदानवदैत्यवर्याः ।
 भूयः पयोनिधिसमुन्मथने प्रवृत्ता आसुर्निवृत्तभिय आशु गतान्तरायाः ॥ २५ ॥
 इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सम्ब्रदमथने
 विषसंहरणे चतुरशीतिसोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

देवासुरैश्चाल्यमानो मन्थसूत्रेण भोगिना ।
 मन्दरो नाम शैलेन्द्रः पथस्यावर्तनं दध्रौ ॥ १ ॥
 कुलाचले सम्परिवर्तमाने गम्भीरपाथोनिधिवारिपूरे ।
 यादोगणः संततवेगखिन्नो वभ्राम दैवागतजीवितान्तः ॥ २ ॥
 मीनाःक्षीणायुषोनक्ता मकरास्तिमिकच्छपाः ।
 पाठीना भोगिनो ग्राहा बभ्रभुर्जलवेगतः ॥ ३ ॥
 आपातालतलव्याप्तगम्भीरजलशायिनः ।
 आजग्मुरुपरि क्रूरा उच्छ्वलन्तो जलेचराः ॥ ४ ॥
 सभ्भ्रान्तान्यम्बुवेगेन यादांसि सहसोदयुः ।
 निवृत्तभग्नवेगानि छन्नानि च समंततः ॥ ५ ॥
 परस्परं निर्विरोधास्तिमपश्च तिर्मिगिलाः ।
 शीर्णवेगाः पयोवेगं वभ्रमुर्जीवितैषिणः ॥ ६ ॥
 प्रादुर्भूतेविषे घोरे तद्रूपज्वालया हताः ।
 भूरियोजनविस्तीर्णवपुषः शिश्यरेम्भसि ॥ ७ ॥
 शैलमूलशिलाघातैः केचिच्चूर्णितविग्रहाः ।
 कीर्णा जलनिधेर्नरि मकराद्यागतासवः ॥ ८ ॥
 वारिभ्रमणवेगेन भ्रामं भ्रामं स्वशक्तिः ।
 निरुच्छ्वासतया केचिज्जहुः प्राणान् जलेचराः ॥ ९ ॥
 परेषोरविषज्वालापरिस्पर्शक्षतायुषः ।
 शेरते स्म जले मीना दग्धा इव दवाग्निना ॥ १० ॥
 कुञ्जराः शैलराजेन मथ्यमानान् पयोनिधेः ।
 श्वसन्तो वारिवेगेन समुत्तस्थुः सहस्रशः ॥ ११ ॥
 ते विशीर्णवपुर्वेगाः पतमाना इतस्ततः ।
 विनिवृत्तभ्रमाः सद्यो लग्नाः कूले गतासवः ॥ १२ ॥
 क्षिसाः पुरानिर्मथनाय वारिधौ फलच्छदा हृषीषधिवृक्षवीरुधः ।
 ते चूर्णभावं गमिताः सहस्रशो जाता यथा योगरसैकहेतवः ॥ १३ ॥
 तृणानि वल्ल्यस्तरवो महौषधीणा महानल्पगुणाः पुरा हि ताः ।
 त एव सद्यः शतधा विचूर्णिता रसं महान्तं ससृजुः सुधात्मकम् ॥ १४ ॥

सा मुथा घोरमथनविलम्बापेक्षिणी ततः ।
 न यावदाविरभवत्तावद्रत्नान्यनेकशः ॥ १५ ॥
 आविर्भूतान्यदृश्यन्त दुर्लभानि जगत्रये ।
 तथा तथा ते ममन्थुर्भूर्विभवलिप्सया ॥ १६ ॥
 आदौ देवहविर्धानी सुरभिः कामधुगवाम् ।
 रत्नभूता प्रादुरास सर्वेषां नयनोत्सवा ॥ १७ ॥
 समस्फुरद्वीर्घविशालशृङ्गी लसललाटोदयसामिचन्द्रा ।
 संध्यासवर्णञ्जिरुचिः सुभव्या स्वच्छतुर्वर्गपया धटोष्णी ॥ १८ ॥
 तां समीक्ष्यानवद्याञ्जीमग्निहोत्रैकसाधनीम् ।
 खुरविन्यास मात्रेण पुनन्तीमाश्रमस्थलीम् ॥ १९ ॥
 जगृहुर्मुनयः सर्वे प्रभावजा विशेषतः ।
 वशिष्ठाद्या महात्मानो भूयः स्तुतिपुरः सरम् ॥ २० ॥
 तत आविरभूद्रम्यो हय उच्चैःश्रवा इति ।
 राकामृगाङ्कधवलः सर्वावियवसुन्दरः ॥ २१ ॥
 हेषाभिर्व्याहरलक्ष्मी त्रैलोक्यैश्वर्यसम्भवाम् ।
 गुभैरावर्तसंस्थानैरनवद्याखिलाङ्कः ॥ २२ ॥
 चन्द्रांशुसद्यशोदभूतमृदुस्वच्छतनूरुहः ।
 उच्छलत्पुच्छवेगेन चामरं वीजयन्निव ॥ २३ ॥
 पुरोऽङ्गखुरचेष्टाभिराह्वयन्निवभाति यः ।
 त्रैलोक्यानन्यसामान्यसाम्राज्यपदसुश्रियम् ॥ २४ ॥
 सर्वावियवभूषाद्यं रत्नवल्गामनोहरम् ।
 रत्नपल्याणकलितं चन्द्रांशुश्वेतकेसरम् ॥ २५ ॥
 तं वलिः स्पृहयामास देवयानं महाहयम् ।
 विष्णुना ज्ञापितः शक्रो मौनमेवास तत्क्षणे ॥ २६ ॥
 अथाविरासीनागेन्द्र ऐरावत इति श्रुतः ।
 युक्तो दन्तचतुर्षकेण कैलास इव पाण्डुरः ॥ २७ ॥
 सोऽपि चामुरराजेन स्वीयत्वेनोररीकृतः ।
 न तस्मै स्पृहयाच्चक्रे इन्द्रःकालप्रतीक्षकः ॥ २८ ॥
 पारिजातोऽभवद्भूयो मथ्यमानात्पयोनिधेः ।
 स्वर्लोको भूषितो येन पुरिताश्चार्थिनां स्पृहाः ॥ २९ ॥
 स्वर्णस्तम्भमनोहारी माणिक्यविटपो महान् ।
 रत्नपुष्पसमुल्लासी महामरकतच्छदः ॥ ३० ॥

पीयूषपाकफलभृत्सुच्छायतलशीतलः ।
 सम्पत्परम्परावर्षी चन्द्रोज्जागरदीधितिः ॥ ३१ ॥
 आचकाङ्क्ष तमानेतुं वलिराराममात्मनः ।
 मौनमासुः सुराः सर्वे कार्यसाधनकोविदाः ॥ ३२ ॥
 अथाविरासुर्ललना रतिकोटिजयोर्जिताः ।
 या एताः स्वर्गिणां गेहानलंकुर्वन्ति कोटिशः ॥ ३३ ॥
 दिव्या अप्सरसो नृत्यगीतवाद्यविशारदाः ।
 निष्ककण्ठयो लसदभूषा दुकूलवरशोभिताः ॥ ३४ ॥
 मनांसि रवर्गवास्तुनां हरन्त्यो वल्लुचेष्टितैः ।
 गतिविभ्रमशालिन्यः स्मितकान्तावलोकनाः ॥ ३५ ॥
 अथाविरासीत् कमला हरेः प्रिया फुल्लारविन्दं किल बिभ्रती करे ।
 पद्मालया पद्मविलोचना नना पद्मासनावर्ष्मसु पद्मसौरभा ॥ ३६ ॥
 प्रकाशयन्ती महसाखिला दिशः शुचिस्मितद्योतिमुखेन्दुचन्द्रिका ।
 सौदामिनीकोटियुदीपविग्रहा त्रैलोक्यसम्पत्समुदायरूपिणी ॥ ३७ ॥
 तां वीक्ष्य सर्वावियवानवद्यभां गतिस्मितप्रेक्षितकेलिकोविदाम् ।
 विमुहृथ देवा असुराश्च मानवा अच्चीकमन्ताधिकवश्यमानसाः ॥ ३८ ॥
 तस्या वयोवेषविलासविभ्रमैर्मधुर्घूपदयुतिवर्णमार्दवैः ।
 उदारहासामलवल्गुवीक्षितैराक्षिसचित्ताः सहसाभवत् जनाः ॥ ३९ ॥
 तामदभुताकारगतिस्मितादिभिर्विमोहयन्तीं हृदयानि नाकिनः ।
 आनन्दं रालोकनवश्यवृत्तयः पाद्यासनस्नानविलेपनादिभिः ॥ ४० ॥
 ददौ तस्याः शुनासीरः स्थानाय शुभमासनम् ।
 दिव्यं सलिलमानिन्यु गङ्गाद्याः सरितां वराः ॥ ४१ ॥
 हेमकुम्भकराः सर्वा अभिषेकार्थमुच्चाताः ।
 वशीभूतहृदो वल्लुस्मितलीलावलोकनैः ॥ ४२ ॥
 दिव्यौषधीरूपाजहे भूमिस्तदभिषिक्तये ।
 पञ्चगव्यान्युपानिन्युर्गाविः कामदुधाः स्वयम् ॥ ४३ ॥
 मुनयो मन्त्रसिद्धाश्च प्रफुल्लहृदयाननाः ।
 गायन्तश्च पठन्तश्च ऋग्यजुःसामगा गिरः ॥ ४४ ॥
 स्तुवन्तो विविधैः स्तोत्रैः सूक्तैश्च पुरुषं यथा ।
 चक्रुस्त्रैलोक्यभूत्यर्थमभिषेकोचितं विधिम् ॥ ४५ ॥
 अवादयन् घनास्तुङ्गमृदङ्गपणवानकान् ।
 मुरजान् गोमुखान् भेरीः शङ्खान् वेणूश्च वल्लकीम् ॥ ४६ ॥

तां फुलपङ्कजकरां शरदभ्युदीतराकासुधांसुवदनामरविन्दसंस्थाम् ।
दिक्शुण्डनोऽभिषिचुर्जलपूर्णहैम कुम्भैः कराग्रविधृतैष्ट्रिजमन्त्रपूर्वम् ॥४७॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे समुद्रमथने
श्रीप्रादुर्भावो नाम पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

●

षडशीतितमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

तस्याः सार्थे विनिर्यातास्तिस्तः कोटयो वराङ्गनाः ।
तथा लक्षाणि पञ्चाशत्सहस्राणि चतुर्दश ॥ १ ॥
शतानि पञ्चदश च यथा लक्षमीस्तथैव ताः ।
वयोऽवस्थारूपगुणसौन्दर्यादैः समाः प्रिये ॥ २ ॥
कन्याः श्रीरसमुद्रस्य लक्ष्मीपतिवरोत्सुकाः ।
ताः समादाय सलिलात्स्वयं सिन्धुर्विनिर्ययौ ॥ ३ ॥
तासामुद्भवनार्थाय परया चिन्तयाऽऽकुलः ॥ ४ ॥
सर्वास्ताः पीतकौशेयवासिन्यो निष्कभूषिताः ।
वरपङ्कजमालाभिर्भूषिताः पद्मपाणयः ॥ ५ ॥
ताः श्रियं भूषयाच्चक्रू रत्नाकरसमुद्भवैः ।
वासोभिर्भूषणैर्दिव्यैर्हरस्त्रकुण्डलादिभिः ॥ ६ ॥
स्वयं तस्याः पिता निन्वो पीतकौशेयवाससी ।
वैजयन्तीं स्त्रजं दिव्यां वस्त्रणो यादसां पतिः ॥ ७ ॥
तस्यास्तु सौरभोदगारैः ककुभः सुरभीकृताः ।
दिङ्मुखेभ्यः समाजगमुराहूता इव षट्पदाः ॥ ८ ॥
मकरन्दभरस्त्राविपञ्चवर्णप्रसूनजाम् ।
वहन्ती तां स्त्रजं रेजे वसन्तश्रीरवेन्दिरा ॥ ९ ॥
उपाहरद्विश्वकर्मा प्रजापतिरथ स्वयम् ।
तस्यै रत्नविचित्राणि भूषणानि सहस्रशः ॥ १० ॥
सरस्वती रत्नहारं ब्रह्मा पद्ममनुत्तमम् ।
शेषश्च कुण्डले दिव्ये मुदितः समुपाहरत् ॥ ११ ॥

तां पीतवसनां दिव्यरत्नभूषणभूषिताम् ।
 वैजयन्तीसजोपेतां हरिद्राचूर्णरूषिताम् ॥ १२ ॥
 विवाहोचितवेषाहृद्यांश्यामं श्यामोत्पलेक्षणाम् ।
 उवाच जनकस्तस्य वात्सल्येन सगदगदम् ॥ १३ ॥
 गन्धर्वविद्याधरमर्त्यनागराट्सुरासुराणामियतीह मण्डले ।
 त्वं पुत्रि यं कं चिदनुत्तमैर्गुणैरात्मानुरूपं वरमृच्छ सम्प्रति ॥ १४ ॥
 ममाङ्गजा सर्वगुणौधभाजनं त्रैलोक्यसम्पत्तिनिधानविग्रहा ।
 गुणैरिहास्यप्रतिमा ततो वरं निरीक्ष्य चित्तेन विमृश्य यास्यसि ॥ १५ ॥
 इत्युक्तवति पाथोधौ तस्याः सख्यो वरस्त्रियः ।
 ऊचिरे युगपत्सर्वास्तत्प्रेमवशिताशयाः ॥ १६ ॥
 यमेषा तात पद्माक्षी वरिष्यति निजं प्रियम् ।
 वरः स एव नो भूयान्तेरं कामयामहे ॥ १७ ॥
 ततः स हंसगमना समाकर्ण्य पितुर्वचः ।
 कृतस्वस्त्ययना देवी सत्रीडहसितानना ॥ १८ ॥
 वरमालां समादाय गुञ्जद्व्रमरमण्डिताम् ।
 दिव्यपद्ममयीं पीठादुदत्तिष्ठद्वरार्थिनी ॥ १९ ॥
 ददर्श यक्षान् गन्धर्वानसुरान् सिद्धचारणान् ।
 विद्याधरान् भूतपतींल्लोकेशानपि दिक्पतीन् ॥ २० ॥
 देवान् ब्रह्मशिवेन्द्रादीन् ग्रहनक्षत्रनायकान् ।
 आदित्यांश्च वसून् रुद्रान् विश्वान् देवांश्च भास्वरान् ॥ २१ ॥
 तुषितानलिलांश्चैव साध्यान् पितृगणांस्तथा ।
 रक्षोभूतपिशाचादीनसुरान् दैत्यदानवान् ॥ २२ ॥
 यज्ञं संवत्सरं कालं वसन्तादयांस्तथा ऋतून् ।
 नागानैरावतादीश्च वासुकिप्रमुखानहीन् ॥ २३ ॥
 पुष्करावर्त्तकादीश्च घनान् नरपतीन् नरान् ।
 नदांश्च शोणभद्रादीनश्वत्थादयान् वनस्पतीन् ॥ २४ ॥
 धर्मं चार्थं तथा कामं मोक्षं चापि चतुर्विधम् ।
 निरूपयन्ती व्यचरत्स्वानुरूपं वरार्थिनी ॥ २५ ॥
 सर्वपूर्णगुणस्थानं सर्वदोषविवर्जितम् ।
 ध्रुवं पुरुषधोरैयमिच्छन्ती पदमात्मनः ॥ २६ ॥
 विलोक्यन्ती सर्वत्र त्रैलोक्ये नान्विन्दत ।
 ततश्च सा परावृत्ता परमानन्दरूपिणी ॥ २७ ॥

दीव्यत्कांटिसखीयूथविद्युन्मडलवर्तिनी ।
 विभ्रती पद्मवदना करपद्मे वरस्तजम् ॥ २८ ॥
 सदानवदयोऽखिलनित्यसदगुणः क ईश्वरो मे प्रतिमो भवेदिति ।
 मुहुर्विचिन्त्यैतदवोचतेन्दिरा निजां वयस्यां निभृतं सुचिस्मता ॥ २९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे समुद्रमथने
 श्रीकृतवरान्वेषणे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः

श्रीरुद्राच

वद सखि कियदेतत्तुच्छमाब्रह्मलोकं सुखमसुखविमिश्रं यत्कृते मुरध्वचित्ताः ।
 परमसुखकदम्बं कालमायाद्यपेतं विजहति भवचक्रे संततं आन्तिभाजः ॥१॥
 किमु सखि पुरराजः स्यान्महान् भूमिकोणे पदमयति यदीयं सापिभूरण्डकोणे ।
 तदपि तु विधिनोसं भूरितोयैकदेशे विशति पुरुषनाभौ सोऽप्यतः कोटिशस्ते ॥२॥
 वद सखि किमु पश्यस्याविरच्चे: किरीटं त्रिजगति परमैश्यं क्वाप्यनन्यानपेक्षम् ।
 भवदपि किमु खेलत्कालहर्यक्षदंष्ट्रा विकटकटकटभिर्यन्त सद्यो निगीणम् ॥३॥
 वद सखि किमु वीर्यं पश्यसि क्वापि दृप्यद्वितिजदनुजनाथानीकपर्याकुलायाः ।
 कलयति धरणेर्यः क्लेशशार्नित स्वशक्त्या भवति यदिह नृणां सम्प्रवृत्तस्त्रिवर्गः ॥४॥
 निगमनलिनमध्योद्गारिमाध्वीकपूरं सुरनरमुनिचेतःषट्पदास्वाद्यमेकम् ।
 प्रथयति भुवनानां भूषणं सद्यशोयः स क इह सखि मृग्यः पूरुषाणां धुरोणः ॥५॥
 उदयति परमाया कालमायाद्यपेता निरवधिनिजलेशव्यासलोकेशसद्गा ।
 चरणनखररोचिर्मग्नकोटीन्दुसूर्या क्वचन सखि पुनग्रथे दृश्यते तादृशी श्रीः ॥६॥
 कथय सखि किमीयज्ञानमज्ञानदोषव्यधिकरणमगाधं भासयत्कृत्स्नमेतत् ।
 निखिलभुवनवस्तूद्घासकः सोऽपि भास्वान् भवति भूशमनेनोद्भासितो भासनार्हः ॥७॥
 स्मरविशिखविलोलस्वर्गपङ्क्तेरुहाक्षी विविधविहृतिजन्मा भाति पत्र प्रमोदः ।
 स सखि विषयभोगो भासते यस्य फल्गुः स्थिरतममतिरीढक् को नु वैराग्यसारः ॥८॥
 क इह सखि तपस्वी निर्जितो येन मन्युः परिहृतगुणसंगं ज्ञानमुद्भाति कस्य ।
 अपि खलु स महान् को निर्जितो येन कामः क्व च विलसति धर्मः सर्वतः सौहृदाढयः ॥९॥

कथय सखि विमुक्त्यै त्यागवान् को नु लोके क इह वहति वीर्यं कालवेगाद्विमुक्तम् ।
स च क इह न संगो यस्य मायागुणानां क उत भुवि चिरायुः सर्वतो यस्य भोगः ॥१०॥
क इह निखिलभोगो यं न कालस्य दंष्टा स्पृशति तदुभयं चेदस्ति कात्यायनीशे ।
तदपि पितृवनस्थे तत्र नो मञ्जलाशा सकलशुभसमेतः कश्चनापेक्षते माम् ॥११॥
सखि कमहमुपेयां सर्वशः सद्गुणाढ्यं प्रकृतिमधुररूपं संस्थितं कालमूर्धिन् ।
इति मनसि विमृश्य प्रीतियुक्ता वरिष्ये सुलभमिह निजानां केशवं देवदेवम् ॥१२॥

श्रीराम उवाच

इत्युक्त्वा सा भगवती माधवं मधुसूदनम् ।
उपसूत्य समन्दाक्षं बब्रे कमलमालया ॥ १३ ॥
अपश्यच्च त्रपाहर्षमन्दस्मितमनोज्ञया ।
दृशा कनकपत्राङ्गी सावगुण्ठपटानना ॥ १४ ॥
निधाय तस्यांसयुगे वरस्वजं समुल्लसत्पद्मयीं सुसौरभाम् ।
पाश्वर्णनुलग्नध्रमरौघसेवितां गुञ्जारवच्छुच्चनदद्वशोगणाम् ॥ १५ ॥
अतिष्ठदुद्घासितवामपाश्वंगा निरीक्षमाणास्थितये शनैरुरः ।
दृशा मनोमर्पकषायकोणया परिस्फुरन्त्या वनमालयाच्छ्रितम् ॥ १६ ॥
सन्नीडहासरुचिरेक्षणमोक्षवत्या लक्ष्म्या वृते त्रिजगतां जनके जनन्या ।
अन्तःप्रसादसुमुखाः पुलकावृताङ्गाः सर्वे जनाः समभवन् परमप्रमोदाः ॥१७॥
देव्या वृते निजे कान्ते तदंशास्त्रिजगज्जनाः ।
सर्वे नराश्च नार्यश्च मुदिता अभवस्तराम् ॥ १८ ॥
असुरेन्द्रैर्हृता च श्रीस्त्रिलोक्याः प्रोषितैव या ।
साभूत्पुनः परावृत्ता वृते नारायणे श्रिया ॥ १९ ॥
ऐधन्त त्रिदशाः सर्वे पुनः स्वस्व पदाशिषा ।
जजागार त्रिजगतां पुनः श्रीः श्रीपतेर्बलात् ॥ २० ॥
अथो अवादयन्त मृदञ्जुन्दुभीसशङ्खभेरोमुरजानकादयः ।
वाद्यप्रभेदास्त्रिदशोपजीविर्भिविद्याधरैः सोत्सवगानमाहताः ॥ २१ ॥
गायतां नृत्यतां चैव स्तुवतां पठतां तथा ।
देवगन्धर्वविद्याधवर्याणामभवत् स्वनः ॥ २२ ॥
ब्रह्मा रुद्रस्तथा शक्रो वाक्पतिश्चेतरे सुराः ।
तमीडाश्वकिरे देवं सश्रियं मन्त्रसूक्तिभिः ॥ २३ ॥
विष्णुसूक्तैः पृथग्विष्णुमस्तुवन् वेदवित्तमाः ।
श्रीसूक्तैश्च श्रियं देवीं परमाह्लादमन्थराम् ॥ २४ ॥

तस्याः कृपाकटाक्षेण सप्रजापतयः सुराः ।
 पुनः स्वगुणसंयुक्ता अभवन् येऽसुरैर्जिताः ॥ २५ ॥
 उपेक्षितास्तथा देव्या स्वकृपालोकतोऽसुराः ।
 सर्वदूषणसम्पन्ना अभवन् दैत्यदानवाः ॥ २६ ॥
 ततः समुद्रः सम्पद्भिर्मणिकाञ्चनभूषणैः ।
 अतोषयद् रमाकान्तमुवाच च मुदा युतः ॥ २७ ॥
 एषा तवाङ्गिर्सेवार्थं दासिका त्रिजगत्प्रभो ।
 मया निवेदिता देव ग्राह्या करुणया हृशा ॥ २८ ॥
 भूयश्च दास्य एवेमास्तव सेवापरायणाः ।
 अनुग्रहीष्यसि ह्येता एकान्तभजनोत्सुकाः ॥ २९ ॥
 इत्थं वचः समुद्रस्य श्रुत्वा देवो रमापतिः ।
 उवाच त्रिजगद्वन्द्यमनोज्ञचरणाम्बुजः ॥ ३० ॥
 यदुक्तं तत्त्वया सत्यं भक्ता एव मता इमाः ।
 मम सेवापरा नित्यं प्राप्त्यन्ति सुखमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
 किनु सिद्धपदं सिन्धो मामको लोक उत्तमः ।
 एतारतु साधनावस्थाः सिद्धा भूत्वा लभन्तु माम् ॥ ३२ ॥
 तावन्नीरनिधे शश्वत् त्वतीरभुवमाश्रिताः ।
 एतास्तपस्तपस्यन्तु मम भक्तिबलोर्जिताः ॥ ३३ ॥
 आगामिनि विरच्छौ तु कल्पे सारस्वताभिधे ।
 राज्ञो दशरथस्याहं भवितास्मि गृहे सुतः ॥ ३४ ॥
 पिता मे रावणाङ्गीतो वर्ता मां निधिसम्मितम् ।
 प्रमोदवन्गोपस्य सुखितस्य निकेतने ॥ ३५ ॥
 तत्राहं विहरिष्यामि गूढलिङ्गः स्वमायया ।
 नित्याभिः केलिकान्ताभिः पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥ ३६ ॥
 तत्रैता अपि मां प्राप्य निजशक्तिविलासिनम् ।
 मानयिष्यन्ति सुरतं संजाता गोटुहां कुले ॥ ३७ ॥
 इयं च कमलादेवी तव पुत्री महोदया ।
 जनकस्य गृहे राज्ञो भविता मामनुक्रता ॥ ३८ ॥
 इति माधवेन समुदीरितं वचो जलधर्मिनशम्य विनयेन संयुतः ।
 निगमेनतुल्यमिति चेतसा स्वयं ननु निश्चिकाय वचनं रमापतेः ॥ ३९ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे समुद्रमथने श्रीप्रादुर्भाव
 वरवरणकर्मादिवर्णनं नाम सप्तशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

ता एता जलधेः कन्याः श्वेतद्वीपं समाश्रिताः ।
 तेयुस्तपःपरं चेतो विनिधाय रमापतौ ॥ १ ॥
 ततः परिणते जाते तपसि प्राप्तसिद्धयः ।
 सम्प्राप्ताः सुदृढं भावं मत्केली मण्डलोचिताः ॥ २ ॥
 प्रमोदविपिने जाताः पृथग्वशेषु गोदुहाम् ।
 मत्केलीमण्डलं प्राप्य मम साधम्यमागताः ॥ ३ ॥
 त्वं च सैव रमा देवि मम नित्यविलासिनी ।
 जाता जनकभूपस्य गृहे सर्वगुणोदिता ॥ ४ ॥
 एतास्तव निजाः स्ख्यो मम सेवापरायणाः ।
 त्वया सहैव संजाता वृताश्चापि सहैव माम् ॥ ५ ॥
 अतो निरोक्षमाणा त्वमेताश्चम्पकविग्रहाः ।
 कथं न हृदि सम्मोदं भजेथा जनकात्मजे ॥ ६ ॥
 एता अपि त्वया सार्धमत्यर्थं प्रेमविह्वलाः ।
 क्रीडिष्यन्ति पुरावृत्तसाक्षात्कारविचक्षणाः ॥ ७ ॥
 इति एव परिप्राप्ताश्चिन्कूटगिराविह ।
 त्वया मया च बहुधा विहतुं सुभगेश्वरि ॥ ८ ॥
 अन्या अपि तथैवैता गोप्यः कमललोचनाः ।
 तवैवांशकलोदभूता नान्यथा स्युर्मम प्रियाः ॥ ९ ॥

श्रीजानकपुण्डिवाच

अमृतोत्पत्तये कान्त मथितोऽब्धिः सुरासुरैः ।
 कथं च तत्समुत्पन्नं तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ १० ॥

श्रीरामउवाच

ततश्चास्मादाविरासीन्मथ्यमानात्सुरासुरैः ।
 कन्यारूपधरा देवी वारुणी यासुरप्रिया ॥ ११ ॥
 राजन्ती पद्मपत्राक्षी चन्द्रकोटिसुशीतला ।
 सूर्यकोटिसमाभासा दाढिमीकुसुमांशुका ॥ १२ ॥

हिमकुन्देनदुधवला पञ्च वत्का त्रिलोचना ।
 अष्टादशभुजैर्युक्ता सद्य आनन्दकारिणी ॥ १३ ॥
 प्रहसन्ती विशालाक्षी समस्तासुरसन्मुखी ।
 मथनान्दोलतुङ्गबिघ्नतरङ्गतरलाभ्वुजे ॥ १४ ॥

 शुभासने समासीना प्रमत्तवृषभोपरि ।
 नीलकण्ठी तडित्तुल्या सर्वाभरणभूषिता ॥ १५ ॥
 कपालखट्वाङ्गधरा घंटाडमरुवादिनी ।
 पाशांकुशधरा देवी गदामुसलधारिणी ॥ १६ ॥

 खङ्गखेटकपट्टीशमुदगरं शूलदण्डकम् ।
 विच्चित्रखेटकं मुण्डं बिभ्रती वरदाभयम् ॥ १७ ॥
 तामाददुर्महाघोरां वारुणीमसुरेश्वराः ।
 हर्षिणा नोदिताः सर्वे मदविस्मरणावहाम् ॥ १८ ॥

 अनङ्गीकृतमीशेन साक्षाद्दूगवतामुना ।
 तदद्रव्यंवारुणीत्याहुरमृतं तदुरीकृतम् ॥ १९ ॥
 आदिमं ये तु गृह्णन्ति ते दैत्या घोरबुद्धयः ।
 चरमं ये तु ते देवाः सत्त्वोर्जितमहाधियः ॥ २० ॥

 अथ भूयो मथ्यमानादुदधेः कश्यपात्मजैः ।
 उदभूत्पुरुषःकश्चित् परमादभुतदर्शनः ॥ २१ ॥
 पीनायतलसद्वाहुः कम्बुकण्ठः सुमेचकः ।
 रत्नकण्ठो मनोहारी फुल्लपङ्कजलोचनः ॥ २२ ॥

 तारुण्यवयसा कान्तो दिव्यमालाविभूषितः ।
 भूषितः सर्वभूषाभिस्तसकाञ्चनवाससा ॥ २३ ॥

 परिणाहिलसद्वक्षा नीलकुञ्चितकुन्त्तलः ।
 सर्वसौभाग्य सहितः सर्वमङ्गलसदगुणः ॥ २४ ॥

 सिंहविक्रान्तिपिशुनखेलदगतिरुदित्वरः ।
 लसत्केयूरकटककटिसूत्रमनोहरः ॥ २५ ॥
 सुधापूर्णं रत्नकुम्भं दधानो देवसन्मुखः ।
 योऽज्ञाः साक्षाद्दूगवतो धन्वन्तररितिश्रुतः ॥ २६ ॥

 आयुर्वेदाचार्यवरः फलदः सर्वयशभुक् ।
 स्मितशोभिमुखज्योत्स्नाप्रकाशितदिग्छुकः ॥ २७ ॥

 इदं तदमृतं जातमिति निश्चित्य चेतसा ।
 घटं तममृतापूर्णमाजहनुरसुरेश्वराः ॥ २८ ॥

इदं पीत्वामृतं पूर्णं जेष्यामः सहसा सुरान् ।
 इतराण्यपि रत्नानिग्रहीष्यामो बलाद्यम् ॥ २९ ॥

इति ते मन्त्रयन्ति स्म देवास्त्वासन् सुदुःखिताः ।
 क्रतेऽपि चोद्यमे तुल्ये देत्यैर्भग्नाशिषः कृताः ॥ ३० ॥

गृहीते दितिजैस्तस्मन्नाच्छिद्यामृतभाजने ।
 विषीदन्ति स्म विबुधा निर्बला बलशालिभिः ॥ ३१ ॥

किंतु ते शरणं जगमुर्भगवन्तमधोक्षजम् ।
 स तान् दीनहृदोऽत्यर्थमुवाच शरणागतान् ॥ ३२ ॥

मा शोचत सुराःसत्यं वदामि श्रृणुतेरितम् ।
 अमृतं वः प्रदास्यामि वञ्चित्वा खलानमून् ॥ ३३ ॥

अन्यानि चापि रत्नानि भवतामेव साधये ।
 श्रियमेकां विनादेवीं सा मे भागः सनातनः ॥ ३४ ॥

स सान्त्वयितेति यथार्थभाषणो यथार्थकामश्च हरिः सुपर्वणः ।
 निवर्त्यामास मिथो विरोधतः शमेन साधोर्हि स नोपयुज्यते ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुग्णिसंवादे दक्षिणखण्डे समुद्रमथनेऽ-
 मृतोत्पत्तावद्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकोननवतितमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

तेषां परस्परं जातः सुधार्थं कलहो महान् ।
 दैत्यानां दानवानां च स्वस्वार्थं फल्गुचेतसाम् ॥ १ ॥

अहं श्रेष्ठोऽस्म्यहं पूर्वं पास्यामि कलशामृतम् ।
 मदत्तमितरैग्राह्यं न त्वं प्राधान्यमर्हसि ॥ २ ॥

इत्यूचुः केऽपि दुर्वृत्ताः स्वार्थसंत्यक्तसौहृदः ।
 अपरे च पुनर्मूर्खाः क्रोधान्धीकृतलोचनाः ॥ ३ ॥

अस्मद्वाहुवलादेष उद्धृतो मन्दराचलः ।
 आकृष्टो वासुकेर्भागो मथितश्चापि सागरः ॥ ४ ॥

ते वयं पूर्वमत्स्यामो जरामरणनाशनम् ।
 अमृतं शेषमन्येऽपि गृह्णन्त्वस्मलृताज्ञया ॥ ५ ॥

इत्यूचुरपरे भूय आस्फोटितभुजद्वयाः ।
 क्रोधव्याकुलितैर्वर्णं रोरयन्ति स्म दानवाः ॥ ६ ॥

कुलेनाभिजन्मगत्या मत्या च वयमूर्जिताः ।
 भोक्ष्यामः कर्मनिष्पन्नं फलमेतत्सुधात्मकम् ॥ ७ ॥

इत्यन्योन्यं व्याहरन्तो विवलन्तश्च भूरिशः ।
 हुं तुकृत्य शपन्तश्च विवदन्तः समैः समाः ॥ ८ ॥

आच्छिद्यामृतमुत्तर्षा जुगुयुः साभ्यसूयकाः ।
 एकस्मादेकको विभयद्वृह्णिंश्चारुणलोचनः ॥ ९ ॥

ये तेषां दुर्वलतमा आच्छिद्यादातुमक्षमाः ।
 पक्षपातं दिविषदां परिगृह्यान्नुवन् वचः ॥ १० ॥

हा हा हत महानेष दुर्नयोधर्महापनः ।
 यद्वेवास्तुल्यमायस्ता वियोज्यन्ते स्वभागतः ॥ ११ ॥

अहंन्ति चात्मनो भागं तुल्यमेतेऽसुरैः सुराः ।
 दुर्बला इति विज्ञाय वञ्च्यन्ते कालनोदितैः ॥ १२ ॥

नन्वमीभिः सदाद्रोहनिरतैदर्पशालिभिः ।
 एवमेव पुराप्येते स्थानाद्विच्याविताः सुराः ॥ १३ ॥

पापात्मानः पापरताः सदा परशुभद्रुहः ।
 आत्मवर्गाऽपि चात्यन्तं स्फुटं कपटवृत्तयः ॥ १४ ॥

केनेमे खलु नीयेरन् दुर्नयान्यमुत्तमम् ।
 ये लोकवेदनिष्पक्षाः स्वार्थकान्तकृतस्पृहाः ॥ १५ ॥

विलपन्त इतीवोच्चैरनन्यशरणा भवे ।
 असुरा बलिनां तेषां पश्यन्तिस्म मुखानि ते ॥ १६ ॥

इति कोलाहलस्तेषां मण्डले सुमहानभूत ।
 निभूतं कस्यचित्पाणौ न्यस्तं चामृतभाजनम् ॥ १७ ॥

हरिस्तत्प्रतिकाराय देवेष्वाबद्धसौहृदः ।
 शिवादिधैर्यहरणं धृतवान् कामिनीवपुः ॥ १८ ॥

इन्द्रीवरदलश्यामं नवतारण्यविभ्रमम् ।
 चञ्चत्कटाक्षनिक्षेपजितकन्दर्पसायकम् ॥ १९ ॥

वेणीभारममाबद्धनवमल्लीप्रसूनजैः ।
 अमन्दसौरभोद्गारैरामन्वितमधुव्रतम् ॥ २० ॥

अङ्गसौन्दर्यसरसीतारुण्यलहरीभरः ।
 आप्लुवद्वैर्यधरणो मुनीनामपि योगिनाम् ॥ २१ ॥
 ललितापाङ्गसंदर्शः स्मितपूर्वाभिभाषणः ।
 मोहयत्पीनजघनकाञ्चीगुणकलक्वणः ॥ २२ ॥
 ससुरासुरविस्तीर्णत्रैलोक्यहृदयंगमम् ।
 उत्तुङ्गपीनवक्षोजश्रिया चित्तं विमोहयत् ॥ २३ ॥
 कान्तिमद्विरशेषाङ्गेष्वाचितै रत्नभूषणः ।
 निवारयद्विशां ध्वान्तं मुखचन्द्रश्रिया तथा ॥ २४ ॥
 शान्तिं समानयत्तेषां कलहं धोरमुत्थितम् ।
 अलिश्वेणामनोहारिरुचिरायाङ्गदर्शनैः ॥ २५ ॥
 लोलालकलताशालिकपोलमुकुरद्वयम् ।
 अर्घचन्द्रसमाकारभालपट्टप्रभाधरम् ॥ २६ ॥
 कण्ठद्वयपरिभ्राजद्रत्नताटङ्गसुन्दरम् ।
 सुमेचकारुणात्यच्छलोचनश्रीमनोरमम् ॥ २७ ॥
 शुकचञ्चुचमत्कारिनासालावण्यशोभितम् ।
 विद्रुमारुणबिम्बोष्ठ लुलन्नासामणिदद्युति ॥ २८ ॥
 कम्बुकण्ठसमुल्लासिरेखात्रयविराजितम् ।
 उदारहारभारश्रीसमुदीव्यदुरःस्थलम् ॥ २९ ॥
 सुवण्ठिजमृणालाभविस्फुरङ्गजवल्लरि ।
 प्रमुष्टक्षीणमध्याङ्गं नितम्बाधिकवृद्धिमत् ॥ ३० ॥
 नाभोसरससमुत्सर्पद्रोमालीशैवलाञ्चिते ।
 उदरे त्रिवलीचारुण्युपात्तक्रशिमास्पदम् ॥ ३१ ॥
 राजहंसविनिर्जन्मदालसलसद्गति ।
 हावभावानेकभेदभ्रुकुटीभङ्गसुन्दरम् ॥ ३२ ॥
 तेऽन्योन्यतोऽसुरवराः कलशं हरन्तः सन्त्यक्तसौहृदनयाः श्रितदस्युभावाः ।
 तां मोहिनी भगवतः परमेश्वरस्य शक्तिं विलोक्य नितरां चकिता इवासन् ॥ ३३ ॥
 सा मन्दमन्दमुपसूप्तवती पदाभ्यां मञ्जीरमञ्जुमधुपश्ववराम्बुजाभ्याम् ।
 चञ्चत्सकूजवलयाङ्गदमेखलादिभूषालसत्तानुरमोहयदासुरांस्तान् ॥ ३४ ॥
 ते दर्शनक्षणविमूदधियोऽसुरेन्द्रा अन्योन्यतोऽमृतकृते कलहं निवार्य ।
 कामोद्धतास्तदधरामृतपातुकामास्तस्याः समीपमभजन् सजवं समेत्य ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुगुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे समुद्रमथने
 एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

नवतितमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

ऊचुञ्च ते तामनवद्यदेहां सुलक्षणां हृच्छयवाणतसाः ।
 निरूपयन्तो निभृतं स्वरूपमाधुर्यसिन्धूत्थतरङ्गसिक्काम् ॥ १ ॥

अहो ते रूपमतुलमहो धाम मनोरमम् ।
 अहो वयश्च ते नूलं न त्वं सृष्टिर्विधेरसि ॥ २ ॥

अन्यदेवाङ्गलालित्यमन्यदेव च वर्तनम् ।
 अन्यैव ते तनोश्छाया कर्तुं शब्दं न वेधसा ॥ ३ ॥

इयमधरपुटी तवातिशोणा मधुरिमयूरपरम्पराप्रभूतिः ।
 इह जगति सुधावधीन् पदार्थात् सपदि विजित्य विभाति वर्तमाना ॥ ४ ॥

तनुरियमतुला तवातिधन्या वद सखि केन तुलां प्रयातु लोके ।
 अपि खलु विजितानयैव विद्युच्चरति मनस्त्रपया द्यनेषु गूढा ॥ ५ ॥

का त्वं कल्याणिनो बाले कुतो वा वरवर्णिनि ।
 कस्यासि तन्वि कुलभूरपि किं कर्तुमिच्छसि ॥ ६ ॥

अये कमलपत्राक्षि न त्वं स्पृष्टासि केनचित् ।
 देवासुरमनुष्येन्द्रसिद्धगन्धर्वयोगिषु ॥ ७ ॥

अपि केनेह हेमाङ्गि प्रेषितासि त्वमीहशी ।
 सुधामपि पराजे तुं प्रायः प्राप्ता स्वधामतः ॥ ८ ॥

अपीहशीं ननु भवतीमलौकिकीं प्रपश्यतामसुरवराहिनाकिनाम् ।
 परां रतिः सुदति मनस्युदैत्य मां विलिल्यिरे सपदि न इन्द्रियाणि यत् ॥ ९ ॥

नैतादृशी प्रीतिरभूत्कदाचित्सर्वेन्द्रियाणां मनसस्तथा नः ॥ १० ॥

यत्र यत्रारविन्दाक्षि प्रायस्त्वमनुयास्यसि ।
 तत्र तत्रैव सानन्द वर्षिष्यन्ति सुधा धनाः ॥ ११ ॥

अपूर्वा सुषमामेतां पश्यन्तस्त्व वर्षमसु ।
 अतीव कौतुकायन्तो वक्तुं नो पारयामहे ॥ १२ ॥

त्वं चेल्लब्धासि लावण्यमाधुर्यैकतरङ्गिणि ।
 नीरसेन त्वदधरात् किं लब्धेनामृतेन नः ॥ १३ ॥

मङ्गलोऽसौ सुसम्पन्नः कालो मथनकर्मणि ।
 यत्र त्वं मिलितास्यद्वा सुधातोऽपि गरीयसी ॥ १४ ॥

स्पर्द्धवं मां दितिसुता इयं बोऽमृतभोजने ।
 विभागदा विशेषण संविधानुमुपस्थिता ॥ १५ ॥

न्यस्यताममृतामत्रमस्याः पाणिसरोरुहे ।
 पाययिष्यत्यसौ बाला यथेष्टं वो दितेः सुताः ॥ १६ ॥

क्रोधं द्रोहं च संघर्षं परस्परमुदस्य वै ।
 इयमाश्रयणीयावो दग्धकन्दर्पजीवनिः ॥ १७ ॥

अयि त्यं कोमलापाङ्गि पाशाविव भुजाविमौ ।
 क्षेपासि कस्य कण्ठान्तर्वशीकरण्यन्त्रवत् ॥ १८ ॥

अये मध्यस्थलमिदं केन ते पाणिनामितम् ।
 त्रिवली कैतवाललग्नं यदद्गुलिचतुष्टयम् ॥ १९ ॥

इति सा काश्यपैर्भयः प्ररोचनवचोभरैः ।
 आभाषिता जहासोच्चैर्मर्महिनी मृगलोचना ॥ २० ॥

अये धर्मभूतः पुत्राः कस्यपस्य प्रजापतेः ।
 दितेः पतित्रतायाश्च प्रभूता मां किमिच्छथ ॥ २१ ॥

अहं हि सर्वधर्मान्तिकारिणी पांसुला परा ।
 कुर्वन्ति मयि विश्वासं न कोऽयि खलुकोविदाः ॥ २२ ॥

विद्युत्प्रकाशं जलदस्य छायां यत्पुरुचलीनां च सुखं प्रसंगात् ।
 जातान्यपि त्रीणि भवे भवेयुरनित्यरूपाणि न विश्वसन्ति ॥ २३ ॥

कि च वो मत्प्रसंगेन सुखं स्यादस्थिरात्मनाम् ।
 इति निश्चित्य विबुधा न विश्वसत मां क्वचित् ॥ २४ ॥

श्रीराम उवाच

हेलया लीलया चापि विभ्रमैः सम्भ्रमैरपि ।
 विनिर्जितास्तया दैत्या बभूवुर्श्यवृत्तयः ॥ २५ ॥

उत्पन्नं हृढं विश्वासास्तस्यां ते दैत्यदानवाः ।
 सम्मोहितां हृच्छयेनान्तर्दद्यन्ते सम भूरिशः ॥ २६ ॥

न्यधुश्च तस्याः करयोः सुधाघटं निवृत्तसंघर्षजवादवृत्तयः ।
 भृशं समाश्वस्त हृदो मुदावृता मुहुः स भावं जहसुः स्मरोत्कटाः ॥ २७ ॥

ततो गृहीत्वा स्वयमेव तैः करे वितीर्णमुच्चैरमृतस्य भाजनम् ।
 उवाच कल्याणतमोरुभाषिता प्रकाशयन्ती दण्नत्विषादिशः ॥ २८ ॥

अङ्गीकुरुत हे प्राज्ञा यत्कृतं मे यद्वच्छया ।
 अपि सम्यगसम्यग्वा विभजिष्ये तदामृतम् ॥ २९ ॥

लीलाविलासवत्यास्तत्तस्या व्याहृतमुत्तमम् ।
तथैवेत्यसुरश्रेष्ठा हृदिश्रद्धिरेतमाम् ॥ ३० ॥

अथ हरिणेरिताः सकलशक्तिमता विवृधाः प्रथममुपोषितास्तदनुमज्जनशौचयुजः ।
सुविधिहृताग्नयो विहितगोद्विजदानवराः कृतपरमाशिषो विविधमन्त्रधर्मसुनिभिः ॥ ३१ ॥

मुहुः स्वस्तिपुण्याहमावाच्य विप्रैर्यथाप्रीति वासांसि नव्याहृतानि ।
परीधाय सोद्रेकमाभूषिताङ्गाः स्थिताः पूतपूर्वग्रिदर्मसिनेषु ॥ ३२ ॥

मुखं प्रड्मुखाः सूपविष्टास्तदानीं मुराश्चामुरा बद्धपङ्किद्वयास्ते ।
भृंघंधूपदीपम्भगामोदजुष्टां महारत्नशालामविष्ठाय रेजुः ॥ ३३ ॥

इति श्रोमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे समुद्रसर्थनेऽमृता-
शनविधौ नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

अथ सा मोहिनी योषित्करभोरुदित्वरा ।
श्लथदद्कूलमध्योद्यन्नितम्बतटभासुरा ॥ १ ॥

लीलालसगतिस्तन्वी मदविह्वललोचना ।
शिजाननूपुरद्वन्द्वपादपद्मगतिक्रमा ॥ २ ॥

स्वर्णकुम्भस्तनी कर्णरत्नाभरणभूषिता ।
आविशद्रत्नशालां तां विभ्राणामृतभाजनम् ॥ ३ ॥

सा पद्मजासमर्हचिर्मणिकुण्डलत्विड्भ्राजिष्णुकर्णयुगला शुकचञ्चुनासा ।
दीव्यत्कपोलमुकुरा शरदिन्दुवत्क्रा संसत्सुचारुवसनाञ्चलगस्तनाढ्या ॥ ४ ॥

खेलन्मरालकुलनायकचारुयाना चन्द्रोज्जवलस्मितस्चिर्मधुरावलोका ।
साकूतसुन्दरकटाक्षविसर्गकर्ती देवासुरान् भृशममोहयदुत्सुकांस्तान् ॥ ५ ॥

वच्चनं कर्तुमिच्छुती दैत्यानाममृताशनात् ।
अकल्पयत्पृथक् पद्मकीर्दवेभ्यस्तद्वैषिणी ॥ ६ ॥

एकपङ्कल्या सूपविष्टा देवानामभितोऽसुराः ।
साजात्याद्वेतुतस्तेषामासीत्पृथगवस्थितिः ॥ ७ ॥

असुरान् वच्यन्ती सा वहुमानप्रियेरिनैः ।
 आरात्संस्थापितान् देवान् पाययामास तां सुधाम् ॥ ८ ॥

मोहिनीशक्तिरूपेण भृशं भगवता सुराः ।
 पाय्यमानाः पपुः सर्वे कालभीतिहरां सुधाम् ॥ ९ ॥

स्नेहप्रदर्शनविधाकृतवच्चनास्ते तस्या वचो हृदि विधाय कृतप्रतीक्षाः ।
 तूष्णीं तदानन्विलोकनदत्तनेत्रा नाज्ञासिषुस्तदमृतं नितरां निपीतम् ॥ १० ॥

तस्याः प्रणयपाशेन हृष्टं निबद्धचेतसः ।
 नावोचन्त विमूढास्ते दैतेयाः साध्वसाधु वा ॥ ११ ॥

देवपङ्क्तौ देवलिङ्गप्रच्छन्नो राहुसंज्ञकः ।
 असुरस्तत्र पीयूषमपिबत्कैतवग्रहः ॥ १२ ॥

हा हन्त हन्त हन्तेति चन्द्रार्काभ्यां स विष्णवे ।
 वोधितश्चक्रमादाय निकृत्तरतेन मूर्ढनि ॥ १३ ॥

असुरेष्वेष चाण्डालो राहुः पापपरीतधीः ।
 अतः सुधां पिबन्मध्ये हरिणा स विभेदितः ॥ १४ ॥

तच्छरोऽमृतसंस्पृष्टं जहार भगवान् हरिः ।
 कवन्धोन्यपतदभूमौ यो न स्पृष्टोऽमृतेन सः ॥ १५ ॥

एवं सुरान् हितमतिः सुहितान् विधाय पीयूषपूरपरपारण्या स्वभक्तान् ।
 सम्पश्यतामथ शनैरसुरेश्वराणामन्तर्दधौ स भगवान् कृतभूरिमोहः ॥ १६ ॥

एवं सुराश्चाप्यसुरास्तुल्योपायकरा अपि ।
 फलेन युयुजुर्भक्ता अभक्ता अफला ययुः ॥ १७ ॥

समानेऽपि खलूद्योगे यद्विशेषः फलाफले ।
 न तच्चित्रं स्फुटं विष्णोः संश्रयासंश्रयौ हि यत् ॥ १८ ॥

यस्यांशवैभवमुपेत्य भवन्ति लोके ऊर्जस्विनः श्रियमिताश्च विभूतिमन्तः ।
 तस्मिन्प्रभी सकलसत्त्वनिधौ प्रतीपे भूरिप्रयासकरणेऽपि कुतः फलं स्यात् ॥ १९ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुग्णसम्बादे दक्षिणखण्डे समुद्र-
 मथनेऽमृतपाने एकनवतितमोध्यायः ॥ ९१ ॥

द्विनष्टतितमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

कबन्धे पतिते दाहोः शिरः परमदुर्बरम् ।
 निकृन्तमपि चक्रेण न पपात महीतले ॥ १ ॥
 व्याताननलसद्घोरदंष्ट्राकोटिभयानकम् ।
 कल्पान्तपावकज्वालालुलद्रसनयाञ्चितम् ॥ २ ॥
 गाढगाढतमोनीलप्रभाव्यासद्युभूतलम् ।
 महाकरालभ्रुकुटीविटङ्गविकटाकृति ॥ ३ ॥
 उद्रिक्त क्रोध ताम्राक्षं स्फुटदत्युग्रमूर्द्धजम् ।
 उद्यत्कटकटारावदंष्ट्रासंघर्षणोदधुरम् ॥ ४ ॥
 सूर्यचन्द्रमसौ सद्यो विधातुं ग्रासमेककम् ।
 इतस्ततो धावमानं महासंरम्भभीषणम् ॥ ५ ॥
 आच्छादयत्योर्भासिमात्मनो मेत्रकत्विषा ।
 हुंकारध्वनिदुर्दर्श क्रूरमन्युग्रदर्शनम् ॥ ६ ॥
 नभस्येव स्थितं ग्रस्तुं पुष्पवन्तौ समुद्धुरम् ।
 आत्ताप्रतीकार्यवैरं चक्षुभ्यां विस्फुलिङ्गमुक् ॥ ७ ॥
 तस्य प्रभावतो भीतौ सूर्यचन्द्रमसौ ग्रहौ ।
 इतस्ततो धावमानौ न लेभाते क्वचिदगतिम् ॥ ८ ॥
 हित्वा सोमपानशालां सूर्यचन्द्रौ परिद्रुतौ ।
 विलोक्य तत्रसुदेवा अहो उत्पात उत्थितः ॥ ९ ॥
 अनन्यशरणौ तौ तु सूर्यचन्द्रमसौ तदा ।
 श्रियमाणौ विपक्षेण शरणं जगमतुर्हरिम् ॥ १० ॥
 उदधृतौ शत्रुदंष्ट्राभिर्भृतं विद्युत्सुकान्तिभिः ।
 पीडयमानौ गलद्रक्तविन्दूक्षितिकलेवरौ ॥ ११ ॥
 शोचन्तावात्मनः कृत्यं विरोधोदगमकारणम् ।
 यत्पैशुन्यं कृतं तस्य देवतासुरसंसदि ॥ १२ ॥
 तावतिव्याकुलीभूतहृदयौ दीनवादिनौ ।
 तथापि चाविनिर्मुक्तौ वचनं त्विदमूचतुः ॥ १३ ॥
 हा हरे करुणासिन्धो एतावत्सुरमण्डले ।
 आवामेवामुना नाथे त्वयि पीडयावहे कुतः ॥ १४ ॥

अच्युताच्युत गोविन्द विनिष्टमपि त्वया ।
 चक्रेण शितधारेण न पतत्यस्य मस्तकम् ॥ १५ ॥

जातः क एष उत्पात आवयोरेव दुःखकृत् ।
 हितं हि सर्वदेवानामावां विज्ञाय माधव ॥ १६ ॥

तुभ्यं सूचितवन्तौ यदसुरेष्वपि दुष्क्रियः ।
 सोमं विवर्ति चण्डाल इतितन्नो महद्भूयम् ॥ १७ ॥

अजनिष्ट रमाकान्त यत्पीडयति वैरभूत् ।
 मोचयास्मात्सुदुर्धर्षदावां लुप्तप्रभावकौ ॥ १८ ॥

किमेतच्च हरे जातं न यत्पतति मस्तकम् ।
 निवृत्तमपि चक्रेण तव तीव्रनिपातिना ॥ १९ ॥

इत्युक्तो भगवान् विष्णुः सूर्येण च निशाकृता ।
 उवाच राहुं शमयन् शान्तेन वचसा क्षणम् ॥ २० ॥

क्रूरत्वं मुञ्च मुञ्चालं त्रिजगद्वन्दिताविमौ ।
 ग्रहेन्द्रौ दीपमहसौ सूर्यचन्द्रमसौ किल ॥ २१ ॥

नो चेत् पुनरपि त्वाहं चक्रेण जवपातिना ।
 शतधा चूर्णयिष्यामि क्षेप्त्यामि च दिशो दश ॥ २२ ॥

अथो निपत चाकाशाद्भूवलं क्रूरदर्शन ।
 यथा खलु कबन्धस्ते तथाशान्तिमुपेहि भोः ॥ २३ ॥

इति सम्भीषितो राहुर्हरिणा चक्रधारिणा ।
 क्षणं तत्याज दंष्ट्रातः सूर्यसीमौ ग्रहाधिष्ठौ ॥ २४ ॥

उवाच च हर्ि क्रुद्धो भूष्णुस्त्रिभुवने महान्
 अमृताशनसम्प्राप्तजरामरणनिर्जयः ॥ २५ ॥

न ते वाक्यमतीवर्त्य मया त्रिभुवनेश्वर ।
 मुक्ताविमौ यतो विष्णो सूर्यचन्द्रौ मम द्विष्ठौ ॥ २६ ॥

एतौ मे पिवतः सोमं कृत्वा सौम्यतमं वपुः ।
 पैशुन्यं यदकुर्वातां तेन मे शत्रुतां गतौ ॥ २७ ॥

लब्धं तु ये सोमपानं कण्ठावधि ततो हरे ।
 जरामरणनिर्मुक्तो न पतामि महीतले ॥ २८ ॥

इमौ तु ग्रस्तुमिच्छामि पिशुनौ मे निरागसः ।
 आत्मभासाखिलं विश्वं द्योतयिष्यामि कृष्णया ॥ २९ ॥

इदानीं ते भयेनेमौ मुक्तो दंष्ट्रीघसम्पुटात् ।
 पुनः क्षणादग्रसिष्यामि स्वादू पीतामृतौ ग्रही ॥ ३० ॥

इत्युक्तस्तेन० भगवान् सुघोरवचसा तदा ।
 विमृश्य भगवान् भूय उवाच जगतां हितम् ॥ ३१ ॥
 सिंहिकासुत सुक्रूर भवान् पीतामृतोऽधुना ।
 अजरामरतां प्राप्य यथेच्छं किमु भाषसे ॥ ३२ ॥
 नैतदेवं त्वया कर्तुं शक्यते क्रूरमानसा ।
 एतौ हि जगतां वन्दयौ जगदुद्धासतक्षमौ ॥ ३३ ॥
 ग्रस्तयोरेतयो राहो जगदेतद्विनङ्क्षयति ।
 मुच्च मुच्चासुरं भावं सम्प्रत्यमरतां गतः ॥ ३४ ॥
 अवश्यं भाविनोर्थस्य प्रतीकारो न विद्यते ।
 मा ग्रसीः पुनरेतौ त्वं जगद्वन्द्वत्तमौ ग्रहौ ॥ ३५ ॥
 इत्थं स हरिणा प्रोक्तो भूय ऊचे वचस्त्वदम् ।
 त्वयाऽङ्गसः करिष्यामि यदाह भगवन् भवान् ॥ ३६ ॥
 प्रतिष्ठां त्वहमिच्छामि खेचराणां पदं स्पृशन् ।
 अतो यदभियाचेऽहं तद्विधेहि हरेऽङ्गसा ॥ ३७ ॥
 त्वया निबद्धमर्थं तु नोल्लङ्घतुमहं क्षमे ।
 एवं कृते महावैरं त्यक्तप्रायमिदं भवेत् ॥ ३८ ॥
 अहं हि भोक्तुमिच्छामि तारकाः सप्तविशति ।
 तत्रैकराशिगावेतौ ग्रसिष्यामि न संशयः ॥ ३९ ॥
 पर्वप्रतिपदोः सन्धौ सूर्यं वापि निशाकरम् ।
 ग्रसिष्यामि गदापाणे वैरमेतदनुस्मरन् ॥ ४० ॥
 अहं खलु ग्रहो भूत्वा वत्स्यामि गगने चरन् ।
 काले काले ग्रसिष्यामि सूर्याचन्द्रौ ग्रहाविमौ ॥ ४१ ॥
 जगन्निर्माणकार्यस्थः सुखदुःखफलप्रदः ।
 अहं ग्रहत्वमास्थाय भूष्णुरस्मि यदृच्छ्या ॥ ४२ ॥
 नृणामुत्पद्यमानानामहं कालः प्रमापकः ।
 सप्तानामष्टमो विष्णो ग्रहाणां भूष्णुरस्म्यहम् ॥ ४३ ॥
 महय ददतु भागं च यज्ञेषु सकला जनाः ।
 तदाहं शान्तिमेष्यामि त्वयोक्तो मधुसूदन ॥ ४४ ॥
 हरिस्तस्य वचःशुत्वा ज्ञात्वा चास्य दुराग्रहम् ।
 सूर्यसोमावुवाचेदं प्रतिकर्तुं समुत्सुकः ॥ ४५ ॥
 अयि भानो अये चन्द्रं श्रूयतां मे परं वचः ।
 साम्प्रतं दुर्जिवारोऽयममरोऽभूद्यतोऽमृतात् ॥ ४६ ॥

ग्रहो भूत्वैष नियतं भोक्तुमिच्छति तारकाः ।
युकां ग्रसिष्यते तत्र ह्येकराशिसमागतौ ॥ ४७ ॥

नृणामुत्पद्यमानानामेष कालप्रमापकः ।
भविष्यति ग्रहाणां वः सप्तानामष्टमोऽभवत् ॥ ४८ ॥

एवं निबन्धमापन्ने दुष्टेऽस्मिन् किल दुर्ग्रहे ।
युवयोरपि निर्मुक्तिः काले दुःखं कदाचन ॥ ४९ ॥

हरेरिति वचःश्रुत्वा सूर्याचन्द्रमसौ तदा ।
ओमित्युक्तमुरीकृत्य निर्मुक्तौ तेन विद्विषा ॥ ५० ॥

एवं देवहितं कृत्वा भगवान् गरुडध्वजः ।
पश्यतामेव सर्वेषां स्वं धाम परमं ययो ॥ ५१ ॥

शैलेन्द्रानयनेऽतिखिन्नवपुषो भग्नाश्च तत्पाततो
भोगीन्द्रश्वसनोदगतेन गरलेनातीव संतापिताः ।
अल्पायासमवापिताश्च मथनेनागाधपाथोनिधे
रत्यर्थं प्रतिकूलवर्तिनि हरौ प्राप्तुः फलं नासुराः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुग्नुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे समुद्रमथने
दैत्यवचने द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

१

त्रिनवतितमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

उत्कर्षं देवपक्षस्य दृष्ट्वा ते दैत्यदानवाः ।
अतीव तेयुर्मनसि सुमहामर्षसंयुताः ॥ १ ॥

उत्पेतुरायुधकराः क्रोधसंरभभीषणाः ।
देवान् प्रति महामर्षभरेणात्यन्तमाकुलाः ॥ २ ॥

तेषामुत्पत्तामासुरनीकानि सहस्रशः ।
छिन्धिभिन्धि जहि स्कन्देत्युच्चेः शब्दानि संततम् ॥ ३ ॥

अहो हृतं सुरैर्यन्तं तत्र क्षन्तव्यं मनीषिभिः ।
इति मन्त्रयतां तेषां समवायो महानभूत् ॥ ४ ॥

देवानभिमुखिभूय संरब्धाः समरेऽसुराः ।
 नानायुधमयैर्वर्षेस्तत्क्षणात्समवाकिरन् ॥ ५ ॥
 असिभिः पद्मिश्रैः शूलैर्गदाबाणापरश्वघैः ।
 भुजुण्डैः स्तोमरैश्चक्रनिधितः सुमहानभूत् ॥ ६ ॥
 परस्परं धन्तां तेषां क्रोधभीषणाचक्षुषाम् ।
 कलहोङ्गव आरावो रोदसी व्याप्य तस्थिवान् ॥ ७ ॥
 उभयोःसेनयोस्तेषांमवद्यन्त भयवहाः ।
 शङ्खतृप्त्यमृदङ्गादयाः डमरूपटहादयः ॥ ८ ॥
 भेरीदुन्दुभिनिर्घोषवीरनादभयानकाः ।
 अदारयन्निव भुवं त्रिदशासुरसेनयोः ॥ ९ ॥
 हस्तिनोऽश्वा रथाश्चैव पत्तयो व्यवदन्मुहुः ।
 असज्जन्त तथैवैते संग्राममितरेतरम् ॥ १० ॥
 महोक्षसादिनः केचित्केचित्खरनिषादिनः ।
 केचिद्गौरखराघडाः ऋक्षाघडाश्च केचन ॥ ११ ॥
 केचिद् द्वीपिवराघडाः सिंहाघडाश्च केचन ।
 गृध्रकंकबकाघडा अन्ये श्येननिषादिनः ॥ १२ ॥
 भासचासषमाघडाः केचिदग्राहनिषादिनः ।
 शरभान् महिषान् खङ्गान् गवयांश्चाप्यधिष्ठिताः ॥ १३ ॥
 केचिदगोवृषभाघडाः परे गोमायुसादिनः ।
 केचिदाखुवराघडाः केचिन्नकुलवाहनाः ॥ १४ ॥
 कृकलासान् समाघडाश्चान्ये शशनिषादिनः ।
 हंससूकरवस्ताधिघडा हरिणवाहनाः ॥ १५ ॥
 नानाजलस्थलचरसत्वाघडा भयानकाः ।
 आकारैर्वहनैर्वैष्विकृता घोरदर्शनाः ॥ १६ ॥
 संग्रामभूमिमसुरा आययुस्त्रिदशानभि ।
 नानाचित्रध्वजपटैर्विभूषितरथोत्तमाः ॥ १७ ॥
 नानावर्णच्छत्रधरा नानाव्यजनचामराः ।
 नानाकवचसंछन्ना नानाभूषणभूषिताः ॥ १८ ॥
 नानाशस्त्रप्रहरणाः सूर्यशुद्धिगुणत्विषः ।
 नानोत्तरीयरुचिरा नानोष्णीषविराजिताः ॥ १९ ॥
 देवानां चापि दैत्यानां वाहिन्यो भीषणस्वनाः ।
 ब्रामसिरे विश्वकर्मविचित्ररचनाश्रयाः ॥ २० ॥

व्यूढा नानाविधैर्व्यूहैर्नानावीरवरान्विताः ।
 सागरा इव यादोभिर्नानायोधवर्युताः ॥ २१ ॥
 असुराणां चमूमध्ये वीरा बलिमुखाः स्फुटम् ।
 बलिन्मुचिरुग्रास्यः शम्बरो बाण उग्रभित् ॥ २२ ॥
 अयोमुखो विप्रचित्तिर्द्विमूर्ढा चक्रहर्बलः ।
 कालनाभः प्रहेतिश्च हैतिस्तारक इल्ललः ॥ २३ ॥
 शुभ्मो निशुभ्मो जम्भश्च वज्रदंष्ट्रो विरोचनः ।
 शकुनिर्भूतस्वचैव उत्कलः शङ्खशीर्षकः ॥ २४ ॥
 हृयग्रोवश्च कपिलोऽरिष्टनेमिश्च रिष्टकः ।
 मयस्त्रिपुर एवापि तथान्योमेघदुन्दुभिः ॥ २५ ॥
 पौलोमाश्चैव कालेया निवातकवचास्तथा ।
 गणशोऽसुरवर्यास्तु समाजगमः सुरानभिः ॥ २६ ॥
 क्रोधलज्जापरीतान्तःकरणा भागलोपतः ।
 यैर्निर्जिताः पुरा दैवास्ते दैत्या रणमाययुः ॥ २७ ॥
 सिहनादकरा भीमाः कृतास्फोटा बलोद्धताः ।
 विचित्रवर्णा दैतेयाः सुरैः संयोद्धुमागताः ॥ २८ ॥
 शङ्खनादकृतोत्साहा उत्पत्तन्तो धृतायुधाः ।
 तान् वीक्ष्यैरावतारुदः कुपितोऽभूत् पुरन्दरः ॥ २९ ॥
 उदयावसरे यद्वत्सूर्यः शैलशिरःस्थितः ।
 शुशुभेऽमरराट् तद्वद्वीर्णासुरतमस्ततिः ॥ ३० ॥
 तमनुप्रययुः सर्वे लोकपाला दिगीश्वराः ।
 पाशभृद्वायुदहनयक्षराणैर्ऋतादयः ॥ ३१ ॥
 द्वन्द्वशो द्वन्द्वशो देवा देत्यैर्युधिरे रणे ।
 युयुधे बलिना शक्रस्तारकेण षडाननः ॥ ३२ ॥
 हैतिसंज्ञेन पाशी च मित्रोऽयुध्यत्प्रहेतिना ।
 यमश्च कालनाभश्च परस्परमयुध्यताम् ॥ ३३ ॥
 विश्वकर्मा मयश्चैव त्वष्टा शम्बर एव च ।
 विरोचनश्च सविता वृषपर्वाश्विनावपि ॥ ३४ ॥
 वाणमुख्यैबलिसूतैः शतेन युयुधे रविः ।
 अपराजितो नमुचिना राहुणा रजनीकरः ॥ ३५ ॥
 पुलोमा चानिलोऽन्योन्यं युद्धे तस्मिन्ब्रयुध्यताम् ।
 तथा शुभनिशुभमाभ्यां देवी कात्यायनी स्वयम् ॥ ३६ ॥

जन्मो वृषाकर्पि देवं योधयामास सर्वतः ।
 विभावसुं च महिषो मातृरुक्लसंजकः ॥ ३७ ॥
 दुर्मर्षः काममेवापि शुक्रो वाचस्पतिं तथा ।
 तथैवेवल्वलवातापी ब्रह्मपुत्रान् महाबलौ ॥ ३८ ॥

 शनैश्चरं च नरकः कालेया वसुसंजकान् ।
 निवातकवचा दैत्या मरुतः समयोधयन् ॥ ३९ ॥

 विश्वान् देवांश्च पौलोमा रुद्रांश्चान्ये महासुराः ।
 अयोधयन् भिन्दिपालैस्तोमरैश्च परश्वधैः ॥ ४० ॥

 खड्गैः शक्त्युष्टिविशिखैर्गदाभिश्चक्रपट्टिशैः ।
 उल्मुकैः प्रासकुन्तैश्च मुदगरैर्लोहदण्डकैः ॥ ४१ ॥
 अन्योन्यं युध्यमानानां देवासुरबलीयसाम् ।
 अनीकानि व्यदृश्यन्त संरब्धानि समंततः ॥ ४२ ॥

 निरभिद्यन्त मातङ्गास्तुरङ्गाः पत्तयो रथाः ।
 आयुधानां निपततां प्रहारैरतिदारुणैः ॥ ४३ ॥
 केचिच्छिकृत्तदोर्दण्डाः परे भग्नशिरोधराः ।
 अन्ये वृक्णाङ्ग्यस्तत्र बभूवुः सेनयोर्द्वयोः ॥ ४४ ॥

 केचिच्छिन्नध्वजधनुर्वर्मणी देवदानवाः ।
 मुष्टामुष्टिप्रहरणाः अयुध्यन्त रणाङ्गणे ॥ ४५ ॥
 अन्योन्यरथिनां चैव सादिनामभिथावताम् ।
 अत्युत्तालचलद्वाहखुराग्रैरुद्धतं रजः ॥ ४६ ॥

 दिशो दशनभश्चैव सूर्यं नक्षत्रमण्डलीम् ।
 आच्छादयत्तरां लोके यथाभूत्तिमिरं महत् ॥ ४७ ॥
 तद्रजः शस्त्रसम्पातप्रहारभवशोणितैः ।
 प्रवाहशः प्रचलितैः सद्यः शान्तिमनीयत ॥ ४८ ॥

 प्रस्थानभूत्पूर्वं पङ्क्लिकरिणां मदैः ।
 सा नीता प्रकृतिं भूयो हयैरुच्चैः कृतक्रमैः ॥ ४९ ॥
 इत्यालक्ष्य त्रपावङ्गर्जैर्वार्भिः करोदधृतैः ।
 छन्नो रजोभरो व्योम्नि नीतो जम्बालपिण्डताम् ॥ ५० ॥

 संरम्भशोणनयनैः सकिरीटैः सकुण्डलैः ।
 दन्तदष्टाधरदलैहुंकारध्वनिर्गम्भितैः ॥ ५१ ॥
 आतरतरे रसा सद्यः शिरोभिरमरद्विषाम् ।
 कवन्धैश्च तथानेकैर्भाङ्गारध्वनिमुदगलैः ॥ ५२ ॥

केचित्कवन्धा: पतिताः स्वशोष्णनयनेक्षणाः ।
 उदायुधाः समुप्तेतुः प्रहरन्तः परस्परम् ॥ ५३ ॥
 एवं कबन्धा युयुधः कबन्धैर्युद्धुमर्देः ।
 तदद्भुतमतीदासीन्निपेतुर्यच्चिराद्भुवि ॥ ५४ ॥

अथ बलिरमरेन्द्रं संयुगे विक्रमन्तं दशभिरिषुभिरुच्चैर्विव्यधे हेमपुंखैः ।
 त्रिभिरभवरमस्या थाङ्ग्रक्षांश्चतुर्भिः सृणिकरमवधीदेकेन यन्तारमस्य ॥ ५५ ॥
 अमरपतिरुदीक्ष्यापातिनोऽष्टादशेषून् समिति समभिनत्तान् स्वैः स तावद्भिरेव ।
 अहसदमितवीर्यस्तद्विलोक्यामराली भृशमुरुनिजभर्तुः कर्म तुष्टाव संग्घे ॥ ५६ ॥
 तदुपरि पुनरादादुक्तलः शक्तिमुग्रामभिनदमरराट् तां हस्त एवोज्ज्वलन्तीम् ।
 अथ पुनरसुरेन्द्रो विक्रमन् युद्धभूमौ सुरपतिमभिशस्त्रं संदधावन्यदन्यत् ॥ ५७ ॥

प्रासगूलगदाचकशारतोमरऋषिभिः ।
 सुरेन्द्रं हन्दुमुदयुक्तो बलिः समरभीषणः ॥ ५८ ॥
 सुरेन्द्रस्तत्तदस्यास्त्रं शस्त्रं च बलिनोदितम् ।
 अच्छिनत्सहसा स्वस्य शस्त्रेण स महौजसा ॥ ५९ ॥
 अथासुरेन्द्रः समरे ससर्ज भयानकामासुरकूटमायाम् ।
 ततः सुरानीकमधो विधाय शिलोच्चयोऽदृश्यत रवे महीपान् ॥ ६० ॥
 ततो निषेतुर्ज्वर्लिता महोल्का दावाग्निलिपास्तरवस्तथोग्राः ।
 शिलाश्च तीक्ष्णाग्रकरालदर्शाः संचूर्णयन्त्यो दिविषद्वलानि ॥ ६१ ॥
 महोरगा दंशवला विषाग्निजवालाभृतो वृश्चिकवर्यसंघाः ।
 पञ्चानना व्याघ्रवरां वराहास्ततः समुप्तेतुरुदग्रवेगाः ॥ ६२ ॥
 प्रमदर्यन्तो दशनैर्दशन्तो विषाग्निना व्याप्नुवन्तो रुजन्तः ।
 महागजान् देवबलस्थितांश्च तुरङ्गमान् स्यन्दनवाहवर्यान् ॥ ६३ ॥
 महाघना व्योम्नि गभीरतीवस्वनैर्मनांसि प्रविभीषयन्तः ।
 अंगारवृष्टीर्मुचुः प्रचण्डवातेरिता घोरपिशङ्गवर्णाः ॥ ६४ ॥
 महानलौ दैत्य मायाविसृष्टः समीरवेगोच्चलकीलमालः ।
 अत्युग्ररूपः प्रसभं प्रसर्पद ददाह देवध्वजिनीं समन्तात् ॥ ६५ ॥
 ततोऽम्बुधिघर्घरघोषभीमः समन्ततः प्लावितसर्वदेशः ।
 प्रचण्डवातोदधुतभीमभूरितरङ्गं आवर्तशतप्रतानः ॥ ६६ ॥
 इत्यमेवेतरैदैत्यस्तन्यमाना रणाङ्गणे ।
 कूटमाया व्यदृश्यन्त सुरसैन्यभयावहाः ॥ ६७ ॥
 विजीदन्ति स्म तां हृष्ट्वा मायामसुर सम्भवाम् ।
 देवाः प्रत्यक्षकर्माणः कूटरूपामलक्षिताम् ॥ ६८ ॥

ततो विषण्णा: सुरलोकसैनिका हृतोद्यमाः सस्मर्णरिन्द्रिरापतिम् ।
 अथाविरासीद्गवान् स्मृतिक्षणे खगेन्द्रपृष्ठाहृतपादपल्लवः ॥ ६९ ॥
 स पुंवराग्रथोऽरुणपद्मलोचनः पिशङ्गवासा गलकौस्तुभाञ्चितः ।
 किरीटरुक्कुण्डलभानुमण्डितः श्रीवत्सलक्ष्माष्टमुजो धृतायुधः ॥ ७० ॥
 तस्मिन्नाविर्भूतमात्रे महौजस्यासुर्यस्ताः कूटमाया विनेशुः ।
 यावन्नैवोदेति भानुर्जगत्यां तावद्विष्वग् दृश्यते हृथंधकारः ॥ ७१ ॥
 प्रकटेऽखिलमायेशो मायिनामपि मायिनि ।
 कुतस्तुच्छैः कृतां माया स्वरूपं दर्शयेदपि ॥ ७२ ॥
 अरिष्टनेम्युत्कलकालनेमिसुमालिमप्रमुखा महोग्राः ।
 स्वस्वायुधक्षेपकरा महाजौ सुघोरदर्शा हरिणा न्ययुध्यन् ॥ ७३ ॥
 व्यगपरिवृढवाहस्तान्मुसंरम्भभीमान् सुरवर भट्टाग्रथानातताप्युग्रवीर्यात् ।
 अमितबलनिधीशो लीलया संनिवार्यं प्रकटितनिजचक्रज्योतिरुच्चैविरेजे ॥ ७४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे अमुरबल-
 पराभवोनाम त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

चतुर्वर्तितमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

हरिणासुरमायासु क्षिप्तासु स्वेन तेजसा ।
 सुराः संलब्धचैतन्या आतेनुः स्वस्वविक्रमम् ॥ १ ॥
 बभूवः संहताः सर्वे शक्रवायुपुरोगमाः ।
 निजधनुरसुरानीकं हरिणा प्रतिबोधिताः ॥ २ ॥
 बलिमुद्दिश्य कुलिशं सुरराङ्गतोल्यत् ।
 तदा हाहाकृतमभूदैत्यसैन्यं समंततः ॥ ३ ॥
 देवेन्द्रः कुलिशं विभ्रदाश्वस्तो हरिणा रणे ।
 उवाच बलिमुदृष्टं ब्रह्मिक्रान्तपूर्वकम् ॥ ४ ॥
 आक्षिप्यत्वामिदमहं वच्चिम रात्रो यथार्थवत् ।
 अलं ते मायया मूढ महामायाधिपे हरौ ॥ ५ ॥
 ये बाला विनिबद्धाक्षास्तान् विजित्यैन्द्रजालिकः ।
 सर्वस्वमाहरत्येवं भवान् मूढ स्वमायया ॥ ६ ॥

आरुक्षसि कि मूढ मायेवानया दिवम् ।
 एतां विधूय सहसा त्वामधः पातयाम्यहम् ॥ ७ ॥

दुष्टां त्वमति दुष्टात्मन् कूटमायामुपाक्षितः ।
 तस्य तेऽहं हरिष्यामि वज्रेणात्युत्तमं शिरः ॥ ८ ॥

अनेकपर्वणो वज्रान्मम भीतास्तवामुराः ।
 सहसा विद्रविष्यन्ति फेरतुल्या दिशो दश ॥ ९ ॥

दुरुक्तैरेवमिन्द्रस्य ताडितोऽतीव मर्मणि ।
 जगादासुरराट् क्रुद्धः पूर्वविक्रमदृष्टिः ॥ १० ॥

भवान् यन्मां पराभूय विजेष्यति रणाङ्गणे ।
 कि चित्रं तहि देवेन्द्रं हयेकं स्याद्युध्यतो मृधे ॥ ११ ॥

एकतो विजयः कीर्तिरन्यतश्चाजयो मृतिः ।
 एतद्वैपराधीनं तत्र हृष्यसि कि मुधा ॥ १२ ॥

न स्वायत्तमिदं पुंसां जयो वापि पराजयः ।
 तत्राभिमतिमांस्त्वं चेन्मूढ एव न संशयः ॥ १३ ॥

सत्यं पराजितोऽस्माभिर्यदि मायेति मन्यसे ।
 तर्हि त्वया मृतं पीतं सापि माया न कि भवेत् ॥ १४ ॥

असुरा वारुणीं पीत्वा मामकाः समरोद्धताः ।
 मुधापानमदं सद्यो हरिष्यन्त्यधुनैव वः ॥ १५ ॥

महामायाविना युद्धे विक्रान्तं यदि विष्णुना ।
 ध्रुवं तर्हि जयस्तस्य त्वं तु नूनं विनिर्जितः ॥ १६ ॥

अलक्षितगतिस्थानवासेन हरिणा वयम् ।
 जिता अपि प्रतिष्ठध्व वीर्याः कि खलु कुर्महे ॥ १७ ॥

त्वां तु जेतुं वयं क्षिप्त्वा नाराचान् वीरघातिनः ।
 लज्जामहे सुरश्रेष्ठ वराकं शरणातुरम् ॥ १८ ॥

तथाप्यरुन्तुदान्येवं ब्रुवाणः समराङ्गणे ।
 नोपेक्ष्योऽसि महाभीरो मया त्वं कुलिशं वहन् ॥ १९ ॥

इति विध्वा वचोवार्णैर्विरोचनसुतो बली ।
 वाणैस्तं ताडयामास समरे मर्मभेदिभिः ॥ २० ॥

तदमृष्यन् सुरपतिः कुलिशं प्राहिणोदद्विषे ।
 स तेन प्रहितो भूमौ निपपात सवाहनः ॥ २१ ॥

वर्लि निपतितं वीक्ष्य प्रियं सुहृदमात्मनः ।
 जम्भासुरो महावीर इन्द्रं योद्धुमुपाययौ ॥ २२ ॥

जम्भेन गदयाशक्रः प्रहृतो रणमूर्द्धनि ।
 ऐरावतश्च वलिना सुभृशं तीव्रवेगया ॥ २३ ॥
 ऐरावतस्तं प्रहारं न सोढुमशक्तमाम् ।
 जानुभ्यामवनीं प्रापसुभूरिरुधिरोक्षितः ॥ २४ ॥
 गजेन्द्रे मूर्छितप्राये महासत्वे सुरेश्वरः ।
 रथं मातलीनाऽनीतमारुहच्छनकैर्मृधे ॥ २५ ॥
 सुवर्णवर्णस्तुरगः समन्वितं रथं समारुह्य सुदीर्घनिःस्वनम् ।
 रणाङ्गणे संशुशुभे सुराधिपो धनं यथा प्रावृषि मारुतेरितम् ॥ २६ ॥
 अमृष्यन् मातलि जम्भः शूलेन ज्वलितार्चिषा ।
 जघान प्रहसन्नुच्चैः साधु रे सुरसारथे ॥ २७ ॥
 शूलेन प्रहतस्तेन मातलिविह्वलोऽभवत् ।
 तावत्सुरेन्द्रो जम्भस्य कुलिशेनाहरच्छरः ॥ २८ ॥
 इन्द्रेण निहते जम्भे महाभीमपराक्रमे ।
 जिता इति सुपर्वणः प्रहर्षमतुलं ययुः ॥ २९ ॥
 आययुस्तदमृष्यन्तः कर्म युद्धे विडौजसः ।
 तत्सजातीयनमुचिबलपाका महासुराः ॥ ३० ॥
 ते छादयन्तो देवानां वाहिनीर्निश्चितैः शरैः ।
 घना इव रणे रेजुर्धारासम्पातवर्षिणः ॥ ३१ ॥
 क्षणाददृश्य तां नीताः सुरसेनाः शितैः शरैः ।
 तं दृष्ट्वा प्रसरं चक्रुरसुराः सुमहोद्धताः ॥ ३२ ॥
 बलेन पीडिता बाणैः सहस्रं तुरगा हरेः ।
 तेऽभवन् रथमुत्सृज्य गन्तुकामा रणाङ्गात् ॥ ३३ ॥
 पाको मातलिमाविध्य शरैःसन्नतपर्वभिः ।
 रथं च विवर्धेऽत्यर्थं महेन्द्रस्य रुषोद्धतः ॥ ३४ ॥
 नमुचिश्चातुलबले जघान शरवर्षणः ।
 रथिनं च रथं चैव सारथि चैव मातलिम् ॥ ३५ ॥
 ततोऽसुराः प्रहर्षेण गर्जन्तो वासवं रणे ।
 अवाकिरन् बाणवर्षेस्तस्मिन्नवसरे जवात् ॥ ३६ ॥
 अलक्ष्यतामुपगमितेऽसुरेषुभिः पुरन्दरे सपदि रणे मरुदगणाः ।
 विचुकु शुर्वर्षपगतधैर्यवृत्तयस्तरौ खगा इव सरिदोघसम्प्लुते ॥ ३७ ॥
 ततो विनिर्धूप शरोघपञ्जरं निजैः शरैर्वृत्रहरोविनिर्ययौ ।
 रविर्हिमानीमिव धृष्णिभिर्निजैः प्रकाशयामास दिशश्च रोदसी ॥ ३८ ॥
 स विलोक्य निजां सेनामसुरैर्विनिपीडिताम् ।
 रुषाविष्टाशयोऽगृह्णाच्छयुसंहरणंपविम् ॥ ३९ ॥

अवधीद्वासवस्तेन वलं पाकं च दानवम् ।
 कबन्धीकृत्य समरे कुर्वन् दैत्यवले भयम् ॥ ४० ॥

वलपाकौ हतौ दृष्टा शक्रेण नमुचिर्वली ।
 शोकामर्षरुषाविष्टो जिहीषुस्तमुपाययौ ॥ ४१ ॥

स वज्रकठिनं शूलं दोभ्यामादाय वज्रिणे ।
 प्रजिघाय हतोऽसीति गर्जमानो रणाङ्गणे ॥ ४२ ॥

इन्द्रः सहस्रशक्रे तस्य शूलं तदापत्त ।
 निजवाणैस्तीव्रवेगस्तं च वज्रेण विव्यथे ॥ ४३ ॥

वृत्रभिद्वज्रघातेन नमुचिस्ताडितोऽपि सन् ।
 न विव्यथे नापनीतस्त्यङ्गमात्रश्चित्रमास तत् ॥ ४४ ॥

शुशोच्च त्रिदशाधीशो वज्रेऽपि सुपराहते ।
 अहोऽत्यदभुतमेवेदं भृतं नाद्यापि मे क्वचित् ॥ ४५ ॥

वृत्रो येन विदारितोऽसुखरस्त्वाष्ट्रं परं यत्तणः
 सारं भूखिलास्तथासुरवराः शस्त्रास्त्रकोऽन्यक्षताः ।
 अद्वीणामपि पक्षभेदनविधौ विक्रान्तपूर्वं च यत्
 तद्वज्रं नमुचेस्त्वचंदलयितुं कुण्ठीबभूवादभुतम् ॥ ४६ ॥

एतावत्यसुरेऽत्पवर्चसि मया मुक्तं वृथैवाभवत्
 त्वं ग्लोमादिकमप्यपा कुरुत नो यत्तन्मुधावीर्यकम् ।
 वज्रं मे प्रतिरुद्धवीर्यमथवा दैवेनकुण्ठीकृतं
 किं तद्वण्डसमंवृथैव पुनरादास्येऽस्थि सत्यं मुनेः ॥ ४७ ॥

इति शोकभराविष्टे शक्रे नारायणोऽन्नवीत् ।
 मा विषोदेन्द्र नोवध्य आदृः सुष्कैरथं रिपुः ॥ ४८ ॥

लब्धो हि पूर्वमेतेन द्विषा ते देवतावरः ।
 न केवलाद्र्शशुष्काभ्यां तव मृत्युर्भवेदिति ॥ ४९ ॥

उपायान्तरमेवातश्चिन्तनीयं बधे रिपोः ।
 इति श्रुत्वा सुनासीरश्चिरं दध्यौ समाहितः ॥ ५० ॥

नाद्रं नैकान्ततः शुष्कं जले फेनं हितादृशम् ।
 रसस्यानुपलम्भाद्वि नाद्रं प्रत्यक्षतो मतम् ॥ ५१ ॥

अथो जलविकारत्वान्न शुष्कमनुमीयते ।
 ततस्तेनावधीच्छत्रुमिन्द्रो देवगणप्रभुः ॥ ५२ ॥

तमृष्यः परितः खलु तष्टुवुः सुरतस्प्रसवैः समवाकिरन् ।
 पटुप्रक्षो जगुरप्सुरसां प्रिया ननृतुरप्सरसश्च मुदान्विताः ॥ ५३ ॥

हाहाहृहृश्चापि गन्धर्व्यमुख्यौ विश्वावसुश्चापि परावसुस्तम् ।
 उच्चैः शब्दैः श्रृणवतां निर्जराणां जगुः श्लोकयं सर्वदैवौघमुख्यम् ॥ ५४ ॥

इतरेऽपि सुरश्रेष्ठाः पाश्यग्निमरुदाद्यः ।
जघ्नुः शत्रुगणान् संख्ये स्वस्वायुधमहीजसा ॥ ५५ ॥

सुधापानसुसप्तन्नैदैवैः संख्ये महोर्जितैः ।
दैत्यानां दानवानां च नितरां कदनं कृतम् ॥ ५६ ॥

अथ बलिप्रमुखासुरवैष्णवानवितुमब्जभवो विवृधांस्तदा ।
व्यरमयत्समरादतिरोषणान् प्रहितनारदवक्रनिसृष्टग्निः ॥ ५७ ॥

ततस्तान् ब्रह्मणाऽज्ञसो नारदा मुनि मुनिपुञ्जवः ।
इदमाह सुसंरब्धान् दैत्यानां कदनं प्रति ॥ ५८ ॥

अहो सुरा लब्धपदैर्भवद्भूः पीतामृतैविष्णुभुजाश्रयेण ।
प्राप्ता विनष्टापि पुनर्निजश्रीरतः परं किं कलहेन दैत्यैः ॥ ५९ ॥

रणे जितास्तेऽपि महोर्जिता द्विषस्तस्यैव देवस्य हेरमुंजोजसा ।
तमेव सुश्लोकवरेण्यमुच्चकौर्गिरानिशं गायत भूरिसौहृदाः ॥ ६० ॥

अतः परं किं रोषेण संरम्भेणाधिकेन च ।
तमेव स्वस्वलोकस्थाउच्चर्यजत गायत ॥ ६१ ॥

ब्रह्मणो वचनादित्थ विनिवारितमन्यवः ।
निःसंरम्भा सुरा जग्मुः स्वं स्वं लोकमनामयाः ॥ ६२ ॥

स्वस्वानुचरसंदोहैर्गीयमाना जयोर्जिताः ।
स्वस्वलोकसमासीनाः शमेधाच्चक्रिरे सुराः ॥ ६३ ॥

तस्मिन् रणेऽवशिष्टा ये दैत्यदानवपुञ्जवाः ।
बर्लि राजानमादाय ते ययुः स्वं स्वमालयम् ॥ ६४ ॥

केऽप्यधोभुवनं याताः केऽपि सागरमध्यतः ।
वैऽपि चास्तगिरि जग्मुः परे मेरुं च दक्षिणम् ॥ ६५ ॥

ताननिर्भन्नवपुषोग्रीवाकुद्वशेषितान् ।
शुक्रः संजीवयामास पुनः संजीविनीबलात् ॥ ६६ ॥

बलिर्भगवतो भक्तः श्रीपतेर्जनकात्मजे ।
शुक्रोपचरिताशेषदेवदिव्यायुधक्षतः ॥ ६७ ॥

देवैः पराभूततमोऽपि विष्णोः स्मरन् यशस्तन्त्रिजगत्पवित्रम् ।
ज्ञानेन नात्यन्तमखिद्यतान्तर्भक्तिप्रोहामृतपूरमग्नः ॥ ६८ ॥

इत्थं य एतन्मथनं पयोधे: शृणोति लक्ष्म्या अपि तत्सखीनाम् ।
समुद्भवं पुण्यमथामृतस्य तस्य क्षयंयात्यधसंघशैलः ॥ ६९ ॥

पुण्यानि नारायणदेवकीर्तिगाथाश्रयाणीन्दुमुखीदृशानि ।
कर्माणि लोकोऽनुसवं हि शृण्वन् गायन्स्मरश्चाभ्युदयं प्रयाति ॥ ७० ॥

इति श्रीमद्वादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणवण्डे समुद्रमथने
देवासुरसंग्रामविरामो नाम चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चनवतितमोऽध्यायः

श्रीजानक्युवाच

कीदूशं तत्परं कान्त रूपमत्यद्गृहं हरेः ।
 मोहिता येन देतेया दानवाश्चामृतं जहुः ॥ १ ॥

लक्ष्मीरपि प्रादुरभूदम्बुधेलोकमङ्गुला ।
 तयाप्यनाक्षिसच्चित्ता मोहिन्या मुमुहुस्तराम् ॥ २ ॥

एतदत्यद्गृहं भाति ननु ये प्राणवल्लभ ।
 लक्ष्म्या अप्यधिकं मन्ये रूपं भगवतो हरेः ॥ ३ ॥

इदं खलु ममाचच्च सौन्दर्यं तन्मघुद्विषः ।
 यदालोकनमात्रेण देतेया वश्यवृत्तयः ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच

मूनं भगवतो रूपं रमाकान्तस्य तत्प्रिये ।
 लक्ष्मीरूपात्समधिकं भवत्या सम्यगामतम् ॥ ५ ॥

सर्वोप्यंशकला रूपा यस्य देवस्य सुन्दरि ।
 कोऽन्यस्तस्य तुलां धर्तुं क्षमते भुवनत्रये ॥ ६ ॥

लक्ष्म्या अपि परं रूपं विष्णोरेवांशसम्भवम् ।
 अतस्तत्तुलना नैव दृश्यते श्रूयतेऽपि च ॥ ७ ॥

यस्य रूपं समालोक्य मुमोह भगवान् भवः ।
 किं वाच्यं तस्य सौन्दर्यं स्वयं भगवतो हरेः ॥ ८ ॥

मोहिन्याद्याखिलमहाशक्तिसंघमहेक्षितुः ।
 अलौकिकं चाद्गृहं च सर्वमेव हरेः प्रिये ॥ ९ ॥

रूपातिशयमेतस्य साक्षाद्गवतो हरेः ।
 अहं तवाभिधास्यामि शृणुष्वैकमनाः प्रिये ॥ १० ॥

श्रुत्वा भगवतो रूपं दैत्यदानवमोहनम् ।
 श्रियोऽप्यधिकमाकर्ण्य शिवो द्रष्टुमना अभूत् ॥ ११ ॥

ततो वृषभमारुद्ध्य धर्मरूपं सनातनम् ।
 पार्वतीसहितो रुद्रो विष्णोर्धर्मान्वपदद्यत ॥ १२ ॥

सभाजितः स हरिणा स्वागताद्यैरुमापतिः ।
 स्वासनस्थ उवाचेदं स्मयन् मधुरया गिरा ॥ १३ ॥

देवस्त्वमसि देवानां वेवेष्टि निखिलं भवान् ।
 यददृश्यजातं भगवंस्तन्मघस्त्वं प्रतिष्ठितः ॥ १४ ॥

सर्वेश्वरस्त्वं भगवन् सर्वस्यात्माधिदैविकः ।
 सर्वहेतुः सर्वसाक्षी त्वमेवैकः प्रगीयसे ॥ १५ ॥
 आदिरन्तश्च मध्यं च त्वमेव जगतो हरे ।
 त्वमन्तरं बहिश्चासि त्वमिदं त्वमहं प्रभो ॥ १६ ॥
 यत्स्त्वं परमानन्दं चिन्मात्रमद्वितीयकम् ।
 तद्ब्रह्म परमं साक्षात्त्वमेवासि रमापते ॥ १७ ॥
 ये नित्यं श्रेय इच्छन्ति मुनयः शुद्धबुद्धयः ।
 इहामुत्र सूतीस्त्यत्कवा त्वद्विग्रहं त उपासते ॥ १८ ॥
 विश्वसर्गादिहेतुस्त्वं जीवैस्तत्त्वफलेच्छया ।
 आराध्यसे प्रभो नित्यं तत्तद्रूपो व्यवस्थितः ॥ १९ ॥
 त्वमुदासीन एवासि निरपेक्षतया प्रभो ।
 तथापि ते लोकवत्तु लीला कैवल्यमीरितम् ॥ २० ॥
 त्वमस्य कारणं विष्णो कार्यं च त्वं रमापते ।
 द्वैताद्वैतस्वरूपेण त्वमेवैकः प्रतिष्ठितः ॥ २१ ॥
 कुण्डलादद्यात्मना यद्विद्वर्णं सम्प्रतीयते ।
 स्थानं सर्वविकल्पानां तथा त्वमखिलात्मना ॥ २२ ॥
 केचिद्वदन्ति त्वां ब्रह्म परे धर्मं प्रचक्षते ।
 प्रधानपुरुषावन्ये तयोरपि परं परे ॥ २३ ॥
 विमलोत्कर्षिणी ज्ञान क्रिया योगा च प्राह्विका ।
 सत्येशानानुग्रहा च यदेता नव शक्तयः ॥ २४ ॥
 ताभिर्युक्तं परं केचित्त्वां बुधाः सम्प्रचक्षते ।
 वदन्ति^१ केचित्त्वां स्वतन्त्रं महापुरुषमव्ययम् ॥ २५ ॥
 अहं ब्रह्मा मरीच्यादद्या ऋषयश्च महाधियः ।
 न ते लीलामपि ज्ञातुमीशते त्वां पुनः कुतः ॥ २६ ॥
 भगवन् किं पुनर्वाच्यं राजसैस्तामसैश्च यत् ।
 भवानगम्यरूपोऽसि यं न सत्यं प्रकाशयेत् ॥ २७ ॥
 त्वं जन्मस्थितिनाशमस्य जगतो जानासि नाना सूती
 भूतानां च समीहितं कलयसे बन्धं च मोक्षं तथा ।
 त्वं व्याप्नोषि समस्तमे तदखिलं ज्ञानात्मकः श्रीपते
 ब्राह्माकाशवदन्तरा बहिरपि त्वं सम्प्रविष्टोऽखिलम् ॥ २८ ॥
 न त्वय्यघटितं किञ्चित्सर्वमाया नियन्तरि ।
 तथापि कौतुकेनेश द्रष्टुं त्वां वयमागताः ॥ २९ ॥

१. पादेऽस्मिन्नक्षराधिक्यमार्थः ।

दृष्टानि तव रूपाणि क्रीडमानस्य स्वैर्गुणेः ।
 भवार्थमविभर्यानि लोकानां त्रिजगत्पते ॥ ३० ॥
 तव या मोहिनी शक्तिः साक्षान्मूर्तिमती श्रुता ।
 तामहं द्रष्टुमिच्छामि दैत्यदानवमोहिनीम् ॥ ३१ ॥
 यद्रूपं प्रकटीकृत्य दानवांस्त्वममोहयः ।
 अपाययश्च पीयूषं सुराणां सत्त्वर्वतिनाम् ॥ ३२ ॥
 तन्द्रूपमहमिच्छामि द्रष्टुं त्रिभुवनेश्वर ।
 श्रियोऽपि सौन्दर्यमदं हर्तुं यच्छक्तिनुते विभो ॥ ३३ ॥
 इनि विज्ञापितो देवः स्वयं स भगवान् हरिः ।
 रुद्रेण पार्वतीशेन प्रहस्य तमुवाच ह ॥ ३४ ॥
 दैत्यदानवयूथानां मोहनाय महेश्वर ।
 मया प्रकटितं रूपं हिताय च सुपर्वणाम् ॥ ३५ ॥
 तदिदृक्षसि चेच्छम्भो दर्शि.ज्यामि तत्त्व ।
 कामिनः सुन्दरीः श्रेष्ठा यदुपासनयाऽप्न्युः ॥ ३६ ॥
 इत्थं वदन्नेव तदा भगवान् कञ्जलोचनः ।
 पश्यतः पार्वतीशस्य तत्क्षणेऽन्तरधीयत ॥ ३७ ॥
 भवो दश दिशः पश्यन्नास्ते गिरिजया सह ।
 दिदृक्षुस्तस्य वैचित्रीं सर्वतो विकिरन् दृशम् ॥ ३८ ॥
 अथ स्वधामोपवने रमापतिदिव्याङ्गनावेषधरो विमोहनः ।
 आविर्बंभूवाप्रतिमे समुल्लसद्वसन्तलद्वमोसुविचित्रितद्वमे ॥ ३९ ॥
 तां सुन्दरी कोटिशिरःशिखामणि स्वपाणिना मञ्जुलकेलिकन्दुकम् ।
 उच्छालयन्तीमधउर्ध्वकं शनैः समीरलोलाश्वललक्षितस्तनीम् ॥ ४० ॥
 केलिश्लथच्छ्रोणिदुकूलमध्यतः सलीलमीषत्परिवृत्तमेखलाम् ।
 पतोत्पत्तकन्दुककर्मसंचलद्वे पीनितम्बस्तनहारभारतः ॥ ४१ ॥
 अभीङ्गभज्यत्सुकृशोदरीमित्र क्रीडाचलच्चारूपदाम्बुजद्वयाम् ।
 सौरभ्यसम्भारपतन्मधुव्रतैः संत्राससोद्देगविलोललोचनाम् ॥ ४२ ॥
 कर्णस्थताटङ्कमणिच्छविच्छटामिलत्कपोलस्थलमञ्जुलालकाम् ।
 कुचाश्वलं केलिकलापरिश्लथं संवृणतीं मङ्ग्लपरेण पाणिना ॥ ४३ ॥
 मुहुस्तदन्येन च कन्दुकं क्षितौ प्रकीडयन्तीं भुवनैकमोहिनीम् ।
 उच्चैस्तरामङ्गविकृष्टिः स्फुटं विभक्तचारुत्रिवलीतरङ्गिणीम् ॥ ४४ ॥
 सभावसंलव्यगभीरविस्फुरन्नाभीहृदां प्रस्फुटरोमराजिकाम् ।
 तां सत्रपस्मितविसृष्टकटाक्षबाणसद्यःप्रमुष्टहृदयां बहुहावभावाम् ॥ ४५ ॥
 देवो निरीङ्ग्य गिरिशोभूशविह्वलाङ्गः स्वात्मानमेष गिरिजामपि विस्मृतोऽभृत् ।
 विक्रोऽन्त्याभूरिभावाङ्गिवतायास्तस्या हस्तात्कन्दुकोऽगाद्विदूरे ॥ ४६ ॥

आधावन्त्यास्तमनूत्तालपादं संस्काञ्चश्लथमासोत्तरीयम् ।
 अथो सभावं गिरिशस्य पश्यतस्तदुत्तरीयं मृदुकुञ्जमारुतः ॥ ४७ ॥
 जहार संलच्यसुपीवरस्तनी विवस्त्रदेहा बहुसंचुकोच सा ।
 तां तप्तचामीकरचारुविग्रहां विवस्त्रसंलच्यतमस्तनोदरीम् ॥ ४८ ॥
 दृष्ट्वा गिरीशश्चक्षेतमां हृदा सभावमायोजितलोलोचनः ।
 विस्पष्टमङ्गं तडिदुज्ज्वलप्रभं निगृह्यन्ती लतिकान्तरेषु सा ॥ ४९ ॥
 रराज राजीववनातिसौरभा मधुव्रतौघात्रियमाणविग्रहा ।
 विमोहितात्मा मदनस्य मार्गणैः सतत्कटाक्षापहृताकुलान्तरः ॥ ५० ॥
 निगृदेहां लतिकासु वीच्य तां रहः समालिङ्गितुमन्वगाद्ध्रवः ।
 निकुञ्जवातसखलदुत्तरीयका सा रुद्रमायान्तमवेच्य सत्रणा ॥ ५१ ॥
 निलीयमाना विटपेषु भूरुहां स्मितानना न स्थिरतां दधौ क्वचित् ।
 हरः प्रमुष्टाखिलविह्वलेन्द्रियः प्रसद्य तामेत्य वधूशिरोमणिम् ॥ ५२ ॥
 जवेनवेणीं परिगृह्य पाणिना स्मरेण मत्तः पंरिषस्वजेतमाम् ।
 भृशं परिष्वक्ततनुः शिवेन सा सभावमार्त्तितचारुविग्रहा ॥ ५३ ॥
 निरीक्षमाणा त्रपया दिशो दश प्रकीर्णकेशी रुहचे तडिद्यथा ।
 सा मोचयित्वास्य भुजद्वयान्तराद्वपुः समालिङ्गनगाढमर्दनात् ॥ ५४ ॥
 सशङ्कचित्तेव नितान्तमद्रवन्नितम्बभारोद्धृत्वमालसा ।
 तां धावमाना श्लथकेशबन्धनसखलत्सुमन्दारमुमौघवर्षणीम् ॥ ५५ ॥
 तनुत्विषा रोचितसर्वकाननां शिवोऽन्वधावत् स्मरबाणवेपितः ।
 प्रवृष्टधम्मिल्लसुमोत्कराङ्कितां जवेन तस्याः पदवीमनुद्रुतः ॥ ५६ ॥
 भवा भवानीमपि पार्श्ववर्तिनीं न जज्ञिवान् हृषीपरिलोपचञ्चलः ।
 तडित्प्रभां तामनुधावतोजवाद्वरस्य चस्कन्द बठेन वीर्यकम् ।
 प्रक्षुब्धचित्तस्य करेणुदर्शनाद्यथा करीन्द्रस्य मदाविलस्य तत् ॥ ५७ ॥
 अमोघरेतसस्तस्य यत्र यत्र पपात तत् ।
 रेतो दृशादिगुद्धासि कान्तिमत्ता प्रविस्फुरत् ॥ ५८ ॥
 तत्र तत्राभवंस्तानि क्षेत्राणि धरणीतले ।
 हेमपारदपूर्णानि श्रीकराणि नृणां भवे ॥ ५९ ॥
 सरांसि सरितः शैलान् वनान्युपवनानि च ।
 खेटकाः खर्वटा^१ वाप्यो मुनीनामाश्रमाणि च ॥ ६० ॥
 पूर्णानि रुद्रवीर्येण हेम्ना वै पारदेन च ।
 निकाममरुचन् दीप्त्या दीपानि परया श्रिया ॥ ६१ ॥
 सस्ते चावितथे वीर्ये गिरीशः प्रत्यपद्यत ।
 आत्मानं भगवन्मायाविप्रणाष्ठधियं तदा ॥ ६२ ॥

१. “पर्वतप्रान्तग्रामाः” टि.-मथु० बडो० ।

न्यवर्तताथो शिव आत्ममोहात्सदः परिप्राप्तधृतिस्मृतिज्ञः ।
 विज्ञाय मायां परमस्य विष्णोर्मेने न तच्चित्रमगाधवोधः ॥ ६३ ॥
 ततः स्वस्थतमं शान्तमात्मप्रकृतिमागतम् ।
 त्यक्तस्मरयं शम्भुं समुपेत्याङ्गवीद्विरः ॥ ६४ ॥
 योषिद्वूपं मया शम्भो स्वमायाज्ञापनाय ते ।
 प्रकटीकृतमुन्मुरधा यदालच्य सुरासुराः ॥ ६५ ॥
 पश्य मे पौरुषं रूपामिदानीमिदमद्भूतम् ।
 शङ्खचक्रगदापद्मदिव्यायुधनिषेवितम् ॥ ६६ ॥
 वनमालालसद्वक्षस्फुरच्छीवत्सकौस्तुभम् ।
 इदं मे परमं रूपं ध्येयं योगीन्द्रसत्तमैः ॥ ६७ ॥
 अनेनापि स्वरूपेण विकृति यान्ति योषितः ।
 स्मरादिता मां सहसा सेवितुं सुसमुत्सुकाः ॥ ६८ ॥
 श्रियोऽपि मोहनं शम्भोरूपमेतन्मनोहरम् ।
 यथेच्छं पश्य भगवन् स्वस्थचित्तोऽधुनासि यत् ॥ ६९ ॥
 त्वदन्ये न च मे माया न शक्या तर्तुमीश्वर ।
 मदिच्छयैव देवेश मोहितोऽस्यद्यनिश्चितम् ॥ ७० ॥
 भवादृशोऽपि योगीन्द्र यत्र मोहमुपागतः ।
 तत्र कोऽन्यः समर्थः स्यादिति ज्ञापयितुं जनान् ॥ ७१ ॥
 एतन्मे चरितं शम्भो स्त्रीस्वरूपविभावनम् ।
 मा तेऽस्तु विकलवः शम्भो मा च त्रीडा महात्मनः ॥ ७२ ॥
 नूनं मे दुस्तरा माया तांस्तान् भावान् प्रकुर्वती ।
 त्वामृते कस्तरेदेनां योगीन्द्रं स्वात्मनिस्थितम् ॥ ७३ ॥
 एतां गुणमयीं शम्भो स्वात्मप्रकृतिमदभुताम् ।
 आश्रित्य वितनोम्यस्य सृष्टिस्थितिलयानहम् ॥ ७४ ॥
 एवं समाहितमतिर्भगवान् विष्णुनाभवः ।
 भवानीसहितः स्वस्थः स्वालयं प्रत्यपद्यत ॥ ७५ ॥
 तत्र गत्वा रहः स्थित्वा तां देवीं शक्तिमात्मनः ।
 उवाच विहसन् रुद्रो भवानीं प्रीतिसंयुतः ॥ ७६ ॥
 अपि त्वया गौरि विलोकिता हरेः परस्य मायाखिलभावभाविनी ।
 यया विहायात्ममहित्वमज्जवद्विमोहितोऽहंसकलामर्खभः ॥ ७७ ॥
 अहं विरञ्चिर्मस्तामधीश्वरो मुनीश्वरा ये भृगुगौतमादयः ।
 तेऽप्यस्य मायां परिणाहिनीं गुणैस्तरीतुमीशा न भवन्ति पार्वति ॥ ७८ ॥
 सृष्टिस्थितिक्षयकरीं गुणसम्प्रवाहमुग्धाखिलत्रिभुवनां भवबन्धहेतुम् ।
 आद्यां विचित्ररचनाश्रयदिव्यरूपां विष्णोः परस्य पुरुषस्य न तोऽस्मि मायाम् ॥ ७९ ॥

रहः स्थिता मां भवती कदाचित् कं ध्यायसीत्याप्तमना अपृच्छत् ।
स एष साक्षात्पुरुषः पुराणः स्वयं प्रपञ्चस्य निदानभूतः ॥ ८० ॥

श्रीराम उवाच

इति ते कथितं कान्ते समुद्रो मथितो यथा ।
स्वयं लह्मीस्ततो जाता साक्षात्रिभुवनेश्वरी ॥ ८१ ॥

तत्साद्वं निःसृता एता भक्ता मे व्रजगोपिकाः ।
यूथेश्वर्यश्च सकला व्रजकेलिविनोदिकाः ॥ ८२ ॥

विलासिन्यस्तडित्कान्त्या दद्योतयन्त्यो व्रजावनीम् ।
नित्यं रासविलासादिरसिका मम वल्लभाः ॥ ८३ ॥

कथिता चापि तेऽन्येषां रत्नानां सूतिरम्बुधेः ।
अमृतस्य तथोत्पत्तिः सुरेभ्यः पायितं यथा ॥ ८४ ॥

राहोर्ग्रहत्वसम्प्राप्तिनियमो वचसा हरेः ।
देवानां दानवानां च कलहश्च तवेरितः ॥ ८५ ॥

विक्रमस्तत्र सुमहान् साक्षान्मम रघूपतेः ।
पक्षपातश्च देवानां जयदानं तथामुना ॥ ८६ ॥

यः कीर्तयेन्नित्यमदः शृणोति स्मरत्यभीच्छणं रामस्य चरितं ।
महोत्तमश्लोकनिधेः स जातु पराभवं क्वापि लभेत नैव ॥ ८७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंबादे दक्षिणखण्डे समुद्रमथनादिकीर्तनं
नाम पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

*

षष्ठ्यवतितमोऽध्यायः

श्रीजानकयुवाच

विदितं ते करुणया यत्तत्वं व्रजसुश्रुवाम् ।
प्रारजन्म मम चाप्युक्तं भवताखिलवेदिना ॥ १ ॥

सहजायास्तु यत्तत्वं स्वरूपं यच्च यादृशम् ।
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो रघुपतेऽधुना ॥ २ ॥

श्रीराम उवाच

सहजानन्दिनी	साक्षात्परब्रह्मस्वरूपिणी ।
प्रमोदवनलीलेशी	या नित्या परदेवता ॥ ३ ॥

सच्चिदानन्दरूपेयं प्रेमानन्दैकविग्रहा ।
 अरूपा सर्वरूपा चाप्यनामा सर्वनामिनी ॥ ४ ॥
 तथा च ब्रजदेवीनां समस्तानां च जानकि ।
 गायत्र्याश्चैव सावित्र्याः स्वरायाश्च परश्रियः ॥ ५ ॥
 पार्वत्याश्च सरस्वत्या इन्द्राण्याश्च रतेरपि ।
 स्वाहायाश्च स्वधायाश्च सुधायाश्च तथा भुवः ॥ ६ ॥
 चन्द्रिकायाः प्रभायाश्च विकुण्ठायास्तथाप्रिये ।
 तुष्टेः पुष्टेश्च मेधायाः प्रज्ञायाश्च तथाधिपः ॥ ७ ॥
 विद्यायाश्चाप्यविद्यायाः कान्तेः कीर्तेऽर्थृतेः स्मृतेः ।
 समस्तानां च शक्तीनामंशिनी सहजेश्वरी ॥ ८ ॥
 यानि कानि च रूपाणि तव वा मम बल्लभे ।
 तानि सर्वाणि नियतमस्या एवेति चिन्तय ॥ ९ ॥
 एषैव दिशं सृजति सृष्टानुविशति स्वयम् ।
 एषैवरक्षयत्येतत्काले संहरते पुनः ॥ १० ॥
 बन्ध मोक्षकरी चैषा जीवानां जीवरूपिणी ।
 जीवातुरप्यसौ कान्ते जगतोऽनुग्रहात्मिका ॥ ११ ॥
 नित्यंसर्गविसर्गादिदशलीलास्वरूपिणी ।
 लक्ष्यं च लक्षणं चैषा निषेधो विधिरेव च ॥ १२ ॥
 कार्यं च कारणं चैषा परं चापरमेव च ।
 स्वसत्तयाखिलंव्याप्य नित्यमुख्यम्भयत्यसौ ॥ १३ ॥
 सर्वेषां नामरूपे च स्वयं व्याकुरुते ह्यसौ ।
 सदसद्वापि यद्वस्तु दृष्टमानुश्रवं तथा ॥ १४ ॥
 तस्य सर्वस्य सर्वत्र स्थितेयमधिदेवता ।
 अधिभूतं तथाध्यात्ममियमेव प्रतिष्ठिता ॥ १५ ॥
 विरच्छिः पञ्चतामेति हरिर्विरमते पुनः ।
 रुद्रोविनाशमायाति तिरोभवति पूरुषः ॥ १६ ॥
 महेन्द्राणां कोटयश्च विलीयन्ते विशेषतः ।
 विराट् प्रलीयते काले कालोभवति निष्कलः ॥ १७ ॥
 तदाप्येषा विहरति मया सार्द्धं समस्थिता ।
 प्रमोदवनकुञ्जान्तरानन्दरसवर्द्धिनी ॥ १८ ॥
 चिदानन्दमये नित्ये स्वे महिम्नि महीयते ।
 नित्यरामविलासादिलीलासनकारिणी ॥ १९ ॥
 नादो नादान्नमयते नादान्तो लीयते मयि ।
 तदाप्यस्याः कलं गानं विर्ति नैति जानकि ॥ २० ॥

अमूर्तश्चैवमूर्तश्च भावः सर्वे विलीयते ।
तदाप्यस्याः परा मूर्तिर्भासिते नित्य केलिनी ॥ २१ ॥

नित्या शरत्स्वच्छजला सरयौर्वीचिमालिनी ।
रत्नबद्धतटद्वन्द्वा राजहंसनिषेविता ॥ २२ ॥

हंससारसचक्राह्वकादम्बकुलकेलिभूत् ।
जलकेलिसमासक्तवजवामेक्षणाच्चिता ॥ २३ ॥

मधुमाधवलह्मीश्च नित्या तत्र विराजते ।
संफुल्लमधुरानेकमाधवीकुंजमण्डिता ॥ २४ ॥

मकरन्दभरोन्मत्तरोलम्बकुलनादिता ।
नवचूताङ्गुरास्वादकलकण्ठैरकुण्ठितैः ॥ २५ ॥

पुंस्कोकिलकुलैर्घुष्ट काकलीकलनिःस्वना ।
चमत्कारिकलञ्चवाणचकोरशुकसारिकाः ॥ २६ ॥

उत्फुल्लकुमुमस्तोमसंछन्नानेकभूरुहा ।
मुमन्दशीतलामोदिमास्तोर्मिसुसंगता ॥ २७ ॥

दोलाकेलिरसासक्तगोपीगीतकलध्वनिः ।
वाद्यन्मदञ्जामुरजमञ्जुलध्वनिशालिनी ॥ २८ ॥

नित्यैव पूर्णिमा तत्र राकाख्या रासयोगिनी ।
अखण्डमण्डलोद्योतिरजनीकरमण्डिता ॥ २९ ॥

आनन्दबर्द्धिनी साक्षात् पूर्णपीयूषवर्षिणी ।
उद्यच्चन्द्रप्रभाशोणदिग्व्योमधरणीतला ॥ ३० ॥

काश्मीररससंसिक्करञ्जिताशेषकानना ।
उत्तानितचलच्छुचकोराचमितामृता ॥ ३१ ॥

उत्फुल्लकुमुदामोदवहमञ्जुलमारुता ।
नित्यैव रजनी तत्र गोपीहृदयरञ्जिनी ॥ ३२ ॥

अनञ्जरञ्जरुचिरा शृङ्गाररसदीपिनी ।
दूतीसखीगणरहःप्रयोगपरिवर्द्धिनी ॥ ३३ ॥

प्रियप्रेमाभिसारादिप्रकारसुखभाविनी ।
रसोज्जागरसानन्दपशुपक्षिगणाकुला ॥ ३४ ॥

नित्यं प्रमुद्वनं तच्च भासुरं सर्वकामदम् ।
सर्वभोगकरं साक्षात् प्रेमानन्दनिकेतनम् ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नशोकवनिका संफुलाशोकभूरुहा ।
उद्यत्सौरभ्यलहरीवासिताशेषकानना ॥ ३६ ॥

तत्र श्रीयोगपीठोत्तमवरविलसद्विहासनान्तः
सदयः संफुलपद्मोपरिलसिता स्तिरधसख्यष्टकेन ।
आत्तव्यालोलवालव्यजनपटमणिस्वर्णभूषाद्वियुक्त
श्रीमद्भस्ताम्बुजेनप्रतिपदमुदयत्केलिनासेव्यमाना ॥ ३७ ॥
हावैर्भवैरनेकैर्वदन विलसितैर्मन्दहासैर्विलासैः
शृङ्गारैकान्तकेलिं किमपि विदधती काममुञ्जोवयन्ती ।
प्रे मार्द्रेद्र्वक्तरङ्गैः सुतरल सरलैर्वक्त्रिमोपक्रमाद्यै-
राह्लादं वर्धयन्ती मम हृदि मधुरालापलोलाललामा ॥ ३८ ॥
चञ्चद्रक्तांशुकाढ्या स्तनकलशलसत्तारहारभिराम
बिम्बोष्ठी तसचामीकररुचिरवपुःकान्तिसौरभ्यसीमा ।
कूजत्काञ्चीकलापश्लथगुणविगलच्छ्रीनितम्बाम्बराढ्या
ध्यातव्या सर्वसिद्धयै [ ] निजसहजानन्दिनीयं मदंके ॥ ३९ ॥
इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे श्रीरामजनकात्मजा-
संवादे सहजातत्त्वनिरूपणं नाम षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

*

सप्तनवतितमोऽध्यायः

श्रीराम उवाच

ब्रह्मानन्दरसावाप्त्यै	भजनीया	त्वमिन्दिरे ।
प्रेमानन्दरसावाप्त्यै	श्रीमती	सहजेश्वरी ॥ १ ॥
त्वं चेयं च परानन्दरूपिण्यौमयि	संगते ।	
उभे अपिप्रियेनित्ये	मम	नित्यविलासिनः ॥ २ ॥
ज्ञानभक्तिस्वरूपा	त्वं	श्रीमज्जनकनन्दिनि ।
प्रेमभक्तिस्वरूपेयं	सहजानन्दिनी	प्रिया ॥ ३ ॥
ज्ञानिनोमपिलीयन्ते	भक्ता	अपि भवान्ततः ।
प्रेमभक्तिपरा	नित्यं	विलसन्ति मया सह ॥ ४ ॥
भवे न पुनरावृत्तिरुभयेषामपि	प्रिये ।	
मृत्योर्मूर्दिध्न	पदं दत्त्वा	प्राप्तानां परमं पदम् ॥ ५ ॥
सालोक्यसार्थिसारूप्यप्रमुखा	याश्च	मुक्तयः ।
त्वं हि तासामधिष्ठात्री	पराज्ञानफलोदया	॥ ६ ॥

न सत्त्वेन विना ज्ञानं न ज्ञानेन विना क्वचित् ।
भवबन्धविनिमुक्तिर्भवेदज्ञाननाशजा ॥ ७ ॥

इति ब्रन्धश्च मोक्षश्च त्वदायत्तावुभावपि ।
विद्याविद्यास्वरूपेण क्रीडसीह त्वमीदृशी ॥ ८ ॥

आवत्यो मम लीलाश्च प्रमोदवनकुञ्जगाः ।
सरख्वाः पुलिने रम्ये मुकाकुञ्जमनोरसे ॥ ९ ॥

तासां भवत्यधिष्ठात्री सहजानन्दिनी प्रिया ।
अतश्च सहजारामा परा श्रीरिति गीयते ॥ १० ॥

लीलानन्दैकरसिका भोगसंकोचनाशिनी ।
नित्यानुकम्पाधरणी नित्यलीलाप्रवेशदा ॥ ११ ॥

यर्हि ज्ञानात्परं याति पूर्णा प्रेमकलां मयि ।
र्त्तर्हि मन्त्रित्यलीलायां प्रवेशायोचितो भवेत् ॥ १२ ॥

कुञ्जालयप्रतीहारी वेत्रहस्ता प्रवेशिका ।
श्यामारामाधन्यतमा सखी वक्ति तमागतम् ॥ १३ ॥

हे नाथ सहजाकान्त काचिच्छन्दमुखी वधूः ।
भवान्ते परमप्रेमपरीपाकेन शुद्धहृत् ॥ १४ ॥

शुद्धो जीव इह प्राप्तः प्राप्यालभ्यं सखीपदम् ।
स इदानीमिह स्वामिन् प्रवेश्यो नाथ वा वद ॥ १५ ॥

इत्युक्तो वेत्रधारिण्या प्रतिहार्या नियुक्त्या ।
अहं श्रीसहजानन्दामुखं चन्द्राधिकप्रभम् ॥ १६ ॥

वीक्षमाणश्चिरं तिष्ठाम्यस्वतन्त्र इव प्रिये ।
ततः सा स्वामिनी मह्य मिदमीरयति स्फुटम् ॥ १७ ॥

स्मितज्योत्सनाचमत्कारविशदीकृतमन्दिरा ।
किं तेऽभिलाषः कान्तास्याः प्रवेशेनाथवा प्रभो ॥ १८ ॥

ततोऽहं स्वामिनीमेनां ब्रवीमि रुचिरं वचः ।
चिरं तप्यत्वसौ तीव्रं तपस्तीर्थेषु सुन्दरि ॥ १९ ॥

ततश्च योगिनां स्थानं ज्ञानिनां च मनोरमम् ।
प्राप्नोत्विह पुनः कस्य प्रवेशः स्याद्वरानने ॥ २० ॥

आवयोः सुरहः क्रीडामावां जानीवहे प्रिये ।
अन्यस्य ज्ञापनाहेय नैवेति मम निश्चितम् ॥ २१ ॥

ततः सा स्मितचन्द्रास्या साकूतमिदमाह माम् ।
नित्योऽभिलाष एतस्यास्तव लीलावलोकने ॥ २२ ॥

स कर्थं नाथ भज्येत न लभेच्चेत्प्रवेशनम् ।
ज्ञानिनः प्रेमभक्ताश्च तुल्या एव स्युरञ्जसा ॥ २३ ॥

ततश्च को भजेत्प्राज्ञ आवामधिकलिप्सया ।
 श्रुतिश्च व्याहृतैव स्यादभक्त्युत्थफलबोधिका ॥ २४ ॥
 निहितं गुह्यायां यो वेद परमे व्योम्निं तत्पदम् ।
 सोऽश्नुते सकलान् कामान् विपश्चिद्ब्रह्मणा सह ॥ २५ ॥
 गुहा वै हृदयाकाशः परमव्योमं चाक्षरम् ।
 तत्पदं परमं नित्यं प्रमोदवनसंज्ञिकम् ॥ २६ ॥
 एतद्यो नियतं वेद स भक्तः प्रेमशीलनः ।
 भुड्के स सकलान् कामान् दिव्यभोगरसोत्तरान् ॥ २७ ॥
 आवयोर्युगलं यच्च विपश्चिद्ब्रह्म तन्मतम् ।
 तत्सहक्रीडनं चैतदावयोर्धार्म्नि वेशनात् ॥ २८ ॥
 इति नित्यः श्रुतेरर्थः सतां चित्ते प्रकाशते ।
 भजन्ति तेन विश्वस्ता आसस्य वचसा यथा ॥ २९ ॥
 नान्यथा कथयेद्देवो नान्यथा भजनं भवेत् ।
 अतः प्रवेशनीयेयं कुञ्जद्वारगता वधूः ॥ ३० ॥
 इति श्री सहजावाक्यं श्रुत्वाहं पुनरब्रुवम् ।
 यथेष्ट्रे प्रविशत्वेषा आवयोः केलिसद्वनि ॥ ३१ ॥
 किं तु स्त्रीणां मनोभावशङ्कलो भवति प्रिये ।
 कोटिमन्मथसौन्दर्यं दृष्टवा मां कामयेत् सा ॥ ३२ ॥
 तदा तव मनोग्लानिः सहजेशि न किं भवेत् ।
 सपत्नीभावसामर्षा कि न त्वं मानिनी भवेः ॥ ३३ ॥
 अतो विचार्यं कर्तव्यं स्त्र्यन्तरस्य प्रवेशनम् ।
 तथा कुरु यथा देवि नानुतापः पुनर्भवेत् ॥ ३४ ॥
 इत्युक्ता मयका देवी सहजा पुनरब्रवीत् ।
 आवयोर्गुणसंदोहो नान्यसाधारणः प्रिय ॥ ३५ ॥
 अहमस्मि त्वद्वशगा त्वं च मद्वशगः प्रिय ।
 आवयोः सहजः प्रेमा नान्यसाधारणः प्रभो ॥ ३६ ॥
 काहं कुर्यामिमर्षं च मत्समा का तव प्रिया ।
 वहुधा सम्प्रतीतोऽसि सुन्दरीनिवहेष्वपि ॥ ३७ ॥
 इयं वराकी युवतिरावयोर्दर्शनार्थिनी ।
 क मत्सापत्न्यभावेन युक्ता स्यान्मानकृन्मम ॥ ३८ ॥
 इत्युदीरितमाकर्ष्य स्वामिन्याः साधुचेतसः ।
 उवाचाहं प्रतीहारीं वेत्रहस्तां प्रवेशदाम् ॥ ३९ ॥
 आज्ञापयति चेदेषा प्रिया मे प्राणवल्लभा ।
 तदा प्रवेशयतमां भक्तां तां नवकन्यकाम् ॥ ४० ॥

इत्याज्ञसा प्रतीहारी प्रावेशयत तां सखीम् ।
 तस्याः प्रेमगुणाङ्कष्टा सहजेश्यन्वरज्यत ॥ ४१ ॥
 कृतप्रणामां तां दूरादन्तिके सालिकानयत् ।
 तस्याः करौ समादाय सहजानन्दिनी स्वथम् ॥ ४२ ॥
 महां समर्पयामास करुणालोललोचना ।
 इयं ते मत्सखी नाथ सेवनार्थमुपागता ॥ ४३ ॥
 रहः सेवाविधौ नित्यं स्थापनीया वराङ्गना ।
 समीप एव चाप्येनां भजस्व भजनोद्गुराम् ॥ ४४ ॥
 कोटिकल्पांस्तप्तप्त्वा शुद्धप्रेमोदयेन च ।
 आवां निषेवितवती सरयूतटभूमिगा ॥ ४५ ॥
 ततश्चैषा परित्यज्य लिङ्गं गुणमयं वपुः ।
 शुद्धजीवत्वमापेदे प्रेमणा चाधिकवृद्धिना ॥ ४६ ॥
 इदं पदं परिप्राप्ता प्रमोदवनसंज्ञकम् ।
 माधुर्यरसरक्तेयं सखीभावमुपागता ॥ ४७ ॥
 आवयोर्नित्यलीलायां स्थास्यति प्रिय संततम् ।
 चामरैर्वर्यजनाद्यैर्नैं नित्यं परिचरिष्यति ॥ ४८ ॥
 कृपाकटाक्षसंदोहैः पीयूषाधिकशीतलैः ।
 इमामानन्दयतमां यथा परिचरेत्सुखम् ॥ ४९ ॥
 इत्युक्तोऽहं सहजया जनानुग्रहशीलया ।
 एवमस्त्वति तां गोपीं रहः स्थापितवानहम् ॥ ५० ॥
 अतो जानकि नन्वेतद्वदामि त्वां प्रयत्नतः ।
 सर्वकार्येष्वहं तस्याः परतन्त्रोऽस्मि सर्वदा ॥ ५१ ॥
 सहजाया यदाकूतं तदहं साधु साधये ।
 न विचारोऽस्ति मे तस्या अभीष्टार्थविधौ क्वचित् ॥ ५२ ॥
 इति ते सम्यगास्यातं निगमैरपि वर्णितम् ।
 तत्त्वं श्रीसहजेशान्याः स्वरूपं च रहस्यकम् ॥ ५३ ॥
 मम श्रीसहजायाश्च नैव भेदोऽस्ति कश्चन ।
 एकमेव द्विधारूपं रासःकेलिरिरंसया ॥ ५४ ॥
 मत्तोऽधिकप्रभावेयं भक्तोद्धरणकर्मणि ।
 साध्यसाधनरूपेयं स्वयमेव प्रतिष्ठिता ॥ ५५ ॥
 पुराणेषु च वेदेषु विततेष्वागमेषु च ।
 यामलेषुसंहिताषु सिद्धान्तेषु च सर्वशः ॥ ५६ ॥
 बुधैर्वर्गससमासाभ्यामियमेव हि गीयते ।
 य एनां प्रविजानन्ति प्रविजाय भजन्ति च ॥ ५७ ॥

न तेषां भुक्तिमुक्तयादि दुर्लभं वस्तु किञ्चन ।
 य एनां न विजानन्ति तेषां वै ज्ञानिनामपि ॥ ५८ ॥

वृथा ज्ञानं च विज्ञानं फलशून्यतया प्रिये ।
 य एनां न भजन्त्यद्वा ते मद्भाजोऽपि पूरुषाः ॥ ५९ ॥

न तथा फलयोगेन युज्यन्ते जनकात्मजे ।
 यथामुष्या भजनतः फलभाजो भर्वन्ति हि ॥ ६० ॥

प्रमुदवनमहेशी नित्यलीलारसज्ञा शुभगुणगणराशिः सर्वसौन्दर्यसीमा ।
 असममहिमधामश्लोकसम्पत्समग्रा निखिलनिगमगेया नन्दनस्यात्मजेयम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे श्रीसहजात्मकाव्यायः ॥ ६७ ॥

*

अष्टनवतितमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

इन्थं श्रीरामचन्द्रेण	कोर्तितं व्रजसुश्रुवाम् ।
तत्त्वं विज्ञाय मुमुदे	श्रीमती जनकात्मजा ॥ १ ॥
उवाच च परिप्रीता	रामं रमणकोविदम् ।
चित्रकूटगिरौ	लब्धव्रजलीलाकुतूहलम् ॥ २ ॥

श्रीजानकयुवाच

जातं प्रभो करुणया भवतः स्वरूपमाभीरराजदुहितुः सहजाभिधाया ।
 यस्यां भवानविरतं रमते रमण्यां स्वैरं समुल्लसितकोटिकलाकलापः ॥ ३ ॥

प्रेमापरंजयति ते रघुवंशकेतो श्रीनन्दनान्वयपयोनिधिचन्द्रिकायाम् ।
 रात्रंदिवं प्रकटिताखिलहावभावशृङ्खारसारपरमामृतपूरपूर्णः ॥ ४ ॥

माधुर्यधुर्यधरणीरमणीयताद्यः प्रावीण्यभारभरितोऽद्वृतभञ्जिपूर्णः ।
 लावण्यभावपरिणाहकरः कलानामेकान्तकेलिभवनं युवयोर्विलासः ॥ ५ ॥

सौन्दर्यसारसमुदायतरञ्जनीयं चूडामणिस्त्रिभुवनाद्वृतसुन्दरीणाम् ।
 वक्रोक्तिचाहरचनारसहर्षं वर्षं प्रावृडधरा विजयते व्रजराजपुत्री ॥ ६ ॥

ब्रह्मादिदैवतकिरीटमणिप्ररोचनीराज्यमानचरणाब्जनखाग्रमस्याः ।
 ऐश्वर्यमत्यधिकमेव किमत्र चित्रं क्रीतो यथा स्वकरणः परपूर्षस्त्वम् ॥ ७ ॥

नित्यं नतास्मि युवयोस्त्रिजगद्विशिष्टं प्रेमाणमेकरसतारमणीयरूपम् ।
 स्वच्छन्दकेलिपरिणाहनिदानभूतं जीवातुमेतमखिलव्रजसुन्दरीणाम् ॥ ८ ॥
 लक्ष्मीसहस्रसुविलासकलागभीरु औदार्यधैर्यपटुतासमुदायसीमा ।
 नित्योल्लसन्नवनवामितमोदसिन्धुः संगश्चिरं विजयती तव गोष्ठराज्या ॥ ९ ॥
 को वेत्ति कान्त भुवने युवयो रहस्यं स्वच्छन्दकेलिरसनिर्वृतयोरजस्म् ।
 पादाब्जनित्य परिचारिकयापि भूत्वा यज्ञायते न नितरामधिकं मयापि ॥ १० ॥
 यद्गीयते श्रुतिशिरःशतकेन नित्यं मात्रोपजीवनपरा विबुधाश्च यस्य ।
 आब्रह्मविष्टपमुदारगुणप्रकर्ष आनन्द एष भवतो रसकेलिरूपः ॥ ११ ॥
 कल्याणमन्दिरमुदारगुणाम्बुराशिमास्वादयमानभुवनोत्तरसौख्यसघम् ।
 संसारचक्रबहुपर्यटनश्रमाणां विश्रामदं विजयते तव धाम नित्यम् ॥ १२ ॥
 धामेश्वरी विजयते सहजैवनाथ सा तावकी परमचित्सुखभोगशक्तिः ।
 सामर्षभूतहृदया अपि तेऽन्यवामा यद्वर्णनक्षणविलुप्तमदा बभूवुः ॥ १३ ॥
 मूले कृतं रसनिषेचनमङ्ग्लिपस्य शाखाशिफाकुसुमपत्रफलं प्रयाति ।
 तद्वत्प्रभो सहजया सहते रतेन तृप्ता भवन्ति निखिला व्रजवामनेत्राः ॥ १४ ॥
 एकापि सर्वतरुणीसमुदायरूपा स्वैरं प्रभो विहरते भवता समं श्रीः ।
 यद्वीच्य भूरिरतिकेलिकलासमेतं मोदन्त ईश सकलाः सुदृशो व्रजस्थाः ॥ १५ ॥
 हित्वा मम प्रणयमन्यत एष सक्तस्तिकं करोमि सखि तामथ निश्चिनु त्वम् ।
 दृष्टा ध्येयेत तरसैव मया कचेषु प्रेयानयं तत उदास्य करे विधेयः ॥ १६ ॥
 अन्यर्थमेव ननु तां समुपालभे च का त्वं ममैव रमणः स्थगितो ययेति ।
 नैवं करिष्यसि पुनः स्मरवाणदग्धा चेत्वं तदाधिसरयु प्रसभं पतेथाः ॥ १७ ॥
 इत्थं सपत्नतरुणीशपते सरोषं जिज्ञासती व्यतिकरं किल तावदेव ।
 यावत्त्वया सह रहोविलसद्विहारां नैकिष्टं नन्दनसुघोषपते: किशोरीम् ॥ १८ ॥
 यद्रूपमेकगुणमक्षिचकोरिकाभिः पेपीयमानमनिशं व्रजसुन्दरीणाम् ।
 प्रेयस्त्वदीयमनया मिलितं पुनस्तद्वैगुण्यमाप परमप्रमुदामवाप्त्यै ॥ १९ ॥
 सौदामिनीपरिचिता जलदच्छटेव सौवर्णवलिलमिलितेव तमालपङ्क्तिः ।
 रेखान्वितानिकषनीलशिलेव हेम्नः श्रीनन्दनस्य सुतया तव भाति मूर्तिः ॥ २० ॥
 कास्विन्न नाथ समुदीच्य कृतार्थयेत् स्वे नेत्रे कलानिधिसुरक्तचकोरकाभे ।
 रूपं त्वदीयमरविन्दविलोचनेश श्रीनन्दनस्य सुतयाधिकजातशोभम् ॥ २१ ॥
 सापत्न्यभावजममर्षमुपेयिवद्द्वयां
 सौन्दर्यसारपरमामृतवञ्चिताभ्याम्
 तस्याः स्त्रियो नु किमलम्भिं विलोचनाभ्यां
 या त्वद्युतां प्रियतमां तव नैव पश्येत् ॥ २२ ॥
 त्रैलोक्यरूपमदसंहृतिकारि नित्यं बद्धादरं तव रघूद्वह्लोचनाभ्याम् ।
 बोभुज्यमानममृताधिकतर्षकारि स्वादावहं जयति तत्सहजास्वरूपम् ॥ २३ ॥

मां पातु नित्यरमणी तव नाथ शश्वत्प्रेमप्रमोदमयमङ्गलमूर्तिरेषा ।
सामर्ग्यजुःश्रुतिशिरांस्यतिवर्त्य भूयो योगीन्द्रवृन्दहृदयानि च वर्तमाना ॥ २४ ॥

उद्दिक्तभूरिकरुणामृतशश्वदाद्र्द्वा दृष्टि दधातु मयि सा सततं स्वकीयाम् ।
या संददाति भवतश्चरणारविन्दे पूर्णा रति परमयोगिभिरर्थनीयाम् ॥ २५ ॥

भूयो मदीक्षणकनीनिकयोरजस्त् पीयूषवर्षि युवयोर्युगलं सलीलम् ।
श्रीमत्रप्रमोदवनगङ्गरवीथिकासु बिभ्रद्वहोविहरणं वसतु प्रकामम् ॥ २६ ॥

पुष्पाङ्गरागचमरातपतालवृन्त ताम्बूलसम्पुटविभूषणधारिकासु ।
या कापि संनिधिगता परिचारिकासु भूत्वापि दर्शनसुखं युवयोर्लभेय ॥ २७ ॥

एताश्च व्रजसुभ्रुवस्तव रहःकेलिप्रमोदस्पृशः
प्रेमाभ्योधिलसत्तरङ्गतरलास्तारुण्यलक्ष्मीभृतः ।

क्रीडन्त्यश्चिरमासतां मम दृशोस्ताराङ्गव श्रीपते
याभिर्नैव विना लभे दश दिशो गाढान्धकारावृताः ॥ २८ ॥

इति स्तुत्वा च नत्वा च गोपीर्णोष्टेश्वरीं च ताम् ।
सहजानन्दिनीं सीता नितान्तमरमत्तया ॥ २९ ॥

श्रीमन्नन्दननन्दिनीं च विलसद्गोपीसमाजस्थिता
तारामण्डलमण्डितेव सरसा ज्योत्स्नेव सा शारदी ।

अत्युच्चैः शुशुभेतमां जनकजासङ्गप्रमोदावृता
ते चान्योन्यमुपेयतुर्निजनिजव्राताधिपत्यं तदा ॥ ३० ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे चित्रकूट
लीलायामष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

*

एकोनशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

जानकी व्रजभक्तानां प्रेमवृत्तं निरन्तरम् ।
पश्यन्ती सस्पृहमना मुमुदे स्वेशसंगता ॥ १ ॥

ताश्चित्रकूटगिरि कन्दररत्नशालाः प्रेयःप्रसक्तमुदितव्रजदारजुष्टाः ।
पश्यन्त्यथ प्रतिदिनं प्रणयप्रकर्षवृत्तान्तशीलनपरा मुमुदे भृशं सा ॥ २ ॥

अणिमादिमहासिद्धिनिषेवितपदद्वया ।
सर्वात्मना व्यचष्टैषा व्रजलीलां मनोरमाम् ॥ ३ ॥

कचित् कुञ्जोदेशे नवनवलिसान्द्रावृतिमति
प्रगाढध्वान्तीद्यस्पृशि रहसि कांचिद्वजवधूम् ।

व्यचष्ट स्वच्छन्दं नवनिधुवनानन्दनिरतां
तनोर्मध्ये काञ्चीमधुरमणितैर्लक्षिततमाम् ॥ ४ ॥

कचित्केलीकुञ्जे किमपि सहजां मानसरुषं
विनीताभिर्वाभिः प्रसभमनेतुं प्रिय इतः ।

पदाम्भोजे यावत्पतति स भृशं तावदमुपा
कण्टकेयूराभ्यां मृदुलनिजदोभ्या हृदि धृतः ॥ ५ ॥

कचित्प्रेयोवक्षःस्थलमितरयोषाकुचतटी
विलिमैः काश्मीरैश्छुरितमलमालोक्य तरसा ।

रुषा न्यकुर्वीत प्रणयिनमियं यावदबला
परिष्वज्याम्राक्षीद्रसमुरसि तावत्स चतुरः ॥ ६ ॥

कचित्क्रीडावासे प्रणयकलहाक्रान्तहृदया
मनूनेतुं दूतीं रहसि कथयत्यात्मरमणः ।

जवादगत्वा वाच्यं त्वमसि रमणि प्राणदयिता
त्वयर्ते मत्प्राणा गुणवति बहिर्गन्तुमुदिताः ॥ ७ ॥

निरागस्के मय्याकलमसि किमागः शशिमुखि
प्रमाणं मे ब्रेमा भवतु विगतान्यस्पृह इह ।

अदोषे दोषः क प्रणयवति दोषो यदि भवे
त्रिवेणी ते दृष्टिस्तमपि सपदि क्षालयतु च ॥ ८ ॥

इतीवोच्चैः पत्या रचितचदुसंदेशवचनं
समादाय क्रोडाभवनमथ दूती समगमत् ।

समाधाय प्रेयोवचनरचना तोऽप्यधिक्या
गिरानिमानां तां त्वरितमनयत्कान्तसविधे ॥ ९ ॥

कचित्पायं पायं मधुरतरमन्योन्यमधर-
द्वीयस्थं पीयूषं परिणतिसुतृप्त्यैकजनकम् ।

मुहुर्मूलन्नेत्रं सकम्पं मुहुरुदितसीत्कारचटुलं
सपुलकमुभौ संविहरतः ॥ १० ॥

कचित्क्रीडाकुञ्जे प्रणयकलहेनान्तरितया
सरोषन्यकारावमतरमणायोगसहया ।

अथो भूयः सम्प्रेषितचतुरदूत्यामृगदृशा
सचिन्त सद्वारेक्षणमवहितं स्थीयत इह ॥ ११ ॥

कचित्संकेतान्तःप्रियमनुपपातं दिशि दिशि
 प्रपश्यन्तीदूतीमसकृदुपलम्भैविधुनती ।
 क्षिपन्ती ताम्बूलाभरणवसनालेपकुसुम
 सजस्तसा तान्ता^१ हृदि कथमिवास्तेशशिमुखी ॥ १२ ॥

स्तुवन्तावन्योन्यं चरणनतिकारौ गुणगणान्
 वदन्तावन्योन्यं रचितपरिरम्भौ सपुलकम् ।

पिवन्तावन्योन्यं दशनपटपीयूषपटलौ
 प्रमत्तावन्योन्यं समरसतयोभौ विहरतः ॥ १३ ॥

कवचित्स्वप्रेयस्याः कुसुमवसनालंकृतिभरं
 स्वयं बिन्ध्यस्यार्द्धः प्रणयपरिपाकेन रमणः ।

स्वदाक्षिण्यव्यक्तिप्रवणहृदयो भूषणपरः
 स्वयं चासौ साक्षी परमसुषुमां पश्यति रहः ॥ १४ ॥

कवचित्प्रेयानद्यौकसि मम सुखं वासक इति
 स्फुटाशाः सज्जन्ते वपुषि वहुशोमण्डनभरम् ।

सुगन्धोदैः स्नात्वा दहदगुरुणा धूपितकचा-
 स्तनोः कान्त्या सद्यस्तडित इव राजन्ति वनिताः ॥ १५ ॥

सखीकर्णोपान्ते पुलकवतिलग्ना प्रियतम-
 प्रवृत्ति कस्याश्चित्कथयति परं हर्षजननीम् ।

स्मितज्योत्स्नाजार्लैविदलितरहः सद्यतिमिरा
 स्फुरद्दभूयो हारावलि किमपि सा वीक्षत उरः ॥ १६ ॥

सखीभ्यः स्वोत्कर्षं प्रकटयितुमाभूषिततनु-
 मुहुद्वारे दृष्टिपरिलिखितचित्रेक्षणमिषात् ।

समौ लज्जाकामौ निजहृदि बहन्ती सुनिपुणा
 कुरञ्जाक्षी काचित्प्रकटयति नोवासकरसम् ॥ १७ ॥

विधीयन्ते पर्वोत्सवकपटतः स्नानवसव-
 सगालेपालकच्छुरणमणिभूषाङ्गनमुखाः ।

सखीभिः शृङ्गारा नवनिधुवनार्हाः सरभसं
 नवोढायाः कस्याश्चन हृदयमोहाय निभृतम् ॥ १८ ॥

विरच्यन्ते तल्पाः कवचन कलिकाभिः सुमनसां-
 गुणैरावद्वाभिः कृतसमुचितन्यासविधिभिः ।

कवचित्स्वकृताम्बूलक्रमुककणिकासम्भृतिविधौ
 प्रियं स्मारं स्मारं शिथिलयतिपाणीशशिमुखी ॥ १९ ॥

१. तान्ता = ग्लाना सती ।

कवचित्प्रातःकार्यं किमपिविनिवेद्यातिचतुरा
 मुहुः श्वश्रूं प्रस्वापयति पठितान् पिञ्जरशुकान् ।
 पिधत्ते शीतोक्त्या शिशमयिषितं दीपकमपि
 प्रयुड्के न स्नेहैरसुरमणि उक्ता जिगमिषे ॥ २० ॥

कवचित्केलीसद्यन्युदितमणिदीपद्युतिगल-
 त्तमिसे सोल्कण्ठा मनसि मिलितुं प्राणदयितम् ।
 विलम्बं संवीक्ष्य प्रकटपति तर्कान् बहुतरान्
 विषीदत्युत्तान्ता स्वपितं च न जार्गति च न सा ॥ २१ ॥

कवचित्कान्तं शृङ्गारयति विपरीतोत्सुकमना
 पुरा तेन प्रद्योतितपुरुषवेशातिशयिनी ।
 स्फुरत्काशीनासाभरणमणिताटङ्ककबरी
 तुलाकोटीशाटीवलयतिलकालक्करसैः ॥ २२ ॥

कवचित्कुञ्जावासाद्रमणमभिसर्तुं कृतमना-
 स्त्वरातः सज्जन्ती वपुषि पटभूषादिरचनाम् ।
 तुलाकोटीकण्ठेऽर्पयति मणिहारं चरणयो-
 स्तथा बाहोः काशीं श्रवणयुगले चाङ्गदयुगम् ॥ २३ ॥

समक्षं कान्तस्य कवचन परमप्रेमपटली-
 महिम्ना हेमाङ्गी विरहपरितापेन युयुजे ।
 विवर्णस्या पाण्डुद्युतिपरिमिलदण्डयुगला
 गलद्वाष्पोद्रेकोपहतनयना मौनमभजत् ॥ २४ ॥

कवचित्कुञ्जागारे रहसि निवसन्ती व्रजवधू-
 स्त्रपावश्यानासप्रियपरिच्याकोविदसुहृत् ।
 मुहुर्धावं धावं पुलकित तनुः प्राङ्गणगतं
 नभः श्यामं रामप्रियतमधियाङ्गिङ्गितमुहुः ॥ २५ ॥

कदाचित्तापिच्छं विकचकलिकाकीर्णविटपं
 प्रियः साक्षादेष प्रसभमिति भत्वा सविधगा ।
 रहःसंदेशोक्तीः कथयति पुनर्मैनकलितं
 तमालक्ष्य स्तब्धेत्यवददियमत्यर्थकुपिता ॥ २६ ॥

कवचिददृष्टा काचित्सरसि नवमिन्दीवरवनं
 नवोल्लासश्रीमद्रमण इति सम्भ्रान्तहृदया ।

परीरब्धुं गाढं विनिहितमतिस्तोयमविश-
 दधृता पश्चात्सख्या कथमपि मृगाक्षी निवृते ॥ २७ ॥

कवचिददृष्टा क्षुब्धा गिरिवरदरीगाढतिमिरं
 मुहुः स्मारं स्मारं रघुपतिममुह्यत्सुनयना ।
 उपालेभे भूयः प्रणविवर दृश्योऽसि बहुधा
 परं लभ्यो नासीत्यलमकृपतेऽन्वेषणशतैः ॥ २८ ॥

इति जानकी विविधभावचित्रितं प्रणयं व्रजप्रणयिनीगणस्य तम् ।
 स्वदृशा व्यचष्ट बहुकौतुकान्विता कमलेश्वरोऽभृतिसत्सखीयुता ॥ २९ ॥

प्रतिकन्दरं प्रतिलतावनदुमं प्रतिकुञ्जमण्डपमखण्डकेलिना ।
 रघुनन्दनेनरमणेनरागिणा रमिता रमा इव विजह्न रञ्जनाः ॥ ३० ॥

रुचिरे प्रमोदवनकेलिमण्डपे विदधौ यथा विलसितं निजेच्छ्या ।
 सहजेश्वरीप्रणयिनीसहायवान् रमणस्तथैवमिह चित्रकूटे ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे व्रजविलास
 वर्णनं नामंकोनशततमोऽध्यायः ॥६६॥

*

शततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

मन्दाकिन्यास्तटद्वन्द्वे	निकुञ्जवरवेशमसु ।
उपत्यकासु	विस्तीर्णनवशाद्वलभूमिषु ॥ १ ॥
अधित्यकासु रम्यासु	स्फाटिकी च शिलामनु ।
समुत्तुञ्जेषु शृञ्जेषु	मणिकाञ्चनकान्तिषु ॥ २ ॥
अनेकधातुचित्रेषु	वरभूरुहमालिषु ।
अह्निसंध्यायमानेषु	सुप्रकाशेषु रात्रिषु ॥ ३ ॥
कन्दरासु मनोज्ञासु	ज्वलदौषधिदीप्तिषु ।
लसद्रत्नशिलारम्यशय्यास्तरणभूरिषु	॥ ४ ॥
अशेषकेलिसामग्रीसनाथासु	समंततः ।
आवातत्रिविधारामवातोमिभिः	सुगन्धिषु ॥ ५ ॥
मणिदीपकभास्वत्सु	मण्डपेषु च सर्वतः ।
गह्वरेषु	लतावृक्षकुञ्जपुञ्जसुचारुषु ॥ ६ ॥
पतन्निञ्जरसंशीतसावकाशाद्रिभित्तिषु	।
प्राञ्जणेषु विशालेषु	रत्नशालेषु भूरिषु ॥ ७ ॥
रेमे श्रीरामरसिकः	सहजाजानकीयुतः ।
यूथैर्वंजवरस्त्रीणां	मदनोन्मत्तचेतसाम् ॥ ८ ॥
स्फुरद्विचित्रभूषाणां	विचित्रवरवाससाम् ।
विचित्रहावभावानां	विचित्रवरवर्घर्मणाम् ॥ ९ ॥

क्षस्णज्ज्ञाणितमञ्जीरनूपुराणां	समंततः ।
वाद्यन्माणिक्यवल्यकेयूराणां	प्रतिक्षणम् ॥ १० ॥
विस्फुरन्नवनृत्यानां	विलासजितविद्युताम् ।
नवगानमनोज्ञानां	नवचातुर्यसद्वनाम् ॥ ११ ॥
सानन्दं सादरं चैव	सहेलं सत्रपं तथा ।
सवैयात्यं सकुतुकं	सोन्मादं समनोद्रवम् ॥ १२ ॥
सगवं सगुणोदगारं	सभावं सगुणस्पृहम् ।
सजोषं साभिलाषं च	सविलासं विजहिरे ॥ १३ ॥
एकोऽनेकतया रामः	कामीव कलयन् मुहुः ।
तास्ताश्चेष्टाः सुरुचिराः	शृङ्गाररसपोषिकाः ॥ १४ ॥
दर्शयन्नात्मनो	दैन्यं भूरिकेलिविचक्षणः ।
कलाकलापकुशलः	कोविदः कविताकरः ॥ १५ ॥
विजहे व्रजवामाभिः	श्यामसुन्दरविग्रहः ।
अपारवीर्यः संस्तभ्य	स्वात्मना वीर्यमात्मनः ॥ १६ ॥
तस्य चैव	विहरतश्चित्रकूटमहागिरौ ।
अभवत्सुभगः	कालः प्रकटाशेषसदगुणः ॥ १७ ॥
मधुमाधवशोभाद्यो	मधुरः केलिपुष्टिकृत ।
शरत्सहजसंफुलपद्मषण्डमनोहरः	॥ १८ ॥
हेमन्तः	शिशिरश्चैव विस्तीर्णरजनीसुखः ।
वेशमाभ्यन्तरवेशमान्तर्विलासरुचिवर्द्धनः	॥ १९ ॥
ग्रीष्मः	शीतलमुच्छायकदलीवनसेवनः ।
जलयन्त्रोत्थलहरीसंगिव्यजनमारूपैः	॥ २० ॥
निरन्तरं	संशमितसम्भोगजपरिश्रमः ।
सखीकरचलच्चारुचामरान्दोलशीलितः	॥ २१ ॥
अजस्रचन्द्रिकोदीर्णसुधावृष्टिहृतक्लमः	।
उशीरमण्डपावासनीतमध्याह्नजातपः	॥ २२ ॥
वापिकान्तरसंक्लृपदोलातल्पमनोहरः	।
वल्लरीजालविवरमन्दागतमरुत्रियः	॥ २३ ॥
वर्षाश्च	घर्घराघोषिवनसंघट्टमञ्जुलाः ।
मादद्यन्मयूरसंघुष्टकेकाषङ्ग्खराञ्जिताः	॥ २४ ॥
चातकाधीतमधुरविंकेश्वरकलस्वराः	।
निरन्तरघनच्छायापनीततपनातपाः	॥ २५ ॥

पतन्मनोज्जसलिलविन्दुपुष्पौघर्षणा: ।
 दशदिक्षु चमत्कारिच्चपलासौष्ठवाच्चिताः ॥ २६ ॥

कदम्बकाननोद्भूतसुमनोगुलिकाचिताः ।
 सुपक्वक्षजम्बूविपिनाः पक्काम्रकलसौरभाः ॥ २७ ॥

तमालकाननोदभूतकुसुमालिविराजिताः ।
 शिलीन्ध्रपुष्पनिपतन्मत्तरोलम्बनादिताः ॥ २८ ॥

उत्फुल्लकेतकवनीसौरभ्यहृतषट्पदाः ।
 दर्ढुरध्वानविजितविचित्रपिककूजिताः ॥ २९ ॥

दिवानिशसमुद्भूतध्वान्तापिहितवासराः ।
 सरित्समुद्भूतसरसीकुल्यातुल्याभिमानकाः ॥ ३० ॥

मालिनाम्बुवहच्छन्नसूर्याचन्द्रमरीचयः ।
 अपिक्षुद्रनदीपूरेमहाजवविवर्द्धनाः ॥ ३१ ॥

एवं रामं षड्कृतवः सेवितुं सुसमुत्सुकाः ।
 स्वं स्वं स्थानं समालम्ब्य वसन्ति स्म गिराविह ॥ ३२ ॥

देशः स एवाविरभूदादिव्रजसमाहृयः ।
 वनकुञ्जमनोहारी चित्रकूटमहीधरे ॥ ३३ ॥

तत्र प्रकाशयामास रामेन्दुः केलिवैभवम् ।
 दर्शयन् परमैश्वर्यं सर्वासामपि योषिताम् ॥ ३४ ॥

जानव्याश्च विशेषेण त्रैलोक्यस्य च पश्यतः ।
 ता एव रात्रयस्तत्र प्रादुरासुर्मनोहराः ॥ ३५ ॥

ता एव नृत्यगीतादिकलाश्चातिसुशोभनाः ।
 ता एव सम्पदः सर्वाः परमाश्र्यवर्द्धकाः ॥ ३६ ॥

इथं सज्जितसर्वकेलिविभवो रामो रमाकोटिभिः
                   संयुक्तो रमया तथा परमया संसेव्यमानो भृशम् ।

प्रेमानन्दवपुष्मतीं च सहजामभ्याददानः करे
                   केलीकौतुकभावहन्नरमत श्रीचित्रकूटे गिरौ ॥ ३७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे चित्रकूटगिरि-
                   विहारो नाम शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

सहजाजानकीदेवीयूथद्वयविनोदनः ।
 रममाणाश्चित्रकूटे चिरमास्त रघूद्वहः ॥ १ ॥
 तदा दशाननश्चके त्रैलोक्यकदनं महत् ।
 तपसा तापिताशेषो रुद्रदत्तवरोजितः ॥ २ ॥
 पुलस्त्यस्य मुनेः पुत्रो विश्रवा इति विश्रुतः ।
 तस्य वीर्यात्समुद्भूताः कुबेरो रावणस्तथा ॥ ३ ॥
 कुम्भकर्णश्च बलवान् जातमात्रौ तु तौ जगत् ।
 भीषयाञ्चक्रन्तुः क्रूरौ समुरासुरराक्षसम् ॥ ४ ॥
 अधिलङ्घकः कुबेरस्तु स्थानं दत्तं विरच्छिना ।
 प्राप्तवान् प्रथमं यत्र रक्षसामयनं महत् ॥ ५ ॥
 रावणश्च तपश्चक्रे लिप्सुस्त्रैलोक्यसम्पदम् ।
 रेवातीरमधिष्ठाय रुद्राराधनतत्परः ॥ ६ ॥
 वायुभक्षो निराहारः शोषयन्त्वां तनुं हठात् ।
 तथैव कुम्भकर्णोऽपि भूष्णुप्रतिमो भवे ॥ ७ ॥
 तपोरासुस्तपःस्थानान्यनेकानि महीतले ।
 रेवातटं पुण्यतमं श्रीमदुज्जयिनीपुरम् ॥ ८ ॥
 महाकालेश्वरं तत्र तोषयामास राक्षसः ।
 मथुरायां च भूतेशमारराध महातपाः ॥ ९ ॥
 काश्यां विश्वेश्वरं चैव गङ्गासागरसंगमे ।
 हाटकेश्वरनामानं लिङ्गरूपिणीश्वरम् ॥ १० ॥
 कैलासे पार्वतीनाथं स्वप्रकाशं महेश्वरम् ।
 आरराव महाधोरः परेण तपसा खलः ॥ ११ ॥
 सानुजस्तप आतिष्ठन् ववृथे रावणो भुवि ।
 तेजसाप्रतिमोभुष्णुः पुनरप्याचरत्तपः ॥ १२ ॥
 प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेष्वकरोच्छिवपूजनम् ।
 कोटिलङ्गार्चनपरः सुमहाव्रततत्परः ॥ १३ ॥
 लवणोदद्वीपमध्ये सर्वमानुषदुर्गमे ।
 तीव्रेण तपसा युक्त आरराध महेश्वरम् ॥ १४ ॥

गन्धैःपुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैः कमलमालया ।
 नित्यमाराधनं तस्य नाहीयत दिने दिने ॥ १५ ॥

शैलेषु वनदुर्गेषु सरितां पुलिनेषु च ।
 विच्चार तपोयुक्तः खेचरो वीर्यसंवृतः ॥ १६ ॥

पुराभवकृतं विष्णोरपकारमनुस्मरन् ।
 देवनाह्वाणधेनूनां सीऽभवद्दोहकारकः ॥ १७ ॥

वेदशास्त्रपुराणानि वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
 सोऽध्यैष ब्रह्मचर्येण धनुर्वेदं तथाखिलम् ॥ १८ ॥

राक्षसाचार्यवर्येभ्यः शिक्षमाणोऽखिलाः कलाः ।
 पारञ्जतोऽभूद्विद्यानां पार्वतीशप्रसादतः ॥ १९ ॥

शिवोऽपि भगवांस्तस्य सर्वान् कामानपूरयत् ।
 अनन्याराधनश्चासुप्रसन्नमनाः परम् ॥ २० ॥

वेदानां च तथाङ्गानां व्याख्याता सोऽभवत्स्वयम् ।
 व्याचके वेदशाखाश्च वाचस्पतिरिवापरः ॥ २१ ॥

तस्य घोषयतो वेदान् दशभिर्वदनैर्दृढम् ।
 अभवत्सुमहाञ्छब्दः स्वरवर्णविजूर्भितम् ॥ २२ ॥

प्रतिवर्णं प्रतिपदं क्रमं व्याकृतवान् स्वयम् ।
 चतुर्णा च जटाशके प्रातिशाख्यपुरःसराः ॥ २३ ॥

वेदाचार्यमुनीनां च मतानि ज्ञातवान् पृथक् ।
 पाठभेदांस्तथा सर्वान् स्वरभेदांश्च कृतत्रशः ॥ २४ ॥

इत्थं स वेदशाखानां पारं प्राय सुदुर्गमम् ।
 मनीषी पण्डितवरः सर्वशास्त्रेषु कोविदः ॥ २५ ॥

प्रसादात् पार्वतीशस्य ख्यातोऽभूद्भूवनत्रये ।
 राजसं तामसं चैव धर्ममप्यास्थितः खलः ॥ २६ ॥

किंतु विष्णुं तदीयांश्च निरन्तरमसौ द्रुहन् ।
 युक्त आसुरभावेन प्रजासन्तापकृद्भौ ॥ २७ ॥

अजस्रं तप आस्थाय महाव्रतसुसंयतः ।
 ब्रह्मचर्यकरस्तीत्रोरोषेण प्रज्वलन्निव ॥ २८ ॥

ऐहिकीं भूतिमान्विच्छन्नारराध महेश्वरम् ।
 युज्ञानो राक्षसानीकं स्थानं च चकमेतराम् ॥ २९ ॥

हितास्तस्याभवन् केचिद्राक्षसप्रवरास्तदा ।
 अत्युग्रकर्मणे तस्मै स्थानाय समजिज्ञपन् ॥ ३० ॥

राक्षसा ऊचु

अहो पौलस्त्य भुवने भवानप्रतिमो गुणैः ।
 कर्मणा विद्यया कान्त्या शौर्येण यशसा तथा ॥ ३१ ॥

त्रैलोक्यभोगयोग्योऽसि प्रसादात् पार्वतीशितुः ।
 अतस्तुभ्यं समुचितं वास्तव्यं मृगयामहे ॥ ३२ ॥

यत्रस्थः साधयेत्सर्वं भवानात्ममनीषितम् ।
 तपसा तेजसा चैव त्वमिद्धो विक्रमेण च ॥ ३३ ॥

यथेच्छं कुरु वीर्येण राज्यं त्रैलोक्यगोचरम् ।
 उद्धृहस्व वरां भार्यामाहरस्व वरश्रियः ॥ ३४ ॥

त्रैलोक्यवररत्नानि संचिनुष्व स्वसद्वनि ।
 एतत्ते ख्यातियोग्यं स्थाद्यशः कर्म च निर्मलम् ॥ ३५ ॥

आकर्ण्य रक्षसां वाक्यं रावणस्तपसोर्जितः ।
 उवाच प्रहसन्तुच्चैर्मुखरीकृतदिक्चयः ॥ ३६ ॥

अहोरे राक्षसश्रेष्ठाः किं नु स्थानं ममोचितम् ।
 खिद्यामि यदभावेन सम्पत्कामोऽपि विक्रमी ॥ ३७ ॥

खिद्याम्यहं चातितरां बालिनो वानरेश्वरात् ।
 महाबलान्महाधोरात्किञ्चिन्द्वानगरीशितुः ॥ ३८ ॥

भूयः खिद्याम्यहं वीरात्सहस्रभुजकाननात् ।
 कृतवीर्यसुताद्वीमादर्जुनात् क्षत्रियोर्जितात् ॥ ३९ ॥

अन्ये तु मे तृणप्राया ये सुरासुरकिनराः ।
 नराश्च वानराश्चैव न तान् विगणयाम्यहम् ॥ ४० ॥

ताभ्यामाशङ्कमानोऽस्मि भविष्णुभुवनेष्वहम् ।
 ययोर्वीर्यं बलं चैव हृदि शत्यायते मम ॥ ४१ ॥

इत्याकर्णं वचस्तस्य राक्षसास्तमसोर्जिताः ।
 ऊचिरे वचनं सर्वे ये तत्प्रियचिकीर्षवः ॥ ४२ ॥

स्थानं तु ते पुरो लङ्का योग्या वसतये प्रभो ।
 रक्षसामयनं दीव्यत्स्वर्णप्राकारभासुरा ॥ ४३ ॥

बृहदगोपुरसाहस्रसंलग्ना रणदुर्जया ।
 परिखावलयप्राप्तलवणोदान्तरस्थिता ॥ ४४ ॥

सौवर्णविपुलाद्टालबलभीजालमण्डिता ।
 रत्नमाणिकयखचितग्रहभित्तिमनोरमा ॥ ४५ ॥

धनौघपूर्णविपणिर्बृहदापणशोभिता ।
 सिन्धोरन्तर्ज्वलद्रूपावाडवाग्नेः शिखैव या ॥ ४६ ॥

वासवस्येव नगरी सलिले प्रतिबिम्बिता ।
 सर्वतुफलपुष्पाद्यगृहाराममहीरुहा || ४७ ||
 गुञ्जदध्रमरसंदोहघुष्मन्दारकानना ।
 आपणैर्मणिमाणिक्यमुक्ताविद्रुमराशिभिः || ४८ ||
 सर्वतः सर्वदा पूर्णभर्समाना दिवानिशम् ।
 सूर्याशुस्पृष्टसंदीप्यत्पनीयनिकेतना || ४९ ||
 प्रोत्तुज्ञकनकस्तम्भमहाशालशतान्विता ।
 या पूर्वं रचिता साक्षात् स्वबुद्ध्या विश्वकर्मणा || ५० ||
 रक्षसां विनिवासार्थं जाम्बूनदमयी पुरी ।
 तां गृहाण बलात् स्वार्मिस्तत्र राज्यं प्रशाधि भोः || ५१ ||

रावण उवाच

तत्र ज्येष्ठो मम भ्राता कुबेर इति विश्रुतः ।
 स आस्ते वेधसा दत्तं स्थानं दिव्यमुपाश्रितः || ५२ ||

राक्षसा ऊचु

को भ्राता कः पिता स्यात्क इह खलु सुहृद्वन्धुमित्रादिरस्य
 स्वार्थो ज्यायान् जनस्य द्रुतमभिकलयेद्भूरि यत्नं तदर्थम् ।
 सर्वः स्वार्थं समीहा त्रिजगति भवति स्वस्वकार्ये प्रवृत्तो
 विज्ञायेत्थं दशास्य त्वमिह समुचितं दर्शयस्वात्मवीर्यम् || ५३ ||
 इति श्रीमद्वादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रावणमन्त्रो
 नामेकाधिकशततमोऽध्यायः || १०१ ||

*

द्वितीयाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

अथ राक्षसवर्याणां मन्त्रमाज्ञाय रावणः ।
 अभिषेणयितुं ज्येष्ठं भ्रातरं चकमेतमाम् || १ ||
 पूर्वं तु प्रेषयामास द्रूतीकृत्य दशाननः ।
 रक्षः क्रूरमुखं नाम यथार्थगुणनामकम् || २ ||
 ज्येष्ठं तु भ्रातरं त्वं मे गच्छ क्रूरमुख द्रुतम् ।
 तत्र गत्वा च तं ब्रूहि लङ्घेशं वचनान्मम || ३ ||

अहं बलान्निवत्स्यामि पुरींलङ्घाभिधामनु ।
 भ्रातस्त्वमन्यतो गच्छ यदि मत्प्रीतिमिच्छसि ॥ ४ ॥
 सौवर्णी सा पुरी सर्वा रमणीयतमा मम ।
 राजधानी भवे भूष्णुर्भविष्णोस्त्रिजगत्पतेः ॥ ५ ॥
 भवान् हि वयसा ज्येष्ठस्तपसा विद्यया त्वहम् ।
 विक्रमेण च यक्षेश ततः स्थानं प्रदेहि मे ॥ ६ ॥
 श्रुत्वा दूतमुखोदीर्ण कुबेरः परुषंवचः ।
 अभवत् क्रोधताम्राक्षः प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ७ ॥
 विचार्य स्वगतं भूयस्ततोऽवोचत कोपतः ।
 अये राक्षस मूढात्मंस्तमनुब्रूहि मद्वचः ॥ ८ ॥
 तपः परिणतं सम्यक् तव यो मां जिगीषसि ।
 ज्येष्ठं पितृसमं साक्षाद्भ्रातरं श्रीमदान्धदृक् ॥ ९ ॥
 विद्या च ते परिणति सम्यगेवमुपागता ।
 अनिच्चक्रमिषोज्येष्ठं यस्यान्धा विशतिदृशः ॥ १० ॥
 मा कुरुष्व विलम्बं भोस्त्वं हि कार्ये चिकीषिते ।
 मयापि सम्मुखे ग्राह्यो दूरादेव दशानन ॥ ११ ॥
 इत्युक्त्वा विसर्जेष दूतं क्रूरमुखं बली ।
 स गत्वा रावणं प्राह कुपितस्ते धनाधिपः ॥ १२ ॥
 युवयोः खलु संग्रामो भ्रात्रोरेव भविष्यति ।
 उचितानुचिते विद्वान् यथेच्छं कुर्वतः परम् ॥ १३ ॥
 अथासज्जत स क्रूरो मायिनां रक्षसां चमूः ।
 अभिषेणयितुं सज्जो लङ्घेशं राज्यलिप्सया ॥ १४ ॥
 रक्षसां वाहिनीनाथा ये लङ्घायामपि स्थिताः ।
 तेऽभवन् रावणबले दैवस्यैव यदृच्छया ॥ १५ ॥
 कुबेरः कोटिशो यक्षान् गन्धर्वान् किन्नरांस्तथा ।
 नानाजातीन् भूतयोनीन् पर्यसज्जत तत्क्षणात् ॥ १६ ॥
 योद्धुं रक्षोबलं कुद्धा यक्षा आजग्मुरङ्गसा ।
 रञ्जयन्तो मौलिरत्नैः कुबेरस्याडिग्रपङ्कजम् ॥ १७ ॥
 उभे सेने सुसम्पन्ने परस्परजयेह्या ।
 सिन्धोद्विषे रावणस्य लङ्घायां धनदस्य च ॥ १८ ॥
 स्वानुरूपं प्रविज्ञाय तामसत्वाद्वाननम् ।
 लङ्घास्थान्यपि रक्षांसि नागृह्णन् धनदेरितम् ॥ १९ ॥
 यक्षराक्षसवाहिन्यः सज्जाः संग्रामकर्मणे ।
 जगदुद्धोषयामासुः समुरासु रमानवम् ॥ २० ॥

यक्षरक्षोबलैः पूर्णैः समंतादभूमिरास्तृता ।
 अभज्यतेव शेषस्य त्रोटयन्तीव मस्तकम् ॥ २१ ॥
 पुलस्त्यस्तदनुश्रुत्य वृत्तं वै यक्षरक्षसाम् ।
 अचिन्तयद्वृदा योगी स्वानां प्रियचिकीषुकः ॥ २२ ॥
 उभौ मे तनयौ शूरौ कुबेरश्चापि रावणः ।
 यथा स्याद्ग्रहमनयोस्तथा भवितुमहर्ति ॥ २३ ॥
 अनयोर्युद्धयतोः स्वस्ववाहिनीबलदृसयोः ।
 मिथः संघर्षजो वह्निशयेच्च कुले उभे ॥ २४ ॥
 अतोऽनयोः प्रबलयोः कलहः पर्युपस्थितः ।
 यथा शाम्येत्तथा कार्यमुभयोः श्रेयसे मया ॥ २५ ॥
 इति निश्चित्य मनसा पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
 कुबेरपार्श्वमगमजिजहीर्षुः कलहं तयोः ॥ २६ ॥
 तमागतमृषिश्रेष्ठं श्रद्धया नरवाहनः ।
 प्रत्यगृह्णात् स्वागतादैः पाद्यार्घादिसपर्यया ॥ २७ ॥
 कृषिः सम्पूजितस्तेन स्वस्थः स्वासनमस्थितः ।
 विनयावनतांसेन धनदेनेदमीरितः ॥ २८ ॥
 अद्यासम्यनुगृहीतोऽहं भगवन् करुणावता ।
 भवता तीर्थपादेन स्वागतेन मदालयम् ॥ २९ ॥
 प्राणिनां श्रेयसे शश्वदायान्ति हि भवादृशः ।
 तेनैव पूर्वपापानां नाशोऽप्यनुमितः खलु ॥ ३० ॥
 भवतां पादतीर्थेन पूर्यन्ते भवनानि नः ।
 गृहाश्रमे प्रसक्तानां दाधानां कामकोटिभिः ॥ ३१ ॥
 श्रेयसामयनं साक्षादर्शनं नोभवादृशाम् ।
 अथो आज्ञापय ब्रह्मन् यन्मह्यमुचितं तथा ॥ ३२ ॥
 कुबेरेणोदितं श्रुत्वा प्रसन्नोऽभूत् स आत्मवान् ।
 तमुवाचाथ कृपया सद्वाग्यापारभाजनम् ॥ ३३ ॥
 सर्वेषां श्रेयसां वत्स त्वं योग्योऽसि विशेषतः ।
 विनीते धार्मिके सत्यं स्थासनवोऽखिलभूतयः ॥ ३४ ॥
 देशं कालं वग्रोऽवस्था सहायं स्वजनादिकम् ।
 अनपेत्यैव जायन्ते स्वधर्मेणैव भूतयः ॥ ३५ ॥
 सर्वदेशे सर्वकाले सर्वावस्थासु सर्वथा ।
 जायन्ते भूतयः सर्वास्त्वादृशे धर्मतत्परे ॥ ३६ ॥
 अतस्ते कलहस्तेन रक्षसा धोरचेतसा ।
 निवर्ततां जवात्पुत्र सुखमेधस्व संततम् ॥ ३७ ॥

कुबेर उवाच

एकं स्थानमिदं ब्रह्मनिवसामि चिरादिह ।
 तज्जघृक्षुरसौ दुष्टः कलहं कुरुते मथा ॥ ३८ ॥
 अहं स्थानादितो भ्रष्टः कव तु गच्छेयमन्यतः ।
 इत्यनेन सुदुष्टेन चिकीर्षामि मृधं मिथः ॥ ३९ ॥
 गजाश्वरत्नवित्तादि यद्देयमुचितं भवेत् ।
 तदीयतेऽपि कृच्छ्रेण न तु स्थानं कदा च न ॥ ४० ॥
 इत्थं स्थानश्रंशमाशङ्कमानः सज्जो योद्धुं रक्षसा यक्षराजः ।
 आख्यातस्वं कलहस्यापि हेतुं मौनं पश्चादास बद्धाञ्जलिः सः ॥ ४१ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रावणविजय-
 यात्रायां द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

*

द्व्यधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

कुबेरोदीरितं वाक्यं सत्यं दैत्यपुरःसरम् ।
 श्रुत्वा पुलस्त्यो भगवांस्तमूचे हर्षयन् हृदि ॥ १ ॥
 भवानापद्यतां वत्स न स्थानश्रंशमात्मनः ।
 न जातु कृतबुद्धीनां भवेद् दुःखं परैः कृतम् ॥ २ ॥
 अस्त्युत्तरस्यां नगरी सर्वभोगसुखप्रदा ।
 अलका नाम यक्षेश विश्रुता भुवनत्रये ॥ ३ ॥
 नवापि निधयो यस्यां वसन्ति सुनिराकुलाः ।
 परमानन्दमग्नाश्च यक्षगन्धर्वकिन्नराः ॥ ४ ॥
 मन्दाकिनीतरङ्गाक्तमन्दमास्तसेविता ।
 शीतला सुभगा पूता सर्वर्त्सुखभोगदा ॥ ५ ॥
 रत्नस्तम्भैर्महोच्छ्रायैः प्रसादैरूपशोभिता ।
 रत्नादृवलिशोभाद्या तुङ्गध्वजविराजिता ॥ ६ ॥
 संचरद्यक्षनारीणां पादाभ्योरहन्तपुरैः ।
 कूजङ्ग्लिमेखलाद्यश्च भूषणैरूपघोषिता ॥ ७ ॥
 गृहस्फटिकभित्तीनां भासितानां रवेस्त्विषा ।
 नित्यमुद्रिक्त्या दीप्त्या रोचिष्णुः सर्वतोदिशम् ॥ ८ ॥

सूपक शृंगैर्मणिमयैश्चत्वरैहुपशोभिता ।
 सुवर्णरत्नप्राकारबृहदगोपुरमण्डिता ॥ ९ ॥

सुहीरकोपरचितैः कपाटैः स्वर्णकीलकैः ।
 देवीप्यमानभवना सर्ववर्णविचित्रिता ॥ १० ॥

तोरणैर्मणिमाणिक्यमुक्तागणविचित्रितैः ।
 विन्यस्य रुचिरालेख्यैः सर्वतो भासुरालया ॥ ११ ॥

गृहनिर्घूर्हविश्रान्तैर्विचित्रस्वरनादिभिः ।
 विचित्रवर्णविहगैः समन्तात्परिशोभिता ॥ १२ ॥

विचित्ररत्नजटितैर्मुकुराकारशालिभिः ।
 अजिरैर्गृहमुख्यानां वहिरन्तरिवराजिता ॥ १३ ॥

विचित्रवलभीवेशमणिवातायनाचिता ।
 बृहदापणविन्यस्तसर्वसम्पत्सुशोभिता ॥ १४ ॥

वापीभिर्मणिबद्धाभिर्बृहन्निःश्रेणिराजिभिः ।
 उत्फुल्लपङ्कजामोदवासितारोषवेशमभिः ॥ १५ ॥

राजहंसकुलकाणशालिनीभिरिवराजिता ।
 रत्नवद्वबृहत्पद्मा संचरद्वयोषिताम् ॥ १६ ॥

गतिक्रमैः सुरुचिरैर्विक्रमत्पञ्चसायका ।
 प्रतिवीथि प्रतिग्रहं प्रतिद्वारं प्रतिस्थलम् ॥ १७ ॥

उत्फुल्लवरमन्दारपुष्पस्तवकशोभिता ।
 कल्पद्रुमवृतारामगुञ्जन्मत्तमधुव्रता ॥ १८ ॥

सरोभिः सरसीभिश्च रत्ननिःश्रेणिकान्तिभिः ।
 पीयूषस्वच्छसलिललुललहरिवीचिभिः ॥ १९ ॥

सर्वदेशेषुशोभाक्ष्या सोत्साहैर्वरकिञ्चरैः ।
 किञ्चरीभिः सर्वकालं भूषणोज्ज्वलकान्तिभिः ॥ २० ॥

आगच्छतां गच्छतां च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
 विमानैश्च महादीसिभासमानैर्दिवानिशम् ॥ २१ ॥

शोभिता शुभसम्पन्ना नानागीतवरध्वनिः ।
 नित्योत्सवप्रवृत्तानां गन्धर्ववरयोषिताम् ॥ २२ ॥

करतालैः पादतालैर्मुखरीकृतमन्दिरा ।
 वरसौरभ्यसुभगा लुभ्यन्मधुकराञ्चिता ॥ २३ ॥

पुंस्कोकिलकुलोद्गीर्ण विलसत्पञ्चमस्वरा ।
 वीणामृदङ्गमुरजगम्भीरध्वनिनादिता ॥ २४ ॥

सद्रत्नमञ्जरीपुञ्जशोभितैर्विततोन्नतैः ।
 स्वर्णशालमहासम्भैर्दीप्यमाना दिवानिशम् ॥ २५ ॥

प्रेयोबद्धादरैभोगरसिकैमदनालसैः ।
 किन्नरीणां कुलैर्जुष्टा शृङ्गाररतिभाजनम् ॥ २६ ॥

सौधेषु चन्द्रशुभ्रेषु फेनपुञ्जविराजिषु ।
 तत्पेषुकिन्नरस्त्रीणां प्रवृत्तसुरतोत्सवा ॥ २७ ॥

सर्वकालप्रमुदितनरनारीगणःवृता ।
 प्रसूनसायकक्रीडासंजातरतिवर्द्धनी ॥ २८ ॥

हावभावाच्चितैर्जतिचुम्बनालिङ्गनोत्सवैः ।
 सदारैर्वर्गन्धर्वनीर्तिसोज्जागरक्षपा ॥ २९ ॥

श्रीमत्कैलासशैलस्य नित्यं सन्निहितैव या ।
 पार्वतीपतिभालस्थचन्द्रज्योत्सनाप्रकाशिता ॥ ३० ॥

मिलन्मन्दाकिनीतुङ्गतरङ्गावलिसंगिना ।
 प्राकारेणावृता नित्यमगम्यपरिखावलिः ॥ ३१ ॥

आनन्दमग्नभूतेशगणाक्रीडैक भाजनम् ।
 उमामहेश्वरक्रीडारससौभाग्यशोभिता ॥ ३२ ॥

अजस्रं नन्दिभृङ्गयादिचित्तसन्तोषदायिनी ।
 भवानोस्कन्दहेरम्बमहोत्सवविधायिनी ॥ ३३ ॥

शिवसेवासमायातशक्रादिसुरसेविता ।
 फुलचैत्रथोद्यानसंगित्रिविधमारूपैः ॥ ३४ ॥

गन्धर्ववरनारीणां हृतसम्भोगजश्रमा ।
 कैलासशैलसौन्दर्यदर्शनासक्त किनरा ॥ ३५ ॥

प्रतिवेशम् वृषारुदशिवभिक्षाटनाच्छिता ।
 निरन्तरमहादेवदर्शनानन्दवधिनी ॥ ३६ ॥

सर्वतुंसुखशोभाद्या नित्यं माधवसेविता ।
 क्षत्पद्मवनानन्दिकूजद्विभ्रमरकोकिला ॥ ३७ ॥

पार्वतीपतितोषार्थं गायद्विमूर्च्छितस्वरैः ।
 वल्लकीमूर्छनासक्तैगन्धर्वैः सुखवर्द्धनी ॥ ३८ ॥

एतादृशीं त्वमलकानगरी मजस्माश्रित्य सर्वसुखभोगरसैर्नयेथाः ।
 कालं कुबेर मम वाक्यमुररीकुरुष्व चित्तं निवर्तय दशाननयुद्धखेदात् ॥ ३९ ॥

तत्रानिशं निवसतस्तव यक्षराज मैत्री भविष्यति चिरं गिरिजासखेन ।
 ईशेन सर्वजगतां करुणार्णवेन साक्षाद्वेन किमतः परमोहितं ते ॥ ४० ॥

गन्धर्वयक्षमुहकिन्नरराजधानीमेकान्तभूतिमलकानगरीं प्रशासत् ।
 त्वं राजराज इति सर्वभवे प्रसिद्धिमेकां गमिष्यसिसमस्तनिधीश्वरः सन् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डेऽलकावर्णं
 नाम ऋधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

चतुर्धिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोद्घात

पुलस्त्यस्य मुनेर्वक्यमाकर्ण्य गुणवत्तरम् ।
 तथेति प्रतिजग्राह कुबेरो बीतसंगरः ॥ १ ॥
 इत्थं निवर्त्य विपुलं कलहं यक्षरक्षसोः ।
 पुलस्त्यो भगवान् यातस्तद्विसृष्टः स्वमात्रमम् ॥ २ ॥
 गते ब्रह्मिष्ठप्रवरे कुबेरः कृतसम्मतिः ।
 यक्षाणां राजधानीं तामलकां नगरीं ययौ ॥ ३ ॥
 सानुगः सपरोवारः सदारः ससुहृद्वलः ।
 अलकां प्रययौ धीमान् कुबेरस्त्यक्तसंगरः ॥ ४ ॥
 तमगृह्णन्त गन्धर्वाः स्वभिषेकपुरःसरम् ।
 दत्त्वालकापुरीराज्यं वभूवृशवर्तिनः ॥ ५ ॥
 पुष्पकं नाम तं दिव्यं विमानाग्रचमनुत्तमम् ।
 उपसेदे राजराजं यदृच्छागतिसाधनम् ॥ ६ ॥
 शङ्खपद्मादयः सर्वेनिधयो दिव्यमूर्तयः ।
 उपतस्थ्युस्तमाज्ञप्ता भूतनाथेन शम्भुना ॥ ७ ॥
 स्वयं स भगवान् शम्भुस्तस्मै विहितभक्तये ।
 कृपयामास चण्डीशश्चण्डिका च निरन्तरम् ॥ ८ ॥
 कैलासस्थानमाश्रित्य रुद्रावासं सुदुर्गमम् ।
 अत्यर्थं मुमुदे श्रीदः सख्यं चापि कपालिना ॥ ९ ॥
 स्थानभ्रंशमवाप्यापि नालिद्यत धनेश्वरः ।
 ततोऽप्यनुत्तमं प्राप्तः स्थानं तदलकाह्वयम् ॥ १० ॥
 रावणस्तदुपश्रुत्य निर्याणं किन्नरेशितुः ।
 तदेव बलमादाय लङ्घामाजग्निवान् बली ॥ ११ ॥
 सह रक्षोगणैः सर्वेरनुजाभ्यां च संयुतः ।
 भगिन्या शूर्पणखया परिवारैस्तथाखिलैः ॥ १२ ॥
 आजगामबली घोरो राक्षसेन्द्रो दशाननः ।
 पुस्कृतः स रक्षोभिस्तत्र राज्याभिषिक्तये ॥ १३ ॥
 आययौ भगवांस्तत्र पुलस्त्यः सर्वयोगिराट् ।
 प्रजाहितैषिणस्तस्य कर्तुं राज्याभिषेचनम् ॥ १४ ॥

स उवाह वरां भार्या नाम्ना मन्दोदरीं शुभाम् ।
पातिव्रत्यपरां दिव्यां नित्यं कन्यापदे स्थिताम् ॥ १५ ॥

स तथा सहितो वीरः सर्वराक्षसपुज्ज्ञवः ।
पुलस्त्येनाभिषिष्ठते लङ्घाराज्ये महोजितः ॥ १६ ॥

महासुवर्णप्रासादे मणिमाणिक्य भासुरे ।
राज्यासनमनुप्राप्य शुशुभे राक्षसेश्वरः ॥ १७ ॥

स छत्रभृद्रत्नकिरीटशोभितः शुभाङ्गदोदयोतितबाहुर्विशति ।
सुरत्नमाली वरहेमवेष्टनो विभूषणाद्यः शुशुभे दशाननः ॥ १८ ॥

संवीज्यमानः शशिशुभ्रचामरैः सुवर्णसिंहासनमध्यमास्थितः ।
मन्दोदरीशोभितवामपाश्वरकः पुलस्त्यनेत्रोत्सवकृद्बभूव सः ॥ १९ ॥

स भालपट्टेषु सुमौक्किकाक्षतैर्विराजमानस्तिलकैश्चकौड्डमैः ।
सलाजदध्यक्षतदूर्विकादलैः सम्पूजितो राक्षसकन्यकागणैः ॥ २० ॥

राज्याभिषेके स्नपितो द्विजोत्तमैः पुलस्त्यभुखैर्वरमन्त्रपाठकैः ।
समस्ततीर्थम्बुपवित्रविग्रहः स शुभ्रदिव्याम्बरधृव्यशोभत ॥ २१ ॥

स मन्त्रपुष्पाङ्गलिभिर्द्विजोत्तमैराशास्यमानः श्रितकाञ्चनासनः ।
प्रमोदपुष्टावयवः प्रसादभृत्त्रैलोक्यराज्यो चितवेषभृद्बभौ ॥ २२ ॥

अनन्यवीर्योऽप्रतिमः पराक्रमैरशेषविद्यापरपारदर्शनः ।
भूतेशभक्तिप्रचुरात्मवैभवो बभौ भृशं सदगुण गौरवाञ्चितः ॥ २३ ॥

उच्छूनदोर्दण्डधरो धनुर्धरः समस्तदिव्यायुधलब्धशिक्षणः ।
विशालवक्षःस्थलरत्नहारभृलङ्घाधिराजः शुशुभेतमां त्विषा ॥ २४ ॥

किरीटभृत कुण्डलवृन्ददीसिभृद्विशालविशारुणलोचनप्रभः ।
सुवर्णकाञ्च यज्ञदरत्नशोभितः सुप्रांशुमूर्तिः कटकौघदीपितः ॥ २५ ॥

प्रतापभृत्प्राप्तवराभिषेचन उद्विक्तचित्तोऽधिकवीर्यबृहितः ।
सुदृढ आत्माप्रतिमत्वचिन्तनात् त्रैलोक्यमाचिक्रमिषुर्बलाधिकः ॥ २६ ॥

पुलस्त्यवाक्येन भृशं प्रमोदितः समुद्रवीचोपरिखासुदुर्गमाम् ।
सुबेलशैलोन्नतिभूरि भीषण^३ प्राकारगुप्तां नगरी शशास सः ॥ २७ ॥

तस्याज्ञया ते त्रिजगजजयैषिणो विवृद्धवीर्याः समरेषु दुर्मदाः ।
लङ्घापुरीवास्तुजुषो निशाचरा अतीव चित्ते मुमुदुस्तदाखिलाः ॥ २८ ॥

तमन्ववर्तत्किल कुम्भकर्णो ज्येष्ठं प्रियं भ्रातरमुग्रदीप्तिम् ।
आज्ञावशाद्गोद्विजदेववेद धर्मध्रुगत्यर्थभयप्रदो नृणाम् ॥ २९ ॥

यो मासषट्कं वरमात्मनिद्रामयाचताराधितदेवतायाः ।
जागर्तिषण्मासमशेषलोकभयाय वीरः किल घोरकर्मा ॥ ३० ॥

१. “वज्रोपलच्छन्नसुघट्टोन्नत” इत्यधिकः पाठः—मथु० बड़० ।

विभीषणश्चानुज एव तस्य परं स्वभावाद्विपादरक्षः ।
 भजंस्तदीयान्निभृतं मनस्वी सदुत्तमश्लोककथाप्रसक्तः ॥ ३१ ॥
 विष्णविंश्टदोव्यत्तुलसीसनाथशिराः स हि ज्येष्ठकुकर्मदूनः ।
 तथापि कालं कलितप्रतीक्षो निनाय तत्संगनिरस्तखेदः ॥ ३२ ॥
 तेषामनूजा प्रबभूव शूर्पणखाह्वयान्यन्तसुघोररूपा ।
 अनुत्रताभ्रातरमुग्रकर्मा त्रैलोक्यभीतेर्जननी स्वभावात् ॥ ३३ ॥
 ये राक्षसा विश्ववस्तनूजाः खरस्तथैव त्रिशिराश्च दूषणः ।
 तथैव विद्युद्रशनः सुघोरस्तमन्ववर्तन्त तमामयास्ते ॥ ३४ ॥
 इत्थं विवृद्धमहिमा विपुलप्रतापो रक्षोधिपो दशमुखोऽसुरराजधानीम् ।
 लङ्घामवाप्य भुवनाधिपतिर्बुभूषुस्तेपे तपः परमदुर्जरमेष भूयः ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्ड रावणराज्याभिषेको नाम चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

★

पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

सोऽभ्येत्य कैलासगिरिमारराध सदाशिवम् ।
 अतितीव्रेण तपसा भक्त्या च व्रततत्परः ॥ १ ॥
 अर्चित्वा निबिडैर्गन्धैः स्वर्गङ्गाजलशीतलैः ।
 कुसुमैर्नन्दनोदभूतैस्तथान्यैरूपचारकैः ॥ २ ॥
 मन्त्रपुष्पाङ्गलिंदास्यन्निदमाह मुभक्तिमान् ।
 नृत्यन् पुलकपूर्णज्ञो गायन्नुच्चैश्च सामभिः ॥ ३ ॥
 जय देव महावरदाधिपते हिमदीधितभाललसत्तिलक ।
 नरकिन्नरनागसुरासुरहृत्सुखदानमते गिरिजाधिपते ॥ ४ ॥
 जय सर्वजगत्करुणाजलधेऽखिलसौख्यनिधेनतविष्णुविधे ।
 भवभौतिकभूतिनिदान भवप्रभुतागुणसीम समस्तगते ॥ ५ ॥
 यदिदं किलदृश्यमशेषमपि त्वयि कारणरूपतया स्थितिमत् ।
 तदुदेति पुनस्तदवस्थमिव प्रमितं प्रतिमीयत ईशभिदा ॥ ६ ॥
 पुनरेव महाप्रलये गिरिश त्वयि नाण्डवचण्डमरूपभूति ।
 प्रविलीयत एतदशेषमपि त्रिविधं जगदप्रकटत्वमितम् ॥ ७ ॥

इति बीजमिव प्रकटस्य तरोस्त्वमसीश भवस्यनिदानमतः।
 करुणार्णव देव भवन्तमहं प्रणतोऽस्मि गतोऽस्मि परं शरणम् ॥ ८ ॥
 त्वयि ये शिव बद्धधियः सततं दृढभक्तिवशादनुरक्तिमिताः।
 न च ते क्वच यान्ति पराभवनं सुखसारसमृद्धिं विवृद्धिमिताः ॥ ९ ॥
 वसुधाधिपतिर्वसुधामपतिर्वसुधामगतिर्विवृद्धाधिपतिः ।
 विधिसम्बन्धपतिर्वरमुक्तिपतिर्भंवति त्वयि भक्तिविशिष्टमतिः ॥ १० ॥
 किमु भोगसुखं किमु योगसुखं किमु मोक्षनिरञ्जनभावशुभम् ।
 किमु धातृपदं किमु शक्रपुरं त्वयि भूतपतेऽद्वृतभक्तिमतः ॥ ११ ॥
 सुरकिन्नरमौलिकिरीटमणिद्युतिरञ्जितपादसरोजनखाः ।
 त्वयि भक्तिकलामधिगम्य हरं प्रभवन्ति जगत्पति फल्गुनराः ॥ १२ ॥
 हिमशैलसितं रजताद्रिमितं वरभूतिभूतं गिरिजालसितम् ।
 निगमप्रमितं निजभक्तिजितं प्रभजामि भवन्तमहं त्वरितम् ॥ १३ ॥
 रजनीपतिचारुकलालसिते परभक्तिभवत्करुणाहसिते ।
 घनसारमनोरमभस्मसिते निगमावसिते त्वयि यातु मतिः ॥ १४ ॥
 इतियेऽर्द्धनकर्मसमाप्तिं विधौ कुसुमाञ्जलि बन्धसनाथकराः ।
 कलयन्ति गिरीशा तव स्तवनं न हि तैः किमपीह दुरायतमम् ॥ १५ ॥
 इति स्तुत्वा दशमुखो मन्त्रपुष्पाञ्जर्लिं न्यधातु ।
 गिरीशचरणद्वन्द्वे करुणामृतवर्णिणी ॥ १६ ॥
 एकदा भूतनाथस्य भक्तिभावमहोर्जितः ।
 प्रभुर्भूत्वुर्लोकानामकरोत्कर्म भीषणम् ॥ १७ ॥
 विधाय पूजामीशस्य पादयोः पद्ममालया ।
 निकृत्य निजशीर्षणि निदधौ धीरमानसः ॥ १८ ॥
 एकैकमुक्त्य शिरो महासिना विनिर्गलन्तूतनतस्शोणितैः ।
 अभ्युक्तिं पद्ममिवारुणप्रभावभासितं भूतपतेः पदे न्यधात् ॥ १९ ॥
 अधावदङ्ग्री करुणाम्बुधेर्विभोः कैलासशैलावतिधूलिधूसरे ।
 निकृत्तमूर्ढीर्विरलप्रवाहिताविनिर्गलद्रक्कसमूढपाथसा ॥ २० ॥
 एवं स यावद्दशमं शिरः शिवं प्रपूजयामास शिरोभिरात्मनः ।
 प्रतिप्रकर्सं प्रपठन् मनोरमान्मन्त्रानखण्डा विदधच्च संस्तुतीः ॥ २१ ॥
 समाधिसम्मीलितलोचनो हरस्ततः समुन्मीत्य दृशावृद्धेक्षत ।
 एकावशिष्टं कुणपाधिपस्य तच्छिरः पराण्यस्य शिरांसि पादयोः ॥ २२ ॥
 चिकित्षुर्वर्गतिस्तदप्यथो भूतानुकम्पाम्बुधिना कपालिना ।
 निवारितोऽद्वा करयोः प्रगृह्य स स्वयं वरं ब्रूहि ममेति चोदितः ॥ २३ ॥
 स तं ययाचेवरभक्तिभावतो वशंवदं भूतपति त्रिलोचनम् ।
 सर्वत्रिलोकाधिपतित्वमात्मनः पुनर्न मृत्युं च सुरासुराहिमिः ॥ २४ ॥

ब्रह्मादिदेवोपरिवर्तिनीं निजामाज्ञां ययाचेऽप्रतिमंच विक्रमम् ।
पुरन्दरादप्यधिकाश्चसम्पदस्तेजः कृशानोश्च विभावसोरपि ॥ २५ ॥

यद् यच्च काम्यं मनसि स्थितं परं भोगं वरायुश्च सुखं तथाधिकम् ।
स तद्यथाचे गिरिशान्द्रसादिताल्कुपावलोकामृतवीचिवारिधे: ॥ २६ ॥

इत्थं स सिद्धवरलाभउमाधिनाथात्सद्यः प्रभूतदशमस्तकशोभमानः ।
घोरो न्यवर्तततमां प्रभुमाशु नत्वा कैलासशैलशिखरान्नगरीं प्रति स्वाम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रावणवरलाभो
नाम पञ्चधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

*

षडधिकशततमोऽध्यायः (१)

ब्रह्मोवाच

दूषणेन त्रिशिरसा विद्युजिज्वृखरादिभिः ।
सुदुष्टचित्तै रक्षोभिः सहितोराक्षसेश्वरः ॥ १ ॥

बलिना कुम्भकर्णेन निजाज्ञावशवर्तिना ।
स त्रैलोक्यं विनिजेतुं लङ्घापुर्या विनिर्ययौ ॥ २ ॥

महता राक्षसैवेन धरणीं नमयन् बलात् ।
आत्मगेहाद्विनिर्यातिः कृताशीर्ब्राह्मणोत्तमैः ॥ ३ ॥

प्रूलस्त्यमुख्यैर्मुनिभिः स्वस्तिपुण्याहवाचनम् ।
विधाय राक्षसश्रेष्ठः प्रतस्थौ बलसंवृतः ॥ ४ ॥

मुगुप्तः पुरतः पश्चाच्चमूर्भिर्मदक्षयोः ।
मध्ये महाचमूर्युक्तः प्रतस्थौ विजीगीषुकः ॥ ५ ॥

सरितः सागरा नद्यः शैलाः काननगह्वराः ।
आच्छादितास्तच्चमूर्भिर्भिषणाभिः समंततः ॥ ६ ॥

अङ्गान् बङ्गान् कलिङ्गांश्च महाराष्ट्रांश्च केरलान् ।
कर्णाटान् कराहाटांश्च वरहाटान् वराटकान् ॥ ७ ॥

लाटान् भोटान् कुन्तलांश्च द्रविडान् कोकणांस्तथा ।
त्रिपुरां कामतां चैव कामरूपांस्तथाध्वकान् ॥ ८ ॥

चौहारांश्च चोलदेशांस्त्रिगर्त्तिर्तकांस्तथा ।
सौराष्ट्रांश्चैव पांड्यांश्च मरुनुत्कलकांस्तथा ॥ ९ ॥

मलयान् म्लेच्छदेशांश्च गान्धारान् काविलांस्तथा ।
जम्बूं काशीं च काश्मीरान् वाल्हीकान् मगधांस्तथा ॥ १० ॥
कोसलांश्च कुरुश्चैव तथान्यान् विषयानपि ।
विजित्य वासयामास तत्र तत्र स्वराक्षसान् ॥ ११ ॥
अनतान् नामयामास नतानवचिकाय सः ।
अन्याय समुच्चखानैव नानादेशमहीपतीन् ॥ १२ ॥
तस्मै गजांस्तुरज्ञांश्च वडवा गोवृषांस्तथा ।
दासेरकान् वामिकांश्च स्वर्णभारान् मणीस्तथा ॥ १३ ॥
दासान् दासीश्च युवतीः सुन्दरीर्वरकन्यकाः ।
समादायाग्रतो निन्युर्भूपाला जीवितैषिणः ॥ १४ ॥
यो यश्च विजितो देशस्तत्र तत्र स्वसेवकः ।
राक्षसः स्थापितस्तेन प्रजानां कदनप्रियः ॥ १५ ॥
कदाचिन्नर्मदातीरे पुरीं माहिष्मतीमनुः ।
शिविरं कारयामास जगज्जयमहोर्जितः ॥ १६ ॥
स तत्र देवमाराद्बु भवान्या दयितं भवम् ।
अतिष्ठन्नर्मदातीरे स्वस्थः सुविहतासनः ॥ १७ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु हैह्याधीश्वरो नृपः ।
अप्रादशद्वीपपतिः कृतवीर्यसुतोऽर्जुनः ॥ १८ ॥
सहस्रबाहुर्दीपात्मा सम्राट् समरनिजैयी ।
चिक्रीड नर्मदातोये कुरञ्जाक्षीगणवृतः ॥ १९ ॥
कादम्बरीमदोन्मत्तः स्वच्छन्दविहितोत्सवः ।
अभ्युद्यमाणोऽभ्युक्षंश्च मण्डलेषु मृगीदृशाम् ॥ २० ॥
आनन्दतुन्दिलः श्रीमान् मुक्ताहारविभूषितः ।
विजहार करीवोच्चैः करिणीयूथगो यथा ॥ २१ ॥
रेवां बाहुसहस्रेण संनिरुद्ध्य समास्थितः ।
संयुडके च वियुडके च तस्याः स्रोतः पयोभरम् ॥ २२ ॥
कौतुकी मदिरोन्मत्तः क्रीडति स्म यथासुखम् ।
संनिरुद्धः प्रवाहोऽस्यास्तस्य बाहुसहस्रशः ॥ २३ ॥
उद्गच्छति स्म बहुशः प्लावयन् पुलिनावनीम् ।
प्रतिकूलवहे चैवं प्रवाहे सरितस्तदा ॥ २४ ॥
प्लावितानि दशास्यस्य शिविराणि समंततः ।
शिवस्य पूजासम्भारः सर्वोऽपि जलसम्प्लुतः ॥ २५ ॥
अवहत्सहसा तत्र पात्राणां प्रचयस्तथा ।
भूषणानि च वस्त्राणि शय्यास्तंरणकादयः ॥ २६ ॥

अवहन् जलवेगेन शिवलिङ्गानि च क्षणात् ।
 अन्तःपुरपदार्थश्च पानभोज्यासनादयः ॥ २७ ॥

इथं विपच्चे शिविरे चुकोप दशकधरः ।
 किमिदं कुत एवेति केनेति च वितक्यन् ॥ २८ ॥

अथास्यानुचराश्चाराः शशसुः कर्म तस्य तत् ।
 सहस्राहुवीरस्य क्रीडतो नर्मदाम्भमि ॥ २९ ॥

दोर्दण्डभूरुहै रुद्धं प्रतिकूलवहं पयः ।
 निमज्जयामास विभो शिविराणि च सम्भूतीः ॥ ३० ॥

ततश्चातितरां तस्मिश्चुक्रोधास्त्रपनायकः ।
 हंहो निवार्यतामाशु हैहयोऽयं मदाबिलः ॥ ३१ ॥

अथादाय धनुर्बणिन् बली लङ्घाभटोऽत्रवीत् ।
 अथि दुश्चेष्ट मुञ्चैनां चेष्टां सोमसुताजले ॥ ३२ ॥

मुक्तोऽपराधस्ते रुद्रपूजाविधनसमुद्भवः ।
 इदानीमपि दुश्चेष्ट चेष्टां मुञ्च मयोदितः ॥ ३३ ॥

एवमुक्तोऽपि तेनासौ कार्तवीर्यजुनो बली ।
 नाज्ञासीन्मदिरामत्तः कोऽसौ वदति मामिति ॥ ३४ ॥

ततः सदश तीक्ष्णाग्रान् सायकान् मर्मभेदिनः ।
 निचखानास्य दोमूले राक्षसानां पुरन्दरः ॥ ३५ ॥

नाबुध्यत ततोऽप्येष लग्नान् दंशानिवाङ्गके ।
 स्त्रियस्तु कथयामासुः कस्य वाणा इमे प्रभो ॥ ३६ ॥

दृष्ट्वा बाणांस्तनौलग्नानुदास्यः कृतवीर्यजः ।
 अपश्यत् पुरतो रक्षः क्रुञ्यन्तं दशकन्धरम् ॥ ३७ ॥

तं सम्बोध्य ततोऽवादीदृशास्य क्रोधमूर्च्छितः ।
 कि तु गर्वायसेमूढ कृत्वाप्यागः सुदुःसहम् ॥ ३८ ॥

रुणत्सि कि वृथाक्रीड रेवास्रोतो भुजद्रुमैः ।
 प्रतिकूलवहैस्तोयैः प्लावितं शिविरं मम ॥ ३९ ॥

बहुबाहुतया दृप्तः किमेवं क्रीडसेमुधा ।
 अपेणेष्यामि ते दर्पं तीक्ष्णाग्नैः सायकैरहम् ॥ ४० ॥

इति खुद्रवाचालरक्षःप्रयुक्तं वचो मानहीनं निशम्यात्मना सः ।
 महायोगिवर्यो मदाधृणिताक्षः कथचिन्मनोविक्रियां नाजगाम ॥ ४१ ॥

इनि श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंश्रादे दक्षिणखण्डे दशास्प-
 दिग्विजयो नाम पञ्चाविकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

षडधिकशततमोऽध्यायः (२)

ब्रह्मोवाच

ततः स शरवर्षेणच्छादयामास रावणः ।
 कार्त्तवीर्यार्जुनं वीर क्रीडन्तं नर्मदाजले ॥ १ ॥
 ते शरास्तस्य वीरस्य क्रीडतः स्वेच्छयामभसि ।
 अनवाप्य वपुःस्पर्शं निपेतुविश्वतो दिशम् ॥ २ ॥
 हीणः सोऽमर्षणोऽत्यर्थं बाणवृष्टेः पराभवात् ।
 शूलान् परस्वधान् प्रासान् भुशुण्डीस्तोमरानसीन् ॥ ३ ॥
 चक्रकुन्तगदादीनि ज्वलन्त्युज्ज्वलतेजसा ।
 उच्चावचान्यायुधानि चिक्षेप परया रुषा ॥ ४ ॥
 हुङ्कारेणैव ताञ्चेष वारयामास सर्वतः ।
 राजराजेश्वरो वीरः कार्त्तवीर्यार्जुनो बली ॥ ५ ॥
 ततः सोऽनितरां क्रुद्धो दृष्ट्वा वितथमुद्यमम् ।
 रूपं प्रदर्शयामास सर्वलोकभयानकम् ॥ ६ ॥
 ज्वलद्वीपशिखाकारनेत्रविशकभीषणम् ।
 दंष्ट्राकरालवदनं तिर्यग्भ्रुकुटिभासुरम् ॥ ७ ॥
 विस्फूर्जदायुधज्वालादुप्रेक्षभुजविशकम् ।
 कल्पान्तपावकोहीसज्वालामालातिदुःसहम् ॥ ८ ॥
 विद्युज्जालजटाघोरं महोल्कावृन्दवर्षणम् ।
 महोद्धतं महाठोपं गर्जमानं मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥
 पादकस्पितपातालं किरीटलिखिताम्बरम् ।
 सर्वतो रोदसी व्याप्य संस्थितं भूरिभीषणम् ॥ १० ॥
 तस्य तं घोरमाकारं रक्षोमायाविसर्जनम् ।
 त्रासनं सर्वजन्तूनां क्रोधसंरम्भदुःसहम् ॥ ११ ॥
 निरीक्ष्य वनिताःसर्वा राजराजेश्वरस्य ताः ।
 जलक्रीडां परित्यज्य दुदुवुः सर्वतोदिशम् ॥ १२ ॥
 सर्वज राक्षसः कृद्धः स्वां मायामति भीषणाम् ।
 ततो निपेतुर्गंगनान्महोल्काः प्रज्वलद्वचः ॥ १३ ॥
 शिलाश्चाविरलाः स्फूर्जद्वित्तिज्वालाभयानकाः ।
 महाज्वालामया वृक्षाः प्रकाशितदिग्म्बराः ॥ १४ ॥
 क्षणाच्च तिमिरं घोरं क्षणाच्च विपुलं महः ।
 क्षणादङ्गारवृष्टिश्च क्षणादुल्कौघवर्षणम् ॥ १५ ॥

क्षणात्कटकटाशब्दो वज्रसम्पातसूचकः ।
 क्षणात्पाषाणवृष्टिश्च क्षणादावमहानलः ॥ १६ ॥
 क्षणाच्च विपुलोऽम्भोधिः प्लावयन् सर्वतो महीम् ।
 क्षणाच्चण्डानिलो घोरः समुत्पाटितभूधरः ॥ १७ ॥
 एवं स राक्षसी मायां दर्शयन् विश्वभीतिदाम् ।
 भीषयमास सकलान् जनान् माहिष्मतीस्थितान् ॥ १८ ॥
 अन्तःपुरस्य वनितास्त्रस्ता राक्षसमायथा ।
 चक्षुषी मीलयामासुविलयन्त्यो भयातुराः ॥ १९ ॥
 तं जनाः शरणं जग्मुवित्रस्ताः पुरवास्तवः ।
 महायोगेश्वरं वीरं कार्तवीर्यर्जुनं नृपम् ॥ २० ॥
 ऊर्भयातुराः सर्वे राक्षस्या माययाभृशम् ।
 पीड्यमानाः सखलच्चित्तविवशा विह्वलाश्च ते ॥ २१ ॥
 पाहि राजेश्वरामुष्माद्राक्षसाद्वोरदर्शनात् ।
 सृजतो राक्षसी मायां दृष्ट्यूर्वा न कर्हिचित् ॥ २२ ॥
 पाहि पाहि महायोगिन् हैहयान्वयदीपक ।
 अष्टादशद्वीपजगत्येकराजमहाद्युते ॥ २३ ॥
 त्रैलोक्यमहनीयस्य सर्वमायामहेशितुः ।
 सर्वयोगीन्द्रवर्यस्य का ते मायास्तु मोहिनी ॥ २४ ॥
 यस्य स्मरणमात्रेण पलायन्ते सुदूरतः ।
 आधयो व्याधयः सर्वे स भवान् पानु नः प्रभो ॥ २५ ॥
 सहस्रबाहो विश्वेश कार्तवीर्यर्जुनं प्रभो ।
 हैहयेन्द्र महायोगिन् रक्ष रक्ष निजान् जनान् ॥ २६ ॥
 राजराज महाराज राजराजेश्वरेश्वर ।
 सर्वभूम्येकराज त्वं पाहि नः शरणागतान् ॥ २७ ॥
 चापैः पञ्चशतैर्वीर बाणैः पञ्चशतैरपि ।
 पाहि नो राजराजेन्द्र भजतस्त्वां निरन्तरम् ॥ २८ ॥
 वीरेन्द्र विश्ववन्द्यांडद्वे विश्वभूतिविधायक ।
 विश्वभीतिवितानन्ध त्रायस्वास्मान् भयातुरान् ॥ २९ ॥
 सुरक्षाम्वरोणीषपुष्पस्वगाढ्यं महारक्षकाश्मीरलिसाखिलाङ्गम् ।
 लसद्रक्षमाणिक्यसिंहासनस्थं महाराज नित्यं भवन्तं नताः स्मः ॥ ३० ॥
 स्फुरद्वारुणीभूमदाघूणिताक्षं जगज्जीवकारुण्यसंदोहपूर्णम् ।
 नमस्याकृताशेषमायानिवृतिभवन्तं नताः स्मो नताः स्मो नतः स्मः ॥ ३१ ॥
 महाराज राजेन्द्र माहिष्मतीश प्रभो कार्तवीर्यर्जुनातीतमृत्यो ।
 महावीरवर्येन्द्र योगीन्द्रमौले भव प्राणिनां भीतिसंहारकस्त्वम् ॥ ३२ ॥

न मारीभयं नापि चौरादिभीतिर्न वा रोगकृत्याग्रहारिष्टकष्टम् ।
 न दुर्देवपीड़ा न च प्रेतवाधा तवामुष्य नामग्रहान्मानुषाणाम् ॥ ३३ ॥
 महाष्टादशद्वीपसाम्राज्यलक्ष्मीपते हैहयान्वायपाथोधिचन्द्र ।
 प्रभो सर्वलोकेशवन्दयामलङ्घो न हित्वां प्रपन्नाभयं प्राप्नुवन्ति ॥ ३४ ॥
 अभयं सर्वभूतानां मङ्गलं सर्वदेहिनाम् ।
 प्रशमं सर्वदृष्टानां विभो माहिष्मतीपतिम् ॥ ३५ ॥
 ध्यायन् पञ्चशतांश्चापान् स्मरन् पञ्चशतानिष्ठून् ।
 अभयं सर्वथा लोकः प्राप्नोति कृपया तव ॥ ३६ ॥
 स्मृतमात्रः प्रभो नित्यं त्रायसे सकलं जगत् ।
 स कथं प्रकटः साक्षाद्रक्षिष्यति नवै निजान् ॥ ३७ ॥
 इति संस्तुवतां तेषां निशम्य कृपणा गिरः ।
 प्राबुध्यत महाराजस्तत्क्षणंमदिरामदात् ॥ ३८ ॥
 विलोक्य राक्षसं धोरं पुरतो दशकन्धरम् ।
 सृजन्तं राक्षसीं मायां प्राणिनामतिभीषणाम् ॥ ३९ ॥
 समभिद्वृत्य बलवान् कार्तवीर्यजुंनो नृपः ।
 जग्राह सहसा दोभिर्दुष्टं व्यालमिवाहिकः ॥ ४० ॥
 स धृतस्तेन बलिना महामायाविना खलः ।
 संक्षिप्तसर्वमायोऽभूदभिभूत इव त्विषा ॥ ४१ ॥
 सर्वाधिकतमैस्तस्य तेजोभिः कौणपेश्वरः ।
 प्रधर्ष्यमाणहृदयस्तत्रास बहुशो धृतः ॥ ४२ ॥
 त्वरमाणः स निर्मुक्त्यै बलेन बलिना धृतः ।
 अत्यर्थं वितथोद्योगो नाशकनोत्प्रपलायितुम् ॥ ४३ ॥
 ततो बद्धवा दृढैः पार्श्वचालं राक्षसं खलम् ।
 क्षुद्रं निरस्तमायं तमानयत् स्वगृहे द्रुतम् ॥ ४४ ॥
 स शपन् बहुधा क्रोधाद् गालीभिः क्षुद्रमानसः ।
 वीरेन्द्रेण बलाद्वद्धो नाचलात्पाशजालतः ॥ ४५ ॥
 तं पञ्चरान्तः प्रक्षिप्य क्रीडाशकुनिकं यथा ।
 अन्तःपुरपुरद्वारि कौतुकार्थमवासयत् ॥ ४६ ॥
 वीरस्य हैहयेन्द्रस्य तस्यान्तः पुरयोषितः ।
 निर्भयास्तं तुदन्ति स्म वाक्षरैरतिकोपनम् ॥ ४७ ॥
 अरे त्वं मूढहृदय कथमस्मत्प्रभुंद्विषन् ।
 इमामवस्थां यातोऽसिधिक्ते तावत्पराक्रमम् ॥ ४८ ॥
 क ते बलं च शीर्यं च क ते मानो दशानन् ।
 सहस्रबाहोः पुरतो यो दृसो विशवाहुभिः ॥ ४९ ॥

साधु नः कौतुकार्थं त्वं विनिबद्धोऽसिपञ्चरे ।
 दशाननो विशवाहुर्नेत्राणां विशतिवहन् ॥ ५० ॥
 काश्चिच्चन्महोद्धता योषास्तस्य चक्षुंषि सर्वतः ।
 इषीकाभिस्तुदन्ति स्म पञ्चरस्थस्य निर्गतेः ॥ ५१ ॥
 काश्चिच्चत्स्याशनार्थाय कृपोद्रेकेण कातराः ।
 मुञ्चन्ति बालकोच्छिष्ठान् पर्वटान् शष्कुलीस्तथा ॥ ५२ ॥
 काश्चिच्चत्तं यावकरसैः पादरञ्जनशेषकैः ।
 रञ्जयन्ति स्म वनितास्तृष्णीं भूय परिस्थितम् ॥ ५३ ॥
 काश्चिच्चत्तमञ्जनैः स्तनग्धैर्नेत्ररञ्जनशेषितैः ।
 इषीकामुखसंलग्नेमेचकं कुर्वते स्त्रियः ॥ ५४ ॥
 काश्चिदुद्वर्तनोत्तीर्णश्चूर्णपिण्डैः सुगन्धिभिः ।
 ताड्यन्ति स्म सेषेण पूर्वं स्वाम्यपराधिनम् ॥ ५५ ॥
 काश्चित्सुगन्धिभिस्तैलैर्मर्दनादवशेषितैः ।
 स्नात्यपयन्त्यस्तमवसं बहुशो हृदि रोषणम् ॥ ५६ ॥
 एवं स्वस्वमनोरथोचितममुं दीनं निबद्धं तथा
     क्रीडापञ्जरमध्यगं सुविवशं लुप्ताभिमानं खलम् ।
 शश्वत्केलिरतस्य हैहयपतेरन्तःपुरस्थाः स्त्रियः
     स्तैस्तैः कर्मभिरत्यरुन्तुदत्तमैर्भूयस्तुदन्ति स्म तम् ॥ ५७ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रावणनिग्रहो
     नाम षडाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

*

सप्ताधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

कुम्भकर्णदियस्तस्य भ्रातरः प्रियकारकाः ।
 रक्षोबलं समादाय लङ्घां जग्मुः पराजिताः ॥ १ ॥
 निधायान्तःपुरं तस्य भूयो मन्दोदरीमुखम् ।
 अगमन् राक्षसवराः पुलस्त्यस्याश्रमं तदा ॥ २ ॥

कुम्भकर्णः खरश्चैव विशुजिज्ञाश्च दूषणः ।
 त्रिशिराः सर्वं एवैते राक्षसप्रवरा मुनेः ॥ ३ ॥
 वृत्तं निवेदयामासुमार्हाहिष्मत्यां बभूव यत् ।
 क्रीडनं कार्तवीर्यस्य रेवायाश्च परागतिम् ॥ ४ ॥
 शिविरस्याप्लवं चैव क्रोधं लङ्घापतेस्तथा ।
 युद्धं च कार्तवीर्येण वितयोगतां तथा ॥ ५ ॥
 बन्धनं च तथा तस्य दशवक्रस्य मायिनः ।
 तेन मायापहारं च बलिनाशतबाहुना ॥ ६ ॥
 बद्धवा च नयनं तस्य पुरीं माहिष्मतीं प्रति ।
 ततः परं च स्वाज्ञानं शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ७ ॥
 स्वस्य लङ्घागमं चैव माहिष्मत्याः पलाय्य हि ।
 एतत्सर्वं मुनीन्द्राय जापयामासुरञ्जसा ॥ ८ ॥
 तच्छ्रुत्वा मुनिशार्दूलः कार्तवीर्यप्रभाववित् ।
 शुश्रोच मनसा वीरः स्वानां प्रियचिकीर्षया ॥ ९ ॥
 विसृज्य कुम्भकर्णदीन् राक्षसप्रवरांस्तदा ।
 जगाम तरसा योगी पुरीं माहिष्मतीं प्रति ॥ १० ॥
 तमागतमभिप्रेत्य हैहयेन्द्रो जगत्पतिः ।
 सपर्ययातिभूयस्या जग्राह परमादृतः ॥ ११ ॥
 पूजितः कार्तवीर्येण नरेन्द्रेण महामुनिः ।
 स्वस्थः शुभासनगतः शुश्रेष्ठे ब्रह्मतेजसा ॥ १२ ॥
 स तस्य पुरतो भक्त्या बद्धाञ्जलिपुटो नृपः ।
 विनयावनतस्कन्ध उवाचेदमुदारधीः ॥ १३ ॥
 अहो भाग्यं गृहिणां देहिनां नो धर्माधर्मक्लेशसंतापभाजाम् ।
 येषां शिरः पुनते युष्मदडिघद्वयावनिज्याप्रभवास्तीर्थधाराः ॥ १४ ॥
 तपोमया ज्ञानमया विशुद्धास्तेजोमयाः सत्यमयासत्रयीमयाः ।
 मेधामयाः पुण्यमया विशुद्धसत्वप्रकाशैकमयाश्च यूयम् ॥ १५ ॥
 आत्मानमाध्यायथ सत्त्ववृद्धया विवृद्धविज्ञानदृशानुभूत्या ।
 अजस्तमानन्दमवाप्य पूर्णं तृसाश्च यूर्यं विगताशेषकामाः ॥ १६ ॥
 तथापि यद्गृहमेधीयधर्मनिष्ठातृणां चक्षुषोर्गेचरत्वम् ।
 प्रयाथ तत्तावदहो अमीषां भाग्यातिरेकेण दुरापदर्शनाः ॥ १७ ॥
 अहं गमिष्यामि भवत्प्रसंगाद् ब्रह्मान् भवे सद्यशोभाजनत्वम् ।
 संचारचक्रभ्रमणं तथोच्चैरद्यैव साफल्यमुपागतं मे ॥ १८ ॥
 दृशानया ज्ञानविज्ञानमप्या माङ्गल्यया मानुग्रहाणविद्वन् ।
 दथाखिलं स्थूलं सूक्ष्मात्मकं वो विभाति हस्तामलकोपमानम् ॥ १९ ॥

शुभप्रदेनैहिकामुज्जिमकार्थद्वयेऽपि हस्तेन निजेन नित्यम् ।
 मन्त्राम्भसां पूषतैः पावनेन स्पृश ब्रह्मन् शासनीयस्य कं मे ॥ २० ॥
 कृतार्थितोऽहं भवताद्य दर्शनप्रदानकल्याणगणाकरेण ।
 ममौक आयातवता वताद्य प्रत्यूहरोगाद्युपसर्गराशेः ॥ २१ ॥
 युञ्जान आत्यन्तिकमात्मयोगं यद्यन्तरायैरुपहन्यते जनः ।
 तदापि वः पादरजोऽभिषेकात्कल्याणमासादयतेऽस्तविष्णः ॥ २२ ॥
 अथो यदृच्छाकरुणात्मनां वः पृच्छामि किं चागमनप्रयोजनम् ।
 न वै परानन्दनशीलभाजां हिमांशुपाथोदसतां निजोऽर्थः ॥ २३ ॥
 इत्युदीर्यं स्थिते मौने राजराजेश्वरे मुनिः ।
 उवाच करुणाद्रक्षिः परेषकृतिबान्धवः ॥ २४ ॥

पुलस्त्य उवाच

अहो निसर्गान्मधुरोऽसि राजन् कःस्विन्न लोकेषु दिदक्षति त्वाम् ।
 महानुभावं महनीयकीर्ति महामहोध्वस्तजगत्तमिस्तम् ॥ २५ ॥
 कालात्मकं यत्रवदन्ति विष्णोः सुदर्शनं नाम महस्विचक्रम् ।
 अशेषदैत्योघचमूविनाशं तदेव साक्षात्वमसीह जाग्रत् ॥ २६ ॥
 सहस्रमारा व्यति भान्तिराजन् दोषाणां सहस्रेण तवोग्रवीर्यं ।
 श्रीकार्तवीर्याजुनं भूरिबाहो त्वं रक्षणायासि भवेऽवतीर्णः ॥ २७ ॥
 न त्वां विजानन्ति भवे मनुष्या ये संततं चर्मदृशोऽल्पमेधसः ।
 येऽध्यात्मनिष्ठा धिषग्नविशुद्धास्ते त्वां प्रविज्ञाय नमन्तिनित्यम् ॥ २८ ॥
 प्रादुर्भवस्यात्मविचिन्तनक्षणे नृणामभद्रक्षयकारिदर्शनः ।
 विनाशयस्यग्रमधर्ममग्रतस्ततश्च पुष्णासि सुधर्ममात्मना ॥ २९ ॥
 धन्यं कुलं हैहयभूमिपाना माहिष्मती धन्यतमा पुरीयम् ।
 जयन्तिधन्यास्तव दर्शनामृतप्रमोदभाजो मनुजा इहस्थाः ॥ ३० ॥
 त्वयात्मना हैहयवंशदीपेनाश्रादशद्वीपवती महीयम् ।
 प्रकाशिता नित्यमधर्मकष्टशोकोपसर्गादितमोनिरस्य ॥ ३१ ॥
 यदृशनं तेऽखिलजन्मभाजां सुमङ्गलं पोहृतमोऽपहन्त् ।
 तत्काम एवाहमिहोपयातः कस्य प्रियो नासि महामहौजः ॥ ३२ ॥
 अथापि मेऽत्रागमनप्रयोजनं तवाभिधास्ये नृपवंशभूषण ।
 निशम्य तत्प्रार्थितकल्पपादपो भवानवश्यं प्रविधातुमहंति ॥ ३३ ॥

राजोवाच

भगवन् भवतो वाक्यात्किमन्यत् प्रतिपादये ।
 शिरोऽपि तव पादाङ्गे निवेदितमिदं मया ॥ ३४ ॥

पुलस्त्य उवाच

शिरस्ते भ्राजतां राजनेकच्छत्रधरं भुवि ।
 भुड्ह्वायुरमितंशश्वदमितायुतवत्सरान् ॥ ३५ ॥

किन्त्वसावविनीतात्मा पौत्रो मे दशकन्धरः ।
 जीवन् प्रदीपतां महां भवतोदारपाणिना ॥ ३६ ॥

असौस्वात्मापराधेन प्राप्तः कष्टमिमां दशाम् ।
 भवता शिक्षितोराजन् पुनर्नेकं करिष्यति ॥ ३७ ॥

इत्युक्ते राजराजेन्द्रो मुनिना सौम्यचक्षुषा ।
 शालीननयनो भृत्यैर्दशाननममोचयत् ॥ ३८ ॥

भूयस्तदागःशान्त्यर्थं मुनोन्द्रं समपूजयत् ।
 रावणं चास्य पौत्रत्वात्प्रविज्ञायाभ्यमानयत् ॥ ३९ ॥

संस्नाय पटभूषादैराभूष्य च दशाननम् ।
 श्रीमान्निवेदयामास मुनये स्वस्तिभाषिणे ॥ ४० ॥

इत्थं गतः स्वस्थ सुदुर्नयेन कष्टं दशास्यः स्वलिताभिमानः ।
 मुनेः पुलस्त्यस्य गिरा नृपेण सभाजयित्वा सहसा विमुक्तः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रावणमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

*

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः

अह्मोवाच

लङ्कां गच्छन् कौणपेन्द्रः संगतो मुनिना सह ।
 विषण्णः स्वापमानेन महामानीदमूचिवान् ॥ १ ॥

धिङ्मे तपोबलं शौर्यं धिङ्मानं धिक्पराक्रमम् ।
 बलान्निबध्य शुकवत्पञ्चरे यो निपातितः ॥ २ ॥

नाहं लङ्कां गमिष्यामि हृतमानो हृतोद्धतिः ।
 किं तस्य जीवितं पुंसो यो जीवेन्मानवर्जितः ॥ ३ ॥

किं मुखं दर्शयिष्यामि राक्षसानां सुदुःखितः ।
 तप एव करिष्येऽहं भग्नमानमदोऽधुना ॥ ४ ॥

यैर्दृष्टोऽहं तथा युद्धे हैहयेन पराजितः ।
 निबध्य पाशैः सुदृढैर्नीयमानो निजां पुरीम् ॥ ५ ॥

तेषां पुरोऽहमास्फाल्य दोर्दण्डान् वितथोद्धवान् ।
 किं नु गर्वपितेदानीभधिक्षिप्य सुरासुरान् ॥ ६ ॥
 अधो विधाय तान् सर्वान् स्वर्णसिंहासनस्थितः ।
 किं नु राज्यमदप्रौढिं वोदेदानीमहं पुरे ॥ ७ ॥
 अपि योगीन्द्र भगवन् प्रजास्ते वयमीदशीम् ।
 दुर्गतिं तात यत्प्राप्तास्तत्तवापिह्यनौचिती ॥ ८ ॥
 अतोऽहंमानभज्ञेन विषष्णहृदयोऽधुना ।
 आराधयिष्ये मिरिशं प्रवेद्ये वा हुताशनम् ॥ ९ ॥
 धिरजनुस्तस्य लोकस्य स्वानां यः पुरतोऽरिणा ।
 ईदृक् पराभवं प्राप्तोऽप्यसून्मुच्चति न हुतम् ॥ १० ॥
 किं करोमि न मे प्राणा निर्यान्ति वपुषो बहिः ।
 ईदृक् पराभवंप्राप्ता अधुनापि जिजीविषा ॥ ११ ॥
 इत्थं भृशं विषीदन्तं लङ्केशं दशकन्धरम् ।
 उवाच करुणायुक्तः पुलस्त्यो मुनिपुञ्जवः ॥ १२ ॥
 मा विषीदतमां चित्ते राक्षसेन्द्र महाबल ।
 जीवंलोकेषु विपुलां ख्याति त्वं समवाप्स्यसि ॥ १३ ॥
 स हि राजा महाबाहुश्चक्रावतरणं हरेः ।
 सहस्रबाहुर्द्रष्टव्यो न सामान्यधिया त्वया ॥ १४ ॥
 यस्य वीर्यं बलं चैव सदापरिमितं भवे ।
 यः साक्षाद्विदितः शिष्य आत्रेयस्य महामुनेः ॥ १५ ॥
 येनाष्टादशद्वीपाद्या मही करतले कृता ।
 स्मृतिमात्रेणा यः पुंसां धर्माधर्मविवेचकः ॥ १६ ॥
 न तेन स्पर्द्धितुं योग्यः कोऽपि लोके चराचरे ।
 प्रसाददृष्टिं वाञ्छन्ति तस्य सर्वोऽपि संततम् ॥ १७ ॥
 रममाणः स महिषीयूथेन विधुजाम्भसि ।
 व्यर्थं प्रक्षोभितो वत्स भवताविदितौजसा ॥ १८ ॥
 स्वयमेव समाधत्स्व हृदयं स्वं महाभुज ।
 अथो तपस्व विपुलं तपः स्वोत्कर्षसिद्धये ॥ १९ ॥
 मया चापि प्रदत्तस्ते वरः सामान्यभूतिकृत् ।
 आराध्य भूयो भूतेशं लभस्वाभीष्मात्मनः ॥ २० ॥
 सद्यस्ते वरदोभूयात्पिनाकी गिरिजापतिः ।
 लभस्व चासमां भूतिं तत आराधिताद्विभो ॥ २१ ॥
 विमनायितव्यं ते नैव न च कार्या विरागिता ।
 भवं भूष्णर्भविकवनुद्युज्ञीत विशेषतः ॥ २२ ॥

इत्थं समाहितस्तेन पुलस्त्येन सयोगिना ।
 अतीवामर्षयुक्तोऽपि प्रशान्तिमगमत् खलः ॥ २३ ॥

मध्येमार्गं विसृज्यासौ मुनीन्द्रं स्वाश्रमं प्रति ।
 कैलासमगमद्वार आरिराधयिषुः शिवम् ॥ २४ ॥

अतुल्यतेजा भवितुं भवेऽस्मिन् दशाननो घोरतपश्चकीषुः ।
 कपालिनोऽभ्याशमगात्तमोऽधो नितान्तमाराधयितुं तमीशम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्बादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रावणकृतोदयमो-
 नामाष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

*

नवाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

आराधनन् गिरिशं देवं राक्षसो विश्वभीषणः ।
 उवास सुचिरं तत्र कैलासे सुमनोहरे ॥ १ ॥

भक्त्या दिवानिशं शम्भोः परिचर्यामुपाश्रितः ।
 दृप्तो बाहुबलोद्रेकादिदं स चकमेतराम् ॥ २ ॥

उत्पाद्य कैलासगिरिं बलेन श्रीपार्वतीशेन समन्वितं चेत् ।
 प्रसह्य लङ्घानगरीं नयामि तदा भवे मत्प्रतिमस्तु कः स्यात् ॥ ३ ॥

अवधार्य हृदात्यर्थमित्थं स दशकन्धरः ।
 उत्पाटयामास गिरेः शृङ्गं कामार्यधिष्ठितम् ॥ ४ ॥

तस्य चोत्पाद्यमानस्य निःस्वन सुमहानभूत् ।
 यथा वितत्रसुः सर्वे गणा ये प्रमथादयः ॥ ५ ॥

पार्वती गिरिनिर्भङ्गभीषणध्वनिभीषिता ।
 आलिलिङ्गे जवाद्रक्षः शङ्खरस्य भयापहम् ॥ ६ ॥

स्वद्वातु पतदग्राव वहन्निर्झरवारि तत् ।
 दोर्भिरुत्पाट्य शैलस्य निनाय शिखरोत्तमम् ॥ ७ ॥

नभःपथेन वीरेन्द्रो वहन् धरणि भृङ्गरम् ।
 जगाम तरसा लङ्घामनिरुद्धमनोरथः ॥ ८ ॥

स अत्ममन्दिरे सम्यग् रुद्रावासं महीधरम् ।
 स्थापयामास सततं भक्त्या परिचरन् मुहुः ॥ ९ ॥

ततः स उद्धततमो महामानी महामनः ।
 विजिगीषुर्जगत् सर्वमकामयत चेतसा ॥ १० ॥
 कथं नु ब्रह्मभवनाजिजत्वा ब्रह्माणमात्मना ।
 आबध्य तरसा पाशैर्नयामि विनयामि च ॥ ११ ॥
 आछिद्य वाहनं तस्य हंसयुग्मं मनोरमम् ।
 गृह्णीय स्वस्य सुचिरं वाहनीकर्तुमञ्जसा ॥ १२ ॥
 अथो कथं नु साध्यानां वसूनां वरुणस्य च ।
 इन्द्रस्यानेर्यमस्यापि निरूत्तर्मस्तां तथा ॥ १३ ॥
 आदित्यानां तारकाणां विश्वेषां सोमसूर्ययोः ।
 जित्वा लोकानहं सदयः स्वात्मसाक्षरवैक्षणात् ॥ १४ ॥
 अन्येषां चापि देवानामधिकारांस्तथा गृहान् ।
 विभूतीश्च क्षणाजिजत्वा कथं नु वशयाम्यहम् ॥ १५ ॥
 सर्वे देवाश्च नागाश्च यावत्परिचरन्ति नो ।
 मामशेषजगन्नाथं तावत्तुष्याम्यहं कथम् ॥ १६ ॥
 शशी मां कोमलैरंशुसंदोहैः संततं निशि ।
 चन्दनालेपमञ्जेषु दधातु प्रीणयत्वपि ॥ १७ ॥
 सूर्योऽतिमुदुलैस्तावत् करैस्तपतु वासरे ।
 यावन्निशाहिमकणात् हरेद्वर्जणि मामके ॥ १८ ॥
 मरुतस्तालपत्रेषु समाविश्य त्रिधा सुखम् ।
 वितन्वन्तु मंयि श्रान्ते रतिखेदेन रात्रिषु ॥ १९ ॥
 इन्द्रो मत्परिचर्यायामिन्द्राण्या सह तत्परः ।
 अस्तु स्नानासनालेपपानभोजनकर्मसु ॥ २० ॥
 वरुणो मम पानीयहारी भवतु संततम् ।
 वाक्पतिस्त्रिदशाचार्यो वन्दीव स्तौतु मां सदा ॥ २१ ॥
 ब्रह्मा मम स्वस्त्यग्रनं कल्पयत्वनिशं पठन् ।
 ऋग्यजुःसाममन्त्रीघान् सुस्वरं हृदि रोचनम् ॥ २२ ॥
 अथो विष्णुमहं द्वेष्मि मम पूर्वविरोधितम् ।
 तन्मूलश्चापि यो धर्मस्तमहं छेदयामि च ॥ २३ ॥
 सत्त्वेन किं मया कार्यं सत्त्वं लिङ्गे हि वैष्णवम् ।
 रजस्तमोभ्यां मे स्वार्थस्तामसो राजसो भवे ॥ २४ ॥
 शम्भुमाराध्य सततं कायेन मनसा गिरा ।
 अनन्यसामान्यसुखो भवेयं त्रिजगत्पतिः ॥ २५ ॥
 चिकीषितमिदं नित्यं यन्मे मनसिवर्तते ।
 तत्पूरयितुमीशोऽयं शम्भुरेव महेश्वरः ॥ २६ ॥

इति मनसि निधाय मन्त्रमेघ स्मरहरभक्तिकलाभ्युपेतचेताः ।
रथमतुलमयुड़क्त विश्वजैत्रं दशवदनो बलवान् निशाचरेन्द्रः ॥ २७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे रावणमन्त्रो
नाम नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

*

दशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तस्यासीत्तनयो घोरो मेघनाद इति श्रुतः ।
जातमात्रस्तु योऽरावौन्मेघवद्विपुलस्वरम् ॥ १ ॥

स क्रमेण बलोद्विकौ वर्द्धमानो दिने दिने ।
राक्षसेन्द्रस्य भवनं भूषयामास तेजसा ॥ २ ॥

शेषस्य तनयां साध्वीं महीन्द्रस्य मनस्त्वनीम् ।
सुलोचनां नाम बलादुपयेम स ऊर्जितः ॥ ३ ॥

स राक्षसमुत्तीर्थैर्बलिभिर्विक्रमोर्जितः ।
पुरस्तात्पितुरासीन इदमूचे विनोतवत् ॥ ४ ॥

तात त्वमितिचित्तेन सचिन्त इव लक्ष्यसे ।
तस्य मे कारणं ब्रूहि का चिन्ता मयि जाग्रति ॥ ५ ॥

तमाह राक्षसाधीशो वत्स त्वं किमु वेत्स्यसि ।
चिन्तामूलमगाधं मे मनोरथवलन्मतेः ॥ ६ ॥

अहं हि प्रथमं देवान् स्वस्वेविष्टपवर्तिनः ।
जिगीषुरश्मि विपुलामाजिहीर्षुश्च तच्छ्रयम् ॥ ७ ॥

स एव पुरुषोलोके मात्रा समजनि स्फुटम् ।
यस्य ख्यातिः परा पूर्वान् परांश्चाप्यतिवर्तते ॥ ८ ॥

यत्कीर्तिर्ब्रह्मभवने राजहंसायते सदा ।
महेन्द्रभवने चापि स्वर्गज्ञेव विराजते ॥ ९ ॥

यं भवे वर्तमानं च जानन्त्युत्कर्षभाजनम् ।
यस्याज्ञा विधिशक्रादिशिरोमाला बलम्बिनी ॥ १० ॥

स एव जातो जगति जनानां मध्यगोचरः ।
न चेत्कृमिप्रसूः किं तु क्रमि जनयते बत ॥ ११ ॥

को विशेषोऽत्र जगति कृमिपुंसोः प्रसूतयोः ।
 ख्यातिर्वर्जितयोलोके वृथोदरभृतोरपि ॥ १२ ॥

अतः पराक्रमं पुत्रं कृत्वा त्वं विदितो भव ।
 लोकेऽस्मिन् कालवशः को न जातो न जनिष्यते ॥ १३ ॥

येषां नामानि लोकेऽस्मिन् गीयन्ते कविसत्तमैः ।
 त एव माया जनिता जना जाग्रति भूतले ॥ १४ ॥

इति पितुर्वचनं विनिश्चम्य स प्रकृतितीवणमहोद्धतमानसः ।
 अवदद्भूतवाक्पटुतानिधिः पितरमानतमर्थं सुरासुरम् ॥ १५ ॥

यदात्थ तत्तथैवेह विक्रमेणैव लभ्यते ।
 कीर्तिः सुरासुरनरमौलिमालावलम्बिनी ॥ १६ ॥

दैवं चेदनुकूलं स्यात्साधयेत् सर्वमेव तत् ।
 महतां कुलजो विद्वान् स्वकुलोचितमूर्जितः ॥ १७ ॥

इत्युक्त्वा राक्षसवरकुमारैः सहितोबली ।
 सभामण्डपतः सद्य उत्तस्थौ कुटिलाशयः ॥ १८ ॥

नत्वा पितुः स चरणौ तद्वत्तं वीटकंकरे ।
 समादाय महावीरः स्वात्मनः सदनं ययौ ॥ १९ ॥

यस्मिन् सुलोचनादेवी शेषनागेन्द्रकन्यका ।
 सखीसमाजमध्यस्था भासयत्यखिलादिशः ॥ २० ॥

तदगृहं पानभोज्यादिसर्वसम्भारसम्पूर्तम् ।
 उपेत्य राक्षसाधीशतनयो नारमत्तमाम् ॥ २१ ॥

शोकचिन्तासमाविष्टो न क्रीडति न भाषते ।
 पित्रोक्तं वचनं चित्ते संस्मरन् विक्रमस्पृहः ॥ २२ ॥

तं तथा शोकसंवीतं दृष्ट्वा देवी सुलोचना ।
 उवाच सादरं सम्यक् सम्पूज्य प्रश्रयान्विता ॥ २३ ॥

'सुलोचनोवाच

रक्षोऽधिनाथस्य दशाननस्य त्रैलोक्यनाथस्य महाविभूतेः ।
 भवान् कुमारोऽप्रतिमः प्रसिद्धैः पराक्रमैच्चापधृगद्वितीयः ॥ २४ ॥

विभूतयोया नरकिनराणां पुलोभजेशस्य सुरासुराणाम् ।
 भुजञ्जमानां च दिगीश्वराणां लोकेश्वराणां च धरापतीनाम् ॥ २५ ॥

तास्ते गृहे भवितुं नाथ योग्या भवन्ति चैवाप्रतिमाः श्रियत्ते ।
 न कंचनोऽकृष्टगुणं भवत्तः प्रत्येमि लङ्घावनिनाथसूनो ॥ २६ ॥

भवान् यदाऽस्फात्य रणे स्वचापं पयोदसंघटुगभीरघोषम् ।
विमुच्चसीद्धा शरघोरवर्षा तदास्तु कः सम्मुखदेशवर्ती ॥ २७ ॥

द्रष्टुं च शक्नोतु भवन्तमारात् कःस्वित्पुमान् लब्धवरोऽपि नाथ ।
सुरासुरानीकधुरन्धराणां हसन्ति वीर्याणि तवेक्षणादयत् ॥ २८ ॥

गर्जन् समुच्चारितसिंहनादं पिता तवायोधनगो दशास्यः ।
परान् जयत्यायुधपातलह्यमन्वेषयानो नितरां त्रिलोक्याम् ॥ २९ ॥

भवानपि स्फूर्जति नाथ युद्धे दोर्विक्रमाकृष्णजगद्विभूतिः ।
विभीषयन् मार्गणचण्डवृष्ट्या मनांसि देवासुरपुङ्गवानाम् ॥ ३० ॥

रक्षोबलैरेव जगत्यधीशास्तातेन तेऽद्धा करदीकृतास्ते ।
येषां पदाब्जे बत रञ्जयन्ति भूपाः किरीटाग्रमणिप्रकाशैः ॥ ३१ ॥

आज्ञैव नूनं भवता प्रतीह्या तातस्य कर्हि प्रभुतालसस्य ।
क्रूरभ्रुवा चेतसिलक्षितस्य विनिर्जये कस्यचिदासुरेश ॥ ३२ ॥

अतोऽनुशोचामि तवापि शोके किं कारणं सिद्धवरायुधस्य ।
किं कश्चिदास्ते जगतीहवीरो विनिर्जयं काङ्क्षसि यस्य युद्धे ॥ ३३ ॥

अद्या प्रभो कौणपचक्रवर्तिचूडामणेः सद्यनिदुर्लभं किम् ।
यच्चिन्तनेनात्तविशालतर्षो भवान् विमुद्यत्यसकृत्सुभूते ॥ ३४ ॥

मृगीदृशो मामनुदेवनागगन्धर्वविद्याधरवर्यकन्याः ।
त्वयैव सख्यं स्पृहयन्तिचित्ते ननु त्रिलोक्यामसमोद्भवीर्य ॥ ३५ ॥

वैयात्यमेतदपि नाथ मम स्वभावातलोल्लात्मनः स्त्रिय उदन्तवरानुयोगे ।
यत्तादृशस्त्रिजगतामधिपालकस्य रक्षःपतेर्गृहकथा ननु केन तवर्य ॥ ३६ ॥

भूर्युत्कर्षोऽसिभूतेः पदि पदि च भवन् भूय एवासि भूष्ण-
स्त्रैलोक्ये ख्यातिभाजायसि किमपि भवान् मौलिहीरः कुमार ॥

दुस्तवर्यं नामवृत्तं तवपितुरथवा यत्तवैवापितत् किं ।
मत्तोऽपि स्त्रीस्वभावाच्चपललघुमतेर्लक्ष्यते गोपनीयम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे सुलोचनाप्रशनो
नाम दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

एकादशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

श्रुत्वा सुलोचना वाक्यभुवाच वदतां वरः ।
 रक्षःपतेः सुतो वीरो मेघनादो जिगीषुकः ॥ १ ॥
 अलं मृषाप्रशंसाभिर्मम नागपतेः सुते ।
 क तु मे विक्रमो लोके भवत्या लक्षितः प्रिये ॥ २ ॥
 को न प्रियजनैस्तन्वि स्वगृहेषु प्रशस्यते ।
 विगुणेऽपि गुणा भान्ति प्रियत्वं चैतदेव हि ॥ ३ ॥
 इदानीमपि लोलाक्षि न मे सार्थकतां यग्नौ ।
 अन्यत्र परिरम्भाते पीतं दोर्दण्डयोर्युग्म् ॥ ४ ॥
 पटवासैरिव श्लोकैर्मम दिक्चक्रकुम्बिभिः ।
 संसदो वीरवर्णाणां कदा तु सुरभीकृताः ॥ ५ ॥
 दिक्कुम्भकुम्भतटभूमदजन्म्बालशोषणः ।
 कव मे ज्वलति लोकेषु प्रतापाह्वो धनञ्जयः ॥ ६ ॥
 कदा तु मद्रथोद्गोषः कल्पान्तघनघर्घरः ।
 वित्रस्तानां सुरस्त्रीणां कर्णेष्वतिथितां गतः ॥ ७ ॥
 मम शङ्खध्वनिस्तन्वि परिरब्धेशवक्षसाम् ।
 निर्जरीणां कर्णपुर्टैराकर्णित उदित्वरः ॥ ८ ॥
 गत्वा स्वर्गपुरोपान्ते धनुज्या घोरराविणी ।
 कदाखलु कुरञ्जाक्षि दृढमास्फालिता मया ॥ ९ ॥
 पलायन्त्याः सुरान् हित्वा कवरीव सुरश्रियः ।
 कदासि लतिका युद्धेष्वाकृष्टा मयका प्रिये ॥ १० ॥
 व्यर्थं किं स्तौषि पद्माक्षि रतिमात्रसुखप्रदम् ।
 मामुद्धरमहावीरशिरोनत्यभिलाषुकम् ॥ ११ ॥
 अद्य खल्वधिकख्यातेः पितुः संसदि वृत्तिमान् ।
 समश्रीष्महं वाचं दशास्याब्जवनालितीम् ॥ १२ ॥
 को न कुक्षिभरिलोके स्वपिति स्वस्थवन्निशि ।
 विरलः खलु यो दोर्भ्यां समुत्खातारिशल्यकः ॥ १३ ॥
 अनुत्सादितहृच्छल्यभूरिद्विषद्बलः ।
 क आप्नोतु निशि स्वापं वीरमानी सचेतनः ॥ १४ ॥
 एतदेवायुषोनाम साफल्यं हरिणक्षणे ।
 यद्विषन्मौलिरत्नानि लुठेयुः पादपीठयोः ॥ १५ ॥

वनिता यूथमध्येषु गुणानुल्लपतां तृणाम् ।
 अपराभूतवीराणां को विशेषो मृगीपते: ॥ १६ ॥
 अहं निजबलोद्रेकादुच्छूनं दोर्युं दधत् ।
 अमषित इवात्यर्थमद्य तातेन संसदि ॥ १७ ॥
 सोऽहं परानन्निजित्य यदि वर्तय तृप्तवत् ।
 संकुत्सनीयस्तिपत्रा त्रिजगज्यमिच्छता ॥ १८ ॥
 जगज्जयमहोत्तर्षः क्व मे तातो दशाननः ।
 क चाहं सुस्थितं मन्यो रतिप्रीत्या मृगीदृशाम् ॥ १९ ॥
 शोभते तस्य भोगोऽपि यूथेषु हरिणीदृशाम् ।
 येन बोभुज्यते लङ्घमीः शत्रुमण्डलगामिनी ॥ २० ॥
 लुण्ठितारिपुरश्रीभ्यां भुजाभ्यां परिरम्भणम् ।
 अत्यर्थं रोचते मह्यं मानिन्या हरिणीदृशः ॥ २१ ॥
 यस्य पुत्रः पराभूय परानायाति मन्दिरे ।
 स पुमान् स्वस्थवच्छेते जातवंशधुरन्धरः ॥ २२ ॥
 सोऽहं परान् पराभूय त्रिजगद्गर्भवर्तिनः ।
 कदा रञ्जयितास्म्यङ्ग्री पितुर्मौलिमणित्विषा ॥ २३ ॥
 इत्थमेवानुशोच्चामि दिवारात्रमहं प्रिये ।
 ज्येष्ठः खलु दशास्यस्य तनयो वीरमानिनः ॥ २४ ॥

ब्रह्मोवाच

एवं वदन्तमेवामुं वीरमानिनमुद्धतम् ।
 सुलोचनायाः सख्येका वाक्यमेतदवोचत ॥ २५ ॥
 सत्यं वदसि हे कान्त त्वं हि रक्षोमहेशितुः ।
 कुमारः कुलधौरेयो वोहुं सर्वभरं क्षमः ॥ २६ ॥
 किं त्वेषैव तव प्रेष्ठ त्रिजगद्विजयेन्दिरा ।
 मत्सखी वीरपतिका वीरसूर्वीरसुस्तुषा ॥ २७ ॥
 नितम्बरथयोगिनी कुचतुरङ्गयुग्मोद्धुरा
 स्मितद्युतिकृपाणिनी तनुरुचिव्रजानीकिनी ।
 चलद्भ्रुकुटिचापिनी नयनतूणवीक्षाशारा
 गतिद्विरदशालिनी सुवसनाञ्चलोद्यद्वजा ॥ २८ ॥
 निरस्तिशिशुताबला तरुणिमप्रतापोन्नति
 निखाततनुरोमराजि जयसूचकस्तम्भनी ।
 इयं सुभगमत्सखीभुवनजैत्रलङ्घमीरिव
 क्षणक्षणसुखप्रदा भवतु ते सदैत्र स्थिरा ॥ २९ ॥

इत्थमुत्साहमानोऽसौ प्रियभार्यावयस्यया ।
 अरीरमत सानन्दं मेघनादो महामनाः ॥ ३० ॥
 स्थितः पयःफेनसमूहशुद्रेवरोपधाने मृदुचारुतलपे ।
 निनाय रात्रि स सुलोचनाया मुहुः परीरम्भसुखाब्धिमग्नः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभूषुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे मेघनादप्रहृष्टं जो
 नामैकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

*

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

तस्यां निशि व्यतीतायां नागकन्या सुलोचना ।
 भार्या रक्षःकुमारस्य सस्मार जनकं निजम् ॥ १ ॥
 स तत्स्मृतिक्षणे साक्षात् प्रादुरासीदहीश्वरः ।
 देवः शेषमहानागः स्वप्रजाशुभवाञ्छकः ॥ २ ॥

योषापुरं राक्षसराजसूनोर्विभूषयन् स्वेन निजेन तेजसा ।
 अहीश्वरः सन्मुनिवेशधारी जटाधरः पिङ्गलभास्त्रिलोचनाः ॥ ३ ॥

आजगाम स्वकन्यायाः पार्श्वं भूरिवरप्रदः ।
 अनिमेषद्वृगत्यर्थमानन्दपरिवर्द्धनः ॥ ४ ॥

तमागतमभिप्रेद्य साक्षात्स्वजनकं सती ।
 सहर्षविनयोत्कण्ठमुपतस्थौ सुलोचना ॥ ५ ॥

सम्पूज्य सादरं पञ्चात्पाद्यार्घाचिमनादिभिः ।
 शुभमासनमास्तोर्य भेजे तं प्रश्रयादिभिः ॥ ६ ॥

तामुवाचैष वात्सल्यादुद्भूतपुलकाङ्क्षुरः ।
 चिरादृष्टासि पुत्रि त्वं कच्चित्ते सर्वतः सुखम् ॥ ७ ॥

असि त्वं सुखिनो गेहे कच्चित्स्वजनबन्धुभिः ।
 कच्चिदाज्ञाप्रतिहता तव स्वजनबन्धुषु ॥ ८ ॥

कच्चित्ते हृदयं वत्से रमते स्वजनादिषु ।
 कच्चिच्चत्त्वाभिलषितं पूरयत्यस्त्रयेश्वरः ॥ ९ ॥

कच्चित्ते श्वसुरो वीरस्त्रैलोक्यविजयी बली ।
 जगज्जयोपलब्धैस्त्वामभीष्टैस्तोषयत्युत ॥ १० ॥

कच्चित्तव सती शश्रूर्नाम्ना मन्दोदरी तु या ।
 सादरं सर्वार्तासु त्वां पुरस्कुरते भृशम् ॥ ११ ॥
 कच्चित्ते हृदयं लग्नं श्वसुरस्य निकेतने ।
 शश्वतपितृगृहासक्ति विस्मृत्य स्वस्थमस्त्युत ॥ १२ ॥
 कच्चिन्मातृविसंश्लेषो बाधते न च ते मनः ।
 कच्चिद्वसनभूषाढ्यैः पूर्यते ते मनःस्पृहा ॥ १३ ॥
 कच्चित्ते दासिकाः सौम्याश्रश्मुःसूचितकारिकाः ।
 समये त्वोपसीदन्ति कच्चित्सङ्घोगसम्पदः ॥ १४ ॥
 कच्चित्स्मरसि कल्याणि वासं भोगवतीपुरे ।
 कच्चित्तत्रत्यलोकेषु स्निग्धासि त्वं पुरा यथा ॥ १५ ॥
 कच्चिन्मातृपितृश्रेष्ठः पितृपक्षजनस्त्व ।
 स्मरणेऽपि समायाति ऋद्धायाः पतिवेशमनि ॥ १६ ॥
 इत्यादि बहुधा शेषो वात्सल्येन सुविक्लवः ।
 कथयित्वा वचस्तस्यै साश्रुनेत्रो बभूव ह ॥ १७ ॥
 ततः सा पद्मपत्राक्षी पितृवात्सल्यविक्लवा ।
 उदश्रुतयना किञ्चिदुवाच सुखिताशया ॥ १८ ॥
 चिरान्निभालितास्म्यद्य जातं मे सुमहत्सुखम् ।
 अभून्मे सुदिनं चाद्य तात त्वददर्शनोत्सवात् ॥ १९ ॥
 अपि मे सुखिनी माता प्रजासंततवत्सला ।
 गर्भधारणयोषाभ्यां यया सम्पालितास्म्यहम् ॥ २० ॥
 अपि मां जननी सा मे कदाचित्कच्चिदात्मना ।
 स्मरति स्नेहवद्यस्यां हृदयं मे प्रतिक्षणम् ॥ २१ ॥
 अपि त्वं गृह्यवार्तासु कदाचित्स्मृतवान्तु माम् ।
 शयने चासने पाने भोजन च प्रसंगतः ॥ २२ ॥
 अपि मे सोदरस्तात स नित्यं सुखमेधते ।
 यो मां नयति सम्प्रीत्या मातृदर्शनलालसाम् ॥ २३ ॥
 अप्युत्सवा बहुविधास्त्व सन्ति दिने दिने ।
 कच्चिदुह्यमते तात ममाकारणकर्मणि ॥ २४ ॥
 सर्वे भवन्तः सुखिनो भोगवत्यां निवासिनः ।
 विषीदाम्यहमेवैका वियुक्ता सकलैश्चिरात् ॥ २५ ॥
 द्रष्टुमुत्कण्ठितात्यर्थमस्मि वः सकलानहम् ।
 सुहृदो बान्धवान्नित्यं सोदरान् स्निग्धचेतसः ॥ २६ ॥
 नित्यं मम मनस्तात भवतां दर्शनोत्सुकम् ।
 ऋद्धापि राक्षसेन्द्रस्य सम्पद्यत्र न रोचते ॥ २७ ॥

द्रद्यामि मातुर्वदनं कदा नु सुखदायकम् ।
 इत्युत्कण्ठावशं चित्तं विश्राम्यति न कुत्रचित् ॥ २८ ॥
 सम्यच्च बहुलातातश्वसुरस्य गृहे मम ।
 भाविनी त्वत्प्रसादेन ततोऽपि खलु भूयसी ॥ २९ ॥
 साक्षादनुगृहाणेमा निजापत्यप्रजा इह ।
 यासामुत्कण्ठितं चेतो भवतां दर्शनोत्स्तवे ॥ ३० ॥
 मातामहे त्वयिभृशं मातुले सोदरे च मे ।
 अमीषां मदपत्यानां निमग्नं सुचिरान्मनः ॥ ३१ ॥
 मातृपक्षसुहृदबन्धून् सुधाशीतलदर्शनात् ।
 दिवृक्षन्ति सदा ह्येते तवापत्यप्रजाजनाः ॥ ३२ ॥
 शोतलः खलु पक्षोऽयं मातृसम्बन्धबन्धवः ।
 न येषूत्कर्षोऽमर्षो वा न चापि प्रतियोगिता ॥ ३३ ॥
 एवमाभाष्यजनकं चिरोत्कण्ठावशान्तरा ।
 स्वागतस्याकरोत्स्य पानभोजनसंविधाः ॥ ३४ ॥
 सुलोचनायै प्रददावहीन्द्रो महोत्तमान् नागमणीन् सहर्षम् ।
 मात्राभृशं स्तिरधहृदा दुहित्रे सम्प्रेषितान् स्वेन तथोपनीतान् ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभृशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे शेषागमने
 द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

*

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

स्वगृहागतमाज्ञाय शेषं नागपुरीपतिम् ।
 आत्मनः श्वसुरं साक्षान्मेघनादः समाययौ ॥ १ ॥
 रक्षः पतिकुमारेण जामात्रा नागनायकः ।
 अमिलत्परमप्रीतो दोर्भ्यामालिङ्ग्य भूरिशः ॥ २ ॥
 श्वसुरं स्वागताद्यैः स मानयित्वा महामनाः ।
 हृष्यन्निदमुवाचोच्चैस्तत्प्रसादाभिलाषुकः ॥ ३ ॥

मेघनाद उवाच

अकस्मादुपपन्नं मे यन्नित्यमभिकाङ्क्षितम् ।
 भवतो दर्शनं साक्षात्कल्याणगणभूयसः ॥ ४ ॥

श्रीमन्नागपुरीनाथ त्वया सम्भालिता जनाः ।
 नित्यं ससुखमेधन्ते धनापत्यगृहादिभिः ॥ ५ ॥
 कस्ते न दर्शनं वाच्छेद्वरिमङ्गलदायकम् ।
 जनानां गृहमेधीयव्यापारव्याकुलात्मनाम् ॥ ६ ॥
 यस्मै प्रसीदसि ब्रह्मन् दृशा कल्याणवर्णणः ।
 स सर्वभुवनेष्वद्वा मान्यते तरपुङ्गवैः ॥ ७ ॥
 भव मे वरदः साक्षाद्घण्णोर्बहूलसम्पदः ।
 निग्रहानुग्रहै करु यतः स्वाधीनधीरसि ॥ ८ ॥
 एतावान्मेज्ञुतापश्च त्वत्कृपाभाजनस्य किम् ।
 हृदये स्थास्पति ब्रह्मन् यत्परोत्कर्षदर्शनम् ॥ ९ ॥
 जिगीषामि जगत्सर्वं ससुरासुरमानुषम् ।
 केवलं स्वात्मवीर्येण त्वत्कृपासाधनं यदि ॥ १० ॥
 भवतः कृपया श्रीमन् सत्सम्बन्धप्रसूतया ।
 किं न जेया मया युद्धे सुरक्षरमानुषाः ॥ ११ ॥
 सदैवानुगृहण त्व मतो मां भगवन् भृशम् ।
 यत इन्द्रपुरीं जित्वा तत्सम्पदमिहानये ॥ १२ ॥
 नित्यमाराधनां नृणां भवान् कामवरप्रदः ।
 अत आराधनं कर्तुमिच्छामि तव साम्प्रतम् ॥ १३ ॥
 भगवन् भवतो वीर्यं तेजश्चाप्रतिमं भवे ।
 तदेव साधनं भूयान्मम लोकस्य निर्जये ॥ १४ ॥
 यद्विचिन्त्य मया ध्यातं भगवंस्तव दर्शनम् ।
 तन्मे सुनिश्चितं भूषणुर्दर्शनानुग्रहात्तव ॥ १५ ॥
 इति सम्प्रार्थ्य बहुधा शेषं प्राथितसिद्धिदम् ।
 सपर्यया रुचिरया सुस्वागतमथागहीत ॥ १६ ॥
 सोऽन्तिप्रसन्नो नागेन्द्रस्तस्मै कामवरं ददौ ।
 जामात्रे भक्तिनम्राय स्वकृतापचितये^१ मुहुः ॥ १७ ॥

शेष उवाच

भवान् विजयतां वीरं पुरीमिन्द्रस्य दुर्जयाम् ।
 अन्येषां चापि देवानां वसतीस्त्वं महाभुज ।
 अन्येषां चापि देवानां वसतीस्त्वं महाभुज ।
 बलेनैव पराभूय तच्छ्रियं स्वात्मसात्कुरु ॥ १९ ॥

१. अस्मिन् पादेऽक्षराधिक्यमाणः ।

अनन्यवीरखैलोक्ये भव सम्प्रति दोर्बलात् ।
 एकराद् च तवरुद्यातस्तातो भवतु भूतले ॥ २० ॥
 देवानां किञ्चराणां च नराणां यक्षरक्षसाम् ।
 सुश्रोण्यश्चन्द्रवक्रास्त्वां सेवन्तां प्रतिवासरम् ॥ २१ ॥
 किङ्कराः सन्तु ते देवा यक्षगन्धर्वकिञ्चराः ।
 ग्रहाः सूर्यादियो नागा नगश्चैव सविग्रहाः ॥ २२ ॥
 तत्तल्लोकश्रियः सन्तु सदने तव संततम् ।
 यं यं कामयसे कामं तं तमाप्नुहि मदिगरा ॥ २३ ॥
 इन्द्रश्चन्द्रश्च सूर्यश्च शमनो यादसां पतिः ।
 वसवो मस्तश्चैव याशचान्या गणदेवताः ॥ २४ ॥
 स्वैः स्वैः परिग्रहैयुक्तास्त्वैव वचसि स्थिताः ।
 उपानच्चामरच्छत्रताम्बूलामत्रधारणैः ॥ २५ ॥
 स्नानशय्यासनालेपानभोजनकल्पनैः ।
 नित्यं परिचरन्तु त्वां त्यक्तवीर्याः सवे सवे ॥ २६ ॥
 इमं मणिं महावीर सदैव प्रत्ययावहम् ।
 त्रिपुरेण तारकेण बलिना बलशालिना ॥ २७ ॥
 धारितं शिरसालोकनिर्जयाय रणे रणे ।
 अन्यैश्चासुरराजेन्द्रैर्मानुषेन्द्रैः पुरा युगे ॥ २८ ॥
 धारितं पूजितं चैव भुवनोत्कर्षलब्धये ।
 धारयस्व निजेशीर्षे तादृग्भूषणुस्त्वमप्युत ॥ २९ ॥
 मन्त्रविद्यां च ते वीर सद्यः प्रत्ययदायिनीम् ।
 ददामियत्प्रभावेण सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ ३० ॥
 जप्त्वा मन्त्रमिमं प्राज्ञ पुरश्चर्याविधानतः ।
 होष्यसि प्रचुररूहव्यैः समिद्वे जातवेदसि ॥ ३१ ॥
 तत उत्थास्यति क्षिप्रं रथः स्वर्णपरिच्छदः ।
 दिव्यायुधगणोपेतः सप्ताकः सवाहनः ॥ ३२ ॥
 मेघगम्भीरनिर्धोषिः सुरासुरविभीषणः ।
 त्रासनः सर्वलोकानां शब्दमात्रेणभूयसा ॥ ३३ ॥
 तेजसाप्रतिमश्चैव रंहसा चाप्रतीहतः ।
 यमास्थाय भवान् जेता सुरेण युद्धदुर्मदम् ॥ ३४ ॥
 तत्रैव रथवर्ये तु दिव्यं चापं तथेषुधी ।
 अक्षयौ बाणपूर्णौ च लब्धासि त्वं महामते ॥ ३५ ॥
 तैः शरैः समरेषु त्वां वर्षन्तं रणदुर्दिने ।
 प्रावृषेण्याम्बुधरवत् को नु द्रव्यति सम्मुखे ॥ ३६ ॥

उपशक्तिपुरि प्राप्ते दुष्प्रेक्ष्यं त्वां स्वतेजसा ।
 चापञ्चां रणयन्तं च ज्ञास्यन्ति सुरयोषितः ॥ ३७ ॥

वित्रस्तास्तास्तदा सदयः पतीनालिङ्गय वक्षसि ।
 वर्णो पिधायस्थास्यन्ति कथमप्यस्तधैर्यकाः ॥ ३८ ॥

तासांच पतयस्ते वै सुराः समरकातराः ।
 अशक्तास्त्वत्पुरः स्थानुं दैवं प्रार्थ्य कथंचन ॥ ३९ ॥

कन्यारत्नानि रत्नानि समादाय करद्वये ।
 बद्धाङ्गलिपुटाः सौम्या उपस्थास्यन्ति भृत्यवत् ॥ ४० ॥

कि बहूक्तेन वीर्येण मम मन्त्रप्रभावतः ।
 हुद्रोऽपि भगवान् साक्षात्वया योदधुं न शक्यते ॥ ४१ ॥

भवतोऽतिप्रियां चैनां मम पुत्रीं सुलोचनाम् ।
 देव्योऽपि मौलिमणिभी रञ्जयिष्यन्ति पादयोः ॥ ४२ ॥

भुवनेषु तव रुयातिर्मम प्रीत्यै भविष्यति ।
 इति ते संदाम्यद्वा भूयः कामवरानहम् ॥ ४३ ॥

इति स प्रणयात्सुलोचनाया मुदितस्तत्पत्ये वरान् विशिष्टान् ।
 प्रददौ बहुधा भुजञ्जमेन्द्रः स च तुष्टाव तमुच्चकैश्चिवराय ॥ ४४ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे दक्षिणखण्डे मेघनादवरलाभो
 नाम त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

*

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

सुलोचनाया वात्सल्यादुवाम पुरि रक्षसाम् ।
 भगवान् शेषनागेन्द्रोऽददन् कामवरान् बहून् ॥ १ ॥

पूरयित्वा स्वदुहितुर्बहुधा स मनोरथम् ।
 तद्विसृष्टस्ततश्चैव स्वेच्छया स्वपुरीं यथौ ॥ २ ॥

शेषस्यागमनं पुर्या लङ्कायां दशकन्धरः ।
 श्रुत्वा कामवरावासि ततः स्वतनयस्त्र च ॥ ३ ॥

अधृष्यदधृदयेनासौ ज्ञात्वा स्वोत्कर्षमुत्तमम् ।
 सिद्धाभिलाषं तं वीक्ष्य मुदितं मुदितोऽभवत् ॥ ४ ॥

अथोदयतो जगज्जेतुं मेघनादो महामनाः ।
 कृत्वा शेषाहिनिर्दिष्टं मन्त्रस्य विधिमुत्तमम् ॥ ५ ॥
 स महीयस्तपस्तेषे मन्त्रसाधनतत्परः ।
 सोमजायास्तटे पुण्ये यत्र वैदूर्यपर्वतः ॥ ६ ॥
 मन्त्रमाराध्य कष्ठेन चक्रे होमार्चनादिकम् ।
 एवं यथाविधि कृते प्रादुरासीद्रथो महान् ॥ ७ ॥
 होमद्रव्यैर्विधिहृतैः समिद्वाज्जातवेदसः ।
 जगज्जयकरो दीपस्तेजसाप्रतिमेन यः ॥ ८ ॥
 सर्वायुधगणैः पूर्णः सिद्धसर्वपरिच्छदः ।
 जगज्जैत्रमहाधोषः साक्षादग्निसमद्युतिः ॥ ९ ॥
 तं दृष्ट्वा प्रसादोच्चैः कुमारो राक्षसेशितुः ।
 सिद्धं मनोरथं भेने सुरेन्द्रपुरनिर्जये ॥ १० ॥
 अथासौ दर्पितो वीरः सुमुहूर्ते शुभोदये ।
 विहिताशीर्मुनिगणैर्मन्त्रपाठपुरःसरम् ॥ ११ ॥
 स्वस्तिपुण्याहमावाच्य सिक्तः पल्लवपाथसा ।
 दिव्येन वर्णणा पश्चाद्दिशितो विपुलद्युतिः ॥ १२ ॥
 मुधन्वा बद्धनिस्त्रिशो बद्धाक्षयशरेषुधिः ।
 मातरं पितरं चैव प्रणम्य विहिताञ्जलिः ॥ १३ ॥
 स्वेष्टदेवं हृदि स्मृत्वा भालोदयत्कुड्कुमाक्षतः ।
 महान्तं रथमास्थाय प्रातिष्ठत जगज्जयी ॥ १४ ॥
 गत्वास उत्तरामाशां कुबेरेण निषेविताम् ।
 अधिज्यं घनुरास्फाल्य यक्षगन्धर्वकिन्नरान् ॥ १५ ॥
 त्रासयामास टांकारैर्वर्णवर्षपुरःसरैः ।
 अनभ्रान् नामयामास निजत्रीयेणभूयसा ॥ १६ ॥
 तस्योपनिन्युर्गन्धर्वा रत्नानि विविधान्यपि ।
 अत्यर्थसुन्दरीः कन्या धनानि विपुलानि च ॥ १७ ॥
 कुबेरस्त्रस्तहृदयस्तस्य वीर्येण कम्पितः ।
 मेने तद्विहितामाज्ञामुपनीतमहानिधिः ॥ १८ ॥
 उत्तराशां विजित्येत्यं सर्वस्वहरणोद्धतः ।
 चन्द्रचूड शिवं वीक्ष्य समाराध्य सपर्यया ॥ १९ ॥
 लब्ध्वा कामवरं चास्मात्ततो निवृते वली ।
 एवमाशाश्चतस्त्रोऽपि जिगाय परमोद्धतः ॥ २० ॥
 अनिर्जिताश्च ये पूर्वं दशास्येन महौजसा ।
 अजैषीत्तान् नरपतीनाजहार धनानि च ॥ २१ ॥

ततः प्रतस्थौ बलवान् जेतुं सुरपतेः पुरीम् ।
नाम्नामरावतीं यत्र स्वयमास्ते पुलोमजा ॥ २२ ॥

तस्याः परिसरे गत्वा शङ्खं दध्मौ महाभुजः ।
उत्तेजयन् महेन्द्रस्य चित्ते युद्धमहोत्सवम् ॥ २३ ॥

श्रुत्वा शङ्खरवं तस्य वीरस्य दृढधन्वनः ।
जजागार महेन्द्रस्य हृदि युद्धमहोत्सवः ॥ २४ ॥

तमायौ सुरपतिर्वारणेन्द्रं समाश्रितः ।
देवतानीकमध्यस्थो युद्धदुर्मदभानसः ॥ २५ ॥

धनुष्मान् कवची खड्गी वज्रहस्तः सुराधिपः ।
अमरावत्याः^१ परिसरे रक्षसा योद्धुमाययौ ॥ २६ ॥

तमनुप्रयुद्देवा आदित्या वसत्स्तथा ।
भास्वरास्तुपिताः साध्या विश्वेदेवास्तथाखिलाः ॥ २७ ॥

अन्ये चोच्चावचा देवा गन्धर्वा मरुतस्तथा ।
अग्निर्थमो निर्कृतिश्च वरुणो धनदस्तथा ॥ २८ ॥

ये निर्जिताः पुरा तेन विजयावसरे दिशाम् ।
तेऽमर्षिताः सुरगणा मघोना सह संयुगे ॥ २९ ॥

सायुधा बद्धवर्णाणो रक्षसा योद्धुमाययुः ।
शङ्खनादान् प्रकुर्वन्तः स्वं स्वं वाहनमास्थिताः ॥ ३० ॥

तेऽग्न्हून् पुरतो भूत्वा राक्षसेन्द्रकुमारकम् ।
भुशुण्डीः परिघांश्चक्रान् गदाखङ्गपरश्वधान् ॥ ३१ ॥

वर्षन्तः सायकांस्तीक्ष्णान् धनुर्मण्डलनिर्गतान् ।
युगपच्छादयामासुः सर्वे तं परमायुधैः ॥ ३२ ॥

सोऽपि कृष्णो महायुद्धे विक्रमन् सुमहाबलः ।
अयोध्यत्सुरपर्ति विक्रमन्तं सुदुर्मदम् ॥ ३३ ॥

इत्येवं युध्यतस्तस्य स्वर्गे विक्रमशालिनः ।
प्रादुरासुर्महाशब्दाः आयुधोत्क्षेपसम्भवाः ॥ ३४ ॥

सोऽत्यर्थतीक्ष्णान् विशिखान्नैरावतकटट्ये ।
निचखान महावीर्यः शुष्कदानजले भयात् ॥ ३५ ॥

स्त्रायुधैश्छादयामास सगजेन्द्रं पुरन्दरम् ।
तान् कृत्यित्वा मघवा निश्चक्राम महाहवे ॥ ३६ ॥

युयुधे मेघनादेन समवीर्येण गोत्रभित् ।
अस्त्रैः शस्त्रैश्चवहुभिर्वर्जनिष्येषराविभिः ॥ ३७ ॥

१. पादेऽस्मिन्नशराधिक्यमार्पः ।

स कुम्भयोर्गजेन्द्रस्य ताडयामास सायकैः ।
 शूलेन चापि विव्याध तस्य मर्मणि संयुगे ॥ ३८ ॥
 ऐरावतः सचीत्कारं पलायत रणाङ्गणात् ।
 ताङ्ग्यमानोऽतिबलिना मेघनादेन भूरिशः ॥ ३९ ॥
 इन्द्रस्त्यक्त्वा गजपर्ति रथं मातलिनाऽहृतम् ।
 आरुह्य द्रुतमायातो दशास्यसुतसम्मुखे ॥ ४० ॥
 तमुवाच प्रहस्येष महावीरो रणाङ्गणे ।
 परावृत्तेऽपि किं शक्र पुनरायासि सम्मुखम् ॥ ४१ ॥
 कर्थं स्थास्यति ते लज्जा पराभूतस्य वै मया ।
 अतः प्राणान् समादाय द्रुतं याहि रणाङ्गणात् ॥ ४२ ॥
 नो चेत्वां विरथं कृत्वा छिन्नवर्मणिमेव च ।
 विशङ्खं दुर्गतं चापि वाणैस्तीक्षणात्मैरहम् ॥ ४३ ॥
 बदध्वा दृढतरैः पाशैर्नेष्यामि स्वां पुरीं जवात् ।
 वीर्यं प्रकटय स्वीर्यं न चेद्विक्षयसि दुर्गतिम् ॥ ४४ ॥
 इत्युदीर्यं वचः क्रुद्धश्छादयामास तं शरैः ।
 सवाहनध्वजरथं पुरुहूतं समातलिम् ॥ ४५ ॥
 सोऽतिकृच्छाद्विनिष्क्रम्य रक्षसः शरपञ्चरात् ।
 उदतोलयत क्रुद्धस्तं हन्तुं वज्रमात्मनः ॥ ४६ ॥
 स तत्करं सकुलिशं विव्याध स्वमहेषुणा ।
 यथा पपात धरणौ कुलिशं तेन संहितम् ॥ ४७ ॥
 हस्तात्प्रविच्युते वज्रे महेन्द्रस्य महात्मनः ।
 तत्र सुदेवताः सर्वा हाहेति च विचुक्रुशुः ॥ ४८ ॥
 स तस्मिन्नतरे शक्रं विव्यधे दशभिः शरैः ।
 विशस्त्रमपि मन्वानः शीघ्रमात्मजयेच्छया ॥ ४९ ॥
 इन्द्रमत्याकुलं वीक्ष्य परेणाक्रान्तमाहवे ।
 अन्ये देवा युयुधिरे बलिनातेन रक्षसा ॥ ५० ॥
 अत्याहिताः प्रयुयुजुः स्वानि स्वान्यायुधानि ते ।
 युगपद्योधयामासुर्मेघनादं महाबलम् ॥ ५१ ॥
 निरकृन्तत् स बलवांस्तेषामायुधसंहतिम् ।
 प्रत्येकं ताडयामास सुतीङ्गैरायुधैर्निजैः ॥ ५२ ॥
 ते ताडिता दशमुखस्य कुमारकेण प्रादुद्रुवुर्दश दिशस्त्रिदशास्तदानीम् ।
 आदाय भीतिभवकम्पभूतो निजासून्नो सम्मुखे समरसीम्नि पुनर्वंभूवः ॥ ५३ ॥
 देवान् पलायनपरान् मघवा विलोक्य धैर्यच्युतिप्रसभवेपितसर्वगात्रः ।
 आत्ता सुमात्रकुशलो जर्बिना रथेन पृष्ठं प्रदाय समरादव्यचलत्सुभीतः ॥ ५४ ॥

इति निजभुजवीर्याद् द्रावयित्वा सुरौधान् ध्वनितविजयशङ्कस्ततक्षणे मेघनादः ।
सरभसममराणां राजधानीं विजित्य श्रियमलघुममीषां स्वात्मसादेष चक्रे ॥ ५५ ॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशण्डसंवादे दक्षिणखण्डे महेन्द्रपराजये
चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४ ॥

*

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः

ब्रह्मोवाच

यदैवैष जिगायेन्द्रं मेघनादो रणाङ्गणे ।
तदैवैन्द्रजिदित्याख्यालेभेऽसौ भुवनत्रये ॥ १ ॥

आनिनाय पुरीं लङ्घां वन्दीकृत्य सुरस्थियः ।
आजहारैष रत्नानि धनानि विपुलानि च ॥ २ ॥

आसनं चामरे छत्रं वाहनं सम्पदोमणीन् ।
विभूतीरखिलाश्वैव सुरेन्द्रस्य जहार सः ॥ ३ ॥

इन्द्रो मरुदग्नैः साकमिन्द्राण्या च भयातुरः ।
मेरुकन्दरमासाद्य निन्ये कालं प्रतीक्षया ॥ ४ ॥

यदा यदासुरैरेवमाक्रान्ताः सुरसम्पदः ।
तदा तदा स भगवान् विष्णुः प्रादुरभूत्पुरा ॥ ५ ॥

अतोऽधुनापि गोविन्दः साक्षाद्वौ रमापतिः ।
जनिष्यते हितार्थं नः स एतान् क्षपयिष्यति ॥ ६ ॥

आराधनन्तु सुराः सर्वे तमेवैकं जगत्पतिम् ।
इति विश्वासमालम्ब्य शक्रोऽस्थान्मेष्कन्दरे ॥ ७ ॥

रावणोऽपि जगज्जित्वा सानुजः ससुहृद्दलः ।
प्रसभं भूभूतां कन्या वन्दीकृत्य जगत्त्रये ॥ ८ ॥

सुवर्णरत्नमुक्तानां मणिमाणिक्यसम्पदाम् ।
भारान् प्रवलरक्षोभिर्वाहयित्वा नृपैरपि ॥ ९ ॥

प्रेषयामास परमां राजधानीं स आत्मनः ।
इत्यं जित्वा त्रिलोकों सनादयित्वा निजं जयम् ॥ १० ॥

यशः पठहनादेन घोषयित्वा दिशो दश ।
आजगाम मुदायुक्तो गीयमानो द्विषद्गणः ॥ ११ ॥

तावत्तुत्रोऽपि तस्यासाविन्द्रजिज्जितवासवः ।
 सुमहसा[त्या ?]ख्या युक्त आजगाम निजां पुरीम् ॥ १२ ॥
 श्रुत्वा सूनोविक्रमं स्वर्गलोके तं तादृशं देवसेनापलायम् ।
 जहर्षचित्तेऽतितरं प्रमोदरोमाञ्चिताशेषवपुदंशास्यः ॥ १३ ॥
 तत्रेन्द्रजिद्राक्षसराजधान्यामारोपयदेवतरुच्छिविष्टपात् ।
 उत्पाद्य शाखासहितान् समूलं बृहच्छिफान् पुष्पफलच्छदाढ्यान् ॥ १४ ॥
 यानि कानि च वस्तुनि स्वर्गाणि भुवि मानुषैः ।
 अलभ्यानि च सोऽकार्षीत्तानि तानि निजे पुरे ॥ १५ ॥
 पिता पुत्रश्च तौ वीरौ त्रैलोक्यपरितापिनौ ।
 अतीव भीषणौ क्रूरौ सज्जनानां बभूवतुः ॥ १६ ॥
 विष्णुपक्ष इति ज्ञात्वा देवान् साधून् मुनीन् द्विजान् ।
 द्रावयाञ्चक्रतुर्धर्मर्ति स्वस्यैवोत्कर्षकामुकौ ॥ १७ ॥
 नराणां किन्नराणां च देवगन्धवरक्षसाम् ।
 नागानां च नगानां च कन्याः कमललोचनाः ॥ १८ ॥
 हृत्वा सम्पश्यतां तेषां निन्यतुः सदनं स्वकम् ।
 ताभ्यां चक्रे जगत्सर्वं निःश्रीकं सर्वतो दिशम् ॥ १९ ॥
 प्रसारिता भुवने राक्षसौधाः प्रचण्डवीर्यभयदा जनानाम् ।
 तैः सर्वतोयात्मखोपघातैश्चक्रे समेतैः कदनं धरण्याम् ॥ २० ॥
 प्रशामिता विप्रगृहेषु पावकाख्यी च शान्तिं गमिता प्रसद्य ।
 सनातनोधर्मपथश्चनाशितोऽखिलंजगदुष्टदशामनीयत ॥ २१ ॥
 दशाननं चेन्द्रजितं तदङ्गं सुबाहुमारीचमुखांश्च राक्षसान् ।
 त्रिमस्तकं चापि खरं च दूषणं विद्युञ्जित्वा कौणपानं प्रवीरम् ॥ २२ ॥
 आश्रित्य रक्षोनिबहान् विशङ्कं विद्रावयामासु रशेषलोकम् ।
 त्रथीपर्यं धर्मपथं सतां पथं निदूषयामासु रहो मदोद्धताः ॥ २३ ॥
 लङ्घेशबलमाश्रित्य राक्षसाः सुमहोद्धताः ।
 धर्मं विद्रावयामासुः पीडयन्ति स्म धार्मिकान् ॥ २४ ॥
 विष्णुभक्तान् सतः साधून् धर्मकर्मपरायणान् ।
 त्रयीपथजुषो लोकान् याज्ञिकान् दीक्षितानपि ॥ २५ ॥
 नानारूपधरा रौद्राः प्रविश्य गृहमेधिनाम् ।
 गृहेषु याज्ञियानग्नीन् शमया मासु रुद्धताः ॥ २६ ॥
 मुनीनामाश्रमेष्वद्वा प्रविश्य तपसि स्थितान् ।
 द्विजानुद्वेजयामासुर्मायिनो राक्षसाः खलाः ॥ २७ ॥
 कन्या विदूषयामासुर्नानारूपैः प्रविश्य ते ।
 दारानपहरन्ति स्म जनानां पापचेतसः ॥ २८ ॥